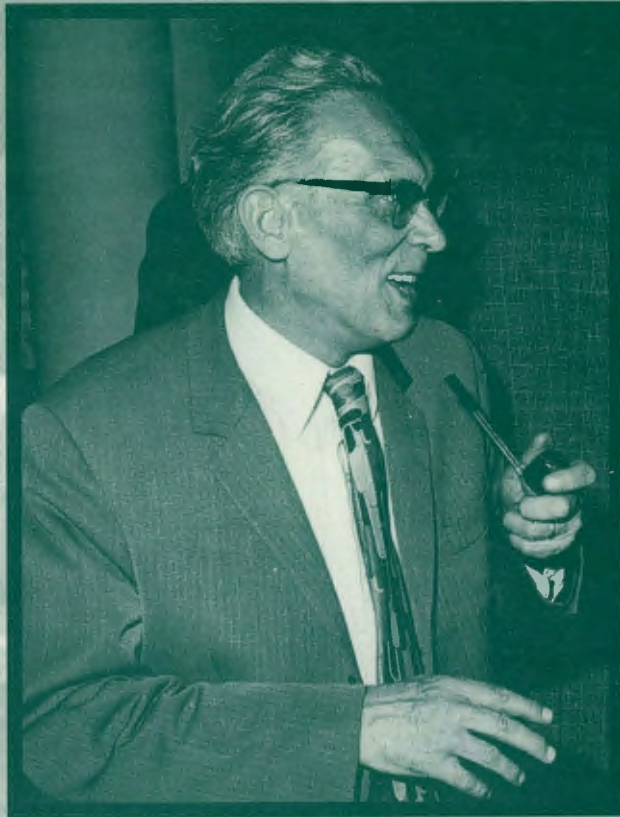

GRAFENAUERJEV ZBORNIK

*... in ...
...
...
...*

*...
...
...*

*...
...*

GRAFENAUERJEV ZBORNIK

uredil

VINCENC RAJŠP

in souredniki

FERDO GESTRIN, JANEZ MAROLT, DARJA MIHELIČ,
PETER ŠTIH, PETER VODOPIVEC

Ljubljana 1996

GRAFENAUERJEV ZBORNIK

- Urednik:** VINCENC RAJŠP
- Recenzenti:** uredniški odbor v sestavi: FERDO GESTRIN, JANEZ MAROLT, DARJA MIHELIČ, VINCENC RAJŠP, PETER ŠTIH, PETER VODOPIVEC
- Lektor:** JOŽICA NARAT, MARIJA JAVORŠEK
- Prevodi:** DORIS DEBENJAK (nemščina), ANGELCA TURNŠEK, JERA VODUŠEK STARIČ (angleščina), JANEZ ŠUMRADA (francoščina), SILVO TORKAR (ruščina), BRANKO MARUŠIČ (italijanščina)
- Oblikovalec:** IRENA MANDELJ
- Prelom:** UROŠ ČUDEN, MEDIT d.o.o.
- Založniki:** Slovenska akademija znanosti in umetnosti, Znanstvenoraziskovalni center Slovenske akademije znanosti in umetnosti, Filozofska fakulteta v Ljubljani, Pedagoška akademija v Mariboru
- Tisk:** SKUŠEK
- Naklada:** 1000 izvodov
- Finančna podpora:** Ministrstvo za znanost in tehnologijo, Znanstvenoraziskovalni center Slovenske akademije znanosti in umetnosti, Znanstveni inštitut Filozofske fakultete v Ljubljani, Slovenska akademija znanosti in umetnosti, Pedagoška akademija v Mariboru

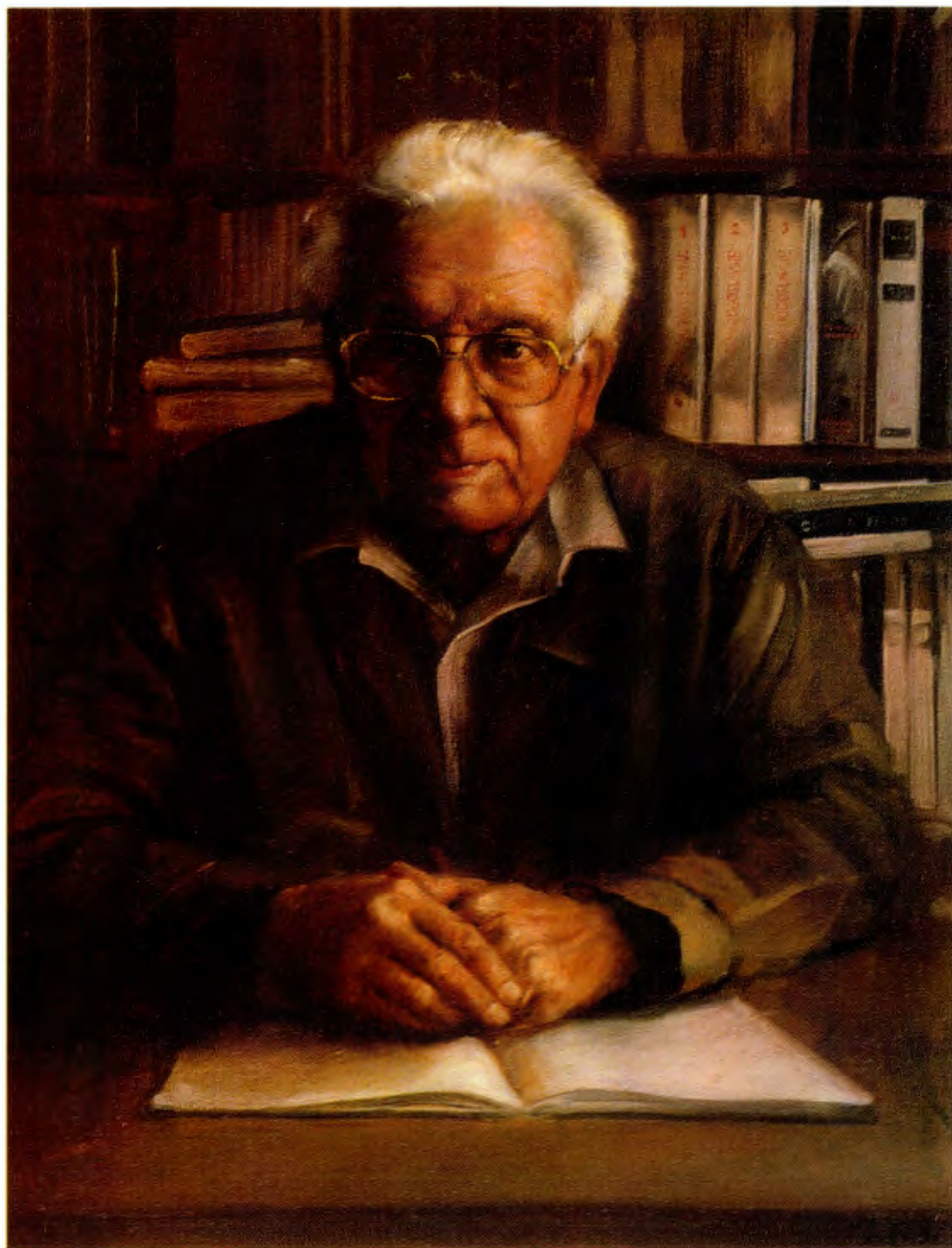
CIP - Kataložni zapis o publikaciji
Narodna in univerzitetna knjižnica, Ljubljana

930.1(497.4):929 Grafenauer B.

GRAFENAUERJEV zbornik / uredil Vincenc Rajšp ; souredniki Ferdo Gestrin ... [et al.] ; [prevodi Doris Debenjak ... et al.] - Ljubljana : Znanstvenoraziskovalni center SAZU [etc.], 1996

ISBN 961-6182-14-5 (ZRC SAZU)

1. Grafenauer, Bogo 2. Rajšp, Vincenc
60663552

Bogo Grafenauer, olje na platnu, Tomaž Perko, 1992, foto Marko Zaplatil

Kazalo

VINCENC RAJŠP	
Predgovor	11
DARJA MIHELIČ	
Bogo Grafenauer - utrinki iz življenja in dela	13
PETER ŠTIH	
In memoriam	
Akademik prof. dr. Bogo Grafenauer	35
DRAGO SAMEC	
Bogo Grafenauer - bibliografija	43
ANKA VIDOVIČ MIKLAVČIČ	
Mladostna publicistika Boga Grafenauerja	87
JERA VODUŠEK STARIČ	
Poskus reprize dolomitske izjave?	95
JANKO PRUNK	
Bogo Grafenauer - profesor zgodovine na Filozofski fakulteti v Ljubljani	115
DUŠAN NEČAK	
Bogo Grafenauer in koroški Slovenci po drugi svetovni vojni	119
AVGUŠTIN MALLE	
Grafenauerjev prispevek Koroškim kulturnim dnevom	125
PROMOŽ SIMONITI	
Bogo Grafenauer kot predsednik Slovenske matice 1978-1988	135
MARIJA OBLAK ČARNI	
Bogo Grafenauer in izvajanje arhivskega sporazuma z Avstrijo	143
MARKO VIDIC	
Nastajanje Enciklopedije Slovenije	151

MIRJANA GROSS	
Kako pisati o povijesti historiografije?	161
OTO LUTHAR	
Moč in odgovornost	169
JURIJ BESSMERTNYJ	
Predgovor k objavi	
Bernard Lepetit, Jean-Yves Grenier: Réponses à Youri Bessmertny	185
JANEZ MAROLT	
Antična arhitektura	191
RAJKO BRATOŽ	
Ecclesia in gentibus	
Vprašanje preživetja krščanstva iz antične dobe v času slovansko-avarske naselitve na prostoru med Jadranom in Donavo	205
PETER ŠTIH	
Celjski grofje, vprašanje njihove deželnoknežje oblasti in dežele celjske	227
JOŽE MLINARIČ	
Izobraževanje in izobrazba pri cistercijanih s poudarkom na stiški in kostanjeviški opatiji	257
DUŠAN KOS	
Javni notariat in notarski instrument na Kranjskem do uvedbe državnega notarskega reda leta 1512	271
WALTER BRUNNER	
Neue Quellen zur Geschichte Oberkrains im 14. Jahrhundert	301
STANE GRANDA	
Srednjeveški trg Kronovo	323
BOŽO OTOREPEC	
Seznam "deželnih sovražnikov" na Kranjskem in Štajerskem iz okoli 1440 Iz borb med Celjskimi grofi in Habsburžani v letih 1436-1443	331
REINHARD HÄRTEL	
Slawische Personennamen westlich der Soča im Hochmittelalter	343

DARJA MIHELIČ	
Etnična struktura prebivalstva ob Piranskem zalivu v luči imen ~1330, ~1890	359
FERDO GESTRIN	
Slovani in Senigallia v 15. stoletju	375
LUDWIG STEINDORFF	
Privilegien als Ausdruck kommunaler Emanzipation Der Fall Šibenik	391
IGNACIJ VOJE	
Fragmenti o trgovskih odnosih med Istro in Dubrovnikom v srednjem veku.....	403
EMILIJAN CEVC	
Plug na gotskih cerkvenih sklepnikih	409
JOŽE KOROPEC	
Ob naši meji med Dravogradom in Svečino v prvi polovici 16. stoletja	421
PAUL FREEDMAN	
The Hungarian Peasant Revolt of 1514	431
DANILO POKORN	
Baroni Khisli in njihovo mecenstvo	447
VINCENC RAJŠP	
Družbene razsežnosti Trubarjevega predgovora v Psalterju	461
HELFRIED VALENTINITSCH	
Willkür und Widerstand Die wirtschaftliche und rechtliche Lage der Untertanen der untersteirischen Herrschaft Schönstein in der frühen Neuzeit	469
ANA LAVRIČ	
Vizitacije kot vir za slovensko zgodovino	483
BRANKO REISP	
Dve novi faksimilirani izdaji kot vir za slovensko zgodovino 17. in 18. stoletja	493
JANEZ ŠUMRADA	
Poskus zemljiške odveze v času Ilirskih provinc	499

EVA HOLZ	
Kongres Svete alianse v Ljubljani 1821	515
VASILIJ MELIK	
Slovenci in avstrijska država 1848-1918	523
VIKTOR VRBNJAK	
Narodnopolitična podoba Maribora z okolico v sredi 19. stoletja	529
JOŽE ŽONTAR	
Načrt preuredbe občin na Kranjskem v letih 1868 do 1888	553
OLGA JANŠA ZORN	
Henrik Costa - zgodovinar in avtor raznih strokovnih del	573
JANEZ CVIRN	
Schönerer v Mariboru (1886)	587
FRANC ROZMAN	
Zgodovinopisje o delavskem gibanju od začetkov do 1918	
Rezultati in dileme	593
DAMJAN PRELOVŠEK	
Ljubljanska arhitektura Hribarjevega časa	597
MIROSLAV STIPLOVŠEK	
Politični spopadi v ljubljanski in mariborski oblastni skupščini leta 1928	607
MARJAN DRNOVŠEK	
Izseljevanje Slovencev med nujo in željo po boljšem življenju	617
BRANKO MARUŠIČ	
Venezia Giulia	625
JANKO PLETERSKI	
Vatikanski dokumenti o Slovencih in Sloveniji 1940-1945	635
TONE FERENC	
Problem raziskovanja gospodarstva pod okupacijo na Slovenskem	
med drugo svetovno vojno	649

BOJAN GODEŠA

O spomenici katoliške skupine v Osvobodilni fronti

papežu Piju XII. aprila 1943 657

FELIKS J. BISTER

Odnosi med katoliško Cerkvijo in slovensko narodno skupnostjo

na Koroškem po drugi svetovni vojni 665

FELIKS J. BISTER

Die Stellung der katholischen Kirche zur slowenischen

Volksgruppe in Karnten nach dem zweiten Weltkrieg 681

AVTORJI 701

Predgovor

Pred letom dni je umrl nestor slovenskega zgodovinopisja, akademik prof. dr. Bogo Grafenauer. Zgodovinski inštitut Milka Kosa Znanstvenoraziskovalnega centra Slovenske akademije znanosti in umetnosti je z njim izgubil predsednika svojega znanstvenega sveta. Med sodelavci inštituta, katerih večina je med študijem šla skozi Grafenauerjevo "šolo", se je porodila misel, da bi profesorjev spomin ob osemdesetletnici njegovega rojstva počastili s spominskim zbornikom.

V uredniški odbor smo poleg zastopnikov Zgodovinskega inštituta Milka Kosa Znanstvenoraziskovalnega centra Slovenske akademije znanosti in umetnosti (Vincenc Rajšp, Darja Mihelič) povabili predstavnike inštitucij s katerimi je bil Bogo Grafenauer tesneje povezan. To so Slovenska akademija znanosti in umetnosti (Ferdo Gestrin), Filozofska fakulteta Univerze v Ljubljani (Peter Štih), Slovenska Matica (Peter Vodopivec), Pedagoška akademija Univerze v Mariboru (Janez Marolt). Vabljeni so se po budi prijazno odzvali.

Na razpolago smo imeli le malo časa in denarja, zato smo prvotno načrtovali omejeno število prispevkov v zborniku. Avtorje smo iskali v krogu Grafenauerjevih sodelavcev iz različnih področij znanosti, ki jim je Grafenauer posvečal svojo pozornost. Ta pa ni bila namenjena le enemu zgodovinskemu obdobju, ampak ga je pritegovala celotna zgodovina. Njegovo zanimanje ni bilo le načelno; bil je eden redkih zgodovinarjev, ki je spremljal vse, kar je bilo napisanega o slovenski zgodovini doma in na tujem. Spremljal in poznal pa je tudi druge znanstvene stroke, ki zadevajo slovensko preteklost in preteklost slovenskega prostora, kot so pravna, literarna in umetnostna zgodovina, arheologija, etnologija in druge.

Nekaterih prvotno zamišljenih prispevkov avtorji niso uspeli pripraviti, kratek čas pa nam je onemogočil, da bi jih nadomestili z drugimi. Po drugi strani pa je spontano željo za sodelovanjem izrazilo več strokovnjakov, na katere sprva nismo računali. Tega smo bili veseli in nismo odklonili nikogar.* V posebno zadovoljstvo nam je, da se je našemu vabilu odzvalo več zgodovinarjev zunaj meja Slovenije, ki so bili v strokovnih in znanstvenih stikih z Bogom Grafenauerjem ali pa so ga poznali le po njegovih delih.

Vsebina zbornika prikazuje življenje Boga Grafenauerja in njegovo znanstveno delo. V posebnem članku je zbrana njegova bibliografija, ki vključuje tudi dela, ki obravnavajo njegovo biografijo, in posmrtno nekrologe. Z osebo Boga Grafenauerja so povezani tudi prispevki: *Mladostna publicistika Boga Grafenauerja*, spremljanje Grafenauerjevega dela s strani povojnih političnih oblasti (*Poskus reprize dolomitske izjave?*) ter spomin na Grafenauerjevo osrednjo dejavnost (*Bogo Grafenauer - profesor zgodovine na Filozofski fakulteti v Ljubljani*). Grafenauerjevo delo povezano s koroškimi Slovenci osvetljuje dve razpravi (*Bogo Grafenauer in koroški Slovenci po drugi svetovni vojni*, *Grafenauerjev prispevek Koroškim kulturnim dnem*). Sledi prispevek o Bogu Grafenauerju v desetletju predsednikovanja Slovenski matici (*Bogo Grafenauer kot predsednik Slovenske matice 1978-1988*). Naslednja članka opisujeta Grafenauerjevo sodelovanje v pogajanjih za vrnitev arhivskega gradiva iz Avstrije (*Bogo Grafenauer in izvajanje arhivskega sporazuma z Avstrijo*) in njegovo delo pri nastajanju Enciklopedije Slovenije (*Nastajanje Enciklopedije Slovenije*).

Nadaljevanje vsebuje razprave iz Grafenauerjevega osrednjega življenjskega in poklicnega interesa, prispevke iz zgodovinskega in sorodnih področij. Prva skupina

* Avtorjem nismo posredovali nobenih navodil glede kritičnega aparata opomb. Zato se navajanja v opombah nekoliko razlikujejo. Opomb nismo poenotili.

člankov obravnava področje strukture in razvoja zgodovinske znanosti. Sledijo raziskave problemov iz posameznih zgodovinskih obdobj, ki so razvrščene kronološko. Iz antičnega obdobja sta prispevka, ki obravnata antično arhitekturo in vprašanje preživetja krščanstva iz antične dobe v času slovansko-avarske naselitve na prostoru med Jadranom in Donavo. Slovenski prostor v srednjem veku je tema desetih prispevkov, od katerih je eden umetnostnozgodovinski. Dve razpravi obravnava območje Istre in Dalmacije. Času od šestnajstega do osemnajstega stoletja je posvečenih šest prispevkov, devetnajstemu stoletju pa osem. Različne probleme iz dvajsetega stoletja predstavlja šest raziskav, med katerimi je ena - zaradi aktualnosti obravnavane teme za slovensko in nemško govorečo skupnost - objavljena obeh jezikih.

Upamo, da nam bo z zbornikom vsaj do neke mere uspelo ohraniti spomin na življenje in delo enega najvidnejših slovenskih zgodovinarjev po drugi svetovni vojni.

Zahvaljujemo se vsem, ki so omogočili natis zbornika: Ministrstvu za znanost Republike Slovenije, Slovenski akademiji znanosti in umetnosti, Znanstvenoraziskovalnemu centru Slovenske akademije znanosti in umetnosti, Znanstvenemu inštitutu Filozofske fakultete in Pedagoški fakulteti Univerze v Mariboru.

Posebna zahvala gre vsem avtorjem, ki so napisali svoje razprave z vednostjo, da njihovo delo ne bo denarno poplačano in da jim ne bomo mogli kriti niti materialnih stroškov priprave prispevka.

V Ljubljani, dne 6. junija 1996

Vincenc Rajšp

DARJA MIHELIČ

Bogo Grafenauer - utrinki iz življenja in dela¹

Drugo leto vojne, ki so ji zgodovinarji kasneje nadeli ime "prva svetovna", se je prevesilo v drugo polovico. Dr. Ivanu Grafenauerju (Otart/Gotthardt, 7. marec 1880 - Ljubljana, 29. december 1964), slovenskemu narodnjaku koroškega rodu, in njegovi ženi Ljudmili, rojeni Dolžan (Zabreznica na Gorenjskem, 16. september 1884 - Ljubljana, 1. oktober 1973)² (Slika 1.), se je 16. marca 1916 rodil šesti otrok, prvi sin po petih hčerkah.

- ¹ Dobro se zavedam, da svojemu "ateju" Bogotu (njegovo ime smo vselej pregibali slovnično nepravilno, česar se drži tudi ta prispevek) ne bom postavila enakovrednega spomenika, kot ga je on znal in mogel postaviti svojemu očetu Ivanu (prim. op. 2). Iz tega naj ne sledi, da je Bogo v življenju naredil manj kot njegov oče. Res pa sama nisem tako intenzivno spremljala njegovega dela, kot je on spremljal delo svojega očeta. Po drugi strani v sodobnejšem času pisno občevanje izpodriva telefon, ta pa pušča sledove le v spominu, ki je varljiv ... Podatki o življenju in delu B. Grafenauerja do 1956 so v: Univerza v Ljubljani, Biografije in bibliografije univerzitetnih učiteljev in sodelavcev, Ljubljana 1957, 52-54; za čas od 1957 do 1966, v: isto, Druga knjiga, 1956-1966, Ljubljana 1969, 15-18; od 1967 do 1976, v: isto, Tretja knjiga, 1966-1976, I., 20-23; od 1977 do 1987, v: isto, Četrta knjiga, 1977-1986, I., 25-28, Ljubljana 1995; Lctopis Slovenske akademije znanosti in umetnosti 19/1968, 33-34; isto, 23/1972, 39-44; F. Zwitter, Bogo Grafenauer - šestdesetletnik, Zgodovinski časopis 30/1976, 233-253; F. Gestrin, B. Grafenauer - sedemdesetletnik, Zgodovinski časopis 40/1986, 141-143; P. Štih, Akademik prof. dr. Bogo Grafenauer (Ljubljana 16. 3. 1916 - Ljubljana 12. 5. 1995), Zgodovinski časopis 49/1995, 517-524, ponatis prav tu; več o biografskih zapisih, v: D. Samec, prav tu. Za tisto, kar je o svoji družini, sebi in svojem delu povedal sam, prim. zlasti op. 2, 7, 19, 72.
- ² Za podrobnejše podatke o izvoru družine Grafenauer in o življenju Ivana in Ljudmile, prim. B. Grafenauer, Ivan Grafenauer, Življenje in delo; isti, Opomba o podlagah življenjepisa, v: I. Grafenauer, Kratka zgodovina starejšega slovenskega slovstva, Mohorjeva družba v Celju, Znanstvena knjižnica, n. s. 1, Celje-Maribor 1973, 223-291; isti, Življenjepis, V: I. Grafenauer, Literarnozgodovinski spisi, Ljubljana 1980, 47-92.

Katoliška vzgoja in (literarna) slovensko-slovanska naravnost sta staršema narekovala izbiro imen otrok, ki sta jih imela v zakonu, sklenjenem 1. maja 1906 "na Breznici na Gorenjskem", kot stoji v družinski knjižici (Slika 2.).

6 oče: *Dr Ivan Grafenauer* Mati: *Ljudmila Dolčan* 7

Rojen	Krščen	Vere	Rojena	Krščena	Vere
<i>7/3 1880</i>	<i>7/3 1880</i>	<i>rimskat.</i>	<i>16/9 84</i>	<i>16/9 1884</i>	<i>rimskat.</i>
Kraj, št.	<i>Velika vas 21.</i>		Kraj, št.	<i>Žabernica št. 13.</i>	
Župnija	<i>Brdce na Koroškem</i>		Župnija	<i>Breznica na Gorenjskem</i>	
Občina	<i>Go</i>		Občina	<i>Go.</i>	
Okraj	<i>Imško</i>		Okraj	<i>Radovelja</i>	
Pristojen (Domovnica)	<i>v Ljubljano</i>		Pristojna	<i>v obci Breznica</i>	
Njegovi starši	<i>Mihail, Elizabeta, fleischbe</i>		Njeni starši	<i>Klemen zemljak, Teresija Klemenčič</i>	
Poročen	<i>7/5 1906. na Breznici na Gor.</i>		Poročena	<i>7/5 1906. na Breznici na Gor.</i>	
Umrl kdaj, kje?	<i>29/12. 1964 na Ljubljani</i>		Umrla kdaj, kje?	<i>1/10 1973 Ljubljana</i>	

 župnik.

Slika 2. Detajl iz družinske knjižice.

Bogomila-Marija (Kranj, 5. november 1907 - 1. november 1931), Vida-Marija (Ljubljana, 15. september 1909),³ Milica-Marija (Ljubljana, 29. marec 1911 - Golnik, 23. julij 1981),⁴ Slavka-Marija-Ivana (Ljubljana, 27. februar 1913 - Beljak 1983),⁵ in Marija-Svetoslava (Ljubljana, 15. oktober 1914)⁶ so bile starejše od brata, ki sta ga starša imenovala Bogoslav-Alojzij-Janez. Samo mama - vsi, tudi vnuki, smo ji rekli "mamca" - ga je kasneje še klicala Bogoslav, ostali pa s(m)o se privadili na krajšo obliko Bogo (Slika 3.).

Pet dni pred njegovim rojstvom je vojaška policija za poldrugi mesec zaprla njegovega deda Mihaela Grafenauerja, cerkovnika in organista pri cerkvi sv. Križa na Peravi na Koroškem zaradi suma vohunstva. Skoraj hkrati, 14. marca, je bil zaradi naklonjenih izjav do sovražnikov (Rusov med prvo svetovno vojno) zaprt sorodnik Franc Grafenauer, državnozborni poslanec, in bil 16. maja obsojen na pet let ječe (odsedel je dobro leto in bil po amnestiji junija 1917 izpuščen).

³ Začela s študijem kemije, ga na zahtevo staršev prekinila, diplomirala na pravo, nazadnje sodnica v Celju, poročena Hribar, nato Tanko, hčerki iz prvega zakona Martina in Marjeta.

⁴ Redovnica, diplomirana slavistka.

⁵ Končala študij klasične filologije, profesorica na celovski gimnaziji, poročena Hronek, otroci Franček, Boštjan, Barbka, Brigita.

⁶ Diplomirana arhitektka in akademska slikarka, poročena Vogelnic, hčerki Mojca in Alenka.

Slika 3. Mamca in Bogo.

Okoliščine ob Bogotovem rojstvu očitno niso bile preveč sproščujoče in obetavne, starša in sestrice so ob njih občutili vsaj nelagodje, Bogo pa je z okoliščinami svojega rojstva dobil svoj življenjski pečat: vdanost Koroški in slovenstvu.⁷

Ivan in Ljudmila sta imela kasneje v zakonu še sedem otrok, od tega tri sinove (Dobrovlasta-Janez-Evangelista, Ljubljana, 8. oktober 1917 - Ljubljana, 1993⁸; Radogost-Ivan, Ljubljana, 2. junij 1919⁹; Blagica-Ljudmila-Marija, Ljubljana, 8. december 1929¹⁰; Stanislav-Janez-Nepomuk, Ljubljana, 13. maj 1922¹¹; Gorazd-Ivan-Nepomuk, Ljubljana, 16. maj 1924¹²; Svetoslava-Ana, Ljubljana, 1. april 1926¹³; Irena-Stanislava, Ljubljana, 7. november 1927 - Ljubljana, 10. april 1929).

Ivan Grafenauer (za svojo družino "papa") je bil po stroki literarni zgodovinar in etnolog, po poklicu pa gimnazijski profesor v Kranju in Ljubljani, čeprav si je srčno želel in prizadeval pridobiti mesto profesorja v Celovcu in koroške rojake vzgajati v zavedne Slovence.

Vzgoji prvca sina se je posvetil z veliko mero predanosti. Vodil in usmerjal ga je v spoznavanje svoje bogate knjižnice, igral z njim šah, prepešalil z njim in ostalimi otroki po dolgem in počez slovensko narodnostno ozemlje, pri čemer jim je zlasti vzbujal ljubezen do rodne Koroške, kjer se je slovenska beseda vse bolj umikala nemški. Ti izleti niso bili le zabava, ampak prave strokovne ekskurzije (kot otrok sem jih spoznala tudi sama). Papa je hodil na čelu skupin(ic)e in pripovedoval o značilnostih in zname-

⁷ Prim. Intervju, Pogovor z Bogom Grafenauerjem (1916-1995), Nova revija, mesečnik za kulturo 14, oktober 1995, št. 162, 54-65.

⁸ Računovodkinja, poročena Tomkiewicz, otroka Maja, Marjan.

⁹ Doktor teologije, jezuit, nazadnje v Mariboru.

¹⁰ Učiteljica, nazadnje v Dornberku, otrok Miha.

¹¹ Diplomiral in doktoriral na rudarskem oddelku Tehniške fakultete, kot rudarski strokovnjak delal v rudnikih, nato profesor za mineralogijo in petrologijo na Fakulteti za naravoslovje in tehnologijo v Ljubljani, član Slovenske akademije znanosti in umetnosti, otroci Marko, Breda, Irena.

¹² Čelist, diplomiral na Akademiji za glasbo, otroci Jelka, Andrej, Neli.

¹³ Učiteljica v Logu in Soči, poročena Zorč, otroci Vlado (umrl kot otrok za davico), Boris, Vlado, Klavdij.

nitostih krajev in pokrajine ob poti. Otroci s(m)o se morali kar potruditi, če s(m)o želeli držati korak z njim in njegovimi pojasnili.

Ko je Bogo odraščal, sta z očetom soočala svoja mnenja in prepričanja, pri čemer nista bila vselej složna (oče je pripadal "trši" klerikalni struji, Bogo pa "mehki" krščansko-socialni; nasprotja med smermi "enako" mislečih so pač vedno ostral¹⁴), vendar pa to ni ogrozilo globoke navezanosti med njima.

Ivan in Ljudmila sta najprej stanovala v Kranju, kjer je Ivan učil na gimnaziji. Tam je bil rojen prvi otrok, hčerka Bogomila. Ko je bil Ivan 1908. dodeljen I. klasični gimnaziji v Ljubljani, se je družinica preselila v Ljubljano na Rimsko cesto 12, kjer se je povečala za Vido in Milico. Visoko nadstropje in težave s kurjenjem so vplivali na to, da si je družina iskala in našla nov dom na Taboru, na Ahacljevi 9 (kasneje Njegoševa), kjer sta se rodili Slavka in Marija.

Najemniških družin s tolikšnim številom otrok zasebni lastniki hiš niso radi gledali. Pred Bogotovim rojstvom se je družina vnovič preselila - tokrat le streljaj proč - v eno nadstropje zasebne hiše na Vrhovčevi 14. Bogo je bil prvi od otrok, ki ni bil rojen doma, ampak v deželni bolnišnici. Do rojstva zadnjega otroka, Irene, se je družina še vedno stiskala v majhnem, trosobnem najetem stanovanju, ki je bilo tudi precej drago. K temu lastniki otrokom niso dovolili igranja na vrtu. Zaradi pomanjkanja prostora so otroci spali tudi po predalnikih postelj, ki so sicer namenjeni hrambi posteljnega perila. Pred Ireninim rojstvom se je družina preselila v prostornejše, petsobno najemniško stanovanje v "Mediatovi hiši" na Dunajski 17 (kasneje Tyrševa, Bleiweisova, ponovno Dunajska, spet Tyrševa, nato Titova, sedanja Slovenska cesta). Stavba je bila cerkvena last in stanarina je bila zmerna.

Slika 4. Na pragu šolskih obveznosti, v svoji "boljši" obleki.

¹⁴ Bogotov kritični članek Pripombe k Malovim "Problemom slovenske zgodovine", objavljen 21. julija 1939 v liberalnem dnevniku Jutro (20/1939, št. 167, 7), ker ga klerikalni Slovenec ni hotel objaviti, je papana nemalo razburil.

S plačo gimnazijskega profesorja se je družina (papa in mamca, mamčina sestra Jana,¹⁵ na kateri je bilo glavno breme gospodinjstva pa tudi velik del varstva in vzgoje, ter 13 otrok) preživljala skromno, ako ne celo siromašno. Pri najstarejši hčerki Bogomili so se kmalu pokazala znamenja jetike, v mili obliki pa jo je prebolela tudi ostala družina - razen Bogomile, ki je umrla za Vse svete 1931, štiri dni pred svojim 24-
im rojstnim dnem, in male Irene, ki je že dve leti prej prav tako umrla za tuberkulozo, stara komaj poldrugo leto.

Bogo je pet let (1922 do 1927) obiskoval ljudsko šolo v marijanišču. Ganljivi so vpisi v njegovem spričevalu, da je zaradi potrdila o siromaštvu oproščen plačevanja "takse" za šolo (Slika 4., 5.).

Yas pet razredna osnovna šola v *Marijanišču v Ljublj.*

Razr. *2*, odd. *2*, uč. stp. *2* Obiskuje ta razr. (odd., uč. stp.)

Šolsko leto *1923/24*

Ponavlja *2* *Šola brez takse vsled p. o. družina slov. obč. obklastra v Ljublj. in mest. magistrata Ljublj. z dne 26. 6. 1924 št. 19/24 v siromaštvu.*

Izkaz
o šolskem napredku
v **2.** letu.

P r e d m e t i	P o l l e t j e		Letni uspeh	Podpis staršev, ozir. njih namestnikov
	I.	II.		
Vedenje	1	1		I.
Pridnost	2	2		
Verouk	1	1		
Čitanje	1	1		
Pisanje	3	3		
Učni jezik	2	2		
Srbohrvaščina		
Računstvo in merstv. oblikosl.	?	?		

Slika 5. Detajl iz osnovnošolskega spričevala.

Po osnovni šoli, kjer je le povprečno izdeloval¹⁶ je (1927 do 1935) obiskoval državno klasično gimnazijo z latinščino (8 let po 4 do 7 ur tedensko) in grščino (6 let po 4 do 5 ur na teden) ter tretjim jezikom, nemščino (8 let po 3 ure na teden), v zadnjih dveh letih kot odličnjak (Slika 6., 7.). Kasneje si je pridobil tudi pasivno znanje ruščine, angleščine, francoščine in italijanščine.

¹⁵ Zabreznica, 6. maj 1896 - Ljubljana, 23. maj 1970; čeprav v šoli odličnjakinja, je svoje življenje žrtvovala gospodinjki pomoči v veliki družini svoje sestre Ljudmile, ki brez nje ne bi mogla shajati. Umr-la je za posledicami prometne nesreče: povzelo jo je na prehodu za pešce na križišču Rimske in (današnje) Slovenske ceste.
¹⁶ Ob uvedbi usmerjenega izobraževanja konec sedemdesetih let, ki mu je javno nasprotoval, je večkrat poudaril, da on sam s svojim osnovnošolskimi uspehom in ocenami ne bi izpolnil kriterijev za vpis na "elitno" srednjo šolo družboslovne ali naravoslovne smeri, ki sta omogočali vpis na študij zgodovine na Univerzi v Ljubljani brez diferencialnih izpitov.

Slika 6. Bogo kot gimnazijec.

V šesti gimnaziji so ga skoraj izključili iz šole (dobil je ukor pred izključitvijo). Profesor zgodovine dr. Ernest Turk je pri pouku izjavil, da so "Slovenci potomci pasjega plemena". Bogo je bil med dijaki, ki so zunaj razreda razširili vest o tej izjavi. Spopad profesorja z dijaki se je končal z zasliševalnim procesom¹⁷ in kaznijo za dijake.

Za študij zgodovine se je Bogo navdušil in odločil že v osnovni šoli, zato je svojo pozornost že tedaj usmerjal prav v predmete, ki so mu koristili za spoznavanje in razumevanje zgodovine. Veliko je bral, zlasti knjige, ki so posegale v zgodovino (npr. dela H. Sienkiewicza). Potek dogodkov v zgodovinskih in potopisnih romanih je redno preverjal po zgodovinskih knjigah in atlasih.

Mamica je sicer želela, da bi najstarejši sin postal duhovnik, vendar je papa temu nasprotoval in podpiral Bogotovo odločitev za študij zgodovine, Cerkvi in veri pa je poleg hčerke Milice¹⁸ posvetil svoje življenje drugi sin Radogost.

Bogo je 1935 začel s študijem zgodovine na univerzi v Ljubljani (Slika 8.). Poslušal je predavanja in obiskoval seminarje pri Milku Kosu (obča in slovenska zgodovina, pomožne zgodovinske vede), pri Nikoli Radojčiću (zgodovina /zlasti/ Srbov in /malo/ Hrvatov ter /bizantinski/ viri zanje), pri Balduinu Sariji (grška in rimska zgodovina ter zgodovina jugoslovanskega ozemlja v starem veku), od zimskega semestra 1937/38 pri Franu Zwitteru (francoska revolucija, Napoleonova doba, nacionalna gibanja v Evropi v 19. stol., problemi evropske novejšje gospodarske zgodovine, problemi slovenske zgodovine od 18. do druge polovice 19. stol.), na geografiji pri Antonu Meliku in Valterju Bohincu, stranska predmeta pa pri Francetu Vebru (filozofija) in Karlu Ozvaldu (pedagogika).

¹⁷ Dijaki so bili v dilemi, ali na zaslišanju pričati po resnici ali ne. Bogotu je oče svetoval, da naj izpriča čisto resnico, če pa o čem ni prepričan, naj tako tudi pove. Bogo je dolžnost govorjenja resnice na zaslišanju omenil tudi sošolcu, ki ga je "ročno" ovadil, češ da je Bogo izvajal nanj pritisk, posledica pa je bila, da je moral pojasniti o svojem stališču (v pisnem odgovoru direktorju) dajati tudi Ivan Grafenauer.

¹⁸ Potem ko je 1930 do 1932 študirala slavistiko na Filozofski fakulteti v Ljubljani in opravila prvi diplomski izpit, se je 1932 do 1936 šolala v šoli za socialno skrbstvo (za redovnico) na Bouvingnevu na Holandskem, nato pa od 1941 do 1943 nadaljevala slavistični študij, ki ga je zaključila 1944. Po vojni je eno leto živela med katehistinjami v Mariboru, nato pa 1946 zaradi nesoglasja z vodstvom izstopila iz reda.

KRALJEVINA JUGOSLAVIJA
KRALJEVINA JUGOSLAVIJA

Državna *klasična* gimnazija
Državna *Ljubljana* gimnazija

Vp. št. *0.*
Up. br.

LETNO IZPRIČEVALO — GODIŠNJE SVEDOČANSTVO

Gravenauer Bogdan, sin - hči *Gravenauerja prof. mojca*, rojen
sin - Kći
16. marca 1916. leta v *Ljubljana*, srez *Ljubljana*, banovina *Trava*
god. u srez banovina
skla, vere *rim kat.*, *političnoval* na tej šoli v šol. letu *1934-35.*
vere u ovoj školi šk. god.
prvi krat *osmi (VIII.)* razred -- in pokaza *naslednji uspeh:*
put razred i pokaza ovaj uspeh:

Veronauk — Veronauka	<i>odlično</i>
Slovenski Jezik — Slovenački Jezik	<i>odlično</i>
Srbskohrvatski Jezik — Srpskohrvatski Jezik	<i>odlično</i>
Francoski Jezik — Francuski Jezik	<i>odlično</i>
Nemški Jezik — Nemački Jezik	<i>odlično</i>
Latinski Jezik — Latinski Jezik	<i>pravo dobro</i>
<i>Grčki</i> Jezik Jezik	<i>pravo dobro</i>
Zemljepis — Zemljopis	<i>odlično</i>
Zgodovina — Istorija	<i>odlično</i>
Prirodopis — Prirodopis	<i>odlično</i>
Fizika — Fizika	<i>odlično</i>
Kemija — Hemija	<i>odlično</i>
Matematika — Matematika	<i>odlično</i>
Opisna geometrija — Nacrtna geometrija	<i>odlično</i>
Temelji filozofije — Osnovi filozofije	<i>odlično</i>
Higijena — Higijena	<i>odlično</i>
Risanje — Crtanje	<i>odlično</i>
Telovadba — Gimnastika	<i>odlično</i>
Potje — Pevanje	<i>odlično</i>
Ročno delo — Ručni rad	<i>odlično</i>
<i>Umetnost</i>	<i>odlično</i>

Vedenje *odlično*
Vladanje

izostanki: opravičeni *0*, neopravičeni *0*
izostanci: opravdani neopravdani

Po navedenom *je* učenec *2 odlično* uspehom izdelal *osmi* razred.
Prema tome učeni uspeh svrši razred.

Del. št. *388*, *30. maja* 1935. leta v *Ljubljana*.
Del. br. god. u

Razrednik — Razredni starešina, *Ant. Jovan*

Direktor — Direktor, *Tomaz*

OCENE: Za uspeh: odlično (5), prav dobro (4), dobro (3), slabu (2), prav slabu (1).
Za vedenje: odlično (5), prav dobro (4), dobro (3), neprimerno (1).

OCENE: Za uspeh: odličan (5), vrlo dobar (4), dobar (3), slab (2), rđav (1).
Za vladanje: odlično (5), vrlo dobro (4), dobro (3), loše (1).

Slika 7. Gimnazijsko spričevalo.

<p>Slika slušatelja(-ice): scholastici(-ae) effigies:</p> <p>Skopis slušatelja(-ice): signatura manu propria:</p> <p><i>Bogoles Grafenauer</i></p>	<p>UNIVERZA KRALJA ALEKSANDRA I. V LJUBLJANI UNIVERSITAS LITTERARUM ALEXADRINA LABACENSIS</p> <p>INDEKS INDEX</p> <p>predavanj rednega slušatelja (redne slušateljice) scholarum scholastici(-ae) ordinarii(-ae)</p> <p><i>Grafenauer Bogolava</i></p> <p>rojstni kraj ortus (-a) ex <i>Ljubljana</i></p> <p>Vpisan(-a) Inscriptus (-a)</p> <p>na fakulteti in facultate <i>filozofski</i></p> <p>dne die <i>1935</i></p> <p>Decanus: <i>M. Kosa</i></p>
--	--

Slika 8. Detajl iz univerzitetnega indeksa.

Kot je zatrjeval kasneje,¹⁹ je ob očetu štel med svoje glavne akademske učitelje poleg Frana Zwittera in Milka Kosa tudi Ljudmila Hauptmanna, ki pa ni bil nikdar njegov profesor. Prebral je vsa njegova dela. Zaradi različnih tolmačenj izraza "sklabarhontes" (Hauptmann jih je interpretiral z "gospodarji Slovanov",²⁰ Bogo s "slovanskimi knezi"), je (pred 1955) prišlo med njima do ostrega nasprotja. Zgladilo se je šele 1966, ob izidu Hauptmannovega zbornika,²¹ za katerega je tudi Bogo napisal pri-spevek.

Med študijem je Bogo opozarjal nase s svojim znanjem in diskusijami na seminarjih,²² pa tudi že s svojimi znanstvenimi prvenci.²³ Izpite iz občé zgodovine,

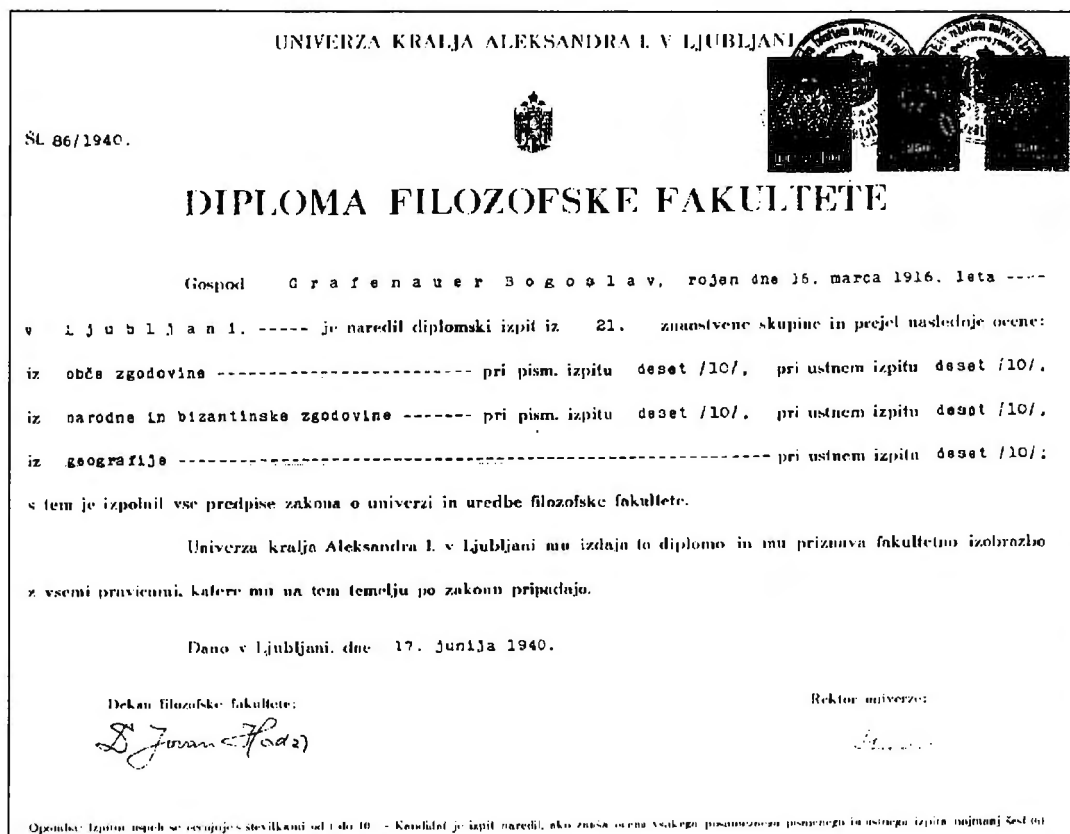
¹⁹ Intervju s Petrom Vodopivcem, 15. maj 1991, posnetek v arhivu Audiovizualnega laboratorija Znanstvenoraziskovalnega centra Slovenske akademije znanosti in umetnosti. Povzetek je objavljen v: Nova revija, kot v op. 7.

²⁰ S to interpretacijo je Hauptmann utemeljeval svojo razlago o karantanski zgodovini in položaju kosezov v smislu družbene dvoplastnosti.

²¹ SAZU, Razprave 5, Hauptmannov zbornik, Ljubljana 1966.

²² Rad se je spominjal prvih seminarjev pri prof. Zwitteru. Medtem ko je na prvem od njih Zwitter v glavnem govoril sam, se je na drugem priglasil k besedi tudi Bogo. Zwitter je menda ta razvoj dogodkov duhovito primerjal z grško dramo, češ da je bil prvi seminar klasični monolog, drugi klasični dialog in da na tretjem pričakuje, da se bo oglasil tudi zbor.

narodne zgodovine, bizantologije in geografije je opravil do 17. junija 1940 z najboljšimi ocenami in si s tem pridobil diplomu Filozofske fakultete (Slika 9.).

Slika 9. Fakultetna diploma.

Že kot dijak je bil pozoren na politične razmere v Evropi, še bolj zavzeto pa jih je spremljal v študentskih letih. V tistih predvojnih časih so študentje zoreli hitro in odgovorno, brez sodobne brezskrbnosti. Kot je Bogo večkrat omenjal, so vojno čutili "v zraku", skratka, vedeli so, da bo do nje neobhodno prišlo.

Po nazorskem in političnem prepričanju je bil krščanski socialc.²⁴ Deloval je v katoliškem akademskem društvu Zarja in se udeleževal "bohinjskih tednov".²⁵ Poleg Bogota sta bila obiskovalca na njih npr. tudi Edvard Kocbek in Joža Mahnič (Slika 10.).

Bogo se je pridružil skupini, ki je ustanovila in se zbirala okrog Kocbekovega mesečnika "Dejanje" (1938-1941), za katerega je pisal prispevke o vprašanih slovenskega narodnega položaja, o razmerah na Koroškem in o mednarodnih razmerah, na katere so vplivale rastoče nacionalistične in fašistične sile.

Na zarjanskem izletu na Toško čelo, ki so se mu pridružile tudi študentke iz društva Savica, je 1938 spoznal Marico Dobovišek²⁶ (Slika 11.), študentko romanistike na Filozofski fakulteti.

²³ B. Grafenauer, Slovensko narodno vprašanje in slovenski zgodovinski položaj, Ljubljana 1987; prim. še prispevek D. Samca, prav tu.

²⁴ Prim. prispevek A. Vidovič-Miklavčič, prav tu.

²⁵ Prim. Bohinjski teden, Zbornik predavanj akademskega kulturno-socialnega tedna Zarje v letu 1939, Ljubljana 1940.

²⁶ Šmarje pri Jelšah, 5. oktober 1918.

Slika 10. Prizor z "bohinjskega tedna", na desni Bogo kot govornik, na levi Joža Mahnič (sedanji predsednik Slovenske matice) kot zapisnikar.

Slika 11. Marica Dobovišek, 1939.

Doma je bila iz številne družine z osmimi otroki iz Šmarja pri Jelšah. Njen oče je kot nadzornik proge služboval pri železnici, mati pa - sicer izučena šivilja - je skrbela za gospodinjstvo. Oče je bil star nekaj nad 50 let, ko ga je zadela možganska kap, od katere je ostal hudo prizadet; za delo ni bil več sposoben, družina pa je bila pahnjena v bedo.

Bogo je bil po diplomi 1940 na naboru potrjen za omejeno sposobnega - zaradi dioptrije - in dodeljen "džakemu vozarskemu eksadronu" pri Mostarju. Po kapitulaciji Jugoslavije so se 1941 umikali proti Sarajevu, ko so jih zajeli Nemci in jih odpeljali v Großbeeren, taborišče za vojne ujetnike pri Berlinu. Od tam so ga poslali v italijansko taborišče na Reko, od koder je bil decembra 1941 odpuščen.

Kocbek, ki se je kmalu po ustanovnem sestanku Osvobodilne fronte (26. aprila

1941) vključil v njeno delovanje in kot predstavnik krščanske skupine postal član nje-nega izvršnega odbora, je Bogotu naložil delo v komisiji za vprašanje meja, saj je bilo očitno, da bodo tovrstni izvedenci po vojni še kako potrebni. S Franom Zwittrom sta si že 1941 razdelila delo: Bogo je izvrstno poznal razmere na Koroškem, zato je prevzel vprašanje severne meje, Zwitter pa zahodne.

Po začasnem umiku v ilegalo so Bogota aprila 1942 karabinjerji prijeli, da bi ga poslali v taborišče. Izposloval si je dva dni izhoda in se na dan najstrožjega posta,²⁷ na veliki petek 3. aprila 1942 v škofijski kapeli poročil z Marico. Poročil ju je profesor Teološke fakultete Andrej Snoj, ki je bil duhovni vodja akademskega društva Savica. Marico je moževa družina vzela k sebi pod streho,²⁸ Bogo pa je moral v taborišče Gonars, od tam pa v Chieso novo pri Padovi.

Oče mu je v taborišče poslal vire za ustoličevanje koroških vojvod in Bogo se je že tam poglobil v njihovo tekstno kritiko. Publicistično in na pol politično je tudi v taborišču delal za Osvobodilno fronto.²⁹

Po kapitulaciji Italije je v Ljubljani v povezavi z ljudskofrontno organizacijo nadaljeval z zbiranjem gradiva za severno mejo, dokončal pa je tudi disertacijo o kmečkih uporih³⁰ in jo zagovarjal junija 1944. Do konca vojne se je izogibal vpoklicu k domobrancem, kar tedaj ni bilo preprosto.

Slaba dva tedna pred osvoboditvijo Ljubljane, 28. aprila 1945, sta z Marico dobila hčerko Marijo, ki sta jo klicala s koroško inačico imena Mojca.³¹ Otrok je bil slaboten; Marica je zbolela za paratifusom, tako da je moral dojenček namesto ob materinem rasti ob kravjem mleku (seveda brez sodobnih dodatkov), ki ga je bilo težko dobiti. Vsi skupaj so še vedno živeli v veliki družini pri Bogotovih starših.

Po koncu vojne so se nekateri sodelavci Dejanja (Bogo, Jože Udovič, Joža Mahnič) še redno dobivali pri Grafenauerjevih v Mediatovi hiši, potem pa jim je oblast prepovedala druženje. Zahtevo, da morajo prenehati s sestajanjem jim je posredoval Franček Majcen, tajnik podpredsednika narodne vlade Slovenije, Marijana Breclja³².

Bogo se je intenzivno posvetil delu za pripravo diplomatskih pogajanj za meje. Delal je na oddelku za mejna vprašanja Znanstvenega inštituta v Ljubljani in na Inštitutu za proučevanje mednarodnih vprašanj pri ministrstvu za zunanje zadeve v Beogradu. Poleti 1946 se je kot izvedenec za mejna vprašanja udeležil mirovne konference v Parizu. Ta se je za Slovence vsaj glede pripadnosti Gorice iztekla slabše, kot bi se lahko. V času trajanja mirovnih pogajanj sta bili namreč nad Bohinjem sestreljeni dve zavezniški letali, kar je sprožilo negativno razpoloženje do naših zastopnikov in poslabšalo izid njihovih pogajanj.

²⁷ Bogo je večkrat omenjal, da je bila na poročni mizi polenovka, ki je bila za razliko od današnjih časov včasih hrana revežev.

²⁸ Po osvoboditvi je pri Grafenauerjevih našel zatočišče tudi Maričin brat, ki je študiral v Ljubljani in ni imel kje stanovati.

²⁹ Svoj pogled in vrednotenje "slovenskega upora" 1941 je opisal v intervjuju 29. julija 1991 na ljubljanskem radiu. Dejal je, da gre pri uporu za enega vrhuncev slovenske zgodovine, da je bil naperjen zoper okupatorje, ki so jasno povedali, da nameravajo Slovence kot narod uničiti. Upor je po Bogotovem prepričanju z nastankom republike Slovenije kot posebne sestavine jugoslovanske države (z ustavo 1946) pomagal nastanku slovenske državnosti, to pa je bilo izhodišče za slovensko osamosvojitvev 1990/91. Res je, da med- in poveljni poboji domobrancev vplivajo na oceno Osvobodilne fronte, zlasti tistega njenega dela, ki je po dolomistki izjavi 28. februarja 1943 ostal praktično edini gospodar v njej, vendar to upora samega ne more razvrednotiti. V nobenem primeru pa po Bogotovem mnenju ne moremo oboroženih skupin, ki so v tistem času vzele orožje v roke kot dar okupatorja za boj zoper tiste, ki so se proti okupatorju vojskovali in branili slovenski narod, jemati kot temelj za drugačno oceno upora.

³⁰ Boj za staro pravdo: slovenski kmet ob koncu 15. in začetku 16. stoletja, Ljubljana 1944.

³¹ Diplomirala anglistiko in slavistiko, poročena Pocajt, hčerki Jasna in Nataša.

³² Breclj je bil predvojni zarjan, 1943 je postal član Komunistične partije Slovenije; za Majcna, prim. op. 33.

Čprav nepogrešljiv za vprašanje severne slovenske meje, je kot krščanski sociallec (ki ni - ne tedaj ne kasneje - stopil v Partijo) 1947 že imel svoj "dosje" na UDB-i, češ da odklanja marksistično gledanje na zgodovino, da se povezuje s krščansko-socialnimi elementi in da je zelo nevaren. Poročila o njem so se v naslednjih letih dopolnjevala, pisali pa so jih družinski "prijatelji", ki jih niti v sanjah ni nihče sumničil.³³

Sestro Milico, profesorico na jeseniški gimnaziji, ki je bila odkrito pobožna in si je od 1947 prizadevala dobiti dovoljenje ministrstva za prosveto (ministra Jožeta Potrča) za poučevanje verouka na Koprivniku in Gorjušah, je oblast 22. julija 1949 obsodila na 27 mesecev "poboljševalnega" dela, češ da je "razširjala lažnive in alarmantne vesti ter s tem rušila mir državljanom".³⁴ 20. januarja 1950 je bila pogojno izpuščena. Ker je še vedno redno obiskovala cerkev in ob počitnicah na Koprivniku učila verouk, je 15. februarja 1952 po časopisni gonji in lažnivih klevetah³⁵ izgubila službo na Jesenicah "na podlagi 8., 9., 80. in 90. člena Zakona o državnih uslužbencih",³⁶ druge službe pa kljub izjemni izobrazbi in znanju jezikov ni mogla dobiti.

Za nameček so pozno poleti 1951 zaradi pretveze ob organizaciji verskega romanja aretirali in zaprli Bogotovega brata Radogosta, župnika v Brezju pri Mariboru. Tudi tu ni šlo brez lažnivih, prozornih podtikanj s strani oblasti.³⁷

Bogo se je že pred vojno dogovoril s prof. Kosom, da bo prevzel novoustanovljeno stolico za slovensko zgodovino. To se je po vojni uresničilo, čprav ne brez zapletov; veljal je namreč za svetovnonazorsko nezanesljivega in "nemarksističnega" znanstvenika in predavatelja.³⁸ Z njegovim imenovanjem na univerzo se je - kljub izvedenskim raziskavam, ki jih je opravil za pogajanja za severno mejo - več mesecev zavlačevalo. V pismu sredi novembra 1946 je za pojasnilo zavlačevanja pisno zaprosil Janeza Logarja, ki je bil v službi pri ministrstvu za prosveto. V pismu je tudi navedel, koliko elaboratov je (zastonj) pripravil za pogajanja o mejah. Zapisal je, da si lahko v primeru, če si bo moral iskati službo drugod, oblast išče drugega eksperta za mejna vprašanja.

Decembra 1946 je bila njegova nastavitve za docenta na fakulteti končno sklenjena (potrdila jo je tedanja /1946/ ministrica za prosveto Lidija Šentjunc, ki je cenila zahtevne študije, ki jih je Bogo opravil za vprašanja meja) (Slika 12.).

³³ Prim. prispevek J. Vodušek-Starič, prav tu; kolegica mi je dala dva namiga glede "špicljev", vendar s prošnjo, naj ju za zdaj obdržim zase.

³⁴ Čprav je bila redno zaposlena na gimnaziji na Jesenicah, so jo ob koncu tedna, ko je obiskala domače, prijeli pod pretvezo, da ni vključena v delo in jo zaprli kot "delomrzneža".

³⁵ Prim. Člani zveze borcev predlagajo, da se Edvard Kocbek izključi iz Fronte in odstrani z vodilnega mesta, tednik Gorenjski glas 5/1952, št. 5, Kranj 2. februar 1952, 2. Razglasili so jo za avtorico enega od pisem, naperjenih proti partizanom, iz tedaj pravkar objavljene knjige F. Saje, Belogardizem, 1. izdaja, Ljubljana 1951, 366-368, 371 in dalje, 376-378. Bogo je prepoznal besedilo pisma, ki ga je Saje objavil pod imenom Roze Uhan. Posredoval je pri Borisu Ziherlu, češ da gre za prevaro, in pri Zvezi borcev na Jesenicah zahteval sestanek, da se kleveta umakne. Ziherl ga je opozoril, da bo z vmešavanjem zadevo poslabšal, od jeseniške Zveze borcev ni bil nihče pripravljen komentirati zadeve, Milica pa je izgubila službo.

³⁶ Uradni list LRS 1-2/1949. Navedeni členi navajajo le način prenehanja delavnega razmerja, ne pa razlogov zanj.

³⁷ Radogost je 5. avgusta 1951 organiziral romanje na Svete gore blizu Kumrovc. Ker romarji za tak namen ne bi dobili prevoza, je kot cilj poti navedel obisk vasi Kumrovec, rojstnega kraja maršala Tita (, ki ga je del romarjev tudi dejansko obiskal). Dodeljena sta mu bila dva avtobusa in kamion. Romarji so se udeležili svečanosti na Svetih gorah, kjer je imel Radogost pridigo. V njej je - kot piše v poročilu - omenil, da v državi "vlada velika revščina in da ni niti denarja za popravilo cerkva". V skupini so bili očitno tudi vohljači UDB-e, ki so ob tej priliki po Svetih gorah raztrosili letake "s pozivom borbe proti oblasti, za vero in cerkev". Trošenje letakov so pripisali romarjem (, kar je povsem nesmiselno, tudi če zanemarimo vprašanje, kdo je tedaj imel možnost pripravljati letake). Vest o Radogostovi aretaciji je bila pompozno objavljena v poročilih na radiu z namenom prizadeti dobro ime družine.

³⁸ Prim. op. 33.

Rodbinsko ime (očetovo ime) in rojstno ime *Dr. Grafenauer (Jože) Bogota*

Položaj — razvrstitev *docent*

Ustanova *Univerza v Ljubljani*

Rojstni datum *16. marca 1916* Kraj *Ljubljana*

Okraj Okrožje

Ljudska republika *Slovenija*

Državljanstvo { zvezno *FLRJ*
republiško *LRS*

Narodnost *Slovenska*

10. nov. 1947 v *Ljubljani*

Knjižico izdal
Zas. pos. odd.:
Jan. Gmeštnar

ANIST. VIŠ. O. V. PROSVETO

ANIST. VIŠ. O. V. PROSVETO

Jože Grafenauer
Lastnoročni podpis

Slika 12. Detajl iz "uslužbene knjižice".

Ministrstvo za prosveto, znanost in kulturo pa je 1947 (do 1952) prevzel zagrizeni komunist Jože Potrč, ki je nameraval Bogota poslati v Makedonijo, da bi tam prispeval k napredku zgodovinske stroke.³⁹ Bogo je v pismu nasprotoval premestitvi, kot razlog pa je navajal svojo specialno strokovno usmeritev v slovensko zgodovino in svojo nepogrešljivost za njen študij na Ljubljanski univerzi. Uspel je ostati v Ljubljani, 1951 je dosegel izredno profesuro, 1956 pa je postal redni profesor za zgodovino Slovencev.

Režimski vohljači ves ta čas niso mirovali.⁴⁰ V začetku leta 1961 se je po fakulteti razširilo zlonamerno šušljanje o Bogotovem zadržanju v taborišču Großbeeren pri Berlinu avgusta 1941. Seveda je mogel zadevo pojasniti šele, ko je prišla na ušesa tudi njemu.⁴¹

Bogo je ob nastopu docenture na fakulteti predaval dva predmeta: slovensko zgodovino in uvod v študij zgodovine, po smrti Gregorja Čremošnika (1958) pa - že kot redni profesor - nekaj časa tudi zgodovino ostalih jugoslovanskih narodov.

Za uvod v študij zgodovine, kjer je študente poučeval o problemih zgodovinopisja in o metodah zgodovinske vede, je ob nastopu predavanj pripravil kompilacijo iz dosegljive literature in jo 1948 izdal v obliki skript.⁴² V dobrem desetletju, ki je sledilo, je uspel najti čas, da je priročnik dogradil in metodološko dopolnil. Rezultat tega dela je bila monografija "Struktura in tehnika zgodovinske vede",⁴³ ki dejansko predstavlja

³⁹ Tudi Bogotov brat Stanko je bil 1949 iz Mežice premeščen v rudnik Raduša v Makedoniji, kjer je ostal do 1954.

⁴⁰ Prim. op. 33.

⁴¹ Ker je delal v pisarni in imel na razpolago tipkalni stroj, so ga sojetniki prosili, da jim je pretipkal prošnjo za pospešitev odpusta tamkajšnjih jugoslovanskih vojnih ujetnikov. Po vojni so mu pripisovali sodelovanje pri sestavljanju prošnje, ki je doživela nekaj predelav, končno pa niti ni bila vložena.

⁴² B. Grafenauer, Uvod v študij zgodovine, Ljubljana 1948.

⁴³ Struktura in tehnika zgodovinske vede, Uvod v študij zgodovine, Ljubljana 1960; ponatisa Ljubljana 1973 in 1980.

povsem novo avtorsko delo.

Predavanja iz slovenske zgodovine je sestavljal na novo in jih v celoti pisal na roko. Posvetil se jim je (zanj) značilno garaško in vestno. Delal je po 14 in več ur na dan, tako da mu je marsikdo prerokoval, da se bo prehitro iztrošil.

V splošnem pomanjkanju stanovanj je - zlasti zaradi svoje strokovnosti in nepogrešljivosti pri mejnih vprašanjih - 1947 uspel dobiti dvosobno najemniško stanovanje v drugem nadstropju hiše na Luize Pesjakove 14, sredi sedanjega Savskega naselja, ki pa tedaj še ni bilo pozidano. Zaradi dotrajanih cevi in premajhnega zajetja je bila (hladna) voda v stanovanju le dve uri ponoči. Stanovanje je imelo stranišče (seveda brez vode) ter "kopalnico" z umivalnikom, ki se mu je čez kakih pet let pridružila še bana.⁴⁴ Največjo skrb je vzbujala slaba nosilnost stropov, saj je Bogo že tedaj imel precejšnjo knjižnico in se je bal, da bo lepega dne skupaj z družino in knjižnico pristal v pritličju.

Bogo in Marica sta sprejela k sebi na stanovanje (zapored) tudi dva Maričina brata, ki sta študirala v Ljubljani. Družina se je 1950 povečala še za hčerko Darjenko, ki so ji sprva vsi rekli Daša, kasneje pa Darja.⁴⁵

UVODNA PRIPOMBA

Ko izročam to svoje delo v objavo in prepuščam njegove rezultate znanstveni diskusiji, si ne domišljam, da je v njem izrečenu zadnja beseda znanosti o številnih problemih, ki jih tu obravnavam. Zlasti zgodovinske primerjalne študije — tako glede na ustoličenje kakor glede na koseze — bi utegnile pri marsikaterem le nakazanem in še odprtem vprašanju prispevati k zadovoljivemu odgovoru, pri drugih pa k točnejšim in trdneje utemeljenim rezultatom. Toda za take primerjalne študije, za katere mi danes primanjkuje povrhu dovršen del najnovejše znanstvene literature, mora biti tudi z naše strani utrjen najprej temelj, iz katerega naj izhaja primerjava; vendar sem pa prepričan, da sem za vrsto temeljnih vprašanj le dosegel zadovoljivo in trdno rešitev. Tako menim, da ima zgodovinopisje pravico do teh rezultatov, zlasti zaradi danes spet oživiljenega zanimanja za problematiko ustoličevanja koroških vojvod, kosezov in Karantanije, zanimanja, ki se pa — po moji sodbi — zaradi nerešenih ali pogrešno rešenih temeljnih vprašanj mnogokje obrača v napačno smer.

Prijetna dolžnost mi je, da se zahvalim akademikom dr. Milku Kosu, dr. Janku Polcu ter Borisu Zihertu in tovarišu dr. Josipu Zontarju, da so v rokopisu prebrali to delo in mi s svojimi nasveti zlasti glede na njegovo kompozicijo pomagali do mnogih izboljšanj.

Ne le hvaležnost sinu do svojega očeta, marveč tudi hvaležnost učenca do svojega prvega učitelja me nagibljata, da poklanjam to delo

SVOJEMU OČETU,

ob čigar delu sem se prvič podrobneje srečaval s problemom Karantanije, v letu, v katerem je dosegel sedemdeset let.

Ljubljana, 8. decembra 1950.

Bogo Grafenauer

Slika 13. Posvetilo očetu.

⁴⁴ Partijci v tej in sosednjih dveh hišah so bane dobili več let prej.

⁴⁵ Diplomirala in doktorirala na zgodovini, 11. maja 1995 kot prva ženska v Sloveniji potrjena za redno profesorico zgodovine Univerze v Ljubljani, poročena Mihelič. Za potrditev redne profesure je - sicer le dan pred svojo smrtjo - izvedel tudi Bogo.

Konec 1950 je Bogo dokončal monumentalno delo "Ustoličevanje koroških vojvod in država karantanskih Slovencev",⁴⁶ ki se ga je lotil že med vojno v taborišču. Delo, ki je nastajalo desetletje, je do danes ostalo nepresezano in temeljno za razumevanje karantanske zgodovine. Združevalo je Bogotovo zanimanje za zgodnjerednjeveško slovensko zgodovino in za preteklost Koroške. Posvetil ga je svojemu prvemu učitelju - očetu (Slika 13.).

V zavesti, da je dosegel enega od vrhuncev svojega znanstvenega ustvarjanja, je upravičeno pričakoval, da bo knjiga nagrajena s Prešernovo nagrado (tedaj posebnih nagrad za raziskovalno delo ni bilo). Član komisije za nagrade Anton Slodnjak pa je bil mnenja, da bo imel Bogo še možnosti in je kot kandidata za nagrado za življenjsko delo predlagal tedaj 72-letnega germanista Jakoba Kelemino. S predlogom je (1954) uspel, Bogo pa je na glavno nagrado za (življenjsko) raziskovalno delo čakal še 35 let, do svojega 73-ega leta.

Začetek petdesetih let je bil tudi že čas, ko je bil Bogo pritegnjen k delu pri "Zgodovini narodov Jugoslavije". Ko se je 1949 oblikovala komisija zanjo, sta bila od Slovencev vanjo pritegnjena le Fran Zwitter in Ferdo Gestrin. Na enem od sledečih delovnih sestankov, na katerih so razpravljali o predloženih rokopisih, pa je kot avtor enega od elaboratov sodeloval tudi Bogo. V razpravi je pokazal širino svojega znanja in bil poslej brez posebnih uradnih ceremonij vključen v komisijo. Kasneje je bil tudi eden od treh članov končne redakcije 1. dela (ob Dušanu Peroviću in Jaroslavu Šidaku) in 2. dela (ob Branislavu Đurdevu in Jorju Tadiću) "Zgodovine narodov Jugoslavije".⁴⁷

Delo pri "Zgodovini narodov Jugoslavije" je za več let usmerjalo Bogotovo raziskovalno dejavnost. Prav pri njem gre iskati razloge za njegovo zanimanje za vprašanja zgodnjega srednjega veka in poselitve Balkanskega polotoka. S sodelovanjem pri tem projektu in s pedagoškim delom na Filozofski fakulteti pa je povezan izid Bogotove sinteze slovenske zgodovine v petih zvezkih,⁴⁸ namenjene predvsem študentom zgodovine. Ob pripravi besedila o zgodovini Slovencev za "Zgodovino narodov Jugoslavije" se je namreč odločil objaviti tudi razširjeno inačico besedila, ki je temeljila na njegovih pripravah za predavanja na fakulteti. Kasneje je v predelani in dopolnjeni obliki ponovno objavil prva dva in peti zvezek, tretjega in četrtega pa ni uspel pripraviti.⁴⁹

Strokovna uveljavitev v jugoslovanskem prostoru mu je prinesla znanstveni ugled

⁴⁶ SAZU, Dela 7, Ljubljana 1952.

⁴⁷ Zgodovina narodov Jugoslavije 1, Do začetka XVI. stoletja, Ljubljana 1953; 2, Od začetka XVI. stoletja do konca XVIII. stoletja, Ljubljana 1959.

⁴⁸ Zgodovina slovenskega naroda I., Od naselitve do uveljavljanja frankovskega fevdalnega reda, Ljubljana 1954, II., Doba zrele fevdalne družbe od uveljavljanja frankovskega fevdalnega reda do začetka kmečkih uporov, Ljubljana 1955; III., Doba prve krize fevdalne družbe na Slovenskem od začetka kmečkih uporov do viška protestantskega gibanja, Ljubljana 1956; IV., Dobačasne obnovitve fevdalnega reda pod okriljem absolutne vlade vladarja ter nastajanja velikih premoženj od protireformacije do srede XVIII. stoletja, Ljubljana 1961; V. Doba hitrega razkrajanja fevdalne organizacije, razvoja manufakturne in začetkov industrijske proizvodnje od srede XVIII. do srede XIX. stoletja, Ljubljana 1962.

⁴⁹ Zgodovina slovenskega naroda I., Od naselitve do uveljavljanja frankovskega fevdalnega reda (z uvodnim pregledom zgodovine slovenskega ozemlja do naselitve Slovanov), Ljubljana 1964; Zgodovina slovenskega naroda II., Doba zrele fevdalne družbe od uveljavljanja frankovskega fevdalnega reda do začetka kmečkih uporov, Ljubljana 1965; Zgodovina slovenskega naroda V., Začetki slovenskega narodnega prebujenja v obdobju manufakturne in začetkov industrijske proizvodnje ter razkroja fevdalnih organizacijskih oblik med sredo XVIII. in sredo XIX. stoletja, Ljubljana 1974. Delo pri tretjem in četrtem delu se mu je zataknilo, ker je bilo glede ključnih poglavij zgodnjerednjeveške zgodovine v tujih arhivih odkritih mnogo novih dejstev: tako glede reformacije, kot glede kmečkih uporov (raziskoval jih je J. Adamček) in zlasti glede gospodarskih vprašanj zgodnjega kapitalizma (raziskave F. Gestrina). Peti del pa je objavil zato, da bi iz tega izhodišča druga dva avtorja (F. Gestrin in V. Melik) nadaljevala šesti zvezek.

tudi zunaj Slovenije in mu omogočila vključevanje v Nacionalni komite za zgodovinske vede, v mednarodne in specialne (bizantološka, balkanološka ipd.) zgodovinske komisije in sodelovanje na mednarodnih srečanjih zgodovinarjev.

1956 je Bogo s pomočjo kredita ljubljanske mestne občine kupil trosobno stanovanje v "kozolcu" na Titovi 25 (sedanja Slovenska). Dinar je bil do srede šestdesetih let še trden, tako da so obroki odplačevanja kredita "odnesli" večji del družinskega proračuna. 1972 je bilo stanovanje predmet zamenjave znotraj rodbine: Bogo ga je odstopil je za starejšo hišo - dvojčka na Murnikovi 18, kjer sta do smrti živeli tudi mamca (umrla 1973) in Bogotova sestra Milica (umrla 1981).

Prvi predlog (Franceta Steleta), da si Bogo s svojim znanstvenim delom zasluži sprejem v Slovensko akademijo znanosti in umetnosti je že iz konca petdesetih let. Spodnesel ga je Boris Ziherl, češ da je Bogo za članstvo v akademiji še premlad. 1968 je (na pobudo Dragotina Cvetka) postal izredni in 1972 redni član te ustanove, v kateri pa mu ni bila nikdar zaupana nobena od upravnih funkcij (ni bil ne član ožjega predsedstva, ne tajnik razreda ali oddelka).

Od 1975 je bil dopisni član Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, od 1978 pa tudi Srpske akademije nauka i umetnosti.

Ob proučevanju zgodovine kmečkih uporov, h katerim se je po disertaciji še večkrat vrnil,⁵⁰ ob raziskavah preteklosti koroškega prostora od zgodnjega srednjega veka vse do (naj)novejšega časa, ob sintezah slovenske zgodovine in raziskovanju vprašanj (zgodnje)srednjeveške južnoslovanske zgodovine se je kasneje usmeril tudi v drugačno problematiko: v preučevanje gospodarske in družbene zgodovine Slovencev.

Prvi konkretniji načrti za ta projekt segajo slabega pol stoletja nazaj, v drugo polovico štiridesetih let. Pri uresničitvi izdaje prvih dveh zvezkov "Zgodovine agrarnih panog"⁵¹ je bil Bogo eden od avtorjev in ob Pavletu Blazniku in Sergiju Vilfanu član ožje redakcije, ki je pregledovala in dodelovala vsa besedila v knjigi. Publikacija, ki so ji v zgodovinski literaturi le redke enakovredne, je bila predlagana za nagrado za najvišji raziskovalni dosežek za leto 1981, vendar jo je tedaj "prehitel" "Krajevni leksikon Slovenije".⁵² Naslednje leto, ob ponovni kandidaturi, je bilo delo zavrnjeno z razlogom, da se kolektivna dela ne morejo potegovati za nagrado. Z ozirom na to, da je bil leta 1971 nagrajen kolektiv, Leksikološka sekcija Inštituta za slovenski jezik Slovenske akademije znanosti in umetnosti, in da je bil tudi leto prej nagrajeni "Krajevni leksikon Slovenije" v bistvu kolektivno delo, je očitno, da je bil navedeni razlog zvit iz trte.⁵³ Odrekanje nagrade je tičalo v dejstvu, da kandidati zanjo pač niso sodili med režimsko "prave".

Bogo se je strokovno udeleževal v Zgodovinskem društvu za Slovenijo (predsedoval mu je od 1968 do 1974). Redno (razen 1994) je prisostvoval zborovanjem, ter neštetim posvetovanjem, okroglim mizam in drugim strokovnim srečanjem slovenskih zgodovinarjev, kjer mu je običajno pripadla zaključna beseda, v kateri je sintetično in kritično povzel na zborovanju opravljeno delo. Pri Zgodovinskem časopisu je bil glavni in odgovorni urednik za 22 letnikov (od 1947 do 1968).

⁵⁰ Npr. v monografijah B. Grafenauer, *Kmečki upori na Slovenskem*, Ljubljana 1962; *Boj za staro pravdo v 15. in 16. stoletju na Slovenskem*, Slovenski kmečki upor 1515 in hrvaško-slovenski kmečki upor 1572/73 s posebnim ozirom na razvoj programa slovenskih puntarjev med 1473 in 1573, Ljubljana 1974.

⁵¹ *Gospodarska in družbena zgodovina Slovencev*, *Zgodovina agrarnih panog* I., *Agrarno gospodarstvo*, Ljubljana 1970; II., *Družbena razmerja in gibanja*, Ljubljana 1980.

⁵² *Krajevni leksikon Slovenije* I., *Zahodni del Slovenije*, Ljubljana 1968; II., *Jedro osrednje Slovenije in njen jugovzhodni del*, Ljubljana 1971; III., *Svet med Savinjskimi Alpami in Sotlo*, Ljubljana 1976; IV., *Podravje in Pomurje*, Ljubljana 1980.

⁵³ To pa tem bolj, če vemo, da je bila za publikacijo "pod mizo" namesto glavne nagrade ponujena skladova, vendar so jo avtorji odklonili.

Po potrebi je sodeloval tudi z arhivisti. Ko je bil na Dunaju 1975 med pogajanji za izvedbo arhivskega sporazuma iz 1923 z Avstrijo za vrnitev arhivskega gradiva iz Avstrije v jugoslovanske arhive Sergij Vilfan žrtev prometne nesreče, so kot strokovnjaka pritegnili v jugoslovansko zastopstvo Bogota. Vodil je skupino izvedencev za koroške in tirolske, kasneje tudi za štajerske arhive.⁵⁴

Klubu koroških Slovencev je Bogo predsedoval od 1977. Redno se je udeleževal koroških kulturnih dni (Slika 14., 15.) in pogosto vodil klubske (in zgodovinarske) ekskurzije po Koroškem.

Bil je iskreno vzradoščen, ko sta mu januarja 1987 Narodni svet koroških Slovencev in Krščanska kulturna zveza podelila najvišje odličje koroških Slovencev, Tischlerjevo nagrado,⁵⁵ v obliki bonusa za nakup knjig. Te so mu bile vse življenje v veliko veselje. Sistematično je spremljal vse, kar se je pojavilo na knjižnem trgu in prebral vse, kar se je nanašalo na slovensko zgodovino (tudi najnovejšo) in kulturo. V posebno zadovoljstvo mu je bilo, če je za kako knjigo slišal in jo prebral prvi. V knjige je na rob pogosto vnašal zaznamke, dopolnila ali popravke besedila. Nikomur ni bilo jasno, kako je vse podatke uspel vskladiščiti v svoje možgane in jih znal ob pravem času potegniti na dan.

Slika 14. Med predavanjem na koroških kulturnih dneh.

Slovenski matici, ki je kot ena redkih ustanov v komunističnem režimu uspela ohraniti pokončno držo in neodvisnost,⁵⁶ je Bogo predsedoval od 1978 do 1988 (Slika 16.).

⁵⁴ Prim. prispevek M. Oblak-Čarni, prav tu; po slovenski osamosvojitvi so pogajanja, ki so bila prej avstrijsko-jugoslovanska, zastala.

⁵⁵ Prim. Koroška je moja očetnjava, Tischlerjeva nagrada prof. dr. Bogu Grafenauerju, predsedniku Slovenske matice, Glasnik Slovenske matice 10-11/1986-87, 69-71, ponatis po: Naš tednik 39/1987, št. 3, Celovec, 22. januar 1987, 5.

⁵⁶ Nevedneži Slovensko matico (društvo za izdajanje znanstvenih in leposlovnih knjig po zgledu takih društev pri drugih slovanskih narodih v avstroogrski monarhiji, ustanovljeno 1864) pogosto zamenjujejo s Slovensko **izseljensko** matico (ustanovljena s strani režima 9. januarja 1951 na pobudo Socialistične zveze delovnega ljudstva Slovenije in "na željo slovenskih rojakov po svetu"), ki pa je bila eksponent oblasti.

Slika 15. V pogovoru s koroškima Slovencema Reginaldom Vospernikom (levo) in Pavletom Zablatnikom (sredina), sedanjim in nekdanjim direktorjem Zvezne gimnazije za Slovence v Celovcu.

Slika 16. V delovnem predsedstvu na Matici ob simpoziju Vloga Cerkve v slovenskem kulturnem razvoju 19. stoletja, narec 1988 (na levi Bogdan Kolar).

Njegovo predsedovanje je povzročilo izjemen vzpon Matičinega delovanja⁵⁷ tako glede sestankov, predavanj in znanstvenih posvetovanj o aktualnih temah, kot glede Matičine izdajateljske dejavnosti. Bogo je skupaj s tajnikom Dragom Jančarjem z vztrajnimi posredovanji pri oblasti dosegel, da je 1981 ugledal luč sveta roman "Noč do jutra" Branka Hofmana, ki je bil natisnjen že 1975, a je zaradi cenzure oblasti ostal "v bunkerju". Ob izidu knjige "Vrt bogov" Alojza Rebule (1986) pa je Matico in njenega predsednika javno napadel Mitja Ribičič, tedanji predsednik Republiške konference Socialistične zveze delovnega ljudstva.⁵⁸

Potrebe po Bogotovem sodelovanju so se kazale povsod. Od 1982 (do 1985) je vodil komisijo za obravnavo Načrta pravil za novi slovenski pravopis pri Slovenski akademiji znanosti in umetnosti.

Ko se je pripravljajal osnutek Enciklopedije Slovenije,⁵⁹ je bil 1976 pritegnjen v uredniški odbor kot urednik za zgodovino, od 1991 pa je bil podpredsednik glavnega uredniškega odbora (predsedniško mesto je odklonil, češ da naj ga prevzame nekdo mlajši).

Zgodovinsko razmišljanje in redno spremljanje časopisja mu je omogočilo, da je znal presoditi tudi sodobna politična, družbena in gospodarska dogajanja. Da bi si mogel ustvariti neodvisno, objektivno mnenje, je sledil novicam v petih do šestih (ne samo slovenskih) dnevnikih ter prebiral več tednikov (od slednjih je imel v čislih zlasti hamburški "Der Spiegel"). S tem je dosegel, da ga pristransko ali enostransko poročanje slovenskih medijev ni moglo zavesti. Kadar je menil, da gredo stvari v napačno smer, je imel za svojo dolžnost, da posreduje.

Tako se je že v petdesetih letih z vso zavzetostjo potegoval za ohranitev univerzitetne avtonomije, ki je bila uzakonjena 1954, a jo je 1957 republiški zakon o Univerzi v Ljubljani bistveno okrnil: zunanji, politični predstavniki so namreč tedaj dobili dvotretjinsko večino in s tem glavno besedo v univerzitetnem in fakultetnih svetih.

Poučevanje zgodovine je Bogo občutil kot (svoje) poslanstvo. Zgodovina mu je namreč pomenila sredstvo, ki človeka nauči kritično razmišljati in razumeti sebe samega in svet, v katerem živi. O njej ni nikdar govoril "na pamet", ampak vselej iz poštenega prepričanja, ter z vidika in z vizijo celovitega zgodovinskega gledanja. To svojo sposobnost je skušal posredovati tudi drugim. Skozi njegove roke je šlo ničkoliko rokopisov, ki so mu jih posredovali kolegi v želji, da jim o njih pove svoje mnenje in pripombe. Nesebično je posredoval svoje znanje in védenje mlajšim generacijam,⁶⁰ pri čemer ga je odlikovala neskončna potrpežljivost pri razlagah.

Nasprotoval je ukinitvi prave gimnazije ob prehodu na enotno osemletko, ki jo je v težnji po enakosti in enoumju s šolsko reformo 1958 vsilila komunistična oblast.

Kot predsednik študijske komisije (od 1964 do 1980) na Filozofski fakulteti v Ljubljani je tudi zasnoval štiri stališča,⁶¹ s katerimi je Fakulteta med 5. aprilom 1966 in 15. majem 1979 nasprotovala (zdaj že dognano ponesrečenemu) eksperimentu usmerjenega izobraževanja. Prvo od njih, "Odprto pismo Filozofske fakultete slovenski javnosti"⁶² z dne 5. aprila 1966 je v slovenski in jugoslovanski javnosti vzbudilo tolikšen odmev, da je zakon padel. Uspeh je obrodil šele novi, napadalnejši podvig oblasti v tej smeri, ki se je začel z 10. kongresom Zveze komunistov Jugoslavije 1974.

⁵⁷ K uspešnosti Matice je pripomogla tudi nastavitve pisatelja Draga Jančarja za tajnika te ustanove.

⁵⁸ Prim. prispevek P. Simonitija, prav tu.

⁵⁹ Prim. prispevek M. Vidica, prav tu.

⁶⁰ Docent in kasneje profesor na fakulteti je bil od 1946 do 1982, 1984 mu je Univerza v Ljubljani podelila naslov zaslužnega profesorja. Za upokožitev se je odločil zaradi "zunanjih" posegov v Univerzo in v status profesorjev. Zaradi potreb Oddelka za zgodovino pa je še nekaj let predaval. 1993 je pod njegovim mentorstvom doktoriral njegov zadnji doktorand Peter Štih.

⁶¹ Prim. Glasnik Slovenske matice 9/1985, 1-22.

⁶² Tribuna 16/1966, št. 21, 13. april 1966, 1; Glasnik Slovenske matice 9/1985, 5-9.

Usmerjenemu izobraževanju se ni zoperstavljal le Fakulteta, ampak tudi zgodovinska stroka. Na svojih kongresih in posvetovanjih so zgodovinarji - pogosto na Bogotovo pobudo, redno pa z njegovo udeležbo - sprejemali opozorilne peticije in jih naslavljali na javnost in oblast, ki pa jih je oholo ignorirala.

Da bi ob vsiljeni reformi usmerjenega izobraževanja razmeram navkljub omogočil srednješolcem kakovosten pouk zgodovine, je Bogo pripravil nov predlog programa za učenje zgodovine v srednji šoli.⁶³ S predlogom zaradi nasprotovanja oblasti⁶⁴ ni prodril, kar je občutil kot osebni neuspeh.

Vprašanja šolskega sistema in skupnih programskih jeder je za časa njegovega predsednikovanja in z njegovo aktivno udeležbo na posebnem članskem sestanku 10. novembra 1983 vzela pod povečevalo tudi Slovenska matica. O tem je objavila stališče, v katerem je čutili vpliv njenega tedanjega predsednika. Stališče matičinih članov je bilo, "... da more bratstvo in enotnost narodov Jugoslavije rasti samo iz narodne zavesti vsakega naroda in narodnosti posebej ...; da šolski sistem ne more biti zasnovan samo na trenutnih in neposrednih interesih tako imenovanih 'uporabnikov', ampak na daljših perspektivah slovenskega naroda v evropskem in svetovnem prostoru; da so visoka merila v tem pogledu toliko pomembnejša, kolikor manjši je narod, ker je njegovo uveljavljanje toliko bolj odvisno od kakovosti njegovega dela; da naj pri splošni izobrazbi posebna pozornost velja predmetom, ki imajo svoj pomen za gradnjo slovenske narodne zavesti, in predmetom, ki odpirajo pogled v svet in v zgodovinske korenine, iz katerih smo Slovenci zrasli ...; da je rezultat skupnih jeder izrazita neenakopravnost Slovencev pri načrtovanju programov za književnost v primerjavi s prostorom srbskohrvatskega ali hrvatskosrbskega jezika ..."⁶⁵

Prihodnost šole in univerze je Bogota zelo skrbela. Ni slučaj, da je januarja 1985, neposredno po sestanku Zgodovinskega društva Ljubljana, kjer je tekla razprava o problemu študija na ljubljanski univerzi, doživel srčni napad. To ga je opozorilo, da ga čas življenja prehiteva. Morda je bil Bogo prav zaradi zavesti, da bo del njegovih številnih delovnih načrtov ostal neuresničen, po infarktu bolj občutljiv, nestrpnejši in bolj vzkipljiv. Deloma je ta sprememba nastala tudi zato, ker je zaradi težav s srcem moral opustiti kajenje, ki ga je bil vajen, in odložiti svojo pipo, "fajfo", kot ji je rekel, ki je bila skoraj njegov zaščitni znak (Slika 17.).

Še v istem letu (1985) jeseni je prvič posegel v venetološko debato v dnevnem časopisju o izvoru Slovencev.⁶⁶ Njegovega suhoparnega znanstvenega jezika, namenjenega strokovnjakom, senzacij željni bralci, ki jim ni mar trezna zgodovinska resnica, niso znali niti hoteli razumeti. S tem, da se je oglasil, pa je zagovornikom venetološke teorije objektivno naredil največjo uslugo. Dejstvo, da je znanstvena veličina in avtoriteta njegovega formata imela teorijo za vredno odgovora, je teorijo ob naklonjeni publiciteti dvignilo iz anonimnosti in ji omogočilo v javnosti mnogo večjo odmevnost, kot bi jo imela sicer.

Tudi slovenska osamosvojitvev je v Bogotu vzbudila poglobljena razmišljanja in naletela na preudarno skepso. Odklanjal je mnenja, ki so vso našo jugoslovansko (pol)preteklost ocenjevala negativno. Opozarjal je, da je tok zgodovine logično sosledje dogajanj in da je vsak segment zgodovine soustvarjal našo sedanost. Da bo slovenska osamosvojitvev pomenila vojno na Hrvaškem in v Bosni, je napovedoval že pred

⁶³ Prim. B. Grafenauer, Zgodovina v usmerjenem izobraževanju, Naši razgledi 27/1978, št. 19., 13. oktober 1978, 545-546; Zgodovina v skupni programski zasnovi usmerjenega izobraževanja, Vzgoja in izobraževanje 9/1978, št. 5/6, 9-12; Koncept nastave istorije (problematika izrade programa), Odjek, 31/1978, št. 18, Sarajevo 15.-30. september 1978, 7, 28.

⁶⁴ Točneje predsednika Republiške konference Socialistične zveze delavnega ljudstva Mitje Ribičiča.

⁶⁵ Prim. Glasnik Slovenske matice 7/1983, 69-98.

⁶⁶ B. Grafenauer, O Venetih in nastanku Slovencev, Delo 27/1985, 3. oktober 1985, 8-9; ponatis v Arheo 10/1990, 36-46.

slovenskim referendumom decembra 1990, a ga je le redkokdo jemal resno. Skeptičen je bil (danes vemo, da upravičeno) glede izgledov našega gospodarstva ob izgubi jugoslovskega trga, kakor tudi glede optimističnih napovedi, da bo Slovenija po osamosvojitvi čez noč postala druga Švica.

Slika 17. S svojo prijateljico "fajfo".

Z neobhodnostjo dogodkov se je sprijaznil, ko je na slovenskih cestah videl tanke Jugoslovanske ljudske armade. Tedaj je tudi dojel tisto drugačnost, ki ločuje celoto Slovencev od južnih sosedov (zlasti Srbov). Vedel je, da poti nazaj ni več, in bil pripravljen pomagati pri ukrepih, ki jih je od mlade države Slovenije terjala osamosvojitvev.

Povabili so ga k sodelovanju v komisiji za oblikovanje slovenskih insignij, zastave in grba ter denarja. Ker mu je bilo vodilo zgodovina, ki se po njegovem prepričanju ni začela šele 1991 niti 1941, je zagovarjal tradicionalne rešitve in stališča zdravega razuma.⁶⁷ Tedaj so se začeli primitivni napadi nanj po časopisju in v zasebnih pismih.

Pozorno je spremljal dogodke v zvezi z določitvijo meja s Hrvaško. Proučil je ves historiat administrativnih razmejitev z našo južno sosedo in tamkajšnje jezikovne in etnične značilnosti. Ker so se v zvezi z zgodovinskimi podlagami meje v Istri v časopisju pojavljale netočne in samovoljne trditve, je pojasnil zgodovinska dejstva v Nedeljskem dnevniku, kjer je objavil štiri nadaljevanja z naslovom "Istrske zdrahe".⁶⁸ Vse kar je s svojim posegom dosegel, je bilo neutemeljeno podtikanje v pismih bralcev, češ da je "pred mnogimi leti botroval znameniti zakoličbi meja med Slovenijo in Hrvaško v Istri".

Zaradi poznavanja zgodovinskih razmer so ga pritegnili k delu izvedencev za vprašanja meja pri zunanjem ministrstvu Republike Slovenije. Pripravil je več zgodovinskih elaboratov, v katerih je opozarjal tako na argumente, na katere se lahko slo-

⁶⁷ Glede zastave se je zavzemal za klasično belo-modro-rdečo trobojnico brez dodatkov, pri denarju pa je nasprotoval upodobitvi knežjega kamna na slovenskih bankovcih, češ da za sedanji čas kot simbol ni primeren, ker se nahaja zunaj naših meja. Svoje stališče je argumentiral tudi na avstrijski televiziji.

⁶⁸ B. Grafenauer, Istrske zdrahe, Nedeljski dnevnik 29/1990, št. 253, 16. september 1990, 26; št. 260, 23. september 1990, 26; št. 267, 30. september 1990, 26-27; št. 274, 7. oktober 1990, 26.

venska pogajalska skupina pri pogajanjih sklicuje, kot tudi na tiste, ki Sloveniji niso v prid.

Tudi v zvezi z denacionalizacijo nepremičnin, ki so bile podržavljene po 1945, ter z vračanjem gozdov cerkvi je pregledal vire in strokovno literaturo. Nekateri izsledki so ga napeljali na prepričanje, da je podvomil v upravičenost cerkvenih zahtev glede gozdov na Pokljuki in Mežaklji. O tem je tudi pisal osebno pismo slovenskemu metropolitu, ljubljanskemu nadškofu Alojziju Šuštarju in ga prosil za pojasnilo cerkvenih stališč. Razočaralo ga je, da kljub urgencam ni prejel odgovora.⁶⁹ Še bolj ga je "zapekla" ocena monsignora Franca Rodeta, ki je Bogota označil kot "priznanega zgodovinarja, ki bi mu težko očitali posebne simpatije do katoliške Cerkve". Rodetovo trditev je Bogo razumel v smislu, da se mu pripisuje dejavnost proti katoliški Cerkvi.⁷⁰

Bogo je za nameček presodil, da reorganizacija raziskovalnega dela po novem sistemu financiranja projektov v Sloveniji (po 1991) ogroža kakovost zgodovinskih raziskav. Ugotavljal je, da v sodobnem slovenskem zgodovinopisju prihaja vse bolj do izraza nezdravo, razdrobljeno obravnavanje problemov brez smisla za celoto ter tendenca z beletristično spretnostjo prikrivati nedodelano vsebino. Članek Vaska Simonitija "O slovenskem zgodovinopisju 1945-1990 ali kako je na zgodovinopisje vplivalo staranje oblasti"⁷¹ ga je izzval, da je sedel za stroj in napisal odgovor,⁷² ki ga je začel z besedami italijanskega zgodovinarja Arnalda Momigliana: "V našem času je velika nevarnost, da tisti, ki najbolj gladko govorijo o zgodovinarjih in znanstvenikih, ne razumejo ravno mnogo o zgodovini in znanosti." V imenitnem prispevku, iz katerega sicer veje osebna prizadetost, je razkril ne le svoje gledanje na raziskovanje in pisanje zgodovine, temveč tudi jasno opredeljen, podroben prikaz razmer, v katerih je nastajalo slovensko zgodovinopisje v novi Jugoslaviji in o katerih se dandanes bore malo vé.

Bogo ni ostal slep za pridobitništvo in naduto napadalnost, ki sta se razbohotila v naši mladi državi. V svojih predvidevanjih, ki jih je omejevala njegova lastna osebna poštenost, takega preokreta v značaju Slovencev ni pričakoval. Uvidel je, da so časi njegove generacije, ki je delala za svoja prepričanja iz osebne navdušenja in idealizma, brez računice na plačilo, dokončno minili. To je v njem nedvomno vzbujalo občutek osamljenosti in malodušja.

Deževnega dne, 12. maja 1995, je že kmalu po 8. uri zvečer končal delo, ki si ga je zadal za tisti dan. Bolela ga je namreč noga, ki je po prvem srčnem napadu ostala slabše prekrvavljena. Poslednjič je vstal od pisalnega stroja, v katerem je ostal list papirja z zaključkom njegovega intervjuja za *Novo revijo*,⁷³ odložil je uro in očala ter legel k počitku. Med 8. in 9. uro je umrl za posledicami srčne kapi, ki jo je verjetno izzval krvni strdek.

Boleča je zavest, da je - vedno optimističen in poln volje - umrl osamljen, razočaran, utrujen in naveličan in da preprosto ni imel več ne moči, ne volje, ne želje za življenjem.

Tolaži le misel, da bi - če bi mu bila dana ponovna možnost - izbral prav tako življenjsko pot, kot jo je imel: vnovič bi izgoreval za zgodovino, za slovenstvo, za profesorski poklic in prenašanje znanja na mlade generacije.

⁶⁹ Kopijo svojega pisma je kot pojasnilo svojih pomislekov glede cerkvenih zahtev nekaj dni pred smrtjo izročil Danici Simšič iz Demokratske stranke. Nikakor pa ne bi odobral tega, da je pismo (kot je bilo videti) posredovala prvaku Slovenske nacionalne stranke Zmagu Jelinčiču, ki je Bogota večkrat blatil po po časopisih.

⁷⁰ F. Rode, *Spomin, zavest, načrt Cerkve na Slovenskem*, Ljubljana 1995, 33. Osebno prepričan, da si tovrstne karakteristike ni zaslužil, je Bogo svoje občutje opisal prav z besedo, da ga je omenjena oznaka "zapekla".

⁷¹ *Zgodovinski časopis* 46/1992, 387-394.

⁷² B. Grafenauer, *Ob pisanju o slovenskem zgodovinopisju*, *Zgodovinski časopis* 47/1993, 117-129.

⁷³ *Prim. op. 7.*

PETER ŠTIH

In memoriam**Akademik prof. dr. Bogo Grafenauer**

Ljubljana, 16. 3. 1916 - Ljubljana, 12. 5. 1995

S smrtjo Boga Grafenauerja* je slovenski znanstveni, intelektualni in kulturni prostor, znotraj njega pa še prav posebej slovensko zgodovino, izgubil človeka, ki je bistveno sooblikoval naše vedenje o slovenski zgodovini v njenem celotnem loku od najstarejših pa do najnovejših obdobij, ki je po rezultatih svojega znanstvenega dela spadal v svetu med najbolj ugledne in v krogu domače znanosti in javnosti med najbolj upoštevane znanstvenike, ki je kot široko razgledan intelektualec vselej ostro opazoval vse bistveni stvari sodobnega življenja, ki si je zavestno nalagal naloge, za katere je smatral, da so potrebne zaradi slovenske narodne usode in ki je imel tudi pogum za kritične besede o stvareh, za katere je presodil, da so zgrešene ali za sodobno življenje v pomembni meri nevarne. Slovensko zgodovino je z njim izgubilo morda svojega zadnjega "univerzalnega" zgodovinarja z najbolj vsestranskim in raznovrstnim ter tudi po obsegu verjetno najboljše znanstvenim opusom v zgodovini slovenskega zgodovinarstva. In čeprav je natančna določitev in opredelitev njegovega pomena v slovenskem zgodovinarstvu naloga, ki še čaka, je že sedaj nedvomno, da mu pripada mesto ob Francu in Milku Kosu, Ljudmilu Hauptmannu ter Franu Zwitterju; tj. ob njegovih - kot je nekeje sam zapisal - "znanstvenih pradedih, dedih in očetih".

Bogo Grafenauer se je rodil leta 1916 v družini gimnazijskega profesorja, predvsem pa znanega slovenskega literarnega zgodovinarja in etnografa Ivana Grafenauerja, ki je v Ljubljano prišel s Koroške, iz Ziljske doline, kjer so Grafenauerjevi bivali vsaj že od srede 17. stoletja. Družinsko okolje v katerem je odrasčal, je v marsičem vplivalo tako na izoblikovanje njegovega duhovnega profila kot na usmeritev njegovega dela. Ob že osnovnošolski odločitvi za zgodovino, za katero je v očetovi knjižnici našel dovolj naslovov za branje, je bil oče mlademu Bogu prvi vodnik v svet znanstvenega dela. In tako kot je oče imel sina za svojega učenca, je tudi sin štel očeta za svojega prvega učitelja, kateremu je leta 1952 v zahvalo za to njegovo vlogo posvetil svojo - morda najboljšo - monografijo o ustoličevanju koroških vojvod; ob očetovem delu se je zlasti podrobno seznanil s slovenskim srednjeveškim duhovnim življenjem, znotraj njega pa še prav posebej s starejšim slovenskim slovstvom. Za Grafenauerjevo delo in njegovo intelektualno zorenje pa ni bil nič manj pomemben njegov koroški izvor, kjer je kot osnovnošolec in kasneje študent preživel pri svojem dedu počitnice in spoznaval v črnogledih poznih tridesetih letih pred začetkom druge svetovne vojne prav na meji slovenskega življa na Koroškem "vsakdanjo težo in tragiko boja za lastno besedo in svojo dušo". Prav to spoznanje o tragičnem ("razčetrjenem") položaju slovenskega naroda med obema svetovnjima vojnama, pogojenega z geopolitičnim položajem slovenskega ozemlja, se je odrazilo že v njegovi mladostni publicistiki, kjer sta se mu po lastnih besedah - oprtemu na konkretne analize konkretnega zgodovinskega razvoja in položaja; tj. na zgodovinski način mišljenja - izoblikovala na eni strani pogled na slovenstvo kot prvinsko življensko skupnost, na drugi strani pa odločitev biti Slovenec, ki je pomenila presojo sveta okrog sebe s preventivno slovenskega (in ne ideološko-strankarskega) stališča. Večino svojih mladostnih publicističnih člankov je Grafenauer objavil v letih 1938 - 1940 v Dejanju kot študent krščansko-socialističnega kroga, star

* Ta tekst je bil prvič objavljen v Zgodovinskem časopisu 49 (1995), str. 517-524.

(oz. mlad) med 22 in 24 let. Skupaj s Kocbekovimi so dajali Grafenauerjevi članki ton in barvo tej reviji v vprašanjih, ki so se tikala široko pojmovanih narodnih zahtev.

Med letoma 1935 in 1940 je Grafenauer - potem, ko je zaključil šolanje na ljubljanski klasični gimnaziji, ki mu je s svojim programom in visokim nivojem profesorjev dala odlične podlage za njegov nadaljnji študij in delo (lahko si predstavljamo, da temelji prav v teh podlagah, tj. v zavedanju pomena temeljite gimnazijske izobrazbe za nadaljnji študij in življenje, njegov kasnejši silovit odpor proti reformnim improvizacijam in političnim reorganizacijam šolstva) - na ljubljanski Filozofski fakulteti študiral zgodovino in geografijo, kjer je vse izpite opravil z najvišjimi ocenami. V nekem pogovoru je sam povedal, da se je v tem času največ naučil od Milka Kosa in Frana Zwittera, katerih predavanja je tudi poslušal, ter od razprav Ljudmila Hauptmanna, ki pa je takrat že kar nekaj časa predaval v Zagrebu. Tedaj se je tudi močneje usmeril v srednjeveško zgodovino, kjer je zlasti veliko sodeloval z Milko Kosom, ki je Grafenauerja tudi predvidel za bodočega nosilca katedre za zgodovino Slovencev in v mesecu njegove diplome leta 1940 tudi predložil fakulteti sistematiziranje te katedre. To je bil čas, ko je Evropa že bila v vojni, kar je mlademu Grafenauerju preprečilo, da bi šel na študij še v tujino.

Tako je šel Grafenauer po končanem študiju najprej služiti vojsko. Ob napadu na Jugoslavijo je prišel v vojno ujetništvo, odkoder pa je bil kmalu izpuščen. V Ljubljani se je nato vključil v skupino, v kateri je bil tudi Zwitter, ki je v okviru OF že tedaj začela pripravljati in zbirati gradivo o vprašanju slovenskih meja, za katerega so pravilno predvideli, da bo po koncu vojne še kako aktualno. Internacija v Italjo, kjer je ostal več kakor leto dni do kapitulacije Italije, je začasno prekinila to delo. Zato pa je z očetovo pomočjo, ki mu je poslal ustrezno literaturo, v tem času prisilnega bivanja opravil tekstno kritiko dveh vrinkov v Švabskem zrcalu, ki predstavljata enega središčnih problemov genealogije virov ustoličevanja koroških vojvod, od katere razrešitve v kar največji meri zavisi tudi interpretacija obreda. Po vrnitvi v Ljubljano je leta 1944 doktoriral z disertacijo o kmečkih puntih in se po koncu vojne ponovno intenzivno posvetil vprašanju slovenskih meja ter kot ekspert jugoslovanske delegacije (predvsem za koroška vprašanja) sodeloval poleti leta 1946 na mirovni konferenci v Parizu. Skorajda petdeset let zatem, le par let pred svojo smrtjo, se je Grafenauer zaradi odgovornost, ki jo je čutil za narodovo usodo, v novih zgodovinskih okoliščinah osamosvojene Slovenije še enkrat vrnil k mejnim vprašanjem ter za slovensko stran v pogajanjih o slovensko-hrvaški meji zbral in pripravil zgodovinsko dokumentacijo.

Svojo akademsko in profesorsko pot na ljubljanski univerzi je začel kot docent decembra 1946 z nastopnim predavanjem o problemih in nalogah slovenskega zgodovinskega pisarstva, ki je v marsičem bilo tudi program njegovega osebnega dela. Postal je prvi univerzitetni učitelj na šele takrat ustanovljeni katedri za zgodovino Slovencev. Z univerzo, fakulteto in Oddelkom za zgodovino (Historičnim seminarjem) je bil poslej povezan velik del del njegovega življenja in dela; več kot tri in pol desetletja do upokojitve v začetku osemdesetih let. Tudi potem je ves čas in redno prihajal v svoj kabinet ter na oddlek, kjer je nekaj časa tudi predaval; njegovo učiteljsko delo pa se je dokončno zaključilo šele junija 1993, ko je pod njegovim mentorstvom doktoriral njegov zadnji učenec. Grafenauer je že leta 1951 postal izredni, leta 1956, star natančno štirideset let, pa redni univerzitetni profesor. Poleg zgodovine Slovencev, v začetku do leta 1918, kasneje do 18. stoletja, je predaval tudi uvod v študij zgodovine in po smrti profesorja Čremošnika nekaj časa še zgodovino jugoslovanskih narodov. Njegovo delo na fakulteti pa se ni omejevalo samo na predavanja in izpite ter sploh na delo s študenti, ampak je bil v letih 1957 in 1958 dekan ter v letih 1958 - 1960 prodekan Filozofske fakultete, v sedemdesetih letih pa še predstojnik Oddelka za zgodovino. Najdlje, kar 16 let med letoma 1964 in 1980, pa je vodil fakultetno študijsko komisijo. Tako dolgo

predsednikovanje temu pomembnemu fakultenemu organu je na eni strani posledica njegove žive zavzetosti za študijsko problematiko in šolstvo nasploh, na drugi strani pa gotovo tudi odraz priznanja za njegovo uspešno delo na tem področju, ko je ves čas kritično spremljal in ocenjeval stanje in reforme šolstva na Slovenskem. Trdno prepričan, da morata šolstvo in univerza slediti razvoju izobraževanja in znanstvenih disciplin v svetu, je vedno znova opozarjal, da morajo biti predlagane spremembe in novosti strokovno preiščene (ne pa ideološko postavljene, kot npr. krčenje starejše zgodovine na račun najnovejše (pa še tu le parcialne) zgodovine, skupna jedra, odprava stare gimnazije in uvedba obvezne enotne osemletke z argumentom "boja zoper socialno diferenciacijo" ipd.), da morajo upoštevati možnosti in posebnosti slovenskega in jugoslovanskega prostora, predvsem pa, da morajo težiti k takšnemu izobraževalnemu procesu, ki bo omogočal kar se da široko, odprto in h kritičnemu razmišljanju naravnano izobrazbo mladega človeka; skratka izobrazbo "za življenje", kot se je sam izrazil. V tem okviru bi morala zgodovina kot šolski predmet obsegati življenje v vseh njegovih ravninah in razsežnostih in pri mladih ljudeh oblikovati konkretno zgodovinsko mišljenje in smisel za zgodovinsko kulturo. S takšnimi predlogi in prizadevanji po moderni in odprti organizaciji šolstva je skušal Grafenauer konec sedemdesetih in v začetku osemdesetih let prodreti v šolski sistem - v ta namen je izdelal osnutek programa pouka zgodovine v usmerjenem izobraževanju, ki so ga kot osnovo pri razpravi o reformi sprejeli tudi zgodovinarji v drugih jugoslovanskih republikah - in vplivati na njegovo preoblikovanje tako, da bi humanistika in družboslovje kot sestavni del splošne kulture in izobrazbe obdržali oz. celo okrepili svoje mesto v izobraževalnem procesu. Njegovi naporu so bili takrat politično zavrženi in zato tudi neuspešni. To je bilo eno izmed razočaranj, ki je skupaj s sočasnimi posegi v univerzo odločilno vplivalo na njegovo naglo odločitev o upokojitvi. Za njegovo desetletja dolgo angažirano delovanje se mu je Filozofska fakulteta leta 1984 zahvalila z naslovom zaslužnega profesorja.

Grafenauerjevo delo seveda ni bilo omejeno samo na fakulteto in univerzo, ampak je bilo mnogo širše. Bil je prvi glavni in odgovorni urednik Zgodovinskega časopisa in pod njegovim urednikovanjem je med letoma 1947 in 1968 izšlo prvih 22 letnikov tega osrednjega glasila slovenskih zgodovinarjev; član uredniškega odbora pa je ostal vse do svoje smrti. Predvsem pa je bil Grafenauer eden najvztrajnejših in najplodovitejših piscev, katerega tekste - od razprav preko polemik, spominskih in jubilejnih zapisov, do knjižnih ocen in poročil - najdemo skorajda v vsakem letniku Zgodovinskega časopisa in katerega študije so marsikdaj zaznamovale posamezne številke in jim dajale ton; med takšne zagotovo spada njegov tekst o problemih in nalogah slovenskega zgodovinskega pisarstva v našem času, natisnjen leta 1947 v prvem letniku Zgodovinskega časopisa, kakor tudi npr. tudi leta 1993 - to je v letu, v katerem so izšli njegovi zadnji prispevki v Zgodovinskem časopisu - objavljen tekst Ob pisanju o slovenskem zgodovinskega pisarstva, ki je v isti sapi polemičen prikaz slovenskega zgodovinskega pisarstva in razmerja slovenskih zgodovinarjev do oblasti po drugi svetovni vojni ter hkrati zasnova kritičnega pretresa položaja in stanja zgodovinske vede na Slovenskem v povojnem, komunističnem času, povrh vsega pa še izjemno pričevanje in dokument o nekaterih manj poznanih stvareh znotraj zgodovinarske srenje iz bližnje preteklosti.

Grafenauerjevo ime je neločljivo povezano tudi z Zgodovinskim društvom za Slovenijo (kasnejšo Zvezo zgodovinskih društev), pri katerem delu je sodeloval od začetka. Na ustanovnem občnem zboru te stanovske organizacije slovenskih zgodovinarjev je bil novembra 1946 izvoljen med odbornike, med letoma 1948 in 1952 je bil tajnik, v razdobju 1968 - 1974 pa predsednik društva. Od ustanovitve Zveze društev zgodovinarjev Jugoslavije leta 1954 je sodeloval tudi v njenem odboru, pozneje pa je postal tudi član Jugoslovanskega komiteja za historične vede. V zvezi s temi njegovimi funkcijami in seveda tudi v zvezi z njegovim ostalim delom je bilo povezano njegovo so-

delovanje pri številnih simpozijih, zborovanjih, kongresih in drugih s stroko povezanih srečanjih, odborih in telesih v slovenskem, eksjugoslovanskem in mednarodnem prostoru. Tu je posebej potrebno omeniti njegovo delo pri uresničevanju arhivskega sporazuma z Avstrijo, povezanega z uspešno vrnitvijo številnega pomembnega starejšega arhivskega gradiva v Slovenijo, zaradi česar je tudi postal častni član Arhivskega društva Slovenije. V desetletju od leta 1978 do leta 1988 je bil predsednik Slovenske matice, pri čemer je odločilno prispeval k njeni uveljavitvi in vključitvi v burne razprave in politično dogajanje v osemdesetih letih. Matica je v času Grafenauerjevega vodstva s svojimi stalšči in mnengi, ki jih velikokrat (vsaj v zasnovi) formuliral Grafenauer sam, kot ena najvidnejših strokovnih in znanstvenih ustanov aktivno in glasno posegla v politična opredeljevanja (in z njimi povezana razhajanja) slovenskega in takratnega jugoslovanskega političnega in kulturnega življenja, hkrati pa je redno in natančno izpolnjevala svoj knjižni program in s številnimi strokovnimi posveti načenjala in odpirala najrazličnejše kulturnozgodovinske teme. S častitljivo ustanovo, ki je od druge polovice prejšnjega stoletja tako tesno zvezana s slovenskim nacionalnim, kulturnim in znanstvenim vzponom ter številnimi resnično uglednimi imeni, ki so stala in stojijo zadaj, je ostal Grafenauer, ki je postal tudi častni član Slovenske matice, aktivno povezan vse do svoje smrti. Čeprav delujoč v Ljubljani, je ves čas ostal povezan tudi z njemu najdražjo Koroško, kjer je aktivno sodeloval pri Koroških kulturnih dnevih in bil od konca sedemdesetih let predsednik Kluba koroških Slovencev v Ljubljani.

Zaradi svojega izjemnega znanstvenega in strokovnega dela ter tudi nasploh zaradi zavzete angažiranosti na številnih področjih, je bil Bogo Grafenauer deležen raznih priznanj (od katerih so nekatera bila že omenjena), odlikovanj in nagrad. Leta 1968 je tako postal dopisni, štiri leta kasneje pa redni član Slovenske akademije znanosti in umetnosti. Od leta 1975 je bil zunanji dopisni član Akademije nauka i umjetnosti Bosne in Hercegovine in od leta 1978 še zunanji dopisni član Srpske akademije nauka i umjetnosti. Za svoje znanstveno delo je dvakrat prejel nagrado sklada Borisa Kidriča in leta 1989 Kidričevo nagrado za življensko delo. Bil je tudi Tischlerjev nagrajenec ter nosilec visokih državnih odlikovanj.

Vsi ocenjevalci Grafenauerjevega dela, ki so ob njegovih jubilejih in različnih priložnostih predstavljali in ocenjevali njegov znanstveni opus, so opozarjali, da je bila njegova znanstveno-raziskovalna pozornost usmerjena v več področij. Toda kot vsestranski zgodovinar je bil Bogo Grafenauer v prvi vrsti zagotovo medievalist; po mnenju Nade Klaić, profesorice srednjeveške hrvaške zgodovine na zagrebški univerzi, izražanjem leta 1971, celo "danes brez dvoma najboljši medievalist u naši državi". Prav na področju srednjeveške in še posebej zgodnesrednjeveške zgodovine je Grafenauer nemara dosegel najbolj pomembne rezultate svojega znanstvenega dela in tu je bila tudi širina njegovega raziskovanja največja. Številne njegove razprave posvečene vprašanju tistega časa presegajo slovenski prostor in okvir in se ukvarjajo s širšimi vprašanji južnoslovanske, srednjeevropske in jugovzhodnoevropske zgodovine. Med naslovi iz tega sklopa njegove bibliografije je potrebno opozoriti na dela, ki so posvečena vprašanju razmerja med Avari in Slovani v 6. in v začetku 7. stoletja, slovanskim naselitvenim valovom na Balkan, slovansko-nemški borbi za srednje Podonavje v 9. stoletju, etnični in družbeni (fevdalni) strukturi jugoslovanskih narodov v srednjem veku. Pisal je o nekaterih osnovnih vprašanjih najstarejše hrvaške zgodovine, kjer je bila (in je) še zlasti temeljnega pomena njegova kritika poročila Konstantina Porfirogeneta o naselitvi Hrvatov. Veliko pozornost je posvečal panonskemu prostoru v 9. stoletju. Še kot študent je napisal kritiko Grivčeve knjige o Koclju, kateremu je sam kasneje posvetil pomembno razpravo. V zvezi s kompleksom vprašanj okrog Cirila in Metoda je zvezanih kar nekaj Grafenauerjevih važnih razprav in del, ki segajo od

kritične ocene raznih publikacij o tem preko že omenjenega Koclja do tematike Brižinskih spomenikov ter vprašanja pristnosti pisma papeža Hadrijana II. S temi deli je v veliki meri posegal tudi v problematiko tedanje kulturne zgodovine.

Največ pozornosti pa je Bogo Grafenauer v sklopu zgodnj srednjeveških raziskav posvetil problematiki zgodnj srednjeveške slovenske, v prvi vrsti karantanske zgodovine. Tudi tu segajo njegova prva dela že v študentska leta, ko je polemiziral z Malom (kasneje zelo intenzivno tudi s Hauptmannom) in njegovim videnjem starejše slovenske zgodovine. Njegova prva pomembna razprava o Karantaniji je iz leta 1942 in v njej je ob analizi Konverzije časovno natančneje opredelil usodne zgodovinske dogodke, zvezane s karantansko podreditvijo Bavarcem, kar je kasneje sprejel tudi Milko Kos. Že leta 1946 je v Koroškem zborniku podal v razpravi o Karantaniji koncept svojih nazorov o njej, ki ga ni spremenil do konca in ki jih je dokončno razvil in dokumentiral v leta 1952 objavljeni obsežni knjigi *Ustoličevanje koroških vojvod in država karantanskih Slovencev*. V njej je ob obravnavi vprašanja izvora obreda temeljito pretresel karantansko politično in družbeno zgodovino (znotraj slednje je zlasti temeljito in široko obravnaval vprašnje kosezov) in jo v primerjalni analizi vpel v širši okvir. K vprašanju Karantanije se je Grafenauer vračal tudi pozneje vedno znova; ne samo v kratkih in poljudnih sintezah ali pa v raznih knjižnih ocenah, ampak tudi v posebnih razpravah, v katerih je obravnaval posamezne probleme od vprašanja Hrvatov v njej pa do vprašanja karantanskih temeljev vojvodine Koroške in vloge Karantanije pri oblikovanju slovenske narodne zavesti. V zvezi s kosezi ter z ustoličevanjem koroških vojvod je potrebno omeniti, da je zadnje Grafenauerjevo delo o tej problematiki izšlo v Carinthii leta 1993.

Poleg karantanskih pa je Grafenauer raziskoval in reševal tudi druga pomembna vprašanja iz slovenske zgodnj srednjeveške zgodovine. V ta krog spadajo njegova dela posvečena vprašanjem kot so kontinuiteta in diskontinuiteta v vzhodnoalpskem in sevnojadranskem prostoru, naselitev Slovanov v ta prostor - tu je glede smeri, kronologije in tempa tega procesa postavil trdne okvirje -, pokristjanjenje Slovencev, kakor tudi pomen Pavla Diakona in njegove Zgodovine Langobardov za slovensko zgodovino. To delo imamo danes, v največji meri prav po Grafenauerjevi zaslugi, prevedeno in komentirano v slovenščini. Slovenska izdaja Pavla Diakona je bila posvečena tisočštiristoletnici slovanske naselitve na današnje slovensko etnično ozemlje in v spremljajočih študijah, ki jih je Grafenauer napisal k temu delu, je podana do danes tudi najbolj temeljita zgodovinarska kritika venetske teorije, ki z metodološkega stališča in stvarnega zgodovinskega razvoja kaže na njeno nevzdržnost. Hkrati pa povezuje Grafenauerjevo ukvarjanje s Pavlom Diakonom njegovo zanimanje za zgodnj srednjeveško zgodovino z njegovim živim interesom za zgodovinski razvoj najzahodnejših slovenskih predelov in za vlogo slovensko-romanske meje v njem. Tudi tem vprašanjem je posvetil več svojih razprav in člankov, še posebej dragoceni pa so tisti, ki so posvečeni Beneški Slovcniji, Reziji in Kanalski dolini oz. zgodovini tam živečih Slovencev.

Drugo veliko področje Grafenauerjevega znanstvenega dela je bila agrarna (oz. morda bolj agrarno-socialna) zgodovina, znotraj nje pa še prav posebej kmečki upori. Tudi na tem področju je začel delati že kot študent z razpravo o kmečkem uporu leta 1515 na Spodnjem Štajerskem ter z nekaterimi ocenami, ki jih je objavil takrat in kmalu po diplomi. Kmečka upornost je bila tudi tema njegove doktorske disertacije *Boj za staro pravdo* iz leta 1944, ki je - glede na takratna pravila in običaje doktorskega študija - izšla v tiskani obliki v samozaložbi. Njegove raziskave dela kmečkega življenja na Slovenskem pa se niso omejevale samo na 15. in 16. stoletje ampak je z obravnavo Velikega tolminskega punta leta 1713 in položaja slovenskega kmeta v letu 1848 posegel tudi v 18. in 19. stoletje, z razpravo o kmečkih uporih in ljudskih vstajah pri jugoslovanskih narodih v novem veku iz leta 1962 pa je - podobno kot v razpravah o

etnični strukturi in genezi fevdalizma v eksjugoslovanskem prostoru - pokazal na pomembne razlike v posameznih okoljih in tako zavrnil tendence po nategovanju zelo različnih stvari na isto kopito ter hkrati predložil tipologijo kmečkih uporov. Številne razprave, članki in poljudni zapisi iz te problematike pa so Grafenauerju izšli zlasti okrog jubilejnega leta 1973, ko se je praznovala štiristoletnica slovensko-hrvaškega kmečkega upora. Svoja tovrstna raziskovanja je strnil v dveh knjigah (Kmečki upori na Slovenskem, Ljubljana 1962; Boj za staro pravdo v 15. in 16. stoletju na Slovenskem, Ljubljana 1974) in končno še v drugem zvezku kolektivno napisane Zgodovine agrarnih panog (Gospodarska in družbena zgodovina Slovencev, Ljubljana 1980, poglavje Razredni boj agrarnega prebivalstva). "Čisti" agrarnozgodovinski problematiki pa so v glavnem posvečeni samo prispevki, ki so kot posamezna poglavja izšli v prvem zvezku Zgodovine agrarnih panog (Gospodarska in družbena zgodovina Slovencev, Ljubljana 1970). Pri tem delu sta mu bila za vzgled velika francoska zgodovinarja Marc Bloch in Georges Duby ter izhodišča in razmišljanja zgodovinske šole, izoblikovane okrog revije *Annales*, kjer se je držal metodičnega napotka, "da se zgodovina ne dela samo po tekstih", da se mora prav zgodovina srednjeveških kmetov opirati bolj kot vsaka druga na sledove preteklosti, ki dopolnjujejo pisane vire ter, da je za takšno raziskovanje "nujno potreben pregled celote, ki edini more raziskovanju vdihniti generalne linije".

Naslednje področje Grafenauerjevega dela so njegove raziskave slovenske zgodovine v 19. in 20. stoletju, med katerimi na eni strani izstopajo razprave in članki, posvečeni slovenskim mejam, boju zanje in posebej narodnostnim razmeram na Koroškem, na drugi strani pa, zlasti v zadnjem času, njegove bogato dokumentirane osvetlitve in prikazi nekaterih odprtih vprašanj slovenske zgodovine med obema vojnoma in celo razvoja po drugi svetovni vojni. Kvalificirane ocene tega segmenta Grafenauerjevega dela medievist gotovo ne more dati, vsekakor pa je glede prvega sklopa potrebno omeniti, da je že v letu 1946, v času, ko je bilo koroško vprašanje odprto, v Koroškem zborniku objavil tri pomembne prispevke, v katerih je rekonstruiral objektivno etnično stanje na Koroškem od prve polovice 19. stoletja pa do šteta leta 1934, pisal o narodnopolitični oblasti in o političnih gibanjih od srede 19. stoletja ter o diplomatski borbi za jugoslovansko-avstrijsko mejo v letu 1919. K tem temam se je kasneje še velikokrat vračal, pisal kritike in polemiziral z objavami z druge strani meje. O oblikovanju severne slovenske narodnostne meje in njenih današnjih vprašanjih je še leta 1992 predaval na zborovanju slovenskih zgodovinarjev v Slovenj Gradcu, tekst pa je bil tudi kot posebna knjižica objavljen naslednje leto. V vprašanja slovenske sodobne zgodovine 20. stoletja pa je - če odmislimo tekste zvezane s Koroško, plebiscitom leta 1920 ipd. - intenzivneje posegel v zadnjem desetletju svojega življenja, desetletju, ki ga zaznamujejo tektonske premiki v političnem dogajanju Evrope, ko se je porušil stari svet in njegova stara ureditev, kar je od zgodovinarja zahtevalo obračun za nazaj in soustvarjanje pogleda ter odločitev za usmeritev vnaprej. V ta sklop Grafenauerjevih tekstov bi lahko šteli že njegovo knjigo Slovensko narodnostno vprašanje in slovenski zgodovinski položaj, v kateri je leta 1987 zbral in ponatisnil svoje mladostne publicistične članke, nastale v nekem drugem, vendar prav tako prelomnem času za Slovence, ki so tudi po skoraj pol stoletja obdržali svojo aktualnost in vrednost. Kot sopotnik in deloma kot soudeleženelec, a predvsem kot zgodovinar, je leta 1991 obravnaval diferenciacijo in grupiranje političnih tokov v slovenskem političnem življenju pred izbruhom druge svetovne vojne pri nas, poskušal leta 1993 ob vprašanju zgodovinske nuje ali zgodovinske zmote opredeliti svoje videnje pomena Jugoslavije za Slovence. Čeprav brezkompromisni nasprotnik velikosrbstva in srbsko razumljenega jugoslovanstva, je Grafenauer vendarle pripadal tisti generaciji slovenskih izobražencev, ki je svoje poglede na sosede in razmerje do njih, izoblikovala na podlagi zgodovinskih izkušenj in skrajno negotovega in Slovincem nenaklonjenega vzdušja in razvoja v tridesetih letih. V tej

luči sta bila predvsem Nemeč in Italijan Grafenauerju najnevarnejša grožnja slovenski prihodnosti. V alternativni biti šesta jugoslovanska republika ali deseta avstrijska pokrajina po njegovem mnenju ni bilo prave izbire. Razpad Jugoslavije in slovensko oddaljevanje od nje je kot zgodovinar ocenjeval za tvegano in boleče, kot dokončno sprejemljivo dejstvo in nujo ju je sprejel šele ob vojaškem posegu v Slovenijo junija 1991. Zato pa bi se morali Slovenci, samostojni in prvič v lastni državi, po Grafenauerjevem mnenju kar najbolje zavedati zgodovinsko potrjene prehodnosti in izpostavljene geopolitične lege slovenskega prostora, ki je velikokrat krojila njegov politični zemljevid. Na zgodovinske konstante in njihova sporočila v tem pogledu je zadnjič opozarjal v članku o slovenskem zgodovinskem prostoru in državi, objavljenem leta 1993 v posebni številki Nove revije, posvečeni Slovencem in prihodnosti. Prav zavedanje temeljnega zgodovinskega pomena, ki ga je za nadaljnjo slovensko usodo imela plebiscitarna odločitev za lastno državo in nato njeno udejanjenje, je Grafenauerju narekovalo, da je bil eden glavnih organizatorjev posveta o Slovencih in državi, ki ga je jeseni 1994 organizirala Slovenska akademija znanosti in umetnosti. Posveta, pri katerem je odločilno sodeloval v formulaciji njegovega programa in na katerem je, vsaj kolikor mi je znano, zadnjič javno nastopil z referatom na znanstvenem srečanju.

Svoje znanstveno zanimanje je Grafenauer usmeril tudi v zgodovino zgodovinopisja na Slovenskem in pri Slovencih ter v vprašanja teorije zgodovine. Zlasti njegova obravnava razvoja slovenskega zgodovinopisja predstavlja v slovenskem zgodovinopisju, še posebej ker je bilo Grafenauerjevo delo na tem področju izrazito sistematično, precejšnjo izjemo. O razvoju slovenskega zgodovinopisja je prvič razpravljal že v svojem nastopnem predavanju leta 1946, kasneje pa še večkrat, med drugim je temu vprašanju posvetil obsežen del svoje knjige o strukturi in tehniki zgodovinske vede, pripravil v okviru dveh publikacij o jugoslovanski historiografiji pregleda o povojnem slovenskem zgodovinopisju za desetletji 1955 - 1975 in leta 1986 s svojimi razmišljanji in pogledi odprl v Tolminu okroglo mizo o zgodovinopisju na Slovenskem danes. Še prav posebej pa se je njegovo zanimanje za zgodovino slovenskega zgodovinopisja kazalo v Grafenauerjevi obravnavi posameznih zgodovinarjev, kjer je ob različnih priložnostih - v raznih enciklopedijskih in biografskih geslih, v zapisih, nastalih ob jubilejih ali smrti posameznih zgodovinarjev, ob izdaji izbranih del, ponatisov ali prevodov, na simpozijih, posvečenih posameznim ljudem ipd. - razčlenjeval njihovo delo ter ocenjeval njihovo mesto in pomen, velikokrat pa še sestavil njihovo bibliografijo. Na tak način je praktično obdelal vse slovensko zgodovinopisje od Linhartarja preko Franca Kosa in kroga prvih šolanov zgodovinarjev do danes delujočih in uveljavljenih zgodovinarjev. Svojevrsten epilog tega segmenta njegovega dela predstavlja njegov obširni polemični prikaz slovenskega zgodovinopisja in razmerja slovenskih zgodovinarjev do oblasti po drugi svetovni vojni, objavljen leta 1993 v Zgodovinskem časopisu. Dolga leta je bil Grafenauer tudi edini, ki se je sistematično posvečal vprašanjem teorije zgodovine in zgodovinske metodologije, pri čemer se je v sedemdesetih in osemdesetih letih vse bolj navezoval na razmišljanja in izhodišča francoskih socialnih zgodovinarjev. O teh vprašanjih je veliko govoril in predaval v okviru predmeta Uvod v študij zgodovine, za katerega je že leta 1948 napisal krajša ciklostirana skripta, ki so mu nato leta 1960 zrasla v obsežno knjigo-učbenik. Obširneje je o teh stvareh pisal nato še sredi sedemdesetih let v Svetovni zgodovini Cankarjeve založbe pod naslovom Temeljni pojmi o zgodovini, v manjših člankih pa še večkrat.

Delo na tako različnih področjih - od teh so tu prikazana le glavna, saj številnih objav, ki posegajo še v mnoga druga vprašanja na tem mestu pač ni mogoče naštetih ali povzeti - je pomenilo najboljšo podlago za Grafenauerjeve sintetične tekste o slovenski zgodovini. Mednje spadajo že poglavja o slovenski zgodovini, ki jih je napisal za prvo in drugo knjigo Zgodovine narodov Jugoslavije (1953, 1959), kjer je bil tudi član ožje

tričlanske redakcije. Sintetične narave je tudi njegov tekst v Enciklopediji Jugoslavije (7. zv., 1968), kjer je na približno dvajsetih straneh podal pregled slovenske zgodovine od slovanske naselitve v Vzhodne alpe pa do leta 1918. Najpomembnejši Grafenauerjev tekst te vrste o slovenski zgodovini pa je njegova Zgodovina slovenskega naroda, ki je v prvi izdaji izhajal med letoma 1954 in 1962 ter je v obravnavo zajel velik časovni lok od prazgodovinskih kultur do leta 1848. Posamezne knjige Grafenauerjeve Zgodovine so močno dopolnjene in predelane doživele v letih 1964, 1965 in 1974 drugo izdajo, prva knjiga pa leta 1978 celo tretjo izdajo. Ta tekst je bil tudi podlaga za prikaz starejše slovenske zgodovine v leta 1979 izšli Zgodovini Slovencev Cankarjeve založbe.

Čisto na koncu tega pregleda Grafenauerjevega znanstvenega in strokovnega dela pa je potrebno spomniti še na dve stvari. Na njegove številne enciklopedične članke - te je pisal za že omenjeno Enciklopedijo Jugoslavije, Slovenski biografski leksikon in v zadnjem času zlasti za Enciklopedijo Slovenije, kjer je aktivno sodeloval že pri snovanju tega velikega projekta (geslovnik), bil podpredsednik glavnega uredniškega odbora Enciklopedije in na svoja ramena prevzemal številna težka in kompleksna gesla - ter na njegovo uredniško delo. Znotraj slednjega se mi zdi še zlasti pomembna - lahko bi jo imenovali kar serija oz. zbirka - vrsta knjig, ki jih je uredil za Slovensko matico in v katerih je izšel najprej v slovenskem prevodu Linhartov Poskus zgodovine Kranjske, nato pa še v dveh knjigah izbrana dela Franca in Milka Kosa, pripravljati pa je začel tudi izbrana dela Ljudmila Hauptmanna. Te knjige so svojevrstno posvetilo najpomembnejšim slovenskim zgodovinarjem, mednje pa bo v prihodnosti vsekakor potrebno uvrstiti tudi izbor Grafenauerjevih tekstov.

Z odhodom akademika in profesorja Boga Grafenauerja je nastala v slovenskem zgodovinarstvu in sploh v slovenskem kulturnem in intelektualnem prostoru velika praznina, ki se je jasno zavedamo. Mnoge med nami, to je pravzaprav vse povojne generacije slovenskih zgodovinarjev, ki so se šolali na ljubljanski filozofski fakulteti do začetka osemdesetih let, vežejo na uglednega profesorja osebni spomini, bodisi s predavanj, izpitov, ekskurzij in simpozijev, bodisi s kakšnih drugih srečanj, ki bodo pač živeli z nami neizbrisno do našega konca. Predvsem pa nam poleg spominov nanj ostajajo njegova številna in pomembna dela, ki bodo spremljala še naše zanamce in s katerimi si je profesor Grafenauer sam postavil najlepši, najtrdnjši in pravi spomenik. S svojimi deli se je zapisal tako v zgodovino kot med Slovence; oboje pa je pomenilo smisel njegovega življenja. Nam pa ostaja naloga, da z objavo njegovih najpomembnejših izbranih del pripravimo enega temeljnih priročnikov za starejšo slovensko zgodovino.

DRAGO SAMEC

Bogo Grafenauer - bibliografija*

Bibliografijo, ki do leta 1976 zajame vso dejavnost akad. prof dr. Boga Grafenauerja, je v *Zgodovinskem časopisu* 30, 1976, str. 239-253, objavila Olga Janša-Zorn.

Za posamezna zajeta obdobja pa so izšle še bibliografije v:

- Univerza v Ljubljani. Biografije in bibliografije univerzitetnih učiteljev in sodelavcev (dalje ULBB), Ljubljana 1957, str. 52-54;
- ULBB, 2. knjiga 1956-1966, Ljubljana 1969, str. 15-18;
- Letopis SAZU, 23, 1972 (1973), str. 41-44;
- ULBB, 3. knjiga 1966-1976, 1. del, Ljubljana 1979, str. 21-23;
- Poročila o delu Filozofske fakultete za posamezna leta;
- ULBB, 4. knjiga 1977-1986, 1. del, Ljubljana, 1995, str. 26-28 ter
- Letopis SAZU za leta 1975, 1980, 1983-1993.

1935

Jan Šedivý, Oris zgodovine Jugoslovanov, Celje 1935. - *Mladika*, 16, 1935, št. 5, str. 194-195. (Podpis: B. G.)

1936

Viktor Kragl, Zgodovinski drobci župnije Trzič, Trzič 1936. - *Mladika*, 17, 1936, str. 273. (Podpis: B. G.)

Stanko Petelin & Anton Krošl, Pregled obče zgodovine, Celje 1934. - *Mladika*, 17, 1936, str. 314. (Podpis: B. G.)

1938

"Anschluss" in koroški Slovenci. - Ljubljana, [Slovenski študentje]. 1938, 16 str. (Izšlo anonimno). (Ponatis v B. Grafenauer, Slovensko narodno vprašanje in slovenski zgodovinski položaj, Ljubljana 1987, str. 34-45.)

Reforme Jožefa II. v luči javnega mnenja. - *Slovenski jezik*, 1, 1938, str. 162-168.

Mednarodna funkcija slovenskega ozemlja. - *Dejanje*, 1, 1938, št. 1, str. 14-18. (Ponatis v B. Grafenauer, Slovensko narodno vprašanje in slovenski zgodovinski položaj, Ljubljana 1987, str. 11-17.)

Koroška pred novimi dogodki. - *Dejanje*, 1, 1938, št. 3, str. 73-80. (Podpis Lojze Serajnik). (Ponatis v B. Grafenauer, Slovensko narodno vprašanje in slovenski zgodovinski položaj, Ljubljana 1987, str. 18-26.)

Ob švicarski ustavi. - *Dejanje*, 1, 1938, št. 3, str. 91-94. (Ponatis v B. Grafenauer, Slovensko narodno vprašanje in slovenski zgodovinski položaj, Ljubljana 1987, str. 27-30.)

* Poskušal sem se držati ureditve kumulativne bibliografije. Tako je bibliografija sestavljena kronološko, v okviru leta pa so na začetku mastno tiskane samostojne publikacije po abecedi naslovov, potem pa po abecedi naslovov periodike ali publikacij še razprave, strokovni članki, gesla, poljudni članki in intervjuji ter poročila, ocene, uredništva in prevodi. Uredništva in prevodi so še posebej navedeni v opombi.

- Struktura slovenskega vprašanja. - Dejanje, 1, 1938, št. 3, str. 104-105. (Podpis grb.) (Ponatis v B. Grafenauer, Slovensko narodno vprašanje in slovenski zgodovinski položaj, Ljubljana 1987, str. 31-33.)
- O nasilju. - Dejanje, 1, 1938, št. 4, str. 115-119. (Ponatis v B. Grafenauer, Slovensko narodno vprašanje in slovenski zgodovinski položaj, Ljubljana 1987, str. 46-50.)
- O verskem integralizmu. - Dejanje, 1, 1938, št. 7, str. 251-252. (Brez podpisa). (Ponatis v B. Grafenauer, Slovensko narodno vprašanje in slovenski zgodovinski položaj, Ljubljana 1987, str. 51-52.)
- Iz starega v novi prostor: ob dvajsetletnici osvobojenja. - Dejanje, 1, 1938, št. 8, str. 269-276. (Ponatis v B. Grafenauer, slovensko narodno vprašanje in slovenski zgodovinski položaj, Ljubljana 1987, str. 53-60.)
- Ob vprašanju slovanske skupnosti. - Dejanje, 1, 1938, št. 10, str. 377-378. (Ponatis v B. Grafenauer, Slovensko narodno vprašanje in slovenski zgodovinski položaj, Ljubljana 1987, str. 61-63.)
- Premišljevanje o svobodi. - Delavska pravica, 11, 1938, (27. 10.). (Objavljena je samo prva polovica članka, drugo polovico je cenzura zaplenila.) (Ponatis v B. Grafenauer, Slovensko narodno vprašanje in slovenski zgodovinski položaj, Ljubljana 1987, str. 64.)
- Slovenska akademska mladina. - Slovenija, 7, 1938, (26. 8.). (Podpis: Katoliški akademik). (Ponatis v B. Grafenauer, Slovensko narodno vprašanje in slovenski zgodovinski položaj, Ljubljana 1987, str. 65-68.)
- Slovenska akademska mladina. - Slovenija, 8, 1938, (21. 10.). (Ponatis v B. Grafenauer, Slovensko narodno vprašanje in slovenski zgodovinski položaj, Ljubljana 1987, str. 69-70.)
- Opomba. - Slovenec, 66, 1938, št. 240 (18. 10.), str. 4. (Odgovor na omembe ocene Grivčeve knjige Slovenski knez Kocelj.)
- Fran Zwitter, Koroško vprašanje, Ljubljana 1937. - Čas, 32, 1937/1938, št. 7/8, str. 253. (Podpis: grb.)
- Die Kärntner Slowenen in Vergangenheit und Gegenwart, Klagenfurt 1937. - Čas, 32, 1937/1938, št. 7/8, str. 253-254. (Podpis: grb.)
- Valvasorjevo berilo I, Ljubljana 1936. - Čas, 32, 1937/1938, št. 9/10, str. 314-315. (Podpis: grb.)
- Die Kärntner Slowenen in Vergangenheit und Gegenwart, Klagenfurt 1937. - Dejanje, 1, 1938, št. 3, str. 111. (Podpis: grb.)
- Fran Zwitter, Sociologija in zgodovina, Ljubljana 1938. - Dejanje, 1, 1938, št. 4, str. 144. (Podpis: grb.)
- Robert Ingram, Der Griff nach Österreich, Zürich 1938. - Dejanje, 1, 1938, št. 6, str. 227. (Podpis: grb.)
- Nikolai Berdiajew, Sinn und Schicksal des russischen Kommunismus, Luzern 1937. - Dejanje, 1, 1938, št. 6, str. 227-228. (Podpis: grb.)
- Karl Sturzenegger, Humanität und Staatsidee, Luzern 1938. - Dejanje, 1, 1938, št. 6, str. 228. (Podpis: grb.)
- Franc Grivec, Slovenski knez Kocelj, Ljubljana 1938. - Dejanje, 1, 1938, št. 7, str. 265-268. (Podpis: grb.)

1939

- Slovensko ozemlje in nemška publicistika.** - Ljubljana, Izdal Vitko Musek. [Slovensko društvo]. 1939, 24 str. (Podpis Lojze Serajnik). (Ponatis v B. Grafenauer, Slovensko narodno vprašanje in slovenski zgodovinski položaj, Ljubljana 1987, str. 132-154.)

- Potek vseslovenskega kmečkega upora leta 1515 na Spodnjem Štajerskem. - Časopis za zgodovino in narodopisje, 34, 1939, št. 3/4, str. 145-162.
- Med manjšinami in geopolitiko: o politični strukturi Evrope in o sredstvih sodobnega imperializma. - Čas, 33, 1938/39, str. 101-110. (Ponatis v B. Grafenauer, Slovensko narodno vprašanje in slovenski zgodovinski položaj, Ljubljana 1987, str. 71-82.)
- Svoboda ali sužnost? - Čas, 33, 1938/39, str. 306-327. (Ob knjigi Josip Mal, Probleme aus der Frühgeschichte der Slowenen, Ljubljana 1939.)
- Opombe. - Čas, 33, 1938/39, št. 6/7, str. 226-231. (Polemika s Francem Grivcem ob njegovi knjigi Slovenski knez Kocelj, Ljubljana 1938.)
- Odlomki o slovenskem položaju. - Dejanje, 2, 1939, št. 1, str. 36-39; št. 2, str. 82-86. (Ponatis v B. Grafenauer, Slovensko narodno vprašanje in slovenski zgodovinski položaj, Ljubljana 1987, str. 83-93.)
- Misli o fašizmu. - Dejanje, 2, 1939, št. 3, str. 114-117. (Ponatis v B. Grafenauer, Slovensko narodno vprašanje in slovenski zgodovinski razvoj, Ljubljana 1987, str. 94-97.)
- Med Ukrajino in Španijo. - Dejanje, 2, 1939, št. 4, str. 157-161. (Ponatis v B. Grafenauer, Slovensko narodno vprašanje in slovenski zgodovinski položaj, Ljubljana 1987, str. 101-106.)
- Slovenska svoboda. - Dejanje, 2, 1939, št. 6, str. 217-224. (Ponatis v B. Grafenauer, Slovensko narodno vprašanje in slovenski zgodovinski položaj, Ljubljana 1987, str. 120-127.)
- Slovenska narodna obramba. - Delavska pravica, 12, 1939, (1. 6.). (Podpis: O. R.). (Ponatis v B. Grafenauer, Slovensko narodno vprašanje in slovenski zgodovinski razvoj, Ljubljana 1987, str. 128-130.)
- Akademiki ob jubileju JSZ. - Delavska pravica, 12, 1939 (8. 6.). (Ponatis v B. Grafenauer, Slovensko narodno vprašanje in slovenski zgodovinski položaj, Ljubljana 1987, str. 131.)
- Pripombe k Malovim "Problemom slovenske zgodovine". - Jutro, 20, 1939, (21. 7.).
- Obsoteljsko ozemlje in kmečki upori. - Slovenec, 67, 1939, št. 266 (19. 11.), str. 10.
- Ivan Prijatelj, Kulturna in politična zgodovina Slovencev 1848-1895. I. in II. del: Obdobje tvornega konservatizma (1848-1860), Ljubljana 1938. - Čas, 33, 1938/39, št. 3/4, str. 114-119.
- Kočevski zbornik. Razprave o Kočevski in njenih ljudeh, Ljubljana 1939. - Čas, 33, 1938/39, št. 6/7, str. 213-215.
- Opombe. - Čas, 33, 1938/39, str. 226-231. (Polemika s Francem Grivcem v zvezi z njegovo knjigo Slovenski knez Kocelj, Ljubljana 1938.)
- Josip Mal, Zgodovina slovenskega naroda. Najnovejša doba. 15. zvezek, Celje 1938. - Dejanje, 2, 1939, št. 1, str. 44-46.
- Albin Prepeluh, Pripombe k naši prevratni dobi, Ljubljana 1938. - Dejanje, 2, 1939, št. 3, str. 128-130. (Ponatis v Bogo Grafenauer, Slovensko narodno vprašanje in slovenski zgodovinski položaj, Ljubljana 1987, str. 98-100.)
- Josip Žontar, Zgodovina mesta Kranja, Ljubljana 1939. - Dejanje, 2, 1939, št. 5, str. 214-215.
- France Škerl, Ljubljana v prvem desetletju ustavne dobe 1860 do 1869, Ljubljana 1938. - Dejanje, 2, 1939, št. 5, str. 215-216.
- Naša gospodarska vprašanja. Rudolf Bičanić, Pogled iz svjetske perspektive i naša ekonomska orientacija, Zagreb 1939. - Dejanje, 2, 1939, št. 6, str. 264.
- Vekoslav Bučar, Politička istorija Slovenačke, Beograd 1939. - Dejanje, 2, 1939, št. 8, str. 341-342. (Ponatis v Bogo Grafenauer, Slovensko narodno vprašanje in slovenski zgodovinski položaj, Ljubljana 1987, str. 171-172.)
- Gospodarska struktura Slovenije v luči poklicne statistike in delavskega zavarovanja,

Ljubljana 1939. - Dejanje, 2, 1939, št. 9, str. 391-392.

1940

- Slovensko vprašanje. - Bohinjski teden 1939, Ljubljana 1940, str. 103-118. (Ponatis v B. Grafenauer, Slovensko narodno vprašanje in slovenski zgodovinski položaj, Ljubljana 1987, str. 155-170.)
- Akademski kulturno-socialni teden SKAD Zarje v Bohinju. - Čas, 34, 1939/40, št. 1/2, str. 79-83; št. 3/4, str. 148-151. (Podpis: B. G.) (Ponatis v Bohinjski teden 1939, Ljubljana 1940, str. 137-144 pod naslovom Poročilo o celotnem poteku tedna.)
- Zgodovinska kultura. - Dejanje, 3, 1940, št. 7, str. 249-255. (Ponatis v B. Grafenauer, Slovensko narodno vprašanje in slovenski zgodovinski položaj, Ljubljana 1987, str. 177-183.)
- Slovenska akademija. - Slovenija, 2, 1940, (2. 8.). (O članstvu Ljudmila Hauptmanna v Akademiji znanosti in umetnosti v Ljubljani.)
- Slovenska historična bibliografija. - Slovenija, 9, 1940, (16. 8.). (Podpis O. R.)
- Drugo zborovanje slovenskih zgodovinarjev 7. in 8. septembra 1940. - Slovenija, 9, 1940, (27. 9.). (Podpis: O. R.)
- Glasnik Muzejskega društva za Slovenijo, letnik 20, zvezek 1/4. Zbornik ob stoletnici društva 1839-1939, Ljubljana 1939. Kazalo k zgodovinskim publikacijam Muzejskega društva za Slovenijo 1891-1939, sestavila Melitta Pivec - Stele, Ljubljana 1939. - Čas, 34, 1939/40, št. 8, str. 336-339. (Podpis: grb.)
- Ivan Tomšič, Nekaj misli glede znanstvenega dela o inozemskih Jugoslovanih. (Ponatis iz Slovenski pravnik, 1939, str. 286-298), Ljubljana 1939. - Čas, 34, 1939/40, št. 8, str. 341-342. (Podpis: grb.)
- Jože Pahor, Matija Gorjan: roman iz velikega upora slovenskih kmetov proti fevdalcem l. 1515, Ljubljana 1940. - Časopis za zgodovino in narodopisje, 35, 1940, str. 89-90.
- Josip Mravljak, Kmetški upori na Slovenskem, Maribor 1940. - Glasnik Muzejskega društva za Slovenijo, 21, 1940, str. 132.
- Milan Durman, Hrvatska seljačka buna 1573, Zagreb 1936. - Glasnik Muzejskega društva za Slovenijo, 21, 1940, str. 132-133.
- Josip Mal, Zgodovina slovenskega naroda. Najnovejša doba, 16. zv., Celje 1939. - Dejanje, 3, 1940, št. 3, str. 121-124. (Ponatis v Bogo Grafenauer, Slovensko narodno vprašanje in slovenski zgodovinski položaj, Ljubljana 1987, str. 172-176.)
- Milko Kos, Urbarji salzburške nadškofije. Viri za zgodovino Slovencev. Knjiga prva. Srednjeveški urbarji za Slovenijo. Zvezek prvi. Ljubljana 1939. - Dejanje, 3, 1940, št. 4, str. 167-168; št. 5, str. 200-204.
- Nekaj pripomb k pojasnilu dr. Mala. - Dejanje, 3, 1940, str. 248. (V zvezi z oceno knjige J. Mal, Zgodovina slovenskega naroda, 16. zv., Celje 1939, v Dejanje 3, 1940, str. 121-124.)
- Miroslav Gorše, Dr. Valentin Zarnik, narodni buditelj, pisatelj in politik, Ljubljana 1940. - Dejanje, 3, 1940, št. 7, str. 278-281.
- Miroslav Gorše, Dr. Valentin Zarnik, narodni buditelj, pisatelj in politik, Ljubljana 1940. - Slovenija, 9, 1940, (19. 7.) (Podpis: O. R.)

1942

- Priključitev Karantanije na zapad. - Čas, 36, 1942, št. 1/3, str. 17-40. (Kronološka vprašanja.)

1943

- Günter Franz, *Der deutsche Bauernkrieg*. München & Berlin 1943. - Glasnik Muzejskega društva za Slovenijo, 24, 1943, str. 128.
 Memorie Storiche Forogiuliesi 26 (1930) - 37 (1941), Udine 1930 - 1941. - Glasnik Muzejskega društva za Slovenijo, 24, 1943, str. 133-134.

1944

- Boj za staro pravdo:** slovenski kmet ob koncu 15. in začetku 16. stoletja. - Ljubljana, Samozaložba. 1944, 152 str. (Inavguralna disertacija.)

1945

- Koroški Slovenci v zgodovini.** - Ljubljana, Znanstveni inštitut pri Predsedstvu SNOS. 1945, 47 str.
Slovenska Koroška: seznam krajev in politično-upravna razdelitev. - Ljubljana, Znanstveni inštitut, oddelek za meje. 1945, 67 str. + 1 zemljevid v prilogi. (Soavtor Luka Sienčnik.)
 Osvobodilna fronta v slovenskem narodnem razvoju. - Slovenski zbornik 1945, Ljubljana. 1945, str. 177-195. (Ponatis v B. Grafenauer, Slovensko narodno vprašanje in slovenski zgodovinski položaj, Ljubljana 1987, str. 184-206. Opomba k razpravi o "Osvobodilni fronti v slovenskem narodnem razvoju" na str. 207-208.)
 Koroško vprašanje. - Slovenski zbornik 1945, Ljubljana. 1945, str. 432-449.
 Slovenska Koroška. - Koledar Družbe sv. Mohorja za leto 1946 (Celje), 1945, str. 96-101: ilustr.

1946

- Cartes sur la structure ethnique de la Carinthie Slovène.** - Beograd. 1946, 16 str. + 20 zemljevidov. (Poskusni tisk v 100 izvodih.)
Le developpement national des Slovènes de Carinthie. - Ljubljana, L'Institut scientifique, section pour les questions frontières. 1946, 92 str.
The Ethnic Conditions in Carinthia. - Ljubljana, Research Institute, Section for frontier questions. 1946, 40 str. + 1 zemljevid v prilogi.
The Kanal valley: ethnographical development. - Ljubljana, Research Institute, Section for frontier question. 1946, 18 str. (Delni ponatis v The Slovenes in Italy yesterday and today, Trieste - Trst 1974, str. 30-39.)
Kanalska dolina: etnografski razvoj. - Ljubljana, Znanstveni inštitut, oddelek za mejna vprašanja. 1946, 15 str. (Delni ponatisi v publikacijah: Slovenci v Italiji včeraj in danes (Trst), 1974, str. 27-35; Slovenci v Italiji po drugi svetovni vojni (Ljubljana-Koper-Trst), 1975, str. 110-118; Novi Matajur 3, 1976, št. 15 (1. 8.) - št. 19 (1. 9.) in pod naslovom Valcanale v Passato e presente degli Sloveni in Italia (Trieste), 1974, str. 27-35, prevod Ivan Fischer iz The Kanal valley, 1946.)
Kanal'skaja dolina: etnografičeskoe razvítie. - Ljubljana, Naučnyj institut, oddelenie po izučeniju voprosa o granicah. 1946, 16 str.
Nacional'noe položenie v Karintii. - Ljubljana, Naučnyj institut, oddelenie po izučeniju voprosa o granicah. 1946, 39 str. + 1 zemljevid v prilogi.
Nacional'noe razvítie karantijskih Slovencev. - Ljubljana, Naučnyj institut, oddelenie po izučeniju voprosa o granicah. 1946, 93 str.
The National Development of the Carinthian Slovenes. - [Ljubljana], Research

- institute, Section for frontier questions. 1946, 92 str.
- La situation ethnique en Carinthie.** - Ljubljana, Institut scientifique, section pour les questions de frontières. 1946, 43 str. + 1 zemljevid v prilogi.
- Vallée de Kanal: Développement ethnographique.** - Ljubljana, Institut scientifique, section pour les questions de frontières. 1946, 17 str.
- Država karantanskih Slovencev. - Koroški zbornik, Ljubljana. 1946, str. 77-103: ilustr.
- Kmečki upori na Koroškem. - Koroški zbornik, Ljubljana. 1946, str. 105-116: ilustr.
- Narodnostni razvoj na Koroškem od srede 19. stoletja do danes. - Koroški zbornik, Ljubljana. 1946, str. 117-248 + 22 zemljevidov v prilogi.
- Germanizacija treh Avstrij. - Koroški zbornik, Ljubljana. 1946, str. 249-275: ilustr.
- Vprašanje jugoslovansko-avstrijske meje na mirovni konferenci leta 1919. - Koroški zbornik, Ljubljana. 1946, str. 383-420: ilustr.
- Ob prvi slovenski ustavodajni skupščini. - Slovenski poročevalec, 7, 1946, št. 271 (19. 11.)
- 1947
- Cartes sur la structure ethnique de la Carinthie Slovène.** - [Beograd], [1947], 18 zemljevidov + 14 str. (Izšlo kot uradna publikacija vlade FLRJ in brez navedbe avtorja, kraja in časa izdaje.)
- Etnografičeskij atlas Slovenskoj Karintii.** - [Beograd]. [1947], 18 zemljevidov + 14 str. (Izšlo kot uradna publikacija FLRJ in brez navedbe avtorja, kraja in časa izdaje.)
- Maps relating to the ethnical structure of Slovenian Carinthia.** - [Beograd]. [1947], 18 zemljevidov + 14 str. (Izšlo kot uradna publikacija FLRJ in brez navedbe avtorja, kraja in časa izdaje.)
- Memorandum Vlade FNRJ o Slovenačkoj Koruškoj. - (Beograd). 1947. (Prilog 3: Etnografski karakter Slovenačke Koruške, 30 str. + XII str. statističnih tabel. Prilog 4: Beleške o istoriji Koruških Slovenaca, 14 str.) (Izšlo tudi v francoščini, angleščini in ruščini.) (Sodeloval).
- Problemi in naloge slovenskega zgodovinopisja v našem času. - Zgodovinski časopis, 1, 1947, str. 11-30. (Ponatis 1978).
- Germanizacija koroških Slovencev. - Ljudska pravica, 8, 1947, št. 11 (14. 1.), št. 12 (16. 1.), št. 15 (19. 1.), št. 16 (20. 1.)
- Povijest slovenske Koruške dokazuje njenu pripadnost FNR Jugoslaviji. - Naprijed (Zagreb), 1947, (25. 1.)
- Naša Koroška. - Obzornik, 2, 1947, št. 1/2, str. 2-12; št. 4/5, str. 146-152: ilustr.
- Ob prvi slovenski učni knjigi narodne zgodovine za srednjo šolo. - Popotnik, 64, 1947, str. 136-143. (O knjigi B. Binter, Južni Slovani v srednjem veku, Ljubljana 1947.)
- Koroški Slovenci. - Slovenski poročevalec, 8, 1947, št. 13 (16. 1.) - št. 14 (17. 1.)
- Slovenska Koroška in slovenski narod. - Slovenski poročevalec, 8, 1947, št. 290 (11. 12.) - št. 291 (12. 12.)
- Statistika o Julijski krajini: [1.] Roglič J., Recensement de 1910, ses méthodes et son application dans la Marche Julienne, Sušak 1946. [2.] Čermelj L., Recensement de 1910 à Trieste, Beograd 1946. [3.] Données statistiques sur la structure ethnique de la Marche Julienne, 1946. [4.] Index patronymique, Supplément au Cadastre national de l'Istrie, Sušak 1946. - Zgodovinski časopis, 1, 1947, str. 192-195.
- Bogdan Binter, Južni Slovani v srednjem veku, Ljubljana 1947. - Zgodovinski časopis, 1, 1947, str. 212-218.

1948

- Uvod v študij zgodovine.** - Ljubljana, 1948, 108 str. (Razmnoženo na ciklostilu po nalogu univerzitetne tiskovne komisije.)
- Nekaj misli o Slovenski Koroški. - Koledar Osvobodilne fronte za Svobodno tržaško ozemlje za leto 1948 (Trst), 1948, str. 91-93.
- Pregled ruske zgodovine do konca 18. stoletja. - Popotnik, 65, 1948, št. 2/4, str. 72-92.
- Procesi proti čarovnicam. - Tovariš, 4, 1948, št. 53, str. 1260-1261: ilustr.
- V. zbrovanje slovenskih zgodovinarjev v Novi Gorici 8. in 9. oktobra 1948. - Slovenski poročevalec, 9, 1948, (19. 10.). (Podpis: B. G.)
- Prvi letnik Zgodovinskega časopisa. Zgodovinski časopis, 1, 1947, Ljubljana 1947. - Ljudska pravica, 9, 1948, (30. 8.) (Anonimno.)

1949

- Teze za slovenačku istoriju: seljački ustanci. Kulturne prilike u prvoj polovini XIX stoleća kod Slovenaca. - Savremena škola (Beograd), 9, 1949, str. 17-25.
- Slovenski kmet v letu 1848. - Zgodovinski časopis, 2/3, 1948/49, str. 7-68 + 2 prilogi.
- Bibliografija o vprašanju Slovenske Koroške 1945-1948. - Zgodovinski časopis, 2/3, 1948/49, str. 327-350. (Soavtor Lojze Ude.)
- Inštitut za zgodovino na ljubljanski univerzi. - Ljudska pravica, 10, 1949, št. 269 (13. 11.)
- Zaslužijo, da bi bil njih boj dobojevan. - Naša žena, 8, 1949, št. 2, str. 40-43: ilustr. (O koroških Slovencih.)
- V. zborovanje slovenskih zgodovinarjev v Novi Gorici (8. in 9. oktobra 1948). - Zgodovinski časopis, 2/3, 1948/49, str. 194-198.
- Tajniško poročilo. - Zgodovinski časopis, 2/3, 1948/49, str. 200-201. (Zgodovinsko društvo.)
- Slovenska zgodovina v novih učbenikih: [1.] Janković D., Istorija države i prava naroda FNRJ I., Beograd 1948. [2.] Jantolek S., Istorija države i prava naroda FNRJ II., Beograd 1948. [3.] Vučo N., Privredna istorija naroda FNRJ, Beograd 1948. [4.] Babić A., Istorija naroda Jugoslavije I, Beograd 1946. - Zgodovinski časopis, 2/3, 1948/49, str. 240-243.
- Milko Kos, Urbarji Slovenskega Primorja. Viri za zgodovino Slovencev. Knjiga druga. Srednjeveški urbarji za Slovenijo. Zvezek drugi. I. del, Ljubljana 1948. - Zgodovinski časopis, 2/3, 1948/49, str. 243-245.

1950

- Viri za ustoličenje koroških vojvod:** pregled in pretres virov. - [Ljubljana], Univerza, historični institut. 1950, (I) + 18 str. (Ciklostil.)
- Czörnigova etnografska statistika in njena metoda. - Razprave SAZU, razred za zgodovino in društvene vede, 1, 1950, str. 117-164: ilustr.
- Uvodne pripombe. - J. M. Trunk, Spomini, Celje. 1950, str. 5-26.
- Seljačke bune u Sloveniji. - Vojnoistorijski glasnik (Beograd), 1, 1950, št. 4, str. 70-87.
- Nekaj vprašanj iz dobe naseljevanja južnih Slovanov. - Zgodovinski časopis, 4, 1950, str. 23-126.
- Novejša literatura o Samu in njeni problemi. - Zgodovinski časopis, 4, 1950, str. 151-169.
- Kako so v starih časih sodili čarovnicam. - Naša žena, 9, 1950, št. 7, str. 121-123: ilustr.
- Tajniško poročilo za leto 1949. - Zgodovinski časopis, 4, 1950, str. 217-218.

(Zgodovinsko društvo.)

- Angelos Baš in Branko Marušič, Stari Slovani v zgodovini, Ljubljana 1949. - Zgodovinski časopis, 4, 1950, str. 234-237.
- Josip Mal, Kontinuiteta slovenske karantanske kneževine, Celje 1949. - Zgodovinski časopis, 4, 1950, str. 237-241.
- Dragoslav Janković, Istorija države i prava naroda FNRJ. I. Ranofeudalne države jugoslovenskih naroda (do XII. veka), 2. izd., Beograd 1950. - Zgodovinski časopis, 4, 1950, str. 241-245.

1951

- O arheologiji in zgodovini. - Zgodovinski časopis, 5, 1951, str. 163-174.
- Ob desetletnici Osvobodilna fronte. - Koledar Družbe sv. Mohorja za prestopno leto 1952 (Celje). 1951, str. 35-41.
- K vprašanju karantanskega palatinata. - Slovenski poročevalec, 12, 1951, št. 203 (30. 8.)
- Tajniško poročilo za leto 1950. - Zgodovinski časopis, 5, 1951, str. 287-289.
- (Zgodovinsko društvo.)
- Hermann Braumüller, Geschichte Kärntens. Kärntner heimatkundliche Schriftenreihe. Geleitet von Dr. Gotbert Moro, Klagenfurt 1949. - Zgodovinski časopis, 5, 1951, str. 301-320.
- [1.] Wutte Martin, Zur Geschichte der Edlinger, der Kärntner Pfalzgrafen und des Herzogstuhles, Carinthia I, 139, 1949, str. 13-48. [2.] Hermann Braumüller, Die Frage des Kärntner Pfalzgrafenamtes, Carinthia I, 140, 1950, str. 618-630. [3.] Eberhard Kranzmayer, Der Ortsname "Meilsberg" und seine Verwandten, Carinthia I, 140, 1950, str. 284-304. [4.] Jakob Kelemina, Kazaz, kosez, Slavistične revija, 3, 1950, str. 464-465. [5.] Paul Puntschart, Einige Ergänzungen zur kritischen Literatur über die bäuerliche Herzogseinsetzung in Kärnten: Zeitschrift der Savignystiftung für Rechtsgesch., German. Abt., 65, 1947, str. 337-344. [6.] Anton Kovačič, Knežji kamen. Vojvodski stol. Najstarejša oblika ustoličevanja. Ogenj in voda v obredu umeščanja koroških vojvod: Svoboda, 2, 1949, str. 10-12, 13-19; 3, 1950, str. 118-129, 280-293; 4, 1951, str. 82-86, 136-144. - Zgodovinski časopis, 5, 1951, str. 353-364.
- Ljudmil Hauptmann, Hrvatsko praplemstvo, Razprave SAZU, razred za zgodovino in družbene vede, I, Ljubljana 1950. - Zgodovinski časopis, 5, 1951, str. 374-375.
- Josip Bösendorfer, Agrarni odnosi u Slavoniji, Zagreb 1950. - Zgodovinski časopis, 5, 1951, str. 378-379.
- Ferdo Čulinović, Seljačke bune u Hrvatskoj, Zagreb 1951. - Zgodovinski časopis, 5, 1951, str. 379-382.
- Ferdo Gestrin - Vasilij Melik, Slovenska zgodovina 1813-1914, Ljubljana 1950. - Nastava istorije u srednjoj školi (Zagreb), 1, 1951, str. 160-163.

1952

- Ustoličevanje koroških vojvod in država karantanskih Slovencev.** - Ljubljana, Slovenska akademija znanosti in umetnosti. 1952, 624 str. (Razred za zgodovinske in družbene vede. Dela, 7; Inštitut za zgodovino, sekcija za občno in narodno zgodovino, 1.)
- Prilog kritici izvještaja Konstantina Porfirogeneta o doseljenju Hrvata. - Historijski zbornik (Zagreb), 5, 1952, št. 1/2, str. 1-56.
- Predožujsko doba. Revolucija 1848 i apsolutizam. - Istra i Slovensko Primorje (Beograd), Rad. 1952, str. 92-99. (Izšlo tudi v publikaciji Slovensko Primorje in

Istra, Beograd 1953.)

- Kmečki upori na Slovenskem. - Koledar Prešernove knjižnice 1953 (1952), str. 92-96.
 Zgodnji kapitalizem na Slovenskem v drugi polovici 18. stoletja. - Zbornik Prešernove knjižnice 1952, str. 87-93.
 Ob 60-letnici akademika Milka Kosa. - Ljubljanski dnevnik, 2, 1952, št. 293 (13. 12.)

1953

- Zgodovina narodov Jugoslavije:** prva knjiga: Do začetka XVI. stoletja. - Ljubljana, Državna založba Slovenije. 1953, 763 str. + [24] zemljevidov v prilogi. (Lastni tekst na str. 71-168, 273-283, 287-292, 305-306, 312-313, 328-333, 347-350, 469-470, 478, 707-715, 729-734, 742-749 (skupaj okrog 130 str.) + zemljevidi [4-8]. Izšlo tudi v hrvaščini (Historija naroda Jugoslavije I, Zagreb 1953) in v srbsčini (Istorija naroda Jugoslavije I, Beograd 1953.)
- La historia de jugoslavioj popoloj. - Jugoslavia kaj gijaj popoloj (Ljubljana), Slovenia esperanto liga. Eldona sekcio. 1953, str. 83-110.
- Pomen ustoličenja koroških vojvod v slovenski zgodovini in njegova problematika. - Kronika, 1, 1953, št. 2, str. 111-119: ilustr.
- Predmarčna doba. Revolucija 1848 in absolutizem. - Slovensko primorje in Istra (Beograd). 1953, str. 81-86.
- Znanstveno delo Milka Kosa. - Zgodovinski časopis, 6/7, 1952/53, str. 9-19.
- Bibliografski pregled dela Milka Kosa. - Zgodovinski časopis, 6/7, 1952/53, str. 19-29.
- Vprašanje konca Kocljeve vlade v Spodnji Panoniji. - Zgodovinski časopis, 6/7, 1952/53, str. 171-190. (Ponatis 1988.)
- Zgodovina narodov Jugoslavije. - Naši razgledi, 2, 1953, (14. 3.). (O konceptu izdaje pred izidom.)
- Diskusija o "Istoriji naroda Jugoslavije". - Nova misao (Beograd), 1, 1953, str. 782-796.
- Pogled v delavnico avtorjev "Zgodovine narodov Jugoslavije". - Knjiga, 1, 1953, str. 326-330, s sliko. (Sprasheval je -c. [Bogomil Gerlanc]).
- Miho Barada, Hrvatska diaspora i Avari. Starohrvatska Prosvjeta, 3. ser., 2. sv., Zagreb 1952. - Historijski zbornik (Zagreb), 4, 1953, str. 71-83.

1954

- Zgodovina slovenskega naroda: I. zvezek:** Od naselive do uveljavitve frankovskega fevdalnega reda. - Ljubljana, Kmečka knjiga. 1954, 174 + (III) str. : ilustr. (Knjižna zbirka Kmečke knjige.)
- Veliki tolminski kmečki punt. - Kronika, 2, 1954, št. 2, str. 81-89: ilustr.
- Pomen dela Franca Kosa v razvoju slovenskega zgodovinopisja. - Zgodovinski časopis, 8, 1954, str. 118-124 .
- Odgovor. - Zgodovinski časopis, 8, 1954, str. 174-176. (Odgovor na "Popravek" L. Hauptmanna v Zgodovinski časopis 8, 1954, str. 173-174.)
- Slovenski kmet in revolucija 1848. - Koledar kmečke knjige 1955 (1954), str. 73-77: ilustr.
- Ob smrti dr. Dragotina Lončarja. - Naši razgledi, 3, 1954, št. 15 (7. 8.), str. 8-9: ilustr. (Izšlo tudi v Primorski dnevnik 10, 1954, št. 188 (10. 8.))
- Oko diskusije o "Istoriji naroda Jugoslavije. - Nova misao (Beograd), 2, 1954, str. 70-84.
- Borba Slovencev za morje. - Slovenski poročevalec, 15, 1954, št. 235 (6. 10.): ilustr. (Objavila tudi Soča (Gorica), 8, 1954, št. 44 (30. 10.))
- Ustoličevanje koroških vojvod. - Svoboda, 6, 1954, št. 2, str. 51-64.
- Ob 240-letnici velikega tolminskega punta. - Tovariš, 10, 1954, št. 18, str. 384-385.

- Po prvem kongresu zgodovinarjev Jugoslavije. - Ljudska pravica - Borba, 19, 1954, št. 123 (25. 5.), str. 7.
- I. [Prvi] kongres zgodovinarjev FLR Jugoslavije od 5. do 8. maja 1954 v Beogradu. - Zgodovinski časopis, 8, 1954, str. 198-205.
- Tajniško poročilo za leto 1951. - Zgodovinski časopis, 8, 1954, str. 208-209.
- [1.] Celjski zbornik 1951, Celje 1951. [2.] Slovenj Gradec ob 700-letnici 1251-1951, Slovenj Gradec 1951. [3.] Slovenci ob Jadranu, Koper 1952. [4.] Istrski zgodovinski zbornik I., Koper 1953. [5.] Kostanjevica na Krki ob sedemstoletnici mestnega obstoja, Kostanjevica 1953. [6.] Ptujski zbornik 1893-1953, Ptuj 1953. [7.] Mengeški zbornik 1154-1954, I., Ljubljana 1954. - Zgodovinski časopis, 8, 1954, str. 220-225.
- Georg Stadtmüller, Geschichte Südosteuropas, München 1950. - Zgodovinski časopis, 8, 1954, str. 225-229.
- Josip Mal, Slovenska Karantanija in srednjeveška nemška država: Razprave SAZU, razred za zgodovinske in družbene vede, II., Ljubljana 1953. - Zgodovinski časopis, 8, 1954, str. 253-258.
- Drugi Trubarjev zbornik, Ljubljana 1952. - Zgodovinski časopis, 8, 1954, str. 276-284.

1955

- Zgodovina slovenskega naroda:** II. zvezek: Doba zrele fevdalne družbe od uveljavljenja frankovskega fevdalnega reda do začetka kmečkih uporov. - Ljubljana, Kmečka knjiga. 1955, 219 + (IV) str. : ilustr. (Knjižna zbirka Kmečke knjige.)
- Die Beziehungen der Slawen zu den Awaren und ihre wirtschaftlich-soziale Grundlagen bis zur Belagerung von Konstantinopel (626). - X Congresso Internazionale di Scienze Storiche, Roma 4-11 Settembre 1955. Vol. 6: Riassunto delle comunicazioni (Firenze), 6, 1955, str. 174-178. (Izšlo tudi v Atti del X Congresso Internazionale di Scienze Storiche, Roma 4-11 Settembre 1955, Roma 1957, str. 197-199.)
- Vprašanja županov, "Hrvatov" in ustoličevanje koroških vojvod. - Naša sodobnost, 3, 1955, št. 11/12, str. 1125-1146. (O delu L. Hauptmann, Staroslovenska družba in obred na Knežjem kamnu, Ljubljana 1954.)
- Slovenija in Slovenci: zgodovina. - Priročni leksikon (Ljubljana), 1955, str. 637-641.
- Kronološka vprašanja selitve Južnih Slovanov ob podatkih spisa Miracula S. Demetrii. - Zbornik filozofske fakultete v Ljubljani (Ljubljana), 2, 1955, str. 21-54.
- Uvodni pregled zgodovine ljubljanskega okoliša do naselitve Slovanov. - Zgodovina Ljubljane. Prva knjiga: Geologija in arheologija (Ljubljana). 1955, str. 211-221.
- Razmerje med Slovani in Obri do obleganja Carigrada (626) in njegove gospodarsko-družbene podlage. - Zgodovinski časopis, 9, 1955, str. 145-153.
- Stara in nova vprašanja ob hrvatsko-slovenskem kmečkem uporju 1573. - Zgodovinski časopis, 9, 1955, str. 170-188.
- Sklabarhontes = "gospodarji Slovanov" ali "slovanski knezi"? - Zgodovinski časopis, 9, 1955, str. 202-219.
- Anti i Slaveni. - Enciklopedija Jugoslavije 1, Zagreb 1955, str. 118.
- Arnulf. - Enciklopedija Jugoslavije 1, Zagreb 1955, str. 208.
- Avari. - Enciklopedija Jugoslavije 1, Zagreb 1955, str. 250-253.
- Beljak. - Enciklopedija Jugoslavije 1, Zagreb 1955, str. 429.
- Bizantologija kod Slovenaca. - Enciklopedija Jugoslavije 1, Zagreb 1955, str. 612-613.
- Blaznik Pavel. - Enciklopedija Jugoslavije 1, Zagreb 1955, str. 622.
- Borovlje (Povijest). - Enciklopedija Jugoslavije 1, Zagreb 1955, str. 695.
- Borut. - Enciklopedija Jugoslavije 1, Zagreb 1955, str. 697.
- Dvajset let razvoja slovenskega zgodovinopisja v luči druge izdaje Kosove "Zgodovine

- Slovencev". - Naši razgledi, 4, 1955, št. 22 (26. 11.), str. 538-539.
 Veliki tolminski kmečki punt. - Primorski dnevnik, 11, 1955, št. 5 (6. 1.) - št. 9 (11. 1.)
 X. mednarodni kongres za zgodovinske vede, Rim od 4. do 11. septembra 1955. - Naši razgledi, 4, 1955, št. 23 (10. 12.), str. 566-567.
 IX. zborovanje slovenskih zgodovinarjev v Kopru in Piranu od 26. do 28. septembra 1955. - Zgodovinski časopis, 9, 1955, str. 223-227.
 I. posvetovanje hrvatskih zgodovinarjev v Zagrebu od 25. do 27. XI. 1955. - Zgodovinski časopis, 9, 1955, str. 234-238.

1956

- Zgodovina slovenskega naroda:** III. zvezek: Doba prve krize fevdalne družbe na Slovenskem od začetka kmečkih uporov do viška protestantskega gibanja. - Ljubljana, Kmečka knjiga. 1956, 176 str. + 1 zemljevid v prilogi; ilustr. (Knjižna zbirka Kmečke knjige).
 Brežice (Historija). - Enciklopedija Jugoslavije 2, Zagreb 1956, str. 205.
 Celovec (Historija). - Enciklopedija Jugoslavije 2, Zagreb 1956, str. 343-344.
 Izveštaj o I. [prvom] kongresu istoričara FNR Jugoslavije. Beograd, 4 - 8 V 1954. - Beograd. [1956]. - 113, (VI) str. (Redakcija Bogo Grafenauer, Fran Zwitter in Dragoslav Janković. Grafenauerjev prispevek še posebej: Uvod, str. 5-9; povzetek referata Problemi geneze našega srednjeveškega fevdalizma, str. 14-16; Dodatak, str. (II).
 Od šestdesetletnici jugoslovanske socialnodemokratske stranke. - Naši razgledi, 5, 1956, št. 16 (25. 8.), str. 383-384.
 Deseti mednarodni kongres istoričara. - Naša stvarnost (Beograd), 10, 1956, št. 1, str. 70-75.
 Ob Taylorjevi zgodovini avstrijskega cesarstva in Avstro-Ogrske. A. J. P. Taylor, Habsburška monarhija. 1809-1918. Zgodovina avstrijskega cesarstva in Avstro-ogrške, Ljubljana 1956. - Naši razgledi, 5, 1956, št. 23 (8. 12.), str. 550-551.

1957

- X. zborovanje slovenskih zgodovinarjev v Ravnah v dneh od 23. do 25. septembra 1957. - Zgodovinski časopis, 10/11, 1956/1957, str. 307-309.
 IV. zborovanje avstrijskih zgodovinarjev in III. zborovanje avstrijskih arhivarjev v Celovcu od 17. do 22. septembra 1956. - Zgodovinski časopis, 10/11, 1956/1957, str. 309-311.
 Dix années d'histoire de Yougoslavie 1945-1955. Ten years of Yugoslav historiography 1945-1955, Beograd 1955. - Zgodovinski časopis, 10/11, 1956/1957, str. 327-336.
 Milko Kos, Zgodovina Slovencev od naselitve do petnajstega stoletja, Ljubljana 1955. - Zgodovinski časopis, 10/11, 1956/1957, str. 337-341.

1958

- Družbena struktura jugoslovanskih narodov v zgodnjem srednjem veku: Teze referata i saopštenja za drugi kongres istoričara Jugoslavije. - Zagreb, November 1958, 2 str. (Ciklostil.)
 Dopsch Alfons. - Enciklopedija Jugoslavije 3, Zagreb 1958, str. 60.
 Einspieler Andrej. - Enciklopedija Jugoslavije 3, Zagreb 1958, str. 218.
 Einspieler Lambert. - Enciklopedija Jugoslavije 3, Zagreb 1958, str. 218.

- Feudalizam kod jugoslavenskih naroda. - Enciklopedija Jugoslavije 3, Zagreb 1958, str. 300-306, 311-312, 315-318.
- Glavar Peter Pavel. - Enciklopedija Jugoslavije 3, Zagreb 1958, str. 473.
- Gorazd. - Enciklopedija Jugoslavije 3, Zagreb 1958, str. 491.
- Gospodstvo polje (Historija). - Enciklopedija Jugoslavije 3, Zagreb 1958, str. 510-511.
- Grafenauer France. - Enciklopedija Jugoslavije 3, Zagreb 1958, str. 571.
- Gregorić Ilija. - Enciklopedija Jugoslavije 3, Zagreb 1958, str. 620.
- Grivec Fran. - Enciklopedija Jugoslavije 3, Zagreb 1958, str. 624.
- Hauptmann Ljudmil. - Enciklopedija Jugoslavije 3, Zagreb 1958, str. 665.

1959

- Zgodovina narodov Jugoslavije:** Druga knjiga. Od začetka XVI. stoletja do konca XVIII. stoletja. - Ljubljana, Državna založba Slovenije. 1959, 1211 str. + slikovne priloge + [14] zemljevidov v prilogi. (Lastni tekst na str. 5-16, 235-299, 306-310, 328-335, 336-341, 382-392, 399-400, 405-406, 507-510, 558-567, 572-580, 581-582, 625-629, 635-636, 643-646, 725-746, 757-764, 807-818, 837, 842-843, 1175-1188 (skupaj okrog 180 str.) in zemljevida [4 in 5]). (Izšlo tudi v hrvaščini: Historija naroda Jugoslavije 2, Zagreb 1960 in v Beograd 1960. Poglavlje Samouprava Beneške slovenije ponatisnjeno v publikaciji Slovenci v Italiji po drugi svetovni vojni, 1975, str. 104-109.)
- Informacija o naučno-issledovatel'skoj rabote v oblasti istoričeskih nauk FNRJ. - Beograd, Nacionalni komitet za zgodovinske vede. 1959, 15 str. (Kolektivno delo brez navedbe avtorstva. Izhodiščna predloga besedila je delo B. Grafenauerja.)
- Hrvati u Karantaciji. - Historijski zbornik (Zagreb), 11/12, 1958/1959, str. 207-231.
- Vprašanje Hrvatske Krajine v Kvarneru. - Zgodovinski časopis, 12/13, 1958/1959, str. 254-260.
- Gregor Čremošnik: In memoriam. - Zgodovinski časopis, 12/13, 1958/1959, str. 313-321.
- Bibliografija Gregorja Čremošnika. - Zgodovinski časopis, 12/13, 1958/1959, str. 321-325.
- Stjepan Antoljak, Hrvati u Karantaciji. Godišen sbornik (Skopje), 9, 1956, str. 15-38. - Historijski zbornik (Zagreb), 11/12, 1958/1959, str. 313-319.

1960

- Migracije u jugoslovenskim zemljama od XV do XVIII veka i njihov značaj za daljnji etnički razvitak:** posvetovanje zgodovinarjev Jugoslavije na Cetinju, 30. 6. - 2. 7. 1960. - [Beograd], Savez istorijskih društava FNRJ, za razprave na posvetovanju zgodovinarjev Jugoslavije na Cetinju. 1960, 7 str. (Ciklostil.)
- Struktura in tehnika zgodovinske vede:** uvod v študij zgodovine. - Ljubljana, Univerzitetna založba. 1960, 460 str. (Ciklostil. Ponatisa Partizanska knjiga 1973 in Filozofska fakulteta 1980.)
- Die Gesellschaftsstruktur der Südslawen im Frühmittelalter (bis um d. J. 1100). - XIe Congrès International des Sciences Historiques, Stockholm, 21-28 août 1960. Résumés des Communications (Göteborg-Stockholm-Uppsala). 1960, str. 96-97.
- Povodom drugog sveska "Historije naroda Jugoslavije": beleške o nastajanju knjige. - Historijski pregled (Zagreb), 7, 1960, str. 157-180.
- Zgodnjefevdalna družbena struktura jugoslovenskih narodov in njen postanek. - Zgodovinski časopis, 14, 1960 (1961), str. 35-95.
- Historiografija Slovenija. - Enciklopedija Jugoslavije 4, Zagreb 1960, str. 13-15.

- Hotimir. - Enciklopedija Jugoslavije 4, Zagreb 1960, str. 27.
- Hrvati. Ime. - Enciklopedija Jugoslavije 4, Zagreb 1960, str. 37-38.
- Humanizam kod Južnih Slavena. Slovenija. - Enciklopedija Jugoslavije 4, Zagreb 1960, str. 300-301.
- Ilirija, kraljevina. - Enciklopedija Jugoslavije 4, Zagreb 1960, str. 334.
- Ilirske provincije. - Enciklopedija Jugoslavije 4, Zagreb 1960, str. 337-338.
- Jaksch August. - Enciklopedija Jugoslavije 4, Zagreb 1960, str. 450-451.
- Janez Vetrinjski. - Enciklopedija Jugoslavije 4, Zagreb 1960, str. 457.
- Jozefinizam kod Slovenaca. - Enciklopedija Jugoslavije 4, Zagreb 1960, str. 549-550.
- Samo. - Slovenski biografski leksikon, 3. knjiga, 9. snopič, Ljubljana 1960, str. 196-197.
- Slovenci in francoska revolucija. - Kmečki koledar za leto 1960, str. 123-128.
- XI. mednarodni kongres za zgodovinske vede, Stockholm od 21. do 28. avgusta 1960. - Naši razgledi, 9, 1960, št. 21 (12. 11.), str. 484-486. (Soavtorja Milko Kos in Fran Zwitter.)
- XI. zborovanje slovenskih zgodovinarjev v Murski Soboti ob štiridesetletnici Komunistične partije Jugoslavije (od 28. do 30. septembra 1959). - Zgodovinski časopis, 14, 1960, str. 226-229. (Tudi v Prekmurski Slovenci v zgodovini (Murska Sobota), 1961, str. 131-135.)
- XI. mednarodni kongres zgodovinskih ved, Stockholm, 21. -28. avgusta 1960. - Zgodovinski časopis, 14, 1960, str. 233-239.
- Zbornik ob 900-letnici Kranja. 900 let Kranja, Kranj 1960. - Delo, 2, 1960, št. 303 (5. 11.), str. 6.

1961

- Zgodovina slovenskega naroda: IV. zvezek.** Dobačasne obnovitve fevdalnega reda pod okriljem absolutne vlade vladarja ter nastajanja velikih premoženj od protireformacije do srede XVIII. stoletja. - Ljubljana, Glavna zadružna zveza, oddelek za tisk in propagando, Kmečka knjiga, 1961, 136 + (III) str. + 2 zemljevida v prilogi: ilustr. (Kmečka knjižna zbirka.)
- Predgovor. - Prekmurski Slovenci v zgodovini (Murska Sobota). 1961, str. 5-6; uredniški opombi str. 108 in 129.
- O turški oblasti in o nastanku drobne zemljiške posesti v Prekmurju. - Prekmurski Slovenci v zgodovini (Murska Sobota). 1961, str. 79-90 + 1 zemljevid v prilogi.
- [1]. Jakob Unrest, Österreichische Chronik. Herausgegeben von Karl Grossmann. Monumenta Germaniae historica. Scriptores rerum Germanicarum. N. S. T. XI. Weimar 1957. [2]. Magda Roscher, Eine Rechtfertigungsschrift des Abten Johann von Viktring an das Cistercienser Generalkapitel (1489). Archiv für vaterländische Geschichte und Topographie, 48. Bd., Klagenfurt 1956. - Zgodovinski časopis, 15, 1961, str. 217-218.
- [1]. Gottbert Moro, Die Kärntner Chronik des Paracelsus. Kärntner Museumsschriften 5, Klagenfurt 1955. [2]. Wilhelm Neumann, Michael Gothard Christalnik. Kärntens Beitrag zur Geschichtsschreibung des Humanismus. Kärntner Museumsschriften 13, Klagenfurt 1956. [3]. Wilhelm Neumann, Wirklichkeit und Idee des "windischen" Erzherzogtums Kärnten. Das Kärntner Landesbewusstsein und die österreichischen Freiheitsbriefe (Privilegium maius). Südostdeutsches Archiv 3, 1961. - Zgodovinski časopis, 15, 1961, str. 219-223.
- Atlas zur Geschichte der deutschen Ostsiedlung. Bearbeitet von Wilfried Krallert unter Mitarbeit von Walter Kuhn und Ernst Schwarz, Bielefeld-Berlin-Hannover 1958. - Zgodovinski časopis, 15, 1961, str. 228-229.
- Prekmurski Slovenci v zgodovini: zbornik razprav o posebnih potezah zgodovinskega

razvoja Prekmurja. - Murska Sobota. 1961, 135 + (II) str. (Uredništvo.)

1962

Kmečki upori na Slovenskem. - Ljubljana, Državna založba Slovenije. 1962, 488 str. + 2 zemljevida + 16 slik v prilogi.

Zgodovina slovenskega naroda: V. zvezek. Doba hitrega razkrajjanja fevdalne organizacije, razvoja manufakturne in začetkov industrijske proizvodnje od srede XVIII. do srede XIX. stoletja. - Ljubljana, Glavna zadružna zveza, oddelek za tisk in propagando. 1962, 206 str. + 1 zemljevid v prilogi: ilustr. (Kmečka knjižna zbirka.)

Peter Zrinjski in podložniki marca 1670. - Jugoslovanski istorijski časopis (Beograd), 1, 1962, št. 1, str. 63-68.

Tipologija kmečkih uporov in ljudskih vstaj pri jugoslovanskih narodih od XV. do XVIII. stoletja. - Jugoslovanski istorijski časopis (Beograd), 1, 1962, št. 2, str. 3-22.

Ljubljanski prostor do prihoda Slovanov. - Ljubljana. Podobe iz njene zgodovine (Ljubljana). 1962, str. 8-13: ilustr. (Avtor naveden na koncu knjige.)

Po prihodu Slovanov do nastanka mesta. - Ljubljana. Podobe iz njene zgodovine (Ljubljana). 1962, str. 13-19: ilustr. (Avtor naveden na koncu knjige.)

Starejša obdobja mestnega življenja. - Ljubljana. Podobe iz njene zgodovine (Ljubljana). 1962, str. 20-28: ilustr. (Avtor naveden na koncu knjige.)

[Podlaga za tekst]. - Ljubljana. Podobe iz njene zgodovine (Ljubljana). 1962. Podlaga za tekst, str. 8-28: ilustr. (Podlaga za zgodovino do konca 15. stoletja. Kolektivno delo.) (Ponatis z italijanskim in nemškim prevodom ter z novimi ilustracijami, Ljubljana 1965, podlaga za tekst na str. 8-52, brez avtorstva.)

Ob sedemdesetletnici Milka Kosa. - Zgodovinski časopis, 16, 1962, str. 171-172.

Bibliografski pregled dela Milka Kosa (1953-1962). - Zgodovinski časopis, 16, 1962, str. 172-175.

Deset let proučevanja ustoličevanja koroških vojvod, kosezov in države karantanskih Slovencev. - Zgodovinski časopis, 16, 1962, str. 176-209.

Kacijanar Ivan. - Enciklopedija Jugoslavije 5, Zagreb 1962, 167.

Kanalska dolina. Historija. - Enciklopedija Jugoslavije 5, Zagreb 1962, str. 186.

Karantanija. - Enciklopedija Jugoslavije 5, Zagreb 1962, str. 202.

Karlo Veliki. - Enciklopedija Jugoslavije 5, Zagreb 1962, str. 215.

Kaspret Anton. - Enciklopedija Jugoslavije 5, Zagreb 1962, str. 221.

Koruška. Historija. - Enciklopedija Jugoslavije 5, Zagreb 1962, str. 321.

Koruški Slovenci. - Enciklopedija Jugoslavije 5, Zagreb 1962, str. 324-327.

Kos Franc. - Enciklopedija Jugoslavije 5, Zagreb 1962, str. 328-329.

Kos Milko. - Enciklopedija Jugoslavije 5, Zagreb 1962, str. 329-330.

Kosezi. - Enciklopedija Jugoslavije 5, Zagreb 1962, str. 332-333.

Krnski grad. - Enciklopedija Jugoslavije 5, Zagreb 1962, str. 426.

Langobardi. - Enciklopedija Jugoslavije 5, Zagreb 1962, str. 469-470.

[Dve intervenciji v diskusiji na XI. mednarodnem kongresu zgodovinskih ved]. - XIe Congrès International des Sciences Historiques, Stockholm, 21-28 août 1960. Actes du Congrès (Göteborg-Stockholm-Uppsala). 1962, str. 113 in 100-101. (Slab povzetek; popoln tekst v Zgodovinski časopis 14, 1960, str. 93-95.)

Nekaj popravkov. - Naša sodobnost, 10, 1962, str. 166-168. (Diskusija z V. Melikom o nekaterih vprašanih slovenske zgodovine 16. stoletja.)

Replika. - Naša sodobnost, 10, 1962, str. 166-168. (Odgovor V. Meliku.)

Sestanek jugoslovanskih in sovjetskih zgodovinarjev v Beogradu, 19. do 22. XII. 1961. - Zgodovinski časopis, 16, 1962, str. 236-238.

1963

- Seznam slovenskih in nemških krajevnih imen koroških krajev.** - Celovec, Samozaložba. 1963, 96 str. (Ciklostil. Ponatis abecednih seznamov krajevnih imen po B. Grafenauer in L. Sienčnik, Slovenska Koroška, Ljubljana 1945.) (Brez navedbe prireditelja.)
- Razvoj in struktura države karantanskih Slovanov od VII. do začetka IX. stoletja. - Jugoslovanski istorijski časopis (Beograd), 2, 1963, št. 3, str. 19-30.
- Zgodovina ljubljanskega prostora pred naselitvijo Slovencev. - Kronika, 11, 1963, št. 2, str. 86-94.
- Ljubljana v srednjem veku. - Kronika, 11, 1963, št. 3, str. 129-139: ilustr.
- Cotsetlas = kosezi? - Sodobnost, 11, 1963, št. 12, str. 1147-1150. (K članku J. Stanonika "Še o kosezih" v Sodobnosti.)
- Ob 1100-letnici slovanske rokopisne knjige. - Zgodovinski časopis, 17, 1963, str. 171-195.
- Heinrich Felix Schmid (14. VIII. 1896 - 6. II. 1963). - Zgodovinski časopis, 17, 1963, str. 255-256.
- Franc Grivec. - Zgodovinski časopis, 17, 1963, str. 259-260.
- Vsemirnaja istorija, tom III., Moskva 1957. - Jugoslovanski istorijski časopis (Beograd), 2, 1963, št. 1, str. 106-118.
- Seljačka buna 1573. godine u Hrvatskoj. Povodom knjige Ju. V. Bromleja, Krestjanskoe vostanie 1573 goda v Horvatii, Moskva 1959. - Jugoslovanski istorijski časopis (Beograd), 2, 1963, št. 2, str. 82-87. (Ocena drugega dela knjige.)
- Vizantijski izvori za istoriju naroda Jugoslavije. Tom I, Beograd 1955; Tom II, Beograd 1959. - Jugoslovanski istorijski časopis (Beograd), 2, 1963, št. 3, str. 105-113.

1964

- Zgodovina slovenskega naroda:** I. zvezek. Od naselitve do uveljavljenja frankovskega fevdalnega reda (z uvodnim pregledom zgodovine slovenskega ozemlja do naselitve alpskih Slovanov). - Ljubljana, Državna založba Slovenije. 1964, 428 + (IV) str. : ilustr. (Druga, predelana in dopolnjena izdaja.)
- Razvoj i struktura države karantanskih Slavena od VII. do IX. stoleća. - Historijski zbornik (Zagreb), 17, 1964, str. 213-225.
- Pomembnejši novi rezultati v starejši zgodovini jugoslovanskih narodov. - Zgodovinski časopis, 18, 1964, str. 191-218.
- Slovanski naselitveni valovi na Balkanski polotok. - Zgodovinski časopis, 18, 1964, str. 219-227.
- Pripomba k objavi. - Zgodovinski časopis, 18, 1964, str. 236-238. (Bibliografska pripomba k objavi Čremošnikovega pregleda Raziskovanja o bosenskih bogomilih.)
- Slaveni. - Enciklopedija Leksikografskog zavoda 7, Zagreb 1964, str. 46-47.
- Slovenci. Ime. Historija. - Enciklopedija Leksikografskog zavoda 7, Zagreb 1964, str. 58-62.
- Ljudmil Hauptmann osemdesetletnik. - Naši razgledi, 13, 1964, št. 5 (7. 3.), str. 89.
- Mednarodna znanstvena konferenca o Velikomoravski državi in bizantinskem poslanstvu (Brno-Nitra). - Jugoslovanski istorijski časopis (Beograd), 3, 1964, št. 1, str. 139-145.
- Prihodnji razvoj visokega šolstva. - Naši razgledi, 13, 1964, št. 24 (26. 12.), str. 470-472.
- Istorija Jugoslavii, v dveh tomah. Tom I, Moskva 1963. - Jugoslovanski istorijski časopis (Beograd), 3, 1964, št. 2, str. 89-98.

1965

- Zgodovina slovenskega naroda:** II. zvezek. Doba zrele fevdalne družbe od uveljavljanja frankovskega fevdalnega reda do začetka kmečkih uporov. - Ljubljana, Državna založba Slovenije. 1965, 414 + (XVIII) str. : ilustr. (Druga, popravljena in delno dopolnjena izdaja.)
- Protokoll über das Kolloquium am 25. 5. 1965 mit Herrn Prof. Dr. Bogo Grafenauer über das Themenkreis "Die Kärnten Herzogseinsetzung und die Edlingerfrage". - Abteilung für osteuropäische Geschichte [filozofske fakultete univerze v Münstru] (Münster). 1965, 15 str. (Ciklostil.)
- Zgodovina v publikacijah Državne založbe Slovenija. - Državna založba Slovenije, Ljubljana. Dvajset let Državne založbe Slovenije (Ljubljana). 1965, str. 81-102. (Uredništvo je izločilo opombe in na enem mestu skrajšalo besedilo - glede označbe 2. izd. Speransa.)
- Les grandes synthèses et les questions communes. - Historiographie Yougoslave 1955-1965 (Beograd). 1965, str. 13-22. (Brez podpisa. Ponekod premalo natančen prevod iz slovenščine.)
- Moyen age. Slovenie. - Historiographie Yougoslave 1955-1965 (Beograd). 1965, str. 41-61. (Brez podpisa. Ponekod premalo natančen prevod iz slovenščine.)
- La Slovenie du XVIe au XIXe siecle. - Historiographie Yougoslave 1955-1965 (Beograd). 1965, str. 171-188. (Brez podpisa. Ponekod premalo natančen prevod iz slovenščine.)
- La renaissance nationale de la Slovenie jusqu'a 1914. - Historiographie Yougoslave 1955-1965 (Beograd). 1965, str. 328-344. (Brez podpisa. Ponekod premalo natančen prevod iz slovenščine.)
- Organisation de la recherche scientifique. - Historiographie Yougoslave 1955-1965 (Beograd). 1965, str. 501-503. (Brez podpisa. Ponekod premalo natančen prevod iz slovenščine.)
- Problemi metodologije istorijskih nauka u svetlu nekoliko novih radova o metodologiji istorije. - Jugoslovenski istorijski časopis (Beograd), 4, 1965, št. 1, str. 41-68.
- Italijanski srednješolski učbeniki in problemi zgodovine jugoslovanskih narodov. - Jugoslovenski istorijski časopis (Beograd), 4, 1965, št. 2, str. 61-72.
- Začetek slovanske pismenosti ter razvoj Karantanije, Spodnje Panonije in Velikomoravske sredi IX. stoletja v luči novih virov. - Teze referata za četvrti kongres istoričara Jugoslavije, Sarajevo 16. -18. 11. 1965 (Sarajevo). 1965, 3 str. (Ciklostil.)
- Mal Josip. - Enciklopedija Jugoslavije 6, Zagreb 1965, str. 2.
- Modest. - Enciklopedija Jugoslavije 6, Zagreb 1965, str. 148.
- Možberk. - Enciklopedija Jugoslavije 6, Zagreb 1965, str. 170-171.
- Njemačko-jugoslavenski odnosi. 1. Politički odnosi do XIX st. - Enciklopedija Jugoslavije 6, Zagreb 1965, str. 325-331.
- Ptujska krajina. - Enciklopedija Jugoslavije 6, Zagreb 1965, str. 644-645.
- Urban Jarnik. - Koroški koledar 1965, str. 78-80.
- Ustoličevanje koroških vojvod: ob petstopenedeseti obletnici zadnjega ustoličenja. - Koroški koledar 1965, str. 81-87: ilustr.
- Prve slovenske tiskane besede: ob štiristopenedesetletnici gesel kmečkih upornikov (1515). - Naši razgledi, 14, 1965, št. 6 (27. 3.), str. 130.
- Akademik Fran Zwitter šestdesetletnik. - Naši razgledi, 14, 1965, št. 21 (6. 11.), str. 430.
- Odgovor tovarišu Lojzetu Udetu o ZČ XVIII. - Naši razgledi, 14, 1965, št. 24 (25. 12.), str. 499. (V zvezi z objavo Slobodnikovega dopisa v Zgodovinskem časopisu.)

1966

Die ethnische Gliederung und geschichtliche Rolle der westlichen Südslawen im

Mittelalter: Bericht für den I. Balkanologischen Kongress in Sofija, vom 26. 8. - 1. 9. 1966 (ungekürzte Fassung). - Ljubljana, Filozofska fakulteta. 1966, 64 str. + 7 zemljevidov v besedilu. (Prevedla Doris Kosec-Debenjak.)

Die Völker Jugoslaviens. - Ier Congrès International d'Etudes Balkaniques et Sud-Est Européenes. Association Internationale d'Etudes du Sud-Est Européen (Sofia). 1966, str. 44-62. (Tudi v Actes du premier Congrès international des études Balkaniques et Sud-Est Européenes III, Sofia 1969, str. 37-49. V isti publikaciji tekst intervencij v diskusiji, str. 260-261, 309, 349.)

Grossmähren, Unterpannonien und Karantanien. - Das Grossmährische Reich. Tagung der wissenschaftlichen Konferenz des Archäologischen Instituts der Tschechoslowakischen Akademie der Wissenschaften, Brno-Nitra 1. -4. 10. 1963 (Praha). 1966, str. 377-389.

Pitanje srednjovekovne etničke strukture prostora jugoslovenskih naroda i njegovog razvoja: 1. Terminologija i sadržina pojmova. - Jugoslovenski istorijski časopis (Beograd), 5, 1966, št. 1/2, str. 5-36 + 3 zemljevidi.

Osvobodilna fronta - dedič svobodoljubnih in naprednih gibanj v zgodovini slovenskega naroda. - Prispevki za zgodovino delavskega gibanja, 6, 1966, št. 1/2, str. 225-231. (Izveček so objavili Naši razgledi 15, 1966, št. 9 (14. 5.), str. 178; del članka pod naslovom OF kot dedič svobodoljubnih in naprednih gibanj v naši zgodovini v Borec 23, 1971, str. 403-405.)

Ob osemdetletnici Ljudmila Hauptmanna. - Razprave SAZU, razred za zgodovinske in družbene vede, 5, 1966, str. 3-9.

Bibliografski pregled dela Ljudmila Hauptmanna. - Razprave SAZU, razred za zgodovinske in družbene vede, 5, 1966, str. 11-15.

Slovansko-nemška borba za srednje Podonavje v 9. stoletju: konfrontacija dosedanjih rešitev z novimi viri in teorijami. - Razprave SAZU, razred za zgodovinske in družbene vede, 5, 1966, str. 37-76.

Ob šestdesetletnici Frana Zwitterja (24. X. 1905 - 24. X. 1965). - Zgodovinski časopis, 19/20, 1965/1966, str. 7-14.

Bibliografija Frana Zwitterja. - Zgodovinski časopis, 19/20, 1965/1966, str. 15-21.

Vprašanje srednjeveške etnične strukture prostora jugoslovenskih narodov in njenega razvoja: 1. Terminologija in vsebina pojmov. - Zgodovinski časopis, 19/20, 1965/1966, str. 103-114.

Akademik Ivan Grafenauer. - Koroški koledar 1966, str. 46-50. (Podpis: Lojze Serajnik.)

Prve slovenske tiskane besede: ob štiristopetdesetletnici gesel kmečkih upornikov (1515). - Prilozi za književnost, jezik, istoriju i folklor (Beograd), 32, 1966, št. 1/2, str. 126. (Prevod Marija Mitrović) (Naslov slovenski, prevod odlomka z istim naslovom iz Naši Razgledi 1965, str. 130.)

Pismo uredniku. - Sodobnost, 14, 1966, št. 3, str. 333-336. (K Šašlovi oceni prvega zvezka Zgodovine slovenskega naroda.)

Razvite naučnoj dejateljnosti i vyših učebnyh zavedenij v Ljubljane. - Universitet v Ljubljane. Informativnaja brošjura (Ljubljana). [1966], str. 18-21. (Brez navedbe avtorja.)

The development of academic activity and of the higher education in Ljubljana. - University of Ljubljana. Some informations (Ljubljana). [1966], str. 18-21. (Brez navedbe avtorja.)

Četrty kongres zgodovinarjev Jugoslavije: troje področij starejše zgodovine. - Naši

razgledi, 14, 1966, št. 1 (15. 1.), str. 8-9.

Ne tožimo, pač pa tožimo. - Tribuna, 16, 1966, št. 23 (27. 4.). (O finančni situaciji na FF.)

1967

Pripombe k "dvema torzoma" (= nedokončanima deloma) o srednjeveški hrvatski zgodovini. - Historijski zbornik (Zagreb), 19/20, 1966/1967, str. 517-532.

Etnična struktura in zgodovinski pomen jugoslovanskih narodov v srednjem veku. - Zgodovinski časopis, 21, 1967, str. 7-48: ilustr.

Od kdaj je pačenje dejstev "evolucionistički smjer"? - Zgodovinski časopis, 21, 1967, str. 225-227. (Polemika z Mandićem.)

Postscriptum. - Zgodovinski časopis, 21, 1967, str. 228-229. (Odgovor Mandiću.)

Nikola Radojčić (29. VIII. 1882 - 12. XI. 1964). - Zgodovinski časopis, 21, 1967, str. 231-233.

Josip Korošec (13. X. 1909 - 11. III. 1966). - Zgodovinski časopis, 21, 1967, str. 238-240.

Bibliografija znanstvenega dela Josipa Korošca. - Zgodovinski časopis, 21, 1967, str. 240-246.

Anton Melik (1. I. 1890 - 8. VI. 1966). - Zgodovinski časopis, 21, 1967, str. 246-249.

O zajednici naroda i narodnosti Jugoslavije. - Encyclopaedia moderna (Zagreb), 2, 1967, št. 3/4, str. 74-76. (Odgovori na vprašanja v zvezi s Šidakovo razpravo "Jugoslavenska ideja u hrvatskoj politici do I svjetskog rata. Razgovor vodi Matko Bradarić. Grafenauerjevi odgovori v slovenščini.)

Nova faza u radu na ediciji "Enciklopedija našeg vremena": prijedlog o radu na poglavlju "Historija". - Encyclopaedia moderna (Zagreb), 2, 1967, št. 5/6, str. 152-153.

[Intervencije v diskusiji na znanstvenem posvetovanju] "Ob 50. obletnici oktobrske revolucije in ob 30. obletnici ustanovnega kongresa Komunistične partije Slovenije". - Prispevki za zgodovino delavskega gibanja, 7, 1967, št. 1/2, str. 263-265, 269, 454-455, 463.

1968

Der Brief Hadrians II. an die slavische Fürsten: echt, verfälscht oder Fälschung? - Cyrillo-Methodianische Fragen, Slavische Philologie und Altertumskunde. Acta Congressus historiae Slaviae Salisburgensis in memoriam SS. Cyrilli et Methodii anno 1963 celebrati (Wiesbaden). 1968, str. 63-77.

Josip Klemenc (4. III. 1898 - 28. IX. 1967). - Jugoslovenski istorijski časopis (Beograd), 7, 1968, št. 1/2, str. 184-186.

Poglavitne poteze slovenskega zgodovinskega razvoja in položaja: I. Karantanija in njena dvakratna vloga v oblikovanju slovenske narodne zavesti. - Kronika, 16, 1968, str. 129-136. (Tudi v Seminar slovenskega jezika, literature in kulture 4, 1968, 25 str. loč. pag.)

Josip Klemenc (4. III. 1898 - 28. IX. 1967). - Zgodovinski časopis, 22, 1968, št. 1/2, str. 135-137.

Bibliografija dela dr. Josipa Klemenca. - Zgodovinski časopis, 22, 1968, št. 1/2, str. 137-141.

Ljudmil Hauptmann (Gradec, 5. II. 1884 - Zagreb, 20. IV. 1968). - Zgodovinski časopis, 22, 1968, št. 3/4, str. 311-312.

Seljačke bune. Slovenija. - Enciklopedija Jugoslavije 7, Zagreb 1968, str. 178-180.

- Slovinci. Opseg slovenske etničke i nacionalne cjeline. - Enciklopedija Jugoslavije 7, Zagreb 1968, str. 229-232.
- Slovinci. II. Historija. 2. Razdoblje od naseljavanja Slovenaca do 1918. - Enciklopedija Jugoslavije 7, Zagreb 1968, str. 235-257.
- Slovenija. VII. Ekonomika. 1. Privredni razvoj od 1800-1918. - Enciklopedija Jugoslavije 7, Zagreb 1968, str. 353-363.
- "Zgodovina človeštva" v slovenščini. Prva knjiga, prvi zvezek: Jacquetta Hawkes, Prazgodovina, Državna založba Slovenije, Ljubljana 1967. - Naši razgledi, 17, 1968, št. 2 (27. 1.), str. 36.
- Še o "Zgodovini človeštva". K pismu Mitje Brodarja o prvem zvezku. - Naši razgledi, 17, 1968, št. 18 (21. 9.), str. 529-530.
- Ob težah za republiški zakon o raziskovalni dejavnosti. Ali "znanstveno" in "razvojno" raziskovalno delo ne potrebuje nikakršne ločene obravnave? - Naši razgledi, 17, 1968, št. 8 (20. 4.), str. 224-225.
- [1.] Relja Novaković, Gavro Škrivanić, Vladimir Stojančević, Školski istorijski atlas. Kartografski radovi Željko Škalamera, Beograd 1965. [2.] Zgodovinski atlas, urednik Zvonimir Dugački. Uredniški odbor Josip Lucić, Olga Salzer, Josip Kampuš in Ferdo Gestrin. Tehnični urednik Josip Zoričić. 2. dopolnjena izdaja. Slovenski prevod opravil Tomaž Weber, Zagreb 1968. - Zgodovinski časopis, 22, 1968, št. 3/4, str. 315-333.

1969

- Die Völker Jugoslaviens. - Actes du premier congrès international des études Balkaniques et Sud-Est Européennes, III (Sofia). 1969, str. 37-49; [diskusija] str. 260-261, 309, 349.
- Die Kontinuitätsfragen in der Geschichte des altkarantanschen Raumes. - Alpes Orientales 5. Dela SAZU, razred za zgodovinske in družbene vede, 24, 1969, str. 55-85 + 3 zemljevidi.
- Zgodovinarjeva paralegomena k novi izdaji Freininških spomenikov. - Časopis za zgodovino in narodopisje, n. v., 5, 1969, str. 148-172.
- Ljudmil Hauptmann. - Letopis SAZU, 19, 1968 (1969), str. 51-62.
- Življenje univerze od 1945 do 1969. - Petdeset let slovenske univerze v Ljubljani 1919 do 1969 (Ljubljana), 1969, str. 143-168.
- Metodologija najnovejše zgodovine. - Prispevki za zgodovino delavskega gibanja, 8/9, 1968/1969, str. 207-216, 217-219.
- Proces naseljavanja Slovena na zapadni Balkan i u Istočne Alpe. - Simpozijum Predslavenski etnički elementi na Balkanu u etnogenezi Južnih Slovena, održan 24. - 26. oktobra 1968 u Mostaru. Posebna izdanja Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine (Sarajevo), 12, 1969, str. 29-55, 124-125.
- Filozofska fakulteta. - Petdeset let slovenske univerze v Ljubljani 1919-1969 (Ljubljana). 1969, str. 195-198; Zgodovina, str. 218-222; Arheologija, str. 227-228.
- Nekaj popravkov in dopolnil k spomenici "Petdeset let slovenske univerze v Ljubljani". - Tribuna, 29, 1969, št. 3 (22. 11.)

1970

- Typologie des révoltes paysannes et des soulèvements populaires chez les peuples yougoslaves du XVe à la fin du XVIIIe siècle. - Acta Jugoslavica historica (Beograd), 1, 1970, str. 59-84.
- Viri in literatura. - Gospodarska in družbena zgodovina Slovencev. Zgodovina agrarnih

- panog. I. Agrarno gospodarstvo (Ljubljana). 1970, str. 3-24: ilustr. + 4 str. prilog.
- Populacija in agrarno gospodarstvo od srede 18. stoletja do druge svetovne vojne. - Gospodarska in družbena zgodovina Slovencev. Zgodovina agrarnih panog. I. Agrarno gospodarstvo (Ljubljana). 1970, str. 99-127 + 6 zemljevidov.
- Orodje in načini: 8. Uvod, 9. Poljedelsko orodje, 10. Urbarizacija zemljišča, 11. Poljedelski obdelovalni načini. - Gospodarska in družbena zgodovina Slovencev. Zgodovina agrarnih panog. I. Agrarno gospodarstvo (Ljubljana). 1970, 199-250: ilustr. + 18 str. prilog.
- Nabiralništvo. - Gospodarska in družbena zgodovina Slovencev. Zgodovina agrarnih panog. I. Agrarno gospodarstvo (Ljubljana) 1970, str. 465-467.
- Gospodarski obrat kmetije. - Gospodarska in družbena zgodovina Slovencev. Zgodovina agrarnih panog. I. Agrarno gospodarstvo (Ljubljana). 1970, str. 619-651.
- Slovenska Koroška v diplomatski igri leta 1919: vprašanje jugoslovansko-avstrijske meje na pariški mirovni konferenci. - Koroški plebiscit (Ljubljana). 1970, str. 295-378 + 6 zemljevidov v prilogi.
- Problemi in naloge slovenskega zgodovinopisja v zvezi z obdobjem do 1918. - Prispevki za zgodovino delavskega gibanja, 10, 1970, str. 193-202.
- Ptuj v srednjem veku. - Zgodovinski časopis, 24, 1970, št. 3/4, str. 157-175: ilustr.
- Povodom izdanja Sabranih djela Georgija Ostrogorskog. - Istorijски zapisi (Cetinje), 23, knj. 27, 1970, str. 411-414.
- Pol stoletja po plebiscitu na Koroškem. - Naši razgledi, 19, 1970, št. 19 (9. 10.), str. 561-562.
- Kmečki upori na Slovenskem. - Prešernov koledar 1970, str. 101-113: ilustr.
- "Odgovori pred mikrofonom". - Prostor in čas, 2, 1970, str. 514-517. (Iz oddaje RTV "Naši znanstveniki pred mikrofonom". Vprašanja je postavljala Ciril Stani.)
- Ustoličevanje koroških vojvod in vojvodski prestol. [1.] Joseph Felicijan, The genesis of the contractual theory and the instalation of the dukes of Carinthia, Celovec 1967. [2.] Gotbert Moro, Zur Zeitstellung und Bedeutung des Kärntner Herzogstuhles. Sonderdruck aus Mundart und Geschichte. Studien zur österreichisch-bairischen Dialektkunde, Bd. 4. Wien 1967, str. 95-110. [3.] Neue Arbeiten über Kärntner Herzogstuhl. Sonderdruck aus Carinthia I, 157. Jahrgang, Heft 3/4, Klagenfurt 1967, str. 420-468. [4.] Ulrich Steinmann, Die älteste Zeremonie der Herzogseinsetzung und ihre Umgestaltung durch die Habsburger. Carinthia I, 157, str. 469-497. - Zgodovinski časopis, 24, 1970, št. 1/2, str. 112-122.
- Edvard Kardelj (Sperans), Razvoj slovenskega narodnega vprašanja, Ljubljana 1970. Tretja predelana in dopolnjena izdaja. - Zgodovinski časopis, 24, 1970, št. 3/4, str. 312-333.

1971

- Naselitev Slovanov v Vzhodnih Alpah in vprašanje kontinuitete. - Arheološki vestnik, 21/22, 1970/1971, str. 17-32: ilustr.
- Bilješke uz dvije diskusije u HZ 21-22. - Historijski zbornik (Zagreb), 23/24, 1970/1971, str. 443-449.
- Koroški Slovenci v zgodovini slovenske narodne skupnosti. - Koroška in koroški Slovenci (Maribor). 1971, str. 92-152. (Koroški Slovenci v zgodovini slovenske narodne skupnosti, str. 92-113: ilustr. ; Pot od kneževine Karantanije do narodnostno razdeljene Koroške v 15. stoletju, str. 114-123; Ustoličevanje koroških vojvod, str. 123-133: ilustr. ; Kmečki upori na Koroškem, str. 133-144: ilustr. ; Reformacija med koroškimi Slovenci in njena dediščina, str. 144-152.) (Odlomek te razprave je izšel pod naslovom Ustoličevanje koroških vojvod v Slovenskem koledarju 1972

- (Koledar za Slovence po svetu), Ljubljana 1971, str. 97-102.)
- Poglavitne poteze slovenskega zgodovinskega razvoja in položaja: II. Mesto kmečkih uporov v slovenski zgodovini. - Kronika, 19, 1971, št. 3, str. 129-136.
- Štirje veliki kmečki upori na Slovenskem. - Od kmečkih uporov do slovenske državnosti (Maribor). 1971, str. 17-34.
- Karantansko obdobje slovenske zgodovine. - "Razstava: Zgodnji srednji vek Slovenije" (Ljubljana). 1971, str. 1-5. (Ciklostil.)
- Mesto kmečkih uporov v slovenski zgodovini. - Seminar slovenskega jezika, literature in kulture, 7, 1971, 20 str. (loč. pag.) (Ciklostil.)
- Stranke političke. Slovenija. Razdoblje do 1918. - Enciklopedija Jugoslavije 8, Zagreb 1971, str. 183-186.
- Štajerska. - Enciklopedija Jugoslavije 8, Zagreb 1971, str. 263-264.
- Uskoci u Sloveniji. - Enciklopedija Jugoslavije 8, Zagreb 1971, str. 437-438.
- Velikovec. - Enciklopedija Jugoslavije 8, Zagreb 1971, str. 476.
- Zwitter Fran. - Enciklopedija Jugoslavije 8, Zagreb 1971, str. 638.
- Dr. Maks Miklavčič: In memoriam. - Naši razgledi, 20, 1971, št. 16 (27. 8.), str. 481.
- O pokristjanjevanju Slovencev - "Nova luč" ali "tavanje v temi"? - Prostor in čas, 3, 1971, št. 3/4, str. 190-191. (Kritika Kolaričeve razprave v Prostor in čas 1970, str. 544-550.)
- Sunt certi denique fines!: na rob pisanju dr. Kolariča. - Prostor in čas, 3, 1971, št. 11/12, str. 685-687.
- Peti kongres zgodovinarjev Jugoslavije (Ohrid, 5. do 7. septembra 1969). - Zgodovinski časopis, 25, 1971, str. 115-117.
- Claudia Cromer, Die Vereinigten Staaten von Amerika und die Frage Kärntens 1918-1920, Klagenfurt 1970. Aus Forschung und Kunst, Bd. 7. - Zgodovinski časopis, 25, 1971, št. 3/4, str. 319-328.
- Wilhelm Neumann, Abwehrkampf und Volksabstimmung in Kärnten 1918-1920, Klagenfurt 1970. - Zgodovinski časopis, 25, 1971, št. 3/4, str. 328-331.

1972

- Brežice in kmečki upori med legendo in zgodovino. - Gimnazija Brežice. Letno poročilo gimnazije Brežice 1971/1972 (Krško). 1972, str. 7-14.
- V spomin Milka Kosa (12. XII. 1892 - 24. III. 1972). - Kronika, 20, 1972, str. 1-2: ilustr.
- Kolonizacijska in teritorialna zgodovina Slovenskega Primorja. - Seminar slovenskega jezika, literature in kulture, 8, 1972, str. 255-271.
- Bibliografski pregled dela Milka Kosa 1963-1972. - Zgodovinski časopis, 26, 1972, št. 1/2, str. 10-12.
- Dr. Maks Miklavčič. - Zgodovinski časopis, 26, 1972, št. 1/2, str. 149-152.
- Bibliografija zgodovinskih spisov (dr. Maksa Miklavčiča). - Zgodovinski časopis, 26, 1972, št. 1/2, str. 152-155.
- In memoriam. Akademiker Milko Kos. - Bulletin Scientifique, Section B, Sciences humaines (Zagreb), 8, 1972, str. 237.
- Teorija in praksa ljudskih štetij na Koroškem. - Delo, 14, 1972, št. 327 (2. 12.), str. 20.
- Die Nutzlosigkeit des Disputes - Ein Mythos: Thesen zur Sprachsituation Klagenfurts im 19. Jahrhundert. - Kärntner Tageszeitung (Klagenfurt), 27, 1972, (11. 2.) (Polemika z dr. Wilhelmom Neumannom.)
- Flucht ins Dickicht vor der Diskussion. - Kärntner Tageszeitung (Klagenfurt), 27, 1972, (11. 5.) (Nadaljevanje polemike z dr. Wilhelmom Neumannom.)
- Spremna beseda. - Jože Koropec, Zemljiške gospoščine med Dravogradom in

- Mariborom do konca 16. stoletja (Maribor). 1972, str. 7-9. (Soavtor Ferdo Gestrin.)
 Upor hrvatskih in slovenskih kmetov leta 1573. - Prešernov koledar 1972, str. 57-67.
 Slovenci v zgodovini. - Rodna gruda, 19, 1972, št. 1, str. 28-29. (Zapisal Peter Breščak.)
 Vzgojne praznine: pogovor v uredništvu Dela o reformnih težnjah naše osnovne šole. -
 Delo, 14, 1972, št. 5 (8. 1.), str. 21. (Sodeloval.)
 Iskanje boljše srednje šole: pogovor v uredništvu Dela o načrtovanju srednješolskih
 sprememb. - Delo, 14, 1972, št. 12 (15. 1.), str. 19. (Sodeloval.)
 O ustoličenju Vojvode Majnharda. Koroška kronika (Jakob Unrest). - Srednjeveško
 slovstvo: izbrano delo, (Ljubljana). 1972, str. 127-130, 193-195. (Ponatisa 1974,
 1976.) (Prevod.)

1973

- Ob "Kratki zgodovini starejšega slovenskega slovstva". - Ivan Grafenauer, Kratka
 zgodovina starejšega slovenskega slovstva (Celje). 1973, str. 5-9.
 Ivan Grafenauer: življenje in delo. - Ivan Grafenauer, Kratka zgodovina starejšega
 slovenskega slovstva (Celje). 1973, str. 223-291: ilustr.
 Seznam spisov Ivana Grafenauerja. - Ivan Grafenauer, Kratka zgodovina starejšega
 slovenskega slovstva (Celje). 1973, str. 292-309.
 Pitanje odnosa grada i sela u istoriji naroda Jugoslavije. - Jugoslovenski istorijski
 časopis (Beograd), 12, 1973, št. 1/2, str. 5-22. (Prevedla O. Trebičnik-Vučić)
 Velika pobuda za študij starejše zgodovine jugoslovanskih narodov: In memoriam
 Milko Kos (1892-1972). - Jugoslovenski istorijski časopis (Beograd), 12, 1973, št.
 1/2, str. 79-86.
 Pomen Karantanije v oblikovanju zgodnj srednjeveške skupnosti alpskih in panonskih
 Slovanov in v njihovem kulturnem življenju 9. in 10. stoletja. - Koroški kulturni
 dnevi (Maribor), 1, 1973, str. 5-17.
 Milko Kos. Gorica 12. XII. 1892 - Ljubljana 24. III. 1972. - Letopis Slovenske
 akademije znanosti in umetnosti, 23, 1972 (1973), str. 85-95: ilustr.
 Kmečki upori na Slovenskem do 18. stoletja. - Mednarodni kulturnozgodovinski
 simpozij Modinci (Maribor), 5, 1973, 1973, str. 19-36
 Časovni pregled kmečkih uporov na Slovenskem. - Prešernov koledar 1973, str. 30-32.
 (Nekoliko izpopolnjeno v Situla 13, 1973, str. 28-34.)
 Teritorialni in kolonizacijski razvoj od Karantanije do etnično razdeljene Koroške. -
 Seminar slovenskega jezika, literature in kulture, 9, 1973, dodatek, str. 1-12.
 Razvoj programa slovenskih seljačkih buna od 1473. do 1573: o petstogodišnjici
 početka slovenskih seljačkih buna. - Radovi. Institut za hrvatsku povijest (Zagreb),
 5, 1973, str. 165-191.
 Razvoj programa slovenskih kmečkih uporov od 1473 do 1573: ob petstoletnici začetka
 slovenskih kmečkih uporov. - Situla, 13, 1973, str. 5-34. (Naslov zvezka: Kmečki
 punti na Slovenskem) (Izšlo tudi v Elementi revolucionarnosti v političnem življenju
 na Slovenskem (Ljubljana). 1973, str. 5-29.)
 Prvi korak v boju za zagotovitev življenja slovenskega naroda: ob petstoti obletnici prve
 "kmečke zveze" slovenskih kmetov (1474) in štiristoti obletnici hrvaškoslovenskega
 kmečkega upora (1573). - Delo, 15, 1973, št. 32 (3. 2.), str. 23.
 Problematika slovenskih kmečkih uporov: sodobna historiografska osvetlitev. - Delo,
 15, 1973, št. 155 (9. 6.), str. 20.
 Uvodna beseda. - Elementi revolucionarnosti v političnem življenju na Slovenskem,
 Ljubljana. 1973, str. 3-4. (Soavtor Janko Pleterski.)
 Ob dvajsetletnici "Kronike". - Kronika, 21, 1973, str. 39-40.
 Upornost zemlje, majhne za otroško dlan. - Mladina, 1973, št. 12, str. 14-15. (Soavtorja

Miško Kranjec in Boris Zihel. Zapisala Brigita Bavčar.)
Slovenski kmečki upori v 15. in 16. stoletju. - Mohorjev koledar 1973, str. 99-107:
ilustr.
Kdo je bil kralj Matjaž? - Sedem dni, 2, 1973, št. 44 (31. 10.), str. 20-21. (O kmetu
Matjažu, poveljniku kmetov v boju s Turki 1478 na Koroškem. Soavtor Saša Vuga.)

1974

Boj za staro pravdo v 15. in 16. stoletju na Slovenskem: slovenski kmečki upor 1515
in hrvaško-slovenski kmečki upor 1572/73 s posebnim ozirom na razvoj programa
slovenskih puntarjev med 1473 in 1573. - Ljubljana, Državna založba Slovenije.
1974, 331 + (IV) str. (Ob 500-letnici kmečkih uporov.)

Zgodovina slovenskega naroda: V. zvezek. Začetki slovenskega narodnega prebujenja
v obdobju manufakturne in začetkov industrijske proizvodnje ter razkroja fevdalnih
organizacijskih oblik med sredo XVIII. in sredo XIX. stoletja. - Ljubljana, Državna
založba Slovenije. 1974, 330 str. : ilustr. (2. predelana in dopolnjena izdaja.)

Problematika slovenskih kmečkih uporov v sodobni historiografski osvetlitvi. - Kmečki
upori v slovenski umetnosti (Ljubljana). 1974, str. 9-22.

Vprašanje razmerja mesta in podeželja ("vasi") v zgodovini narodov Jugoslavije. -
Kronika, 22, 1974, str. 145-155.

Novo o puntih. - Delo, 16, 1974, št. 135 (11. 6.), str. 9. (Zapisal Lojze Javornik.)

Upor, ne le puntarija. - Dnevnik, 23, 1974, št. 147 (1. 6.), str. 2. (O kmečkih uporih.)

Kmečki upor v očeh fevdalca. - Dnevnik, 23, 1974, št. 155 (9. 6.), str. 7. (Opis upora v
korespondenci Maksimilijana Rueppa.)

Oslobađanje od gradanske istoriografije nije ni jednostavno ni lako. - Politika
(Beograd), 71, 1974 (13. 4.).

Znanstveno zborovanje ob štiristoletnici hrvaško-slovenskega kmečkega upora v
Stubiških Toplicah, 6. -9. 2. 1973. - Zgodovinski časopis, 28, 1974, št. 3/4, str. 384-
387. (Soavtor Fran Zwitter.)

Helge Gerndt, Vierbergelauf. Gegenwart und Geschichte eines Kärntner Brauchs,
Klagenfurt 1973. - Traditiones, 3, 1974 (1975), str. 232-241.

1975

Problems of methodology: general synthesis and common questions. - The
Historiography of Yugoslavia 1965-1975 (Beograd). 1975, str. 13-21.

The Slovenes in the middle ages. - The Historiography of Yugoslavia 1965-1975
(Beograd). 1975, str. 39-51.

The Slovenes 1500-1848. - The Historiography of Yugoslavia 1965-1975 (Beograd).
1975, str. 160-169.

The Slovenes 1848-1914. - The Historiography of Yugoslavia 1965-1975 (Beograd).
1975, str. 286-297

Zgodovinarjevo raziskovanje dokumentacije. - Jugoslovenski istorijski časopis
(Beograd), 24, 1975, št. 1/2, str. 5-10.

Dušan Kermavner (7. XII. 1903 - 11. VI. 1975). - Jugoslovenski istorijski časopis
(Beograd), 14, 1975, št. 1/2, str. 247-249.

Ob osemdesetletnici Josipa Žontarja. - Kronika, 23, 1975, št. 3, str. 180-182.

Akademik Fran Zwitter: sedemdesetletnica. - Naši razgledi, 24, 1975, št. 22 (21. 11.),
str. 579-580.

V spomin Milka Kosa (Gorica 12. XII. 1892 - Ljubljana 24. III. 1972). - Onomastica
Jugoslavica (Zagreb), 5, 1975, str. 163-166.

- Dušan Kermavner. Ljubljana 7. XII. 1903 - 11. VI. 1975. - Zgodovinski časopis, 29, 1975, št. 1/2, str. 149-154.
- Na rob novi fevdalni "Teoriji"...: o vzrokih hrvaško - slovenskega kmečkega upora 1572-73. - Naši razgledi, 24, 1975, št. 4 (21. 2.), str. 88-89. (Polemika z Nado Klaić in Vladom Habjanom, Naši razgledi 1975, št. 2, str. 32-33.)
- Še o vzrokih upora 1572-73: replika na obrambo fevdalne dogodkovnozgodovinske razlage hrvaško-slovenskega kmečkega upora 1572-73. - Naši razgledi, 24, 1975, št. 7 (4. 4.), str. 177-179. (Polemika z Nado Klaić, Naši razgledi 1975, št. 5 in št. 6.)
- Ne več o puntu - le še pripomba o etiki znanstvenega dela. - Naši razgledi, 24, 1975, št. 10 (23. 45.), str. 266-267. (Nadaljevanje polemike z Nado Klaić, Naši razgledi 1975, št. 8, str. 203.)
- Gross Mirjana, Zgodovina za tretji razred gimnazije. - Ljubljana, Državna založba Slovenije. 1975, 349 str., ilustr. (Prevedla M[ilka] Mihelič. Ponatisa 1977, 1980. Slovensko izdajo dopolnil B. Grafenauer.)

1976

- Mesto Simona Rutarja v slovenskem zgodovinopisju. - Goriški letnik, 3, 1976 (1977), str. 9-19.
- Temeljni pojmi o zgodovini. - Svetovna zgodovina: od začetkov do danes, Ljubljana. 1976, str. [XIII]-LXII. (Ponatis 1981, 1985.)
- Ista zgodovinska mitologija: kaj pravzaprav proslavljajo s "tisočletnico" Koroške? - Delo/Spril, 18, 1976, št. 130 (5. 6.), str. 28: ilustr.
- Nekaj poglavij iz zgodovine koroških Slovencev. - Prešernov koledar 1977 (1976), str. 52-62.
- Oblika "tisočletnice" skrajšuje zgodovino Koroške za štiri stoletja slovenske zgodovine. - Slovenski vestnik (Celovec), 31, 1976, št. 25 (18. 6.), str. 8: ilustr.
- Iz slovenske antroponimije v Avstriji. Otto Kronsteiner, Die alpenlawischen Personennamen, Österreichische Namenforschung, Sonderreihe 2, Wien 1975. - Onomastica Jugoslavica (Zagreb), 6, 1976, str. 257-259.
- O ustoličenju vojvode Majnharda. Koroška kronika (Jakob Unrest). - Srednjeveško slovstvo: izbrano delo (Ljubljana). 1976, str. 127-130, 193-195. (3. izd.) (Prevod)

1977

- Teorija in praksa ljudskih štetij na Koroškem od srede 19. stoletja do konca 1970. - Historijski zbornik (Zagreb), 29-30, 1976/77, str. 549-565.
- Rezultati slovenskega zgodovinopisja pri obravnavanju za narodno zavest pomembnih vprašanj (1945-1975). - Osvoboditev Slovenije 1945 (Ljubljana). 1977, str. 330-352.
- Osnovni pojmovi o povijesti. - Povijest svijeta: od početka do danas (Zagreb). 1977, str. 1-30. (Ponatis 1979, 1990.)
- Vprašanje geneze makedonskega naroda. - Simpozijum ASNOM - Ostvarivanje na ideite za sozdavanje na makedonskata država (Skopje). 1977, str. 23-29, 625.
- Karantanski temelji koroške vojvodine. - Zgodovinski časopis, 31, 1977, št. 1/2, str. 133-154.
- Slovenci na zahodni meji: vprašanja srednjeveške kolonizacijske zgodovine Beneške Slovenije s posebnim ozirom na naselitev Slovencev. - Prešernov koledar 1978 (1977), str. 97-107: zvd.
- Vprašanje o konceptu stroke - zgodovine: podlaga za razpravo na filozofski fakulteti v Ljubljani. - Anthropos, 1977, št. 5/6, str. 171-180. (Soavtorji: Tone Ferenc, Ferdo Geštrin, Janko Pleterški, Mirko Stiplovšek.)

Naša preteklost ni tako temna: ugledni slovenski zgodovinarji za Nedeljskega. - Dnevnik, 26, 1977, št. 98 (10. 4.), str. 3. (Zapisal Sandi Sitar, intervju.)

XIX. [Devetnajsto] zborovanje slovenskih zgodovinarjev v Mariboru od 27. septembra do 1. oktobra 1978. - Zgodovinski časopis, 32, 1978, str. 491-197.

1978

Zgodovina slovenskega naroda: I. zvezek. - Ljubljana, Državna založba Slovenije, 1978. 462 str. : ilustr. (Tretja, nekoliko predelana izdaja.)

Georgije Ostrogorski (Petrograd 19. I. 1902 - Beograd 24. X. 1976). - Arheološki vestnik, 29, 1978, str. 722-725.

Usklajevanje dela arhivov s programom zgodovinopisja. - Arhivi, 1, 1978, št. 1, str. 11-13.

Problemi di storia della colonizzazione della Slavia Veneta durante il medioevo con particolare riguardo alla colonizzazione Slovena. - Benečanski kulturni dnevi (1974-1975, Špeter Slovenov) = La Storia della Slavia Italiana (San Pietro al Natisone - Trieste). 1978, str. 7-23. (Izšlo v seriji Quaderni Nediža, 3, 1978.)

"Korotan": (zgodovinske pripombe k temu imenu Koroške). - Glas Korotana (Dunaj), 1978, št. 6, str. 1-3.

Družbeni temelji Karantanije in "Karantancev". - Jugoslovanski istorijski časopis (Beograd), 17, 1978 (1980), št. 1/4, str. 69-75.

Izhodišča slovenskega položaja za marčno revolucijo. - Slovenci v predmarčni dobi, Ljubljana. 1978, str. 37-42 + 1 zemljevid.

Silvo Kranjec (Ljubljana 31. XII. 1892 - Ljubljana 10. XI. 1976). - Zgodovinski časopis, 32, 1978, str. 149.

Koncept nastave istorije (problematika izrade programa. - Odjek (Sarajevo), 31, 1978, št. 18 (15. -30. 9.)

Zgodovina v skupni programski zasnovi usmerjenega izobraževanja. - Vzgoja in izobraževanje, 9, 1978, št. 5/6, str. 9-12. (Prva objava v Naši razgledi, 27, 1978, št. 19 (13. 10.), str. 545-546 pod naslovom Zgodovina v usmerjenem izobraževanju.)

Primož Simoniti, Humanizem na Slovenskem in slovenski humanisti do srede XVI. stoletja, Ljubljana 1979. - Glasnik Slovenske matice, 2, 1978, str. 55-56.

1979

Zgodovina Slovencev. - Ljubljana, Cankarjeva založba, 1979. 964 str. (Soavtor publikacije. Lastni prispevek: Predgovor, str. 13-16; Prihod Slovanov do Začetki slovenskega narodnega gibanja v okviru propadajočega fevdalizma [do 1790], str. 94-388; Zemljevid Ilirskih provinc, str. 403; Zemljevid upravne razdelitve slovenskega ozemlja 1816-1848 in njegova etnična struktura, str. 411; Izbrana literatura - del, str. 948-949.)

Etnična vprašanja ob preureditvi lavantinske škofije v slovensko škofijo na Štajerskem. - Acta ecclesiastica Sloveniae, 1, 1979, str. 107-136 + 2 prilogi.

Zgodovinopisje na Slovenskem v dobi romantike in njegova dediščina. - Glasnik Slovenske matice, 3, 1979, št. 2, str. 40-45.

Ob petstoletnici kmečkega upora na Koroškem 1478: (sodelovanje slovensko in nemško govorečega prebivalstva v koroških kmečkih uporih). - Koroški kulturni dnevi (Celovec), 10, 1979 (1980), str. 38-43. (Pod naslovom Sodelovanje slovensko in nemško govorečega prebivalstva v koroških kmečkih uporih objavljeno tudi v Slovenski vestnik (Celovec), 34, 1979, št. 11 (16. 3.), str. 7; št. 12 (23. 3.), str. 7.)

Narodnostno stanje in slovensko-nemška etnična meja na Štajerskem kot dejavnik

- osvoboditve Slovenije. - Spominski zbornik ob 60-letnici bojev za severno slovensko mejo 1918-1919 (Maribor). 1979, str. 80-93. (Tudi v Zgodovinski časopis, 33, 1979 (1980), str. 385-405.)
- Ob štirih izdajah "Speransa". - Zgodovinski časopis, 33, 1979, št. 4, str. 559-565. (Ponatis v knjižici Edvard Kardelj - Sperans in slovensko zgodovinopisje, Ljubljana 1980, str. 31-37.)
- Ob štiridesetletnici izida Speransovega Razvoja slovenskega narodnega vprašanja: primerjalno o štirih izdajah. - Delo/Klisti, 21, 1979, št. 56 (8. 3.), str. 7.
- Osnovne misli programa. - Glasnik Slovenske matice, 3, 1979, št. 1, str. 13-15. (O programu Slovenske matice.)
- Dolgoročni program za izdaje Slovenske matice s področja zgodovinskih ved. - Glasnik Slovenske matice, 3, 1979, št. 1, str. 27-30.
- Družbene osnove tradicije o bogobornem kralju Matjažu: diskusija. - Glasnik Slovenskega etnološkega društva, 19, 1979, št. 2, str. 33-34. (Diskusija je predstavljena opisno.)
- Pogledi na Pogleda. - Glasnik Slovenskega etnološkega društva, 19, 1979 (1980), str. 53-55. (Diskusija.)
- Zgodovina Slovencev: pogovor Naših razgledov. - Naši razgledi, 28, 1979, št. 14 (20. 7.), str. 416 + 409.
- Problematika izrade programa istorije kao predmeta zajedničke programske osnove usmerenog obrazovanja u reformiranoj školi. - Pouk zgodovine = Nastava povijesti (Zagreb - Ljubljana), 1979, št. 1, str. 2-7.
- Razprava o knjigi Dušana Kermavnerja "Temeljni problemi primorske politične zgodovine": širši okvir Kermavnerjeve koncepcije o reševanju tržaškega vprašanja leta 1918. - Prispevki za zgodovino delavskega gibanja, 18/19, 1978/1979, str. 90-91.
- Razprava o knjigi Dušana Kermavnerja "Temeljni problemi primorske politične zgodovine": opozorilo o Kermavnerjevi metodi. - Prispevki za zgodovino delavskega gibanja, 18/19, 1978/1979, str. 105-106.

1980

- Razredni boji agrarnega prebivalstva. - Gospodarska in družbena zgodovina Slovencev. Zgodovina agrarnih panog. II. : Družbena razmerja in gibanja (Ljubljana). 1980, str. 481-538 + 1 zemljevid na str. 97 (Krnski grad) + 11 zemljevidov v prilogi.
- Stvarni register. - Gospodarska in družbena zgodovina Slovencev. Zgodovina agrarnih panog. II. : Družbena razmerja in gibanja (Ljubljana). 1980, str. 721-776. (Soavtor Pavle Blaznik - sicer nepodpisano.)
- Sklepna beseda. - Gospodarska in družbena zgodovina Slovencev. Zgodovina agrarnih panog. II. : Družbena razmerja in gibanja (Ljubljana). 1980, str. 539-542. (Soavtor - podpisano: Agrarni odsek.)
- Življenjepis. - Ivan Grafenauer, Literarnozgodovinski spisi (Ljubljana). 1980, str. 47-92.
- Bibliografija. - Ivan Grafenauer, Literarnozgodovinski spisi (Ljubljana). 1980, str. 93-111.
- Hinko Smrekar "Slovenski zgodovinarji". - Kronika, 28, 1980, str. 10-13: ilustr.
- Koroški plebiscit v luči novejšega raziskovanja. - Naši razgledi, 29, 1980, št. 19, str. 541-543.
- Kulturni pomen samostanov v slovenskem prostoru v starejšem obdobju. - Seminar slovenskega jezika, literature in kulture, 16, 1980, str. 183-191.
- Arnulf. - Enciklopedija Jugoslavije (Zagreb), 1, 1980, str. 299.
- Austrijsko-jugoslavenski (jugoslovenski) odnosi. Politički odnosi (period do kraja XVIII st.). - Enciklopedija Jugoslavije (Zagreb), 1, 1980, str. 331-336.

- Avari. - Enciklopedija Jugoslavije (Zagreb), 1, 1980, str. 382-383.
- Tattenbach Ivan Erazem. - Slovenski biografski leksikon, 4. knjiga, 12. snopič (1980), str. 11-12.
- Traungauci. - Slovenski biografski leksikon, 4. knjiga, 12. snopič (1980), str. 157-158.
- Pismo. Društvo slovenskih izobražencev v Trstu. - Draga 79. 14. Študijski dnevi Draga 79, Opčine 1. -2. septembra 1979 (Trst), 14, 1980, str. 28-33. (O 2. Bohinjskem tednu, 7. -11. avgusta 1939.)
- Spominu Josipa Broza Tita, Matičinega častnega člana. - Glasnik Slovenske matice, 4, 1980, št. 1, str. 1-3.
- Uvodna beseda. Meddisciplinarno posvetovanje o vprašanjih slovenskega muzejstva. - Glasnik Slovenske matice, 4, 1980, št. 1, str. 7-9; intervencije na str. 39-49.
- Novo (doslej najstarejše) sporočilo o "ubijanju sodca". - Traditiones, 7/9, 1978/1980, str. 161-162.

1981

- O arheologiji in zgodovini. - Arheološki vestnik, 32, 1981, str. 544-545.
- Kaj pomenijo ugovori zoper že tako počasno uresničevanje arhivskega sporazuma med Jugoslavijo in Avstrijo, ki so se pojavili v avstrijskem tisku in parlamentu letos poleti: ali se pripravlja z avstrijske strani že tretjič blokiranje tega sporazuma? - Arhivi, 4, 1981 (1982), str. 101-106.
- La vita economica e il problema dell'autonomia locale della Slavia Veneta. - Atti del convegno Venezia e la Terraferma attraverso le relazioni dei rettori, Trieste, 23-24 ottobre 1980. Ur. A. Tagliaferri (Milano). 1981, str. 179-190.
- Lojze Ude 85-letnik. - Glasnik Slovenske matice, 5, 1981, št. 2, str. 86-87.
- Die Kärntner Volksabstimmung 1920 im Lichte der neueren Forschung. - Kärntens Volksabstimmung 1920 (Klagenfurt). 1981, str. 408-426. (V nekoliko skrajšani obliki in brez opomb obj. pod naslovom Koroški plebiscit v luči novejšega raziskovanja v Naši razgledi 1980, str. 541-543.)
- Vasilij Melik - šestdesetletnik. - Kronika, 29, 1981, str. 59-61.
- Sklepne besede. - Levstikov zbornik (Ljubljana). 1981, str. 193-200.
- Uredniške opombe in napotki. - Anton Linhart, Poskus zgodovine Kranjske in ostalih dežel Južnih Slovanov Avstrije (Ljubljana). 1981, str. 299-302.
- Pripombe k drugi knjigi Linhartovega "Poskusa". - Anton Linhart, Poskus zgodovine Kranjske in ostalih dežel Južnih Slovanov Avstrije (Ljubljana). 1981, str. 375-400.
- Ob stoletnici začetkov slovenskega znanstvenega zgodovinopisja. - Zgodovinski časopis, 35, 1981, št. 1/2, str. 15-27.
- Članek z osupljivim naslovom v "Die Presse". Kaj pomenijo ugovori zoper že tako počasno uresničevanje arhivskega sporazuma med Jugoslavijo in Avstrijo? - Delo, 23, 1981, št. 247 (24. 10.), str. 26.
- Stičišče znanstvenih spoznanj: pogovor z akademikom, predsednikom Slovenske matice. - Dnevnik, 30, 1981, št. 88 (31. 3.), str. 5: ilustr. (Zapisal Milan Dekleva, intervju.)
- Vprašanje nove sinteze zgodovine starejše slovenske književnosti v luči dosedanjega dela Slovenske matice na tem področju. - Glasnik Slovenske matice, 5, 1981, št. 2, str. 48-51. (Tudi v Delo, 23, 1981, št. 127 (4. 6.), str. 13.)
- Družinske orglice s trinajstimi registri. - 7 D [Sedem dni], 9, 1981, št. 25 (18. 6.), str. 18-19: ilustr. (Zapisal Miroslav Slana, intervju.)
- Znanost ter naša kulturna in splošna zgodovina: (diskusijski prispevek). - Vloga znanosti pri oblikovanju strategije razvoja SR Slovenije (Ljubljana). 1981, str. 159-161.

- Predsednikovo poročilo. - Glasnik Slovenske matice, 5, 1981, št. 1, str. 1-6.
- O delu Kluba koroških Slovencev v Ljubljani in položaj Slovencev na Koroškem 1978-1981. - Vestnik koroških partizanov, 15, 1981, št. 2/3, str. 24-31.
- Ob delu P. Korošec, Zgodnjesrednjeveška arheološka slika karantanskih Slovanov, Ljubljana 1979. - Arheološki vestnik, 32, 1981, str. 581-582.
- Deželnozborski spisi kranjskih stanov 1499-1515. Pripravila Marija Verbič. Publikacije Arhiva Socialistične republike Slovenije, Viri 1. Ljubljana 1980. - Arhivi, 4, 1981, št. 1/2, str. 182.
- "Kärntner Weissbuch" Valentina Einspielerja: subjektivizacija, ki omogoča vsakršno manipulacijo. - Naši razgledi, 30, 1981, št. 6 (27. 3.), str. 160-161. (Ponatis v Slovenski vestnik (Celovec), 36, 1981, št. 15 (10. 4.), str. 7.)
- Anton Linhart, Poskus zgodovine Kranjske in ostalih dežel južnih Slovanov Avstrije. - Ljubljana, Slovenska matica, 1981. 400 str. + 4 zvd. v prilogi. (Uredništvo.)

1982

- Michael Gaismair und die Kroaten und Slowenen. - Die Bauernkriege und Michael Gaismair (Innsbruck). 1982, str. 133-140.
- Makedonci in Slovenci: vzporednice in razlike zgodovinskega razvoja. - Glasnik Slovenske matice, 6, 1982, str. 41-53.
- F. Kos in njegovo delo. Pomen dela Franca Kosa v razvoju slovenskega zgodovinopisja. - Franc Kos, Izbrano delo (Ljubljana). 1982, str. 335-359.
- Bibliografija dela Franca Kosa. - Franc Kos, Izbrano delo (Ljubljana). 1982, str. 360-365.
- Opombe k Izbranemu delu Franca Kosa. - Franc Kos, Izbrano delo (Ljubljana). 1982, str. 367-372.
- Vprašanje sodobnega stanja slovenskega zgodovinopisja kot znanosti in zgodovine v sistemu izobraževanja v Sloveniji. - Zgodovinski časopis, 36, 1982, str. 183-196.
- Nekaj opomb k nastajanju in bibliografiji Dejanja. - Zgodovinski časopis, 36, 1982, str. 355-362. (Ob knjigi Človek je utihnil: spominu Edvarda Kocbeka, Celje 1983.)
- Blaznik Pavel. - Enciklopedija Jugoslavije (Zagreb), 2, 1982, str. 10.
- Borovlje. - Enciklopedija Jugoslavije (Zagreb), 2, 1982, str. 85.
- Unrest Jakob. - Slovenski biografski leksikon, 4. knjiga, 13. snopič, 1982, str. 292-294.
- Valtunk. - Slovenski biografski leksikon, 4. knjiga, 13. snopič, 1982, str. 343.
- Valuk. - Slovenski biografski leksikon, 4. knjiga, 13. snopič, 1982, str. 343-344.
- Veronika Deseniška. - Slovenski biografski leksikon, 4. knjiga, 13. snopič, 1982, str. 412-413.
- Vitovec Jan. - Slovenski biografski leksikon, 4. knjiga, 13. snopič, 1982, str. 493-494.
- Spremna beseda = Begleitwort = Utószó. - Ivan Zelko, Prekmurje do leta 1500 (Murska Sobota). 1982, str. V-XX. Prevod v nemščino Madita Šetinc, v madžarščino Szilágyi Károly.)
- Lojze Ude. - Zgodovinski časopis, 36, 1982, št. 4, str. 363-367. (In memoriam.)
- Spremna beseda. - Lino Legiša, V preizkušnji (Ljubljana). 1982, str. 5-8.
- Josip Žontar. - Mohorjev koledar 1983 (Celje), (1982), str. 78-80.
- Lojze Ude. - Mohorjev koledar 1983 (Celje), (1982), str. 80-82.
- Franc Kos, Izbrano delo. - Ljubljana, Slovenska matica, 1982. 372 str. (Izbral, uredil in opombe napisal.) (Uredništvo.)

1983

- Uvodna beseda. - Bleiweisov zbornik = Zbornik za zgodovino naravoslovja in tehnike (Ljubljana), 7, 1983, str. 9-13. (Z dodano uvodno pripombo tudi v Glasnik Slovenske matice 6, 1982, št. 1, str. 5-9.)
- Zgodovinsko mišljenje in naš čas. - Naši razgledi, 32, 1983, št. 19 (7. 10.), str. 546-547.
- Milko Kos. - Primorska srečanja, 7, 1983, št. 39/40, str. 151-156.
- Ali so mogoči "pogledi" na katerokoli znanost brez obravnavanja njene svojske metodologije? - Traditiones, 10-12, 1981/1983, str. 209-218.
- Dr. Josip Žontar (23. 9. 1895 - 24. 4. 1982). - Zgodovinski časopis, 37, 1983, št. 3, str. 235-238. (In memoriam.)
- Bibliografija dr. Josipa Žontarja. - Zgodovinski časopis, 37, 1983, št. 3, str. 238-241.
- Položaj koroških Slovencev in njegovi zgodovinski temelji. - Zgodovinski časopis, 37, 1983, št. 4, str. 307-338. (Predstavitev in polemičen odziv na knjigo Ralf Unkart - Gerold Glantschnig - Alfred Ogris, Zur Lage der Slowenen in Kärnten, Klagenfurt 1984.)
- Arnulf. - Enciklopedija Jugoslavije (Zagreb), (izdaja v slov. j.), 1, 1983, str. 313.
- Avari. - Enciklopedija Jugoslavije (Zagreb), (izdaja v slov. j.), 1, 1983, str. 342-344.
- Avstrijsko-jugoslovanski odnosi. Politični odnosi. Obdobje do konca 18. st. - Enciklopedija Jugoslavije (Zagreb), (izdaja v slov. j.), 1, 1983, str. 350-355.
- Beljak (zgodovina). - Enciklopedija Jugoslavije (Zagreb), (izdaja v slov. j.), 1, 1983, str. 568-569.
- Stališče Slovenske matice: o vprašanju šolskega sistema in tako imenovanih skupnih programskih jedrih. - Delo, 25, 1983, št. 289 (15. 12.), str. 8. (Soavtor Drago Jančar.)
- Uvodna beseda. Vprašanje šolskega sistema "skupnih jeder" in posebej zgodovine. - Glasnik Slovenske matice, 7, 1983, št. 2, str. 70-71, 71-76. (Tudi v Mladi viri, 1984, str. [4-6].)
- Podpora Slovincem v Avstriji: Klub koroških Slovencev v Ljubljani. - Kulturni poročevalec, 14, 1983, št. 56, str. 70-71. (Ponatis v Lutke mladje 10 let (Celovec), [1985], str. 121-122.)
- Celjski grofje in "Zgodovina Slovencev", Cankarjeva založba, Ljubljana 1979. - Naši razgledi, 32, 1983, št. 8 (22. 4.), str. 225-226.
- Pot do razumevanja našega časa: analiza konkretne resničnosti - ali učenje splošnih zakonov družbene teorije? - Naši razgledi, 32, 1983, št. 21 (4. 11.), str. 611. (Odgovor na zapis Jožeta Štera v Naši razgledi, 32, 1983, (21. 10.))
- Vnovič: Prokrustovsko obsekovanje za pojmovne predalčke. - Naši razgledi, 32, 1983, št. 23 (9. 12.), str. 675-676. (O Marxovem pojmovanju družbene zakonitosti in "ideologije". Ob pisanju Jožeta Štera v Naši razgledi 1983, (18. 11.))
- Neka nužna preciznija izjava: kome smeta istorija Jugoslavije. - NIN (Beograd), 32, 1983, št. 1685 (24. 4.), str. 3-4.
- Celjani v slovenskem in srednjeevropskem prostoru: okrogla miza 1. oktobra 1982 na 21. zborovanju slovenskih zgodovinarjev v Celju. - Zgodovinski časopis, 37, 1983, št. 1/2, str. 94-95, 109, 110, 111, 112, 113.
- Predsednikovo poročilo. - Glasnik Slovenske matice, 7, 1983, št. 1, str. 1-4.
- Koroški Slovenci v Avstriji včeraj in danes, Ljubljana - Celovec 1984. - Zgodovinski časopis, 37, 1983, št. 3, str. 247-250.

1984

- Ob stodvajseti obletnici Slovenske matice. - Bibliografija Slovenske matice 1964-1983 (Ljubljana). 1984, str. 5-14. (Tudi Glasnik Slovenske matice, 8, 1984, priloga, str. 5-

- 14.)
 O "aktualnih vprašanjih s področja zgodovinopisja". - Borec, 36, 1984, str. 633-636.
 Obča zgodovina v delih Matije Vertovca. - Goriški letnik, 11, 1984, str. 39-44. (Referat z Vertovčevega simpozija 18. maja 1984 v Zemonu pri Vipavi.)
 Jarniks "Andeutungen" und ihr Stellenwert in der Forschung zur Germanisierung der Slowenen in Kärnten. - Urban Jarnik, Andeutungen über Kärntens Germanisierung = Pripombe o germanizaciji Koroške. Disertacije in razprave 8 (Klagenfurt - Celovec). 1984, str. 83-113. (Prevedla Vida Obid.)
 Mesto Jarnikovih "Pripomb" v raziskovanju germanizacije Slovencev na Koroškem. - Urban Jarnik, Andeutungen über Kärntens Germanisierung = Pripombe o germanizaciji Koroške. Disertacije in razprave 8 (Klagenfurt - Celovec). 1984, str. 115-141.
 Einige Anmerkungen zum Neudruck. - Urban Jarnik, Andeutungen über Kärntens Germanisierung = Pripombe o germanizaciji Koroške. Disertacije in razprave 8 (Klagenfurt - Celovec). 1984, str. 143-149. (Prevedel Mirko Messner.)
 Nekaj opomb k ponovni objavi. - Urban Jarnik, Andeutungen über Kärntens Germanisierung = Pripombe o germanizaciji Koroške. Disertacije in razprave 8 (Klagenfurt - Celovec). 1984, str. 150-155.
 Pavletu Blazniku v slovo in spomin. - Loški razgledi, 33, 1984, str. 19-26. (Soavtor.)
 Sprema beseda zgodovinarja in odgovornega urednika. - Boris Pahor, V labirintu (Ljubljana). 1984, str. 627-637.
 Pregljevi zgodovinski tolminski romani in zgodovinska resničnost. - Pregljev zbornik (Ljubljana). 1984, str. 51-55.
 Kulturni pomen samostanov v slovenskem prostoru v srednjem veku. - Redovništvo na Slovenskem I: Benediktinci, kartuzijani, cistercijani (Ljubljana). 1984, str. 11-23.
 Govor dr. Boga Grafenauerja ob 90-letnici rojstva in 10. obletnici smrti dr. Milka Kosa. - Zgodovinski časopis, 38, 1984, št. 1/2, str. 133-138.
 Dopsch Alfons. - Enciklopedija Jugoslavije (Zagreb), 3, 1984.
 Vprašanja celovitosti slovenskega kulturnega prostora v našem času. - Glasnik Slovenske matice, 8, 1984, št. 2, str. 91-94.
 Ob osemdesetletnici Frana Zwittera. - Koroški koledar 1985 (Celovec), (1984), str. 204-206.
 Pavle Blaznik: In memoriam. - Naši razgledi, 33, 1984, št. 15 (10. 8.), str. 433.
 Ali je problem svobode res le meščansko vprašanje? - Nova revija, 3, 1984, št. 30, str. 3527-3530.
 Nekaj opomb k Prunkovemu članku o "Vestniku Slovenska politika". - Prispevki za zgodovino delavskega gibanja, 24, 1984, št. 1/2, str. 163-164.
 Nova zgodovina Koroške v srednjem veku. Claudia Fräss-Ehrfeld, Geschichte Kärntens, Bd. I: Das Mittelalter, Klagenfurt 1984. - Slovenski vestnik (Celovec), 39, 1984, št. 33 (17. 8.) - št. 35 (31. 8.)

1985

- Spreobrnjenje Bavarcev in Karantancev. *Conversio Bagoariorum et Carantanorum*. - Acta Ecclesiastica Sloveniae, 7, 1985, str. 9-27. (Uvod, zgodovinske opombe.)
 O Venetih in nastanku Slovencev. - Delo/Klisti, 27, 1985, (3. 10.), str. 8-9. (Ponatis v Arheo 10, 1990, str. 36-46: ilustr.)
 Bizantinsko poslanstvo in Slovenci. - Glasnik Slovenske matice, 9, 1985, št. 1/2, str. 23-35.
 Srednjeveška kolonizacija in izgradnja fevdalne oblasti vzhodno od Kokre na Gorenjskem. - Kamniški zbornik 1229-1979 (Kamnik). 1985, str. 14-18.

- Življenje in delo Milka Kosa. - Milko Kos, Srednjeveška kulturna, družbena in politična zgodovina Slovencev (Ljubljana). 1985, str. 353-370.
- Bibliografski pregled dela Milka Kosa. - Milko Kos, Srednjeveška kulturna, družbena in politična zgodovina Slovencev (Ljubljana). 1985, str. 371-384.
- Pripombe h Kosovim razpravam o srednjeveški kulturni, družbeni in politični zgodovini Slovencev. - Milko Kos, Srednjeveška kulturna, družbena in politična zgodovina Slovencev (Ljubljana). 1985, str. 385-388.
- Vprašanje pomena zgodovinske metode za druge družbene vede. - Stanje in razvoj družbenih znanosti na Slovenskem (Ljubljana). 1985, str. 33-37. (Diskusija na str. 272-274.)
- Fran Zwitter - osemdesetletnik. - Zgodovinski časopis, 39, 1985, št. 1/2, str. 5-7.
- Blaznik Pavel. - Enciklopedija Jugoslavije (Zagreb), (izdaja v slov. j.), 2, 1985, str. 30.
- Borovlje. - Enciklopedija Jugoslavije (Zagreb), (izdaja v slov. j.), 2, 1985, str. 133.
- Borut. - Enciklopedija Jugoslavije (Zagreb), (izdaja v slov. j.), 2, 1985, str. 136.
- Predgovor = Foreword. - Acta Ecclesiastica Sloveniae, 7, 1985, str. 7-8.
- Dokumenti iz razprave o zrušitvi nekdanjega šolskega sistema in uzakonitvi tako imenovanega "usmerjenega izobraževanja" ter o škodljivosti te šolske "reformne" za našo bodočnost. - Glasnik Slovenske matice, 9, 1985, št. 1/2, str. 1-2. (Uvod.)
- Polemički žar i istina! - NIN (Beograd), 34, 1985, št. 1815 (13. 10.), str. 2-4. (Rubrika Odjoci.)
- Premalo znanja in še manj samokritike. - Teleks, 41, 1985, št. 33 (15. 8.), str. 4-5.
- Jože Koropec, Mi smo tu: veliki punt na Slovenskem v letu 1635, Maribor 1985. - Časopis za zgodovino in narodopisje, n. v., 21, 1985, št. 2, str. 251-253.
- Milko Kos, Srednjeveška kulturna, družbena in politična zgodovina Slovencev. - Ljubljana, Slovenska matica, 1985. 387 + (2) f. pril. (Izbral, uredil in nekatere tekste prevedel.)
- 1986
- Spremna beseda = Geleitwort. - Historična topografija Slovenije II: Pavle Blaznik, Slovenska Štajerska in jugoslovanski del Koroške do leta 1500, 1. knjiga (Maribor). 1986, str. 7-15.
- Slovenačko-romanska granica - meda i spona. - Jugoslovanski istorijski časopis (Beograd), 21, 1986, št. 1/4, str. 11-28.
- Pričevanje o plebiscitnem boju na Koroškem. - Peter Mohar, Med nebom in peklom (Ljubljana). 1986, str. 483-486.
- Poglavitne komponente slovenske zgodovine v 16. stoletju in njihova povezanost. - Obdobja 6. 16. stoletje v slovenskem jeziku, književnosti in kulturi. Mednarodni simpozij v Ljubljani od 27. do 29. junija 1984 (Ljubljana). 1986, str. 43-52. (Okrajšana objava v Zgodovinski časopis, 39, 1985, str. 289-291 (v okviru okrogle mize Problemi reformacije na Slovenskem, 28. septembra 1984 na 22. zborovanju slovenskih zgodovinarjev v Brežicah.)
- O slovenskem etničnem prostoru kot kriteriju pri zgodovinskih vedah. - Plenum kulturnih delavcev Osvobodilne fronte. Sklic (13, 1985, Nova Gorica). Skupni slovenski kulturni prostor (Ljubljana). 1986, str. 21-29.
- Zgodovinsko gledanje na spreminjanje narodnega značaja nasploh in na vprašanje slovenskega narodnega značaja posebej. - Sodobnost, 34, 1986, št. 12, str. 1107-1118. (Tudi v Plenum kulturnih delavcev Osvobodilne fronte. Sklic (14, 1986, Bled). Razvoj slovenskega narodnega značaja v luči 4. točke programa Osvobodilne fronte, Ljubljana 1987, str. 28-38.)
- Spremna beseda o skupnem slovenskem kulturnem prostoru v luči Rebulovega

- "Koloradskega dnevnika". - Alojz Rebula, Vrt bogov (Ljubljana). 1986, str. 316-322.
- Zgodovinski vidiki kolaboracionizma. - Teorija in praksa, 23, 1986, št. 9/10, str. 1010-1015. (Nadnaslov: Kolaboracionizem, narodno izdajstvo, protirevolucija.)
- In memoriam. Pavle Blaznik in pomen njegovega dela (Škofja Loka 28. 6. 1903 - Ljubljana 13. 6. 1984). - Zgodovinski časopis, 40, 1986, št. 1/2, str. 145-148.
- Bibliografija dr. Pavleta Blaznika. - Zgodovinski časopis, 40, 1986, št. 1/2, str. 148-151.
- Jaroslav Šidak (Dunaj 4. 1. 1903 - Zagreb 25. 3. 1986): poslovilne besede na komemoraciji na Filozofski fakulteti v Zagrebu 3. marca 1986. - Zgodovinski časopis, 40, 1986, št. 3, str. 327-330. (Tudi v Historijski zbornik (Zagreb), 39, 1986, št. 1, str. 351-356.)
- Einspeler Andrej. - Enciklopedija Jugoslavije (Zagreb), 2. izd., 4, 1986, str. 8.
- Feudalizam kod jugoslavenskih naroda. - Enciklopedija Jugoslavije (Zagreb), 2. izd., 4, 1986, str. 117-125, 131-133, 137-140.
- Gorazd. - Enciklopedija Jugoslavije (Zagreb), 2. izd., 4, 1986, str. 431.
- Gospodstvo polje. Historija. - Enciklopedija Jugoslavije (Zagreb), 2. izd. 4, 1986, str. 457-458.
- Grafenauer France. - Enciklopedija Jugoslavije (Zagreb), 2. izd. 4, 1986, str. 539.
- Gregorić Ilija. - Enciklopedija Jugoslavije (Zagreb), 2. izd. 4, 1986, str. 593.
- Grivec Fran. - Enciklopedija Jugoslavije (Zagreb), 2. izd., 4, 1986, str. 599.
- Gruden Josip. - Enciklopedija Jugoslavije (Zagreb), 2. izd., 4, 1986, str. 621.
- Hotimir. - Enciklopedija Jugoslavije (Zagreb), 2. izd., 4, 1986, str. 739.
- Vojnomir. - Slovenski biografski leksikon, 4. knjiga, 14. snopič, 1986, str. 560.
- Wutte Martin. - Slovenski biografski leksikon, 4. knjiga, 14. snopič, 1986, str. 729-731.
- Kje je spomenik Rudolfu Maistru v Mariboru? - Delo, 28, 1986, št. 86 (12. 4.), str. 27.
- Kdaj spomenik generalu Maistru. - Delo, 28, 1986, št. 92 (19. 4.), str. 18.
- Misli o slovenskem značaju. - Delo, 28, 1986, št. 261 (8. 11.), str. 22. (Izjava.)
- Spomenik generalu Rudolfu Maistru. - Dnevnik, 35, 1986, št. 97 (11. 4.), str. 6.
- Diskusija. Uvodne besede. - Družbena in kulturna podoba slovenske reformacije (Ljubljana). 1986, str. 192, 193, 194, 202, 204.
- Koroška je moja očetnjava: Tischlerjeva nagrada prof. dr. Bogu Grafenauerju, predsedniku Slovenske matice. - Glasnik Slovenske matice, 10, 1986, št. 2 - 11, 1987, št. 1, str. 69-71. (Intervju.) (Najprej objavljen v Naš tednik (Celovec), 39, 1987, št. 3 (22. 1.), str. 5.)
- Jugoslavika ili politika: stalno opadanje. - NIN (Beograd), 35, 1986, št. 1858 (10. 8.), str. 16-17.
- O zgodovinskem sporočilu Novačanovega dnevnika. - Anton Novačan, Jeruzalem - Kairo, Spomini 1942-1945 (Ljubljana). 1986, str. 347-349.
- Obrobne opombe k različnim referatom. - Plenum kulturnih delavcev Osvobodilne fronte. Sklic (13, 1985, Nova Gorica). Skupni slovenski kulturni prostor, (Ljubljana). 1986, str. 163-173.
- Spomenik generalu Maistru: naša zahteva. - TV-15 Naš tovariš, 24, 1986, št. 15 (17. 4.), str. 3.
- Arnold Suppan, Die österreichischen Volksgruppen, Wien 1983. - Zgodovinski časopis, 40, 1986, št. 3, str. 350-353.
- Predsednikovo poročilo na rednem občnem zboru Slovenske matice 12. marca 1986. - Glasnik Slovenske matice, 10, 1986, str. 1-5.
- Muzejska razstava "Slovenci v 16. stoletju". - Zgodovinski časopis, 40, 1986, št. 3, str. 331-333. (Ponatis z nekaj lektorskimi spremembami v Delo, 28, 1986, (11. 10.), str. 20: ilustr.)
- The Times atlas svjetske povijesti. - Ljubljana, Cankarjeva založba. 1986. Dopunjeno izdanje za Jugoslaviju. (Član strokovne redakcije jugoslovanske izdaje.) (Avtor dveh

blokov zemljevidov s komentarjem, str. 298-301, ter dveh zemljevidov na str. 305, in komentarja bloka na str. 306-307. (Ponatisi 1987, 1988, 1989.) (Uredništvo)
Peter Mohar, Med nebom in peklom: pričevanje iz plebiscitnega leta. - Ljubljana - Celovec, Slovenska matica - Drava, 1986. 485 str. (Uredništvo.)

1987

- Slovensko narodno vprašanje in slovenski zgodovinski položaj.** - Ljubljana, Slovenska matica, 1987. 228 str., [2] f. pril. (Uredil, spremno besedo in opombe o prvih objavah napisal Janko Prunk; Bogo Grafenauer: Uvodni zapis ob ponatisu člankov od 1938-1945, str. 5-10; Imensko kazalo sestavil Ervin Dolenc.)
- Slovensko-romanska meja - ločnica in povezava. - Zgodovinski časopis, 41, 1987, str. 5-18 (Ponatis v: Zahodno sosodstvo: slovenski zgodovinarji o slovensko-italijanskih razmerah do konca prve svetovne vojne. Ljubljana, 1996, str. 5-20).
- Zgodovinoписje na Slovenskem danes. - Zgodovinski časopis, 41, 1987, str. 147-149. (Začetni referat.)
- Kontinuiteta v konceptu - prelom v metodologiji (seveda le v mejah koncepta). - Zgodovinski časopis, 41, 1987, str. 339-342.
- Dopsch Alfons. - Enciklopedija Jugoslavije (izd. v slov. j.), (Zagreb), 3, 1987, str. 590.
- Agrarna kriza. - Enciklopedija Slovenije, 1, 1987, str. 18.
- Anali (frankovski anali). - Enciklopedija Slovenije, 1, 1987, str. 74.
- Andechs-Meran. - Enciklopedija Slovenije, 1, 1987, str. 75-76.
- Avstrija. Nastanek in razvoj pojma in ime do srede 19. st. - Enciklopedija Slovenije, 1, 1987, str. 138.
- Avstrijske dedne dežele. - Enciklopedija Slovenije, 1, 1987, str. 140-141 (z zemljevidom.)
- Babenberžani. - Enciklopedija Slovenije, 1, 1987, str. 165-166. (z rodovnikom.)
- Beljak. - Enciklopedija Slovenije, 1, 1987, str. 219.
- Blaznik Pavel. - Enciklopedija Slovenije, 1, 1987, str. 283.
- Carniola (1908-1919). - Enciklopedija Slovenije, 1, 1987, str. 421 (Soavtor Tone Wraber.)
- K zgodovini kostanjeviškega samostana in belih menihov na Slovenskem. - Jože Mlinarič, Kostanjeviška opatija 1234-1786 (Kostanjevica na Krki). 1987, str. XI-XII.
- Ob petdesetletnici Slovenske akademije znanosti in umetnosti. - Mohorjevo koledar 1988 (Celje), (1987), str. 48-56: ilustr.
- Stranke hočejo dokončati etnocid na Koroškem: memorandum Klubov koroških Slovencev v Ljubljani in Mariboru. - Večer, 43, 1987, št. 279 (2. 12.), str. 4. (Pod naslovom Memorandum klubov koroških Slovencev objavljeno tudi v Delo, 29, 1987, št. 282 (5. 12.), str. 27.
- Zgodovinoписje na Slovenskem danes: okrogla miza v Tolminu 2. 10. 1986. - Zgodovinski časopis, 41, 1987, št. 1, str. 147-149.

1988

- O Pavlu Diakonu in začetkih zgodovine Slovencev v novi domovini: Pavel Diakon in njegova "Zgodovina Langobardov". - Paulus Diaconus, Zgodovina Langobardov = Historia Langobardorum (Maribor). 1988, str. 295-305.
- O Pavlu Diakonu in začetkih zgodovine Slovencev v novi domovini: Langobardsko obdobje v zgodovini Italije. - Paulus Diaconus, Zgodovina Langobardov = Historia Langobardorum (Maribor). 1988, str. 306-320.
- Ob tisočštiristoletnici slovanske naselitve na današnje slovensko narodnostno ozemlje:

1. Naselitev Slovanov v Vzhodnih Alpah, zgornjem Posavju in ob zgornjem Jadranu. - Paulus Diaconus, Zgodovina Langobardov = Historia Langobardorum (Maribor). 1988, str. 321-341.
- Ob tisočstiristoletnici slovanske naselitve na današnje slovensko narodnostno ozemlje:
2. Kontinuiteta in vprašanje slovenskega srečanja s staroselci (Vlahi). - Paulus Diaconus, Zgodovina Langobardov = Historia Langobardorum (Maribor). 1988, str. 342-375. (Odlomek s str. 342-354 pod naslovom Beseda o metodi in kontinuitetnem vprašanju objavljen v Arheo 10, 1990, str. 18-24, vendar brez opomb.)
- Ob tisočstiristoletnici slovanske naselitve na današnje slovensko narodnostno ozemlje:
3. O autoktonističnih teorijah (etruščanski, venetski itd.) v zvezi s pojavom slovenskih prednikov v novi domovini v 6. stoletju. - Paulus Diaconus, Zgodovina Langobardov = Historia Langobardorum (Maribor). 1988, str. 376-422: ilustr. (Odlomek strani 389-396 objavljen pod naslovom O atestinskih črkovnih tablicah objavljen v Arheo 10, 1990, str. 79-81: ilustr.)
- Kriza Doma in sveta. - Dom in svet 1888-1988 (Celje). 1988, str. 30-41.
- Srednjovekovna etnička struktura prostora jugoslovenskih naroda i odnos između osnovnih etničkih jezgara kasnijih naroda. - Jugoslovenski istorijski časopis (Beograd), 1988, št. 1/2, str. 17-24.
- O izvoru slovenskih prednikov. - Primorska srečanja, 12, 1988, št. 82/83, str. 298-309; št. 84/85, str. 409-417; št. 87/88, str. 616-623: ilustr. (Odgovori na vprašanja redakcije o avtoktonističnih teorijah. Sklep komentarja slovenske izdaje Zgodovine Langobardov Pavla Diakona.) (Pod naslovom Kritični zapis h knjigi o Venetih ponatisnjen odlomek str. 617-621 v Arheo 10, 1990, str. 46-51.)
- Proučevanje problematike posameznih manjšinskih skupnosti. - Sodobnost, 37, 1988, št. 5, str. 511-522. (Ponatis v Narodne manjšine (Ljubljana), 1990, str. 17-30 + diskusija na str. 189-191, 193-195.)
- In memoriam. Akademik prof. dr. Fran Zwitter (Bela Cerkev, 24. 10. 1905 - Ljubljana, 14. 4. 1988): govor na žalni seji SAZU 19. 4. 1988. - Zgodovinski časopis, 42, 1988, št. 2, str. 159-163: ilustr.
- Iz starega v novi prostor. - Zgodovinski časopis, 42, 1988, št. 4, str. 533-541. (Referat na 24. zborovanju zgodovinarjev v Ptujju od 28. do 30. septembra 1988.)
- Vprašanje kulturne avtonomije 1918. - Zgodovinski časopis, 42, 1988, št. 4, str. 561-569.
- Celjska grofija. - Enciklopedija Slovenije, 2, 1988, str. 10.
- Celjska kneževina. - Enciklopedija Slovenije, 2, 1988, str. 11.
- Celjski grofje. - Enciklopedija Slovenije, 2, 1988, str. 12-15 (z rodovnikom).
- Celovška kotlina (zgodovina). - Enciklopedija Slovenije, 2, 1988, str. 21-22.
- Conversio Bagoariorum et Carantanorum. - Enciklopedija Slovenije, 2, 1988, str. 81.
- Čedad (zgodovina). - Enciklopedija Slovenije, 2, 1988, str. 106-107.
- Dinastični teritorij. - Enciklopedija Slovenije, 2, 1988, str. 264.
- Dobrla vas (zgodovina). - Enciklopedija Slovenije, 2, 1988, str. 276.
- Dudlebi. - Enciklopedija Slovenije, 2, 1988, str. 393.
- Fran Zwitter. - Dnevnik/Spril, 37, 1988, št. 112 (23. 4.), str. 12-13: ilustr.) (Nekrolog.)
- Janez Evangelist Krek. Diskusija. - 2000 [Dva tisoč], 1988, št. 40/41, str. 42-44.
- Klub koroških Slovencev v Ljubljani. - Koroški koledar 1989 (Celovec). 1988, str. 86-91. (Intervju z B. Grafenauerjem in Stanetom Uršičem. Pogovarjal se je Miha Pasterk.)
- Ob šestdesetletnici Kluba koroških Slovencev. - Kronika Kluba koroških Slovencev v Mariboru (Maribor). 1988, str. 7-11. (Tudi v Koroški koledar 1989 (Celovec), (1988), str. 79-85 in v Vestnik koroških partizanov, 22, 1988, št. 3/4, str. 142-149.)
- Mi smo seljaci. - NIN (Beograd), 37, 1988, št. 1978 (27. 11.), str. 32-34. (Intervju. O

- slovenskem nacionalnem vprašanju. Naslov je delo uredništva.)
 O "(ne)znanstveni fantastiki" v Zgodovinskem časopisu: odprto pismo prvega glavnega in odgovornega urednika Zgodovinskega časopisa sedanjemu uredniku. - Zgodovinski časopis, 42, 1988, št. 1, str. 121-123. (Odziv na članek Nade Klaić v Zgodovinski časopis, 41, 1987, str. 549-555.)
 Predsednikovo poročilo. - Glasnik Slovenske matice, 11, 1987/88, št. 1, str. 1-5.
 Paulus Diaconus, Zgodovina Langobardov = Historia Langobardorum. - Maribor, Založba Obzorja, 1988. VIII, 422 + (IV) str. + pril. (Iz antičnega sveta, 25). (Sourednik Branko Avsenak. Prevedli Fran Bradač, Bogo Grafenauer in Kajetan Gantar.) (Uredništvo in prevod.)

1989

- Zgodovinski značaj dela Franja Baša in pomen njegovega dela v slovenskem zgodovinoписju. - Franjo Baš, Prispevki k zgodovini severovzhodne Slovenije (Maribor). 1989, str. 7-10.
 Fran Zwitter (1905-1988). - Letopis SAZU, 39, 1988 (1989), str. 109-115, s sliko.
 Luka Sienčnik. In memoriam. - Naši razgledi, 38, 1989, št. 4 (24. 2.), str. 96-97.
 Tisoč štiristo let od naselitve slovenskih prednikov na današnjem slovenskem ozemlju. - Prešernov koledar 1990 (1989), str. 35-46. (Pod naslovom Rojstna ura slovenskega naroda pred tisoč štiristo leti v Arheo 10, 1990, str. 11-17: ilustr.)
 Nekaj okvirnih vprašanj ob razmerju med Cerkvijo in slovensko kulturo v 19. stoletju. - Vloga Cerkve v slovenskem kulturnem razvoju (Ljubljana). 1989, str. 7-12. (Tudi v Glasnik Slovenske matice 11, 1987/1988, str. 25-28.)
 Einige Rahmenfragen zum Verhältnis zwischen der Kirche und der slowenischen Kultur im 19. Jahrhundert. - Vloga Cerkve v slovenskem kulturnem razvoju (Ljubljana). 1989, str. 13-18. (Prevedla Doris Debenjakova.)
 Sergij Vilfan - sedemdesetletnik. - Zgodovinski časopis, 43, 1989, št. 1, str. 5-9.
 Einspieler Andrej. - Enciklopedija Jugoslavije (Zagreb), (izd. v slov. j.), 4, 1989, str. 7-8.
 Fevdalizem na jugoslovanskih tleh. - Enciklopedija Jugoslavije (Zagreb), (izd. v slov. j.), 4, 1989, str. 118-125, 131-133, 137-140.
 Gorazd. - Enciklopedija Jugoslavije (Zagreb), (izd. v slov. j.), 4, 1989, str. 426-427.
 Gosposvetsko polje (zgodovina). - Enciklopedija Jugoslavije (Zagreb), (izd. v slov. j.), 4, 1989, str. 456-457.
 Grafenauer Franc. - Enciklopedija Jugoslavije (Zagreb), (izd. v slov. j.), 4, 1989, str. 489 (Soavtor Janez Stergar).
 Gregorić Ilija. - Enciklopedija Jugoslavije (Zagreb), (izd. v slov. j.), 4, 1989, str. 518.
 Grivec Fran. - Enciklopedija Jugoslavije (Zagreb), (izd. v slov. j.), 4, 1989, str. 523.
 Gruden Josip. - Enciklopedija Jugoslavije (Zagreb), (izd. v slov. j.), 4, 1989, str. 561.
 Hotimir. - Enciklopedija Jugoslavije (Zagreb), (izd. v slov. j.), 4, 1989, str. 675.
 Hrvati (ime). - Enciklopedija Jugoslavije (Zagreb), (izd. v slov. j.), 4, 1989, str. 684-686.
 Einspieler Andrej. - Enciklopedija Slovenije, 3, 1989, str. 2 (Soavtorica Frančiška Buttolo).
 Eppenstein. - Enciklopedija Slovenije, 3, 1989, str. 53 (z rodovnikom.)
 Ernovž. - Enciklopedija Slovenije, 3, 1989, str. 57 (Soavtor.)
 Fevdalizem. - Enciklopedija Slovenije, 3, 1989, str. 100-103 (Soavtor Sergij Vilfan.)
 Freising. - Enciklopedija Slovenije, 3, 1989, str. 156.
 Germanizacija. - Enciklopedija Slovenije, 3, 1989, str. 206-209.
 Gestrin Ferdo. - Enciklopedija Slovenije, 3, 1989, str. 211.
 Gorjanci (zgodovina meje). - Enciklopedija Slovenije, 3, 1989, str. 291-292.

- Gornja Radgona (zgodovina). - Enciklopedija Slovenije, 3, 1989, str. 294.
- Gregorić Ilija. - Enciklopedija Slovenije, 3, 1989, str. 385.
- Gruden Josip Valentin. - Enciklopedija Slovenije, 3, 1989, str. 402.
- Gubec Ambrož. - Enciklopedija Slovenije, 3, 1989, str. 406.
- Habsburžani. - Enciklopedija Slovenije, 3, 1989, str. 412-416 (z rodovnikom). (Soavtor Franc Rozman).
- Trovanje brojkama: kome trebaju statističke laži? - Danas (Zagreb, 8, 1989, št. 393 (29. 8.)), str. 31.
- V znanstveni polemiki velja le resnica. - Delo, 31, 1989, (29. 6.). (Odgovor na članek Mateja Bora v Delu 31, 1989, (22. 6.)
- Pomen zgodovinskega spomina: iz zahvalnega nagovora akademika Boga Grafenauerja na podelitvi Kidričevih nagrad. - Dnevnik, 37, 1989, št. 102 (14. 4.), str. 12.
- Zgodovinski pomen "Bohinjskega tedna". - Dnevnik, 37, 1989, št. 203 (29. 7.), str. 9: ilustr.
- Osem Slovencev za danes. - Mladika (Trst), 33, 1989, št. 8, str. 128-131: ilustr. (Intervju vodila Zora Tavčar) (Izšlo tudi v Zora Tavčar, Slovenci za danes (Ljubljana-Trst), 1991, str. 186-191.)
- Edvard Kocbek v tretji krizi svojega življenja. - Boris Pahor, Ta ocean strašno odprtlj (Ljubljana). 1989, str. 388-[403].
- Razprava o zgodovinopisju. - Stanje, vloga in razvojne perspektive družbenih znanosti na Slovenskem (Ljubljana). 1989, 3. knjiga, str. 660-662.
- Razprava o nacionalnem vprašanju. - Stanje, vloga in razvojne perspektive družbenih znanosti na Slovenskem (Ljubljana). 1989, 3. knjiga, str. 772-776.
- Razprava o skupnih temah družboslovja. - Stanje, vloga in razvojne perspektive družbenih znanosti na Slovenskem (Ljubljana). 1989, 3. knjiga, str. 787-788, 807-810.
- Za pravno državo - toda demokratično. - Večer, 45, 1989, št. 284 (9. 12.), str. 26.
- Zapiski o uredniškem delu. - Zgodovinski časopis, 9, 1955, ponatis 1989 (Na zadnji strani platnic.)
- Spomini na srečanja z dr. Tischlerjem. - Zvest domu, narodu in Bogu (Celovec). 1989, str. 119-125.
- Istoričari protiv Kardelja - o nacionalnom pitanju. - Intervju (Beograd), 1989, št. 208 (26. 5.), str. 36-39; št. 209 (9. 6.), str. 26-30; št. 210 (23. 6.), str. 24-27; št. 211 (7. 7.), str. 46-48; Kritika zakasnele kritike [popravki in preciziranja], št. 214 (18. 8.), str. 39-42. (Prevod ocene Edvard Kardelj, Razvoj slovenskega narodnega vprašanja, Ljubljana 1970, iz Zgodovinski časopis, 24, 1970, št. 3/4, str. 312-333.)
- Atlas svetovne zgodovine. - Ljubljana, Cankarjeva založba, 1989. (Član strokovne redakcije za slovensko izdajo.) (Avtor zemljevidov s komentarjem, str. 298-299, 300-301, 305 in 307, št. 4 ter pripadajočih besedil in besedila na str. 306-307.) (Uredništvo.)

1990

- Slovenske dežele v 18. stoletju = Gli Sloveni alla metà del secolo XVIII. - Carlo Michele d'Attems, primo arcivescovo di Gorizia (1752-1774) fra curia romana e stato Absburgico = Prvi goriški naškof grof Karl Mihael Attems (1752-1774) med rimsko kurijo in habsburško državo. II. Atti del Convegno (Gorizia). 1990, str. 403-421.
- Srednja Evropa? Zakaj ne samo Evropa? - Dnevnik/Podmornica, 40, 1990, št. 329 (4. 12.), str. 12-13; št. 337 (11. 12.), str. 11 (Podmornica, št. 21 in 22). (Objava tudi v Srednja Evropa, Ljubljana 1991, str. 15-26.)

- Valvasorjevo mesto v samospoznavanju Slovencev kot posebnega naroda. - Sodobnost, 38, 1990, št. 1, str. 25-33. (Tudi v Valvasorjev zbornik: ob tristoletnici izida Slave vojvodine Kranjske (Ljubljana) 1990, str. 7-16.)
- Kako je z zgodovinsko vedo nasploh in kaj se godi z zgodovino pri Slovencih in o Slovencih? - Sodobnost, 38, 1990, št. 8/9, str. 732-744.
- Jozefinizam u Slovenaca. - Enciklopedija Jugoslavije (2. izd.), (Zagreb), 6, 1990, str. 124-125.
- Kacijanar Ivan. - Enciklopedija Jugoslavije (2. izd.), (Zagreb), 6, 1990, str. 629.
- Karantanija. - Enciklopedija Jugoslavije (2. izd.), (Zagreb), 6, 1990, str. 690-691.
- Karlo Veliki. - Enciklopedija Jugoslavije (2. izd.), (Zagreb), 6, 1990, str. 707.
- Kaspret Anton. - Enciklopedija Jugoslavije (2. izd.), (Zagreb), 6, 1990, str. 722.
- Hauptmann Ljudmil. - Enciklopedija Slovenije, 4, 1990, str. 9.
- Historizem v zgodovinopisju. - Enciklopedija Slovenije, 4, 1990, str. 30-31.
- Hrvatska. Hrvatsko-slovenski odnosi. Politični odnosi do 18. st. - Enciklopedija Slovenije, 4, 1990, str. 67-68.
- Hrvatsko-slovenski kmečki upor. - Enciklopedija Slovenije, 4, 1990, str. 81-82. (z zemljevidom.)
- Investiturni boj. - Enciklopedija Slovenije, 4, 1990, str. 172.
- Istra (zgodovina). - Enciklopedija Slovenije, 4, 1990, str. 178-181.
- Italijansko-slovenski odnosi (do 1797). - Enciklopedija Slovenije, 4, 1990, str. 192-194.
- Jaksch August. - Enciklopedija Slovenije, 4, 1990, str. 255-256.
- Janez Vetrinjski. - Enciklopedija Slovenije, 4, 1990, str. 264.
- Kanalska dolina (zgodovina). - Enciklopedija Slovenije, 4, 1990, str. 392-394.
- Kapitalizem. - Enciklopedija Slovenije, 4, 1990, str. 402 (Soavtor.)
- Karantanci. - Enciklopedija Slovenije, 4, 1990, str. 407.
- Karantanija. - Enciklopedija Slovenije, 4, 1990, str. 407-408.
- Karantanska krajina. - Enciklopedija Slovenije, 4, 1990, str. 408.
- Okrogla miza Žrtve druge svetovne vojne pri nas. - Borec, 42, 1990, št. 3/4, str. 441, 442, 443-446, 451-452, 458-460.
- Ne le elite in politika, ampak tudi mali človek: okrogla miza o zgodovinopisju. - Delo/Spril, 32, 1990, št. 22 (27. 1.), str. 28: portreti.
- Poziv k človečnosti in razumu. - Delo, 32, 1990, št. 213 (12. 9.), str. 2. (Dvojezično šolstvo v Celovcu.) (Podpisan kot predsednik Kluba koroških Slovencev v Ljubljani.) (Tudi v Prosvetni delavec, 41, 1990, št. 14 (8. 10.), str. 4.)
- Globoke korenine odnosov med Slovenci in Hrvati. - Delo, 32, 1990, št. 288 (12. 12.), str. 14. (Iz četrtega zvezka Enciklopedije Slovenije, geslo: Hrvatsko-slovenski odnosi, politični odnosi do 18. stoletja.)
- Ali je zahteva po "odcepitvi" pravo vprašanje za naš "plebiscit"? - Dnevnik, 40, 1990, št. 344 (19. 12.), str. 4. (S pismom glavnemu uredniku in mnenjem o plebiscitu.) (Mnenje objavljeno pod naslovom V Jugoslaviji ali zunaj njc... tudi v Delo, 32, 1990, št. 295 (20. 12.), str. 10.)
- Istrske zdrahe. - Nedeljski dnevnik, 29, 1990, št. 253 (16. 9.), str. 26; št. 260 (23. 9.), str. 26; št. 267 (30. 9.), str. 26-27; št. 274 (7. 10.), str. 26.
- Kako Slovenci po odcepitvi? - Nova revija, 9, 1990, št. 95, str. 376-380.
- [Zapisnik razprav druge "etnične delavnice" štirih inštitutov]. - Razprave in gradivo, 23, 1990, str. 174-175, 178, 194-196.
- "Novi mit na robu Alp". - Arheo, 10, 1990, str. 53. (Prevod in izbor odlomkov ocene knjige Šavli - Bor - Tomažič, Unsere Vorfahren - die Veneter, Wien 1988, ki jo je v Münchner Zeitschrift für Balkankunde 6, 1990, objavil Mihael W. Weithmann.)
- Preteklost predstavljena z zemljevidi, slikami in besedilom. "Timesov" Biblijski atlas v slovenski izdaji. Ljubljana 1990. - Delo/Klisti, 32, 1990, št. 143 (21. 6.), str. 17.

Predsednikovo poročilo na občnem zboru Kluba koroških Slovencev v Ljubljani (16. 11. 1990). - Vestnik koroških partizanov, 24, 1990, št. 3/4, str. 126-133. (Poročilo vsebuje tudi opis političnega stanja med koroškimi Slovenci.)

1991

Vprašanja položaja manjšin južnoslovanskih narodov na Madžarskem. - Narodne manjšine (Ljubljana), 2, 1991, str. 53-66.

Diferenciacija in grupiranje političnih tokov v slovenskem političnem življenju od 1935 (1933) do konca 1940. - Slovenski upor 1941: Osvobodilna fronta slovenskega naroda pred pol stoletja (Ljubljana). 1991, str. 7-20. (Tudi v Sodobnost, 39, 1991, št. 8/9, str. 847-851 in pod naslovom Diferenciacija in razvrščanje političnih tokov v slovenskem političnem življenju (od 1935 do 1940) v Teorija in praksa, 28, 1991, št. 7, str. 810-817.)

Pokristjanjevanje Slovencev. - Zgodovina Cerkve na Slovenskem (Celje). 1991, str. 29-60: ilustr. (Literatura na str. 440-442.)

Problem migracij v zgodovini Slovencev. - Zgodovinski časopis, 45, 1991, št. 2, str. 189-201.

Migracije v jugoslovanskih deželah od 15. do 18. stoletja in njihov pomen za nadaljnji narodnostni razvoj. - Zgodovinski časopis, 45, 1991, št. 2, str. 203-209. (Doslej še neobjavljen referat s posvetovanja o Zgodovini narodov Jugoslavije junija 1960 na Cetinju.)

Kaspert Anton. - Enciklopedija Slovenije, 5, 1991, str. 12.

Klaić Nada. - Enciklopedija Slovenije, 5, 1991, str. 82-83.

Klander. - Enciklopedija Slovenije, 5, 1991, str. 83.

Klebel Ernest. - Enciklopedija Slovenije, 5, 1991, str. 90.

Kmečki upori. - Enciklopedija Slovenije, 5, 1991, str. 111-112.

Kmečko gibanje 1848. - Enciklopedija Slovenije, 5, 1991, str. 112-113.

Knežji kamen. - Enciklopedija Slovenije, 5, 1991, str. 133.

Kocelj. - Enciklopedija Slovenije, 5, 1991, str. 174.

Kolobarjenje. - Enciklopedija Slovenije, 5, 1991, str. 203.

Kolonizacija. - Enciklopedija Slovenije, 5, 1991, str. 203-205.

Koroška (zgodovina). - Enciklopedija Slovenije, 5, 1991, str. 275-278. (4 zemljevidi.)

Koroški kmečki upor 1478. - Enciklopedija Slovenije, 5, 1991, str. 287-288. (1 zemljevid.)

Koroški Slovenci ([pojem], ime, vindišarska teorija, zgodovinski razvoj [do 1918, s štetjem in germanizacijo do 1981]), (literatura). - Enciklopedija Slovenije, 5, 1991, str. 290-296, 303-304.

Kos Franc. - Enciklopedija Slovenije, 5, 1991, str. 308-309.

Kos Milko. - Enciklopedija Slovenije, 5, 1991, str. 311.

Kosezi. - Enciklopedija Slovenije, 5, 1991, str. 313-314. (2 zemljevida.)

Kranjec Silvo. - Enciklopedija Slovenije, 5, 1991, str. 389 (Soavtor).

Kranjska (teritorialni razvoj). - Enciklopedija Slovenije, 5, 1991, str. 389-391. (z zemljevidom.)

Kako si privoščiti videnje lastne zgodovine?: okrogla miza o slovenskih nacionalnih muzejih. - Delo, 33, 1991, št. 87 (13. 4.), str. 27. (Sodeloval.)

Pozdravna izjava Slovenske matice ob razglasitvi slovenske države. - Delo, 33, 1991, št. 146 (25. 6.), str. 6. (Soavtor. Objava tudi v Slovenec, 75, 1991, št. 2 (26. 6.), str. 4.)

Aktualnost knežjega kamna: 1240 let po prvih sporočenih ustoličenjih karantanskih knezov. - Delo, 33, 1991, št. 267 (14. 11.), str. 5: ilustr.

Simboli in zgodovina. - Dnevnik/Podmornica, 41, 1991, št. 48 (19. 2.), str. 10

- (Podmornica, št. 30, str. 4.)
- O vprašanju slovenskih simbolov. - Dnevnik/Podmornica, 41, 1991, št. 62 (5. 3.), str. 13 (Podmornica, št. 32, str. 5.)
- [Notica]. - Dnevnik, 41, 1991, št. 100 (12. 4.), str. 1: portret.
- To je popoln nesmisel!: Knežji kamen kot znak ozemeljskih pretenzij? Slovenija nima teh aspiracij! - Dnevnik, 41, 1991, št. 297 (31. 10.), str. 3: ilustr. (Prva objava v Slovenski vestnik (Celovec), 45, 1991, št. 45 (23. 10.), str. 2. Intervju, "aktualni razgovor" z Ivanom Lukanom.)
- Jugoslovanske medrepubliške in zunanje meje: "administrativne" ali zgodovinsko zrasle? - Glasnik Slovenske matice, 14, 1991, str. 4-10 + 1 zvd.
- Nekaj opomb k "zadnjemu srečanju" s Tarasom Kermaunerjem. - Glasnik Slovenske matice, 14, 1991, str. 21-33.
- O avtorju. - Silvo Kranjec, Kako smo se zedinili (Nova Gorica). 1991, str. XIII-XIV.
- Mejniki v slovenski zgodovini. - Miloš Mikeln, Malo zgodovinsko berilo (Ljubljana). 1991, str. 34.
- Kje so meje med Turčijo in Avstro-Ogrsko. - Mladina, 1991, št. 39 (24. 9.), str. 17-19: ilustr. (Intervju. Spraševala Miha Štamcar in Jani Sever.)
- Pri Porabskih Slovencih. - Narodne manjšine, 2, 1991, str. 67-69. (Soavtor Anton Vratuša.)
- Otvoritev posvetovanja. Sklepna beseda. - Slovenski upor 1941: Osvobodilna fronta slovenskega naroda pred pol stoletja (Ljubljana). 1991, str. 5-6, 297-301. (Uvod v posvetovanje tudi v Sodobnost, 39, 1991, št. 8/9, str. 846-847 pod naslovom Po sledih zgodovine: vsaka generacija piše zgodovino na novo.)
- Istine i mitovi o granicama. - Vjesnik (Zagreb), 52, 1991, (23. 10.), str. 9 (Intervju. Zapisal Stane Pučko. Odlomek v Delo, 33, 1991, št. 249 (23. 10.), str. 5.)

1992

- Josip Vidmar in Slovensko narodno vprašanje. - Naši razgledi, 41, 1992, št. 8 (17. 4.), str. 230-231. (Uredništvo: Opravičilo, št. 9 (8. 5.), str. 266.)
- Miti o "Istri" in resnica istrskega polotoka. - Svobodna misel, 30, 1992, št. 3, str. 15-17; št. 4, str. 15-17 + zvd. na platnicah; št. 5, str. 15-17; št. 6, str. 15-17; št. 7, str. 15-17 + zvd. na platnicah. (Ponatis v Acta Histriae (Koper-Milje), 1, 1993, str. 9-52: ilustr.)
- L'alba degli Slavi. - Storia (Firenze), 7, 1992, št. 65, str. 75-81: ilustr. (V poglavju: Dossier "Jugoslavi dalle origini al Medioevo".)
- Južni Slovani do pridružitve krščanski Evropi. Samostojne države od 10. do 12. stoletja. - The Times Atlas svetovne zgodovine (Ljubljana). 1992, str. 298-301. (2. dop. izd.)
- Kreml Anton. - Enciklopedija Slovenije, 6, 1992, str. 7.
- Krka (Gurk, zgodovina). - Enciklopedija Slovenije, 6, 1992, str. 26.
- Krnski grad. - Enciklopedija Slovenije, 6, 1992, str. 32-33.
- Kronika. - Enciklopedija Slovenije, 6, 1992, str. 36-37.
- Krošnjarstvo. Enciklopedija Slovenije, 6, 1992, str. 40-41 (Soavtor.)
- Kruci. - Enciklopedija Slovenije, 6, 1992, str. 57.
- Lilek Emilijan. - Enciklopedija Slovenije, 6, 1992, str. 187.
- Linhart Anton Tomaž (zgodovinarsko delo). - Enciklopedija Slovenije, 6, 1992, str. 188-191 (Soavtor.)
- Ljubelj. - Enciklopedija Slovenije, 6, 1992, str. 217.
- Ljudevit Posavski. - Enciklopedija Slovenije, 6, 1992, str. 267.
- Luković Petko. - Enciklopedija Slovenije, 6, 1992, str. 338.
- Madžarizacija. - Enciklopedija Slovenije, 6, 1992, str. 350.

- Mahnich Anton (vloga v političnem življenju). - Enciklopedija Slovenije, 6, 1992, str. 364-365.
- Marija na Zilji. - Enciklopedija Slovenije, 6, 1992, str. 413-414 (Soavtor).
- Slovenska pot do osamosvojitve. - Borec, 44, 1992, št. 3/5, str. 277-279, 280-281, 282-283, 284, 285. (Besedilo oddaje na Radiu Slovenija, 26. decembra 1991, skupaj z J. Prunkom in J. Pleterskim.)
- Tiskovna konferenca ob izidu Borca 7-8-9, 1991. Aleš Gabrič: Slovenska agitpropovska kulturna politika 1945-1952. - Borec, 44, 1992, št. 3/5, str. 393-396, 397, 398. (Razgovor v knjigarni Kazina, 3. oktobra 1991.)
- Opletanje z Dragonjo. Odprto pismo profesorju dr. Davorinu Rudolfu. - Delo, 34, 1992, št. 252 (30. 10.), str. 21. (Tudi v Glasnik Slovenske matice, 41, 1992, št. 1/2, str. 13-17.)
- Kdaj so prišli Slovenci: strokovna in osebna zavezanost zgodovinski resnici. - Slovenec, 76, 1992, (30. 5.), str. 31. (Še odgovor p. Ivanu Tomažiču.)
- Besedovanje z akademikom prof. dr. Bogom Grafenauerjem: o slovenski zgodovini. - Slovenske brazde, 2, 1992, št. 14 (9. 4.), pril. Midva, št. 9, str. 1-2; št. 16 (23. 4.), pril. Midva, str. 1: portreta. (Pogovarjal se je Milan Skledar.)
- Ferdo Gestrin, Slovenske dežele in zgodnji kapitalizem, Ljubljana 1991. - Raziskovalec, 22, 1992, št. 3, str. 68. (Soavtor Peter Vodopivec.)
- Atlas svetovne zgodovine. 2. dop. izd. z dodatkom Južnoslovanske dežele. - Ljubljana, Cankarjeva založba, 1992. (Član strokovne redakcije slovenske izdaje, avtor zemljevidov in besedila blokov "Južni Slovani do pridružitve krščanski Evropi" in "Samostojne države od 10. do 12. stoletja", str. 298-301, dveh zemljevidov o slovenski zgodovini s komentarjem, str. 305, in zemljevida Migracije s komentarjem, str. 307, besedila bloka "Življenje na razkosanih območjih, str. 306-307, novo besedilo v "Kraljevina Jugoslavija od 1918 do 1941", str. 310-311 (in predlog novega zemljevida na str. 310), strokovna redakcija str. 305-315 (nove prireditve) in nekaj posegov v Register (zlasti v zvezi s slovensko zgodovino.) (Uredništvo.)

1993

- Die Kärntner Herzogseinsetzung und die Edlingerfrage. Protokoll eines Kolloquiums aus dem Jahre 1965. - Carinthia I. (Klagenfurt), 183, 1993, str. 353-366.
- Poglavje iz zgodovine slovenskega zgodovinopisja: (ob ponatisu Mohorjeve Zgodovine slovenskega naroda). - Josip Mal: Zgodovina slovenskega naroda (Celje). 1993, str. VII-XXIV.
- Slovenski zgodovinski prostor in država. - Nova revija, 12, 1993, št. 134/135, str. 693-713. (Izšlo tudi v Slovenci in prihodnost (Ljubljana), 1993, str. 167-187.)
- Ob pisanju o slovenskem zgodovinopisju. - Zgodovinski časopis, 47, 1993, št. 1, str. 117-129. (Odgovor na članek Vaska Simonitija, O slovenskem zgodovinopisju, v Zgodovinski časopis 46, 1992, str. 387-394.)
- Janko Pleterski - sedemdesetletnik. - Zgodovinski časopis, 47, 1993, št. 1, str. 131-133.
- Oblikovanje severne slovenske narodnostne meje in njena današnja vprašanja. - Zgodovinski časopis, 47, 1993, št. 3, str. 349-383: ilustr. (Predavanje na 26. zborovanju slovenskih zgodovinarjev v Slovenj Gradcu septembra 1992.)
- Migracije. - Enciklopedija Slovenije, 7, 1993, str. 123-124 (Soavtor.)
- Mlinar Ivan. - Enciklopedija Slovenije, 7, 1993, str. 190 (Soavtor.)
- Mlinarič Jože. - Enciklopedija Slovenije, 7, 1993, str. 190-191.
- Moro Gotbert. - Enciklopedija Slovenije, 7, 1993, str. 219-220.
- Možberk. - Enciklopedija Slovenije, 7, 1993, str. 230-231.

- Narod. - Enciklopedija Slovenije, 7, 1993, str. 295-297 (Soavtor)
 Narodnostno ozemlje. - Enciklopedija Slovenije, 7, 1993, str. 334-335 (Soavtor)
 Nemško-slovenski odnosi (do zač. 19. st.). - Enciklopedija Slovenije, 7, 1993, str. 360-364.
 Slovenija 1918-1991: razgovor Miloša Mikelnja z dr. Bogom Grafenauerjem, dr. Vasilijem Melikom in dr. Jankom Pleterskim. - Prešernov koledar 1994 (1993), str. 35-53: ilustr.
 [Anketa o kulturnem prazniku]. - Slovenec, 77, 1993, št. 32 (10. 2.), str. 10: portret. (Notica.)

1994

- Oblikovanje severne slovenske narodnostne meje.** - Ljubljana, Zveza zgodovinskih društev Slovenije. 1994. 41, (II) str. : ilustr. (Zbirka Zgodovinskega časopisa; 10). (Ponatis iz Zgodovinski časopis, 47, 1993, str. 349-383.)
 Jugoslavija, zgodovinska nuja ali zgodovinska zmota. - Časopis za zgodovino in narodopisje, 65 (30), 1994, št. 1, str. 47-50. (Referat na istoimenskem kolokviju v Mariboru 1993.)
 Ustoličevanje koroških vojvod. - Dokumenti slovenstva (Ljubljana). 1994, str. 35-39: ilustr.
 Ogrski Slovenci. - Enciklopedija Slovenije, 8, 1994, str. 104.
 Otok (Maria Wörth, zgodovina). - Enciklopedija Slovenije, 8, 1994, str. 206.
 Otokar II. Přemysl. - Enciklopedija Slovenije, 8, 1994, str. 207.
 Otokar iz Geule. - Enciklopedija Slovenije, 8, 1994, str. 207.
 Pavel Diakon. - Enciklopedija Slovenije, 8, 1994, str. 277.
 Peisker Jan. - Enciklopedija Slovenije, 8, 1994, str. 296.
 Piccolomini Enej Silvij. - Enciklopedija Slovenije, 8, 1994, str. 335.
 Pirchegger Hans. - Enciklopedija Slovenije, 8, 1994, str. 350.
 Pleme. - Enciklopedija Slovenije, 8, 1994, str. 402.
 Pliberk (Bleiburg). - Enciklopedija Slovenije, 8, 1994, str. 414.
 Novi člani: Janko Pleterski. - Letopis SAZU, 44, 1993 (1994), str. 38-39: portret.
 Novi člani: Vasilij Melik. - Letopis SAZU, 44, 1993 (1994), str. 39-41: portret.
 Predmet preučevanja in časovni okvir. - Narodne manjšine (Ljubljana), 3, Slovenci v avstrijski zvezni deželi Štajerski, 1994, str. 12-17.
 Slovenska državnost od Karantanije do plebiscita: Slovenci in država. - Delo, 36, 1994, št. 259 (9. 11.), str. 12. (Pogovor s predsednikom pripravljalnega odbora. Spraševal je Jože Horvat.)
 Kratko predavanje za ljubitelje pravičnih mej v Istri: o nespretnostih bivših razmejevalcev Istre ter "ljubiteljstvu" današnjih, Piranskem zalivu, ki naj ostane celota, meja na Mirni, ki je bila le meja med dvema okrajema... - Republika, 3, 1994, št. 263 (25. 9.), str. 11: ilustr. (Zapisal Boštjan Lajovic, intervju.) (Izšlo tudi v Primorski dnevnik, 50, 1994, št. 262 (25. 9.), str. 23: portret.)
 Vodniku po Koroški na pot. - Janez Stergar: Štiri poti med koroške Slovence (Ljubljana). 1994, str. 3.
 [Spremna beseda]. - Peter Štih: Goriški grofje ter njihovi ministeriali in militi v Istri in na Kranjskem (Ljubljana). 1994. (Na zavihku platnic.)

1995

- Ustoličevanje koroških vojvod, gradnja slovenskega državnega mita in vpliv na oblikovanje slovenskega naroda v 19. stoletju. - Slovenci in država: zbornik

- referatov s posvetovanja (9. -11. 11. 1994). (Ljubljana), SAZU, 1995, str. 61-66.
- Podklošter (Arnoldstein). - Enciklopedija Slovenije, 9, 1995, str. 15 (Soavtor Bela Sever.)
- Podravska krajina. - Enciklopedija Slovenije, 9, 1995, str. 24.
- Poljedelstvo. - Enciklopedija Slovenije, 9, 1995, str. 105, 107-108.
- Postojnska vrata. - Enciklopedija Slovenije, 9, 1995, str. 179 (Soavtor Mirko Pak.)
- Požarniški mir (1460). - Enciklopedija Slovenije, 9, 1995, str. 211-212.
- Pribina. - Enciklopedija Slovenije, 9, 1995, str. 331.
- Pogovor z Bogom Grafenauerjem (1916-1995). - Nova revija, 14, 1995, št. 162 (oktober), str. 54-65: portret. (Intervju sestavljen iz dveh delov; pogovarjala sta se Niko Grafenauer in Peter Vodopivec.)
- Uvodna beseda. - Slovenci in država: zbornik referatov s posvetovanja (9. -11. 11. 1994) (Ljubljana), SAZU, 1995, str. 7-9.

1996

- Reformacija in socialne strukture in gibanja v slovenskih deželah. - Mednarodni znanstveni simpozij Reformacija na Slovenskem; 1987; Ljubljana. III. [Tretji] Trubarjev zbornik (Ljubljana). 1996, str. 163-167.
- Puntschart Pavel. - Enciklopedija Slovenije, 9, 1996 (Pripravljen za tisk.)
- Radojčić Nikola. - Enciklopedija Slovenije, 9, 1996 (Pripravljen za tisk.)
- Novi člani: Jože Mlinarič. - Letopis SAZU, 46, 1995 (1996), str. 45-46, s sliko.

Biografski zapisi

- Bogo Grafenauer. - Objave Univerze v Ljubljani, 1955, št. 2, str. 31-32, bibliografija str. 32-35.
- Milko Kos, Gregor Čremošnik, Fran Zwitter: Bogo Grafenauer. - Objave Univerze v Ljubljani, 1956, št. 4, str. 5-9.
- Milko Kos: Grafenauer Bogo. - Enciklopedija Jugoslavije (Zagreb), 3, 1958, str. 570-571, s sliko.
- Bogo Grafenauer. - Letopis SAZU, 19, 1968 (1969), str. 33-34, s sliko. (Ob izvolitvi za dopisnega člana SAZU.)
- Bogo Grafenauer. - Letopis SAZU, 23, 1972 (1973), str. 39-41, str. 41-44 bibliografija, s sliko. (Ob izvolitvi za rednega člana SAZU.)
- Šestdesetletnica prof. Boga Grafenauerja. - Kronika, 24, 1976, št. 2, str. 109-110.
- Fran Zwitter: Bogo Grafenauer - šestdesetletnik. - Zgodovinski časopis, 30, 1976, str. 233-236.
- Janko Pleterski: Bogo Grafenauer - sedemdesetletnik. - Koroški koledar (Celovec), 1986 (1985), str. 196-198.
- Ferdo Gestrin: Grafenauer Bogo. - Enciklopedija Jugoslavije. 2. izd. (Zagreb), 4, 1986, str. 539, s sliko.
- Ferdo Gestrin: Bogo Grafenauer - sedemdesetletnik. - Zgodovinski časopis, 40, 1986, št. 1/2, str. 141-143.
- Ferdo Gestrin: Grafenauer Bogo. - Enciklopedija Jugoslavije (izdaja v slov. j.), 4, 1989, str. 489, s sliko.
- Ferdo Gestrin: Grafenauer Bogo. - Enciklopedija Slovenije, 3, 1989, str. 368-369, s sliko.
- Dr. Bogo Grafenauer. - Zbornik Filozofske fakultete v Ljubljani 1919-1989, (Ljubljana). 1989, str. 75-76.
- Grafenauer Bogo. - Kdo je kdo za Slovence (Ljubljana). 1993, str. 65.

- Grafenauer Bogo. - Menaše Luc, Svetovni biografski leksikon, (Ljubljana). 1994 str. 357.
- Boris M. Gombač: In memoriam - Bogo Grafenauer. - Annales: anali za istrske in mediteranske študije (Koper), 5, 1995, str. 6, str. 250-251.
- Andrej Pleterski: Bogo Grafenauer (1916-1995). - Arheološki vestnik, 46, 1995, str. 341-342.
- Marija Oblak-Čarni: Bogo Grafenauer (1916-1995). - Arhivi, 18, 1995, št. 1/2, str. 190-191.
- Marjan Žnidarič: In memoriam: Bogo Grafenauer: 1916-1995. - Časopis za zgodovino in narodopisje, n. v., 31 (66), 1995, št. 2, str. 205-206.
- Ferdo Gestrin: Bogo Grafenauer. - Delo, 37, 1995, št. 114 (20. 5.), str. 15, s sliko.
- Peter Vodopivec: Bogo Grafenauer (1916-1995). In memoriam. - Glasnik Slovenske matice, 19, 1995, št. 1/2, str. 14-19. - (Del govora v Dnevnik, 45, 1995, št. 132 (18. 5.), str. 15, s sliko.)
- Slovenski zgodovinar Bogo Grafenauer umrl. - Glasnik Slovenske matice, 19, 1995, št. 1/2, str. 20. (Avstrijska tiskovna agencija APA, 17. maja 1995, ob 11. 14. Prevedel P. S.)
- Martin Jevnikar: Zgodovinar akademik Bogo Grafenauer. - Koledar Goriške Mohorjeve družbe za leto 1996 (1995), str. 140, s sliko.
- Avguštin Malle: Bogo Grafenauer 1916-1995. - Koroški Vestnik, 29, 1995, št. 2, str. 67-68.
- Franc Jerman: Akademiku prof. dr. Bogu Grafenauerju v spomin. - Kronika, 43, 1995, str. 135-136, s sliko. (Tudi v: Vestnik - Univerza v Ljubljani, 26, 1995, str. 4/5, str. 7/8.)
- Branko Marušič: Ob smrti slovenskega zgodovinarja akademika Boga Grafenauerja: in memoriam. - Mladika (Trst), 39, 1995, št. 4, str. 85, s sliko.
- Janko Kulmesch: Slovo od velikega znanstvenika in prijatelja Koroške: dr. Bogo Grafenauer umrl. - Naš tednik (Celovec), 47, 1995, št. 20 (19. 5.), str. 3, s sliko.
- Umrl je akademik dr. Grafenauer. - Nedelja (Celovec), 65, 1995, št. 20 (21. 5.), str. 5, s sliko.
- Slobodan Nešović: In memoriam: Bogo Grafenauer. - Politika (Beograd), 92, 1995, (29. 8.), str. 16.
- hai: Bogo Grafenauer. - Die Presse (Wien), 1995, št. 14167 prav 14168! (18. 5.), str. 6.
- Janko Prunk: In memoriam: Bogo Grafenauer (1916-1995). - Prispjevki za novejšo zgodovino, 35, 1995, št. 1/2, str. 175-177.
- Mladen Švab: Prof. dr. Bogo Grafenauer (1916-1995). - Radovi: Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu (Zagreb), 28, 1995, str. 376-378.
- Umrl velik prijatelj koroških Slovencev: Bogo Grafenauer. - Republika, 4, 1995, št. 133 (17. 5.), str. 12.
- Umrl Bogo Grafenauer: 16. 3. 1916 - 12. 5. 1995. - Slovenski vestnik (Celovec), 50, 1995, št. 20 (18. 5.), str. 2, s sliko.
- France Bernik: Počastitev dr. Boga Grafenauerja: žalna seja SAZU v Ljubljani. - Slovenski vestnik (Celovec), 50, 1995, št. 21 (26. 5.), str. 2.
- Janko Prunk: In memoriam: Dr. Bogo Grafenauer. - Svobodna misel, 33, 1995, št. 10 (26. 5.), str. 26, s sliko.
- Janez Marolt: In memoriam: Akademik prof. dr. Bogo Grafenauer. - Večer, 51, 1995, št. 114 (20. 5.), str. 7, s sliko.
- Mladen Švab: In memoriam: Bogo Grafenauer (Ljubljana, 16. ožujka 1916 - Ljubljana, 16. svibnja 1995). - Vijena (Zagreb), 3, 1995, št. 40 (13. 7.), str. 8.
- Ignacij Voje: Bogo Grafenauer: in memoriam. - Zgodovina v šoli, 4, 1995, št. 3, str. 3-5, s sliko.

- Peter Štih: In memoriam. Akademik prof. dr. Bogo Grafenauer (Ljubljana, 16. 3. 1916 - Ljubljana, 12. 5. 1995). - Zgodovinski časopis, 49, 1995, št. 4, str. 517-524, s sliko.
- I. V. [Iskra Vasil'evna] Čurkina: Pamjati profesora Bogo Grafenauera. - Slavjanovedenie (Moskva), 1996, št. 2, str. 103-104.
- Ferdo Gestrin: Bogo Grafenauer (1916-1995). - Letopis SAZU, 46, 1995 (1996), str. 131-133, s sliko.

ANKA VIDOVIČ MIKLAVČIČ

Mladostna publicistika Boga Grafenauerja

Bogo Grafenauer, ki je z odličnim uspehom zaključil klasično gimnazijo, je študiral zgodovino z geografijo na filozofski fakulteti, tudi to v Ljubljani. V zgodovinsko stroko, ki ga je "z dedno obremenjenostjo" privlačevala že izza osnovnošolskih let, ga je prvi vodil njegov oče Ivan Grafenauer, znani slovenski literarni zgodovinar in etnograf. Ob bogati očetovi - domači knjižnici in v očetovem "seminarju" si je tudi pridobival prvo znanje in ga s študijem zgodovine na univerzi seveda še poglobil in razširil ter se zavezal sistematičnemu znanstvenemu delu. Za ovrednotenje njegove mladostne publicistike pa je treba še posebej poudariti njegovo koroškoslovensko poreklo in trdno narodno zavest, zavest o "prirodni in zgodovinski narodni skupnosti".

Če v grobem orišemo njegovo tedanjo idejno-nazorsko opredelitev, moramo najprej zapisati, da izhaja iz katoliške družine, kjer sta bila oče in mati dejavna v organizacijah katoliškega gibanja. Tudi B. Grafenauerja kot srednješolca srečamo sprva pri članstvu srednješolske Katoliške akcije (Tomčevi mladci), ki je bila v prvih letih zgolj verska organizacija, ki je težila za pristno preroditev človeka v smislu evangelijskega izročila. Z vstopom Koroščeve katoliške Slovenske ljudske stranke leta 1935 v vsedrjavno, unitarno Jugoslovansko radikalno zvezo pa je v katoliškem gibanju na Slovenskem v okviru gesla "Idejo je treba postaviti proti ideji" vse bolj naraščala politizacija. S tem je tudi Katoliška akcija dobila značilno vlogo v tem smislu, da je zlasti v okviru idejnega protikomunističnega boja z ostro protikomunistično propagando tudi spremljala komunistično dejavnost in njihove akterje. Nasploh so mladci vestno spremljali vsak premik svojih idejnih nasprotnikov, zlasti še privrženecv komunizma, in s tem naj bi prek svojega vodstva seznanjali tudi politične oblasti. To, vzporedno s tem še tudi obvezno sprejemanje cerkvene avtoritete in cerkvenih rzsodb, npr. odnos do španske državljanske vojne, pa tudi nekatere druge metode v mladčevski vzgoji, je nekatere mlade ljudi, med njimi tudi Grafenauerja, odbilo. V svojem pismenem sporočilu o izstopu iz mladčevske organizacije je med drugim kritično poudaril, da je pripravljen biti le pri verski organizaciji, odklanja pa njeno "politično in ovaduško" vlogo. Ob izstopu iz mladčevske organizacije ne gre prezreti, da je dobil potrebno razumevanje tudi pri očetu.¹ Kot študent se je kmalu zatem trdno opredelil za krščanski socializem, bil pa je tudi zelo blizu katoliški inteligenci, ki je nekdanj stala v središču pomembnega mladinskega, t.i. križarskega gibanja. V prijateljskih odnosih je bil z osrednjo osebnostjo - Edvardom Kocbekom, ki je bil zagret privrženec filozofa in personalista Emmanuela Mounierja in eksistencializma. Grafenauer je kot kristjan skozi prizmo konkretnega zgodovinskega položaja pisal o perečih vprašanjih slovenstva, pri tem pa ostro zavračal "totalitarizme z desne in leve strani", tako npr. vse bolj zagrizen politični katolicizem, ki je puščal pogubne sledove v samem katoliškem taboru. Mladi Grafenauer se je toliko bolj zavzemal za duhovni pluralizem, svobodo mišljenja, odprtost in predvsem strpnost. Imel je pomembno povezovalno vlogo v levem katoliškem krilu, še posebej kot odbornik Slovenskega katoliškega akademskega društva Zarja, ki je jeseni 1938 postalo trdnjava študentov, privrženecv krščanskih socialistov. Društvo Zarja se je tudi na narodnoobrambni osnovi pridružilo in ostalo zvesto Narodno akademskemu bloku, ki je bil na lju-bljanski univerzi ustanovljen neposredno po Hitlerjevi zasedbi Čehoškslovaške.

¹ Bogo Grafenauer, *Kriza Doma in sveta. Dom in svet 1888-1988*, zbornik ob stoletnici. Celje 1988, str. 37, 38.

Grafenauerjeva mladostna publicistika je časovno osredotočena na leta 1938 do 1940, ko je sredi junija 1940 diplomiral in že oktobra istega leta odšel služiti vojaški rok.²

Dejavnost študenta zgodovine Boga Grafenauerja se nazorno kaže prav v njegovem življenjskem obdobju od konca dvaindvajsetega do začetka petindvajsetega leta, ko se je poleg aktivnega društvenega življenja v Zarji sočasno močno angažiral v publicistiki. Večplastnost svojega mladostnega pisanja je avtor mnogo let kasneje sam pojasnil v "Uvodnem zapisu ob ponatisu člankov od 1938 do 1945".³ Takole je zapisal: "Spoznanje o tragični razčetrjenosti slovenskega naroda med obema svetovnjima vojnama je bilo seveda najprej le čustveni odpor zoper mejo." Ta je namreč delila od sorodnikov na Koroškem. Poleg tega si je z intenzivnim izobraževanjem in študijem zgodovine pridobil zgodovinski način mišljenja, ki mu je omogočil, da je pri izrisovanju podob zgodovinske preteklosti zavračal kakršne koli racionalizme ali ideologije. Predvsem pa je bila temelj njegovega pisanja "misel na prirodno in zgodovinsko narodno skupnost", torej misel na slovenstvo "kot prvinske življenjske skupnosti in zavesti o njej v strukturah mišljenja nasploh in v razumevanju stanja slovenskega naroda posebej". V tridesetih letih, nadaljuje Grafenauer, je namreč bil "zlasti za mlade Slovence, ki smo tedaj šele doraščali, nauk samega življenja, ako smo ga hoteli spoznavati z odprtimi očmi in brez nekritične vere v vladajoče politične ideologije ter le s kritičnim presojanjem konkretnega dela velikih strank in njihovih veljakov".⁴

Predvsem dva sklopa razmišljanj se zarisujeta v obravnavano publicistiko: koroško vprašanje in slovenski narodni položaj, s tem pa bistvo slovenstva. Spise mladega Grafenauerja, ki obravnavajo aktualno problematiko tistega časa, zaznamuje neka takrat splošno uveljavljena značilnost. Poleg nove miselnosti mlade generacije je v primerjavi s starejšo, v slovenskem prostoru močno prisotna inteligenca nasploh, znotraj nje pa študentska mladina. V svojih narodnopolitičnih hotenjih, pogledih in dejanjih je prav slovenska inteligenca nadomeščala dejavnost višjih slovenskih slojev, predvsem buržoazije.

Zunanjepolitične silnice, ki so jih Slovenci še posebej čutili s prodorom nemško-italijanskega imperializma na Balkan, sta priključitev Avstrije k Nemčiji marca 1938 in spomladi naslednjega leta razpad Češkoslovaške republike dejansko ogrozila tudi varnost slovenskega naroda oziroma jugoslovanske države. Po drugi strani pa se je prav s podiranjem versajskega sistema za Slovence znova aktualizirala misel o možnosti takšne ali drugačne uresničitve Zedinjene Slovenije.

Boleča izguba Primorske in Koroške, v tridesetih letih pa v okviru jugoslovanskega integralizma in državnega centralizma vse bolj rastoča hegemonija srbske buržoazije, sta dali poseben pečat slovenskemu narodnemu gibanju. Porajalo se je predvsem vprašanje, kako spričo notranje - in zunanjepolitičnih dogodkov in s tem spričo položaja slovenskega naroda vzpostaviti tako potrebno narodno kohezijo, ki je bila realno gledano skoraj nedosegljiva, in to še toliko bolj, ker so imela katoliška načela v okviru obnove katoliškega gibanja v tridesetih letih značaj bojne ideologije. S tem pa se je značaj političnega življenja sprevrnil predvsem v tem smislu, da je prevladovalo mišljenje, da je "stranka pred narodom ali nad njim".⁵

Katoliški radikalizem, ki so ga Tomčevi mladci in Ehrlihovi stražarji imenovali "katoliški integrizem", so povezan z "nezmotljivim načelom avtoritete" podpirale tudi strankine desne skupine in s tem vztrajno podirale mostove za zgraditev medsebojne

² Primerjaj Bogo Grafenauer, redni profesor za zgodovino Slovencev. Univerza v Ljubljani. Biografije in bibliografije univerzitetnih učiteljev in sodelavcev. Ljubljana 1957, str. 52.

³ Bogo Grafenauer, Uvodni zapis ob ponatisu člankov od 1938 do 1945. Slovensko narodno vprašanje in slovenski zgodovinski položaj. Ljubljana 1987, str. 6.

⁴ Ibidem, str. 6.

⁵ Ibidem, str. 7.

sloge celo v samem katoliškem taboru, vzporedno s tem pa tudi v slovenski narodni skupnosti. Leve, demokratične katoličane, ki so se oblikovali še v okviru križarskega gibanja oziroma krščanskega socializma, so zlasti odvrčale strogo po črki razlagane papeške enciklike, med njimi zlasti *Quadragesimo anno* 1931 in *Divini redemptoris* 1937, in pa metode uveljavljanja katoliških načel in avtoritete. Ob tem naj še posebej omenimo uvajanje Katoliške akcije na podlagi novih pravil v drugi polovici tridesetih let, ko so se o prvenstvu in značaju te organizacije močno lomila kopja znotraj mladinskega gibanja. Politični katolicizem, ki se je zlasti v drugi polovici tridesetih let močno razraščal, je bil seveda v polni meri usmerjen ne le proti komunizmu, temveč tudi proti krščanskim socialistom oziroma proti levi narodnodemokratični miselnosti sploh.

Zarjani, med katerimi so bili tudi sodelavci revije *Dejanje* (1938-1941), so imeli okrog 90 članov, ki jih je povezovala živahna vsestranska dejavnost. V okviru delovnih krožkov so prirejali razna predavanja in tečaje, nanje pa vabili vidne slovenske katoliške izobražence. "Tretja skupina", kasnejši zarjani, katerih duhovni vodja je bil 1939 univ. prof. dr. Janez Fabian, so bili znani zlasti po prireditvi dveh počitniških tečajev v Bohinju. Prvi je bil leta 1937 še v sklopu katoliških društev Danice, Savice in Zarje,⁶ drugi pa že v izvedbi zarjanov samih. Oba t. i. bohinjska tedna sta v javnosti, posebej še katoliški, vzbudila precejšen odmev.

Študent B. Grafenauer, ki je bil med vodilnimi člani Zarje - bil je tudi član njenega odbora - je začel s svojim publicističnim delovanjem v letu 1938. V enem od svojih prvih prispevkov v demokratičnem glasilu *Slovenija* je avgusta 1938 pod naslovom "Slovenska akademska mladina" in s podpisom *Katoliški študent* takole gledal z vidika medsebojnega sodelovanja in odnosa do slovenstva. Kot že poudarja v svoji monografiji dr. Slavko Kremenšek je prispevek značilen za razumevanje usmerjanja pripadnikov "tretje skupine" oziroma kasnejših zarjanov in za iskanje njihovega mesta v slovenskih študentskih vrstah.⁷ Za razliko od *Naše misli*, glasila nacionalne mladine oziroma jugoslovanskega naprednega akademskega društva *Jadran* (jadranašev) na ljubljanski univerzi, ki je februarja 1936 v uvodniku razglabljala o vlogi slovenske mladine, pri tem pa slovenski katoliški in levičarski mladini odrekla vsako pravico poslanstva, hkrati pa to priznala le slovenski nacionalni mladini, ki naj bi edina imela prvenstvo "v boju za nacionalne in socialne ideale", je v Grafenauerjevem prispevku poudarjen drug kriterij poslanstva. Opozarja namreč, da je daleč bolj ustrezna delitev slovenske univerzitetne mladine z vidika njenega odnosa do slovenstva. Skozi to prizmo je študentsko mladino razdelil na tri skupine. Prva skupina je do reševanja slovenskega vprašanja povsem indiferentna, po svetovnem nazoru pa liberalno usmerjena in privržena unitarizmu. V praksi hoče svoje metode udejaniti na pozicijah "okostenelega fašističnega unitarizma". Njeno desno krilo je še posebej zagreto za združno-korporacijski red in avtoritarno demokracijo. V ozadju prvega krila stoji unitarna vsedržavna Jugoslovanska nacionalna stranka (JNS) in kasneje zlasti njen podmladek *Mladina JNS*, v ozadju drugega pa *Ljotičevo gibanje Zbor*. V drugo skupino uvršča avtor vse tiste, ki so "navidezno slovenski", kar pomeni, da pri njih ni dojeta "slovenstvo v vsej svoji globini". Slovenstvo namreč jemljejo v zakup le v okviru svetovnonazorske skupine ali celo politične stranke. Tej skupini so podobni izrazito levičarski materialisti, ki pričakujejo rešitev slovenskega vprašanja od prevlade svoje stranke; ta naj bi v prihodnosti uveljavila v socialnopolitičnem in gospodarskem življenju svoj model reševanja, ki pa je tesno povezan z uveljavljanjem nasilnih metod, s tem pa z oddaljitvijo od prave demokracije. Tretja skupina akademske mladine pa se ne zapira v takšne ali drugačne svetovnonazorske in politične kalupe, marveč vidi prvenstvo v samem življenju, ki je pred imperativom socialne strukture, ki jo vsiljuje ta ali oni idejnopolitični tabor. Ta skupina si prizadeva

⁶ Več o tem Slavko Kremenšek, *Slovensko študentovsko gibanje 1919-1941*. Ljubljana 1972, str. 342.

⁷ *Ibidem*, str. 344.

doseči, da bi slovenska študentska mladina oziroma mladina nasploh presegla svetovno-nazorsko razlikovanje in si podala roke ob skupnem delu za slovenstvo oz. slovenski narod. Zanimarile naj bi se torej svetovnonazorske razlike, ki vse bolj grozeče posegajo v slovensko družbenopolitično in kulturno-prosvetno življenje, za ohranitev trdnosti slovenskega naroda pa naj bi se podredili nujnim zahtevam po skupni obrambi slovenstva.⁸ To je ena izmed temeljnih misli mladega Grafenauerja, ki se nazorno kaže še v nekaterih drugih njegovih prispevkih, objavljenih za tem. Na omenjeni članek se je oglasila militantna Straža v viharju, ki je nekatere Grafenauerjeve misli hote ali ne hote sprevergla, zato je v odgovoru na piščevo izvajanje Grafenauer znova poudaril, da je v medsebojnih odnosih kvarno uveljavljati na vseh področjih verski integralizem, ki slednjič ne izhaja iz pravega katolicizma, temveč iz "zmaličenih katoliških metod, ki v načrtu sličejo v marsičem totalitarnim sistemom v današnji Evropi... Prav v ekskluzivizmu, ki je popolnoma neživljenjski, je kriterij, ki je pripeljal obe skupini glede na slovensko vprašanje tako blizu", pri čemer misli na študentsko radikalno desnico in radikalno levico. Znova je poudaril pomen širšega kriterija in tistih vrednot, ki vodijo k skupnemu sodelovanju.⁹

Bil je tudi med tistimi, ki je v veliki meri sodeloval pri organiziranju in oblikovanju idejnega profila kulturnosocialnega tečaja zarjanov v Bohinju. Kot član "mladih sodelavcev Dejanja", o čemer bo tekla beseda na drugem mestu, je imel poleg drugih tudi on priložnost spregovoriti o mestu, vlogi in idejnih zasnovah omenjenega tečaja v Kocbekovem krogu, dasi so končno podobo tečaja vendarle izdelali sami člani odbora Zarje.¹⁰ Tečaj je potekal od 7. do 12. avgusta 1939, udeležilo pa se ga je okrog 200 levih katoliških študentov oziroma 250 katoliških inteligentov. Kot zanimivost naj povem, da je na tem tečaju Grafenauer sodeloval kot najmlajši referent. Spregovoril je o slovenskem vprašanju, pri čemer je v zgodovinskem kontekstu prikazal, "kaj je narod in v katerih ravninah in kako se razvija narodno življenje v sodobnem svetu". Na tečaju predstavljeni referati in zaokrožen pregled poteka kulturnosocialnega tedna - slednje je izpod peresa B. Grafenauerja - so bili objavljeni v publikaciji Bohinjski teden (Zbornik predavanj akademskega kulturnosocialnega tedna SKAD Zarja v letu 1939, Ljubljana 1940), ki je zlasti na katoliški desnici dvignil veliko prahu ter krivičnih očitkov in sodb. Toda hkrati je glede na osrednjo in izhodiščno misel tečaja o človeški osebi in svobodi, ki zavrača tako vsakršne totalitarizme kot integralizem v verskem in kulturnem smislu, nasprotno pa postavlja v središče pristno krščanstvo, okrepi tisti del katoličanov, ki so tudi na podlagi svojih izkušenj podpirali demokratične poglede na družbeno preobrazbo slovenskega naroda. Tako je bilo v objektivni oceni kulturnosocialnega tedna in samega zbornika izpod peresa Franceta Vodnika in Maksa Miklavčiča, oboje objavljeno v reviji Dejanje, poudarjeno naslednje: France Vodnik govori o zborniku, ki kot "očitni dokument priča o tistih svetlih in nepozabnih dnevih v Bohinju",¹¹ Maks Miklavčič pa poudarja, da daje poseben pomen in ceno udeležencem bohinjskega tedna dejstvo, da se "niso zbrali k sodbi ali zaroti, da se niso hoteli izločiti iz narodnega občestva, ampak z namenom, da prav temu narodnemu občestvu služijo...Zarjani niso šli že drugič v Bohinj, da bi sejali razdor in sekali rane, šli so zato, da se nesebično in uslužno postavijo v službo narodni celoti in da rane celijo..."¹² Mladina, ki se predstavlja v zborniku predavanj, si je, tako nadaljuje Miklavčič, pridobila pravico do življenja, "v javnost prihaja zato, da ne umrje, ampak živi in oživlja. Enako silno in globoko je postavljena

⁸ Slovenija, 26. avgusta 1938, št. 34.

⁹ Slovenija 21. oktobra 1938, št. 42.

¹⁰ Primerjaj Bogo Grafenauer, Nekaj opomb k nastajanju in Bibliografiji Dejanja. Zgodovinski časopis, 36, 1982, št. 4, str. 360.

¹¹ Dejanje, III 1940, št. 7, str. 286.

¹² Dejanje, III, 1940, št. 4, str. 160.

beseda najmlajšega med njimi, B. Grafenauerja, kakor mladostno sproščena beseda sivolasega pisatelja Finžgarja..."¹³ Če se ustavimo pri Grafenauerjevem referatu Slovensko vprašanje, referatu, ki ga je sam imel za eno svojih temeljnih sporočil, moramo zapisati, da je spregovoril v poglobljeni zgodovinski govorici o svoji opredelitvi naroda, o vrednotah narodne sklenjenosti v kulturnem, gospodarskem in političnem življenju, o mestu in medsebojnem učinkovanju strank, ki bi morale graditi narodno kohezivnost, o uničujočih posledicah izključujoče se idejne razklanosti za slovensko narodno skupnost in o svojih pogledih na strukturo slovenskega vprašanja. V kontekstu ugotavljanja tedanjega slovenskega položaja je hkrati govoril o velikem pomenu narodne dozorelosti, o njenih pogojih in zgodovinskem nastajanju in naposled še v nujno potrebnem razmisleku o načelih, ki naj bi bila vodilo v prihodnost. Sicer pa poudarja, da je slovensko vprašanje danes mednarodno vprašanje. Zato bo treba rešiti dvoje problemov: prvič bi bilo treba glede na ločenost delov slovenskega naroda od osrednjega matičnega pospešiti medsebojno "večje zunanje zблиževanje", drugič pa dvigniti "notranjo slovensko dozorelost" do tiste stopnje "ko se bomo vsi povsod, vedno in proti vsakomur s ponosom imenovali "slovenski narod".¹⁴

Proti koncu tridesetih let, v morda najusodnejših in najtežjih letih pred aprilskim zlomom, je Grafenauerjeva dejavnost v publicistiki, kot smo že omenili, zaznamovana tudi s tesnim sodelovanjem s krogom Edvarda Kocbeka in revijo Dejanje, za katero je napisal večji del svojih tehtnih člankov. Mladi Grafenauer je ne le kot zarjan, marveč tudi kot privrženec Kocbekovega miselnega kroga zavestno vstopil v javno življenje, da bi s svojim pisanjem pripomogel k oblikovanju novega slovenskega človeka. Potem ko je bila ob krizi Doma in sveta 1937 povabljena tudi skupina mladih Kocbekovih privrženecv, naj sodelujejo pri reviji Dejanje, je bil ravno Bogo Grafenauer med strokovno najboljše pripravljenimi. Njegov bližnji sodelavec Janez Gradišnik je o tem takole zapisal: "Izjema je bil Bogo Grafenauer; njemu je zgodovinski študij dal trdno podlago, da se je lahko lotil obravnavanja številnih vprašanj tako iz preteklosti kakor iz sodobnosti. Drugi smo se oglašali predvsem v razdelkih s krajšimi prispevki: skrbeli za prevode v rubriki Dokumenti, pisali prispevke za Preglede in napisali številna knjižna poročila."¹⁵ Na tedenskih sestankih "mladih sodelavcev" v stanovanju E. Kocbeka je npr. Grafenauer vneto sodeloval pri razgovorih. Sicer pa mu je Kocbek pri izbiri zgodovinskih tem pa tudi pri obravnavi konkretnih političnih vprašanj "puščal že od začetka zelo proste roke..."¹⁶ Dogajalo pa se je tudi, da je Grafenauer dele svojih prispevkov prebiral navzočim na sestankih, zlasti na plenarnih sestankih sodelavcev Dejanja, tako npr. načelni prispevek "o strukturi slovenskega vprašanja" in "o vprašanju slovanske skupnosti". Po besedah avtorja je bila z referatom "struktura slovenskega vprašanja" podana nekakšna utemeljitev smeri in vsebina revije Dejanje, s katero se je po vnaprejšnjem dogovoru strinjal E. Kocbek. Pa tudi sodelavci Dejanja iz vrst dominsvetovcev niso imeli zadržkov.¹⁷

Ker pa je bilo njihovo sodelovanje dokaj pičlo in so želeli ponovno razrešiti vprašanje sodelovanja dominsvetovcev pri reviji Dejanje, pri čemer bi se imeli "mladi sodelavci Dejanja" priložnost učiti iz bogatih izkušenj starejših, so prav mladi izdali 10. oktobra 1939, kmalu po bohinjskem tednu, spomenico. V njej vabijo in izražajo upanje,

¹³ Ibidem, str. 161.

¹⁴ Bogo Grafenauer, Slovensko vprašanje. Ponatis v publikaciji Bogo Grafenauer, Slovensko narodno vprašanje in slovenski zgodovinski položaj. Ljubljana 1987, str. 170.

¹⁵ Janez Gradišnik, Kako je nastalo Dejanje. Človek je utihnil. Spominu Edvarda Kocbeka. Celje 1983, str. 69.

¹⁶ Bogo Grafenauer, Nekaj opomb k nastajanju in Bibliografiji Dejanja. Zgodovinski časopis, 36, 1982, št. 4, str. 360.

¹⁷ Primerjaj Bogo Grafenauer, Kriza Doma in sveta. Dom in svet 1888-1988, zbornik ob stoletnici. Celje 1988, str. 40.

da jih bodo pridobili za sodelovanje. S tem, je zapisano v spomenici, bi okrepili obstoj "vse naše neodvisne, demokratične katoliške skupnosti"; med podpisniki spomenice je tudi B. Grafenauer.¹⁸

Sicer pa je Grafenauer s svojimi članki o novih pogledih na slovenstvo v širšem smislu vzbudil precej pozornosti. Njegov prvi članek v reviji Dejanje je Mednarodna funkcija slovenskega ozemlja, kjer oriše zanimiva dejstva o izraziti nehomogenosti slovenskega ozemlja in o vplivu stičišča štirih evropskih narodnih skupin, pri tem pa nakaže nujne gospodarske ukrepe, ki bi lahko dvignili Slovenijo. V članku Struktura slovenskega vprašanja analizira značilnosti slovenskega človeka, zatem pa kratko podaja misli o socialnem, kulturnem in političnem življenju Slovencev in kot imperativ postavlja potrebo po podrobnem narodnopolitičnem programu vseh Slovencev. Posebej v članku Odlomki o slovenskem položaju skozi zgodovinski prerez od leta 1848 graja značaj političnostrankarskih bojev, ki so močno pripomogli k nezdravim razmeram na Slovenskem in k razdrobljenosti slovenskega kulturnega življenja. Znotraj tega, piše avtor, je še posebej boleče "skupinarstvo in strujarstvo med katoličani, pri čemer ne gre za poglobitve dileme v verskih ali nraavnih zadevah, marveč predvsem v nezdravi psihološki strukturi slovenskega človeka".¹⁹ Tudi v Slovenski svobodi Grafenauer znova opozarja na zgrešeno "delitev duhov" v preteklosti, ki je pustila posledice tudi v današnjem "strastnem ideološkostrankarskem boju", pri čemer se je izoblikovala "svojevrsna politična vrednotna lestvica, ki ni imela na prvem mestu vrednot osnovnega političnega elementa - naroda, marveč vrednoto političnega orodja - stranko".²⁰ V tem nevarnem času za Slovence na pragu druge svetovne vojne Grafenauer znova priporoča osnovno sporazumevanje pri narodnoobrambnem delu in predvsem ustvaritev slovenske avtonomije.

Z naslednjimi primeri smo nakazali tehtnost njegovih člankov v reviji Dejanje, o katerih je dr. Janko Prunk zapisal, da so "skupaj s Kocbekovimi, kar se tiče široko pojmovanih narodnih zadev, dajali ton in barvo. Situירani v okviru ljudskofrontne publicistike so imeli nedvomno svoje mesto in težo najprej za leve slovenske katoličane in tudi za vso slovensko narodno skupnost. Doprinašali so k razjasnjevanju slovenskega položaja, ki se je s hitrimi koraki bližal katastrofi. Doprinašali so k zreli samozavesti Slovencev, ki je v kritičnem času omogočila ustanovitev Osvobodilne fronte."²¹

Posebej mu je bila pri srcu Koroška in reševanje njene problematike. Kot dober poznavalec koroške preteklosti in še posebej tedanjih razmer na Koroškem, saj je skoraj vsake počitnice preživel v tej deželi in imel "Koroško za slovensko srce", je posvetil njenim problemom dve samostojni publikaciji in nekaj člankov. Neposredno po nemški priključitvi Avstrije k Nemčiji je bil med študenti ljubljanske univerze, ki so priredili javne manifestacije za Koroško ter z letaki in proglašali opozarjali na strnitev vseh slovenskih sil. Hkrati je objavil v okviru Slovenskega društva brošuro "Anšlus" in koroški Slovenci (Ljubljana, marec 1938). V uvodnih besedah je zapisano, da so slovenski študentje z brošuro "opozorili, kako se s poslednjimi silami bori za svoje življenje desetina na štiri države razdeljenega slovenskega naroda, stotisoč slovenskih Korošcev, da bi se prav vsi zavedli svojih dolžnosti in da bi jasno gledali poti, ki so pred nami".²² Vsebina brošure je v slovenski javnosti imela odmev, četudi jo je cenzura kaj hitro pre-

¹⁸ Objava spomenice v Bogo Grafenauer, Nekaj opomb k nastajanju in Bibliografiji Dejanja. Zgodovinski časopis 36, 1982, št. 4, str. 358-359.

¹⁹ Bogo Grafenauer, Odlomki o slovenskem položaju. Ponatis v: Bogo Grafenauer, Slovensko narodno vprašanje in slovenski zgodovinski položaj. Ljubljana 1987, str. 89.

²⁰ Ibidem, str. 124.

²¹ Janko Prunk, Značaj Grafenauerjevih člankov v Bogo Grafenauer, Slovensko narodno vprašanje in slovenski zgodovinski položaj. Ljubljana 1987, str. 214.

²² Bogo Grafenauer, "Anšlus" in koroški Slovenci. V: Bogo Grafenauer, Slovensko narodno vprašanje in slovenski zgodovinski položaj. Ljubljana 1987, str. 34.

povedala. Prav tako tudi brošuro, izdano pod psevdonimom Lojze Serajnik in z naslovom Slovensko ozemlje in nemška publicistika (Ljubljana, junija 1939). Pod tem psevdonimom je objavil v Dejanju 1938 še članek Koroška pred novimi dogodki, medtem ko je bil prispevek Slovenska manjšina na Koroškem (pod istim psevdonimom) oddan za objavo v reviji Čas 1938/39, zaradi oblastne cenzure prepovedan.

Nekateri zarjani, med njimi tudi B. Grafenauer, so se v svoji dejavnosti tesneje povezovali s krščanskimi socialisti, delujočimi v Jugoslovanski strokovni zvezi, in z njihovim podmladkom, tedaj organiziranim v Krščanski delavski mladini, ki se je začela zgledovati po belgijskem žosističnem gibanju, a je hkrati postala tekunica desničarski Zvezi mladih katoliških delavcev. S tem ko je podmladek krščanskih socialistov začel uvajati svoje poglede in smernice na delavsko Katoliško akcijo, ki bi delovala brez strankarskega varuštva, je katoliška desnica, zlasti še Zveza združenih delavcev kot huda nasprotnica krščanskih socialistov, njihovo obliko in način dela seveda zavračala. Da bi vztrajala pri svojih smernicah, predvsem pa se vzgajala kot naraščaj krščanskih socialistov, je Krščanska delavska mladina dobila veliko moralno podporo prav pri študentih - zarjanih. Tudi Grafenauer je nekaj svojih prispevkov objavil v Delavski pravici, glasilu JSZ.

Prav v času, ko se je pred skupščinskimi volitvami decembra 1938 v državi že čutilo predvolilno vzdušje, je B. Grafenauer ob dvajsetletnici razpada Avstro-Ogrske objavil v Delavski pravici prispevek z naslovom Premišljevanje o svobodi. V njem kritično presoja, kako so bili Slovenci v teh dvajsetih letih sposobni "vladati sami sebe", še posebej v državnopravnem primežu v obliki vidovdanske ustave 1921 in oktroirane ustave 1931, ko ni bil priznan obstoj slovenskega naroda. Seveda je cenzura, ki jo je podpiral tudi slovenski del Jugoslovanske radikalne zveze, drugi del članka enostavno zaplenila. Večina zarjanov je bila v polemičnem odnosu tudi z desno strankino strukturo, ki je tedaj podpirala državni unitarizem na sindikalnem področju v okviru Jugoslovanske delavske zveze (Jugoslovanskega radničnega saveza - Jugorasa), kamor se je vključila tudi slovenska katoliška sindikalna organizacija Zveza združenih delavcev (ZZD). Nasprotno pa so bili zarjani odločno na strani krščanskosocialistične Jugoslovanske strokovne zveze, ki se je zlasti v tridesetih letih uspela otresti strankine nadvlade oziroma njenega ponovnega poskusa. Prav v članku Akademiki ob jubileju Jugoslovanske strokovne zveze julija 1939 je Grafenauer ponovno zagotovil simpatijo zarjanov do JSZ, saj se bojuje za samostojnost strokovne organizacije. Poleg tega pa podpirajo boj JSZ kot del "velikega boja, ki ga mora izbojevati slovenski narod", to je boj za "notranje osvobodjenje". Tudi v Delavski pravici je kritično pisal o narodni obrambi na Slovenskem. Pri tem opozarja, da je hudo pomanjkljivo, kjer vsaka idejnopolična skupina skrbi le za urejanje svojih organizacij in društev, in da se premalo zavedajo, da predstavlja delo za narodno obrambo "prav vsako delo za rešitev naših socialnih in gospodarskih vprašanj..."²³

Kot zgodovinar je spregovoril v reviji Dejanje tudi o pomenu vloge zgodovinske kulture in vzgoje v življenju posameznika in naroda. Pri tem je na kratko prikazal odnos evropskega človeka do zgodovine pred 18. in 19. stoletjem in do bližnje preteklosti. Sicer pa je razumeval "kot najvišji ukaz" pri preučevanju zgodovine, da je treba vsako dobo spoznavati z njenimi lastnimi merili. "Zgodovinar kot zgodovinar nikoli ne bo presojal kakega zgodovinskega dogodka z moralnimi merili." Toda kdor "hoče obvladovati snov in noče, da bi ga ta pokopala pod seboj, mora meriti zgodovinske dogodke na vrednotah, v katere veruje. Ne zato, da bi jih sodil, kakor je delal racionalist, marveč zato, da zna presoditi njihov pomen". Kritično je obravnaval tudi tedanji srednješolski pouk, ki ne zajema "življenjske polnosti", poudarja pa se zgolj spominsko delo. Toda, je

²³ O. R. / Bogo Grafenauer/, Slovenska narodna obramba, Delavska pravica, 1. junija 1939.

pisal Grafenauer, prizadevanje mora iti v tisto smer pridobivanja znanja, ki bo omogočila "način konkretnega zgodovinskega mišljenja".²⁴

Slednjich naj omenimo še številne ocene nekaterih zgodovinskih publikacij oz. poročila, od njih npr. Fran Grivec, Slovenski knez Kocelj; Vekoslav Bučar, Politička istorija slovenačke; Dr. Josip Mal, Zgodovina slovenskega naroda; Ivan Prijatelj, Kulturna in politična zgodovina Slovencev I-II; Albin Prepeluh, Pripombe k naši prevratni dobi; Milko Kos, Urbarji salzburške nadškofije itd. Največ tega je objavljeno v reviji Dejanje in v Časopisu za zgodovino in narodopisje, nekaj pa v znanstveni katoliški reviji Čas.

Ob zaokroženem pogledu na Grafenauerjevo zgodnjo publicistiko je opazno, da med drugim izstopa v avtorjevi sporočilnosti tudi imperativ, ki mu je ostal zvest vse življenje. Takole ga je ponovil še pred nekaj leti: "Biti Slovenec, zavedati se smisla te opredelitve in s tega stališča presojati svet okrog sebe v vseh pogledih, tudi glede ideološke pripadnosti in pogleda na svet, ki so pač lastnosti vsakega človeka, to je zahteva, ki se zame ob vseh življenjskih izkušnjah ni spremenila."²⁵

Grafenauerjeva mladostna publicistika po eni strani razkriva dobrega poznavalca slovenske preteklosti in hkrati subtilnega opazovalca družbenopolitičnih, socialnogospodarskih in kulturnih procesov tedanjega časa, po drugi pa politično angažiranega študenta, ki roteče nakazuje poti za reševanje ogrožene eksistence slovenskega naroda, zlasti kot naroda, ki ima svojevrsten geopolitični položaj v Evropi. Kot "signum temporis" ima Grafenauerjeva publicistika prodoren analitičen značaj in široko razgledanega zgodovinarja in humanista o slovenstvu oz. slovenski družbenopolitični in nasploh življenjski stvarnosti. Je dragocena dediščina, ki bi morala biti z miselnimi spoznanji v marsičem tudi v današnjem času prisotna v zavesti vseh Slovencev.

ZUSAMMENFASSUNG

Die Jugendpublizistik von Bogo Grafenauer

Im Beitrag wird eingangs die Weltanschauung von Bogo Grafenauer vorgestellt und dann im Zusammenhang seiner nationalpolitischen Publizistik auch die Verhältnisse im gesellschaftlich-politischen Leben, insbesondere in der katholischen Bewegung in Slowenien in der zweiten Hälfte der dreißiger Jahre. Seine Jugendpublizistik entstand in den Jahren zwischen 1938 und 1940, das heißt vom Ende seines zweiundzwanzigsten bis zum Beginn seines vierundzwanzigsten Lebensjahres. Sie konzentrierte sich auf zwei Schlüsselprobleme: auf die Frage von Kärnten und auf die slowenische nationale Lage und damit auf das Wesen des Slowenentums. Mit diesen Fragen schnitt er die aktuelle Problematik jener Zeit in Slowenien an und bahnte den Weg zu einem bewußten nationalen Aktionsprogramm, zur gemeinsamen nationalen Abwehr, die über die parteiliche und ideologische Spaltung hinausgehen würde. So trat er mit seiner aktuellen nationalpolitischen Publizistik und als aktives, führendes Mitglied des slowenischen katholischen akademischen Vereins ZARJA und insbesondere als "junger Mitarbeiter" von "Dejanje" in das öffentliche gesellschaftlich-politische Leben ein.

Als Anhänger des christlichen Sozialismus und ZARJA-Mitglied unterstützte er auch die christlich-sozialistische Jugend - die Christliche Arbeiterjugend und den Christlichsozialistischen jugoslawischen Fachverband (JSZ), insbesondere mit Artikeln in "Delavska Pravica", dem Organ der JSZ.

Die Jugendpublizistik von Bogo Grafenauer ist mit ihren gedanklichen Erkenntnissen in mancher Hinsicht noch heute aktuell, sie stellt ein kostbares Erbe dar, das allen Slowenen bewußt sein müßte.

²⁴ Bogo Grafenauer, Zgodovinska kultura, Dejanje, III, 1940, št. 7, str. 254.

²⁵ Bogo Grafenauer, Uvodni zapis ob ponatisu člankov od 1938 do 1945. V: Bogo Grafenauer, Slovensko narodno vprašanje in slovenski zgodovinski položaj. Ljubljana 1987, str. 9.

JERA VODUŠEK STARIČ

Poskus reprize dolomitske izjave?

Podrobnejši pogled v ozadje problema Kocbek v povojnih letih ter v usodo in ravnanje ostalih krščanskih socialistov po vojni nam razkriva novo dimenzijo problema. Zaplet okoli Kocbekove *Tovarišije*, ustanavljanje Cirilmetodijskega društva katoliških duhovnikov (CMD), zaostrovanje jugoslovanske politike do Vatikana ter številni drugi pojavi, vse do sodnega procesa proti duhovnikoma in krščanskima socialistoma dr. Jakobu Šolarju in dr. Janezu Fabijanu decembra leta 1952, so le navzven nepovezani dogodki. Njihovo politično ozadje nam kaže, da je šlo v celoti za odnos do krščanskih socialistov, njihov položaj v Sloveniji po vojni in za ponovno zavrnitev njihovih političnih pogledov, tudi če so bili v odnosu do slovenske katoliške cerkve še tako antiklerikalni in reformistični, ali pa nepretenciozni v odnosu do slovenske komunistične partije na oblasti in omejeni samo na svobodo kulturnega delovanja. Žal celotne podobe prepletenega dogajanja ne bo mogoče prikazati na tem mestu. V celoti se bomo morali izogniti razmerjem znotraj slovenske katoliške cerkve, njihovemu odnosu do nove ureditve in usodi duhovščine po vojni, čeprav gre v veliki meri prav za delovanje krščanskosocialistično usmerjene duhovščine. Načeli pa bi radi problem razmerja med krščanskimi socialisti, zlasti med njihovimi vidnejšimi osebami in novo povojno oblastjo. Prav tako na žalost ni mogoče podrobneje opisati razgovorov na sestankih krščanskih socialistov pozimi 1945/1946, ko so podrobneje razpravljali o svojem odnosu do OF oziroma o *"likvidaciji politične samostojnosti krščanskih socialistov"*, kot so temu rekli. Teh sestankov so se udeleževali: Janez Gradišnik, Bogo Grafenauer, Jože Udovič, Emilijan Cevc, Stane Osterc, Edvard Kocbek, Franc Jeza in verjetno še drugi.¹

Leta 1948 se je po sporu jugoslovanske komunistične partije s Sovjetsko zvezo podoba političnih razmerij v Sloveniji znova dokaj spremenila, ali pa se je vsaj na prvi pogled tako zdelo. Kot kaže, so ljudje začeli resno misliti, da je napočil konec komunistične diktature in da bodo zavladali novi prijemi v politiki. Prvi vtis je namreč bil, da bodo komunisti ponovno potrebovali in si tudi poiskali pomoč svojih nekdanjih zaveznikov (sopotnikov, kot so jim rekli) iz časa tik pred drugo svetovno vojno in med njo. In pozornost se je še enkrat usmerila na krščanske socialiste.

Medtem je, kot smo že ugotovili, slovenski politični vrh zahteval, slovenska Uprava državne varnosti (UDV ali Udba) pa izpeljevala natančen pregled delovanja vseh političnih strank v Sloveniji.² To delo so opravljali na podlagi gradiva, ki so ga bili zasegli ob koncu vojne, na podlagi gradiva, zaseženega pri povojnih političnih obdolžencih, obsojencih ipd., zlasti pa na podlagi zaslišanj pomembnejših članov predvojnih strank. Ta zaslišanja so si sledila v valovih. Po prvem valu nasilnih metod v prvem povojnem letu ali dveh je UDV pričela uporabljati dosti bolj subtilne metode, metode večkratnih zasliševanj, psihičnih pritiskov, groženj z dokumenti iz časa vojne, groženj s sodišči, izsiljevanja s pritiski zaradi družinskih članov ali stanovskih kolegov, prijateljev, zasledovanja, zlasti pa ovajanja med ljudmi, ki so pripadali istemu krogu, nazoru, stranki, kar se je imenovalo diferenciacija. S pritiski na te svoje ti. agente in informatorje je

¹ Dr. Bogo Grafenauer je avtorici povedal, da so sestanki prenehali potem, ko jim je bilo nakazano, da Ozna ve zanje in jih ne bo dopuščala. O tem govori dr. Bogo Grafenauer v intervjuju v Novi reviji (Nova revija št. 162 / oktober 1995, str. 57). Enega teh sestankov opisuje tudi dr. Stane Gabrovec v intervjuju za Novo revijo (Nova revija št. 167 / marec 1996, str. 67). Tretji sogovornik je po vsej verjetnosti bil prav Bogo Grafenauer.

² Glej tudi J. V. S. *Dosje Mačkovšek*, Uvod, Viri 7, ADS, Ljubljana 1994.

vplivala na dejanja znotraj posameznih skupin oziroma jih je usmerjala. Hkrati pa je svoje nadrejene in vodilne politične forume (CK KPS, politbiro, glavni in izvršni odbor OF) obveščala o početju in razpoloženju med nekdanjimi političnimi skupinami, v cerkvenih krogih, ministrstvih, itd.

Za tovrstne potrebe sta v tem času nastala tudi dva elaborata o krščanskem socializmu na Slovenskem. Prvega je napisal Borut³ in nosi datum 17. oktober 1947. Začenja z značilno udarno ugotovitvijo, ki kaže na temeljno nerazumevanje krščanskosocialnega gibanja in obenem na raven razmišljanja slovenskih komunistov po vojni: *"V bojazni, da ne bi cerkev izgubila svojih pozicij med vernim delavstvom, so začeli njeni ideologi oznanjati svoje socialne nauke, ki so bili včasih - iz razumljivih političnih in psiholoških razlogov - precej podobni socialno-demokratskim, le da so proti materializmu postavljali krščanstvo. Krščanski socializem je torej tipičen pokret za razbijanje razredno enotnih delavnih množic na verski in ideološki podlagi."* Ugodnega razpleta zgodbe torej že vnaprej ni bilo mogoče pričakovati.

Skozi to analizo se vleče delitev krščanskih socialistov (ks-ovcev, kot jim pravi) na tiste, ki so leta 1941 pristopili v OF, in ostale. Zelo poenostavljena je ocena nagibov in razlogov pri tistih, ki v OF niso pristopili: *"Znaten del krščanskih socialistov, zlasti duhovščine, ki so priznavali za svoje voditelje Gosarja in Jakoba Šolarja pa je okleval in premišljeval, kako bi iz ustanovljene OF in svojega pristopa v njo potegnil zase čimvečjo korist... V ta namen je Gosar obiskal l. 1941 vodilnejše ljudi iz drugih političnih skupin... in jim predlagal kolektiven vstop v OF, da bi v njej čimbolj utrdili svoje pozicije... Partija je kmalu pogruntala Gosarjeve namene."* Elaborat nato na podoben način nadaljuje z opisom te skupine krščanskih socialistov v času vojne, njeno povezavo z nagodetovci (Staro pravdo), Šukljjetovimi samostojnimi demokrati in mlado JNS in jih vse oceni kot sredinsko, jugoslovansko, monarhistično in anglofilsko naravnane.

Za krščanske socialiste po vojni pa pravi: *"L. 1945 so KS-ovci stali na stališču, da je treba sicer ohraniti OF, da pa je treba politično bazo OF razširiti, dovoliti obstoj še drugih strank, ki bi bile enakopravne s KPS in ki bi paralizirale premoč KPS, ki jo je ta imela v OF."* Dalje elaborat navaja poskus krščanskih socialistov za obnovo stranke, ki da se kaže v poskusu krščanskih socialistov, da bi obnovili samostojno društvo Zarja. Ideja o tem naj bi se bila porodila, ko so se krščanski socialisti l. 1945 zbrali v Kamniku na pogrebu nekega svojega člana.^{3a} Za to naj bi si prizadeval tudi dr. Stanko Cajnkar, duhovnik in takrat poslanec jugoslovanske ustavodajne skupščine.

Franc Jeza pa naj bi proti koncu leta 1945 izročil uradno prošnjo za obnovo Zarje sekretarju mestnega odbora OF Ljubljana Sergeju Kraigherju. Medtem pa se je za Bežigradom že osnovala skupina mladincev in se poimenovala Zarja.

Ko Borut ocenjuje razpoloženje med krščanskimi socialisti, ugotavlja, da so med seboj še vedno povezani, in da Kocbek med njimi še vedno zavzema najvišje mesto, toda le formalno. *"Izgleda pa, da je KS-ovska inteligenca zapustila svojega nekdanjega voditelja in je ali opustila svoje KS-ovske zveze ali pa se oklepa radikalnejših ljudi, kot je npr. Pokorn, oz. krščansko socialistična duhovščina."* Ta po njegovem tvori najzanimivejši, najaktivnejši in najnevarnejši del krščanskih socialistov. *"Konkreten program*

³ Najverjetneje gre za Miloša Kobala. Ista oseba je pisala vrsto elaboratov tudi v zvezi z analizo gradiva, objavljenega v knjigi *Dosje Mačkovšek*. V času priprav procesa Šolar-Fabijan je okrožno javno tožilstvo v Ljubljani zaslišalo Miloša Kobala, ki je pričal da je od leta 1943 po nalogu OF deloval znotraj *"belogardističnih vrst"*, odpiral pošto voditeljev kot so bili dr. Albin Šmajd, Rudolf Smersu in drugi, ki jo je prenašal. (AMNZ, ZA - 80 - 3, Zapisnik zaslišanja 18. 12. 1952). Kobal je v tem svojstvu deloval še nekaj mesecev po vojni; ko ga je kot takega junija leta 1945 zaprla Ozna, ga je kmalu tudi izpustila s pripisom "partizan".

^{3a} Verjetno gre za pogreb, oziroma prekop Janeza Tominca, ki ga opisuje dr. Stane Gabrovec v že omenjenem intervjuju (Nova revija št. 167 / marec 1996, str. 68).

te duhovščine je obramba cerkvenih pozicij proti našemu političnemu navalu."⁴ Njene glavne postojanke naj bi bile: škofija, teološka fakulteta, list Oznanilo in kongregacije; med najaktivnejše in najsposobnejše duhovnike pa naj bi sodil dr. Anton Trstenjak, sedaj ko se je moral dr. Jakob Šolar umakniti v ozadje.

Bolj zanimiv je priloženi abecedni imenski seznam krščanskih socialistov, njihove karakteristike in zveze. Vseh je 90, od katoliških duhovnikov do sindikalnih delavcev, poslancev in ministrov; navedli pa bomo le nekatere:

"13. Cajnkar dr. Stanko, ljudski poslanec, predsednik Verske komisije in obenem KS-ovski kulturnik. Ideološko je proti materializmu, na svoji funkciji pa skuša okrepiti cerkvene pozicije. Zveze: Tesno povezan z duhovščino, zlasti s Trstenjakom in Tomincem Romanom. ...

18. Fabijan dr. Janez, dekan teološke fakultete, nekdanji duhovni vodja "Zarje" in urednik glasila "Leonove družbe" Časa. Med okupacijo tesen sodelavec Jakoba Šolarja, sedaj pa vodilen človek v krogu ks-ovske duhovščine. Zveze: teološka fakulteta, ki je v glavnem vsa ks-ovsko usmerjena, dr. Trstenjak, dr. Fajdiga, Stanko Gogala, dr. Cene Logar.^{4a} ...

23. Gogala dr. Stanko, univerzitetni prof. na filozof. fakulteti, eden izmed idejnih voditeljev kršč. soc. pokreta. Predavatelj na številnih sestankih "Zarje" in drugih Ksovskih društvih. Usmerjen odločno proti partijsko, "vodi znanstveno borbo", kakor je sam izjavljal. Bil je urednik "Časa", glasila Leonove družbe skupaj z dr. Fabijanom. Ima predvsem stike s filozofskimi krogi Ksovcev dr. Cenetom Logarjem, Fabijanom in Trstenjakom, Kocbekom. ...

24. Gosar dr. Andrej, univ. prof. na tehniški fakulteti, bivši senator in minister, vodilen krščansko-socialistični ideolog, med okupacijo skupaj s Šolarjem vodja skupine sredinskih krščanskih socialistov. Povezan z Novakom, Prezljem in političnimi krogi, ki so sodelovali v "Slov. zavezi", katere predsednik je bil. Po osvoboditvi se je precej umaknil v ozadje. Zveze: glej Jakob Šolar.

25. Gradišnik Janez, uslužben pri Državni založbi ali pri SKZ, stalen Kocbekov gost in zaupnik.

26. Grafenauer dr. Ivan, upokojeni profesor, Bogo, univ. docent na filozof. fakulteti, Milica, profesorica.

Vsi trije so načelni Ksovci, aktivna pa sta zadnja dva, ker je dr. Ivan že zelo star. Po sistemu vseh ks-ovskih inteligentov smatra Bogo za svojo glavno nalogo zaustaviti prodiranje znanstvenega marksizma. V svojih predavanjih iz zgodovine odklanja marksistično gledanje na zgodovino. Povezuje se s ks-ovskimi elementi na Univerzi, ker je mlad in zelo gibčen, je zelo nevaren. ...

35. Kamušič dr. Josip, advokat v Ljubljani, politično pripadal Besednjakovemu krogu. V Ljubljani vodilen član "Sedejeve družine", med okupacijo sodelavec dr. Jakoba Šolarja in od l. 1941 dalje vodilen organizator sredine na Primorskem. Imel je tesne zveze z vodilnimi cerkvenimi krogi v Vatikanu /škof Fogar/, zvezo z inozemstvom /Londonom/, jug. poslaništvom pri sv. stolici. Po osvoboditvi se je spretno kamufliral in umaknil v ozadje. Njegov interes je, da se umakne v Trst. ...

36. Kamušič Mitja, štud. prava, trenutno najaktivnejši in najnevarnejši mladi krščanski socialist. Povezan z duhovniškimi krogi kršč.-socialistov in dela po njihovih direktivah. Material o njem ima tov. Stjenka. ...

42. Kocbek Edvard, podpredsednik prezidija LS LRS, nekdanji ideološki vodja krš-

⁴ A MNZ (Arhiv Ministrstva za notranje zadeve R Slovenije), ZA - 600 - 11, inv. 292, Krščanski socialisti, "Kratek pregled razvoja krščanskega socializma v Sloveniji".

^{4a} Verjetno je bil mišljen Tine Logar. Bralce opozarjamo, da vse navedbe UDV v elaboratih niso točne. Znano je npr., da sta dr. Jože Pokorn in Edvard Kocbek bila vseskozi prijatelja (prim. z navedbo pod št. 42), Bogo Grafenauer pa naj bi kmalu sprejel dialektični materializem kot metodo (prim. z navedbo pod št. 26).

čansko-socialistične mladine in inteligence sploh, urednik "Dejanja". Po osvoboditvi je precej zagrenjen in užaljen, pričakoval je, da bo za svoje zasluge višje nagrajen. Krščanski socialisti, zlasti tisti, ki niso sodelovali v osvobodilnem gibanju so svojega nekdanjega voditelja zapustili. Nekateri krogi /KS-ovska duhovščina, krog dr. Pokorna/, pa so proti njemu celo sovražno razpoloženi, ker ga dolžijo, da je prepustil krščanski socializem brez milosti partijskim zobem. Njegovi prijatelji so predvsem Gradišnik Janez, ki mu je najzvestejši, Kovač Stane, Koblar France. Izgleda, da Kocbek nima posebnih političnih ambicij, čeprav je filozofsko še vedno na liniji kršč. socializma. ...

45. Kovač Stane, bil včasih pri oddelku za izgradnjo oblasti, Danica, uradnica v Ljubljani. Kovač Stane je bil od vseh KS-ovcev, ki so bili v našem državnem aparatu l. 1945 najostrejši proti "uzurpaciji oblasti po Partiji". Povezan je s Tomanom Tonetom, ki ju veže sorodstvena vez. Imel je tudi stike s Kocbekom. ...

61. Pogačnik dr. Jože, biv. ravnatelj Marjanišča, sedaj obsojen in v zaporu. Pod njegovim ravnateljevanjem se je Marjanišče spremenilo v centralo Šolarjevega delovanja. Šolar je imel tam tudi svojo sobo, kamor je vabil na razgovor svoje zaupne ljudi. Pogačnik je aktivno verboval razne študente, da bi ustvarjali Šolarjevo terensko organizacijo. Njegov sektor so bile zlasti ljubljanske dijaške kongregacije, kjer se je stikal z jezuiti, dr. Vilkom Fajdigo itd. ...

62. Pokorn dr. Jože, minister v vladi LRS /pravosodni/. Pokorn je v preteklosti bil pristaš obeh sicer zelo sorodnih si skupin - stare SLS /Brecelj in Sernec/ in krščanskih socialistov. Tako je tudi po osvoboditvi njegova skupina ali bolje družba sestavljena iz obeh strančic /dr. Ivan Stanovnik, dr. Janko Lavrič, dr. Jakob Mohorič/. Politično je Pokorn bil usmerjen proti-partijsko in za nekakšno obliko češke demokracije. Zanimivo je, da se je nanj in na dr. Stanovnika vezal tudi dr. Vinko Vrhunec. ...

73. Šolar dr. Jakob, prof. kl. gim. v Ljubljani, dodeljen Akademiji znanosti, stanuje Dolničarjeva ul. 2. Med okupacijo centralna osebnost sredinskih organizacij, eden najsposobnejših ljudi v skupinah, ki so delovale izven OF. Član Slov. zaveze. Sodelavec dr. Gosarja, prof. Krošlja in Karla Novaka. ... Po osvoboditvi se je Šolar vrnil kot mučenik iz Dahaua in se politično, prav tako kakor Gosar, umaknil v ozadje. Toda razni znaki, kakor tudi bližina škofije, kamor se je preselil, kažejo, da je Šolar še vedno aktiven ali vsaj prikrit, da bo ob svojem času lažje udaril. ...

82. Udovič Jože, član Znanstvenega inštituta in književnik, povezan z mlajšo generacijo KS-ovcev, ki pa se mu zdi vsaka samostojna akcija krščanskega socializma brezupna. ...

89. Žumer Srečko, tipograf in biv. predsednik JSZ, sedaj ljudski poslanec v Skupščini narodov. Vzdržuje stike z Muskom Vitom, Kocbekom, raznimi duhovniki iz ks-kroga /vetov. Tomaž!/. ...

90. Žumer dr. ing. Matija, brat zgornjega in univ. prof. na tehniki, je bil vsaj dosedaj v redu in ni bilo mogoče zabeležiti ničesar na njegov račun."⁵

Jeseni 1949 je za potrebe Udbe nastala druga analiza stanja med krščanskimi socialisti: "Krščanski socializem v Sloveniji". 25. novembra 1949 jo je napisal nepodpisani avtor. Uporabljal je gradivo, ki ga je bila pripravila Udba, toda tudi sam je, vsaj tako je videti, nekoč pripadal širšemu krogu krščanskih socialistov. Na to kaže njegovo zelo podrobno poznavanje razmer, zlasti pa ljudi v tem gibanju. Naša domneva je, da gre za dr. Marijana Breclja. Jezik, ki ga je uporabljal, je poln hvale zgodovinski vlogi partije in OF ter poln revolucionarnega izrazoslovja: reakcija, proletarska revolucija, povezovanje progresivnih sil... V elaboratu je skušal oceniti ravnanje krščanskih socialistov. Razmere leta 1945, ko je navzven vladala popolna enotnost OF, je povzel skoraj dobe-

⁵ A MNZ, ZA - 600 - 11, inv. 292, Krščanski socialisti, "Kratek pregled razvoja krščanskega socializma v Sloveniji".

sedno iz prvega elaborata, ki mu je očitno tudi sicer služil kot podlaga: "V očitnem nasprotju z duhom in koristmi revolucije so se KS (krščanski socialisti - op. J. V. S.) takoj 1945 postavili na stališče, da je sicer treba ohraniti OF, da pa kaže njeno politično osnovo razširiti in dovoliti obstoj še drugih strank, ki bi bile enakopravne s KPS, paralizirale njeno premoč v OF (Borut, akt 391⁶). V tem se KS še niso odrekli svoji težnji iz okupacijske dobe (akt 342). Za podobnim ciljem stremlje Kocbek (brez snovanja samostojne KS stranke), ki sicer stoji na stališču enotnosti OF, a bi rad vodilnosti delavskega razreda v njej predpostavil vodilnost kmetov (poskus v Ljudski skupščini, analogija z eserji) (Borut 392)."⁷

O razmerjih, ki naj bi vladala med krščanskimi socialisti, pa pravi, da levo krilo krščanskih socialistov (Tone Fajfar, Jože Udovič, pa tudi E. Kocbek) nasprotuje samostojnemu organiziranju, ker bi tako postali zatočišče "vseh mogočih reakcionarnih elementov". Za krščanske socialiste, ki so bili med vojno povsem na liniji OF (dr. Anton Trstenjak, Fran S. Finžgar, dr. Anton Vodnik) ali z njo simpatizirali (patra Tomince, Grafenauer), navaja, da so mnenja, da bodo pridobitve revolucije ostale, da pa bo z evolucijo ostalo odpadlo in se bodo trdote oblasti omilile. Medtem pa je krščansko-socialistična "sredina" okoli dr. Andreja Gosarja (dr. Jakob Šolar, dr. Janez Fabijan) zagrenjena in osamljena, ne sodeluje v OF, umaknila se je v ozadje in ne pričakuje sprememb. Za radikalnejše nasprotnike partije pa sta veljala dr. Jože Pokorn s krogom stare SLS (dr. Ivan Stanovnik, dr. Jakob Mohorič ter nekateri liberalci kot naprimer dr. Vinko Vrhunec) in krščanskosocialistična duhovščina.

Pisec dalje navaja stališče krščanskih socialistov do povojne oblasti oziroma njihov odnos do Komunistične partije (KPS), tako da citira udbovska poročila, ki pravijo, da je dr. Jože Pokorn "protipartijsko usmerjen in je za nekakšno obliko češke demokracije", da Frančku Brejcu "ne diši teror Partije", da je Jožko Zemljak nezadovoljen z "diktaturo Partije v politiki". Podobna so bila stališča drugih, ki jih pisec prav tako dobesedno navaja, naprimer dr. Jožeta Lavriča, dr. Jožeta Mohoriča, dr. Stanka Gogale, Staneta Kovača, Edvarda Kocbeka, Srečka Žumra, Janeza Gradišnika. Med njimi tudi zgodovinarjev: "... dr. B. Grafenauer smatra za svojo glavno nalogo zaustaviti prodiranje znanstvenega marksizma in v svojih predavanjih iz zgodovine odklanja marksistično gledanje; dr. J. Klemenc smeši marksistično postavljanje zgodovine..."⁸. Tudi iz te analize lahko razberemo, da se krščanski socialisti niso pomembneje povezovali, izjema so le primeri, ko so si medsebojno pomagali. Za Kocbeka in Fajfarja je nekajkrat izrecno zapisano, da odklanjata strankarsko povezavo krščanskih socialistov. V čem je torej bila nevarnost krščanskega socializma na Slovenskem v povojnih letih? Pisec drugega elaborata jo pokaže na koncu, v sklepnem poglavju, katerega naslov je "Moralna skupnost krščanskega socializma". Kot je videti že iz naslova, ugotavlja pisec, veže krščanske socialiste, kljub pomanjkanju formalne strankarske organizacije, neka "stalna živa veza", ki jih je povezovala ves čas pred vojno in med njo in je tudi sedaj vaba za organiziran nastop na verskem, kulturnem ali političnem področju. Nevarnost pa se mu zdi še toliko večja, ker se krščanski socialisti vežejo na predstavnike novega, modernega katolicizma na Slovenskem. "Kakor je bila nekoč duhovščina ogrodje politične stavbe SLS in vseh njenih pomožnih ustanov, tako je ona s svojimi novimi, mladimi, prožnimi, prilagodljivimi in sposobnimi močmi nedvomno tudi zdaj najmočnejša notranja kohezijska sila KS (krščanskega socializma - op. J. V. S.), ki se ga bo oklenilo predvsem konservativno kmetstvo kot tiste skrajne leve politične smeri, ki jo bo katolicizem v novih razmerah pri nas ne le toleriral, marveč tudi osvojil in pospeševal

⁶ Na tem mestu se pisec tega elaborata sklicuje na podatke, ki mu jih je posredovala Udba, oziroma Borut. Ti akti niso priloženi zgoraj navedeni Borutovi analizi.

⁷ A MNZ, ZA - 600 - 11, inv. 292, Krščanski socialisti, "Krščanski socializem v Sloveniji".

⁸ Ibidem.

kljub papeški okrožnici *Quadragesimo anno*, ki je bila preračunana na drugačne pogoje in je njena veljavnost za naše pogoje gotovo preklicana. Ista Cerkev, ki je še pred par leti izrekla anathema nad krščanskim socializmom, se danes sama oklepa iste politične smeri kot rešilne in zveličavne." Če upoštevamo to tezo in ugotovitev prvega pisca - Boruta, da krščanski socializem še vedno tvori celoto z ostalim katoliškim taborem, zlahka ugotovimo, da sta Udba in slovenska partija videli nevarnost v krščanskem socializmu prav zaradi tega, torej v njegovi pripadnosti oziroma pripadnosti njegovih članov katoliški cerkvi. In to bi bil lahko tudi odgovor na dogajanje v mesecih, ki so sledili.

V nasprotju s pričakovanji krščanskih socialistov je komunistična partija ravno v tistem času začela zaostrovati svoj odnos do katoliške vere in cerkve. 20. aprila 1949 je politbiro CK KP Slovenije med razpravo o problemih šolstva in agitpropa ugotovil, da je v Sloveniji 80 % porok cerkvenih, da je pri skoraj 100 % pogrebov cerkveni obred in da je pri odnosu do verouka vse preveč mehničnega izbijanja verouka in premalo ideološke borbe. Zato je sklenil, da je potrebno vprašanja verouka in verskih obredov sploh politično zaostri po partijski in frontni liniji, pokopališča pa naj prevzamejo ljudski odbori.⁹

Nekaj mesecev pozneje politbiro, ob navzočnosti še nekaterih članov CK¹⁰, še ni bil zadovoljen s partijsko učinkovitostjo. Tokrat je ob razpravi o problemu "*politike na vasi*" ugotovil: "*Mobilizacija za gospodarstvo, davki, odkupi, zaostritev mer proti duhovščini, pospešena akcija za zadružništvo, informbirojevska kampanja, nekateri pobegi čez mejo, ter v zvezi s tem več novih aretacij, zahteva več političnega dela, objasnjevanja in seznanjanja celotnega našega aktiva z vso problematiko...*" Poudaril pa je, da je prekomerna zaostritev proti duhovščini nezaželena, saj ni nujno sprožiti "*proti nam*" vso vatikansko propagando. "*Treba je voditi predvsem politiko napram duhovščini na liniji diferenciacije, z administrativnimi ukrepi pa se jih žene v enotno fronto.*" Zato naj bi sklicali glavni odbor Osvobodilne fronte, bolj pogosto naj bi se začel sestajati tudi izvršilni odbor OF, na te seje naj bi vabili tudi ministre in sklicalinaj bi več "*sistematičnih zborovanj na terenu*".¹¹ Taka direktiva o ne prevelikem zaostrovanju odnosov s cerkvijo je bila za tisti čas seveda razumljiva, saj se je partija hkrati spopadala z upravno reorganizacijo, ustanavljanjem KOZ (kmetijskih obdelovalnih zadrug), informbirojevstvom, lastno organizacijo, kadrovanjem, linijo in disciplino (želela si je več proletarcev v partiji, da bi partija in OF lažje vodili razredno politiko, kot je dejal Miha Marinko na seji politbiroja 13. januarja 1949), pa še z mladino, univerzo itd.

Udba pa je ta čas, hkrati z nastankom obeh elaboratov, začela zelo natančno spremljati dejavnost posameznikov iz krščanskosocialistične skupine in si je v ta namen med njimi priskrbela najprej enega in nato več agentov.

Odnos do krščanskosocialistične skupine se je še dodatno zapletel po pobegu Franca Jeze čez mejo v Italijo konec leta 1948. Očitno je Jeza pobeg nekaj časa načrtoval, saj se je kot novinar Slovenskega poročevalca dal premestiti v Tolmin, o svoji nameri pa se je pogovarjal tudi z nekaterimi prijatelji. Kaže, da je svoje poglede razkril proti koncu marca 1948 tudi Kocbeku, ko ga je obiskal.¹² Po Jezovih izjavah po prihodu v Trst

⁹ AS, Arhiv CK ZKS, CK KPS, I. 1949, Zapisnik seje biroja 20. aprila 1949.

¹⁰ "Biro" ali politbiro so takrat bili Miha Marinko, Vlado Krivic, Boris Kaigher, Ivan Regent, Viktor Avbelj, Stane Kavčič, Ivan Maček, Janez Hribar, Lidija Šentjunc in Jože Potrč; od članov CK so na tej seji prisostvovali Albert Jakopič, Marijan Breclj, Matija Maležič, Janez Vipotnik in politikomisar X. armije JLA.

¹¹ AS, Arhiv CK ZKS, CK KPS, I. 1949, Zapisnik seje biroja 24. junija 1949.

¹² Edvard Kocbek, Dnevnik 1948, CZ, Ljubljana 1995, str. 25. O tem pogovoru je Kocbek zapisal: "*Videl sem v njegovih očeh, da me ima za strahopetca, za človeka, ki ga položaj in udobje kvarita in zaslepljata. Nekaj nevarnega se je v njem prižgalo. Mislim, da je takih ljudi mnogo več, kakor si kdor koli med nami to misli.*" Po kasnejši izjavi Jezove sodclavke je to storil, ker so ga klicali na UDV in ga

sodeč, je pobegnil, ker v Sloveniji ni bilo kulturne svobode. V Trstu se je Jeza pridružil krogom Slovenske krščanskosocialne zveze (SKSZ), na čelu z dr. Simonom Kregarjem, dr. Petrom Šorlijem in dr. Antonom Kacinom. Po mnenju nekaterih v Udbi pa je Jeza pobegnil po direktivi ameriške obveščevalne službe, kasneje so temu dodali še podatek, da je pobegnil, ker ni uravnovešen; za Udbo so bili v SKSZ tako ali tako vsi ameriški agentje. Franc Jeza je nato, seveda previdno, že 1949 iskal stike s prijatelji v Ljubljani. Kot vemo je 7. oktobra 1949 pisal dr. Janezu Fabijanu in ga prosil za podatke o političnih razmerah doma, o odnosu med državo in cerkvijo, o Cirilmetodijskem društvu, o politiki na vasi, obenem pa za podatke o Ozni, zaporih in taboriščih, prisilnem delu... Takšnih pisem in sporočil naj bi bilo več, kot se je na sodnem procesu proti Šolarju in Fabijanu decembra 1952 kasneje izkazalo. Hkrati se je dr. Janezu Fabijanu iz Trsta oglasil tudi njegov nečak Jože Balanč, ki je v Trst pobegnil leta 1949. Balanč je bil predtem eden od "organizatorjev" Zveze demokratične mladine (ZDM) in Krščansko demokratske mladine (ZKDM). Pozornost Udbe se je zato usmerila na nekdanje zarjane. Udba je pripravila spisek vseh možnih sodelavcev Franca Jeze. Na spisku so se poleg dr. Fabijana in dr. Šolarja znašli še Alojz Rebula (ki je takrat študiral v Ljubljani in je zaradi svojih potovanj iz Trsta v Ljubljano veljal za kurirja med Jezo in Šolarjem ter Fabijanom), Janez Gradišnik, Emilijan Cevc, Jože Zemljak, Franček Majcen¹³, Stane Gabrovec, Jože Udovič, Bogo Grafenauer, Janko Zaletel, Jože Dolenc ter seveda Edvard Kocbek, Srečko Žumer in Stanko Cajnkar.¹⁴ Šolarja je Udba kmalu "prekvalificirala" v kategorijo 2a, kamor so sodili ti. aktivni protinarodni elementi. Pritiski, zlasti psihični, ki jih je potem nad naštetimi izvajala, so bili neusmiljeni in popolnoma stalinistični: od zaslišanj, zasledovanj, prisluškovanj in zbiranja kartotek¹⁵ o njih, iskanja njihovih zvez, do "vrbovk", torej prisilnega ali manj prisilnega, ti. patriotičnega ovaduštva. Temu so se izmikali vsak po svoje, nekateri bolj, drugi pa manj uspešno. Podatke so zbirali o vseh krščanskih socialistih enako, tako o tistih v OF, kakor o tistih zunaj OF. O Kocbeku so na primer zbirali podatke že od leta 1946, od leta 1949 pa je že poročalo o njem več agentov, nekateri tudi iz vrst krščanskih socialistov. Na UDV so naredili razpredelnico s Kocbekovimi obiski in razgovori, naprimer: "*Obiski na SNOS-u: Gradišnik vsak dan; 5. XI. 46 Kovač Stane, precej dolgo; 6. XI. 46 Kocbeka ni bilo - žena na porodu...*"¹⁶ Izvode teh poročil je prejemale vodstvo UDV, med njimi Niko Šilih in Mitja Ribičič.

Na podoben način je začela Udba že kmalu po vojni zbirati podatke o dr. Janezu Fabijanu. Leta 1945 naj bi po njihovih ocenah sicer miroval, a leta 1946 ga je že prvič zaslišala, obenem pa pri njem že tudi opravila hišno preiskavo in mu zaplenila pisma, rokopise, okrožnice ter drugo gradivo. Leta 1947 je ljubljansko poverjenišтво UDV nekaj časa nadziralo njegovo gibanje oziroma mu je sledilo. Zabeležili so njegove stike

želeli pridobiti za informatorja, da bi "špicljal" Kocbeka. (Zbornik simpozija o F. Jezi, DSI, Trst, 1994, str. 77.) Dejstvo pa je, da je bil Jeza globoko nezadovoljen z razmerami v Sloveniji in je to povedal tako prijateljem kot ob prihodu v Trst (Ibidem, str. 107).

¹³ O njem so takrat krožile govorice, ki so jih povzemali tudi krščanski socialisti, da je leta 1948 prebegnil v Avstrijo. Leta 1950 ga najdemo v Budimpešti, po nekaterih podatkih pa naj bi bil tudi zaprt na Golem otoku.

¹⁴ Dokumentacija Sovc, II 0022360-62.

¹⁵ Tako si je oktobra 1950 Zdenko Roter v imenu 2. oddelka UDV za Slovenijo priskbel podatke od ljubljanskega poverjenišťa UDV tudi o Bogu Grafenauerju, kjer je med drugim pisalo: "*Izhaja iz malomeščanske družine. Preživlja se z mesečnim zaslužkom. V biv. Jug. se je nahajal pri starših in posečal šolo. Vzgojen je v klerikalnem duhu in je bil popolnoma podrejen cerkvi in duhovščini... Med okupacijo je bil še nadalje naklonjen cerkvi. Družil se je v glavnem z ljudmi, ki so bili naklonjeni bega... Po osvoboditvi je na terenu strogo pasiven. Za politične dogodke se sploh ne zanima. Še vedno zahaja v cerkev... Njegov oče je imel preje velike stike z škofom Rožmanom...*"

¹⁶ Dokumentacija Sovc, II 0021348. Iz teh poročil je mogoče razbrati, da je Kocbek sumil, da ga opazujejo, zato ni želel spodbujati kakršne koli politične dejavnosti krščanskih socialistov.

s F. Snojem, dr. Borisom Furlanom in dr. Črtomirjem Nagodetom, stike z organizacijo ZKDM, proučevali pa so tudi njegove stike z Janezom Marnom - Črtomirjem med vojno.¹⁷ Zamerili so mu zlasti nasprotovanje OF med vojno, čeprav so priznavali, da ni sodeloval ne z okupatorjem in ne z "be-ga" in da je bil oster nasprotnik politike dr. Lamberta Ehrlicha; zabeležili so tudi, da jeseni leta 1949 ni hotel pristopiti v Cirilmetodijsko društvo. UDV ga je ponovno zaprla 17. maja 1950, tokrat zaradi *sumljivih zvez* z inozemstvom. Kapetan Zdenko Roter, šef 2. odseka 2. oddelka, ga je natančno zasliševal o vseh njegovih zvezah, zlasti z nečakom Balančem in skupino ZKDM na klasični gimnaziji, o delovanju med vojno, o raznih osebah, tako od škofa Vovka do stikov z Jezo, obiskov Alojza Rebutle pri njem in pisem, ki jih je dobil od duhovnika Jakoba Žaklja iz Trsta. Predno pa so ga izpustili, je imel 20. maja daljši razgovor z ministrom za notranje zadeve Borisom Kraigherjem in enim od vodilnih v UDV za Slovenijo, ki je bil po činu polkovnik, kar sta bila edinole še oba pomočnika ministra Mitja Ribičič in Niko Šilih ter načelnik 2. oddelka UDV Bogomir Peršič. V razgovoru so mu povedali, da ga bodo izpustili pod naslednjimi pogoji: da bo v popolni tajnosti z njimi še naprej razčiščeval določene stvari, da bo molčal in obdržal svoje obveščevalne zveze ter da bo lojalen do FLRJ in si bo prizadeval za sporazum med duhovniki in oblastjo. Hkrati so ga poučili, kaj naj govori o svoji aretaciji, mu dali telefonsko številko, kamor naj telefonira, ko pride k njemu Rebutla, in mu zagotovili, da bodo zaradi njega izpustili Močnika (verjetno je mišljen profesor teološke fakultete dr. Vinko Močnik).¹⁸

Leta 1950 sta slovenska in jugoslovanska partija začeli reorganizacijo državne ureditve in gospodarstva, vedno več se je govorilo o novi poti v socializem (odklanjalo se je sovjetsko), o demokratizaciji in decentralizaciji, izvoljeni so bili prvi delavski sveti. Toda ti procesi niso pomenili bistvenih sprememb v odnosih do katoliške cerkve in do krščanskih socialistov. Nasprotno, krivulja zaostrovanja se je začela postopoma vzpenjati. Za marec 1950 so bile napovedane nove volitve v Ljudsko skupščino FLRJ. Krščanski socialisti, ki so po spopadu s Kominformom pričakovali bistvenejše spremembe, so bili - oziroma naj bi bili - mnenja: "*Partija bo polagoma morala iti na širšo bazo pritegovanja nepartijskih elementov v upravljanje države.*"¹⁹ Sami sicer niso načrtovali samostojnega nastopa na volitvah, pač pa so bila med njimi deljena mnenja, ali gre z oblastjo sodelovati pri kandidaturah za volitve ali ne. Ljubljanski krog (Edvard Kocbek, Srečko Žumer in dr. Jože Pokorn) je bil za sodelovanje s partijo in si je želel zagotoviti čim večje pravice in soudeležbo v vodstvu države ter morebitne večje možnosti za kulturno udejstvovanje. Mariborski krog na čelu z dr. Janom Šedivyjem pa je bil za abstinenco. Zmagalo je prvo mnenje. Toda izkazalo se je, da so celo dotedanji poslanci iz vrst krščanskih socialistov ostali brez kandidatur (npr. Srečko Žumer). To jih je močno razočaralo, a verjeli so, da so rezultati volitev potrjeni, da je OF v resnici dobila le 35 % glasov in da so bile volitve, ki naj bi izmerile razpoloženje ljudstva, v resnici poraz za partijo ter da je partija izgubila ugled in zaupanje. Vzroke za to stanje so videli v prevelikem monopolu partije, v prehitri socializaciji vasi (KOZ), prenatli industiali-

¹⁷ Marn naj bi proti koncu leta 1943 ali v začetku 1944 prišel v Ljubljano in se sestal z Zarjani (dr. J. Fabijanom, F. Jezo, Vladom Ločniškarjem, Vitkom Muskom in še nekaterimi). Na sestanku je obširno razlagal o odnosu do krščanskih socialistov v partizanih, kako jih komunisti odstranjujejo z vodilnih mest, da so njega aretirali, ker ni hotel vstopiti v partijo, da so Kocbeka z revolverjem prisilili podpisati Dolomitsko izjavo, o likvidaciji Udovča in Šafarja ipd. Zarjani pa, po kasnejšem pripovedovanju, niso nasledli vsem Marnovim novicam.

¹⁸ Dokumentacija Sove, II 0022498. Polkovnik ga je v nadaljevanju prepričeval, da bi duhovniki sedaj lahko bili bolj naklonjeni Titovi partiji, ki se razlikuje od drugih in se da z njo lažje pogovarjati, ko je opustila "*navade VKP/h*"; da naj se tudi duhovniki demokratizirajo, postanejo ljudski, se osamosvojijo od Vatikana, ki da je danes pod vplivom Anglo-Američanov; Vatikan je namreč tisti, ki nas sili, da preganjamo cerkev, etc.

¹⁹ Dokumentacija Sove, II 0021322, "*Pregled delovanja krščanskih socialistov v letu 1950*".

zaciji ter preostri borbi proti religiji. Ponovno so ocenili, da bo razvoj zahteval večjo demokratizacijo in koalicijo oblasti: "*Iniciativo bo morala dati Partija, kot jo je dala na Pugledu za znane izjave KS-arjev*".²⁰ Odgovor na takšna in podobna razmišljanja je prišel v mesecih, ki so sledili, skozi razpravo, ki jo je partijsko jedro v OF izpeljalo s Kocbekom in z ukrepi oblasti proti *dvigu reakcije in klerikalizma* in proti politiki katoliške cerkve na Slovenskem.

Odnosi med oblastjo in katoliško cerkvijo so bili slabi že od konca vojne, vrstili so se pritiski na duhovnike, aretacije, prepovedi cerkvenega delovanja in stalni poskusi, da bi dobila oblast vpliv na cerkev in jo hkrati odtegnila od Vatikana (koncept narodne cerkve). Leta 1949 je oblast oziroma IO OF spodbudila ustanovitev Cirilmetodijskega društva, da bi tako "*zdiferencirala*" duhovnike oziroma spodbudila tiste med njimi, ki so ji bili naklonjeni. Društvo je imelo svoj ustanovni občni zbor 20. septembra 1949.²¹ Odpor uradnih cerkvenih krogov do te ustanove je bil razumljiv, če upoštevamo, da so slutili tisto, kar nam danes pričajo dokumenti. UDV je za leto 1950 poročala, da je še naprej delovala z diferenciacijo med duhovniki in za krepitev CMD. Organizirala je, da so člani društva imeli protestna zborovanja proti dekretom cerkvenega vodstva in Vatikana, oblast je materialno podpirala člane društva in časopis Nova pot itd. "*V takih razmerah je bil oktobra 1950 prvi občni zbor CMD. Udeležilo se ga je 142 izvoljenih kandidatov, od teh 75 % sodelavcev UDV*".²² Društvo je za predsednika ponovno izvolilo župnika Bajta, ki je bil že ekskomuniciran. UDV je, kot je poročala, spodbujala diferenciacijo tudi na teološki fakulteti, vodila pa je svoje "*akcije*" tudi med redovi.

Proti koncu leta 1950 je UDV zabeležila naraščajočo aktivnost med krščanskimi socialisti.²³ "*V ospredje stopa Kocbek, ki je ves ta čas bil izoliran od ostalih KS-arjev*".²⁴ Dejansko je septembra 1950 v Slovenskem poročevalcu izšel odmevni Kocbekov intervju, ki ga je pripravil France Novšak.²⁵ Intervju ni bil samo Kocbekov odgovor na kritiko Herberta Grūna, ki se je nanašala na "*Tovarišijo*", temveč je izražal tudi njegov pogled na trenutna družbena vprašanja. Odprl je vprašanje metode²⁶, meneč, da je metoda pomembnejša od stališč, nato pa je svojo kritiko sistema izpeljal na področju kulture. Začel je s tem, da vlada v Sloveniji kulturna kriza, govoril je o moralni razdalji med slovensko resničnostjo in kulturnimi obrtmi in dodal: "*Kulturna tvornost podira miselne malike in nasprotuje miselnemu manijaštvu, nikoli ne more biti neposredna projekcija ideologij in izvrševalka njihovega vistosmerjanja*".²⁷ S tega je prešel na

²⁰ Ibidem.

²¹ Glej *Ustanovni občni zbor Cirilmetodijskega društva katoliških duhovnikov Ljudske republike Slovenije*, uredil prof. Viktor Merc, Ljubljana, 1950.

²² Zgodovina organov za notranje zadeve v SR Sloveniji, I/5/a, str. 87.

²³ V enem od agenturnih poročil piše: "*S. Žumer v šali pravi: Snoči, 9. 8. 1950, smo "ilegalna vlada" imeli sestanek. Navzoči: Lojze Žumer, Srečko Žumer, Matija Žumer, Jože Dolenc, Kopač, dr. Pokorn, Musek, Koprivec, Pitako. Naknadno prišel Edi Kocbek. Na dnevnem redu so bili pogovori o perečih vprašanjih sodobnosti. Radio vesti, domače vesti, Koreja, SSSR, Amerika i.t.d. Kocbek je rekel: Do sprememb bo prišlo in mora priti... Kaj dosti si niso upali govoriti, ker je Kocbek na sumu, da čveka... Lojze Žumer pravi: Sedaj držimo le svoje pozicije. Kakšne vidne organizacije ne smemo delati, ker bi bilo prenevarno...*" (Dokumentacija Sove, II 0021572.)

²⁴ Dokumentacija Sove, II 0021323.

²⁵ Slovenski poročevalec, 19. september 1950.

²⁶ Kasneje je v svoj dnevnik zapisal: "*In ta nevarni potencial (da so bili Slovenci tisti trenutek pripravljene sprejeti tudi najbolj reakcionarno vlado - op. J. V. S.), ki si ga je ustvarila partija sama s svojo noro leninistično prakso (udariti takoj in brez usmiljenja po točki največjega odpora, vsakdo more brez izobrazbe stopiti z dobro voljo in začetniškim znanjem na kakršno koli mesto, iskati reakcionarja v slehernem lastniku, predvsem pa v kmetu), je mogoče znižati in nevtralizirati ali s spremembo metode ali pa z naslonom na pozitivni zavezniški svet, to se pravi na Ameriko... Jaz sem še vedno za prvo.*" (E. K., Dnevnik 1951-1952, str. 85-86.)

²⁷ Medtem ko se je Kocbek javno zavzel za opuščanje načela "*vistosmerjanja*" (enotirnosti), se je Lidija Šentjunc dobro leto popreje, ko je politbiro razpravljal o učinkovitosti dela partije in vlade na področju gospodarstva, zavzela za dosledno izpeljavo "*edino načelja*". (AS, Arhiv CK ZKS, CK KPS, leto 1949,

splošno raven in se zavzel za nove metode (in ne samo stališča), večji poudarek naj bi bil na strokovnosti in večji posluš za individualne človekove potrebe. Še več, jasno je dejal, da temeljna človeška vprašanja niso le družbeno-gospodarska, posebno še sedaj ne, ko smo dosegli družbeno varnost, ampak je trenutno pomembno vprašanje družbene zrelosti, ki je imanentno kulturno vprašanje. Kritiziral je primitivizem (v ljudski prosveti), vulgarne oblike "*propagandizma in utilitarizma*" in zaključil, da smo padli v posnemanje nižjih civilizacij. Ker slovenski politični delavci niso pravočasno odgovorili na te trditve, je o tem novembra razpravljaj slovenski politbiro. Kidrič je menil, da gre za pripravljene stvari, za neko širšo koncepcijo in za ljudi, ki se želijo organizirati vzporedno z OF, da gre za izkoriščanje demokracije v reakcionarne namene. Ni treba biti plat zvona, je menil, toda: "*Dati je treba več vsebine sejam politbiroja in prečiščene stvari prenesti na seje IOOF. Izkoristiti je treba IOOF, da se prečistijo fizionomije ljudi še naprej /Svetek, Kovač, Šnuderl itd./ in tako preprečiti, da bi taki ljudje izkoriščali avtoriteto članov IOOF.*"²⁸

Krščanske socialiste kot skupino pa je zbolela predvsem trditev v Grünovem članku, da so bili le sopotniki v NOB. Prav zato naj bi se, po poročilih, ki jih je zbirala UDV, sestali pri dr. Pokornu: bratje Žumer (Srečko, Lojze, Matija), Andrej Kopač, Kocbek in zakonca Kovač. Kocbek jim je ob tej priliki obrazložil potrebo, da bi imeli svoj lastni kulturni in ideološki časopis (*Slovenska revija* ali *Slovenski glas*), ki bi smel svobodno izhajati. Mnenja so bili, da Kocbekov intervju to svobodo že oznanja, počakati je treba le, da razmere dozori. Množila so se poročila UDV o tem, da se sestaja Kocbekov krog (Tone Toman, Miro Jeršič, Izidor Cankar, Pokorn, A. Vodnik, Jože Dolenc), da sestavlja svoj program, ki naj bi bil zaenkrat le na literarni podlagi, sicer pa je na podlagi francoskega personalističnega manifesta, in podobno.²⁹

Svoje poglede je Kocbek razložil tudi na tretjem kongresu Osvobodilne fronte konec aprila leta 1951 v Ljubljani. Ker je bil kongres posvečen deseti obletnici OF, je najprej spomnil navzoče, da so se tedaj zavzeli za premoč svobode nad drugimi vrednotami. "*Lahko rečemo, da smo se prav zaradi zvestobe svobodi rešili iz objema zaostalega sovjetskega socializma in spočeli nov, naprednejši proces njegovega nastajanja. Kakor je vprašanje resnice človeku intimnejše od vprašanja pravice, tako je vprašanje svobode elementarnejše tudi od vprašanja resnice.*" Nato je vprašanje svobode najprej povezal s svobodo naroda in nato, sedaj, "*ko smo se rešili boljševiške alienacije*" - še z individualno svobodo, svobodo človeka in bil za nastop zoper mistifikacijo v borbi za pospeševanje demokratičnega procesa. Nato se je zavzel za demokratično izmenjavo mnenj, kajti bistvo demokracije mora biti konfrontacija, izmenjava mnenj, naloga Osvobodilne fronte pa je, "*da se iz mehanizma spremeni v organizem*". Na to Kocbekovo stališče je že na kongresu odgovoril Kidrič: da se z njegovo trditvijo ne strinja, da OF ni bila nikoli mehanizem, da pa so bili pojavi mehanizma v delovanju fronte; toda to so bili samo pojavi in ne sistem.³⁰

Toda stvari niso ostale pri tem. Kardelj je že 28. aprila opozoril slovenski politbiro, da je treba razkrinkati sovražnike iz vrst buržuazije, pozitivne predstavnike pa pritegniti, medtem ko naj Kocbeka pripravijo v položaj, da bo kapituliral. Pritegnil mu je

zapisnik biroja CK KPS 11. 1. 1949.)

28 AS, fond CK ZKS, leto 1950, Zapisnik seje politbiroja 14. XI. 1950. Med sklepi seje je bil tudi ta, da je treba razčistiti glede socialistične demokracije, povečati partijsko disciplino in borbo proti gnilemu liberalizmu, v partiji pa zaostri borbo proti liberalnosti do verskih obredov, novi člani naj ne bodo sprejeti, dokler ne razčistijo odnosa do religije, počistiti je treba partijo tam, kjer "*imamo večji vdor malomeščanske struje (univerza ipd.)*"...

29 Dokumentacija Sove, II 0021328, "*Pregled delovanja KS za mesec november*" (1950). Pri tem je šef referata za ostanke meščanskih strank 2. oddelka UDV Drago Šumak pripisal, da je le treba poudariti, da sta obstajata dve skupini: Kocbekova in Žumrova.

30 Arhiv Jugoslavije (AJ), fond Narodni front Jugoslavije, fasc. 58, Stenografski zapiski 3. kongresa OFS.

Kidrič, češ da izvršni odbor OF še nikoli ni bil tako tuj kot sedaj - izjema so najvišji - in da je Kocbek s svojo trditvijo na kongresu pljunil na preteklost OF. Menil je, da se partijci premalo angažirajo pri teh vprašanjih, da so sektaški do Kozaka, Vidmarja in Rusa ter da morajo delati s širšim krogom ljudi, ker "*UDV ne more nadomestiti podatkov političnega dela, UDV lahko le preverja, izpopolni*".³¹ Politbiro je sklenil, naj se v izvršnem odboru OF razvije diskusija po Kocbekovem nastopu na kongresu, s tem na se poveže delovanje sovražnika, hkrati pa naj se sprejmejo ustrezni sklepi in se objavijo.

Razprava se je nato nadaljevala na seji izvršnega odbora OF 14. in 15. maja 1951, ko je bila na dnevnem redu točka *Ljudski odbori in poglobitev demokracije na terenu*. Boris Kraigher, minister za notranje zadeve, je v svojem uvodnem referatu opozoril na to, da obstaja "*resna nevarnost, da bi se skušalo to razširjanje demokracije izkoriščati za zaviranje našega normalnega razvoja, za dajanje potuhe raznim oblikam klasičnih ostankov kapitalistične preteklosti*".³² V Ljubljani, v krogih reakcije, naj bi se že bile pojavile široke diskusije o tem, kako se pod pritiskom zapada vračata kapitalizem in star družbeni sistem. Te govorice pa se širijo v krogih okoli Gosarja, kjer govorijo o povratku demokracije in trdijo, "*da ostaja pravzaprav od našega socialističnega sistema samo še takozvani enopartijski sistem, ki pa ostaja zaradi tega, ker se hoče klika za vsako ceno obdržati na oblasti*". V tej smeri pa se piše tudi v Trstu (kot primer je navedel Agnelettovo "Demokracijo"). Kraigher je zahteval razjasnitev pojmov in Kocbekovih stališč, čeprav je tovariš Kidrič že na kongresu "*jasno opredelil naš odnos do nekaterih njegovih izjav*". Nato je podrobno analiziral Kocbekove izrečene poglede, meneč: ko Kocbek govori o svobodi, je to degradacija svobode ipd. Diskutanti, ki so mu sledili, kot so bili Tone Fajfar in dr. Makso Šnuderl, so se razpravi o Kocbeku izognili, ne pa Kardelj in Kidrič, ki sta, kot kaže, zaradi razprave s Kocbekom ponovno prišla iz Beograda. Kardelj je poudaril, da demokratizacija ne sme *zmanjšati budnosti v borbi proti antisocialističnim in kontrarevolucionarnim ostankom*, ki zadnje čase dvigajo glave - Kocbekov govor pa je odraz in podpora takih pojavov. Sledila je dolga, podrobna Kardeljeva analiza, ki je podala, v čem in zakaj se ne strinja s Kocbekom, in izjava, da je *deplasirana vsaka misel na možnost vračanja večpartijskega sistema*.³³ Potem je Kocbekova stališča analiziral in odklonil še Josip Vidmar. Njegove besede je Kocbek takoj označil kot "*spretno govorjenje*" in zavrnil zlasti Kardeljeve trditve, meneč o obeh govornikih, da hote ali nehote ne razumeta njegovih besed o svobodi, morda pa jih sploh ne moreta razumeti. Nato je Kocbeka napadel še Kidrič, češ da bi moral na cnak način kritizirati reakcijo, in ga pozval k odgovornosti za posledice njegovih izjav v javnosti.³⁴ V tem duhu se je nadaljeval besedni dvoboj vse do točke, ko sta se Stane Kavčič in Kocbek strinjala, da za sovražnike socializma in socialistične izgradnje ni svobode in je ne bo. Razpravo so na Kardeljev predlog sklenili nadaljevati.

Nadaljevali so jo, kot kaže, 11. junija 1951, ko naj bi s Kocbekom zadevo razčiščeval stari, ožji IO OF. Zaključili pa so jo naslednjega dne, ko je Kocbek prebral skupno resolucijo³⁵ in jo pospremil z besedami: "*Tovariši, vi veste, da imamo zadnji čas novega opravka z ljudmi, ki v novih pogojih obnavljajo restavratorske težnje*."

³¹ AS, fond CK ZKS, leto 1951, Zapisnik seje politbiroja CK KPS dne 28. IV. 1951.

³² AS, RK SZDL, Zapisnik seje IO OF Slovenije 14. in 15. maja 1951.

³³ Ta dva odlomka iz Kraigherjevega uvoda in Kardeljeve razprave takrat niso javno objavili, ne v časnikih, ne v brošuri o seji IO OF. Kardelj je svojo razpravo zaključil z odločnostjo: "*Po mojem mnenju bi bilo boljše in pravilnejše, če te stvari odkrito povem vsem, da ne bo nobenega dvoma o tem, da homo trdovratno šli naprej v graditvi socializma in socialistične demokracije in da bomo na tej poti tudi lomili odpor reakcionarnih ostankov, če nas bodo poskušali ovirati na tej poti in lomiti uspehe, ki smo jih dosegli*."

³⁴ Kidričeva razprava je v celoti objavljena v: *Boris Kidrič, Sabrana dela*, knjiga VII, ICK, Beograd, 1985, str. 296.

³⁵ Resolucijo je 14. junija 1951 objavil *Slovenski poročevalec*.

Sovražnik sicer ni nov, nova je morda le njegova spretnost."³⁶ Iz Kocbekovih nadaljnjih besed je jasno, da so ga prepričali (da je pokazal solidarnost, kot je temu rekel Vidmar), da se je ponovno razgibala reakcija, tako zaradi strateškega približevanja k zahodu kot zaradi začetka ti. novega procesa neposredne ljudske demokracije, in da je potrebna budnost.³⁷ Razprava, ki je sledila, je pokazala, za kaj v resnici gre. Razpravljavce je skrbelo, da se na cerkvenih manifestacijah ustvarja razpoloženje proti oblasti, da se aktivisti na terenu ne morejo kosati z duhovniki, da so duhovniki, ki se "samo kamuflirajo" v Cirilmetodijskem društvu, da se nad partiji izvaja nasilje, ki prihaja največkrat direktno iz župnišča, da se širijo govornice, da bodo sčasoma začeli vračati tovarne, ukinili agrarno reformo in uvedli več strank, motil jih je zadnji govor mariborskega škofa dr. Maksimiljana Držečnika ipd. O vsem tem so - po besedah Mihe Marinka - že prej govorili s Kocbekom, ki da je najprej menil, da je treba iti preko teh stvari, nato pa je to mnenje opustil.³⁸ Na tem mestu naj dodamo le še to, da se je v razpravi oglasil še Boris Kraigher, ki je opozoril, da se z ločevanjem vere in cerkve premalo zavedamo, da gre pri verskih obredih za politične demonstracije ter za izkoriščanje cerkve in vere proti ljudski oblasti, da Cirilmetodijskemu društvu ne gre popolnoma zaupati, saj so tudi iskreni pristaši še vedno vezani na cerkveno disciplino. Kardelj je za zaključek še dodal, da bi frontni in partijski aktiv morala razumeti resolucijo kot opozorilo za lastno delo: "V tej smeri, kakor je to rekel tovariš Kidrič, da to naj ne bo kampanja, ampak opozorilo, ki ga bo treba imeti vedno pred očmi, kje in v kakšnih oblikah se sovražnik pojavlja in da ga bo treba neprestano tolči. Pri tem se strinjam s stvarmi, ki so jih iznašali tovariši kot na primer stvar Vatikana, ločitev cerkve od države in podobno in v vseh pojavih, ki jih je veliko v zadnjem času in po katerih bo treba udariti, jih objaviti v časopisih, dati pred sodišča in te reakcionarne elemente razkrinkovati."

Proti koncu leta 1951 je problem reakcije dobil še širše razsežnosti. 13. decembra so v Ljubljani sklicali glavni odbor (širše telo) Osvobodilne fronte, na katerem je bila prva točka posvečena aktualnim gospodarskopoličnim problemom, uvodničar pa je bil Miha Marinko. V drugem delu referata, namenjenem notranjepoličnim razmeram, za katerega ni želel, da bi ga objavili v časopisih, je predstavil delovanje *reakcije*. Ugotovil je sicer, da so organizacije na terenu napravile nekaj napredka po pretresanju resolucije IO OF proti delovanju sovražnika. Politična linija, ki jo je zapovedal, je bila: "Proti povečani aktivnosti klera n. pr. moramo postaviti našo trdno politično enotnost in trdnost vseh naših organizacij, povečati njihovo sposobnost, odkrivati kakor koli prikrievano rovarjenje klera in špekulativ in ga z mobilizacijo množic paralizirati." Zahteval je več sestankov, konferenc in razprav o teh pojavih, te sestanke pa naj bi v čim večjem številu obiskovali še poslanci in drugi "naši politični kadri". Delovanje klera, reakcionarnih elementov in ostankov buržuaznih elementov je bilo po njegovem povezano z zunanjo sovražno propagando, "zlasti s koncentrično aktivnostjo Vatikana". Negativno razpoloženje med ljudmi naj bi bilo že tako močno in prisotno celo v "naših vrstah", da je postalo že nevarno. Sledila je samokritika oziroma naštevanje slabosti "naših" organizacij (mlačnost, pomanjkanje zavesti in discipline, stari nazori, pretirana tolerantnost,

³⁶ AJ, fond NFJ, fasc. 61, Stenografski zapisnik seje IO OFS, 12. junija 1951. Prvega dela seje oziroma seje Ožjega IO OF s Kocbekom v arhivih doslej nismo našli.

³⁷ Na to je Ivan Maček pripomnil: "Sicer se strinjam, da Izvršni odbor izda resolucijo, ki bo udarila po klerikalizmu in sploh po delovanju cerkve, vendar pa mislim, da je potrebno za samega Kocbeka, da se to njegovo vprašanje bolj jasno postavi. Za sebe moram reči, da ne verjamem v to kar Kocbek izjavlja in po mojem mišljenju ni nikdar do kraja odkrit, še manj se mi zdi iskren in mislim, da je čas, da se Kocbek popolnoma jasno in odkrito izjavi kaj misli in kako gleda na stvari. Tu ni treba prav nič meštrati in nas imeti za neumne... Resolucija stvar obravnava tako, kakor da je cela skupina v Izvršnem odboru, je pa to vprašanje enega samega človeka." (Ibidem.)

³⁸ Kidričeva razprava, ki je tej sledila, je prav tako objavljena v omenjenih zbranih delih B. Kidriča, knjiga VII, str. 325.

negativna kritika in klevetanje...), še zlasti pa se je kritika nanašala na inteligenco. In poziv na disciplino: "*Najosnovnejši pojmi discipline, ki jo narekuje nazorska pripadnost in programska obveznost Partije in Fronte, so pri nekaterih teh ljudeh, kot vse kaže, povsem zbledeli, zato drčijo na pozicije malomeščanskih dekadentov in klikaštva... V njihovih glavah se je izmaličilo pojmovanje naše demokracije.*" Ljudem je treba izbiti "*iz glave vse nade v kakršno koli povračanje na staro*". To nalogo pa bi moral opravljati zlasti tisk kot eno od osrednjih sredstev Partije in Fronte - "*Zato je toliko bolj čudno, kako so se med našimi novinarji mogli ugnezdati nazori o neodvisnosti tiska in novinarjev.*"³⁹ Sledila je razprava o klerikalizmu na deželi, o potrebi diferenciacije duhovnikov, o načelni borbi proti vplivu Vatikana, o nastopanju župnikov ipd.⁴⁰

Nekaj tednov pozneje 3. januarja 1952 sta se v Ljubljani sestala najprej izvršni odbor OF, nato pa še 26. in 27. januarja partijski plenum CK KPS. Na obeh sejah je imel uvodni referat minister za notranje zadeve in član politbiroja Boris Kraigher. Fronti je govoril o versko-političnih problemih, partiji pa je podal analizo politične situacije v Sloveniji. V prvem referatu je navedel podatke o političnih razmerah po "izpustitvi" škofa Stepinca (decembra 1951 so ga premestili v hišni pripor v domači Krašič - op. J. V. S.), o reakciji obeh slovenskih škofov, ki sta ob tem izdala okrožnico, o njunem navodilu za poučevanje verouka v cerkvenih prostorih, o povečani aktivnosti cerkve pri izdajanju verskega tiska (o tem, da so prišli celo v tiskarno Udbe in prosili za natis nabožnih pesmi). Ocenil je, da gre za pravo ofenzivo, ki je natančno pripravljena, da bi si cerkev zagotovila svoj tisk. Na podoben način so on in drugi razpravljalci načenjali tudi ostalo delovanje cerkve, CMD, cerkve na Hrvaškem, klerikalizem ter obisk verouka in se vsi strinjali, kako pomembna je v teh razmerah knjiga F. Sajeta (za osvetljevanje vloge duhovščine med vojno) in vztrajanje pri brezverski vzgoji. Sklenili so, da se odstrani pouk verouka iz šol in pripravi študija o moralni vzgoji, razrešili so versko komisijo pri slovenski vladi in sklenili izključiti ("*odstraniti*") Teološko fakulteto iz Univerze. Kocbek se ni več udeležil te seje, saj se še ni bil pripravil spopasti s partijo. Opažal pa je stopnjevanje napadov nase zaradi knjige Strah in pogum; iz njegovih zapisov se prav tako lepo zazna tudi vse večje nerazpoloženje ljudi s tovrstnimi ukrepi oblasti.⁴¹ V tem času je namreč oblast pritisnila tudi na druge krščanske socialiste - Janeza Gradišnika so razrešili kot urednika DZS ipd.; 20. januarja so na poti v Novo mesto polili z bencinom ljubljanskega škofa Antona Vovka in ga zažgali. Kocbek je zapisal: "*Zdaj šele čutim bistvi tistega razpoloženja, ki je napolnjevalo sovjetske obtožence in njihovo figarsko vedenje na javnih procesih. Mislim, da totalitarni oblastniki pri lomljenju moralne hrbtnice ne potrebujejo nikakega umetnega sredstva, temveč se opirajo na psihični teror ter ga do kraja in v vseh niansah razvijejo nad svojo žrtvijo...*"⁴² Vse to je seveda spremljala pospešena dejavnost UDV.

Seji IO OF je kmalu sledil partijski plenum s podrobnejšo Kraigherjevo analizo pojavov v pretekli polovici leta. Skup tekočih političnih problemov so zanj predstavljali "*informbirojevska aktivnost*", politični problemi med novinarji in na univerzi ter oživljanje "*klerikalizma v nekaterih malomeščanskih in reakcionarnih krogih, zlasti med književniki*". Besednjak, ki ga je uporabil (*birokratizem pri novinarskem kadru, kleri-*

³⁹ AJ, fond NFJ, fasc. 61, stenografski zapiski GO OFS 13. decembra 1951 v Ljubljani.

⁴⁰ Kocbek se seje spominja takole: "*Marinko je... močno napel lok zoper domačo reakcijo, posebno zoper cerkev in Vatikan. Iz njegovih besed in iz nastopa naročenih diskutantov je bilo določno čutiti strah pred naraščajočo zavestjo nezadovoljnih in k pameti prihajajočih ljudi...*" (E. Kocbek, Dnevnik 1951-1952, Globus, Zagreb, 1986, str. 43.)

⁴¹ E. Kocbek, Dnevnik 1951-1952, str. 59. Iz Kocbekovih zapiskov je lepo videti, kako je decembra, januarja in februarja 1951/1952 naraščal pritisk nanj, od napadov na njegovo knjigo do govoric, da je pobegnil v Italijo in podobno. Žal pa najbolj zanimivi meseci, ko se je Kocbek soočal v OF v knjigi niso objavljeni.

⁴² Ibidem, str. 68.

kalne tendence...), sicer ni jasno povedal, za kaj gre; zgovorna pa je bila njegova misel, da novinarji ocenjujejo dogodke ravno nasprotno od partije. Šlo je za ocene Kocbekove knjige *Strah in pogum*, za uveljavitev katoliških književnikov (zanj je bilo to enako kot *afirmacija klerikalizma*), na splošno pa še za pojave, kot so porast obiska pri verouku ipd. Kljub ostremu stališču proti tem pojavom pa je ostro obsodil tudi naraščajoče število *ekscesov*, ki da so na terenu zamenjali načelno borbo proti ti. reakcionarni duhovščini. *"Ta principiелna borba ni jasna niti vodečemu partijskemu kadru, niti vodečemu aparatu UDB, ker so popolnoma brez potrebe zaostri borbo proti tistim duhovnikom in sicer v taki obliki, da je moral biti političen rezultat takega nastopa na terenu samo nam v škodo."* Med najhujšimi primeri te vrste *"nekulturnega obnašanja in fizičnega teroriziranja"* je naštel napad na škofa Vovka, umor župnika v okolici Medvod ter druge napade na duhovnike. Zavzel se je za odločnejšo borbo za javno mišljenje in kritiziral okoli 600-članski vodilni politični kader (poslanci, GO in IO OF, CK), da ne piše tudi sam v javna glasila. Reakcionarni krogi pa potem izrabljajo te slabosti, *"kar predstavlja po mojem najnevarnejši poskus organiziranega delovanja proti nam"*. Med te reakcionarne kroge je Kraigher prišteval advokate, ki da so organizirana sila, razne katoliško usmerjene kroge med književniki in umetniki ter znanstveniki (akademija znanosti, univerza, inštituti, zlasti humanistično usmerjeni) ter *"špijonski center naše predvsem buržuazne emigracije v Trstu in v Celovcu"* (njihove ocene kulturno-političnega življenja v Sloveniji se ujemajo s podobnimi pri nas, npr. pri Janezu Gradišniku). Posebej se je Kraigher zadržal pri analizi delovanja reakcionarne duhovščine in prebral pismo, ki je na to temo prišlo od centralnega komiteja KPJ. Ponovno je navedel podatek, da so v Sajetovem Belogardizmu navedeni duhovniki, ki so sodelovali z okupatorjem, bi pa morali, če bi hoteli kaznovati vse, obsoditi 85 do 90 % vseh duhovnikov, kar pa ni politično *"oportuno"*. Duhovščino je potrebno eliminirati kot politični faktor, vendar ne z ekscesi, pač pa je treba - in to je večkrat poudaril - *"pojačati principiелno borbo"* proti duhovščini, omejiti njeno delovanje zgolj na verska vprašanja, okrepiti nadzor nad poučevanjem verouka, skratka *"eliminirati cerkev kot politični faktor"*. Razpravljalci so tem podatkom dodali še druge, kot so potreba po povečanju agitacije in propagande in upadanje naklade partijskega lista *Ljudska pravica* (Miha Marinko), dalje o nujni po izboljšanju političnega položaja na vasi in javnem razpravljanju o parazitstvu cerkve (Franc Perovšek), o odnosih med učiteljstvom in duhovščino (Ignac Voljč), o tendencah po likvidaciji partijskih organizacij (Milan Kristan), o cerkvenih porokah in krstih komunistov (Vinko Šumrada), o tem, kako mladi novinarji hvalijo Kocbeka, hkrati pa ne priznavajo, da bi bil Miško Kranjec pravi pisatelj (Vlado Majhen) itd. Razpravo je zaokrožil Kardelj: *"Zdi se mi, da v tej diskusiji zelo dobro vidimo sovražnika in ga opisujemo z vseh strani. Diskusija kaže, ... da je sovražnik agilen, da je našel vse mogoče oblike delovanja proti nam, skratka da se je po petih letih ljudske revolucije toliko znašel in da nas sem in tja začinja udarjati. O teh stvareh veliko govorimo, ne govorimo pa o tem, kako naj se proti temu borimo"*.⁴³ Sovražnikova moč je, po njegovih besedah, v cerkvi, v kmečki religiozni zaostalosti in v kulakih, reakcionarnih obrtnikih, ki se povezujejo s fajmoštri, ter v filistrih in purgarjih - in od tod poskuša sovražnik poganjati sile preteklosti proti nam. Zato je se je treba boriti proti njim tako, kot so se komunisti vedno borili, kajti borili so se za množice, in osvetlil je razmere v tisku. Sicer pa se mu je tarnanje glede sovražnika zdelo pretirano, kot primer je navedel Kocbeka: *"Kdo je pravzaprav Kocbek? Kocbek je v bistvu za nas ničla. Iz Kocbeka smo v času vojne sicer poskušali nekaj napraviti, ker nam je bilo to potrebno in bi ga po vojni prav tako lahko pokopali... Toda mi smo mu najprej pustili, da se je razrastle... sedaj pa sprejemamo resolucije o Kocbeku, kot da je to strahovita sila... To je čisto*

⁴³ AS, fond CK ZKS, Zapisnik VII. razširjenega plenarnega zasedanja Centralnega komiteja KP Slovenije, ki je bilo 26. in 27. januarja 1952 v dvorani Predsedstva vlade LRS.

nepotrebno, kajti Kocbeka lahko izključimo iz vseh organizacij, kadarkoli hočemo in to pojasnimo našim ljudem brez vsakih resolucij in brez tega, da bi ga delali za politično figuro ali pa celo za mučenika. Zdi se mi, da je treba Kocbeka pred slovenskim ljudstvom predvsem osmešiti..."⁴⁴ Kocbek pa se je v tem času popolnoma umaknil in se izogibal srečanju z vodilnimi slovenskimi politikami, zlasti z Vidmarjem, saj je pričakoval, da bodo zahtevali od njega ponovno izjavo.⁴⁵ Ko je sredi februarja do razgovora z Vidmarjem le prišlo, je ta le še zahteval Kocbekov odstop. Kmalu zatem je podobno zahtevo ponovil še Miha Marinko.

Ko se je vodstvo slovenske OF zbralo na svoji naslednji večji seji, tj. na seji IO OF oktobra 1952, je nameravalo govoriti o volitvah v ljudske odbore, govorili pa so tudi o politični aktivizaciji terena. Novi sistem volitev je namreč predvidel javno izbiro kandidatov na zborih volilcev in vodstvo fronte je pričakovalo politične spopade z reakcionarnimi elementi na vasi, kot je dejal uvodničar dr. Marijan Breclj. Med razpravo o političnih razmerah pa se je ponovno javil Boris Kraigher in posredoval najnoveše ugotovitve Udbe za Slovenijo o dejavnosti slovenske katoliške cerkve oziroma o sestanku jugoslovanske škofovske konference, ki da se je zbrala v *"veliki tajnosti"* v Zagrebu. Toda Udba je takoj ukrepala: *"Kakor hitro je bila ta konferenca končana, smo mi kombinirali akcijo v Sloveniji, Hrvaški, Bosni in Srbiji in takoj napravili zaslišanja in preiskave. Ti ljudje so od začetka trdili, da ne smejo nič povedati, ko pa smo pri preiskavah pri enem dobili nekaj, pri drugem nekaj drugega in ko smo jim začeli rekonstruirati konferenco, so pričeli pripovedovati in je vsakdo nekaj povedal tako, da danes sami ne vedo kdo je kaj povedal."*⁴⁶ Bistvo njegove ocene je bilo, da so s to konferenco škofje sprejeli sklep o zaostritvi svojega odnosa do oblasti, saj naj bi bila ta tik pred kapitulacijo pred zapadom, takšna kapitulacija pa bi prinesla koncesije tudi za cerkev. O tem naj bi na konferenci prepričali slovenske škofe, ki so pred tem že kazali znake, da so pripravljeni skleniti sporazum z oblastmi. Na konferenci naj bi bil Vovk popustil in *"... je bil Vovk tisti, ki je med vsemi škofi največ klevetal. Ko je bilo govora o CMD jim je rekel, to je društvo, ki ga je Ozna ustanovila in so tam vsi skupaj nič drugega kot Ozna..."*. Tako je poročal Kraigher in ocenil, da je slovenska oblast izgubila prednost, ki si jo je bila priborila s pritiskom na škofe v Sloveniji. Zastopniki ostrejšje linije med škofi naj bi bili škofje dr. Josip Ujčić, Čekada in dr. Josip Srebrnič. V Sloveniji pa naj bi to linijo zastopali ljudje, kot so na primer Jaka Šolar na SAZU, pater Roman Tominc in ljudje njegovega kroga *"ki vodijo to politiko na zelo prikrit način in s katerimi tudi mi še vedno manevriramo..."* Bil pa je mnenja, da še ni čas za ostrejši nastopit proti njim, da je treba *tolči* le klerikalno politiko. Za krogom Šolarja in dr. Frana Ramovša (ki je septembra 1952 umrl⁴⁷) na SAZU in v Narodno-univerzitetni knjižnici ter drugod naj bi se skrivala klika, ki stoji sicer previdno v ozadju, toda kritizira oblast pod krinko svobode znanosti, piše anonimna pisma, si utrjuje pozicije v znanosti, govori o sa-

⁴⁴ Kot primer je Kardelj navedel: *"Počenjamo take ekscese s temi škofi, kar nam otežuje položaj doma in ruši ugled v inozemstvu in kar nam je tudi najmanj potrebno v tem času, poleg tega pa ne vidimo drugih stvari. V Novem mestu je bil štiri dni pred tem incidentom sojen župnik Širaj, ki je dobil devet let zapora, pri tem pa je sodišče ugotovilo, da so bili na njegovo denunciacijo štirje ljudje ustreljeni in jih je bilo ne vem koliko odpeljanih v koncentracijsko taborišče v Italijo. Človek se vpraša, čemu niso tega župnika obsodili na smrt in bi bil to mnogo večji politični efekt, ki bi res vplival na vsakega človeka, kakor pa da gredo zažigati škofa. Na eni strani delamo take drobne ekcese, na drugi strani pa po radiu dajejo za božične pesmi in šole praznujejo božične praznike."*

⁴⁵ E. Kocbek, Dnevnik 1951-1952, str. 95, kjer pravi: *"Posebno zato ne, ker je tudi ta razgovor, ki me hoče (J. Vidmar - op. J. V. S) speljati nanj, del preračunanega obkroževanja in nemoralnega pačenja moje "krivde", ki jo hočejo v meni na vsak način prebuditi, hkrati pa mi z uprizoritvijo procesa pred partijskim tribunalom izleči nekakšno novo "obžalovanje", ki bi imelo obliko "izjave"."*

⁴⁶ AJ, fond NFJ, fasc. 61, Stenografski zapiski seje IO OFS, ki je bila 8. oktobra 1952 v Ljubljani.

⁴⁷ Dr. F. Ramovš je bil takrat predsednik SAZU, sicer pa prijatelj dr. Šolarja in je napade nanj jemal kot napade nase in na Akademijo.

mostojni in neodvisni Sloveniji, se povezuje z inozemstvom, za vsem tem pa je politika Vatikana. Zato je predlagal novo politiko diferenciacije med duhovniki (Stanko Cajncar in Janžekovič /dr. Janez?/ naj bi bila pri tem koristna, kljub njunim nesprejemljivim stališčem) ter ostro akcijo proti škofovski konferenci in klerikalni reakciji, da bi slovenske oportunistične škofe zopet pripravili k sodelovanju. Dalje, da je treba duhovnikom preprečiti, da bi širili deklaracijo škofovske konference (ki jo je UDV že zaplenila), Vatikanu pa preprečiti akcijo. Kraigher je opozoril, da ponovno prihaja do grobih oblik protiverske gonje (napad na župnika na Kočevskem), kar pa Vatikanu samo pomaga; tudi to je treba preprečiti. Ponovno se je zavzel za načelno borbo, saj naj bi pokazala že dobre rezultate, v Ljubljani je na primer obisk verouka padel na četrtno.

Medtem so 19. julija 1952 na slovenski UDV že pripravili načrt postopka proti dr. Jakobu Šolarju. Vanj so zapisali: "V zvezi z izdajo Sajetovega *"Belogardizma"*, kjer bo detajlnejše obdelana Slovenska zaveza in legije in v tej zvezi omenjen med vodilnimi Šolar Jakob, bomo izvedli aretacijo Šolarja. Ker namerava iziti knjiga v drugi polovici avgusta, bi aretirali Šolarja kakih 10 dni pred izidom knjige... Kak teden dni pred izidom knjige bi dali o Šolarju članek v Slovenskega poročevalca, kjer bi opisali izdajalsko vlogo Šolarja v predaprilski (Jugoslaviji), v času okupacije in delno po osvoboditvi, posebno delo na SAZU."⁴⁸ Kot je videti iz gradiva, namerno niso želeli dajati poudarka Šolarjevi vlogi v krščanskosocialnem gibanju.

Zgodilo se je ravno tako, kot so na UDV načrtovali, le nekoliko pozneje. V Slovenskem poročevalcu so v začetku septembra objavili dva obsežna članka *Vojni zločinci v službi Vatikana*, s podnaslovoma Špijon v talarju in Hlapčevi hlapci, v katerih so razkrivali delovanje "pobeglih sovražnikov" (o Francu Blatniku, škofu Rožmanu, Mihi Kreku in njihovih zvezah) in pisali o tem, kako jim Vatikan nudi zatočišče. Hkrati je na isti strani izšel članek *Izdajalec Jakob Šolar končno razkrinkan*. V njem je najprej zapis uredništva o tem, kako je s knjigo *Belogardizem* šele sedaj razkrinkan eden vodilnih narodnih izdajalcev, nato pa Sajetov povzetek novitet v knjigi.⁴⁹ Malo kasneje, 4. oktobra, je sledil članek *Mešanje Vatikana v naše notranje zadeve*, ki je podrobno opisoval dognanja oblasti v zvezi s škofovsko konferenco, ki je bila od 23. do 25. septembra 1952 v Zagrebu. Podobnih člankov je bilo več, npr. *Sovražno delovanje Vatikana in njegovih agentov*, o škofu Santinu ipd. Medtem so bile v prvi polovici oktobra po Sloveniji tudi mestne in okrajne konference partije in osvobodilne fronte, ki so v svojih resolucijah poudarjale zaupanje v partijo in obsodbo klerofašistične reakcije.

To naj bi Šolarja tako razbesnilo (po poročilih Udbinih informatorjev), da je imel namen tožiti Slovenskega poročevalca, Borisu Kraigherju, takratnemu ministru za notranje zadeve in šefu UDV, pa napisati pismo in mu obrazložiti svoje delovanje v času vojne in po njej.⁵⁰ Napisal pa je ogorčeno pismo Franu S. Finžgarju, kjer se je zelo "nespoštljivo" izrazil o oblasti: "Kaj so ti norci na vodilnih mestih res izgubili glavo, kaj mislijo, da bodo pregnali resnico in pravico. Možno je samo eno, da uničijo Slovence in to za zmeraj. Ali mislijo, da so se vsedli naravnost na glavo vsemu narodu? Kako do dna so hudobni in pokvarjeni, si sploh nisem mogel predstavljati."⁵¹ Pismo je UDV zaplenila in ga predstavila na sodišču. 12. septembra je že pisal tudi Slovenski

⁴⁸ Dokumentacija Sovc, II 042401 - "Predlog za realizacijo Šolar dr. Jakoba". V dopisu nato navajajo, katerih kaznivih dejanj bi obtožili Šolarja, na koncu pa so pripisali: "V zvezi s prvo točko obtožbe je dvomljivo ali bi ga obtožili, da je že takrat (pred vojno - op. J. V. S) širil fašistične ideje in razkrajal napredne pokrete, ker bi istočasno morali povelečevati Kočeka in bi ta tudi moral dati kot zaslišane oceno Šolarja in kaj je pomenil takrat njegov umik. Istočasno bi seveda dalo precej poudarka krščanskim socialistom."

⁴⁹ Slovenski poročevalec, 6. in 7. september 1952.

⁵⁰ Pismo je v resnici napisal, a ga, kot kaže, ni odposlal. Napisal ga je zaradi Kraigherjevega govora na izredni mestni partijski konferenci 7. 10. 1952 in mu v sedmih točkah odgovoril na obtožbe.

⁵¹ A MNZ, ZA - 80 - 3, Stenografski zapisnik sodne obravnave.

akademiji znanosti. Obrazložil je svoje delo po vojni, kako je prišel v službo na Akademijo in kako je svoje preteklo ravnanje odkrito pretresel z dr. Francetom Kidričem.⁵² V pismu je zavrnil tudi obtožbe narodnega izdajstva in dodal: *"Da se nisem pridružil Narodnoosvobodilni borbi v dejanju, je bila največ kriva revolucija, ki po izbiri sredstev ni bila v skladu z mojim nazorom."* To svoje stališče je podrobno obrazložil tudi pozneje, decembra, med zaslišanji v Centralnih zaporih Udbe za Slovenijo. V tem času je UDV že spremljala vsak Šolarjev premik.⁵³ 12. oktobra je Šolar glavnemu tajniku SAZU poslal svojo ostavko in ključke Inštituta za slovenski jezik, z opravičilom za vse sitnosti, ki jih je povzročil.

V tem času, septembra 1952, pa je na slovenski Udbi že teknel preiskovalni del postopka proti dr. Jakobu Šolarju in dr. Janezu Fabijanu. V ta postopek so bili tako ali drugače vpleteni tudi številni njuni mlajši somišljeniki, zlasti predvojni zarjani, ki so jih tudi zasliševali. Referat za ostanke meščanskih strank (OMS) slovenske UDV se je temeljito pripravil na njuno aretacijo in med drugim zbral tudi poročila o tem, kaj menijo o njiju pomembnejši ljudje iz krščanskosocialističnega, cerkvenega in kulturnega kroga. Večina je menila, da je Šolar popolnoma nedolžen. Jože Udovič naj bi postopke proti Šolarju označil kot ideološko čistko, tisto isto v katero so padli tudi Kocbek, Janez Gradišnik, dr. Anton Vodnik, Jože Dolenc in vrsta drugih. Te vrste govoric so dnevno spremljala pooblaščenstva UDV v Ljubljani in drugod po Sloveniji.

Najprej je Udba 24. novembra 1952 aretirala dr. Janeza Fabijana⁵⁴ in nato 11. decembra 1952 ob 7. uri zjutraj še dr. Jakoba Šolarja⁵⁵. 19. decembra je okrožno javno tožilstvo (oziroma javni tožilec Tone Bizjak) vložilo obtožnico zoper oba in ju obdolžilo zvez z emigranti in agenti tuje obveščevalne službe, torej namena zrušitve državne in družbene ureditve FLRJ; Šolarja je obtožnica bremenila tudi vojno-političnega sodelovanja s sovražnikom v času vojne.

Sodišče oziroma predsednik sodnega senata Jože Pernuš je zavrnilo predlog Šolarjevega odvetnika, da bi njemu v prid pričala dr. Lojze Ude in dr. Jože Pokorn, ki je bil pripravljen pričati, kako se je kot predstavnik IO OF sestal s Šolarjem leta 1944 in da je imel Šolar pozitivno stališče do OF. Kot priči tudi ni zaslišalo Frančka Majcna in Vladimirja Krivica, ki sta ob kapitulaciji Italije leta 1943 v imenu IO OF vodila pregovore s Šolarjem in Fabijanom o vstopu Šolarjeve skupine v OF. Po Šolarjevih navedbah v zaslišanju jih je takrat zavrnil zaradi pokola jetnikov v Jelenovem žlebu.⁵⁶ Prav tako

⁵² A MNZ, ZA - 80 - 3, Šolar je imel že leta 1945/46 težave z nastavitvijo na SAZU zaradi svojega *sredinstva*, kot mu je povedal dr. France Kidrič, temu pa Boris Kidrič. Oče in sin sta se končno le zedinila za nastavitvev, navaja Šolar, pri čemer je Boris pripomnil: Za učitelja ne, za znanstveno delo ga pa le uporabite.

⁵³ V enem takih poročil o sledenju Šolarju piše: *"Dne 12. t.m. (septembra 1952 - op. J. V. S.) je bil ob 12 uri opažen ko je prišel iz smeri živilskega trga na svoje stanovanje. Ob 16.40 uri je zapustil stanovanje, odšel v cerkev, kjer se je zadrževal 15 minut in se nato vrnil na stanovanje. Ob 17.20 uri je zapustil stanovanje, odšel na gl. pošto, kjer je oddal priporočeno pismo in se nato vrnil na stanovanje. Ob 19.10 uri je odšel v cerkev, kjer se je zadrževal do 19.45 ure in odšel na stanovanje..."* (Dokumentacija Sove, II (042397).)

⁵⁴ A MNZ, ZA - 80 - 3, Proces Šolar - Fabijan. Za njegovo zasliševanje sta bila zadolžena kapetan Zdenko Roter (ki ga je zasliševal že leta 1950) in poročnik Alojz Šoštašič.

⁵⁵ A MNZ, ZA - 80 - 3, Proces Šolar - Fabijan. Udba je že pred aretacijo določila način ravnanja s Šolarjem: *"Ker je Šolar na eni strani precej bolehen in ker na drugi strani govori o diktaturi komunizma, o strahovladi in terorju, ki ga vršimo, smatramo za umestno, da bo postopek z njim v Centralnih zaporih zelo vljuden."* Dali naj bi mu lepo sobo, dobro hrano in mu takoj omogočili, da si izbere odvetnika, na katerega pa naj bi imela Udba vpliv: *"Mislimo, da si ne bo upal predlagati kakega dr. Mohoriča, Ženka ali sličnih odvetnikov, ki navadno zagovarjajo duhovnike... Tako bi se morda našel način, da bi mu sodišče določilo primerne odvetnika,... ali pa postavili kakega iz vrst naših sodelavcev..."* Dr. Šolar je za svojega branilca vseeno izbral dr. Jakoba Mohoriča, ki pa je bil kot branilec zavrjen. Določili so še, da ga bo najprej zasliševal Marjan Lenarčič o dobi okupacije in ga primerno omehčal, nato pa Drago Šumak za *delikte po osvoboditvi - sovražno propagando in špijonažo*, kar se je tudi zgodilo.

⁵⁶ Franček Majcna je kasneje z drugega zornega kota in na široko opisal ta pogovor, pri tem pa poudaril,

niso nastopile na procesu vse priče, ki jih je v ta namen zaslišala UDV, temveč so le prebrali njihove izjave iz zaslišanj, npr. Miloša Kobala, Alojza Rebule in Janeza Građišnika. Vsebinsko se je sodna obravnava držala navodil UDV z začetka preiskave. Šolarju so očitali ravnanje s časa vojne, zlasti pa stike s F. Jezo in propagiranje ideje o samostojni Sloveniji. Šolar se je na zaslišanjih obširneje branil, kot mu je bilo dovoljeno pozneje na sodni obravnavi. Tako je npr. zavračal navedbo, da bi bila sredina tvorba med okupatorjem in OF. Zanj je bila to slovenska sredina. *"To se pravi med tisto skrajnostjo na eni 1.) nobenega sodelovanja z OF, 2.) postavitev na slovensko stališče in poskušati ustvariti organ, ki naj poveže vse skupaj, tudi OF, torej, da bi bil to /sredina/ nek višji organ, ki bi mogel vključiti vse in da se je to izjalovilo v glavnem zaradi ljudi, ki so sodelovali z okupatorjem in zlasti zaradi oficirjev."*⁵⁷ Dr. Fabijan pa si je celo pripravil pismeni zagovor, ki ga je nameraval na sodišču prebrati, v njem pa podal historiat svojega delovanja v Zarji, zavzemanje za zaprte med vojno, svoje strinjanje z nekaterimi pridobitvami NOB, kot je bilo bratstvo in enotnost, ločitev cerkve od države; nepravilni pa so se mu zdeli pokoli belogradistov leta 1945 in 1946 v Kočevju, preprečevanje romanj v Brezje, skrunitev verskih znamenj itd. Tega zagovora ni nikoli prebral.⁵⁸

Glavni javni tožilec je v svojem zaključnem govoru dokazoval Šolarjevo krivdo s posrednim dokazovanjem o sodelovanju Slovenske zaveze z okupatorjem med vojno, Šolar pa naj bi bil idejni vodja Zaveze. Pri tem je finančna sredstva, ki jih je Zaveza prejela iz tujine (večinoma iz Londona), pripisal sovražni politiki vrha katoliške cerkve, kar je bilo v danem trenutku popolnoma v skladu s siceršnjo politiko. *"Zahteva po denarnih sredstvih, za katere vemo, da so jim bila kasneje tudi nakazana preko Vatikana, tistega starega sovražnika jugoslovanskih narodov. Ko je Vatikan spoznal, da je Avstroogrška propadla, je šel v svoji mržnji in sovraštvu do Srbov in vodil proti jugoslovanskim narodom borbo vse do kardinalskega klobuka na zločinsko Stepinčevo glavo, tistega Stepinca, ki je odgovoren za tisoče in tisoče žrtev. To je nov pljunek na te žrtve."* Na enak način je označil in ocenil Šolarjevo sodelovanje v katoliškem bloku, Narodni legiji itd. Podoben postopek dokazovanja je veljal za drugo točko obtožnice, po kateri naj bi bila Šolar in Fabijan v zvezi s tujimi agenti. Njuno tovrstno delovanje naj bi se začelo takoj po vojni, vedela naj bi za *"sovražno delovanje Nagodetove skupine"*, prav tako tudi za delovanje Mirka Bitenca, ki je bil obsojen leta 1948, in končno naj bi pristala na dajanje poročil za neko tujo obveščevalno službo preko Franca Jeze in Simona Kregarja v Trstu. Njuna *"osnovna misel"* pa naj bi bila *"razbitev Jugoslavije in sanje o neki naodvisni Sloveniji iztrgani iz FLRJ"*. Tožilec je menil: *"Izdajalski emigraciji so bila potrebna lažna poročila za zbijanje ugleda FLRJ v svetu."* Trdil je, da je dr. Fabijan poslal po kurirju v tujino šest ali sedem pisem, po mnenju Fabijanovega branilca pa je poslal le eno, medtem ko na ostala pisma, ki jih je dobil od F. Jeze, ni odgovoril; v pismih je večinoma opisoval razmere doma, odnos oblasti do cerkve, verouka, pisal je o aretacijah duhovnikov, o zaprtih bogoslovcih, o DKD (družbeno koristnem delu) in različnih pritiskih na duhovnike. Tožilec je Fabijana predstavil kot agenta Vatikana, kateremu je v interesu, da ne pride do ureditve odnosov med cerkvijo in državo. Mentor vsega tega početja pa je po njegovem bil Šolar, ki je po neki direktivi zasledoval *"linijo za razbijanje sporazuma med cerkvijo in državo"*. Šolar je seveda bil drugačnega mnenja in ga je potihoma tudi izrazil na procesu: *"... pripomnim, da smo se*

da je na očitke o "likvidacijah" težko odgovarjal, ker primerov ni poznal. Trdil je, da je bil Šolar ne samo proti OF, ampak tudi proti osvobodilnemu boju. Nekoliko drugačno pa naj bi bilo Fabijanovo stališče. (Franček Majcen, Tudi beseda je bila orožje, Borec, Ljubljana 1968, str. 182-183).

⁵⁷ A MNZ, ZA - 80 - 3, Razgovor dr. Franca Leskovića (Šolarjevega branilca - op. J. V. S) in obdolženega prof. Šolar Jakoba dne 27. 12. 1952.

⁵⁸ A MNZ, ZA - 80 - 3, Poročilo o razgovoru dr. Fabijan Janeza s pravnim zastopnikom dr. Ferdodom Ludvikom, 25. 12. 1952.

šolali v drugačnih časih, ko so take kritike javno objavljali in zato naj mi bo odpuščeno, če sem pobral katere misli iz tistih časov."⁵⁹ Celoten postopek pred sodiščem je trajal dva dni: drugi dan popoldne so že bili na vrsti govori tožilca in zagovornikov; ob šestih popoldne je sodišče razglasilo sodbo. Dr. Šolar je dobil deset let in dr. Fabijan šest let strogega zapora.

Prav v tem času, dne 27. decembra 1952, je Ljudska skupščina FLRJ potrdila sklep jugoslovanske vlade o prekinitvi diplomatskih stikov z Vatikanom. V tistem času so z vseh političnih funkcij odstavili Edvarda Kocbeka. Nadzorovanje vseh omenjenih pa se je nadaljevalo, v Kocbekovem primeru celo stopnjevalo. UDV je v času procesa zabeležila tudi smešnico, ki je krožila po Ljubljani, in jo je še posebej podčrtala: *"Umrla sta hkrati Tito in Stepinac. Oba sta prišla v raj, kjer je Sv. Peter odkazal Titu krasne sobane, medtem ko je dobil Stepinac samo skromno sobico. Ko se je Stepinac razburjal zaradi takšnega zapostavljanja, posebno pa še zaradi tega, ker je Tito dobil takšne apartmane, je Sv. Peter dejal: "Dragi kardinal, usluge maršala za cerkev so mnogo večje kot Tvoje!"*"

SUMMARY

The Slovene Christian Socialists between a Police Regime and the Catholic Church

A detailed glance into a more hidden part of the circumstances of Edvard Kocbek's removal from politics shows that the whole process was closely connected to some other happenings related to the Catholic church in the late forties and early fifties in Slovenia. Such were, for example, the founding of the Cyrilmethodist society for catholic priests (CMD) and the deterioration of diplomatic relations between Yugoslavia and the Vatican. These were followed by various kinds of pressure imposed upon the Church and its members. It reached its peak with the break-up of diplomatic relations with the Vatican and another show court trial against two of the leading Christian socialist priests in Slovenia, dr. Jakob Šolar and dr. Janez Fabijan, the first a scholar at the Slovene academy of sciences and the latter an elderly professor of theology.

After W.W.II. the secret police (Udba) monitored closely all politicians and outstanding figures of the Christian socialist movement, as in the case of other remnants of pre-W.W.II political parties in Slovenia. Among them were also the members of their academic society, the Zarja. One of them was our history professor dr. Bogo Grafenauer, then a young lecturer at the university. For this purpose the secret police manufactured in 1947 and 1949 two written compositions on the past of the Christian socialist movement, its members, the relations among them and their behavior after the war. These were sustained by regular reports from spies that the secret police had succeeded in planting among the Christian socialist. Some of them were members of the movement forced into work for the secret police. Others, on the other hand were interrogated and kept constantly under surveillance, especially after one of their members, Franc Jeza, defected to Trieste and began his political propaganda, counting on support at home.

Matters started to deteriorate after Yugoslavia's break with the Cominform, for several reasons. There was mounting pressure by the regime that the Church should become more cooperative and sever its ties with the Vatican. On the other hand the public opinion and among them the ex-politicians expected that after the break with Stalin Slovenia would become more democratic and would reinstate party democracy of some kind. This would therefore allow them to put up their candidates at the elections

⁵⁹ A MNZ, ZA 80 - 3, Stenografski zapisnik sodne obravnave.

of 1950. However, developments went the other way.

As ideas of renewed political work were in the air, the secret police transmitted them to the party leadership and the latter took political measures against such ideas. They opened up a discussion on these issues at the meetings of the leadership of the Liberation front, demanding from ex-Christian socialists to give renewed open support for the one party policy. It so happened that Kocbek was one of the few who publicly exposed his views on democracy in 1951. Thus the leadership demanded that he take back his views in a public statement, as had once already been the case in 1943 when the Christian socialists agreed to give up their political organization. Discussions of his views and of the policy the regime should adopt towards the Church went on throughout 1951 and 1952. Party measurers became harsher each time. Police reports were ever so full of opposition views and the climate against the Church was rising. It provoked physical attacks on priests, the worst being the incident in January 1951, when the Bishop of Ljubljana was set on fire.

Kocbek did not give in this time and was ousted from political life by the leadership of the communist party of Slovenia. At the same time the secret police prepared the trial of two renown members of the Christian socialist movement, once tutors of the young Christian socialists and opponents of the policy of the communist party during the war. They put them on trial in December 1952 also as a forewarning against any similar political ideas. The trial coincided with the breakup of diplomatic relations with the Vatican in December 1952. It was followed by harsh anti-propaganda in the party press and mounting control by the secret police.

JANKO PRUNK

Bogo Grafenauer - profesor zgodovine na Filozofski fakulteti v Ljubljani

Bogo Grafenauer je bil v zgodovinski vedi vsestranska osebnost. Področja njegovega dela so bila mnogotera, od temeljnega znanstvenega raziskovanja, prek poučevanja na univerzi, pisanja o strukturi in metodi zgodovinske znanosti, ukvarjanja s problemom pouka zgodovine na slovenski osnovni in srednji šoli, skrbi za slovenske arhive, do obsežnega in širokega uredniškega dela. Verjetno ga ni bilo področja v stroki, ki se ga ne bi lotil. Bil je najbolj vsestranski med vsemi velikimi slovenskimi zgodovinarji. Vseeno se najbrž ne bom zmotil, če bom zapisal, da je bil Grafenauer verjetno v prvi vrsti univerzitetni profesor, da je imel to področje svojega dela najrajši. Tudi rezultati, ki jih je dosegel na tem področju so verjetno največji in najtrajnejši. Bil je tip profesorja učenjaka, ki je neumorno in nesebično posredoval svoje ogromno in jasno strukturirano znanje mladim študentom in doktorandom. V več kot štiridesetletnem delu na fakulteti je vzgojil številne rodove slovenskih zgodovinarjev. S svojim bogatim znanjem, izjemno poglobljenostjo, kritičnostjo in osebnim zgledom kot plodovit raziskovalec in pisec je direktno in indirektno vplival na svoje študente, da so se mogli zavesti, kako široka, vsestranska je zgodovinska veda, kaj mora proučevati, kakšen je njen pomen in kako se mora do nje in z njo obnašati šolani zgodovinar.

Ne morem, da ne bi bil v tem spisu o profesorju Grafenauerju tudi malo osebno, ker je bil prof. Grafenauer tisti moj univerzitetni učitelj, ki je najbolj vplival na moje zgodovinarsko in idejno formiranje.

Verjetno skozi opis načina, kako je meni in moji generaciji posredoval zgodovinsko vedo, najlažje predstavim njegovo profesorsko delo.

Na univerzo sem prišel leta 1961, ko je bil prof. Bogo Grafenauer v polnem zagonu svojega profesorskega in raziskovalnega dela. Še mlad je bil že nekaj časa redni profesor. Za njim je bilo že dekanovanje na Filozofski fakulteti. To je bil čas začetka dvo-stopenjskega študija na univerzi in tudi na zgodovini, katerega uvedbi je prof. Grafenauer nasprotoval iz čisto strokovnih razlogov (npr. prepozen začetek seminarskega dela, odprava obveznega znanja latinščine itd.). Ker je moral sprejeti politično odločitev te študijske reforme, je poskušal iz nje potegniti tisto najboljše kar se je dalo. Hitro je napravil študijski program dveh v sebi zaključenih ciklov prvostopenjskega, ki je temeljil predvsem v zgodovinskem pregledu in pregledu virov, ter drugostopenjskega, ki je bil usmerjen v odprte probleme zgodovine in v seminarsko delo z viri.

To je bil čas, ko je bil prof. Grafenauer nekako proti koncu pisanja svoje petdelne Zgodovine slovenskega naroda. To je bil tudi čas, ko je ravno izšel njegov učbenik Uvod v študij zgodovine (struktura in tehnika zgodovinske vede), ki je mladim študentom zgodovine pokazal, da zgodovina ni samo zgodba, ki jo prebiramo v knjigah in si je poskušamo čim več zapomniti, kakršno predstavo smo imeli iz učenja zgodovine na gimnaziji.

Grafenauer nam je začel pri predmetu Uvod v študij zgodovine (tega po univerzah običajno vedno predavajo najboljši metodologi) od prvega dne govoriti o virih, njihovih kategorijah, njihovem nastanku, njihovem kritičnem pretresu in njihovi uporabi. Sprva sem bil - in z mano tudi kolegi - zgrožen nad takšnim predmetom pri zgodovinskem študiju, ker sem bil iz gimnazije vajen zgodovine le kot zgodbe, ki se bere v knjigah in si jo poskuša vtisniti v spomin. Zato Grafenauerjevega uvoda v študij nekaj časa nisem maral. Bolj so me privlačevala njegova predavanja o slovenski srednjeveški zgodovini

in predavanja drugih profesorjev, ki so predavali pregled različnih zgodovinskih obdobj iz obče in narodne zgodovine.

Postopoma, ko je Grafenauer prišel, do prikaza metodološkega razvoja zgodovinske vede, ko smo se soočili z vprašanji filozofije zgodovine in podobno, sem se začel ogrevati za predmet Uvod v zgodovino. Še danes mi je živo v spominu, kolikokrat sem se s profesorjem pogovarjal še po končanem predavanju in ga spraševal o stvareh, ki jih med predavanjem ali ob samem branju učbenika nisem razumel.

Vsa ta vprašanja mi je potrpežljivo pojasnjeval in nikoli nisem čutil, da se mu mudi, da mu je žal izgubljati njegov dragoceni čas z mladim, malce nenavadno zvedavim brucem. Velikokrat sem ga gnjavil za pojasnilo o metodološkem razvoju zgodovinskega in njegove razvojne spirale: narativno - pragmatično, genetično in sociološko, ker nisem mogel razumeti, kako da ni marksistično navedeno čisto na koncu sociološkega, kot posebna nova višja kvaliteta, kakor je bil tedaj marksizem predstavljen pri vseh drugih vedah. Grafenauer se ni izmikal. Govoril je odkrito in kritično o Marxovem prispevku k zgodovinski znanosti toda mirno je povedal, da so po Marxu tudi še zgodovinske šole (najraje je omenjal francosko šolo analistov), ki so prispevale k napredku zgodovinske znanosti. Na izpitu iz uvoda mi o tej pomembni problematiki sploh ni postavil vprašanja, češ da to pa že toliko obvladam iz pogovorov, da mi mirno lahko da dobro oceno. Čeprav so se študentje zaradi zahtevnosti bali izpitov pri prot. Grafenauerju, je treba povedati, da je bil na izpitih maksimalno korekten in je spraševal tako, da je iz študenta izlekel čim več znanja in tudi pri ocenah je bil širokosrčen.

Pri predavanjih iz slovenske srednjeveške zgodovine nam je poglobljeno in jasno prikazoval nastanek fevdalizma oziroma proces fevdalizacije z mnogimi elementi sociologije, kar je bilo za nas v tistem času popolnoma novo. Bil je zagovornik integralnega pojmovanja zgodovinske vede, ki mora kot prva in osnovna družbena veda vključevati znanje in metode tudi drugih mlajših družbenih ved. Ta njegova predavanja so šla tedaj lepo v korak s predavanji prof. Ferda Gestrina, ki nam je predaval občo zgodovino srednjega veka na podoben moderen sociološki način.

Pravega profesorja smo v Grafenauerju odkrili pravzaprav šele na drugi stopnji študija, ko je bilo naše znanje že malce bogatejše, ko smo že vsaj malo poznali strukturo in metodo zgodovinske vede. Tu šele se je prof. Grafenauer lahko pokazal v vsem svojem znanju in poglobljenosti, ko je začel z nami v seminarju razpravljati kot z enakopravnimi kolegi. On namreč ni bil bleščeč govorec in stilist. Govoril je bolj potih in se koncentriral bolj na vsebino kot na obliko govorenega. Če je zaznal pri poslušalcih ali sogovornicah interes, se je v svojem podajanju razživel in postal fascinanten s svojim znanjem in obravnavo problemov. Na drugi stopnji smo poslušali izbrana poglavja iz srednjega veka in o reformah prosvetljenega absolutizma v Avstriji, ki so izredno pomembna doba za razvoj slovenskega naroda.

Srednjeveška socialna problematika, me je tako pritegnila, da sem iz nje napisal seminarsko nalogo Srednjeveška terminologija o podložniških socialnih slojih na Slovenskem. Skozi njo se od besed *servus* in *mancipia* do *Untertan* razkriva razvoj položaja podložniških socialnih slojev do enotnega podložniškega sloja. Profesor je bil z nalogo zadovoljen. Meni osebno pa je še danes v ponos in sentimentalni spomin na moje ukvarjanje s srednjim vekom.

Njegov seminar o ustoličevanju koroških vojvod je bil prava visoka šola iz študija virov. Z velikim poznavanjem in nazornostjo nam je predstavljal zgodovino oziroma genealogijo virov za ustoličevanje, skozi vse ohranjene in neohranjene faze, do zapisov v "švabskem zrcalu" v 13. stol. in v kroniki Janeza Vetrinjskega v 14. stol..

Študentje smo si lahko ustvarili jasno predstavo, kako zapleteno in zahtevno delo je delo s srednjeveškimi viri, ki so včasih ohranjeni šele v drugem in tretjem prepisu. Iskanje prvotnega vira je podobno detektivskemu delu, seveda pa je nujen predpogoj

znanje srednjeveških jezikov, latinščine in nemščine, po možnosti celo grščine in starih pisav. S svojimi predavanji je Grafenauer nekatere od nas tako pritegnil, da smo začeli razmišljati kar o diplomu iz srednjeveške zgodovine. Razmere in poklicni zgledi so nas sčasoma prisilili, da smo to misel, žal, opustili. Profesor Grafenauer nam tega ni zameril. Bil je toliko suveren v sebi, da ga to ni prizadelo in razumel je našo stisko med našo idealno usmerjenostjo in poklicno nujno. Toda kolikor sem ga imel v mnogih pogovorih v poznejših letih priliko slišati, mu je ta tedanja dilema ostala v spominu.

Meni je ostal v spominu njegov odnos tudi na zadnjem izpitu, ki sem ga delal pri njem, ki je kazal njegovo globalno in neformalno razmišljanje. Na dan izpita, ki je bil dvojček, (obenem še pri prof. Zwitterju) sem bil nekam nerazpoložen in nisem odgovarjal, kakor me je bil prof. Grafenauer navajen. To mi je povedal, toda dal mi je na osnovi svoje večletne globalne predstave najboljšo oceno.

S profesorjem Grafenauerjem smo se srečali nekaj let po diplomu ponovno pri študiju na tretji stopnji. Čeprav smo vsi v prvi generaciji tretje stopnje študirali novejšo zgodovino in smo se s prof. Grafenauerjem formalno srečevali le pri predmetu bibliografija slovenske zgodovine, se je dejansko kar precej zanimal za nas in bil pripravljen pomagati s stvarnimi in metodološkimi nasveti.

Znova nas je impresioniral s svojim izjemnim poznavanjem zgodovinske literature za zgodovino Slovencev in svojim zelo pretehtanim odnosom do nje. Nekaj let pozneje je to svoje znanje pokazal tudi v pisni obliki v zgoščenem prikazu izbrane literature o slovenski zgodovini na koncu Zgodovine Slovencev pri Cankarjevi založbi leta 1979.

S prof. Grafenauerjem sem se srečeval po svoji diplomu še skoraj tri desetletja in imel priliko opazovati in občudovati njegovo veliko znanje, zanimanje in delo na nešteti področjih.

Vedno znova nas je navdušil s svojimi faktografsko utemeljenimi in metodološko pretehtanimi referati na zborovanjih slovenskih zgodovinarjev in na drugih znanstvenih simpozijih, vključno z zadnjima dvema o slovenskem uporu 1941 (organiziran 1991) in o slovenski državnosti v zgodovini (organiziran na slovenski akademiji znanosti in umetnosti 1994).

Velikokrat sem imel priliko govoriti s profesorjem o pouku zgodovine na slovenskih šolah, pa tudi o študiju zgodovine na univerzi. Pri tem se je pokazal kot velik zaljubljenec v zgodovinsko vedo. Bil je globoko prepričan o njenem temeljnem pomenu za razumevanje človekove antropološke in družbeno-politične pozicije v sodobnem svetu. Zgodovino je še vedno imel za prvo in temeljno družboslovno vedo, ki pa se mora in se more oplajati z dognanji mlajših in novih družboslovnih ved. Razgovor s prof. Grafenauerjem je moral človeka vedno navdati z zavestjo o pomembnosti zgodovinske vede in z optimizmom nad delom, ki ga opravlja.

V zadnjem desetletju sem se s prof. Grafenauerjem največ srečeval pri delu na Enciklopediji Slovenije. Bil je podpredsednik osrednjega uredniškega odbora in odgovorni urednik področja zgodovine. Sam je napisal številna ključna gesla, pri mnogih pa je bil odločilen mentor in redaktor. V posebno veselje in čast mi je bilo, da je želel skupaj z mano napisati kakšno geslo.

S starostjo je prof. Grafenauer postajal tudi osebno vse bolj odprt in prijateljski. Mnogi smo to izkoriščali in ga prosili za razne nasvete in usluge, ki jih ni odrekel. Sam sem mu hvaležen za njegove dobre nasvete pri pisanju knjige Slovenski narodni vzpon, ki pa jih vseh nisem uspel udejaniti in so mi ostala kot opomin in vodilo za prihodnje delo.

Brez njegove vzpodbude in nasvetov pa si sploh ne bi upal in mogel napisati učbenika za 8. razred osnovne šole Zgodovina 20. stol., kjer so meni ob soavtorju Branetu Nešoviču pripadla delikatna poglavja prikaza zgodovine Slovencev v drugi svetovni vojni. Nasveti prof. Grafenauerja so bili takšne vrste, da je knjiga dobro prestala stro-

kovno kritiko in tudi najbolj kritični pisci ji niso imeli očitati kaj bistvenega.

Še eno lastnost prof. Grafenauerja bi želel omeniti na koncu tega zapisa. Bil je nedvomno strokovna in moralna avtoriteta, kar smo v stroki vsi priznavali. To svojo avtoriteto je znal uveljaviti na miren način s prepričljivimi dejstvi. Sogovornika nikoli ni nesramno zavrnil oziroma mu pokazal njegovo malo znanje, ampak se je z njim pogovarjal in mu povedal, kje pač dejstva ne držijo, oziroma kje nima prav. Zame je bil takšna avtoriteta, da sem njegove nasvete oziroma kritiko sprejemal brez prizadetosti, ker sem vedel, da ima prav in da dela to v dobri nameri v prid zgodovinske resnice in zgodovinske vede.

Njegovo strokovno in moralno avtoriteto je ob njegovem odprtem grobu poudaril tudi eden od govornikov, ki so se poslavljali od njega. Njegova avtoriteta nam bo v stroki in nalogah, ki se postavljajo pred njo nedvomno manjkala. Čvrsto upam, da bomo oboroženi z znanjem, ki nam ga je dal, in s spominom na njegovo moralno držo v stanju te naloge izpolniti tako, da bi bil tudi on zadovoljen.

ZUSAMMENFASSUNG **Bogo Grafenauer - Universitätsprofessor**

Der Artikel schildert die Tätigkeit Grafenauers als Universitätsprofessor. In dieser Rolle habe er sich besonders gut gefühlt er halbe darin seine Bestleistung erzielt. Er war ganz auf die wichtigsten Fragen der Geschichtswissenschaft konzentriert, nämlich auf die Quellen, ihre Bedeutung und Auswertung. Er las über den längsten Zeitabschnitt der slowenischen Geschichte, vom frühen Mittelalter bis zum Jahre 1918, neigte sehr auch zu theoretischen Fragen der Geschichtswissenschaft. Grafenauer war ohne Zweifel der slowenische Spitzenhistoriker mit der breitesten Kompetenz.

DUŠAN NEČAK

Bogo Grafenauer in koroški Slovenci po drugi svetovni vojni

Ko sem pred časom pristal na prijazno vabilo, naj z naslovno temo sodelujem pri spominskem zborniku, "ki bi zrcalil delo pravkar preminulega nestorja slovenskega zgodovinopisja" Boga Grafenauerja, se nisem povsem zavedal, kakšno nalogo sem sprejel. Šele ko sem začel intenzivneje razmišljati o zgradbi članka in sem prelistaval obsežno bibliografijo pokojnega akademika prof. dr. Boga Grafenauerja, sem dojel, da je naloga mnogo preobsežna, da bi jo lahko korektno opravil v priložnostnem spominskem članku. Bogo Grafenauer je namreč tako pomembno vplival na naše vedenje o koroških Slovencih, tako globoko proučil njihovo problematiko in bil z njihovo usodo tako tesno povezan, da bi vsebinska analiza in prikaz tega njegovega dela zahtevala obravnavo v obliki magistrskega ali celo - ob primerni razširitvi - doktorskega dela. In vendar sem se lotil dela, vendar le z namenom, da v najbolj grobih črtah orišem nekatere elemente njegovega vsestranskega ukvarjanja s problematiko koroških Slovencev po drugi svetovni vojni oz. opozorim nanje.

Bogo Grafenauer je bil vse življenje vpet v koroškoslovenski vsakdan. Koroško poreklo očetove družine, že zgodnje občutenje koroškoslovenske stvarnosti, izvrsten čut za krivico in subtilno dojemanje etničnih vprašanj in temeljito ukvarjanje s slovensko zgodovino so bili pglavilni razlogi, ki so Grafenauerjevo strokovno življenje usmerili do take mere v proučevanje koroških Slovencev, da sodi pokojni akademik med najpomembnejše poznavalce te problematike. Z njo se ni ukvarjal samo na znanstvenoraziskovalni način. S svojim strokovnim delom je bil v najbolj prelomnih časih za koroške Slovence - ob koncu druge svetovne vojne in ob zaostritvah meddržavnih odnosov zaradi diskriminacijske avstrijske, zlasti koroške politike do slovenske manjšine na Koroškem (1957/58, 1970, 1976...) - med tistimi ne ravno številnimi slovenskimi znanstveniki, ki so kot poznavalci te tematike svoje znanje uporabili za podporo tisti slovenski/jugoslovanski politiki, ki se je zavzemala za izboljšanje njenega položaja.

Nekateri poznavalci delijo Grafenauerjevo znanstveno delo na štiri temeljna področja:

- na raziskovanje slovenske srednjeveške zgodovine,
- na raziskovanje agrarne zgodovine,
- na raziskovanje položaja kmeta in kmečke upornosti v 15. in 16. stoletju, deloma tudi v 17. in 19. stoletju,
- ter na raziskovanje slovenske zgodovine 19. in 20. stoletja.

V zadnji skupini najdemo tako prispevke, posvečene slovenskim mejam - posebej narodnostnim razmeram na Koroškem - kakor tudi tehtne prikaze nekaterih vprašanj sodobne slovenske zgodovine vse do najnovejšega časa. K tem je gotovo treba pripisati še njegovo ukvarjanje s teoretičnimi vprašanji zgodovinopisja, sam pa dodajam še ugotovitev, da se je skozi vsa ta njegova glavna področja znanstvenega dela prepletala koroškoslovenska problematika: od Ustoličevanja koroških vojvod in države karantanskih Slovencev (1952), preko Kmečkih uporov na Slovenskem (1962) in Boja za staro pravdo v 15. in 16. stoletju na Slovenskem (1974), do enega zadnjih referatov/prispevkov Jugoslavija, zgodovinska nuja ali zgodovinska zmeta (1994). V njem je pomembnost obstoja Jugoslavije za Slovence med drugim dokazoval z mnogo slabšim položajem in razvojem slovenskih manjšin za mejo - še posebej na Koroškem - od konca prve svetovne vojne dalje, kot smo ga imeli Slovenci v jugoslovanski državi.

Profesor Grafenauer se je s koroškimi Slovenci in mejnimi vprašanji začel ukvarjati

že pred vojno. Lahko bi celo rekli, da je njegov prvi tehtni strokovni članek posvečen prav tej problematiki. V mislim imam njegov prispevek z naslovom "Anschluss" in koroški Slovenci, ki ga je objavil že leta 1938. Vojna dogajanja in ogroženost slovenskega naroda kot celote, koroških Slovencev pa še posebej, sta determinirala Grafenauerjevo strokovno in družbenopolitično pot v času tik po vojni. Prav v letih od 1945 do 1948 se je z naslovno problematiko ukvarjal najbolj intenzivno.

Že po prihodu iz italijanske internacije se je Grafenauer vključil v skupino, ki je v okviru Osvobodilne fronte pripravljala gradivo o slovenskih mejah. To delo je nadaljeval tudi po vojni, ko je postal član strokovne skupine, ki je pripravljala gradivo za jugoslovanska pogajanja na mirovni konferenci v Parizu, in je pri delu mirovne konference tudi sam sodeloval. Najbolj povedna je o tem njegova bibliografija. V letu 1945 ni namreč Grafenauer objavil skorajda ničesar drugega kot dela o koroških Slovencih. Znanstveni inštitut pri Predsedstvu SNOS-a je leta 1945 objavil njegovo ekspertizo Koroški Slovenci v zgodovini, skupaj s koroškim Slovincem, veterinarjem in prijateljem iz Dobrle vasi, Luko Sienčnikom pa je pri Znanstvenem inštitutu, oddelku za meje, istega leta izdal drobno knjižico - priročnik Slovenska Koroška, ki vsebuje seznam krajev in političnoupravno razdelitev. Dolga leta je bil to edini tovrstni priročnik, ki pa je uporaben še danes. Tudi dva izmed treh prispevkov, ki jih je objavil to leto, obravnavata Koroško vprašanje oz. Slovensko Koroško.

Leta 1946 je začel Bogo Grafenauer neposredno sodelovati pri delu pariške mirovne konference. Zato ni čudno, da se je v tem in naslednjem letu skoraj v celoti posvetil mejni in narodnomanjšinski problematiki. V angleškem, francoskem in ruskem jeziku so izšle njegove obširne študije, še danes temeljne, s katerimi je utemeljeval slovenske/jugoslovanske zahteve po spremembi meja v našo korist. Izdal je karte o etničnem sestavu koroških Slovencev, razprave o narodnostnem razvoju Slovencev na Koroškem, o etničnih vprašanjih na Koroškem in o Kanalski dolini. Skupaj to presega štiristo strani tiskanega besedila. In še mu je uspelo napisati znanstvene razprave o: Državi karantanskih Slovencev, Kmečkih uporih na Koroškem, Narodnostnem razvoju na Koroškem od srede 19. stoletja do danes, Germanizaciji treh Avstrij in Vprašanju jugoslovansko-avstrijske meje na mirovni konferenci leta 1919, ki jih je vse objavil v publikaciji Koroški zbornik, zasnovani tudi z njegovo pomočjo.

Naslednje leto so zemljevidi o etnični strukturi koroških Slovencev izšli kot uradna publikacija Jugoslavije (v francoščini, angleščini in ruščini), veliko njegovega dela pa je vgrajenega v Memorandum Vlade FLRJ o Slovenski Koroški, kjer je pisal o etnografskih značilnostih slovenske Koroške in o zgodovini koroških Slovencev. Toda njegovo vsestransko zavzemanje za izboljšanje stanja, podedovanega po prvi svetovni vojni, ni doseglo zastavljenega cilja. Drugi ljudje in druge okoliščine - in ne njegovo strokovno delo - so odločali o usodi koroških Slovencev in o slovenskih mejah nasploh.

Istega leta kot na pariški mirovni konferenci je Bogo Grafenauer začel tudi svojo akademsko in profesorsko pot na ljubljanski univerzi. Vsakodnevno, skoraj aktivistično ukvarjanje z mejnimi vprašanji za potrebe politike je po neuspeh jugoslovanskih zahtevah po spremembi severne slovenske meje preusmeril v še bolj zavzeto pedagoško in znanstveno delo. Čeprav se je spekter njegovega delovanja - z le zanj značilno energijo in doslednostjo - močno razširil, so koroški Slovenci, njihova zgodovina in sedanjost, severna meja, manjšinski problemi in narodnostna vprašanja ostali stalnica njegovega znanstvenega dela. V njegovem življenju domala ni minilo leto, ne da bi objavil kakšen prispevek s tega področja, ni pa bila vsa njegova dejavnost, povezana s koroškimi Slovenci, vidna le v pisani besedi.

Konec šestdesetih let je postal Grafenauer eden najprizadecnejših iniciatorjev ideje, ki je plodno živela nekaj desetletij. Izhajajoč iz slovenske zgodovine, v kateri se ima slovenstvo za svoj obstoj v največji meri zahvaliti kulturi in jeziku, ter iz dolgoletnega

izkustvenega spoznanja, da je germanizacijski pritisk na Koroškem usmerjen na zaviranje jezikovnega in kulturnega razvoja koroških Slovencev in ravno pri tem najbolj uspešen, je skupaj s prof. Nacetom Šumijem in prof. Bredo Pogorelec utemeljeval ustanovitev osrednje slovenske kulturne prireditve Koroški kulturni dnevi. Ob sodelovanju izobražencev iz vrst koroških Slovencev, strokovnjakov s Filozofske fakultete v Ljubljani in z drugih slovenskih strokovnih ustanov, kasneje pa tudi nemško govorečih sodelavcev in tujih poznavalcev manjšinske problematike so se Koroški kulturni dnevi razvili v najpomembnejšo kulturno-prosvetno prireditev koroških Slovencev. Ta je združevala oba slovenska tabora na Koroškem in opravljala nezamenljivo koristno vlogo pri ohranjanju in razvoju slovenske zavesti na Koroškem. Njen "spiritus agens" je bil ves čas prof. Grafenauer; bil je tudi tisti, ki se je do konca "bojeval" za ohranitev prireditve. Podobno se je z vsemi silami boril za ohranitev, razvoj, strokovnost in depolitizacijo Inštituta za narodnostna vprašanja, osrednje slovenske ustanove za proučevanje narodnomanjšinskih vprašanj in s tem tudi vprašanj koroških Slovencev, in to v časih, ko je bil inštitut v težavah oz. so ga vodili nepravilni ljudje. Tudi njegovo neomajno zavzemanje za skupen nastop koroških Slovencev in za zanemarjanje ideološko-političnih različnosti, ko gre za reševanje eksistenčnih narodnostnih vprašanj Slovencev na Koroškem, sodi v sklop njegovega neprekinjenega ukvarjanja s slovensko problematiko na Koroškem. Tako stališče je prof. Grafenauer zastopal tako v času socialistične Jugoslavije, kot v današnjem v času samostojne Slovenije. Povezovalno in prosvetno je prof. Grafenauer deloval tudi v Klubu koroških Slovencev v Ljubljani, pri tem pa je bil njegov cilj vedno pomagati koroškim Slovincem, da bi lažje prebrodili težave v svojem "vsakodnevnem plebiscitu". Njegovo dolgoletno predsedovanje klubu, strokovno oporo njegovega delovanja in njegovo pomembno vlogo pri načrtovanju klubovih akcij je nedvomno treba uvrstiti ob bok njegovemu znanstvenoraziskovalnemu delu o koroških Slovencih. Med medijsko odmevnimi akcijami se spomnimo le Memoranduma klubov koroških Slovencev v Ljubljani in Mariboru (1987), v katerem so protestirali zoper avstrijsko koroško strankarsko politiko in ji očitali, da hoče dokončati etnocid na Koroškem.

Izgubljeni koroški plebiscit leta 1920 je bil za Boga Grafenauerja pomemben strokovni izziv. Konec koncev je ta zgodovinski dogodek determiniral sodobno zgodovino koroških Slovencev. Njegove problematike se je dotikal že v predvojnem pisanju. Leta 1946 je v Koroškem zborniku to tematiko še poglobil z že omenjenim člankom in se vrnil k njej ob petdeseti obletnici koroškega plebiscita. V knjigi Koroški plebiscit, posvečeni tej obletnici, je objavil najobširnejši članek zbornika in doslej najtemeljitejšo razpravo na temo Slovenska Koroška v diplomatski igri leta 1919. Obsegala je 79 tiskanih strani, 272 opomb in šest zemljevidov. Ob naslednji obletnici pa je v skupnem slovensko-avstrijskem zborniku Karntens Volksabstimmung 1920 (1981) objavil spet enega najbolj preglednih in odmevnih člankov. Pisal je o koroškem plebiscitu v luči novejših raziskovanj. Temeljnost njegovega pregleda dokazujejo tudi tokrat številne opombe. Kar 154 jih je, skoraj toliko pa je tudi navedenih del, ki jih je upošteval.

Kot mojster pregledov se je v cnem od člankov lotil tudi pregleda starejše zgodovine koroških Slovencev. Leta 1971 je za zbornik Koroška in koroški Slovenci napisal članek Koroški Slovenci v zgodovini slovenske narodne skupnosti, kjer je zajel njihovo zgodovino od Karantanije do reformacije in opisal njeno dediščino med koroškimi Slovenci. V letu 1976 pa se je z jasno znanstveno besedo "upr!" proslavljanju "tisočletnice" Koroške. Po pravici je to proslavljanje označil kot mitologizacijo zgodovine in očital koroškemu zgodovinopisju in organizatorjem praznovanj, da s to "tisočletnico" skrajšujejo zgodovino Koroške za štiri stoletja slovenske zgodovine. Druge vrste manipulacije na račun koroških Slovencev pa je dokazal s člankom v Historijskem zborniku (Zagreb 1976/77), ko je opisal teorijo in prakso ljudskih štetij od srede 19. stoletja do konca leta 1970. Ostro je zavračal tudi pisanja nemških nacionalistov, ki so manipulirali

z nacionalno zavestjo na Koroškem. Med takimi članki je treba omeniti vsaj tistega (Naši razgledi; Slovenski vestnik 1981), v katerem je zavrnil pisanje nekdanj vodilnega koroškega "Vindišarja" Valentina Einspielerja v njegovi "Kärntner Weissbuch", za katero je zapisal, da je tako subjektivna, da dopušča vsakršno manipulacijo. Ali pa tistega v Zgodovinskem časopisu (1983, št. 4) z naslovom Položaj koroških Slovencev in njegovi zgodovinski temelji, s katerim se je odzval na nemško nacionalistično naravnano in dejstva potvarjajočo knjigo Unkart - Glantschnig - Ogris, Zur Lage der Slowenen in Kärnten, Klagenfurt 1984 in polemiziral z njo.

Profesor Grafenauer se je vedno znova vračal k problematiki koroških Slovencev in naše severne meje. V zadnjih letih življenja, tj. v času, ko problematika slovenskih narodnih manjšin in mej na severu in zahodu ni bila tako pogosto prisotna v slovenski javnosti kot prej, ker jo je zamenjala problematika slovenskega (ne)bivanja v Jugoslaviji ter problemi osamosvajanja Slovenije, je Bogo Grafenauer še zadnjič odločilno vplival na slovenske zgodovinarje, da so kot vodilo za 26. zborovanje slovenskih zgodovinarjev v Slovenj Gradcu (1992) izbrali oblikovanje severne slovenske meje. Nekateri s tem izborom sicer niso bili najbolj zadovoljni, češ da gre za anahronizem, toda z referatom Oblikovanje severne slovenske narodnostne meje in njena današnja vprašanja (ZČ, 1993, št. 3) je spet dodal pomemben kamenček k razumevanju tega zapletenega zgodovinskega dogajanja in ga uspešno povezal s sodobnostjo. Referat je izšel tudi kot samostojna brošura (1994).

Zadnja razprava pokojnega akademika prof. dr. Boga Grafenauerja je izšla leta 1995 v zborniku razprav s simpozija Slovenci in država. Tudi v njej, čeprav je bilo težišče drugje, ni mogel mimo tematike, povezane s Koroško in koroškimi Slovenci. V članku Ustoličevanje koroških vojvod, gradnja slovenskega državnega mita in vpliv na oblikovanje slovenskega naroda v 19. stoletju (1995) je na nek način simbolično zaje-mal iz temeljnih dognanj domala vseh svojih delovnih torišč, seveda tudi iz zgodovine koroških Slovencev.

Pogleda na Boga Grafenauerja in koroške Slovence po drugi svetovni vojni pa ne morem zaključiti, ne da bi omenil še njegovo tozadevno delo na pedagoškem področju, tj. na univerzi. Profesor Grafenauer je študentom zgodovine to tematiko še posebej občutljivo prikazoval, vzpodbujal nas je k branju del o koroških Slovencih in k samostojnemu proučevanju njihovega položaja ter nam na ekskurzijah "in situ" pojasnjeval njihovo zgodovino in sedanost. Nekatere med nami je tudi poklicno usmeril v proučevanje problematike Slovencev na Koroškem. Brez njegovega neposrednega ali posrednega sodelovanja ni v povojnem času nastalo nobeno znanstveno delo s to temo. Mnogi mlajši poznavalci in raziskovalci te problematike smo črpali iz zakladnice njegovega znanja in s prepričanjem lahko zapišem, da nam je bil vsem težko dosegljivi vzgled.

ZUSAMMENFASSUNG

Bogo Grafenauer und die Kärntner Slowenen nach dem zweiten Weltkrieg

Die Titelthematik ist so umfangreich, daß sie in einem Gelegenheitsbeitrag nicht zu bearbeiten ist. Das Gewicht der wissenschaftlichen Beschäftigung von Bogo Grafenauer mit der Problematik der Kärntner Slowenen ist so groß und sein Werk so umfangreich, daß eine gründlichere inhaltliche Behandlung im Rahmen einer Magisterarbeit oder - bei entsprechender Erweiterung - auch einer Doktorarbeit erforderlich wäre.

Die Problematik der Kärntner Slowenen, der slowenischen nördlichen Grenze und der Fragen der slowenischen Volksgruppe stellen einen beträchtlichen Teil des wissenschaftlichen Wirkens von Bogo Grafenauer dar. Seine ersten Beiträge zu dieser Thematik verfaßte er noch vor dem 2. Weltkrieg, wurde im 2. Weltkrieg Mitglied einer Gruppe, die im Rahmen der Volksbefreiungsbewegung Unterlagen für die künftigen

slowenischen Grenzen vorbereitete, wurde nach Kriegsende zur Vorbereitung von Fachmaterialien für die Verhandlungen der jugoslawischen Seite in der Friedenskonferenz in Paris herangezogen. Deshalb beschäftigte er sich in der Zeit zwischen 1945 und 1948 fast ausschließlich mit dieser Problematik und veröffentlichte auch Abhandlungen zu diesem Thema. Das gilt in besonderem Maße für das Jahr 1946/47, als er auch unmittelbar an der Friedensverhandlungen in Paris teilnahm.

Die Thematik lag ihm bis an sein Lebensende am Herzen, ob es sich nun um den Kärntner Volksentscheid, die Mythologisierung der Geschichte, die Bekämpfung der deutsch nationalistischen Manipulation mit Statistiken und geschichtlichen Tatsachen oder um Übersichten der Geschichte der Kärntner Slowenen, insbesondere der älteren, handelte. Sogar in einer Zeit, in der wegen der slowenischen Loslösung von Jugoslawien die Problematik der Kärntner Slowenen und der slowenischen Volksgruppen überhaupt im Interesse der Öffentlichkeit in den Hintergrund geraten ist, gelang es Grafenauer noch 1992, die Entstehungsgeschichte der slowenischen Nordgrenze als Hauptthema einer Tagung von slowenischen Historikern durchzusetzen. Auch in seiner letzten Abhandlung über die Slowenen und den Staat kam diese Problematik zur Sprache.

Allerdings war seine Beschäftigung mit den Kärntner Slowenen nicht auf das geschriebene Wort beschränkt. Sein Einfluß, sein Wissen und seine fachliche Autorität machten sich auch in den Aktivitäten des Klubs der Kärntner Slowenen in Ljubljana bemerkbar, auch bei der Lösung der Problematik des Instituts für Nationalfragen in Ljubljana und der ideologisch-politischen Unstimmigkeiten zwischen den Slowenen in Kärnten und bei der Konzipierung der zentralen Kulturveranstaltung der Kärntner Slowenen - der Kärntner Kulturtage. Von besonders großer Bedeutung ist sein pädagogisches Wirken an der Universität. Er wußte seinen Hörern diese Problematik auch an Ort und Stelle unaufdringlich nahezubringen und es gibt kaum eine wissenschaftliche Arbeit zu diesem Thema, an deren Entstehen nicht Professor Grafenauer auf diese oder jene Weise mitbeteiligt gewesen wäre. Viele unter uns jüngeren Kennern und Erforschern dieser Problematik schöpften aus seinem Wissen, uns allen war er ein gleich schwer zu erreichendes Vorbild.

AVGUŠTIN MALLE

Grafenauerjev prispevek Koroškim kulturnim dnevom

Bogo Grafenauer je bil s svojim znanstvenim delom najožje povezan s koroškimi Slovenci. Pogosto je pripovedoval in večkrat tudi zapisal, kako je z raziskovalnim delom o koroških Slovencih začel leta 1937 v rojstni vasi svojega očeta, na Brdu na Zilji. V tem prispevku ne moremo govoriti o obširnem Grafenauerjevem opusu, ki je veskoki zavezan tudi usodi Slovencev na Koroškem. Omejiti se hočemo na plodno sodelovanje Boga Grafenauerja pri Koroških kulturnih dnevih (KKD), znanstveno-kulturnih srečanjih, ki so potekala od 1969 do 1991. Grafenauer je spadal v krog tistih sodelavcev ljubljanske filozofske fakultete, ki je leta 1969 ta srečanja spodbudil. Bil je med tistimi, ki so se udeležili vseh dvaindvajsetih prireditev. Za Koroške kulturne dneve je pripravil sedem samostojnih referatov, sodeloval je kot koreferent pri štirih diskusijah odnosno okroglih mizah, svoje bogato znanje je posredoval pri domala vseh ekskurzijah, ki so bile sestavni del teh srečanj, nešteto se je oglasil v diskusiji in pogosto zaokrožil posamezne prireditve s sintetičnim povzetkom referatov. Referiral je na prvih in zadnjih Koroških kulturnih dnevih. Bogo Grafenauer je bil vsa leta član ljubljanskega delapravljalnega odbora kulturnih dni. S svojim bogatim znanjem in s poznavanjem znanstvenega dela v Sloveniji je njihov spored pogosto bistveno sooblikoval.

Ko je leta 1987 prejel Tischlerjevo nagrado za "mnogovrstno in temeljito znanstveno delo ter vsestransko publicistično prizadevanje v zvezi s koroškimi Slovenci v preteklosti in danes", je predsednik Krščanske kulturne zveze dr. Janko Zerzer opozoril tudi na Grafenauerjevo delo pri Koroških kulturnih dnevih: "Za nas Korošce pa si je pridobil Grafenauer kot ožji rojak, ki svoje močne navezanosti na očetovo domovino nikoli ni prikrival, še posebne zasluge. Od vsega začetka v letu 1969 je bil udeležen pri nastajanju in razvoju Koroških kulturnih dni. Bil je med tisto peščico proponentov, ki je videla potrebo po novih oblikah znanstvene in kulturne dejavnosti med koroškimi Slovenci in ki je verovala v uspehe teh prizadevanj. Pa ne da bi imel posebne zasluge za te prireditve samo z organizatorične strani, tudi kot referent je pogosto stal v ospredju, s širino in nepristranskostjo znanstvenika je osvetlil problem naše preteklosti in sedanjosti, hkrati pa se ni izognil vročim debatam in temeljiti polemiki, če je prišel izziv. Na 3. KKD je sprožil doslej najbolj obširno publicistično razpravo oz. polemiko s svojim referatom 'Mitologija koroške zgodovine pri Slovencih in Nemcih'. Tam je mogel dokazati, da se slovenski zgodovinarji že od 30-ih let dalje uspešno trudijo, da bi demitologizirali koroško preteklost, da pa je na drugi strani nemška koroška zgodovinska šola z redkimi izjemami vztrajno sledila Wuttejevi 'izrazito mitološki podobi' koroške zgodovine. S tem očitkom je Grafenauer izzval obširno polemiko s takratnim direktorjem koroškega deželnega arhiva Wilhelmom Neumannom, ki se je več mesecev vlekla v KTZ (Kärntner Tageszeitung, op. A. M.). Mislim, da je to, kar je s tem v zvezi zapisal kritični spremljevalec, značilno za Grafenauerjev poklicni etos, za njegov pristop k delu in odgovornost zgodovinarja, zato bi ga rad kratko citiral: 'O fenomenu mitologizacije zgodovine kot posledici povsem konkretnih zgodovinskih in družbenih procesov je razpravljal le Grafenauer v svojem predavanju in pokazal na stalno potrebo po zgodovinarjevi budnosti in (samo)kritičnosti; tudi tu ni bilo nikjer rečeno, da je slovensko zgodovinopisje že dokončno očistilo svojo sliko vseh mitoloških vizij in zdaj poseduje absolutno resnico o koroški zgodovini, pač pa le, da se tej sliki vztrajno približuje'.¹

¹ Ahiv KKZ, iz lavdacije dr. Janka Zerzerja 23. januarja 1987.

Naš tednik je ocenil prve KKD kot odličen uspeh,² Slovenski vestnik pa je menil, da so dnevi dali zgoščen, znanstveno objektivni pregled socialne in gospodarske strukture ter prispevka koroških Slovencev h kulturi slovenskega naroda na področju jezika, literature, glasbe in umetnosti; zapisal je, da tak (znanstveni) način dela najbolj ustreza današnji tendenci in potrebi po objektivizaciji spornih vprašanj med obema narodoma na Koroškem in med koroškimi Slovenci samimi.³ Član pripravljalnega odbora dr. Apovnik je bil prepričan, da bo vpogled v znanstveno delo dal nove pobude za objektivno raziskovanje številnih koroških problemov, zgodovinskih in tudi za manjšinsko politiko aktualnih; izrazil je upanje, da kulturni dnevi ne bodo razširili le obzorja, temveč da bodo okrepili tudi narodno zavest koroških Slovencev in prispevali k mirnemu sožitju med obema narodoma na Koroškem.⁴ Ob 10-letnici Koroških kulturnih dni je Janko Zerzer povedal, da so se kulturni dnevi porodili leta 1969 v nekem pogovoru z zastopniki ljubljanske filozofske fakultete. Naštel je vse uspehe in pomanjkljivosti preteklih prireditev, nakazal postopno večje vključevanje koroških znanstvenih delavcev v vsakoletni program prireditve in njihovo postopno odpiranje večinskemu prebivalstvu s pritegnitvijo referentov iz njihovih vrst in z uvedbo simultane prevajanja. Zahteval je ustanovitev "izobraževalne skupnosti" s statusom pravne osebe ter citiral dr. Apovnika, da naj bi bili KKD sestavni del širšega znanstvenoraziskovalnega in izobraževalnega dela.⁵ Ob tej priložnosti je zlasti kritiziral pomanjkanje referatskih zbornikov, pomanjkljivost, ki je KKD tudi pozneje niso mogli premostiti, saj so izšli le trije zborniki. Dejstvo je, da so bili KKD pomembna vsakoletna prireditve obeh organizacij koroških Slovencev, ne glede na to, katera stran je trenutno več prispevala k njihovem uspehu.

Bogo Grafenauer je v okviru svojih referatov v strnjeni obliki predstavil rezultate svojega dolgoletnega raziskovalnega dela in deloma slovenskega zgodovinopisja sploh. O vsaki temi je napisal in objavil obširno razpravo. KKD so bili tudi za druge raziskovalce primeren forum za posredovanje raziskovalnih dosežkov. Pogosto je prišlo po posameznih referatih do zanimivih diskusij in občasno do kritičnih in polemičnih replik v publicistiki. KKD so nudili priložnost soočanja slovenske znanosti z avstrijsko odnosno afirmacijo dosežkov slovenskih raziskovalcev v koroškem in avstrijskem prostoru.

Na prvih KKD je govoril Bogo Grafenauer o položaju Karantanije v 9. in 10. stoletju in njeni kulturni funkciji. Obrazložil je pomen besede "Karantanec" in opozoril na več kot sto let trajajočo samostojno kneževino in na njeno teritorialno razsežnost. Navezal je na dognanja Lj. Hauptmanna ter na raziskave Gotberta Mora in Hermanna Braumüllerja, ki sta menila, da je bila Karantanija za časa Arnulfa (876) le nemška mejna marka. Karantanija je bila po Grafenauerjevi oceni izrednega pomena v kulturnem razvoju alpskih in panonskih Slovanov; Freisinške spomenike, prve slovanske zapise v latinici, je označil kot izraz osrednjega položaja Karantanije med slovenskimi deželami v 9. in 10. stoletju.⁶ Na 2. KKD je Bogo Grafenauer govoril o "Teoriji in praksi ljudskih štetij na Koroškem od srede 19. stoletja do danes". Tudi tokrat je Grafenauer lahko črpal iz svojih razprav, ki jih je objavil leta 1946 v Koroškem zborniku. Primerjal je izide ljudskih štetij ob razčlembi vprašanja o občevalnem jeziku. Nakazal je hitro in nenaravno upadanje uporabe slovenskega občevalnega jezika ter omenil, da se šele leta 1939 pojavi v statističnem materialu posebna rubrika za "vindišarski" jezik. To rubriko

² NT 22/1970, št. 1.

³ SV 25/1970, št. 1.

⁴ n. o. m.

⁵ NT 31/1979, št. 8.

⁶ NT 22/1970, št. 2; SV 25/1970, št. 1.

da je prevzela druga republika od grobarja prve - od nacizma.⁷

Na 3. KKD je Bogo Grafenauer nastopil z referatom "Mitologija koroške zgodovine pri Slovencih in Nemcih". Bil je to tisti nastop Grafenauerja v okviru kulturnih dni, ki je odmeval najbolj in najdalje. V določeni meri pa lahko zabeležimo, da se je predavatelj povrnil k posameznim aspektom teme še na 7. KKD, ko je govoril o "Kontinuiteti tez o slovenski zgodovini v koroškem nemškem zgodovinopisju zadnjih šestdeset let", pa tudi v svoji spremni študiji ob ponatisu Jarnikovih "Pripomb" o germanizaciji na Koroškem. Grafenauer je v svojem referatu o mitologiji razpravljal o kodeksu nacionalne legende pri Slovencih. Nakazal je značilne poteze tega kodeksa in omenil poudarjanje velikosti nekdanjega karantanskega ozemlja in pozneje poudarjanje razširjenosti slovenskega ozemlja. Dotaknil se je tudi nazorov o nastanku narodov, o vseslovenski jezikovni vzajemnosti in kot značilno potezo označil tudi trditve, da naj bi bil kmetski sloj tudi v drugi polovici 19. stoletja in v 20. stoletju za bodočnost Slovencev na Koroškem skorajda edini pomemben dejavnik. Potem se je dotaknil še plebiscita in zavrnil mnenje Jurija Trunka, po katerem naj bi bila zmagala Avstrija pri koroškem plebiscitu le zaradi nekorektnosti.

Posameznih nekorektnosti ni zanikoval, odločno pa je nasprotoval mnenju, da bi bile odločile izid plebiscita v prid Avstrije. Grafenauer je potem razložil tudi izrazito mitološke podobe koroške zgodovine in se pri tem naslanjal predvsem na dela Martina Wutteja in njegove šole. Kot take je razčlenil trditve o naravni meji Koroške, dalje da Karantanija nikoli ni bila samostojna slovanska kneževina, da je ustoličevalni obred kljub slovenskemu jeziku po vsebini v celoti nemškega izvora, da že v 8. stoletju ni bilo več strnjenege slovenskega ozemlja, da se koroško slovensko narečje razlikuje od drugih slovenskih narečij in je sploh nekaj posebnega, da je germanizacija rezultat prirodnega razvoja in dobrega sožitja Nemcev in Vindišarjev na Koroškem, da so bili pojavi slovenskega gibanja vnešeni v deželo od zunaj.⁸ Kot odločilno pa je označil dejstvo, da je slovensko zgodovinopisje v preteklih petdesetih letih iskalo druga pota in izvedlo demitologizacijo, kar je koroškemu zgodovinopisju priznal le zelo omejeno. V svojem poročilu o kulturnih dnevih je Horst Ogris, novinar dnevnika *Kärntner Tageszeitung* zapisal, da je glede na očitek o potvarjanju zgodovine potreben pogovor med zgodovinarji obeh strani.⁹ Kot prvi se je oglasil k besedi tedanji direktor deželne arhiva Wilhelm Neumann.¹⁰ Uvodoma je menil, da je diskusija življenjski sok znanosti, pa naj poteka ustno ali pa v obliki knjig ali prispevkov. Kot pogoj je navedel, da poteka pred občinstvom, ki je vsaj minimalno informirano o stvari, in da se giblje v določenih mejah. Menil je tudi, da je za del koroške publicistike bolj verodostojno vse, kar prihaja od daleč, predvsem pa od kake univerze, medtem ko "provincialni znanosti" ne pripisuje, da bi postavila ob to kaj enakovrednega. Seveda je v svojem prispevku povedal, da more na Grafenauerja replicirati le na osnovi informacij, ki jih je dobil po časopisih, globalno pa je menil, da je udeležba nemških koroških zgodovinarjev na slovenskih kulturnih dnevih že iz jezikovnih vzrokov neplodovita. Kot pikantno je označil, da se z demitologizacijo ukvarja prav tisti zgodovinar, "ki je ustvaril o slovanskih začetkih Karantanije konstrukcijo nadvse bogate fantazije, ki jo lahko označujemo kot dejanski 'mit zgodnjėslovanske države Karantancev'". Menil je, da naj bi se na kulturnih dnevih ukvarjali predvsem s plodnimi nemško-slovanskimi odnosi; v tej zvezi je posebej omenil čas reformacije in navezal na svoje razprave. Neumann je tudi odločno zanikal, da bi med raziskavami Martina Wutteja, ki jih je objavil pred prvo svetovno vojno - zlasti pa med njegovo razpravo o nacionalnih razmerah na Koroškem, ki jo je objavil v *Carinthii*

⁷ SV 26/1971, št. 1.

⁸ SV 27/1972, št. 1; NT 23/1971, št. 53.

⁹ *Kärntner Tageszeitung* (KTZ) 26/1971, št. 295, str. 7.

¹⁰ KTZ 27/1972, št. 4, str. 8.

leta 1906 - in njegovimi poznejšimi študijami - zlasti študijo "Deutsch-Windisch-Slowenisch" (1927) obstajala bistvena razlika odnosno prelom, kot je trdil Grafenauer. Neumann je menil, da deli že po svoji vsebini nista primerljivi. Prvi primer da je suha statistika ljudskega štetja, drugi pa analiza narodnopolitične zavesti. V drugi študiji pa da je Wutte ugotovil zanimivo, nezanikano dejstvo, da pri delu prebivalstva dvojezičnega ozemlja obstaja politična "vindišarska" zavest; potrditev tega dejstva je videl tudi v slovenski publicistiki in v slovenskonacionalni filipiki "Aus dem Wilajet Kärnten". Pri obravnavanju dveh nacionalno različnih zgodovinskih podob da je bistveno, ali kar najbolj dosežata realnost in kako spoštujeta dejstva. Neumann je tudi menil, da o racionalnosti in realizmu, ki si ju je lastil Grafenauer, v slovenskem zgodovinopisju ne more biti govora. Za pogovor ni videl nobenih možnosti, dokler slovenska stran ne bo opustila namernih potvorb, kot sta npr. dve, ki da so ju slovenski znanstveniki v novjšem času objavili v obsežni publicistiki o koroškem plebiscitu: 1. Deželno glavno mesto Celovec je bilo sredi preteklega stoletja po jeziku do dvotretjinsko ali vsaj večinsko slovensko mesto! 2. Glasovanje 10. oktobra 1920 je bilo po svojih modalitetah krivično in je prineslo zmago za Avstrijo le s pomočjo nekorektnosti in manipulacij. Boga Grafenauerja je prizadela ostrina, s katero je Neumann odprl diskusijo; menil je, da nemškimi koroškimi zgodovinarjem odnos do slovenščine nikakor ni v čast, v primeru Celovca pa je obsežneje navajal slovensko strokovno literaturo, ki je nastala v zadnjih desetletjih, in se podrobno ustavil pri Czoernigovi statistiki. O plebiscitu pa je povedal, da je na kulturnih dnevih glede potvorb kratko navedel le diplomatsko noto beogradske vlade z dne 19. oktobra 1920, ter opozoril, da slovensko zgodovinopisje razlaga izid plebiscita pretežno na osnovi razvoja, ki je potekal pred tem dogodkom. Zbornik Koroški plebiscit je označil kot delo, ki mu je težko postaviti ob stran kaj enakovrednega.¹¹ V svojem drugem odgovoru je Neumann diskusijo jezikovno brez dvoma še zaostрил. Menil je, da diskusija z jugoslovanskimi zgodovinarji ne vodi k cilju. Povedal je, da se je koroška zgodovinska znanost, zaradi prizadevanj za dobre sosedске odnose v zadnjih desetletjih hotela izogniti polemiki na politični osnovi in ignorirala to jugoslovansko literaturo. Menil je tudi, da je dualizem slovansko-nemških odnosov le en aspekt širšega raziskovalnega dela. V zvezi z jezikom pa je povedal: "Delno neznanje slovenskega jezika pri nemških koroških zgodovinarjih se pod določenimi pogledi izkaže celo kot prednost. Tako koroška zgodovinska znanost ne pride v skušnjavo, da bi vodila z enostransko politično usmerjeno jugoslovansko znanostjo popolnoma neplodno trajno diskusijo o nepomembnostih in domišljijah."¹² Neprestano govorjenje o slovenski Koroški je označil kot provokacijo, ki da meri zlasti na nepoučene v inozemstvu. Koroški zbornik je imenoval 658 strani debel "špeh", o zborniku "Koroški plebiscit" pa povedal, da v osnovi prav tako očitno meri na totalno diskreditiranje plebiscita kot delo iz leta 1946. Avtorjem obeh zbornikov je očital manipulacijo, nazadnje pa jih je apostrofiral še kot "čarovniške učence ljubljanskih jubilejnih publikacij". V nadaljnjem prispevku je obširno zavračal trditev, da bi bil Celovec kdaj koli po jeziku večinsko slovenski. Pri tem se je skliceval na pisanje Andreja Einspielerja v listu "Stimmen aus Innerösterreich", v zvezi z zapuščino Petra Kozlerja pa na informacije Andreja Moritscha. Ta mu je izrecno zagotovil, da ne deli mnenja jugoslovanskih zgodovinarjev glede etničnega značaja Celovca okoli 1850. Spraševal je, kako si slovenski zgodovinarji razlagajo popolni propad slovenstva v Celovcu po letu 1850. Slovenskemu zgodovinopisju je ponovno očital potvorbe in predlagal, da naj jugoslovanski zgodovinarji nehajo razlagati na osnovi pomanjkljive statistike, ki je bila za njih v situaciji po 1945 očitno primerna kot sredstvo za raztrganje Koroške.¹³ V

¹¹ KTZ 27/1972, št. 33, str. 15.

¹² KTZ 27/1972, št. 62, str. 3.

¹³ KTZ 27/1972, št. 64, str. 22.

svojem zadnjem odgovoru je Grafenauer preciziral podatke Andreja Moritscha in drugo literaturo ter menil, da so viri pač rezultat različnih političnih položajev. Marčna revolucija je privedla do popolnoma spremenjenega položaja in po marcu 1848 je potekala politična vojna proti programu Zedinjene Slovenije.¹⁴ Zadnji odgovor Neumanna vsebinsko ni prinesel nič novega, pokazal pa je, da je bil Neumann dobro informiran tudi o raznih objavah v slovenski strokovni publicistiki. Tako je citiral Malovo oceno Grafenauerjevega pisanja v Kroniki. Glede ostalega je bil mnenja, da so njegovi odgovori Grafenauerju le obramba, ki da bi se morala že zdavnaj začeti.¹⁵

KKD so postajali po vsebini predavanj, po svoji odmevnosti v slovenski in avstrijski javnosti in po številu obiskovalcev pomemben forum posredovanja izsledkov znanosti. Seveda je na program močno vplivala tudi aktualna situacija narodne skupnosti in del koroškega dnevnega tiska je pripisoval kulturnim dnevom vedno bolj značaj politične prireditve. Oba slovenska tednika sta programsko zasnovo kulturnih dni odobraval. Naš tednik je ocenil, da so kulturni dnevi kljub svoji mladosti že bistveni del vsakoletne kulturne sezone, predavanja pa da dajejo kulturnemu in političnemu življenju koroških Slovencev precej pobud; želel je, da bi bili izraz stremjenja po poklicnem kulturnem in znanstvenem delu.¹⁶ Tudi Slovenski vestnik je razmišljal o aktualnosti prireditve, kot je prihajala do izraza na četrtem srečanju, ter zapisal: "Ne moremo namreč soglašati z mnenjem, da odzamejo aktualna politična vprašanja kulturnim dnevom njihov značaj in pomen, zlasti tedaj ne, če so predavanja povsem znanstvenega značaja. Aktualna politična vprašanja pač zapuščajo svojo sled tudi v kulturnem življenju vsakega naroda, so sestavni del njegovega kulturnega razvoja. Ravno to spoznanje pa je rodilo tudi večkrat poudarjeno potrebo po stalnem proučevanju raznih problemov slovenske narodne skupnosti na Koroškem, kar bi mogel opravljati le znanstveno-raziskovalni inštitut. Zato je povsem razumljivo, da je bila tudi na zadnjih Koroških kulturnih dnevih ponovno postavljena zahteva po ustanovitvi takega inštituta, ki bi potem lahko prevzel tudi skrb za pripravo in izvedbo tradicionalnih koroških kulturnih dni."¹⁷ O "aktualizaciji" kulturnih dni in kritičnem odmevu v dnevnem tisku je potekal pogovor tudi v okviru pripravljalnega odbora, katerega član je bil Bogo Grafenauer. Ta je dosledno zagovarjal prenos rezultatov raziskovalnega dela v prakso, torej njihovo aplikacijo, in dajal pobude, da je predavalo na tej prireditvi vedno več koroških Slovencev, ki jim je pri tem rad pomagal in svetoval.

Na 5. KKD leta 1973 je Bogo Grafenauer spregovoril dvakrat. Najprej je govoril ob odprtju razstave o kmečkih puntih na Slovenskem, v plenumu pa je spregovoril še bolj natančno o "Koroški kmečki puntariji". V obeh primerih je nakazal pomen kmečkih uporov, od koroškega leta 1478 pa do tolminskega leta 1713; menil je, da je bila njihova najvažnejša komponenta to, da je prvič v zgodovini ljudstvo samo vzelo usodo v svoje roke in šlo v boj za svoje pravice.¹⁸

Bogo Grafenauer se je z referatom oglasil spet na 7. KKD, ko je govoril o "Kontinuiteti tez o slovenski zgodovini v koroškem nemškem zgodovinopisju zadnjih šestdesetih let". Navezal je na svoja izvajanja na 3. KKD in na diskusijo s koroškim zgodovinarjem Neumannom, ki je temu sledila. Kot glavno značilnost koroškega nemškega zgodovinopisja je označil poskus dokazati nepomembnost slovenskega življa na Koroškem ali vsaj razvrednotiti slovensko komponento v zgodovini koroške dežele. Po Grafenauerjevi oceni so se taki poskusi javljali najprej v političnem življenju vse od leta 1848 naprej, tik pred prvo svetovno vojno pa so dobili svoje mesto tudi v znanosti, in to

¹⁴ KTZ 27/1972, št. 107, str. 10.

¹⁵ KTZ 27/1927, št. 120, str. 11.

¹⁶ NT 25/1973, št. 1.

¹⁷ SV 28/1973, št. 1.

¹⁸ NT 26/1974, št. 1; SV 29/1974, št. 1.

najprej v narodopisju. V tej zvezi je močno kritiziral program zborovanja avstrijskih zgodovinarjev, ki je bil napovedan v Celovcu z osrednjo temo, 1000-letnico koroške vojvodine. Programski osnutek je kritiziral zaradi tega, ker slovenske dobe sploh ni omenjal.¹⁹ Po predavanju se je razvila širša diskusija, v okviru katere je predavatelj močno kritiziral koroško Carinthio zaradi ponatisov člankov iz nemškonacionalnega lista Kärntner Landsmannschaft. Fran Zwitter pa je povedal, da je bil povabljen na zborovanje avstrijskih zgodovinarjev, da pa je povabilo odklonil, ker ton polemike šefa deželnega arhiva Neumanna ne dopušča stvarne razprave. Vsak znanstvenik naj bi bil pripravljen revidirati svoje mnenje, če pridejo na dan novi dokazi za nasprotno teorijo.²⁰ Grafenauer je spregovoril tudi kot "vodil" v okviru ekskurzije na Ziljo.

Težišče 10. KKD je bilo sožitje obeh narodov na Koroškem.

Ob 500-letnici koroškega kmečkega upora 1478 je Bogo Grafenauer v okviru 10. KKD obravnaval skupne interese slovensko in nemško govorečih v času, ki še ni poznal družbene manjvrednosti slovenskega prebivalstva.²¹ Poudaril je veliko vztrajnost in trmo koroških upornikov, s katero so le-ti dosegli večjo pravno varnost pred pritiskom graščakov. Kot posebnost upora je označil tudi povezanost nemškega in slovenskega kmeta in drugih nižjih slojev; vodstvo punta namreč ni bilo sestavljeno le iz kmetov, temveč tudi iz obrtnikov in rudarjev. S predavanjem Jožeta Rajhmana o "Slovincih in Nemcih v protestantizmu na Koroškem" so organizatorji reagirali tudi na Neumannov očitke pomanjkljivega obravnavanja plodnega nemško-slovenskega sodelovanja v preteklosti. J. Rajhman je povedal, da se je to sodelovanje začelo na nemških univerzah, bilo pa je pogojeno s sožitjem na domačih tleh; čeprav graščaki niso imeli razumevanja za socialne težnje svojih podložnikov, niso nasprotovali rabi slovenskega jezika in Trubar je začutil njihovo naklonjenost v prizadevanjih za slovensko tiskano besedo. Naš tednik je povzel besede predavatelja takole: "Koroški Slovenci so ohranili svojo narodno samobitnost v veliki meri po zaslugi reformacijskega gibanja 16. stoletja, ki je prvič v zgodovini tisočletnega skupnega bivanja pokazalo, da je mogoče ustvariti takšno sožitje, ki omogoči manjšinskemu narodu narodno in kulturno rast."²² Bogo Grafenauer je spregovoril na 10. KKD še pri umetnostnozgodovinskem ogledu Celovca. "Ogled" je potekal zaradi izredno slabega vremena kar na Rotovžu. Protestanske preteklosti so se dotaknili tudi 12. kulturni dnevi leta 1980, ki so si za osrednjo temo izbrali Ziljsko dolino. Bogo Grafenauer je pri okrogli mizi pod naslovom "Prispevek Zilje k slovenski kulturi" spregovoril o protestantskem gibanju. To je imelo na slovenskem področju na Zilji svoje težišče; za primer je navedel Zagoriče. Omenil je, da je blizu Čanjč prišlo v času protestantizma do edinega primera oboroženega upora, ter opozoril na zahtevo prebivalstva po slovenskem bogoslužju, čeprav ga zaradi pomanjkanja slovenskih protestantskih duhovnikov ni bilo mogoče uresničiti.²³

V tej zvezi moramo seveda opozoriti še na Grafenauerjev prispevek na mednarodnem simpoziju, ki je potekal od 25. do 27. septembra 1980 ob 60-letnici plebiscita na celovški univerzi. Grafenauerjev referat je objavljen v priložnostnem zborniku pod naslovom "Koroški plebiscit v luči novejših raziskav".²⁴ Za "koroško" odnosno "avstrijsko" stran je tak pregled pripravil direktor deželnega arhiva Alfred Ogris pod naslovom "Koroška 1918-1920: Bilanca znanstvene diskusije med dvema jubilejema 1970-

¹⁹ SV 31/1976, št. 7.

²⁰ NT 28/1976, št. 7.

²¹ NT 31/1979, št. 8; SV 34/1979, št. 8.

²² NT, n. o. m.

²³ SV 37/1982, št. 1.

²⁴ Bogo Grafenauer, Die Kärntner Volksabstimmung im Lichte der neueren Forschung, v: Kärntens Volksabstimmung 1920. Wissenschaftliche Kontroversen und historisch-politische Diskussionen anlässlich des internationalen Symposions Klagenfurt 1980, izd. Helmut Rumpler, Klagenfurt 1981, str. 408-426.

1980".²⁵ Prispevek po svojem jeziku in znanstvenem pristopu močno odstopa od omenjenega disputa Wilhelma Neumanna in prihaja delno do druge ocene slovenskega zgodovinopisja, kar končno dokazuje možnost strokovnega pogovora tudi o spornih vprašanjih. Grafenauer je v svojem prispevku skušal ločiti nesporno od hipotetičnega in spornega ter ovrednotiti ključna vprašanja najvažnejših divergenc. V zvezi z viri o dogodkih v letih 1918-1920 je menil, da ni noben čudež, da je najprej zmagovita stran skušala ustvariti svoji zmagi prikrojeno zgodovinsko sliko. V tej zvezi je navedel obe razpravi Martina Wutteja²⁶; ta je pri drugi izdaji razpolagal še z dodatnimi viri, ki jih je nemška zasedbena oblast našla v beograjskih arhivih. Ponovno je opozoril na Wuttejevo znanstveno delo pred prvo svetovno vojno in na delitev slovenske manjšine na Koroškem v narodno zavedni del in na vindišarje. V tej zvezi je govoril o kodeksu utrjenega mnenja (verfestigte Meinung) pri vrsti koroških zgodovinarjev. Slovenska znanost je po Grafenauerju šele po letu 1935 začela z resno znanstveno analizo, ki je povezovala rezultat glasovanja z gospodarsko statistično, socialno in politično analizo položaja slovenskega prebivalstva na avstrijskem Koroškem. Celotno zgodovinsko problematiko je razdelil na dogodkovno zgodovinska in strukturno zgodovinska vprašanja, prvo pa spet v tri podpoglavja. Glede prvega področja, to je neposrednih bojov, je ugotovil precejšnjo skladnost slovenske in nemške strokovne literature, razlike pa je videl predvsem v oceni posameznih prelomov premirja in v Wuttejevi oceni tujega vdora v deželo. O zadnjem da je možno govoriti le v primeru, če zastopamo mnenje, da stara monarhija ni razpadla na narodnosti, temveč na svoje zgodovinske dežele. Največje razlike je videl v oceni povezave diplomacije z ostalim zgodovinskim dogajanjem in se s tem dotaknil vpliva poročil Milesove komisije na pariška pogajanja. Zelo podrobno je potem spregovoril o delu te komisije ter o zgodovinskem razvoju (o ponemčenju), ki je v desetletjih pred glasovanjem dovedel do stanja, kot je vladalo leta 1919. Zastopal je mnenje, da je bila za podporo Avstrije od Združenih držav Amerike Milesova komisija odločilna. Januarskim bojem je pripisal poseben pomen, medtem ko je o vseh naslednjih menil, da niso vplivali na potek pariških pogajanj. Govoril je tudi o naknadnem vpisu glasovalcev v glasovalne imenike, vendar temu ni pripisal odločilnega pomena na izid glasovanja. Kritično je spregovoril tudi o jugoslovanski upravi glasovalnega ozemlja odnosno cone A ter nazadnje o obveznostih Avstrije do slovenske narodne skupnosti, izvirajočih iz slovesnih obljub z dne 28. septembra 1920. Grafenauerjevo stališče o pomenu Milesove komisije in bojov je pred nedavnim povzel tudi avstrijski zgodovinar Hanisch.²⁷ Ponovno je Grafenauer v tej zvezi opozoril na delo A. Kuharja²⁸, ki je izšlo dolgo pred študijami Claudie Fräss-Ehrfeld (Claudie Kromer).

Svoj zadnji večji nastop z referatom, diskusijskim prispevkom in strokovnim spremljanjem ekskurzije je imel Bogo Grafenauer v okviru 16. KKD leta 1985. Ena izmed težiščnih tem teh kulturnih dni je bila 140-letnica smrti in 200-letnica rojstva pesnika, pisatelja, narodnega delavca, jezikoslovca, etnografa in zgodovinopisca Urbana Jarnika. O Jarnikovem raziskovanju zgodovine so spregovorili E. Prunč, A. Moritsch in Bogo Grafenauer, ki se je temeljito ukvarjal z Jarnikovim najobsežnejšim zgodovinskim in za tedanji čas najpomembnejšim delom: "Andeutungen über Kärntens Germanisierung".

²⁵ Alfred Ogris, *Kärnten 1918-1920: Bilanz der wissenschaftlichen Diskussion zwischen zwei Jubiläen 1970-1980*, v: *Kärntens Volksabstimmung 1920. Wissenschaftliche Kontroversen und historisch-politische Diskussion anlässlich des internationalen Symposiums Klagenfurt 1980*, izd. Helmut Rimpler, Klagenfurt 1981, str. 382-407.

²⁶ Martin Wutte, *Kärntens Freiheitskampf*, Klagenfurt 1922, in isti, *Kärntens Freiheitskampf* (=Kärntner Forschungen 1), Weimar, 1943.

²⁷ Ernst Hanisch, *Der lange Schatten des Staates. Österreichische Gesellschaftsgeschichte des 20. Jahrhunderts*, Wien 1994, str. 272n.

²⁸ Alojz Kuhar, *Poglavje iz tragedije koroških Slovencev*, v: *Zbornik. Koledar Svobodne Slovenije za 1956*, Buenos Aires, str. 47-79.

Slovenski znanstveni inštitut je za to priložnost izdal ponatis te Jarnikove razprave z Grafenauerjevo študijo "Mesto Jarnikovih 'Pripomb' v raziskovanju germanizacije Slovencev na Koroškem". Grafenauer se je uvodoma ustavil pri času nastajanja študije in menil, da so to bili časi, ko se je nacionalno vprašanje pri Slovencih šele rojevalo v majhnih krožkih ali v delu posameznikov, največ na kulturnem področju, v pravem smislu pa ga še ni bilo.²⁹ Osvetlil je tudi redakcijsko politiko Carinthie; menil je, da slovenščina pri listu ni imela enakopravnega položaja, in opozoril na status slovenščine v času Ilirskih provinc. Analiziral je tudi zgradbo Jarnikovega besedila ter iz nje sklepal, da je Jarnik sporna vprašanja premišljeno zastavil šele ob koncu svoje razprave.³⁰ Jedro razprave tvorijo dokazovanja, kako daleč so bili Slovenci naseljeni proti severu in severozahodu; Jarnik to dokazuje z vodnimi, gorskimi, hribovskimi, krajevnimi in hišnimi imeni. V sklepu zagovarja obstoj in razvoj slovenskega jezika. Uvod v Jarnikovo razpravo je pomirljivo besedilo, ki ga avstrijski nemški zgodovinarji in publicisti največkrat navajajo kot dokaz, da je šlo pri germanizaciji le za naravni gospodarski in družbeni proces, pri katerem nemški pritisk ni igral nikakršne vloge. S tem citatom skušajo koroški avtorji dokazovati nenasilnost germanizacije tudi po Jarnikovi smrti in Grafenauer si je med predavanjem postavil vprašanje: "Mar ni že davno potekel čas, ko bi vsaj v tem pogledu moral prenehati vpliv nacionalistične mitologije na podobo koroške zgodovine?"³¹ Postavil je vprašanje, kaj je Jarnikova razprava pomenila ob svojem izidu, v dveh pogledih: najprej glede na opis tedanjega etničnega stanja na Koroškem in nato glede na zgodovinsko raziskovanje vprašanja germanizacije nekdanjega slovenskega ozemlja v Vzhodnih Alpah do Jarnikovega časa. Menil je, da je Jarnik dobro poznal tedanje etnično stanje zlasti na območju severno od Celovca, ker je služboval po različnih župnijah. Potek germanizacije je potem postavil v okvir nemške kolonizacije in navedel vrsto slovenskih znanstvenih razprav na to temo, ki so ovrgle Jarnikovo teorijo o postopni, trajni in enakomerni germanizaciji slovenskega ozemlja in o premiku njegovega roba proti vzhodu in jugu. Poudaril je, da se je ta teorija "izkazala v našem stoletju ob raziskovanju kolonizacijske zgodovine kot v celoti zgrešena. V tem pogledu je danes zanimiva le še kot prvi, čeprav zgrešeni poskus razrešitve vprašanja germanizacije brez neposredne zveze v vojaško-politično dogodkovno zgodovino, kar je v Jarnikovem času seveda pomenilo kar izreden zgodovinski dosežek."³² Jarnik za Grafenauerja ni avtentična priča o nenasilnosti niti srednjeveške germanizacije, še manj pa tiste, ki se je razvila leta po njegovi smrti. Zato je tudi v svoji študiji k Jarnikovim "Pripombam" ob poznavanju strokovne literature spraševal nekatere koroške in avstrijske zgodovinarje, ki so pisali o nenasilni germanizaciji in navajali kot avtentično pričó prav Jarnika: "Kaj ima še skupnega z zgodovinsko znanostjo to vztrajno zlorabljanje Jarnikove presoje, za katero vemo, da je za srednjeveško germanizacijo enako napačna kot njegova predstava o njej, za novodobno germanizacijo pa prav tako brez pomena in neuporabna, ker se je ta proces začel šele četrto stoletja po objavi Jarnikovih Andeutungen v Carinthii!? Mar ni že davno pretekel čas, ko bi vsaj v tem pogledu moral prenehati vpliv nacionalistične mitologije na podobo koroške zgodovine?"³³

19. KKD so potekali v znamenju 50-letnice "anšlusa". Prireditelji so poskrbeli tudi za okroglo mizo pod naslovom "Doživljali smo propadanje Avstrije in preživeli nacizem". Poleg osmih koroških kulturnih in političnih delavcev je nastopil tudi Bogo Grafenauer. Spominjal se je predvsem dogajanj v teh usodnih marčnih dneh v Ljubljani,

²⁹ Bogo Grafenauer, Mesto Jarnikovih "Pripomb" v raziskovanju germanizacije Slovencev na Koroškem, v: Urban Jarnik, Andeutungen über Kärntens Germanisierung=Pripombe o germanizaciji Koroške (=Disertacije in razprave-Dissertationen und Abhandlungen 8), Celovec/Klagenfurt 1984, str. 115.

³⁰ n. o. m., str. 119.

³¹ SV 40/1985, št. 1.

³² Grafenauer, Mesto Jarnikovih "Pripomb", str. 136.

³³ n. o. m., str. 141.

reakcij študentov ljubljanske univerze in nekaterih slovenskih izobražencev ter obnašanja slovenskih in jugoslovanskih političnih krogov in oblasti. Seznanil je poslušalce o (izoliranih) protestnih akcijah v Sloveniji oz. Jugoslaviji proti "anšlusu", s katerim je bila razveljavljena tudi senžermenska pogodba. Spomnil pa se je tudi narodnoobrambnih taborov ter svojih prvih objav o nevarnosti nacizma, ki je dejansko že ogrožal obstoj koroških Slovencev.³⁴

Na jubilejnih 20. KKD je Bogo Grafenauer spregovoril kot zastopnik SAZU ter kulturne dneve ovrednotil za zelo pozitivne, saj so "prva skupna iniciativa obeh organizacij poleg koordinacijskega odbora, ki pa ima povsem druge naloge". Odločitev za kulturne dneve je označil za pravilno, ker se je izkazalo, da je njihova vsebina redno vzbujala precejšnje zanimanje.³⁵ Poleg gostov ljubljanske univerze, profesorjev Šumija in Nečaka, je brez ovinkarjenja izrazil svojo skrb za nadaljnjo usodo te izobraževalne ustanove in s tem tudi za znanstvenoraziskovalno delo pri koroških Slovencih.³⁶ Opozorilo se je nanašalo na diskusijo o nadaljnjem obstoju znanstvenega inštituta, kot je deloval svojčas pri Zvezi slovenskih organizacij na Koroškem. Dejansko so kulturni dnevi po jubilejni prireditvi močno nazadovali. Vzrokov za to nazadovanje je bilo gotovo več. Enega bistvenih je treba iskati v političnem razhajanju obeh osrednjih organizacij, kot druge bi lahko navedli programsko zasnovo ter - kakor se to tudi čudno sliši - lokacijo na celovški univerzi, kajti umik iz mestnega središča ni ostal brez posledic. Tako je prišlo le še do dveh prireditev. Na zadnjih, 22. KKD je predstavil Bogo Grafenauer skupno z Antonom Vratušem interdisciplinarno zasnovano knjigo SAZU o slovenskih narodnih skupnostih v Avstriji, Italiji in na Madžarskem, ki jo je pripravil medakademijski odbor vseh osmih jugoslovanskih akademij.³⁷

Koroški kulturni dnevi so nudili Bogu Grafenauerju in seveda tudi drugim gostom iz Slovenije priložnost, da so se redno srečevali s političnimi in kulturnimi delavci koroških Slovencev. Grafenauer je pri teh pogovorih iskal stične točke v delu organizacij in skupne delovne načrte stalno podpiral. Ko te možnosti ni bilo več in ko so postajala nasprotja med Narodnim svetom koroških Slovencev in Zvezo slovenskih organizacij vedno globlja, je Grafenauer z nekaterimi drugimi člani Kluba koroških Slovencev v Ljubljani iskal novo osnovo pogovorov. Prišlo je vsaj še do dveh vsebinsko poglobljenih razprav, v katere je Grafenauer vnesel vse svoje dolgoletne izkušnje na področju raziskovanja problematike koroških Slovencev. Na osnovi svojega bogatega znanja in svojih izkušenj je svoje sogovornike vedno pozival k skupnemu delovanju v dobro koroških Slovencev. Svaril je pred nepotrebnimi razprtijami in nakazoval možne negativne posledice le-teh.

Koroški kulturni dnevi so bili v slovenski in avstrijski publicistiki zelo odmevni. Kulturni dnevi so skozi 22 let pritegnili tudi veliko število poslušalcev, ne glede na to, da sta oba slovenska tednika občasno tožila o padajočem zanimanju za to prireditev odnosno za posamezne teme. Občasno so kulturni dnevi pritegnili tudi do 500 poslušalcev, v najslabšem primeru pa še vedno nad 100. Katera manjšinska znanstveno-kulturna prireditev bi se mogla ponašati s tako odzivnostjo in s takim številom zainteresiranih? Velika pomanjkljivost kulturnih dni je bila gotovo ta, da pristojnim ni uspelo pripraviti rednih zbornikov predavanj. Z uvedbo simultanege prevajanja so se kulturni dnevi odprli tudi širši avstrijski publiki, še prej pa so postali forum tudi za referente iz vrst večinskega prebivalstva. Vrsti mladih diplomantov in disertantov so nudili kulturni dnevi prvo možnost, da so lahko rezultate svojega raziskovalnega dela predstavili širši javnosti. Bogo Grafenauer je na kulturnih dnevih posredoval rezultate svojega razisko-

³⁴ SV 43/1988, št. 1; NT 40/1987, št. 1.

³⁵ SV 44/1989, št. 1.

³⁶ NT 41/1989, št. 1.

³⁷ SV 55/1991, št. 1; NT 53/1991, št. 1.

valnega dela in slovenskega zgodovinopisja sploh širokemu krogu koroških Slovencev, pa tudi zainteresiranim pripadnikom večinskega prebivalstva.

ZUSAMMENFASSUNG

Der Beitrag Grafenauers zu den Kärntner Kulturtagen

Den Schwerpunkt des Beitrags stellt das Werk von Bogo Grafenauer für die Kärntner Kulturtag dar, eine kulturelle und wissenschaftliche Veranstaltung der slowenischen Volksgruppe in Kärnten in den Jahren 1969 bis 1991. Grafenauer gehörte zu den Initiatoren der Veranstaltung, er war die ganze Zeit Mitglied des Vorbereitungsausschusses, referierte in einzelnen Veranstaltungen, nahm regelmäßig an Diskussionen teil und stand den Teilnehmern auch als Führer von Fachexkursionen zur Verfügung. Besonders beachtet wurde in der Öffentlichkeit sein Beitrag zur Mythologie der Kärntner Geschichte bei Slowenen und Deutschen, ein Thema, zu dem er auch in späteren Beiträgen und bei anderen Gelegenheiten zurückkehrte. Durch den Beitrag wurde eine umfangreiche, in der Kärntner Tageszeitung erschienene Polemik zwischen dem damaligen Leiter des Landesarchivs Wilhelm Neumann und Grafenauer ausgelöst. Die Ausführungen von Grafenauer in den Kulturtagen waren in umfangreichen eigenen, immer auch mit der slowenischen Problematik in Kärnten verbundenen Forschungen verankert, aber auch in Forschungsergebnissen der slowenischen Geschichtswissenschaft überhaupt. Grafenauer kannte auch die österreichische bzw. kärntner Geschichtsschreibung außerordentlich gut. Er trat konsequent für die Förderung von jungen Geschichtswissenschaftlern aus den Reihen der Minderheit und für die Präsentation ihrer Forschungsarbeit im Rahmen der Kulturtage ein, er setzte sich für die Öffnung der Veranstaltung für die Nationalmehrheit und damit für das Simultandolmetschen von Referaten und Diskussionen ein. Ein Anliegen waren ihm auch die kulturelle und politische "Aktualisierung" der Veranstaltung und die Umsetzung von Forschungsergebnissen in der Praxis.

PRIMOŽ SIMONITI

Bogo Grafenauer kot predsednik Slovenske matice 1978-1988

Ko je Bogo Grafenauer na občnem zboru 10. marca 1988 odlagal funkcijo predsednika Slovenske matice, je v sklepu poročila o zadnjem dveletnem mandatu po pregledu dela zapisal: "Mislim, da je vse navedeno delo z novimi oblikami okrepilo glas Slovenske matice v slovenskem življenju," in vse preskromno pristavil: "Odkrito naj povem, da je bila moja slaba stran v življenju vselej organizacija. Ideje same zase ne rode ničesar - treba jih je oživiti."¹

Dejansko pa so te besede razumljive le iz priložnosti, ob kateri so bile napisane. V resnici je treba namreč že na začetku tega prispevka poudariti, da je ravno Grafenauer s tem, da je - ko sta ga po lastni izjavi na jesen 1978 pregovorila prijatelja Lojze Ude in Fran Zwitter² - prevzel predsedstvo SM, poskrbel, da se je ta, za slovensko kulturno zgodovino pomembna ustanova - sam je zanjo rad uporabljal sintagmo "najstarejše slovensko književno, znanstveno in kulturno društvo" - dvignila iz krize, v katero je poglagoma drsela v poprejšnjih letih.

Ko je 11. januarja 1975 umrl France Koblar, ki je bil "Slovenski matici več kakor predsednik", je ostalo mesto predsednika prazno, kajti Fran Zwitter, njegov naslednik, se ni maral dati izvoliti za predsednika, temveč je ostal podpredsednik in je naloge opravljal kot neke vrste vršilec dolžnosti. V svoji znani zadržanosti je po eni strani zapisal, da "nimamo človeka njegovega (Koblarjevega) formata, ki bi mogel posvetiti Matici toliko časa in dela", po drugi pa ugotovil, da so pri Matici "nastali novi problemi, težji kakor v prejšnjem času". Resda je odbor obnovil izdajanje društvenega glasila, Glasnika SM, sicer pa se je delo Matice omejevalo na izdajateljsko aktivnost. Pri tej pa se je že tedaj zastavljalo vprašanje, kje je mesto SM v slovenski kulturni krajini: nekdanj je bila žarišče in pobudnik slovenskih kulturnih prizadevanj, toda ta vloga se je že zdavnaj spremenila spričo obstoja univerze in SAZU, delovanja vrste strokovnih društev in obstoja velikih založb, s katerimi se Matica ni mogla primerjati ne po aparatu ne po finančni zmogljivosti. Poleg teh in drugih vsebinskih vprašanj je podpredsednik Zwitter ob tej priložnosti opozoril tudi na vrsto zunanjih ovir, saj so nekatere finančne zadrege dobile tak obseg, da "utegne postati ogrožena sama materialna eksistenca SM", da "živimo torej iz rok v usta"; nadalje se je nakazovala potreba po spremembi društvenih pravil v skladu s tedanjim Zakonom o založništvu, sploh pa je menil, da bo treba težišče dela bolj prenesti na različne sekcije, poskrbeti za več načrtnosti in pomladiti upravni odbor.³

Iz zavesti o novih nalogah in težkem položaju je zatorej upravni odbor pod Zwitrovim vodstvom večkrat razpravljal o poteh iz zagate. Iz zapisnikov sej UO se skozi vse leto 1978 vlečejo debate o tem vprašanju. Močno se je pri tem angažiral odbornik Beno Zupančič, ki si je kot ugleden pisatelj, kulturnik in predstavnik tedanje SZDL močno prizadeval za izboljšanje "društvenega in ekonomskega položaja knjige" in govoril o "veliko bolj skladni založniški usmeritvi Matice"⁴ ter obenem pripravil

¹ Glasnik Slovenske matice (= GSM) XI, 1987/88 (pravilno: XII, 1988), št. 1, str. 5 (glede popravka v štetju letnika gl. GSM XIII, 1988, št. 1, str. 83).

² Prav tam, str. 1.

³ Gl. Fran Zwitter, Podpredsednikovo poročilo (na rednem občnem zboru 20. 12. 1978), GSM III, 1979, št. 1, str. 1-4.

⁴ Zapisnik seje UO z dne 1. 3. 1978, v arhivu SM.

obsežno in tehtno "Razmišljanje o založniškem programu".⁵

Bogo Grafenauer je dotlej sicer velikokrat sodeloval predvsem pri Matičinih znanstvenih posvetovanjih, vendar ni bil odbornik. In tako naletimo prvič junija 1978 na Zwitterovo izjavo, da bi bil Grafenauer pripravljen prevzeti kandidaturo za novega predsednika Matice "za eno mandatno dobo"⁶, in na občnem zboru 20 decembra je bil res izvoljen.

Prvo, česar se je lotil novi predsednik Grafenauer, je bila najprej izdelava koncepta za programsko delo Slovenske matice. Očitno so v odboru tekle živahne diskusije, katerih rezultat je bil članstvu predložen v debato in odobritev na izrednem občnem zboru 6. decembra 1979.⁷ Tu je treba omeniti najprej Grafenauerjeve uvodne "Osnovne misli programa", v katerih je avtor povzel že pri Zwitteru nakazano problematiko in ugotovil, da "več stvari zahteva tudi od Matice, da se poslovi od načina dela, ki je bilo zlasti v zadnjem desetletju namerjeno predvsem na vsakoletno knjižno zbirko in dopolnilne izdaje, kar je pomenilo v glavnem vendar zelo kratko - pretežno na dve leti naravnano - načrtovanje in publicistično dejavnost", pa še ta je bila "v mnogočem odvisna od naključja, tj. od sprotnega pridobivanja avtorjev ali ponujenih rokopisov." Tudi izkušnje SM izpred "interregnuma", ki je nastopil po Koblarjevi smrti, so Grafenauerju namreč kazale, "da je bil zelo velik del pri njej objavljenih del povezan v širše serije." Tudi v novih časih pa si mora SM "postaviti daljnoročne programe in organizirati delo na njih", saj je "ponudba takšnih programov edina pot do zagotovitve potrebnih finančnih sredstev za delo na njih". Zato je videl Grafenauer sredstvo v tem, da bi posamezne sekcije tudi s pritegnitvijo članov zunaj odbora dobile več pomena tako pri dolgoročnejšem programiranju založniškega programa kakor pri pripravi znanstvenih sestankov, predavanj in prireditvev, ki naj bi poživile tudi življenje Slovenske matice kot društva. Pregled delovanja SM v času, ko je bil njen predsednik prof. Grafenauer, bo pokazal, da je bila prav to tista rdeča nit, ki ji je sledil ves čas, čeprav je treba resnici na ljubo priznati, da vseh zastavljenih načrtov ni mogel uresničiti, vendar je bila zastavljena smer, v kateri se nekateri takratni načrti uresničujejo še dandanašnji.

Poleg že omenjenega Zupančičevega "Razmišljanja o založniškem programu" iz marca 1978 so posamezni sodelavci pripravili področne programe, tako Franc Jakopin o vprašanih slovenskega jezika in splošnega jezikoslovja za desetletje 1980-1990, Štefan Barbarič za slovensko (in južnoslovansko) literarno zgodovino, Frane Jerman za izdaje Filozofske knjižnice, Emilijan Cevc za izdaje iz umetnostne zgodovine, Dragotin Cvetko za natiske s področja zgodovine slovenske glasbe, Franjo Smerdu za delo naravoslovne sekcije, Janez Rotar pa za društvene dejavnosti. Sam Grafenauer je v posebnem prispevku zastavil ambiciozen dolgoročni načrt za izdaje s področja zgodovinskih del: na eni strani še naprej objavljane večjih sintetičnih del zgodovinskega značaja, na drugi pa v zbirki "Razprave in eseji" objavo posameznih monografij, pomembnih tudi za širšo kulturno javnost. Obenem je predvideval dve daljši seriji del iz slovenske zgodovine: prva naj bi bila zbirka izbranih del vidnejših slovenskih zgodovinarjev od začetkov oblikovanja slovenske zgodovinske koncepcije v 18. stoletju naprej (Marko Hansiz, Linhart, F. Kos, S. Rutar, A. Kaspret, D. Lončar, L. Hauptmann, M. Kos, vse s temeljitimi študijami in zadevnim aparatom), druga naj bi bila namenjena ponatisom ali novim objavam memoarske literature, spominov, do leta 1941 (pod uredništvom Vasilija Melika).

Ob tej široki in dolgoročnejši zastavitvi vsebinske plati knjižnega in društvenega programa pa je bilo precejšen del energij treba posvetiti ureditvi Matičinega pravnega stanja. Predvsem je bilo treba predelati statut SM v smislu novih določb Zakona o

⁵ V celoti objavljeno v GSM III, 1979, št. 1, str. 15-23.

⁶ Zapisnik seje UO z dne 27. 6. 1978.

⁷ Besedila objavljena v GSM III, 1979, št. 1, str. 13-37.

založništvu, ki je poleg že obstoječih organov predvidel tudi ustanovitev Založniškega sveta.⁸ Toda odločilno vprašanje, ki se je zastavljalo predsedniku in odboru, je bila ureditev gmotnega položaja, saj se je do Grafenauerjevega nastopa Matica držala nad vodo z bančnimi, tudi meničnimi posojili, prodaja knjig pa se je zatikala in nikakor ni pokrivala tekočih stroškov, obremenjevale so jo celo obresti na neprodano knjižno zalogo. Del teh težav je uredil novi pravni status Matice kot društva, predvsem pa je korenito posegel v urejanje Matičinih financ novi "gospodar" društva Ferdo Gestrin, ki je v tesnem sodelovanju z vrstnikom in prijateljem Grafenauerjem že na občnem zboru februarja 1981 lahko ugotovil, da je "z vrsto ukrepov pri samih založniških pripravah, distribuciji, večanju lastnih dohodkov in še drugje, kar pa naj ostane poslovna tajnost", gospodarskemu odseku uspelo vsaj nekoliko popraviti - dejansko pa domala že sanirati - finančno stanje v zadevni poslovni dobi, in to kljub zapletom zlasti z izdajo II. knjige Slovenskih ljudskih pesmi, katere tisk se je "zavoljo neodgovornosti posameznih članov redakcije oziroma avtorjev, a tudi zavoljo nekaterih nepazljivosti Slovenske matice" vlekel cela tri leta.⁹ Prav tako je taistemu tandemu Grafenauer-Gestrin uspelo v letu 1982 dokončati obnovo Matičine stavbe na Kongresnem trgu in v sodelovanju s Cankarjevo založbo v pritličju hiše urediti lepo knjigarno, v kateri si je Matica izgovorila poseben oddelek za razstavo in prodajo knjig iz svojega založniškega programa. Predvsem pa je bilo važno, da se je v izdajateljskem delu bolj pazilo na gospodarski račun in hitrejše obračanje denarja. Zasluge za to je Grafenauer brez ovinkov priznaval gospodarskemu odseku pod vodstvom Ferda Gestrina.

Razume se, da je Matica v precejšnji meri vse to zmogla po zaslugi avtoritete svojega predsednika, ki je moral skupaj z drugimi člani predsedstva SM večkrat na nič kaj prijetne intervencije pri takratnih nosilcih oblasti, zlasti SZDL, res pa je z dobro utemeljenim programom, ki ga Matica kot nekomercialna založba brez subvencij ne bi bila mogla uresničevati, naletel na odprta ušesa tudi pri tedanjih predsednikih Kulturne skupnosti Slovenije (I. Tavčar, V. Kavčič in S. Pelhan) ter zlasti za naravoslovni odsek pri Raziskovalni skupnosti Slovenije. Tu mislim npr. tudi na rešitev problema, ki je nastal ob natisu romana Branka Hofmana Noč do jutra s tedaj še na neki način tabujsko in zamolčevano tematiko nečloveških sankcij zoper tim. "informbirojevce" in njihovih pretresljivih človeških usod: Hofmanov roman je bil natisnjen novembra 1975, nato pa je bila (brez vsakršnega uradnega akta) celotna naklada pred vezavo umaknjena iz tiskarne in v polah vskladiščena v Matičini hiši. Zadržke zoper vsebino romana je bilo treba odpravljati na pogovorih delegacije Matice pri predsedniku Republiške konference SZDL Mitji Ribičiču od jeseni 1979: v njih je med drugim založniški svet SM končno zahteval pismeno utemeljitev glede zadržkov za izid tega dela. Rezultat teh mučnih intervencij je bil na koncu koncev vendarle izid Hofmanovega romana, predstavljenega na tiskovni konferenci 28. 9. 1981.¹⁰ S tem je bil led prebit in Hofmanov roman, v kratkem razprodan, je bil kmalu zatem celo ponatisnjen.

Ko je že govor o tem vztrajnem rahljanju ideološke rigidnosti, naj opozorim še na zaplete, nastale konec leta 1986 ob izidu Rebulovega Vrta bogov, v katerem je tržaški avtor v svoji značilni dnevniški obliki popisal srečanja s Slovenci po Severni Ameriki. Grafenauer je k delu napisal tehtno spremno besedo, v kateri je opozoril na pomen tega pisanja za tedanji slovenski čas in prevladovanje "pretiranosti ideoloških razsežnosti, ki nam - majhnim in razdeljenim z državnimi mejami ter po svetu raztresenimi - še bolj jemljejo moči in voljo za zrelo življenje" ter opozoril na tragični razkol, izvirajoč iz ideološko in celo fizično izključujočih stališč zmagoslavne Komunistične partije vsaj v

⁸ GSM V, 1981, št. 1, str. 4-6.

⁹ GSM V, 1981, št. 1, str. 8-10.

¹⁰ Prim. zapisnike knjižnega odseka 9. 10. 1979, založniškega sveta 22. 5. 1980, upravnega odbora 25. 6. 1980 ter založniškega sveta 28. 10. 1980 in 28. 5. 1981.

prvem desetletju po koncu 2. svetovne vojne. Vse to je pisal Grafenauer v svoji živi in spet in spet izraženi skrbi za celovitost in pluralno kulturno povezanost slovenskega kulturnega prostora.¹¹ Razumljivo bi še bilo, da bodo Rebulova prononsirana stališča izzvala kak nestrpen odmev, zanimivo pa je bilo, da se je prav ob Grafenauerjevo spremno besedo kmalu spotaknil Mitja Ribičič z ostro diskvalifikacijo.¹² Grafenauer se je - sam se spominjam njegove izjave, da zato, ker ne mara z javno polemiko povzročati morebitnih težav Matici - odločil za osebni odgovor Ribičiču. Ker se mi njegovo pismo zdi značilno tudi za človeka Grafenauerja, ga z dovoljenjem pokojnikovih svojcev kljub dolžini objavljam po kopiji iz Grafenauerjevega osebnega arhiva v celoti (glej dodatek), saj je to pismo navsezadnje tudi značilen odraz duhovnega in političnega ozračja in je treba njegove formulacije brati in razumeti v duhu časa. Je tudi imenitna ilustracija Grafenauerjevih stališč spričo slej ko prej nepreseženih razkolov tudi v kasnejših letih.¹³

V skladu s poglobitnimi postavkami svojega koncepta o delovanju SM je Grafenauer energično sprožil celo vrsto dejavnosti in prireditvev, s katerimi se je Matica otresla svojega nekoliko zatišnega značaja v slovenskem kulturnem postoru. Ne nazadnje je k temu pripomogla tudi delna pomladitev upravnega odbora in oživitvev dela posameznih sekcij. Z novim letom 1981 je nastopil službo novi tajnik-urednik Drago Jančar. Ena od novosti npr. je bila uvedba tako imenovanih "Večerov v Slovenski matici", torej diskusijskih večerov s predavanji vidnih slovenskih intelektualcev o različnih vprašanih znanosti, umetnosti, kulture v najširšem smislu. Pomembno je bilo, da so se ti večeri nekaj časa ponavljali tudi v Mariboru v sodelovanju z Univerzitetno knjižnico. Vprašanja širše pomembnosti so obravnavale tudi večje, enodnevne in tudi dvodnevne prireditve, pravi simpoziji; vsi ti prispevki so deloma narasli v samostojne zbornike (Levstikov 1981 / izšel 1982, Bleiweisov 1982 / izšel 1983 kot 7. zvezek Zbornika za zgodovino pravoslovja in tehnike, Pregljev zbornik 1983 / 1984, Vloga Cerkve v slovenskem kulturnem razvoju 19. stoletja 1988 / 1989), sicer pa so bila predavanja in referati objavljeni v posameznih številkah Glasnika SM, ki se je na ta način iz drobnega društvenega glasila prelevil v upoštevanja vredno, vsebinsko bogato znanstveno in strokovno periodično publikacijo. Seveda ne more biti namen pričujočega prispevka, da bi podajal bibliografijo Glasnika za čas Grafenauerjevega predsednikovanja, opozoril bi le na nekatere važnejše obravnavane sklope, denimo na gradivo meddisciplinarnega posvetovanja o vprašanih slovenskega muzejstva in postavitve razstave slovenske zgodovine v Narodnem muzeju (1980), o našem odnosu do naravne dediščine (1980), na prispevke z okrogle mize o starejšem slovenskem slovstvu v zvezi z (žal nerealiziranim) načrtom za pripravo nove Maticine slovenske literarne zgodovine (1981), pa o stanju in sanaciji

¹¹ B. Grafenauer, Spremna beseda o skupnem slovenskem kulturnem prostoru v luči Rebulovega "Koloradskega dnevnika", v: A. Rebula, Vrt bogov. Koloradski dnevnik, Ljubljana 1986, 316-322.

¹² "Pri Slovenski matici je na primer izšla Rebulova knjiga, v kateri avtor popisuje svoje obiskovanje emigrantskih duhovnikov in njihove izjave o tem, kaj vse se je slabega in krivičnega dogajalo med NOB, za zgled pa ponuja današnje Ameriko. To, da takšna knjiga izide, se mi ne zdi čudno, čudi me le, da je izšla pri tako elitni založbi s še bolj čudnim uvodom v knjigo, v katerem je trditev, da je bil slovenski kvizling obsojen pred vojaškim sodiščem junija 1945 žrtev evforije zmagovalcev." Delo, novoletna priloga, 31. 12. 1986, str. 16.

¹³ Na recenzijo-pamflet, ki ga je o Rebulovi knjigi v Književnih listih Dela objavil Franček Bohanec 22. 1. 1987 in v njem kajpada ošvrknil tudi pisca spremne besede, se Grafenauerju ni zdelo vredno reagirati, prav tako ne na Ribičičev, sprva v beograjskih Večernjih novostih objavljeno pismo "Knjigi, ki sejeta nerazumevanje" (= Rebulov Vrt bogov in Kocbekov Dnevnik od novembra 1951 do junija 1952 v redakciji D. Rupla); za svojo dokumentacijo si je spravil le časopisne izrezke iz Dela 12. , 13. in 23. januarja ter Rebulov odgovor Ribičiču v Sobotni prilogi Dela 31. januarja 1987; k temu še tekst govora Miloša Mikeln na Prešernovi proslavi (Delo, 9. 2. 1987), v katerem Mikeln tudi apostrofira Rebulovo knjigo, in ogorčeno repliko Pavleta Merkuja iz Trsta na Mikelnov govor (Sobotna priloga Dela 21. 2. 1987).

Blejskega jezera (1983, v sodelovanju z Naravoslovnim društvom). Problem, ki je Grafenauerja še posebej peklil in s katerega pogubnostjo se nikakor ni mogel sprijazniti, je bilo nasilno uvajanje usmerjenega izobraževanja in katastrofalne posledice tega posega, zato je sprožil pobudo za članski sestanek (10. 11. 1983), na katerem je bilo po izčrpnih debatah sprejeto Stališče Slovenske matice o vprašanih šolskega sistema in tako imenovanih skupnih programskih jedrih.¹⁴ In v tej zvezi je treba opozoriti še na Grafenauerjevo odločitev, da pod naslovom Dokumenti iz razprave o zrušitvi nekdanjega šolskega sistema in uzakonitvi tako imenovanega "usmerjenega izobraževanja" ter o škodljivosti te šolske "reformne" za našo bodočnost objavi cel konvolut tekstov v zvezi z vprašanji izobraževalnega sistema od leta 1966 naprej, saj je bil kot predsednik študijske komisije Filozofske fakultete njihov dejanski avtor prav prof. Grafenauer sam.¹⁵ Sicer pa zasluži ob vsem tem delu posebno omembo tudi sintetični Grafenauerjev pogled na zgodovinski razvoj in pomen Matice ter na njeno tedaj aktualno vlogo, kakor jo je videl kot predsednik, v slavnostnem govoru ob častitljivi stodvajseti obletnici.¹⁶

Delo upravnega odbora in posameznih odsekov je bilo tedaj zastavljeno tako trdno, da je lahko teklo nemoteno naprej, čeprav je na isti dan 18. januarja 1985 v kratkem presledku le nekaj ur srčni infarkt prizadel tako Matičinega predsednika Grafenauerja kakor gospodarja Gestrina. Takoj po okrevanju se je Grafenauer z njemu lastno energijo vpregel v nadaljnje delo in lahko na občnem zboru 10. marca 1988 podal obračun svojega več kot desetletnega vodenja Matice. Pregled objav - vseh je od svojega nastopa v letu 1978 naštel okrog 100, od tega 9 letnikov Glasnika, drugo so bile knjižne publikacije - seveda ne more biti namen in cilj mojega prispevka, saj so poglobitveni poudarki najboljše razvidni iz Grafenauerjevih poročil na občnih zborih. Podčrtati pa le velja, da se je delo Matice v času njegovih predsedniških mandatov razpiralo enakomerno na več področjih, od leposlovja prek jezikoslovja, literarne zgodovine, ljudskega slovstva, etnologije in etnomuzikologije, slovenske obče in kulturne zgodovine, memoaristike, izbranih spisov iz opusa klasikov slovenskega zgodovinopisja, kulturnopolitičnega pisanja, umetnostne zgodovine in muzikologije do psihologije in pomembne prevodne Filozofske knjižnice (evropska filozofska klasika) z na novo zasnovano zbirko Slovenska filozofska misel; ob tem pa se je realiziral založniški program Matice tudi širje, na področju posebnih založniških nalog s področja naravoslovnih in tehničnih ved.

Bogo Grafenauer je k celi vrsti književnih publikacij, ki so se dotikale njegovega genuinega področja, pa tudi na Matičinih večerih, simpozijih in posvetovanjih prispeval bistvene programske in vsebinske tekste, spremne študije in uvodne besede. Večkrat je povedal, da ne želi pri Matici objavljati svojih knjig, dokler je njen predsednik. Enkrat samkrat je popustil, da se je predlog o neki knjižni publikaciji "rodil in bil sprejet zavestno zoper to moje stališče". Gre za njegove zbrane članke in razprave iz let 1939 in 1940 (z enim tekstom, zasnovanim leta 1942 in objavljenim 1945) v knjigi z naslovom Slovensko narodno vprašanje in slovenski zgodovinski položaj, ki jo je v uredništvu Janka Prunka izdala Matica leta 1987. Tedaj so se v slovenskem prostoru dovolj razločno zastavljala nerešena vprašanja slovenske eksistence in na neki način se zdi globlje pomenljivo, da je Grafenauer poudaril tisto stalnico, ki veže njegovo mladostno pisanje o vprašanju slovenskega naroda - misel na prirodno in zgodovinsko narodno skupnost - z naslednjo zahtevo: "Biti Slovenec, zavedati se smisla te opredelitve in s tega stališča presojati svet okrog sebe v vseh pogledih, tudi glede ideološke

¹⁴ GSM VII, 1983, št. 2, str. 69 ss.

¹⁵ GSM IX, 1985, št. 1-2, str. 1-22.

¹⁶ J. Munda, Bibliografija Slovenske matice 1964-1983 s predgovorom predsednika Grafenauerja in seznamom članov SM, Ljubljana 1984, str. 5-14.

pripadnosti in pogleda na svet, ki so pač lastnost vsakega človeka"; ta zahteva se zanj "ob vseh življenjskih izkušnjah ni spremenila. V malo letih, ki so mi še preostala, se najbrže tudi ne bo" (str. 9).

Potem ko je odložil predsedstvo, je prof. Grafenauer seveda ostal z Matico tesno povezan, ne le kot agilen član predsedstva Matice in upravnega odbora, vodil je tudi knjižni odsek, sodeloval pri Matičinih znanstvenih prireditvah in še naprej objavljajl prispevke v njenih publikacijah. Njegovi nasledniki smo zavestno nadaljevali delo po njegovih zamislih. Sprejel je samo razglasitev za zaslužnega člana, častni član ni hotel postati, ker da bi se s tem naslovom moral posloviti od aktivnega sodelovanja: saj je bil tudi sicer človek, ki mu ni do zunanjih časti. Posebej je treba poudariti, da je - naj ponovim Vodopivčeve besede - "v usodnih letih slovenskega odhajanja iz Jugoslavije in posebej leta 1991 odločilno sodeloval pri oblikovanju Matičinih opredelitev in izjav, obenem pa v dolgih in včasih zanesenih razpravah pojasnjeval svoja stališča, svoja razočaranja, svoja upanja in poglede"¹⁷, po osamosvojitvi Slovenije pa ostal kritičen opazovalec nelahkega, v krčih se odvijajočega slovenskega družbenega in državnega življenja - zvest samemu sebi, svoji znanstveni vesti in svoji poglobitvi, s koroško družinsko in osebno skušnjo pogojeni patriotski zavezi, ki ji je bil vrhovni imperativ ohranitev, obstoj in razvoj slovenske narodne skupnosti.

Ob stodvajsetletnici Slovenske matice je Grafenauer v slavnostnem govoru izpostavil dve zlati dobi Matice. Prva "resnično zlata doba" so mu bila leta Frana Levca (1893-1907), druga so mu bila leta ponovnega razmaha pod predsednikom Antonom Melikom in njegovim sodelavcem in naslednikom Francetom Koblarjem (1950 do 1966 in naprej). Prepričan sem, da bodo zaradi zaslug, ki si jih je pridobil zanjo, za tretjo zlato dobo Slovenske matice veljala leta, ko jo je vodil predsednik Bogo Grafenauer.

Dodatek: Grafenauerjevo pismo Ribičiču

Spoštovani tov. Mitja Ribičič

Ljubljana, 4. januarja 1987 /pripis: oddano 6. I. 1987/

Nekoliko sem bil presenečen po Vaši izjavi v noveletni prilogi za Delo. Seveda pri tem niti malo ne mislim, da bi Vam oporekal na kakršenkoli način pravico do kritičnih sodb o stvareh, kot je bodisi objava Rebulove knjige pri SM, bodisi glede moje "spremne besede" k njeni objavi. Saj se sicer ne bi mogel z odkritim obrazom potegovati za lastno pravico, da smem kot zgodovinar iz celote slovenske zgodovine presoјati tudi pomen in značaj vsakega njenega posameznega dela (kolikor seveda ne zahteva posebnih preiskav, ki še niso bile opravljene). V tem pogledu imam nemara posebne pravice, saj sem bil v slovenski zgodovinarski družčini doslej edini, ki sem znanstveno delal na vprašanjih od slovenske naselitve do druge polovice 20. stoletja in obenem že od mladih let naprej skušal pri tem najti tudi kakšne nauke za naše življenje (že kot publicistični začetnik v Dejanju). Enake pravice daje seveda tudi Vam Vaša vloga v pretečenem političnem in drugem javnem delu.

Presenečen torej nisem zaradi samega dejstva "izjave", marveč zaradi spremnih okoliščin in delno zaradi vsebine Vašega zapisa. Pri "spremni okoliščini" mislim na to, da je pač razlika med objavo polemike v listu z okr. 100.000 izvodi naklade zoper knjigo, ki je izšla v vsega 2000 izvodov - tako streljanje "s kanonom na muho" ima pač neki svojski značaj glede "fer" igre (objava v Naših razgledih bi me na pr. nič ne motila!). Drugo vprašanje pa je vsebina Vašega zapisa, ki me preseneča zlasti glede na naše nekdanje razgovore (v zvezi s Hofmanovo "Nočjo do jutra" in Kocbekovim pogrebom), med katerimi sva si brez zamere mogla povedati svoje sodbe kar naravnost. Mi-

¹⁷ Peter Vodopivec, Bogo Grafenauer (1916-1995) in memoriam. GSM XIX, 1995, št. 1-2, str. 18.

slim, da Vam je znano, da pri SM o knjižnem programu ne odloča niti predsednik, niti odgovorni urednik, marveč trije kolektivni organi: knjižni odbor, založniški svet in upravni odbor. Vsi trije so na podlagi ocene dveh članov knjižnega odbora objavo Rebulove knjige odobrili. Kot odgovorni urednik sem dobil knjigo v roke, šele preden je bila oddana v tiskarno; ne bežim od odgovornosti za objavo: svojo sodbo sem povedal javno v spremni besedi (zahteval sem le črtanje na štirih mestih, s čimer se je avtor, potem ko sem mu povedal svoje razloge, strinjal). Iz vzrokov, ki sem jih v spremni besedi povedal, sodim, da nisem imel pravice pretrgati sklepa vseh treh kolektivnih teles, ki odločajo o publikacijah SM, zlasti ker sem se - to je razvidno iz moje spremne besede - strinjal s smiselnostjo in potrebo takšne publikacije za povezovanje tako nesrečno razdeljenih delov našega naroda (pri tem ne mislim toliko na politične emigrante iz l. 1945, marveč predvsem na različne skupine med našimi neposrednimi zamejci in na potomce prekomorskih izseljencev). Mislim, da sem dovolj jasno izrazil na več mestih svoje drugačne sodbe o vsebini sporočil, ki jih objavlja Rebula. Česa drugega najbrž nimam pravice, če te sodbe ne prehajajo meje, zaradi katerih bi moral preprečiti objavo knjige kot odgovorni urednik. Mislim, da te meje ne prehajajo, čeprav je življenjska prepričanost Rebulovih sogovornikov (vsaj večjega dela med njimi) bistveno drugačna od moje.

Še dve konkretni stvari. Mislim, da je prav SM dolžna skrbeti - že po tradiciji svoje-ga dela - za združevanje razdeljenih delov našega naroda v slovensko kulturno skupnost. Bolj kot katerakoli druga založba. Zaradi tega spada ta knjiga - poleg številnih drugih z drugačnim značajem - v njene izdaje bolj kot v izdaje kake druge založbe pri nas. Poudarjam pri nas, ker bi izdaja za mejo ne pomenila nikakršnega približevanja k združevanju, marveč kvečjemu k razpiranju sporov med Slovenci. Posebej pa teh 2000 izvodov naše naklade najbrže ne pomeni kakšnega družbeno nevarnega dejanja, na katerega bi bilo treba streljati s publicističnimi "kanoni".

In drugo: zamerili ste mi sodbo, da je bila usoda Narteja Velikonje "tragična in gotovo le z evforijo zmagovitosti (sic! ne zmagovalcev, kot navajate) razložljiva". S tem seveda nisem mislil na kakršnokoli "rehabilitacijo" njegovega ravnanja, pač pa sem izrazil prepričanje, ki ga nosim s seboj, odkar sem 1945 pred sodiščem po oddajnikih poslušal prenos tega procesa: ta nebogljenec, ki niti ni znal normalno govoriti (od svoje kapi naprej), je bil po mojem trdnem prepričanju (ki se opira na to, kar sem slišal iz obtožnice in iz utemeljitve obsodbe) obsojen na smrt samo zaradi volje tedanje oblasti, da je treba poleg krivcev, ki so imeli kri na rokah, kaznovati tudi propagandiste, ki so vplivali s svojim delom na resnične okrvavljene krivce. Vse, kar je bilo Velikonji dokazano, ni šlo v okvir te vrste propagande (saj je organiziral le različne malo vplivne publikacije), in po prepričanju, ki ga o zasliševanju in obsodbi tega nebogljenca nosim s seboj od tistih časov, je zaglavil, ker so pač pravi krivci tudi s področja propagande (npr. vsi uredniki Slovenca, Slovenskega doma itd. itd.) uspešno pobegnili in enako resnični Rupnikov šef propagande Kociper ali propagandist med kmeti dr. Puš in še in še. Nebogljeni, od kapi prizadeti Velikonja bi seveda vsekakor zaslužil obsodbo, a obsodba na smrt je bila povzročena le po "evforiji zmagovitosti", t. j. po razpoloženju, ki je zahtevalo med obsojenimi na smrt tudi predstavnika propagandistov iz vrst inteligence, in ker so jo ostali potegnili čez mejo, je postal žrtev pač tisti, ki je ostal. Kot simbol za resnične krivce. Samo to sem želel izraziti s svojim citiranim besedilom, čigar vsebina niti ni tako zelo nova, kot se Vam je morda zdela: Anton Slodnjak je že 1975 v svojem priročniku za srednje šole "Obrazi in dela slovenskega slovstva" na str. 337 zapisal o Velikonji, "da je ustvaril ta nesrečni in bolj nespretni kot nevarni nasprotnik komunizma nekaj psiholoških črtic in odlomkov o življenju starcev in bolnikov, kakršnih je sicer le malo ali nič v naši knjigi". In sklepa to: "Nazadnje je postal žrtev neizprosnihih okoliščin, dobrega, a preprostega značaja in verjetno tudi neozdravljive bolezni".

Mislim, da stvari ni potrebno razpredati naprej. Vam ne mislim odgovarjati v javno-

sti - doslej je pač tako, da bo vsebino spora lahko presojal le človek, ki bo vzel poleg Vašega zapisa v roke Rebulovo knjigo in moj zapis ob njej. To mi je dovolj. Če bi se z Vašim zapisom sprožilo še kaj drugega, bom pač prisiljen povedati tudi v javnosti kaj podobnega, kot sem Vam danes pisal.

Srečno novo leto Vam želi

Bogo Grafenauer

ZUSAMMENFASSUNG

Bogo Grafenauer als Präsident der Slovenska matica 1978-1988

Als Bogo Grafenauer den Vorsitz des ältesten slowenischen wissenschaftlichen und kulturellen Vereins und Verlags "Slovenska matica" (gegründet 1864) im Jahr 1978 übernahm, befand sich die altherwürdige Anstalt in einer Krise. Mit sicherem Blick entwickelte Grafenauer in Zusammenarbeit mit Mitgliedern des Verwaltungsausschusses ein breit angelegtes Konzept für die Wiederbelebung des Verlagsprogramms, das ein möglichst breites Spektrum von grundlegenden Veröffentlichungen zur Geistesgeschichte der Slowenen (Geschichte, Literaturgeschichte, Ethnologie, Musikwissenschaft, Kunstgeschichte, Philosophie, dazu auch Geschichte der Naturwissenschaften und der Technik) umfasste, verwirklichte es mit Tatkraft zum grossen Teil und schaffte auch durch die Sanierung der Finanzen die Voraussetzungen für die Weiterarbeit des Vereinsverlags. Zahlreiche wissenschaftliche Veranstaltungen (Vorträge, Symposien u. a. m.) über wichtige Fragen der slowenischen Kultur und der slowenischen nationalen Identität fanden unter seinem Vorsitz statt. So hat sich Grafenauer auch durch seine fruchtbare und erfolgreiche Leitung der Slovenska matica dauernde Verdienste für das kulturelle Leben des slowenischen Volkes in der wichtigen Umbruchszeit erworben.

MARIJA OBLAK ČARNI

Bogo Grafenauer in izvajanje arhivskega sporazuma z Avstrijo

Dve desetletji je akademik prof. dr. Bogo Grafenauer kot član komisije slovenskih ekspertov in kot član jugoslovansko avstrijske mešane komisije sodeloval v pogajanjih za vračanje arhivskega gradiva po sporazumu iz leta 1923, ki je urejal dediščino arhivov bivše Avstro-Ogrske monarhije in po protokolu iz leta 1958. Ta je določal, da je treba čimprej vrniti arhive in kulturne predmete, ki so jih okupatorji v zadnji vojni odnesli z našega ozemlja na ozemlje Avstrije.

Arhivski sporazum, sklenjen leta 1923 med tedanjo Kraljevino Srbov, Hrvatov in Slovencev in Republiko Avstrijo, je bil eden od sporazumov, ki jih je Republika Avstrija sklenila z naslednicami bivše Avstro-Ogrske monarhije o ureditvi nasledstva arhivov. Podpisan je bil 23. junija in ratificiran 29. novembra 1923. Sporazum je imel jugoslovanski značaj, zanj pa je bila najbolj zainteresirana Slovenija. V njem se je Avstrija obvezala, da bo vrnila tudi v letih 1914-1918 z okupiranih ozemelj Srbije in Črne gore odnesene dokumente in kulturne predmete. Tako bo novi državi odstopila del administrativnega gradiva zadnjih treh desetletij obstoja monarhije, ki ga je ta potrebovala za nadaljevanje uprave na svojem ozemlju s predakti do leta 1868, za nekatera področja (železnica, vojska, poljedelstvo in gozdarstvo, notranja uprava z gradbeno in rudarsko upravo, pošta, telegraf) pa do 1. maja 1848. Vrnila bo arhivalije, ki so nastale kot arhivske enote ne tem ozemlju in so bile prenesene na ozemlje avstrijske republike. Za gradivo, ki je bilo skupno in ga ni bilo mogoče deliti, je bil določen način uporabe oz. izposoje. Posebej je bilo določeno, da za vojaške arhive veljajo isti principi kot za druge arhive. Katastrsko gradivo pa je Avstrija bila dolžna izročiti do leta 1818, tudi Jožefinski kataster in francoske izmere. Sporazum je zagotovil Avstriji iste pravice glede arhivskega gradiva, ki bi bilo na ozemlju Kraljevine SHS. Poleg aneksa, kjer so bile našete arhivalije, ki jih je nova država že zahtevala, a jih Avstrija še ni izročila, je bil sporazumu dodan še zaključni protokol, kjer so bile za vsako od obeh strani zabeležene določene želje. Avstrijska stran npr. za nekatere vojaške arhive in arhive uradov bivše plebiscitne cone, ki naj bi jih vzele s seboj oblasti Kraljevine SHS. Poleg tega je prosila za svoboden dostop do registrature bosansko-hercegoveškega oddelka bivšega skupnega finančnega ministrstva in za uporabo in izposajo spisov iz nje, za izvršitev želja avstrijskega finančnega ministrstva, ki bodo še sporočene itd. Jugoslovanska stran pa za vrnitev predmetov kulturne in umetniške vrednosti, ki so bili odneseni za vojno zbirko kovinskih predmetov in drugo.¹

Sporazum do druge svetovne vojne ni bil izpolnjen. Nekaj arhivskih fondov je bilo izročenih že pred njegovim podpisom. Tako že omenjeni fond bivšega bosansko-hercegoveškega oddelka skupnega finančnega ministrstva, ki je bil izročen na Dunaju že v prvih mesecih po propadu monarhije in nato iz poslopja jugoslovanskega veleposlanštva leta 1925 prepeljan v Beograd, arhiv Dubrovniške republike in splitskega kapitola, ki sta bila izročena po skupni izjavi obeh strani z dne 5. in 15. aprila 1920. Pozneje so bile izročene še nekatere arhivalije iz zadnjega obdobja monarhije, ki so bile potrebne za tekoče poslovanje uprave. V Sloveniji smo npr. dobili gradivo o trgih, sejmih, železnicah in dr.

Po drugi svetovni vojni se je nerešenemu vprašanju izvedbe sporazuma pridružilo še

¹ F. Zwitter, Arhivska konvencija z Avstrijo in vprašanje njene izvedbe, ČZN, n. v. 3, 1967, str. 270-286; G. Rill, E. Springer, Ch. Thomas, 60 Jahre Österreichisch-Jugoslawisches Archivübereinkommen, Mitteilungen des Österreichischen Staatsarchivs 35, 1982, str.288-347.

vprašanje restitucij med vojno odnesenih kulturnih predmetov in arhivov.² Nemci so že pred okupacijo Jugoslavije pripravili načrt za odvažanje kulturnega blaga z njenega ozemlja. V nemški okupacijski coni v Sloveniji je okupator po eni strani uničeval vse, kar je pričalo o obstoju slovenskega naroda na tem ozemlju, po drugi strani pa v svoje kulturne ustanove odvažal gradivo, za katerega je menil, da bi prišlo v poštev za raziskave in bi zapolnilo vrzeli v njihovih bibliotekah, arhivih, muzejih in inštitutih. Na slovenskem Štajerskem je leta 1942 iz bibliotek, samostanov, župnišč, občin in drugih ustanov odpeljal na ozemlje današnje Avstrije večje količine bibliotečnega in arhivskega gradiva. Tudi mnogi posamezniki so si prisvajali kulturno blago in ga odnašali z našega ozemlja.

Na temelju deklaracije Združenih narodov iz januarja 1943 o obveznosti vrnitve med vojno v zavezniških državah naropanega blaga, je tudi naša država takoj po vojni terjala vrnitev kulturnih predmetov. Na ozemlje Avstrije je poslala več delegacij. V tistem času je bilo vrnjeno precej arhivskega gradiva in knjig. Po podpisu državne pogodbe maja 1955 je leta 1958 prišlo do pogajanj med obema državama o številnih odprtih vprašanjih, med njimi tudi o restitucijah in arhivskem sporazumu. Protokol, podpisan v Beogradu 19. aprila 1958, je določal, da se arhivska konvencija iz leta 1923 izvede v celoti in da mora biti restitucija kulturnih dobrin, ki so jih okupatorji odpeljali z ozemlja Jugoslavije na ozemlje Avstrije, čimprej končana. Določena je bila procedura za vračanje, ki je veljala tudi za arhivski sporazum. S 1. oktobrom 1958 so bile ustrezne ustanove obeh držav dostopne strokovnjakom druge države, da bi lahko pripravili sezname terjatev, ki so morali biti v roku 18 mesecev predloženi vladama. Pri zunanjem ministrstvu je bila imenovana komisija, ki je organizirala delo pri zbiranju gradiva za naše zahteve. Konec marca 1960 je bil Avstriji predložen ok. 1000 strani dolg seznam terjatev na podlagi arhivskega sporazuma in restitucij. Avstrija v predpisanem roku svojih zahtev ni predložila, pač pa je bilo na zasedanju mešane komisije aprila 1961 ugotovljeno, da predstavljata njihove zahteve na podlagi sporazuma iz leta 1923 dva starejša seznama. Jugoslovansko delegacijo v mešani komisiji je takrat vodil akademik prof. dr. Fran Zwitter. Že maja 1961 je Avstrija brez posebne obrazložitve pogajanja ponovno prekinila. Jugoslavija si je prizadevala za njihovo nadaljevanje. Močan je bil tudi pritisk strokovnih krogov, zlasti ob 50 letnici podpisa sporazuma.³

Julija 1975 je Avstrija izročila nekaj predmetov odnesenih med drugo svetovno vojno, o katerih je razpravljala mešana komisija leta 1961 in pristala na pogajanja za izpolnitev sporazuma. Od tedaj so tekla pogajanja nepretrgano do leta 1990. Poleg plenuma mešane komisije je bilo zaradi različnosti obravnavane materije formiranih pet ekspertnih skupin: za terjatve do dunajskih arhivov, bibliotek in drugih institucij, do Štajerskega deželnega arhiva, do Koroškega in Tirolskega deželnega arhiva, za terjatve do muzejev v Avstriji in za avstrijske terjatve do jugoslovanskih arhivov. Leta 1977 je bila formirana še posebna skupina za restitucije kulturnih predmetov in arhivov. Skupine ekspertov so pripravljale materiale za mešano komisijo. Ta je sezname gradiva za predajo, ki jih je sprejela, morala predložiti še vladama v potrditev. Odtlej so se vrstila zasedanja mešane komisije, mešanih delovnih skupin ekspertov, nekatere skupine so sestavile tudi mešane podkomisije za posamezne vrste vprašanj, razen tega pa so delali na nekaterih vprašanjih tudi posamezni naši eksperti in to tudi v avstrijskih institucijah. V letih 1975 do 1990 se je mešana komisija sestala devetkrat, odobreno arhivsko gradivo nam je bilo izročeno v enajstih predajah (ok. 3500 listin iz 12. do 15. stol., prek 50 rokopisov in prek 1000 fasciklov gradiva skupnih ministrstev, jožefinsko

² P. Blaznik, Arhivi v severni Sloveniji v dobi nemške okupacije, Arhivist, Beograd 1951, št. 1, str. 20-26.

³ Glej Odprto pismo o neizpolnjenem arhivskem sporazumu med Jugoslavijo in Avstrijo, izd. Arhivsko društvo Slovenije, Ljubljana 1973.

katastrsko gradivo za Koroško in Štajersko, rudarske karte in spisi, arhivi okrajnih glavarstev in okrožnih uradov Celje in Maribor, okrajnih sodišč in mest na Štajerskem itd., pa tudi nekaj arheoloških predmetov in knjig). Avstriji smo izročili fond okrajnega glavarstva Velikovec. Pogajanja pa še niso zaključena.

Jeseni 1975 se je akademik prof. dr. Bogo Grafenauer vključil v delo komisije za izvedbo arhivskega sporazuma. Prevezel je vodenje jugoslovanskega dela III. skupine ekspertov za koroške in tirolske arhive. Kot člani in eksperti so v tej skupini sodelovali dr. Pavle Blaznik, Danica Božić, Miloš Morača, dr. Ivo Murko, Marija Oblak-Čarni, Božo Otorepec, Peter Ribnikar, dr. Sergij Vilfan, ki je na prvem zasedanju septembra 1975 skupino tudi vodil in akademik prof. dr. Fran Zwitter.⁴ Z znanstvenim pristopom in njemu lastno zavzetostjo in temeljitostjo se je prof. Grafenauer lotil reševanja problemov. Težko je opisati ali izmeriti delo, ki je zahtevalo ure, dneve, tedne, a ni vedno rodilo pričakovanih rezultatov. Pri tem je treba vedeti, da so eksperti v skupinah in mešani komisiji o problemih znanstveno razpravljali, da pa "vzrok za rešitve ali odlaganja seveda niso bila samo znanstvena, marveč tudi politično pravna - pogosto vnaprej zavzeta - stališča, na katera niso mogli vplivati rezultati same razprave."⁵ Prof. Grafenauer je vodil tudi delovne skupine in sodeloval pri dogovarjanju za izmenjavo arhivskega gradiva med Arhivom Republike Slovenije in Koroškim deželnim arhivom.

Naše terjatve do Koroškega in Tirolskega deželnega arhiva so bile v knjigi zahtev, izročeni avstrijski vladi marca 1960, vsebovane na straneh 398 do 410. Ekspertna skupina jih je obravnavala v trinajstih sklopih-točkah glede na ustvarjalca gradiva, vrsto gradiva in pravno osnovo terjatve. V Koroškem deželnem arhivu je bilo enajst točk: 1. listine 1342-1848, 2. in 3. rokopisi, 4. Jožefinski kataster, 5. in 6. ostanki arhiva nekdanjega okrožja Dravograd 1791-1845, 7. železniški spisi, 8. zbirka Zgodovinskega društva za Koroško, 9. Ilirska gradbena direkcija v Ljubljani 1788-1849, Ljubljanski gubernij, 10. spisi iz obdobja 1. svetovne vojne in plebiscita in 11. Rudarsko glavarstvo Celovec ter gradivo nemških okupacijskih organov 1941-1945. V Tirolskem deželnem arhivu pa sta bili dve točki: 1. urbarji Vicedomskega urada za Kranjsko iz 15. in 16. stol. in 2. štiri cesarske listine z Bleda iz 11. stoletja.

Vprašanja provenience in načelna pravna vprašanja so bila prediskutirana do zasedanja mešane komisije konec leta 1977. Prav tako so eksperti pregledali gradivo in v primerih, kjer je bila ugotovljena avstrijska provenienca, smo zahtevo umaknili. Do tedaj smo tudi že prevzeli Jožefinski kataster za 38 katasterskih občin v Mežiški dolini in na Jezerskem, ki so leta 1919 v celoti pripadle Jugoslaviji. Fond Okrajna gosposka Dravograd 1791-1845 smo dobili del v originalih in del v kopijah. Od železniških spisov nam je bil iz fascikla 100 v originalih odobren konvolut "Okrajno sodišče Radovljica" o gradnji Karavanško-bohinjske železnice in kopije spisov, ki zadevajo naše kraje. Iz zbirke "Prva svetovna vojna, boji na Koroškem in plebiscit" smo dobili kopije zaplenjenih spisov SHS komande v Borovljah (november 1918 - januar 1919) in slovenskega planinskega regimenta (februar - maj 1919). Iz Tirolskega deželnega arhiva pa smo prevzeli 11 originalnih urbarjev iz 15.-16. stol., ki so pripadali Vicedomskemu uradu za Kranjsko.

Ekspertna skupina se je nato še sestajala kot "delovna skupina", da bi izvedla usklajena vprašanja in iskala pragmatične rešitve tam, kjer ni bilo doseženo soglasje na pod-

⁴ Dr. Pavle Blaznik, dr. Božo Otorepec, dr. Sergij Vilfan in dr. Fran Zwitter so sodelovali že v jugoslovanski komisiji za pripravo naših terjatev v letih 1958 do 1960; pri ekspertizah pa sta kasneje sodelovala tudi dr. J. Mlinarič in dr. E. Umek. Razgovorov v Celovcu se je nekajkrat udeležil F. Biljan.

⁵ Bogo Grafenauer, Kaj pomenijo ugovori zoper že tako počasno uresničevanje arhivskega sporazuma med Jugoslavijo in Avstrijo, ki so se pojavili v avstrijskem tisku in parlamentu letos poleti. Ali se pripravljata z avstrijske strani že tretjič blokiranje izvedbe tega sporazuma? Arhivi, Ljubljana 1981, VI, št. 1-2, str. 101; izšlo tudi v Delu, Ljubljana, 24. oktobra 1981, str. 26.

lagi sporazuma.⁶ Eno takih je bila Ilirska gradbena direkcija v Ljubljani in Ljubljanski gubernij.⁷ Obsežni fond (1200 fasciklov in 117 knjig) je bil po upravnih spremembah v prejšnjem stoletju zaradi potreb tekočega upravljanja predmet prenosov med Celovcem in Ljubljano. Približno tretjina je bila izročena Ljubljanskemu guberniju v zvezi s prevzemom beljaške kresije leta 1813 in nato leta 1825 vse Koroške. Približno dve tretjini spisov pa je nato nastalo v Ljubljani pri upravljanju tega ozemlja. Po vzpostavitvi Državnega namestništva za Koroško v Celovcu leta 1848 so bili koroški spisi izloženi in izročeni novemu Koroškemu deželnemu predsedstvu. Z ozirom na to, da je to temeljni fond za raziskave koroške zgodovine v prvi polovici prejšnjega stoletja, bi priznali pomen po letu 1849 nastale situacije, vendar s pogojem, da bi obe strani zavzeli isto pravno stališče v vseh drugih podobnih primerih.⁸ Pri tem bi zahtevali le gradivo za tisti del koroškega ozemlja, ki je po prvi svetovni vojni pripadlo Jugoslaviji. Naše stališče smo sporočili avstrijskim pogajalcem, a sklep mešane komisije o tem ni bil sprejet.

Posebna delovna skupina je nadaljevala pogajanja glede fonda Rudarsko glavarstvo Celovec. Podroben seznam gradiva, ki se nanaša na naše rudnike v zadnjih treh desetletjih obstoja monarhije, pripravljen po delovodnikih, je obsegal nekaj tisoč števil.⁹ Ob vpogledu v gradivo pa se je pokazalo, da je bilo več kot dve tretjini teh spisov v letih 1957 do 1963 škartiranih. Ostanek spisov in nekaj rudniških kart smo prevzeli. V okviru restitucije pa so bili obravnavani spisi in karte¹⁰, za katere so eksperti ugotovili, da so bili v Celovec prineseni z našega ozemlja med okupacijo. Glede uničenih spisov, ki so bili izloženi že po podpisu sporazuma in protokola, v nasprotju z njunimi določili, smo zahtevali kopije indeksov in vpisov v delovodne protokole Rudarskega glavarstva Celovec za obdobje 1888-1918. O tem je bil dosežen sporazum, ki ga je potrdila tudi mešana komisija. Te obveze Rudarsko glavarstvo še ni izpolnilo.

O štirih dragocenih listinah briksenških škofov o gospostvu Bled iz 11. stol. je bil na podlagi razpoložljivega gradiva v Ljubljani, Dunaju in Innsbrucku pripravljen pregled zgodovine njihovega lastništva.¹¹ Ugotovljeno je bilo, da so bile te listine v letih 1858 do 1898 dane kot dodatek k prodanemu gospostvu Bled. Leta 1881, ko so bila posestva v lasti Kranjske industrijske družbe, so bile s pridržkom možnosti preklica izročene arhivu v Deželnem muzeju v Ljubljani. Ko pa je večina nekdanjega gospostva leta 1895 kot del "verskega sklada" postala državna posest, je leta 1898 po sklepu ustreznih dunajskih ministrstev Deželni muzej v Ljubljani moral te listine izročiti arhivu v Innsbrucku, kjer so bile tedaj hranjene vse listine briksenške provenience. Leta 1919 je državna posest na Bledu prešla v roke jugoslovanske države, vse briksenške listine, razen štirih blejskih, pa je moral innsbruški arhiv izročiti Italiji za arhiv na južnem Tirolskem. Zato smo te listine zahtevali kot "dodatek" k nekdanjemu blejskemu gospostvu. Ob naši terjatvi pa je južnotirolska deželna uprava leta 1976 zahtevala te listine na podlagi briksenške provenience. To provenienco priznavamo tudi mi. S tem je bila naša zahteva blokirana.

⁶ B. Grafenauer, Poročilo o pogajanjih v II. in III. ekspertni skupini (Štajerska oz. Koroško Tirolska), rokopis, Arhiv Republike Slovenije, Fond Komisije za vračanje arhivskega gradiva, odslej AS, Komisije.

⁷ B. Grafenauer, "Ilirska gradbena direkcija v Ljubljani - Ljubljanski gubernij" (1788-1849), rokopis, AS, Komisije, isti, Stališče slovenskih ekspertov do gradiva "Ilirskega gubernija", rokopis, prav tam.

⁸ Mišljena je bila tedaj avstrijska zahteva do bosansko-hercegovega oddelka bivšega skupnega finančnega ministrstva, ki je tudi po obsegu približno enakovreden fond.

⁹ Fond Rudarsko glavarstvo je raziskal in pripravil seznam ekspert Peter Ribnikar.

¹⁰ Restitucijsko gradivo je raziskal in evidentiral dr. Pavle Blaznik.

¹¹ B. Grafenauer, E. Widmoser, Zapis o skupno izdelani zgodovini posesti cesarskih listin iz leta 1004, 1040, 1063, 1063, ki se tičejo Bleda (Veldes). Aneks k poročilu grupe ekspertov III z dne 10. junija 1976. Innsbruck, 3. 6. 1976. AS, Komisije.

Pri točkah 1, 2, 4 in 8 naših zahtev do gradiva koroškega deželnega arhiva, kjer gre za listine, rokopise in spisovno gradivo iz zbirke Zgodovinskega društva za Koroško, kar je nedvomno naše provenience, pa je avstrijska stran postavila pridržek tim. deželne lastnine.¹² To načelo je avstrijska stran uveljavljala predvsem v II. ekspertski skupini - Štajerski. Tu pa je na vse to gradivo postavila tudi pridržek privatne lastnine Zgodovinskega društva za Koroško.¹³ Naša argumentacija je bila, da gradivo, ki so ga društva zbrala, ne more biti privatno, saj so društva ustanavljali v tistih pokrajinah, kjer še ni bilo državnih ali pokrajinskih arhivov in so bila pooblaščenca, da so sprejemala tudi gradivo državnega oz. javnega značaja. Avstrijska stran naše argumentacije ni sprejela. Pripravljena pa je bila pragmatično rešiti to vprašanje. Dokumente naše provenience bi izročila v zameno za dokumente koroške provenience v Arhivu Republike Slovenije, za kar je Koroški deželni arhiv od društva dobil pooblastilo. Ker je bil predlog strokovno sprejemljiv, smo ob potrebnem pristanku organov v republiki in temeljitem ekspertskem delu pripravili seznam gradiva približno enake vrednosti, ki bi prišlo v poštev za zamenjavo. Izmenjava še ni bila izvedena.

Tako so bila v III. skupini vsa vprašanja razčiščena. Kjer rešitev po sporazumu zaradi raznih pridržkov ni bila mogoča, je bil dosežen dogovor za praktično reševanje. K temu je gotovo prispevalo tudi vodenje prof. Grafenauerja, Vedel je, da bi se bilo tudi v interesu sodelovanja med arhivi treba sporazumeti in ni bil tog v pogajanjih. Sprejemal je utemeljene ugovore, ali ugovore, ki jih ni bilo mogoče ovreči s strokovnimi argumenti. Brezkompromisno pa je vztrajal, da je treba isto pravno stališče vzeti za podlago za stališča obeh pogodbenih strani.¹⁴ Čeprav vse rešitve in dogovori še niso bili izvršeni, je bila ta skupina blizu zaključku svojega dela.

Profesor Grafenauer je februarja 1987 zaradi bolezni prof. dr. Frana Zwittra prevzel tudi vodenje II. delovne skupine, kjer so bila pogajanja zaradi trdih avstrijskih stališč najmanj uspešna. Tedaj se je zdelo, da so bile tu izčrpane vse možnosti pri pravnih razpravah in iskanju pragmatične rešitve. Profesor Grafenauer si je izjemno prizadeval, da bi pripravil sprejemljiv sporazum tudi v tej skupini. Podoba je bila, da to želi tudi avstrijska stran.¹⁵ Na zadnjem sestanku delovne skupine v Gradcu aprila 1991 je bilo besedilo usklajeno in rešitev je bila že na vidiku, vendar do podpisa zaradi zavlačevanja avstrijske strani ni prišlo.

Kot član mešane komisije je prof. Grafenauer s svojim bogatim znanjem odločilno prispeval v razpravah in pri reševanju ne le slovenskih, ampak tudi splošnih vprašanj in vprašanj, ki so zadevala druge jugoslovanske republike. Ko je v začetku 80. let v dunajskem dnevniku *Die Presse* izšel članek "Arhivski sporazum kot enosmerna cesta? Problem 'Jugoslavija' od leta 1923"¹⁶ je obširno odgovoril nanj.¹⁷ V odgovoru je povzel svoja stališča do najpomembnejših vprašanj izvajanja sporazuma. Opozoril je na zgodovinska dejstva, zaradi katerih je Avstrija morala izročiti arhivsko gradivo državam naslednicam in ne obratno. Za večino držav je bilo to vprašanje določenih fondov v

¹² B. Grafenauer, Pitanje arhivalija u "pokrajinskom vlasništvu" u vezi sa VII. art. sporazuma, Ljubljana 6. 4. 1976, rokopis. AS, Komisije.

¹³ B. Grafenauer, Problem "privatnog" vlasništva Istoriskog društva Koruške na arhivalijama, koje su bile prikupljene u 1844-1942 i 1945-1950 odnosno u arhivu ovog društva (a ne u 1903 osnovanom pokrajinskom arhivu Koruške), AS, Komisije; isti: Vprašanje "privatnega" lastništva Zgodovinskih društev Štajerske oz. Koroške na arhivalijah, ki sta jih zbrali, prav tam.

¹⁴ Leta 1989 je bilo na mešani komisiji razrešeno vprašanje arhiva Okrajnega glavarstva Borovlje (1919-1920) avstrijski strani in rokopisa 2332 (proštijiški protokol iz Dravograda iz leta 1618) jugoslovanski strani, s tem, da je glede tega rokopisa mešana komisija razveljavila svoj sklep iz leta 1976.

¹⁵ B. Grafenauer, Poročilo o sestanku skupine slovenskih s skupino štajerskih ekspertov o vprašanju pragmatične rešitve za Štajerski deželni arhiv, 15. oktober 1989, AS, Komisije.

¹⁶ P. M. Plechl, Archivvertrag als Einbahn? Problem "Jugoslawien" seit 1923. *Die Presse*, Dunaj 21. maj 1982.

¹⁷ Gl op. 5 zgoraj;

dunajskih arhivih, ker je Dunaj v različnih časih koncentriral v svojih arhivih zlasti pomembnejše arhivske fonde prinesene iz vseh delov nekdanje monarhije. Kolikor pa je prišlo do delitve avstrijskih zgodovinskih dežel, se je isto vprašanje postavljalo za fonde, ki so jih zlasti v 19. stoletju zbirali v deželnih arhivih. To je veljalo zlasti za Štajersko, katere tretjina je prešla v Jugoslavijo, in za Koroško. Poleg tega je bila deljena edino še Tirolska, katere del je dobila Italija. Italija pa je še pred sklenitvijo mirovne pogodbe kot država zmagovalka za nekaj časa prevzela upravo arhiva v Innsbrucku in sama odbrala arhivske fonde, ki so izvirali z južne Tirolske. Jugoslavija pa je to reševala s pogajanjem. Ker v Jugoslavijo ni bilo vključeno nobeno upravno središče bivše monarhije, za kateri koli del avstrijskega ozemlja, je naravno, da je bilo gradivo, o katerem se je bilo treba pogajati v centralnih dunajskih arhivih in deželnih arhivih Koroške in predvsem Štajerske. Grafenauer je opozoril na nastanek člena VII arhivskega sporazuma, ki razglša načelo provenience. Načelo je za delitev zgodovinskih arhivov predlagala Avstrija in je nanj od vseh naslednic pristala samo Jugoslavija. Po tem načelu so nam bili izročeni arhivi grofov Celjskih glede na to, kje so nastali in ne na čigavo zgodovino se nanašajo. Glede vprašanja gradiva bosansko-hercegovskega oddelka nekdanjega skupnega finančnega ministrstva je zavrnil trditev o "sumljivem prehodu" fonda v jugoslovanske roke. Fond, ki ga je Avstrija ponovno zahtevala tako kot že leta 1926 in je tedaj zaradi njega prekinila pogajanja, je v začetku leta 1919 zakonito prešel v jugoslovansko posest po sklepu mednarodne likvidacijske komisije. V primeru ostankov fonda okrajnega glavarstva Borovlje, ki ga je avstrijska stran zahtevala, je zagovarjal stališče, naj velja načelo enakih pravic za obe strani.

Boroveljski fond, ki je nastal v času jugoslovanske uprave v letih 1919/1920, je bil sprva v privatnih rokah in je v Državni arhiv v Ljubljani prišel šele tik pred drugo svetovno vojno. Avstrijska stran namreč do tedaj ni pristajala na izročitev gradiva, ki je prišlo v arhiv že po sklenitvi arhivskega sporazuma.¹⁸ Zavrnil je tudi avstrijsko stališče o tim. deželni lastnini, ki je zaviralo izpolnitev sporazuma zlasti v Štajerskem deželnem arhivu. Avstrija je zavračala izročitev vseh fondov, ki so bili očitno naše provenience in so na kakršenkoli način do leta 1923 prišli v deželni arhiv in postali "deželna lastnina". Značilen primer so fondi samostanov, ki jih je ukinił Jožef II in so bili do sredine 70. let 19. stoletja hranjeni kot cesarska last v Hišnem, dvornem in državnem arhivu na Dunaju, ko so jih izročili Štajerskemu deželnemu arhivu. Avstrijski in jugoslovanski zapisnik pogajanja 7. januarja 1926 dokazujeta, da deželna lastnina ni igrala nobene vloge. Arhivski sporazum iz leta 1923 priznava dolžnost Avstrije, da se iz Štajerskega deželnega arhiva izroče vse arhivalije oz. arhivski fondi, ki so nastali na jugoslovanskih tleh. Izvzete so le arhivalije, ki so v privatni lasti Brezpogojno so pristajali na načelo provenience. Princip "deželne lastnine" je avstrijska stran skonstruirala v 60. letih. Jugoslovanski strani so ga prvič predstavili v pisnem stališču na naše zahteve v III. skupini konec leta 1975. Na zasedanju mešane komisije pa ga je januarja 1976 razložil predstavnik avstrijskega zunanjega ministrstva dr. W. Pahr, kasneje njihov zunanji minister.

Z razpadom Jugoslavije je avstrijska stran pogajanja o arhivih prekinila. Marca 1993 je prišlo do sestanka s predstavniki avstrijske strani, kjer smo se želeli dogovoriti o načinu reševanja vprašanj sporazuma, ki zadevajo Slovenijo. Skupina za restitucije je končala svoje delo, v ostalih pa je šlo za izpolnitev že dogovorjenega in nekaterih drugih neizvršenih obveznosti ter za podpis in izvršitev pragmatičnega dogovora v II. skupini. Ko je avstrijska stran razgovor o tem odklonila, prof. Grafenauer ni mogel skriti razočaranja, "da je bilo vse delo, ki ga je opravil brez pomena". Pričakujemo, da bo v prihodnosti moč najti način, da bomo pogajanju o izpolnitvi sporazuma končali tudi na

¹⁸ Glej op. 14 zgoraj.

delu in zamislih prof. Grafenauerja.

ZUSAMMENFASSUNG

Bogo Grafenauer und die Umsetzung des Archivabkommens mit Österreich

Prof. Dr. Bogo Grafenauer, Mitglied der Slowenischen Akademie der Wissenschaften und Künste, nahm als Mitglied der slowenischen Expertenkommission und Delegationsmitglied in der gemischten jugoslawisch-österreichischen Kommission an Verhandlungen für die Umsetzung des Archivabkommens mit Österreich aus dem Jahre 1923 und des Protokolls aus dem Jahre 1958 teil. Das vom Königreich der Serben, Kroaten und Slowenen mit Österreich am 26. Juni 1923 unterzeichnete Abkommen war eines der Abkommen, die von der Republik Österreich mit Nachfolgestaaten der Donaumonarchie zur Regelung der Frage der Archivnachfolge geschlossen worden sind. Österreich verpflichtete sich in diesem Abkommen, den für die Fortführung der Verwaltung im Territorium des neuen Staates notwendigen Teil der Verwaltungsarchive aus den letzten Jahrzehnten der Existenz der Monarchie abzutreten. Weiters sollten als selbständige Einheiten in diesem Territorium entstandene und später nach Österreich verbrachte Archivalien zurückgegeben werden. Für gemeinsame und unteilbare Materialien wurde die Art und Weise der Entleiherung bzw. Verwendung festgelegt. Bis zum 2. Weltkrieg kam es allerdings nicht zur Umsetzung dieses Abkommens. Nach dem 2. Weltkrieg kam zum nichtumgesetzten Abkommen noch die Frage der Kulturrestitutionen hinzu, das heißt der Rückgabe von Archiven und Gegenständen, die von der Besatzungsmacht vom jugoslawischen Territorium entfernt worden und auf österreichischem Territorium verblieben waren. Von den beiden Staaten wurde 1958 ein Protokoll unterzeichnet, in dem unter anderem festgelegt wurde, daß das Abkommen aus 1923 umzusetzen sei und die Restitutionen möglichst schnell durchzuführen seien. Die im April 1961 aufgenommenen Verhandlungen, in denen nur die Restitutionen behandelt wurden, wurden von der österreichischen Seite bereits im Mai abgebrochen. Erst im Juli 1975 wurden einige während des 2. Weltkrieges verschleppten Gegenstände herausgegeben, damals erklärte man auch die Bereitschaft für die Umsetzung des Abkommens. Die Verhandlungen liefen dann in sechs Expertengruppen ununterbrochen bis 1990. Die gemischte Kommission trat neunmal zusammen, die Materialien, für die ein Einvernehmen erzielt werden konnte, wurden in elf Übergeben an die jugoslawische Seite und in zwei an die österreichische Seite ausgehändigt.

Im Herbst 1975 übernahm Grafenauer auch die Leitung der Expertengruppe II für die steirischen Archive, wo die Verhandlungen wegen der harten österreichischen Standpunkte am wenigsten erfolgreich waren. Außerordentlich groß waren seine Bemühungen um eine annehmbare Vereinbarung auch in dieser Gruppe. Auch die österreichische Seite schien das zu wünschen. Allerdings kam es dann wegen der Verzögerungstaktik der österreichischen Seite nicht zur Unterzeichnung des bereits harmonisierten Vorschlages.

Als Mitglied der gemischten Kommission hat Grafenauer mit seinem breiten Wissen entscheidend zur Lösung von allgemeinen Fragen und von andere jugoslawische Republiken betreffende Fragen beigetragen.

Mit dem Zerfall des jugoslawischen Staates wurden die Verhandlungen von der österreichischen Seite abgebrochen, die nicht mit Slowenien über die Weise der Lösung der verbleibenden, Slowenien betreffenden Fragen verhandeln wollte. Abgeschlossen worden war die Arbeit in der Restitutionskommission, in anderen Bereichen müßten die vereinbarten Lösungen umgesetzt werden. Wir erwarten, daß es gelingen wird, die Verhandlungen auch aufgrund des Werkes und der Vorstellungen von Prof. Grafenauer zu Ende zu führen.

Sestanek jugoslovanske delegacije 8. in 9. 3. 1988 v Ljubljani. Prof. Grafenauer (drugi z leve) v pogovoru z vodjo delegacije prof. dr. Borutom Bohtetom (fototeka Arhiva Republike Slovenije).

MARKO VIDIC

Nastajanje Enciklopedije Slovenije

Enciklopedija Slovenije (dalje ES) je založniško delo, ki še ni končano. Težko je ocenjevati njegovo vrednost že med nastajanjem, še težje pa, ker sem pri ES zaposlen kot strokovni urednik. Tako naj ta priložnostni članek opozarja le na začetke tega obsežnega in dolgotrajnega projekta, ko še nisem bil član uredništva. Hkrati je spoštljiv spomin na dr. Boga Grafenauerja, mojega univerzitetnega učitelja in zunanjega strokovnega urednika za zgodovino do 1918, zgodovinopisje in krajevno zgodovino, tj. področij, ki jih od 1985 urejam pri ES.

Prvi enciklopedični pojavi pri Slovencih segajo v 17. in 18. stol., šele po 1. svetovni vojni pa se je pojavila ideja o slovenski nacionalni znanstveni enciklopediji. Zaradi pomanjkanja sodelavcev so odložili pisanje stvarnih gesel in se omejili na biografska; nastal je Slovenski biografski leksikon.¹ Načrtovanje nacionalne enciklopedije je mogoče pri tistih narodih, ki so strokovno, znanstveno in kulturno na taki ravni, da razpolagajo z ustreznimi strokovnjaki, in kjer je družba tako trdna in tudi gmotno dovolj zrela, da lahko izda tako veliko strokovno in znanstveno delo. "Slovenci imamo trenutno (1980, op. M. V.) vse možnosti za to in mislim, da bi zamudili veliko priložnost, če ne bi desetletja, ki je pred nami, izkoristili za uresničevanje tega smelega, vendar godnega načrta."²

Prvi načrti o splošni enciklopediji pri založbi Mladinska knjiga segajo v čas 1968/69. V šestdesetih in v začetku sedemdesetih let je bilo več tovrstnih načrtov, sprejeta pa je bila ideja o pripravi nacionalne enciklopedije Slovenije. Načrtno delo je steklo 1974, ko je delavski svet TOZD Založba sklenil, da se ustanovi oddelek ES in da delovna skupina v okviru tega oddelka pripravi Projekt Enciklopedije Slovenije. Opredeljeni so bili časovni roki, okvirni predračun, delovna metoda in organizacijska shema, zasnovana predvsem na sodelovanju strokovnjakov, pogodbeno vezanih na založbo. Število zaposlenih v oddelku je le počasi raslo. Ob izidu 1. zvezka leta 1987 je bilo v notranjem uredništvu poleg glavnega urednika, odgovornega urednika in urednice zvezka še osem strokovnih urednikov, dalje svetovalac za leksikografijo in jezik ter štirje lektorji. Aprila 1975 je bil Projekt pripravljen, poslan v oceno in vednost osrednjim slovenskim znanstvenim in pedagoškim ustanovam, družbenopolitičnim organom, nekaterim posameznikom ter Kulturni skupnosti Slovenije, ki je poleg založbe sofinancirala projekt. Maja 1976 je pripravo in izdajo ES podprlo tudi Predsedstvo SR Slovenije. Imelo jo je za tako pomembno, zahtevno in odgovorno nalogo, da je menilo, naj se v delo vključijo vse založniške delovne organizacije, Slovenska akademija znanosti in umetnosti, Kulturna in Raziskovalna skupnost SR Slovenije ter pristojni republiški komiteji. Po mnenju Predsedstva bi bilo potrebno pripraviti ustrezen družbeni dogovor, s katerim bi uredili vsa pomembnejša vsebinska in organizacijska vprašanja ter financiranje. "Medsebojni odnosi posameznih nosilcev realizacije priprave in izdaje Enciklopedije Slovenije pa naj bodo urejeni z ustreznimi samoupravnimi sporazumi in pogodbami."³ Družbeni dogovor in samoupravni sporazum o pripravi, izdaji in financiranju ES pa sta bila podpisana šele leta 1981. Projekt je od vsega začetka financirala predvsem Mladinska knjiga; iz sredstev Kulturne skupnosti Slovenije so bile sofinancirane

¹ Enciklopedija Slovenije 3, Ljubljana 1989, geslo Enciklopedija, str. 39, 40.

² Širjava tisočletne slovenske ustvarjalnosti, Delo 12. 4. 1980, str. 26 (pogovor s F. Bohancem in A. Dermastio iz uredništva Enciklopedije Slovenije).

³ Arhiv uredništva Enciklopedije Slovenije, Mladinska knjiga, Ljubljana (dalje Arhiv ES).

priprave enciklopedije, od začetka devetdesetih let pa Ministrstvo za kulturo sofinancira posamezne zvezke ES. Za usmerjanje priprave in izdajanja ES je 1978 začel delovati glavni uredniški odbor, ki ga je imenovalo republiško vodstvo SZDL Slovenije; predsednik odbora je postal Josip Vidmar. Direktor založbe Mladinska knjiga je 1991 imenoval nov glavni uredniški odbor (predsednik Janko Kos), s čimer je bilo doseženo, da predstavniki znanstvenih vej avtonomno usmerjajo ES.

Ob pripravi ES se je ugotovilo, da Slovenci doslej še nismo imeli enciklopedije, ki bi slovenski narod, Slovenijo in slovenstvo predstavila zaokroženo in kar se da celovito v taki obliki, da bi imela lastnost nacionalne enciklopedije. V Izvlečku iz Projekta Enciklopedije Slovenije septembra 1978 so snovalci ES ugotavljali, da je vprašanje široko in temeljito zasnovane znanstvene enciklopedije, ki bi Slovence obravnavala enotno, s sodobnih idejnih stališč (tj. uradnih idejnih stališč slovenske družbe sedemdesetih let, op. M. V.) in z enotno metodo, ostalo vse do tistega časa odprto.

Od tovrstnih publikacij na Slovenskem je bil za snovalce Projekta leta 1978 najpomembnejši Slovenski biografski leksikon. Izhajati je začel leta 1925 in še ni bil dokončan. Ta publikacija je bila postavljena za eno temeljnih izhodišč obravnave osebnosti v ES. Po številu gesel, ki obravnavajo Slovence in Slovenijo, je bil zanje vsebinsko dokaj obsežen in uporaben, čeprav močno zastarel, Glonarjev Poučni slovar (v dveh delih, 1931-1933). Upoštevali so tudi že zastareli Trgovsko-gospodarski leksikon, ki ga je v letih 1935-1938 izdala Umetniška propaganda in vsebuje mnogo gradiva s področja trgovsko-gospodarskih pojmov. Krajevni leksikon Slovenije, katerega trije zvezki so izšli v letih 1968, 1971 in 1976 pri Državni založbi Slovenije, je bil poleg Slovenskega biografskega leksikona najresnejša in najtehtnejša znanstvena publikacija leksikalnega značaja, kar jih je doslej izšlo na Slovenskem, saj v zgoščeni in pregledni obliki podaja topografske, zemljepisne, zgodovinske, kulturne, gospodarske in turistične informacije, obogatene s statističnimi podatki in zemljevidi občin. Četrti zvezek je bil takrat šele v pripravi. Za obravnavanje slovenskih krajev v ES je bil Krajevni leksikon Slovenije dobra podlaga, čeprav je v marsičem pomanjkljiv in bi bilo potrebno podatke, ki jih vsebuje, po mnenju snovalcev, dopolniti. Pri Projektu so se oprli tudi na Leksikon Cankarjeve založbe iz leta 1973, ki je splošnega značaja in v glavnem naslonjen na podobni leksikon založbe Brockhaus, vendar preskromno dopolnjen z gesli s slovensko tematiko. Razmeroma več prostora je po mnenju snovalcev posvečala Slovincem in Sloveniji Mala splošna enciklopedija, slovenska priredba enciklopedije, ki jo je pripravila beograjska Prosveta (v treh zvezkih); slovenska izdaja je izšla pri Državni založbi Slovenije v letih 1973-1976. Vendar je šlo tudi v tem primeru za edicijo z leksikalnim značajem, kjer so posamezna gesla, ki se nanašajo na Slovence in Slovenijo, obdelana razmeroma skromno. Od jugoslovanjskih leksikalnih edicij, ki so izšle med obema vojnoma, je Slovincem in Sloveniji posvečala največ prostora Narodna enciklopedija srpsko-hrvatsko-slovenačka, ki jo je v letih 1925-1929 izdal v štirih zvezkih Bibliografski zavod v Zagrebu. Toda gradivo v njej je bilo po mnenju načrtovalcev ES nepopolno in močno zastarelo. Slovence in Slovenijo je deloma upošteval tudi Leksikon Minerva, ki je v enem zvezku izšel 1939 v Zagrebu. Pomembno izhodišče za snovalce je bila Enciklopedija Jugoslavije, kjer smo Slovenci zastopani v osmih knjigah. V letih 1955-1971 jo je izdal Jugoslavenski leksikografski zavod v Zagrebu. Posamezni pojmi, ki se tičejo Slovencev, so v njej obdelani dokaj neenakomerno, vrhu vsega pa pri tem prevladujejo geografski vidiki. Zavedali so se, da je glede na družbenopolitični in kulturni razvoj jugoslovanskih narodov in narodnosti zastarela. Podobnega mnenja so bili o splošni enciklopediji Leksikografskega zavoda, ki je v letih 1955-1964 izšla najprej v sedmih, v letih 1966-1969 pa v novi izdaji v šestih zvezkih. Premalo so za snovalce upoštevali Slovence in Slovenijo Leksikon Jugoslavenskog leksikografskog zavoda, ki je v enem zvezku izšel leta 1974, in nekatere specializirane strokovne enciklopedije, ki

jih je po letu 1954 začel izdajati Jugoslavenski leksikografski zavod v Zagrebu: glasbena (trije zvezki), gozdarska (dva zvezka), kmetijska (trije zvezki), likovna (štirje zvezki), medicinska (deset zvezkov), pomorska (sedem zvezkov) in tehnična (deset zvezkov) enciklopedija. Nekatero od njih so izšle tudi v drugi izdaji. Prav tako smo Slovenci le deloma obravnavani v specializirani strokovni Vojni enciklopediji (1959-1969, enajst zvezkov), ki jo je izdala Vojna enciklopedija v Beogradu (leta 1970 je začela izhajati druga izdaja).

Med strokovne, specializirano leksikalne slovenske izdaje sodijo: Slovenski dramski leksikon (1961-1962, dva zvezka), ki ga je izdalo Mestno gledališče v Ljubljani, Slovenski gledališki leksikon, ki ga je leta 1972 začelo izdajati Mestno gledališče v Ljubljani (od predvidenih treh zvezkov je v času pisanja Projekta izšel prvi) in Evropski umetnostnozgodovinski leksikon Luca Menašeja, ki ga je leta 1971 izdala v eni knjigi Mladinska knjiga. K takim priročnikom so v Projektu prišteli še Jugoslavenski knjižni leksikon, ki ga je leta 1971 izdala v eni knjigi Matica Srpska v Novem Sadu, in Leksikon pisaca Jugoslavije, ki je začel izhajati leta 1972 prav tako pri Matici Srpski in katerega prvi zvezek obsega književnike z začetnico od A do Dž.

Po mnenju snovalcev Projekta ni bilo mogoče nobenega od navedenih del primerjati z načrtovano ES. Le pri obravnavanju osebnosti, pomembnih za Slovence, bi prišla vsaj delno v poštev metoda, značilna za Slovenski biografski leksikon in Leksikon pisaca Jugoslavije, medtem ko bi lahko kraje obravnavali s podobno metodo, kot je značilna za Krajevni leksikon Slovenije. Značilno za razmere v jugoslovanski Sloveniji sedemdesetih let je bilo, da v Izvlečku iz Projekta ni bil omenjen Primorski slovenski biografski leksikon, ki ga je v Gorici že od 1974 izdajala Goriška Mohorjeva družba. Notranje uredništvo pa ga je vseskozi uporabljalo in priporočalo bodočim avtorjem gesel.

Na podlagi ocene in izkušenj dotedanje slovenske in jugoslovanske enciklopedistike so snovalci ES oblikovali podobo bodoče nacionalne enciklopedije. Ta naj bi z znanstveno obdelavo gesel in po enotni metodi vsestransko prikazala vsa področja družbenega življenja Slovencev, odkar so se pojavili v zgodovini, in to na vseh področjih dejavnosti slovenskega naroda od najstarejše preteklosti do danes, predstavila naj bi njegove dosežke in posebnost, ne glede na nekdanje zgodovinske in današnje meje. ES naj bi bila po svoji zasnovi docela nova edicija, doslej najbolj vsestranski in najpopolnejši priročnik o slovenskem narodu.

Pri Projektu ni šlo brez idejnih izhodišč. Snovalci so imeli za prvenstveno nalogo, da se z "marksističnih idejnih izhodišč osvetli vsa preteklost Slovencev, njihova materialna in duhovna kultura, kakor se je pojavljala, oblikovala in utrjevala v slovenskem človeku na vsem slovenskem narodnem prostoru". Pri tem naj bi upoštevali spoznanja, ki jih je Edvard Kardelj izrazil v Razvoju slovenskega narodnega vprašanja (1970): "Zgodovinarji, ki so poskušali konec prejšnjega in v začetku tega stoletja - pod vplivom liberalizma in progresivnejših družbenih tokov - dati naprednejše interpretacije posameznih procesov v slovenski zgodovini, so se le počasi prebijali, pa še to skoraj izključno na področju literarne zgodovine. Splošna nacionalna zgodovina pa je bila z redkimi izjemami vse do najnovejšega časa pod idejnim pečatom reakcionarne klerikalne tradicije. Posledice takega stanja pa se poznajo tudi še v sodobnem zgodovinarstvu. Temu vplivu je treba v znatni meri pripisati dejstvo, da so celo vrsto pomembnejših progresivnih pojavov v slovenski zgodovini zamolčali ali podcenjevali, da je zelo malo raziskano delovanje osnovnih družbenih sil, ekonomskih procesov, političnih gibanj, zlasti pa ni dovolj raziskano gibanje ljudskih množic." Posebno pozornost naj bi ES potemtakem posvetila revolucionarnim gibanjem slovenskih ljudskih množic, ki so dosegla svoj vrhunec v narodnoosvobodilni vojni in v revoluciji, v kateri se je slovenski narod državnopravno konstituiral v socialistično republiko v okviru socialistične samoupravne skupnosti jugoslovanskih narodov in narodnosti, kajti šele v socialistični dobi so se

slovenskemu narodu odprle vse možnosti za razmah na vseh področjih njegovega življenja, za bratsko sožitje z drugimi jugoslovanskimi narodi in narodnostmi, za njegovo enakopravno vključevanje v občečloveško družino. ES naj znanstveno prikaže tudi boj Slovencev za njihov nacionalni obstanek, boj, ki takrat (tj. v sedemdesetih letih, op. M. V.) še ni bil zaključen. Posebno skrb naj zato posveti tudi našemu zamejstvu in vsem, ki so kjerkoli in kakorkoli prispevali k bogatenju materialne in duhovne kulture slovenskega naroda, k ohranitvi njegove zavesti ter volje po svobodi in neodvisnosti.

V Projektu so bila razdelana tudi splošna načela pri pripravi ES. Nacionalna enciklopedija naj bi po eni strani zajela vse teme, ki jih obravnava splošna enciklopedija, po drugi strani pa naj bi iz njih izločila vse, kar ni v zvezi s Slovenci - niti ene od tem naj ne bi torej obravnavala v celoti. Izbor pojmov se naj ne bi ravnal po pomembnosti, kakršno imajo v splošni hierarhiji pojmov posamezne teme, ampak po dveh drugih kriterijih: prvič, v kolikšnem obsegu je določena tema pomembna za Slovence (npr. slovenski jezik je pomemben v celoti, kemija le deloma), in drugič, ali določen pojem (ki je lahko v splošni hierarhiji pojmov zelo pomemben) sploh pride v poštev za obravnavo v ES. K sestavljanju geslovnika, njegovemu dopolnjevanju in dokončnemu oblikovanju naj bodo pritegnjeni ne le najboljši slovenski znanstveni delavci in strokovnjaki, marveč tudi slovenske znanstvene, raziskovalne in druge ustanove, ki bodo lahko bistveno pripomogle k obdelavi tem, ki so bile doslej premalo ali pomanjkljivo obdelane, oziroma tem, ki še sploh niso bile obdelane. Velik pomen ES so videli tudi v tem, da naj bi zajela in javnosti predstavila doslej najširši "slovar" slovenske znanstvene in strokovne terminologije. Tako bo naloga vseh bodočih sodelavcev ES, da prečistijo in uskladijo terminologijo, ki jo uporabljajo na svojih znanstvenih področjih, seveda v obsegu, ki pride v poštev za ES. Pri pripravljanju ES naj bi imele pomembno vlogo številne znanstvene, kulturne in raziskovalne organizacije v Sloveniji, pa tudi nekatere ustanove zunaj Slovenije, katerih raziskovalno in znanstveno delo se nanaša na Slovenijo in slovenski narod. Uredništvo ES naj bi sodelovalo tudi z Leksikografskim zavodom v Zagrebu, tj. s slovensko redakcijo 2. izdaje Enciklopedije Jugoslavije, ki se je pripravljala, prav tako pa tudi z drugimi založbami.

Po Projektu naj bi ES izšla v sedmih zvezkih enciklopedijskega formata po ok. 650 strani, pri tem naj bi sedmi zvezek obsegal indeks in različne sezname. Prvih šest zvezkov naj bi izhajalo od jeseni 1981 do pomladi 1984, sedmi pa naj bi izšel najkasneje jeseni 1985. Naklada naj bi bila najmanj 30 000 izvodov.⁴

ES je začela nastajati in še nastaja brez vzorčne enciklopedije, pisane v slovenščini, ki bi jo lahko posnemala, in brez zadostne opore v dosedanji slovenski enciklopedistiki oz. leksikografiji. Ko je Stane Suhadolnik 1989 ocenjeval jezik v ES, je med drugim zapisal, da so "Glonarjeva in druge predvojne enciklopedije zanimive le še kot zgodovinsko dejstvo, vrsta novejših leksikonov je vsebinsko sicer uporabna, vendar jezikovno in tehnično ni vzorna, SBL je v celoti grajen drugače, SSKJ še ni končan, SP iz leta 1962 je čas že prerasel, novega pravopisa še ni, krajevna leksikona in Atlas Slovenije so le v enopodročno pomoč. Popolnejših terminoloških slovarjev je malo. Prav tako sta jezikoslovno premalo obdelana strokovni jezik in enciklopedični stil".⁵

Oddelek ES pri Mladinski knjigi je iskal vzore za organizacijo dela notranjega uredništva tudi izven Slovenije. Dve strokovni urednici sta 1979 obiskali v Bratislavi Enciklopedični inštitut pri založbi Akademije znanosti, ki je do takrat izdal tri zvezke slovaške enciklopedije (Encyklopédia Slovenska I-III, Bratislava 1977-1979, A-M). S pripravo nacionalne enciklopedije so na Slovaškem začeli že v petdesetih letih, saj je založba Osveta že 1957 pripravila generalni geslovník, vendar uredništvo zanj ni dobilo

⁴ Arhiv ES (Izvleček iz Projekta, 26.9.1978).

⁵ S. Suhadolnik, Vprašanje jezika v Enciklopediji Slovenije (v: Slovenski jezik v znanosti 2, Ljubljana 1989, str. 233-239).

verifikacije politične oblasti. V šestdesetih letih so delo prenesli na Akademijo in je od 1971 intenzivno potekalo, 1974 so dokončali geslovník in 80 % besedil. Le-to se je kasneje pokazalo za preuranjeno, ker je 1. zvezek izšel šele 1977, tako da je bilo mnogo besedil takrat že zastarelih. Priprava enega zvezka je trajala dve leti, izhajali pa so v enoletnem zaporedju. Število profesionalnih članov uredništva se je hitro povečevalo, od sedem v letu 1971 do 38 (27 z visoko izobrazbo) leta 1979. Uredništvo je bilo razdeljeno v štiri skupine: narava, družba, gospodarstvo in kultura; v peti skupini je bil urednik ilustracij s sodelavcem. Pri nastajanju enciklopedije so ob notranjem uredništvu sodelovali še glavno uredništvo, uredništva posameznih leksikalnih področij, uredništva posameznih leksikalnih skupin in drugi zunanji sodelavci. Glavnemu uredniškemu odboru je predsedoval predsednik Akademije, ki je bil hkrati glavni urednik. Enciklopedija je izhajala v 40 000 izvodih in jo je v celoti financirala država.

Tedanji glavni urednik ES Franček Bohanec je 1981 analiziral vsebino prvih treh zvezkov slovaške enciklopedije. Njegova osnovna ugotovitev je bila, da se bistveno razlikuje od Enciklopedije Jugoslavije in tudi od nekaterih izhodišč ES. Vsako geslo je izdelano na osnovi sheme, skupne vsem sorodnim geslom, zato ni posamičnega avtorstva in gesla niso podpisana. Sodelavci so uredili le gradivo, ki so ga poklicni enciklopedisti nato uporabili v okviru svojih strogih shem. Obsežna so vsebinsko nosilna gesla, medtem ko so npr. manjši kraji sorazmerno kratko predstavljeni. "Ko prebereš krajevna gesla, ugotoviš, da gre za resen prikaz vsestranskega razvoja kraja. Eventualni pomembni kulturni spomeniki (cerkvene zgradbe) se normalno vključujejo v vsebinsko zaporedje. Tudi stvari, ki naj izstopajo (partizanstvo), so nevsiljivo vključene kot organski del zgodovinskega razvoja." Prevladujejo biografska gesla z ok. 40 vrsticami, pisana zelo korektno, tudi do politične emigracije. Njeni predstavniki so obdelani do časa, ko še niso emigrirali, ob prikazu življenja v emigraciji pa se pisci gesel vzdržijo sleherne sodbe. Za F. Bohanca je slovaška enciklopedija tehtna strokovno-znanstvena publikacija, ki jo odlikujeta sistematika in zanesljiva faktografija. "Prisotnost idejnega in ideološkega aspekta je sprejemljiva, ker je zadržana, s težiščem na sodobnosti in brez iskanja hitrih političnih presoj." ES pa naj bi bila po njegovem mnenju podobno zasnovana. Ohranila naj bi strokovno-znanstveno sistematiko in iz strok brez nasilja izluščila tisto, kar se predvsem veže na Slovenijo in Slovence. "Na osnovi historičnega materializma hoče zajeti razvoj socialne in duhovne vsebine tako, da se iz nje vidi problemski (enciklopedični) aspekt. Naj se ne izgubi osebno avtorstvo; to iz mnogo razlogov: da se s tem zagotovi osebna strokovna odgovornost urednikov in avtorjev, sodelovanje in soodločanje velikega števila zainteresiranih in predvsem tista barvitost, ki jo daje osebni odnos oziroma sodobna, družbena in nacionalna zavest".⁶

Pred uredništvom ES pri Mladinski knjigi in zunanjimi sodelavci je bila ena najtežjih nalog: izdelava dveh geslovníkov, prvič stvarnih in drugič biografskih gesel. Že leta 1975 je bilo pripravljenih 12 osnutkov področnih geslovníkov, leta 1976 je bilo pokritih 28 tematskih področij s 76 geslovníki, 1978 pa je 51 recenzentov pregledovalo in ocenjevalo geslovníke. Skoraj vsi prvi osnutki so premalo upoštevali nacionalni vidik ES.

Zelo težko je bilo oblikovati kriterije za osebe, ki naj bi imele v ES samostojno geslo. Okvirni napotki so bili sicer enotni, njihovo razlaganje pa, po mnenju uredništva, stotero. Ob obiskih urednikov v nekaterih ustanovah in založniških hišah, ki izdajajo leksikalna dela, se je izkazalo, da so kriteriji uredništva tem trdnejši, čim daljša je tradicija izdajanja takih del.

Leta 1981 je bil pripravljen osnutek geslovníka stvarnih gesel. Pri njegovi izdelavi so se precej zgledovali pri Enciklopediji Jugoslavije. Ob razpravi o tem osnutku so bila za Boga Grafenauerja med glavnimi nerešenimi vprašanji gesla, ki so se nanašala na

⁶ Arhiv ES.

odnose in stike Slovencev z drugimi narodi in narodnostmi. Po njegovem bi morali ločevati najmanj tri sklope vprašanj:

- jugoslovanske narode in narodnosti,
- slovanske narode, s katerimi smo imeli tesnejše stike (Čehi, Poljaki, Bolgari, Rusi),
- sosednje narode in državne tvorbe (Dubrovniška republika, Beneška republika, Madžarska, Bavarska itd.). Razlikovati bi morali med vedo in predmetom. Za vedo bi potrebovali manj prostora (zadostovalo bi ok. 200 vrst), pri predmetu pa bi lahko prostorska omejitev pripeljala do napačnega prikaza osnovne misli. Menil je, da se prav v tem razlikujeta Enciklopedija Jugoslavije, ki ima daljša nosilna gesla, in ES, ki obravnava isto snov v več krajših geslih. Priprava Enciklopedije Jugoslavije se je (po B. G.) začela s člankom Miroslava Krleže v časopisu Republika, kjer je podal izhodiščne smernice za pripravo te enciklopedije. Hkrati je vsak sodelavec dobil natančna navodila za pisanje člankov. Ob razpravi o razmerjih med posameznimi strokami je bilo za Boga Grafenauerja nujno, "da se pripravi in ovrstiči tudi biografski geslovnik, kjer bo treba upoštevati tako historično kot aktualno gostoto", kajti takrat bo šele možna razprava o razmerjih.

Zgodovina nastajanja ES je zgodovina nastajanja splošnih, konkretnih in dodatnih kriterijev za izbor biografskih in stvarnih gesel. Pomladi 1983 so se izoblikovali naslednji splošni kriteriji za izbor stvarnih gesel:

1. Stvarna gesla naj zajamejo vse, kar je pomembnega za slovenski narod in njegovo samobitnost, in sicer tako iz zgodovinske perspektive kot iz vidika sedanjosti.

2. V stvarnih geslih naj se odzrcali svet kulture in zgodovine v pred-slovenski dobi - na kasnejših slovenskih tleh.

3. Iz žive in nežive narave naj dajejo stvarna gesla informacije o vsem, kar je bistveno za spoznavanje te narave v preteklosti in sedanjosti, poudarijo naj izjemne značilnosti na Slovenskem in povezujejo naj svet narave s človekom, ki v njej živi.

4. V posameznih, posebej značilnih primerih naj stvarna gesla zajamejo tudi "mite" (npr. Lepa Vida).

5. NOB naj kot izjemno obdobje upora slovenskega naroda v povezavi z drugimi narodi Jugoslavije - zoper okupatorje in za socialno osvoboditev - dobi v ES poudarjeno mesto.

6. V stvarnih geslih naj bo ustrezno predstavljena sodobna jugoslovanska stvarnost - gesla o SFRJ, o republikah in avtonomnih pokrajinah.

7. Stiki slovenskega naroda s sosednjimi narodi v zgodovinski in sodobni perspektivi naj bodo posebej upoštevani.

8. Kulturni, gospodarški in drugi stiki z ostalimi narodi v Evropi in svetu naj bodo obdelani v vseh tistih primerih, v katerih so bili močnejše vzpostavljeni; pri tem je treba upoštevati tudi sodobne procese v neuvrščinem svetu.

9. ES bo upoštevala tista slovenska naselja, ki jih bodo predlagala posamezna področja, za katera so pomembna ali kako drugače reprezentativna (arheologija, likovna umetnost, NOB, geografija, zgodovina).

10. Kot samostojna gesla bodo v ES uvrščeni le tisti časopisi, delovne organizacije, društva, nagrade, inštituti, ki bodo izpolnjevali posebne uvrstitvene pogoje.

Iz istega obdobja (začetek leta 1983) izhajajo tudi splošni kriteriji za izbor biografskih gesel. Tudi ti kriteriji so se kasneje dopolnjevali, takrat pa naj bi imele v ES samostojno geslo:

1. Osebnosti, ki so s svojim delom bistveno prispevale k razvoju slovenske misli, umetnosti, znanosti, gospodarstva, javnega življenja itd. Pomembno mesto je treba dati tistim slovenskim znanstvenikom, umetnikom, družbenopolitičnim delavcem in drugim, ki so presegli okvire ožje domovine in se uveljavili v jugoslovanskem ali svetovnem prostoru.

2. Osebnosti, ki so v določenem času in prostoru odločilno vplivale na kulturni, znanstveni, umetniški in družbenopolitični razvoj pri Slovencih.

3. Osebnosti, ki so se z izjemnimi deli uveljavile na kateremkoli ustvarjalnem ali delovnem področju.

4. Osebnosti, ki pripadajo drugim narodnostim, so pa v določenem času bivale ali delovale na slovenskih tleh in odločilno prispevale h kulturni, umetniški in znanstveni obogatitvi slovenskega naroda. Osebnosti tujega rodu, ki so v svojih deželah oz. v širšem svetu prispevale pomemben delež k spoznavanju slovenskih dosežkov.

5. Osebnosti, ki jim je slovensko ljudstvo pripisalo večji pomen, kot so ga v resnici imele - pollegendarne in mitološke osebnosti.

6. Osebnosti slovenskega rodu, ki so se uveljavile izven naših narodnih meja (izseljenci, naši delavci v drugih republikah in državah).

Dodatni uvrstitveni kriteriji biografskega gesla za skupino zgodovina od naseljevanja do leta 1918, pri katerih je sodeloval tudi Bogo Grafenauer, pa so bili:

1. Vsi vladarji, ki so kdaj gospodovali na slovenskem ozemlju.
2. Tuje dinastične družine s teritorijem na slovenskem ozemlju ali dinastične družine, ki so pomembno vplivale na slovensko zgodovino.
3. Pomembnejši avstrijski državniki in visoki uradniki:
 - tisti, ki so določali ali poosebljali politiko obdobja;
 - tisti, ki so pomembneje vplivali na slovensko politiko;
 - vojaške osebnosti, katerih imena so pomembneje povezana s slovensko zgodovino;
 - visoki deželni uradniki, ki so pustili globljo sled v slovenskem kulturnem in političnem življenju (to pomeni: nikakor niso upoštevani vsi guvernerji, deželni predsedniki, deželni glavarji itd., pač pa mora biti kriterij njihova povezanost s slovensko kulturo in politiko).
4. Pomembnejše tuje osebnosti, katerih imena so povezana s slovensko zgodovino:
 - višji uradniki francoske uprave iz časa Ilirskih provinc;
 - hrvaški plemiči - fevdalci, vojaški poveljniki (Vojna krajina), ki so pomembneje posegli v slovenski prostor;
 - predstavniki tujega meščanstva in tuji izobraženci, ki so pisali o slovenskih deželah ali aktivno delovali v slovenskem obrobju.
5. Najvidnejši predstavniki zgodnjega slovenskega "plemstva" oz. zgodnjega plemstva v tistem prostoru, v katerega je bilo vključeno slovensko ozemlje.
6. Cerkevni dostojanstveniki:
 - pomembnejši škofje na slovenskem ozemlju (ne glede na nacionalni izvor - kriterij naj bo vloga v slovenski kulturni zgodovini);
 - v istem smislu predstojniki redov in samostanov in protestantske verske skupnosti.
7. Pomembnejši voditelji socialnih gibanj:
 - voditelji najpomembnejših kmečkih uporov;
 - poglavitni protagonisti delavskih izobraževalnih društev;
 - v tujini delujoči slovenski socialni reformatorji.
8. Predstavniki najožjih vodstev političnih strank, skupin in gibanj na Slovenskem in njihovi ideologi.
9. Deželni predsedniki, deželni glavarji, visoki državni uradniki in najpomembnejši državnozborni poslanci slovenske narodnosti.
10. Visoki vojaški poveljniki slovenske narodnosti oz. tisti, ki so doma s slovenskega ozemlja in so aktivni v tujih vojskah.
11. Uredniki glavnih slovenskih časopisov, plodnejši narodno-politični in gospodarski publicisti.
12. Najpomembnejši predstavniki Nemcev s slovenskega ozemlja, ki so se vidneje

soočali s slovensko politiko, zastopali slovenske dežele v državnem zboru itd.⁷

O kriterijih in geslovnikih pa nista razpravljala le glavni in uredniški odbor ES. Na začetku leta 1983 je bila organizirana tudi javna obravnava. Razprava je potekala zelo široko: poleg osrednjih političnih forumov ter znanstvenih in pedagoških ustanov so pripombe posredovali tudi medobčinski sosveti ES pri Socialistični zvezi delovnega ljudstva. Aktivno je sodelovalo nad 200 razpravljalcev. Splošno stališče je bilo, da so kriteriji dobra osnova, prav tako ni bilo bistvenih pripomb k stvarnemu geslovníku, čeprav je bilo znova odprto konceptualno vprašanje razmerja med stvarnim in biografskim delom ES (60 % : 40 %). Zelo veliko število novih predlogov za biografski del geslovníka (ok. 800 novih imen, bolj ali manj kritično predlaganih) je bilo opozorilo uredništvu, da bo potrebno še zaostri kriterije oz. njihovo uporabo ter jih med posameznimi področji bolj uskladiti.⁸

Konec leta 1983 so bila izdelana tudi osnovna izhodišča za slikovno gradivo, ki naj bi zavzemalo 25 % prostora v celotnem obsegu ES. Geografija, arheologija, likovna umetnost, etnologija, zgodovina naj bi imele zaradi svoje pomembne vsebine več slikovnega gradiva. Le-to je lahko sestavni del besedila (slika ponazarja besedilo), dopolnilo (bistveni prispevek k informiranosti) ali dodatek (slike s samostojno povednostjo). Predvideno razmerje med črno-belimi in barvnimi slikami naj bi bilo po številu 60:40, po površini pa 50:50. Izdelani so bili tudi podrobni kriteriji za opremljanje biografskih in stvarnih gesel, za uvrščanje prilog, slikovnega gradiva na robu zrcala ali med besedilom, kamor naj bi razvrščali gradivo vseh vrst (fotografije, zemljevide, risbe in sheme, diagrame, tabele).⁹

Začela se je najobsežnejša "operacija" pri ES - določanje piscev, sklepanje pogodb za pisanje posameznih člankov, pridobivanje besedil. Do januarja 1984 je bilo avtorjem poslanih 654 pogodb, 14 piscev pa je sodelovanje odklonilo. Pogodbe so bile pripravljene za pisanje 2142 gesel prvega zvezka in 967 gesel drugega zvezka. Do tega časa je prispelo v uredništvo že 320 člankov za prvi in 23 člankov za drugi zvezek ES. Po pregledu prvih člankov je Marjan Javornik, od 1982 glavni in odgovorni urednik, pred člani glavnega uredniškega odbora ugotovil, da se avtorji praviloma skušajo kar držati predvidenega obsega, le v redkih primerih napišejo veliko več, skorajda pa ni primera, da bi kdo napisal manj. Pri biografskih geslih je med drugim preskromno ali preohlapno vrednotenje deleža posameznih osebnosti. Junija 1985, ko je bilo za prvi zvezek od skupno 2295 gesel zbranih in deloma redakcijsko obdelanih 1937 prispevkov (manjkalo jih je še 259), je glavni in odgovorni urednik povzel izkušnje ob redakciji besedil: "Večinoma gre za poteze, ki ves čas "visijo v zraku": neizoblikovan enciklopedijski stil pisanja, marsikdaj prestrokovno izražanje, pomanjkljivo obdelan slovenski vidik, nezadostno upoštevanje zgodovinskega in razvojnega vidika, marsikdaj opuščene oznake ali vrednotenje itd. V mnogih prispevkih ne gre obseg samo čez določeno število vrstic, temveč tudi preko vrstic, določenih v kategorijah. Marsikdaj je to prekoračenje vsebinsko upravičeno, dostikrat pa tudi ne. Vsekakor bi morali uredniki pri redakciji dosledneje upoštevati določen obseg in dopuščati povečanje samo v primerih, pri katerih je očitno, da določitev obsega ni bila dovolj pretehtana (društva, delovne organizacije, zbirna gesla, občine). Sorazmerno različno pristopajo avtorji tudi k navajanju literature. Medtem ko je načelo ES, da gre le za izbor najpomembnejše literature, nekateri pisci ta izbor preveč razširijo, drugi pa literature ne navajajo niti v primerih, ko bi bila nujno potrebna. Do sedaj pregledano gradivo za prvi zvezek ES kaže sorazmerno skladnost med področji tako v izboru gesel, razčlenjenosti snovi kot tudi v načinu pi-

⁷ Arhiv ES (Splošni, konkretni in dodatni kriteriji za izbor biografskih gesel, Kriteriji za izbor stvarnih gesel).

⁸ Arhiv ES (Informacija o javni obravnavi).

⁹ Arhiv ES (Osnovna izhodišča za slikovno gradivo).

sanja. Manjša odstopanja niso v škodo enotni zasnovi. Le v posameznih primerih je bilo mogoče ugotoviti glede na to, kako so bila gesla napisana, da ta že v izboru niso bila dovolj pretehtana, ali pa niso bila dobro napisana. Napisana besedila so marsikdaj pokazala, da je koristno več gesel združiti v posamezna širša gesla".¹⁰

Decembra 1985 je bila izdana Poskusna pola Enciklopedije Slovenije, ki jo je uredništvo razposlalo sodelavcem, pa tudi raznim ustanovam in posameznikom. Ob pripombah je prevladalo mnenje, da je pri uvrščenih geslih v poskusno polo splošni del gesla umesten in v pravilnem razmerju s slovenskim; če bi ga opustili, bi bilo to osiromašenje ES. Pri nekaterih geslih, ki opisujejo za slovensko nacionalno zavest pomembne dogodke ali osebnosti (Borut, Bitka Cankarjevega bataljona), se je izoblikovalo mnenje, da so opisana preskopo. Čeprav je bilo vsem, ki so poznali geslovnik ES, jasno, da bo ista tema obdelana na več drugih mestih, je nastala dilema, ali ne bi tovrstnih gesel vendarle razširili ali pa bi zadostovale vodilke, ki bi opozorile bralca na gesla, ki dodatno obravnavajo določeno temo. Jezikoslovci so opažali jezikovno in slogovno neuravnoteženost med posameznimi besedili, preveliko zahajanje v strokovno izrazoslovje in obdelavo. Uredništvo se je zavedalo pomanjkljive obdelave zgodovine posameznih krajev, posebno v zamejstvu. Opisi umetnostnih spomenikov in zgodovine NOB so po mnenju nekaterih preobsežni. Transkripcija je bila po dogovoru v glavnem uredniškem odboru uveljavljena samo pri nekaterih tujih osebnih imenih v naslovu gesla. Likovno-tehnično ureditev poskusne pole so vsi sprejeli zelo dobro, s številnimi pohvalami.¹¹

Spomladi 1987 je bil prvi zvezek do take mere pripravljen, da je bilo izid realno pričakovati za Slovenski knjižni sejem novembra 1987. Založba Mladinska knjiga se je odločila, da na novo in drugače razdeli gradivo enciklopedije, kot je bilo sprva načrtovano (sedem zvezkov). Izdali naj bi dvanajst zvezkov, trinajsti pa naj bi bil še indeks. Vzroki so bili predvsem poslovni - cena naj bi bila pri večjem obsegu vsaj 70 % višja. Če bo ES razdeljena na 12 zvezkov, bo možno izdajati vsako leto en zvezek v obsegu 27 tiskovnih pol ali 432 strani formata A4. Redakcija prvega zvezka ES je bila zaključena spomladi 1987, zvezek pa je izšel novembra istega leta. Zvezki redno izhajajo, večinoma novembra, nekateri tudi decembra vsako leto (do decembra 1995 je izšlo devet zvezkov: od gesla Abeceda do Psihoterapija).

Bogo Grafenauer je začel sodelovati pri ES leta 1976, ko je pripravil Abecedni seznam gesel za področje zgodovine. Ta 19 strani dolgi seznam z več kot 700 stvarnimi in biografskimi gesli je bil prvi geslovnik za področje zgodovine. Gesla niso bila le naštetá, pri vseh je avtor predvidel tudi obseg. Leta 1977 je pripravil še seznam zgodovinarjev, zgodovinskih osebnosti, historičnih ustanov in društev, strokovnih publikacij s področja zgodovinopisja in pojme iz historične geografije ter predvidel obseg za gesla, vezana na odnose Slovencev s sosedi v vseh zgodovinskih obdobjih. Kasneje je sodeloval predvsem pri nastajanju področnih geslovnikov za čas od naselitve Slovencev do leta 1918. Drugi zgodovinarji so pripravili še geslovnike gospodarske zgodovine, zgodovine delavskega gibanja do leta 1918, zgodovinsko pomembnih krajev, pomožnih zgodovinskih ved. Po mnogih usklajevanjih in dopolnitvah širokega kroga zgodovinarjev sta nastala geslovnika stvarnih in biografskih gesel za obdobje do leta 1918. Vsi sodelavci ES pa so do avgusta 1983 pripravili vse področne geslovnike in jih združili v generalna geslovnika biografskih (6080) in stvarnih (7802) gesel. Geslovnika se ob pripravi novih zvezkov stalno dopolnjujeta, gesla se črtajo oz. združujejo.

Bogo Grafenauer je bil od 1983 član uredniškega odbora ES, član strokovnih odborov za zgodovino do leta 1918, za krajevno zgodovino in zgodovinopisje, od leta 1986 član, od 1991 pa podpredsednik glavnega uredniškega odbora ES. Za ES je napisal 102 članka (glej zgoraj D. Samec, Bogo Grafenauer: Bibliografija), in mnoge med njimi

¹⁰ Arhiv ES (Zapis 4. seje - razširjene seje uredniškega odbora ES).

¹¹ Arhiv ES (Povzetek pripomb k Poskusni poli ES).

lahko uvrstimo med temeljne (Celjski grofje, fevdalizem, germanizacija, Habsburžani, Istra, italijansko-slovenski odnosi, Kanalska dolina, Karantanija, kmečki upori, kolonizacija, koroški Slovenci, Koroška, Kranjska, narod, nemško-slovenski odnosi).

ZUSAMMENFASSUNG

Das Entstehen der Enzyklopädie von Slowenien

Mit der Verwirklichung des Projektes der Enzyklopädie von Slowenien begann man Mitte der siebziger Jahre des 20. Jahrhunderts, als im Verlag Mladinska knjiga eine besondere Abteilung für die Vorbereitung der nationalen Enzyklopädie eingerichtet wurde. Nach dem Vorbild der slowakischen Enzyklopädie und der Jugoslawischen Enzyklopädie und der wenigen lexikalischen und enzyklopädischen Werke in slowenischer Sprache wurden - weitgehend originell - die Kriterien für die Festlegung der Stichwörter und die Stichwörterverzeichnisse verschiedener Fachrichtungen festgelegt. Letztere wurden 1983 zu den Generalstichwortverzeichnissen der biographischen (6080) und sachlichen (7802) Stichwörter zusammengelegt. Zusammen mit anderen Historikern hat am Stichwortverzeichnis bis zum Jahre 1918 auch Dr. Bogo Grafenauer gearbeitet. Er wirkte als externer Fachredakteur und als Mitglied und stellvertretender Vorsitzender des Hauptredaktionsausschusses. Umfangreich ist auch sein Verfasserbeitrag, denn bis zum zehnten Band hat er nicht weniger als 102 Stichwörter verfaßt.

MIRJANA GROSS

Kako pisati o povijesti historiografije?

Prvi sam put prisustvovala jednome međunarodnom kongresu historijskih znanosti godine 1955. u Rimu. Tamo sam stekla obavijesti o grupi oko francuskog časopisa "Annales" koje su me se izuzetno dojmile.

U Rimu su se nalazili Fran Zwitter i Bogo Grafenauer koje sam odmah pitala što znaju o toj struji. "Cvit" mi je rekao da se već prije rata upoznao s njome i upozorio na nužnost "sociološke" historije, a Bogo mi je pripovjedaao o svom interesu za struju oko Anala i o nastojanju da se i sam razračuna s bitnim problemima metodologije historije.

Svoju knjigu "Struktura in tehnika zgodovinske vede (Uvod v študij zgodovine)" poklonio mi je s posvetom od 8.VII 1960. Šest tjedana kasnije bili smo zajedno na međunarodnom kongresu historijskih znanosti u Stockholmu i imali smo priliku razgovarati o toj knjizi, o problemu dopune njezinih obavijesti iz metodologije i historije historiografije a pogotovo o struji oko Anala. Bila sam tada prevelika neznalica da i sama o tome pišem. Moje se se ambicije svodile samo na stjecanje obavijesti o previranjima, polemikama i traženju novih putova u "velikim" historiografijama. Bila sam uvjerena da će to koristiti mom istraživačkom radu, a recenzijama sam željela upozoriti svoje kolege na nova kretanja. Bogova knjiga postavila je na dnevni red više problema koji su mi poslužili kao orijentacija pri traženju novih obavijesti.

Godine 1964. povjeren mi je na Odsjeku za povijest Filozofskoga fakulteta u Zagrebu kolegij kojim sam trebala sažeto obuhvatiti obavijesti iz povijesti historiografije i osnovna pitanja metodologije historije. (Za pomoćne historijske znanosti postojao je posebni kolegij.) Tako se pojavila vrlo teška i složena zadaća sastavljanja udžbenika, a toga sam se prihvatila tek na početku sedamdesetih godina. Razgovarala sam s Bogom o svojim dilemama i on mi je savjetovao da taj posao ipak obavim, a predložio mi je štoviše da bude recenzent.

Godine 1975. prisustvovali smo Cvit, Bogo i ja međunarodnom kongresu historijskih znanosti u San Franciscu, a na povratku smo promatrali panoramu New Yorka s Empire State Buildinga. Pitala sam se hoće li moja knjiga, koja je tada bila u tisku, moći proširiti horizont mladim povjesničarima i povjesničarkama u Hrvatskoj i pojačati mogućnost izlaska iz tradicionalne političke historije.

Knjiga je izašla 1976. i moram spomenuti da sam se s Bogom posavjetovala o naslovu koji glasi: Historijska znanost, razvoj oblik, smjerovi. Bile su to skromne obavijesti o razvoju historiografije od antike, s naglaskom na traženju novih putova u 20. stoljeću, te o metodologiji kao kombinaciji tradicionalnih standarda znanstvene historije i okreta interesa prema brojnijim područjima društvenog života, a to znači većeg ili manjeg oslona na društvene znanosti.

Obavijestila sam o stanju u "velikim" historiografijama šezdesetih godina, kada se struja oko Anala nezadrživo širila i izazivala sve veće zanimanje među povjesničarima brojnih zemalja. Prikaz razvoja historije temeljio se na perspektivi poznanstvenjenja, dakle njezina napredovanja i modernizacije od grane književnost prema disciplini sa strogim istraživačkim pravilima koja bi se bavila brojnim područjima društvenog života. Po mom uvjerenju historija je postigla privremeni vrhunac pri otvaranju "novih" putova sa strujom oko Anala, tada u ruhu "druge generacije" s premoćnim utjecajem Fernanda Braudela. Nije to bio naivni panegirik, jer sam shvatila da tradicionalna historija ne može nestati, a cijenila sam i njezina postignuća. No duboko sam vjerovala da postoje kretanja od "stare" prema "novoj" strukturalnoj historiji koja će, doduše uz

poteškoće i borbe, bitno utjecati na buduće usmjerenje i karakter znanstvene, profesionalne historije. Prema tome, u toj je knjizi (naravno fragmentarno) prikazana povijest historijske znanosti kao razmjerno pravocrtni proces poznanstvenjenja u smislu moderniziranoga i racionaliziranoga historijskog mišljenja kojemu odgovaraju određene metode. Taj je pristup danas predmet žestoke kritike postmoderne.

Nakon izlaska moje knjige množile su se obavijesti da se u tijeku sedamdesetih godina dešavaju znatne promjene koje sam nastojala registrirati u dodatku drugog izdanja knjige (1980). Iako sam upozorila da su se pojavile vrlo različite i oprečne struje, još uvijek sam im tražila zajednički nazivnik u napuštanju istraživanja individualnosti u smislu tradicionalne historije i u kretanju prema "strukturnalnoj" historiji koja bi težila obuhvatiti što više područja društvenog života. Ovo posljednje se doista i dogodilo, samo što više nije riječ o "strukturnalnoj" historiji nego o atomizaciji profesionalne historije na poddiscipline koje uglavnom nemaju ništa zajedničko.

Knjiga je za tadašnje prilike doživjela karakterističnu recepciju: žestoko su je napale dvije suprotne strane, tj. tradicionalni povjesničari i dogmatski marksisti. Nije to bila kritika moga načina traženja novih putova za naš istraživački posao, predlaganjem drugačijega usmjerenja, jer se zahtijevalo da ostanemo pri različito shvaćenom postojećem "starom" pristupu. Neki mladi počeli su se doduše zanimati za ono što se "tamo vani" događa. Ne znam koliko je moj pokušaj obavijesti o tadašnjim velikim historiografijama utjecao na nova iskustva i pristupe u hrvatskoj profesionalnoj historiji jer je kasnije veći broj povjesničara i povjesničarki imao prilike da se boravkom u europskim i američkim kulturnim središtima izravno upozna s kretanjima u suvremenoj historiografiji.

"Zaražena" interesom za preobrazbe u profesionalnoj historiji, već sam početkom osamdesetih godina bila uvjerena da bih trebala izdati izmijenjeno i dopunjeno izdanje "Historijske znanosti", no tada sam se posvetila pisanju knjiga iz hrvatske povijesti u kojima sam na svoj način pokušala primijeniti ideje nadahnute poznavanjem struja suvremene profesionalne historije. Tek sam 1990. digla glavu od toga posla i počela ozbiljno razmatrati pitanje trećega izdanja sve dok nisam došla do zaključka da to nema smisla, jer su se područja interesa i karaktera različitih struja u posljednjih dvadesetak godina toliko izmijenila da se na taj način ne bi mogle postići razmjerno cjelovite obavijesti o suvremenoj historiografiji. No ne samo to! Golema literatura danas se bavi predmodernom historiografijom te izaziva promjene u recepcijama i pojedinih starijih autora uz nove ocjene određenih struja i razdoblja. Ovo novo znanje morala sam uključiti u svoj tekst. Zato sam se teška srca odlučila da napišem novu knjigu za koju sam material sakupljala u Beču od 1991-1994. u ukupnom trajanju od šest mjeseci. Ona ima naslov: Suvremena historiografija, Korjeni, postignuća, traganja (1996).

Ne ulazeći u brojne zapreke (rat, nužnost da posao sama financiram) moram istaknuti da je literatura nesavladiva i za autore i autorice koji stanuju u blizini jedne velike knjižnice. Izabrala sam literaturu iz koje se najbolje vidi o čemu se u "ekumeni" povjesničara i povjesničarki najviše razpravlja. Obratila sam pažnju "inovatorima" s utjecajem na usmjerenja različitih poddisciplina profesionalne historije.

U vezi s mojom prvom knjigom uradila sam što sam mogla i nisam se izričito bavila pitanjem kako u načelu pisati o povijesti historiografije. Željela sam samo pružiti hrvatskim povjesničarima i povjesničarkama cjelovitije obavijesti u okviru mojih skromnih mogućnost rada u inozemnim knjižnicama. Osim toga tada se u profesiji nije vodila diskusija o tom problemu. Tek 1980. osnovana međunarodna komisija za povijest historiografije pokrenula je 1982. časopis "Storia della storiografia" i time postavila pitanje kako pisati historiju historiografije na dnevni red. U tom časopisu ima mnogo priloga koji osvjetljavaju rad pojedinih povjesničara i "škola", i koristili su mojim spoznajama, ali obuhvatne načelne diskusije u vezi s time dosada nije bilo. No u međuvremenu nezadrživo je rasao broj autora koji vrlo različito pišu o povijesti historiografije.

Među djelima kojima sam se poslužila najčešće su biografije istaknutih povjesničara a najbolje su zacijelo one koje tumače njihovu djelatnost i u vezi s utjecajem duhovnih i društvenih kretanja na razvoj historijskog mišljenja. Zatim valja spomenuti prikaze najznačajnijih djela iz kojih se mogu razabrati metodički pristup i dominantne predodžbe u određenom razdoblju i u pojedinoj zemlji. Mnogo sam naučila iz društvene i kulturne historije profesije povjesničara, iako su rijetka djela koja razmatraju profesiju kao cjelinu, a ne samo istaknute pojedince preko čijih radova možemo saznati nešto u općim kretanjima među povjesničarima. Tema u raznih autora je i društvena funkcija profesionalne historije u stvaranju i podržavanju historijske svijesti, javnog mišljenja, ideologije i mitova. Za znanja o profesiji važne su i, zasada rijetke, historije znanstvenih institucija ili podhvata te obavijesti o odnosu i suradnji historije i određene društvene znanosti, o djelima i karakteru historiografije primjerice one o starom ili srednjem vijeku.

Literatura me dakle upućivala da svoju historiju historiografije utemeljim na istraživačkom pitanju o načinu postizanja obavijesti iz povijesti u predmodernoj i modernoj historiografiji, na obavijestima o djelima koje sam odabrala jer mislim da najbolje izražavaju opće tendencije, najprije kao književnosti a kasnije kao znanosti, dakle na način stjecanja historijske spoznaje akumulacijom znanja. Zato sam, koliko mi je to literatura dopuštala, obratila pažnju položaju historije u strukturi znanja određenog razdoblja, povijesnosti historijskog znanja, dakle promjenama recepcije određenog djela i uopće problemu što je historija kao znanost. Prema tome, sadržaj knjige jesu spoznajne, metodološke, teoretske i idejne te ideološke promjene, obavijesti o razvoju znanosti i pojmova, o područjima povijesne zbilje koja su u datom trenutku u središtu pažnje, o društvenim znanostima koje su u određenim razdobljima u modi. Gušeći se u oceanu pojedinosti i pritisnuta obiljem literature, nisam mogla jednoobrazno postupati pa se djelovi moga teksta razlikuju po svom karakteru. Jednom je to pripovijedanje o značaju nekog historijskog djela, drugi put u slučaju važnih suvremenih povjesničara, to čak liči na male recenzije, ali ima i širih obavijesti o razvoju teorije i metodologije, o pogledima na historijsko pripovijedanje i na povijesnu zbilju.

Uočene probleme nisam mogla sustavno obraditi jer sam bila ovisna o literaturi koja se samo marginalno bavi nekim važnim temama. Osim toga bečke knjižnice nisu dovoljno ažurne s literaturom na nenjemačkim jezicima. Tako nisam našla neke važne knjige na francuskom i engleskom ali su se ove, za mene prekasno, kasnije pojavile u njemačkom prijevodu. Kolegijalna pomoć, koju sam primala s više strana, nije mogla odkloniti brojne praznine u problematici s obzirom na nedostatak literature.

Naslov moje knjige o suvremenoj historiografiji, kojoj se traže korijeni, govori o osnovnom pristupu. Suvremena je historiografija videna kao posljednji povijesni stupanj koji se nastoji objasniti predhodnim stupnjevima, procesima kontinuiteta i diskontinuiteta. Zato moram upozoriti da izvještaj pojedinih razdoblja historiografije nije pokušaj njihove cjelovite obrade sa svim najvažnijim podacima, nego izbor onih obavijesti koje mogu poslužiti razmatranju određenog kontinuiteta prema sadašnjosti, odnosno objašnjenju karaktera i struja suvremene historiografije. Zato će profesor/ica staroga ili srednjega vijeka za svoje studente i studentice morati dopuniti moje obavijesti s gledišta cjelovitijeg stjecanja znanja iz starog ili srednjeg vijeka.

Prije dvadesetak godina vidjela sam jedino postupni, iako ne sasvim pravocrtni, napredak historiografije prema suvremenom povijesnom stupnju na kojem je, kako sam mislila, struja oko Anala najbolja. Nisam problematizirala "istovremenost neistovremenoga". Nije me zanimalo da primjerice historiografija humanizma, a niti prosvjetiteljstva, nije prevladala srednjovjekovni način mišljenja i pisanja o povijesti. Držala sam to pitanjem razvoja amaterske, diletantske historiografije, doduše bitne za historijsku svijest. No to nije bio predmet moga interesa koji se svodio na putove prema profe-

sionalnoj historiografiji. Najnovije iskustvo me poučilo da historiografske struje određenog vremena ne nestaju, nego se unutar novih povijesnih uvjeta javljaju u izmijenjenom obliku. Ne može se više razmišljati u kategorijama "stare" (tradicionalne, političke historije) i "nove" koja se bavi društvenim strukturama i procesima. Neki mladi autori radova iz historijske antropologije drže "starima" i "tradicionalnima" upravo djela iz društvene historije koja su se prije dvadesetak godina visoko cijnila. Opis događaja, pripovijesti o pojedincima, nekadašnje stvaranje zaključaka isključivo "razumijevanjem", slave svoje uskrснуće, ali ne kao opis države i politike te "znamenitih muževa", nego kao interes za "male ljude", marginalce, svakodnevicu. Ono najstarije, tj. historija kao grana retorike, danas se predstavlja kao najnovije ali ne više u obliku Ciceronova učenja nego kao posljedica "lingvističkog obrata", odnosno postmoderne.

Samo je jedna poddisciplina sasvim "nova", a to je historija žena ili spolova koja je posljednjih dvadesetak godina doživjela pravu eksploziju. Zato mi se učinilo da je to problematika koja može pomoći uočavanju osnovnih kretanja u suvremenoj historiografiji.

Osim te iznimke, može se reći da sve vrvi od "starih novih" i od "novih starih" struja koje se bore za mjesto pod suncem, za ugled u znanstvenom svijetu, za položaje na sveučilištima. Kao što je nekada vladala lozinka "objavi ili pogini" (publish or perish) danas je, čini se, aktuelnije: izmisli ili pridruži se "novoj", "novoj staroj" struji u različitim varijacijama, ili ostani bez ugleda svoje institucije, finansijskih sredstava i priliva studenata. Dakako da neke ustanove održavaju svoj ugled upravo čuvanjem tradicije "stare" historije uz veći ili manji ukras s elementima "nove". U pojedinim zemljama i na sveučilištima situacija je različita. Drugim riječima, razvoj suvremene historiografije ne može se više razmatrati samo na temelju promjena u samoj struci nego i u okviru vanjskog okruženja i različitih načina prisile uz ostalo i same čitalačke publike.

O povezanosti unutrašnje i vanjske uzročnosti promjena svjedoči i moj nekadašnji uzor - struja oko Anala. Braudelova su vremena odavno prošla (iako njegov utjecaj u postavljanju novih pitanja još traje). Najpoznatiji pripadnici Braudelove "škole", dakle "druge generacije", prešli su u "treću" kojoj su se pridružili i mladi, težište su im "antropološke" teme i mikrohistorija a istraživanja se kreću u izuzetno širokom dijapazonu duhovnoga i materialnoga života. Danas se pojavljuje i "četvrta generacija" koja iznosi "nove" ideje i kritizira "treću". No još uvijek se može govoriti o struji oko Anala jer ona nikada nije bila jedinstvena i od početka je imala obilježje otvorenih vrata za različita mišljenja. Čini se da se je ta intelektualna klima traženja novih putova, uz neprekidan diskurs, sačuvala do danas, sudeći po izjavama nekih povjesničara koji se još uvijek smatraju pripadnicima struje oko Anala i kritički su vjerni "očevima osnivačima" Febvreu i Blochu.

Jedno je sigurno, pripadnici te struje više nisu "avangarda" ali se težište za krčenje novih putova nije iz Pariza preselilo u neko drugo veliko kulturno središte. "Avangarda" više ne postoji. Prije dvadesetak godina mogla su se naslutiti zajednička usmjerenja (u tome nisam imala posve krivo) ali na vrlo različitim razvojnim razinama. Međutim, danas možemo zapaziti dvije suprotnosti. S jedne strane znatne sličnosti struja "velikih" i manjih historiografija. Razlike su razmjerno nebitne a ovise o kulturnim i drugim strukturama u pojedinim zemljama. Prevodilačka je djelatnost izuzetno velika. Primjerice, sve veći broj njemačkih izdanja iz metodologije i teorije historije prevodi se na američki. S druge strane, diskusije ipak ostaju u nacionalnim okvirima. Ima doduše dosta izdanja koja prikazuju različite poddiscipline historije "u internacionalnom pregledu", a to su redovno zbornici s priložima autora i autorica koji pišu o problematici u svojoj zemlji, ili zbornici članaka povjesničara i povjesničarki raznih nacionalnosti koji se bave primjerice historijskom antropologijom. Urednici doduše često pokušavaju reći nešto obuhvatno o priložima, no to ostaje u okviru problematike dotičnog izdanja.

Dosada nisam našla djelo koje bi se pokušalo razračunati s karakterom "suvremene historiografije" uopće, a upravo je to u ovoj knjizi bio moj neizvediv zadatak. Za obavijesti hrvatskim povjesničarima i povjesničarkama, koje bi bile funkcionalne za njihovu istraživačku djelatnost i profesionalnu samosvijest, nije bitno što i kako se piše specialno u Njemačkoj, Francuskoj ili SAD, nego to kakva je struktura suvremene historiografije uopće. Cjelovit izvještaj u tom smislu nadilazio je moje snage pa sam obavijestila o pojedinim "velikim" nacionalnim historiografijama, upozoravajući unakrsno o sličnostima i međusobnoj povezanosti, dakako u granicama svoga skromnog znanja. Pri tom sam imala kompozicijske poteškoće jer je primjerice američki "lingvistički obrat" nerazumjiv bez utjecaja francuskih postmodernih autora. Moju bespomoćnost ilustrira činjenica da knjiga nema zaključka, što će mi kritičari sigurno zamjeriti. No uopćavanje brojnih suprotstavljenih struja i mišljenja o njima bilo mi je nemoguće u nedostatku literature na koju bih se mogla osloniti.

Najzad je došlo do paradoksa, pojavilo se mišljenje da bi knjiga, iako je sastavljena i prilagodena potrebi informiranja hrvatskih povjesničara i povjesničarki, mogla biti korisna i studentima i studenticama njemačkog jezičnog područja. Zato je izdavač Böhlaus sklopio sa mnom ugovor za prijevod na njemački.

U svakom slučaju pisala sam o povijesti historiografije kritički i samokritički, pitajući se stalno što su radili naši prethodnici, što mi danas činimo ili mislimo da činimo i morala sam se odreći mnogih ustaljenih uvjerenja koja su nam pružala osjećaj sigurnosti pri istraživanju povijesnih činjenica. Prikazala sam dakle pluralizam u suvremenoj historiografiji, ne preporučujući ni jedan smjer, a upozorila sam na osobine svakoga od njih te, po mogućnosti, i na različite recepcije.

Nadala sam se da će se čitatelj/ica moći koristiti određenim spoznajama za svoje specialno istraživanje. Veliku mi je glavobolju zadavala činjenica da se obraćam sredini koja ne samo da nije navikla na pluralizam, nego vidi u prošlosti jedino ogledalo sadašnjosti, a ne i njezinu "drugotnost". U većem djelu hrvatske javnosti (a bojim se i nekih profesionalnih povjesničara) pojave prošlosti su ili "dobre" ili "zle", tj. mogu se uskladiti sa sadašnjim ideologijama i stremljenjima ili nisu s njima kompatibilne pa ih treba ispsovati, odbaciti ili prekrojiti. Iako nastojim tumačiti činjenice iz prošlosti svojim suvremenicima, naići ću očigledno na nerazumijevanje jer prihvaćam načelo da je prošlost "autonomna" i da su ljudi nekada živjeli i stvarali odluke unutar uvjetovanosti svoga vremena, da je njihova budućnost naša prošlost. Od toga će ugodaja u mnogome ovisiti recepcija ove knjige.

Kao što je poznato najglasniji suvremeni diskurs u znanosti i kulturi uopće vrti se oko postmoderne. Historija se u starom vijeku pojavila kao grana retorike i dugo je bila corpus primjera za teologiju, filozofiju, pravo, politiku. Kao zasebna disciplina morala se braniti od društvenih znanosti, dominantnih u određenom trenutku, a danas od postmoderne agresije koja tvrdi da se putem kritike izvora ne može ništa saznati o povijesnoj zbilji, pa bi istraživački postupak za otkrivanje povijesne "istine" bio samo iluzija ili licemjerje profesionalnih povjesničara. Mislim da postmoderna zasad nije opasna za hrvatsku historiografiju jer se suvremena kultura (i suviše) nadahnjuje stvarnom ili izmišljenom prošlošću. Prevladava lozinka: "naprijed u prošlost!". Dakle neki "kraj povijesti", u smislu napuštanja uvjerenja o pravocrtnom tijeku povijesti prema željenom cilju, uopće ne dolazi u obzir. No morala sam se pozabaviti s postmodernom jer mi je zadaća bila obavijestiti o onome što se dešava u suvremenoj historiografiji i jer je postmoderna ipak u mnogome utjecala na pripadnike i pripadnice naše profesije da razmišljaju o problemima koji dosada nisu bili na dnevnom redu i da postanu skromniji u razmatranju solidnosti svojih znanstvenih rezultata.

"Postmoderna" je zapravo zajednički pojam za struje koje na različite načine "dekonstruiraju" modernizaciju ističući njezine katastrofalne posljedice i odbijajući sve

interpretacije povijesnoga procesa kao jedinstva smisla između prošlosti, sadašnjosti i budućnost. Ta se mišljenja kreću u širokom rasponu od sumnje u doseg racionalnosti, uz ostalo i historijskoga mišljenja, sve do potpunoga relativizma i fatalizma. Postmoderna teorija povijesti ne vidi proizvodnju smisla u spoznajnom procesu na temelju metodski reguliranoga istraživačkog postupka, nego u retoričkom procesu narativnoga stvaranja smisla pomoću sustava dubinskih tropoloških struktura. To su teze Haydena Whitea koje su već dulje vrijeme u središtu diskursa ali (prema meni dostupnoj literaturi) one nisu prošle. Pristranost i ideološki pristup u našoj struci nastoji prevladati "objektivnošću" nekolicine tropa, iskopanih iz nesvjesnih slojeva nekog teksta, a rezultati toga postupka ne mogu se znanstveno verificirati. Iz "lingvističkog obrata" tj. iz strukturalističkih i poststrukturalističkih struja lingvistike i "literarnog kriticizma", koje pokušavaju igrati nakada sveobuhvatnu ulogu filozofije, proizašli su autori i autorice koji žele historiografiju kao oblik književnosti bez ikakve veze sa zbiljom izvan teksta. Postmoderno shvaćanje vodi prema nestanku historiografije kao proizvoda znanstvene historije, a preostala bi samo postmoderna "historija" historiografije koja čita historijski tekst kao "literarni artefakt", s težištem na njegovim formalnim osobinama, a ne kao svjedočanstvo što ga treba kritički ispitati da bi se stekla znanja o prošlim činjenicama. Proizvodi historiografije bili bi dakle samo estetske tvorevine iznjedrene iz bezpovijesne kulture. Zato se postmoderna metoda interpretacije historijskih tekstova iskusa uglavnom na djelima velikih književnika - pripovjedača kao što je primjerice Jules Michelet.

Historiografiju, kao proizvod profesionalne historije sa smislom i ciljem da istražuje povijesne činjenice, treba dakle obraniti od "dekonstrukcije" sa strane lingvistike, strukturalizma, poststrukturalizma a- i antihistorijskih postmodernih struja. Dakako nemam ništa protiv autora koji prilaze historiografskom djelu kao "literarnom artefaktu", ali pod uvjetom da svoj pristup ocijene kao jednu od mogućnosti a ne isključiv način "čitanja teksta" u suprotnosti s ideologijama i iluzijama profesionalnih povjesničara koji, prema tvrdnjama postmodernista, sami sebe varaju da mogu istraživanjem saznati nešto o povijesnom kretanju. Dakle moje izlaganje u ovoj knjizi temelji se na uvjerenju i iskustvu da se historiografija ne svodi na hermetički zatvoren tekst, odnosno na lingvističku teksturu čiji bi karakter trebalo interpretirati kao proizvod samo jednog akta svijesti i volje, nego da je to slijed odluka utemeljenih na istraživačkom postupku sa svrhom, planom i metodom kako bi se postigle određene spoznaje o povijesnoj zbilji.

Prema tome, od pripadnice "avangarde", kakvom su me neki držali nakon čitanja moje prve knjige, postala sam "konzervativna" braniteljica racionalnosti znanstvene historije. No nisam se mogla sasvim oduprijeti utjecaju postmoderne, jer je Clio doista i pjesnikinja, a često i braniteljica vladajućih ideologija koja manipulira javnim mišljenjem. Ipak ne odustajem od toga da je ona prije svega tražiteljica povijesne istine, ne u smislu potpunog opisa neke povijesne strukture, nego ozbiljnoga nastojanja da ustanovi obilježja svoga predmeta istraživanja. Nužno je dakle, oduprijeti se tvrdnjama da između fikcije i faktičnosti ne postoji granica.

Profesionalna se historija mora obraniti od uništenja njezina dosadašnjega smisla da posreduje suvremenima određena solidno istražena znanja o prošlosti, dakle svodenja na estetsku igru s oblicima pojedinih historiografskih tekstova. Zato je, mislim, nužno obratiti posebnu pažnju problemima istraživačke prakse kao dinamičnoga spoznajnog procesa.

Poteškoće u vezi s izlaganjem problema znanstvenoga postupka izvire iz atomizacije profesionalne historije na brojne poddiscipline koje nemaju iste metode. Ne postoji više "historijska metoda" kao u Bernheimovo doba (iako je njegovo djelo u tehničkom pogledu još uvijek aktuelno), a istraživački je postupak znatno složeniji pa je potrebno novo promišljanje njegove teorije. Povjesničari koji su poznati po svom originalnom

pristupu uvijek novim temama i problemima nisu se iskazali u vezi s tom nužnošću. Očigledno, polje prevladajućeg diskursa u vezi s historijskom antropologijom, historijom svakodnevnice odnosno mikrohistorijom, nije pogodno za takva teoretska pitanja.

Misim da je velika slabost suvremene profesionalne historije da se jedva, osim kod Nijemaca, raspravlja o znanstvenom postupku. Njemu sam željela pokloniti posebnu pažnju zbog ideoloških, mitoloških i uopće diletantskih pritisaka na profesionalne povjesničarke i povjesničare u Hrvatskoj, zbog situacije u kojoj znanstveni postupak, a posebno kritika izvora, postaje jedna od ključnih točaka obrane znanstvenosti historije. Današnje, meni poznate, diskusije o znanstvenom postupku svode se uglavnom na problem "pisma" historije, karakter pripovijedanja i na obranu od postmoderne. Prihvatila sam mišljenje da danas ipak postoji metodsko jedinstvo koje sam nastojala prikazati, a uvjerenam sam da historija historiografije, kao historija izgradnje i promjena metoda, pruža bitno znanje za obrazovanje mladih povjesničara i povjesničarki koji moraju saznati kako su generacije prije njih nastojale metodski opravdati svoje istraživačke rezultate.

U potrazi za refleksijom o teoriji znanstvene historije naišla sam na prijedlog "historike" Jörna Rüsen. Riječ je o pokušaju primjene donekle izmijenjenoga modela Thomasa Khuna na znanstvenohistorijsku "disciplinarnu matricu" kao složeni sustav orijentacije u povijesti istraživanja, historiografije i historijske svijesti. "Matrica" bi bila sustav pravila za historiju kao znanost, tj. za cjelinu metoda, teorija i stjecanja spoznaja o povijesti. O Rüsenovu se konceptu dosta raspravlja a čini se da postmoderni autori ocjenjuju "historiku" kao pokušaj povratka na njemački historizam.

Knjiga "Suvremena historiografija" jest s jedne strane izraz straha od historijske svijesti koja ideologizira prošlost kao ogledalo sadašnjosti i ne podnosi istraživanje njene "drugotnosti", a s druge strane straha od postmoderne koja velikim djelom drži historijsko istraživanje beskorisnim i besmislenim podhvatom. Ne znam je li je knjiga uspjela kao plaidoyer za znanstvenu historiju. U svakom slučaju valja upozoriti da se već mogu zamjetiti obrisi post - post moderne jer su neke "zvijezde" postmodernih teza počele mijenjati svoje mišljenje.

Razumije se da ovaj esej nije prilog odgovoru na pitanje: Kako pisati o povijesti historiografije?. Ta se tema u međunarodnom diskursu tek pojavljuje. U vezi sa stjecanjem iskustava posljednjih godina željela sam jedino upozoriti na važnost problema za profesionalnu historiju uopće, a uvjerenam sam da će to pitanje uskoro dobiti jedno od središnjih mjesta u raspravama unutar "ekumene" povjesničara i povjesničarki.

ZUSAMMENFASSUNG

Wie soll man über die Geschichte der Historiographie schreiben?

Die Verfasserin erinnert sich an ihre Diskussionen mit Bogo Grafenauer zwischen den Jahren 1955 und 1975 zu Problemen der Geschichte und der Methodologie der Geschichtsschreibung und an seinen Einfluß beim Entstehen ihres Buches über die Geschichtswissenschaft 1976.

In diesem Beitrag weist sie auf radikale Veränderungen in der professionellen Geschichte in den letzten zwanzig Jahren hin. Sie selbst wurde dadurch in ihrem Buch "Suvremena historiografija" (Moderne Geschichtsschreibung) (1996) zu einem anderen Ansatz bei der Geschichte der Geschichtsschreibung gezwungen. Einst hatte sie den Kreis um die Zeitschrift "Annales" zu den besten Leistungen der professionellen Geschichte im Sinne der auf verschiedene Bereiche des Gesellschaftslebens erweiterten strukturellen Geschichte angesehen, während sich heute die "Zerbröckelung" der Geschichtswissenschaft zu untereinander nicht verbundenen Unterfächern ohne einen umfassenden Diskurs bemerkbar macht. Dieser Pluralismus ohne eine Avantgarde

kommt auch in der Tatsache zum Ausdruck, daß es keine "alte" und "neue" Geschichte mehr gibt, weil sowohl die frühere Art der Forschung als auch alte Themen immer wieder in "neuen" Formen vorkommen. Die Verfasserin weist darauf hin, daß die große Frage: Wie soll man über die Geschichte der Geschichtsschreibung schreiben? eine Folge dieser Entwicklung und der Aggression der Postmodernen ist. Diese Frage kommt im internationalen Diskurs erst jetzt auf, doch wird sie ihres Erachtens sehr bald im Zentrum der Aufmerksamkeit stehen.

OTO LUTHAR

Moč in odgovornost

V pričujočem prispevku želimo na primeru nekaterih odlomkov iz dela Boga Grafenauerja in njegovih sodobnikov opozoriti na različne dimenzije odgovornosti, ki jo zgodovinar zaradi narave in pomena historične interpretacije prevzema nase z vsakim delom znova. Opozoriti želimo na: I - njegovo odgovornost za raziskovalno konsistentnost (kot to razumemo analizo ter objektivacijo virov); II - družbeno odgovornost, ki vsebuje samorefleksijo pomena, ki ga širši družbeni skupnosti prinaša zgodovinarjeva interpretacija; III - teoretsko samorefleksijo (kot to razumemo opredelitev do predstavitev načinov). Dandanes se po mnenju mnogih slednje vse bolj pogosto osredinja na vprašanja mesta pripovedi v historični interpretaciji. Vse bolj pogosto se namreč zgodovinarji srečujejo v prepričanju, da "izven pripovedi ni zgodovine".

I. "Neque ridere, neque flere, nec detestari, sed intelligere"

V razpravi o prvi "odgovornosti" se v veliki meri naslanjamo na Arnalda Momigliana. Razlogov za to je več, vendar so pri ugotavljanju tega, kakšno vlogo ima (je imela) *Resnica* v zgodovinoписju, v ospredju predvsem trije.

Prvič: njegova poudarjena strogost in natančnost v objektivizaciji sporočilnosti posameznega zgodovinskega vira - lastnost, zaradi katere se je nanj velikokrat skliceval tudi Bogo Grafenauer.¹ *Drugič*: razpravi o mestu zgodovinoписja v t.i. "času ideologij" je prispeval nepozabni pregled razmerja med zgodovino in resnico vse od rojstva zgodovinoписja pred 2.500 leti pa do 80. let našega stoletja. In *tretjič*: je eden prvih modernih zgodovinarjev, ki je svojo strokovno pot začel z obravnavanjem zgodovine zgodovinoписja, zgodovine tehnik vede ter zgodovine predstavitev oblik.² Njegove misli so seveda zanimive tudi za tematizacijo *družbene* odgovornosti zgodovinarjev, saj ugotavlja, da v drugi polovici 20. stoletja zgodovino vse težje ločujemo od politične propagande oz. da zgodovinarje vse bolj pogosto prištevamo med propagandiste in retoričarje. Vzrok za to je po njegovem mnenju potrebno iskati v aktualizaciji razprave o vlogi fikcije v historični interpretaciji, aktualizaciji, ki jo je sprožil znameniti članek Haydna Whita³ "o bremenu zgodovine" v reviji *History and Theory*; reviji, ki je za nekatere okuse tudi po treh desetletjih sodobne historiografske razprave še vedno preveč filozofska.⁴

Ne glede na to pa se velika večina zahodnjaških zgodovinarjev strinja, da je ta razprava sprožila novo, koristno preverjanje mesta in vloge zgodovinoписja. Točneje, dvom v objektivnost preučevanja zgodovine se je s tem, ko se je znova razširil, tudi razslojil, tako da je po drugi strani zgodovinoписje zaradi nove tematizacije tudi pridobilo na pomenu. Predvsem pa so zgodovinarji še enkrat ugotovili, da je njihova veda pravzaprav zelo mlada. Mlada npr. v primerjavi s filozofijo, matematiko, jezikoslov-

¹ Nazadnje se je Grafenauer skliceval na Momigliana v svojem prispevku "ob pisanju o slovenskem zgodovinoписju" v *Zgodovinskem časopisu* XLVII, 1/1993, str. 117.

² Po študiju zgodovine in klasične filologije v Torinu in Milanu je Momigliano leta 1930 doktoriral s tezo o kompoziciji Tukididove zgodovine.

³ "The Burden of History", *History and Theory*, VI/1966.

⁴ Glej članek Carla Ginsburga "Veranschaulichung und Zitat. Die Wahrheit der Geschichte" v Fernand Braudel et alii, *Der Historiker als Menschenfresser. Über den Beruf des Geschichtsschreibers*, Wagenbach, Berlin 1990. Nemški tekst je avtorjeva priredba in prevod teksta, ki je prvič izšel v časopisu *Tijdschrift voor Filosofie*, L/1, 1988, kasneje pa še v *Le-debat*, št. 56, Sept. - Okt. 1989.

jem, retoriko in teologijo. Ali, kot ugotavlja Momigliano, zgodovine ni bilo na programu niti v grških šolah niti v šolah starega Rima, poleg tega ne vemo niti, kdaj smo ta predmet dobili na novoveške univerze (zahodne Evrope).

Kot samostojni predmet se je namreč uveljavila razmeroma pozno, saj prve omembe zgodovine kot samostojnega predmeta segajo le do 17. oz. 18. stoletja (Cambridge 1627 in Oxford 1724). Oxford, ki je zaostajal, je imel zato že čisto pravo kraljevo stolico za novejšo zgodovino, kar je pomenilo, da jo je podprl sam kralj. Pred tem je bila zgodovina vedno v navezi s kakšnim drugim predmetom. Npr. na Leidenski univerzi so imeli stolico za zgodovino in pravo, in Justus Lipsius je bil (1622) imenovan kot *professor historiae et eloquentiae*. Docela samostojen profesor za zgodovino ni bil niti Michelet na College de France, kjer so imeli le stolico za "histoire et morale", kar pomeni, da je francoske univerze prehitel celo "novi svet", saj je Yale samostojni predmet za poučevanje tega predmeta vpeljal že 1778. Prvi pravi model samostojnega študija zgodovine, po katerem se je kasneje zgledoval večji del kontinentalne Evrope, je bil vpeljan šele v drugi polovici 18. stoletja, in sicer na univerzi v Göttingenu (Georg-August-Universität Göttingen). Zgodovinarji v Göttingenu so hkrati postavili tudi prvi moderni koncept osnovnih metod študija zgodovine. Vse ostalo je bila reprodukcija tega modela, tudi ameriški sistem, čeprav je na prvi pogled videti bistveno spremenjen. Za slovensko zgodovino je seveda pomemben predvsem Dunaj, kjer je Theodor Sickel leta 1854 ustanovil "vzoren" (oznaka je Momiglianova) inštitut za historične raziskave.

V nasprotju s sorazmerno pozno institucionalizacijo zgodovinske vede pa lahko ugotavljamo, da so zgodovinarji vse od Herodota naprej, se pravi od samega začetka tematizirali odnos opisanega dogajanja do resnice. Do pričevanj svojih predhodnikov so bili zelo kritični (Hekataios), opise sodobnega dogajanja pa so skušali vpeti v "sistem verjetnosti"⁵ (Herodot, Tukidid). Herodot, Tukidid in Hekataios (delo slednjega je ohranjeno le v obliki fragmentov) torej niso kar tako začetniki zgodovinopisja, temveč predstavljajo tisto (novo) vrsto ljudi, ki ima pred seboj en sam cilj: povedati želijo resnico o preteklosti.

Ta želja je sprožila vrsto vprašanj o načinu podajanja preteklosti; resnice ni bilo mogoče zapisati brez sistema preverjanja historičnih dejstev. Zanimivo je, da Tukidid in Hekataios za svoje stremljenje k resnici nista bila plačana. Herodot je po drugi strani za svoje usluge dobil od Aten deset *talentov* (t.j. takrat 166 letnih plač najetega delavca), kar govori o tem, da je bil prvi v mnogočem, poleg tega pa plačilo dokazuje, da je imel neposrednega odjemalca. Podobno kot kasneje Ksenofon, ki je od Špartancev za nagrado dobil zemljo, Kalisten, ki je prejemal plačilo od Aleksandra Velikega. Prav tako tudi kronisti rimskih cesarjev, vendar so slednji mnogo težje branili svojo željo po resnici. Rimski cesarji so namreč v svojih zgodovinopiscih videli predvsem uradnike, ki skrbijo za slavo svojih gospodarjev, nekakšne arhaične referente za stike z javnostmi, zato je njihov neuspeh, predvsem pa neuspeh njihovih gospodarjev lahko imel zanje zelo tragične posledice. Mnogo rimskih zgodovinarjev je bilo usmrčenih. Ubiti so jih dali njihovi nezadovoljni gospodarji ali razjarjeni sovražniki le-teh. Npr. Cremutius Cordus je končal kot Tiberijeva žrtev, njegova dela pa so sežgali. Več sreče so imeli visoki duhovni dostojanstveniki, ki so bili uradni kronisti "javnih zadev" ("annales pontificium"), ali pa posamezni senatorji (Fabius Pictor, Kato Starejši) - oboje je namreč ščitil višji uradni položaj. Seveda govorimo predvsem o tistih, ki so stremeli za vernim podajanjem dogodkov, in ne o "historičnem šundu".⁶ (Momigliano 1990 : 35) O tistih torej, ki so pripomogli k temu, da je - vsaj načelno - resnica postala zaščitni znak njho-

⁵ Arnaldo Momigliano, "Geschichte in einer Zeit der Ideologien" v Fernand Braudel et alii., *Der Historiker als ...*, str. 34.

⁶ Če Aleksandrijska knjižnica ne bi zgorela, tako Momigliano, bi videli koliko zgodovinarskega šunda se je nabralo že v času antike. "Geschichte in einer Zeit der Ideologien", str. 35.

vega "ceha", in so s tem poskrbeli, da se je dediščina grške antike prenesla v čas začetka cerkvene zgodovine (Evzebij) v 4. stoletju n. š. ter kasneje v čas, ko so slednjo za skoraj tisoč let zastrle posvetne kronike cesarstev in kraljestev ali - pogosteje - lokalne zgodovine.

Preden pa se posvetimo srednjemu veku, moramo predstaviti vsaj nekatere ključne pojme, ki so kot del arhaičnega kategorialnega aparata opredeljevali odnos antičnih zgodovinarjev do resnice. Kot poudarja že Polibij, je Herodotov zapis nastajal z enim samim ciljem - povedati resnico. Njegov *telos* (cilj) je bila jasna in nazorna (*enargeian*) predstavitev bližnje ali daljne preteklosti, zaradi česar je lahko (tako Ginsburg) zgodovina zmagala nad mitom. Pri tem ne smemo pojma *anargeia*, ki, kot smo povedali, pomeni jasnost, razločnost, nazornost, zamešati z izrazom *energeia*, saj lahko pride do zamenjave med zgodovino in retoriko. Slednji izraz namreč pomeni dejavnost, delovanje, odločnost, včasih celo energijo, in napeljuje predvsem na stil, in ne toliko na vsebino. Mogoče nam razliko med pojmom najbolj enostavno pojasni Platon, ki je na različnih mestih (v svojih delih) govornikom svetoval, da morajo s svojim govorom sicer risati kar se da natančno podobo tega, kar hočejo predstaviti, vendar pri tem ne smejo pozabiti, da barva, ki jo uporabljajo, nastane s skrbnim mešanjem pigmentov. Skratka: ne samo (kot bi dopolnil Filostratos) da vidimo, kako npr. neka čreda prečka naraslo reko, temveč tudi slišimo mukanje govedi in šumenje vode.⁷ To je po njegovem mnenju višek nazornosti (v tem primeru *graphike anargeia*) ali *anarges* (kot jo je zapisal Homer). Do nje se seveda najlaže dokopljemo, če smo bili sami priča dogajanju, ki ga opisujemo; če smo ga, kot bi dejal Polibij, videli na lastne oči. Zanj je pojem *enargeia* predstavljal zagotovilo, da gre za resnico.

Na podoben način, t.j. kot *terminus tehnicus*, so ga razumeli tudi v starem Rimu. Le ime se je spremenilo. Npr. Quintilian ga je imenoval *evidentia in narratione* in dodal, da ne gre samo za izrekanje resnice, temveč za zmožnost njene predstavitve, pa čeprav se je to, o čemer govorimo, zgodilo mnogo pred nami. Pri Ciceronu namesto izraza *enargeia* zasledimo pojem *illustratio et evidentia*. Po njegovem mnenju je bilo potrebno o preteklosti pisati na tak način, kot da bi bili pri dogodkih, ki jih opisujemo, vselej prisotni. Ob omenjenih izrazih naletimo v Rimski antiki še na *demonstratio* - njegov anonimni avtor je pojem *enargeia* razumel kot izrazno moč stila (*autopsia*) - in pa seveda Plutarhov krovni izraz *ekphrasis*. Slednji je za razliko od vseh omenjenih skušal opozoriti na sam proces opisovanja *Resnice*. Ob tem si je prizadeval obzorje zgodovinarjeve obravnave razširiti še na geografske in enografske opise, zato ne preseneča, da je *energeio* (nazornost) razumel kot cilj *ekphrasis* (opisovanja), *resnico* pa kot rezultat *nazornosti*. Glede na to se pri Plutarhu izkristalizira naslednji vrstni red: *historična pripoved - opis - nazornost - resnica*. Na podlagi tega lahko sklepamo (podobno poudarja tudi Ginsburg), da se sodobno in antično pojmovanje zgodovinarstva razlikujeta tako, da je antično odvisno od *evidentia* (jasnosti, nazornosti prikaza), sodobno pa od evidence, ki jo potrjujejo viri.

Razvoj v to smer je v prvi vrsti omogočila analistika, ki je v srednjem veku skoraj docela zasenčila antično pripoved. Slednja je bila vse do renesanse malodane okleščena vsakršnega okrasja. Še več: po prepričanju mantuanskega filozofa Pietra Pomponazzija (umrl 1596) so bili anali osnova zgodovini. V njih naj bi bilo namreč zapisano le tisto, kar se je v resnici zgodilo, gola dejstva, kot bi temu dejali danes. Kadar teh ni bilo, so ostali samo fragmenti, zato nekateri govorijo o prihodu "anonimne zgodovine", dobe, v kateri so bili akterji zgodovinskega dogajanja deloma ali v celoti anonimni člani določene "korporacije", cesarstva ali božjega stvarstva. Seveda se je govorilo predvsem o znanih in glavnih akterjih (cesarjih, vojskovodjih, poglavarjih), toda ti so bili v

⁷ Carlo Ginsburg, "Veranschaulichung und Zitat. Die Wahrheit der Geschichte" v Fernand Braudel et alii, *Der Historiker als ...*, str. 91.

nasprotju z idejo vesoljnega božjega kraljestva samo drobne mravljice, ki se mučijo s svojimi nepomembnimi strastmi posvetnega življenja. Edini, ki so se (v interpretaciji) dvignili nad preprosto človeško podobo, so bili mučeniki, katerih zgodovinarska predstavitev je vzcvetela v 14. stoletju kot posledica cerkvenega doživljanja renesanse. Pa še ti so bili samo nemi akterji svojega časa. Nekdaj tako čaščeni izmišljeni govori, ki so (in to ne samo pri Tukididu) veljali za krono zgodovinskega dela, so sedaj postali samo zavestno dopuščeni okrased, npr. kot freska ali kipec v arhitekturi, okrased, ki sodi v narekovaj. Narekovaj je tako v 16. stoletju postal sestavni del historične predstavitve, zgodovinopisci - med najbolj goreče je sodil Pomponazzijev učenec Sperone Speroni - pa so ta novi pripomoček razumeli kot moralno dolžnost zgodovinarja.

Ne glede na to, da so konec srednjega veka na retoriko v zgodovinskih obravnavah gledali kot na nekakšno orodje za oblikovanje *doctas fabulas* (učenih zgodbic oz. anekdot), pa lahko podobno kot Ginsburg ugotovimo, da je mogoča primerjava med *nazornostjo* in *narekovajem*. V obeh primerih gre namreč za sredstvo, za način, kako pričarati dimenzije *resnice*. Pri tem prvega ne moremo razumeti le kot del umetnosti prepričevanja, temveč predvsem kot del stare kulture, ki je bila vsidrana najprej v gesti-ki in govorjenju. Povsem drugače je bilo s tiskom. Tiskano besedo so sprejeli z veliko mero spoštljivosti in nenazadnje so *anali* kot prva tiskana zgodovinska besedila tudi zato uživali status večje znanstvenosti kot *zgodovine*. To sta postala dva različna literarna žanra, iskanje resnice pa ni bilo več združljivo z gladko in stilno poenoteno govorico.

Tega ni mogel spremeniti niti čas renesanse, čeprav je, priznано v nemirljiv, (celo) zgodovinopisce pripravil do tega, da so se, sramežljivo in po ovinkih sicer, znova oprijeli svojega opravila. Najprej skupaj s kakšno drugo dejavnostjo; bili so menihi, vzgojitelji ali drugi dvorni uradniki, končno pa srečamo tudi že skupino plačanih državnih kronistov. Pri tem seveda niso bili osamljeni. Družbo so jim delali pravniki, umetniki, kasneje bančniki - cela vrsta novih profesionistov, ki so s koncem arhaičnih imperijev (zadnji je bil Sveto Rimsko cesarstvo nemške narodnosti) postali potrebni za opredelitev manjših, vse bolj pogosto na en večji narod vezanih državnih tvorb. Iz tega prizadevanja se je nenazadnje rodila nova *znanost*, t.j. znanost politike (Machiaveli). Poleg tega so kronisti renesanse na novo odkrili zgodovinarje antike. Nekateri celo menijo, da brez slednjega ne bi bilo dokončne uveljavitve zgodovinopisja. Kronisti so svojo na novo pridobljeno legitimiteto namreč na začetku varovali s sklicevanjem na stare avtorje antike. Na veliko so prebirali, prepisovali in kasneje (16. stoletje) celo prevajali Aristotela, dele Tukidida, itd. Za retorične vaje in vaje v stilu so uporabljali tako grške kot rimske avtorje; nekateri antični zgodovinarji pa so jim postali pravi vzorniki.

Bolj interpretativni in kritični pri branju teh besedil so kasneje postali šele jezuiti, predvsem nemški, največ pa je k naivni analitični metodi prispeval protestant Melancthon. Z njim se je bilo mogoče kasneje srečati tudi v delu ostalih protestantskih zgodovinopiscev nemških dežel, in sicer predvsem v Wittenbergu, Marburgu in Heidelbergu. V Wittenbergu je Melancthonov učenec David Chytraus "vsako soboto okoli devete ure zjutraj" predaval o Herodotu in Tukididu. (Momigliano, 1990: 40) Dvainšestdeset let kasneje, leta 1622 pa je v Oxfordu na prvi stolici za antično zgodovino podobne stvari učil prvi profesorski naslednik Williama Camdena⁸. V svoja predavanja je med drugim vključil dela Floriusa in spise drugih grških in rimskih avtorjev.

O novem odnosu do statusa resnice v zgodovinopisju zgovorno priča tudi povezava zgodovine z drugimi strokami. Najbolj pogosto jo najdemo ob pravo, morali ali etiki, kot smo omenili že zgoraj, pa tudi ob retoriki, vendar bomo o zadnjem razmerju spregovorili več v tretjem poglavju tega zapisa. Na tem mestu bomo pričujoči zgo-

⁸ Po Camdenovi smrti (1551 1623) so novoustanovljeni del stolice, ki se je ob pravo, latinščini in retoriki ukvarjala tudi z zgodovino, poimenovali po tem navdušencu za antično zgodovino.

vinski lok uveljavljanja zgodovinske vede ter umeščanje resnice v zgodovinopisje nadaljevali v neposrednem soočenju z avtorjem, ki mu je namenjena celotna razprava.

Prva in morda najbolj tehtna ugotovitev je, da se Grafenauer v vseh pomembnih dimenzijah razprave o preteklosti zgodovinske vede ujema z Momiglianom. S svojim nekoliko starejšim sodobnikom, ki ga je po igri usode preživel za natanko toliko let, kolikor kasneje se je rodil,⁹ in s katerim se je strinjal o tem, da "umetnosti in dejanj posameznega človeka ... (ni mogoče presoјati) s stališč večnih in absolutno veljavnih razumskih resnic in zahtev, marveč na podlagi meril, ki so bila lastna dobi, o kateri je pač govor."¹⁰ Tega Grafenauerjevega citata nismo izbrali zgolj zato, da bi ga približali Momiglianovim izjavam, temveč zato, ker je na podlagi tega mogoče lažje razumeti nekatere dileme okoli konverzije v delu zgodovinarja. Ne strinjamo se namreč povsem z razmišljanjem¹¹ Igorja Grdine, ko govori v zvezi z Grafenauerjem o pseudomorfozi. Tako kot v antiki se tudi kasneje (v 20. stoletju) srečamo z različnimi retorikami. Ene narekuje razvoj kategorialnega aparata, posredno pa razvoj jezika, druge ideologije. Nekatere so celo produkt svetovnonazorske konvencije, vendar niti zaradi prve, druge ali tretje skupine retorik ne moremo avtorja kot je Grafenauer, degradirati v njegovi strokovnosti, še manj omejevati njegovo osebno integriteto.

Če je torej 1947 zapisal pojme, kot so "razredni boji", "herojski in najslavnejši del dosedanje slovenske zgodovine", "osvoboditev iz okovov tujega in domačega kapitala", "zgodovinski materializem"¹², potem to beremo (tudi) kot skrajni izraz tistega, kar je pred vojno (1940) zapisal v uvod v razprave "Zgodovinska kultura"; in sicer da stvari, ki bi morale biti ogrođje, postanejo bistvo vsega, ter s tem opozoril na to, kako dolgoročne so lahko predstavitve dolgih zaporedij števil, vladarjev in vojska.¹³ Po drugi strani takšne izjave razumemo kot odraz časa v pisanju zgodovinarja. Podobno kot pisanje Milka Kosa, ki je istega leta (1947), ko je Grafenauer pisal o historičnem materializmu na SAZU predaval o "zmagoviti socialistični revoluciji", o "naši zaščitnici Sovjetski Zvezi" ter o tem, da "brez zmage oktobra pred tridesetimi leti ne bi bilo zmage v drugi svetovni vojni, brez te ne našega osvobođenja v novi Jugoslaviji in z njim vsega, kar je bistveno za življenje naroda v svobodi."¹⁴ Temu bi lahko dodali še pisanje Leopolda Petauerja,¹⁵ Franceta Klopčiča in mnogih drugih. Predvsem zadnji je s svojim enačenjem pomankanja teorije in razprav o metodi s potrebo po večji idejni ozaveščenosti prevzemal vlogo tolmača svetovnonazorske ustreznosti.¹⁶ Kadar torej govorimo

⁹ Momigliano je rojen 1908, Grafenauer 1916, prvi je umrl 1987, drugi 1995, obakrat osem let razlike in ista starost, dve števili, ki družita dva velika zgodovinarja.

¹⁰ Bogo Grafenauer, "Zgodovinska kultura", *Dejanje*, št. 7, letnik III, 1940, str. 251.

¹¹ Namenoma uporabljam izraz razmišljanje, ker v resnici ne gre za končne sodbe. Grdina je strog in natančen avtor, ki skrbno pretehta dejstva na katera se sklicuje.

¹² Tukaj citirano po Igor Grdina, "Problem literarnega zgodovinopisja na Slovenskem" v *Zgodovina za vse*, I, 1993, št. 1, str. 63.

¹³ Bogo Grafenauer, "Zgodovinska kultura", *Dejanje*, III, št. 7, str. 249.

¹⁴ Milko Kos, "Zgodovinski oktober 1917. (Predavanje akademika Milka Kosa na slavnostni glavni skupščini Akademije dne 7. novembra 1947), Letopis SAZU 1947, druga knjiga, SAZU, Ljubljana 1948, str. 212, 217.

¹⁵ Petauerjev zapis iz leta 1951 je tipični primer tega kako je bilo v razpravi o načinih historične prezentacije potrebno okrasiti svoje izvajanje. V njegovem poročilu s sedmega zborovanja slovenskih zgodovinarjev je namreč med drugim ugotovil, da je potrebno slovensko "... zgodovinopisje ... marksizirati, uporabljati dialektično metodo, razume se ne kot dogmo, ampak kot napotilo. " Za vzgled je dal "predvojno zgodovinsko marksistično publicistiko ...", ki da "... pri nas tvori v tem pogledu uvod in prelom...". Glej v Leopold Petauer, "Zborovanje in društveno življenje. Sedmo zborovanje slovenskih zgodovinarjev ob desetletnici Osvobodilne fronte v Ljubljani 3. do 5. maja 1951", *ZČ*, V, št. 1-4, 1951, str. 282.

¹⁶ Med značilnejše odlomke iz njegovega pisanja sodi gotovo zapis "Problemi za diskusijo. Nekatere hibe našega zgodovinopisja" v katerem je med drugim zapisal, da brez temeljite teoretične podlage, to je brez enovitega svetovnega nazora, povezanega in dopolnjenega z nazoru ustrezno logiko, oboje vzeto iz vrhunskih dosežkov človeške misli v preteklosti in sedanjosti, ne more raziskovalec prispevati znanosti

o ideološki kontaminaciji posameznega slovenskega zgodovinarja v preteklosti, priporočamo primerjavo s Klopčičem, ali bolje: predlagamo "soočenje" s celotno podobo stanja v takratnem zgodovinopisju v Sloveniji.

Glede na to Grafenauerjevo opredelitev za nekatera stališča marksistične koncepcije (najbolje jo je razgrnil v svojem predgovoru k *Svetovni zgodovini* v sedemdesetih letih) razumemo kot precej netipično, čeprav se je na koncu 40. let pogosto naslanjal na tipične ideološke retorike. Še več, potem ko smo ponovno pregledali večino njegovih historiografskih razprav, smo prepričani, da njegovo pojmovanje zgodovine ni sledilo aktualnim ideološkim paradigmam, marveč "lastnemu razumevanju razvoja historiografije." Prav tako še enkrat poudarjamo, da njegove metodološke razprave pričajo, da je ostal odprt za vse "koncepcije" v zgodovinopisju, razen za tiste, ki ne temeljijo na vsakokratnem strokovnem raziskovalnem delu.¹⁷ Pravzaprav tako kot pred vojno, ko je v *Dejanju* zapisal, da zgodovinarjeva naloga ni, "da bi sodil in vrednotil dogodke po lestvici vrednot, ki mu jo ponuja filozofski sistem, marveč da poskuša dogodke razumeti v njihovi vzročni zvezi in jih opisati v njihovi življenski polnosti." (Grafenauer 1940: 252) Še bolj pomembna pa je njegova ugotovitev, da je potrebno vsako "konkretno dejanje" obravnavati v skladu z "vplivom konkretne miselne strukture, v kateri se je izvršilo." (Grafenauer 1940: 253)

V razpravi o prvi odgovornosti zgodovinarja, v tem primeru povezani predvsem s tematizacijo razmerja zgodovinopisje - resnica, ni mogoče spregledati njegovega stališča, da imajo različne kulture različne resnice, da so celo "tako imenovane 'žvečne' vrednote različnih filozofskih sistemov in verstev ... oblikovno in vsebinsko pri različnih narodih in v različnih razdobjih istega naroda, da, celo v istem času in pri istem narodu različne, včasih celo nasprotno." Podobno je z ugotovitvijo, da imajo lahko besede, ki navidez pomenijo isto, povsem različno vsebino, na osnovi katere si je nato kot zgodovinar postavil "najvišji ukaz", t.j. "spoznavaj dobo z njenimi lastnimi merili, ne pa da bi ji vsiljeval svoja lastna" oz. prisegel na to, da "zgodovinar kot zgodovinar nikoli ne bo presojal kakega zgodovinskega dogodka z moralnimi merili".¹⁸ Kot kaže, mu je ves čas največ pomenilo spoznavanje in želja po razumevanju "vseh strani življenja". Pri tem se je vedno znova zatekal k izrazu *polnost*, ki bi ga mirno lahko primerjali z antično nazornostjo (*enargeian*), in s tem še dodajal, da poleg političnega obstaja še gospodarsko, socialno in kulturno življenje, ki ga, kot je poudaril že Spinoza, *ne kaže zasmehovati, objokovati niti prklinjati, temveč razumeti*.

II. Javna raba zgodovine in oblikovanje javnosti v zgodovinopisju

Grafenauer ni v svojem zavzemanju za razumevanje zgodovine nikoli zagovarjal stališča, da zgodovinar ne bi smel imeti "osebnega odnosa do obravnavanega predmeta". "Prav obratno!" je poudarjal v "Zgodovinski kulturi" ter dodal: "Čim bolj živo je to razmerje zgodovinarja, tem bolj bo znal postavljati vprašanja virom, ki jih uporablja." Po njegovem mnenju lahko na podlagi takega "razmerja" zgodovinar spozna "več

kaj svojega in novega, kar bi imelo neomajno veljavo in s tem neminljiv uspeh." *Zgodovinski časopis*, XXII, št. 1-2, 1968, str. 107.

¹⁷ Večino tega je zapisano tudi v razpravi *Med kronologijo in fikcijo*, (ZPS, Ljubljana 1993) v poglavju "Bogo Grafenauer", predvsem str. 173, 174.

¹⁸ V nadaljevanju je zapisal še naslednje: zgodovinar "niti na primer ne bo francoske revolucije obsodil s krščanskega ali socialističnega stališča, niti ji ne bo pel epopce s stališča individualizma. To prepušča drugim, sam pa se zadovolji s tem, da pokaže čim bolj živo in polno ter od vseh strani njeno nastajanje, rezultate življenja in njegova mčila, v katerih se je francoska revolucija rodila. Najvišji smoter mu bo, da bo spoznal francosko revolucijo tako, da bo razvoj dogodkov v resnici razumel po njihovi racionalni in iracionalni strani. Dobro ve, da bi razvoju z vsakega drugega stališča delal nasilje in krivico". Bogo Grafenauer, "Zgodovinska kultura", *Dejanje*, str. 253, 254.

kot samo nekaj kronoloških podatkov". Črpal bo lahko podatke iz življenja in tako izvedel mnogo več od nekoga, "ki nima vsaj nekega ideala" in zato "ne zna presoditi njihov pomen". Obenem je svoje bralce svaril, da tudi preprosta zamenjava politične zgodovine z gospodarsko ni prava rešitev, saj je gospodarsko in kulturno zgodovino prav tako mogoče podajati "ali samo v obliki suhoparnih dejstev ali tako, da jo učenec razume."¹⁹

Slednja izjava je glede na čas nastanka, t.j. začetek 40. let, še posebej zanimiva, saj kaže na to, da se je Grafenauer že zelo zgodaj začel zanimati za metodološka vprašanja. Obenem pa vidimo, da je zelo dobro zaznal čas pomembnih sprememb. Čas, ko so nastajala dela, kot je *Apologie pour l'histoire ou Metier d'historien*, ter čas, ko so se oblikovali temelji za občutno širjenje historičnega proučevanja.²⁰ Nekateri izmed takratnih avtorjev so pojasnjevanje vloge zgodovinarja razumeli kot temeljno vprašanje razvoja modernega zgodovinarja. Febvre je vedno znova poudarjal, da gre za neločljivo povezanost, saj je zgodovina predvsem znanost o ljudeh, znanost o človeški preteklosti. Seveda tudi o "dejstvih" - toda ali niso vsa dejstva, s katerimi se zgodovinar ukvarja, predvsem človeška dejstva, se je spraševal vedno znova. Svojim študentom na College de France je predaval, da je človek pravzaprav edini resni razlog za to, da se sploh ukvarjamo s preteklostjo.²¹

Njegov kolega in prijatelj Marc Bloch je bil za ta osnovna človeška dejstva, za družbo, v katero je verjel, pripravljen celo umreti. Pred tem je odlomke, ki so se mu najbolj vrezali v dušo, sproti tematiziral. S tem, da je popisal nenavaden poraz Francozov na začetku II. svetovne vojne²², je tudi na konkreten način predstavil svoje prepričanje, da mora zgodovinar s seizmografsko občutljivostjo reagirati na premike v okolju. Pravi zgodovinar je po njegovem mnenju hkrati publicist, organizator, učitelj, raziskovalec, in če je potrebno, tudi vojak. Med drugim tudi zato, ker je zgodovina "hibridni diskurz", diskurz, ki z družbo okoli sebe ne komunicira le z znanstvenimi, temveč tudi z vsemi drugimi oblikami znanja. Predvsem pa ni sprejemal nobenega spoznanja kot nekaj samoumevnega. To stališče mu je odločilno pomagalo pri opredelitvi odnosa med zgodovinarjem in politiko ter mu omogočilo ustvariti dela, ki so bila daleč od političnega, čeprav je politično dogajanje usodno vplivalo na njegovo življenje. Verjeti je namreč, da je političnost vsakokratne historične interpretacije predvsem v razkrivanju drugih, globljih slojev politike. (Raulf 1995 : 29)

To pa je veliko težja naloga kot preprosto popisovanje dogajanja, političnega ali kateregakoli drugega. Zgodovinar mora za njeno izpolnitev preseči razpetost med dve nasprotujoči si nalogi, ki se postavljata predenj. Po eni strani se mora odkrižati mitov in deformacij, ki bremenijo kolektivni spomin (kar dejansko pomeni, da jih mora na podlagi historične evidence kritično analizirati), po drugi strani pa mora - kot oseba, ki gradi in širi znanje - prispevati k oblikovanju zgodovinske zavesti svojih sodobnikov. Skratka, kot akter družbenega dogajanja je neločljivo povezan s svojim raziskovalnim

¹⁹ Ob tem je, sklicujoč se na Devnsona in Belowa (Devnson H. "Tristesse de l' historien", *Esprit*, april 1939; Below G. , *Die deutsche Geschichtsschreibung von den Befreiungskriegen bis zu unseren Tagen*, 1924) še posebej poudaril, da "Zgodovinar, ki hoče obvladati snov, in noče, da bi ga ta pokopala pod seboj, mora meriti zgodovinske dogodke na vrednotah, v katere veruje. Ne zato, da bi jih sodil, kakor je delal racionalist, marveč zato, da zna presoditi njihov pomen. V tem leži vsa teža besed, da teorija določa zgodovino." B. Grafenauer, "Zgodovinska kultura", *Dejanje* . . . str. 254.

²⁰ Mislimo predvsem na vlogo Luciena Febvra, ki je sredi tridesetih let z nastopnim predavanjem na College de France začel odprto borbo za *novo zgodovino* in se ga je kasneje tudi zaradi tega oprijel vzdevek "oče historične antropologije".

²¹ Podoben podatek najdemo tudi v Lucien Febvre, *Das Gewissen des Historikers*, (ur. Ulrich Raulf), Fischer Wissenschaft, Frankfurt/M 1990, str. 246.

²² Mislimo seveda na njegovo delo *L'étrange défaite*, ki pa je podobno kot *Apologie pour l'histoire ou Metier d'historien* izšlo šele po njegovi smrti leta 1946.

delom.²³ Ali, kot bi dejal Enrique Florescano, zgodovinar je rezultat različnih kolektivnih akcij, obenem pa želi zakonitosti preteklosti preseči tako, da sprotne in nujne spremembe metod in tehnik preučevanja oblikuje na podlagi izzivov sedanjosti.

Glede na to bi zgodovino lahko imenovali tudi veda za razumevanje ("profession of understanding") oz. način, ki nam omogoča, da se prestavimo v drug prostor in čas in se spoznamo z drugimi kulturami. (Florescano 1994:43) Tega stališča seveda ne moremo enačiti s prastarim prepričanjem, da je zgodovina učiteljica življenja. Nasprotno, podobno kot Hegel davno pred nami vedno znova ugotavljamo, da nas zgodovina uči predvsem to, da se iz zgodovine ni mogoče ničesar naučiti. V današnjem času pa izstopa komentar Agnes Hellerjeve, ki poudarja, da nas zgodovina ničesar ne uči, pač pa se s tem, ko se poglobljamo vanjo, v resnici učimo o sebi.²⁴ Podobno je pravzaprav dejal že Vico, namreč da lahko razumemo samo svet, ki smo ga ustvarili sami. Zgodovina potemtakem ne more biti učiteljica življenja, marveč lahko predstavlja kvečjemu bolj ali manj znani poligon, na katerem skuša zgodovinopisje človeške postopke spoznati na podlagi človeške logike, zgodovinske spremembe (kot spremembe v življenju ljudi) pa razumeti skozi njihov razvoj.

Na prvi pogled gre za logično in ne pretirano zapleteno razmerje, toda takoj, ko ga skušamo podrobneje predstaviti, se naša razlaga razraste v sistem pojasnjevanja posameznih elementov tega razmerja, ali celo v vrsto zapovedi... Slednje zasledimo npr. tudi pri že omenjenemu mehiškemu kolegu Florescanu, ki je prepričan, da mora zgodovinar pri svojem delu spoštovati nekaj osnovnih pravil, predvsem pa se mora:

- izogibati tistih, ki želijo zgodovino zamejiti v ozek in enoznačen okvir determinizma, pa naj so to marksisti, strukturalisti ali funkcionalisti;
- izogibati razlagam, ki upoštevajo samo določene vzroke;
- prezreti omejenost starinarjev, ki proučujejo preteklo dogajanje samo zato, ker ga prekriva patina časa;
- odklanjati akademske golobjake, ki s pretirano delitvijo zgodovine na najrazličnejša področja, polja, discipline in specializacije onemogočajo razumevanje družbenega razvoja določene sredine, oz. boriti se mora proti tistim nameram, ki nas (zgodovinarje) drobijo v majhne, specializirane in izolirane skupine;
- povezovati zgodovino vsakdanjega življenja s socialno, kulturno in politično zgodovino ter globinsko analizo struktur in razsežnosti moči, predvsem pa odkrivati področja preučevanja, ki so bila v zadnjih desetletjih najbolj zapostavljena;
- rekonstruirati življenja ljudi ne glede na njihovo pomembnost in njihove biografije iztrgati različnim -izmom tega stoletja;
- vztrajati na temeljnih normah znanstvene komunikacije, jasnosti jezika in izraza;
- ponovno vzpostaviti osrednjo funkcijo zgodovinopisja, t. j. razlago razvoja družbe. (Florescano 1994 : 48)

Več kot polovico zgornjih zapovedi je že veliko prej na različne načine formuliral tudi Grafenauer. Najbolj jasno seveda v znanem predgovoru *Temeljni pojmi v zgodovini k Svetovni zgodovini*,²⁵ kjer je večkrat poudaril, da ima vsaka doba "določene mite in tabuje" in da je zato še posebej potrebno preučevati družbo kot celoto. Pri tem se mu je zdel izredno pomemben zgodovinar, in to ne le za odkrivanje virov in njihovo izpraševanje, marveč predvsem za zastavitev celotnega problema, kar seveda odločilno vpliva na oblikovanje končnega rezultata. Grafenauer je interpretacijo razumel kot

²³ Podobno tudi Francoise Bedarida, "Historical Practice and Responsibility" v *The Social Responsibility of the Historian*, (ur.) F. Bedarida, Berghahn Books, Providence / Oxford 1994, str. 1-6.

²⁴ Agnes Heller, *Teorija Istorije*, Rad, Beograd 1984. Predvsem poglavje V.: "Vrednosti u istoriografiji", 135-168.

²⁵ Bogo Grafenauer, "Temeljni pojmi v zgodovini", v Jochen Bleicken et alii, *Svetovna zgodovina*, Cankarjeva založba, Ljubljana 1976.

zrcalno sliko, ki nastane v "mediju" - zgodovinarju. Njemu je pripisoval tudi vso odgovornost za trdnost izsledkov, ki da je odvisna od njegove metodološke zrelosti in tehnične spretnosti pri uporabi virov. O Grafenauerjevem razumevanju pomena historične interpretacije za širšo družbo pa morda največ pove njegovo lastno prepričanje, ki ga je sicer povzel od Berra, da je zgodovina *znanost o človeški družbi*. Vedno znova govori o spoznavanju preteklosti človeštva, vendar ga podobno kot Marrouja ne zanimajo ljudje sami na sebi, marveč konkretni ljudje, ljudje v določenem prostorskem in časovnem okvirju. Ker se v nadaljevanju omenjenega predgovora posveti tematizaciji tega drugega (t.j. časovnega okvirja), predvsem pa ker iz te tematizacije potegne sklep, da posamezna doba, najbolj pa njena politična volja podpira določene problematike, druge pa onemogoča, je za nas na tem mestu še posebej zanimiv.

Ob vprašanju zgodovinarjeve družbene odgovornosti nas namreč še prav posebej zanima t.i. pojav "praznih predalov", pojav, ki ga je pred nedavnim v obrisih začrtal Anton I. Gurevich,²⁶ ko je želel ugotoviti stopnjo kritične samorefleksivnosti sovjetskih zgodovinarjev v času socialistične ureditve. Tudi sicer je to vprašanje postalo v zadnjem času nadvse atraktivno. Zelo natančno se mu posvečajo zgodovinarji (ob drugih družboslovcih) v sredinah, ki preživljajo demokratično preobrazbo. Gurevichev primer je le eden od najbolj značilnih, obenem pa se je med prvimi, če ne celo prvi, vprašal: Zakaj zgodovinarji podobno kot pisatelji ob koncu "totalitarnega" režima niso iz svojih predalov potegnili kritičnih analiz obdobja, v katerem so živeli? Zakaj niso v tisk predložili prepovedanih tekstov, ki so se jim nabrali v času, ko niso smeli javno pisati tega, kar so hoteli? Nenazadnje so bili njihovi sodobniki pisatelji v istem položaju, pa vendar so pri njih, kot ugotavlja Gurevitch, teksti vreli iz skritih polic takoj, ko je bilo to mogoče. Zakaj? Zaradi samocenzure(!), si odgovarja znameniti Rus in dodaja, da v bivši Sovjetski Zvezi poleg Aleksandra Zimina (sami dodajamo še Jurija Besmertnega) ni bilo skoraj nobenega zgodovinarja, ki ne bi bil predvsem žrtev lastnega strahu, danes pa krivdo vali na represivni režim. Če ne bi bilo njihovih sodobnikov - pa ne samo v SZ - pisateljev, ki so ta strah premagali, bi bila ta trditev močno pretirana..., tako pa je samo poenostavljena.

Poenostavljena zato, ker zanemarja vprašanje zgodovinske distance, ki je pogoj za konsistentno (kritično ali režimsko) historično refleksijo dolgoročnih družbenih sprememb. Toda to je seveda lahko samo delno opravičilo, saj po drugi strani ugotavljamo, da so nekatere sredine, med katere zagotovo sodi slovenska, premogle avtorje, ki so podobno kot njihovi kolegi v "svobodnem svetu" ugotavljali, da je tudi marksizem zelo hitro "prodal kavzalnost za teleološko gledanje na človeški razvoj" (Grafenauer), ter da se "ideologizacija zgodovine in trezna selektivnost v odnosu do preteklosti oddaljujeta od marksizma in približujeta cerkvenemu načinu mišljenja" in je zato "rušilna moč smisla zgodovine" ... nevarna le statični, dogmatizirani pameti s togo in trajno izbranimi alternativami" (Vodopivec).²⁷ Če je Vodopivčev tekst v tem pogledu manj prelomen,²⁸ nastal je namreč v relativno liberalnih osemdesetih, pa je Grafenauerjevo javno pisanje o mitih in tabujih politične volje v "železnih" sedemdesetih prav gotovo dovolj resen argument za našo trditev.

Predvsem pa pritrjuje prepričanju, da je Grafenauer že dve desetletji pred "prelomom" podobno kot Aaron Gurevitch prvo nalogo zgodovinarjev videl v njihovem zavzemanju za to, da razumejo jezik časa, s katerim se ukvarjajo, oz. da skušajo razvozlati

²⁶ Anton I. Gurevich, "The Double Responsibility of the Historian", v Francois Bedarida (ur.), *The Social Responsibility of the Historian*, Berghahn Books, Providence/Oxford 1994, str. 65-83.

²⁷ Peter Vodopivec, "Poskus opredelitve razvoja slovenskega zgodovinarstva z vidika odnosa zgodovina-ideologija", *Problemi*, št. 12, 1984.

²⁸ S stališča kasnejše historiografske razprave predstavlja ta tekst vsestransko prelomnico v nacionalnem zgodovinarstvu in ne le odsev politične klime.

njegov specifičen pomen. Na podoben način ga zaradi tega lahko približamo Ericu Hobsbawmu, predvsem pa njegovi trditvi, da "zgodovinarji na svoj predmet ne morejo in ne smejo gledati kot objektivni opazovalci in analitiki *sub specie aeternitatis*".²⁹ Skratka, Grafenauer je bil v svojih definicijah družbene odgovornosti zgodovinarja podobno kot njegovi (predvsem tuji) sodobniki prepričan, da ni nevtralnega odnosa do zgodovine. Nasprotno, skupaj z mnogimi tudi tukaj omenjenimi avtorji je opozarjal na to, da strogo objektivno gledanje na preteklost povzroča izolacijo določenega zgodovinskega dogajanja, kar pa je v nasprotju z vsakokratno življenjsko prakso, ki nas uči, da se interpret preteklega dogajanja pri svojem delu nikoli ne sooča z golimi in enostavnimi dejstvi. Vsako zgodovinsko dogajanje je kot sestavni del celotnega družbenega razvoja že umeščeno v širši in splošnejši kontekst.

Nekaj podobnega je pravzaprav ugotavljal že Johan Hujzinga, ki je v svojih razmišljanjih o naravi historičnega vedenja vedno znova ponavljal, da posamezni človek postane historična enota šele preko svoje vpletenosti v življenje, na podlagi svojega verovanja, skozi svoj odnos do okolja, umeščenost v čas ter stik z drugimi ljudmi.³⁰

III. Nič ni bolj praktičnega kot dobra teorija³¹

Isti avtor, na katerega se sklicuje vse več zgodovinarjev, je odlična iztočnica tudi za naš zadnji prizor. V njem bomo skušali tako z Grafenauerjevimi stališči kakor tudi s stališči njegovih sodobnikov opredeliti zgodovinarjevo odgovornost za sprotno teoretsko samorefleksijo. Odgovornost ali potrebo, na podlagi katere se vzpostavlja večina humanističnih in družboslovnih ved. Najlepši primer za to je filozofija, ki vse od antike naprej spraševanju o svoji vlogi v človeškem življenju namenja poseben podsistem vedenja. Zgodovinopisje je vse do 20. stoletja veljalo v tem oziru za kroničnega zamudnika in zato postalo predmet mnogih ugibanj, ali je v prvi polovici našega stoletja historiografska razprava sprožila prelomne epistemološke premike ali pa so - prav nasprotno - druge humanistične in družboslovne vede (literarna teorija, filozofija, antropologija, etnologija ter sociologija) odločilno vplivale na preoblikovanje historiografske govorice. Zanimivo je, da so bili in so v tej razpravi najmanj samozavestni prav zgodovinarji. Le-ti so in še vedno znova govorijo o krizi zgodovinopisja, predvsem pa o epistemološki krizi znotraj zgodovinarske stroke.

Med primeri zadnjih desetih let je za največje vznemirjenje poskrbel uvodnik marčevsko-aprilske številke revije *Annales* iz leta 1988, ki pravi, da "je napočil čas negotovosti". Da premeščanje disciplin "spreminja pokrajino znanosti, postavlja pod vprašaj utrjene prioritete" ter "dvomi v tradicionalne poti, po katerih je krožila inovativnost". Vladajoče paradigme, ki naj bi jih "iskali v marksizmu ali strukturalizmu, kakor tudi v zanesljivi rabi kvantifikacije, so izgubile svojo strukturno moč", kar pomeni, da tudi zgodovini "ni bila prihranjena splošna kriza, ki je zadela družbene vede".³²

²⁹ Eric J. Hobsbawm, "The Historian Between the Quests" v Francois Bedarida (ur.) *The Social Responsibility ...* str. 62.

³⁰ Johan Huizinga, "The Idea of History" v Fritz Stern (ur.), *The Varieties of History*, Vintage Books, New York 1973, str. 290.

³¹ Podnaslov si sposojamo pri Nadi Serajnik Sraka, ki je v svojem tekstu "Odnosi z javnostmi: Od omaloževanja do priznanja" (*Media Marketing*, Oktober 1995, str. 32) zapisala, da so ta zgovoren naslov izbrali prireditelji izobraževalnega seminarja evropske konfederacije za odnose z javnostmi v Maastrichtu oktobra (26. 28.) 1995 in opozorila na problem neosveščenosti slovenske javnosti kadar gre za vprašanja "komuniciranja z javnostmi". Odnos posameznih slovenskih gospodarskih in upravnih organizacij do premišljenega in urejenega komuniciranja s svojim okoljem je neverjetno podoben odnosu lokalnega zgodovinopisja do metodološke in teoretske samorefleksije. V obeh primerih gre za stanovsko samozadostnost nekaterih vplivnih akterjev malega sistema na periferiji, ki zaradi drobnih ugodnosti lokalne klientelistične mreže blokirajo oblikovanje sodobnega strokovnega okolja.

³² Roger Chartier, "Zgodovina danes. Dvomi, izzivi, predlogi", *Filozofski vestnik* 1/1995, str. 65.

Na podoben način se je po Chartierjevih besedah odzval ameriški zgodovinski časopis (*American Historical Review*), ki je leto zatem napovedoval, da je vrnitev literature "pahnila zgodovinske študije v globoko epistemološko krizo". Poleg tega pa naj bi pod vprašaj postavila "naše zaupanje v trdno in določljivo preteklost, ogrozila možnost historične reprezentacije in spodkopala našo sposobnost, da sami sebe umestimo v čas".³³ Ameriški primer je še posebej zanimiv, saj potrjuje vtis, da prihajajo v zadnjem času vse pomembnejše vzpodbude v historiografski razpravi prav iz severnoameriških univerz. Tam nastajajo v zadnjih letih tudi temeljna dela s tega področja. Omenimo samo najnovejši: Kellnerjevo razpravo *Language and Historical Representation*³⁴ in Rothovo knjigo *The Ironist's Cage*,³⁵ ki obe nadaljujeta tradicijo odličnih tekstov Haydna Whita (*Content of the Form*). Tam nastajajo nenazadnje tudi nove konceptualizacije, med katerimi sta prav gotovo nova tematizacija kulturne zgodovine in Geertzov koncept *lokalne zgodovine*.

V Evropi je razprava deloma podlegla črnogledosti *Annalistov*, hkrati pa se je oblikovala zahteva, "da se zgodovina podredi postopkom števil in serij" oz. se vpiše v 'Galilejevsko' paradigmo znanja.³⁶ Se pravi, da se prilagodi tisti opredelitvi strukturnih razmerij, do katere se dokopljemo na podlagi kvantificiranja pojavov, izdelovanja serij in statističnih obravnav. Galilejevska paradigma se v mnogočem naslanja na *strukturalistično*, saj se na podoben način posveča ugotavljanju struktur in razmerij, "za katere se je - neodvisno od percepcije in namenov posameznikov - predpostavljalo, da upravljajo ekonomske mehanizme, organizirajo družbena razmerja,"³⁷ ter vzpostavlja govorico o preteklosti.

Na podlagi takšnih razmišljanj se je zgodovinopisje lahko dokončno oddaljilo od "čiste kartografije posameznosti in od preprostega inventariziranja posameznih primerov ali dejstev. Foucault bi dejal, da se je končno rešilo 'dokaj mršave ideje o realnem', ter da so se zamajale navidez večne gotovosti. Chartier pa ugotavlja, da so "zgodovinarji postali bolj občutljivi za nove sociološke ali antropološke pristope in (so) pod tem vplivom hoteli obnoviti vlogo posameznika v konstrukciji družbenih vezi. Od tod izvira precej temeljnih premikov: od struktur k virom, od sistemov razmer k živetim razmeram, od kolektivnih norm k posameznim strategijam."³⁸ V ta okvir vključujemo tudi mikrozgodovino, ki je najprej v Italiji, nato pa v Španiji vzpostavila deloma spremenjen zgodovinski postopek, ki se je "navdihoval v interakcionističnih ali etnometodoloških modelih." *Microstoria* je podobno kot *lokalna zgodovina* poskušala na podlagi neke posebne situacije rekonstruirati način, kako posamezniki proizvajajo družbeni svet prek svojih povezav ali nasprotij. V tem primeru predmet historiografske obravnave "niso več strukture ali mehanizmi, ki zunaj vsakega subjektivnega stališča urejajo družbena razmerja, ampak so to racionalnosti in strategije, ki jih sprožajo skupnosti, sorodstvene skupine, družine in posamezniki."³⁹

Skupna značilnost večine sodobnih historiografskih usmeritev je potemtakem zanimanje za razmerja med ljudmi in ne toliko strukturne značilnosti posameznih družb. Zgodovinopisje se vse bolj vrača k definiciji, da je osnovni kriterij za to, kaj še sodi v

³³ Tukaj povzeto neposredno po članku Davida Harlana "Intellectual History and the Return of Literature", *American Historical Review*, 94/1989, str. 881.

³⁴ Hans Kellner, *Language and Historical Representation. Getting the Story Crooked*, University of Wisconsin Press, Madison 1989.

³⁵ Michael S. Roth, *The Ironist's Cage. Memory, Trauma, and the Construction of History*, Columbia University Press, New York 1995.

³⁶ Carlo Ginsburg "Spie. Radici di un paradigma indiziario", v *Miti, emblemi, spie. Morfologia a storia*, Einaudi, Torino, 1986, tukaj po Roger Chartier "Zgodovina danes ...", str. 66.

³⁷ Prav tam, str. 65-66.

³⁸ Prav tam, str. 66.

³⁹ Prav tam, str. 66-67.

zgodovinarsko obravnavo, *človek*. Ali, kot bi dejal Grafenauer, "odločilni kriterij" so "ljudje, njihova medsebojna razmerja in obenem zunaj njih vse, kar je na ta razmerja vplivalo".⁴⁰ Zelo pomemben je poudarek na "*vse, kar je na človeška razmerja vplivalo*," saj se tako lahko priključimo Berrovi trditvi, da je zgodovina "*znanost o človeški družbi*," ali Marroujevi definiciji, da gre za "*spoznavanje preteklosti človeštva*". Oba Francoza omenjamo predvsem zato, ker se je nanju skliceval tudi Grafenauer, ko je ugotavljal, da so "med sestavinami preteklega dogajanja, ki jih mora zgodovinar upoštevati ... tudi takšne, ki same po sebi niso predmet zgodovine", npr. naravne nesreče oz. spremembe vse vrst, ki so vplivale na "življenje raznih skupin ljudi." Po njegovem mnenju velja podobno tudi "za razna fizikalna spoznanja ... gospodarske in družbene pogoje." Po drugi strani pa ugotavlja, da "zgodovinarja seveda ne zanimajo ljudje sami na sebi - kakor naravoslovca ali zdravnika - marveč le *konkretni ljudje*, ljudje v določenem krajevnem in časovnem okviru. Ne le da nobenega dogodka ni mogoče ločiti od kraja, kjer se je zgodil, treba je tudi upoštevati, da je mogel *konkretni zgodovinski prostor* sam kot eden izmed zgodovinskih pogojev vplivati na potek zgodovinskega dogodka ali procesa." Toda ta vpliv po Grafenauerjevem mnenju ni odvisen le od geografskega značaja prostora, "marveč v prvi vrsti od stopnje gospodarskega in družbenega razvoja določene človeške skupnosti in njene sprejemljivosti za različne lastnosti pokrajine." Na podoben način je nato opredelil tudi *časovni okvir*, ki "ima za zgodovino poseben pomen", saj ni važno samo, koliko časa je določen proces v preteklosti trajal, temveč je potrebno ugotoviti njegovo "konkretno mesto ... v širšem zgodovinskem razvoju". Podobno kot je potrebno ugotoviti "okolice, zaradi katerih je nastal, in posledice, ki jih je sprožil". Razpravo o časovnem okvirju je nato sklenil z razmišljanji, ki jih srečamo v vsakem uvodu v sodobna teoretska in metodološka razglabljanja. "Čas za zgodovinarja ni le vedno enaka mera (vsaj na Zemlji!), marveč vsebuje - podobno kot zgodovinska pokrajina - že različne strukture (npr. pojmi žpetnajsto stoletje, doba reformacije, predmarčno obdobje, obdobje med obema vojnama', itd.) in silovite razlike v tempu razvoja.... Vsekakor pa je pri katerikoli zgodovinski disciplini šele z določitvijo krajevnega in časovnega okvirja ustrezno zahtevi po tisti konkretnosti, ki je ena izmed njihovih bistvenih značilnosti."⁴¹

Ob tem se je seveda zavedal tiste stereotipnosti, o kateri je dobra štiri desetletja pred njim govoril že Hujzinga, ko je razpredal o tem, kam vse nas lahko zapeljejo splošni pojmi, kot so npr. kapitalizem, fevdalizem, demokracija, itd., ali koncept klasične periodizacije (antika, srednji in novi vek). Podobno kot Hujzingo je tudi njega vedno znova vznemirjala serija polarizacij, znotraj katerih mora "operirati" zgodovinopisje. Tudi on si je zastavljal vprašanja, "ali zgodovina stremi k spoznanju posameznega ali občega(?), konkretnega ali abstraktnega(?), enkratnega ali ponavljajočega se(?)." Po drugi strani je podobno kot njegov starejši nizozemski kolega vedno znova zatrjeval, da v zgodovinopisju ne gre za deskripcijo, marveč za oblikovanje konceptov(!), da sta namen historične metode tako analiza kot sinteza(!) ter da s proučevanjem posameznikov stremimo k ugotavljanju značilnosti celotnih družb(!)...., saj nenazadnje že od Heraklita dalje vemo, da je nemogoče odkriti, katero zrno piramide sproži njeno osipanje: prvo ali tisoče(!)?⁴² Glede na to se je vedno znova strinjal s tistimi pred njim in ob njem, ki so poudarjali, da ni mogoče potegniti stroge črte med zgodovino in filozofijo zgodovine, saj vsak historični diskurz (implicitno) vsebuje tudi filozofijo zgodovine. Kot izjemno radoveden in za vse argumetirane definicije dojemljiv avtor namreč ni mogel

⁴⁰ Bogo Grafenauer, "Temeljni pojmi o zgodovini" v Jochen Bleicken et alii, *Svetovna zgodovina*, Cankarjeva založba, Ljubljana 1976, str. XXIV-XXV.

⁴¹ Prav tam. Vse citate in sicer od opombe št. 40 naprej, najdemo na strani XXV.

⁴² Johan Huizinga "The Idea of History" v Fritz Stern (ur.), *The Varieties of History*, Vintage Books, New York 1973.

ostati zaprt v disciplino, ki se je vzpostavljala na podlagi prepovedi (Nietzsche). Disciplino, katere t.i. "historiografska metoda" ni bila nič drugega kot sredstvo za oblikovanje pripovedi (brez vsakega zanimanja za to, v kakšni povezavi sta lahko pripoved in dejstvo), disciplino, katere zastopniki so se zvečine izogibali vsaki samorefleksiji ali izbruhi domišljije. Cena takšne drže je znana, posledice pa zadevajo zgodovinarje v Evropi in ZDA, na severu in jugu, na vzhodu in zahodu....⁴³ Vseskozi je namreč jasno, da zgodovina nima (v primerjavi z drugimi humanističnimi in družboslovnimi vedami) skoraj nikakršnega konceptualnega in kategorialnega aparata, zaradi česar vedno znova prihaja do nekonsistentnih kvazipostmodernističnih izvajanj, češ da zgodovina tako ali tako ni do konca dokazljiva, historična interpretacija pa samo bolj ali manj zanimiva retorična vaja.

Takšna izvajanja niso nova niti redka niti enoznačna. Nasprotno, za njih sta značilni predvsem dve (diametralno nasprotni) izhodišči. *Prvo* odločno zanika možnost interpretativnega oblikovanja "zgodovinske resnice", ki bi bila razumljiva (in sprejemljiva) za večino pripadnikov določene skupnosti. *Drugo* pa temelji na pretiranem poudarjanju (po možnosti ene same) zgodovinarske interpretacije in se močno približuje že omenjenemu arhaičnemu prepričanju, da je *zgodovina učiteljica življenja*. Tako prvo kot drugo ne zmore neobremenjeno razmišljati o tem, "da je vsa zgodovina, kakršnakoli že je, vedno neka pripoved, organizirana na podlagi podob in obrazcev, ki mobilizirajo imaginarne pripovedi". Še več, na podlagi takšnega razmišljanja so nekateri izzivalno trdili, "da je kar konec vsakršnih razločkov med fikcijo in zgodovino" in da je vse skupaj samo "fiction-making operation".⁴⁴ Npr. zgodovina tako po Chartierjevem retoričnem samoizpraševanju "ne prinaša nič več (ali nič manj) resničnega spoznavanja kot kakšen roman", in povsem iluzorni so poskusi, da bi klasificirali ali hierarhizirali dela zgodovinarjev po epistemoloških kriterijih, ki naj bi pokazali njihovo veliko pertinentnost, ko gre za poročanje o pretekli resničnosti, ki je njihov predmet. Obstajal je " ... odpor do tega, da bi imeli zgodovinske pripovedi za to, kar zelo očitno so: verbalne fikcije, katerih vsebine so tako izmišljene kot odkrite in katerih oblike imajo več skupnega z njihovimi dvojniki v literaturi kot pa z onimi v znanosti." (H. White op. p.)

Edini kriteriji, ki po Chartierjevem mnenju dopuščajo določeno diferenciacijo historičnih diskurzov, izhajajo iz njihovih formalnih lastnosti. Samo semiološki pristop k proučevanju tekstov omogoča, da "presodimo o zanesljivosti tekstov (kot pričevanj o dogodkih in pojavih, ki so glede nanje zunanji), da pregledamo vprašanje o 'iskrenosti' teksta, njegovi objektivnosti, in da njihov ideološki aspekt vidimo bolj kot produkt (bodisi lastnega interesa ali interesa skupine, zavestnih ali nezavestnih impulzov), kot pa sam proces..." V takšnem stališču, ki ga v zadnjem času ob Chartierju zagovarjajo tudi mnogi drugi zgodovinarji, se odraža premik interesa od vsebine proučevanega teksta na "njegove formalne lastnosti ..., ki jih obravnavamo ... kot dinamični proces".⁴⁵ V njem se zrcalijo menjave različnih interpretativnih kodov, preko katerih je nekdaj zanikana subjektiviteta znova vzpostavljena v bralcu, "ki naj bi realistično predstavilo sveta vzdrževal zavoljo njene sorodnosti do imaginarnega razmerja, ki ga ima subjekt do svoje lastne družbene in kulturne situacije".⁴⁶

⁴³ Evrope in Amerik ne izvzemamo samo za to, da bi opozorili na to, da se ukvarjamo predvsem z zahodnjaško tradicijo temveč tudi zato ker verjamemo Blochovi ugotovitvi, da je bila "... naša civilizacija vedno nadvse pozorna do svoje preteklosti ...", vse od naših skupnih 'učiteljev' Grkov in Rimljanov, ki so bili predvsem "... zgodovino pisoči ljudje". Kasnejše krščanstvo pa je po Blochovem mnenju tako ali tako "... religija zgodovinarjev. Drugi religiozni sistemi so namreč bili svojo vero in običaje zmožni nasloniti na mitologijo, ki je bila skoraj zunaj človeškega časa", Glej Marc Bloch, *The historian's craft*, Manchester University Press, Manchester 1992, str. 4.

⁴⁴ Roger Chartier, "Zgodovina danes", str. 76.

⁴⁵ Prav tam, str. 77.

⁴⁶ Hayden White, *The Content of the Form. Narrative Discourse and Historical Representation*, John

Glede na to ni važno, ali zgodovinar piše v literarni obliki, temveč dejstvo, *da ne dela literature*. Predvsem pa je pomembna operacionalizacija historičnega spoznanja. Je to, kar zgodovinarji počnemo, odraz ali objektivno dejstvo; in zakaj je, če je odraz, še vedno naša zgodovina.... To, da oba, tako pisatelj kot zgodovinar (zavestno ali ne) reflektirata svoje početje, vemo že dolgo. Že dve desetletji nas to učijo teoretiki postmoderne, kar pa za to razpravo ni bistvenega pomena. Bolj pomembno je opozarjati na *odvisnosti*, ki zgodovinarja ločujejo od pisatelja. Bistveni sta predvsem dve: *prva* je odvisnost od virov, od arhivov torej, kjer so viri najbolj pogosto ohranjeni, *druga* odvisnost pa se oblikuje na podlagi kriterija znanstvenosti, t.j. glede na tehnične postopke, ki so "postopki zgodovinarjeve ročnosti oz. spretnosti obvladanja obrti."⁴⁷ Namreč šele na podlagi zadostnega obvladovanja metod in tehnik lahko zgodovinar dokaže, da spoznanje, ki ga producira "sodi v okvir obvladljivega, predvsem pa preverljivega znanja. ... Da je zgodovinsko znanje mogoče misliti kot nekaj verjetnega, čeprav se je pot, po kateri hodimo ... zelo zožila - tako za tistega, ki bi hotel hkrati zavrniti redukcijo zgodovine na literarno dejavnost (plod čiste, svobodne in poljudne radovednosti), kakor za onega, ki bi hotel opredeliti njeno znanstvenost zgolj na podlagi spoznavnega modela fizičnega sveta..."

Chartieu, ki ga na tem mestu še enkrat citiramo,⁴⁸ se v svojih trditvah vedno znova sklicuje na de Certeauja oz. na prepričanje, da je zgodovinopisje "znanstvena" praksa in kot tako proizvajalec spoznanj, katerega modalitete so odvisne od spreminjanja tehničnih postopkov, prisil, ki mu jih vsiljujejo družbeno tkivo in institucije znanja, znotraj katerih poteka, pa tudi pravila, ki obvladujejo njegovo pisavo. Na podlagi razmišljanj že umrlega kolega pa nato oblikuje kombinacijo, ki pravi, da je zgodovina "diskurz, ki poganja konstrukcije, kompozicije podobe, ki sodijo na področje narativne pisave, se pravi literature, ki pa hkrati producira celoto 'znanstvenih' izjav, če s tem razumemo zmožnost, da se vzpostavi celota *pravil*, ki omogočajo, da 'nadzorujemo' *postopke*, ki so narejeni po meri *produkcije* določenih predmetov".⁴⁹

Na podoben način se tudi mi vedno znova sklicujemo tako na Grafenauerja kot na tiste maloštevilne kolege, ki so skušali vprašanje "Kaj je zgodovina (?)" dopolniti še z vprašanji "Zakaj (?)", "Za koga (?)", in "Kako (?)" ter na podlagi tega (z vso dolžno skromnostjo) sklepamo, da nam je podobno kot njim *HISTORIČNO MIŠLJENJE PRE(I)ŠLO V KRI (!)*.

SUMMARY

The Power and Responsibility

The article is based on selected sections of Bogo Grafenauer's work in which multiple responsibility of a historian is emphasised: research consistency, usually interpreted as a basic analysis and interpretation of sources; social responsibility, meaning self reflection of the phenomena and the impact of the historical interpretation in the wider social perspective and last but not least the methodological responsibility, including identification and interpretation of the main theoretical issues in historiography.

On the basis of these issues and responsibilities it is realised that Grafenauer's work was a fight against reduction of historical science and its strict division in comparison with sociology on the grounds of the actual development of historiography. This

Hopkins University Press, Baltimore 1987, str. 192-193.

⁴⁷ Roger Chartier, "Zgodovina danes", str. 77.

⁴⁸ Prav tam, str. 78.

⁴⁹ Prav tam, kakor tudi v Michel de Certeau, *The Writing of History*, Columbia University Press, New York 1988, predvsem poglavje "The Historiographical Operation" (str. 56-113).

approach is characterised by an increasing shift from the "extraordinary" (e. g. merely political) towards a study of the "general" (e. g. economy, society, institutions, ideas), from studying "periods" to studying "problems", from the analysis of an individual process to comparative history. Like his foreign contemporaries in the profession, he opposes the reduction of history to events and suggests the future of the science in establishing inner connections between everything in the past, inner laws of individual periods in history.

Because of that, Grafenauer's "approach to history" should not be associated with the neo-Marxist views of his Slovene and Yugoslav colleagues (even the younger ones). His alignment in favour of a Marxist conception of historical science, complemented by the principles of sociological historiography does not follow currently typical ideological paradigms, but his own conceptions of the development of historiography. At the same time, his later methodological discourses reveal that he remained open to all "conceptions" apart from those which were not based on continuing professional or research work.

JURIJ BESSMERTNYJ

Predgovor k objavi***Bernard Lepetit, Yean-Yves Grenier: Réponses à Youri Bessmertny**

V sodobni zgodovinski znanosti težka naletimo na sodbe, s katerimi bi se vsi strinjali. Ena od takih sodb, ki jo sprejemajo malodane vsi, se tiče vloge, ki jo ima tako imenovana "Šola Analov" v zgodovinopisju 20. stol. Njen izjemni vpliv priznavajo ne le privrženci, temveč tudi nasprotniki. Zgodovina te znanstvene smeri od trenutka, ko je prvič opozorila nase (1929), in do konca 80. let, ko so jo začeli glasneje kritizirati, je bila že večkrat predmet posebnih raziskav.

Sedanje vodstvo revije ni odlašalo z odgovorom na to kritiko. Nekaj uredniških člankov (1988, št. 2; 1989, št. 6; 1994, št. 1) in sprememba skoraj polstoletnega podnaslova januarja 1994 (namesto: "Annales. Économies, Sociétés, Civilisations" - "Annales. Histoire, Sciences Sociales") so napovedali nujnost "d'une redéfinition provisoire mais non éphémère de la réflexion et du travail collectifs". Dejansko je to bila usmeritev v spreminjanje - v večji ali manjši meri - paradigme revije in znanstvene smeri, ki jo ta poseblja.

Razumljivo je, da konkretne vsebine podobnih sprememb ni mogoče formulirati vnaprej. Te se oblikujejo le postopno in v tesni povezavi s konkretno raziskovalsko prakso. Kljub temu pa najbrž ni bilo dvoma, da so v Comité de Direction revije obstajali določeni osnutki takšnih sprememb. Opaziti jih je bilo v nekaterih lakoničnih frazah uredniških člankov, zlasti še tistega, ki je uvajal januarsko številko 1. 1994. Za pojasnilo sem spomladi 1994 zaprosil Bernarda Lepetita, enega od najdejavnejših članov Comité de Direction, njegovega nekdanjega odgovornega tajnika. Na moja vprašanja sta mi čez nekaj mesecev odgovorila Bernard Lepetit skupaj s sedanjim direktorjem uredništva M. Jeanom-Yvesom Grenierom. S prijaznim dovoljenjem obeh mojih dopisnikov sem istega leta objavil te odgovore v ruskem prevodu v znanem ruskem letnem zborniku "Odisej" (katerega odgovorni urednik sem tedaj bil). V francoskem originalu ta pisni "intervju" doslej še ni bil objavljen.¹ Vesel sem, da lahko priobčim original tega intervjuja v izdaji, posvečeni spominu znamenitega slovenskega zgodovinarja Boga Grafenauerja.

Ne da bi seveda obnavljal vsebino intervjuja, bi vendarle rad opozoril bralce na dve ali tri, po mojem mnenju posebno zanimive okoliščine.

Prvo, kar se mi zdi še zlasti pomembno, je poudarjeno prizadevanje obeh avtorjev odgovorov, da bi pri poskusih osmišljanja preteklosti celoviteje upoštevala ustvarjalno vlogo "libre jeu des acteurs". Prav ti "acteurs de l'histoire", tj. individui, ki so neposredno ustvarjali preteklost, so zdaj postavljeni v prvi plan zgodovinskega prizorišča. In prav zaradi aktivnosti teh "acteurs de pasée" zgodovina po mišljenju Lepetita in Greniera stopa pred nas kot "catégorie de la *pratique sociale*" (in ne kot *vnaprej določena* celota socialnih odnosov, ki se nekako dviga nad individui in jih sili v določena ravnanja). V tem vidim težnjo, da bi analizi nadindividualnih struktur in procesov postavili nasproti analizo konkretnega obnašanja posameznih subjektov, sposobnih sprejemati individualne sklepe; v spopadih teh individuov se ravno uresničuje "libre jeu

* Gl. bibliografijo v: Peter BURKE. The French Historical Revolution: The Annales School 1929-1989. Stanford 1990, pp. 131-147; gl. tudi: Sur un point crucial. Débat autour des "Annales", ou: Comment écrire l'histoire aujourd'hui et demain. Sous la dir. de You. Bessmertny. Moscou, 1993 (en russe).

¹ Tovrstni namen italijanske revije Rivista di Storia della Storiografia Moderna za zdaj še ni uresničen.

des acteurs". To pomeni po mojem kar upoštevanja vredno spremembo poudarkov v razumevanju in obravnavanju objektov zgodovinske spoznave.

Odtod nikakor ne izhaja zanikanje pomembnosti "l'environnement historique dans son ensemble". Avtorja intervjuja nista zanemarila ne vloge zgodovinskega okolja ne globalnega zgodovinskega procesa. Vztrajata le pri zavračanju vsakršnega determinizma pri obravnavi preteklosti in nastopata proti "des modèles explicatifs globaux de type marxiste". Zavzemata se za bolj pretanjeno analizo zgodovinskih procesov, ki upošteva "la diversité des régimes temporels" in ne omalovažuje "la nature sociale du temps de l'histoire". Na tej podlagi se po njunem mnenju lahko izoblikuje pozitivno zgodovinsko znanje, ki omogoča proučevati med drugim tudi diahronijo.

Priznam, da se mi ni posrečilo do kraja razumeti intenc mojih pisnih sogovornikov, zadevajočih "la prise en compte du temps, qui devient l'objet de réflexions à part entière". Mogoče temu ni krivo le moje premajhno poznavanje strokovnih raziskav s tega področja, temveč tudi določena abstraktnost formulacij avtorjev intervjuja, kar zadeva temporalne vidike.

Nimam pa nikakršnih dvomov glede smisla njunih izjav, ki poudarjajo široke možnosti diahrone analize tako v zgodovini kot v drugih družbenih vedah. V teh sodbah vidim direktno opozicijo paradigme sedanjih "Analov" skrajnemu skepticizmu v ocenjevanju možnosti zgodovine kot vede o preteklosti, kakršen se je razširil v zadnjem desetletju. Izviri tega skepticizma so tesno povezani s tako imenovanim jezikoslovnim obratom in postmodernističnim izzivom. V nasprotju s takim skepticizmom objavljeni odgovori vsebujejo dokaj očitno izraženi optimizem glede zgodovinskega znanja. Kot meni Lepetit, danes ne moremo govoriti o "jezikoslovnem", temveč o "zgodovinskem" obratu v socialnih vedah, kajti zgodovinski (diahroni) pristop je začel vdirati na področja ved kot so ekonomika, sociologija in antropologija, kjer so ga prej šteli kot nekaj tem znanostim tujega.

Z vsem tem se sklada tudi druga teza avtorjev intervjuja, v kateri vidijo prvo od dveh temeljnih načel zgodovinskih raziskav. Gre za to, da se v zgodovini kot eni od socialnih ved lahko formulirajo trditve, ki so *preverljive*. Ali ne pomeni to, da je zgodovinar zmožen kopičiti drobce objektivnega znanja o preteklosti? V vsakem primeru avtorja intervjuja, kot se zdi, dokaj določeno nastopata proti tistemu skrajnemu relativizmu v zgodovinski analizi, ki si je v zadnjem času pridobil tako veliko število privržencev.

Sem daleč od tega, da bi enačil ideje avtorjev priobčenega intervjuja z značilnimi potezami raziskovalske prakse zgodovinarjev, ki se zbirajo okrog sodobnih "Analov". Prav tako ni razloga, da bi razlagal izjave dveh članov Comité de Direction kot da predstavljajo mnenje celotnega uredniškega odbora. Menim pa vendarle, da so te izjave zanimive za vse tiste, ki jih vznemirja usoda ene najbolj plodovitih smeri sodobnega zgodovinopisja.

* * *

Y. B. *Qu'est ce qui, selon vous, a amené le changement dans les Annales?*

B. L. Le changement de sous-titre et la modification de la composition du comité de direction de la revue sont le résultat, sans aucun doute provisoire, d'un processus engagé depuis plusieurs années. Au milieu des années quatre-vingt, à la fois en France et à l'étranger, les critiques s'étaient multipliées contre la revue. Georges Duby, François Dosse, Immanuel Wallerstein et quelques autres expliquaient, publiquement et par écrit, que le rôle des *Annales* était achevé, et qu'en poursuivant l'entreprise, les responsables de la revue trahissaient l'esprit des fondateurs.

Nous nous sommes d'abord émus de ces critiques, et nous avons été bien près de les

reprendre à notre compte. Puis nous les avons analysées dans leur contexte. Au même moment, on voyait en effet se multiplier dans l'historiographie les plaidoyers pour un retour à d'anciennes manières de faire de l'histoire. Une histoire des idées, ou bien une histoire du politique détachées de l'analyse de leurs conditions sociales de production et d'exercice, la réutilisation comme méthode des vieilles techniques narratives des chroniques, l'attention renouvelée à la biographie des "grands hommes": tout cela nous paraissait surtout l'expression d'une incertitude généralisée sur ce qu'il convenait de faire. Ainsi, les critiques multipliées contre les *Annales* valaient moins pour le contenu du procès qu'elles engageaient que pour leur signification sociale: en se portant parfois candidats pour une restauration, leurs auteurs témoignaient de la perte d'une référence commune dans la cité savante. De la même façon, il nous semblait que l'écart croissant entre l'enseignement universitaire et la recherche témoignait d'une incapacité de la seconde (puisque l'enseignement est toujours celui d'un savoir reconnu) à s'accorder sur une hiérarchie des questions ou des méthodes en fonction de leur importance ou de leur intérêt.

Les éditoriaux publiés en 1988 ("Histoire et sciences sociales, un tournant critique?") et en 1989 ("Tentons l'expérience"), prenaient acte de cet émiettement, indiquaient la nécessité d'une redéfinition provisoire mais non éphémère de la réflexion et du travail collectifs, avançaient quelques propositions générales en ce sens. Elles étaient fondées sur deux principes et désignaient pour la recherche deux questions prioritaires. Premier principe: parce que l'histoire appartient au groupe des sciences sociales, l'histoire est une technique, fondée sur la manipulation et l'expérimentation: une pratique y définit la pertinence des énoncés. Second principe: l'interdisciplinarité est un cas de transfert culturel; les emprunts réciproques s'opèrent sur fond de langages disciplinaires déjà constitués dont il serait dommageable d'annuler la spécificité. Quant à l'agenda de la recherche, on proposait d'y inscrire en tête la question des identités et des liens sociaux d'une part, et celle des modèles temporels élaborés et utilisés par la discipline d'autre part.

L'expérience des quatre années qui ont suivi nous a démontré que le changement des pratiques et le renouvellement des questionnaires ne se décrètent pas, mais qu'ils se construisent et s'éprouvent en situation. Le changement de sous-titre au niveau symbolique et surtout l'élargissement du comité à des non-historiens ont eu précisément pour but de créer cette situation. Il s'agit, comme en 1988-89, d'un pari. Nous le croyons conforme aux principes fondateurs d'une revue dont la seule continuité réside dans la recherche, raisonnée et opiniâtre, de l'innovation.

Y. B. *Quels sont les déplacements conceptuels concernant les processus de connaissance?*

J. Y. G. Il est indéniable que les déplacements conceptuels ont été nombreux ces derniers temps, même si leur multiplicité et l'absence d'innovations radicales rendent leur repérage difficile. Je soulignerai deux d'entre eux qui sont à distinguer pour leur capacité de renouvellement.

Le premier concerne l'identification des objets étudiés qui devient plus floue et susceptible d'une perpétuelle remise en cause. Des notions jadis bien codifiées par l'historiographie comme celles de "découvertes" de "culture" ou de "prix", presque naturelles à force de sembler évidentes, sont désormais l'objet de questionnaires multiples. Faits historiques construits par l'historien, ils apparaissent également comme travaillés en permanence par les acteurs de l'histoire qui redéfinissent par leurs pratiques et leurs interactions ces notions changeantes que l'historien a eu tendance à figer. Ces nouvelles approches obligent à prendre en considération l'environnement historique dans son ensemble, à accorder une place importante aux usages et aux pratiques ainsi qu'au libre jeu des acteurs. L'enjeu en vaut la peine car ces

recompositions d'objet, cette complexité nouvelle observée dans le réel ouvrent sur une richesse d'analyse plus considérable qu'auparavant.

Le second concerne la prise en compte du temps, qui devient l'objet de réflexions à part entière au lieu d'être le simple résultat de schémas trop connus. On peut y voir la conséquence des limites inhérentes aux modèles temporels anciens dont les enseignements sont aujourd'hui épuisés et sans doute aussi un effet de méthode. Les méthodes récentes ont mis en évidence la diversité des régimes temporels à l'oeuvre dans l'histoire et leur nature changeante, irréductibles à des constructions préétablies. Au-delà de l'aspect technique, elles conduisent à l'abandon des modèles explicatifs globaux (de type marxiste, mais pas seulement) au profit des analyses fines qui mettent en évidence les cheminements temporels complexes, souvent imprévisibles, toujours construits à partir de l'historicité même des processus. Les approches sociales de la micro-histoire, les analyses politiques autour de la révolution française comme la nouvelle sociologie historique des sciences partagent ce souci d'explorer un temps reconstruit irréductible à tout déterminisme. Des notions fortes comme celles d'irréversibilité ou d'indépendance d'une évolution (qu'elle soit politique, économique ou autre) par rapport aux conditions initiales apparaissent empiriquement dans le champ de la réflexion historique et commencent à la renouveler.

B. L. Par un effet des modalités du moment de circulation internationale des idées, une grande attention est portée au "linguistic turn" qu'auraient récemment connu des sciences sociales soudain excessivement attentives à leur nature discursive. Il me semble qu'en fait le tournant principal est ailleurs. Il réside dans un "point de vue historique" adopté en même temps dans la plupart des sciences sociales.

Voici trois exemples. En anthropologie, ce sont les modèles de l'anthropologie structurale qui sont remis en cause. Marshall Sahlins, par exemple, s'efforce de démontrer que ce que les anthropologues appellent structure est un objet historique. D'un côté, les catégories culturelles, dont l'ensemble forme la structure, donnent sens à l'histoire et aux événements. De l'autre, l'histoire impose ses démentis aux représentations structurées du monde, si bien que, dans l'action, la structure s'expose et se transforme: elle se reproduit historiquement, en changeant. En sociologie, un modèle récent propose de voir les actions humaines comme une série de séquences où les personnes mobilisent des compétences acquises pour légitimer leur action dans une situation présente. Il oppose ainsi le temps court de l'actualisation au temps long des assignations identitaires et des déterminations par l'habitus (P. Bourdieu) ou par l'inégal accès à la propriété des moyens de production (Marx). En même temps, il se propose de décrire comment, dans le développement de la situation, se construit un ordre social qui permet à la relation entre les hommes de se poursuivre. En économie, contre la théorie dominante qui suppose l'existence d'un équilibre a-temporel au sein d'un marché concurrentiel parfait, de nouvelles propositions ont également été élaborées. Elles opposent à la temporalité purement logique des modèles dominants un temps historique (celui des innovations techniques, de la dynamique des organisations, de la formation des normes), socialement produit et marqué d'irréversibilité.

Tous ces travaux témoignent d'un "tournant historique" dans les sciences sociales. Celles-ci, comme le souligne le sociologue Jean-Claude Passeron, visent toutes le monde historique et organisent leurs explications en fonction du découpage d'un contexte qu'elles opèrent dans le déroulement non reproductible des phénomènes. Mais, peut-être plus encore, toutes établissent la diachronie en facteur explicatif fondamental: les états passés du système et les modalités présentes de leur actualisation dans l'action y sont placés au centre des modèles analytiques. Nous ne plaçons pas pour leur importation directe en histoire, mais nous souhaitons qu'on y prenne la mesure de leurs effets. En particulier, ils conduisent, nous semble-t-il, à prêter une attention renouvelée

à la société, et à analyser celle-ci comme une catégorie de la pratique sociale (c'est à dire par exemple de considérer que les identités ou les relations sociales n'ont pas de nature mais seulement des usages). Cette orientation pragmatique amène évidemment à réexaminer, sur des bases nouvelles, les modèles chronologiques élaborés par la discipline et les régimes temporels attribués aux sociétés d'hier et d'aujourd'hui.

Y. B. *Sur quelle base les nouveaux membres du comité de direction ont-ils été sollicités?*

B. L. On se gardera ici de trop rationaliser: des habitudes de travail, des affinités anciennes, certains équilibres à l'intérieur du comité s'ajoutent aux nécessités d'un projet intellectuel dont le contenu n'est pas pré-déterminé mais se construit progressivement. Je dirai seulement, pour être bref, que l'arrivée de Jocelyne Dakhlija et de Jean-Yves Grenier ne traduit pas seulement le souci, constant depuis les lendemains de la guerre, de rajeunir très régulièrement la direction de la revue. Tous deux ont été sollicités pour leurs compétences: la première pour l'attention qu'elle porte à l'historicisation des catégories anthropologiques, le second pour l'acuité de ses réflexions sur les nouveaux modèles temporels élaborés à l'intersection de la statistique et de l'économie. J'évoquais il y a un instant les nouvelles propositions élaborées en sociologie et en anthropologie: Laurent Thévenot et André Orléan en sont parmi les protagonistes les plus actifs. Le premier, statisticien, économiste et sociologue (j'ignore s'il apprécierait d'être qualifié de la sorte) a contribué dans les années quatre-vingt à la réélaboration des catégories socio-professionnelles de la statistique officielle de la France. Il développe depuis plusieurs années des travaux sur les modalités de l'accord, de la justification et de la légitimation sociales et s'efforce de comprendre comment les individus, en société, construisent "des choses qui tiennent" (c'est à dire qui s'ajustent et qui durent). André Orléan s'attache à l'élaboration collective d'un modèle d'analyse de la coordination économique par les conventions. Il s'agit de prendre en compte les multiples formes sociales qui, tout en ayant une logique très éloignée de la logique concurrentielle, concourent considérablement au fonctionnement et à l'efficacité des économies de marché. Enfin Michael Werner est attentif, à partir du point de vue de l'histoire sociale des idées, aux modalités des transferts culturels et intellectuels. Son terrain de recherche, l'Allemagne, présente pour la revue l'avantage supplémentaire d'une ouverture sur une historiographie longtemps moins connue que ses homologues anglaise, américaine ou italienne.

Y. B. *L'accent mis sur les temps actuels ne laisse-t-il pas présager d'une réduction de l'intérêt porté traditionnellement à l'histoire du Moyen-Age?*

J. Y. G. Il faut relativiser ce qui n'est guère une nouveauté. Les *Annales* ont toujours eu pour souci d'analyser les temps actuels; l'éditorial de la première livraison en 1929 est imprégné de cette tension qui unit la compréhension du présent et l'analyse du passé. Cela ne signifie aucunement, bien au contraire, un désintérêt pour telle ou telle période.

On peut voir dans cette attention au présent la conséquence de deux exigences. La première est que l'historien ne doit pas se désintéresser de l'époque dans laquelle il vit. C'est au contraire dans sa capacité à éclairer les problèmes cruciaux du moment autrement que ne le font les autres sciences sociales que l'histoire tire une légitimité qui va au-delà de celle acquise par la seule connaissance érudite du passé. Les temps actuels ne bénéficient donc d'aucun statut privilégié dans les *Annales*, seulement d'un statut équivalent à celui des autres périodes - ce qui déjà, il est vrai, nous différencie des autres revues d'histoire - car nous considérons que la lecture historique du présent fait partie intégrante du métier d'historien. Les études retenues pour cette rubrique ont toutes pour caractéristique de privilégier la dimension temporelle des phénomènes contemporains, c'est à dire les diachronies qui permettent de rendre compte aussi bien du changement que des contradictions de la modernité.

La seconde exigence est que le passé n'est toujours qu'une construction rétrospective bâtie, de près ou de loin, sur les valeurs d'aujourd'hui. L'attention accordée au présent réjoint ici l'intérêt porté aux autres sciences sociales. Il s'agit de comprendre où et comment naissent les idées, les notions, les concepts grâce auxquels l'historien remonte dans le temps de l'histoire : en bref, de ne pas donner dans l'illusion que le temps s'écoule toujours en sens unique, du passé vers le présent.

B. L. La question ne se pose pas dans les termes où vous les énoncez cher Youri Bessmertny. D'une part, rien n'assure qu'il existe des périodes privilégiées pour le renouvellement historiographique: les plaidoyers qui insistent sur l'irréductible spécificité de l'histoire du temps présent nous paraissent même douteux. D'autre part, si nous ne souhaitons pas engager les diverses sciences sociales à se faire les auxiliaires de l'histoire ou à devenir, au prix de quelque réduction, une économie, une anthropologie ou une sociologie du passé (le temps des volontés impérialistes est terminé), c'est tout autant sur le terrain du présent qu'il convient d'engager le dialogue.

Au delà de ces raisons pratiques, l'attention au présent que comporte l'étude des "temps actuels" nous paraît avoir une vertu heuristique forte. Elle rappelle que, du fait de la nature sociale du temps de l'histoire nul point de vue extérieur ne peut être tenu par rapport au temps historique. Les frises chronologiques que l'on s'attache parfois à faire dessiner aux jeunes élèves établissent une double fiction: celle d'une évolution de l'humanité établie de manière positive, au terme d'une exploration systématique du passé; celle d'un déroulement objectivé, sans point de vue, sur l'ensemble de cette évolution. Au contraire, le temps suppose une vue sur le temps. Cette vue n'est nulle part ailleurs que dans le présent qui actualise sous la forme de la mémorisation et du projet le passé et le futur. Cette proposition vaut à deux niveaux: celle de l'historien engagé dans une procédure de modélisation, et celle des acteurs du passé, engagés en leur temps dans le présent d'une situation. Elle affecte à la fois le contenu et la forme du modèle que la recherche historique élabore.

JANEZ MAROLT

Antična arhitektura

Poznavanje grške in rimske arhitekture je orientacija pri prostorskem oblikovanju slehernega arhitekta. Antični temelji stavbarstva so s svojimi prvini in njihovo skladnostjo ustvarili arhitekturna telesa ter notranje in zunanje prostore izoblikovali v celovito umetniško delo, največkrat tudi skladno s prostorom okolja. Postavitev posamičnih stavb in drugih arhitekturnih prvin je v takšnih medsebojnih razmerjih, da ustvarja oblikovan naselbinski prostor. To že spada v zasnovo urbanizma. Obenem pa arhitektura oblikuje krajino, se ji prilagaja ter jo vključuje.

Rimski arhitekti so se ozirali v Grčijo, grški v Egipt, Mezopotamijo, Fenicijo in Perzijo ter na visoko anatolsko planoto k Hetitom. Ideje in nova spoznanja so prenašali v svoj prostor. Evropski, afriški in azijski kulturni in arhitekturni elementi so v Grčiji doživeli sintezo. Visoke kulture v loku rodovitnega polmeseca so prispevale pomembne elemente v zakladnico grške misli z mnogih področij: arhitekture, medicine, matematike, umetne obrti in s številnih področij uporabne in funkcionalne umetnosti; prispevale so tudi prvine literarnega ustvarjanja, pravnih kodeksov, enako velja za pisavo in kalendar. Vse imajo svoje korenine v visokih rečnih kulturah Starega vzhoda; zlasti v obdobju helenizma in po njem se ta vpliv in pretok dobrin v obe smeri izredno okrepi.

Ko se je arhitektura osamosvojila in preseгла naravno dane ali sproti prirejene zasilne prostore, je postala ciljno vodeno in smotno naravno opravilo. Težnja antične arhitekture je bila ustvarjati trajne in življenjsko pomembne vrednote, v umetnostnem svetu pa si je podrejala tudi vse druge likovne stroke in jih vključevala. V obdobjih razcveta ustvarja iz njih celostno umetnino in v sebi zaokrožen svet, ki zadovoljuje potrebo po smotni oblikovanosti prostora. Antična arhitektura ni le stvar ene ali za eno generacijo, skozi stoletna spoznanja je zorela v kulturni zavesti tudi kot arhitektura za vse čase. Ljudje se rojevajo že milijon let, pišejo šele šest tisoč let, svoja bivališča in svetišča pa si človek gradi in ureja, kolikor je staro človeštvo. Razvoj arhitekture in njenih elementov lahko zasledujemo od prazgodovine do današnjih dni.

Osnovni elementi arhitekture so: **notranji prostor**, ki je namenjen določenim potrebam, npr. stanovanju, delu oz. delavnici, počitku, pokopu, verskim obredom ..., in **zunanje telo**, ki s svojo konstrukcijsko komponento uresničuje, zagotavlja in varuje notranji prostor. S svojo kompozicijsko oblikovno komponento usklajuje posamezne konstrukcijske elemente, namreč stene, strop, stebre, odprtine, okna, vrata ..., ter jih povezuje v harmonično celoto. Arhitektura temelji na osnovah tehnično-konstrukcijskih spoznanj in dognanj statike, spada pa na področje umetnosti. Zajema projektiranje in izvedbo logično in funkcionalno povezane, estetsko uravnotežene ter idejno jasno definirane izgradnje, npr. stavbe, templja, pa najsi gre za posamezne zgradbe ali naselja v sklopu regionalne arhitekture, urbanizma, vrtov ali nasadov v smislu hortikulture.

Stavbarstvo kot umetnostna stroka ustvarja s svojimi stavbnimi prvini in njihovo skladnostjo arhitekturna telesa. V njegovo širše območje spada postavitev posamičnih stavb in drugih prvin v takšnih medsebojnih razmerjih, da ustvarjajo oblikovan naselbinski, urban prostor. V podobnem smislu zajema arhitektura tudi oblikovanje krajine. Prve elemente srečamo že v starem Egiptu in Mezopotamiji: npr. viseči vrtovi kraljice Semiramide.

Arhitektura nudi prostornino treh razsežnosti, ima takorekoč monopol nad njimi. Materijo oblikujemo, prostor pa se uveljavi sam. Prostor sugerira gibanje; ko vstopimo vanj, nas napolni z doživetjem prostora. Oko sledi perspektivi, izvor svetlobe v prostoru

nas potegne za seboj. Ariadnina nit v razvoju antične arhitekture se nikoli ne pretrga, neprestano se vrača k svojemu imanentnemu bistvu, k oblikovanju življenjsko in estetsko najustrežnejšega prostora. Človek je bil in ostaja kánon za arhitekturo vseh časov. Arhitektura ni le tehnika obvladovanja prostora, ampak tudi umetnost, ki prostor tako izoblikuje, da ga človek sprejema kot vrednoto, in ki človeka spodbuja h gibanju v tem mikrokozmosu lastne kreativnosti, lastne prostorske zamejitve.

Pri opremljanju notranjščine sodelujejo tudi druge umetnostne stroke, v antičnem obdobju najbolj izrazito umetna obrt, kiparstvo in slikarstvo oz. arhitekturna plastika. Poglavitna stroka, s katero se arhitektura uresničuje, je **gradbeništvo**. Arhitekturo lahko pojmuje tudi kot uporabno umetnost, saj omogoča vsakovrstne dejavnosti, zlasti tiste, ki zahtevajo pokrit in zaščiten prostor. Z razvojem civilizacije se je število teh dejavnosti množilo in vsaka je narekovala potrebno prostorsko organizacijo in različne pristope k arhitekturnemu oblikovanju.

Po namenu delimo stavbe na **javne zgradbe**, ki služijo širšim družbenim, upravnim in verskim dejavnostim, in na **zasebne stavbe**, ki nudijo človeku prostor za njegovo zasebno življenje. Družbena arhitektura ima več kot 5000-letno tradicijo, podobno kot koledar in pisava, zasebne zgradbe pa so stare toliko kakor človeštvo.

Arhitektura je oblikovalka življenjskega prostora, prostor pa je najvažnejša konstanta skozi vso zgodovino arhitekturne misli. France Stele je v *Architecturi perennis* zapisal, da je v arhitekturnem snovanju vizija močnejša od resničnosti. Arhitektura se je v posameznih obdobjih manifestirala kot odraz materialne kulture in izraz gospodarske moči nekega prostora in časa, je odraz politične volje, velikokrat tudi verskega zanosa. **Arhitekture brez naročnika ni**. Njen razvoj od najstarejših časov človekove naselitve do zgodnjega srednjega veka raziskuje arheologija, od srednjega veka do danes pa umetnostna zgodovina, ki obravnava arhitekturo po zgodovinskih slogih; z arhitekturnim izročilom pa se ukvarjajo tudi druge stroke. Razvoj gradbene arhitekturne umetnosti proučuje zgodovina arhitekture kot splošna veja umetnostne zgodovine, razvojne in z novostmi oplojene arhitekturne trende pa proučuje arhitekturna kompozicija. Znanstveno-tehnično problematiko arhitekture proučuje več vej te iste znanosti: konstrukcijske, projektantske in na statiko vezane discipline.

Umetnostna zgodovina in arheologija ilustrirata v svojih prikazih, knjižnih objavah, analizah gradiva ter interpretacijah najdb antičnega obdobja svoje ugotovitve z bogatim slikovnim gradivom ali risbami o arheoloških izkopavanjih in najdbah.

Nekatere gradbene mojstrovine antičnega obdobja so še danes dobro ohranjene, tudi zaščitene. V večini najdb pa gre za ostanke ali preostanke posameznih arhitekturnih spomenikov ali naselij. To, kar je ohranjeno, je predmet obravnave. Hipoteze so stvar špekulacije.

Literature o antični arhitekturi je veliko. Vendar v slovenščini še nimamo sistematično in celostno prikazane (zgodovine) antične arhitekture niti v časovnem niti v prostorskem okviru.

Študije Iz. Cankarja, F. Steleta, E. Cevca, T. Kurenta, M. Detonijeve, J. Kastelica, N. Šumija, P. Fistra, J. Kušarja, J. Marinka in L. Muhiča ter številni prevodi strokovnih del z uvodnimi študijami in analizami posameznosti so razprli široko paleto antičnih gradbenih prvin. Prikazu glavne teme velikokrat sledi praktična aplikacija v slovenski prostor. Na tem področju so opravili tudi slovenski arheologi pionirsko delo. Brez njihove analize ni osnov za nadaljnje raziskave antične arhitekture na današnjih slovenskih tleh.

Iz velikih zgodovinskih obdobjev Egipta, Mezopotamije, Grčije pa tudi iz evropskega srednjega veka se je ohranila svetiščna oz. sakralna arhitektura. V zgodovini je bila religija med temeljnimi in odločilnimi izhodišči za nastanek in razvoj arhitekture. Prve stavbe so bile kulturne: grobnice, svetišča, oraklji. Vsaka arhitektura je imela v določeni

nem okolju tudi specifičnosti tega okolja, zlasti v notranji opremi. Od ohranjene antične arhitekture se je do danes ohranila monumentalna arhitektura ali pa vsaj njene prvine. France Stele v Eseju o arhitekturi označuje arhitekturo kot uresničen stil človeškega življenja. Vemo, da so imanentni zakoni njenega razvoja vezani tudi na njene biološke zakone. Nič ni večno, kar nastane.

Lok, svod in kupola se v zelo preprosti obliki že pojavljajo v Mezopotamiji in Egiptu. Grčija tega ne pozna. V Rimu dominirata v obdobju cesarstva lok in obok, kupola se še oblikuje.

Iz mikenskega obdobja se je ohranila čudovita arhitektura, medtem ko štiristo let pomikenskega obdobja nima ohranjenih monumentalnih zgradb. Vemo pa, da je imela skoraj vsaka grška polis v tem obdobju akropolo, da je ohranjenih kar nekaj elementov infrastrukture, npr. vodovodi, trgi ... Arhitekti so svoje najboljše sposobnosti postavili v službo grškega mitosa. Zdi se, da je grška klasična arhitektura s stebriščem in zunanjim okrasjem dala zunanji formi prednost pred njeno vsebino. V pozni helenistični in tudi v rimski arhitekturi prevlada načelo, da je v arhitekturi prostor pomembnejši od lupine. Prostorninsko lupino tvori odslej manj dragocen gradbeni material, to sta opeka in omet. Masivna stena premaga členjeno artikulacijo, npr. panteon v Rimu.

Grški tempelj ni molilnica, ampak prebivališče antropomorfnega božanstva. Glavni prostor v grškem templju; megaron/ lat. cella, je s časom pridobil poleg preddverja še začelje oz. opisthodomos. Pročelje so okrasili s stebri, pojavi se tempelj - prostylos. Stebri so krasili krajše stranice templja. Najljubši in tudi najlepši tip templja je postal peripteros, tj. tempelj, obdan z vseh strani s stebri. Steber je najznačilnejši element v arhitekturni zasnovi grškega templja. V antični grški arhitekturi se grški mitos prepleta z znanostjo in umetnostjo in ju navdihuje.

Morja široka cesta je povezovala sredozemske obale in zagotavljala pretok blaga, ljudi, idej, kulturnih dobrin in znanstvenih spoznanj. Mediteranska klasična arhitektura, požlahtnjena z bogastvom idej starega Vzhoda, je postala temelj novega evropskega arhitekturnega izročila. Rimska arhitektura je s sintezo vplivov Grčije in Etrurije ustvarila povsem novo kvaliteto. Ko je Konstantin Veliki leta 330 prestolnico države prenesel na vzhod v Bizanc, se krog mediteranske antične arhitekture sklene.

Troje arhitekturnih mojstrov in označuje rimsko-bizantinsko stavbarstvo: panteon, krščanska bazilika in Hagia Sofija, ki že odraža intenzivne vplive Vzhoda. Prostor v teh zgradbah je postal samostojen, funkcionalno namenjen in podrejen osnovni ideji postavitve stavbe. Steber postane dekorativni element preddverja. Panteon in Hagia Sofija pomenita z veličastno kupolo in prenosom tektonike na zunanjo lupino sklepni sunek zagona in odraz žlahtnosti v antični arhitekturi.

Srednjeveška arhitektura je dediščino antike prevzela. **Steber nadomesti stena.** Krščanska antična arhitektura postane negibna, dokler ne razbijejo te enotnosti novi gradbeni slogi. Svetna arhitektura antike je šele od karolinške dobe dalje z roko v roki s sakralno arhitekturo nadaljevala izročilo antike. Vključitev grškega helenističnega izročila z njegovimi čutnotelesnimi elementi je v semitsko-judovsko in krščansko tradicijo prinesla Evropi številne novosti v umetnosti, tudi v arhitekturi.

Edini ohranjen teoretični prikaz arhitekture kot umetnosti in praktične tehnike iz antičnega obdobja je Vitruvijev delo De architectura libri X iz 1. stol. pr. Kr. Vitruvij pravi, da mora arhitektura izpolnjevati tri temeljne pogoje: necessitas = uporabnost, venustas = lepota, firmitas = trdnost. Za primerjavo je zanimiva misel o izhodiščih v arhitekturi slovenskega arhitekta Maksa Fabianija (1865-1962), ki je za presojo in hkrati kot vrednostno izhodišče glede arhitekture postavil naslednje kriterije: enotnost v merilu, motivu in materialu.

Naravne danosti okolja so ne le določale in omogočale materiale, s katerimi so v antiki gradili, ampak so preverjali estetiko s kvalitetnimi dosežki širšega področja tako

v motiviki kot proporcij tudi glede na nivo kulturnega okolja. Znanost je v nekaterih prvinah postala dekla umetnosti, celo njen garant. Drugače bi se v antiki podrlo veliko več zgradb, kot se je. Ohranile so se nam le tiste, ki predstavljajo idealno simbiozo znanosti in umetnosti, enako velja za materiale. Kamen, opeka in les so ohranili do danes svojo naravno veljavo. Trajnost materialov določajo njihove naravne danosti. Izbor materialov opravi še danes arhitekt ali gradbenik.

Arhitektura antike sestavi iz kvalitetnih gradbenih elementov sijajne mojstrovine. Tako sledimo piramidam, templjem in obeliskom v Egiptu, ziguratom, stolpom in kraljevim prestolnicam Perzije, templjem, gledališčem, stadionom in akropolam Grčije. V Rimu se amfiteatru, cirkusu, termam, trgov, stadionom, vilam in templjem pridružijo še objekti infrastrukture: kloaka, akvedukti, ceste z mostovi, na podeželju villa rustica.

Med najzgovornejše primere pretoka arhitekturnih vzorcev sodi triladijsko svetišče Kabira v Samotraki, ki je z apsido, kripto in drugimi posebnostmi postalo prototip kasnejših krščanskih bazilik. V semantični interpretaciji je treba reči, da krščanska bazilika definira osnovno idejo prostora z oltarjem, ki je osrednje stičišče Boga in človeka, kot sklep slavnostne obredne komunikacije; vse do danes ostaja osnovna misel krščanske arhitekture.

Bazilika kot profana monumentalna stavba je prvotno služila za zbirališče meščanov, trgovcev, kot prostor zabave; podobno velja za portike tj. galerije na stebrih, in trge, ki so bili najprej prostori za izmenjavo informacij in šele nato prostori za izmenjavo dobrin.

Antična arhitektura brez dvoma pomaga odkrivati korenine evropskega arhitekturnega izročila, s pregledom razvojnih trendov in prostorskih vplivanj pa dodaja dragocene kamenčke v mozaik vednosti in znanja o antični arhitekturi. Lahko rečemo, da sta čas in gibanje četrta dimenzija antične arhitekture, ki sega tudi v naš prostor in čas.

Izbrana literatura o antični arhitekturi

- Babilonska, asirska in mezopotamska umetnost, Ljubljana 1980 (Katalog k razstavi);
 BUEHLMANN J., Die Architektur des classischen Altertums und der Renaissance, Stuttgart 1893;
 DETONI Milica, KURENT Tine, Modularna rekonstrukcija Emone, Ljubljana 1963;
 FISTER Peter, Umetnost stavbarstva na Slovenskem, Ljubljana 1986;
 FLON Christine et alii, Der grosse Bildatlas der Architektur, München 1990;
 FRANKFORT Henri, The Art and Architecture of the Ancient Orient, Harmondsworth 1954;
 GERMANN Georg, Einführung in die Geschichte der Architekturtheorie, Darmstadt 1987;
 GRABRIJAN Dušan, Zgodovina arhitekture I, Ljubljana 1961;
 GRANT Michael, Die Welt der Antike, München/Zürich 1964;
 JOERG Kurt Gruetter, Aestetik der Architectur, Kohlhammer 1987;
 KOCH Wilfred, Baustilkunde, München 1988;
 KOSTOF Spiro, A History of Architecture, New York 1985;
 KURENT Tine, Modularna evritmija šempetrskih edikul, Ljubljana 1970;
 LAVEDAN P., Histoire de l'urbanisme, Paris 1966;
 MANSBRIDGE John, Graphic History of Architecture, London 1967;
 MUHIČ Lojze, Krožne kompozicije v arhitekturi, Ljubljana 1988 (doktorska disertacija);
 MUMFORD Lewis, Mesto v zgodovini, Ljubljana 1969;
 MUŠIČ Marjan, Veliki arhitekti I, II, III, Maribor 1965;

- NESTEROVIĆ N. Bogdan, *Arhitektura starog veka*, Beograd 1952;
 PALLADIO Andrea, *I quattro libri dell'architettura*, Milano 1968 (faksimile);
 PEVSNER N. Nikolaus, *Oris evropske arhitekture*, Ljubljana 1966;
 ROBERTSON D.S., *A Handbook of Greek and Roman Architecture*, Cambridge 1943;
 SCRANTON L. Robert, *Greek Architecture*, New York 1962;
 SEAR Frank, *Roman Architecture*, London 1982;
 SETON Lloyd et alii, *Ancient Architecture Mesopotamia, Egypt, Crete, Greece*, New York 1974;
 STELE Francè et alii, *Architectura perennis*, Ljubljana 1941;
 STELE Francè, *Esej o arhitekturi*; V: *Napori*, Ljubljana 1955;
 VITRUVIUS, *De architectura libri decem* // angleški prevod: Vitruvius, *The ten books on Architecture*, prevod: M.H. Morgan, New York, London 1960; srbohrvaški prevod: *Deset knjiga o arhitekturi*, prevedel Lopac Matija, Sarajevo 1952;
 WARD B. JOHN - Perkins, *Roman Architecture*, New York 1977;
 WATKIN David, *A History of Western Architecture*, London 1986;
 WHULER Mortimer, *Roman Art and Architecture*, New York 1964;
 ZEVI Bruno, *Pogledi na arhitekturo*, Ljubljana 1959;

SUMMARY

The Ancient Architecture

The development of architecture and its form can be traced from prehistoric times to the present day. The author mentions that the roots of architecture emanated from civilizations of the Old East found along rivers, namely the fertile crescent. It follows that the Ancient Romans based their architecture on that of the Ancient Greeks who were preceded by the Ancient Egyptians, Mesopotamians, Phoenicians, Persians, and the Hittites who dwelled on the high plains of Upper Anatolia. Ancient architecture does not end with a generation. Man's constant exposure over the centuries has enhanced his cultural awareness using ancient forms as a basis for what is modern architecture. Ariadna's thread should never be cut, as it acts as a link to nature - shaping the existence and aesthetics of what is suitable spatiality. Man was and still is today's instigator of architecture. Ancient Greeks manifested their myths to the best of their abilities through the medium of architecture. Architecture without admirers ceases to exist.

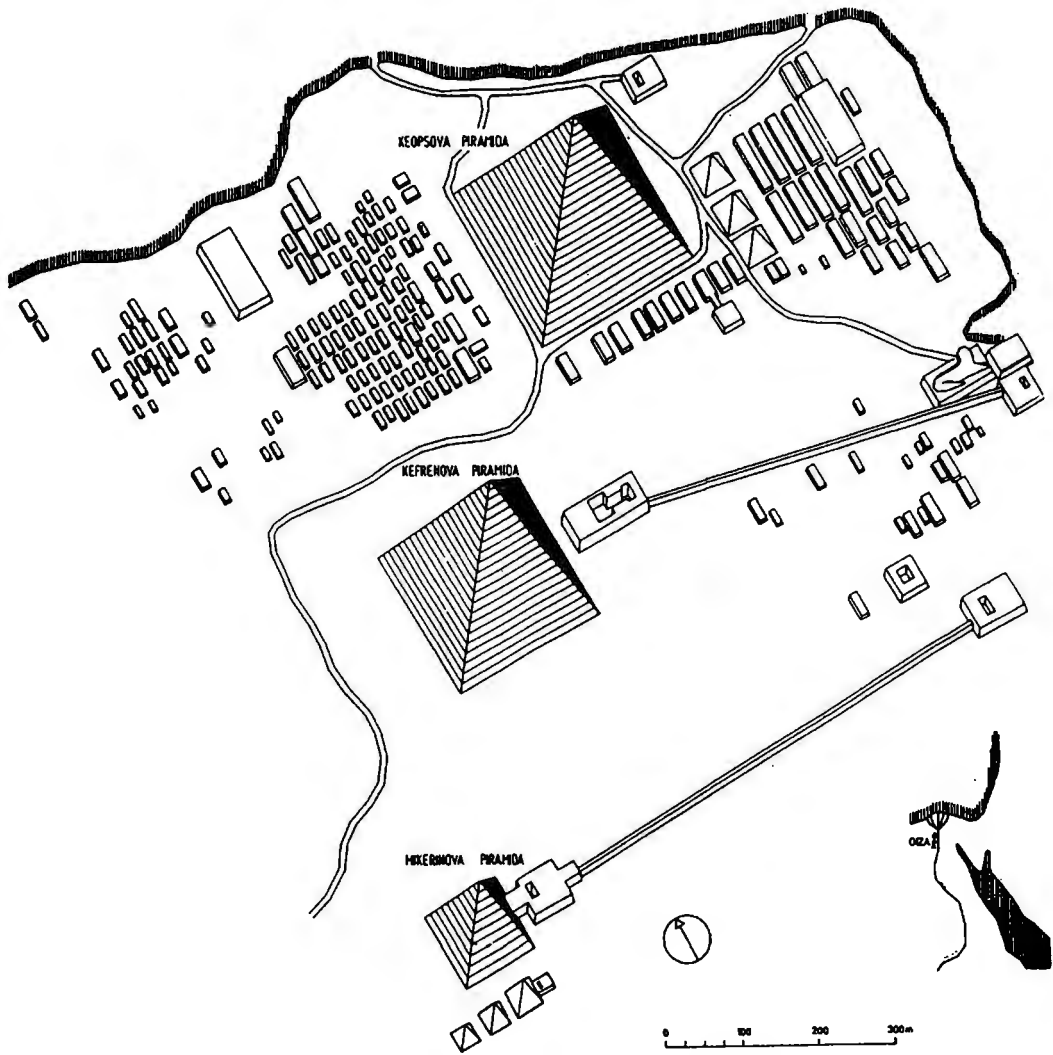
In their simplest forms the vault, arch, and dome were evident in Mesopotamia and Ancient Egypt. However, in Ancient Greece it was unknown. In Ancient Rome the vault and arch dominated followed by the formation of the dome. The basis building materials used included rock, clay-brick, and wood which even now are the basis materials for any construction.

In Ancient Greece the external structures such as columns and decorations dominated over a building's internal aspect. However, the architecture of the late Hellenistic era, as well as that of Ancient Rome, was based on the principle of space being more important than the external shell of a building. The basis feature of Ancient Greek architecture was the column while for the Ancient Romans the wall.

The author analyses also the theoretical starting points of architecture in Vitruvius' work "De architectura libri decem": *necessitas, venustas, firmitas*.

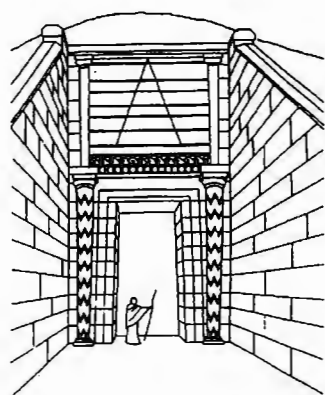
Ancient architecture thus follows a circular pattern starting in the East, then flowing on to Ancient Greece and Rome and again repeating itself in the East - Byzantium where it is complete.

PRILOGE:*

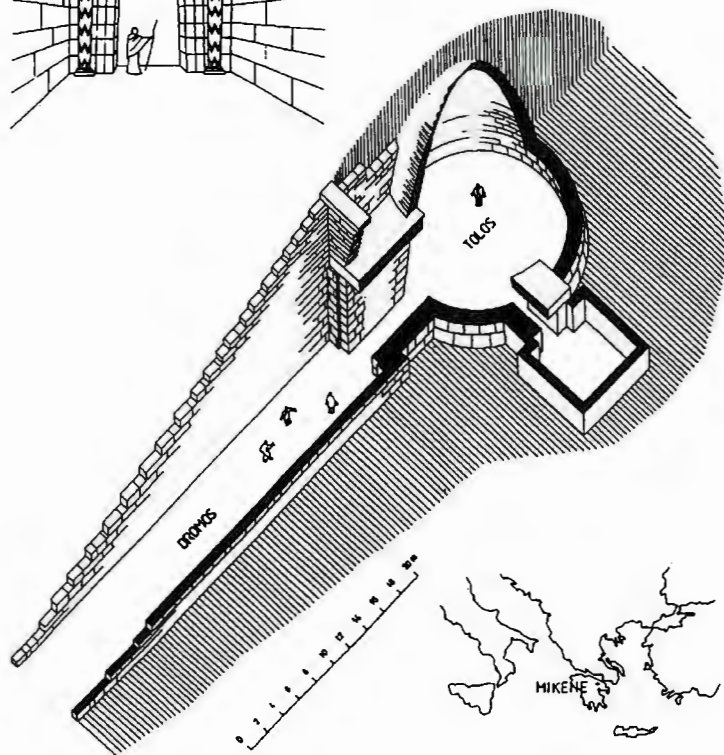

Velike piramide in nekropola pri Gizah (2686-2181 pr. Kr.)

* Prof. dr. Jožetu Marinku s Fakultete za arhitekturo Univerze v Ljubljani se najlepše zahvaljujem za risbe.

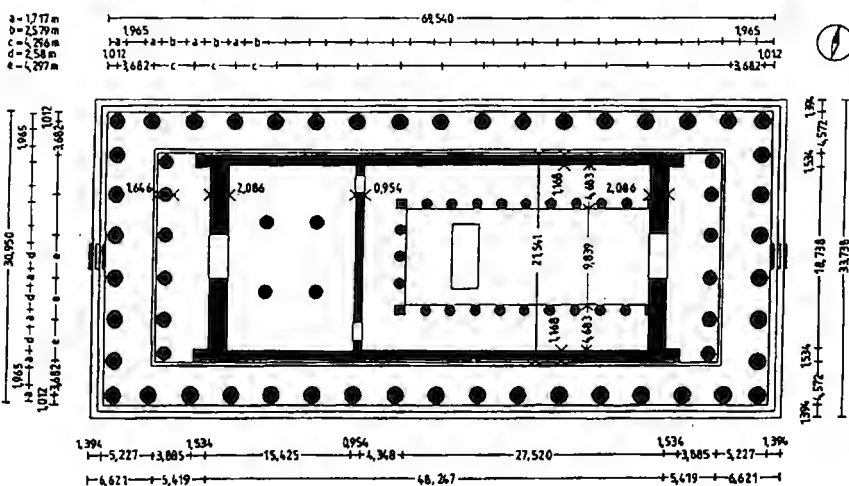
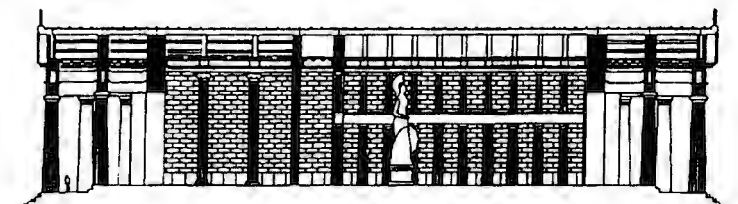
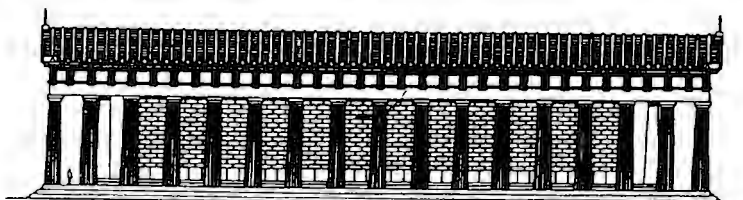

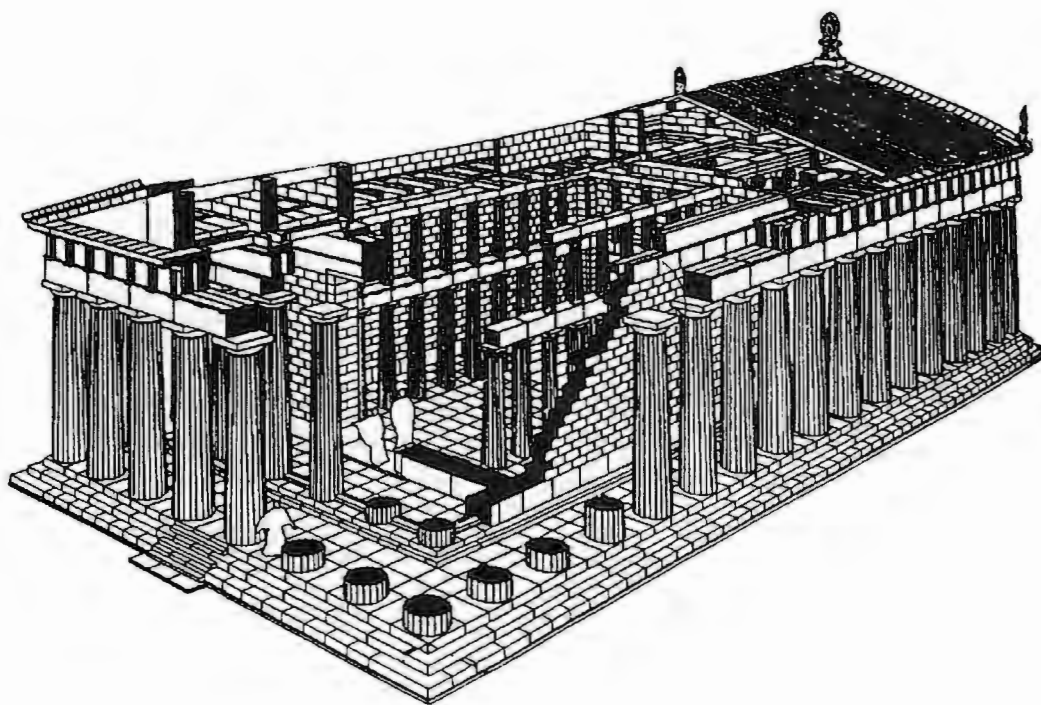
Atrejeva zakladnica v Mikenah (1330-1300 pr. Kr.)

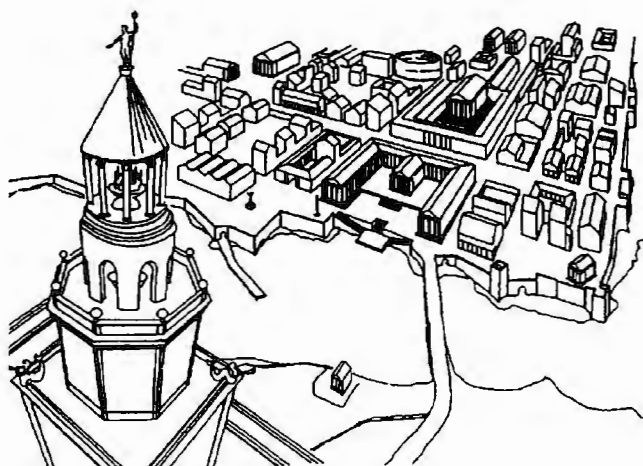

Partenon (447-438 pr. Kr.)
arhitekta: Iktinos, Kalikrates
kipar in vrhovni vodja del: Fidija

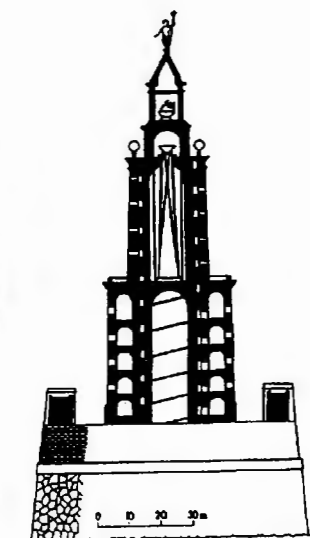

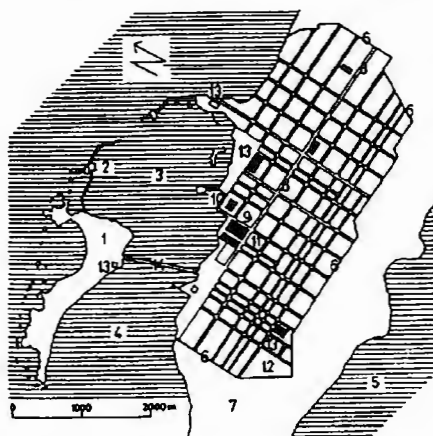
Partenon, strukturna perspektiva

REKONSTRUIRANI POGLED NA MESTO

PREREZ SVETILNIKA

SHEMA MESTA

LEGENDA:

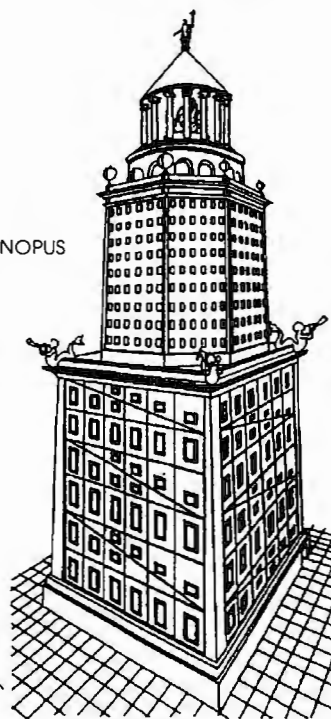
- 1 OTOK FAROS
- 2 SVETILNIK
- 3 VELIKA LUKA
- 4 LUKA EUNOSTES
- 5 JEZERO MAREOTIS
- 6 OBZIDJE
- 7 NEKROPOLA
- 8 GLAVNA ULICA CANOPUS
- 9 FORUM
- 10 GLEDALI(NE)
- 11 CESAREUM
- 12 STADION
- 13 SVETIL(NE)
- 14 NASIP

VZHODNO SREDOZEMLJE

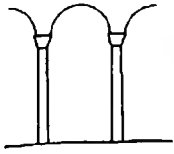

FAROS

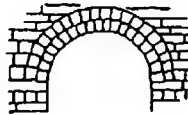
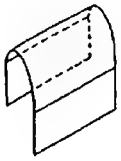
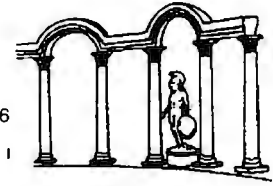
REKONSTRUIRANI POGLED NA SVETILNIK

Aleksandrija (3. stol. pr. Kr.)

LOK
LEPTIS MAGNA: ARKADE NA
FORUMU, 216

TIVOLI: HADRIJANOVA
VILA, 118-38

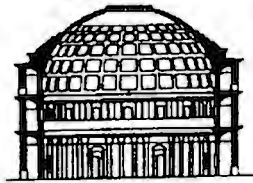
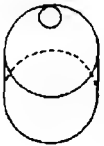
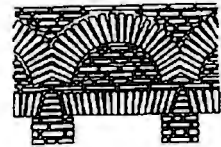

KAMNITI OBOK
FERENTINUM: ETRUŠČANSKI OBOK
RIM: SEVEROV SLAVOLOK, 203

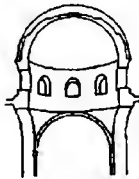
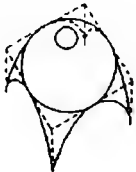
OPEČNI OBOK

RIM: KOLOSEJ, 70-80
RIM: MAKSENCIJEVA
BAZILIKA, 306-312

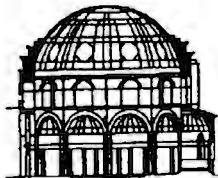
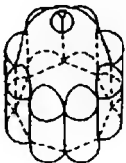
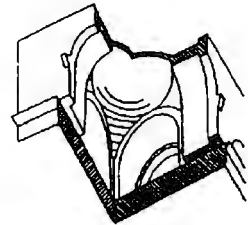

KUPOLA

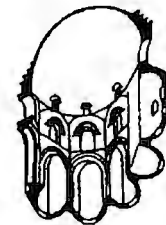
RIM: PANTHEON, 118

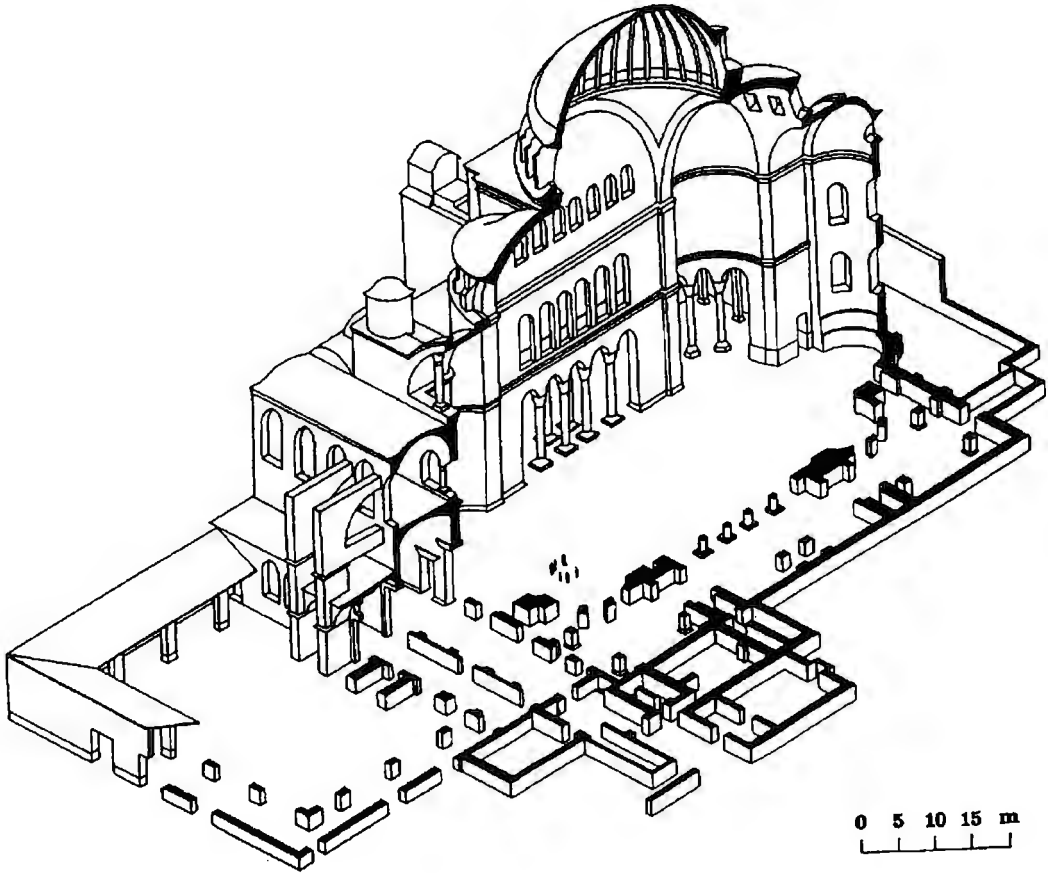
**KUPOLA
S PENDATIVI**
KONSTANTINOPEL: HAGIA SOPHIA
532-537

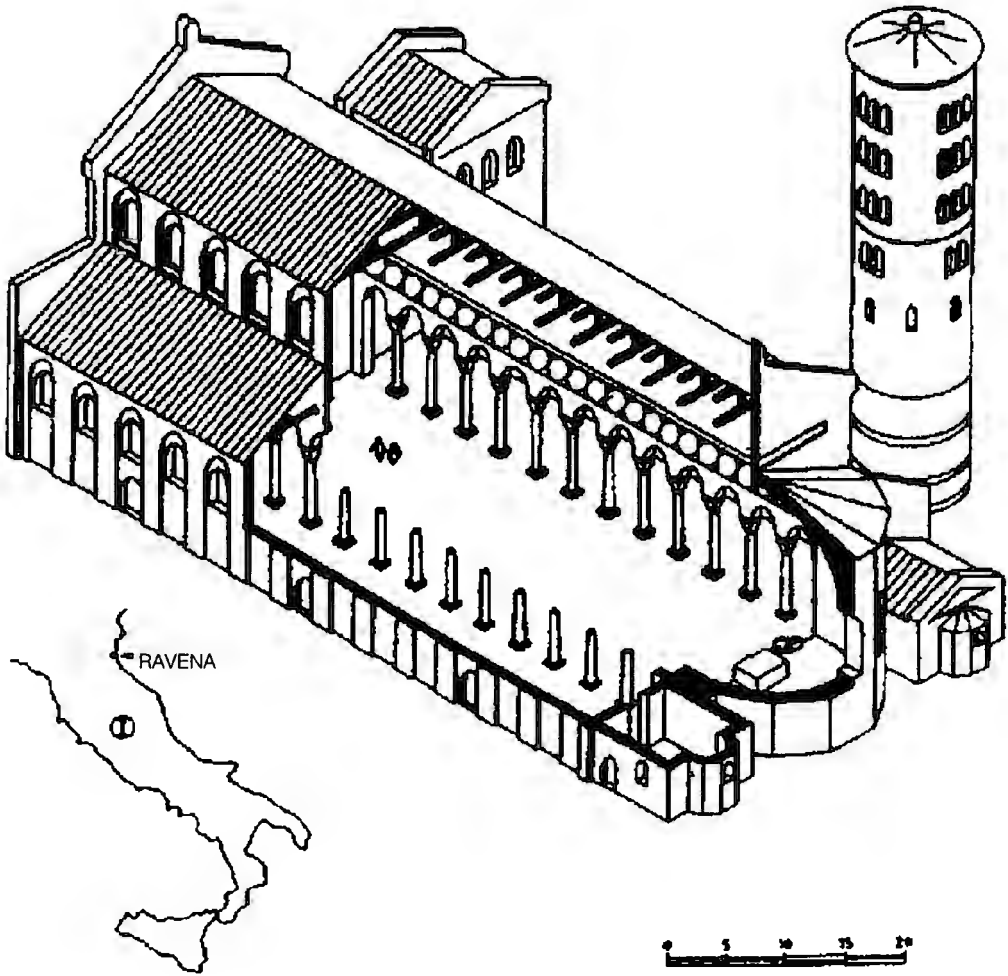
POLKUPOLA
RIM: MINERVA MEDICA, 260

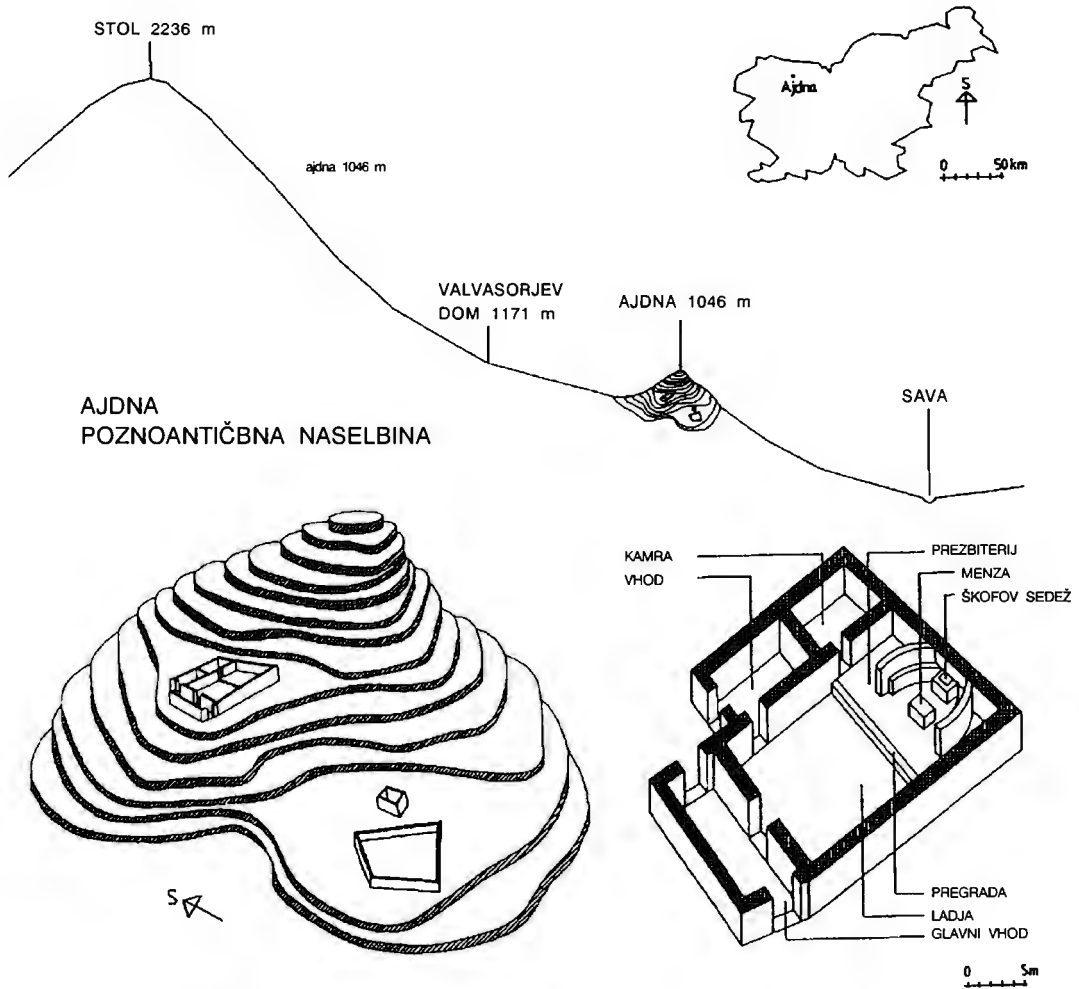
Obočne konstrukcije: lok, obok, kupola

HAGIA-SOPHIA
Konstantinopel (537 po Kr.)

SAN APOLLINARE IN CLASSE,
Ravenna (6. stol. po Kr.)

Ajdna nad Potoki pri Žirovnici 3.-6. stol. po Kr.

RAJKO BRATOŽ

*Ecclesia in gentibus***Vprašanje preživetja krščanstva iz antične dobe v času slovansko-avarske naselitve na prostoru med Jadranom in Donavo****1. *Ecclesia in gentibus* ob koncu 6. stoletja**

Eden značilnih pojavov v razvoju Cerkve v dobi zatona in preoblikovanja antičnega sveta od 5. do 7. stoletja je obstoj cerkvenih struktur iz antike med poganskimi in drugoverskimi ljudstvi (*in gentibus*) oziroma v nekrščanskem svetu sploh (*in partibus infidelium*). Pojav sam je značilen že v 5. in 6. stol. za tiste dele antičnega sveta, ki so ga zavzeli poganski ali arijanski Germani (Britanija, Hispanija, Afrika, Galija, delno Italija), dalje na prehodu iz 6. v 7. stol. na področju nekdanjega Zahodnega in Vzhodnega Ilirika in Trakije (Podonavje, Vzhodne Alpe, Balkan), ki so ga zavzeli Avari in Slovani, v 7. stoletju pa za ozemlja na Vzhodu in v Afriki, ki so jih zavzeli Arabci. Kljub velikim razlikam v položaju preostalih krščanskih struktur, ki so se znašle izven območja bizantinskega cesarstva in katerih vezi s svetovno cerkvijo so bile zelo otežene ali celo pretrgane, je bil temeljni problem povsod isti: kako preživeti v težkih razmerah barbarske oblasti in poganskega ali vsaj drugoverskega okolja.¹ Stisko cerkvene organizacije *in gentibus* na severnojadranskem in vzhodnoalpskem področju nazorno slika pismo beneških in recijskih škofov cesarju Mavrikiju iz leta 591, v katerem škofje v dramatičnem tonu slikajo svoj položaj pod oblastjo arijanskih Langobardov (in verjetno tudi drugih, v viru žal neimenovanih *gentes*).²

Deset podpisnikov (devet beneških škofov in en recijski) je označilo oblast barbarskih nekrščanskih ljudstev nad njihovo cerkvijo v kratkih potezah, vendar v nadvse temnih tonih. Prizadeti so navedli kot vzrok za tako stanje - povsem v duhu svojega časa in posebej nazorov takratnega papeža Gregorija Velikega³ - lastne grehe, istočasno pa so bili še vedno prepričani, da je to stanje le začasno in da bodo po skorajšnjih ce-

¹ Podroben pregled razvoja Cerkve na ozemlju novih "barbarskih" držav posreduje delo: P. DE LABRIOLLE - G. BARDY - L. BRÉHIER - G. DE PLINVAL, *Storia della Chiesa IV* (ed. A. Fliche - V. Martin), Torino 1972, 439-501; L. BRÉHIER - R. AIGRAIN, *Storia della Chiesa V*, Torino 1971, 91 ss.; 131 ss.; 184-228; 289 ss.; K. BAUS - H.G. BECK - E. EWIG - H.J. VOGT, *La chiesa tra Oriente e Occidente* (Storia della chiesa diretta da H. Jedin III, ediz. italiana), Milano 1978, 125-215; G. DAGRON - P. RICÉ - A. VAUCHEZ (deutsche Ausg. v. E. BOSHOFF), *Die Geschichte des Christentums Bd. 4. Bischöfe, Mönche und Kaiser (642-1054)*, 3-39; prim. tudi W. POHL, "Das sanfte Joch Christi": Zum Christentum als gestaltende Kraft im Mitteleuropa des Frühmittelalters, v: *Karantien und der Alpen-Adria-Raum im Frühmittelalter* (Hg. G. Hödl - J. Grabmayer), Wien-Köln-Weimar 1993, 259-280 (sintetična slika za zgodnjerednjeveško obdobje).

² GREGORIUS I Papa, *Registrum epistolarum I, 16 a* (edd. P. Ewald - L.M. Hartmann, *MGH Epist. I*, 17-21; tudi v: *Acta conciliorum oecumenicorum (= ACO) IV/2*, ed. E. Schwartz, 1914, 132-135); kratko R. BRATOŽ, *Vpliv oglejske cerkve na vzhodnoalpski in prealpski prostor od 4. do 8. stoletja*, Zbirka Zgodovinskega časopisa 8, Ljubljana 1990, 31 sl.; Isti, *Aquileia und der Alpen-Adria-Raum (von der Mitte des 6. Jahrhunderts bis 811)*, v: *Karantien* (kot v op. 1), 151-208, zlasti 155 ss. (z literaturo v opombah).

³ Prim. GREGORIUS MAGNUS, *Registrum epist. 5,37* (ed. D. Norberg, *Corpus Christianorum. Series Latina (= CCSL) 140*, 308,9 ss.): *Aut quis ferocissimae gentis gladius nece fidelium tanta crudelitate grassaretur, nisi nostra uita, qui sacerdotes nominamur et non sumus, a prauissimis grauaretur operibus? ... peccata nostra barbaricis uiribus sociamus, et culpa nostra hostium gladios exacuit...*; prim. tudi *Reg. epist. 11,31* (CCSL 140 A, 919, 5 sl.): *... multitudo nostrorum ... peccatorum* (kot vzrok za pričakovani sovražni napad).

sarjevih zmagah nad barbari zopet svobodni in s tem del svetovne cerkve. Kot del oglejske metropolitanske cerkve, ki pa je obstajal izven državnih meja, so se podpisani škofje označili z izrazom *ecclesias* (akuz.) *in gentibus*.⁴ Ta cerkev je živel, če sodimo po kratkih oznakah, ki pa so splošnega značaja in ne dopuščajo sklepov konkretne narave, v izjemno težkih pogojih (*gravissimum iugum gentium*). Kljub temu je bilo njeno delovanje mogoče, saj so se škofje v nekem neznanem kraju na tistem delu oglejskega patriarhata, ki so ga zavzeli Langobardi, očitno lahko v zadostnem številu zbrali na povelju,⁵ na katerem so oblikovali in podpisali svojo prošnjo cesarju. Kljub zelo težkemu položaju se je cerkev pod langobadsko oblastjo dejavno vključevala v dogajanje svetovne cerkve in pri tem branila svoje lokalne interese pred pritiskom papeža in lokalne bizantinske oblasti v sosedstvu.⁶

2. Rimska sinoda 680

Pomemben vir o obstoju cerkve *in gentibus* v drugi polovici 7. stol. sta (1) pismo papeža Agatona in zlasti (2) pismo istega papeža in zahodnih škofov, zbranih leta 680 na sinodi v Rimu, bizantinskemu cesarju Konstantinu IV. in njegovima sovladarjema Herakleju in Tiberiju. Pismi sta se ohranili v zapisniku 4. seje šestega ekumenskega koncila v Carigradu (680/681), ki je potekala 15. novembra 680 (tako kot celoten koncil) v kupolasti dvorani cesarske palače (*Trullos*).⁷ Obe pismi, od katerih je po histo-

⁴ Izraz se je uporabljal za cerkev, ki je ležala izven ozemlja rimske države. V tem pomenu (*Tàs de en tois barbarikois éthnesi toú theoú ekklesías... oz. ecclesias autem dei in barbaricis gentibus constitutas ...*) nastopa v 2. kanonu 2. ekumenskega koncila v Carigradu 381 (Ch. J. HEFELE, *Histoire des Conciles II*, Paris 1908, 22 ss. oz. P.-P. JOANNOU, *Les canons des conciles oecuméniques (Ile - IXe s.)*, v: Pontificia commissione per la redazione del codice di diritto canonico orientale. Fonti, Fascicolo IX. Discipline generale antique (Ile - IXe s.), Grottaferrata (Roma) 1962, 47), pri čemer se škofje sklicujejo na staro ureditev (*tôn patéron synétheia*). Na 4. ekumenskem koncilu v Halkedonu (28. kanon) so carigradskemu patriarhu potrdili pravico posvečevanja škofov na barbarskem ozemlju (*... in barbaricis sunt episcopi...*; očitno na delih pontske, azijske in traške dieceze, ki so jih zavzeli barbari; P.-P. JOANNOU, *Les canons*, 92; prim. tudi Ch. J. HEFELE, *Histoire II*, 815 ss.).

⁵ Prosilni pismi z obtožbami na račun papeža Gregorja in lokalnih bizantinskih oblasti sta poslala *per clericos aliquos* na cesarski dvor tudi oglejski patriarh Sever s svojimi pristaši (*suggestiones ... Severi, Aquileiensis episcopi, aliorumque episcoporum, qui cum illo sunt*) in patriarh Sever v svojem imenu (GREGORIUS, *Regist. epist. I, 16 b*; *MGH Epist. I, 22* oz. *ACO IV/2, 136*). Ti dve pismi se nista ohranili. Prvo pismo je očitno nastalo na sestanku preostalih škofov oglejskega patriarhata (po vsej verjetnosti v samem Gradežu), ki so se ga udeležili škofje z bizantinskega ozemlja in njegovega sosedstva (Istra, obalna Benečija, morda tudi vzhodni deli patriarhata, od koder se še leto pred tem omenjata škofa iz Celeje in Emone). O škofijah oglejskega patriarhata ob koncu 6. stol. prim. nazadnje H. WOLFF, *Die Kontinuität der Kirchenorganisation in Raetien und Noricum bis an die Schwelle des 7. Jahrhunderts*, v: *Das Christentum im bairischen Raum. Von den Anfängen bis ins 11. Jahrhundert* (Hg. E. Boshof und H. Wolff), Passauer Historische Forschungen 8, Köln-Weimar-Wien 1994, 1-27, zlasti 26.

⁶ GREGORIUS I Papa, *Registrum epist. I, 16 a* (*MGH Epist. I: ... Nam etsi nos peccata nostra ad tempus gravissimo iugo gentium summiserunt* (*MGH, Epist. I, str. 18, v. 4-5*)... *quosque compressis gentibus, ad libertatem omnes sacerdotes concilii sub sancta re publica pervenirent* (str. 18, v. 34-35)... *contrito Dei iudicio iugo barbarico, opportuno tempore ad vestrae pietatis vestigia occurramus* (str. 19, v. 25-26) ... *et credimus nos celeriter devictis gentibus ad pristinam libertatem reduci* (str. 20, v. 3-4) ... *dissolveretur metropolitana Aquileiensis ecclesia sub vestro imperio constituta, per quam Deo propitio ecclesias in gentibus possidetis* (str. 21, v. 1-2).

⁷ *Concilium universale Constantinopolitanum tertium: Concilii actiones I-XI*. Ed. R. Riedinger, *ACO II, 2/1*, Berlin 1990, 123-161. Izvirnik pisma (in drugih dokumentov) je v grščini, vendar je bil po koncu koncila v Rimu preveden v latinščino (že leta 682 oz. v obdobju 682-701; gl. R. RIEDINGER v uvodu v edicijo vira, *ACO II, 2/1*, str. VII ss.). Iz praktičnih razlogov navajamo latinski prevod, grški izvirnik pa le na tistih mestih, ki so za našo obravnavo najvažnejša. O monoteletskem sporu in posebej o rimskem koncilu spomladi 680 gl. Ch. J. HEFELE - H. LECLERCQ, *Histoire des Conciles III*, Paris 1909, 475 ss.; L. BRÉHIER - R. AIGRAIN, *Storia della Chiesa V* (ed. A. Fliche - V. Martin), 258; K. BAUS etc., *La chiesa* (kot v op. 1), 46 ss.; G. DAGRON etc., *Bischöfe* (kot v op. 1), 40-50; 645 ss. O monoteletskem sporu gl. od novejšje literature F. WINKELMANN, *Die Quellen zur Erforschung des*

rični izpovednosti veliko pomembnejše drugo, odražata pravoverno stališče zahodne cerkve v monoteletskem sporu, obenem pa slikata njene priprave na cerkveni zbor (*synodus, concilium*).⁸ Podpisniki sinode s papežem na čelu izražajo lojalnost do cesarja in se sami označujejo kot podložniki krščanskega cesarstva, ki prebivajo v njegovih severnih in zahodnih predelih.⁹ Škofje so se zbrali v Rimu v času, ko so na Zahodu vladale izredno težke razmere. V pismu cesarju izrecno poudarjajo, da je v njihovih deželah tako rekoč na dnevnem redu barbarsko divjanje in razdejanje, da je njihovo življenje zaradi tega polno skrbi, da se težko posvečajo študiju svetih knjig in da cerkev zaradi vseh teh nesreč propada.¹⁰ V posebnem pismu, ki ga je pisal papež Agaton v svojem imenu cesarju Konstantinu IV. in njegovima sovladarjema, je - tako kot devetdeset let pred tem beneški škofje - izrazil upanje, da bo cesar kmalu z božjo pomočjo premagal barbare in združil ves krščanski svet pod svojim žezlom.¹¹ Ne le zaradi barbarskih divjanj, temveč tudi zaradi velike oddaljenosti nekaterih škofov, ki so prihajali iz daljnih pokrajin ob oceanu, je pri pripravi zbora prišlo do neljubih zamud.¹² V ključnem odlomku dokumenta papež in škofje trdijo, da se številni škofje (oz. po izvorni terminologiji *syndoûloi* oz. *confamuli*, tj. "soslužabniki"), ki prav tako zastopajo pravovernost, nahajajo sredi poganskih ljudstev, med katerimi se izrecno omenjajo naslednja:

monenergetisch-monotheletischen Streites, *Klio* 69, 1987, 515-559 (na str. 547 sl. navaja pod št. 157-158 starejše edicije in lit. k obema obravnavanima pismoma); G. DAGRON etc., *Bischöfe*, 40-50.

- ⁸ Čeprav je terminologija vira nedvoumna (v gr. izvorniku *synodos*, v lat. prevodu *synodus* oz. ponavadi *concilium*), ostaja pravna vsebina izraza sporna; izraza naj ne bi pomenila koncila v pravnem smislu, temveč le združenje škofov, zbranih na posvetu (L. BRÉHIER - A. AIGRAIN, *Storia* V, 258). Svojo pravovernost v monoteletskem sporu so škofje izpovedali v obliki veroizpovedi v komentirani obliki (*Concilium, actio quarta*, 126,25 - 131,18). Tudi sam papež je poslal cesarjem dolgo pismo s teološko vsebino (*Concil., Act. quarta* 52,15 - 122,4), v katerem po kratkem uvodu o razmerah v zahodni cerkvi v času priprav na koncil (str. 52-59) obravnava vprašanja dogme, sklicujoč se na največje cerkvene avtoritete (str. 59-121). Oba dokumenta sta bila prebrana in obravnavana na 4. seji 15. novembra 680 (*Liber pontificalis LXXXI (Agatho)*, ed. L. Duchesne, I, Paris 1955, 352 sl.); na zadnji, 18. seji 16. septembra 681 in v cesarjevem ediktu 23. decembra 681 sta bila oba dokumenta še enkrat potrjena (gl. *Conc. univ. Const. tert., Conc. actiones XII-XVIII, ACO II,2/2* (ed. R. Riedinger, Berlin 1992; starejša ed.: J. D. MANSI, *Sacrorum conciliorum nova et amplissima collectio XI*, Paris - Leipzig 1901, 666 C-D; 727-729); prim. Ch. J. HEFELE - H. LECLERCQ, *Histoire III*, 508 ss.; L. BRÉHIER - A. AIGRAIN, *Storia III*, 264 sl.).
- ⁹ Škofje se označujejo kot *omnes nos exigui ecclesiarum (Christi) praesules vestri christiani imperii famuli in septemtrionalibus vel occiduis partibus constituti, licet parvi ac simplices scientia fide, tamen per dei gratiam stabiles...* (*Concil., Actio quarta*, 125 v. 2-4; prim. grški izvornik, str. 124, 3-6).
- ¹⁰ ... *quandoquidem in nostris regionibus diversarum gentium cotidie aestuat furor, nunc confligendo, nunc discurrendo ac rapiendo, unde tota uita nostra sollicitudinibus plena est -, quos gentium manus circumdat et de labore corporis uictus est, eo quod pristina ecclesiarum sustentatio paulatim per diuersas calamitates dificiendo succumbit...* (*Concilium, Actio quarta*, 127, 15-19). Na težke življenjske pogoje cerkvenih dostojanstvenikov pod barbarsko oblastjo je z naslednjimi besedami meril tudi papež Agaton v pismu cesarju: *nam apud homines in medio gentium positos et de labore corporis cotidianum uictum cum summa hesitatione conquientes, quomodo ad plenum poterit inueniri scripturarum scientia...* (*Concil., Actio quarta*, 57, 11-13).
- ¹¹ *Sic restituat superna maiestas per fortissimos atque inuictissimos labores uestrae a deo corroboratae fementiae sub benigni uestri principatus regimine totam christianam rem publicam et fortissimis uestris sceptris aduersas subigat nationes, ut ex hoc omni animae atque omnibus gentibus satisfiat, quia, quod per augustissimos apices de immunitate atque illesione euntium deo sibi aspirante polliceri dignata est, adimpleuit in omnibus* (*Concil., Actio quarta*, 59, v. 10-15).
- ¹² *Praeterea satisfaciendum est... pro tarditate missarum ex concilio nostro personarum... primum quidem, quod numerosa multitudo nostrorum usque ad oceani regiones extenditur, cuius itineris longinquitas in multi temporis cursum protelatur, sperabamus deinde de Britannia Theodorum confamulum atque coepiscopum nostrum... atque diuersos huius concilii episcopos in diuersis regionibus constitutos...* (*Concil., Actio quarta*, 133, 14-22 oz. 132, 16-24). Na tovrstne težave je meril tudi papež Agaton v pismu cesarju (... *et nisi longus prouinciarum ambitus, in quibus humilitatis nostrae concilium constitutum est, tanti temporis protelationem ingereret... dum de diuersis prouinciis familiare nobiscum concilium congregatur, dum personas quasdam... quasdam de longe positus prouinciis... remeare praestolamur - non paruius temporum cursus elapsus est ...*) (*Concil., Actio quarta*, 55,21 - 57,2).

Langobardi, Slovani, Franki, Galci, Goti in Britanci.¹³

To je po našem vedenju najstarejši vir, ki z ozirom na odnos do svetovne Cerkve postavlja v isto skupino Slované in germanska ljudstva zahodne in južne Evrope, ki so živela v tedaj priznanih državnih tvorbah in so veljala vsaj že nekaj generacij za vsaj formalno pokristjanjena, na primer Langobardi, Franki, (le deloma romanizirani) Kelti, Zahodni Goti in "Britanci".¹⁴ Očitno je ponekod akulturacija Slovanov napredovala do take mere, da so lahko v svoji sredi tolerirali navzočnost škofov, pri čemer vir ne poroča, ali je bila ta navzočnost trenutna, začasna ali celo trajna. Glede na to, da je bila navzočnost škofov pri Langobardih, v merovinški državi, v zahodnogotski Španiji in Britaniji stalna, bi mogli sklepati isto za Slované, ki se omenjajo na enak način kot ostale *gentes (éthne)*.¹⁵ V nasprotnem primeru bi škofje v pismu verjetno izrazili razliko med slovanskim in ostalim svetom ali pa bi iz seznama "tolerantnih" ljudstev Slované enostavno izpustili (kot se v pismu na primer ne omenjajo Avari).

Če upoštevamo navzočnost škofov med Slováni kot dejstvo, v katerega po dikciji vira ne bi mogli dvomiti, se postavlja vprašanje, na kateri del tedaj velikega slovanskega sveta od vzhodnih Alp do grških dežel in Trakije bi se omemba mogla nanašati. Pri tem moramo upoštevati dejstvo, da gre tukaj nedvomno za škofove iz zahodnega (latinskega) območja oz. "rimskega patriarhata", ki je teoretično obsegal približno dve tretjini Balkana, ves nekdanji Ilirik ali pretežni del slovanskega naselitvenega območja na ozemlju rimskega cesarstva v nekdanjem obsegu.¹⁶

Izhodišče za vsaj okvirno "lokaliziranje" škofijskih sedežev med Slováni daje seznam udeležencev sinode, ki prinaša (skupaj s prvo imenovanim papežem Agatonom) 125 imen.¹⁷

¹³ ... et maxime quia in medio gentium tam Langibardorum quamque Sclaborum nec non Francorum, Gallorum et Gothorum atque Brittanorum plurimi confamulorum nostrorum esse noscuntur, qui et de hoc curiose satagere non desistunt, ut cognoscant quid in causa apostolicae fidei peragatur, qui, quantum prodesse possunt, dum in consonantia fidei nobisque tenentur nobisque concorditer sentiunt... (Concilium, Actio quarta, 132,26 - 134,4, grški izvirnik 133,23 - 135,4).

¹⁴ Oznaka germanskih ljudstev kot poganskih je vsekakor presenetljiva, kajti začetki pravovernega krščanstva pri večini od naštetih ljudstev padejo v starejše obdobje: pri Frankih in "Galcih" (le deloma romaniziranih Keltih) že v drugo polovico 5. stol. (P. DE LABRIOLLE etc., *Storia IV*, 479 ss.), pri Zahodnih Gotih (od 587/589) in "Britancih" (od dobe Gregorija I.) okroglo stoletje kasneje (gl. L. BRÉHIER - A. AIGRAIN, *Storia V*, 315 ss.; 373 ss.) in samo pri Langobardih (če odmislimo dobo ob prihodu na rimsko ozemlje ob koncu 5. stol.) odločilneje šele v obravnavani čas. Ta pesimistična ocena stanja temelji na dejstvu, da so v katoliški cerkvi v frankovski državi in v Britaniji vladale okrog 680 zmedene razmere in da je bila cerkev v zahodnogotski državi precej izolirana, medtem ko je bila na langobardskem ozemlju v Italiji še vedno izpostavljena občasnemu hudemu pritisku. Prim. zbornik *Chiese nei regni dell'Europa occidentale e i loro rapporti con Roma sino all'800*, Settimane di studio del Centro Italiano di Studi sull'alto medioevo 7, Spoleto 1960; G. DAGRON etc., *Bischöfe* (kot v op. 1), 628 ff.

¹⁵ Na trajno navzočnost škofov med poganskimi ljudstvi (*gentes*) je meril tudi papež Agaton v pismu cesarju; po njegovih besedah se škofje, ki so prebivali *in medio gentium*, v času monoteletskega spora niso mogli posvečati teološkemu študiju, ker so bili povsem zaposleni z vsakdanjim eksistenčnim bojem (prim. navedbo v op. 10).

¹⁶ Zadnji papež, ki je vodil aktivno politiko na območju celotnega Ilirika kot dela rimskega patriarhata, je bil Gregorij Veliki; gl. L. BRÉHIER - A. AIGRAIN, *Storia V*, 107 ss.; Ch. PIÉTRI, La géographie de l'Illyricum ecclésiastique et ses relations avec l'église de Rome (Ve - VIe siècles), v: *Villes et peuplement dans l'Illyricum protobyzantin*, Collection de l'École Franç. de Rome 77, 1984, 21-59, zlasti 54 ss.; kratko tudi R. BRATOŽ, Die Entwicklung der Kirchenorganisation in den Westbalkanprovinzen (4. bis 6. Jahrhundert), v: *Das Christentum in Bulgarien und auf der übrigen Balkanhalbinsel in der Spätantike und im frühen Mittelalter* (Hg. V. Gjuzelev und R. Pillinger), *Miscellanea Bulgarica* 5, Wien 1987, 149-196, zlasti 159 sl.; 184 ss.; isti, Die frühchristliche Kirche in Makedonien und ihr Verhältnis zu Rom, v: *Klassisches Altertum, Spätantike und frühes Christentum (Festschrift A. Lippold)*, Würzburg 1993, 509-551, zlasti 545 ss.; I. COMAN, Grégoire le Grand et les églises illyro-thraco-daco-romaines, *Colloques internationaux du CNRS. Grégoire le Grand*, Paris 1986, 95-105. K rimskemu patriarhatu prim. V. PERI, Le pentarchia: istituzione ecclesiale (IV-VII sec.) e teoria canonico-teologica, *Settimane di studio del Centro italiano di studi sull'alto medioevo* 34, 1988, 209-311.

¹⁷ *Concilium, Actio quarta*, 140/141 - 160/161. Papeževemu uvodnemu podpisu, ki je nekoliko daljši,

Ogromna večina škofov je prišla z italskega področja. Za Rimom z bližnjo Ostijo sledi 12 škofov z oznako *prouvinciae Campaniae* (št. 3-8, 10-13, 23-24), nato štiri škofije z oznako *Brittiarum* ali *Brittiorum* (št. 14, 18-19, 22), ki so pomešane s šestimi škofijami *prouvinciae Calabriae* (št. 9, 15-17, 20-21). S temi je zaključen južni del polotoka. Sledi pet škofij "rimskega dukata" (št. 25-29) brez omembe pokrajinske pripadnosti, nato centralno apeninsko področje, začenši s Spoletom (11 škofij brez provincialne pripadnosti, št. 30-40). Naslednja skupina podpisov zajema Sicilijo (sedem škofij *prouvinciae Siciliae*, št. 41-47). Sledijo tri omembe cerkvenih dostojanstvenikov (dveh škofov in enega diakona) iz Galije kot zastopnikov galske cerkve (št. 48, 51-52)¹⁸ in enega iz Britanije kot zastopnika tamkajšnje cerkve (št. 49).¹⁹ Skorajda kot po pomoti sledi škof iz bližine Rima (št. 50). Nato pride na vrsto langobardska severna Italija (35 škofij iz Lombardije, Piemonta, Ligurije, severne Toskane, vse brez oznake provincialne pripadnosti, št. 53-87). Sledi vzhodna skupina severnoitalskih škofij, pri čemer so posamezne skupine zaključene: devet škofov *prouvinciae Istriae* (št. 88-96), pet škofov *prouvinciae Pentapolis* (št. 97-102), deset škofov *prouvinciae Tusciae* (103-112) in končno 13 škofov današnje Emilije, začenši z Raveno, vse pa so brez oznake provincialne pripadnosti (št. 113-125).

Večina škofij na bizantinskem ozemlju (vseh okrog 67) nosi oznako provincialne pripadnosti - le-ta se med italskimi škofijami omenja v 53 primerih - in nastopa v skupinah, ki odražajo vsaj v grobem neko sistematičnost glede na geografsko lego in upravno ureditev. Približno polovica škofij v seznamu ne nosi oznake provincialne pripadnosti: nanjo ne naletimo pri 67 škofih, od katerih jih je okrog 50 izhajalo z langobardskega ozemlja, ostali pa z bizantinskega.²⁰ Seznam podpisnikov, ki so z izjemo štirih škofov izhajali z italskega ozemlja²¹, torej vsaj navidez ne pušča prostora škofu s slovanskega ozemlja.

3. Škofje med Slovani okrog leta 680

Ker je cerkveni zbor v Rimu pod papeževim predstvom izražal stališča škofov Zahoda, moramo - kot smo že nakazali - pri omembi škofov med Slovani upoštevati s

sledi 124 podpisov (123 škofov in enega diakona), ki so stereotipni in vsebinsko ter formalno skoraj povsem enaki. Majhne nianse nastopajo pri oznaki pred škofovim imenom, na primer *gratia dei episcopus*, *humilis episcopus*, *exiguus episcopus*, *indignus episcopus*, *episcopus* (v grškem izvorniku: cháriti theoû epískopos, eléei theoû epísk., eláchistos epísk., anáxios epísk., en onómati toû theoû epísk., katà theoû chárin epísk., hamartolòs kai anáxios epísk., epískopos). Podpisna formula je z edino izjemo prvega (papeževega) podpisa v vseh primerih enaka in se v latinski verziji glasi: *in hanc suggestionem, quam pro apostolica nostra fide unianimiter construximus, similiter subscripsi*.

¹⁸ V prvih dveh primerih se škofa (v tretjem diakon) označujeta kot *legatus uenerabilis sinodi per Galliarum provincias constituti* (v enem primeru *-ae*). Zastopniki galske cerkve so izhajali iz različnih delov dežele; en škof s severa (*ecclesia Leucorum*) iz mesta *Leuci* (dan. Toul ob Moselli), ostala dva z juga: *episcopus* (v grškem izvorniku sicer z oznako *presbyteros*) iz Arlesa (*eccl. Arelatensis*) in diakon iz mesta *Telo* (*eccl. Telonensis*, dan. Toulon). Gl. *Concilium, actio quarta*, 148/9, št. 48, 51, 52.

¹⁹ To je yorški škof Wilfrid (*Uilfridus humilis episcopus sanctae ecclesiae Ebroicae insulae Britanniae, legatus uenerabilis sinodi per Britannia constituti, Concilium, Act. quarta*, 148/9, št. 49). Udeleženci sinode so pričakovali iz Britanije tudi nadškofa Teodora in druge dostojanstvenike (*Concilium, Act. quarta*, 133, 18-20; prim. op. 12), ki pa niso prišli v Rim.

²⁰ O precej zapleteni in spreminjajoči se delitvi italskega področja na bizantinski svet (Sicilija, južni del polotoka, Kampanija, "rimski dukat", Pentapolis, "Istra") in langobardsko ozemlje (večji del severne, pa tudi znatni deli srednje in južne Italije) prim. V. v. FALKENHAUSEN, *I Bizantini in Italia*, Milano 1982, 12 ss.; karta na str. 76; prim. tudi A. JACOB - J. M. MARTIN v: G. DAGRON etc., *Bischöfe, Mönche und Kaiser*, 366-387; P. RICÉ, prav tam, 610 sl.; 616 ss.

²¹ Število italskih škofov ustreza približno polovici vseh škofijskih sedežev, dokumentiranih v antiki (v celoti 248; prim. P. TESTINI, G. CANTINO WATAGHIN, L. PANI ERMINI, *La cattedrale in Italia, Actes du XIe Congrès International d'Archéologie Chrétienne I*, Collection de l'École Franç. de Rome 123 - Studi di antichità cristiana 41, 1989, 5-232, zlasti 19-23).

Slovani naseljeno območje v okviru zahodne (latinske) cerkve, predvsem tisto območje, kjer bi bil obstoj cerkvenih struktur iz antike še možen. V poštevek pride lahko le območje vzhodne in severne jadranske obale (ki so jo v znatni meri obvladovali Bizantinci) in njeno širše zaledje, kjer so prebivali Slovani. Kako daleč v notranjost je segel vpliv bizantinske oblasti, nam viri ne sporočajo.

V dosedanjih raziskavah so zgodovinarji omembo Slovanov v pismu v večini primerov povezovali s Slovani na področju Dalmacije, pri čemer so notico povezovali s poročilom Konstantina Porfirogenita o pokristjanjevanju Hrvatov v dobi cesarja Herakleja.²² Poudarimo naj, da notica - v nasprotju z mnenjem nekaterih komentatorjev - nikjer izrecno ne govori o misijonu med Slovani in drugimi omenjenimi ljudstvi. V ključnem stavku papež in podpisniki poudarjajo pravovernost in angažiranost škofov *in gentibus* in nikjer ne omenjajo njihove morebitne misijonske aktivnosti. Misijonska dejavnost med ljudstvi (*éthne*) v oddaljenih deželah kot je bila - gledano z rimske perspektive - Britanija (nikakor pa ne Dalmacija!), od koder so prišli škofje v Rim, je potekala po Agatonovih besedah namreč že v času njegovih predhodnikov.²³

Menimo, da seznam podpisnikov daje prednost drugi, doslej malo upoštevanosti možnosti. Omemba se verjetneje nanaša na Slovane na južnem obrobju vzhodnih Alp, ki je gravitiralo proti obali severnega Jadrana oz. bizantinski provinci Istri. Naj navedemo nekaj argumentov v prid tej razlagi.

Slovani se omenjajo v pismu takoj za Langobardi in pred Franki. Tako v grškem izvorniku kot v latinskem prevodu se ime Slovanov navaja za imenom Langobardov in kaže na tesnejšo povezavo teh dveh skupin.²⁴ Glede na neko "geografsko" sistematiko pisma, ki jo odraža tudi seznam podpisnikov, bi mogli soditi, da gre za Slovane v (bližnjem) sosedstvu Langobardov in v (bolj oddaljenem) sosedstvu na tretjem mestu imenovanih Frankov. Zdi se, da je papež Agaton pri naštevanju ljudstev, med katerimi so se

²² Prim. KONSTANTINOS PORPHYROGENITOS, *De administrando imperio* 31 (ed. Moravcsik - Jenkins, Dumbarton Oaks 1967, 149). Odlomek iz sinodalnega pisma so kot dokaz za misijonsko delovanje razlagali L. WALDMÜLLER, *Die ersten Begegnungen der Slawen mit dem Christentum und den christlichen Völkern vom VI. bis VIII. Jahrhundert*, Enzyklopädie der Byzantinistik 51, Amsterdam 1976, 392; G. CUSCITO, Aquileia e la cristianizzazione degli Slavi nei secoli VIII-IX. Un problema storiografico, *Atti e Memorie della Società Istriana di Archeologia e Storia Patria* 88 (n.s. 36), 1988, 66 sl.; V. KOŠČAK, Dolazak Hrvata, *Historijski zbornik* 40, 1987, 377; I. GOLDSTEIN, *Bizant na Jadrano*, Zagreb 1992, 134 (zahodni Balkan in vzhodna obala Jadrana); nazadnje N. BUDAK, *Prva stoljeća Hrvatske*, Zagreb 1994, 85.

²³ ... *qui (sc. plurimi confamulorum nostrorum) et de hoc curiose satagere non desistunt, ut cognoscant quid in causa apostolicae fidei peragatur, qui, quantum prodesse possunt, dum in consonantia fidei nobisque tenentur nobisque concorditer sentiunt, tantum, quod absit, si quid scandali in fidei kapitulo patiantur, inveniuntur infesti atque contrarii* (*Concil., Act. quarta*, 135, 1-5; gr. izvornik 134, 1-5). Besedno zvezo *de hoc satagere non desistunt, ut cognoscant...* je treba razumeti v pomenu: "ki se nenehno trudijo, da bi spoznali, kaj se dogaja v zadevi apostolske vere..." V tem pomenu, ki se nam zdi z ozirom na celotno vsebino pisma verjetnejši, se nikjer ne omenja misijon med barbari. Da gre v pismu za vprašanje prave vere v državi (in ne za misijon), kaže tudi nadaljevanje pisma. V njem papež s sopodpisniki izrecno trdi, da sedež sv. Petra (papeški sedež) spoštujejo vsa krščanska ljudstva (*cuius auctoritatem omnes christianae nobiscum nationes uenerantur et colunt*) in da je v časti tudi pri vseh nekrščanskih (?) ljudstvih (*per ipsius beati Petri apostoli reuerentiam omnium gentium sublimior esse monstretur*; v grškem besedilu je v obeh primerih za ljudstvo izraz *éthne*). V pismu cesarju je papež Agaton izrecno meril na misijonsko prizadevanje svojih predhodnikov (!) v oddaljenih (!) deželah (... *quasdam de longe positis prouinciis, in quibus uerbum christianae fidei ab apostolicis exiguitatis meae predecesso-ribus missi praedicabant*; *Concil., Act. quarta*, 55,26 - 57,1). Ker se v sinodalnem pismu oznake *ad oceani regiones... itineris longinquitas* nanašajo na Zahod, posebej na Britanijo (... *sperabamus deinde de Britannia...*; *Concil. Act. quarta*, 133, 17 sl.), sklepamo, da gre za Britanijo oz. za misijonsko prizadevanje papeža Gregorija v tej deželi.

²⁴ V grškem izvorniku (*Concil., Act. quarta*, 132,27 - 134,1) "en méso tôn ethnôn tôn te Laggibárdon kai Sklábou, ou mèn allà kai Phrággon, Gállon kai Góthon kai Bretanôn", v latinskem prevodu (prav tam, 133,24 - 135,1) še bolj izrazito: *tam Langibardorum quamque Sclaborum nec non Francorum, Gallorum et Gothorum atque Brittanorum...*

nahajali škofje, imel v mislih tedaj obstoječe državne tvorbe, ki so nastopale kot samostojni politični subjekti. Kot take državne tvorbe so tedaj nastopale langobardska država v Italiji, frankovska država v zahodni Evropi (nanjo naj bi se poleg imena Frankov nanašala tudi ponavadi sinonimno uporabljana oznaka "Galci"),²⁵ vizigotska država v Španiji ("Goti"; brez udeležbe na sinodi) in Britanija (kot skupno ime za tamkajšnje kneževine). Papež in škofje v pismu na primer ne omenjajo Bavarcev ali Alamanov, ker so bili tedaj oboji že v vplivni sferi Frankov in od njih tudi politično odvisni.²⁶ Nasprotno je bil tedaj vzhodnoalpski in predalpski svet povezan v politično očitno neodvisni slovanski državni tvorbi, ki je stopala v samostojne odnose z langobardsko in frankovsko državo.²⁷ V primeru njene tesnejše vpetosti v avarsko državno tvorbo bi v sinodalnem pismu namesto omembe Slovanov pričakovali omembo Avarov.

4. Andrej iz Celeje na rimski sinodi 680

Da se omemba Slovanov najverjetneje nanaša (predvsem) na Slovane na današnjem slovenskem ozemlju, kaže udeležba škofa Andreja iz Celeje, ki se v seznamu podpisnikov pojavlja med istrskimi škofi gradeškega patriarhata.²⁸ Le-ti so se udeležili cerkvenega zbora v velikem številu (devet podpisnikov), vendar sama istrska cerkev na njem še zdaleč ni imela take vloge kot na lateranskem koncilu 649, ki sta se ga udeležila samo 2 škofa (gradeški patriarh in puljski škof).²⁹ Glede na obliko omembe celejanske škofije ostaja neznano, ali gre za tako imenovano titularno škofijo na istrski obali (nekje med Porečem in Trstom, če bi sodili po "geografskem" zaporedju podpisov)³⁰ ali morda za sedež v enklavi znotraj slovanskega sveta. Le-ta bi bil v tem pri-

²⁵ Sodeč po podpisih udeležencev rimske sinode iz merovinške države se je to ozemlje v cerkvenem smislu označevalo kot *Galliarum prouinciae* (gl. op. 18). V uvodoma omenjenem pismu beneških škofov cesarju Mavrikiju se škofje v frankovski državi označujejo kot *Galliarum episcopi* (*MGH Epist.* I, 20). V korespondenci papeža Gregorija Velikega nastopata izraza *Francia* in *Gallia* sinonimno, pri čemer je pogostejša raba drugega izraza (prim. *CCSL* 140 A, 1139 (Index nominum, s. v. *Francia*; *Gallia*)).

²⁶ Prim. H. WOLFRAM, *Die Geburt Mitteleuropas*, Wien 1987, 319-332; isti, *Österreichische Geschichte 378-907; Grenzen und Räume*, Wien 1995, 281-294; A. PLETESKI - M. BELAK, ZBIVA. *Cerkve v Vzhodnih Alpah od 8. do 10. stoletja*, *Zgodovinski časopis* 49, 1995, 19-43, zlasti 30 sl.

²⁷ B. GRAFENAUER, *Ustoličevanje koroških vojvod in država karantanskih Slovencev*, Ljubljana 1952, 467 ss.; prim. tudi H. WOLFRAM, *Die Geburt*, 341 ss.; isti, *Karantanija med vzhodom in zahodom*, *ZČ* 45, 1991, 177 ss.; isti, *Österreichische Geschichte 378-907*, 301 ss.; zbornik *Karantainen und der Alpen-Adria-Raum im Frühmittelalter* (Hg. G. Hödl - J. Grabmayer), Wien-Köln-Weimar 1993; prim. nazadnje P. ŠTIH, *Plemenske in državne tvorbe zgodnjega srednjega veka na slovanskem naseljenem prostoru v vzhodnih Alpah*, v: *Slovenci in država*, SAZU Razred za zgodovinske in družbene vede, Razprave 17, Ljubljana 1995, 21-45.

²⁸ Podpis na 92. mestu v seznamu (*Concil., Act. quarta*, 154,21 oz. 155,15) se glasi: "Andréas eláchistos epískopos tês hagías ekklesiás Kelaiánes eparchías Istrías..." oz. *Andreas episcopus sanctae ecclesiae Celeianae prouinciae Istriae...*, s tekstnokritičnima variantama "Kelaianês" v grškem izvorniku oz. *Andreas humilis episcopus* v latinskem prevodu (gre za prevod gr. izvornika, v katerem se škof označuje kot "eláchistos", tj. (pre)ponižen).

²⁹ Prim. *Concilium Lateranense a. 649 celebratum* (ed. R. Riedinger), *ACO II, I*, Berlin 1984; gradeški škof je v vseh zapisnikih na 2. mestu (takoj za papežem, in je na koncilu zelo aktiven), puljski škof pa na 100. mestu (med 105 podpisniki). Gl. v navedeni ed. str. 2-3; 6-7; 26 ss.; 31; 35; 50-51; 95; 111; 115; 177; 181; 234 ss.; 247; 251; 344 ss.; 364; 390/91; 400/1; temeljno obravnavo prinaša P. CONTE, *Il sinodo Lateranense dell'ottobre 649*, Collezione teologica 3, Vaticano 1989. Ker se je te sinode ob patriarhu udeležil samo puljski škof, ki med istrskimi udeleženci rimske sinode 680 nastopa na drugem mestu (za patriarhom; gl. naslednjo op.), domnevamo, da ja imela puljska škofija večji ugled kot ostale istrske škofije.

³⁰ "Istrski" škofje si sledijo v naslednjem zaporedju (*Concil., Act. quarta*, 154-155, št. 88 ss.): za gradeškim patriarhom kot po rangi najvišjim škofom (št. 88: "ekkl. Akylías" oz. *eccl. Aquiliensis*) si sledijo v vsaj deloma pravilnem geografskem zaporedju škofje Pulja (št. 89; ekkl. Polénsou oz. *eccl. Polensis*; gre za upravno središče bizantinske Istre), Poreča (št. 90; ekkl. Paréntou oz. *eccl. Parentinae*), Cise (št. 91; ekkl. Kénsou oz. *eccl. Censensis*; sedeža se ne da z gotovostjo določiti, prim. R. BRATOŽ, Nekatera nerešena in nerešljiva (?) vprašanja iz zgodovine severnojadranskih dežel v 6. in 7. stoletju,

meru najmanj 150 kilometrov oddaljen od istrske obale, ki je bila trdno v rokah Bizantincev. Mnenju, da gre v primeru Andreja iz Celeje za titularnega škofa, nasprotuje dejstvo, da se pojavlja kot edini iz kontinentalnega zaledja severnega Jadrana; v primeru obstoja titularnih škofov bi mogli na rimski sinodi pričakovati zastopstvo več propadlih škofijskih sedežev vzhodnoalpskega in zahodnobalkanskega prostora, ki se po 590/591 v virih ne omenjajo več.³¹ Vsekakor bi pričakovali navzočnost škofa iz Emone, ki v zadnjih dveh omembah iz let 579 (sinoda v Gradežu) in 590 (sinoda v Maranu) nastopa skupaj s škofom iz Celeje.³² Oznaka provincialne pripadnosti celejanskega škofa (*prouvinciae Istriae* oz. *eparchías Istrías*) sama na sebi ne more dati odgovora na vprašanje lokaliziranja Andrejevega sedeža. Oznaka "provincie Istre" se je v tej dobi uporabljala očitno za vso bizantinsko posest na severnem Jadranu in jo v seznamu nosijo tudi tri škofije na Beneškem.³³ Noben vir ne daje odgovora na vprašanje, kako daleč je segala bizantinska oblast (ali vsaj njen vpliv) z obale v širše slovansko-avarsko zaledje severnega Jadrana.³⁴ Ker se je poznoantična upravna ureditev na tem prostoru najkasneje do konca 6. stol. zrušila, je v viru iz leta 680 ni zaslediti, pač pa je celotno ozemlje zajeto pod imenom Istre kot edine dežele tega območja, ki je ostala znotraj bizantinskega cesarstva.³⁵ Podpis celejanskega škofa je stereotipen, povsem enak podpisom drugih udeležencev rimske sinode, zato sam na sebi ne omogoča nikakršnih oprijemljivih sklepov. Vsekakor oblika podpisa ne kaže na nikakršno "izjemnost" v razmerju do ostalih udeležencev sinode. Škof Andrej se je očitno osebno udeležil zborovanja v Rimu, saj bi v primeru drugačnega zastopanja celejanske škofije bilo to razvidno že iz samega podpisa, kot nam kaže primer dveh galskih škofij in kot je bilo pri končnih formuliranjih sinodalnih zapisov običajno.³⁶

Zgodovinski časopis 46, 1992, 297-300), Celeje (št. 92, gl. op. 28), Trsta (št. 93; ekkl. Tirgiónes oz. *eccl. Treistinae*), Opitergija (št. 94; ekkl. Opetérgire oz. *eccl. Opotergensis*), Padove (št. 95; ekkl. Patabínes oz. *eccl. Patauianae*) in Altina (št. 96; ekkl. Altinénsou oz. *eccl. Altinensis*).

³¹ R. BRATOŽ, *Vpliv oglejske cerkve* (kot v op. 2), 28 ss.; isti, Aquileia (kot v op. 2), 153 ss.

³² *Synodus Gradensis (Conc. Mantuanum a. 827; MGH Leges III/Concil. 2, 1906, 588 v. 17 sl.; PAULUS DIACONUS, Historia Langobardorum 3,26* (izd. F. Bradač, B. Grafenauer, K. Gantar, Maribor 1988, 121); prim. kratko R. BRATOŽ, *Vpliv oglejske cerkve*, 29 sl. (z literaturo).

³³ To so škofije Opitergium, Padova in Altinum, vse z oznako "eparchías Istrías". V latinskem prevodu nosi Altinum napačno oznako *prouvinciae Pentapolim* (!) (*Concil., Act. quarta, 154/155, št. 94-96*). Očitno gre za "lapsus calami" prevajalca. Ker sledijo Altinu škofije te bizantinske province, se zdi, da je prevajalec provincialno oznako naslednjih škofij pomotoma prenesel še na zadnjo imenovano "istrsko" škofijo. Ker je v virih papeškega izvora izraz *Histria* postal sinonim za območje shizme Treh poglavij oz. oglejskega patriarhata (prim. *ACO IV,2* (ed. E. Schwartz, 1914), 105-132 oz. *MGH Epist. II, 442-467*), so uporabljali tudi Bizantinci to oznako za celotno severnojadransko območje. V pismu cesarja Mavrikija papežu Gregoriju I. iz leta 591 (*Registrum epist. I, 16 b; MGH Epist. I, 22 s. oz. ACO IV,2, 136*) je označil cesar tudi škofe Benečije (in enega škofa Recije), ki so mu pred tem poslali prosilno pismo (gl. op. 2 in 6), s skupnim imenom *episcopi Istriensium provinciarum*, v nadaljevanju pa je iste škofe označil kot *ceteri episcopi Istriae seu Venetiarum*. Prim. L. MARGETIĆ, Neka pitanja u vezi s Istrom (I-VII stoljeće), *Živa antika* 32, 1982, 53-82, zlasti 75 ss.

³⁴ J. ŠAŠEL, *Opera selecta*, Situla 30, Ljubljana 1992, 613; 619 sl.; 823 je domneval na podlagi (predvsem) novčnih najdb, da je Bizanc v tem prostoru skušal obvladovati predvsem Siscijo in (za kritje te postojanke) Burnum v zaledju severne Dalmacije.

³⁵ Vzrok za izpad v antični upravni terminologiji sicer nosilnega imena *Venetia* je dvojen: (1) v uporabi izraza "istrska shizma" za shizmo Treh poglavij (tudi potem, ko shizme po letu 628 na istrskem ozemlju ni več in se je ohranila samo še na Beneškem); (2) v dejstvu, da je bila Benečija skoraj v celoti v rokah Langobardov. Od petih poznoantičnih upravnih enot med severnim Jadranom in Donavo, ki so gravitirale proti Jadranu, je istrski del province *Venetia et Histria* kot edini preostali del cesarskega ozemlja postal nosilec pripadnosti bizantinski državi. O bizantinski Istri gl. A. GUILLOU, *Régionalisme et indépendance dans l'empire byzantin ou VIIe siècle. L'exemple de l'exarchat et de la Pentapole d'Italie*. Istituto storico italiano per il medio evo. Studi storici, Fasc. 75-76, Roma 1969, 96 ss.; 186 ss. in J. FERLUGA, *L'Istria tra Giustiniano e Carlo Magno*, *Arheološki vestnik* 43, 1992, 175-190.

³⁶ Gl. op. 18. V zapisniku koncila v Carigradu 692 so za več odsotnih škofov rezervirali prosta mesta v seznamu podpisnikov; prim. H. OHME, *Das Concilium Quinisextum und seine Bischofsliste. Studien zum Konstantinopeler Konzil von 692*, *Arbeiten zur Kirchengeschichte* 56, Berlin - New York 1990, 222.

5. Ostanki cerkvene organizacije iz antike v podonavsko-balkanskem prostoru

Podpis celejanskega škofa na rimski sinodi 680 in omemba škofov med Slovani v pismu iste sinode postavljata zapleteno vprašanje obstoja cerkvene organizacije med Slovani v drugi polovici 7. stol. Vsekakor je obstoj cerkvenih struktur *in gentibus* v slovanskem svetu možen, vendar se ta institucija med Slovani bistveno razlikuje od one na območju germanskih držav na področju nekdanjega zahodnega rimskega cesarstva (Italija, Galija, Španija, Britanija). Medtem ko so germanska ljudstva v 5. in 6. stol. cerkveno organizacijo na Zahodu sicer precej prizadela, vendar je nikakor niso uničila,³⁷ je bil razvoj na ozemlju od Vzhodnih Alp in srednjega Podonavja do Makedonije in Trakije, tj. na ozemlju dežel, ki so jih na prehodu iz 6. v 7. stol. preplavili Slovani in Avari in od zadnje četrtine 7. stol. v spodnjem Podonavju tudi Bolgari, bistveno drugačen. Antična cerkvena organizacija je bila razbita, od nje so ostali le fragmenti, in še to predvsem na nižji ravni in le v posameznih okoljih. Spremembo naj ilustriramo z nekaj podatki, ki so zaradi maloštevilnih in nezanesljivih virov lahko le približki. Na območju Zahodnega Ilirika, ki so ga slovansko-avarski vpadi zajeli v celoti, se je število škofijskih sedežev zmanjšalo (če vzamemo kot osnovo število vseh poznanih škofijskih sedežev v antiki v primerjavi s številom poznanih v 7. in 8. stoletju) za okrog devetdeset odstotkov (od okrog 27 na dva ali tri). V Vzhodnem Iliriku se je število škofijskih sedežev vsaj prepolovilo (od več kot 90 na okrog 45), če pa ne upoštevamo egejskih otokov in tistih obalnih predelov grških pokrajin, ki jih selitve niso prizadele, znaša padec okrog osemdeset odstotkov (od okrog 40 na manj kot eno desetino). Podoben padec kaže tudi traško območje (od okrog 33 na okrog pet). Škofijski sedeži so se obdržali praviloma na otokih, v zmanjšanem številu na obalah Jonskega, Egejskega in Črnega morja in v bližnjem obalnem zaledju.³⁸

Drugačne razmere so vladale v kontinentalnem zaledju Balkana in v obdonavskih deželah, kjer so od antične cerkve ostali samo fragmenti. Posamične omembe dokazujejo obstoj ostankov cerkvene organizacije iz antike tako za avarsko-slovanski svet srednjega Podonavja kot za območje bolgarske države ob spodnji Donavi. Žal so te omembe splošnega značaja in se v nobenem primeru ne dajo prostorsko in časovno natančneje opredeliti.³⁹ Sodeč po prav redkih primerih, ki se dajo lokalizirati, se ti ostanki

³⁷ Vpadljiva je v tem oziru razlika med Langobardi in Slovani na območju severnega Jadrana, predalpskega in vzhodnoalpskega sveta. Medtem ko na ozemlju pod Langobardi ni propadla nobena škofija (!), so na območju pod slovanskim nadzorom propadle skorajda vse. Še okrog 700 se je umaknil v Čedad škof iz langobardskega Julija Karnika, ker naj bi se spričo obmejne lege čutil ogroženega od Slovanov. Prim. R. BRATOŽ, I contatti della chiesa aquileiese con gli Slavi delle Alpi Orientali nel VII e VIII secolo, *Studi Goriziani* 79, 1994, 7-26, zlasti 18.

³⁸ Vse številke, ki jih navajamo, so le približki, saj so nekatere omembe škofijskih sedežev nezanesljive. Ocena temelji na prikazih škofijskih sedežev v antiki za srednjedonavsko in balkansko območje, ki jih posredujejo: R. BRATOŽ, Die Entwicklung (kot v op. 16), 189-196 (prim. *Zgodovinski časopis* 40, 1986, 382-394); E. POPESCU, Praesides, duces et episcopatus provinciae Scythiae im Lichte einiger Inschriften aus dem 4. bis 6. Jh., *Epigraphica. Travaux dédiés au VIIe Congr. d'épigraphie grecque et latine* (edd. M. Pippidi - E. Popescu), Bucuresti 1977, 255-283, zlasti 274 ss.; Ch. PIETRI, La géographie de l'Illyricum ecclésiastique (kot v op. 16); P. SCHREINER, Das Christentum in Bulgarien vor 864, v: *Das Christentum in Bulgarien* (kot v op. 16), 51-61; A. KRÁSTEV, Bischofssitze in den bulgarischen Ländern bis zum IX. Jahrhundert, prav tam, 233-239; G. DAGRON (in drugi), *Bischöfe, Mönche und Kaiser*, 4 ss.; za 7. stoletje prim. H. OHME, *Das Concilium Quinisextum* (kot v op. 36), 222-234 in drugod.

³⁹ Da je nižja duhovščina ponekod preživela obdobje slovanske, avarske in bolgarske osvojitve srednjega in spodnjega Podonavja in Balkana, dokazujeta dva zapisa: (1) Zapisnik sinode *ad ripam Danubii* (796) v času priprav na pokristjanjenje Avarov in Slovanov zanesljivo dokazuje obstoj nepismenih duhovnikov med Avari in Slovani, ki so pripadali nižjim plastem antične cerkvene organizacije, živečim v izolaciji (označujejo se kot *clerici illiterati* ali *idiotae*; prim. R. BRATOŽ, Aquileia (kot v op. 2), 176 sl.; zadnji izraz se je v 6. in 7. stol. uporabljal za versko neizobražene ljudi ali razsvečene klerike; prim. IUSTINIANUS, *Novella* 6,5 (535); v tem pomenu tudi Agaton v pismu cesarjem (... *quid... apostolica*

nanašajo na bližino antičnih cerkvenih središč (na primer Molzbichl pri Teurniji in verjetno Siscia).⁴⁰ Da je naselitev Slovanov pomenila dosti bolj radikalen prelom kot naselitev Germanov, potrjujejo tudi arheološke raziskave. V vzhodnoalpskem in predalpskem območju slovanske naselitve so med doslej poznanimi poznoantičnimi cerkvami le redke preživele dobo slovansko-avarskih vpadov ob koncu 6. in začetku 7. stoletja. Nasprotno pa na zahodnem območju centralnih Alp (bavarsko in alamansko naseljitveno področje) in v alpski Italiji (pod Langobardi) do rušenja cerkva ni prihajalo ali pa so bili to le izjemni pojavi.⁴¹ Le tiste obalne pokrajine, ki jih Slovanom ni uspelo osvojiti (Istra, deli dalmatinske obale, srednji in južni del obale današnje Albanije, pretežni deli egejske obale in deli črnomske obale), so brez prekinitve obdržale cerkveno organizacijo iz antike, čeprav tudi tam v precej zmanjšanem obsegu.⁴²

Ostanki višjih cerkvenih struktur iz antike so se očitno ohranili vse do konca 7. stol. tudi na ozemlju, ki so ga poselili Slovani. Na celotnem območju slovanske poselitve od Vzhodnih Alp do južnega dela Balkana so v 7. stoletju poznani najmanj trije primeri škofijskih sedežev, ki so po pripovedi pisanih virov obstajali znotraj slovanskega naseljitvenega sveta. Poleg Celeje v južnem Noriku se pojavlja v makedonskem prostoru v zapisih iz leta 681 in 692 škofijski sedež v Stobih (dva tamkajšnja škofa sta se udeležila cerkvenih zborov v Carigradu), podobno kot Celeja oddaljen več kot sto kilometrov od egejske obale Makedonije na področju Soluna, ki so jo nadzorovali Bizantinci.⁴³ Tretji

Christi ecclesia credat et praedictet, non per eloquentiam saecularem, que nec suppetit idiotis hominibus, sed per sinceritatem apostolicae fidei; Concil., Actio quarta, 57, 22-24. (2) Ob nastanku bolgarske države 680 so v spodnjem Podonavju obstajali relikti cerkvene organizacije iz antike (*Graeci sacerdotes*), ki se omenjajo v zvezi s sporom o cerkveni pripadnosti Bolgarije na koncilu v Konstantinoplu 870 (prim. kratko R. BRATOŽ, *Die frühchristliche Kirche in Makedonien* (kot v op. 16), 549 sl.).

⁴⁰ N. BUDAK, *Prva stoljeća Hrvatske*, Zagreb 1994, 107 (prim. tudi 80), domneva preživetje antičnih cerkvenih struktur v zgodnji srednji vek v Sisku. *Historia Salonitana* namreč omenja tamkajšnjega škofa (*episcopus Siscianus*) po nastopu Janeza iz Ravene v Splitu (umrl ok. 680); gl. N. KLAJČ, *Historia Salonitana maior*, Beograd 1967, 107 in J. ŠAŠEL, *Opera selecta* (kot v op. 34), 606 (št. 42), 620. Na podlagi arheoloških najdb bi obstoj ostankov antične cerkvene organizacije mogli predvidevati tudi za Molzbichl na področju antične Teurnije (F. GLASER, *Das Münster in Mozibichl, das älteste Kloster Kärntens, Carinthia I*, 179, 1989, 99-124; prim. tudi H.-D. KAHL, *Das Fürstentum Karantanien und die Anfänge seiner Christianisierung*, v: *Karantanien* (kot v op. 1), 64 sl.; nazadnje A. PLETERSKI, *Ecclesia demonibus addicta*, *Zgodovinski časopis* 48, 1994, 297-306, zlasti 302; A. PLETERSKI - M. BELAK, *Cerkve v Vzhodnih Alpah* (kot v op. 26), 29 sl.).

⁴¹ Prim. A. PLETERSKI - M. BELAK, *Cerkve v Vzhodnih Alpah*, 29 sl.; za območje Tirolske prim. R. PILLINGER, *Neue Ausgrabungen und Befunde frühchristlicher Denkmäler in Österreich (1974-1986)*, *Actes du XIe Congr. Intern. d'Archéol. Chrétienne*, Roma 1989, 2089-2124, zlasti 2114 ss., za območje Švice H.R. SENNHAUSER, *Recherches récentes en Suisse*, prav tam, 1515-1534.

⁴² Za Istro, kjer se je ohranila večina škofijskih sedežev, prim. R. BRATOŽ, *Istrska cerkev v 7. in 8. stoletju*, *Acta Histriae* 2, 1994, 53-64 (ital. prevod 65-77). Za vzhodnojadransko obalo (kontinuiteta cerkvene organizacije na otokih in le deloma na kopnem, obstoj Salone do ok. 630 in propad drugih cerkvenih središč že okrog leta 600) prim. kratko v: isti, *Die Entwicklung* (kot v op. 16), 186 ss. oz. *Zgodovinski časopis* 40, 1986, 380 ss.; J. FERLUGA, *Untersuchungen zur byzantinischen Provinzverwaltung, VI-XIII Jahrhundert. Gesammelte Aufsätze*, Amsterdam 1992, 37 ss.; 391 ss.; E. MARIN, *Sv. Vid de Narona: un exemple désormais établi pour la discontinuité*, v: *Orbis Romanus Christianusque ab Diocletiani aetate usque ad Heraclium. Travaux sur l'Antiquité Tardive rassemblés autour des recherches de Noël Duval*, Paris 1995, 265-275. Na današnji albanski obali sta v 7. stol. preživeli le dve škofiji, Dyrrachion in Aulon (G. SCHRAMM, *Anfänge des albanischen Christentums*, Freiburg im Breisgau, 170). Nekaj več škofijskih sedežev se je ohranilo na severni egejski in na črnomorski obali ter v njunem bližnjem zaledju; za severno egejsko obalo (poleg Soluna kot škofije še Edessa, Amphipolis, Philippoi, Ainos, Traianoupolis) prim. H. OHME, *Das Concilium Quinisextum*, 222 ss.; za črnomorsko obalo (škofije Byzic, Mesembria, Tomi) gl. prispevke v zbornikih *Das Christentum in Bulgarien* (kot v op. 16), 51-61 (P. SCHREINER); 233-239 (A. KRÁSTEV); *Die Schwarzmeerküste in der Spätantike und im frühen Mittelalter* (Hg. R. Pillinger - A. Pülz - H. Vetters), Wien 1992.

⁴³ V seznamih podpisnikov zadnjih treh sej 6. ekumenskega koncila v Carigradu najdemo tudi naslednje: "Ioánnou episkópou Stóbon" (*Concil., Actio sextadecima, ACO II, 2/2*, Berlin 1992, 688,2 in 689,2; *Actio septimadecima*, 707 in 708,13); "Ioánnes eléo theoú epískopos tês Stobéon póleos horfísas hypé-grapsa" (*Concil., Actio septimadecima*, prav tam, 738,8 oz. 739,9); "Ioánnou episkópou Stóbon" (*Con-*

tak škofijski sedež še globlje v kontinentalnem zaledju je bila Serdika (Sofija). Ta naj bi kot škofija v bizantinski enklavi sredi slovanskega sveta preživela ne le dobo slovanskih invazij na Balkan okrog leta 600,⁴⁴ temveč tudi nastanek in vzpon bolgarske države po 680. Propadla naj bi šele ob bolgarskem zavzetju mesta leta 809.⁴⁵ Pri tem naj poudarimo, da se škofija ne omenja na cerkvenih zborih 7. stol., iz česar bi mogli sklepati, da je bila komunikacija z bizantinskim ozemljem tedaj zelo težka ali pa da je bil škofijski sedež zelo šibak, komajda obstojen.⁴⁶ Pri izpostavitvi teh treh cerkvenoorganizacijskih središč seveda nismo upoštevali vsaj desetih škofijskih sedežev, ki niso ležali ob obali, pač pa v njenem neposrednem zaledju, torej na stiku bizantinskega in slovanskega sveta, in katerih sodelovanje na cerkvenih zborih je zaradi tega lažje razumljivo.⁴⁷

Tako za Stobe kot (s pridržki) za Celejo so bile izražene domneve, da gre za titularna sedeža, da je obstoj teh škofijskih sedežev v zadnji četrtini 7. stol. fiktiven oziroma da gre za begunske škofove na obali pod bizantinsko oblastjo.⁴⁸ Zdi se, da take domneve podlegajo stereotipu o Slovanih kot pokončevalcih antične civilizacije, za kar v virih ne najdemo trdne opore. Da gre po vsej verjetnosti za škofijska sedeža *in gentibus*, kaže kratkotrajna navzočnost obeh škofov v Rimu oziroma Konstantinoplu. Rimska sinoda leta 680 je potekala na veliko noč (27. marca),⁴⁹ torej le en dan, in tudi če upoštevamo predhodno pripravo, očitno ni zahtevala daljše odsotnosti škofov. Povsem drugačen je

cil., *Actio octauadecima*, prav tam, 758,7 oz. 759,7); prim. tudi R. RIEDINGER, *ACO* II,2/2, 938-939; isti, *Die Präsenz- und Subskriptionslisten des VI. oekumenischen Konzils (680/81) und der Papyrus Vind. G. 3*, Bayer. Akad. d. Wiss., Phil.-hist. Klasse, Abhandlungen, Neue Folge 85, 1979, 16; 22; 26/7, št. 57. Škof se je udeležil le zadnjih treh koncilskih sej (16., 17. in 18.), torej je bil navzoč v prestolnici le avgusta in septembra 681 (omenjene seje so potekale 9. avgusta, 11. septembra in 16. septembra). Enajst let pozneje se je koncila v Konstantinoplu (t. i. Quinisextum) udeležil njegov naslednik, kot dokazuje podpis: "Margarítēs hamartolōs epískopos Stobōn horísas hypégrapsa" (MANSI, *Concil. XI*, 993 B). Prim. R. BRATOŽ, *Die frühchristliche Kirche in Makedonien* (kot v op. 16), 548 ss. (s starejšo literaturo). Tako kot v primeru celjskega škofa Andreja je tudi podpis obeh škofov iz Stobov formalno povsem enak podpisom drugih škofov. Po obliki podpisa sodeč naj bi tudi ta dva makedonska škofa rezidirala v svoji škofiji, vendar verjetno ne več v matičnem mestu, ki je bilo po govorici arheoloških najdb opuščeno sorazmeroma zgodaj, vsekakor pred koncem 6. stoletja. Prim. nazadnje G. SCHRAMM, *Anfänge* (kot v op. 42), 133 (avtor navaja na podlagi literature kot zadnji dokaz obstoja škofije v Stobih omembo iz leta 732, vendar navedbe nismo mogli preveriti).

⁴⁴ Zadnja zanesljiva omemba škofijskega sedeža je iz leta 594 (GREGORIUS MAGNUS, *Registrum epist.* 5,8; *CCSL* 140, 274 sl.); prim. kratko R. BRATOŽ, *Die frühchristliche Kirche in Makedonien*, 546 sl. (op. 174).

⁴⁵ L. WALDMÜLLER, *Die ersten Begegnungen*, 367; 474 f.; 483; P. SCHREINER v *Das Christentum in Bulgarien*, 54; 59 sl. (op. 33); H. WOLFF, *Kontinuität städtischen Lebens in den nördlichen Grenzprovinzen des römischen Reiches und das Ende der Antike*, v: W. Eck - H. Galsterer (Hg.), *Die Stadt in Oberitalien und in den nordwestlichen Provinzen des Römischen Reiches*, Kölner Forschungen 4, Mainz 1991, 287-318, zlasti 296; 303; G. SCHRAMM, *Anfänge*, 132.

⁴⁶ Navedba škofijskega sedeža v Serdiki, ki jo prinaša *Notitia episcopatum ecclesiae Constantinopolitanae 3 (Texte critique, introduction et notes par J. DARROUZES, Paris 1981, 20 ss., zlasti 22)* dopušča dvome v njegov obstoj; P. SCHREINER, *Das Christentum in Bulgarien*, 59 sl., op. 33 razlaga to kot dokaz za neobstojnost ali pa za nepomembnost tega škofijskega sedeža. Druga možnost se nam zdi z ozirom na kontinuiteto naselbine dosti verjetnejša.

⁴⁷ Prim. H. OHME, *Das Concilium Quinisextum* (kot v op. 36), 222-234, zlasti 226; avtor navaja 12 škofov s kontinentalnega dela Balkana na 6. ekumenskem koncilu 680/681 in deset na koncilu 692. Skoraj v vseh primerih gre za škofije v bližini obale (npr. Philippi, Amphipolis, Edessa v Makedoniji ali Byzije v provinci Evropa), ki so očitno prek bližnjih pristanišč lahko vzdrževale stike s prestolnico.

⁴⁸ Za Stobe je izrazila tako mnenje F. PAPAZOGLU, *Les villes de Macédoine à l'époque romaine*, *Bulletin de Correspondance Hellénique*, Suppl. 16, 1988, 323 (obstoj škofije fiktiven; prim. k temu R. BRATOŽ, *Die frühchristliche Kirche in Makedonien* (kot v op. 16), 550, op. 187). Za primer Celeje sem se sam (s pridržki) nagibal k temu mnenju (Aquileia, 163; nazadnje v: *La chiesa istriana nel VII e nell'VIII secolo*, *Acta Histriae* 2, 1994, 68).

⁴⁹ Velika noč je leta 680 padla na 27. marec; pismi papeža Agatona in papeža ter udeležencev rimskega koncila je zahodno poslanstvo prineslo v prestolnico v začetku septembra istega leta. Oba dopisa sta bila obravnavana na 4. seji, ki je bila 15. novembra 680. Prim. L. BRÉHIER - R. AIGRAIN, *Storia della Chiesa V*, 258.

bil potek 6. ekumenskega koncila v Konstantinoplu, ki je trajal več kakor deset mesecev, od 7. novembra 680 do 16. septembra 681. Če bi bil Johannes iz Stobov begunski škof z bivališčem nekje na bizantinskem ozemlju ali morda v sami prestolnici, bi se lahko dalj časa udeleževal koncilskih sej. Vendar pa se je škof iz Stobov - tako kot večina škofov - udeležil le zadnjih treh sej (9. avgusta, 11. septembra in 16. septembra 681). Njegova navzočnost v prestolnici je s tem zožena na pet do šest tednov.⁵⁰

6. Carigrajski koncil 692

Na možnost, da so tudi na slovanskem naselitvenem področju srednjega in spodnjega Podonavja in Balkana še proti koncu 7. stol. obstajali - resda prav redki - škofijski sedeži in da je vsaj v rudimentarni obliki obstajala cerkvena organizacija na nižji ravni, kažejo tudi nekateri sklepi carigrajskega koncila iz leta 692 (t. i. "Quinisextum" ali "Trullanum II"). Ti dajejo napotke o obnašanju cerkvenih dostojanstvenikov v primeru zunanje ("barbarske") nevarnosti oziroma v primeru "barbarske" okupacije.⁵¹ Zunanja nevarnost je ob koncu 7. stol. pretila zlasti od Arabcev na azijskem ter od Slovanov in Bolgarov na evropskem delu tedaj že zelo zmanjšane bizantinskega cesarstva.⁵² Naj kratko povzamemo te sklepe, ki so spričo izrecne cesarjeve potrditve⁵³ vsaj teoretično stopili v veljavo v celotnem bizantinskem cesarstvu. Dejansko so imeli trajno veljavo le na območju vzhodne cerkve, medtem ko jih je krščanski Zahod zavrnil.⁵⁴ Tako so imeli ti sklepi kot normativ veljavo na primer za območje

⁵⁰ Na zadnjih treh sejah je bilo navzočih več kot 150 škofov (vendar na prvih devetih sejah v povprečju le 40-42, na 10. seji 54, od 11. do 15. seje pa od 92 do 97 škofov). Prim. R. RIEDINGER, *Die Präsenz- und Subskriptionslisten* (kot v op. 43); isti, *ACO II,2/2*, 938 sl. Le za zadnje tri seje je dokumentirana navzočnost večine škofov iz Armenije in bolj oddaljenih delov Male Azije, vendar tudi posameznih škofov iz manj oddaljenih škofij, tako npr. še treh škofov iz Vzhodnega Ilirika (Atene, Argos in Lakedaimon). O vzrokih za tako slabo udeležbo na prvih devetih (oz. desetih) sejah lahko le ugibamo: potovanju neprijazen zimski del leta (prvih deset sej je potekalo od 7. nov. 680 do 18. marca 681), politični in varnostni razlogi. Prim. R. RIEDINGER (kot v op. 43), 3 sl.

⁵¹ Kanone koncila (102 v celoti) je objavil v grškem izvorniku in latinskem prevodu J.D. MANSI, *Concil. XI* (kot v op. 8), 935-988; kritično edicijo z latinskim in francoskim prevodom je oskrbel P.-P. JOANNOU, *Les canons des conciles oecuméniques (Ile - IXe s.)* (kot v op. 4), 101-241); prevode oz. povzetke prinašata tudi Ch. J. HEFELE - H. LECLERCQ, *Histoire des conciles III*, 562-575; G. FRITZ, *Quinisexte (concile) ou in Trullo, Dictionnaire de théologie catholique 13/2*, 1937, 1581-1597. Za tukaj obravnavane kanone prim. tudi A. W. ZIEGLER, *Das Verhalten der kirchlichen Oberhirten in der slawischen Völkerwanderung des 6. und 7. Jahrhunderts mit einem Anhang: Die Freisinger slawischen Denkmäler und andere literarische Denkwürdigkeiten Freising's*, v: *Episcopus. Festschrift M. Kard. v. Faulhaber*, Regensburg 1949, 110-135, zlasti 120 ss.; L. WALDMÜLLER, *Die ersten Begegnungen*, 397 sl. Temeljno študijo o seznamu udeležencev koncila je pripravil H. OHME, *Das Concilium Quinisextum* (kot v op. 36). K različnim vprašanjem v zvezi s trulanskim koncilom gl. S. N. TROIANOS, *Die Wirkungsgeschichte des Trullanum (Quinisextum) in der byzantinischen Gesetzgebung, Annuarium historiae conciliorum 24*, 1992, 95-111; H. OHME, *Zum Konzilsbegriff des Concilium Quinisextum (692)*; prav tam, 112-126; H.-J. VOGT, *Zur Ekklesiologie des Trullanum*, prav tam, 127-144; C. G. PITSAKIS, *Le droit matrimonial dans les canons du concile in Trullo*, prav tam, 158-185. Iz praktičnih razlogov navajamo latinski prevod grškega izvornika.

⁵² G. OSTROGORSKI, *Zgodovina Bizanca*, Ljubljana 1961, 136 ss.; isti, *The Byzantine Empire in the world of the Seventh Century*, *Dumbarton Oaks Papers 13*, 1959, 87 ss. (tudi v: *Zur Byzantinischen Geschichte. Ausgewählte Kleine Schriften*, Darmstadt 1973). Sintetično sliko posreduje tudi G. DAGRON etc., *Bischöfe, Mönche und Kaiser*, 28 ss.

⁵³ *Logos prosphonetikos* (MANSI, *Concil. XI*, 928-936).

⁵⁴ Kljub hudemu pritisku, ki ga je sprožil cesar Justinijan II., je papež Sergij sklepe koncila zavrnil; povod za zavrnitev so bila *quaedam capitula extra ritum ecclesiasticum* (gl. *Liber pontificalis LXXXVI (Sergius)*, 6-9); ed. L. Duchesne, Paris 1955, 372-374; 378). Prim. Ch. H. HEFELE - H. LECLERCQ, *Histoire III*, 578 ss.; L. BRÉHIER - A. AIGRAIN, *Storia V*, 272. K vprašanju recepcije kanonov na Vzhodu in Zahodu prim. tudi S.N. TROIANOS, *Die Wirkungsgeschichte* (kot v op. 51); H. OHME, *Zum Konzilsbegriff* (kot v op. 51), 113 ss.

Stobov v Makedoniji (podpisal jih je tudi tamkajšnji škof Margarites),⁵⁵ ne pa za območje Celeje v zaledju bizantinske Istre (*eparchia Isthria* oziroma patriarhat Nova Akvileja - Gradež), ki je spadalo v okvir zahodne cerkve. Ne glede na sporno veljavnost so sklepi cerkvenega zbora odraz tedanjih razmer in skupnega prizadevanja države in cerkve, da bi se enotno uredile razmere tudi na tistem velikem ozemlju bizantinske države, ki je bilo dejansko že trajno izgubljeno. Če primerjamo obseg cesarstva v času Justinijana II. (685-695) z njegovim obsegom v času Justinijana I. stoletje in pol predtem, so izgubljeni deli države obsegali pretežni del Balkana ter celoten prednjeazijski in severnoafriški prostor. To je bil s stališča zakonodajalca del državnega ozemlja, ki so ga (po prepričanju mnogih le začasno) zasedli Arabci, Slovani, Bolgari in Avari. Ta del "državnega" ozemlja pa je bil po obsegu najmanj tako velik kot tisti del, na katerem je delovanje državnih in cerkvenih institucij potekalo v normalnih pogojih.

Ker zaradi barbarskih vpadov (*propter barbarorum incursiones*) ali zaradi drugih vzrokov ni mogoče sklicati letno dveh sinod, naj metropolitni škof v kraju, ki ga sam določi, skliče vsaj eno sinodo letno v času od velike noči do meseca oktobra. Ostrega opomina so deležni tisti škofje, ki so odsotni neopravičeno, kar pomeni, da se nahajajo v svojih mestih, da so zdravi in da niso zadržani zaradi kakega nujnega dogodka.⁵⁶ Noben klerik ne sme svojevoljno, tj. brez dovoljenja svojega škofa, zapustiti svoje cerkve in oditi na območje druge škofije, kar se je marsikje dogajalo. Če klerik ravna v nasprotju s tem sklepom, grozi odstavitev tako njemu samemu kot tudi škofu, ki bi ga sprejel.⁵⁷ Kleriki, ki so zaradi barbarskega napada (*barbaricae incursionis praetextu*) ali zaradi drugega vzroka zapustili svoje cerkve, se morajo potem, ko ni več vzroka za odhod ali ko prenehajo barbarski vpadi (*postquam circumstantia cessarit, vel barbaricae incursiones ...*), vrniti v svoje škofije (*rursus in suas iubemus ecclesias reverti*) in jih brez tehtnega vzroka dolgo ne smejo zapustiti. V nasprotnem primeru jim za čas, dokler se ne vrnejo v svojo cerkev, grozi odstavitev, prav tako pa tudi škofu, ki bi jih zadrževal in s tem oviral njihov povratek.⁵⁸ Duhovniki, ki delujejo v cerkvah na barbarskem ozemlju oz. v "barbarskih cerkvah"(!) (*sacerdotes qui sunt in barbaricis ecclesiis(!)*) in so poročeni, lahko iz verskih razlogov "zaobidejo" (*hyperanabaŕnein* oz. *se transgredi*) apostolsko načelo o neločljivosti zakonske zveze, lahko se torej ločijo od svojih žena in živijo celibatsko življenje. To se jim izjemoma dovoljuje, pač zaradi njihove šibke krščanske duhovnosti, njihove značajske šibkosti in tujih navad (*propter eorum pusillanimitatem* (gr. *mykropsychia*) *externosque ac non satis firmos mores*).⁵⁹

⁵⁵ Podpis se glasi: "Margarites hamartolds episkopos Stobon horisas hypégrapsa (MANSI, *Concil. XI*, 993 B). Prim. H. OHME, *Das Concilium Quinisextum*, 223; 224; 227 sl.; 230.

⁵⁶ *Quinisextum, can. 8* (P.-P. JOANNOU, *Les canons*, 135 sl. oz. MANSI, *Concil. XI*, 945/6); kanon prinaša z ozirom na vsebino prilagoditev kanona 19 haledonskega koncila (prim. Ch. J. HEFELE - H. LECLERCQ, *Histoire II*, 807 oz. P.-P. JOANNOU, *Les canons*, 84 sl.) novim, težjim razmeram v cerkvi.

⁵⁷ *Quinisextum, can. 17* (P.-P. JOANNOU, *Les canons*, 148 sl. oz. MANSI, *Concil. XI*, 951/2). Ker kanon ne omenja vzroka ali povoda za odhod nekega klerika na območje druge škofije, je bila barbarska nevarnost lahko le eden od možnih vzrokov (vzrok objektivne narave), ob katerem moremo predvideti tudi vzroke osebne narave.

⁵⁸ *Quinisextum, can. 18* (P.-P. JOANNOU, *Les canons*, 149 sl. oz. MANSI, *Concil. XI*, 951/2).

⁵⁹ *Quinisextum, can. 30* (P.-P. JOANNOU, *Les canons*, 160 sl. oz. MANSI, *Concil. XI*, 955/6). Ta kanon deloma spreminja vsebino kanona 13 istega cerkvenega zbora (P.-P. JOANNOU, *Les canons*, 140 ss. oz. MANSI, *Concil. XI*, 948 sl.) in pomeni določeno "koncesijo" zahodni cerkvi v njenem doslednem zavračanju porok klerikov in vztrajanju pri celibatu (na kar meri uvod v 13. kanon), zato bi ga mogli razumeti kot podporo duhovnikom *in gentibus* na Zahodu. Podlaga za to koncesijo je *mykropsychia*, obenem z nenavadnimi običaji in značajsko šibkostjo (prim. H.-J. VOGT, *Zur Ekklesiologie* (kot v op. 51), 135; G. PITSAKIS, *Le droit matrimonial*, 159 in drugod). Prav vprašanje celibata je bilo odločilno pri papeževi zavrnitvi sklepov cerkvenega zbora 692 (prim. L. BRÉHIER - R. AIGRAIN, *Storia V*, 271 sl.). Papeževa zavrnitev koncilskih sklepov govori v prid domnevi, da tudi na ozemlju med Jadranom in Donavo, ki je spadalo pod zahodno cerkev, ob koncu 7. stoletja ni bilo poročeni duhovnikov. Le-ti se

Škofje, ki so zaradi barbarskih vpadov morali bežati iz svojih mest - le-ta so zatem zavzeli barbari (*diversis temporibus barbaricae incursiones fuere et ex eo plurimae civitates a gentibus et sine lege vacantibus subiugatae fuere*) - tudi v begunstvu ohranjajo svoje dostojanstvo in svoje pravice (*ordinationes... et omnia, quae ad episcopum pertinent... honorem ac venerationem*), tako da barbarsko nasilje nebi (*gentilis iniuria*) rušilo cerkvene ureditve. Vse uredbe, ki jih sprejemajo škofje v izgnanstvu (kot na primer posvečevanje klerikov in druge zadeve), imajo pravno veljavo (*sit firma ac legitima quaecumque ab iis procedit administratio*). Stiska časov (*temporis necessitas*) škofovega dostojanstva in njegovih pooblastil v ničemer ne zmanjšuje.⁶⁰

Uredbe iz leta 692 (zlasti kanon 37) se vsebinsko skoraj povsem ujemajo s priporočilom papeža Gregorija Velikega škofom v Iliriku iz leta 591, kako naj ravnajo v času, ko so deželo preplavili Avari in Slovani in ko se je cerkvena ureditev podirala.⁶¹ Papež je tedaj podprl cesarjev ukrep, ki ga je posredoval pretorijanski prefekt Ilirika Iobinus, z naslednjo vsebino: škofje, ki so ostali na svojih mestih, morajo pomagati tistim stanovskim kolegom, ki so zaradi sovražne nevarnosti morali zbežati.⁶² Ne le cesarjev ukrep, temveč tudi (od njega višja) božja postava določa, da so kristjani dolžni izkazati pomoč v stiski ne le svojim bratom, temveč celo svojim nasprotnikom.⁶³ Papeževa (in pred tem cesarjeva) ureditev vprašanja pobeglih škofov, da namreč škof begunec obdrži škofovsko dostojanstvo, ne pridobi pa nobenih pravic oz. pooblastil v novi škofiji in s tem ne

omenjajo v pozni antiki (4. - 6. stol.) zelo redko, tako rekoč izjemoma. Zanesljivo so znani le naslednji primeri poročenih diakonov (za čas od konca 4. do srede 6. stol.): na vplivnem območju oglejske cerkve *Aurelius Saturninus* (Vigonovo vzhodno od Padove, konec 4. in začetek 5. stol.); *Theodotus* (Verona; E. DIEHL, *Inscriptiones Latinae christianae veteres*, Dublin-Zürich 1970 (3. ed.), nr. 1719); *Honorius* (Škocjan ob Soči, 5. stol.; napis je zelo fragmentaren); *Claudius* (Evfrazijeva bazilika v Poreču, sreda 6. stol.; Klavdij je bil celo arhidiacon); v Panoniji *Macarius* (Sirmij, E. DIEHL, 1225 adn.); v Dalmaciji *Criscentianus* iz Salone (E. DIEHL, 1225 a). Še bolj redki so primeri poročenih prezbiterjev, saj se na latinski govorečem delu balkanskih provinc omenjata le dva: *Stephanus* iz Salone (E. DIEHL, 1172) in *Turranius Leontius* iz Oesca ob spodnji Donavi (E. DIEHL, 393). K vprašanju poročenih klerikov prim. G. CUSCITO, Ritrovata l'epigrafe del diacono uxorato Aurelius Saturninus (CIL, V, 2305), *Aquileia nostra* 55, 1984, 137-180, z novejšo literaturo v opombah. Na obravnavanem ozemlju ni znan niti en primer poročenega škofa. Ne šele sklep carigradskega koncila 692 (*can. 12; 48*; P.-P. JOANNOU, *Les canons*, 138 sl.; 186 oz. MANSI, *Concil. XI*, 948; 965; po posvetitvi škof ne sme živeti skupaj s svojo ženo; žena tistega klerika, ki je postal škof, naj po sporazumni ločitvi vstopi v samostan), pač pa je že Justinijanova zakonodaja (*Codex Just. 1,3,41,2-4* (528); *1,3,47* (531)) prepovedovala škofovsko dostojanstvo za tistega, ki bi imel ženo ali otroke (prim. R. GRYSON, *Les origines du célibat ecclésiastique du premier au septième siècle*, Gembloux 1970). Domneva R. PILLINGER, *Zur Interpretation der Symbolik des Bodenmosaiks von Teurnia, Carinthia I* 179, 1989, 81-97, zlasti op. 20 na str. 85 sl.; ista v: F. GLASER - R. PILLINGER, *Teurnia. Metropolis Norici. Vodnik po zgodnje-krščanskih spomenikih*, Dunaj 1993, 23), da je bil poročen *Ursus* v. s. iz Teurnije morda duhovnik (škof?) (*vir sacer* ali v. *sanctus*) in ne posvetni dostojanstvenik (*vir spectabilis*), ima v luči epigrafskega gradiva premalo opore, saj so poročeni kleriki v obravnavanem prostoru pravzaprav izjemen pojav. Gl. k temu tudi F. GLASER, *Archäologisch-historische Ergebnisse im Lichte der letzten Ausgrabungen in St. Peter in Holz/Teurnia und auf dem Hemmaberg/Luenna*, *Arheološki vestnik* 45, 1994, 171 sl. Literarne in pravne vire z Zahoda v 5. in 6. stol., ki zavračajo ali prepovedujejo poroke klerikov, navaja G. CUSCITO, *Ritrovata l'epigrafe*, 169 ss. Sklepati bi mogli, da med preostanki cerkvenih struktur na nekdanjem območju oglejske cerkve ob koncu 7. stol. ni bilo poročenih klerikov, saj ni znan noben primer, ki bi bil po sredi 6. stol.

⁶⁰ *Quinisextum, can. 37* (P.-P. JOANNOU, *Les canons*, 171 sl. oz. MANSI, *Concil. XI*, 959-960).

⁶¹ GREGORIUS MAGNUS, *Registrum epistularum 1,43* (CCSL 140, 1982, 57); R. BRATOŽ, *Die Entwicklung* (kot v op. 16), 187 sl. (op. 80).

⁶² *Iobinus excellentissimus uir filius noster, praefectus praetorio per Illyricum, scriptis suis nobis indicasse dinoscitur ad se sacris apicibus destinatis iussum fuisse ut episcopos, quos e propriis locis hostilitatis furor expulerat, ad eos episcopos qui nunc usque in locis propriis degunt pro sustentatione ac stipendiis praesentis esse uitae iungendos* (CCSL 140, 57, v. 2-7).

⁶³ *Et licet ad hos fraternitatem uestram iussio principalis admoneat, habemus tamen maius horum mandatum aeterni principis, quo ad haec terribilius peragenda compellimur, ut non dico fratres et coepiscopos nostros, sed ipsos etiam quos nobis contrarios patimur, cum oportunitas postulat, in conferendis subsidiis necessitatum carnalium diligamus* (CCSL 140, 57, v. 7-12).

zmanjša oblasti škofa gostitelja, temelji na tradiciji antične cerkve.⁶⁴ Vsaka taka ureditev je zamišljena kot začasna in naj bi veljala do trenutka, ko se bodo razmere uredile in se bo begunski škof lahko vrnil v svojo škofijo.

Določbe trulanskega koncila o ureditvi cerkve *in gentibus*, ki so skoraj stoletje mlajše, odražajo razmere, zelo podobne onim v Gregorijevi dobi. Njihovo izhodišče je prepričanje, da so izjemne razmere begunstva lečasne, saj naj bi se življenje po skorajšnji zmagi cesarske vojske nad barbari kmalu normaliziralo. Določbe o tem, da se morajo po koncu nevarnosti cerkvene strukture čimprej vrniti v prejšnje stanje, ni le odraz (neupravičenega) optimizma zakonodajalcev, temveč v prvi vrsti odraz izredne trdoživosti cerkvenih struktur v antiki, ki so vztrajale še dolgo (vsaj eno stoletje) potem, ko so civilne ustanove (državna in lokalna uprava, vojska itd.) neko ozemlje dokončno zapustile.

7. Sklepi

Viri o cerkveni ureditvi poznega 7. stoletja nam omogočajo - da zaključek prispevka navežemo na njegov uvod - nekaj sklepov, ki se nam zdijo pomembni za poznavanje prehoda iz antike v zgodnji srednji vek na stičnem prostoru severnega Jadrana, jugovzhodnih Alp in zahodnega obrobja srednjedonavskega prostora. Ti sklepi po eni strani dopolnjujejo, po drugi pa potrjujejo ali rahlo korigirajo nekatere poglede zgodovinskih raziskav pretekle in polpretekle dobe, ki se nanašajo na konec antike in prehod v zgodnjerednjeveško dobo.

Vsebinsko sovpadanje virov s konca 6. stol. z onimi s konca 7. stol. daje slutiti, da je slovansko rušenje antične cerkvene organizacije doseglo vrh na prehodu iz 6. v 7. stol., vendar se je kasneje (v 7. stol.) nekoliko uneslo, sicer bi bilo stanje krščanskih struktur *in gentibus* ob koncu 7. stol. bistveno slabše kakor stoletje predtem. Da je slovansko-avarsko rušenje antične cerkve doseglo vrhunec na prehodu iz 6. v 7. stol., kasneje (do zadnje četrtine 7. stol.) pa se je umirilo, kaže primerjava poročil cerkvene (predvsem papeške) provenience, ki se nanašajo na eno in drugo obdobje. Medtem ko je pismo beneških škofov cesarju Mavrikiju iz leta 591 ob omembah barbarskega (predvsem langobardskega) pritiska na cerkev še dokaj umirjeno in izraža (morda iskreni) optimizem,⁶⁵ pa pismo papeža Gregorija istemu cesarju štiri leta pozneje slika razmere kot katastrofalne.⁶⁶ Sodeč po kratkih, pa vendar nedvoumnih poročilih sodobnih kronistov

⁶⁴ *Oportet ergo uos ad hanc rem et caelesti primitus principi oboedientes existere et imperialibus etiam iussionibus consentire, quatenus fratres coepiscoposque nostros, quos et captiuitatis diuersarumque necessitatum angustiae comprimunt, debeatis consolandos conuiuendosque uobiscum in ecclesiasticis sustentationibus libenter suscipere, non quidem ut per communionem episcopalis throni dignitas diuidatur, sed ut ab ecclesia iuxta possibilitatem sufficientia debeant alimenta percipere. Sic enim et proximum in Deo et Deum in proximo diligere comprobamur. Nullam quippe eis nos in uestris ecclesiis auctoritatem tribuimus, sed tamen eos uestris solaciis contineri summo opere hortamur* (CCSL 140, 57, v. 12-23). O izvajanju tega načela v praksi (doslednost, spet drugič odstopanje) prim. L. MARGETIĆ, Gregorio I - papa politico, *Živa antika* 29, 1979, 272 ss. oz. kratko R. BRATOŽ, Die Entwicklung (kot v op. 16), 187 sl. Vsekakor je to načelo zastopal tudi trulanski koncil (kanon 20), ki je prepovedal škofom javno nastopanje v drugem mestu; v primeru kršenja določbe proti škofu izguba dostojanstva (P.-P. JOANNOU, *Les canons*, 152 oz. MANSI, *Concil. XI*, 951/2).

⁶⁵ V pismu izraženi optimizem v pričakovanju cesarjevih zmag nad barbari bi se mogel nanašati na obdobje priprav na veliko vojno v Evropi, v kateri se je odločala usoda Balkana. Vojna se je začela s cesarjevim pohodom spomladi 592; prim. B. GRAFENAUER, Nekaj vprašanj iz dobe naseljevanja južnih Slovanov, *Zgodovinski časopis* 4, 1950, 23-126, zlasti 65; P. SCHREINER v: THEOPHYLAKTOS SIMOKATES, *Geschichte*, Stuttgart 1985, 321 sl., op. 793.

⁶⁶ GREGORIUS MAGNUS, *Registrum epist.* 5.37 (CCSL 140, 53-56): *Ecce cuncta in Europae partibus barbarorum iuri sunt tradita, destructae urbes, euersa castra, depopolatae prouinciae; nullus terram cultor inhabitat; saeuunt et dominantur cotidie in nece fidelium cultores idolorum...* V pismu Iobinu, pretorijanskemu prefektu Ilirika, iz leta 592 je papež omenil barbarska divjanja (... *uoluit prouinciae*

naj bi do prave katastrofe v Iliriku prišlo na začetku 7. stoletja.⁶⁷ Pismo papeža Agatona in rimske sinode 680 bizantinskim cesarjem, ki tako kot Gregorijevo pismo iz leta 595 podaja splošno oceno razvoja, slika precej težke razmere, vendar ne brezupne; *ecclesia in gentibus* je bila tedaj do take mere vitalna, da se je lahko vključevala v dogajanje v svetovni cerkvi. Zdi se, da je nekaj škofijskih sedežev znotraj slovanskega naselitvenega območja čas najhujšega pritiska vendarle preživelo in obstajalo v neke vrste "vegetativni" obliki (v enklavah sredi Slovanov, v bližnjem begunstvu ali še najverjetneje kot kombinacija obojega, odvisno od trenutnih razmer) še vse do konca 7. stoletja. Na te skromne ostanke antične cerkve se nanašata omemba škofov med Slovani in podpis celejanskega škofa v pismu rimske sinode 680, ki se je ohranilo v aktih 6. ekumenskega koncila v Carigradu, posredno pa se tudi na te ostanke nanaša več določb trulanskega koncila leta 692.

Datiranje prihoda in naselitve Slovanov v vzhodnoalpskem in predalpskem prostoru na podlagi zadnjih omemb antičnih škofij v letih 579 (?) (sinoda v Gradežu), 590 (sinoda v Maranu in dogodki v zvezi z njo) in 591 (prosilno pismo shizmatičnih škofov cesarju Mavrikiju) se v luči obravnavanih virov iz zadnje četrtine 7. stol. ne zdi do take mere zanesljivo, kot se v splošnem domneva. Te omembe same po sebi ne dokazujejo z zanesljivostjo propada cerkvene organizacije v obdobju ok. 580-590⁶⁸ ali nekoliko pozneje (ok. 590-600)⁶⁹, do katerega je prišlo zaradi slovansko-avarskega vdora v obravnavani prostor, saj gre v vseh primerih za sklepanje ex silentio. V virih o naštetih dogodkih iz zgodovine oglejske cerkve se namreč v povezavi z zadnjimi omembami škofij nikjer ne omenjajo Slovani (ali sploh kaki drugi sovražniki), sploh pa samo v pismu shizmatičnih škofov cesarju Mavrikiju iz leta 591 nastopajo kot vir nesreč sicer neimenovana barbarska ljudstva. Izmed teh se da iz historičnega konteksta kot vzrok za trenutne hude težave zanesljivo identificirati samo Langobarde.⁷⁰ Frankovska cerkev (*Galliarum archiepiscopi... Galliarum episcopi... Galliarum sacerdotes*) se kot vzrok za težave omenja v pismu le v časovno ohlapno označeni preteklosti.⁷¹ V virih oglejsko-

consulere, ut, quam ex una parte flagello barbaricae uastationis ulcerat...; Registrum 2,20; CCSL 140, 107,8 sl.).

⁶⁷ ISIDORUS Episc. Hisp., *Chronica maiora 414* (Chronica minora II, ed. Th. Mommsen, MGH AA 11, 1894, 479): *Sclavi Graeciam Romanis tulerunt* (podatek se nanaša na čas 613/15); okvirno v isti čas datira katastrofo v Iliriku *Continuatio Hispana* (prav tam, 337: *Huius temporibus... anno imperii eius* (sc. Eraclii) *quarto, Sclavi Greciam occupant*). Prim. kratko G. DAGRON etc., *Bischöfe, Mönche und Kaiser*, 5 ss. in H. DITTEN, *Ethnische Verschiebungen zwischen der Balkanhalbinsel und Kleinasien vom Ende des 8. bis zur zweiten Hälfte des 9. Jahrhunderts*, Berliner Byzantinistische Arbeiten Band 59, Berlin 1993, 363 ss.

⁶⁸ Tako zlasti B. GRAFENAUER, *Naselitev Slovanov v Vzhodnih Alpah in vprašanje kontinuitete, Arheološki vestnik 21-22, 1970-1971, 17-32, zlasti 26; isti v: PAVEL DIAKON, Zgodovina Langobardov, Maribor 1988, 331-333* (zaporedje propada škofijskih sedežev: pred 579 naj bi propadla Virunum in Poetovio, pred 588 Celeia in Emona, pred 591 Teurnia in Aguntum); to datiranje je sprejel L. WALDMÜLLER, *Die ersten Begegnungen*, 223, z majhno rezervo pa smo mu sledili tudi mi v objavah pred 1990.

⁶⁹ Tako zlasti J. ŠAŠEL, *Opera selecta*, 578 sl.; isti v: *Zgodovina Ljubljane*, Ljubljana 1984, 44. Datiranje propada škofij v čas po maranski sinodi je prevladujoče v avstrijski in nemški historiografiji (prim. za obdobje zadnjega desetletja H. BERG, *Bischöfe und Bischofssitze im Ostalpen- und Donauraum vom 4. bis zum 8. Jahrhundert*, v: *Die Bayern und ihre Nachbarn 1* (Hg. H. Wolfram und A. Schwarcz), Wien 1985, 61-108, zlasti 88; H. WOLFRAM, *Die Geburt Mitteleuropas*, Wien 1987, 110 sl.; isti, *Österreichische Geschichte 378-907*, 97 sl.; W. POHL, *Die Awaren*, München 1988, 148 sl.; H. WOLFF, *Die Kontinuität der Kirchenorganisation* (kot v op. 5), 16, 18 ss. (z datiranjem konca antične cerkvene organizacije na prehod iz 6. v 7. stol.).

⁷⁰ Prim. op. 6. Cesar je v dopisu papežu označil prosilno pismo shizmatikov kot *suggestio... episcoporum civitatum et castrorum, quos Longobardi tenere dinoscuntur* (MGH Epist. 1, 16 b; str. 22, v. 9-10).

⁷¹ Do pritiska frankovske cerkve na shizmatično oglejsko je prišlo *ante annos... tunc divae memoriae Iustiniani principis iussione* (MGH Epist. 1, 16 a; str. 20, v. 24 ss.). Poseg galske cerkve v vzhodnoalpski prostor v času frankovskega prodora proti severnemu Jadranu sredi 6. stol. je celo primer širjenja (pravoverne) cerkve izven državne ozemlja na račun shizmatične cerkve znotraj bizantinske države; prim.

gradeškega izvora, ki se nanašajo na čas od 6. do 8. stol., se Slovani nikjer ne omenjajo.⁷² To dejstvo moramo pripisati ozkemu lokalnemu horizontu izročila oz. dejstvu, da do samega Ogleja ali Gradeža Slovani niso nikdar posegli. Vsekakor sta bolj zanesljivo izhodišče za datacijo slovanske poselitve današnjega slovenskega prostora dve kratki, vendar vsebinsko zelo konkretni sodobni poročili papeža Gregorija Velikega iz let 599 in 600⁷³, na popolno vojaško obvladovanje tega prostora pa kažejo poročila Pavla Diakona o avarsko-slovanskem ogrožanju langobardske Furlanije (611) in o slovanskih pustošenjih bizantinske Istre v okvirno istem času (602, 611).⁷⁴ Propad antične cerkvene organizacije v širšem vzhodnem zaledju severnega Jadrana bi v luči izpovedne vrednosti virov mogli datirati nekako v zadnje desetletje 6. stoletja ali najkasneje v čas okrog leta 600. Viri ne omogočajo bolj natančne časovne določitve propada posameznih škofijskih sedežev.⁷⁵

Omemba celejanske škofije 80-90 let po glavnem slovansko-avarskem rušilnem valu (oz. sto ali devetdeset let po tem, ko naj bi mesto propadlo) ni presenetljiva, če upoštevamo materialne najdbe s širšega območja antične Celeje. Vrsta najdb staroselskega prebivalstva ne dokazuje posameznih primerov kontinuitete življenja iz antike v 7. in 8. stol. le za del njenega območja (predvsem hriboviti svet med Savinjo, Savo in Sotlo),⁷⁶

kratko H. BERG, *Bischöfe*, 83 sl.

⁷² R. BRATOŽ, *I contatti* (kot v op. 37), zlasti 13.

⁷³ GREGORIUS MAGNUS, *Registrum epist. 9,155* (CCSL 140 A, 710; papež izraža eksarhu Italije Kaliniku veselje zaradi njegovih zmag nad Slovani, sledi obravnava koprskih zadev); *10,15* (CCSL 140 A, 842, v. 5-8); papeževa zaskrbljenost, ker Slovani ogrožajo salonitansko cerkev in silna vznemirjenost, ker so začeli *per Histricae aditum* vdirati v Italijo; o pomenu izraza prim. R. BRATOŽ, *Zgodovinski časopis* 46, 1992, 303 sl. Manj zanesljivo izhodišče za datiranje je Gregorijevo poročilo iz leta 599 o prihodu škofa Janeza v Novigrad (*in castello quod Nouas dicitur episcopus quidam Iohannes nomine de Pannoniis ueniens fuerit constitutus...*); *Registr. epist. 9,156* (CCSL 140 A, 712,3-5). Provenienca papežu sicer neznanega škofa ni jasna; ime Janez je bilo tedaj zelo pogosto (v korespondenci papeža Gregorja nastopa kar 24 škofov s tem imenom), zato je povezovanje te osebe s celejanskim ali emonskim škofijskim sedežem (mesti se nikjer v poznoantičnih virih ne označujeta kot panonski; prim. za Emono J. ŠAŠEL, *Opera selecta*, 707-714) hipotetično (prim. J. RUS, Johannes - zadnji škof panonske in prvi istrske Emone, *Glasnik Muzejskega društva za Slovenijo* 20, 1939, 152-167; avtor je zavrnil starejšo hipotezo o celejanskem izvoru škofa Janeza in postavil hipotezo o njegovem emonskem izvoru). Papež tudi ne govori izrecno o begu ali umiku (čeprav je ta, če sodimo po drugih poročilih, verjeten), saj uporabljaja nevtralen izraz *ueniens*. Prim. L. MARGETIĆ, *Historica et Adriatica*, Trieste 1983, 113 ss. in J. ŠAŠEL, *Opera selecta*, 579.

⁷⁴ PAULUS DIACONUS, *Historia Langobardorum* 4,37 (izd. Bradač - Grafenauer - Gantar, 164 ss. in komentar na str. 189 ss.); prim. tudi W. POHL, *Die Awaren*, 238 ss. in H. KRAHWINKLER, *Friaul im Frühmittelalter*, Wien-Köln-Weimar 1992, 39 ss.; J. ŠAŠEL, *Opera selecta*, 822 ss. O slovanskih vpadih v Istro 602 in 611 poroča PAULUS DIACONUS, *Historia Langobardomm* 4,24, 4,40 (gl. komentar v navedeni izdaji, str. 187, op. 33; 193, op. 73, z novejšo literaturo). Prim. tudi L. MARGETIĆ, *Historica et Adriatica*, 147 sl.

⁷⁵ Prim. H. WOLFF, *Die Kontinuität der Kirchenorganisation* (kot v op. 5), 18 ss. (avtor opozarja na to, da so lahko vzrok za odsotnost omembe posameznih škofij v virih ne le njihov dejanski propad, temveč tudi politični (zapleteni odnosi z Langobardi in krajše obdobje sredi 6. stol. tudi s Franki), dogmatski (shizma Treh poglavij) ali lokalni (bolezen, sedisvakanca) razlogi.

⁷⁶ Medtem ko se o življenju v Celeji v 6. stol. ne da v luči arheoloških virov reči nič zanesljivega, se v večini primerov utrdi na celejanskem območju življenje nadaljuje do konca 6. stol. (ko naj bi bilo nasilno prekinjeno), v posameznih primerih pa gre do staroselske najdbe v 7., 8. ali celo 9. stol. (npr. Tinje nad Loko pri Žusmu (7. - 9. stol.), Zbelovska gora (7. - 9. stol.), Rifnik (7. stol.), Vipota (7. stol.?), Svete gore nad Bistrico pri Sotli). Vse to kaže - poleg rezultatov onomastičnih raziskav (prim. k tem M. KOS, *Srednjeveška kulturna, družbena in politična zgodovina Slovencev*, Ljubljana 1985, 121 ss. in zlasti B. GRAFENAUER, *Die Kontinuitätsfragen in der Geschichte des altkarantanischen Raumes, Alpes orientales* 5, 1969, 55-85, zlasti Karte III za str. 72) - na močnejšo kontinuiteto prav na širšem celjskem območju. Temeljnega pomena so arheološke raziskave, ki jih je v zadnjem obdobju opravil S. CIGLENEČKI (navajamo jih le v izboru): *Höhenbefestigungen aus der Zeit vom 3. bis 6. Jh. im Ostalpenraum*, Ljubljana 1987; *Pólis Norikón*, Podsreda 1992; *Höhenbefestigungen als Siedlungsgrundheit der Spätantike in Slowenien, Arheološki vestnik* 45, 1994, 239-268. Posebej za primere staroselskih najdb iz 7. in 8. stol. gl.: Zgodnjekršćanske najdbe z Vipote nad Pečovnikom, *Arheološki vestnik*

temveč kaže - prek novčnih najdb - celo na (resda) rahle stike tega področja z bližnjim langobardskim vojvodstvom s središčem v Čedadu⁷⁷ in z bizantinskim ozemljem (najverjetneje) na severnem Jadranu.⁷⁸ O naravi teh stikov se ne da reči nič zanesljivega. Morda so langobardski in bizantinski novci zašli na celjsko območje (pa tudi v druga najdišča na današnjem slovenskem prostoru, med katerimi ob Celju izstopa Ptuj⁷⁹) prek trgovskih stikov, morda pa so v ozadju tudi (notranje)politični ali vojaški razlogi, kakršne pisani viri dokumentirajo v 7. in 8. stol. le za čedajsko vojvodstvo,⁸⁰ ne pa za bizantinski svet istrske obale. Seveda pa dejstva, da novčne najdbe že zaradi maloštevilnosti ne kažejo na neko izrazito cezuro v času okrog 600, ne moremo vzeti kot dokaz, da do globlje zarezave v razvoju tedaj ni prišlo. Ker je bil novčni obtok že od 5. stol. dalje zelo šibak, najdbe novcev od 6. stol. dalje pa so skoraj brez izjeme posamične, bi bilo povezovanje pozameznih novčnih najdb s konkretnimi zgodovinskimi dogodki dosti tvegano.⁸¹

Zapisnik cerkvenega zbora v Rimu spomladi 680, ki se je ohranil v aktih 6. ekumen-

44, 1993, 213-221; Tracce di un insediamento tardo (VI-IX sec.) nei siti della tarda antichità in Slovenia, v: *Territorio tra tardoantico e altomedioevo. Metodi di indagine e risultati*. Biblioteca di Archeologia Medievale, Firenze 1992, 53-59; prim. tudi (z vidika razvoja v zgodnjem srednjem veku) A. PLETERSKI - M. BELAK, *Cerkve v Vzhodnih Alpah*, 29 ss.

77 Omenimo naj najdbo langobardskega novca iz druge polovice 7. stol. na Rifniku (območje staroselske nekropole): P. KOS, *Neue langobardische Viertelsiliquen*, *Germania* 59/1, 1981, 97-103; isti, *Klefova novca?*, *Arheološki vestnik* 32, 1981, 584-587; isti, *The Monetary Circulation in the Southeastern Alpine Region ca. 300 BC - AD 1000*, *Situla* 24, 1986, 229 in 232. Datacijo P. Kosa so potrdili P. GRIERSON, M. BILACKBURN, *Medieval European Coinage, I. The Early Middle Ages (5th-10th centuries)*, Cambridge 1986, 66; W. HAHN, *Die Kleinsilbermünzen der langobardischen Herzöge von Friaul*, *Studia Labacensia Alexandro Jeločnik oblata*, *Situla* 26, 1988, 317-320 in Ž. DEMO, *Ostrogothic Coinage from Collections in Croatia, Slovenia and Bosnia and Herzegovina*, *Situla* 32, 1994, 261 sl.; med zgodovinarji je Kosovo interpretacijo novca sprejel H. KRAHWINKLER, *Friaul im Frühmittelalter*, Wien-Köln-Weimar 1992, 51 zavrnil pa L. MARGETIČ, *Neka pitanja boravka Langobarda u Sloveniji*, *Arheološki vestnik* 43, 1992, 149-173, zlasti 161 in 172. Kot še ne povsem rešeno vprašanje (zaradi mesta najdbe v kontekstu gradiva iz 6. stol.) označuje to datacijo tudi S. CIGLENEČKI, *Tracce*, 56. Enak novc je bil najden tudi v Kranju.

78 V Celju so bili najdeni novci bizantinskih cesarjev Konstansa II. (dva novca iz zgodnje dobe vlade, 642-645), Konstantina V. (en novc iz časa 751-769), Nikefora (en novc iz dobe 803-811; iz kasnejše dobe še trije novci makedonske dinastije in dva iz dobe Komnenov, v Rečici v Savinjski dolini pa je bil najden celo en novc arabske dinastije Abasidov iz časa okrog 800). Prim. P. KOS, *The Monetary Circulation*, 227 ss.

79 Gl. P. KOS, *The Monetary Circulation*, 226 ss. (po en novc Mavrikija (582-602), Herakleja (610-641), Konstantina 5. (741-775), Leona 6. (886-912), Konstantina 7. (914-919) in Romana 1. (931-944); po dva novca sta bila najdena iz obdobja pozne makedonske dinastije (druga polovica 10. oz. sreda 11. stol.) in iz dobe Komnenov (konec 12. stol.).

80 Poraženci v političnih bojih v čedajskem vojvodstvu so se večkrat zatekali na slovansko ozemlje (prim. H. KRAHWINKLER, *Friaul*, 138 sl.).

81 P. KOS, *The Monetary Circulation*, 225-232. Časovna razporeditev bizantinskih novcev na slovenskem ozemlju, ki jo je pripravil P. Kos, izkazuje dve časovni vrzeli: (1) skoraj popolna časovna vrzel 3-4 desetletij na prehodu iz 6. v 7. stol. z enim samim novcem (novc Mavrikija, 582-602, najden na Ptuj); vrzel nastopa po sorazmeroma dobro zastopnem obdobju Justinijana I. (527-565, 11 novcev) in nekoliko manj Justina II. (565-578, trije novci) in pred dobo Herakleja (610-641, šest novcev) in Konstansa II. (dva novca, najmlajši iz let 645/6). (2) Naslednja popolna vrzel pade v čas od ok. 645 do ok. 720 (na obali) oz. do ok. 750 (Celje, Ptuj). Tej sledijo redke, vendar časovno enakomerno razporejene najdbe v 9., 10. in 11. stol. Prvo vrzel v novčnih najdbah bi mogli hipotetično povezati z dobo odločilnih sprememb ob prihodu Slovanov in Avarov, drugo pa s časom, ko je bila bizantinska država najšibkejša. Ne glede na faktor "slučajnosti" pri novčnih najdbah je iz tabel v Kosovi študiji razvidna izrazita prostorska koncentracija najdb - če zanemarimo sicer presenetljivo redke najdbe z obale, ki je bila pod Bizantinci - na območju Celja z okolišem in na območju Ptuja (!). Vsekakor zelo skromno število novcev za današnje slovensko ozemlje ne more dati tako jasne slike razvoja na prehodu iz 6. v 7. stol. kot v podonavsko-balkanskem prostoru (prim. V. POPOVIĆ, *Les témoins archéologiques des invasions avaro-slaves dans l'Illyricum byzantin*, *Mélanges de l'École Franç. de Rome* 87, 1975, 445-504, zlasti 457 ss.).

skega koncila v Carigradu, prispeva nekaj novih elementov pri raziskovanju vprašanja kontinuitete iz antične v zgodnjerednjeveško dobo. Ob strani puščamo dosedanje ugotovitve o tem, na katerih področjih je bil vpliv romanskih staroselcev na novo priseljeno prebivalstvo velik, majhen ali celo zanemarljiv oziroma kateri del antične civilizacijske dediščine je preživel konec 6. stoletja. Tem vprašanjem je bila posvečena cela vrsta študij in kljub različnim poudarkom razlike med ugotovitvami vodilnih raziskovalcev niso bistvene.⁸² Ostanki cerkvene organizacije znotraj slovanskega sveta še stoletje po tem, ko je bilo to ozemlje za cesarstvo izgubljeno, in celo njihovo šibko povezovanje s svetovno cerkvijo - celejanski škof Andrej je spomladi 680 celo potoval v Rim - pa le omogoča nekaj sklepov o obliki in načinu slovanske osvojitve obravnavanega prostora. Očitno je stik med staroselci in Slovani potekal - vsaj v posameznih primerih - v bolj "blagi" obliki kot se je večkrat domnevalo. Ta stik je potekal na način, ki je bil nedvomno bolj grob in nasilen kot pri germanskih ljudstvih (le-ta vsaj v obravnavanem prostoru antične cerkvene organizacije niso bistveno prizadela)⁸³, po drugi strani pa gotovo bolj blag kot pri Hunih⁸⁴ in Avarih, na ozemlju katerih so se antične cerkvene strukture ohranile v zelo skromnem obsegu.⁸⁵ Tista jedra staroselskega prebivalstva, ki so preživela najtežje obdobje ob koncu 6. stol., so - običajno ob preostalih regionalnih ali samo lokalnih središčih cerkvene organizacije iz antike - v 7. stol. živela dalje v enklavah znotraj slovansko-avarskega sveta, z vsemi značilnostmi življenja cerkve *in gentibus*. Od teh sicer zelo ogroženih ostankov antične cerkve v tem času ni bilo pričakovati misijonske akcije med Slovani in ta se v zapisniku cerkvenega zbora v Rimu - kot tudi v sklepih carigrajskih koncilov 688/681 in 692 - nikjer ne omenja. Po dikciji omenjenih virov sodeč za njo še ni bilo pogojev, ne glede na dejstvo, da je bila cerkev okupirana z drugimi, v tistem trenutku dosti bolj perečimi vprašanji. Pogoji, v katerih so obstajali ostanki antične cerkve med Slovani, so bili sicer težji od onih med sočasnimi germanskimi (povečini še poganskimi) ljudstvi srednje in severozahodne Evrope. Viri govorijo

⁸² Gl. kot izhodišče razprave v: M. KOS, *Srednjeveška ... zgodovina Slovencev* (kot v op. 76), 117-142. Različne vidike vprašanja kontinuitete prinašajo prispevki v zborniku *Alpes orientales* 5, 1969 (zlasti B. GRAFENAUER, *Die Kontinuitätsfragen* (kot v op. 76), 55-85; S. VILFAN, *Le problème de continuité sous trois aspects: habitat, communication, droit*, 87-102; E. CEVC, *Das Problem der Kontinuität im Kult und in der bildenden Kunst in Slowenien*, 103-112). Sistematični prikaz celotne problematike prinaša B. GRAFENAUER v: PAVEL DIAKON, *Zgodovina Langobardov*, 342-375; prim. tudi J. ŠAŠEL, *Opera selecta*, 761-765 in zlasti 821-830.

⁸³ Zadrževanju več germanskih ljudstev (Zahodnih Gotov v letih 401 in 408, Vzhodnih Gotov od 489 do ok. 540) in Langobardov od prihoda v Panonijo do odselitve v Italijo 568) ter posegu Frankov sredi 6. stol. v obravnavanem prostoru ne moremo z zanesljivostjo pripisati propada niti enega škofijskega sedeža. Ob frankovskem posegu imamo celo primer ustoličevanja svojih (frankovskih) cerkvenih dostojanstvenikov z željo, da bi lokalno cerkev priključiti cerkveni organizaciji svoje države (gl. op. 71). O premikih in zadrževanju germanskih ljudstev v obravnavanem prostoru gl. B. GRAFENAUER, *Ustoličevanje*, 389-436 in (z drugačno oceno vloge Germanov v zgodovini tega prostora) J. ŠAŠEL, *Opera selecta*, 746-760 ter H. CASTRITIUS, *Barbari - antiqui barbari: k poselitveni zgodovini jugovzhodnega Norika in južne Panonije v pozni antiki*, *Zgodovinski časopis* 48, 1994, 137-147. Dober pregled je nazadnje pripravil H. WOLFRAM, *Österreichische Geschichte 378-907*, 21-70.

⁸⁴ Hunskim pohodom moremo pripisati (vsaj začasno) uničenje vrste škofijskih sedežev na Balkanu; prim. O.J. MAENCHEN-HELFEN, *Die Welt der Hunnen*, Wien-Köln-Graz 1978, 80-93; 97 ss., s starejšo literaturo. O vpadu v Italijo 452 gl. tudi Y. M. DUVAL, *Nicéa d'Aquilée. Histoire, légende et conjectures anciennes*, *Antichità Altoadriatiche* 17, 1980, 161-206, zlasti 190 ss.

⁸⁵ Avarskim pohodom moremo pripisati dokončno uničenje vrste pomembnih cerkvenih središč v balkansko-podonavskem prostoru. Prim. B. GRAFENAUER, *Nekaj vprašanj* (kot v op. 65), zlasti 49 ss.; W. POHL, *Die Awaren*, 58-93; 133 ss.; 143 ss. Ponovno naj opozorimo na dejstvo, da pismo rimskega cerkvenega zbora 680 omenja ob škofih med germanskimi ljudstvi tudi škofove med Slovani, ne pa med Avari. Med slednjimi so se ohranili le ostanki nižjih cerkvenih struktur iz antike; prim. E. TÓTH, *La survivance de la population romaine en Pannonie*, *Alba Regia* 15, 1976, 107-120; isti, *Bemerkungen zur Kontinuität der römischen Provinzialbevölkerung in Transdanubien (Nordpannonien)*, v: *Die Völker Südosteuropas im 6. bis 8. Jahrhundert* (Hg. B. Hänsel), *Südostropa Jahrbuch* 17, 1987, 251-264.

o občasnih napadih na cerkvene strukture in slikajo Slovane v temnih potezah.⁸⁶ Bistvena razlika od cerkve *in gentibus* med germanskimi ljudstvi pa je, da je bila materialna in duhovna podlaga njenega obstoja (v prvi vrsti cerkvene stavbe, da ne govorimo o cerkvenih knjigah) med Slovani po katastrofičnem obdobju na prehodu iz 6. v 7. stol. bistveno slabše ohranjena.

ZUSAMMENFASSUNG

***Ecclesia in gentibus*. Die Frage des Überlebens des Christentums aus dem Altertum in der Zeit der awarisch-slawischen Landnahme im Raum zwischen der Adria und der Donau**

Die Ankunft der Slawen und Awaren in das mittlere Donaugebiet, auf den Balkan und in die Ostalpen verursachte den Niedergang der spätantiken Kirchenorganisation, der von der nach einer verhängnisvollen Zeit von Einfällen und Zerstörungen um die Jahrhundertwende des 6. und 7. Jahrhunderts nur spärliche Reste übrigblieben. Diese Reste existierten seit dem Ende des 6. Jahrhunderts als Kirche unter heidnischen Barbarenvölkern (*ecclesia in gentibus*). Der aus der Kirchenordnung des 4. und 5. Jahrhunderts selbst bekannte Ausdruck wird in einem an Kaiser Mauricius (591) gerichteten Brief der schismatischen Bischöfe (aus jenem Teil des Patriarchats von Aquileia, der von den Langobarden eingenommen worden war, d. h. dem kontinentalen Venetien und Südraetien) erwähnt. Die Bischöfe bringen in ihrer Bitte ihre Hoffnung auf die kaiserliche Unterstützung in ihrem Streit mit dem Papst und den lokalen byzantinischen Behörden zum Ausdruck, zugleich aber auch ihre Hoffnung, der Kaiser werde sie bald vom unerträglichen Joch der Barbaren erlösen. Neunzig Jahre später ist die Existenz der Kirchenorganisation *in gentibus* durch Protokoll der römischen Synode belegt, die in den Akten des 6. ökumenischen Konzils in Konstantinopel 680/81 erhalten sind. Im Brief der römischen Synode an die byzantinischen Herrscher, in dem die Verhältnisse im Westen geschildert werden, sind auch Bischöfe unter den Slawen erwähnt. Da unter den Teilnehmern der römischen Synode auch der Bischof Andreas aus Celeia erwähnt wird, aus einem Bereich, der sich damals innerhalb der slawischen Welt befand, darf angenommen werden, daß die Erwähnung von Bischöfen unter den Slawen diesen Bischof meint (bzw. Relikte der Kirchenorganisation im breiteren voralpinen Hinterland der Nordadria). Aus Angaben über die Kirchenorganisation nach den ärgsten slawisch-awarischen Einfällen in den balkanisch-donauländischen Raum (mit dem Tiefstpunkt der Entwicklung im zweiten Jahrzehnt des 7. Jahrhunderts) weisen darauf hin, daß außer Bistümer auf Inseln und an der Küste auch einige Bischofssitze ziemlich weit im Inneren (100 bis 200 km) des Siedlungsgebietes der Slawen erhalten geblieben sind. Neben Celeia werden auch die Bischofssitze Stobi und Serdica erwähnt. Mehrere Quellen (in neuerer Zeit auch archäologische) weisen auf den Fortbestand von Resten von unteren Kirchenstrukturen unter den Slawen hin. Diese Reste der Kirche aus der Spätantike lebten ihr schwieriges Leben isoliert, unter dem Druck der Drohungen von gewaltsamen Eingriffen der heidnischen Bevölkerung, unter der sie lebten. Die Voraussetzungen für ein Missionieren unter den Slawen waren offensichtlich noch nicht gegeben, denn eine aus den Resten der Kirchenstrukturen der Altsiedler ausgehende Missionsaktion unter den Slawen ist in keiner Quelle verlässlich belegt.

Da die Erwähnungen von einzelnen Bischofssitzen innerhalb der slawischen Welt so ungewöhnlich waren, direkt die Ausnahme bildeten, wurden diese von Historikern meist als Titularsitze (d. h. fiktive Einrichtungen) betrachtet, deren Träger Flüchtlinge

⁸⁶ Prim. kratko R. BRATOŽ, I contatti (kot v op. 37), 13 ss.

in byzantinischem Gebiet gewesen sein sollen. Doch erscheint diese Erklärung wenig überzeugend. Unseres Erachtens handelt es sich um wenige Fälle von Bischofssitzen innerhalb des slawischen Siedlungsgebietes. Die Hauptgründe für diese Schlußfolgerung sind: Unterschriften von Bischöfen (aus Celeia und Stobi) in den Kirchenkonzilen sind den übrigen völlig gleich und weisen in keiner Einzelheit auf eine ungewöhnliche Stellung hin (wobei in Niederschriften der Konzile bzw. den Beschlüssen meist alle Abweichungen von der gewöhnlichen Ordnung verzeichnet wurden). Wäre die Existenz von "Titularbischöfen" gang und gäbe, wäre eine größere Zahl von solchen Diözesen aus dem Bereich des Donaulandes und des Balkans zu erwarten (und nicht nur zwei oder drei Bischofssitze). Das Konzil in Konstantinopel im Jahre 692 setzte sich in mehreren Kanons (8, 17, 18, 30 und 37) mit der Frage von Bischöfen (und anderen Klerikern) im Falle von Einfällen von Barbaren und einer Besetzung durch sie auseinander. Die Konzilväter sahen zwar Hilfen für Flüchtlingsbischöfe (und andere Kleriker) vor, doch brachten sie zugleich den Wunsch zum Ausdruck, daß die Kirchenorganisation möglichst bald in den ursprünglichen Zustand zurückversetzt werden soll. Die Regelung der Stellung der Kirche in barbarischen Gebieten und die Anweisungen für das Verhalten von kirchlichen Würdenträgern im Falle der Barbarengefahr weisen darauf hin, daß die *ecclesia in gentibus* in jener Zeit noch eine genug häufige Erscheinung gewesen ist.

Die Existenz von Kirchenstrukturen unter den Slawen gegen Ende des 7. Jahrhunderts legt einige Schlußfolgerungen nahe: (1) die Slawen und Awaren haben in der Zeit ihrer stärksten Überfälle und Plünderungen um das Jahr 600 offensichtlich die Kirchenstrukturen nicht völlig vernichtet, also werden diese viel zäher gewesen sein als die weltlichen (staatlichen) Institutionen, die spätestens bei militärischen Niederlagen verschwanden. (2) Die Datierung des Verfalls der Kirchenorganisation nach den letzten Erwähnungen von Bischöfen ist für die nördlichen und östlichen Bereiche des Patriarchats von Aquilea fragwürdig, weil dabei eine ganze Reihe von zusätzlichen Gründen für ihre etwaige Abwesenheit nicht mitberücksichtigt wird und weil im Zusammenhang dieser Berichte slawische bzw. awarische Einfälle als Grund für die Abwesenheit der Bischöfe nirgends erwähnt werden. (3) Das Bistum von Celeia hat in einer - wohl den besonderen Gegebenheiten der Zeit angepaßten - Form die Zeit der stärksten Einfälle und Zerstörungen um das Jahr 600 offensichtlich überlebt. Auf das Überleben der antiken Strukturen im Süd- und Ostbereich dieses Bistums weisen auch archäologische Funde hin. Wie das religiöse Leben der christlichen Altsiedler in dieser Zeit war, ist nicht bekannt. Allerdings ist bekannt, daß der Bischof von Celeia an der Synode in Rom teilnahm und seine (rechtgläubige) Überzeugung in der damals aktuellsten dogmatischen Auseinandersetzung zum Ausdruck brachte. (4) Ein Vergleich der Berichte vom Ende des 6. Jahrhunderts mit denjenigen vom Ende des 7. Jahrhunderts ergibt, daß die slawischen Einfälle nach der Jahrhundertwende des 6. und 7. Jahrhunderts nachließen und daß in 7. Jahrhundert eine Zeit des (zwar nicht gleichberechtigten) Zusammenlebens zwischen den Slawen und den Resten der christlichen Altsiedler anbrach. Die höchsten Organisationsformen dieser Reste des Romanentums hielten in Einzelfällen sogar Kontakte mit der Weltkirche aufrecht, allerdings ist über ihr religiöses Leben (Kirchengebäude, Liturgie, heilige Bücher usw.) nichts bekannt.

PETER ŠTIH

Celjski grofje, vprašanje njihove deželno knežje oblasti in dežele Celjske

Pokojni profesor Bogo Grafenauer, kateremu sta posvečena ta razprava in ta zbornik, se s tematiko Celjskih grofov ni nikoli podrobneje ukvarjal. Kot je sam povedal na okrogli mizi o Celjskih v slovenskem in srednjeevropskem prostoru na 21. zborovanju slovenskih zgodovinarjev leta 1982 v Celju zato, ker Celjski grofje niso nikdar bili v njegovem delovnem življenjskem načrtu. Seveda ob pisanju sintez starejše slovenske zgodovine ni mogel mimo tega pomembnega poglavja, za odličnega poznavalca celjske problematike pa se je pokazal v drobnem, a zelo preciznem in minucioznem geslu o Veroniki Deseniški, ki ga je napisal za Slovenski biografski leksikon.

In prav epilog ljubezenske zgodbe Celjskega grofa Friderika II. in Veronike Deseniške - zaznamovane z dvema umoroma, s preganjanjem in ujetništvom obeh ljubimcev ter s sovraštvom med očetom in sinom - ki je zaradi svoje tragičnosti, moralnega in socialnega naboja našla tako velik odmev (nemara celo največji med vsemi zgodovinskimi temami) v slovenski dramatik¹, je tako splošno znana zadeva, da nam lahko služi za dober uvod in ilustracijo problema, ki ga želim obravnavati v naslednjih vrsticah. Za nas je seveda v prvi vrsti zanimiv pravni in sodni aspekt Veronikine tragične zgodbe.

Po poročilu Celjske kronike², ki je daleč najpomembnejši, a ne edini vir³ o tej skorajda usodni družinski krizi celjske grofovske hiše na predvečer njenega vrhunca, je Friderikov oče Herman II., ki se zaradi dinastično-političnih načrtov in razlogov ni mogel pomiriti s to zvezo, dal verjetno v drugi polovici leta 1425⁴ najprej zapreti neposlušnega sina, nato pa je ujel in zaprl še Veroniko, ki jo je dal prepeljati v Celje. Tam je sklical sodišče (*lies ein recht besetzen*), pred katerim jo je obtožil (*und solch ursach hat graff Hermann zu ihr suchen und klagen lassen*), da je s čarovnijami premotila njegovega sina Friderika, da se je poročil z njo in da je tudi njega zalezovala s strupom in še na druge načine ter mu stregla po življenju, za kar naj bi jo sodišče obsodilo na smrt (*das sy mit recht überwunden und von leben zum todt bracht hett*). Toda sodišče je Veroniko, ki ji je pomagal besednik⁵ oz. pomočnik pri pravdi (*vors-*

¹ Bruno HARTMAN, Celjski grofje v slovenski dramatik (Ljubljana 1977) 10 sl., 32 sl., 57 sl.

² Franz KRONES v. MARCHLAND, Die Freien von Saneck und Ihre Chronik als Grafen von Cilli, I. Teil: Die Freien von Saneck und der erste Graf von Cilli, II. Teil: Die Cillier Chronik (Graz 1883) pogl. 10-12, str. 77 sl. Slovenski prevod (žal ne vedno točen!): Ludovik Modest GOLIA, Kronika grofov Celjskih (Maribor 1972) 17 sl. Prim. Alphons LHOTSKY, Quellenkunde zur mittelalterlichen Geschichte Österreichs, Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung (= MIOG), Ergänzungsband 19 (1963) 350 sl.

³ O tej družinski aferi Celjskih prinašata nekatere pomembne informacije še dobro znani Aeneas Silvius PICCOLOMINI, Historia Friderici III. imperatoris (= Historia Australis), in Eberhard von WINDECK iz Mainza, agent in zaupnik cesarja Sigismunda, v svojem delu o Sigismundu. Odlomki iz teh dveh del, ki se tikajo zgodovine Celjskih grofov, so ponatisnjeni v Franz KRONES, Die zeitgenössischen Quellen zur Geschichte der Grafen von Cilli, mit Einschluß der sogenannten "Cillier Chronik" (1341-1456), Beiträge zur Kunde steiermärkischer Geschichtsquellen 8 (1871) 14 sl., 18 sl. O obeh delih in avtorjih prim Lhotsky, Quellenkunde (kot v op. 2) 348, 392 sl.

⁴ Glede kronologije dogodkov in sploh glede biografije Veronike Deseniške gl. zlasti Bogo GRAFENAUER, Veronika Deseniška, Slovenski biografski leksikon 13 (1982) 412 sl.; ISTI na okrogli mizi Celjani v slovenskem in srednjeevropskem prostoru na 21. zborovanju slovenskih zgodovinarjev v Celju, Zgodovinski časopis 37 (1983) 109.

⁵ Slovenski pojem *besednik* za *Fürsprecher* (gl. Lexikon des Mittelalters IV, 1029) je znan že v gorskih bukvah s konca 16. stoletja: Metod DOLENC, Kazenska pravda zoper Veroniko Deseniško (Ljubljana

prech), še istega dne oprostilo obtožbe. Usodi, ki ji jo je namenil Herman, pa nesrečna ženska vendarle ni ušla: dva njegova viteza sta jo kasneje pod stolpom Ojstrica pri Vranskem, kjer je bila zaprta, utopila.⁶

V literaturi se največkrat trdi, da je sodni proces proti Veroniki potekal na trškem⁷ oz. mestnem⁸ sodišču v Celju, čeprav pove Celjska kronika samo, da je Herman dal sklicati sodišče, ne pa tudi, katere vrste sodišče. Mestno sodišče zagotovo ni moglo biti kraj procesa, saj je Celje status mesta dobilo šele po pokneženju Celjskih grofov leta 1436, ko se naselbina na sotočju Savinje in Voglajne tudi začne označevati kot mesto, predtem pa se vedno in povsod označuje kot trg.⁹ Trški sodnik v Celju, ki ga je vedno postavljali trški gospod, se sicer prvič omenja že leta 1314, ko je kraj bil še v posesti Vovbržanov¹⁰, toda trško (pa tudi mestno) sodišče je bilo sodna inštanca, na kateri so svoje spore poravnavali tržani, pristojno pa je bilo le za spore civilne narave, ne pa za kazenske zadeve - razen če je imelo pravico krvnega sodstva, kar pa za Celje ni dokumentirano.¹¹ Trško oz. mestno sodišče torej ni bilo pristojno za proces, v katerem sta tožeča in tožena stranka bila pripadnika privilegiranega plemiškega sloja. Nobenega dvoma namreč ni, da je tudi Veronika Deseniška spadala med plemstvo. Sicer, kot pravi pisec Celjske kronike, Frideriku "po plemstvu ni bila enaka, ker je bila viteškega rodu" (*sy ihm nicht eben gleich was an dem adel, denn sy was geschlechter rittermessiger leut*), a je kljub temu bila "plemenita" (*edl*).¹²

Proces se tudi ni mogel odvijati pred deželskim sodiščem, tj. sodno inštanco za tiste (težje) zadeve nepriviligiranih slojev (podložnikov in svobodinov), ki jih niso sodila patrimonialna sodišča, pa čeprav je to bilo sodišče, ki ga je Herman lahko sklical v Celju¹³, saj je od nemškega kralja in hkrati svojega zeta Sigismunda že leta 1415 dobil pravico do krvnega sodstva in postavljanja sodnikov v Celjski grofiji.¹⁴ S tem državno neposrednim fevdom je Celjska grofija dobila neposredno zvezo z državo, kar je - če ne

1930) 18.

⁶ Krones, Cillier Chronik (kot v op. 2) II, pogl. 12, str. 79 sl.

⁷ Hans PIRCHEGGER, Geschichte der Steiermark 1281-1740 (Graz-Wien-Leipzig 1931) 49; Janko OROŽEN, Zgodovina Celja in okolice, I. del: Od začetka do leta 1848 (Celje 1971) 158.

⁸ Andreas GUBO, Geschichte der Stadt Cilli vom Ursprung bis auf die Gegenwart (Graz 1909) 100; ISTI, Graf Friedrich II. von Cilli, Programm des K. K. Staats-Gymnasiums in Cilli (Cilli 1888) 11; Heinz DOPSCH, Die Grafen von Cilli - Ein Forschungsproblem ?, Südostdeutsches Archiv 17/18 (1974/75) 20.

⁹ Sergij VILFAN, Glose k zgodovini srednjeveškega Celja, Kronika 32 (1984) 16 sl.; Božo OTOREPEC, Srednjeveški pečati in grbi mest in trgov na Slovenskem (Ljubljana 1988) 132 sl.

¹⁰ Arhiv Slovenije (= AS), listina 15. september 1314, Pliberk (...*Heinreich der Wanchaumer von Cili der vnser* [vovbrških grofov Friderika in Hermana] *amman und rihter ist...*).

¹¹ Vilfan, Glose (kot v op. 9) 18.

¹² Krones, Cillier Chronik (kot v op. 2) II, pogl. 11, 12, str. 78 sl. Sam Friderik je Veroniko označil kot visokoplemenito: poleti leta 1425 se je namreč preko svojega odposlanca obrnil s prošnjo na beneškega doža, da mu zagotovi azil v primeru, če bi ga napadel madžarski kralj Sigismund, ki da je zelo ogorčen, ker se je Friderik poročil s hčerko nekega velikega madžarskega barona (Fabio CUSIN, Documenti per la storia del Confine orientale d'Italia nei secoli XIV e XV, Archeografo Tricestino vol. XXI della III Serie (XLIX della Raccolta) (1936) št. XVII, str. 33: *...quod accepit in uxorem, de curia Regis hungarie quandam iuvenem filiam cuiusdam magni baroni hungarie, de qua re dictus Rex hungarie videtur esse valde indignatus...*). O njenem plemiškem poreklu govori tudi dejstvo, da je bila pokopana v jurkloštrski kartuziji, kjer je v tamkajšnjem nekrologiju (prav tako pa v Bistri) označena kot *Veronica comitissa* (Gubo, Friedrich II. (kot v op. 8) 12, op. 47).

¹³ Celjska kronika izrecno poroča, da je dal Herman sklicati sodišče v Celju. Ta pravica, povezana s pravico postavljanja sodnikov (gl. naslednji dve opombi), pa seveda pomeni, da je Herman na takšno sodišče imel velik vpliv. V takšnih okoliščinah, ko je na vsak način (v končni fazi tudi z umorom) hotel zaščititi svoje interese, si je oprostilo sodbo zelo težko predstavljati. Prav na to sodišče verjetno misli Grafenauer, Veronika (kot v op. 4) 413, ko pravi, da je sodišču "predsedoval gotovo zunanji za krvno sodstvo pooblaščen sodnik".

¹⁴ Gl. op. 79 in Otto ROTH, Beiträge zu den Beziehungen der Grafen von Cilli zu den Habsburgern, vornehmlich Innerösterreichs, 1308-1443, Phil. Diss. Graz 1952 (tipkopis) 112 sl.

namerno in načrtno, pa *via facti* - slabilo vpliv in položaj štajerskega deželnega kneza nad grofi, kajti prav to pravico krvnega sodstva nad nepriviligiranimi sloji so Celjani kot deželnoknežji fevd imeli od Habsburžanov že pol stoletja.¹⁵ Edino mesto, kjer je Celjski grof Herman lahko obtožil in tožil plemenito Veroniko, je bilo ograjno sodišče (*Landschranne*), to je sodišče za privilegirane stanovce (plemiško sodišče).¹⁶ Toda ali je Herman okrog leta 1425 lahko postavil takšno sodišče v Celju, ko pa vemo, da je to na Štajerskem svoj sedež imelo v Gradcu?

Ograjno sodišče kot najvišja sodna oblast, ki je domena deželnega kneza, je bilo - kolikor pristajamo na Brunnerjev¹⁷ pojem dežele - v bistvu organizacijski izraz za deželo z lastnim deželnim pravom.¹⁸ V središču pojma dežela je Brunner postavil deželno pravo. Njegova najpomembnejša formulacija v zvezi s tem vprašanjem izenačuje deželo s področjem veljave deželnega prava, to je s pravom, po katerem se je sodilo¹⁹ na deželni in dvorni veči oziroma na ograjnem sodišču. Tako torej deželno pravo karakterizira deželo poznega srednjega veka, ki predstavlja mirovno skupnost (skupnost, v kateri mir zagotavljajo od vseh priznane sodne in vojaške inštitucije), v kateri plemstvo kot odločilni faktor in nosilec politične moči išče svojo pravico pred najvišjim, ograjnim, sodiščem dežele. Dežela torej temelji na personalnem principu (zvezi) in je skupnost, v kateri svoje interese združuje določeno število lokalnih plemiških oblastnikov, ki priznavajo njim nadrejeno inštanco deželnega gospoda (kneza), ki predseduje plemiškemu sodišču in poveljuje deželni vojski. Skupni interes in s tem povezanost plemiških oblastnikov temeljita na zavesti, da posameznik lahko eksistira le v povezavi s svojimi stanovskimi sodrugi. Pripadnost določeni personalni zvezi - deželi - pa je izražena z udeležbo na deželni veči (zboru) pod vodstvom deželnega gospoda. Z udeležbo na takšnih zbore, ki so predvsem sodni zbori, na katerih se razrešujejo spori in nasprotja med njimi, pa se priznajo tudi tam veljavna pravila igre, tako imenovano deželno pravo. Obseg dežele je tako odvisen od obsega personalne zveze; se pravi od plemičev, ki se štejejo k njej in njenemu pravu in ga hkrati iščejo pred njenim najvišjim sodiščem. Z drugimi besedami to pomeni, da dežela poznega srednjega veka ni neko trdno ome-

¹⁵ AS CE I 219, listina 6. december 1365 (*daz si und ir erben in irr grafenschaft genant Cyli...alle gerichte umb den tode, stok und galgen mit vollem und ganzem gewalt da haben sullen...als wir die selber innehieten. Und sullen si ouch die von uns in lehens weise haben...*).

¹⁶ O sodstvu in pravu v srednjem veku v slovenskem prostoru gl. predvsem: Wladimir LEVEC, Die krainischen Landhandfesten. Ein Beitrag zur österreichischen Rechtsgeschichte, *MIÖG* 19 (1898) 244 sl.; Anton MELL, Grundriß der Verfassungs- und Verwaltungsgeschichte des Landes Steiermark (Graz-Wien-Leipzig 1929) s. v.; Janko POLEC, Razpored sodnih instanc v slovenskih deželah od 16. do 18. stoletja, *Zbornik znanstvenih razprav* 6 (1927/28) 116 sl.; Sergij VILFAN, Deželni ročini kot vir naše ustavne zgodovine, *Glasnik Muzejskega društva za Slovenijo* 25/26 (1944/45) 65 sl.; ISTI, Pravna zgodovina Slovencev od naselitve do zloma stare Jugoslavije (Ljubljana 1961) s. v.; ISTI, Rechtsgeschichte der Slowenen bis zum Jahre 1941 (Graz 1968) s. v.; ISTI, Zemljiška gospodstva, Gospodarska in družbena zgodovina Slovencev. Zgodovina agrarnih panog, II. zv. Družbena razmerja in gibanja (Ljubljana 1980) 75 sl.; Dušan KOS, *Imago Iustitiae*, Historični sprehod skozi preiskovanje, sojenje in pravo pri plemstvu v poznem srednjem veku (Ljubljana 1994) 11 sl.

¹⁷ Otto BRUNNER, Land und Herrschaft. Grundfragen der territorialen Verfassungsgeschichte Österreichs im Mittelalter (Wien⁵1965) 165 sl.

¹⁸ Prim.: Othmar HAGENEDER, Die Grafschaft Schaunberg. Beiträge zur Geschichte eines Territoriums im späten Mittelalter. Mitteilungen des Oberösterreichischen Landesarchivs 5 (1957) 365.

¹⁹ V listinah 14. in 15. stoletja se v posebnih jamstvenih formulah (*Gewährleistungformel*) velikokrat navaja deželno pravo, po katerem bo pogodbeni stranka za morebitno škodo odgovorna (gl. npr. Reinhard HÄRTEL, Urkundenformeln und Landesbewußtsein. Ein Kapitel zur Geschichte des Pittener Gebietes, *Zeitschrift des Historischen Vereines für Steiermark* 76 (1985) 5 sl.). To citiranje deželnega prava ne pomeni nobenega dokaza za obstoj kodificiranih zbirk, ampak gre za izjavo volje, da bo zadeva obravnavana po običajnih pravnih normah "*wie es rechtlich üblich ist, nicht willkürlich*", in za izjavo pripadnosti posamezni deželi, pri čemer so v deželi lahko veljala različna prava in običaji. Prim. Othmar HAGENEDER, Der Landesbegriff bei Otto Brunner, *Annali dell'Istituto storico italo-germanico in Trento* (Jahrbuch des italienisch-deutschen historischen Instituts in Trient) 13 (1987) 176 sl.

jeno področje, ampak so njene meje tekoče in spremenljive.²⁰ Na tak način so tudi še v poznem srednjem veku lahko nastajale nove dežele, ki so se iztrgale iz starih deželnih in političnih povezav. V današnjem avstrijskem prostoru je najbolj znan (in tudi najbolj raziskan) primer takšne vrste grofija Schaunberg severno od Donave, ki je v 13. stoletju že spadala k (Zgornji) Avstriji, njeni grofje pa so v 14. stoletju poskušali svoj teritorij povzdigniti v deželo in se tako izločiti iz dežele Avstrije.²¹ Nam mnogo bližji je primer Goriških grofov, katerim je uspelo, da se je njihova Prednja grofija Goriška s središčem v Lienzu kot posebna dežela izločila iz Koroške oz. deželnoknežje oblasti koroškega vojvode, njihova Zadnja grofija Goriška s središčem v Gorici pa se je izločila iz Furlanije, kjer je deželnoknežjo oblast imel oglejski patriarh.²²

Prav od odgovora na vprašanje, ali se je tudi Celjskim grofom uspelo izločiti izpod deželnoknežje oblasti štajerskih vojvod (Habsburžanov) oz. ali je okrog leta 1425 obstajala posebna dežela Celjska s svojim ograjnim sodiščem in Hermanom kot deželnim knezom, pa je odvisna tudi verodostojnost poročila o procesu zoper Veroniko Dese-niško v Celjski kroniki, o čigar resničnosti so nekateri že izrazili svoje dvome.²³

Veliki cesarski privilegij, izstavljen v Pragi 30. novembra 1436²⁴, s katerim je Sigismund poknežil grofe Celjske in jim podelil pravice, ki so šle deželnim knezom - med njimi tudi pravico do ograjnega sodišča v Celju - predstavlja enega ključnih dokumentov in temeljnih kamnov nastajajoče dežele Celjske in deželnoknežje oblasti Celjskih grofov. Toda ta večplastni proces se s to listino še zdaleč ni končal, še manj pa začel, ampak je šlo za dolg razvoj, determiniran z večanjem njihove moči in z razmerjem med njimi in njihovimi deželnimi knezi Habsburžani, ki je bil stalno podvržen spremembam.

Za razmerje svobodnih Žovneških gospodov do Habsburžanov v 14. stoletju je bil odločilen pravni in politični akt z dne 22. aprila 1308²⁵, s katerim je v Gradcu Ulrik Žovneški predal avstrijskemu in štajerskemu vojvodi Frideriku (Lepemu) svojo alodi-alno posest - gradova Žovnek in Ojstrico ter stolpa Šenek in Libenštajn²⁶ - ter jo od njega takoj prejel nazaj v fevd. S tem je stara žovneška rodbinska posest postala štajerski deželnoknežji fevd in Žovneški štajerski deželnoknežji vazali, kar prej z alodi niso bili. Motivi za to dejanje niso poznani, časovno in prostorsko pa spadajo v kontekst boja med Habsburžani in Tirolsko-Goriškimi grofi za češko krono, ki se je odvijal predvsem na koroških, kranjskih in štajerskih tleh.²⁷ Še pomembnejša za Žovneške je bila dediščina po leta 1322 izumrlih grofič Vovbrških, s katerimi so bili v sorodu. Ta jim je prinesla polovico Celja, drugo polovico pa so dedovali grofje Pfannberški. Po siloviti fajdi s Konradom Aufensteinskim, koroškim deželnim glavarjem in maršalom pod vojvodo Henrikom iz Tirolsko-Goriškega grofovskega rodu, ki je pfannberško polovico Celja imel v zastavi, so si Žovneški po rabsodbi deželnega kneza vojvode Albrehta II. iz

²⁰ Brunner, Land (kot v op. 17) 180, 184, 194, 234. Nekatera Brunnerjeva težko razumljiva izvajanja je v marsikaterem pogledu jasneje definirala Max WELTIN, Der Begriff des Landes bei Otto Brunner und seine Rezeption durch die verfassungsgeschichtliche Forschung, Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte, Germanische Abteilung (= ZRG GA) 70 (1990) 339 sl. Gl. tudi Hageneder, Landesbegriff (kot v op. 19) 153 sl.

²¹ Otto H. STOWASSER, Zwei Studien zur österreichische Verfassungsgeschichte, ZRG GA 44 (1924) 114 sl. (danes presežen), predvsem pa Hageneder, Grafschaft Schaunberg (kot v op. 18) 189 sl.

²² Peter ŠTIH - Vasko SIMONITI, Slovenska zgodovina do razsvetljenstva (Ljubljana-Celovec 1995) 105 sl.; Brunner, Land (kot v op. 17) 218 sl.; Peter ŠTIH, Vloga ministerialov in militov pri nastanku dežel na primeru Goriških grofov, Zbornik 27. zborovanje slovenskih zgodovinarjev (Ljubljana 1994) 45 sl.

²³ Dolenc, Kazenska pravda (kot v op. 5) 22; Vilfan, Glose (kot v op. 9) 18.

²⁴ Gl. sp. op. 123.

²⁵ Objava listine: Krones, Freien von Saneck I (kot v op. 2) št. 4, str. 119 sl.

²⁶ Prim. Dušan KOS, Med gradom in plemstvom. Odnos kranjskega, slovenještajerskega in koroškega plemstva do gradov in meščanskih naselij do začetka 15. stoletja (Ljubljana 1994) s. v.

²⁷ Roth, Beiträge (kot v op. 14) 13 sl.; Milko KOS, Zgodovina Slovencev od naselitve do petnajstega stoletja (Ljubljana 1955) 294 sl.; Bogo GRAFENAUER, Zgodovina slovenskega naroda II (Ljubljana 1965) 374 sl.

leta 1331²⁸ in po odkupu zastave od Aufensteinskih leta 1333²⁹ pridobili celoten grad Celje in trg pod njim.³⁰ Centralni kraj celotnega Posavinja je postal tudi novi center žovneških gospodstev, kljub temu pa se Friderik Žovneški, ki mu je uspela ta velika pridobitev, vse do povzdiga v grofa leta 1341 ni imenoval po Celju (zgornjem gradu) ampak po Žovneku. S pridobitvijo Celja so Žovneški prvič izkoristili možnost potegniti koristi iz poročnih povezav, ki so jih imeli z grofovskimi rodbinami, kot so bili Vovbržani in Pfannberški, obrestovalo pa se jim je tudi njihovo leta 1308 vzpostavljeno mesto znotraj deželno knežje mreže štajerskega vojvode, ki je v sporu glede Celja razsodil v korist Friderika Žovneškega. Že naslednje leto srečamo Friderika kot deželnega glavarja na Kranjskem³¹, ki jo imajo takrat Tirolsko-Goriški še v zastavi od Habsburžanov. Po izumrtju le-teh leta 1335 in vrnitvi Kranjske Habsburžanom je vojvoda Oton takoj potrdil Friderika v tem uradu³², ki je še istega leta (kot kranjski glavar in deželno knežji vazal) vojaško pomagal Habsburžanom proti Češki³³, medtem ko je Konrad Aufensteinski ob prehodu vojvodine Koroške na Habsburžane istega leta izgubil urad tamkajšnjega glavarja na račun grofa Ulrika Pfannberškega.³⁴ To je bil prvi pomembni urad in služba, ki ga je deželni knez zaupal Žovneško-Celjskim. Kranjska deželna glavarja sta bila tudi Friderikov sin Ulrik I. in vnuk Herman II., ki je to funkcijo opravljal še v prvih letih 15. stoletja, sedemdeset let zatem, ko je prvi Žovneški postal kranjski deželni glavar.³⁵ Upravičeno se zdi Baševo³⁶ mnenje, da je prav deželno glavarstvo na Kranjskem pomenilo za Celjske prvo politično šolo, saj jim je vodenje tega urada razširilo politično obzorje, jih dvignilo v poznavanju organizacije, mehanizmov in temeljev, na katerih je slonela oblast, in jih pripeljalo v neposredno bližino deželnega kneza.

Kot v fajdi z Aufensteinskimi se je deželni knez vmešal tudi v fajdo, ki so jo zaradi posesti nad Rudenekom pri Mozirju vodili Celjski z gospodi s Ptuja. Spomladi 1345 je vojvoda Albreht II. z rzsodbo končal vojno in prevzel Rudenek nase vse dotlej, dokler ne bosta obe strani pred njim na Dunaju predložili listinskih posestniških dokazov.³⁷ Deželno knežja rzsodba spada že v čas po 16. aprilu 1341, ko je rimski cesar Ludvik Bavarski v Münchnu povzdignil svobodne Žovneške v grofe Celjske.³⁸ To povzdignjenje bi formalno gledano lahko pomenilo točko spora med Celjskimi in Habsburžani,

²⁸ Monumenta historica ducatus Carinthiae (= MDC) (Hrsg. Hermann WIESSNER) IX (Klagenfurt 1965) št. 476/IV, str. 147.

²⁹ AS CE III 3, listina 28. februar 1333, Celje; Krones, Freien von Saneck I (kot v op. 2) št. VII, str. 123 sl.

³⁰ Podrobneje gl. Krones, Freien von Saneck I (kot v op. 2) 56 sl.; Roth, Beiträge (kot v op. 14) 23 sl.; Orožen, Zgodovina Celja (kot v op. 7) 163 sl.

³¹ AS CE I 29, listina 3. maj 1334, Liechtenek (...*dominus Fridericus libertinus de Sočunek capitaneus Carniole ac Marchie*...); AS CE III 4, listina 24. maj 1334 (...*der edel her Fridereich vrey von Sewnek hauptman in Chrain und auf der Marich*...). Po Rothu (Beiträge (kot v op. 14) 21, op. 6) naj bi Habsburžani že kmalu po sporazumu s Tirolsko-Goriškimi leta 1311 dosegli, da je koroški vojvoda Henrik in zastavni gospod Kranjske postavil Friderika za deželnega glavarja na Kranjskem.

³² Krones, Zeitgenössischen Quellen (kot v op. 3) 5 (Johannes Victorienensis: ...*Carniolam pergit. Ibi Fridericum libertinum capitaneum quem Henricus dux pridem ibi instituerat, confirmavit*...).

³³ Krones, Freien von Saneck I (kot v op. 2) 69.

³⁴ Roth, Beiträge (kot v op. 14) 21, op. 7.

³⁵ Božo OTOREPEC, Gradivo za zgodovino Ljubljane v srednjem veku (= GZLj) III, št. 27 (1. februar 1406, Celje). Septembra 1407 je bil kranjski deželni glavar že Jakob Stubenberški: Fr. KOMATAR, Ein Cartular der Karthause Pletriach, Mittheilungen des Musealvereines für Krain 14 (1901) str. 42, št. 18. Kranjsko glavarstvo seveda v tem razdobju ni bilo ves čas v rokah Celjskih.

³⁶ Franjo BAŠ, Celjski grofje in njihova doba, Celjski zbornik 1951, 11 (po separatu).

³⁷ Haus- Hof- und Staatsarchiv Wien (HHStAW), listina 21. april 1345, Dunaj. Hans PIRCHEGGER, Die Untersteiermark in der Geschichte ihrer Herrschaften und Gültten, Städte und Märkte (München 1962) 198; Kos, Med gradom in mestom (kot v op. 26) 97.

³⁸ AS CE I 65, listina 16. april 1341, München; po kasnejšem prepisu objavil Krones, Cillier Chronik (kot v op. 2) II, 174 sl.

saj tekst listine nove grofe izenačuje z *državnimi* grofi³⁹ in s tem rahlja njihovo zvezo z deželnim knezom, v resnici pa je to bilo narejeno na način, ki ni ogrožal deželnoknežjih interesov in pravic. Nova Celjska grofija se je namreč pokrivala le z mejami gospostva Lemberg pri Poljčanah, ki je bilo last škofije iz Krke in so ga Žovneški že pred sredo 12. stoletja imeli od nje v fevdu⁴⁰, ter ni zajemala tistih štirih starih alodialnih žovneških gradov, ki so leta 1308 postali deželni (vojvodski) fevd, kakor tudi ne Celja in celjskega gospostva - znotraj njega sta ležala deželnoknežja Žaženberk in Žalec. Tako so Žovneški dobili grofovske pravice za posest, ki so jo imeli, kot pravi listina *in dem bystūm ze Gurgg* - in ne za posesti *in dem hertzentūm ze Steyr*⁴¹ - ob hkratnem povsem zavestnem ohranjanju in neposeganju v pravice deželnega kneza, ki so izhajale iz njegove deželnoknežje posesti.⁴² Takšna kompromisna, a nedvomno v interesu Celjskih stoječa rešitev je bila dosežena v soglasju s Habsburžani (Albrehtom II.), saj se je povzdig Žovneških v grofe zgodil na njihovo prošnjo in z njihovim soglasjem.⁴³ Kolikor bi bilo že to povzdignjenje v grofe v škodo habsburškim interesom in pravicam - kot mislijo nekateri⁴⁴, morda tudi pod vtisom vladarskih privilegijev, ki so jih Celjski prejeli v 15. stoletju - bi le-ti proti Celjskim grofom lahko uveljavljali določbe izreka cesarja Karla IV. s konca julija 1348, s katerim je razveljavil vse privilegije "Ludvika Bavarskega, ki se je enkrat imenoval cesar", ki zmanjšujejo ali škodijo pravicam avstrijskega vojvode Albrehta II. in njegovih sinov.⁴⁵ Da temu ni bilo tako, najbolje priča dejstvo, da so Habsburžani Celjskim od vsega začetka priznavali njihov grofovski naslov⁴⁶, medtem ko jim npr. - kot bomo še videli - knežje titulature, do katere so bili upravičeni po cesarskem privilegiju iz leta 1436, niso priznavali vse do habsburško-celjske poravnave leta 1443. O dobrih in nekonfliktnih odnosih med Habsburžani in Celjskimi morda priča tudi dejstvo, da so slednji, le štiri mesece po svojem povzdignjenju v grofe, kupili na Dunaju hišo v neposredni bližini knežjega dvora.⁴⁷ Državno grofovstvo, o katerem govori listina Ludvika Bavarskega, je bilo torej brezpredmetno in navaden formalizem. Celjski so bili "deželni" grofje, to je: spadali so med štajersko deželno plemstvo oz. deželane⁴⁸ - znotraj katerega so zaradi svoje posesti, bogastva pa tudi grofovskega naslova zasedali eno od vodilnih mest, velikokrat tudi pred nosilci posameznih deželnih uradov⁴⁹ - in so bili podrejeni oblasti štajerskega vojvode in deželnega

³⁹ *...und geben in grafen namen von Cyli und verleihen auch in dieselbe grafenschaft mit allen rehten eren freihaiten und guten gewonhaiten mit sampt den gerichte die ander unser und dez reichs grafn habent...mvgn si auch al ander unser und des reichs grafn eren und werden als lieb in unser und dez reichs hulden sein.*

⁴⁰ *... daz alles gehort hat und gehoret zu der herschaft Lengenbvrrch da von si wol grafn mu^egen sein und sich auch als grafen halten.* O gospostvu Lemberg: Kos, Med gradom in mestom (kot v op. 26) 79 sl.

⁴¹ Prim. Pirchegger, *Geschichte* (kot v op. 7) 117.

⁴² Krones, *Freien von Saneck I* (kot v op. 2) 89; ISTI, *Landesfürst, Behörden und Stände des Herzogthums Steier 1283-1411, Forschungen zur Verfassungs- und Verwaltungsgeschichte der Steiermark IV/1* (Graz 1900) 46 sl.

⁴³ *...und haben daz getan [cesar] durch unserr o^eheim von O^estereich bet und mit irem willen.*

⁴⁴ Npr. Dopsch, *Grafen von Cilli* (kot v op. 8) 13.

⁴⁵ Krones, *Landesfürst* (kot v op. 42) 17, 49.

⁴⁶ Npr. HHStAW, listina 21. april 1345, Dunaj; AS CE I 192, listina 3. julij 1362, Bratislava; AS CE I 194, listina 26. avgust 1362, Dunaj; AS CE III 34, listina 16. marec 1363, Gradec; AS CE I 219, listina 6. december 1365; Krones, *Freien von Saneck I* (kot v op. 2) 93.

⁴⁷ AS CE III 11, listina 15. avgust 1341, Dunaj. Hiša je stala nekje na območju današnjega St. Michaelerplatz pred Hofburgom (*...haus daz leit bei dem alten pharrehofe dacz sand Michel...*).

⁴⁸ O deželnem plemstvu v srednjem veku v današnjem avstrijskem prostoru gl. predvsem Peter FELDBAUER, *Herren und Ritter, Herrschaftsstruktur und Ständebildung I* (Wien 1971) 9 sl.; za slovenski prostor in predvsem slovensko terminologijo pa Sergij VILFAN, *Država in dežela od 13. do 18. stoletja, Slovenci in država. Zbornik prispevkov z znanstvenega posveta na SAZU, Razprave I. razreda SAZU 17* (Ljubljana 1995) 47 sl., zlasti 51 sl.

⁴⁹ To se jasno vidi iz mesta, ki so ga zasedali v habsburškem spremstvu in iz listinskih seznamov prič. Tako je npr. v listini, s katero so grofje Schaunberški leta 1361 svoja posestva in pravice prenesli na

kneza. Jasen izraz tega razmerja je bilo krvno sodstvo, ki so ga dobili v fevd od deželnega kneza.⁵⁰ Položaj Celjskih grofov sredi 14. stoletja je bil v marsičem podoben položaju Ortenburških grofov na Koroškem oz. na Kranjskem, ki so v tistem času tudi spadali med deželane.⁵¹

Leta 1372 je cesar Karel IV., katerega je Ulrik Celjski že leta 1354 spremljal na kronanje v Rim⁵², ponovno povzdignil Celjske (Žovneške) v grofe.⁵³ S formulacijo, da je "...geschephet gesaczet und gemacht...mit kraft dicz brieues die obgenanten freye edlen von Sehenekke Herman und Wilhelm zu grauen des heyligen römischen reiches und geben in grauen namen von Cili genant", je Karl, formalno gledano, povsem zaobšel Ludvikovo povzdignjenje Žovneških v grofe Celjske iz leta 1341. Čeprav so bili Žovneški po 1341 vedno in povsod titulirani kot grofje Celjski, naslavlja Karl Hermana in Viljema le s "svobodna plemenita Žovneška", ki ju je (šele on) povzdignil v državna grofa z imenom Celjska. Državna neposrednost (novih) grofov in grofije Celjske je v listini izrazito poudarjena že v citiranem stavku, še bolj pa v formulacijah, da je grofija Celjska državni fevd, ki ga je Karl podelil Celjskim z običajnimi pokloni in prisegami, da jim pripadajo pravice in časti kot drugim državnim grofom⁵⁴ in da naj jih zato vsi titulirajo kot "*unsire* [Karla oz. cesarja] *und des reiches freyhe edle grauen von Cili*". S stališča Habsburžanov kot štajerskih deželnih knezov in vojvod je moralo biti zlasti

- Habsburžane Ulrik Celjski naštet za grofi iz Maidburga, a pred vsemi nosilci habsburških dvornih in deželnih uradov (Ernest SCHWIND - Alphons DOPSCH, *Ausgewählte Urkunden zur Verfassungsgeschichte der deutsch-österreichischen Erblande im Mittelalter* (Innsbruck 1895) št. 105, str. 202.; podrobneje o tem Roth, *Beiträge* (kot v op. 14) 51 sl. Leta 1424 nastali seznam 139 štajerskih plemičev, ki so prejeli vabilo za dedni poklon Frideriku IV. Tirolskemu, ima na vrhu Hermana in Friderika Celjska, ki jima sledijo Friderik Ptujski, pet Stubenberških, trije Liechtensteinski itd. (gl. sp. op. 109).
- ⁵⁰ Kot v op. 15. Odprto pa ostaja, kaj je v tej listini mišljeno z *grafschaft Cyli* (v smislu listine iz leta 1341 ali širše?). Roth, *Beiträge* (kot v op. 14) 51 op. 1, našteva za čas med oktobrom 1363 in marcem 1369 kar sedem listin, s katerimi so Habsburžani Celjskim podelili krvno sodstvo.
- ⁵¹ Christian LACKNER, *Zur Geschichte der Grafen von Ortenburg in Kärnten und Krain, Carinthia I 181* (1991) 181 sl., 192 sl., 198 sl. V dveh enakih privilegijih (objavi: Schwind - Dopsch, *Ausgewählte Urkunden* (kot v op. 49) št. 94, str. 176; Levec, *Landhandfesten* (kot v op. 16) priloga I, str. 297), ki ju je izstavil vojvoda Albreht II. leta 1338 posebej za plemstvo na Koroškem in posebej za plemstvo na Kranjskem (v kategorijah: *lantherren, ritter und chnecht von unserm lande ze Chernden/Chrayn*) je tudi paragraf, da so plemiškemu (ograjnemu) sodišču v deželi podsodni tudi *groffe* (ti se v naraciji listine, kjer je povedano, komu je privilegij namenjen, sploh ne omenjajo!), ki bivajo v deželi (*Ez sullen ouch die grafen die in den lande ze Chernden/Chrayn gesezzen sind, recht vor unser oder vor unserm hauptman tñn, umb swecz man hintz in ze sprechen hat*). Ta paragraf je v prvi vrsti namenjen prav Ortenburškim grofom, ki so tudi v resnici pustili tožiti pred ograjnima sodiščema v Št. Vidu in v Ljubljani. Tako so se npr. leta 1342 ortenburški bratje branili pred deželno večo (Landtaiding = plemiško sodišče) v Ljubljani proti obtožbam Volkerja in Herbarta Turjaškega (HHStAW, listina 23. oktober 1342). Pripadnost Ortenburžanov k deželi Koroški in njihovo priznavanje deželnoknežje oblasti habsburških vojvod se kaže tudi v tem, da Ortenburžani niso posedovali grajskega regala, ampak so jim dovoljenje, da so leta 1373 obdali svoj trg Spittal z zidom in jarkom, dali Habsburžani, ki so v trgu tudi imeli pravico odprtih vrat (Martin WUTTTE, *Zur Geschichte Kärntens in den ersten zwei Jahrhunderten habsburgischer Herrschaft, Carinthia I 125* (1935) 47; Roth, *Beiträge* (kot v op. 14) 97.
- ⁵² Krones, *Zeitgenössischen Quellen* (kot v op. 3) 6 (pesmi Petra Suchenwirta).
- ⁵³ AS CE II 3 in 4, dve listini z dne 30. september 1372, Brno. Listini se med seboj razlikujeta v opisu meja Celjske grofije. Kako je do tega prišlo, ostaja odprto. Prepis AS CE II 3 (z napačno oz. namerno popravljeno letnico (1362) in imenoma (Ulrik in Herman)); o vzrokih za to gl. Roth, *Beiträge* (kot v op. 14) 60 sl.) ima Celjska kronika in je objavljen v Krones, *Cillier Chronik* (kot v op. 2) II, 158 sl. Istega dne je Karel izdal še eno listino, s katero je Celjskima grofoma Hermanu in Viljemu potrdil odvetništvo nad samostanom v Gornjem Gradu (AS CE I 270, listina 30. september 1372, Brno).
- ⁵⁴ ...und die obgenante graueschaft...ist von uns dem römischen reiche unsern nachkömen römischen keysern und künigen zu rechten edlem freyhen lehen als wir in die auch gegenwürtklichen mit gewonlichen huldungen und eyden verliehen haben...und auch das sy alle und igliche rechte ere wirdikeyt freyheyte gewonheyte gericht vortail und ubunge in gerichte und auswendig gerichtes fur dem römischen reiche und an allen andern steten und enden wie sich das ymmer gebüren mag haben yben und der genczlichen gebruchen sullen und mugen die andir edle und gefreyte grauen des römischen reiches durch rechte und gewonheyte nach sieten der lande haben halten uben...

sporno, da je grofija Celjska, ki je s to listino dobila tudi nove meje in bistveno večji obseg kot leta 1341 in je po novem zajemala zgornje in srednje Posavinje, dobila status državno neposrednega fevda znotraj vojvodine in dežele Štajerske, ki je poleg starega krškega gospostva Lemberga, oglejskega gospostva Gornji Grad, vovbrške dediščine s Celjem vred itd. obsegala še deželno knežja gospostva, to je staro žovneško alodialno in od leta 1308 fevdno posest.⁵⁵ Državna neposrednost je rahljala zvezo med deželnimi knezi in Celjskimi - čeprav so na drugi strani njihove grofovske pravice, ki so jim pripadale kot drugim državnim grofom, bile omejene "*durch rechte und gewonheyt nach sieten der lande*" - in v tem oziru je bil Karlov privilegij uperjen proti interesom Habsburžanov. Bil je izraz velikih nasprotij, rivalstva in boja za vladarsko oblast med dvema mogočnima dinastijama, v katerem so Luksemburžani slabili moč Habsburžanov tudi tako, da so njihovim najpomembnejšim vazalom in deželanom priznavali državno neposrednost. Ta politika je svoj vrhunec dosegla v 15. stoletju, odkrita nasprotja med dinastijama pa segajo najmanj v sredo petdesetih let 14. stoletja, ko je Karel IV. leta 1356 z Zlato bulo izločil Habsburžane iz kroga najbolj privilegiranih volilnih knezov, na kar je Rudolf IV. odgovoril z znamenitim falsifikatom *privilegium maius*, ki pa ga Karel ni potrdil. Pa vendar sta Albreht in Leopold, ki sta od smrti brata Rudolfa IV. leta 1365 vladala sama in skupaj, dala leta 1372 svoje soglasje k ponovni pogrofitvi Žovneških (Celjskih). Da pa Habsburžani tega soglasja le niso dali tako širokosrčno - sami naj bi celo prosili za povzdig Celjskih -, kot nam sugerira tekst Karlove listine⁵⁶, priča njihovo privolilno pismo (*Willebrief*)⁵⁷, ki jasno odseva prikrito nejevoljo in vrstni red poteka dogodkov. V naraciji dotične listine je najprej ugotovljeno dejstvo, da je Karel IV. že povzdignil Žovneško-Celjska brata Hermana in Viljema⁵⁸ v grofa, nakar sta - kot sledi v dispoziciji listine - Albreht in Leopold na željo, prošnjo in zahtevo Karla ("*nach willen und vleissigen bit und begheren des...kaysers*") šele dala svoje soglasje ("*unsern lautern gantzen und gutten willen darzu gegeben und geben*"). Habsburžana ne samo, da nista bila med pobudniki tega drugega povzdiga Žovneških v grofe, ampak sta mu nasprotovala in šele na ukaz Karla izstavila svoje privolilno pismo, v katerem pa navkljub izrecni določbi Karlove listine Celjskih nista titulirala kot državne grofe.⁵⁹

To je bil prvi pomemben korak, ki so ga Celjski naredili - in na katerega morda sploh niso odločilno vplivali - proti volji in interesom Habsburžanov. Napoveduje začetek velike krize v celjsko-habsburških odnosih, ki je kulminirala šele več kot šestdeset let kasneje in do katere je moralo priti zaradi povsem nasprotujočih si političnih ciljev obeh strani: Celjski so si hoteli ustvariti deželno knežjo oblast na teritorijih, ki so jih kontrolirali, Habsburžani pa te za nobeno ceno niso hoteli spustiti iz rok. Kot veliki mojstri političnega pragmatizma in oportunitizma so si Celjski našli v Habsburžanom rivalskih Luksemburžanih novega zaščitnika, ki je kot nosilec nemške krone razpolagal z mehanizmi in inštrumenti, ki so omogočali - uresničila pa ga je konec koncev lahko le realna vojaška, finančna in teritorialna moč Celjskih - njihov dvig mimo deželnega kneza, s katerim pa so še naprej sodelovali in ga tudi podpirali in se sploh obnašali kot deželani. Tako so svoje spore še naprej reševali pred vojvodo in njegovim sodiščem⁶⁰, po

⁵⁵ Prim. Krones, Landesfürst (kot v op. 42) 49 sl.; Gubo, Cilli (kot v op. 8) 83 sl.; Orožen, Zgodovina (kot v op. 7) 210 sl.

⁵⁶ V Karlovi listini: *Und darumb und auch fleysiger bete willen der hochgeboren Albrechtis und Lūpolttes herczogen zu Ostrerreich zu Steyeren und Kerendem...haben wir...*

⁵⁷ V prepisu (s popravljeno datacijo v leto 1362; gl. zgoraj op. 53) v Celjski kroniki: Krones, Cillier Chronik (kot v op. 2) II, 162 sl.

⁵⁸ V kronološko, ne pa vsebinsko falsificiranem prepisu v Celjski kroniki, ki pozna samo en povzdig Žovneških v grofe Celjske (1362), je temu primerno Viljem zamenjan z Ulrikom I., ki je živel do 1368.

⁵⁹ Prim. Roth, Beiträge (kot v op. 14) 65.

⁶⁰ Npr. AS CE III 69, listina 3. marec 1377, Dunaj. Vojvoda Albreht III. razglasi razsodbo v sporu med Celjskim grofom Hermanom I. in njegovo sestro Katarino.

drugi strani pa je tudi vojvoda v svojih sporih za razsodnike postavljaj Celjske⁶¹, ki jih najdemo tudi v deželno knežjem spremstvu.⁶² Herman II. je bil v devetdesetih letih 14. stoletja deželno knežji glavar na Kranjskem⁶³ in vojvoda mu je podeljeval svoje fevde⁶⁴ ter Celjske naslavljaj z "naš(i) zvest(i) plemenit(i) (blagorodni) grof(je)".⁶⁵ Zato pa vsebujejo tudi pogodbe, ki so jih Celjski sklepali s svojimi partnerji o (vojaških) zvezah in medsebojni pomoči klavzulo, da bodo pomagali proti vsakomur, "razen proti našim gospodom avstrijskim vojvodom".⁶⁶ In nenazadnje so Celjski tudi sedaj posojali Habsburžanom velike vsote denarja⁶⁷, za kar so, tako kot ves čas predtem, vse od leta 1336⁶⁸, v zastavo dobivali številna in pomembna gospostva.

Ob konstantnem večanju svoje posestne mase - ki pa je bilo glede na kasnejše pridobitve v deželah madžarske krone in za Celjski vzpon znotraj nemške države odločilne pridobitve ortenburške dediščine še vedno pretežno lokalnega značaja, usmerjeno zlasti v zaokroževanje svojega teritorija na Štajerskem⁶⁹ - je Celjskim grofom že v prvi in drugi generaciji po dosegu grofovskega naslova uspela integracija v evropsko plemiško elito. Ta se je odražala v njihovih rodbinskih povezavah, ki pričajo, da so bili Celjski grofje že v tistem času zmožni poročnih povezav s kraljevskimi dinastijami. Že Herman I. je bil - kot mož Katarine, hčerke bosanskega bana Štefana II. Kotromanića (od 1361) - svak madžarskega in poljskega kralja Ludvika Anžuskega (poročen z drugo Štefanovo hčerko), njegov nečak Viljem pa se je leta 1382 poročil z Ano, hčerko Kazimirja, zadnjega poljskega kralja iz dinastije Piastov in bil tako nesojeni kraljevi zet (Kazimir je umrl že leta 1370), a hkrati tudi nesojeni kraljevi tast, saj se je iz tega zakona rojena hčerka Ana poročila leta 1402 z Vladislavom Jagielonskim, litvanskim velikim knezom in poljskim kraljem (Viljem je umrl leta 1392).⁷⁰

⁶¹ Npr. AS CE III 106, 107, listini 21. februar 1407 in 23. februar 1407, obe izstavljeni v Dunajskem Novem mestu. Vojvoda Ernest listini, da je za razsodnika v sporu z bratom vojvodo Leopoldom IV. s svoje strani izbral Hermana II. Prim. Gubo, Cilli (kot v op. 8) 93.

⁶² Leta 1377 je potoval vojvoda Albreht III. s spremstvom petdesetih "ministerialov" (? sic!: *Dienstmannen*), med katerimi so bili tudi trije Celjski grofje (Herman I., njegov sin Herman II. in njegov nečak Viljem) v pogansko Prusijo (Litvo) vse do Memel-a (Klaipede), kjer ga je prav stari Celjski grof Herman I. sprejel med viteze (*Ritterschlag*): Krones, *Zeitgenössischen Quellen* (kot v op. 3) 7 (pesmi Petra Suchenwirta); Orožen, *Zgodovina Celja* (kot v op. 7) 211.

⁶³ Lep primer npr. Otorpepec, *GZLj* (kot v op. 35) III, št. 27 (8. september 1393), kjer vojvoda Albreht III. po pritožbi ljubljanskih meščanov ukazuje Celjskemu grofu Hermanu II., deželnemu glavarju na Kranjskem, naj le-teh ne sodi pred plemiškim ograjnim sodiščem, saj jih lahko sodi le mestni sodnik.

⁶⁴ Npr. AS CE II 6, listina 4. marec 1377, Dunaj (vojvoda Albreht III. podeli Hermanu in Viljemu Celjskima fevde, ki jih je prej od njega imel pokojni Kolo Vuzeniški); AS CE III 81, listina 13. junij 1387, Dunaj (vojvoda Albreht podeli Hermanu in Viljemu Celjskima v fevd gospostvo Dravograd z gradom in trgom).

⁶⁵ Gl. npr. listine v op. 60-64.

⁶⁶ Npr. AS CE II 12, listina 23. november 1377. Pogodba o zvezi in medsebojni pomoči med Friderikom Ortenburškim in Celjskimi grofi Hermanom I., Hermanom II. in Viljemom (...*gen allen den die wider uns oder unser herscheften te^uten oder tun wolten an alles geuer. Ausgenomenlich wider unser herren die herczogen ze Osterreich etc.*)

⁶⁷ Otorpepec, *GZLj* (kot v op. 35) I, št. 77 (16. april 1372, Dunaj).

⁶⁸ Kolikor mi je znano, so Habsburžani januarja leta 1336 zastavili Celjskim - oz. takrat še Žovneškim (Frideriku) - svoje prve gradove Laško, Freudeneegg, Klausenstein in Radeče (AS CE III 6, listina 4. januar 1366, Dunaj). S tem je v celjske roke prišlo nadvse pomembno laško gospostvo, ki je kontroliralo spodnjo Savinjo in prehode preko Save pri Zidanem mostu in je v njihovi posesti ostalo vse do izumrtja rodbine 1456. Gl. Pirchegger, *Untersteiermark* (kot v op. 37) 246; Kos, *Med gradom in mestom* (kot v op. 26) 67, 78.

⁶⁹ Krones, *Freien von Saneck* (kot v op. 2) I, 95 sl.; Orožen, *Zgodovina Celja* (kot v op. 7) 163 sl.; Dušan KOS, *Lastniki, posestniki in prebivalci grajskih poslopj na Celjskem do začetka 14. stoletja*, Celjski zbornik (1993) 35 sl.

⁷⁰ Gl. Krones, *Cillier Chronik* (kot v op. 2) II, 235 sl. (*Stammtafeln*); Grafenauer, *Zgodovina II* (kot v op. 27) *Rodoslovne preglednice XI in XIII*; Bogo GRAFENAUER, *Celjski grofje*, *Enciklopedija Slovenije* 2 (Ljubljana 1988) 14 (rodovnik); Orožen, *Zgodovina Celja* (kot v op. 7) 137 sl. (zelo izčrpno !); Dopsch, *Grafen von Cilli* (kot v op. 8) 14 sl.

Nedvomno pa je bila za nadregionalni vzpon celjske hiše v prvi polovici 15. stoletja najpomembnejša tesna in dolgoletna povezava, ki jo je z madžarskim kraljem Sigismundom Luksemburškim, sinom cesarja Karla IV., stkal Herman II. Politični načrti in interesi obeh dinastov seveda niso bili identični, so pa bili kompatibilni in na tej osnovi zraslo tesno sodelovanje, se je s poroko Hermanove hčerke Barbare s Sigismundom (ok. 1406) in rodbinsko povezavo le še poglobilo. Tako je Herman postal tast madžarskega (to je Sigismund bil od leta 1387), nemškega (od 1410) in češkega (od 1420) kralja ter rimskega cesarja (od 1433) in njegov ugled znotraj celotne državne aristokracije se je povečal (gl. spodaj op. 78). Oba moža pa je povezovalo še nekaj: resnično dolgoletno in praktično sočasno vladanje obeh - oba sta vladala petdeset let, Herman med 1385 (do 1392 skupaj z bratrancem Viljemom) in 1435 ter Sigismund med 1387 in 1437. Obzorja, ki so se na začetku 15. stoletja odprla Hermanu in Celjskim, so bila preširoka in možnosti doseči jih prevelike, da bi se pomiril s položajem spodnještajerskega grofa, ki so mu ga ponujali Habsburžani in katerega obzorje naj ne bi segalo dlje od pogleda z domačega grajskega stolpa.

Po splošno znani vlogi Hermana II. v bitki proti Turkom pri Nikopolju leta 1396⁷¹ se je Sigismund svojemu rešitelju oddolžil tam, kjer se mu je kot madžarski kralj lahko. Takoj po vrnitvi domov mu je odprl Slavonijo in Hrvaško Zagorje in mu že poleti leta 1397 podelil mesto Varaždin in gospostvi Vinico v Podravini in Vrbovec v Zagorju⁷², čez dve leti pa mu je v dedni fevd podelil grofijo Zagorje⁷³ in svoji titulaturi so Celjski dodali zagorski grofovski naslov.⁷⁴ S pridobitvijo Medžimurja s Čakovcem (v zastavo leta 1405) ter uprave nad zagrebško škofijo in zagrebškim Gradcem (leta 1406) so se Celjski povzpeli med največje zemljiške posestnike v Slavoniji.⁷⁵ Z imenovanjem za slavonskega in hrvaško-dalmatinskega bana (leta 1406)⁷⁶ je Herman postal še kraljevi zastopnik ter regent v celotni kraljevini Hrvaški in Sigismundova ustanovitev Zmajevnega reda leta 1408 kaže grofe Celjske na prvem vrhuncu moči: v ustanovni listini zmajevcev, ki našteva prvih štiriindvajset članov novega viteškega reda, stojita celjski in zagorski grof Herman II., ki mu sledi njegov sin Friderik II., na samem vrhu madžarskih državnih baronov, za prvonaštetim srbskim despotom Štefanom Lazarevičem ter pred palatinom Nikolo Gorjanskim in ostalimi magnati.⁷⁷

V okviru nemške države je Sigismund lahko podprl Hermana šele potem, ko je bil leta 1410 izvoljen za nemškega kralja. Na koncilu v Konstanci je Sigismund - v mesto je svečano vstopil ob soju bakel na predvečer Kristusovega rojstva, 24. decembra 1414, v spremstvu žene Barbare in številnih visokih plemičev, med katerimi sta bila tudi Celjska grofa Herman II., ki je namesto renskega palatinskega grofa in volilnega kneza nosil zlato jabolko, enega od simbolov in insignij kraljeve oblasti, ter njegov sin Friderik II. z 29 vitezi in številnimi hlapci⁷⁸ - 11. aprila 1415 podelil Hermanu Celjskemu na njegovo prošnjo pravico do krvnega sodstva v Celjski grofiji, ki jo lahko podeljuje naprej svojim sodnikom in uradnikom.⁷⁹ Pravico krvnega sodstva v Celjski grofiji so

⁷¹ Gl. npr. Orožen, Zgodovina Celja (kot v op. 7) 213.

⁷² Nada KLAJČ, Zadnji knezi Celjski v deželah sv. krone (Celje 1982) 25 sl.. Drugače: Neven BUDAK, Gradovi Varaždinske županije u srednjem vijeku (Zagreb-Koprivnica 1994) 59.

⁷³ AS CE III 90, listina 27. januar 1399; Klaić, Zadnji knezi Celjski (kot v op. 72) 27 sl.

⁷⁴ Npr. AS CE II 102, listina 1. september 1399 (*edel wolgeborn...graf Hermann von Cili und in dem Seger etc.*).

⁷⁵ Klaić, Zadnji knezi Celjski (kot v op. 72) 33 sl.; Orožen, Zgodovina Celja (kot v op. 7) 218.

⁷⁶ Kot v op. 75. Kasneje je Herman nosil le naslov slavonskega bana.

⁷⁷ Klaić, Zadnji knezi Celjski (kot v op. 72) 23 sl.; Dopsch, Grafen von Cilli (kot v op. 8) 18 sl.

⁷⁸ Gubo, Cilli (kot v op. 8) 94, isti, Friedrich II. (kot v op. 8) I, 8. Z razliko, da *Christmacht* ni božič, kot misli Gubo, ampak večer pred njim (24. december).

⁷⁹ AS CE II 139, listina 11. april 1415, Konstanca. (*...das fur uns komen ist der wolgeboren Herman Greue zu Cili und im Seger unser lieber sweher und getrewer und uns diemutlich gebeten hat das wir im in seiner Graffschaft zu Cili den Pan über das Plut zurichten und den furbaß seinen richtern und*

grofje imeli kot deželnoknežji fevd že od 60-ih let 14. stoletja⁸⁰ in s tem Sigismundovim privilegijem Celjski dejansko niso dobili nobene pravice, ki je že ne bi imeli. Bistvena novost je bila v tem, da jim je to temeljno pravico, za katero je strmel vsak teritorialni gospod, sedaj podelil vladar. Dobili so jo od države in bila je državno neposredni fevd. S tem je bila Habsburžanom kot štajerskim deželnim knezom odvzeta pomembna pravica v odnosu do Celjskih. Formalno gledano niso Habsburžani imeli v zadevah krvnega sodstva v Celjski grofiji nobene kompetence več in Celjski so bili habsburški vazali le še po posesti, ki so jo imeli od njih v fevdu. Zveza med deželnim knezom in grofi se je zrahljala, kar je bilo na liniji celjske politike, toda tudi v interesu Sigismunda in luksemburške politike, o čemer nam priča še en dokument tistega časa. Z njim je Sigismund 2. aprila 1415 podelil (kot državni fevd) Hermanu II. grad Pliberk na Koroškem, ki je kralju - vsaj tako je formulirano - pripadel z neko dediščino.⁸¹ V resnici je bil Pliberk z gradom, mestom in deželskim sodiščem deželnoknežji in Habsburžani so ga leta 1361 pridobili od Aufensteinskih.⁸² Toda Herman je očitno raje pustil kostanj v žerjavici, kot pa da bi se opeknel, in Pliberk je še naprej ostal v habsburških rokah.⁸³

Oba navedena in v celjsko korist izstavljena dokumenta stojita v kontekstu načrtne, proti Habsburžanom naperjene politike, ki je hotela od znotraj razbiti njihovo moč v notranjeavstrijskih deželah. Prekvalificiranje deželnoknežjih habsburških fevdov v državne in priznavanje državne neposrednosti najpomembnejšim habsburškim vazalom in deželanom je v perspektivi lahko pomenilo celo konec habsburške deželnoknežje oblasti nad posameznimi plemiškimi rodbinami in njihovimi teritoriji. Že obravnavan Karlov vzdig Žovneško-Celjskih v državne grofe leta 1372 je del te politike, prav tako podelitev pravice do krvnega sodstva, ki so jo Ortenburžani prejeli za vsa svoja gospostva leta 1395 od kralja Vencelja⁸⁴ (Sigismundovega brata in Karlovega sina), katerim je nato Sigismund leta 1417 priznal še državno neposrednost njihovih gospostev.⁸⁵ Podobno je Sigismund v Konstanci leta 1415 podelil Goriškim grofom kot državni fevd Goriško grofijo in še nekatere fevde, ki so jih posedovali.⁸⁶ Med njimi je izrecno naštet tudi koroški palatinat, ki so ga Goriški v resnici leta 1339 prejeli v fevd od Habsburžanov kot koroških vojvod⁸⁷ in ne od države. Grofom iz Monforta, ki so bili tudi gospodje

amptluten von der hant zuleihen zuverleihen gnedichlich geruchten...und haben im [Sigismund Hermanu II.] ... den Pan über das plut zurichten und den furbaß von der hant sinen Richtern und Amptluten zuverleihen gnedichlich verliehen und verleihen im den auch mit allen den rechten eren, nutzen und gewonheiten...). Po Regesta Imperii XI. Die Urkunden Kaiser Sigismunds (1410 - 1437), verz. von Wilhelm ALTMANN, (Innsbruck 1896) št. 1595, naj bi Sigismund podelil Hermanu Celjskemu le krvno sodstvo za gospostvo Schmierenberg (?).

⁸⁰ Gl. op. 15 in 50.

⁸¹ Regesta Imperii XI (kot v op. 79) št. 1549 (zapis v registraturni knjigi).

⁸² MDC (kot v op. 28) X, št. 565, 729, 878, 929, 1002, 1113.

⁸³ MDC (kot v op. 28) XI, št. 78, 112, 132 itd.

⁸⁴ Objava Stowasser, Zwei Studien (kot v op. 21) 150, priloga 3 (z napačnim datumom. Zaradi jasne in precizne formulacije navajam najpomembnejši del privilegija: *...das sie in aller irer herschafte und lande, wo die gelegen sein, um alle sachen, welcherley die sint, richten mogen, alzo das sie in allen iren landen und herscheften stok und galgen haben und sust andere gerichte gebrauchen mogen und damit richten und gefaren als recht ist von allermentlichen ungehindert. Und tun im ouch und seinen erben diese besunder gnade von Romischer kunichlicher mechte, das si von unsern und des reichs wegen allen iren richtern und vogten den pan leihen und reichen mogen, das die von unsern und des reichs wegen damit richten mogen, als recht ist.*). Regest: MDC (kot v op. 28) X, št. 1014; Lackner, Grafen von Ortenburg (kot v op. 51) 188.

⁸⁵ Regesta Imperii XI (kot v op. 79) št. 2575; Stowasser, Zwei Studien (kot v op. 21) 117; Roth, Beiträge (kot v op. 14) 98; Lackner, Grafen von Ortenburg (kot v op. 51) 190, 197.

⁸⁶ Schwind - Dopsch, Ausgewählte Urkunden (kot v op. 49) 316, št. 169.

⁸⁷ MDC (kot v op. 28) X, št. 114. Janez Vetrinjski poroča, da je že leta 1286 Goriški grof Albert I. prejel koroški palatinat v fevd od koroškega vojvode, svojega brata Majnharda IV. (I.): MDC (kot v op. 28) VI, št. 26.

Pfannberga, je Sigismund leta 1431 izstavil privilegij, da so lahko toženi le pred kraljevim sodiščem.⁸⁸ Takšen privilegij (krvno sodstvo), kot so ga leta 1395 prejeli Ortenburžani in leta 1415 Celjski, so leta 1434 dobili od cesarja Sigismunda tudi Walseejevci⁸⁹ - čeprav so podoben, le da deželnoknežji privilegij dobili že leta 1413 oz. 1415⁹⁰ -, ki so imeli v Kvarnerju in na Krasu obsežna gospostva, na katerih so se začeli emancipirati od Habsburžanov: sredi 15. stoletja so se že naslavljali kot "gospodje Devina in Krasa", imeli so svojega glavarja s tem naslovom, medtem ko so Devin imenovali celo "grofija" in so pečatili z rdečim voskom.⁹¹ Vrh te luksemburške politike pa nedvomno pomeni Sigismundov privilegij o pokneženju grofov Celjskih iz leta 1436, ki je tudi sprožil najbolj silovito reakcijo Habsburžanov.

Ena najpomembnejših etap Celjskih na njihovi poti do deželnoknežjega položaja je bila pridobitev celotne dediščine grofov Ortenburških, ki so v moški liniji izumrli s smrtjo Friderika III. 28. aprila leta 1418.⁹² Podlaga tej pridobitvi je bila pogodba iz novembra 1377 o obojestranskem dedovanju med Celjskimi in Ortenburškimi grofi v primeru izumrtja, in Friderik III. je v listini, ki jo je izstavil s soglasjem svojega strica, trientskega škofa Albrehta, zapustil Celjskim grofiji Ortenburg in Strmec na Koroškem in vso posest, ki jo je imel na Kranjskem (z izjemo Loža), vključno z vsem plemiško-viteškim personalom in pravicami.⁹³ Tako izraženo voljo in zvezo med dvema grofovskima hišama je še dodatno okrepilo Friderikovo posinovljenje Ludvika, najmlajšega sinu Hermana II., ki ga je naredil tudi za dediča, a je mladi grof umrl še pred svojim novim očetom.⁹⁴ Herman je - ne glede na to, da je Sigismund 10. maja 1418 postavil oglejskega patriarha Ludvika za upravitelja vseh ortenburških posestev in za skrbnika mladoletnemu Friderikovemu otroku (ne vemo, ali fantu ali deklici)⁹⁵ - kmalu po Friderikovi smrti položil roko na ortenburško dediščino, saj mu je Sigismund že 26. junija dovolil, da še naprej obdrži že zasedene državne fevde pokojnega Friderika⁹⁶, nakar mu je 29. februarja 1420 v Breslauu v prisotnosti številnih cerkvenih in posvetnih knezov na podlagi dedne pogodbe iz leta 1377 podelil v dedni fevd po moški strani grofijo Ortenburg z vsemi pripadajočimi "gospostvi, deželami, ljudmi, gradovi, sodišči, koristmi in pritiklinami", ki je državni fevd in je s Friderikovo smrtjo postal prost.⁹⁷

⁸⁸ Regesta Imperii XI (kot v op. 79) št. 8959.

⁸⁹ Schwind - Dopsch, *Ausgewählte Urkunden* (kot v op. 49) 336, št. 178.

⁹⁰ Max DOBLINGER, *Die Herren von Walsee. Ein Beitrag zur österreichischen Adelsgeschichte*, *Archiv für österreichische Geschichte* 95 (1906) 417, 421, 442 sl.

⁹¹ Doblinger, *Herren von Walsee* (kot v op. 90) 501; Ljudmil HAUPTMANN, *Krain, Erläuterungen zum historischen Atlas der österreichischen Alpenländer I/4* (Wien 1929) 440.

⁹² Dan Friderikove smrti je dokumentiran z vpisom v nekrologij samostana v Osojah, katerega odvetniki so bili Ortenburžani (Lackner, *Grafen von Ortenburg* (kot v op. 51) 191, op. 52).

⁹³ AS CE III 72, listina 23. november 1377, Regest MDC (kot v op. 28) X, št. 837. Listina vsebuje klavzulo, da bo ortenburška dediščina pripadla Celjskim šele po smrti škofa Albrehta, ki pa je umrl že leta 1390. Obsežen regest listine, ki so jo istega dne izstavili grofje Celjski in je sestavljala drugi del dedne pogodbe, ima MDC (kot v op. 28) X, št. 838. Istega dne je bila sklenjena tudi zveza o medsebojni pomoči (prav tako dve listini; tista, ki jo je izstavil in pečatil Friderik III., je v AS CE II 12, listina 23. november 1377; gl. op. 66). Ortenburški grof in škof Albreht pa je dal soglasje k pogodbi o dedovanju in medsebojni pomoči (AS CE II 13, listina 23. november 1377).

⁹⁴ Krones, *Cillier Chronik* (kot v op. 2) II, pogl. 8, str. 73 (*Der dritt [sin Hermana II.] hies graff Ludwig, denselbigen der wohlgeborn graff Friedrich von Ortenburg ihn zu einem erben und suhn hett erwelt*). Na žalost ni znano, kdaj se je to zgodilo. Ludvik naj bi umrl leta 1417.

⁹⁵ Regesta Imperii XI (kot v op. 79) št. 3163; Roth, *Beiträge* (kot v op. 14) 99 sl. z navedbo ključnega dela listine.

⁹⁶ Regesta Imperii XI (kot v op. 79) št. 3287.

⁹⁷ AS CE II 147, listina 29. februar 1420, Breslau (...*wann nu die grafenschaft zu Ortemburg die mit allen seinen herschafften shlossern stetten nützen und zugehörungen von uns und dem heiligen Römischen Riche zulehen rüret von todes wegen des wolgebornen Fridrichs grafens zu Ortenburg seligen ledig worden ist und wann wir des güt kundtschaft und underweisung haben das der wolgeborn Herman graue zu Czili und im Seger unser lieber sweher in solicher eynung mit dem vorgeantanten Fridrichen*).

Ortenburška dediščina je za Celjske grofe pomenila enormno povečanje moči. Predstavljala je njihov najpomembnejši porast gospostev, ljudi, pravic in dohodkov v okviru notranjeavstrijskih dežel. O pomenu te dediščine jasno priča celjska fevdna knjiga iz 1436-1447, v kateri je približno polovica vseh aktivnih celjskih fevdov ortenburškega izvora.⁹⁸ Poleg grofije Ortenburg-Strmec in drugih posesti na Koroškem je v celjske roke prišel velik del Kranjske z gospostvi, gradovi in trgi na Gorenjskem (Radovljica, Kamen, Waldenberg) in predvsem na Dolenjskem in Notranjskem (Lož, Ortnek, Ribnica, Kočevje, Čušperk, Kostel, Poljane, Kravjek, Stari grad). Kot novi senior je Herman že spomladi leta 1421 podeljeval v Radovljici starim ortenburškim vazalom njihove fevde⁹⁹, njega samega pa je leta 1425 oglejski patriarh Ludvik, ki je po 1420 bival v pregnanstvu na celjskem dvoru, investiral v tiste oglejske fevde, ki so jih prej imeli Ortenburžani (Lož, Ortnek, Poljane, Kostel, Čušperk, Sternek), hkrati pa mu je potrdil še oglejske fevde, ki so jih Celjski imeli že "od starine" (Gornji Grad, Mirna, razne desetine).¹⁰⁰ Če upoštevamo dejstvo, da so imeli Celjski na Kranjskem še drugo posest (kot alod, fevd ali v zastavi) kot npr. gospostvi Polhov Gradec in Smlednik na Gorenjskem in tudi celotno nekdanjo goriško Grofijo v Marki in Metliki, ki so jo imeli že pred 1383 v zastavi od Habsburžanov za skoraj 20.000 zlatnikov¹⁰¹, potem je obstajala resna in realna možnost, da se Kranjska - katero so imeli Celjski po Žontarjevem mnenju v oblasti kar tri četrtine¹⁰² - zlije v Celjsko kneževino.¹⁰³ Odraz tega močno ogroženega položaja Habsburžanov je verjetno tudi ta, da je Kranjska (oz. točneje kranjsko plemstvo) dobila tki. Zlato bulo - to je potrditev svojih deželnih privilegijev s strani Friderika III., deželnega kneza notranjeavstrijskih dežel - šele leta 1460, to je po propadu Celjskih in koncu boja za njihovo dediščino, ko je bil krog habsburškega kranjskega plemstva bistveno večji kot leta 1443 oz. 1444, ko sta svoji Zlati buli dobili ostali dve notranjeavstrijski deželi Štajerska in Koroška¹⁰⁴, kjer pa so tudi bili veliki deli pod oblastjo Celjskih, katerim je takrat tudi Friderik III. že priznaval knežji položaj in naslov.

Sigismundova podelitev grofije Ortenburg v dedni fevd Celjskim spada v že znani kontekst luksemburške politike proti Habsburžanom, saj je v njej grofiji Ortenburg pr-

gewezt ist das er die grafenschaft zu Ortemburg billich erbet und nachfolget nach solichem herkommen als sy dann beydersyte ir grafscheffte und herscheffe von langen zyten gegen einander verscriben und vermacht haben...haben wir im...die vorgenante grafenschaft zu Ortemburg mit allen herschefften landen luten slossen gerichtten nützen und zugehorungen als die den obgenanten graf Fridrich besessen und ynnegehabt hat nicht ausgenommen gnedichlich erblich verliehen und verliehen im die ouch von Römischen kuniglicher macht was wir im daran von gnaden oder rechts wegen reichen und liehen solten oder mochten diselb grafenschaft zu Ortemburg mit irer zugehörung mit aller sinen erben mannesgeschlechte erblich und zu rechtem manslehen zuhaben zuhalten und die ouch zubesitzen und zugenysen...); MDC (kot v op. 28) XI, št. 28; Regesta Imperii XI (kot v op. 79) št. 4040. Z "grofijo Ortenburg" so seveda mišljena vsa ortenburška posestva in ne samo ona na Koroškem: Lackner, Grafen von Ortenburg (kot v op. 51) 195 sl.

⁹⁸ AS, Zbirka rokopisov: I - 3r (*Lehen der Graueschafft Cilli*); I - 57r; 1 - 2r (*Lehenspuch der Grafschafft Ortemburg*); Roth, Beiträge (kot v op. 14) 102.

⁹⁹ Gl. Božo OTOREPEC, Gradivo za zgodovino Radovljice v srednjem veku, Radovljiški zbornik 1995, 24.

¹⁰⁰ AS CE II 159, 160 161, listine z dne 6. maj 1425 in AS CE II 162, listina z dne 13. maj 1425.

¹⁰¹ AS CE II 47, listina 20. maj 1383, Bolzano. Avstrijski vojvoda Leopold III. dovoljuje Celjskim grofom Hermanu I., Hermanu II. in Viljemu, da je "Metlika", ki so jo imeli Celjski v zastavi od Habsburžanov za 19.200 zlatnikov (*guldein*), lahko del začeni za Ano iz Krakova, hčerko poljskega kralja Kazimirja in ženo grofa Viljema. Da "Metlika" nedvomno pomeni celotno nekdanjo goriško Grofijo v Marki in Metliki, govori že enormno visoka zastavnina, kot tudi listini v op. 187 spodaj. Prim. tudi Peter ŠTIH, Goriški grofje ter njihovi ministeriali in militi v Istri in na Kranjskem (Ljubljana 1994) 157 sl.

¹⁰² Josip ŽONTAR, Kranjski deželni vicedom. Prispevek zgodovini srednjeveške finančne uprave na Kranjskem, Hauptmannov zbornik, Razprave 5 I. razreda SAZU (1966) 300.

¹⁰³ Hauptmann, Krain (kot v op. 91) 440. O posameznih celjskih gospostvih in gradovih na Kranjskem glej Kos, Med gradom in mestom (kot v op. 26) 13 sl.

¹⁰⁴ Sergij VILFAN, Zlata bula Kranjcev, Zbornik znanstvenih razprav Pravne fakultete 53 (1993), 4 sl.

vič dan status državnega fevda in Celjski so bili tako z obema svojima grofijama, ki so ju imeli v "nemški" državi, povezani neposredno s krono. Habsburžani, kolikor je znano, proti tej investituri Hermana Celjskega niso protestirali - čeprav bi se lahko sklicevali, da so gradovi in gospostva Strmec in Liebenberg na Koroškem ter Kamen, Čušperk, Ortnek, Poljane in Kostel na Kranjskem, odvetništvo nad osojskim samostanom in dve deželni sodišči bili habsburški deželnoknežji fevdi v ortenburški posesti in da zato njim pripada pravica investiture¹⁰⁵ - in so Celjskim priznavali naslov ortenburških grofov, ki so ga ti dodali svoji titulaturi.

Moč, ugled in državna neposrednost njihovih fevdov so bili faktorji, na podlagi katerih so se Celjski grofje okrog leta 1420 bolj ali manj že izločili iz deželne zveze habsburških vojvod in imeli neke vrste eksteritorialen položaj, o čemer morda še najbolj pričajo sezname štajerskega deželnega plemstva (stanov), ki so ohranjeni od začetka 15. stoletja naprej. Najstarejši takšen seznam - *Nomina dominorum et militarium* - je iz prvega desetletja 15. stoletja in zajema Štajersko, Koroško in Kranjsko, a verjetno ni popoln.¹⁰⁶ Štajerska lista se začneja z grofom Ulrikom Montfortskim, kateremu sledijo najpomembnejši gospodje dežele: Ptujski, Stubenberški, Liechtensteinski itd. Celjskih, katere bi pričakovali na prvem mestu, pa na seznamu ni. Toda Celjski so takrat kljub temu spadali med deželno plemstvo, le da je Herman II., ki je bil takrat kranjski deželni glavar, naštet na prvem mestu kranjske liste. Deset do dvajset let kasneje pa je slika že drugačna. Iz leta 1422 je ohranjena matrika štajerskih deželanov (*landleut*), v kateri pa med 291 imeni ni Celjskih grofov.¹⁰⁷ Ker manjkajo tudi pomembni gospodje Stubenberški, pogosto nosilci deželnih uradov, bi si to lahko razlagali tudi z nepopolnostjo seznama. Vendar, da temu ni tako, kaže poziv (*Aufgebot*) vojvode Ernesta Železnega štajerski (plemiški) deželni vojski, naj pride 18. januarja zaradi turške nevarnosti na Kranjsko. Tudi na tem seznamu ni Celjskih, na njegovem začetku pa stoje že poznani Ptujski, Stubenberški in Liechtensteinski.¹⁰⁸ Še bolj zanimiva sta dva seznama štajerskega plemstva, ki sta nastala leta 1424 ob priliki dednega poklona Frideriku IV. (Tirolskemu ali starejšemu), ki je po smrti svojega brata Ernesta Železnega zavladal na Štajerskem kot skrbnik Ernestovih mladoletnih sinov Friderika V. (mlajšega) in Albrehta VI. Prvi je seznam 139 štajerskih plemičev (gospodov, vitezov in hlapcev), ki so dobili uradno vabilo, da se kot deželani poklonijo novemu deželnemu knezu. Na vrhu

¹⁰⁵ Leta 1338 je s smrtjo Hermana IV. v moški liniji izumrla majnhardinska veja Ortenburških grofov in Otonu V. ter njegovim nečakom Henriku, Frideriku in Otonu je pripadla v tekstu naštet posest, zaradi katere pa so prišli v spor s habsburškimi vojvodami in 17. februarja 1338 pristali na razsodbo (MDC (kot v op. 28) X, št. 74), nakar so 7. avgusta 1338 prejeli omenjeno posest kot deželnoknežji fevd (*...und darumb habend sy [vojvoda Albreht in Oton] uns und unsern erben verlihen ze rechtem lehen alle die hab die unser vetter graf Hermann seliger von Orttenburg von in ze lehen gehabt hat.:* HHStAW, listina 7. avgust 1338, Beljak; prepis Steiermärkisches Landesarchiv Graz, Ms. 2967). Tukaj se seveda postavlja vprašanje Čušperka, Poljan, Ortneka in Kostela, ki so bili oglejski fevdi v ortenburški posesti in patriarh Bertrand je leta 1336 investiral Otona V. kot seniorja ortenburške hiše in njegove (majnhardinske in albertinske) nečake v omenjene fevde. Nejasno je, kako in zakaj se ti oglejski fevdi (tako izpričani nato tudi leta 1425; gl. op. 100) pojavijo kot deželnoknežji. Dejstvo pa je, da je bil oglejski patriarh Bertrand takrat, ko so Ortenburžani sprejeli od habsburških vojvod te fevde, tudi v Beljaku in je dan poprej podaljšal zvezo z vojvodom Albrehtom in Otonom (MDC (kot v op. 28) X, št. 85; gl. Lackner, Grafen von Ortenburg (kot v op. 51) 184, op. 15). Prav to listino z dne 7. avgusta 1338 pa so Habsburžani nato uporabili kot enega izmed argumentov svoje pritožbe na Sigismundov povzdig Celjskih v kneze leta 1436 (gl. Pirchegger, Geschichte der Steiermark (kot v op. 7) 50, op. 22 in spodaj op. 136).

¹⁰⁶ Krones, Landesfürst (kot v op. 42) 233-237 ima nepopolno objavljen seznam za vse tri dežele; Mell, Grundriß (kot v op. 16) 298, op. 114 pa ima objavljen popoln seznam samo za Štajersko. Gl. tudi Pirchegger, Geschichte der Steiermark (kot v op. 7) 204, op. 173 in Feldbauer, Herren und Ritter (kot v op. 47) 62 sl.

¹⁰⁷ Kot prilogo objavil Pirchegger, Geschichte der Steiermark (kot v op. 7) 529 sl.

¹⁰⁸ Burkhard SEUFERT und Gottfriede KOGLER (bearn.), Die ältesten steirischen Landtagsakten 1396-1519, Teil I, Quellen zur Verfassungs- und Verwaltungsgeschichte der Steiermark 3 (Graz 1953) 55 sl. in št. 11.

seznama sta Celjska grofa Herman II. in njegov sin Friderik, sledijo jima Friderik Ptujski, pet Stubenberških, trije Liechtensteinski itd.¹⁰⁹ Dedni poklon se je vršil 13. novembra 1424 v Gradcu in drugi seznam vsebuje imena tistih, ki so se ga tudi v resnici udeležili. Na njem je naštetih 150 oseb, ki so prisegle zvestobo Frideriku IV. Med njimi je vrsta imen, ki jih ni na seznamu povabljenih, toda hkrati ni na tem drugem seznamu oseb, ki so bile povabljene, pa očitno niso prisegle. Najbolj opazna je seveda odsotnost obeh Celjskih grofov.¹¹⁰

Celjski se očitno niso imeli za štajerske deželane, drugače si njihove odsotnosti na dednem poklonu, ki na najbolj reprezentativen in simboličen način izraža zvezo med deželnim knezom in deželo (= deželnim plemstvom), ni mogoče razlagati. Morda glavni razlog in argument za to svoje dejanje so Celjski dobili slabo leto predtem, ko se je vojvoda Ernest 18. decembra 1423 v Radgoni odpovedal fevdnemu gospostvu (seniorstvu) nad njimi tako, da je staro žovneško alodialno posestno jedro (Žovnek, Ojstrica, Šenek, Libenštajn), ki je bilo od leta 1308 deželnoknežji fevd, ponovno postalo alod Celjskih grofov. Formalno-pravno je odpoved fevdnega gospostva izgledala tako, da se je Ernest obvezal, da bo Celjskim izročil listino, s katero je Ulrik Žovneški leta 1308 predal vojvodi Frideriku svojo alodialno posest in da je listino razglasil za brezpredmetno.¹¹¹ Ali se je to res zgodilo na pritisk kralja Sigismunda, kot je zaslediti v literaturi, ni razvidno.¹¹² Je pa menda Herman zato, da je dobil to listino, zastonj vrnil Ernestu kar 14 gospostev, ki so jih imeli Celjski v zastavi od deželnih knezov in jo je torej zelo drago plačal.¹¹³ Toda, če se je hotel povzpeti med državne kneze, jo je moral dobiti ne glede na ceno. Po fevdnem pravu kot segmentu splošnega pravnega reda, izraženem v raznih Zrcalih visokega in poznega srednjega veka, so namreč bili državni knezi na fevdni hierarhični lestvici (*Heerschildordnung*) uvrščeni takoj za kraljem in so bili drugi po "ščitu", to je rangi, ki se je zmanjšal - kar je avtomatično pomenilo, da niso bili državni knezi - če so bili vazali drugih laičnih knezov (za cerkvene fevde to pravilo ni veljalo).¹¹⁴ S prenehanjem fevdne odvisnosti od štajerskega (pa tudi kranjskega in koroškega) vojvode in kneza je odpadla ena zadnjih večjih ovir za povzdig Celjskih grofov med državne kneze, za kar pa je vladar običajno potreboval soglasje vseh ostalih

¹⁰⁹ Mell, Grundriß (kot v op. 16) 149, op. 750.

¹¹⁰ Mell, Grundriß (kot v op. 16) 150, op. 752.

¹¹¹ Listina 18. december 1423, Radgona, v prepisu v rokopisu 2967 Štajerskega deželnega arhiva (Steiermärkisches Landesarchiv) v Gradcu (...und haben [Ernest] im [Herman II.]...von aigem guten willen versprochen den brief den wir haben von weilnt Ulrichen freyen von Senekg, daz die veste Senekg die veste Osterwitz und die turmen Scheynek und Lyebenstein und was darzü gehoret von uns und dem haws Osterreich zu lehen sein sullen...uberzegeben und zeantwurten ungeuerlich...). Prim. Pirchegger, Geschichte der Steiermark (kot v op. 7) 50, op. 22 in Dopsch, Grafen von Cilli (kot v op. 8) 32, op. 118.

¹¹² Npr. Pirchegger, Geschichte der Steiermark (kot v op. 7) 42; Roth, Beiträge (kot v op. 14) 113; Dopsch, Grafen von Cilli (kot v op. 8) 22. Nasprotno, tekst listine celo govori o Ernestovi lastni dobri volji, kar pa lahko interpretiramo tudi kot navadno frazo, običajno v listinah.

¹¹³ Krones, Cillier Chronik (kot v op. 2) II, pogl. 45, str. 156 sl.; Pirchegger, Untersteiermark (kot v op. 37) 192, op. 68. Med vrnjenimi zastavljenimi gospostvi (Celjska kronika, ki prinaša seznam vrnjenih gospostev (vendar le-ta ni datiran!), govori o gradovih, čeprav se zdi, da so bila z njimi mišljena tudi zastavljena deželnoknežja mesta in trgi) naj bi bili med drugim Wildon in Radgona na Štajerskem ter Kranj, Kamnik, Postojna, Novo mesto, Kostanjevica ob Krki, Štatenberk (na Dolenjskem), Višnja Gora in Goričane na Kranjskem. Toda kot je razvidno iz dveh listin (AS CE II 178 in 179, listini 15. julij 1431 in 6. januar 1433) so Celjski vrnili Kostanjevico, Višnjo Goro, Štatenberk in Novo mesto šele leta 1431. Ta štiri gospostva so habsburški vojvode zastavili Ortenburžanom in zastava je z dediščino prešla na Celjske: Joseph CHMEL, Geschichte Kaiser Friedrichs IV. und seines Sohnes Maximilian I., I. Bd. (Hamburg 1840) 154; Orožen, Zgodovina Celja (kot v op. 7) 222.

¹¹⁴ Heinrich MITTEIS - Heinz LIEBERICH, Deutsche Rechtsgeschichte. Ein Studienbuch (München 181988) 181. Po Saškem zrcalu III 58, I: "Des reiches fürsten sollen keinen laien zum herren haben außer dem könig" (Eike von REPGOW, Der Sachsenspiegel (Landrecht) (prevod v moderno nemščino in razlaga Hans C. HIRSCH) (Berlin, Leipzig 1936) 270).

državnih knezov, tudi Habsburžanov.

Kot nam kaže listina, datirana s 1. majem 1430 in verjetno zapisana le v obliki koncepta (torej ne-izstavljen), je hotel Sigismund že takrat povzdigniti Hermana, Friderika in Ulrika v državne kneze in njihove grofije in gospostva v kneževino.¹¹⁵ Zakaj do tega ni prišlo, ne vemo. Le domnevamo lahko, da je ta poskus propadel zaradi nasprotovanja Habsburžanov, ki so, kot kažejo kasnejši dogodki ob pokneženju Celjskih leta 1436, bili vehementno proti njihovem dvigu med državne kneze, čeprav je bil na drugi strani prav začetek tridesetih let 15. stoletja čas, ko so bili odnosi med Habsburžani in Celjskimi manj zapeti.¹¹⁶ Zato pa je Sigismund leta 1431 podelil Hermanu in Celjskim pravico kopanja in obdelovanja rude v vseh njihovih gospostvih.¹¹⁷ Podelitev rudniškega regala je bila na nek način le slaba odškodnina za Celjske, katerim Sigismund v danem trenutku pač ni mogel izpolniti glavnega cilja, pokneženja. Drugače pa so bili regali v tistem času privilegiji, ki jih niso več uživali samo državni knezi oz. deželni gospodje.¹¹⁸

Pet let po prvem neuspelem poskusu pokneženja je dal Sigismund, ki je vmes (leta 1433) postal cesar, poklicati svojega ostarelega tasta Hermana v Bratislavo, ker ga je, kot pravi Celjska kronika, "hotel napraviti za pokneženega grofa". Tako je Herman poleti leta 1435 res prišel v Bratislavo, kjer je 17. julija že listinil za samostan v Millstattu.¹¹⁹ Toda kmalu je "zbolel tako hudo, da mu ni mogel več pomagati niti zdravnik niti kdo drug" in je 13. oktobra 1435 tam tudi umrl¹²⁰, potem, ko sta mu bila mogoče le malo pred smrtjo svečano izročena relativno enostavna listina o povzdigu njega in njegovih dedičev med državne kneze ter prapor kot simbol knežjega fevda. Listina, ki je danes pogrešana in se je nekdanj nahajala v arhivu grofov iz Hardegga v Seefeldu, je datirana s 27. septembrom 1435 ter je po mnenju Altmanna "verjetno ponaredek pisarne", čeprav to, kot je pokazal Roth, ni nujno tudi res.¹²¹ Z njo je Sigismund povzdignil

¹¹⁵ Listina je vpisana v registraturno knjigo kraljeve pisarne (HHStAW, Reichsregistraturbuch J, fol. 133) in je v obliki regesta objavljena v Regesta Imperii XI (kot v op. 79), št. 7678, ter v Joseph CHMEL, Materialien zur österreichischen Geschichte. Aus Archiven und Bibliotheken I/1 (Linz 1832 in I/2 Linz 1837) 16, št. 64. Orožen, Zgodovina Celja (kot v op. 7) 223 (op.) navaja, da hrani Zgodovinski arhiv v Celju "zelo dobro fotokopijo listine iz leta 1430 o pokneženju, ki se ni izvedlo", cesar pa nisem mogel preveriti. O problematiki te konceptne listine gl. Roth, Beiträge (kot v op. 14) 117 sl. (z literaturo).

¹¹⁶ Gl. npr. Orožen, Zgodovina Celja (kot v op. 7) 222 sl.; Gubo, Cilli (kot v op. 8) 103 sl.; isti, Friedrich II. (kot v op. 8) II, 3 sl.; Chmel, Friedrich IV. (kot v op. 113) 149 sl.

¹¹⁷ AS CE III 128, listina 27. marec 1431, Nürnberg (...*der wolgeboren Herman graff zu Cilli und im Seger...hat furbringen lassen, wie er bey seinem sloß Sternberg und andern seinen slossern artz gefunden hab und hat uns gebeten im zu gunnen dasselb zu treiben und zu arbeiten lassen...so haben wir den egenanten grauen Herman und seinen erben gegunnet und erlaubt, gunnen und erlauben von Romischer kuniglicher macht in kraft ditz briefs, das sy bey iren slossern, es sey Sternberg oder an anderen enden und guter uberall in iren herscheften gold silber pley kupfer tzin eysen oder was das sey graben ufheben und arbeiten mogen und wollen...*). Reg.: Chmel, Materialien I/1 (kot v op. 115) 17, št. 74; Regesta Imperii XI (kot v op. 79) št. 8399. Dejansko so bili Celjski kot ortenburški dediči (gl. naslednjo op.) v posesti rudniškega regala že pred tem.

¹¹⁸ Že v 14. stoletju so rudniški regal npr. imeli Ortenburžani, ki so leta 1381 že izstavili rudarski red za Jesenice katerega je Fiderik II. Celjski leta 1452 obnovil: A. MÜLLNER, Geschichte des Eisens in Krain, Görz und Istrien von der Urzeit bis zu Anfang des 19. Jh. (Wien-Leipzig 1909) 374 sl.; Vilfan, Rechtsgeschichte (kot v op. 16) 120 sl. Tudi Goriški grofje so imeli regalne pravice še preden so postali državni knezi in deželni gospodje: Štih, Goriški grofje (kot v op. 101) 26 sl.

¹¹⁹ Roth, Beiträge (kot v op. 14) 119, op. 4.

¹²⁰ Krones, Cillier Chronik (kot v op. 2) II, pogl. 14, str. 81 sl. Kronika ima napačno letnico smrti (1434).

¹²¹ Regesta Imperii XI (kot v op. 79) št. 11199. Glavna Altmannova argumenta, da gre za falsifikat sta, da listina ni vpisana v registraturno knjigo cesarske pisarne in da je bil Marquardus V(=B)risa(cher), ki je naveden kot registrator, takrat že protonotar. Očitna je tudi kvalitativna razlika v primerjavi s tretjo listino o pokneženju Celjskih z dne 30. novembra 1436, kjer je kot praporni fevd našeta tudi grofija Ortenburg-Strmec in kjer je Celjskim izrecno podeljena pravica do ograjnega sodišča ter rudniški in novčni regal. Vendar je ta dejstva mogoče razložiti tudi na način, kot je predlagal Roth, Beiträge (kot v op. 14) 119 sl.: koncept je bil sestavljen še v času, ko je bil Brisacher registrator (to je pred 8. julijem

Hermana, Friderika in Ulrika ter njihove dediče v poknežene grofe ter grofijo Celje v knežji praporni fevd in kneževino "Svetega cesarstva" ter Celjskim podelil pravice in časti, kot jih imajo ostali državni knezi.¹²² Toda ne glede na to ali je listina pristna ali ne in ali je do pokneženja Hermana in Celjskih v Bratislavi res prišlo ali ne, dejstvo je, da je cesar Sigismund proti koncu naslednjega leta v Pragi (ponovno) povzdignil Celjska grofa Friderika in Ulrika v državna kneza. Zakaj, kolikor je listina z dne 27. septembra 1435 pristna, lahko le ugibamo.

Svečan privilegij o povzdigu med državne kneze, pečaten s cesarskim majestetnim pečatom, ki se danes hrani - kot del nekdanjega arhiva Celjskih grofov in knezov - v Arhivu Slovenije, je bil izstavljen v Pragi, dne 30. novembra 1436.¹²³ Takrat je bil

1435), nakar je bil Herman pozvan v Bratislavo, kjer je hudo zbolel in v stiski so tako pripravljen koncept opremili le z novim datumom in ga kot izgotovljeno listino izročili Hermanu. Kvalitativna razlika (ki pa je v bistvu ni, če jo primerjamo z listino iz 1430) z listino iz 1436, pa se da razložiti s kasnejšimi dopolnitvami in poravki. Altmannova argumentacija ima še eno šibko točko: Brisacher se namreč tudi po 8. juliju, ko je v cesarski listini prvič označen kot protonotar (Regesta Imperii XI, št. 11125) pojavlja kot registrator (Regesta Imperii XI, št. 11134, 11150, 11158, 11178) in v tej funkciji je označen celo na privilegiju o pokneženju Celjskih z dne 30. septembra 1436 v Pragi (gl. sp. op. 123). To pa pomeni, da je nekaj časa opravljal obe nalogi in da zato na podlagi oznake Brisacherja kot registratorja na listini z dne 27. septembra 1435 ne moremo izvajati zaključka o ponaredku le-te. To tudi pomeni, da ni nujno, da je bil koncept napisan že pred 8. julijem 1435, kot je menil Roth !

¹²² Listino je našel in jo objavil Heinrich v. KADICH, Monatsblatt der k. k. heraldischen Gesellschaft "Adler" II. Bd. (1890) 279 sl. Zaradi težje dostopnosti Kadicheve objave in zaradi nepoznavanja te pomembne listine pri nas (npr. Orožen, Zgodovina Celja (kot v op. 7) 223) navajam ključni del dispozicije tega privilegija: *...So haben wir [Sigismund] die vorgeantanten Herman, Friedrichen vnd Vlrichen Grauen zu Czili, vnd alle vnd igliche Ir erben, erhserben, vnd nachkomen Gefürstet vnd zu Gefürsten Grauen geschepft, erhoben gesetzt, vnd gemacht, schepffen, setzen erheben und machen in kraft diß brieffs, vnd Romischer keiserlicher macht volkommenheit, als wir dann vff heut datum diß brieffs, do wir wirdlich allhie in vnserer Maiestat sassen getzieret mit keiserlicher wate, vnd andern herlichkeiten als sich geburet den egenanten Graf Herman vnsern Sweher, mit vnser hant, vnd reichung des banyrs, in dem namen des Almechtigen gots loblich erleuchtet vnd geschepfet haben, Ouch setzen, schepffen vnd machen wir von der Romischenn keiserlichen macht vnd rechter wissen dieselben Grafschaft zu Cili in Iren herschafften, gebieten, gerichten, gutern, zuehörungen, gemerken und zilen, als dann die in des egenanten vnserer lieben hern vnd vatters keiser Karls seligen brieuen vß gemessen, vnd in Iren zilen berüret vnd eigentlich begriffen sind vnd auch andere herschaft die die egenanten Grauen von Cili in dem heiligen Romischen Reich haben vnd besitzen, dauon Sy wol fursten gesein, vnd sich als fürsten halten mogen zu einem rechten vnd waren fürstentum Also das wir solicher keiserlicher schepffung vnd gesetztes craft wegen die obgenanten Herman Friderich vnd Vlrich alle Ir rechte lehenserben vnd nachkomen ewichlichen fursten vnd Gefürsten Grauen genant sein vnd bliben wollen vnd sollen Vnd die obgenanten Grafschaft vnd andere Ire land grafschefft vnd herschafft, als ein fürstentum des heiligen Reichs, vonn vns, dem Romischen Reich, vnsern nachkomen Romischen keisern vnd kunigen zu Rechtem fürsten lehen altzeit zu gewonlichen zeiten mit vffgereckten Banyrn als andere vnserer vnd des Reichs fürsten empfaen halten, vnd gernlichen besitzen sollen vnd mogen, on allerley, hindernuß vnd ouch das Sy alle vnd ygliche recht, Er, wirdikeit, freiheit, gewonheit, vrteil, vnd öbung, in gericht, vnd öwendig gerichts für dem Romischen Reich vnd an allen andern stetten, vnd enden wie sich das ymmer geburen mag, haben, üben vnd der gantzlichen gebrauchen sollen vnd mogen, die andere fürsten vnd Gefürsten Grauen des Romischen Reichs durch recht, vnd gewonheit, nach sytten der land haben, halten, vnd der ouch gemessen vnd gebrauchen, von allermennlich vngehidert Vnd dorumb von keiserlicher macht, gebieten wir allen fursten Geistliche vnd Werntlichen, Grauen, Freyen, Edeln vnd andern des heiligen reichs vndertanen vnd getrüen ernstlich vnd vestichlich mit diesem briefff, das Sy die egenanten Herman, Fridrich vnd Vlrich Grauen zu Cili etc. vnd alle Jr erben vnd nachkomen ewichlich vnserer vnd des Reichs fürsten vnd Gefürsten Grauen von Cili nennen...*

¹²³ AS CE II 190, listina 30. november 1436, Praga. Objava (po orig.), vendar brez inserta listine cesarja Karla IV. o povzdigu Žovneških v Celjske grofe z dne 30. septembra 1372, v Schwind-Dopsch, Ausgewählte Urkunden (kot v op. 49) 343 sl., št. 180. Prepis (prav tako brez inserta Karlove listine) v Celjski kroniki (Krones, Cillier Chronik (kot v op. 2) II 163 sl.; glavni del dispozicije listine pa je v Celjski kroniki prepisan tudi v pogl. 14, str. 82 sl.). Reg.: Chmel, Materialien I/1 (kot v op. 115) 26, št. 164; Regesta Imperii XI (kot v op. 79) št. 11542; slovenski prevod v Golia, Kronika (kot v op. 2) 69 sl. in 22 sl., vendar z grobo napako v prevodu dispozicijskega dela listine (*landschrang* = deželne meje oz. mitnice; Sic !). Zato cel paragraf o pravici do ograjnega sodišča v slovenskem prevodu nima nobenega smisla. Ta del prevoda je popravljn pri Klaić, Zadnji knezi Celjski (kot v op. 72) 63, op.

notranjeavstrijski vojvoda in deželni knez Friderik V. na večmesečnem romanju v Palestino, na katerega se je odpravil tako, da se je 10. avgusta 1436 v Trstu vkrcal na ladjo.¹²⁴ Sigismund je izkoristil to situacijo in zaobšel oviro, ki bi jo težko preskočil: Friderikovo soglasje kot državnega kneza in hkrati najbolj prizadetega v celi stvari k povzdigu Celjskih v knežji stan. V razliko od prejšnjih poskusov pokneženja je bil praškemu dan izrazit karakter javnosti in svečanosti. Dvig Celjskih grofov v državne kneze in ustanovitev Celjske kneževine (predaja privilegija in dveh praporov) je potekal na trgu praškega Starega mesta. Od Celjskih je bil prisoten le Ulrik, medtem ko Friderika ni bilo, in seveda cesar, ki je sedel na prestolu, ter zbor cerkvenih in laičnih državnih knezov.¹²⁵ V listini je Sigismund najprej naredil Celjske grofe za državne kneze in jih povzdignil v poknežene grofe. Nato je grofiji Celje in Ortenburg-Strmec razglasil za dva praporna fevda, ki ju imajo Celjski skupaj z "*ander ire lannd und herschefft*" kot svojo kneževino v fevdu od vladarja in države. K temu je cesar Celjskim podelil pravico do lastnega ograjnega sodišča v Celju (ali pa kje drugje) kot sodišča za vse plemiče, ki "sedijo in stanujejo v njihovih deželah, grofijah in gospostvih", ter jim podelil še novčni in rudniški regal. Celjski so postali tudi upravičeni do knežjega naslova in s tem do naslavljanja z "visokorodni" (*hochgeboren*) namesto nižjega "blagorodni" (*wolgeboren*). V praksi so Celjski poleg tega svoji grofovski titulaturi dodali "po milosti božji".¹²⁶

Otto Brunner je videl v zgornji diplomi "nastavek za nastanek dežele, ki pa ni dokončno dozorel".¹²⁷ Izrecna podelitev dveh regalov niti ni bila tako pomembna, saj so Celjski že od prej imeli rudniški regal, ki je z določbo, da imajo nakopano rudo in kovine pravico tudi obdelovati, posredno vseboval tudi novčni regal. Bolj pomemben je bil povzdig obeh grofij v knežja praporna fevda. Pravokotni praporček kot simbol investiture v laični praporni fevd (simbol cerkvenega prapornega fevda je bilo že od wormskega konkordata leta 1122 žezlo) je prvotno simboliziral vojaško oblast in s tem varstvo miru, ki je bilo nedeljivo povezano z visokim sodstvom, kasneje pa od vladarja izvirajoče in odvedene vladarske pravice (regali). Simbolni pomen praporja se jasno kaže tudi v pogrebnih slovestnostih za Ulrikom v minoritskem samostanu v Celju leta 1456. Ker je z njegovo smrtjo izumrla tudi Celjska dinastija, so k njegovi krsti in oltarju položili pet praporjev (celjskega, ortenburškega, žovneškega, zagorskega in petega, ki je bil črna žalna zastava). Obred se je končal tako, da je nekdo nad na tleh ležečim oklepnikom (*geharnischer mann*) trikrat zavpil "Danes grofje Celjski in nikdar več !" in na oklepniku zlomil prapor (katerega ?).¹²⁸ Poseben pomen prapornega fevda je prišel do izraza že v visokosrednjeveških pravnih knjigah (Zrcalih), kjer se je podelitev prapornega fevda s strani vladarja praviloma pojmovala kot predpogoj za uvrstitev med državne kneze. Praporni fevd se ni smel deliti, zanj je veljala prisila podelitve (vladar ga ni smel nepodeljenega zadrževati v svojih rokah več kot eno leto in en dan), ki je pripadala izključno vladarju: po določitih Zlate bule iz 1356 ima v času "praznega prestola" renski palatinski grof kot upravitelj države pravico podeljevati fevde, izvzeti so le knežji in praporni fevdi.¹²⁹

287a (za povzetek v 14. pogl. Kronike).

¹²⁴ Chmel, Friedrich IV. (kot v op. 113) 279 in op. 3.

¹²⁵ Glej tekst listine. Dogodek je zabeležen tudi v češčini napisanih Analih (Krones, *Zeitgenössischen Quellen* (kot v op. 3) 73).

¹²⁶ Npr. AS CE II 196, listina 4. november 1437 (*Wir Friedreich von gots gnaden graf ze Cili und Ortenburg und in dem Seger etc.*).

¹²⁷ Brunner, *Land und Herrschaft* (kot v op. 17) 217.

¹²⁸ Krones, *Cillier Chronik* (kot v op. 2) II, pogl. 33, str. 128 sl.

¹²⁹ Gl. *Lexikon des Mittelalters* IV, 230; Repgow, *Sachsenspiegel* (kot v op. 114) III 53, 3; III 58, 2; III 60, 1; *Die Goldene Bulle. Nach König Wenzels Prachthandschrift* (mit der deutschen Übersetzung von Konrad MÜLLER und einem Nachwort von Ferdinand SEIBT), *Die bibliophilen Taschenbücher* Nr. 84

Nedvomno najpomembnejša izrecno podeljena pravica v privilegiju pa je bila pravica do ograjnega sodišča, da bi se "lahko vsi plemeniti ljudje, ki sedijo in stanujejo v njihovih [Celjskih grofov oz. knezov, op. P. Š.] deželah, grofijah in gospostvih, ter drugi v tem ograjnem sodišču branili in pravico dajali in jemali". Če je podelitev regalov kakorkoli posegla v pravice avstrijskega vojvode, to vendarle ni prizadevalo njegove deželno-knežje oblasti, saj so takšne regale, kot je bilo pokazano zgoraj na primeru Ortenburžanov, imeli že prej tudi drugi njegovi deželani. Zato pa je novo ograjno sodišče (v Celju) pomenilo, da sodne oblasti nad plemstvom iz celjskih grofij in gospostev ne bo več imel habsburški vojvoda kot deželni knez notranjeavstrijskih dežel, ampak Celjski grof kot novi deželni knez. To pa je - po Brunnerjevem pojmovanju dežele - pomenilo dokončno odcepitev tistih teritorijev od starih dežel, katerih plemiči so za svoje sodišče začeli priznavati celjsko ograjno sodišče, kjer se je lahko začelo oblikovati posebno celjsko deželno pravo. Hkrati je to pomenilo možnost formiranja nove, Celjske dežele.¹³⁰ Kako so bili konkretno prizadeti interesi vojvode Friderika V., nam kaže prav primer Celjskih samih. Kljub temu, da so se na vsak način hoteli izločiti iz deželne zveze habsburških vojvod, da jih po 1420 ne srečamo več v seznamih štajerske plemiške deželne vojske, da se niso poklonili novemu štajerskemu vojvodi in da so imeli neke vrste eksteritorialni položaj, so Celjski grofje vse do pokneženja 1436 priznavali ograjno sodišče v Gradcu za svojo sodno inštanco. Kajti še 21. maja 1436 nastopa Friderik Celjski v ograjnem sodišču v Gradcu kot stranka v zadevi poravnave dolgov svojega pokojnega očeta.¹³¹ Ko pa je po pokneženju taistega Friderika na istem sodišču tožil njegov vazal Jošt Auer (iz Podloga pri Šempetru v Savinjski dolini), ker mu je odvezel fevd, je Friderik Celjski v odgovoru vojvodi Frideriku V. dal napisati, da je znano, da leži Auerjeva posest, ki je celjski fevd, v pokneženi grofiji Celjski, ki jo imajo od države, da le on (tako kot njegovi predniki) ukazuje (sodi?; *bieten*) Auerju in vsem plemičem grofije in da se ne misli ne v tej, ne v kakšni drugi zadevi braniti pred njim ali njegovimi ograjnimi sodišči, ampak da je zanj pristojno samo kraljevo sodišče.¹³² Friderik je torej od pokneženja naprej zase priznaval samo kraljevo sodišče, v

(³1989) pogl. V; Heinrich APPELT, Privilegium minus. Das staufische Kaisertum und die Babenberger in Österreich, Böhlau Quellenbücher (Wien, Köln, Graz 1976) 42 sl.

¹³⁰ Brunner, Land und Herrschaft (kot v op. 17) 217 sl.

¹³¹ AS CE II 186, listina 21. maj 1436. Štajerski deželni glavar Hans von Stubenberg listini, *das der edel wolgeborn Graff Fridreich von Czily als hewt vor mir ze Gretz vor dem Rechten zu dem Vierden mal melden und beruffen lassen hat. Er hab vormalhn in offner Schranh hie ze Gretz vor dem Rechten drey rechttag nacheinander melden und beruffen lassen ob yemand war Kristen oder Juden die brief und Insigel heten von dem edeln wolgeborn Graff Hermann von Czili seinem Vater seligen umb gelt schuld oder umb anderlay Vorderung....* Glej tudi AS CE III 141, listina 21. maj 1436, kjer glavar Hans Stubenberški listini, da je v imenu vojvode Friderika V. štajerski deželni pisar Leopold Aschbach predložil sodišču zadolžnico, ki jo je izstavil Celjski grof Herman II.

¹³² Chmel, Materialien I/2 (kot v op. 115) št. 28, 46 sl. (22. julij 1437: *...Nu ist wissentlich, das derselb Türen und Sicz in vnserer gefürsten Grafschafft Cili, die wir von dem heiligen Römischen Reich, vnd von nyemand andern haben gelegen vnd auch von vns zu lehen ist, als den auch derselb Awer yecz newlich, als wir vnser lehen gelihen haben von vns hat emphanen, wann all vnser voruordern vnd wir vber den benanten Josten Awer vnd sein vordern ye vnd ye als vber ander Rechten in derselben vnser Grafschafft gesesen gewltklich ze bieten gehabt haben, des wir vns auch noch also billich halden. vnd hoffen das wir von nyemanden von solthen vnsern rechten vnd freyhaiten gedrungen werden, Darczu so hat der benant Awer selb merklich sachen als Ir das vormalen an vnserm schreiben vernomen habt, gehandelt dadurch wir vns wol billich seins hofs vnd guts vnderwunden haben und wissen vns auch von der noch anderer sach wegen nichts vor ewer, noch in ewer lanndschrangen ze verantwortn, wann hat yemand zu vns icht zu sprechen Darumb wellen wir vns verantwortn vor vnserm herren dem Kaiser...).* Takšnih primerov iz tistega časa, ko naj bi se grofa Celjska ali pa celjski plemiči zaradi proti njim sproženih tožb branili na ograjnih sodiščih vojvode Friderika V., je bilo še nekaj. Toženi se seveda tam niso pojavljali. Gl. Chmel, Friedrich IV. (kot v op. 113) 286 sl.; Gubo, Cili (kot v op. 8) 113 sl.; Pirchegger, Geschichte der Steiermark (kot v op. 7) 51, op. 23; Roth, Beiträge (kot v op. 14) 134 sl., 159 sl.

zadevah plemstva Celjske grofije pa le svoje ograjno sodišče, kjer sam sodi! Primer pa s tem še ni bil končan in se je vlekel še v leto 1441. Bil je namreč eksemplaričen, precdenčen in konkreten sodni primer, v katerem sta obe strani hoteli uveljaviti svoje dežel-noknežje pravice.

Friderik V., ki se je konec leta 1436 vrnil domov, zaradi zaščite svojih deželnoknež-jih interesov seveda ni mogel priznati Sigismundovega privilegija, ki je Celjskim dajal tako pomembne pravice. Zato - v razliko od ostalih¹³³ - Celjskim tudi ni priznal knež-jega predikata ter je Friderika in Ulrika še naprej naslavljal z *wolgeboren*.¹³⁴ Ker naj bi bile s pokneženjem Celjskih okrnjene pravice avstrijskih vojvod, se je vojvoda Friderik V. takoj pritožil Sigismundu, vendar teksta pritožbe ne poznamo.¹³⁵ Po Celjski kroniki je bilo za Habsburžane sporno predvsem to, da je cesar brez njihovega dovoljenja in soglasja postavil v njihovih kneževinah in deželah druge za kneze - kajti Celjska grofija da leži v njihovi deželi in kneževini Štajerski, grofiji Ortenburg in Strmec pa v njihovi kneževini in deželi Koroški kjer so samo oni knezi.¹³⁶ To pa naj bi bilo proti privi-legijem avstrijske hiše¹³⁷, med katerimi je na prvem mestu misliti na *privilegium minus* oz. na njegovi osnovi ponarejen in z dodatnimi pravicami razširjen *privilegium maius*, ki s svojim sodnim paragrafom določa, da je vsa sodna oblast v vojvodini Avstriji po fevdnem pravu odvisna od avstrijskega vojvode.¹³⁸ Friderikov končni cilj je bil raz-

¹³³ S *hochgeboren* (*Fürst*) so Celjske naslavljali: cesar Sigismund (Chmel, *Materialien I/2* (kot v op. 115) št. 26, 45 z dne 31. maja 1437); oglejski patriarh Ludvik (ki pa je bival na celjskem dvoru) že 16. julija 1436 (AS CE II 188); Goriški grofje 14. marca 1437 (AS CE II 191, 192) in seveda vsi celjski vazali.

¹³⁴ To omenja že Celjska kronika (Krones, *Cillier Chronik* (kot v op. 2) II, pogl. 15, str. 84) Presenetljivo pa je, da Friderik ni hotel Celjskim priznati predikata "visokorodni" niti potem, ko jih je avgusta 1443 kot kralj sam ponovno povzdignil v kneze in poknežene grofe (npr. AS CE II 227, listina 21. september 1443, Gradec: ...zwischen vns vnd den wolgeboren Fridrichen vnd Vlrichen grauen zu Cili zu Ortenburg vnd in dem Seger etc. vnsern fürsten vnd lieben getrewen...). Hkrati je zanimivo, da je po seznamu, ki so ga uporabljali v Gradcu in ki navaja okrog leta 1430 običajne titulature visokih cerkvenih in posvetnih gospodov, Hermanu II. šel naslov *Dem hochgeworen vel wolgeworen hern. Graf Hermannen Grafen ze Cili vnd in dem Seger...* (Eduard PRATOBEVERA, *Ein Kärntnerisch - Steiermärkisches Land- und Lehenrecht vom Jahre 1430 im Archive des Joanneums, Mittheilungen des historischen Vereines für Steiermark* 5 (1854) 101).

¹³⁵ Del te pritožbe naj bi bila tudi priloga v obliki zvežiča s seznamom gospostev in s prepisom petih listin (Ulrika Žovneškega iz 1308, Katarine Strmške iz 1311, Ortenburških bratov iz 1338, vojvode Albrehta iz 1365, vojvode Ernesta iz 1423), ki naj bi dokazovale habsburške pravice (Steiermärkisches Landesarchiv Graz, Ms. 2967; gl. zg. op. 105 in 111 ter Pirchegger, *Geschichte der Steiermark* (kot v op. 7) 50, op. 22).

¹³⁶ Krones, *Cillier Chronik* (kot v op. 2) II, pogl. 15, str. 84. Celjski naj bi tudi protipravno zasedli ortenburško dediščino (grofijo), ki da naj bi (kot deželnoknežji fevd, gl. zg. op. 105) pripadla deželnemu knezu.

¹³⁷ To stališče je izrecno izraženo v listini notranjeavstrijskih vojvod (in bratov) Friderika V. in Albrehta VI. z dne 1. maja 1438, s katero sta pristala, da bo njun sorodnik in nemški kralj Albrecht V. razsodnik v njunem sporu s Celjskimi knezi: ...*Vmb daz Si sich [Celjski] wider vnser, vnd des haws Österreich freyhait, brief, vnd gnaden habend lassen fursten auf die herrschaft Cili vnd Ortenburg, die in vnsern fustentumben, Lannden, vnd gwaltsamen gelegen sind* (Chmel, *Materialien I/2* (kot v op. 115) št. 32, str. 50).

¹³⁸ Schwind-Dopsch, *Ausgewählte Urkunden* (kot v op. 49) št. 6, 7, str. 8 sl. (v *maiusu* se sodni paragraf glasi: *Cuncta etiam secularia iudicia...in ducatu Austrię debent iure feodali a duce Austrię dependere*). S tem v zvez je potrebno opozoriti na trije: (1) da je bil *minus* - to je privilegij cesarja Friderika I. Barbarosse, s katerim je leta 1156 marko Avstrijo povzdignil v vojvodino in novi vojvodski dinastiji Babenberžanov podelil nekatere pravice - ob nastanku *maiusa* (v ožjem smislu je to falsifikat pravkar omenjenega privilegija cesarja Fridrika) leta 1358/59 uničen in se po tem datumu Habsburžani nanj niso mogli sklicevati; (2) da je *maius*, katerega potrditev je Karel IV. zavrnil, potrdil leta 1453 šele Friderik III. in je formalno gledano, pravno veljavo dobil šele tedaj, čeprav je v praksi šlo le za dokončno legalizacijo že uveljavljenega in zatečenega stanja, saj se je že Rudolf IV., v katerega pisarni je *maius* nastal, ravnal po njem; (3) da je kljub temu, da je v tekstu privilegija govor samo o vojvodini Avstriji, imel veljavo v vseh vojvodinah, ki so jim vladali Habsburžani, saj so ga smatrali za privilegij avstrijske hiše.

veljavitev dviga Celjskih med državne kneze¹³⁹, čeprav je kasneje, kot bomo videli, pristal v tem vprašanju na kompromis, v katerem so morali oboji popustiti od svojih maksimalističnih zahtev.

Cesar Sigismund je na pritožbo vojvode Friderika V. že 31. maja 1437 ostro odgovoril, da prvič sliši, da naj bi bili Celjski podrejeni avstrijski hiši, ter da so bile stvari, kot je zvedel od Celjskih in njihovih odposlancev, drugačne. Zato pa od Friderika odločno zahteva, da prizna Celjskim knežji naslov, drugače bo to imel za poseg v svojo cesarsko oblast. S tem je Sigismund pravzaprav hotel povedati, da je povzdig Celjskih izključno zadeva cesarske oblasti in da za to dejanje ni rabil nobenega Friderikovega privoljenja.¹⁴⁰

Toda to je bil že čas, ko sta obe strani iskali zaveznike za bližajoči se spopad, ki se je zdel neizogiben. Celjski so že marca 1437 sklenili z Goriškimi grofi pogodbi o dedovanju in skrbništvu ter tako nevtralizirali vse tozadevne uspehe Habsburžanov, ki so podobna sporazuma sklenili z Goriškimi leto poprej.¹⁴¹ Na drugi strani pa je Friderik V. sklenil 29. junija 1437 desetletno vojaško zvezo s hrvaškimi Frankopani, ki so se obvezali pomagati deželnemu knezu na Kranjskem, v Slovenski marki, na Krasu in v Istri z vsega spoštovanja vredno silo tisoč mož.¹⁴² "To vojno je začel škof Janez Scholdermann (sic !), kateremu je avstrijski knez naskrivoma poslal proti Celjskim vojake in mu pomagal", poroča Celjska kronika¹⁴³, ki podrobno opisuje fajdo med Habsburžani in Celjskimi. Johannes Schallermann je nepričakovano in kot papežev kandidat postal krški škof leta 1435, potem ko je škofijo več let pretresal tako imenovani "krški škofijski spor", v katerem je eden od kandidatov bil tudi Lovrenc Liechtenberger, lavantinski škof, katerega so podpirali Celjski grofje. Liechtenberger je po pogajanjih postal doživljenjski *gubernator in saecularibus* za krško posest in gradove na Kranjskem in v Slovenski marki, čemur pa se je moral po razsodbi salzburškega nadškofa, ki jo je sprejel po papeškem naročilu oktobra 1436, odpovedati in je bil prestavljen v svojo nekdanjo škofijo.¹⁴⁴ Medtem ko je bil s tem za rimsko kurijo spor dokončno rešen in končan, pa je leta 1437 izbruhnila ostra fajda med Celjskimi, ki so podpirali liechtenberško stran, in krškim škofom Janezom (Schallermannom), katerega je podpiral Friderik V. in ki se je iz celjsko-krške fajde prelevila v celjsko-habsburško.

Fajda je potekala v dveh etapah in na začetku so Celjski, katerih vojsko je vodil češki najemnik Jan Vitovec, imeli več uspeha. Porušili ali požgali so krške in vojvodske gradove oz. stolpe Anderburg pri Šentjurju, Sotesko nad Žalcem, Gomilo pod Radečami, Vitanje, Poljčane in stolp ob Kokri nad Velesovim na Kranjskem. Zavzeli so tudi deželnoknežji grad Zbelovo nad Studenicami, ki pa so ga kasneje vrnilo Frideriku V., in premagali združeno krško-habsburško posadko pri Mokronogu na Dolenjskem. Številna

¹³⁹ Vsaj tako poroča o tej Friderikovi nameri neznani pisec Avstrijske kronike: Alphons LHOTSKY, Eine unbeachtete Chronik Österreichs aus der Zeit Kaiser Friedrichs III., Festschrift zur Feier des Zweihundertjährigen Bestands des HHStA Bd. I (Wien 1949) 543 (*wann...kayser Sigmund das haws Osterreich ubergriffen, daz er die graven ze Cili ze fursten erhohet hiet; darumb gedacht er [kralj Friderik] in [Celjskim] furstenstand abczenemen, daz sy neben herczogen ze Osterreich nicht solten fursten genennet werden, seid derselben graven grafschafft und herschafft, auf sy ze fursten des heiligen Romischen Reichs geschepfet sein gebesen, in herczogtumen der herczogen ze Osterreich gelegen wëren...*).

¹⁴⁰ Chmel, Materialien I/2 (kot v op. 115) št. 26, str. 45 (*...Geschee aber dez nit So verstanden wir wol, du woltest vns in vnsern keyserlichen gewalt greiffen.*); Chmel, Friedrich IV. (kot v op. 113) 284; Gubo, Cilli (kot v op. 8) 113; Roth, Beiträge (kot v op. 14) 135.

¹⁴¹ Gl. Hermann WIESFLECKER, Die politische Entwicklung der Grafschaft Görz und ihr Erbfall an Österreich, MIÖG 54 (1948) 358 sl.

¹⁴² Chmel, Materialien I/2 (kot v op. 115) št. 27, str. 46.

¹⁴³ Krones, Cillier Chronik (kot v op. 2) II, pogl. 15, str. 84.

¹⁴⁴ Gl. Claudia FRÄSS-EHRFELD, Geschichte Kärntens, Bd. 1 (Klagenfurt 1984) 625 sl. (z vso glavno literaturo).

deželnoknežja posestva in ljudje so, kot nam priča seznam "deželnih sovražnikov", ki ga je dal okrog leta 1441 sestaviti Friderik V.¹⁴⁵, trpeli zaradi ropanja, požigov, umorov, ujetništva in drugih nesreč. Celjski so dali celo porušiti lastne gradove Vojnik, Šoštanj in Kacenštajn; domnevno zato, ker bi jih bilo lahko zavzeti in bi lahko sovražniku služili kot oporišča. Zato pa so v tem času vojvodske čete uspele le s težavo zavzeti trg Lož na Kranjskem in ga požgati.¹⁴⁶ Vojvoda Friderik V. se je zaradi vojne s Celjskimi že 9. marca 1438 sestal v Gradcu z deželnimi stanovi¹⁴⁷ in kmalu nato, maja istega leta, je že prišlo do načelnega soglasja, da bodo spor rešili na miren način z razsodbo kralja Albrehta II.¹⁴⁸ - bil je Friderikov bratranec v drugem kolenu, a hkrati rodbinsko povezan tudi s Celjskimi: njegova žena Elizabeta, hčerka cesarja Sigismunda in Barbare Celjske, je bila nečakinja Friderika II. Celjskega in sestrična Ulrika, katerega je Albreht 1438 imenoval za državnega upravitelja na Češkem z resnično velikimi pooblastili¹⁴⁹ - ki je na nemškem prestolu nasledil 9. decembra 1437 umrlega Sigismunda. Toda še preden je Albreht lahko odločil in razsodil v tem silno kompliciranem sporu¹⁵⁰, je 27. oktobra 1439 umrl. Tako je namesto rešitve spora prišlo 23. avgusta 1440 le do premirja med medtem za nemškega kralja izvoljenim Friderikom in Celjskimi, ki je bilo nato marca in septembra 1441 še dvakrat podaljšano.¹⁵¹ Ko pa je bil Friderik na kronanju v Aachnu, je njegov nezadovoljni brat Albreht VI., ki se je čutil prikrajšanega za pripadajočo dediščino, sklenil maja 1442 vojaško zvezo s Friderikom in Ulrikom Celjskim.¹⁵² To je pomenilo nadaljevanje fajde, ki pa je bila za Celjske pravi fiasko. Združene celjske in Albrehtove čete so vkorakale na Kranjsko in zavzele Kranj, a so ga kmalu spet izgubile. Nato so brezuspešno oblegale Ljubljano¹⁵³, prav tako Novo mesto. Poleg tega je odred konjenikov, ki jih je Friderik III. poslal na pomoč Ljubljani, pri Žalcu prestregel voz, ki je prevažal z Žovneka v Celje del celjskega zaklada.¹⁵⁴ Po teh neuspehih je bilo vojskovanje konec, s svojim delom pa je začela diplomacija. Najprej sta se marca 1443 pobotala in sporazumela Albreht VI. in njegov kraljevski brat¹⁵⁵, nato pa je bilo 16. in 17. avgusta 1443 v Dunajskem Novem mestu izstavljenih več listin, ki označujejo dokončno celjsko-habsburško poravnavo.

Ker ni bilo poražene strani, je bil sporazum lahko dosežen le s kompromisom, ki pa je moral izgledati tako, da sta obe strani ohranili svoj prestiž, to je, v jeziku tistega časa, svojo čast. Pomemben moment, ki je pripeljal do kompromisa, je bil - poleg vedno bolj uravnoteženega vojaškega položaja - izvolitev (1440) in kronanje (1442) vojvode Friderika V. za nemškega kralja. Kot vojvoda in deželni knez notranjeavstrijskih dežel se ni mogel ravnodušno sprijazniti z, glede na sebe, enakopravnim položajem Celjskih knezov in njihovih teritorijev, zato je, kot smo videli, hotel doseči preklic njihovega

¹⁴⁵ AS CE II 204, s. d.; Chmel, *Materialien I/2* (kot v op. 115) št. 52, str. 67 sl. Gl. Roth, *Beiträge* (kot v op. 14) 142 sl.

¹⁴⁶ Krones, *Cillier Chronik* (kot v op. 2) II, pogl. 16, str. 85 sl.

¹⁴⁷ Chmel, *Materialien I/2* (kot v op. 115) št. 31, str. 49 (*Daz wir auf den Sontag Reminiscere schiristkünftig zu Grecz bei vnsern lanndlewten sein wern, von der sachen wegn, zwischen vnser, vnd des von Cili*); Seuffert - Kogler, *Steirischen Landtagsakten* (kot v op. 108) 76.

¹⁴⁸ Glej zg. op. 137.

¹⁴⁹ Dopsch, *Grafen von Cilli* (kot v op. 8) 24. Imel je pravico sklicevati deželne zборе, podeljevati v imenu kralja posest, nastavljeni uradnike in vladati s kraljevimi polnomočji brez soudeležbe svetnikov.

¹⁵⁰ Chmel, *Materialien I/1* (kot v op. 115) 32, št. 219: še 19. februarja 1439 je sporočal krškemu škofu Schallermannu, da se bo zaradi te zadeve šele konec maja odpravil v Avstrijo.

¹⁵¹ AS CE II 203, 204, listini 23. avgust 1440 Haimburg; 5. september 1441, Gradec; Joseph CHMEL, *Regesta chronologico-diplomatica Friderici III. Romanorum Imperatoris (Regis IV.)* (Wien 1859) 12, št. 97; 42, št. 367.

¹⁵² AS CE II 218, listina 13. maj 1442; Chmel, *Regesta Friderici III.* (kot v op. 151) 61, št. 513.

¹⁵³ Že 3. avgusta 1443 je kralj Friderik III. zaradi uspešne obrambe potrdil mestu Ljubljani vse dotedanje privilegije in ji podelil pravico pečatenja z rdečim voskom: Otorepec, *GZLj* (kot v op. 35) III, št. 55.

¹⁵⁴ Krones, *Cillier Chronik* (kot v op. 2) II, pogl. 17, str. 88 sl.

¹⁵⁵ Chmel, *Regesta Friderici III.* (kot v op. 151) 144, št. 1398.

dviga. Kot kralj pa je bil seveda kvalitativno ponovno superioren v odnosu do Celjskih, tudi če ti ostanejo državni knezi. Po drugi strani pa so tudi Celjski, ki so morali (hoteli) obvarovati svoj knežji izgled in ugled, lažje popustili kralju, kot pa (vsaj nominalno) enakovrednemu knezu. Iz dolgoletne prijateljske in zavezniške izkušnje, ki so jo imeli s Sigismundom in ki jim je prinesla toliko koristi, jim je moralo biti tudi jasno, da imeti kralja za nasprotnika ali celo sovražnika, politično ni najbolj pametno in perspektivno.

Formalno gledano je bil prvi dokument celjsko-habsburške poravnave listina mirovnega sporazuma, ki je predvideval vrnitev vseh zasedenih posesti in gradov. O spornih zadevah bo odločal paritetno sestavljen kolegij šestih razsodnikov. Za primere, v katerih se ne bi mogli sporazumeti glede rešitve, pa so kot dokončno odločujočo inštanco določili renskega palatinskega grofa. Ta je najkasneje od Zlate bule iz 1356 veljal za edino sodno inštanco, kjer je bil kralj lahko obtožen in tožen.¹⁵⁶ Nato je Friderik III. priznal Celjskima grofoma Frideriku in Ulriku in njunim dedičem državnoknežji položaj. Toda tega ni naredil s potrditvijo Sigismundovega privilegija, ampak je izstavil novega, s katerim ju je na javni svečanosti - *an offne solennitët*¹⁵⁷ - povzdignil v poknežena grofa - mimogrede, to je bilo že četrto pokneženje Celjskih! Takšen potek tudi pomeni, da so se Celjski predtem (formalno ali pa via facti) odpovedali dvigu v državne kneze, ki ga je opravil Sigismund v škodo pravic avstrijske hiše. V Friderikovem privilegiju je vsekakor zanimiva utemeljitev pokneženja v naraciji, ki v prvo vrsto postavlja zasluge Celjskih za državo in avstrijsko hišo v obrambi pred nevernimi Bosanci in Turki, čeprav je seveda bistveno le, da privilegij priznava knežji položaj samo Celjskim grofom osebno (...*vnd iren fürstlichen namen den wir iren personen gegeben haben...*), ne pa tudi njihovim teritorijem.¹⁵⁸ V razliko od Sigismundovega privilegija iz leta 1436, v Friderikovem sploh ni govora o kakšni kneževini, sestavljeni iz dveh celjskih grofij, prav tako ni niti besede o rudniškem in novčnem regalu, da o ograjnem sodišču sploh ne govorimo.

Kaj je to konkretno pomenilo, kaže reverz Friderika in Ulrika, ki sta ga zastran pokneženja izstavila istega dne¹⁵⁹, kakor tudi mandat Friderika III., naslovljen na njegove uradnike vseh nivojev, datiran s 25. avgustom, s katerim jih obvešča o ureditvi in razmejitvi sodnih kompetenc s Celjskimi¹⁶⁰: (1) kraljevo sodišče je sodna inštanca Celjskih le v zadevah zoper njihovo življenje in telo ter knežjo čast in dostojanstvo; (2) tožbe, ki zadevajo Celjsko grofijo, se obravnavajo po določenih privilegija cesarja Karla IV. iz leta 1372 o povzdigu Žovneških v grofe Celjske, medtem ko naj v Ortenburški grofiji ostane pri starih običajih; (3) v zadevah, ki se tičejo ljudi in posesti, ki so v habsburških deželah in v katerih bi bili Celjski tožeči ali toženi, teče sodni postopek na dvoru pred avstrijskim vojvodom oz. njegovim sodnikom, pred katerim se morajo Celj-

¹⁵⁶ AS CE II 223, listina 16. avgust 1443, Dunajsko Novo mesto; Chmel, Regesta Friderici III. (kot v op. 151) 151, št. 1509; Zlata bula V/2 (gl. zg. op. 129).

¹⁵⁷ Lhotsky, Unbeachtete Chronik (kot v op. 139) 543.

¹⁵⁸ Te pomembne listine na žalost ni v arhivu Celjskih grofov, čeprav se ostale listine, ki so nastale v sklopu celjsko-habsburške poravnave avgusta 1443, v njem nahajajo. Poznana in dostopna je le v obliki regesta in delnega prepisa - ki pa na žalost prinaša bistveno več naracije kot pa dispozicije listine - kot ga je objavil Chmel, Regesta Friderici III. (kot v op. 151) 151, št. 1511. Vsaj delno je na njeno vsebino mogoče sklepati na podlagi reverza, ki sta ga Friderik in Ulrik Celjska izstavila Frideriku III. zaradi tega pokneženja (gl. naslednjo op.). Vsekakor je zanimivo, da se od štirih oz. treh listin o pokneženju Celjskih (prva, iz 1430 verjetno sploh ni bila izstavljena) v arhivu Celjskih grofov nahaja samo Sigismundov drugi knežji privilegij iz leta 1436. K Friderikovemu privilegiju o pokneženju sta naslednjega dne svoje soglasje dala tudi preostala dva vladajoča Habsburžana: Friderikov brat Albreht VI. in Sigmund Tirolski (AS CE II 225, listina 17. avgust 1443, Dunajsko Novo mesto), tako, da je privilegij priznala vsa habsburška dinastija (z izjemo Ladislava Postumusa) in ne samo notranjeavstrijska linija.

¹⁵⁹ Chmel, Regesta Friderici III. (kot v op. 151) 151, št. 1512.

¹⁶⁰ AS CE III 152, listina 25. avgust 1443, Dunajsko Novo mesto; Chmel, Regesta Friderici III. (kot v op. 151) 153, št. 1519.

ski pojaviti osebno ali preko svojega odvetnika; (4) kar se tiče celjskih podložnikov, ostane vse po starem, kot jasno stoji v listini, ki jo imajo Celjski.¹⁶¹

Te določbe o sodstvu, ki so bistvo sporazuma med Friderikom III. in Celjskimi, jasno kažejo, da se slednji s kraljem niso pogajali kot enakopraven partner, ampak da je dosežen kompromis šel na račun njihovega velikega popuščanja. Friderik jih je res povzdignil med državne kneze, toda ni jim priznal deželnoknežje oblasti, ki bi se izrazila zlasti v lastnem celjskem ograjnem sodišču. Nasprotno, njihovi teritoriji so bili v tem oziru ponovno vključeni v tri notranjeavstrijske dežele. Kajti po Karlovi listini iz 1372 je Celjska grofija sicer bila državno neposredni fevd, ležala pa je v deželi in vojvodini Štajerski in tudi za njeno plemstvo je bilo pristojno ograjno sodišče v Gradcu, saj so bile grofovske pravice Celjskih omejene s "pravom in običaji po navadah dežele".¹⁶² Tudi grofija Ortenburg je bila pod Ortenburškimi grofi vedno del vojvodine in dežele Koroške - in ravno to je mišljeno s starimi običaji - saj so grofje vedno priznavali oblast habsburških deželnih knezov in njihova ograjna sodišča, pred katerimi so procesirali sami pa tudi plemiči z njihovih teritorijev.¹⁶³ Če sta določbi o Celjski in Ortenburški grofiji v prvi vrsti določali razmerje med plemstvom iz teh dveh celjskih grofij na eni strani in Celjskimi ter avstrijskimi vojvodami na drugi strani (Celjskim je bila v korist slednjih odvzeta sodna oblast nad tem plemstvom), potem je naslednja določba, ki govori o podsodnosti Celjskih avstrijskim vojvodam v zadevah ljudi in posesti, ki ležijo v avstrijskih deželah, zadevala njih osebno. Pomenila je, da so za vse procese - z izjemo tistih zadev, ki zadevajo njihovo knežjo persono - v katere so pritegnjeni Celjski (bodisi kot tožena ali tožeča stranka), pristojna plemiška (dvorna) sodišča posameznih notranjeavstrijskih dežel, kajti s tem ko Celjskim nista bila priznana lastna kneževina in deželnoknežji položaj, so pač prav vsi celjski teritoriji in posest znotraj "nemške" države ležali v habsburških deželah. Le nad podložniki so obdržali Celjski še naprej pravico krvnega sodstva, ki so jim jo habsburški vojvode podelili že leta 1365 in nato leta 1415 še kralj Sigismund.¹⁶⁴

Čeprav so bili povzdignjeni v državne kneze, so Celjski v isti sapi nad sabo priznali deželnoknežjo oblast Friderika III. Njihov položaj je bil v bistvu podoben položaju kasnejših naslovnih knezov. Skladno s podrejeno vlogo, ki jim jo je vsilil, je Friderik III. tudi dosegel, da se je Ulrik obvezal, da bodo po njegovi in njegovega očeta Friderika smrti njegovi potomci titulirali vse avstrijske kneze in vojvode s ponižnejšim "naši milostljivi gospodje" (*unser gnedig herrn*) namesto z "naši dragi gospodje" (*unser lieb*

¹⁶¹ Zaradi pomembnosti navajam dotični del teksta v celoti (po Friderikovem mandatu (gl. op. 160), ki pa se po vsebini ne razlikuje od reverza Celjskih): *...Also sēien wir [Friderik III.] mit in [Friderik in Ulrik Celjska] in sonderlich ains worden vnd uberkomen wie es sich hinfür mit rechten vnd gerichtten halten vnd besteen sol....Nemlich also was der egenanten von Cili vnd irer erben leib ere vnd fürstlich wirdikeit in kunftigen zeiten antreffen vnd darumb sy angelangt wurden das sollen sy uerantwurten vor vnser kuniglichen maiestat oder vnsern nachkomen am reich. Was sich aber clag oder zuspruch begeben die die gräfschafft Cili berurten das sol besteen vnd gehalten werden nach auszweisung vnser kuniglichen bestetingung über keyser Karls briue gegeben den ettwann vnser vorfordern hertzog Albrecht vnd hertzog Leutpold verwilliget haben vnd ieczunt zu der selhen vnser neuen bestettigung die hochgebornen hertzog Albrecht vnser bruder vnd hertzog Sigmund vnser vetter hertzogen zu Österreich ouch iren willen vnd gunst gegeben haben. Dann von der grafschaft Ortenburg wegen sol es besteen mit gerichtten als von alter ist herkomen. Vnd die andern zuspruch die zu in warenn vnd sy zu iemand haben würde die da antreffen [lewt] guter grund vnd poden in der herschaft von Österreich lannden vnd gebieten gelegen die sollen sy oder ir erben durch sich selbs oder ir anwalten uerantwurten oder mit clag furbringen für einen fursten von Osterreich herren vnd besitzer diezeit derselhen lannde oder vor dem richter so er an seiner statt in seinem hofe darumb seczet als recht ist. Dann von der egenanten von Cili vndertän wegen sol es gehalten werden als von altter herkomen ist, als dann der egenanten von Cili brieue vns dorüber gegeben das clärlicher innehaben...).*

¹⁶² Gl. zg. op. 54.

¹⁶³ Gl. zg. op. 51.

¹⁶⁴ Gl. zg. op. 15 in 79.

herrn)¹⁶⁵, ki so ga Celjski takrat uporabljali. Osebni ugled in čast Friderika in Ulrika Celjskega na tak način nista bila prizadeta, je pa celjska hiša tudi s tem priznala višji status in položaj habsburški.

Enega bistvenih delov celjsko-habsburške poravnave je predstavljala obojestranska pogodba o dedovanju. Ta je bila formalno sklenjena na dan pokneženja Celjskih tako, da je vsaka pogodbeni stran izstavila in drugi izročila ustrezno listino. Po tej pogodbi bi v primeru izumrtja Celjske dinastije vse linije Habsburžanov skupaj dedovale vse celjske grofije, gospostva in posesti "v nemških deželah in v Svetem rimskem cesarstvu".¹⁶⁶ Nasprotno pa bi Habsburžani, v katerih vseh imenu je listino izstavil Friderik III., v primeru izumrtja zapustili Celjskim Pazinsko grofijo in vso ostalo posest, ki jo je imela avstrijska hiša v Istri, Grofijo v Marki in Metliki vključno z Mehovim, Novo mesto, Kostanjevico, Laško, Vojnik, Žalec, Postojno in Vipavo.¹⁶⁷ Zdi se, da se tudi v tej dedni pogodbi zrcali neenakopraven položaj obeh pogodbenih partnerjev in da so Celjski dajali več, kot pa so dobivali. Ne samo, da je bila (vsaj na prvi pogled) celotna celjska posestna masa, ki naj bi jo dobili Habsburžani, večja od tiste, ki so jo slednji zapuščali Celjskim, ampak so Celjski poleg tega tako ali tako bili ob sklenitvi te dedne pogodbe že v posesti velikega dela obljubljenе dediščine, saj so od Habsburžanov imeli v zastavi celotno Grofijo v Marki in Metliki, Laško, Žalec in Vojnik, medtem ko so Vipava, Kostanjevica in Novo mesto nekdanje bili v njihovi posesti.¹⁶⁸ To pa pomeni, da bi ob morebitnem izumrtju Habsburžanov in nastopu dediščine dejansko dobili manj, kot je obljubljala pogodba. Kajti, res bi npr. postali lastniki Grofije v Marki in Metliki, ki so jo že imeli v zastavni posesti, za kar pa so Habsburžanom plačali skoraj 20.000 zlatnikov, ki jim jih ne bi imel kdo vrniti. Skratka, tisti del dediščine, ki so ga Celjski že imeli od Habsburžanov v zastavni posesti, jim je bil tako rekoč dvakrat prodan. Kakšen odločilen pomen je za dokončno konsolidacijo habsburškega položaja in oblasti na Kranjskem, Koroškem in seveda tudi spodnjem Štajerskem imela celjska dediščina, ki jim je v roke padla že 13 let po sklenitvi pogodbe, je dobro znano.¹⁶⁹ Na drugi strani pa npr. Celjski s pridobitvijo habsburške dediščine ne bi mogli zaokrožiti svojih posesti in oblasti, zlasti na Kranjskem ne, saj centralni del dežele z Ljubljano, Kranjem in Kamnikom ni bil vključen v pogodbo, čeprav je nedvomno, da je bil za celjske interese pomembnejši kot Pazinska grofija v Istri.

Poleg navedenih dokumentov so celjsko-habsburško poravnavo dopolnjevali in zaokroževali še sporazum o vojaški zvezi, ki je bil nato septembra v Gradcu dopolnjen¹⁷⁰, listino kralja Friderika III., s katero najprej ugotavlja, da je grofija Celjska z listino cesarja Karla IV. iz leta 1372 postala državni fevd in sedaj zaradi velikih zaslug, ki jih imajo Celjski proti nevernikom, le-te odvezuje obveze, da prejema grofijo Celjsko v fevd od države, kateri zaradi tega tudi niso več dolžni služiti.¹⁷¹ Kaj je to točno pome-

¹⁶⁵ Chmel, Regesta Friderici III. (kot v op. 151) 154, št. 1534.

¹⁶⁶ Chmel, Regesta Friderici III. (kot v op. 151) 152 št. 1514. Pogodba je predvidevala, da dedujejo Friderik III., Albreht VI. in Sigismund, v primeru njihovega izumrtja pa Ladislav Postumus.

¹⁶⁷ AS CE II 224, listina 16. avgust 1443, Dunajsko Novo mesto; Chmel, Regesta Friderici III. (kot v op. 151) 152, št. 1513.

¹⁶⁸ Za Grofijo v Marki in Metliki gl. zg. op. 101 in sp. op. 189, za ostalo posest Pirchegger, Untersteiermark (kot v op. 37) s. v.; Orožen, Zgodovina Celja (kot v op. 7) 207 sl.; Kos, Med gradom in mestom (kot v op. 26) s. v.

¹⁶⁹ Štih-Simoniti, Slovenska zgodovina (kot v op. 22) 90, 102 sl.; Vilfan, Zlata bula (kot v op. 104) 5 sl.; Hauptmann, Krain (kot v op. 91) 434 sl.

¹⁷⁰ AS CE II 227, listina 16. avgust 1443, Dunajsko Novo mesto; Chmel, Regesta Friderici III. (kot v op. 151) 151, št. 1510; 154, št. 1531, 1532

¹⁷¹ Chmel, Regesta Friderici III. (kot v op. 151) 152, št. 1515 (*...grafschaft Cili vnd was sy sunst vom reich meinten zu lehen zu haben nicht sollen noch bedorffen vom reich zu lehen zu emphahn noch demselben reich dauon dienen.*). O tem poroča tudi fragmentarno ohranjena Avstrijska kronika neznane avtorja iz časa Friderika III., ki na kratko, a v bistvenih točkah točno povzema celjsko-hab-

nilo, bi bilo potrebno šele podrobneje raziskati. Friderik III. se je tudi obvezal, da bo Celjskim priskrbel privolilno pismo volilnih knezov o njihovem povzdigu med državnimi kneze in o svoji potrditvi Karlove diplome iz 1372¹⁷², medtem ko sta Friderik in Ulrik Celjska reverzirala Frideriku III., da bosta spoštovala (stare) pravice avstrijske hiše.¹⁷³

V nasprotju z zgodovinsko literaturo, ki je poravnava iz leta 1443 v glavnem ocenjevala kot habsburško popuščanje Celjskim oz. kot potrditev njihovega enakopravnega položaja nasproti Habsburžanom¹⁷⁴, je bil v resnici lahko zadovoljen predvsem Friderik III.: v zameno za knežji naslov je ponovno vzpostavil deželno knežjo oblast nad Celjskimi in njihovimi teritoriji ter ohranil celovitost svojih notranjeavstrijskih dežel. Vsaj formalno-pravno, kajti v končni fazi je o tem odločala le realna moč - ki pa je vedno rada imela videz legalnosti in na katero se je tudi vedno sklicevala - od katere je bilo odvisno tudi razmerje med Friderikom III. in Celjskimi. Vidni znak tega novega razmerja je bil, da so se grofje Celjski po več kot dvajsetih letih znova pojavili med štajerskimi deželani. Spomladi leta 1446 je madžarska vojska pod vodstvom Ivana Hunyadija pri Borlu vdrla na Štajersko, plenila po Dravskem polju, oblegala Slovensko Bistrico in hotela prodreti do Celja.¹⁷⁵ V tej situaciji je štajerski deželni upravitelj Aspach - med drugimi - 14. aprila pisno obvestil sekovskega prošta, da so Madžari vdrli v deželo, da so z umori, odvozom ljudi, ropi in požigi naredili veliko škode in da to še sedaj delajo "an dem zug im lannd gen Cili". Zato mu v imenu deželnega kneza, kralja Friderika III., ukazuje, da pošlje v Maribor svoj kontingent vojakov, kjer se bo zbrala vojska proti Madžarom, "damit lannd vnd lewt vnd svnder die grauen von Cili vor solher vnpilllicher tat vnd bescheidigung gerett...".¹⁷⁶ Če ne bi bila Celjska grofa štajerska deželana in celjski prostor del Štajerske, ne bi imel štajerski deželni knez nobenega razloga, da pomaga Celjskim z deželno vojsko. Zaradi ponovne madžarske nevarnosti so se 6. maja 1446 v Radgoni zbrali predstavniki deželnih stanov treh notranjeavstrijskih dežel in za 20. junij določili sklic vseh treh deželno-vojaških kontingentov v Radgoni in Fürstentfeldu. Za vsako deželo posebej je bil sestavljen pozivni red in v štajerskega so bili vključeni tudi Celjski grofje, ki se omenjajo na dveh mestih: v seznamu deželanov (*Landleuth des fürstenthumb Steyer*), kjer so (Friderik in Ulrik) skupaj z grofi Montfortskimi naštetih za prelati in pred gospodi dežele, navedeni pa so tudi v enem od zaključkov zbornice, ki pravi, da bo deželni knez po svojih poslancih naznanil Celjskim sklenjeni pozivni red in od njih zahteval, da se udeležijo deželnega sklica.¹⁷⁷

sburško poravnava in jo tudi pravilno ocenjuje kot podreditev Celjskih Frideriku III.:...*dieselben graven ze Cili mit iren leiberben kunig Fridrich an offne solennitët von newen ze gefursten freyen graven des heiligen Romischen reichs schepfte, also was sy noch vor von dem reich ze lehen heten, daz das alles an lehenschafft besiczen mochten. Diselben grave darauf all ir grafschafft, herschafft, purg und gloss am teuts[chen] mit etlichen underschaiden demselben kunig Fridrichen und vorgemelten herczog Albrechten, sein brüder, und herczog Sigmund[en], irer haider vettern, vermachten und gegenge[ben] umb das herczogtum Krain empfa[ngen] ?], sich dem Romischen kunig gehorsamlich undertönigten* (Lhotsky, Unbeachtete Chronik (kot v op. 139) 543 sl.

¹⁷² Chmel, Regesta Friderici III. (kot v op. 151) 154, št. 1533.

¹⁷³ Chmel, Regesta Friderici III. (kot v op. 151) 153, št. 1516.

¹⁷⁴ Prim. npr. Chmel, Friedrich IV. (kot v op. 113) 226 sl.; Gubo, Cilli (kot v op. 8) 123; Pirchegger, Geschichte der Steiermark (kot v op. 7) 55; Kos, Zgodovina Slovencev (kot v op. 27) 312; Grafenauer, Zgodovina slovenskega naroda (kot v op. 27) 398; Dopsch, Grafen von Cilli (kot v op. 8) 39.

¹⁷⁵ Podrobneje gl. Pirchegger, Geschichte der Steiermark (kot v op. 7) 56 sl.

¹⁷⁶ Jože MLINARIČ, Gradivo za zgodovino Maribora VII (1981) št. 3

¹⁷⁷ Seuffert-Kogler, Steirischen Landtagsakten (kot v op. 108) št. 50, str. 115 sl. Seznam deželanov je še toliko dragocenejši, ker vsebuje tudi listo tistih plemičev, ki imajo v deželi posest, pa v njej ne "sedijo" t.j. bivajo (med njimi so npr. naštetih grofje Schaunberški, gospodje Wallseji, Kreigi itd.). Celjski so torej spadali v tisto kategorijo plemičev, ki so imeli v deželi Štajerski tako posest kot bivališče. Zaključek zbornice, nanašajoč se na Celjske grofe, se glasi: *Item unser gnädigster herr soll auch dem von Zilli durch sein räte und potschaft solch ordnung verkunden und an in pegeren, sich in solch veld mit allm seinem vermögen, zu rossen und zu fuessen auf den benennten tag ze füegen und da unsern gnädigsten herrn, der lantschaft und im selbs peystand zu thuen wider solch widerwärtig, und das auch*

Kolikor bi bila gornja interpretacija celjsko-habsburške poravnave iz leta 1443 napačna in bi Celjski dosegli položaj deželnih knezov, njihovi teritoriji pa položaj dežele, potem bi bilo pričakovati, da se bo to stanje izrazilo v za deželnoknežjo oblast in deželo tipičnih pojavnih oblikah, kot so - času in prostoru primerno - npr. deželni privilegiji, deželni zbor in stanovi, glavar kot namestnik deželnega kneza, ograjno sodišče in deželno pravo. Z ozirom na Brunnerjevo definicijo dežele¹⁷⁸ bi bile za naše vprašanje zlasti pomembno izpovedne sodne listine, ki bi nastale kot posledica procesov na (celjskem) ograjnem sodišču, in pa listinske jamstvene formule¹⁷⁹, ki bi omenjale celjsko deželno pravo. Obstoj teh dveh kategorij bi bil jasen znak, da so se teritoriji Celjskih grofov razvili v posebno deželo. Vendar tega v virih tistega časa ni zaslediti¹⁸⁰, pri čemer je seveda potrebno metodološko opozorilo, da je vrednost, ki jo ima takšen *argumentum ex silentio* premosorazmerna z obsegom pregledanega in poznanega gradiva, v katerem pa ostajajo še velike rezerve. Da pa Celjski res niso mogli imeti ograjnega sodišča¹⁸¹, govori po mojem mnenju tudi listina, ki jo je 16. maja 1458 na Dunaju izstavil cesar Friderik III. in s katero je osvobodil Katarino Branković, vdovo po Ulriku Celjskemu, obveze, da bi se morala v sodnih zadevah, ki se je tikajo, pojaviti pred njegovimi ograjnimi sodišči v Gradcu, Št. Vidu, Ljubljani in Metliki, saj je za vse njene zadeve pristojno samo njegovo dvorno sodišče.¹⁸² Listina omenja vsa štiri ograjna sodišča v notranjeavstrijskih deželah in kot nas uči primer in zgodovna Grofije v Marki in Metliki, je malo verjetno, da bi Friderik III. ukinil ograjno sodišče v Celju - kolikor bi to ob izumrtju Celjskih grofov v resnici obstajalo - kajti tudi v Metliki ga njegov ded Leopold III. in prastric Albreht III., ki sta tedaj vladala skupaj, ob prihodu grofije v habsburške roke nista ukinila.

Grofija v Marki in Metliki se je iz posesti in deželskih sodišč, ki so jih imeli Goriški grofje v Slovenski marki in v Beli krajini okrog srede 14. stoletja razvila v posebno deželo z vsemi zanjo značilnimi instrumenti (deželni knez, deželni glavar, deželni privilegij, deželno pravo in ograjno sodišče).¹⁸³ Leta 1374 je z dedno pogodbo prišla na Habsburžane, ki so bili vojvode in deželni knezi na Kranjskem. Vendar, kot rečeno, novopridobljene deželice niso inkorporirali v Kranjsko, ampak je ta ohranila svojo deželno samostojnost in identiteto še ves srednji vek: nadvojvoda Karel, deželni knez notranjeavstrijskih dežel, je še leta 1567 potrdil posebej, ločeno od kranjskega, deželni privilegij za Grofijo v Marki in Metliki iz 1365¹⁸⁴; deželni glavar v Metliki se omenja še leta 1517¹⁸⁵; deželno pravo še leta 1497¹⁸⁶; iz let 1447 in 1456 pa sta poznani dve sodni

dy landschaft aus im zu solicher unsers genadigsten herrn pottschaft dy im auch ordnen, von iren wegen pey solcher pottschaft zu sein.

¹⁷⁸ Gl. zg. op. 20 (Brunner, Hageneder, Weltin).

¹⁷⁹ Gl. zg. op. 19.

¹⁸⁰ Poznana mi je le listina, s katero je 1. junija 1450 v Celju (AS št. 868) Ulrik Celjski razsodil nek posestni spor med pleterskim priorjem na eni ter svojim dvornim mojstrom in še nekom na drugi strani tako, da je spor pritegnil predse (*Also haben wir...dy sachen aigenlich für vns genomen und darinn mit willen vnd wissen paider parthey aufrichtklich ausgesprochen vnd sprechen auch wissentlich mitt dem brieff*), kar pa ne dokazuje obstoja ograjnega sodišča.

¹⁸¹ Razen morda v času med 1436 in 1443, ko jim je bila s Sigismundovim privilegijem podeljena pravica do njega in ko je to, kot lahko sklepamo na podlagi v tekstu omenjenega procesa proti Joštu Auerju (gl. op. 131), tudi delovalo.

¹⁸² Mell, Grundriß (kot v op. 16) 207, op. 294.

¹⁸³ Gl. Štih, Goriški grofje (kot v op. 101) 157 sl.; Štih-Simoniti, Slovenska zgodovina (kot v op. 22) 102 sl.

¹⁸⁴ Levec, Landhandfesten (kot v op. 16) 291, št. 43, 44, 45 in 292, št. 50.

¹⁸⁵ Milko KOS, Iz metliškega mestnega arhiva, Etnolog 10/11 (1937-1939) 46, št. 15 (*hawbtman in der Mettling*).

¹⁸⁶ Kos, Iz metliškega arhiva (kot v op. 184) 45, št. 14 (*nach landesrechtenn der grawschafft Metling*). Gl. tudi št. 3 in 5.

listini, ki sta nastali na ograjnem sodišču v Metliki.¹⁸⁷ Toda, da bo ironija zgodovine popolna, ti dve listini pričata, da je deželnoknežjo oblast v Grofiji v Marki in Metliki takrat imel - Ulrik Celjski!¹⁸⁸ Politični cilj, ki so ga v okviru "nemške" države hotele doseči zadnje tri generacije Celjskih grofov, se jim ni uresničil na njihovih lastnih teritorijih, ampak so ga dosegli v grofiji, ki so jo imeli v zastavi od svojih glavnih tekmecev in najhujših sovražnikov. To pa hkrati pomeni, da so jim Habsburžani zastavili Grofijo v Marki in Metliki skupaj z deželnoknežjo oblastjo, ali z drugimi besedami, zastavili so jim celo deželo.¹⁸⁹ Tako kot so leta 1279 zastavili Majnhardu Tirolsko - Goriškemu deželo Kranjsko.¹⁹⁰

Grofiji, gospostva in posesti Celjskih grofov kljub nastavkom nikoli niso dozoreli v deželo. Nedvomno je bil poleg habsburške opozicije glavni razlog za to izumrtje knezov in grofov Celjskih leta 1456. Toda, da ti nastavki niso bili tako slabi, priča tudi poseben položaj v upravi, ki so ga imeli celjski teritoriji znotraj Štajerske in notranjeavstrijskih dežel še kar nekaj časa. V Celju sta še v 16. stoletju rezidirala poseben glavar s sedežem na gornjem gradu in poseben vicedom s sedežem v nekdanjem knežjem dvoru v mestu¹⁹¹, pod katerega upravo so v 15. stoletju spadali tudi bivši uradi in gospostva Celjskih na Kranjskem¹⁹², medtem ko grofije Ortenburg Friderik III. še leta 1478 ni štel v kneževino Koroško.¹⁹³

In če se čisto na koncu vrnemo na uvodno vprašanje o verodostojnosti poročila o procesu zoper Veroniko Deseniško, ki smo ga povezali z vprašanjem obstajanja celjskega ograjnega sodišča v tistem času, potem lahko rečemo, da procesa formalno ni moglo biti, saj Herman II. okrog 1425 zagotovo ni imel ograjnega sodišča. Toda realno je proces vsekakor lahko bil, kajti če si je Herman kot kranjski deželni glavar lahko privoščil celo to, da je ljubljanske meščane - za katere je bil sicer pristojen samo mestni sodnik - sodil pred plemiškim ograjnim sodiščem¹⁹⁴, potem si je še toliko lažje privoščil, da je doma, v Celju, pred trškim sodnikom obtožil plemkinjo.

¹⁸⁷ AS, listina 18. september 1447, Metlika; prav tam, listina 13. september 1456, Metlika.

¹⁸⁸ V listini iz 1447 Jurij Kolenc "*des hochgehoren fursten graf Ulrichs...hauptmann der Graffschaft in der Metlikch*" razglaša sodbo, ki je bila "*heut vor gericht von den lanndleuten erfunden und erkant worden*", k čemur je Ulrik Celjski dal "*sein gunst*". V listini iz 1456 pa razglaša Baltazar iz Sevnice "*des hochgehoren fursten Ulreichs...hauptmann der Graffschaft in der Mettikg...das herr Hylari prior cartheus ordens zu Pletriach hewt vor gericht sein ersten tag geklagt hat hintz Niclasen Kasyakker...*".

¹⁸⁹ Kdaj so Celjski dobili Grofijo v Marki in Metliki v zastavo od Habsburžanov, ne vemo, vsekakor pa pred 20. majem 1389 (gl. zg. op. 101). V svoji posesti so jo imeli do izumrtja, saj se še 13. septembra 1456 omenja tamkajšnji celjski glavar (gl. op. 186). Že aprila 1457 je cesar Friderik III. v Celju potrdil meščanom Metlike njihove privilegije, "še posebno, ker dolgo časa niso bili pod njegovo in njegovih prednikov oblastjo in so zaradi tega pretrpeli marsikatero škodo in so sedaj ponovno prišli pod njegovo oblast" (Kos, Iz metliškega arhiva (kot v op. 184) 34, št. 7). Gl. tudi Dušan KOS, Bela krajina v poznem srednjem veku, Zbirka Zgodovinskega časopisa 4 (1987) 15.

¹⁹⁰ Hauptmann, Krain (kot v op. 91) 427 sl.; Štih, Goriški grofje (kot v op. 101) 125, op. 2.

¹⁹¹ Orožen, Zgodovina Celja (kot v op. 7) 288 sl.; Paolo SANTONINO, Popotni dnevnik 1485-1487 (prevedel Primož SIMONITI) (Celovec, Dunaj, Ljubljana 1991) 89.

¹⁹² Zontar, Kranjski vicedom (kot v op. 102) 301.

¹⁹³ Brunner, Lannd und Herrschaft (kot v op. 17) 218, op. 2.

¹⁹⁴ Otorepec, GZLj (kot v op. 35) III, št. 27 (8. september 1393). Na koncu razprave se želim posebej zahvaliti prof. dr. Božu Otorepcu, ki mi je iz svoje zbirke prepisov srednjeveških listin dal na razpolago nekatere za to problematiko pomembne listine, in dr. Haraldu Krahwinklerju, ki mi je priskrbel publikacije, nedosegljive v Ljubljani.

ZUSAMMENFASSUNG

Die Grafen von Cilli, die Frage ihrer landesfürstlichen Gewalt und des Cillier Landes

Der Aufstieg der Grafen von Cilli unter die Landesfürsten fällt in die Zeit der letzten drei Generationen dieses Hauses, also in die erste Hälfte des 15. Jahrhunderts, wichtige Ansätze dafür gab es allerdings schon im 14. Jahrhundert. Im Jahre 1308 wurden die Freiherren von Sanneck steirische landesfürstliche Vasallen, ihr Familienbesitz (ursprünglich ein Allod) zum landesfürstlichen Lehen. Von den 1322 ausgestorbenen Grafen von Heunburg bekamen sie 1333 die Burg und den Markt Cilli, den Zentralort des ganzen Sanngbietes, nach dem sie sich nach der ersten Erhebung zu Grafen 1341 auch benannten. Als Grafen erkannten sie die Landesfürstliche Oberherrschaft des steirischen Herzogs an, von dem sie 1365 auch das Blutgericht zuerkannt bekamen. Im Jahre 1372 wurden sie von Kaiser Karl IV. zum zweiten Mal zu Grafen von Cilli erhoben, die Grafschaft Cilli, die das obere und untere Sanngbiet umfaßte, wurde gleichzeitig zum reichsunmittelbaren Lehen innerhalb des Herzogtums Steiermark erhoben. Das war der erste wichtige Schritt der Grafen von Cilli im Gegensatz zum Willen und zu den Interessen der Habsburger, zugleich aber auch der Beginn der schweren Krise in den Beziehungen zwischen den beiden Häusern, die in den dreißiger Jahren des 15. Jahrhunderts kulminierte. Für den überregionalen Aufstieg der Grafen von Cilli in der ersten Hälfte des 15. Jahrhunderts war die enge und langjährige Verbindung des Hauses Cilli mit Kaiser Sigismund von Luxemburg ausschlaggebend. Die politischen Pläne und Interessen der beiden Häuser waren natürlich nicht identisch, sie waren allerdings miteinander vereinbar. Als ungarischer König erschloß Sigismund dem Hause Cilli zuerst Slawonien und das kroatische Zagorje, wo sie bald unter die größten Grundherren und Bane aufstiegen. Im Rahmen des deutschen Staates konnte Sigismund das Haus Cilli erst nach seiner Wahl zum deutschen König im Jahr 1410 wirkungsvoll unterstützen. Im Jahre 1415 verlieh er ihm das Recht auf das Blutgericht in der Grafschaft Cilli; dieses Recht hatten sie zwar schon früher gehabt, allerdings als landesfürstliches Lehen. Nun wurde es vom Reich verliehen. Aufgrund eines Erbvertrages aus dem Jahre 1377 beerbte das Haus Cilli im Jahre 1420 die im Jahre 1418 ausgestorbenen Grafen von Ortenburg. Diese Erbschaft stellte die wichtigste Vergrößerung der Herrschaften, des Personals, der Rechte und Einkünfte im Rahmen der ganzen innerösterreichischen Länder dar. Neben der Grafschaft Ortenburg und anderen Besitzen in Kärnten bekamen die Grafen von Cilli damit auch einen Großteil von Krain. Dort hatten die Grafen von Cilli schon große Besitztümer in Oberkrain und in der Umgebung von Ljubljana gehabt, außerdem die gesamte Grafschaft in der Mark und der Möttling - den Großteil von Unterkrain mit ganz Weißkrain - die von den Habsburgern verpfändet worden war. Krain hätte also ein Teil des Fürstentums Cilli werden können. Damals waren die Grafen von Cilli aus dem Landesverband der Habsburger Herzöge schon mehr oder weniger herausgenommen, sie hatten gewissermaßen eine exterritoriale Stellung, wovon auch die Verzeichnisse des steirischen Landesadels zeugen, in denen die Grafen von Cilli nicht mehr angeführt werden. Im Jahre 1423 erreichte das Haus Cilli, daß Ernst der Eiserne als Innerösterreichischer Landesfürst das Seniorat über sie aufgab, womit eines der letzten größeren formalrechtlichen Hindernisse für die Erhebung der Grafen von Cilli unter die Reichsfürsten beseitigt war. Sigismund wollte schon 1430 die Grafen von Cilli zu Reichsfürsten erheben, doch wurde dieser Plan nicht ausgeführt. Die Verleihung des Bergregals im Folgejahr war für die Grafen von Cilli ein schwacher Trost. Im Jahre 1435 soll Sigismund, seit 1433 Kaiser, in Preßburg Hermann II. von Cilli und seine Nachfolger zu Reichsfürsten und gefürsteten Grafen und die Grafschaft Cilli zum fürstlichen Bannerlehen und Fürst-

entum erhoben haben. Schon im nächsten Jahr erhob er in Prag die Grafen von Cilli erneut zu Reichsfürsten, erklärte die Grafschaften Ortenburg und Cilli zu Bannerlehen, die gemeinsam das Fürstentum Cilli bilden, und verlieh ihnen das Münzregal und das Bergregal und insbesondere das wichtigste Recht auf das eigene Banngericht. Denn wenn die Verleihung der Regale auf irgendeine Weise die Rechte des österreichischen Herzogs berührte, so änderte sie doch nichts hinsichtlich seiner landesfürstlichen Gewalt, denn solche Regale hatten auch andere aus seinem Landadel. Doch das neue Banngericht (in Cilli) bedeutete, daß nicht mehr der habsburgische Herzog als Landesfürst der innerösterreichischen Länder die Gerichtsbarkeit über den Adel aus den Grafschaften und Herrschaften des Hauses Cilli haben würde, sondern den Graf von Cilli als neuer Landesfürst. Nach der Brunnerschen Auffassung des Landes bedeutete das eine endgültige Trennung aller dieser Territorien von den alten Ländern, deren Adel das Banngericht von Cilli als eigenes Gericht anzuerkennen begann, damit hätte sich allmählich ein besonderes Landesrecht von Cilli herausbilden können. Zugleich bedeutet das die Möglichkeit der Errichtung eines neuen Landes - von Cilli. Zum Schutz seiner landesfürstlichen Interessen war Herzog Friedrich V. (III.) deshalb nicht bereit, die Erhebung der Grafen von Cilli zu Reichsfürsten anzuerkennen, die von Sigismund während Friedrichs Reise nach Palästina erfolgt war und für die Friedrich seine Zustimmung nicht gegeben hatte. Zwischen ihm und den Grafen von Cilli kam es deshalb in den Jahren 1437 und 1442 zu einer Fehde, wegen der besonders die Untersteiermark und Krain zu leiden hatten und in der die Grafen von Cilli unter der militärischen Leitung von Jan Vitovec zunächst größeren Erfolg hatten. In dieser Zeit wurde Friedrich zum deutschen König gewählt (1440) und gekrönt (1442) und im Sommer 1443 kam es zu einem Vergleich zwischen den Häusern Cilli und Habsburg. Die Grafen von Cilli verzichteten auf die von Sigismund vorgenommene Erhebung zu Reichsfürsten und Friedrich III. erhob sie darauf erneut zu gefürsteten Grafen. Im Gegensatz zu früher wurde allerdings die fürstliche Stellung nur den Grafen von Cilli persönlich zuerkannt und nicht mehr ihren Territorien. Das königliche Gericht war für sie nur in Angelegenheiten gegen ihr Leben und ihre Fürstenwürde Gerichtsinstanz, in allen anderen Angelegenheiten waren sie und ihre Territorien dem innerösterreichischen Landesfürsten unterordnet. Trotz der Erhebung zu Reichsfürsten erkannten die Grafen von Cilli zugleich die landesfürstliche Oberherrschaft von Friedrich III. an. Ihre Stellung war eigentlich der Stellung der späteren Titularfürsten ähnlich. Der Vergleich aus dem Jahre 1443 bedeutet demnach kein Zugeständnis Friedrichs an die Grafen von Cilli beziehungsweise keine Bestätigung einer den Habsburgern ebenbürtigen Stellung. Im Gegenteil. Als Gegenleistung für den Fürstentitel errichtete Friedrich erneut die landesfürstliche Oberherrschaft über das Haus Cilli und seine Territorien und erhielt damit die Ganzheitlichkeit der innerösterreichischen Länder. Ein sichtbares Zeichen dieses neuen Verhältnisses ist die Tatsache, daß die Grafen von Cilli nach über zwanzig Jahren wieder auf Verzeichnissen des steirischen Landadels erscheinen. Die Territorien der Grafen von Cilli bildeten sich also trotz allen Ansätzen nie zu einem Land heraus. Der Hauptgrund dafür wird neben der Opposition der Habsburger allerdings in erster Linie im Aussterben der Grafen und Fürsten von Cilli im Jahre 1456 zu sehen sein. Davon, daß diese Ansätze nicht schwach waren, zeugt allerdings die Sonderstellung der Territorien von Cilli in der Verwaltung innerhalb der Steiermark und der innerösterreichischen Länder in der Folgezeit. Noch im 16. Jahrhundert residierten in Celje ein besonderer Hauptmann mit dem Sitz in der oberen Burg und ein besonderer Vizedom mit dem Sitz im ehemaligen Fürstenpalast in der Stadt, unter dessen Verwaltung im 15. Jahrhundert auch die ehemaligen -mter und Herrschaften der Grafen von Cilli in Krain standen, während Friedrich III. noch im Jahre 1478 die Grafschaft Ortenburg nicht zum Fürstentum Kärnten gezählt hat.

JOŽE MLINARIČ

Izobraževanje in izobrazba pri cistercijanih s poudarkom na stiški in kostanjeviški opatiji

Benediktinski red, iz katerega so ob koncu 11. stoletja izšli kot reformni red tudi cistercijani, je skrbel za izobraževanje svojih članov. T. i. studia primitiva so menihom dajala osnovno izobrazbo: čitanje, pisanje, računstvo, koralno petje, znanje latinskega jezika, osnovni verski pouk ter osnove teologije. Posamezniki pa so se predvsem iz lastnega nagiba posvečali globljemu študiju, kar jim je omogočilo, da so se aktivno posvečali literarnemu in znanstvenemu delu. Benediktinci so se že zgodaj odprli svetu in so v samostanske šole sprejemali ne le dečke, ki naj bi sodelovali pri bogoslužju in postali kasneje redovniki ali svetni duhovniki, ampak tudi take, ki so jih njihovi starši poslali v šolo, da bi kasneje kot izobraženci delovali v svetu. S šolstvom so se intenzivno začeli ukvarjati zlasti benediktinci clunyjske kongregacije, katerih ideal je bil "učeni menih" (*monachus doctus*). Predstojniki in redovno vodstvo so od članov benediktinskega reda zahtevali trajno izobraževanje, da bi bili z njegovo pomočjo kos nalogam vsakdanjika. Na nizki izobrazbeni stopnji pa so ponavadi ostali bratje laiki, marljiva fizična delovna sila po redovnih postojankah.¹

Cistercijani so sprva poskrbeli le za izobrazbo svojih članov in v njihovih samostanskih šolah so se šolali le dečki, ki so jih njihovi starši namenili za redovno življenje. Izobrazbena stopnja cistercijanov v prvem obdobju nasplošno ni bila visoka, temeljitejšo izobrazbo so imeli le tisti menihi, ki so prestopili iz benediktinskega reda ali pa so tako izobrazbo dobili zunaj že pred vstopom v samostan. Višja stopnja izobrazbe je obsegala trivium: pouk gramatike, retorike in dialektike, ter kvadrivium: pouk aritmetike, geometrije, astronomije in glasbe. Ker so cistercijani sprva odklanjali tudi sprejemanje cerkvá, saj so hoteli živeti "od dela svojih rok in na lastne stroške", se niso posvečali dušnopastirskemu delu, kar je bil tudi eden od vzrokov, da menihi iz tega reda niso stremeli za višjo izobrazbo.²

Od konca 12. stoletja je Cerkev zaradi nizke izobrazbene ravni duhovščine začela skrbeti za šole. Tako sta tretji (1179) in četrty lateranski koncil (1215) svojim klerikom priporočala višje študije. Na začetku 13. stoletja sta nastala dominikanski red in Frančiškovi red manjših bratov, oba s ciljem, da bi delovala med ljudstvom. Zlasti člani prvega reda so se posvečali pridiganju, kar je od njih terjalo višjo izobrazbeno raven. Dominikanci so uvedli t. i. "studium generale" in mnogi so postali sloviti učenjaki in profesorji na univerzah; v tem so dominikancem kmalu sledili tudi manjši bratje. Tudi cistercijani so čez čas uvideli potrebo po višji izobrazbi svojih članov, saj je njihov red izgubljal privlačnost, s tem pa tudi naraščaj.³ Tako je vodstvo cistercijanskega reda

¹ L. J. Lekai, *Geschichte und Wirken der Weissen Mönche. Der Orden der Cistercienser*. Köln 1958, str. 186.

Prim. J. Mlinarič, *Kostanjeviška opatija 1234-1786*. Kostanjevica na Krki 1987 (dalje: *Kostanjevica*), str. 93-101.

² L. J. Lekai, o. c., str. 185-186.

Prim. *Kostanjevica*, str. 73 sl.

³ L. J. Lekai, o. c., str. 178-179.

Prim. določilo generalnega kapitlja iz 1311: "Item cum doctrina sacra sit de hiis, quae maxime pertinent ad salutem, et per sapientes et clericos possit Ordo noster vigere, immo et multipliciter honorari, statuit capitulum generale, ut ad studium Parisiense et ad alia solemnina studia mittantur personae idoneae et aptae ad proficiendum secundum facultates abbatiarum et numerum pesonarum." (J. M. Canivez, *Statuta capitulorum generalium Ordinis Cisterciensis III*, št. 7, str. 326.)

dovolilo leta 1237 svoji postojanki v Clairvauxu, ki ji je v prvi polovici 12. stoletja stal na čelu znameniti sv. Bernard, ustanoviti v svoji pariški redovni hiši študijski dom za klerike, ki naj bi študirali na pariški univerzi.⁴ Iz tega študijskega doma se je kmalu razvil slovit "Collegium sancti Bernardi", namenjen vsem hišam cistercijanskega reda. Zgledu pariške cisterce je sledilo še več cistercijanskih samostanov, ki so ustanavljali šole ali pa urejali domove (kolegije), v katerih so živeli mladi kleriki, ki so se šolali na bližnji visoki šoli.⁵ V letu 1281 je generalni kapitelj cistercijanov dovolil večjim opacijam, tj. z osemdesetimi menihi in več, ustanoviti za samostanskimi zidovi šolo, v kateri ne bi poučevali le teologije, ampak tudi druge znanosti.⁶ Papež Benedikt XII. (1334-1342), nekoč sam magister teologije na pariškem kolegiju, je cistercijanskim samostanom predpisal študij na tem kolegiju: postojanke s tridesetimi do štiridesetimi redovniki naj bi imele v njem vedno po enega meniha, konventi z manjšim številom pa naj bi ga poslali na študij v drugo redovno hišo, ki je tak študij organizirala, ali pa celo v samostan drugih redov.⁷ Omenimo naj, da je cerkveni koncil v Vienni leta 1311 predpisal hišni študij za vse redove.⁸

Redovniki naših cistercijanskih samostanov: Stične, Kostanjevice in Vetrinja, ter samostanov, ki so bili z njimi v najtesnejših stikih, so se v 15. in 16. stoletju šolali predvsem v lastnih postojankah, višje izobrazbe pa so bili deležni na dunajski univerzi. V letu 1385 je cistercijanski red ustanovil na Dunaju študijski kolegij sv. Nikolaja in redovniki so študirali na tamkajšnji visoki šoli.⁹ Redovno vodstvo je večkrat opominjalo predstojnike cisterc, naj pošiljajo redno po nekaj svojih članov na Dunaj. Tako je generalni kapitelj v letu 1441 opatom v Avstriji, na Bavarskem, v Frankoniji, na Štajerskem, Koroškem in Kranjskem, na Moravskem in Poljskem ter v ogrskem kraljestvu naročil, naj poskrbijo, da se bodo mladi kleriki izobraževali na omenjeni univerzi in živeli v kolegiju sv. Nikolaja. Neposredna skrb za kolegij je bila poverjena vsakokratnemu opatu cistercijanskega samostana v Heiligenkreuzu pri Dunaju, ki naj bi tudi opominjal opate, da naj izpolnjujejo svojo dolžnost.¹⁰

V letih od 1443 do 1468 se je na Dunaju šolalo pet stiških menihov. Prvi znani menih, ki ga je v letu 1443 poslal na študij opat Matevž Zaletel (1441-1449), je bil Henrik. Sledili so mu Jurij, sin Pileatorja (Klobučarja, 1449), Krištof (1455) in Janez (1468).¹¹ Tomaž, vpisan na dunajsko univerzo leta 1468, pa je bil po vsej verjetnosti kasnejši opat, ki je bil na čelu stiškega samostana v letih 1487/88-1494.¹² Znano je npr., da je do leta 1482 študiralo na Dunaju trinajst cistercijanov iz Reina in Neuburga na Štajerskem.¹³ Nato pa vse do leta 1494 ne najdemo na Dunaju nobenega meniha iz stiškega samostana. Turška pustošenja, ki so v tem času zadela tudi našo opatijo, so vsekakor bila vzrok za odsotnost redovnikov na visokem študiju. Omenimo naj, da so turške horde v letu 1471 prizadejale stiški in reinski samostan in da je zato generalni kapitelj v

⁴ J. M. Canivez, Statuta II, št. 9, str. 170.

⁵ Prim. G. Müller, Die Gründung des St. Bernhardkollegiums in Paris. Cistercienser Chronik XX (1908), str. 1-14 in 38-50.

Prim. opombo št. 4.

⁶ J. M. Canivez, Statuta III, št. 9, str. 207.

⁷ J. M. Lekai, o. c., str. 179-180.

⁸ Idem, str. 179.

⁹ Idem, str. 182.

¹⁰ J. M. Canivez, Statuta IV, št. 29, str. 141.

¹¹ J. Mlinarič, Stiška opatija 1136-1784. Novo mesto 1995 (dalje: Stična), str. 222.

Prim. G. Jaritz, Die Konventualen der Zisterzen Rein, Sittich und Neuberg im Mittelalter (Örtliche Herkunft und ständische Stellung. I. Teil Text. Graz 1973. II. Teil Katalog, Graz 1973): II, str. 237-241.

¹² Stična, str. 238.

¹³ Kostanjevica, str. 96.

istem letu oprostil obe postojanki za pet let pošiljanja redovnikov na študij.¹⁴ Podobno usodo je tedaj doživljal tudi kostanjeviški samostan, ki je bil v gospodarskem in redovnem pogledu še na slabšem kot obe omenjeni opatiji. Vemo, da je v drugi polovici 15. stoletja bilo na tej postojanki le nekaj redovnikov in da je v letu 1480 v njej živel en sam menih.¹⁵ Zato je razumljivo, da kostanjeviški opati niso mogli šolati svojih sobratov v cesarskem glavnem mestu. Nad pomanjkanjem redovnikov se je v letu 1479 ali 1480 pritoževal stiški opat Ulrik. Omenja, da bi rad poslal katerega izmed sobratov na študij, vendar mu manjka ljudi. Obljublja pa, da bo že jeseni poslal na Dunaj enega konventuala, češ da je pred kratkim sprejel štiri novince in da si je samostan v tem pogledu nekoliko opomogel.¹⁶

Opatje samostana Heiligenkreuz se kot oskrbniki kolegija sv. Nikolaja niso naveličali opozarjati svojih sobratov opatov, naj izpolnjujejo zahtevo redovnega vodstva in pošljejo na Dunaj kakšnega meniha. Takó je v letu 1475 opat naslovil pismo na vrsto opatov, med njimi tudi na predstojnika Vetrinja in Stične, naj si prizadevata za izobrazbo sobratov in jih redno pošiljata na študij na Dunaj.¹⁷ Marsikateri opat si je zaradi izdatkov našel izgovor, da mu ni bilo treba prispevati za vzdrževanje kolegija sv. Nikolaja in za študente. Tako se je v letu 1486 zgodilo, da je kolegij za nekaj časa prišel iz rok cistercijanov. Zato so na generalnem kapitlju zbrani opati naročili opatu Heiligenkreuz Matiji Kronbergerju (1478-1492), naj uporabi vsa sredstva, da si bo cistercijanski red spet pridobil kolegij, ki ga je "po nemarnosti" izgubil.¹⁸

Stiški opat Martin (1494-1499/1500) je šolal dva svoja sobrata. V letu 1494 je bil na dunajski univerzi Tomaž Tefale¹⁹ in v letu 1498 je opat poslal na študij meniha Jurija, doma iz Ljubljane. Martin je spomladi 1498 reinskemu opatu Wolfgangu sporočil, da bi Jurija poslal na Dunaj že prej, vendar sta za to kriva pomanjkanje redovnikov in slabo gospodarsko stanje postojanke, kar pa je posledica turških vdorov.²⁰ Jeseni istega leta je opat Martin Jurija poslal na Dunaj, vendar brez denarja.²¹ Za stiškega študenta je denar založil reinski samostan in leta 1499 je opat Wolfgang Martina ponovno opomnil, naj pošlje denar, češ da njegov prior ne more več plačevati namesto njega, sicer pa je pred durmi že nov rok plačila.²² Reinski opat je v letu 1498 naročal tudi Martinu, opatu samostana presvete Trojice v Dunajskem Novem mestu, prej opatu v Kostanjevici (1483-1486), naj izmenoma s stiškim opatom pošilja na študij po enega konventuala, hkrati pa mu je naročil, naj prispeva tri goldinarje za vzdrževanje stiškega konventuala Jurija.²³ Zaradi neizpolnjevanja obveznosti kolegij sv. Nikolaja ni mogel v redu delovati. Zato ga je opat Heiligenkreuz Mihael Aigner (1493-1516) dal v letu 1500 zapreti, maloštevilne študente pa je odposlal domov. Med njimi je bil tudi stiški profes Jurij, ki pa so ga v kolegiju za nekaj časa na silo zadržali, ker njegov predstojnik ni poravnal celotne vsote zanj.²⁴

¹⁴ 1471: J. M. Canivez, Statuta V, št. 29, str. 284.

Prim. Collectaneum Runense antiquitatum II, str. 498 v arhivu samostana Rein.

Prim. Stična, str. 221.

¹⁵ Kostanjevica, str. 231.

¹⁶ Rokopis 72/II, str. 19 v arhivu opatije Wilhering.

¹⁷ Pismo z dne 30. novembra 1475, Heiligenkreuz (Regesta Runae intermonastica, št. 593, arhiv samostana Rein).

¹⁸ J. M. Canivez, Statuta V, št. 101, str. 558-559.

¹⁹ Stična, str. 905.

²⁰ Pismo z dne 20. aprila 1498, Stična (Collectaneum Runense antiquitatum II, str. 735-736, arhiv samostana Rein).

²¹ Pismo z dne 19. oktober 1498, Dunaj (Collectaneum Runense antiquitatum II, str. 741-742, arhiv samostana Rein).

²² Pismo z dne 27. marca 1499, Rein (ibidem, str. 750-751).

²³ Ibidem.

²⁴ Dokument pred 26. novembrom 1500 (Regesta Runae intermonastica, št. 762, arhiv samostana Rein).

Cistercijanski menihi so se v tem času - še posebno takrat, ko kolegij sv. Nikolaja na Dunaju ni deloval - šolali tudi na drugih visokih šolah. Tako je npr. generalni kapitelj leta 1412 dovolil samostanom z Moravske študirati v Pragi.²⁵ Opat samostana Ebrach Nikolaj pa je ob svoji vitizaciji Reina v letu 1491 opatu Wolfgangu naročil, naj pošlje enega izmed svojih najbolj nadarjenih sobratov v redovni kolegij v Heidelbergu, obenem pa naj v svojem samostanu izbere "učenega moža", ki bo poučeval mlajše brate.²⁶ Tak "hišni študij" so v samostanih vodili bolj izobraženi menihi, ki so svoje sobrate pripravljali za sodelovanje pri bogoslužju, jih poučevali v redovnih zadevah in teologiji ter jih pripravljali za sprejem redov. Tako najdemo stiške in kostanjeviške redovnike pogosto tudi na študiju v reinskem samostanu. V letih 1501 in 1502 je bil v Reinu kostanjeviški menih, ki so ga pripravljali za prejem diakonata.²⁷

Na začetku 16. stoletja je kolegij sv. Nikolaja ponovno zašel v krizo in so ga za nekaj časa zaprli, vendar je zaradi prizadevanja redovnega vodstva in opatov Heiligenkreuzu in Reina zopet zaživel. Vemo, da je v letu 1515 generalni opat Jakob de Pontiller (1501-1516) naročil Janezu Lindenlaubu, opatu cisterce v Dunajskem Novem mestu, naj opate opozori, da naj sobrate redno pošiljajo na Dunaj. Sposobnejši naj bi ostali na študiju vse do doktorata, čeprav je znano, da je vrhovno vodstvo večkrat prepovedalo prejeti doktorski naslov, utemeljitev pa je bila, da to povzroča v konventih napetost med brati.²⁸ Opat Janez je zgornjo zahtevo poslal tudi predstojnikom vseh cistercijanskih samostanov v Avstriji, na Štajerskem, Koroškem in Kranjskem, torej tudi vetrinjskemu, stiškemu in kostanjeviškemu opatu, z navedbo, da so vsi študenti, z izjemo petih, Dunaj svojevoljno zapustili. Opatom je Janez poslal tudi nov hišni red za kolegij.²⁹

Zadnji trije znani stiški profesori, ki so v prvi polovici 16. stoletja študirali na Dunaju, so bili Mihael, Filip Paradiž in Janez Glavič. Mihael je bil vpisan na univerzo leta 1512, leta 1516 pa ga je vodstvo kolegija za nekaj časa zadržalo, ker opat zanj ni poravnal vzdrževalnine.³⁰ Filip je bil vpisan na univerzi leta 1516 in na študiju ga najdemo še marca meseca 1517. V letu 1523 je opravljal službo priorja, torej najpomembnejšo službo za opatom, kar mu je morda omogočila njegova izobrazba.³¹ Janez Glavič je študiral na Dunaju v letih 1514-1516. Meseca januarja 1516 je Glavič prosil svojega predstojnika opata Tomaža, naj mu pošlje osemindeset goldinarjev; toliko jih namreč potrebuje do konca študijskega leta. Seznanil ga je s stanjem v kolegiju in z dejstvom, da živijo v njem le še redovniki cistercijanskih opatij iz Avstrije, Bavarske in Štajerske.³² Meseca marca pa je Glavič prosil novega opata Urbana Galla, naj ga pokliče domov, češ da ne želi več študirati.³³ Tudi Urban si je želel, da bi se dva študenta vrnila domov, kajti stroški zanj so bili preveliki. Bili so tudi mnenja, da bo kolegij propadel, saj so tedaj bivali v njem le še menihi iz Stične, Reina in Zwettla.³⁴ Ali se je Glavič tedaj vrnil, ne vemo, pač pa je znano, da ga je opat Urban v letu 1519 imenoval za samostanskega celerarija (ekonoma). Pred 22. majem 1522 se je Janez

²⁵ J. M. Canivez, Statuta IV, št. 37, str. 169.

V letu 1637 so cistercijani odprli v Pragi svoj študijski kolegij Bernardinum (L. J. Lekai, o. c, str. 180).

²⁶ Vizitacijski zapisnik z dne 5. maja 1591, Rein (arhiv samostana Rein).

²⁷ Collectaneum Runense antiquitatum II, str. 779 (arhiv samostana Rein).

²⁸ Dokument iz leta 1515 (Collectaneum Runense antiquitatum III, str. 18, arhiv samostana Rein).

²⁹ Dokument z dne 8. septembra 1515, Rein (Regesta Runae intermonastica, št. 924, arhiv samostana Rein).

³⁰ Collectaneum Runense antiquitatum III, str. 29, arhiv samostana Rein.

Glej Stična, str. 902.

³¹ "Philippus Waradeiss ex Labaco": G. Jaritz II, str. 251.

Glej Stična, str. 903.

³² Pismo z dne 20. januarja 1516, Dunaj (Collectaneum Runense antiquitatum III, str. 28, arhiv samostana Rein).

³³ Pismo z dne 4. marca 1516, Dunaj (B lat. 9, arhiv samostana Rein).

³⁴ Pismo z dne 15. marca 1518, Stična (ibidem).

Glavič dal izvoliti za opata in je vodil samostan do leta 1530.³⁵

Kljub krizi je kolegij sv. Nikolaja živel še naprej in red je nameraval obnoviti stavbe. Tako je opat Heiligenkreuz Bernard Medrizer (1516-1519), ki mu je bila povernjena skrb za kolegij, v letu 1518 potrdil prejem denarnega prispevka za obnovo, ki mu ga je izročil Erazem, opat samostana Zwettl.³⁶ V letu 1525 so kolegij dokončno zaprli, vendar so njegove stavbe še za nekaj časa ostale v rokah cistercijanskega reda. Nato so leta 1530 dunajske cistercijanke prosile kralja Ferdinanda I., naj se jim stavbe vrnejo, saj ne služijo več svojemu pravemu namenu, ali pa naj bi jih cistercijani vzeli v najem za petdeset funtov letno. V letu 1545 so se v stavbo nekdanjega kolegija vselili frančiškani.³⁷

Po razpustitvi kolegija sv. Nikolaja na Dunaju (1525) so naši cistercijani dobivali potrebno osnovno izobrazbo v svojih samostanih. Po letu 1525 je tudi za cistercijanski red nastopil tako v gospodarskem kot duhovnem življenju čas krize. Število redovnikov je močno upadalo in na nekaterih postojankah jih je bila le še peščica. Izobrazbena raven večine menihov je močno upadla, sicer pa so naše cisterce premogle po letu 1540 le še po nekaj redovnikov.³⁸ Gospodarsko izčrpani konventi z majhnim številom članov niso mogli pošiljati svojih ljudi na višje študije. Opati so nekatere izmed svojih sobratov pošiljali v druge cistercijanske samostane, da bi si pridobili dodatno znanje. Za stiškega profesa Jakoba vemo, da se je leta 1570 šolal v Reinu.³⁹ Opat omenjenega samostana pa je pošiljal svoje sobrate v naši cisterci na Dolenjskem. Takó je opat Jernej Grudenegg leta 1574 poslal v Stično svojega konventuala Jeremijo Puchleitnerja, da bi se tam poleg drugega dobro naučil tudi latinski in slovenski jezik.⁴⁰ Eden redkih "učenih" menihov druge polovice 16. stoletja je bil Lavrencij Lombardo, stiški profesor, kasneje opat benediktinskega samostana Admont (1568-1579) in cisterce presvete Trojice v Dunajskem Novem mestu (1586-1590). Lavrencij je bil doma iz Ljubljane, se najprej šolal v Stični, nato pa je neznanokje študiral gramatiko, sintakso in teologijo. Med redovniki je veljal za zelo učenega, odlično naj bi obvladal nemški in latinski jezik. Sam omenja, da je pisal knjige. Predvidevamo lahko, da glede na svojo izobrazbo besedil ni le prepisoval, ampak je bil verjetno tudi njihov avtor.⁴¹

Zahteva tridentinskega koncila (1545-1563) po boljši izobrazbi duhovščine je naletela na ugoden odmev tudi pri redovnikih. Medtem ko so se kandidati za svetne duhovnike izobraževali deloma še naprej pri stolnih in drugih pomembnejših cerkvah, so se redovniki še skoraj celo 16. stoletje izobraževali znotraj samostanskih zidov. Omenimo naj, da obstajajo v Gornjem Gradu že od ustanovitve ljubljanske škofije sem osnove za zavod, ki sta ga kasneje organizirala ljubljanski škof Janez Tavčar (1580-1597) in njegov naslednik Tomaž Hren (1597/98-1630). Zadnji je organiziral t. i. Collegium Marianum, škofijsko semenišče kot izobraževalno ustanovo za bogoslovce svoje škofije, s čimer je delno zadostil zahtevam tridentinskega koncila po škofijskem semenišču. Kandidati za prejem redov - ne le za svetne duhovnike, ampak tudi redovniki - so morali pred njihovo podelitvijo vpričo škofa izkazati primerno znanje.⁴² Mnogi so bili zaradi pomanjkljive izobrazbe zavrjeni, bi jih pa npr. škof Hren zavrnil še več, če bi ne

³⁵ Prim. Stična, str. 312-327.

³⁶ Pismo z dne 17. decembra 1518 (Regesta Runae intermonastica, št. 967, arhiv samostana Rein).

³⁷ Pismo pred 31. majem 1530, Dunaj (ibidem, št. 1034).

Dokument 1545 (ibidem, št. 1110).

³⁸ Prim. Stična, str. 251 sl.

³⁹ A lat. IX, 7, arhiv samostana Rein.

Glej Stična, str. 896.

⁴⁰ Stična, str. 364, 382, 386 in 911.

⁴¹ Prim. Stična, str. 900-901.

⁴² F. M. Dolinar, Problem vzgoje duhovnikov kot nosilcev cerkvene preнове. V: Katoliška prenova in protireformacija v notranjeavstrijskih deželah 1564-1628, Celovec 1994, str. 102-105.

bilo tako velikega pomanjkanja duhovščine. Za stiškega profesa Janeza Perka vemo, da mu je Hren podelil subdiakonot in diakonat, da pa mu mašniškega posvečenja zaradi premajhnega znanja sprva ni hotel podeliti. To je storil šele na prošnjo reinskega opata Jurija Freyseysna 1603. leta. Opat je namreč navedel, da je v stiškem samostanu veliko pomanjkanje menihov.⁴³

Nove možnosti za izobraževanje so se tako za svetno duhovščino kot za redovnike ponudile z ustanovitvijo jezuitskih kolegijev, ki so nastali na Dunaju (1551), v Innsbrucku (1562), Gradcu (1573), Leobnu (1585), Ljubljani (1597), Celovcu (1604), Gorici (1615), Trstu (1619) in Judenburgu (1620).⁴⁴ Za naše cistercijane so prišle poleg naštetih ustanov v poštev še benediktinska univerza v Salzburgu, ustanovljena v letu 1623, na kateri se je do jožefinskega časa šolalo nad petdeset cistercijanov,⁴⁵ in visoka šola pri hrvaških pavlinih v Lepoglavi, ki ji je cesar Leopold I. leta 1683 podelil privilegij podeljevanja akademske stopnje iz filozofije in teologije.⁴⁶

Tudi deželni knez se je čutil poklicanega, da v svojih dednih deželah poskrbi za izvajanje sklepov tridentinskega koncila in spodbudi predstojnike samostanov, naj poskrbijo za boljšo izobrazbo svojih sobratov. Deželni knez in kralj Ferdinand I. je leta 1554 naslovil na vse deželne glavarje in vicedome v notranjeavstrijskih deželah pismo z zahtevo, naj bi samostani prispevali za vzdrževanje dunajske univerze in naj bi pošiljali redovnike na študij. Predstojniki samostanov so zatrjevali, da se zavedajo pomena, ki ga ima izobraževanje tako za laike kot za svetno duhovščino in redovnike, niso pa bili navdušeni za predlog glede izobraževanja redovnikov na Dunaju, zato so predstavili še svoj predlog. Navedli so, da so samostani preobremenjeni z izdatki in da morajo dajati tudi prispevek za dunajsko univerzo. Menijo, da bivanje redovnikov zunaj samostanskih zidov v tem času ne bi bilo v korist njihovem redovnemu življenju, vrhu vsega pa so konventi majhni in bi vsakega člana težko pogrešali. Zavedajo se, da bi njihovi sobratje morali imeti višjo izobrazbo, poudarjajo pa, da imajo redovne postojanke šole, v katerih so bodoči redovniki, zlasti še mlajši bratje, deležni osnovne izobrazbe (rudimenta). Predstojniki predlagajo, naj bi posamezni samostani sami organizirali višje študije: poučevala naj bi se teologija in druge potrebne znanosti, ali pa naj vsi samostani nekega reda v deželi ustanovijo skupni študij, kamor naj bi pošiljali najsposobnejše med redovniki. Vsaka redovna postojanka z višjo šolo naj bi imela dva "učena katoliška učitelja", ki naj bi za primerno plačilo poučevala študente biblijo in druge "učenosti". Predstojniki navajajo za primer benediktinske samostane v Zgornji Avstriji, ki so si uredili študij v samostanu Ottobeuren na Bavarskem: ta bi se po kvaliteti lahko primerjal z univerzitetnim študijem. Na tej šoli poučujejo "učeni katoliški" profesorji, h katerim zahaja veliko študentov, čeprav sta v bližini dve ugledni katoliški univerzi, namreč v Ingolstadtu in Freiburgu. Štajerski prelati so npr. predlagali, naj bi si vsi samostani v deželi izbrali eno redovno postojanko, kamor bi pošiljali na študij svoje sobrate. Vladarja so prosili, naj bi pri dunajski univerzi izposloval, da bi ta poslala na izbrano redovno postojanko "učenega, dobrega in glede vere nesumljivega" učitelja, lahko tudi dva. Obljubili so, da bodo poskrbeli za vzdrževanje učitelja in za njegovo plačo, hkrati pa so vladarja prosili, naj bi se od samostanov ne zahteval več prispevek za dunajsko univerzo, da bi mogli tudi ta sredstva uporabiti za vzdrževanje šole in učiteljev. Znano je, da predstojniki samostanov s tem predlogom niso uspeli in da so morali vsako leto še nadalje plačevati predpisani prispevek za dunajsko univerzo,

⁴³ Stična, str. 903.

⁴⁴ F. M. Dolinar, o. c., str. 105.

⁴⁵ V. Redlich, Die Matrikel der Universität Salzburg 1639-1810. Salzburger Abhandlungen und Texte aus Wissenschaft und Kunst. Band V, Salzburg 1935.

⁴⁶ D. Franković, Povijest školstva i pedagogije u Hrvatskoj. Zagreb 1958, str. 43 in 40.

kasneje pa še za zidanje jezuitskega kolegija v Gradcu in za njegovo vzdrževanje.⁴⁷

Svetna in cerkvena oblast sta v drugi polovici 16. stoletja poleg drugega ugotavljali tudi izobrazbeno raven redovnikov ter dajali ustrezna navodila. V letu 1567 je Rim imenoval za legata kardinala Francesca Commendoneja, ki naj bi v sodelovanju s svetno oblastjo urejal verske zadeve v cesarskih deželah in vizitiral redovne skupnosti. Med drugim je bilo predstojnikom naročeno, naj tam, kjer so že bile, zopet uvedejo samostanske šole, v njih pa naj se ne izobražujejo le mladi konventuali, ampak tudi laiki. Samostanske šole naj bi vodili "pobožni učeni katoliški" učitelji. Mladi konventuali naj bi poslušali dve lekciji, eno dopoldne in drugo popoldne; lekcije naj bi pridno ponavljali, da bodo usposobljeni za cerkveno službo in za druga samostanska opravila.⁴⁸ V cistercijskem samostanu Wilhering v Zgornji Avstriji je omenjeni kardinal ob vizitaciji 1569 za vseh devet redovnikov ugotovil, da so slabo izobraženi, nekateri celo popolnoma neizobraženi.⁴⁹ Deželni knez in nadvojvoda Karel II. je zaradi takšnega stanja izdal navodila glede izobraževanja menihov. Iz leta 1581 je ohranjeno navodilo za reinski samostan, matico stiške cisterce. Od opata Jurija Freyseisna med drugim zahteva, naj poskrbi za učitelja, ki bo v samostanu poučeval mlajše brate.⁵⁰

V letu 1593 je koadjutor oglejskega patriarha Janeza Grimanija (1583-1593) in kasnejši patriarh (1593-1616) Francesco Barbaro po naročilu Rima opravil vizitacijo tudi v stiškem in kostanjeviškem samostanu. Iz njegovega zapisnika je razvidna skrb, da bi bili redovniki bolj izobraženi, zato naj bi opati poskrbeli za samostansko šolo in za trajno izobraževanje zlasti mlajših bratov. Za stiškega opata Lavrencija Zupana (1580-1600) je rečeno, da je sicer malo izobražen, da pa je s svojim življenjem dajal zgled drugim. Opat je vzdrževal tudi šolo za dečke, ki jim je dajala poduk v verskih rečeh, jih učila lepega vedenja in glasbe, ter jim posredovala različno znanje, kar bi jim prišlo prav pri cerkveni službi v samostanu. Vsekakor je bil namen te samostanske šole pridobiti si naraščaj, ki ga je prav v tistem času v vseh samostanih tako zelo manjkalo. Pri kosilu in večerji naj bi v samostanu obravnavali katero izmed poglavij iz Benediktove Regule in iz spisov sv. Bernarda, dvakrat na teden pa spise katoliških piscev, ki so se ukvarjali z Lutrovimi nauki. Vizitator je še naročil, naj opat določi bolj izobraženega meniha, ki naj bi skozi vse leto sobratom prebiral iz Biblije ali pa jim razlagal cerkvene očete.⁵¹ Podobna naročila je Francesco Barbaro posredoval tudi kostanjeviškemu opatu Tomažu Jerneju (1593-1597), za katerega pa ni našel pohvalnih besed kakor za opata Lavrencija. Vizitator je še posebej poudarjal, da naj bi opat Tomaž poskrbel za večjo izobrazbo svojih sobratov. Zato naj bi določil dva dneva v tednu, namenjena za razprave, da bi si menihi urili duha in osvojili čim več znanja, ne pa da se predajajo brezdelju.⁵²

⁴⁷ 1554, po 5. avgustu: odgovor Jurija barona Herbersteina, deželnega upravitelja na Štajerskem, in Krištofa Rescha, deželnega vicedoma na Štajerskem, deželnemu knezu Ferdinandu I. na njegovo pismo z dne 5. avgusta 1554, Dunaj (Collectaneum Runense antiquitatum III, str. 629-633, arhiv samostana Rein).

Prim. Stična, str. 262-263.

⁴⁸ Dokument z dne 22. decembra 1567, Dunaj (Collectaneum Runense antiquitatum IV, str. 703-710, arhiv samostana Rein).

Prim. Stična, str. 264-266.

⁴⁹ M. Mayr, Cardinal Commendones Kloster- und Kirchen-Visitation von 1569 in den Diöcesen Passau u. Salzburg. Studien und Mittheilungen aus dem Benedictiner- und Cistercienser-Orden XIV (1893), str. 576-578.

⁵⁰ Prim. Stična, str. 268.

⁵¹ Dokument z dne 31. oktobra 1593 (Acta a parte imperii. Abbazia di Sittich, Nadškofijski arhiv Videm/Udine).

Prim. A. Dimitz, Zur Geschichte der Reformation in Krain. MHVK XVIII (1893), str. 47-59.

A. Dimitz, Geschichte Krains III. Laibach 1875, str. 325-326.

Prim. Stična, str. 426-429.

⁵² J. Gruden, Zgodovina slovenskega naroda, Celovec 1911, str. 806-808.

Tudi vodstvo cistercijanskega reda in njegovi vizitatorji so si prizadevali, da bi bili redovniki čim bolj izobraženi, da bi se ukvarjali s študijem in da bi za študij sposobne sobrate predstojniki samostanov pošiljali na študijske ustanove. Reinski opat Jurij Freyseisen, vizitator naših cisterc, je ob svojih obiskih to vedno znova poudarjal. Ko je v letu 1597 obiskal kostanjeviški samostan, je od opata zahteval, naj enega izmed svojih sobratov šola pri graških jezuitih. Enako zahtevo je postavil leta 1580 tudi v Vetrinju, hkrati pa je opatu Adamu naročil, naj med sobrati izbere primerne redovnika, ki bi mlajše brate poučeval v osnovah gramatike (in grammaticalibus rudimentis). Mišljen je seveda pouk latinskega jezika, ki naj bi ga redovniki dobro obvladali, kar so vizitatorji radi poudarjali.⁵³ Omenimo naj, da je reinski opat Wolfgang že v letu 1492 naročil stiškem opatu Tomažu, naj bi se njegovi sobratje sestajali dvakrat tedensko na pogovore. Najprej naj bi se pogovarjali v latinskem jeziku, nato pa v nemškem (in vulgari).⁵⁴ Tudi stiški opat Lavrencij se je dobro zavedal pomena izobraževanja mladih ljudi in sobratov, zlasti še mlajših. Zato je skrbel za samostansko šolo, ki je imela v stiškem samostanu že dolgo tradicijo. Vemo, da si je večina redovnikov iz tega samostana pridobila v 16. stoletju osnovno znanje tu, kar je izrecno rečeno za že omenjenega "učenega in razgledanega" stiškega cistercijana Lavrencija Lombarda.⁵⁵ Vemo, da je reinski opat Jurij ob svoji vizitaciji Stične v letu 1597 opatu Zupanu naročil, naj poskrbi za "učenega" učitelja, ki naj bi bil štiri ure na dan na razpolago mlajšim redovnikom.⁵⁶

Z ustanovitvijo graške jezuitske univerze (1585) so tudi za naše samostane nastale boljše možnosti za izobraževanje redovnikov. Omenili smo že, da sta svetna in cerkvena oblast že pred letom 1585 vzpodbujali predstojnike naših cisterc, naj pošiljajo nekatere izmed svojih sobratov na ustrezne šole, kjer si bodo pridobili višjo izobrazbo. Cistercijani, ki so jih opati naših samostanov pošiljali na študij h graškim jezuitom, so ponavadi prebivali v dvoru reinskega samostana v Gradcu, kjer so imeli reinski opati vselej nekaj svojih sobratov, ki so študirali pri jezuitih. Bivanje študentov v reinskem dvoru je bilo cenejše in redovniki bi mogli tu lažje izpolnjevati svoje dolžnosti cistercijanskega redovnika. Vemo, da je bilo prošelj za sprejem več, kot pa je bilo za to možnosti. Zato so reinski opati sprejem študentov iz drugih samostanov večkrat odklanjali, ti pa so nato zaprosili za sprejem v jezuitski Ferdinandeum. Ko je stiški opat Lavrencij v letu 1592 prosil reinskega opata Jurija, naj bi sprejel pod streho reinskega dvora njegovega profesa Gregorija Aleksija, kasnejšega kostanjeviškega opata (1619-1620/21), je opat Jurij prošnjo odklonil z zanimivo utemeljitvijo, da je tudi on sam svoje konventuale, ki študirajo pri jezuitih, raje poslal v jezuitski kolegij, češ da je to zanje bolj koristno, saj bi imeli v reinskem dvoru več možnosti za kratkočasje. Študenta, ki je bival v jezuitskem kolegiju, so morali opati opremiti s knjigami, obleko in posteljnino, kar je po besedah rektorja kolegija veljalo leta 1592 šestdeset tolarjev.⁵⁷ Za Gregorija Aleksija vemo, da je študiral pri jezuitih v letih 1592-1594.⁵⁸ V letu 1594 najdemo na študijih pri jezuitih tudi stiškega profesa Gregorja Glaviča, ki se kot član

Dokument z dne 28. septembra 1593 (Sam. A II, fasc. 28, Arhiv Republike Slovenije Ljubljana). Prim. Kostanjevica, str. 322-324.

⁵³ Vizitacijski zapisnik z dne 20. maja 1597, Kostanjevica (B XIV, 29, arhiv samostana Rein).

Vizitacijski zapisnik z dne 24. aprila 1580, Vetrinj (B XIII, arhiv samostana Rein).

⁵⁴ Vizitacijski zapisniki z dne 23. januarja 1492, Stična (orig. perg. listina v B lat. 9, arhiv samostana Rein).

Prim. Stična, str. 240-242.

⁵⁵ Glej str. 5.

⁵⁶ Vizitacijski zapisnik z dne 22. maja 1597, Stična (B lat. 9, arhiv samostana Rein).

Prim. Stična, str. 440-442.

⁵⁷ Collectaneum Runense antiquitatum V, str. 464-465 (arhiv samostana Rein).

⁵⁸ Pismo z dne 26. februarja 1594, Stična (ibidem, str. 466)

Prim. Stična, str. 406-407.

konventa omenja že leta 1578.⁵⁹ Konec 16. stoletja se je pri graških jezuitih šolal še stiški menih Jurij Urbanič, doma iz Šempetra pri Gorici. Gotovo mu je tudi njegova izobraženost pripomogla do časti opata v kostanjeviškem samostanu (1603-1618), kar velja za njegovega sobrata in naslednika, že omenjenega Gregorija Aleksija.⁶⁰ Leta 1603 so Urbaniča zaradi njegovih vrlin in izobraženosti predlagali za stiškega opata. Zanj je rečeno, da je obdarjen z duševnimi vrlinami in izveden v teologiji, da je bil odličen študent pri graških jezuitih, med drugim dober latinist, da je slovenski pridigar, po potrebi pa pridiga tudi v nemškem jeziku, medtem ko je večšč tudi italjanskega jezika.⁶¹ Opazimo lahko, da je v naslednjih dveh stoletjih igrala izobraženost v obeh naših cistercah pomembno vlogo pri izbiri kandidata za službo opata. V 18. stoletju so imeli največ možnosti za predstojniško mesto resda menihi plemiškega rodu, vendar so morali imeti čim višjo izobrazbo.

V 17. stoletju in vse do druge polovice 18. stoletja se svetna oblast skorajda ni vmešavala v izobraževanje redovnikov. Za dvig izobrazbene ravni redovnikov so si prizadevala redovna vodstva in vizitatorji ter predvsem opati iz reinskega samostana, kajti do konca 16. stoletja so opravljali službo generalnih vikarjev. Opat Matija Gülger je ob svojem obisku v vetrinjskem samostanu leta 1608 od redovnega vodstva zahteval, naj posveča posebno skrb mlajšim bratom. V samostanskem poslopju naj bi jim odredili posebno miren kraj, da bodo mogli pod vodstvom magistra novincev nemoteno študirati. Magister naj bi jih dopoldne in popoldne poučeval "in humanioribus".⁶² V letu 1623 je stiško opatijo vizitiral reinski opat Matija Gülger (1605-1628) in je naročil, naj kantor in njegov pomočnik poučujeta mlajše brate v koralnem petju, magister novincev pa jim mora razložiti redovna pravila. Opat naj bi tudi izbral učitelja, ki bo mlajše brate vodil tako, da bodo napredovali v izobrazbi in da bodo svoje znanje utrjevali s ponavljanjem.⁶³ Vizitator Ignacij Krafft, opat Lilienfelda (1622-1638), je stiškemu opatu Janezu Anžlovarju (1628-1638) ob vizitaciji leta 1630 dal smernice za sprejem kandidatov za redovniški poklic in za njihovo izobrazbo. Opozarja ga, naj bo pri izbiri novincev preudaren in naj ne sprejme povsem neizobraženih, ki ne bi znali ne brati ne pisati, pri čemer misli seveda predvsem na tiste, ki bodo sprejeti kot bratje laiki - konverzi, njihova naloga pa je bila zlasti fizično delo. Vizitator opozarja na pomen, ki ga ima za redovno skupnost izobraženost njenih članov. Zato opatu naroča, naj izbere za novince poštenega magistra, ki jih bo učil "strahu božjega, koristnih znanosti in redovnih pravil". Novinci naj bi se po možnosti naučili na pamet Regulo, redovna pravila ter ves psalterij, himne in antifone, ki jih pojejo skozi vse leto. Vsi redovniki naj bi se ukvarjali s študijem, pisali in gojili naj bi latinski jezik, mlajši bratje pa naj bi se pogovarjali le v latinščini. Opat naj bi poskrbel, da bo imel na študiju vedno vsaj dva redovnika, ko bo konvent številnejši, pa naj ima, pač glede na materialne možnosti, na študijih pet ali šest mlajših bratov.⁶⁴ Tudi vizitator Mihael Schnabel, opat Heiligenkreuza (1637-1658), je stiškega opata Ruperta Eckarta (1638-1644) opozarjal na prepotrebno izobraževanje redovnikov; Mihaelu so v tem sledili tudi kasnejši vizitatorji.⁶⁵ Podobne zahteve so vizitatorji postavljali tudi kostanjeviškemu opatom. Ko je v

⁵⁹ Stična, str. 893.

⁶⁰ Stična, str. 906-907.

⁶¹ Dokument z dne 20. aprila 1603 (B XIX, 23, arhiv samostana Rein).
Prim. Stična, str. 486.

⁶² Vizitacijski zapisnik z dne 14. aprila 1608 (B XIII, arhiv samostana Rein).

⁶³ P. Pucelj, *Idiographia*, str. 129-130 (Arhiv Republike Slovenije Ljubljana).
Prim. Stična, str. 491.

⁶⁴ Vizitacijski zapisnik z dne 30. avgusta 1630, Stična (P. Pucelj, *Idiographia*, str. 133-146).
Prim. Stična, str. 514-519.

⁶⁵ Vizitacijski zapisnik z dne 5. avgusta 1640, Stična (P. Pucelj, *Idiographia*, str. 148-158).
Prim. Stična, str. 547-550.

letu 1644 reinski opat Baltazar Stieber (1643-1673) obiskal našo cisterco pod Gorjanci, je glede izobraževanja in študija dal opatu Juriju Zagošenu (1638-1664) vrsto naročil. Od mlajših menihov zahteva, naj se pogovarjajo v latinskem jeziku, v tem pa naj jim bodo za zgled starejši patri. Od opata zahteva, naj pošilja na visoke študije tiste, ki so po njegovem mnenju za to sposobni. Sicer pa naj bi se vsi menihi v samostanu posvečali študiju. V zimskem času naj bi opat poskrbel za osvetlitev prostorov s svečami, da bi po besedah vizitatorja redovniki ne zapravljali časa s spanjem in brezdeljem, ampak da bi pridno študirali.⁶⁶ Podobne zahteve moremo zabeležiti tudi za naslednja obdobja. Tako je npr. reinski opat Placid Mally (1710-1745) ob vizitaciji kostanjeviškega samostana v letu 1719 opatu naročil, da naj prior spodbuja talentirane sobrate k študiju.⁶⁷

Omenimo naj, da so opati avstrijskih in naših samostanov zavrnil predlog, ki naj bi ga obravnavali na zasedanju generalnega kapitlja leta 1651: ustanovili naj bi skupen noviciat za vse redovne postojanke. Predlagali pa so ustanovitev skupnega študijskega seminarja, za kar so opati nekaterih samostanov že obljubili svoj denarni prispevek. Generalni kapitelj je predlog za ustanovitev skupnega noviciata in klerikata odobril, nadzor nad njim pa je poveril opatu Heiligenkreuzu, vendar do uresničitve te zamisli ni prišlo.⁶⁸

V 17. in 18. stoletju so cistercijani iz naših samostanov študirali doma, v Ljubljani, Gorici, Celovcu, na Dunaju in v Reinu, največ pa pri graških jezuitih. Redovniki, ki so študirali v Gradcu, so večinoma bivali v reinskem dvoru. V 17. stoletju je pri graških jezuitih študiralo osem stiških redovnikov, v naslednjem stoletju pa devet. Za Dominika Brogiolija iz Gorice in Bernarda Erjavca iz Radgone vemo, da sta živela v jezuitskem kolegiju.⁶⁹ Kostanjeviški profesori so poleg študija pri ljubljanskih jezuitih absolvirali študij tudi pri graških jezuitih. V 18. stoletju je bilo osem redovnikov v Gradcu, trije od teh so študirali tam v času ukinitve samostana.⁷⁰ Tudi drugi bližnji cistercijanski samostani so pošiljali svoje študente v Gradec. Tako je imel vetrinjski opat v letu 1721 v Gradcu dva konventuala, naslednjega leta pa je reinskega opata prosil za sprejem še tretjega.⁷¹ V letu 1711 je imel v reinskem dvoru tri konventuale opat Martin Pranmayer iz štajerske cisterce Neuberg, leta 1741 pa je Jožef Eysen, opat samostana Schlierbach, prosil reinskega predstojnika za sprejem enega izmed svojih profesorov.⁷² Zanimiva je usoda Placida Praherja iz cisterce Wilhering v Zgornji Avstriji. Leta 1734 je študiral pri graških jezuitih, a se po obisku v svojem samostanu ni hotel vrniti v Gradec, ker mu njegovi predstojniki niso dovolili doseči naslov bakalavreata ali magisterija. Navaja, da predstojniki samostanov v Zgornji in Spodnji Avstriji ne dovolijo, da bi si njihovi sobratje pridobili naslov doktorja, češ da previsoka izobrazba povzroča v konventih nevšečnosti. Samo opat samostana presvete Trojice v Dunajskem Novem mestu je po zatrjevanju Praherja dovolil svojim konventualom, da bi poskušali doseči doktorat.⁷³

⁶⁶ Vizitacijski zapisnik z dne 22. aprila 1644, Kostanjevica (B XIV, 29, arhiv samostana Rein). Prim. Kostanjevica, str. 376-377.

⁶⁷ Vizitacijski zapisnik z dne 29. aprila 1719, Kostanjevica (B XIV, 29, arhiv samostana Rein). Prim. Kostanjevica, str. 421-422.

⁶⁸ A. Pexa, *Das Generalkapitel des Jahres 1651 und die österreichischen Cistercienserklöster* (Cistercienser Chronik XL (1928), str. 100). Prim. Stična, str. 459-463.

⁶⁹ Stična, str. 915-916.

⁷⁰ Kostanjevica, str. 489.

⁷¹ Pismo iz časa pred 27. septembrom 1721 (Regesta Runae intermonastica, št. 3736 in 3637, arhiv samostana Rein).

Pismo z dne 22. avgusta 1722, Vetrinj (ibidem, št. 3757).

⁷² 1711: B lat. III, arhiv samostana Rein.

Pismo iz časa pred 12. decembrom 1741 (Regesta Runae intermonastica, št. 4315, arhiv samostana Rein).

⁷³ Pismo z dne 22. avgusta 1734, Wilhering (Rokopis 137/10, št. 212 in 214, arhiv samostana Rein).

Prim. dokument z dne 29. julija 1736, Wilhering (Regesta Runae intermonastica, št. 4098, arhiv samostana Rein).

Kar precejšnje število cistercijanov je privabila na študij benediktinska univerza v Salzburgu, ustanovljena v letu 1623, kjer so običajno bivali v benediktinskem konviktu. V letu 1696 je pri benediktincih študiralo kar šestdeset redovnikov, med njimi trije iz stiškega konventa.⁷⁴ Leta 1734 je v stiškem samostanu opravil redovne zaobljube Ljubljčan Jožef Ulrik Radič, sin Franca Ludvika Radiča, doktorja obojega prava in ljubljanskega sindika. Ob sinovih zaobljubah se je oče obvezal, da bo dal sina za štiri leta na lastne stroške študirat na benediktinsko univerzo. V času študija naj bi sin z redovnim imenom Alberik bival v kateri od tamkajšnjih redovnih hiš ali pa v benediktinskem kolegiju. Opat pa se je obvezal, da njegov samostan ne bo od Radičeve družine terjal ničesar, kar bi sicer moral dobiti iz njegove dediščine.⁷⁵

Jeziuskim šolam so postale v Avstriji močan konkurent šole pavlinov. Odlična šola je bila gimnazija in kasneje visoka šola pavlinov v Lepoglavi na Hrvaškem. Njihova gimnazija s šestimi razredi in s poukom retorike je bila vse do ustanovitve jeziuske gimnazije v Zagrebu (1607) edina visoka šola na Hrvaškem. V letu 1656 so pavlini začeli poučevati še filozofijo, leta 1683 pa še teologijo. Tega leta je namreč cesar Leopold I. dal pavlinom privilegij, po katerem so smeli svojim študentom podeljevati akademske stopnje iz filozofije in teologije.⁷⁶ Na tej šoli je leta 1723 študiral teologijo kasnejši kostanjeviški opat Aleksander Taufferer (1737-1760), ki je pred tem poslušal filozofijo pri ljubljanskih jezuitih.⁷⁷ Znana je bila še šola pavlinov na Dunaju, kjer so se šolali tudi nekateri člani cistercijanskih konventov. Tako se je Benedikt Hell, opat samostana presvete Trojice v Dunajskem Novem mestu (1729-1746), odločil, da bo nekatere izmed svojih bratov dal študirat na Dunaj, o tem pa je razmišljal tudi reinski opat Placid Mally (1710-1745).⁷⁸

Proti sredini 18. stoletja so hoteli benediktinci v Št. Lambertu na Zgornjem Štajerskem ustanoviti akademijo v Mannersdorfu pri Dunaju, namenjeno ne le benediktincem, ampak tudi drugim redovom. Zato je profes Oton obiskoval predstojnike samostanov, da bi jih za ta načrt pridobil. Opati naj bi se pisno zavezali, da bodo pošiljali svoje konventuale na študij tja. Vetrinjski opat Benedikt je sicer podpisal izjavo, a s pridržkom, da jo more preklicati, če bi reinski opat Placid kot generalni vikar menil, da opati svojih profesov na omenjeno akademijo naj ne bi pošiljali. Vetrinjski opat je tudi izrazil mnenje, da cistercijani potrebujejo drugačno šolo kot drugi redovi in da je zanje najboljša univerza v Gradcu, kjer prejemale "znanost in redovno disciplino" tudi v reinskem dvoru.⁷⁹

Omenili smo že, da so cistercijanski opati v 18. stoletju radi pošiljali svoje sobrate na študij h graškim jezuitom in da so študentje večinoma bivali v reinskem dvoru. Študij pri jezuitih je bil zelo drag in študente je bilo treba primerno opremiti, zato zlasti samostani z manjšimi dohodki in tisti, ki so bili zadolženi, niso mogli izpolnjevati dolžnosti glede izobraževanja svojih članov, kot so jim to naročali vizitatorji. Naj navedemo, da so v letu 1692 jezuiti zahtevali za petletno šolanje po tisoč goldinarjev za enega konventuala.⁸⁰ Zato je začel reinski opat Placid Mally (1710-1745) razmišljati o ustanovitvi hišnega študija v svojem samostanu. V letu 1740 je sporočil stiškemu opatu, ki je imel v letih od 1737 do 1740 na študiju v Gradcu tri konventuale, na Dunaju pa

⁷⁴ Prim. Kostanjevica, str. 98.

⁷⁵ Stična, str. 785-786.

⁷⁶ D. Franković. Povijest školstva i pedagogije u Hrvatskoj, Zagreb 1958, str. 43 in 40. Prim. Varaždinska gimnazija 1636-1936. Varaždin 1937.

⁷⁷ Razvidno iz rokopisa št. 307 Narodne in univerzitetne knjižnice v Ljubljani. Glej tudi rokopisa 243 in 258 (ibidem).

⁷⁸ Pismo z dne 10. oktobra 1739, Rein (Regesta Runae intermonastica, št. 4227, arhiv samostana Rein).

Pismo z dne 21. oktobra 1739, Dunajsko Novo mesto (ibidem, št. 4228).

⁷⁹ Pismi z dne 14. julija in 10. avgusta 1742 (Rokopis 137/11, št. 200 in 201).

⁸⁰ Pismo z dne 24. junija 1692, Reichenau (Rokopis 137/6, št. 4, arhiv samostana Rein).

enega, da namerava začeti s hišnim študijem v Reinu, ker meni, da bo za življenje mladih redovnikov boljše bivanje v Reinu, ter pristavlja, da je za redovnike bolje, če so znotraj samostanskih zidov neuki, kot da bi bili učeni med laiki. Zanimivo je še neko drugo pismo istega opata opatu Viljemu, v katerem pravi, da imajo stiški profesori, ki prebivajo v njegovem dvoru v Gradcu, navado vpiti, češ da niso reinski profesori, ampak le gostje, in da jim je zato dovoljeno živeti bolj sproščeno. Opat tudi navaja, da stiški profesori radi zapuščajo reinski dvor in hodijo na obisk v tuje hiše.⁸¹ Opat Placid je svojo namero uresničil v letu 1745, študij pa ni bil namenjen le domačim menihom, ampak tudi redovnikom iz drugih cisterc. Že v prvem študijskem letu je bilo na filozofskem študiju sedem menihov, med njimi tudi stiški profesor Leopold Vogl, doma z Dunaja, ki je v letih 1745-1747 študiral filozofijo, nato pa 1747-1748 teologijo.⁸² Cistercijani pa so se v Reinu pripravljali tudi na izpite pri graških jezuitih in leta 1747 se je omenjeni Leopold Vogl skupaj s štirimi reinskimi profesori pripravljati na obrambo tez, ki jih je branil pred jezuitskimi profesorji.⁸³ V Reinu sta študirala še Aleksander Kastner (1750-1752) in Frančišek Ksaverij baron Taufferer, kasnejši stiški opat (1764-1784), v letih 1751-1752.⁸⁴ Zanimivo je, da je v letih 1753-1754 študiral pri graških jezuitih Štefan Janeček, sin Janeza, znamenitega izdelovalca orgel iz Celja, živel pa ni v reinskem dvoru, kot je bilo v navadi, ampak v jezuitskem konviktu.⁸⁵

Za nekatere kostanjeviške redovnike je znano, da so začetne študije absolvirali pri ljubljanskih jezuitih, nato pa nadaljevali teološki študij v Gradcu ali pa v samostanu, kar velja tudi za nekatere stiške profesore. Pri jezuitih v Gorici so v 17. in 18. stoletju študirali trije stiški profesori. Tako je baron Jožef Wintershoffen v letih 1693-1696 študiral tam filozofijo, Ferdinand Pilpach (profesor 1736) je najprej študiral v Gorici, nato pa je nadaljeval študij v Gradcu, medtem ko je Frančišek Pilpach (duhovnik 1759) študiral v Ljubljani in Gorici.⁸⁶ Za Antona barona Gallenfelsa z Bleda, kasnejšega stiškega opata (1688-1719), se navaja, da je študiral v Ljubljani in Gradcu pa tudi pri jezuitih v Celovcu.⁸⁷ Zanimiva je študijska pot stiškega profesora Rudolfa barona Zierhaimba z gradu Hmeljnik pri Novem mestu. Obiskoval je v letu 1746. ustanovljeno frančiškansko gimnazijo v Novem mestu, nato pa študiral v Ljubljani in v domačem samostanu, kjer je končal teološki študij.⁸⁸ Po razpustitvi konventa 1784 je bil v letih 1797-1802 novomeški prošt.⁸⁹

V 18. stoletju so visoko izobrazbo dosegali v prvi vrsti menihi iz vrst plemstva in nekateri izmed njih so postali opati v obeh dolenjskih cistercah. Leta 1738 je stiški opat Viljem Kovačič (1736-1764) poslal na Dunaj študirat Antonija barona Gallenfelsa z Bleda. Študiral je do leta 1740.⁹⁰ V drugi polovici stoletja se kot študenta na Dunaju navajata stiška profesora in plemiča: Sigismund Ursini grof Blagaj z gradu Boštanj pri Žalni ter Wolfgang grof Liechtenberg z gradu Ortnek. Oba sta začetne študije opravila pri ljubljanskih jezuitih; prvi je nato študiral na Dunaju teologijo in oboje pravo (1764-1765), drugi pa je najprej študiral na Dunaju, nato pa na rimskem Germaniku (1765-1768).⁹¹ Zadnja kostanjeviška opata Leopold pl. Buseth (1760-1772) in Aleksander

⁸¹ Pismo z dne 7. marca 1740, Gradec (A lat. X, arhiv samostana Rein).
Prim. Stična, str. 750-752.

⁸² Pismo z dne 28. januarja 1746, Stična (A lat. X, arhiv samostana Rein).

⁸³ A. Lehr, *Diarium Runense 1746-1747*, arhiv samostana Rein.
Glej Stična, str. 752.

⁸⁴ Stična, str. 752-753.

⁸⁵ Stična, str. 753.

⁸⁶ Stična, str. 942-943, 931 in 931-932.

⁸⁷ Stična, str. 634.

⁸⁸ Stična, str. 944.

⁸⁹ Prim. F. M. Dolinar, *Prošči novomeškega kapitlja 1493-1993*. Novo mesto 1993, str. 118-119.

⁹⁰ Stična, str. 918.

⁹¹ Stična, str. 914 in 926.

Haller baron Hallerstein (1772-1786) sta dosegla čast doktorata. Leopold je študiral najprej pri ljubljanskih jezuitih, nakar ga je hotel njegov opat Aleksander baron Taufferer poslati na študij teologije na Collegium Apollinare, vendar mu to ni uspelo. Leopold je nato končal študij teologije v Gradcu, kjer je 1744 dosegel tudi doktorat.⁹² Zadnja opata stiškega in kostanjeviškega samostana in dva profesa stiške opatije sta absolvirala študij na znamenitem Collegium Germanicum-Hungaricum, ki so ga vodili jezuiti in na katerem je z "nemško" govorečega območja študiralo do konca 18. stoletja nad štiri-deset cistercijanov.⁹³ V letih 1736-1742 je na Germaniku študiral Marijan baron Rasp iz Dragomlja, v letih 1765-1768 pa je tamkajšnji študij absolviral zgoraj omenjeni Wolfgang grof Liechtenberg.⁹⁴ Znamenito rimsko univerzo sta končala tudi zadnji stiški in kostanjeviški opat. Frančišek Ksaverij baron Taufferer (1764-1784) je po študiju filozofije pri graških jezuitih v letih 1752-1756 študiral v Rimu in je sprva v samostanu predaval teologijo. Germanik pa je končal tudi Aleksander Haller baron Hallerstein, ki mu je njegov opat Leopold Buseth prav tako zaupal predavanja iz teologije domačim redovnikom.⁹⁵ Izjemo v tem času predstavlja stiški profes Viljem Markovič, doma s Planine pri Rakeku, ki je v letih 1738-1740 študiral pri graških jezuitih in študij zaključil z doktoratom.⁹⁶

Od sredine 18. stoletja naprej se je svetna oblast vedno bolj vmešavala v življenje redovnikov. Tako je omejevala število novincev in predpisovala študij. Marija Terezija je od večjih konventov npr. zahtevala, naj imajo na študiju vedno dva člana, kar sta nedvomno vsaj delno upoštevala opata obeh cisterc na Dolenjskem. Leta 1754 pa je notranjeavstrijska vlada od predstojnikov samostanov zahtevala, naj pošljejo sobrate za dve leti na študij filozofije h graškim jezuitom.⁹⁷ Tik pred razpustitvijo večine cistercijanskih samostanov (1775) je vlada zahtevala, naj posamezni redovi ustanovijo t. i. generalni študij za vse svoje postojanke, po možnosti v glavnem mestu dežele. Cesar Jožef II. pa je šel v svojih reformnih zahtevah še dlje in je ukinitel t. i. hišne študije - takšnega je od 1745 do 1771 npr. vodil reinski opat Marijan Pittreich (1745-1771) - ter škofijske seminarje in za vse predpisal enoten študij v generalnih seminarjih, ki naj bi jih vzdrževal verski sklad.⁹⁸

ZUSAMMENFASSUNG

Das Bildungsprozeß und die Bildung bei den Zisterziensern unter besonderer Berücksichtigung der Abteien von Stična und Kostanjevica

Das Ausbildungsniveau der Zisterzienser war in ihrer ersten Zeit nicht besonders hoch, eine gründlichere Bildung hatten in erster Linie diejenigen, die aus dem Benediktinerorden übertraten oder die sich weltlich gebildet hatten vor dem Eintritt in den Orden. Gemäß der Forderung der Kirche nach einer höheren Bildung für die Geistlichkeit und der Gründung von Schulen sorgten die Zisterzienser seit dem Ende des 12. Jahrhunderts besser für die Bildung der Ordensangehörigen, teilweise auch angeregt durch die Konkurrenz zweier Bettelorden: der Dominikaner und der Minderen Brüder, die in der Welt wirkten und unter deren Angehörigen sich viele durch ihre

⁹² *Catalogus confratrum in monasterio B. M. V. penes Landstrass in Carniolia actu viventium* (s. d.: 1757 ali 1758 v B XIV, 19, arhiv samostana Rein).

⁹³ J. Benkovič, *Kranjski bogoslovci v Rimu* (Izvestja muzejskega društva za Kranjsko VIII (1898), str. 61-62).

⁹⁴ Stična, str. 934 in 926.

⁹⁵ J. Benkovič, o. c., str. 71-72.

⁹⁶ Stična, str. 750 in 927.

⁹⁷ Dokument pred 16. februarjem 1754 (Regesta Runae intermonastica, št. 4566, arhiv samostana Rein).

⁹⁸ L. J. Lekai, *Geschichte und Wirken der Weissen Mönche. Der Orden der Cistercienser*. Köln 1958, str. 183.

Bildung und Gelehrsamkeit einen Namen gemacht hatten. Im Jahre 1237 erlaubte die Ordensleitung dem Kloster Clairvaux, das in der ersten Hälfte des 12. Jahrhunderts vom berühmten hl. Bernhard geleitet wurde, im Pariser Ordenshaus die Gründung eines Studienhauses für die an der Pariser Universität studierenden Kleriker aus dem Orden. Diesem Kollegium folgten bald etliche andere Studienhäuser in ganz Europa. Im Jahre 1385 gründete der Orden das Kollegium des hl. Nikolaus in Wien, in dem die an der Wiener Universität studierende Zisterzienser wohnten.

Bis zur Gründung der Jesuitenuniversität im Graz (1585) wurden die Angehörigen der slowenischen Zisterzienserklöster hinter Klostermauern ausgebildet, nur wenigen waren die höchste Ausbildung ermöglicht bzw. ein Studium an der Wiener Universität zugänglich. Die erste Angabe über Studenten aus Stična in Wien stammt aus dem Jahre 1443, zwischen 1443 und 1468 studierten fünf Mönche aus Stična in Wien, darauf fehlt es bis 1494 an Angaben. Wirtschaftlicher Niedergang wegen der Türkeneinfälle machten den Äbten die Entsendung von Mitbrüdern zum Studium unmöglich. In den Jahren 1494 bis 1517 studierten dann noch einige Mönche aus Stična in Wien. Im Jahre 1525 wurde das Kollegium des hl. Nikolaus aufgelöst, was die Studienmöglichkeit in Wien verminderte. Übrigens hatten alle slowenischen Klöster seit jener Zeit bis zum Ende des 16. Jahrhunderts sehr wenige Berufe. Mit der Gründung des Jesuitenkollegs in Graz (1573) und der Jesuitenuniversität (1585) öffneten sich den Zisterziensern neue Möglichkeiten. Von nun an, bis zur Auflösung der Klöster, wurden viele Mönche aus den unterkrienerischen Klöstern in Graz ausgebildet, wo sie entweder im Reinerhof zusammen mit Studenten aus Rein und Professoren aus anderen Zisterzienserklöstern lebten oder im Jesuitenkonvikt.

Während sich im 16. Jahrhundert die weltliche und kirchliche Obrigkeit auch mit der Bildung von Mönchen beschäftigte, blieb die Sorge darum im 17. Jahrhundert und bis zur Mitte des 18. Jahrhunderts ausschließlich auf den Schultern der Ordensleitung. Den Vorstehern der Klöster wurde von den Visitatoren dauernd die Sorge um die Bildung der Mitbrüder ans Herz gelegt, sei es hinter Klostermauern oder an höheren Schulen außerhalb der Klöster. Im erwähnten Zeitraum besuchten die slowenischen Zisterzienser meist die Universität Graz, in geringerem Maße die in Wien, seit 1623 kam für sie auch die Benediktineruniversität in Salzburg in Betracht und seit 1683 ausnahmsweise auch die Hochschule der Pauliner in Lepoglava. Mit der Entstehung der Jesuitenkollegien in Ljubljana (1597), Klagenfurt (1604) und Görz (1615) waren noch weitere Studienmöglichkeiten gegeben. Das im Jahre 1745 eröffnete Hausstudium im Kloster Rein erhöhte das Bildungsniveau von vielen Mönchen aus Stična.

Im 18. Jahrhundert gab es in den beiden Zisterzienserklöstern in Unterkrain einige Mönche mit der höchsten möglichen Bildung. Sie kamen aus dem Adel und übernahmen bald nach dem Studienende wichtige Ämter in ihren Klöstern. In den Jahren 1736 bis 1768 besuchten nämlich drei Mönche aus Stična und ein Mönch aus Kostanjevica das berühmte Freiherr von Germanicum in Rom, hier studierte auch der letzte Abt von Stična Franz Xaver Taufferer (1764-1784) und der letzte Abt von Kostanjevica Alexander Haller Freiherr von Hallerstein (1772-1786). Seit der Mitte des 18. Jahrhunderts mischte sich die weltliche Obrigkeit immer intensiver auch in Ordensangelegenheiten ein, so wurde z. B. die Zahl der Novizen beschränkt und für alle Mönche ein Studium vorgeschrieben. Im Jahre 1775 forderte die Regierung, alle Orden müßten ein sg. Generalstudium für alle ihre Klöster einrichten, nach Möglichkeit in der Landeshauptstadt. Kaiser Joseph II. verbot das sg. Hausstudium und Diözesanseminare und schrieb für alle ein einheitliches Studium in Generalseminaren vor.

DUŠAN KOS

Javni notariat in notarski instrument na Kranjskem do uvedbe državnega notarskega reda leta 1512

Pojav javnih notarjev na Kranjskem, ki je s sredinsko lego med mediteranskim (romanskim) in alpskim (slovansko-germanskim) območjem in mešanimi kulturnimi, gospodarskimi, manj pa pravnimi sistemi, sodila v srednjem veku v pravnoustavni in družbeni ustroj nemškega kraljestva/cesarstva, sproža zanimive pravne diskurze. V prvi vrsti gre za vprašanje širjenja kanonskega oz. rimskega prava v cerkveno sodstvo in upravo zunaj Italije in za delovanje javnih notarjev v posvetnih krogih na območju prevladovanja v osnovi bavarsko-avstrijskega običajnega prava za meščanstvo in plemstvo. Iskanje sledov javnega notariata v kranjskih listinah iz 13. in 14. stoletja je problem infiltracije zahodnih pravnih, listinskih in splošnih kulturnih vplivov v vsakdanjem življenju. Problemi, ki jim v razpravi posvečam pozornost, so tudi znaki delovanja javnih notarjev in pojav notarskih instrumentov na Kranjskem do uvedbe državnega notarskega reda leta 1512, identifikacija notarjev, njihov izvor, pristojnosti, vprašanje uradniškega ali svobodnega udejstvovanja in pomena javne vere. Rezultati raziskave v mnogočem spreminjajo starejše hipoteze, da je bil javni notariat na Slovenskem značilnost beneške Istre in deloma Goriške in Krasa, v notranjosti pa naj bi bil v srednjem veku rariteta.¹

Definicije, primerjave, terminologija

Nesporno je, da je javni notariat mednarodni pojav italijanskega izvora, ki se je razvijal od antike naprej in dobil okoli leta 1200 trdno obliko v Italiji, nato pa tudi v neromanskih deželah, na Nemškem npr. od konca 13. stoletja.² Listina javnega notarja

¹ Med novejšimi deli, ki zadevajo instrumente ali pečatne listine na današnjem slovenskem ozemlju, velja omeniti dve: za javni notariat z obsežnim seznamom (zlasti italijanskih del D. DAROVEC, Notarjeva javna vera. Notarji in vicedomini v Kopru, Izoli in Piranu v obdobju beneške republike (Knjižnica Annales 7, Koper - Capodistria 1994); za pečatne listine z literaturo D. KOS, Pismo, pisava, pisar. Prispevek k zgodovini kranjskih listin do leta 1300 (Gradivo in razprave Zgodovinskega arhiva Ljubljana 14, Ljubljana 1994). Starejše literature, ki se dotika notariata na Slovenskem, je malo: S. VILFAN, Odvetništvo na Slovenskem in ljubljanska odvetniška zbornica do razširitve zborničnega območja na jugoslovansko Slovenijo. Pravnik, revija za pravno teorijo ter sodno, upravno in gospodarsko-pravno prakso 23 (1968), št. 9-10, 24, 34, 36, 46-47 (predvsem za 18. in 19. stoletje); Isti, geslo "notar" v Enciklopediji Slovenije 8 (Ljubljana 1994), 1-2; Isti, Rechtsgeschichte der Slowenen bis zum Jahre 1941 (Grazer Rechts- und Staatswissenschaftliche Studien 21, Graz 1968), 105-106, 151, 223; S. VILFAN - B. OTOREPEC, Les archives notariales en Yougoslavie. Archivum 12 (1962), 105-120 (članek je pregled javnega notariata v nekdanji Jugoslaviji in usmerjen v Istro, Dalmacijo in črnogorsko primorje; celinskega slovenskega ozemlja se dotika le na str. 113-114).

² Splošno o notariatu in instrumentu, posebej na Nemškem in v srednji Evropi, z najpomembnejšo literaturo gl. v: K. S. BADER, Rechtswahrzeichen in Notarssigneten (Forschungen zur Rechts- und Kulturgeschichte XI: Festschrift Herman Baltl zum 60. Geburtstag, izd. K. Ebert, Innsbruck 1978), 15 sl.; O. REDLICH, Privaturkunden des Mittelalters (Urkundenlehre von W. Erben, L. Schmitz-Kallenberg, O. Redlich, III., München u. Berlin 1911), 209-231. Zelo uporaben in natančen pregled notariata po svetu vsebuje zbornik VII. kongresa diplomatikov leta 1986 v Valencii z nekaterimi izvrstnimi razpravami: Notariado publico y documento privado: de los origenes al siglo XIV. Actas del VII Congreso Internacional de Diplomática Valencia, 1986 (Valencia 1989); tu navajam le tiste, ki so primerljive s kranjskim notariatom: P. RÜCK, Die Anfänge des öffentlichen Notariats in der Schweiz (12.-14. Jh.), 843-877; R. HÄRTEL, Notariat und Romanisierung. Das Urkundenwesen in Venetien und Istrien im Rahmen der politischen und der Kulturgeschichte (11.-13. Jh.), 879-926; W. KÖFLER, Zum Vordringen des Notariats in Tirol, 1167-1175; I. HLAVÁČEK, Das öffentliche Notariat in den

je bila objektivni (tudi subjektivni), a vedno dokazilni "instrument" z absolutno javno veljavo oz. vero, ki se je skupaj z večšino notariata ("ars notaria") poučevala na ustreznih šolah. Forme pečatnih listin so nasprotno variirale celo pri istih pisarjih in bile racionalnejše. Osnovni obliki sta se razlikovali najprej v zunanem izgledu: povprečni instrument je bil skromnejši, v pisavi je bila običajno poudarjena le začetna črka invocacije (*In nomine ...*). Instrument praviloma ni bil pečaten, ker sta overovitveno sredstvo pomenila notarjev podpis in lastnoročno narisano osebno signet pod besedilom.³ V podpisu z osebnim imenom, poreklom po očetu, vrsto licence ter morebitnim naslovom in službami, je notar navedel, da listina ustreza temu, kar je slišal in videl (dejanju, predlogi), ter da je bil naprošen za pisanje in overovitev, pri tem pa navedel vsa uporabljena sredstva (podpis, signet, redkeje pečat). Notarski instrument je bil v srednjem veku na Kranjskem in drugod predvsem latinski, v pečatni listini pa so se v 13. in 14. stoletju utrdili ljudski jeziki. V Istri in Furlaniji so se tedaj pojavljali pečateni instrumenti,⁴ kar je postalo na Kranjskem običajno v 15. stoletju.

Tudi v notranji sestavi so bile razlike jasne: instrument se je vedno začel z invocacijo "v imenu Gospoda, amen" ("v imenu Kristusa, amen" ipd.), ki sta ji morala slediti zelo natančen datum in priče dejanja (*presentibus ...*). V poznem srednjem veku so se namnožile zapletene (garancijske) formule. Protokolne formule so se v čisti pečatni listini zelo spreminjale, med njimi pa ni bilo nikoli datacijske formule, ki je bila zapisana (ali je celo manjkala) v eshatokolu. Bistvena razlika med obema osnovnima oblikama je bila v popolni javni veri, ki jo je dajala instrumentu in dejanju oseba zaprišenega javnega notarja, pred katerim je bilo sklenjeno pravno dejanje. Notar je bil pravno izobražen in šolan, s papeževo ali/in cesarjevo licenco (t.i. "avtoriteto"), ki sta imela rezervatsko pravico. Prva cesarska imenovanja v Italiji so iz 12. stoletja. Kasneje je bila pravica delegirana na visoke cesarske uradnike (palatinske grofe itd.). V severnoitalijanskih mestih, kjer se je razvil javni notariat v 12. stoletju, so bili javni notarji pristojni za registriranje pravnih dejanj in izdajanje ustreznih listin. Dolžni so bili voditi registre s kratkimi vpisi (imbreviaturne knjige). Celinski pisar, ki je bil lahko formalno manj izobražen, ni jamčil za dejanje, pač pa le za listino, ki je ni podpisal, ker pač ni užival formalne "javne vere". Ker se je javni notariat uveljavil v izključni in celo prisilni obliki le v Italiji, je razumljivo, da je predstavljal do formalne uvedbe v pravni red nemških dežel (1512) prejkone posebnost in neobvezno možnost. Tako tudi na Kranjskem.

Označevanje notarskih listin je manj izpovedno. V razpravi uporabljam izraz "pečatna listina" glede na pečat kot prevladujoče overovitveno sredstvo, v nasprotju z listino z notariatskim signetom in podpisom, ki sta določevala instrument. Pred očmi je potrebno imeti že omenjeno dejstvo, da so bili številni notarski instrumenti v Furlaniji in Istri še dodatno pečateni. Originalni termin "instrumentum", ki je s pridevkom "javni" pomenil predpisani notarski instrument, se je samostojno pojavljal tudi na Kranjskem že v pr-

böhmischen Ländern von den Anfängen bis zu der hussitischen Revolution, 1177-1193; P.-J. SCHULER, Fortleben des Notariats in Verwaltung und Urkundenwesen in spätmittelalterlichen Deutschland, 1225-1258 itd.

³ O signetu v srednjeevropskih deželah prim.: F. LEIST, Die Notariats-Signete. Ein Beitrag zur Geschichte des Notariats (Leipzig/Berlin 1896); P.-J. SCHULER, Südwestdeutsche Notarzeichen (Konstanzer Geschichts- und Rechtsquellen XXII, Konstanz 1976); Isti, Geschichte des südwestdeutschen Notariats von seinen Anfängen bis zur Reichnotariatsordnung von 1512 (Veröffentl. des Alemann. Instituts Freiburg i. Br. 39, Buhl/Baden 1976); BADER, n. d., 17 sl.

⁴ M. KOS, Aus der Geschichte der mittelalterlichen Urkunde Istriens (Studien zur älteren Geschichte Osteuropas 1, Festschrift für Heinrich Felix Schmid. Wiener Archiv für Geschichte des Slawentums und Osteuropas = Veröffentlichungen des Instituts für osteuropäische Geschichte und Südostforschung der Universität Wien, II, Wien 1956), 49 sl.; HÄRTEL, n. d., 892 sl.; O. REDLICH, Siegelurkunde und Notariatsurkunde in den südöstlichen Alpenländern. Carinthia I 103 (1913), 25. Tako je bilo tudi v drugih regijah, kjer sta se stikala romanski in germanski svet.

vem obdobju italijanskih vplivov (do začetka 14. stoletja). Vendar tu ni pomenil notarskega instrumenta (kot tak največkrat s pridevkom "javni" ali kot "zapis v javni formi"),⁵ pač pa vse do zadnje četrtine 13. stoletja celo običajno pečatno listino. Pri tem ni šlo za pogojenost termina z izobrazbo pisarja, saj je ta izraz npr. dvakrat uporabil bivši notar grofa Henrika IV. Andeškega Henrik iz Cerkelj, ki je vedno pisal v maniri severnjaške pečatne listine,⁶ po enkrat pa stiški samostanski pisar leta 1275⁷ in neki kostanjeviški menih - pisar leta 1278.⁸ Še dlje se je termin uporabljal v upravnih zapisih, npr. v registrih: v popisih freisinškega premoženja na Kranjskem in drugod iz drugega desetletja 14. stoletja je običajna pečatna listino največkrat označena kot "instrumentum", včasih pa kot "privilegium", "recognicio" ali "littera" (aperta, fideiussorum, reversalis).⁹

Pri naslavljanju notarjev in pisarjev na Kranjskem do 14. stoletja je potrebno opozoriti na posebnosti v terminologiji, ki lahko privedejo do zamenjevanja celinskih notarjev z javnimi. Uradni nazivi na Kranjskem vsaj do leta 1300 niso natančneje določali formalne izobrazbe in pristojnosti: "notar" ni nujno pomenil univerzitetne izobrazbe, ki sta jo zunaj Italije zanesljivo potrjevala naziva "magister" in "doctor", ali celo javnotarske, pač pa je bila njegova raba bolj odvisna od tradicije. Po drugi strani "pisar" ("scriba", "scriptor", "schreiber") ni pomenil le sestavljalca in pisca listine, pač pa celo vodjo pisarne ali upravnika eksternih gospostev (npr. v freisinški gosposočinski in tirolsko-goriški deželnoknežji upravi¹⁰). Notarski naziv na Kranjskem vsaj do začetka 14. stoletja ni v veliko pomoč pri določanju stopnje organiziranja listinjenja in formalne izobrazbe. Do približno srede 13. stoletja je pri neitalijanskih pisarjih prevladoval skromnejši naziv "scriba" ali "scriptor". Od srede 13. stoletja je pod italijanskimi, deloma tudi zgodnje - in visokosrednjeveškimi vplivi, ki so izhajali iz karolinških notarskih odredb, prevladal termin "notar". Vendar le v latinskih listinah - v nemških je bil običajno naveden "pisar",¹¹ kar je zaradi zamrtja institucije frankovskih notarjev in neobstoja javnega notariata zunaj Italije do 13./14. stoletja razumljivo. V italijanskih mestih se je pod terminom "notar" razumelo že dolgo pred utrditvijo javnega notariata izobrazženega in po pravilih piscočega pisarja z določeno stopnjo javne vere. Zaradi tega so se vsi pisarji italijanskega izvora, ki so delovali na Kranjskem, običajno imenovali "notar" - tako kot doma, le da brez določila "javni". Bolj so bili večji latinskega jezika, manj pa nemškega, v katerega bi morali prevesti svoj službeni naziv. Pisarji zunajitalijanskih izstaviteljev so se začeli v 13. stoletju pogosteje imenovati "notarji", zlasti ker so bili temeljito seznanjeni z italijanskimi notarskimi običaji (npr. vodja spanheimske pisarne magister Bertold sredi 13. stoletja). Naslov "notar" je dajal večji ugled ne glede na dejansko izobrazbo. Zato se je imenoval leta 1301 "notar" celo kostanjeviški menih in pisar Werner, za katerega ni nujno, da bi imel kakšne posebne izkušnje z javnim notariatom.¹² Nasploh pa je domovinsko poreklo javnih notarjev v nasprotju s celinskimi pisarji moč zlahka ugotoviti. V podpisu vedno navajajo, kateri škofiji pripadajo kot kleriki oz. po izvoru, čeprav so študirali na oddaljenih in nam neznanih univerzah in tam postali javni notarji. Zato je spremljanje izvora javnih notarjev dokaj enostavno in

⁵ F. Schumi, *Urkunden- und Regestenbuch des Herzogthums Krain II. 1200-1269* (= URBK_r; Laibach 1884 u. 1887), št. 186 (str. 145), št. 291 (str. 228), št. 345 (str. 268).

⁶ URBK_r II, št. 60 (str. 45), št. 62 (str. 49), št. 138 (str. 105), št. 261 (str. 205); J. Zahn, *Codex diplomaticus Austriaco-Frisigensis* (*Fontes rerum Austriacarum* = FRA II/31,35,36, Wien 1870, 1871), II/31, št. 150 (str. 146).

⁷ B. Otorepec, *Gradivo za zgodovino Ljubljane v srednjem veku* (= GZL), VII/3.

⁸ GZL VII/5.

⁹ FRA II/36, str. 68-69, 79, 106-107, 131-138.

¹⁰ P. BLAZNIK, *Škofja Loka in loško gospostvo 973-1803* (Škofja Loka 1973), 41 sl.; J. ŽONTAR, *Kranjski deželni vicedom* (*Razprave SAZU, razred za zgod. in družb. vede V = Hauptmannov zbornik, Ljubljana 1966*), 284 sl.

¹¹ Prim. nomenklaturu v alemanski Švici (RÜCK, n. d., 868-869).

¹² KOS, *Pismo*, 196-197, 204.

zanesljivo.

Prevzem notarskega naziva je bil na Kranjskem v določeni zvezi s priznavanjem pisarja za zanesljivega, kar ni bilo toliko posledica direktnega vpliva javnega notariata kot praktična in univerzalna potreba: v pisno slabo razvitem okolju je bilo potrebno določiti zanesljive in izurjene osebe, ki so za naročnike pravilno izgotavljale pravno nedvomljive zapise. Čeprav javni notariat kot institucionaliziran način javnega pisanja na Kranjskem do 14. stoletja ni zaživel, so se v mestih in trgih uveljavile osebe, ki so bile zaradi poštenosti in izurjenosti v pisanju listin na dobrem glasu. V primerjavi z javnimi notarji je bilo njihovo delo končano z izročitvijo pregledane in s pečatom opremljene listine prejemniku; registriranje in nesmrtna javna vera nista bila predvidena.

Prvi znanilci

Listinsko-notarski običaji so bili odvisni od geografske lege regije, političnih vezi, kulturnih običajev, statusa in stopnje opravilne (ne)zmožnost oseb. V tem je bila Kranjska zelo odvisna od oglejskega patriarha kot cerkvenega metropolita, in to zlasti do zadnje četrtine 13. stoletja, ko so patriarhi še razpolagali z opaznejšim političnim vplivom. Do srede 12. stoletja je nastalo zunaj Kranjske, zlasti v Istri, precej listin kranjskega visokega plemstva, ki pa razen izstavitelja nimajo nič skupnega s Kranjsko. Te listine so bile pisane v romanski maniri, kot 'charte', njihovi avtorji pa so bili istrski in furlanski notarji. Kranjsko plemstvo je bilo odvisno od pisarskih uslug prejemnikov (večinoma cerkvenih pravnih oseb). Prejemniških listin zunanjih prejemnikov ne moremo imeti za kranjske. Žal iz tega časa na Kranjskem ni ohranjenih praksi tradicijskih notic cerkvenih ustanov, sicer običajnih v bavarsko-avstrijski. Predvsem zato, ker je bila prva domača ustanova, ki bi lahko imela razvito prakso vodenja tradicijskih knjig - stiška cisterca - ustanovljena "šele" leta 1136. Večina samostanov pa je bila ustanovljenih še v 13. stoletju, ko je zapisovanje v tradicijske knjige v srednji Evropi že pojenjevalo.¹³

Kranjske listine so bile do konca 13. stoletja pod močnimi severnoitalijanskimi vplivi, zlasti navad iz pisarn oglejskih patriarhov. Vse do smrti zadnjega pomembnega nemškega patriarha Bertolda Andeškega († 1251) so bile listine patriarhov mešanice italijanskih in nemških načinov. Od druge polovice 11. stoletja so bile oglejske listine pečatene in z elementi 'chart' in notic iz bavarskega okolja.¹⁴ Od konca 12. stoletja so v patriarhovi pisarni nastajali čisti notarski instrumenti, ki so v severni Italiji okoli leta 1200 skupaj s pečatno listino dokončno izpodrinili staro dispozitivno 'charto'. Patriarhi so se začeli posluževati uslug javnih notarjev, za zunanje prejemnike (na Kranjskem, Koroškem itd.) pa so izstavljali pečatne listine. Kot posebnost se je v 12. stoletju pojavil "breve recordationis", ki je v Italiji pomenil dokazilno listino ("notitia"), v nasprotju z dispozitivno 'charto'.¹⁵ Ena takih listin je nastala na Kranjskem leta 1160. Čeprav je bil njen izstavitelj freisinški škof, jo je verjetno sestavil in napisal furlanski uradnik ("sodnik Jakob"), ki je prišel kot pooblaščenec destinatarjev v Škofjo Loko.¹⁶ Mešanice med staro 'charto', novim notarskim instrumentom in pečatno listino so v 13. stoletju nastajale v Furlaniji, Istri, pa tudi v pisarni goriških grofov.¹⁷ Nedvomno niso

¹³ O tradicijah gl. REDLICH, Privaturkunden, 79-91.

¹⁴ Za oglejske listine R. PUSCHNIG, Das Urkundenwesen der Patriarchen von Aquileia (dipl. naloga na Institut für Österreichische Geschichtsforschung, Wien 1933); REDLICH, Siegelurkunde, 23 sl.

¹⁵ HÄRTEL, n. d., 881 sl. Splošno o notarskih instrumentih: REDLICH, Privaturkunden, 209-232.

¹⁶ FRA II/31, št. 110 (str. 108-109). Prim. REDLICH, Siegelurkunde, 26.

¹⁷ O srednjeveških istrskih listinah in notarskih instrumentih KOS, Istrien, 49 sl.; o oglejskih pečatenih instrumentih PUSCHNIG, n. d., 84-91; o instrumentih iz goriške pisarne K. STARZACHER, Beiträge zum Urkundenwesen der Grafen von Görz, besonders für die Zeit von 1271-1350 (dipl. naloga na Institut für Österreichische Geschichtsforschung, Wien 1935), 13 sl.

bile le posledica posrednih oglejskih vplivov, pač pa tudi navad profesionalnih pisarjev italijanskega porekla, ki so pisarili v vzhodnem delu oglejske metropolije, vse do Drave na severu ter Sotle in Kolpe na vzhodu in jugu.¹⁸

Tudi na Kranjskem je po letu 1200, zlasti pa po letu 1251 opazen nenehen vpliv novih italijanskih listin. Najprej v mestih, kar je na nek način ustrezalo začetnemu stanju prodiranja instrumenta v Furlaniji v 12. stoletju. Še vedno sta bila odločilna prejemnikova zahteva in prevladujoč formular. Toda v 13. stoletju sta stopila v kranjsko cerkveno sodstvo razvito kanonsko in rimsko pravo, ki sta predvidevala pismenost večstopenjskega procesa, dokazovanje, zastopanje po prokuratorjih ter apelacijo. To pa je bilo tisto dejstvo, ki je odločilno vplivalo na vdor javnonotarskih elementov v pečatno okolje. Zato je razumljivo, da so nastajale v cerkvenem oficialatu, ki je bil gnezdo recepcije javnega notariata na Nemškem (in na Kranjskem),¹⁹ značilne listinske mešanice med instrumentom in pečatno listino. Vse govore o vmesnih sodnih dejanjih (ne končnih razsodbah!), imajo cerkveni značaj in močne javnonotariatske posebnosti. Izobraženi čedajski kanoniki in istočasno kranjski župniki so bili nosilci novih smeri v listinjenju v pisnem cerkvenem procesu, ki je zahteval tudi prisotnost "javne osebe" oz. notarja. Po letih 1269-1279 ter po političnih in družbenih spremembah v jugovzhodnih Alpah severnoitalijanski vpliv v posvetnem listinjenju ni zamrl. Čas vladavine tirolsko-goriških grofov na Kranjskem in Koroškem (1276-1335) je bil polstoletno stapljanje romanskih gospodarskih in upravnih oblik s pravnimi germanskimi v samosvoj, vendar prevladujoč germanski poslovni praktikum, kakršen je bil že uveljavljen na (južnem) Tirolskem in se je pri listinah odražal v absolutni prevladi pečatne listine.²⁰ Takšno stapljanje se je v laiških krogih po letu 1300 ustavljalo: ministerialne in posestne zadeve so se razsojale po običajnem, deželnem in fevdnem pravu, ki so bili drugačni od romanskih, posvetne listine pa so postale enake kot v severnih deželah. Deloma je bila to posledica dokončne prevlade nemškega jezika na nemškem političnem in kulturnem območju kmalu po letu 1300, ki je prinesla zahtevo po drugačnem listinskem diktatu.

Če upravičeno zanemarimo notarske instrumente, ki so jih do leta 1300 napisali notarji oglejskih patriarhov na Kranjskem, namenjeni pa so bili italijanskim prejemnikom, zaznamo vplive instrumentov in notariata v številnih kranjskih listinah. Vendar niti pri eni ni šlo za popoln instrument. Prve izrazite mešanice med instrumentom in pečatno listino so nastale na Notranjskem, ki je zaradi geografskih in prometno-trgovskih dejavnikov imela najenostavnejši in neposreden stik z Istro in Furlanijo. Tod so uspeli patriarhi dlje zadržati lastno gosposčinsko upravo z izobraženimi uradniki, pogosto okoliškimi župniki, ki so pisali tudi za zunanje naročnike - lokalno plemstvo.

Najstarejši primer javnonotarskih vplivov je pečatna listina, ki je nastala na turjaškem gradu leta 1220 za Engelbrehta Turjaškega kot izstavitelja in vovbrške ministeriale iz Loža kot prejemnike, a ni produkt pisnega cerkvenega sodstva. Značilna okrogla in reducirana pisava, tipična monogramatska in verbalna invokacija (*† In nomine Dei eterni amen*) in uvedba prič z *interfuerunt vocati*, prepogosta raba naziva "dominus" za turjaške ministeriale, ki si pravno tega še niso zaslužili, ter bolonjsko datiranje in pozabljena najavitev pečata potrjujejo poreklo in notarjevo izobrazbo.²¹ Najbrž je šlo za župnika ali klerika Latinca z ene od notranjskih župnij.

Tudi druga takšna listina je iz notranjskega kroga notarjev. Gre za privilegij

¹⁸ REDLICH, Siegelurkunde, 23 sl.; HÄRTEL, n. d., 888-897.

¹⁹ SCHULER, Fortleben, 1226-1228. O cerkvenem, zlasti pa oficialatskem sodstvu in izobraženih klerikih na primeru dežele Avstrije gl. delo O. HAGENEDER, Die geistliche Gerichtsbarkeit in Ober- und Niederösterreich (Forschungen zur Geschichte Oberösterreichs 10, Linz 1967), posebej na str. 259-301.

²⁰ HÄRTEL, n. d., 901 sl.

²¹ URBK II, št. 34 (str. 25-26). Za instrumentske vplive v navajanju prič in datiranju v vzhodnih Alpah REDLICH, Siegelurkunde, 29-30.

šternberško-vovbrških grofov iz leta 1237 za njihove ministeriale v Ložu.²² Ima enako invokacijo kot turjaška iz leta 1220, le da je brez križa. Na zunaj sicer manj spominja na instrument, izrazitejše javnototarske značilnosti pa so koroboracija, ki je šele za pričami, oboje pa je za datumom, ter ortografske in paleografske posebnosti (kratice, oblike črk). Značilna je formula najavitve prič (*In presencia*),²³ ki so navedene po datumu: formula je tik ob desnem robu pergamenta. Verjetno je notar pozabil na priče ali pa je imel na razpolago premajhen kos pergamenta in je priče namerno prihranil za konec, ker je lahko po potrebi zmanjšal njihovo število. Notar je bil več pisanja notarskih instrumentov, najverjetneje okoliški župnik ali vovbrški uradnik v Ložu.

Od šestdesetih let 13. stoletja se omenjajo notarji v dveh najpomembnejših kranjskih mestih. Najprej v Kamniku, ki je bil približno do srede 13. stoletja najpomembnejše kranjsko mesto z odlično prometno lego, od sedemdesetih let pogosto sedež kranjskih arhidiakonov. Na število upravnega osebja, pisarjev in izobraženih klerikov so ugodno vplivale politične razmere: mesto je bilo do leta 1228 center kranjskih andeških gospostev, od leta 1229 center babenberškega kamniškega gospostva in kvazideželnega gospostva med letoma 1232 in 1246. Pomembno vlogo je imelo mesto v patriarhovi politiki po letu 1246. Njegovi notarji so vplivali na listinsko prakso kamniških pisarjev še dolga desetletja, kar se je kazalo tudi v drugih elementih, npr. v izvorno langobardski kompleksijski formuli, ki je v spremenjeni nemški obliki živela še daleč v 14. stoletje (*der brief ist geschriben und geben* ipd.), čeprav se celinski pisarji v 14. stoletju tega niso več niti zavedali.²⁴

Eden prvih znanih kamniških Latinov je bil duhovnik in notar Leonhard, ki je zapisal dve darovnici Henrika Svibenskega za bližnji velesovski samostan. Prva je nastala leta 1248, druga pa leta 1260 v Goričanah²⁵ (manj verjetno v Gorici), ko je Leonhard spremljal dva čedadjska dominikanca na vizitaciji v Velesovem. V istem času je v Kamniku deloval "notar Salomon", ki je leta 1258 napisal diktatno napredno procesno listino ("nos" listina, glagoli v sedanjiku, "gledanje listine" v publikaciji, salutacija in bolonjsko datiranje) ljubljanskega župnika in arhidiakona Ludvika.²⁶ Že Salomonovo ime priča o romanskem poreklu, naziv pa še o poklicu in notarski izobrazbi.

Izobraženi in pisarsko dejavni so bili mnogi kamniški arhidiakoni in župniki od zadnje četrtine 13. stoletja naprej, zanesljivo pa so bili v letih 1280-1310 aktivni vsaj trije. Med tistimi, ki sicer niso stalno živeli v Kamniku, je bil prvi Manfred Della Torre (1287-1293), ki je pisal pečatne listine z nekaterimi instrumentskimi elementi. Leta 1287 je v Čedadu napisal listino za Seifrida Gallenberškega, naslednje leto pa v Ljubljani listino za koroškega vojvodo, ki ima bolonjsko datiranje.²⁷ O intelektualno intenzivnem okolju priča tudi delovanje Ulrika, župnika v Gorjah, ki je kot učitelj živel v Kamniku, kjer je med letoma 1287 in 1312 napisal večino listin za lokalne naročnike (ugotovljenih je okrog 18).²⁸

Tudi v Ljubljani so v drugi polovici 13. stoletja živeli pisarji severnoitalijanskega kroga, ki se kljub pisanju pečatnih listin niso otresli romanskih običajev. Omeniti pa velja le prvega: to je bil bivši kaplan patriarha Bertolda, ljubljanski župnik in kranjski

²² URBKr II, št. 96 (str. 70-71).

²³ Prim. G. PFEIFER, Die Urkunden des Brixner Elekten und Bischofs Egno von Eppan (1240-1250). Eine paläographisch-diplomatische Untersuchung (dipl. naloga na Institut für Österreichische Geschichtsforschung, Wien 1992), 83; STARZACHER, n. d., 33.

²⁴ REDLICH, Siegelurkunde, 27-28.

²⁵ URBKr II, št. 160 (str. 123), št. 273 (str. 213-214).

²⁶ URBKr II, št. 265 (str. 206-207) - pod napačnim datumom: 1259 XII 31.

²⁷ Arhiv Republike Slovenije (= ARS), listine mekinjskega samostana (= ARS MK), nekoč v Haus-, Hof- und Staatsarchivu na Dunaju (= HHStA), 1287 X 3. Čedad; splošna kronološka vrsta listin v HHStA, 1288 II 8. Ljubljana.

²⁸ KOS, Pismo, 206-208.

arhidiakon magister Ludvik (1248-1265), ki je v letih 1262 in 1265 kot delegirani papeški sodnik sestavil diktat več procesnih listin glede neke župnije. Njegova avtografa sta listini iz leta 1262 (koncept) in 1265.²⁹ Vizualno najbližja instrumentu je končna razsojevalna listina, ki jo je izstavil v Ljubljani leta 1262. Format je pokončen, pisava pa kurzivna. Protokol se začne z datumom in intitulacijo, sledi Ludvikov tekst, ki ga prekinjata dve inserirani listini papeža Urbana IV. in freisinškega škofa Konrada II. Šele na koncu so navedene priče.³⁰ Ludvik se je zavedal ugleda in zvez in si v dveh listinah mirno pridržal devocijsko formulo, kar priča o osebnem stilu.³¹ Gotovo je imel javnonotarsko izobrazbo.

Posamezni romanski elementi, ki so nakazovali izobrazbo sestavljalca diktata, so se pojavljali v listinah posvetnih in cerkvenih izstaviteljev tudi zunaj obeh meščanskih središč. Tu omenjam le kostanjeviško listino iz leta 1279, ki je morda avtograf opata Jakoba.³² Italijanski vpliv se kaže v najavitvi prič z besedami, kot sta *coram* in *ydoneis*; prva v pomenih "javno", "osebno" oz. "v prisotnosti" je bila značilna za javne notarje. Druga je namigovala na stare, že pozabljene predpise v langobardskem pravu, ki so zahtevali "idonei" priče.³³ Še bolj izpovedne so instrumentske invocacije v severnjaških pečatnih listinah. Najbolj tipična je bila prvotno langobardska *In nomine domini amen*. V kranjske listine je zašla od srede 13. stoletja naprej z javnimi notarji, ki so bili v službi italijanskih patriarhov (v obliki *In nomine Dei amen*).³⁴ Pri treh stiških listinah iz let 1252, 1294 in 1298³⁵ in pri kostanjeviški iz leta 1301³⁶ je takšna invocacija eden od znakov vsaj delnega pisarjevega poznavanja italijanske listinske prakse.

Fenomen kartuzije Bistra

V že omenjeni notranjski notarski krog v 13. stoletju pa kljub časovnemu in geografskemu ujemanju ne smemo te kartuzije brezpogojno uvrstiti. Že v začetku leta 1265 sta po opravljeni vizitaciji samostana izstavila listino priorja iz Lombardije (Gerard in Janez), od kartuzijanskega generalnega kapitlja delegirana vizitatorja, ki sta bila pristojna za kartuzije na "Slovanskem".³⁷ Listina ima po vzoru instrumentov najprej invocacijo (*In nomine domini nostri Iesu Christi amen*), sledita datum dejanja (1264) in opis dejanja, nato pa sta le še koroboracija in drugi datum, ki se nanaša na izstavitelje listine in govori o letu 1265. Listino ločujejo od instrumenta izpuščene priče, notarjev podpis in signet. Listina je pečatna, njen avtor je eden od vizitatorjev, njun pisar ali neznani menih. Zadnje je možno z ozirom na kasnejšo samostansko prakso. Kartuzija je bila namreč edini kranjski samostan, ki je imel od ustanovitve naprej tesne stike z Italijo, Furlanijo, Istro in Goriško oz. s tamkajšnjimi darovalci, mnogo manj pa s kranjskim plemstvom in meščanstvom. To je bil rezultat pripadnosti tega samostana, osnovanega v letih 1255/1260, k italijanski kartuzijanski provinci Lombardija, od koder so verjetno prišli prvi menihi, ne pa npr. iz srednjeevropskih samostanov. Menihi so prinesli italijanske pisarske navade, ki so jih za lokalne prejemnike po želji spreminjali.

Avtorstvo druge bistrške listine, ki je izmed vseh kranjskih do leta 1300 še najbolj

²⁹ FRA II/31, št. 223 (str. 233-234), št. 246 (str. 263-264).

³⁰ FRA II/31, št. 222 (str. 230-233).

³¹ Npr. FRA II/31, št. 215 (str. 224), št. 223 (str. 233).

³² ARS (= Zbirka listin), 1279 IV.

³³ BRESSLAU, n. d., 799. Gl. tudi analizo listin in formul v KOS, Pismo, 91 sl.

³⁴ PUSCHNIG, n. d., 126.

³⁵ URBKr II, št. 199 (str. 157). Arhiv samostana v Stični, prepisi listin (= AST), 1294 V 19.; ARS, listine iz nekdanjega repertorija I v HHStA (= ARS I), 1298 XI 25.

³⁶ ARS, 1286 V 1.; ARS, prepisi listin kostanjeviškega samostana (Gr A 1 = graščina Dol pri Ljubljani, Reigersfeld VII, fasc. 179 = ARS DA, 1301 I 13. (pola 28); ARS DA, 1301 XII 3. (pola 7a-8a).

³⁷ Objavil F. Schumi v Archiv für Heimatkunde I (Laibach 1882), št. 42 (str. 110-111).

podobna notarskemu instrumentu in je nastala v Ljubljani leta 1299,³⁸ še jasnejše kaže na samostanskega pisarja z javnonotarsko izobrazbo. Šlo je za prejemniško izdelavo, ki govori o prodaji neke posesti kartuziji. Napisana je v mehki, okrogli, skorajda knjižni pisavi in z opaznimi italijanskimi elementi. Začenja se z datacijo (toda brez bolonjskega datiranja!) in namigom na prisotne priče (*Anno domini ... coram testibus infra scriptis*). Na koncu so navedene priče s čisto datacijsko uvedbo (*Acta sunt hec in domo ... ubi vocati sunt testes ... et alii multi testes autem vocatis ad consensum ... ut ita fierent supradicta sunt isti*). Izstaviteljevo poreklo (Wulfing s Krnosa) je po italijansko dodatno pojasnjeno s "condam" (v pomenu "pokojni") in z očetovim imenom v genitivu. Listina ima romansko ortografijo, pisanje *Gorradus* in *Gueylsiberti* namesto npr. *Conradus* oz. *Geiselberti* ter okoli leta 1300 neobičajen termin *terra Lebacen(sis)*, kar vse potrjuje pisarjevo romansko poreklo. Kljub tem posebnostim je forma tega zapisa v osnovi še vedno pečatna listina.

Listinska praksa v bistrški kartuziji se je začela rahlo spreminjati šele v prvi polovici 14. stoletja, ko se je kartuzijanski red obrnil na vzhod, v nemške in habsburške dežele. Leta 1335 je prešla Bistra skupaj z Žičami in Jurkloštom iz lombardske v novoustanovljeno nemško (po letu 1355 v zgornjenemško) provinco, ki jo je kadrovsko in upravno oddaljila od Italije ter jo v listinski praksi bolj približala pečatni listini.³⁹ V tem obdobju so samostanski pisarji intenzivneje pisali tudi v tujih zadevah.

Prvi pravi in "neoglejski" kranjski notarski instrument zunaj neke tuje razvite pisarne in za kranjske prejemnike je nastal leta 1313 prav v Bistri. Njegov avtor je bil bivši koprski javni notar s cesarsko avtoriteto Janez Blaionus, ki je bil po lastnih besedah tedaj novic v Bistri. Zato način Janezovega pisanja in romansko (koprsko) poreklo ne presenečata. Listina se sicer ukvarja z zapuščino po umrlem koprskem notarju Simonu Poltonu. Po istrskem običaju je njen format pokončen, pred verbalno invokacijo pa je narisana osmerokraka zvezda. Med tekstom in Janezovim podpisom so trije lastno-ročni podpisi koprskih funkcionarjev (dveh vicedomov in podestata oz. kapitana), saj je bilo dejanje v neposredni zvezi s tem mestom.⁴⁰

Zunaj kartuzije pa so v 14. stoletju nastajale pečatne listine tudi, če je bil konvent prejemnik in destinatar.⁴¹ Nekatero so imele le malo instrumentskih značilnosti (redko invokacija, pogosteje bolonjsko datiranje na koncu eshatokola). Po značilnem italijanskem pisanju imen sodeč, so bili pisarji romanskega izvora. V prvi polovici 14. stoletja so nastajale predvsem v Begunjah na Notranjskem, kjer je imel samostan eno od gospostvenih središč. Avtorji niso bili nujno bistrški menihi, saj je živel v okolici Begunj precej oglejskih klerikov: cerkniška in starotrška župnika, okoliški vikarji, upravniki oglejskih posestev itd. Eden teh, verjetno kamniški vikar Friderik, je napisal štiri prejemniške listine: dve v Begunjah leta 1320 (v cerkvi sv. Jerneja) in 1321, tretjo leta 1322 v Kamniku pod Krimom, četrto pa leta 1327 v Starem trgu pri Ložu.⁴² Prva ima le instrumentsko invokacijo, druga in tretja pa imata za tedanje pečatne listine že neobičajen pokončen format. Druga in četrta listina imata začetek z isto arengo. Friderik se omenja v drugi in tretji listini, v zadnji celo kot "notar". V Begunjah je napisal leta 1321 in 1322 dve pečatni listini (obe se začenjata z arengo in imata enako datacijo) cerkniški vikar Ulrik oz. njegov kaplan v Kamniku Nikolaj, ki sta se edina omenjala v obeh listinah kot priči.⁴³ Dve diktatno in formatno (pisava) enaki pečatni listini je leta

³⁸ GZL X/12.

³⁹ J. MLINARIČ, Kartuziji Žiče in Jurklošter. Žička kartuzija ok. 1160-1782, Jurkloštrska kartuzija ok. 1170-1595 (Maribor 1991), 11-16.

⁴⁰ .. *Ego frater Iohannes Blaionus notarius infrascriptus nunc novicius in dicta domo ...* (listine bistrškega samostana v ARS, nekdanj v HHSa = ARS BI, 1313 VII 13. Bistra).

⁴¹ GZL VII/16.

⁴² GZL XI/36, 37, 39. ARS BI, 1327 10. Stari trg.

⁴³ ARS BI, 1321 IX 12; ARS BI, 1322 I 3. Begunje.

1337 (v Bistri) in 1338 (v Begunjah) za kartuzijo najbrž napisal vikar cerkniškega župnika Friderik.⁴⁴

Ko je bila bistrška kartuzija skupaj z drugimi leta 1335 odcepljena od lombardske in priključena nemški provinci, so bili ohranjeni poslovni stiki z zahodom, zlasti z oporokami, ki so bile zapisane v Gorici, Kopru ali drugje na Primorskem, seveda vedno v formi notarskih instrumentov.⁴⁵ Domači bistrški instrumenti se v kranjskem "pečatnem" okolju niso mogli obdržati. V tem času, še posebej med papeško shizmo, so se tesneje povezovale vse kartuzije pod rimsko oboedienco; konec 14. stoletja so imele sedež v Žičah. Slovenske kartuzije so se kadrovske še posebej povezale v duhovno (1415), leta 1481 pa še v bratovsko zvezo.⁴⁶ Nedvomno je imelo povezovanje posledice v močnejšem pretoku menihov med celinskimi kartuzijami, kar je v Bistru prineslo več pečatnih elementov. V redkih bistrških listinah so še ostali nekateri notariatski elementi: npr. v listini, ki jo je leta 1402 formalno izstavil oglejski generalni vikar škof Konrad. Gre za prejemniško izdelavo, na kar opozarja izraz "naše pokopališče" (s stališča bistrških kartuzijanov), ki ga je posvetil škof. Listina se začne s publikacijo in datumom, iniciala in nekatere visoke črke v prvi vrstici so razkošnejše, črke z daljšimi spodnjimi hastami so v zadnji vrstici umetelno zavozlane. Pisava nima paralele med sodobnimi kranjskimi zapisi.⁴⁷

V prvi polovici 15. stoletja bistrški samostanski pisar ni bil več nujno najprimernejša oseba za pisanje v tujih zadevah, zlasti kadar je bila zaželena absolutna javna vera. Toda to je že bilo obdobje delovanja stalnih kranjskih javnih notarjev. Tako je moral priti leta 1433 na Vrhniko ljubljanski javni notar Henrik Rauch, ki je v instrumentu zapisal in overovil izjave prič o poslednji volji in testamentu pičenskega škofa Gregorja, med letoma 1418 in 1433 oglejskega generalnega vikarja, ki je občasno živel v samostanu in tam tudi umrl.⁴⁸ To pomembno pravno dejanje je v romanskih deželah vedno zahtevalo prisotnost javnega notarja, ne pa še na Kranjskem. Pri pozivu javnega notarja sta imela odločilno vlogo pokojnikov cerkveni status, ugled in precejšnje premoženje, okoli katerega je nastal spor med pičensko škofijo in bistrško kartuzijo. Javni notar je bil pravno najbolj primeren za končanje spora v cerkvenem okolju.

Zatišje

Medtem ko so do konca 13. stoletja severnoitalijanski vplivi v posvetnem listinjenju (oficialata oz. cerkvenega sodstva pri tem ne upoštevam) razumljivi, zlasti zaradi političnih (moč oglejskih patriarhov) in gospodarskih razmer (vezanost kranjskih deželnih gospodov na severnoitalijansko trgovino in finančništvo), se je kranjsko listinjenje bolj spremenilo z močnejšimi severnjaškimi vplivi, ki jih je prineslo tirolsko-goriško obvladovanje prostora, še bolj pa habsburška zasedba Kranjske (1335). Javni notarji so ostali omejeni v zapisovanju internih cerkvenih procesnih aktov. Zahodni vplivi so se s prišleki iz Avstrije in Štajerske umikali avstrijsko-bavarskim. Predpogoj je bil definitivni jezikovni zasuk od latinščine k nemščini kmalu pa letu 1300.⁴⁹ Tudi propad pomembnih italijanskih bankirskih družb (npr. Porgerjev v Ljubljani), ki so imele vsako-

⁴⁴ ARS BI, 1337. Bistra; ARS BI, 1338. Begunje.

⁴⁵ Najpomembnejši darovalci in oporočitelji v korist kartuzije so tudi v 15. stoletju še vedno prihajali s Primorske, prim. ARS, 1459 X 2. Gorica; ARS BI, 1463 VII 16.; ARS BI, 1467 VII 22. Koper; ARS BI, 1470 VII 2. Vipavski križ; ARS BI, 1472 XI 7. Gorica; ARS BI, 1481 IX 30. Gorica; ARS BI, 1497 V 11. Šentvid pri Vipavi.

⁴⁶ J. MLINARIČ, *Kartuzija Pleterje 1403-1595* (Ljubljana 1982), 130 sl.

⁴⁷ ARS BI, 1402 VI 9.

⁴⁸ ARS BI, 1433 IX 23. Vrhnika. Prim. J. MLINARIČ, *Kartuzija Bistra od 1255 do 1782* (Redovništvo na Slovenskem I, Ljubljana 1984), 177.

⁴⁹ KOS, Pismo, 41-44.

dnevne tesne stike z Italijo,⁵⁰ je vplival na zamiranje neposrednih italijanskih vplivov na listinjenje. To je bilo najbolj opazno v Ljubljani in Kamniku, kjer so listine v prvi tretjini 14. stoletja postale dokončno enake tistim s Štajerskega, iz Avstrije, Koroške itd., npr. v listinah dveh vodilnih ljubljanskih pisarjev, Rutliba (ok. 1291-1309) in Lienharda (ok. 1299-1314). Oba sta pisala predvsem za posvetne osebe, po diktatnih značilnostih sta bila "severnjaka". Lienhard je pogosto pričal v listinah, ki jih ni sam napisal, kar govori o njegovem precejšnjem ugledu znotraj ljubljanske komune.⁵¹ Do leta 1309 je bival v Ljubljani v posebni hiši s stolpom, ki je bila rezervirana za najvišje deželne funkcionarje in oproščena davkov. To pa pomeni, da je bil očitno tudi deželni pisar (do leta 1314 vicedomov pomočnik, nato v funkciji vicedoma⁵²).

Še vedno so na Kranjsko prihajali izobraženi pisarji z zahoda, vendar se niso več nujno udejstvovali v profesionalnem pisarstvu, pač pa so se posvetili meščanskim opravilom. Takšni so bili plemiči Šentpetski, ki so prišli v Ljubljano najkasneje do leta 1300 in so imeli v v grbih pečatov upodobljen notarski signet. To dovoljuje misel, da so bili nekoč poklicni javni notarji, po naselitvi v Ljubljani pa so opustili osnovni poklic. Sredi 14. stoletja so se Šentpetski dvignili med plemstvo in bili večkrat kranjski deželni vicedomi, v 70. letih 14. stoletja pa so se preselili v Kamnik.⁵³

Notarski vplivi so se do konca 14. stoletja ohranili predvsem v cerkvenih krogih (neupoštevajoč Bistre!), saj so kranjski župniki in kleriki še vedno prihajali večinoma iz območja patriarhata, izobrazbo in cerkvene redove pa so prejeli v Italiji.⁵⁴ Zunaj patriarhove in bistrške pisarne je nastal leta 1314 instrument, ki ga lahko uvrstimo med "prave" kranjske. Tedaj je novigrajski škof Gerold, oglejski vikarji za vzhodne predele patriarhata⁵⁵, v Šmarjeti na Dolenjskem napravil pisno oporoko, ki ima vse potrebne elemente instrumenta (ker je ohranjena le v neoverovljenem prepisu, ni jasno, ali je signet manjkal tudi na originalu), le da je obešen še Geroldov pečat.⁵⁶ Instrument je napisal šmarješki kaplan Friderik v prisotnosti nekaterih klerikov in oseb, ki so tedaj spremljale škofa na (službeni) poti po Kranjskem - verjetno zaradi javnotatarske izobrazbe in že omenjene italijanske navade, da mora biti pri zapisu oporoke nujno prisoten javni notar (gl. zgoraj pri Bistri). Friderik se sicer nikjer v listini ne omenja kot "notar", kaj šele kot "javni". Ni pa jasno, koliko časa je bil dejaven v cerkveni upravi in pri izdelavi listin na Dolenjskem.

Omeniti velja še en notarski instrument, ki je nastal leta 1327. Toda njegov avtor je bil gostujoči čedajski notar Peter, sin magistra Janeza iz Modene, ki je v Šmartinu pri Kranju pisal o investituri nekega čedajskega kanonika.⁵⁷ Pri dejanju je sodeloval kot najeti notar večjega števila čedajskih duhovnikov, ki so ob tej priložnosti prišli v Šmartin. Njegovo delovanje je bilo sicer omejeno na Čedad in Videm, kjer je diktatno

⁵⁰ D. KOS, *Med gradom in mestom. Odnos kranjskega, slovenještajerskega in koroškega plemstva do gradov in mest do začetka 15. stoletja* (Zbirka ZRC SAZU 1, Ljubljana 1994), 178-181.

⁵¹ KOS, *Pismo*, 204-205.

⁵² GZL I/19. Prim. še ŽONTAR, n. d., 284-293.

⁵³ O Šentpetskih gl. KOS, *Grad*, 179; F. GESTRIN, *Doneski k zgodovini Ljubljane v srednjem veku. Zgodovinski časopis* 5 (1951), 203-204; ŽONTAR, n. d., 296.

⁵⁴ O župnijah in klerikih (izvoru, izobrazbi in službah) na Kranjskem med 13. in 18. stoletjem je zbral veliko podatkov v furlanskih arhivih A. KOBLAR in jih objavil pod naslovom *Drobtinice iz furlanskih arhivov v več letnikih Izvestij muzejskega društva za Kranjsko (= IMK): letniki* 1 (1891), 2 (1892), 3 (1893), 4 (1894) in v članku *Izpiski iz stare ordinacijske knjige. IMK* 6 (1896). Glede izdanih cerkvenih virov velja omeniti še deli V. LEVEC, *Iz furlanskih arhivov. IMK* 13 (1903) in B. OTOREPEC, *Gradivo za slovensko zgodovino v arhivih in bibliotekah Vidma (Udine) 1270-1405* (SAZU, *Viri za zgodovino Slovencev* 14, Ljubljana 1995).

⁵⁵ J. GRUDEN, *Cerkvene razmere med Slovenci v petnajstem stoletju in ustanovitev ljubljanske škofije* (Ljubljana 1908), 5-6.

⁵⁶ GZL I/21. Instrument je ohranjen le v treh kasnejših prepisih.

⁵⁷ LEVEC, n. d., št. 4 (str. 17-18).

enake instrumente pisal za različne cerkvene naročnike še v 40. letih.⁵⁸

V 60. letih 14. stoletja so postale številnejše listine, ki so se začenjale z dativno inskripcijo (imenom naslovnika). Takšne listine so bile po značaju navadno mandati. Bile so namenjene izpeljavi enkratnega, od višje instance ukazanega ali vsaj priporočnega dejanja. Nekaj latinskih mandatov je na Kranjskem nastalo že v 13. stoletju, vendar v pisarnah zunajkranjskih izstaviteljev, npr. andeškega grofa Henrika IV. ok. leta 1207 in freisinškega škofa Emicha leta 1301.⁵⁹ V 14. stoletju v cerkvenih zadevah (prezentacije) so začeli tako pisati npr. tudi pisarji samostana v Velesovem (dominikanski kaplani).⁶⁰ Prva takšna nemška listina pa je iz leta 1364. Z njo je gornjemokronški kaplan Albreht naznanil kostanjeviškemu opatu Janezu in konventu, da se je s Friderikom Mehovskim poravnal glede nekih mašnih obveznosti.⁶¹

Vsem tem instrumentom in raznolikim latinskim (redko nemškim) pečatnim listinam z izrazitejšimi javnonotarskimi elementi je skupno romansko poreklo notarjev ter njihova izobrazbena in poklicna navezanost na severno Italijo ali Istro. Druga značilnost je poreklo prejemnika oz. destinatarja, ki je bilo bodisi istrsko, furlansko ali severnoitalijansko, bodisi bistrško. Kranjski prejemniki niso bili naklonjeni instrumentom, čeprav so na Kranjskem tedaj živeli ljudje, ki so obvladovali notarski instrument. Tretja značilnost je izstavljanje instrumentov pri (procesnem) poslovanju med cerkvenimi dostojanstveniki, predvsem kranjskimi župniki, ki pa so bili do srede 14. stoletja večinoma še čedajski kanoniki in so na Kranjskem živeli le občasno. Zato njihovi instrumenti v cerkvenih zadevah niso pomenili vraščanja javnega notariata v kranjsko pravno, notarskega instrumenta pa v listinsko prakso.

Razcvet

Konec 70. let 14. stoletja je prišlo na Kranjskem do odločilne recepcije javnega notariata. Število instrumentov se je glede na pečatne listine precej povečalo, čeprav je njihov delež še vedno relativno majhen. Poslej so prihajali notarji tudi iz centralnih predelov nemškega kraljestva. Smer recepcije je šla še vedno v korak z oficialatsko (arhidiakonsko) sodno prakso in se ustalila le v cerkvenih sferah. Toda severnoitalijanski tok notarjev je nadomestil val notarjev, ki so bili po poreklu iz nemških škofij: skoraj naenkrat so se pojavili prvi kranjski notarski instrumenti, ki jih niso napisali severnoitalijanski javni notarji v službi oglejskih cerkvenih uradnikov, pravno (kanonsko in civilno) izobraženih na uglednih italijanskih univerzah (Padova od ok. 1000, Bologna od 11. stoletja, Ravena od ok. 1084, Vicenza od 1204, Treviso od 1318 itd.), pač pa javni notarji, ki so se lahko izobrazili v javnem notariatu na artističnih fakultetah univerz v Pragi (od 1348) in tudi na Nemškem (Dunaj od 1365, Erfurt od 1378, Heidelberg od 1385, Köln od 1388, Leipzig od 1409 itd.). Velika večina javnih notarjev, ki se omenjajo na Kranjskem, je vse do konca srednjega veka razpolagala predvsem s "cesarsko avtoriteto", torej so dobili licenco od cesarja oz. njegovih delegiranih zastopnikov (palatinskih grofov itd.). Vedno več duhovnikov je imelo splošno in posebno univerzitetno izobrazbo, celo sicer redke doktorate iz teologije in prava (dekretalov), kar so z (in)tituliranjem v listinah posebej poudarjali.⁶² Zato simbioza cerkvenega udejstvovanja

⁵⁸ LEVEC, n. d., št. 13 (str. 27-29), št. 14 (str. 29-32); listina gornjegrajskega samostana v Nadškofijskem arhivu Ljubljana (= NŠAL G), nekdanj v Štajerskem deželnem arhivu v Gradcu (= NŠAL G), 1341 VIII 7. Čedad; ARS XIV, 1342 VI 17. Videm.

⁵⁹ A. Jaksch, Monumenta historica ducatus Carinthiae (= MDC) IV/1, št. 1598 (str. 33); FRA II/35, št. 445 (str. 15).

⁶⁰ Listine velesovskega samostana v ARS, nekdanj v HHStA (= ARS VE), 1360 IV 21. Velesovo.

⁶¹ ARS, 1364 VI 24.

⁶² Prim. P. SIMONITI, Humanizem na Slovenskem in slovenski humanisti do srede XVI. stoletja (Ljubljana 1979), 119 sl.

(župnikovanja) in pravno-pisarskih del (javnega notariata) ni bila več neobičajna: leta 1378 in 1381 je javni notar Simon iz Celja v Pragi napisal dva instrumenta.⁶³ Simon je bil leta 1398 vpleten v delikt čaranja in ordala sveče (božje sodbe) v nekem gostišču v Kamniku. Ko je oglejski generalni vikar sprožil sodni postopek zaradi Simonovega prekrška, je ta v zagovoru omenil, da je nekoč študiral v Pragi in se tam seznanil z ordalom sveče. Tam se je očitno tudi izšolal v notariatu ter se nato kot klerik oglejske patriarhije vrnil domov in prevzel cerkvene službe: leta 1398 je bil prebendar samostana v Gornjem Gradu, še prej pa župnik v samostanu inkorporirani župniji Hoče.⁶⁴ Simonovo usodo omenjam tudi kot tipičen primer pogostejšega odhajanja študentov z oglejskega cerkvenega območja na srednjeevropske, ne pa na italijanske univerze, vsaj na začetnih stopnjah študija. V celoti so dobili velik vpliv na listinjenje na Kranjskem, prevladujočega pa v cerkveni službi kranjski kleriki, ki so zaradi odhajali na študij predvsem na srednjeevropske univerze, predvsem na Dunaj. Najpomembnejšo vlogo pri izobraževanju v javnem notariatu je sicer ohranila univerza v Bologni, od 15. stoletja Padova, kjer je vedno študiralo veliko Kranjcev. Dunaj je bil še posebej primeren, ker javni notariat ni zahteval popolnih in dragih juridičnih študij, pač pa zgolj artistične; zadostoval je že bakalavreat. Vseeno je prišlo v 15. stoletju do odločnega prodora humanistične misli na slovensko ozemlje, kar se je odražalo tudi v izobrazbi notarjev, vizuelno pa v pisavi, ki je bila pri nekaterih že dokaj blizu razvijajočim se kurzivnim humanističnim oblikam.⁶⁵

Odločilna za recepcijo notariata na našem ozemlju pa ni bila udeležba študentov in diplomirancev z italijanskih univerz v cerkveni in posvetni upravi, pač pa obnovljena splošna cerkvena upravno-sodna zahteva, ki se je uveljavila od približno srede 14. stoletja, da naj bi bili vsi cerkveni prokuratorji, rabsodniki in notarji/pisarji kvalificirani kot javni notarji.⁶⁶ Svoje je k širjenju javnih notarjev iz srednje Evrope na območje južno od Alp v 15. stoletju prispevalo še nekaj cerkvenopolitičnih momentov: 1) Cerkevni razkol, povezan s konciliarnim gibanjem v prvi polovici 15. stoletja, je papežem in italijanskim klerikom spodnašal prevladujoč vpliv na mejnem območju italijanskega in germanskega političnega in kulturnega sveta. 2) Podobne posledice je imel ponovni pojav pomembnih neitalijanskih knezov na oglejskem prestolu po sedmih desetletjih Italijanov (med 1279 in 1350). Leta 1350 je prišel v Oglej brat cesarja Karla IV. Nikolaj (do 1358), nato pa do razpada posvetnega gospostva oglejskega patriarhata leta 1420 še Markvard z Randecka (1365-1381), Filip Alençonski (1381-1387), Janez Sobieslav Moravski (1387-1394) in vojvoda Ludvik Teck (1412-1439). Zatem je papež Evgen IV. postavil Italijana, in to florentinskega nadškofa Ludvika III. Scarampo-Mezzarota, baselski koncil in njegov protipapež Feliks V. pa tridentinskega škofa Aleksandra Ziemowitskega, mazovijskega vojvodo. Prvi je bil bolj vojak kot duhovnik in se je leta 1445 tudi formalno odrekel posvetni oblasti v korist Benetk. V habsburških deželah se je uveljavil patriarh Aleksander. Po njegovi smrti leta 1444 je bil imenovan Kranjec, lavantinski škof Lovrenc Lichtenberški, ki je krajši čas menda celo živel v Ljubljani. Po Lovrencovi smrti leta 1446 je koncil postavil za upravitelja patriarhata pičenskega škofa Martina. Ko je leta 1447 prišlo do sprave med papežem in koncilom, je bil tudi na

⁶³ Listini iz češkega državnega arhiva v Pragi, 1378 IV 3. Praga in 1381 III 26. Praga. Obe navajam po izpisku dr. B. Otorepca v Centralnem katalogu srednjeveških listin za Slovenijo na Zgodovinskem inštitutu Milka Kosa, Znanstvenoraziskovalni center SAZU.

⁶⁴ B. OTOREPEC - J. ŽONTAR, Božja sodba (ordal) sveče v Kamniku leta 1398. Zgodovinski časopis 27 (1973), 321-328; OTOREPEC, n. d., št. 1391 (str. 276).

⁶⁵ REDLICH, Privaturkunden, 227-232. Tako je bil leta 1327 imenovan za kamniškega župnika Janez de Bausendis, meščan iz Bologne, kjer je tedaj še študiral in bil leta 1333 posvečen za duhovnika (KOB-LAR v IMK 1, 1891, 8). O humanističnih vplivih in humanistih na Slovenskem s seznamom študentov gl. SIMONITI, n. d., 119 sl., 245-257.

⁶⁶ SCHULER, Fortleben, 1230.

habsburških ozemljih priznan patriarh Ludvik III., škof Martin pa je bil pomiloščen in je ohranil namestniško funkcijo. Obenem pa je papež podelil nekaj izjemnih cerkvenih pravic kralju Frideriku IV., ki so pomenile legalno vmešavanje v cerkveno upravo.⁶⁷ 3) Tuji cerkveni, že dolgo pred letom 1447 pa tudi posvetni knezi so odpirali vrata klerikom iz srednje Evrope, tako tistim, ki so bili šolani na univerzah v bližini rodnega kraja patriarha oz. kneza, kot tudi neitalijanskim klerikom sploh. Z njimi so deromanizirali nižji cerkveni kader v vzhodnem delu patriarhata, zlasti zaradi konflikta z Benetkami. Deželni knezi in drugi imetniki cerkvenih patronatov (grofje Ortenburški, Celjski itd.) so si jemali pravice pri cerkveni upravi in prezentirali svoje ljudi na izpraznjena mesta v številnih župnijah, nad katerimi so imeli patronat vsaj od 14. stoletja naprej.⁶⁸ Prav na tistih, ki so bile med njimi v cerkvenoupravnem smislu najpomembnejše, so se najprej pojavljali javni notarji iz domače oz. severnih škofij (Radovljica, Ljubljana - Šentpeter, Vodice, Šmartin, Dob, Kamnik, Šmarje, Šentrupert, Trebnje, Ribnica). Kot primer navajam le ljubljansko župnijo sv. Petra, nad katero je imel patronat deželni knez. Leta 1444 je kralj Friderik IV. izročil njene dohodke novoustanovljeni cisterci v Dunajskem Novem mestu, leta 1462 pa je župnijo namenil ljubljanski škofiji. Samostan je odškodoval z mengeško župnijo. Ohranjenih je več listin deželnih knezov o prezentiranju in drugih cerkvenih zadevah na obeh župnijah vse od začetka 15. stoletja naprej, duhovniki pa so prihajali iz okolice deželnoknežjega dvora ali iz njegovih župnij.⁶⁹ Na Notranjskem se javni notarji ne omenjajo, kar je morda posledica manjše pomembnosti krajev in župnij ter patronata bistrškega samostana nad Cerknico. Javne notarje pa so zaposlovali tudi cerkveni gospodje iz severnih dežel, npr. Nemški viteški red, ki je notariat poznal in uporabljal v vseh svojih provincah, od Prusije do Jadrana. Zato so se križniki posluževali uslug notarjev s sedežem (vsaj) v Metliki v Beli krajini, ki je v cerkvenoupravnem smislu pripadala njihovem redu od druge polovice 13. stoletja.⁷⁰

Tako je "normalno", da je ljubljanski notar Henrik Rauch leta 1439 navedel med sumarno omenjenimi pričami v svojem instrumentu "duhovnike in laike iz oglejske, pasavske, freisinške, regensburške in baselske dieceze".⁷¹ Pri tem je mislil na izobražene klerike, prebendarje in notarje. Npr. na osebe, kot je bil javni notar Janez Rostawscher iz Hohenburga v regensburški diecezi, ki je leta 1446 napisal v Ljubljani instrument z zelo razkošno inicialo, s poudarjeno invokacijo in odstavki, še leto dni prej pa v Pleterjah vidimiral ustanovno listino kartuzije.⁷² Ali pa na Janeza Gryslawa iz Löbaua (mainška dieceza), do leta 1446 velesovskega kaplana in nato cerkljanskega župnika, ter Jurija Prellerja iz Öttinga (salzburška dieceza), ki je postal leta 1449 kaplan kapele sv. Fridolina v Ljubljani.⁷³ Kranjski javni notarji so pokazatelj velikega števila po-

⁶⁷ Prim. GRUDEN, n. d., 13-23.

⁶⁸ Prav tam, 53-58. Prehajanje patronatov na Kranjskem v srednjem veku iz rok v roke imetnikov je razvidno v J. HÖFLER, O prvih cerkvah in pražupnijah na Slovenskem. Prolegomena k historični topografiji predjožefinskih župnij (Ljubljana 1986), 22-42. Za 16. stoletje sta dober vir dva popisa cerkva na Dolenjskem in slovenskem Štajerskem Polidorja Montagnane iz let 1592/1596, ki ju je objavil J. HÖFLER: Trije popisi cerkva in kapel na Kranjskem in slovenskem Štajerskem s konca 16. stoletja (SAZU, Viri za zgodovino Slovencev 6, Ljubljana 1982), 64-97. Za obdobje pred tem je potrebno upoštevati, da so nekdanji ortenburški patronati po letu 1418 prešli na grofe Celjske, njihovi pa po letu 1456 predvsem na Habsburžane, ki so jih skupaj z župnijami podelili različnim cerkvenim ustanovam (samostanom, ljubljanski škofiji, novomeškemu kapitlju itd.).

⁶⁹ A. KOBLAR, Paberki iz arhiva cistercijanskega samostana v Dunajskem Novem mestu. IMK 10 (1900), 119 sl.

⁷⁰ D. KOS, Bela krajina v poznem srednjem veku (Zbirka Zgodovinskega časopisa 4, Ljubljana 1987), 55 sl.

⁷¹ GZL III/53. Pri navedbah nazivov notarjev se držim termina "dieceza" za škofijo, ki bolj plastično odseva originalne intitulacije javnih notarjev. Kljub pomislekom nekaterih.

⁷² Listine pleterskega samostana v ARS, nekđaj v HHStA (= ARS PL), 1446 VI 29. Ljubljana; ARS PL, 1445, IV 4. Pleterje.

⁷³ ARS VE, 1446 VIII 17. Velesovo; ARS BI, 1449 VII 25. Ljubljana; ARS BI, 1449 VIII 5. Ljubljana.

membnega tujega klera v mestih in župnijah.

Ukoreninjenje

Prvi notarski instrument nekega kranjskega javnega notarja je iz leta 1378, ko je stiški opat Jakob kot delegirani papeški razsodnik končal spor med duhovnikom Janezom de Mila, klerikom mainške dieceze, in gornjegrajskim konventom, ki ga je zastopal prokurator Friderik iz Burghausna, klerik salzburške dieceze. Ob tej priložnosti je izstavil listino javni notar Janez Walcher iz Wallseeja, klerik konstanške dieceze.⁷⁴ Walcher je stalno živel na Kranjskem in je leta 1388 napisal v Stični za gornjegrajski samostan še eno listino opata Albrehta Lindekerja, papeškega komisarja. Listina ni klasičen instrument, saj se začenja z izstaviteljevo intulucijo in devocijo, ima pa notarski signet in priče na koncu eshatokola.⁷⁵ V Stični so delovali še nekateri notarji, ki so občasno pomagali cerkvenim ustanovam. Istočasno so pisali običajne pečatne listine, le v cerkvenih zadevah instrumente. Zdi se, da se nekateri niso dolgo zadržali na Kranjskem, pač pa so se le ustavljali na poti med Italijo (Rimom) in domačimi pokrajinami, kjer jih je morebiti čakalo stalnejše delo. Takšen je bil javni notar Janez iz Chrudima, klerik litomišlske dieceze, ki je leta 1384 v Stični v instrumentu inseriral listino papeža Inocenca za cistercijanski red⁷⁶, nakar se ni nikoli več pojavil v kranjskih listinah.

Zaradi stikov gornjegrajskega samostana s kranjskim klerom in posvetnimi zadevami si velja ogledati tudi javne notarje v službi tega samostana. Le za ta samostan lahko zanesljivo trdimo, da je imel vse do razpustitve samostana v 60. letih 15. stoletja v službi lastne javne notarje. Do okoli leta 1430 je bil v samostanu tudi sedež arhidiaconata, ki ga je nato patriarh Ludvik po večletnih sporih odvezel menihom.⁷⁷ Prav arhidiakonsko sodstvo je tisto, ki je zahtevalo stalno nastavitev javnega notarja. Že med pričami instrumenta, izdanega leta 1388 v Stični, je naveden javni notar magister Teoderik *de Ztersteten*, poleg njega pa še magister Henrik *de Czersteten*, licenciat in kanonik v stolnem Merseburgu na Wettinskem.⁷⁸ Oba sta bila gornjegrajska duhovnika oz. uradnika. Že omenjeni Walcher je bil avtor mandata stiškega opata za omenjenega magistra Henrika iz istega leta.⁷⁹ Teoderik je bil župnik v Vranskem, in to vsaj še leta 1414, ko je bil ena od prič pri vidimiranju nekih listin na celjskem Zgornjem gradu. Tedaj, kot tudi že v omembah med letoma 1391 in 1404, sta bila navedena tudi njegova univerzitetna izobrazba (bakalavreat v dekretalih) in bivališče (Vransko, tj. gornjegrajska župnija!).⁸⁰ Leta 1401 je v samostanu nastal opata Nikolaja notarski transumpt bule papeža Bonifacija IX. iz istega leta glede podelitve žalske župnije nekemu duhovniku. Vse delo je opravil Friderik iz Greiffenburga v salzburški diecezi, ki je bil v tem času precej aktiven na Slovenještajerskem, vendar ni bil vezan na samostan. Po obliki listine ne gre za pravilni instrument, pač pa za pečateno "nos" listino s signetom in podpisom.⁸¹

Javni notarji so ostali v Gornjem Gradu tudi po odvzemu arhidiaconata. Leta 1438 se je javnosti za vedno zapisal magister Janez iz Yssenhausna (mainški klerik), ko je z ženo in otroki prejel od konventa hišo z vrtom v trgu. Janez je napisal pripadajočo pe-

⁷⁴ NŠAL G, 1378 IV 12. Stična.

⁷⁵ NŠAL G, 1388 VI 28. Stična.

⁷⁶ AST, 1384 XII 14. Stična.

⁷⁷ GRUDEN, n. d., 4.

⁷⁸ NŠAL G, 1388 VI 28. Stična.

⁷⁹ NŠAL G, 1388 VII 30. Stična.

⁸⁰ Listine grofov Celjskih v ARS, nekdanj v HHStA (= ARS CE) I, 1414 XI 9. Celje (A1); ARS CE II, 1414 XI 9. Celje (A2). OTOREPEČ, n. d., št. 1348, 1349, 1375, 1384, 1404, 1413, 1414, 1441-1443. KOBLAR v IMK 2 (1892), 73.

⁸¹ ARS, Schumi-Komatarjeva zbirka prepisov, listina 1401 VI 10. Gornji Grad (škatla 27, št. 637).

čatno listino in se podpisal skupaj s svojim signetom. Iz pojasnila o signetu v koroboraciji izvemo, da je šlo za 'znak, ki se ga je posluževal kot javni notar za overovitev vseh zapisov'.⁸² Janez je ostal v samostanski službi še nekaj let: leta 1441 je v Zagrebu, v prisotnosti gornjegrajskega opata ter številnih uglednih klerikov, spisal eno od dveh zadevnih listin, tokrat v formi instrumenta, ki ga je pečatil tudi zagrebški kapitelj (= "locus credibilis").⁸³

Leta 1463 je v Gornjem Gradu napisal instrument Janezov sin Janez mlajši. Šlo je za končni akt večletnega spora gornjegrajskih menihov z ljubljanskim škofom glede inkorporacije samostana novi škofiji ter za razpustitev samostana.⁸⁴ Janez mlajši je ostal povezan z Gornjim Gradom kot javni notar (ne prokurator!) ljubljanskega škofa in njegovega dvora v tem kraju in v letih 1464-1465 tam napisal še dva instrumenta, ki sta bila vsebinsko stečajne narave (določitev dolga škofu, zaslišanje bivšega meniha). Prvega je napisal sam, vendar ga je overovil drug škofov javni notar (Janez Gessler iz Nördlingena, augsburška dieceza).⁸⁵ Nato se je za dolgo preselil na veličastni humanistični gornjegrajski dvor škofa Sigismunda, kjer je v tipičnem diktatu napisal še nekaj instrumentov, vse o cerkvenih zadevah (transumpti in vidimusi). En vidimus je napisal tudi za kostanjeviško cisterco.⁸⁶ Do leta 1475 je bil škofov osebni pisar, nato pa je leta 1478 na gornjegrajskem dvoru za škofa signiral še svojo zadnjo, pečatno "nos" listino o izposojenih knjigah za škofa Lambergerja.⁸⁷ Pisava njegovih instrumentov je bila prehodna, med gotico in humanistiko. Leta 1482 se je omenjal (njegov sin?) Luka Yssenhausen, kamniški meščan in svak ljubljanskega meščana Erazma Pečaherja, ki pa očitno ni nadaljeval poklicne notarske družinske tradicije.⁸⁸ Morda pa jo je Lazar, ki je leta 1501 dosegel na dunajski univerzi licenciat, vendar ni jasno zakaj so ga tam imeli za "Celjana".⁸⁹ Gornjegrajski dvor ljubljanskih škofov je torej vedno premogel vsaj enega javnega notarja, drugi pa so bili v službi ljubljanskega stolnega kapitlja (gl. spodaj).

V kranjskih mestih in trgih so začeli delovati javni notarji nekaj let po prvih omembah v procesnih zadevah stiškega opata. Bistveno manj javnih notarjev je bilo aktivnih na Gorenjskem kot na Dolenjskem, največ pa, logično, v Ljubljani. Notarje si oglejmo po regijah.

Leta 1390 je v enem od poslopij grajskega kompleksa Waldenberg pri Radovljici spisal instrument javni notar Vid, po rodu (in službi) iz Radovljice.⁹⁰ Med številnimi pričami se v listini omenja še javni notar Lovrenc iz Loke, ki pa je sodil v spremstvo navzočega ortenburškega grofa Friderika. Lovrenc je bil varovanec ortenburškega grofa, ki ga je poslal na študije v Italijo, za kar se mu je Lovrenc leta 1399, takrat že premožen, z lastnoročno napisano listino oddolžil s popustom na del dolga. Tedaj ni več opravljal notarske službe, pač pa je kot zastavni imetnik z ženo Ano živel na Poljanah

⁸² *Und auch hab ich ... mit meyn selbs handt mich yn diesem prieff subscribert und yn mit meynen tzaichen, daz ich nützen yn dem nodyramp getzeichen zü getzugnüsse aller obgeschriben sach.* (NŠAL G, 1438 IV 4.)

⁸³ ARS CE II, 1441 IX 5. Zagreb. Gornjegrajski opat je pričal v Zagrebu za pet dni starejšo listino (ARS CE III, 1441 IX 1. Zagreb).

⁸⁴ NŠAL G, 1463 XI 8. Gornji Grad. GRUDEN, n. d., 48-51.

⁸⁵ NŠAL G, 1464 VIII 21. Gornji Grad; NŠAL G, 1465 III 7. Gornji Grad.

⁸⁶ Splošna zbirka listin v NŠAL, 1466 I 31. Ljubljana; NŠAL, 1467 I 28. Ljubljana; NŠAL G, 1467 VIII 4. Celje (prepis iz 17. stoletja); NŠAL, 1468 VI 15. Ljubljana; ARS, 1474 XI 7. Ljubljana. O humanističnem dvoru prvih škofov v Gornjem Gradu gl. SIMONITI, n. d., 59-78.

⁸⁷ NŠAL, 1478 I 22. Gornji Grad.

⁸⁸ GZL VI/57.

⁸⁹ SIMONITI, n. d., 255.

⁹⁰ NŠAL, 1467 I 28. Ljubljana (z inserirano listino iz 1390 XI 12. Waldenberg). Prim. I. GRAFENAUER, Celovski rokopis iz Rateč, podružnice beljaške pražupnije pri Mariji na Zilji (Razprave SAZU, razred za fil. in lit. vede III, Ljubljana 1958), 1 sl.

(vsaj še leta 1406).⁹¹

Leta 1414 je bil pri vidimiranju štirih listin v Celju napisan notarski instrument, katerega avtorja sta bila dva javna notarja: Peter iz Yssenacha (mainški klerik), ki je sodeloval pri pregledu originalov, čistopisu teksta in pričvrstitvi obeh pečatov, ter Matija, sin Petra Kozla iz Kranja, ki se je podpisal.⁹²

Notar Jurij Klobučič, ki je leta 1500 v velesovskem samostanu napisal instrument za novomeške kanonike, je bil najbrž eden od samostanskih kaplanov. Njegov instrument je napisan v protohumanistiki, mešanici med gotsko kurzivo in pravo italijansko humanistiko, in je eden prvih takih primerov na Kranjskem. Glede na Klobučičevo papeško avtoriteto in signet, ki se spogleduje s Petrovim ključem (dva prekrizana ključa),⁹³ je njegova humanistična izobrazba logična: gotovo je študiral v Italiji in bil mnogo bolj povezan z italijanskimi kulturnimi in notarskimi običaji kot njegovi kranjski sodobniki.⁹⁴

V Kamniku in na vzhodnem Gorenjskem je v drugi polovici 15. stoletja občasno pisal javni notar in neveljski župnik Jurij Lecian, v čigar instrumentu, (napačno) datiranem v leto 1437 na Dobu, sta med pričami omenjena tudi ljubljanski notar Henrik Rauch in kranjski arhidiakon magister Leonhard Seydel (po rodu Kamničan, baka-lavreat na dunajski univerzi leta 1470).⁹⁵

V Ljubljani zasledimo stalno naseljene javne notarje leta 1430, ko je Henrik iz Stendala, klerik halberstadtske dieceze in notar pičenskega škofa Gregorja, v avguštinskem samostanu vidimiral listino papeža Martina V. Pri delu mu je pomagal loški grajski kaplan Janez iz Lobensteina.⁹⁶ Leta 1444 je Henrik v kranjskem župnišču pri sv. Kancijanu izdal in napisal še en notarski vidimus listine papeža Martina za cerkev v Šmartinu pri Kranju. Pri pomožnem datiranju se Henrik ozira na trajanje baselskega koncila in vladanje kralja Friderika IV., kar pomeni, da je bil skupaj s pričo, tj. z generalnim oglejskim vikarjem pičenskim škofom Martinom (z Mannsberga), vnet pristaš koncilske, protipapeške stranke, kakor tudi večina kranjskega klera. Martin je bil odločilna oseba za overovitev vidimusa in je za večje zavarovanje ukazal obesiti nanj svoj pečat.⁹⁷

Vsaj med letoma 1430 in 1445 je v Ljubljani stalno deloval javni notar Henrik Rauch, klerik konstanške dieceze, ki je napisal instrument v Vipavi, dve pečatni listini v Šentpetru pri Ljubljani in instrumentski vidimus večjega števila deželnoknežjih listin za ljubljanske meščane ter se podpisal na instrument o razsodbi spora med župnikom in

⁹¹ HHStA, 1399 VI 22.; ARS, 1406 IV 25.

⁹² ARS CE I, 1414 XI 9. Celje (A1); ARS CE II, 1414 XI 9. Celje (A2). Med pričami je zapisan še javni notar Friderik iz Greiffenburga.

⁹³ Po K. S. Baderju je bil ključ priljubljen motiv v signetih notarjev s papeško avtoriteto (n. d., 31-32).

⁹⁴ Listine iz Kapiteljskega arhiva v Novem mestu (= KANM), večidel v NŠAL kot poseben fond, 1500 VIII 18. Velesovo (fasc. VII, št. 9). Na nekaj instrumentov iz novomeškega kapitlja me je opozoril g. France Baraga, za kar se mu zahvaljujem. Tik preden sem dokončal to razpravo je izšel njegov popis kapiteljskega arhiva z natančnejšimi podatki in obsežnimi registami listin, tudi instrumentov: F. BARAGA, Kapiteljski arhiv Novo Mesto. Regesti listin in popis gradiva (Acta Ecclesiastica Sloveniae 17, Ljubljana 1995).

⁹⁵ Tako GZL X/54. Po J. Grudnu je bil Leonhard Seydel župnik v Dobu (od 1488) in ljubljanski kanonik v letih 1479-1483 in spet 1492-1499 (n. d., 76). Koblarjevi furlanski izpiski ga navajajo leta 1476 kot kamniškega vikarja (1484-1494) in magistra lepih umetnosti, po letu 1479 pa kot kranjskega arhidiakona, kar je bil vse do leta 1504, ko je umrl (IMK 1, 1891, 9; IMK 2, 1892, 41-42, 47-48; IMK 3, 1893, 63). V tem času je bil omenjen tudi v testamentu Jošta Gallenberškega iz leta 1491 kot maister (ARS MK, 1491 X 6. Mekinje). Lecian je bil neveljski župnik še leta 1495 (KOBLAR v IMK 3, 1893, 66). Najbolj upravičena je misel, da ima listina napačno zapisan datum. Prim. SIMONITI, n. d., 247.

⁹⁶ ARS, 1430 III 27. Ljubljana.

⁹⁷ ARS, 1444 V 15. Kranj. Za baselski koncil in obnašanje posameznih strank, oglejskega patriarha Ludvika Tecka in škofa Martina, gl. GRUDEN, n. d., 7-11.

župljani na Dobu (gl. pri Lecianu).⁹⁸ V instrumentu iz leta 1439 Henrik za Kranjsko ni uporabil termina "dežela" (*terra*), pač pa "domovina" (*patria*), kar pogojno priča o humanistično izobraženem človeku. Rauch je bil po izobrazbi bakalavreat cerkvenega prava in ljubljanski meščan, poročen z domačinko Ano Kolenc. V drugi četrtini 15. stoletja je bil eden najpomembnejših profesionalcev v širši ljubljanski okolici: leta 1433 je bil npr. poklican k vrhniškemu duhovniku, da je v instrumentu natančno popisal in spravil v pravni red izjave prič o sporni oporoki pičenskega škofa Gregorja v bistrški kartuziji (gl. zgoraj pri "fenomenu Bistra"). Umrl je pred letom 1457, ko je bila njegova vdova Ana še pri življenju.⁹⁹

Javni notar Janez Kind iz Weitre (passavska dieceza) je napisal leta 1437 štiri instrumente v Ljubljani in Kranju. Seveda je šlo za cerkvenoproceno zadevo, ki se je vlekla vsaj še v začetek 1438. leta, ko je prokurator ene od strank Avguštin Frankenstein iz Nise v wroclavski diecezi napisal instrument v Kranju.¹⁰⁰ V tretji Janezovi listini se med pričami omenja tudi javni notar magister Janez iz Mute, v četrti pa še javni notar Friderik in kaplan Henrik iz Budissina. Zadnji je izhajal iz meißenške dieceze in je na Kranjskem živel vsaj še leta 1451, ko je v Trebnjem napisal pečatno listino trebanjskega župnika v zvezi z nekim beneficijem. Henrik se je v njej podpisal kot javni notar in narisal signet.¹⁰¹ Leta 1460 je napisal instrument za vplivnega ljubljanskega meščana Henrika Stauthaimerja Jurij Paradis, klerik oglejske dieceze in Ljubljančan po rodu. Njegov dokument je nevsakdanja mešanica instrumenta, mandata in osebnega pisma.¹⁰² Vsi omenjeni javni notarji so živeli v Ljubljani.

Javnonotarsko podeljevanje javne vere se je v Ljubljani okrepilo po letu 1461 v pisarnah ljubljanskega škofa in stolnega kapitlja, kjer je bilo vedno istočasno več notarsko podkovanih oseb, t.j. javnih notarjev. Njihovo delovanje je bilo omejeno na škofova naročila, drugi so bili prokuratorji na oddaljenih škofijskih posestih. Glavni pospeševalci notariata v Ljubljani so bile izjemno povečane in pravne potrebe na škofijskem sodišču, pri čemer so morale sodelovati sposobne osebe (= javni notarji), in množičnejše overovljanje cerkvenih listin. Notarsko izobraženi so bili številni ljubljanski kanoniki in duhovniki, npr. Mohor iz Šmarja. Med letoma 1466 in 1475 je gornjegrajski javni notar Janez (mlajši) iz Yssenhausna, notar škofa Sigismunda, napisal več vidimusov v cerkvenih zadevah (gl. zgoraj).

Mnogo bolj aktivni kot na Gorenjskem so bili javni notarji na Dolenjskem, najverjetneje zaradi bolj razgibane in strukturirane cerkvene organizacije (arhidiakonati) in obstoja pomembnih samostanov. To pa pomeni tudi večje število upravno-pravnih cerkvenih zadev. Iz Višnje Gore je bil javni notar in klerik oglejske dieceze Mihael (po rodu iz Laškega), ki je leta 1393 po naročilu stiškega opata Albrehta kot papeškega komisarja v opatovi sobi napisal instrument, ki se je začel z inskripcijo, priče in datum pa so bili še pred notarjevim signetom in podpisom.¹⁰³ Mihael je bil (že takrat ali šele kasneje?) župnik v Višnji Gori, a tedaj ni sodeloval pri izdelavi drugih instrumentov v stiškem samostanu, pač pa bi ga lahko leta 1404 srečali v Tincu (?) in Laškem,

⁹⁸ HHStA, 1430 VII 6. Vipava; Deutschordens-Zentralarchiv na Dunaju (= DOZA), 1434 XI 30. Šentpeter pri Ljubljani; GZL III/53, GZL X/54.

⁹⁹ ARS BI, 1433 IX 23. Vrhnika (ta je napisan v protohumanistiki); GZL VI/9. O škofu Gregorju gl. GRUDEN, n. d., 6.

¹⁰⁰ DOZA, 1437 VI 1. Kranj; DOZA, 1437 VIII 14. Ljubljana; DOZA, 1437 VIII 16. Ljubljana; DOZA, 1437 VIII 16. Ljubljana; DOZA, 1438 I 22. Kranj.

¹⁰¹ HHStA, 1451 VII 17. Trebnje.

¹⁰² NŠAL, 1460 I 23. Ljubljana (= GZL X/74). Njegovo ljubljansko poreklo smemo potrditi s tamkajšnjim bivanjem (sorodnika) Nikolaja Paradisa, ki je bil leta 1461 zaradi uboja someščana izgnan na Hrvaško (GZL III/67).

¹⁰³ ARS, 1393 X 31. Stična.

kjer je bil priča pri nekih cerkvenoupravnih dejanjih.¹⁰⁴ Leta 1411 je zapisal zadnji meni znani (pečateni) instrument v hiši Janeza de Mila v rodnem Laškem glede sporov med velesovskim samostanom in šenčurskim župnikom glede njegove župnije.¹⁰⁵ Leta 1444 je bil naveden med pričami instrumenta notarja pičenskega škofa Henrika iz Stendala neki Mihael iz Višnje Gore, tedaj prokurator kranjskega župnika Jerneja.¹⁰⁶ Morda je šlo za isto osebo, čeprav je časovna razlika kar pol stoletja, a za sposobnost opravljanja intelektualnih storitev še ne prevelika. In končno, leta 1496 je bil javni notar Janez Klobučič, najbrž sorodnik že omenjenega Jurija, eden od višnjegorskih duhovnikov, vendar njegovo javnonotarsko delovanje ni opredeljeno.¹⁰⁷

V le navidez skromnem trgu Ribnica, kjer so se ribniški župniki zaradi nekaterih posebnih pravic začeli imeti protipravno za oglejske arhidiakone nad župnijami nekdanje pražupnije (arhidiakonat tiho priznavan od leta 1490), je že okoli leta 1405 živel javni notar. Tedaj se je stiški opat poravnal z ribniškim in dobrepoljskim župnikom glede neodvisnosti njunih župnij od župnije Šentvid pri Stični (inkorporacija Stične). Med pričami instrumenta so bili nekateri okoliški župniki in vitezi, pa tudi kasnejši oglejski patriarh vojvoda Ludvik Teck. Listino je napisal javni notar Janez iz Mühldorfa v salzburški diecezi, ki je bil nemara v Ludvikovem spremstvu. Toda pod njim se je podpisal še ribniški javni notar Gašper.¹⁰⁸ Ribniški javni notarji so bili v 15. stoletju nedvomno v najtesnejši zvezi z arhidiakonom in njegovim sodiščem.

V gospodarsko usihajoči Kostanjevici se javni notarji niso pojavili vse do leta 1460. Konvent se je občasno posluževal uslug zagrebških javnih notarjev: Mihael *de vicus Latinorum prope Zagrabia* (zagrebška mestna tujska četrt) je napisal leta 1418 v Stični instrument o protestu prokuratorja kostanjeviškega samostana pred papeškim delegiranim razsodnikom stiškim opatom Petrom glede podsredškega vikarja, ki je posegal v pravice župnije v Vidmu (inkorporacija kostanjeviške cisterce).¹⁰⁹ Mihael je prišel v Stično skupaj s prokuratorjem in se z njim tudi vrnil. Tudi kasneje je bila vez Kostanjevice z Zagrebom tesna (gl. spodaj pri sistematiki vidimiranja). V mestu in samostanu so vedno živele osebe, ki jim osnove instrumenta niso bile tuje.¹¹⁰ Leta 1460 sta opat Erazem in konvent v prisotnosti javnega notarja Erharda Stära iz krške dieceze imenovala prokuratorja pri overovitvi listine papeža Pija II. o inkorporaciji župnije Šentjerneje, pri čemer je nastal instrument.¹¹¹ Leta 1475 se je v Kostanjevici prvič pojavil metliški javni notar Simon Jägerman, čigar signet je bil "govoreči" (črka S, nad njo lovski rog). V instrumentu je vidimiral listino papeža Bonifacija IX. glede videmske župnije.¹¹² Zanimivo je, da je v tem času deloval v Metliki še en javni notar - Gašper Fabiani (gl. naslednji odstavek), kar izpričuje tako velike potrebe po javnonotarskih uslugah v Beli krajini, kot tudi o pomembnosti tamkajšnje cerkvene uprave, na čelu z Nemškimi viteškimi redom, ki je javne notarje zaposloval v vseh svojih provincah. Zadnji srednjeveški instrument je nastal v Kostanjevici leta 1480, ko je arhidiakon v Slovenski marki razsodil spor med leskovškim in kostanjeviškim župnikom. Notar je bil klerik ljubljanske dieceze Andrej Raynal, ki je dosegel bakalavreat na dunajski univerzi leta 1477.¹¹³

¹⁰⁴ DOZA, 1404 VII 5. "Tinec" (Tunjice pri Kamniku, Tinje pri Slovenski Bistrici, na Koroškem ali kaj drugega?); ARS, 1404 VII 30. Laško.

¹⁰⁵ ARS VE, 1411 II. 15. Laško.

¹⁰⁶ ARS, 1444 V 15. Kranj.

¹⁰⁷ KOBLAR v IMK 4 (1894), 27-28. Leta 1481 je na dunajski univerzi dosegel bakalavreat tudi neki Urban Klobučič iz Škofje Loke (SIMONITI, n. d., 249). Ni nemogoče, da je šlo za isto družino.

¹⁰⁸ ARS, 1405 V 4. Ribnica.

¹⁰⁹ ARS, 1418 I 13. Stična.

¹¹⁰ Prim. prepis iz 18. stoletja v ARS DA, 1467 XI 1. (pola 40-41) in samostansko listino v ARS, 1500 II 2. Kostanjevica. Obe imata instrumentsko invokacijo.

¹¹¹ ARS, 1460 V 5. Kostanjevica.

¹¹² ARS, 1475 VII 11. Kostanjevica.

¹¹³ ARS, 1480 I 14. SIMONITI, n. d., 249.

Izredno intenzivna javnonotarska praksa se je od druge polovice 15. stoletja napovedovala v Novem mestu, kjer je dosegla - natančneje v in ob novoustanovljenem kapitlju - razcvet od zadnjega desetletja istega stoletja. Pojavitev in delovanje notarjev je bila v neposredni zvezi s cerkvenopravnimi zadevami okoli ustanovitve kapitlja, kar je v tem času zahtevalo prisotnost javnega notarja. V mestu je že leta 1399 napisal instrument o poravnavi kostanjeviškega opata z videmskim vikarjem javni notar Nikolaj Nessaw iz pomezanijske dieceze Kulmsee.¹¹⁴ Toda v tem primeru je verjetno šlo za odposlanca, ki naj bi pravilno izpeljal poravnavo. Naslednji instrument je v mestu nastal šele leta 1470, ko je metliški duhovnik in javni notar Gašper Fabiani zapisal postopek dokazovanja upravičenosti preselitve frančiškanov iz okolice Metlike v Novo mesto, kar je bilo zapisano v listini ferentinskega škofa Andreja, generalnega vikarja oglejskega patriarha iz leta 1469.¹¹⁵ Prihod metliškega javnega notarja gre pripisati povezanosti z metliškimi frančiškani in nekaterimi pričami, ki so prišle z njimi v Novo mesto. Verjetno pa tudi pomanjkanju javnih notarjev v mestu, saj jih je bilo tedaj mogoče pričakovati predvsem na okoliških pomembnejših župnijah, ne pa v mestu, ki ni imelo v cerkveni organizaciji do ustanovitve kapitlja nobene posebne vloge. Zato vse do 90. let 15. stoletja ni vesti o javnih notarjih v Novem mestu. Tedaj pa je prišlo v zvezi z ustanavljanjem kapitlja in njegovimi začetnimi upravno-sodnimi zadevami do nastopa večih javnih notarjev in nastanka instrumentov.

Leta 1478 je v Ljubljani vidimiral tri listine za ljubljanske križnike javni notar Mihael Štrleker.¹¹⁶ S tem duhovnikom, ki je glede na priimek (navadno Sterleker ipd.) izhajal iz rodu plemičev (morda stranske veje Čreteških) z dolenskega gradu Štrlek, ki pa je bil v tem času že zapuščen,¹¹⁷ je bil povezan razcvet notariata v Novem veku. Štrleker je dosegel bakalavreat na dunajski univerzi leta 1467, ko je že bil imenovan po Lanišču (!); nekaj pred letom 1488 je postal župnik v Šmarju pri Lanišču; leta 1491 je v Šmarju z instrumentom vidimiral listino papeža Inocenca IV. in baselskega koncila za kostanjeviško cisterco.¹¹⁸ V podpisu se je intituliral kot 'duhovnik cerkve sv. Marije Device v Lanišču'. V tistem času je bil pogosto v Novem mestu, kjer je (po pisavi sodeč) leta 1481 napisal vsaj eno nemško pečatno listino, ki pa ima enako trinitatno invokacijo kot njegov instrument iz leta 1491.¹¹⁹ Po ustanovitvi novomeškega kapitlja (1493-1494), ki naj bi bil po nekaterih mnenjih nadomestek ali celo zametek škofije,¹²⁰ se je število mestnih duhovnov še povečalo. Mihael je postal leta 1496 (drugi) kapiteljski dekan, vendar je obdržal šmarsko župnijo, kjer je - izpričano - stalno prebival še leta 1509 in nadzoroval tamkajšnjo šolo (rector).¹²¹ Leta 1494 je v stiškem samostanu na prošnjo prošta Jakoba in po nalogu stiškega opata formalno signiral pečateni notarski vidimus prve (cesarja Friderika III. z dne 27. aprila 1493) in druge (Maksimilijana I. z dne 21. decembra 1493) ustanovne listine, a ga po lastnih besedah zaradi pomanjkanja časa ni sam napisal. Dodal je le tri ključne besede.¹²² Iz teh let je zanimiv pečatni instrument iz leta 1495, v katerem je vidimirana listina papeža Aleksandra VI. iz leta 1494, s katero je papež odobril ustanovitev kapitlja. Instrument se začinja z znano

¹¹⁴ ARS, 1399 XI 18. Novo mesto.

¹¹⁵ Listina iz frančiškanskega arhiva v Novem mestu (1470 I 7. Novo mesto); objava v G. RANT, Die Franziskaner der österreichischen Provinz (Kamnik 1908), 90-93.

¹¹⁶ DOZA, 1478 XI 16. Ljubljana.

¹¹⁷ KOS, Grad, 41.

¹¹⁸ KOBLAR v IMK 3 (1893), 248. ARS, 1491 XII 17. Šmarje. SIMONITI, n. d., 247.

¹¹⁹ KANM, 1481 VII 4. (fasc. IV, št. 3). Morda je napisal tudi neko drugo nemško listino (KANM, 1488 VI 22.; fasc. VII, št. 1).

¹²⁰ J. RICHTER, O inkorporacijah. Časopis za zgodovino in narodopisje n. v. 7/XLII (1971), 76-82. I. VRHOVEC, Zgodovina Novega mesta (Ljubljana 1891), 198-200.

¹²¹ KOBLAR v IMK 3 (1893), 102. Leta 1504 je bil udeležen v prepiru, ki se je nanašal na pravico do pokopa neke kmetice. Vestička zagotavlja, da je tedaj živel v Šmarju (KOBLAR v IMK 4, 1894, 248).

¹²² Listine nekdanjega repertorija XIV v HHStA, danes v ARS (= ARS XIV), 1494 II 29. Stična.

Mihaelovo trinitatno invokacijo. Toda v tekstu in notarjevem podpisu je govora o javnem notarju Tomažu Štrlekerju, duhovniku iz Šmarja pri Lanišču.¹²³ Glede na Tomažev signet (roža), ki je drugačen od Mihaelovega - Davidova zvezda z vrisano črko M(*ic-hael*), nad podstavkom pa še črka H(*arlandt*) - je jasno, da je šlo za dve osebi. Tomaž je bil duhovnik v Šmarju in javni notar, verjetno Mihaelov bližji sorodnik. Žal poznam le to Tomaževo listino. Leta 1491 je na kölnski ali dunajski univerzi dosegel bakalavreat. Kasneje je postal novomeški kanonik, gotovo pa je imel pri tem pomembno vlogo Mihael. O njegovem kanonikatu je govora v nekaj listinah iz let 1507-1514; v zadnji iz decembra 1514 je že omenjen kot "pokojni Tomaž Štrleker, nekdanji kanonik".¹²⁴

Mihael Štrleker, ki je bil od leta 1499 tudi dolenski arhidiakon, je leta 1497 ostro nastopil proti nameri stiškega samostana, ki je od kralja Maksimilijana I. izposloval inkorporacijo njegove župnije (Šmarje). Zato je pred javnim notarjem imenoval za prokuratorja nekega novomeškega kanonika, ki naj bi pri kralju dosegel soglasje za obrambo njegovih pravic proti samostanu. Listino v formi instrumenta pa je napisal javni notar Fabijan Parol. Inkorporacija je zaradi Mihaelove vplivnosti uspela šele leta 1518, približno štiri leta po njegovi smrti.¹²⁵

Že v Mihaelovem instrumentu iz leta 1495 se je podpisal tretji znani novomeški notar Fabijan Parol, ki je bil duhovnik (pomočnik, kaplan) v šentruperški župniji, inkorporirani kapitlju. Marca 1495 je napisal dva skoraj enaka instrumenta o sporazumu med novomeškim proštom in dolenskim arhidiakonom Jakobom Turjaškim ter kanonikom Janezom Pognom, šmihelskim župnikom in regensburškim klerikom. Šlo je za priključitev njegove župnije h kapitlju. Čez nekaj mesecev je o isti zadevi napisal še tretji instrument.¹²⁶ Že leta 1496 je bil med trinajsterico novomeških kanonikov. Leta 1497 je napisal še notarski prepis listine kardinala Bernardina o inkorporaciji šmihelske župnije iz leta 1496.¹²⁷ Ta listina se od prejšnjih razlikuje le po invokaciji, ki je tu trinitatna. Leta 1497 je Fabijan napisal instrument, s katerim so kanoniki imenovali prokuratorja, ki naj bi pri kralju in papežu za novomeški kapitelj dosegel inkorporacijo župnije Trebnje in dolenskega arhidiakonata, kjer je bil njegov sedež. Ta inkorporacija se je posrečila šele leta 1617.¹²⁸ Parol se je po letu 1500 iz katerega je njegov zadnji podpis na instrumentu (gre za enega od večih izvodov listine v korist kapitlja v Velesovem), ki pa ga je napisal Jurij Klobučič, umaknil iz poslovanja in se zadnjič omenjal leta 1502.¹²⁹

Mihael Štrleker je bil leta 1499 proštov posebni odposlanec pri generalnem vikarju oglejskega patriarha, leta 1500 pa je bil v velesovskem samostanu kapiteljski opolno-močenec za prevzem neke posesti. Istega leta je kot dekan podelil z enostavnima nemškima pečatnima listinama skupaj s kanoniki nekemu podložniku manjšo posest oz.

¹²³ KANM, 1495 I 16. Novo mesto (fasc. VII, št. 2).

¹²⁴ KOBLAR v IMK 2 (1892), 76. KANM, 1511 IX 28. (fasc. 7, št. 18); ARS, 1514 XII 18. Novo mesto. SIMONITI, n. d., 250. Zanimivo je, da je bil duhovnik tudi neki Pavel Štrleker, ki je bil leta 1507 vikar v Kostanjevici (KOBLAR v IMK 2, 1892, 57). Gotovo je bil sorodnik obeh omenjenih Štrlekerjev in tretji član te kleriško-plemiške družine. na dunajski univerzi je dosegel bakalavreat leta 1479, tam pa so ga imeli za "Ljubljanačana"! (SIMONITI, n. d., 249).

¹²⁵ NŠAL, 1497 VII 28. Prim. M. GREBENC, *Stična v slovenski cerkvi* (Redovništvo na Slovenskem I, Ljubljana 1984), 49; HÖFLER, n. d., 95; KOBLAR v IMK 3 (1893), 192.

¹²⁶ KANM, 1495 III 21. Šentrupert (fasc. XIX, št. 3); KANM, 1495 III 21. Šentrupert (fasc. XIX, št. 4). Tretji instrument iz istega leta, ki ga je v izvlečku objavil A. KRAUS v *Urkunden aus dem Archive des Collegiatcapitels zu Neustadt* (Mittheilungen des Historischen Vereines für Krain 20 (1865), št. 7, str. 40), je danes izgubljen.

¹²⁷ KANM, 1497 I 21. Novo mesto (fasc. XIX, št. 8). Prim. še BARAGA, n. d., št. 156 (str. 105).

¹²⁸ Danes izgubljeni instrument iz 1497 VII 28. je delno objavljen v A. KRAUS, n. d., št. 12 (str. 41). Prim. HÖFLER, n. d., 95; GREBENC, n. d., 49.

¹²⁹ KANM, 1500 VIII 18. Velesovo (fasc. VII, št. 9); KANM, 1502 IV 24. (fasc. 7, št. 10).

naznanil ustanovitev tedenske maše.¹³⁰ Po pisavi bi utegnil biti pisec obeh listin. V obdobju 1495-1514 ni napisal nobenega instrumenta, kar pomeni, da ni več deloval kot javni notar. Zdi se, da se z novim proštom Jurijem Slatkonjo (po 1499) ni najbolje razumel in je leta 1511 resigniral na kanoniško čast in dekansko funkcijo ter dokončno umaknil v Šmarje, kjer je kmalu po letu 1515 umrl.¹³¹ Kot smo videli se je v času po 1495 pri javnototarskih opravilih kapitelj posluževal predvsem uslug Fabijana Parola.

Pred letom 1473 in vsaj že leta 1488 je bil župnik mirnopoške župnije, tudi inkorporirane kapitlju, Viljem Pewscher, augsburški in regensburški kanonik, ki je leta 1495 izstavil danes izgubljeno listino o soglasju za inkorporacijo njegove župnije h kapitlju, vendar sam ni postal novomeški kanonik. Avtor te listine je bil (četrti novomeški?) javni notar Viljem Vitter, klerik augsburške dieceze.¹³²

Leta 1500 se je v Štrlekerjevi novomeški hiši pojavil še peti tedanji novomeški javni notar Blaž Kobecler iz Črnomlja. Morda je bil identičen z dunajskim bakalavreatom Blažem "de Krainburga", ki je leta 1492 študiral na Dunaju. Naslednje leto je napisal instrument o poravnavi spora med dvema ključarjema cerkve v Vavti vasi in neko novomeško meščanko glede odtujitve cerkvenega premoženja.¹³³ Odločitev za instrument in ne za pečatno listino je bila pogojena s cerkveno zadevo in načinom poravnave s pomočjo novomeških kanonikov kot imetnikov cerkve. Kobeclerjeva pisava je protohumanistična, invokacija je v manieristični kapitali, Kobecler pa je bil klerik oglejske (ne pa ljubljanske ali neke nemške) dieceze, tako kot avtor zelo podobnega instrumenta iz Velesovega Jurij Klobučič.

Kmalu po letu 1500 so se na Kranjskem razvili novi trendi v javnem notariatu (prim. pri Klobučiču in Kobeclerju, deloma Yssenhausnu ml.). Notarji so spet pogosteje prihajali iz italijanskih diecez in univerz. To se je okrepilo z reformacijo, ki so jo deželni knezi Habsburžani v njihovih deželah nenehno ovirali, deloma pa tudi zaradi krize dunajske univerze, ki si je opomogla šele sredi 16. stoletja, vendar je tedaj prešla pod strožji nadzor deželnega kneza.¹³⁴ Na župnije, škofije in druge ustanove, ki so jih obvladovali preko patronatov, niso več dovoljevali prišlekom s številnih srednjeevropskih protestantskih univerz, pač pa so se opirali na osebe, ki so se izobraževale v pravoverni Italiji in na Dunaju. Po italijanskih vojnah v prvih desetletjih 16. stoletja so lahko Habsburžani tudi iz cerkvenopolitičnega vidika sprostili pritok duhovnikov in javnih notarjev, ki so bili hierarhično, izobražensko in kulturno (humanistično) otroci oglejskega patriarhata in italijanskih univerz. Zato ne preseneča, da so se na Kranjskem šele tedaj pojavili javni notarji, ki so bili kar po vrsti notarji s papeško, včasih še dodatno cesarsko avtoriteto. Omenjam le Gregorja Reclja, papeškega in cesarskega javnega notarja leta 1514,¹³⁵ Leonharda Pichlerja (obenem novomeškega mestnega pisarja!) leta 1514 in 1517¹³⁶ ter ribniškega notarja Gašperja Pechlarja leta 1514 in 1531¹³⁷ - vse v Novem mestu. Število le od cesarja imenovanih javnih notarjev se je zmanjševalo. Tako se je v začetku 16. stoletja po skoraj poldrugem stoletju zamenjevala struktura višjega kranjskega klera, izobraženstva in seveda javnih notarjev. Njihova zgodovina v habsburških deželah in po uvedbi državne notarskega reda leta 1512 pa je že druga zgodba.

¹³⁰ KRAUS, n. d., št. 12 (str. 41); ARS, 1499 IV 10.; KANM, 1500 III 5. (fasc. XIX, št. 9); KANM, 1500 III 12. (fasc. VII, št. 7); KANM, 1500 VIII 18. Velesovo (fasc. VII, št. 9).

¹³¹ KOBLAR v IMK 2 (1892), 68 in 3 (1893), 248. Mihael je oktobra 1514 sam izjavil, da od leta 1511 ni več član kapitlja (gl. BARAGA, n. d., 591).

¹³² KRAUS, n. d., št. 6 (str. 39-40). O Pewscherju KOBLAR v IMK 1 (1891), 18 in 2 (1892), 70. BARAGA, n. d., št. 150 (str. 102), št. 152 (str. 103), št. 156 (str. 105).

¹³³ KOBLAR v IMK 2 (1892), 75-76. KANM, 1501 II 15. (fasc. III, št. 19). SIMONITI, n. d., 250.

¹³⁴ SIMONITI, n. d., 128, 199 sl.

¹³⁵ Notarsko overovljen prepis v KANM, 1514 II 26. Rim (fasc. VII, št. 20).

¹³⁶ ARS, 1514 XII 18. Novo mesto; KANM, 1517 XI 16. (fasc. VIII, št. 1).

¹³⁷ ARS, 1514 XII 18. Novo mesto; KANM, 1531 I 20. (fasc. VIII, št. 8).

O overovljanju in notariatu

Po vsebinskih značilnostih so bili kranjski instrumenti večinoma procesni akti ali vidimusi in transumpti listin v cerkvenih zadevah. To je bilo odraz bistva stalnega javnega notariata, tj. razpolaganja s splošno priznano notarjevo javno vero. Ker pa javni notariat na Kranjskem vse do začetka 16. stoletja ni bil obvezna institucija, so javno vero prevzemala tudi tista mesta, ki so jo uživala zaradi statusa in občega ugleda. Na Kranjskem je šlo za cerkvene vizitatorje, samostane in njihove "pisarne".

Potrditve so bile od srede 12. stoletja listine, s katerimi so si prejemniki privilegijev prizadevali doseči njihovo delovanje tudi od podeliteljevih naslednikov. Pravno to ni bilo potrebno, saj so bili privilegiji mišljeni za večno. Toda ob spremembah vladajoče dinastije se je zdelo nujno zagotoviti spoštovanje starih pravic. Pomembna je bila tudi morebitna poškodovanost pečata ali originalne listine, kar bi ob njeni predložitvi na sodišču sprožilo dvom v vsebino. Praksa prepisovanja in overovljanja pomembnih listin je postala nuja v vseh segmentih evropske srednjeveške in novoveške družbe. Overovljena kopija je imela polno dokazilno moč in je lahko nadomestila original.

Navadno je overovljal izstaviteljev pravni naslednik, neodvisna pravna ali fizična oseba, ki pa je morala razpolagati z "avtentičnim pečatom". Iz te zahteve izhajata osnovni obliki, ki sta se formalno razlikovali še v novem veku. V obeh je bil v novo listino inseriran neokrnjen tekst originala. Varianta, v kateri je overovitelj v začetnih formulah izrecno navedel, "da je videl original", se imenuje vidimus. Overovitelja vsebina stare listine ni zadevala. Novo listino z insertom je izstavil, ker je bil naprošen kot ugledna oseba in imetnik avtentičnega pečata. Če pa je bil overovitelj pravni dedič izstavitelja originala, ga je vsebina prepisa seveda osebno zadevala in ga je moral tudi sam spoštovati (transumpt).¹³⁸

Do leta 1300 sta mi znana dva primera overovitve v tuji zadevi. Maloštevilnost je razumljiva, saj so tedaj šele nastajali prvi privilegiji za kranjske samostane, plemstvo in mesta. Listina iz okoli leta 1250 je vidimus, s katerim sta stiški in kostanjeviški opat overovila prepis listine kralja Konrada III. iz leta 1146 za reinski samostan.¹³⁹ Svojo overovitev sta pospremila s koroboracijskim stavkom za navedenimi pričami inserirane listine, v katerem sta naznanila overovitev s svojima pečatoma, šele nato sta dala prepisati tudi kraljevo in kanclerjevo rekognicijo ter datacijsko vrstico. Pečata obeh opatov sta bila avtentična. Leta 1297 so listino Otona Planinskega za gornjegrajski samostan vidimirali kranjski vicedom, gorjanski župnik Ulrik in še neki kamniški plemič.¹⁴⁰ Overovitev je obsegala standardno začetno naznanilo, da so imenovani "videli in slišali prebrano originalno listino, ki se od besede do besede glasi ...". Prepisu sledi le še koroboracija overovitve. Verjetno je imel avtentično moč samo pečat kranjskega vicedoma, pečatenje drugih dveh pa je bilo posledica njunega ugleda.

V cerkvenih zadevah so overovitvena mesta do pojava javnih notarjev najenostavneje prevzemali kapitlji, v katerih je bilo zbrano večje število v pravnih zadevah in listinskih poslih izobraženih klerikov. Ker takih kolegijev do ustanovitve ljubljanske škofije (1461) in novomeškega kapitlja (1493/94) na Kranjskem ni bilo, so delo prevzeli zunanji kolegiji, npr. oglejski kapitelj: okoli leta 1367 je oglejski kapitelj potrdil inkorporacijo župnije v Vidmu k samostanu v Kostanjevici in o tem izstavil instrument, ki je bil delo dveh notarjev: zagrebškega javnega notarja Ivana Staniloja, ki je najbrž zastopal interese samostana, ter graškega meščana Matevža Kukina, mestnega pisarja in javnega notarja, ki je zastopal videmskega vikarja in je s posebno izjavo potrdil inkorpo-

¹³⁸ O overovljanju prepisov na Nemškem BRESSLAU, n. d., 83-84 in REDLICH, Privaturkunden, 146-149.

¹³⁹ URBKr II, št. 175 (str. 140) in MGH Dipl. Ko. III., št. 99.

¹⁴⁰ GZL IX/8.

racijo.¹⁴¹

Od konca 14. stoletja so se začele nekatere kranjske pravne osebe (redko) posluževati uslug še enega bližnjega uradnega overovitvenega mesta ("locus credibilium") zagrebškega kapitlja. "Loca credibilia" so bile profesionalne overovitvene delavnice, kar dokazujejo tudi odlični izdelki, ki so v primerjavi z notarskimi instrumenti pisani skrbneje, razkošneje in ne vedno v formi čistega instrumenta. Na Ogrskem je bila institucija od 12. do 19. stoletja uradna za prostovoljno sodstvo, hranjenje listin in overovljanje prepisov. Združevala je funkcijo cerkvenega oficialata in javnega notariata. Pečat takšne ustanove je imel popolno dokazilno moč, tako kot kraljev ("sigillum authenticum"). V listinah za kranjske prejemnike imajo zagrebške listine poleg pečatov tudi signete, pač zaradi sodelovanja javnih notarjev pri dejanju in izdelavi listin. Prvo meni znano overovitev v instrumentu v kranjski zadevi je napravil zagrebški kapitelj za kostanjeviški samostan leta 1391. Šlo je za vidimus dveh listin patriarha Bertranda iz leta 1344 v zvezi z inkorporacijo župnije v Vidmu, ki ga je napisal Martin Toma, klerik olomouške dieceze in javni notar v Zagrebu. Na listino je obesil še pečata kapitlja in opata zagrebške cisterce Nikolaja. Pravilnost je s signetom in podpisom potrdil pod Martinovim signetom in podpisom javni notar Ivan Krisp Rodosljaj, kalniški arhidiacon, zagrebški kanonik in prebendar.¹⁴²

Na Kranjskem so bili v 15. stoletju najbolj primerni za vidimiranje listin v cerkvenih zadevah vikarji oglejskih patriarhov - zlasti pičenski in novigrajski škofje, ki so vizitirali po Kranjskem - skupaj s svojimi ali zunanjimi javnimi notarji. Tako sta leta 1453 pičenski škof Martin (patriarhov vikar za ozemlje zunaj Furlanije) in stiški opat Ulrik v stiškem samostanu na prošnjo šentruperškega župnika Janeza Harrerja vidimirala tri listine v notarskem instrumentu, pečatenem od obeh izstaviteljev. Avtor ni bil notar iz škofovega spremstva, pač pa znani šmarski župnik in javni notar Mohor.¹⁴³ Naveden je bil še v instrumentih ljubljanskega škofa Sigismunda Lambergerja iz let 1463, 1466 in 1475, ko je bil tudi kanonik, prvi ljubljanski stolni dekan in šentklavški prebendar.¹⁴⁴ Zdi se, da je Mohor v Ljubljani napisal tudi več običajnih pečatnih listin v zadevah ljubljanskih meščanov, ki jih tako kot invokacije v njegovih instrumentih karakterizira značilna iniciala v obliki dolgega okrašenega korena, ki je bila tedaj pravzaprav modna oblika. Listino z vidimusom papeža Martina V. je leta 1430 v Ljubljani napisal in podpisal Henrik iz Stendala, notar pičenskega škofa Gregorja. Henrik je leta 1444 v službi drugega pičenskega škofa Martina izdal in napisal notarski vidimus za šmartinsko župnijsko cerkev.¹⁴⁵

Izbor overovitvenih mest oz. oseb se je po letu 1400 dopolnil s trdnejšim ukoreninjenjem javnih notarjev v kranjskih mestih in župnijah. V posvetnih zadevah so javni no-

¹⁴¹ ARS, ok. 1367.

¹⁴² ARS, 1391 VI 11. O ogrskih "loca credibilia" REDLICH, Privaturkunden, 176-177.

¹⁴³ KANM, 1453 V 3. Stična (fasc. II, št. 1).

¹⁴⁴ NŠAL G, 1463 XI 8. Gornji Grad; GZL III/75; NŠAL, 1466 I 31. Ljubljana; NŠAL, 1475 IX 7. Ljubljana. Mohor je bil izjemno ugledna notarska osebnost v svojem času, saj je napisal dva instrumenta leta 1450 celo v Celju. Zapisa sta bila rezultat dejavnosti grofov Celjskih (razsodba grofa Friderika II. v sporu med Engelbrehtom Turjaškim in goriškim grofom Henrikom). Zanimivo je, da je bil med pričami omenjen tudi Gašper iz Radovljice, tedaj Friderikov kancler, vendar listine ni napisal kateri od celjskih pisarjev (listine v Hofkammerarchivu na Dunaju = HKA, 1450 II 13. Celje, 2A). Mohor je bil že kot dekan vsaj enkrat v Rimu. Prim. F. KOVAČIČ, Rimski romarji iz slovenskih dežel. IMK 8 (1898), 124. V 60. letih je bil vpleten v škandal v zvezi z domnevnim falsificiranjem dokumentov, ki naj bi nekega Jurija Hajdnika spravili za skoraj celo desetletje v ječo na Gornjem Gradu. Šlo je za spor glede uprave župnije Šentvid pri Ljubljani. Ob tem je nastala pesem nekega študenta, ki je zmerjal Mohorja z goljufom, obrekovalcem, nesposobnim vodenja procesa in slabega znanja latinščine. Vendar pa je bilo vsaj očitano neznanje in prisvajanje univerzitetnih naslovov nedvomno nepravilno, če lahko sodimo po Mohorjevem delovanju in še slabši latinščini avtorja pesnitve (prim. SIMONITI, n. d., 43-46).

¹⁴⁵ ARS, 1430 III 27. Ljubljana; ARS, 1444 V 15. Kranj.

tarji najprej delovali v Ljubljani, kjer je leta 1439 Henrik Rauch prepisal v instrumentu štiri listine deželnega kneza za ljubljanske meščane. V listini je natančno opisal vse listine (material - papir, rdeči vtisnjeni pečati in pečatne podobe), navedel željo mestnega sodnika po prepisu ('zaradi trajnosti privilegijev') in opisal, kako je bila predloga pregledana. Avguštnski prior in frančiškanski gvardijan sta pečatila instrument, pač zaradi večje avtentičnosti, kot je poudaril prosilec sodnik Matko Videc.¹⁴⁶

Sredi 15. stoletja so začeli overovljati originale in prepise listin v tujih (privatnih) zadevah tudi nekateri ljubljanski meščani kot nepravne osebe. Eden od začetnikov je bil ugledni meščan Henrik Stauthaimer¹⁴⁷, ki se omenja kot izstavitelj ali overovitelj v večini ljubljanskih nejavnotarjskih vidimusov v tem obdobju. Leta 1442 je skupaj s Friderikom Ravberjem vidimiral za bistrško kartuzijo prepise sedmih privilegijev avstrijskih vojvod iz obdobja 1403-1439. Vseh sedem listin je prepisanih diplomatično, ena pod drugo in celo z originalnimi pisarniškimi zaznamki. V posebnem odstavku (= klavzuli) pod prepisi sta oba overovitelja zatrdila, da sta si jih dala prebrati, nakar sta jih natančno pregledala in nato pravilnost prepisa potrdila s svojima pečatoma.¹⁴⁸ Kaj je tako odlikovalo oba overovitelja, da sta bila primerna celo za vidimiranje deželno-knežjih listin, ni povsem jasno. Očitno sta imela posebno razmerje do samostana, nista pa bila (še) mestna funkcionarja. Leta 1449 je Stauthaimer sam na enak način overovil prepise šestih listin za istega prejemnika, med njimi tudi eno svojo.¹⁴⁹ V tej je, sodeč po pisavi, lastnoročno zapisal overoviteljski odstavek, medtem ko je bil avtor prepisov (isti kot leta 1442) profesionalc. Zanimivo je, da je tako overovil tudi lastno ustanovno listino za kaplanijo sv. Klemenca in Fridolina iz istega leta. Toda v lastnoročno zapisanem dostavku je govora o prepisu, kar pomeni, da je morda šlo za sočasen duplikat ustanovne listine.¹⁵⁰ Nekaj mesecev kasneje je vidimiral še tri tuje listine, ki so bile shranjene v Bistri in so zadevale njegovo ustanovo.¹⁵¹ Tokrat je imel za vidimiranje kot ustanovitelj tudi formalno pravico.

Takšna meščanska vidimiranja so bila večinoma omejena na začetnika prvotnega dejanja in izstavitelja listine. Toda ljubljanska mestna oblast kot pravna oseba (*Wir richter unnd ratte der stat Laibach*) je vidimirala v povsem posvetni zadevi šele od druge polovice 15. stoletja, kar je relativno pozno glede na mesta v sorodnih severnih deželah. Naj omenim le primer oporoke ljubljanskega meščana Filipa Pomynika iz marca 1495, katere prepis sta maja istega leta overvila sodnik (z uradnim pečatom) in mestni svet, tudi ta s pečatom, ter v formi vidimusa.¹⁵² Tako avtor kot prepisovalec originala sta bila javna notarja, morda je šlo celo za isto osebo. Tudi overoviteljska klavzula sodnika in mestnega sveta na dnu listine se začinja kot v prejšnjih primerih iz srede 15. stoletja.

Posebna oblika javnega vidimiranja je bilo potrjevanje listine od naslednika določenega mestnega funkcionarja. Prvi tak primer na Kranjskem mi je znan iz leta 1484, ko je mestni sodnik Gašper Krabat vidimiral neko potrdilno listino mestnega sodnika za bratovščino sv. Janeza iz leta 1403. Ta je zadevala darovanje posesti nekega ljubljanske

¹⁴⁶ GZL III/53.

¹⁴⁷ Henrik se je preselil v Ljubljano verjetno na prigovarjanje brata Friderika, ki je bil v začetku 15. stoletja imetnik grajske kapele v Škofji Loki, kasneje pa celo freisinški kanonik. Henrik je bil še leta 1423 sodnik v Brucku a. d. Leitha, leta 1429 pa se je intituliral za bruškega sodnika in ljubljanskega meščana. Brata sta sicer izhajala iz bavarskega (Neu-)Öttinga (gl. H. WEIGL, Friedrich Stauthaimer und die Pfarre Waidhofen an der Ybbs im frühen 15. Jahrhundert. *Unsere Heimat* 65, 1994, 110 - z viri v op. 22).

¹⁴⁸ ARS BI, 1442 I 3. Ljubljana.

¹⁴⁹ ARS BI, 1449.

¹⁵⁰ ARS BI, 1449 III 24.

¹⁵¹ ARS BI, 1449 X 1.

¹⁵² GZL VI/76.

ga meščana. Krabatova overovitev je bila logična, ker se je navezovala nanj kot na naslednika v funkciji začetnika dejanja (sodnika). Zato je pečatil sam in s svojim, ne pa z mestnim pečatnikom, čeprav je overovljal po uradnem postopku na mestnem sodišču.¹⁵³

Tudi plemiči so sredi 15. stoletja pričeli overovljati prepise listin v tujih zadevah. Tako sta npr. Erazem s Kamna in Anton z Lienza in Jame leta 1460 v Kranju s posebno klavzulo overovila prepis listine iz leta 1380, s katero je grof Herman I. Celjski potrdil poravnavo manjšega spora med mekinjskim samostanom in mestom Kamnik. Tako kot originalna listina, se je tudi ta nahajala v arhivu Gallenbergov kot ustanoviteljev samostana in njegovih patronov.¹⁵⁴

Javni notarji so na Kranjskem pri izvajanju svoje tipične naloge, dajanje javne vere, delovali skupaj s cerkvenimi institucijami (samostani, škofi, kapitlji). Konventi so šele od začetka novega veka samostojno vidimirali posvetne listine in postajali v omejenem smislu "loca credibilia". Tako sta leta 1511 prior in konvent avguštinskega samostana v Ljubljani vidimirala prepis dveh trgovinskih privilegijev vojvod Leopolda III. iz leta 1376 in Albrehta III. iz leta 1389 za ljubljanske meščane. Prepisa sta kvazidiplomatična in sta zapisana ločeno eden pod drugim, ne pa inserirana v enovit tekstualni sklop. Prepisani listini se začenjata z inicialo, okrašeno po modi iz časa okoli leta 1500, in sta delo avguštinskega (pol)profesionalnega pisarja, ki je poskusil čimbolj zvesto prenesti posebnosti posameznih listin: originalne pisarniške zaznamke in ohranjene ortografske posebnosti, čeprav so nekatere besede (kratice) pisane moderneje. Drugi pisar - najbrž kar prior sam - je v ločenem odstavku zapisal, da sta prior in konvent (v prvi osebi) pregledala in prepisala originala ter prepis opremila s pečatom konventa. Dodana je brezodškodninska formula, ki je konvent odvezovala jamstva, če bi bila vsebina obeh prepisov sporna.¹⁵⁵

Posebno mesto v vidimiranju in podeljevanju javne vere sta po letu 1461 oz. 1493/94 dobila pisarna ljubljanskega škofa in stolni kapitelj oz. novomeški kapitelj ter ob njem delujoči javni notarji. Njihovo delovanje je bilo omejeno na škofova oz. proštova (dekanova) naročila (gl. pri Ljubljani in Novem mestu).

Javni notariat se je pri potrjevanju, vidimiranju in transumiranju starejših cerkvenih listin na Kranjskem uveljavil v 15. stoletju, ko so prišli na Kranjsko javni notarji iz srednjeevropskih dežel, nekateri tudi v spremstvu cerkvenih vizitatorjev. Povečano povpraševanje po njihovih uslugah je bilo najprej posledica cerkvenih predpisov, nato pa tudi vedno slabših cerkvenih, moralnih in kadrovskih razmer ter neobstojanje uradnih overovitvenih mest, zlasti kapitljev. Cerkevne ustanove in posamezni kleriki so vedno težje branili in dokazovali svoje pravice. Prepisovanje starejših privilegijev je postalo nujnost. Redkeje so v srednjem veku izdajale tovrstne listine domače cerkvene ustanove (samostani), večkrat pa tuje, in to z ugledom overovitvenega mesta (oboje v cerkvenih zadevah), ter generalni vikarji oglejskega patriarhata za ozemlje med Primorsko in Dravo. Šele po letu 1500 lahko na Kranjskem zasledimo cerkveno transumiranje in vidimiranje posvetnih listin.

Preliminarni zaključki

1) V obdobju do okoli leta 1300 so bili vplivi javnega notariata znatni, vendar niso privedli do institucionalizacije. Posamezni romanski elementi v instrumentih, ki so nakazovali na notarjevo izobrazbeno poreklo, so se pojavljali v listinah najrazličnejših

¹⁵³ GZL VI/59, GZL II/45.

¹⁵⁴ W. BRUNNER, Das ältere Gallenberger Urkundenarchiv. Mitteilungen des Steiermärkischen Landesarchiv 44/45 (1995), št. 89 (str. 182-183).

¹⁵⁵ Zbirka listin v Zgodovinskem arhivu Ljubljana (= ZAL), 1511 VII 13./19. GZL IV/52 ima le overovitveni del listine.

notarjev/pisarjev. Vplivi so bili omejeni in niso zadevali splošnega pravnega reda večjega dela kranjske družbe, ki je bil germanski oz. slovenski. Priznavanje notarskega instrumenta kot "javne listine" je bilo zunaj Italije utemeljeno že pred letom 1200, 4. lateranski koncil (1215) pa je v teh deželah z zahtevo po prisotnosti "javne osebe" (= javnega notarja) pri cerkvenih procesih to še utrdil. Aplikacija takih zahtev v cerkvenem sodstvu (arhidiakonatu) ni avtomatično uvedla javnega notariata, mu je pa povsod odpirala vrata - do srede 14. stoletja znatno bolj kot dotok študentov in diplomantov z italijanski univerz. Govorimo lahko o infiltriranju notariata preko oficialata.¹⁵⁶ Proces je bil na Kranjskem približno istočasen kot v srednji Evropi, zaradi neposrednega sosedstva z romanskim območjem pa je bil opazen tudi v posvetni listinski praksi.

2) Po letu 1300 je nastala na Kranjskem peščica instrumentov zunaj pisarn nekranjskih izstaviteljev. Skupno jim je bilo romansko poreklo notarjev. Druga značilnost je izvor prejemnika oz. destinatarja, ki je bil istrski, severnoitalijanski ali bistrški (samostanski). Drugi kranjski prejemniki niso prejeli instrumentov. Tretja značilnost je izstavljanje instrumentov pri poslovanju oz. procesiranju med cerkvenimi dostojanstveniki, npr. kranjskimi župniki, ki pa so tedaj večinoma še izhajali iz čedajskega ali videmskega kapitlja. Instrumenti, ki so izhajali iz cerkvenih zadev, niso pomenili vraščanja javnega notariata v kranjsko pravno in listinsko prakso. Prevladujoče listinjenje sta na Kranjskem vedno zaznamovala pečat(na listina) ter bavarsko-avstrijsko oz. slovensko pravo.

3) Stalni javni notarji in instrumenti so se pojavili konec 14. stoletja, kar pomeni glede na širšo okolico večdesetletni zaostanek. Do začetka 16. stoletja so bili javni notarji tesno povezani le s cerkvenimi institucijami, šele po državnih reformah notariata leta 1512 so začeli delovati tudi necerkveni notarji. Javni notarji v Radovljici, Novem mestu, Ribnici, Višnji Gori, Šmarju, Gornjem Gradu, Ljubljani, Kamniku, Kranju in Metliki od konca 14. stoletja, ponekod pa šele v 15. in 16. stoletju, pričajo o profesionalizirani in solidno razviti javnonotarski praksi, vendar le v povezavi s cerkvenimi službami in cerkvenimi zadevami: v arhidiakonskem oficialatu, procesiranju in overovljanju. Toda istočasno so ti notarji pisali tudi običajne pečatne listine za laiške naročnike in v necerkvenih zadevah. Za takšne listine bo potrebno v nadaljnjih raziskavah ugotoviti pravo avtorstvo in "stopnjo čistosti" glede na instrument. Kakorkoli že pa v tem segmentu neformalnega delovanja javnih notarjev ne gre iskati njihove tipične vloge, tj. javne vere skozi osebo in zapis (instrument).

4) Nihajoča intenzivnost recepcije javnih notarjev od konca 14. stoletja je bila deloma posledica vladavine patriarhov iz srednjeevropskih dežel, ki so bili naklonjeni klerikom in uradnikom iz svojega domačega okolja. Tudi deželni knezi in do leta 1456 posvetni dinasti (grofje Ortenburški, Celjski) so preko vedno številnejših patronatov v svojih rokah prezentirali v cerkveno upravo duhovnike iz domačih in severnih dežel. Prav na najpomembnejših župnijah (v cerkvenoupravnem smislu) so se pojavljali javni notarji iz severnih diecez (na župnijah Radovljica, Ljubljana - Šentpeter, Vodice, Šmartin, Dob, Kamnik, Šmarje, Šentrupert, Trebnje?, Ribnica). Svoje je dodal propad politične oblasti patriarhov in njihova podreditev habsburški tekmici na zgornjem Jadranu, Beneški republiki. Njihov prihod iz severnih dežel lahko pripišemo uveljavitvi dunajske univerze po letu 1365 in njeni priljubljenosti med domačini (iz habsburških dežel) ter celo sporom med papeško in reformno stranko na baselskem koncilu, ki je prevladala na Kranjskem. Odločilna pa je bila že omenjena splošna cerkvena upravno-sodna zahteva, ki se je uveljavila do približno srede 14. stoletja, da naj bodo vsi cerkveni prokuratorji, rzsodniki in pisarji kvalificirani kot javni notarji. Zato so ti delovali na

¹⁵⁶ SCHULER, Fortleben, 1227-1228. Za zaključke lateranskega koncila gl. Const. 38 v izdaji A. GARCIA y GARCIA, Constitutiones Concilii quarti Lateranensis una cum Commentariis glossatorum (Monumenta Iuris Canonici A/2 (Citta del Vaticano 1981), 80 (vrste 4-7).

Kranjskem predvsem v najpomembnejših mestih in trgih, kjer so bivali kanoniki oz. župniki - istočasno arhidiakoni z določenimi sodnimi dolžnostmi (Ljubljana, Ribnica, Šmarje, Novo mesto, Kamnik, deloma Metlika itd.). Njihovo delovanje je bilo omejeno s časom posedovanja nekega kranjskega beneficija oz. župnije, saj jim je Cerkev formalno prepovedovala delovanje zunaj cerkvenih sfer.

5) Vlogo overovitvenih mest v kranjskih cerkvenih zadevah, ki so bila značilnost javnega notariata, so v srednjem veku izvajali tuji kolegiatni ali stolni kapitlji zunaj Kranjske (Oglej, Zagreb itd.), vikarji oglejskih patriarhov (pičenski škofje), zelo redko pa najuglednejši domači konventi (Stična, Kostanjevica). Prava, domača "loca credibilia" do ustanovitve ljubljanske škofije in novomeškega kapitlja niso bila razvita, zatem so jih prevzemali javni notarji, ki so bili v službi kapitljev v Ljubljani in Novem mestu. V posvetnih in privatnih zadevah so overovljali javni notarji, mesta, predvsem pa deželni knezi (privilegiji ipd.).

6) Pomembna razlika z javnim notariatom v Italiji je bila v tem, da so javni notarji na Kranjskem le pisali instrumente kot običajne listine, vendar z javno vero, niso pa vodili protokolov oz. imbreviaturnih knjig. Zato so kontinentalni instrumenti ohranjeni le v prejemniških arhivih.

7) Poleg notarskih instrumentov v cerkvenih, predvsem procesualnih zadevah je bila večina listin napisanih pri vidimiranju, vendar le tistih, katerih izstavitelji so bili papeži in drugi cerkveni gospodje. Pri tem so dobili javni notarji zaradi posedovanja javne vere okoli srede 15. stoletja glavno vlogo na Kranjskem. Javni notarji pa se vse do konca srednjega veka niso uveljavili kot overovitelji prepisov privilegijev posvetnih knezov, ki so sami potrjevali privilegije svojih prednikov. Prav tako še niso postali zapisovalci testamentov, kot so bili to redno v Italiji. Bistveno je bilo drugačno dedovanjsko oz. deželno pravo, izhajajoče iz bavarsko-avstrijskega (za plemstvo in meščanstvo), ki v 15. stoletju za domače plemstvo in meščanstvo še ni zahtevalo pisnega oporočila, pač pa šele po notarskem redu iz leta 1512.¹⁵⁷ Določeno vlogo je imel tudi odpor domačega prebivalstva proti vedno zaslužkarskim notarjem. Bodoče raziskave bodo morale odgovoriti na vprašanje, v kolikšni meri so bili kranjski javni notarji udeleženi pri izdelavi običajnejših in številnejših pečatnih listin.

8) Podoba notarjevega znaka (signeta) se ni smela spreminjati, več razlik pa je bilo v legendah v podstavku signeta, kjer je imel notar bolj proste roke, in to še posebej, če je bilo njegovo ime daljše in ga je moral skrajšati, včasih celo v začetnice. Legende v signetih lahko celo manjkajo. Zaradi drugačnega listinskega in pravnega okolja so bili na Kranjskem instrumenti pogosto opremljeni s pečati, navadno od uglednih cerkvenih dostojanstvenikov. To je bila zahteva prevladujočih pogledov na pečat kot odločilno overovitveno sredstvo, kar so morali javni notarji priznavati v koroboracijah listin v celinskih deželah, deloma tudi zaradi zagotovitve dodatne pravne varnosti. Izbor sopečatnikov se je oziral na "avtentičnost pečata", zato so prišli v poštev le ugledni cerkveni dostojanstveniki, npr. škofje, prošti in opati (priorji itd.) skupaj s konventi. Pečateni instrumenti so imeli pogosto neinstrumentsko notranjo zgradbo ("nos" listine), čisti nepečateni instrumenti pa so bili na Kranjskem redki. Vsi kranjski instrumenti so bili napisani v latinščini, ne nazadnje prav zaradi cerkvenega značaja listin, deloma pa tudi zaradi šolanja pretežno na italijanskih univerzah.

9) Kranjski javni notarji so od začetka 16. stoletja spet pogosteje prihajali z italijanskih univerz in iz domačih diecez. Trend se je še okrepil z reformacijo (v 17. stoletju še bolj s protireformacijo), ko so želeli deželni knezi preprečiti njen prodor tudi s skrbnejšim izborom župnikov vsaj na župnijah, ki so jih obvladovali preko patronatov, ter v knežji upravi itd. Tja niso več spuščali klerikov oz. izobražencev z nemških protes-

¹⁵⁷ D. KOS, Dediščine, dedno pravo in plemstvo na Kranjskem in slovenskem Štajerskem v 13. in 14. stoletju (Celjski zbornik 1994, Celje 1994), 35 sl.

tantskih univerz. Raje so se oprli na diplomante iz Italije, od druge polovice 16. stoletja pa z Dunaja in Gradca, medtem ko so protestantski deželni stanovi razumljivo dajali prednost diplomantom s protestantskih univerz. Tudi zato so se šele po letu 1500 pojavili javni notarji s predvsem "papeško", včasih tudi še z dodatno "cesarsko" avtoriteto. Število le od cesarja imenovanih javnih notarjev se je zmanjševalo. V začetku 16. stoletja, sočasno z državno reformo Maksimilijana I. in regulacijo javnega notariata v cesarstvu, se je po skoraj poldrugem stoletju prevlada srednjeevropskega šolanega klera in javnih notarjev na Kranjskem začela menjavati struktura teh, deloma zares javnih, še bolj pa le cerkvenih (pol)profesionalnih notarjev.

10) Glede na pristojnost in pojavnost lahko damo kranjskemu javnemu notariatu v srednjem veku značaj svobodne, a še ne institucionalizirane pravne forme z omejeno avtonomijo ter pridevek "cerkveni", saj se zunaj cerkvenih sodnih in upravnih sfer v nasprotju z nekaterimi nemškimi mesti skoraj ni pojavil. Še več, zlasti v alpskih deželah je v 15. in 16. stoletju kljub notarskemu redu iz leta 1512 občasno prihajalo do prepovedi delovanja javnih notarjev v posvetnih zadevah, tudi zaradi visokih taks.¹⁵⁸ To pa javnim notarjem ni zagotavljalo samostojnega poklicnega udejstvovanja in preživetja zunaj cerkvenih uradov. Zato ne preseneča opravičilo stiškega opata Martina oglejskega patriarhu iz leta 1496, da "bi ga ne obteževali s komisijskimi posli, ker nedostaje domačih javnih notarjev, s tujega klicati jih pa stane predrago".¹⁵⁹ Šele prevlada rimskega prava tudi v mestnem upravno-pravnem poslovanju je omogočila zaposlitev javnega notarja kot sindika ali svetovalca mesta v pravnih zadevah, ki je v razvitejših komunah počasi izpodrinjal manj usposobljenega mestnega pisarja. To se ni zgodilo mnogo pred letom 1500. Toda že leta 1491 se je "prisežnik" mestnega sveta Kamnika, neki Luka, imenoval kar "jurist", vendar smemo pri nazivu domnevati le o določeni pravni izobrazbi, ne pa tudi o javnonotarski.¹⁶⁰ Tako je ostalo izvajanje javnonotarskih opravil na ravni postranske dejavnosti. Severnjaška pečatna listina pa je na Kranjskem suvereno ohranila primat.

ZUSAMMENFASSUNG

Das öffentliche Notariat und das Notarinstrument in Krain im Mittelalter

Bis zum Jahre 1300 waren die Auswirkungen der Notarinstrumente merklich, doch kam es auf dieser Grundlage nicht zu einer Institutionalisierung des öffentlichen Notarinstrumentes. Romanische Elemente, durch die die Ausbildungsherkunft des Notars angedeutet wird, kommen in Urkunden verschiedener Notare/Schreiber vor. Nach dem Jahre 1310 entstanden einige Instrumente außerhalb der Kanzleien von nichtkrainischen Ausstellern. Allen gemeinsam ist die romanische Herkunft der Notare, die Herkunft des Empfängers bzw. Destinatars, der aus Istrien, Norditalien oder Kloster Bistra kam, und die Ausfertigung von Instrumenten bei Geschäften mit kirchlichen Würdenträgern. "Einheimische" Instrumente und öffentliche Notare tauchen erst Ende des 14. Jahrhunderts in Radovljica, Novo mesto, Ribnica, Višnja gora, Gornji Grad, Ljubljana, Kamnik, Kranj und Metlika auf. Ihr Vorkommen seit dem Ende des 14. Jahrhunderts, an manchen Orten erst im 15. und 16. Jahrhundert, belegt die solide entwickelte öffentliche Notariatspraxis auch in kleineren krainischen Städten und Märkten. Doch kamen Notariatsinstrumente und der öffentliche Glaube des Notars nur in kirchlichen Angelegenheiten in Betracht. Öffentliche Notare in Krain waren nur für die Niederschrift von Instrumenten zuständig, nicht jedoch für die Führung von Protokollen bzw. Imbreviaturbüchern, in erster Linie wegen der späten einschlägigen rechtlichen Re-

¹⁵⁸ SCHULER, Fortleben, 1232-1239.

¹⁵⁹ KOBLAR v IMK 3 (1893), 192.

¹⁶⁰ ARS MK, 1491 X 6. Mekinje.

gelung in Deutschland.

Das Aufkommen der ersten Notare seit dem Ende des 14. Jahrhunderts ist in erster Linie auf die allgemeine Forderung nach der Anwesenheit von öffentlichen Notaren in kirchlichen und gerichtlichen Prozeßsachen zurückzuführen. Eine größere Zahl von öffentlichen Notaren nahm in den dreißiger Jahren des 15. Jahrhunderts in Krain ihre Tätigkeit auf. Ihre Ankunft aus nördlichen Ländern ist auch auf die Auseinandersetzung zwischen der päpstlichen und der reformistischen Partei im Baseler Konzil zurückzuführen, aber auch auf den zunehmenden Einfluß der Habsburger in der kirchlichen Verwaltung, insbesondere nach dem Verfall der politischen Macht der Patriarchen von Aquileia und ihre Unterordnung unter die Rivalen der Habsburger an der Nordadria - die venezianische Republik. Neben Notarinstrumenten in kirchlichen, vornehmlich Prozeßangelegenheiten, entstand die große Mehrheit bei der Vidimierung von Urkunden, allerdings nur von denjenigen, die ursprünglich vom Papst oder anderen kirchlichen Würdenträgern ausgestellt worden waren. Dabei fiel öffentlichen Notaren um die Mitte des 15. Jahrhunderts in Krain die Hauptrolle zu, wegen ihrer Vermittlung des öffentlichen Glaubens. Zur selben Zeit schrieben sie noch keine Testamente nieder, wie das in romanischen Ländern üblich gewesen ist. Der Grund dafür ist in einem anders gestalteten Erbrecht bzw. Landesrecht zu sehen, das auf das gewöhnliche bairisch-österreichische Recht zurückging.

Wegen einer anderen Urkunden- und Rechtsumgebung wurden in Krain die Instrumente oft mit Siegeln versehen, meist von angesehenen kirchlichen Würdenträgern und Rechtspersonen, z. B. von Bischöfen und Klöstern. Das ist der Anschauung zuzuschreiben, daß das Siegel das ausschlaggebende Begläubigungsmittel sei. Die krainischen öffentlichen Notare kamen seit dem Beginn des 16. Jahrhunderts immer häufiger wieder von italienischen Universitäten und den einheimischen Diözesen aus. Der Trend verstärkte sich noch mit der Reformation, als die Fürste den Vormarsch der Reformation auch durch eine sorgfältigere Auswahl der Pfarrer und der eigenen Beamten einzudämmen suchten. Auf Grund des Gesagten wird es verständlich, wieso öffentliche Notare mit "päpstlicher" Autorität erst nach 1500 in Erscheinung treten. Anfang des 16. Jahrhunderts, gleichzeitig mit der Staatsreform von Maximilian I. und der Regelung des öffentlichen Notariats im Reich (1512) setzt nach einer fast anderthalb Jahrhunderte dauernden Vorherrschaft der mitteleuropäisch geschulten Kleriker und öffentlichen Notare in Krain ein Wechsel der Personalstruktur dieser teilweise tatsächlich öffentlichen, teilweise allerdings nur kirchlichen (halb)professionellen Notare ein. Überhaupt kann es gelten, daß sich öffentliche Notare außerhalb der Kirchenkreise in Krain im Mittelalter nicht durchgesetzt haben.

WALTER BRUNNER

Neue Quellen zur Geschichte Oberkrains im 14. Jahrhundert

Für den Landes - und Regionalhistoriker ist es gewiß nicht alltäglich, wenn unerwartet eine größere Anzahl bisher unbekannter spätmittelalterlicher Urkunden auftauchen, die für eine bestimmte Kleinregion eine Fülle neuer Informationen zur Familien-, Orts- und Kirchengeschichte bieten. Ein solcher bisher nicht zugänglich gewesener Urkundenbestand befindet sich im Steiermärkischen Landesarchiv in Graz und wurde im vergangenen Jahr (1995) ediert (Walter Brunner, unter Mitarbeit von Božo Otorepec, Das ältere Gallenberger Urkundenarchiv. In: Mitteilungen des Steiermärkischen Landesarchivs, Folge 44/45 Graz, 1995, Seiten 61-212). Absicht dieses Beitrages ist es, die slowenischen Fachkollegen auf diese Publikation hinzuweisen und Inhalt sowie den Informationswert dieser bedeutenden Urkunden bekanntzumachen. Diese scheint um so ratsamer, als die Edition nicht in einem slowenischen Periodicum erschienen ist und somit kurzfristig leicht übersehen werden könnte.

Die Gallenberger Urkunden und ihre Bedeutung

Im Jahr 1954 übergab Univ.-Prof. Dr. Otto Freiherr von Dungern im Auftrag der Familie des Herrn Viktor Franz August Freiherrn Speth von Schülzburg 88 Originalurkunden der Grafenfamilie Gallenberg dem Steiermärkischen Landesarchiv.¹ Es handelt sich dabei offensichtlich um den älteren Teil des Familienarchivs der Gallenberger mit 85 Urkunden des 14. und drei des 15. Jahrhunderts, die nach Auskunft der Familie bzw. des Übergebers nach dem Aussterben der Gallenberger über weibliche Nachkommen in den Besitz dieser Familie gelangt sind. Das älteste Stück ist die Stiftungsurkunde des Kloster Minkendorf vom 9. Oktober 1300, ausgestellt auf der Burg Gallenberg durch Seifried und Elisabeth von Gallenberg, deren Original bislang als verschollen galt und nur in Abschriften bekannt war.² Diese Stiftungsurkunde ist bei den Minkendorfer Urkunden nur in einer Abschrift vom 16. Juli 1750 erhalten; auf dieser Abschrift findet sich folgender Vermerk: *Das obstehende Transumptum mit den in meinen Händen befündlichen Originali von Wort zu Wort gleichlautend, bezeuget hiemit eigenhändig. Laybach den 16. July 1750. Siegm. herr und graff von Gallenberg.*³ Das ist ein Beleg, daß sich zu diesem Zeitpunkt diese Urkunde und wohl auch der übrige Urkundenbestand, der nun zur Edition gelangt ist, im Besitz der Gallenberger befand.⁴

Inhaltlich handelt es bei diesen Privaturkunden um Geschichtsdokumente der Familie Gallenberg sowie verwandter Adelsgeschlechter, aber auch um Urkunden anderer Krainer Familien, die meist als Vorbesitzer späterer Gallenberger Besitzungen auftreten. Besonders hingewiesen soll auf eine Königsurkunde (König Heinrich, 14. März 1329)⁵ und eine Herzogsurkunde (Herzog Rudolf IV. von Österreich, 12. März 1360) werden.⁶ Hervorzuheben ist des weiteren jene am 9. Juni 1360 ausgestellte

¹ StLA Hausakt 70/1-1954.

² Wladimir Milkowicz, Die Klöster in Krain. Studien zur österreichischen Monasteriologie. In: AÖG 74 (1889), 431, Anm. 1.

³ Freundliche Mitteilung von Prof. Dr. Božo Otorepec, Ljubljana.

⁴ Diese Urkunde ist auch gedruckt bei Marian, Austria sacra V, 399.

⁵ Urk. Nr. 3.

⁶ Urk. Nr. 47.

Urkunde, mit der Graf Ulrich von Cilli den Hans von Scheyer, Erzjäger in Krain und Pfarrer zu Mannsburg/Mengeš, mit Zehenten belehnte; auf der Rückseite der Urkunde ist von einer Hand des 16. Jahrhunderts vermerkt: *Erzjageramt betreffend*.⁷ Das Erzjägeramt war später im Besitz der Gallenberger.

Viktor Franz August Freiherr Speth von Schülzburg, der letzte Besitzer dieser Gallenberger Urkunden, war am 2. April 1887 in Innsbruck als Sohn des Viktor Freiherr von Speth-Schülzburg (1859 bis 1881) und der Anna Sommer (geb. 1864, gest. 1938 in Graz) zur Welt gekommen. Er erwarb den akademischen Grad eines Doktors der Rechte und war österreichischer Konsul in Berlin. Am 20. April 1918 vermählte er sich in Graz mit Martha Antonia Franziska Gabriele und Maria von Rainer zu Harbach, die am 25. Februar 1895 in der untersteirischen Stadt Luttenberg/Ljutomer (heute Slowenien) zur Welt gekommen war. Die Ehe wurde 1925 geschieden, worauf er in zweiter Ehe am 17. August 1926 in Wien Anne-Marie Marcelle Lacroix heiratete. Diese zweite Ehe wurde im Jahr 1939 ebenfalls geschieden. 1939 heiratete er in dritter Ehe Mechthild Freiin von Hanstein.⁸ Aus erster Ehe stammen die Töchter Maria Gabriele und Marie Assunta Christiane, aus zweiter Ehe die Tochter Marie-Anne und der Sohn Eberhard Reinhard. Über welche Person diese Gallenberger Urkunden in den Besitz der Familie Speth von Schülzburg gelangt sind, konnte bisher nicht festgestellt werden.

Diese 88 bisher unbekanntes bzw. der Forschung nicht zugänglich gewesenen Gallenberger Urkunden stellen eine wesentliche Bereicherung des Quellenmaterials für die Geschichte von Krain und der Untersteiermark dar und ergänzen unser bisheriges Wissen über die Geschichte der Gallenberger und ihrer Verwandten während des 14. Jahrhunderts. Dank der vielfältigen Besitzerwerbssurkunden bietet dieses Urkundenmaterial zahlreiche Erst- und Frühnennungen verschiedener Örtlichkeiten, vorwiegend in Oberkrain - es sind aber auch mehrere Stücke dabei, die sich auf untersteirische Orte im heutigen Slowenien beziehen.⁹ Außerdem sind auch einige Kärntner Betreffende darunter. Einige Urkunden bieten aufschlußreiche Detailinformationen über die adelige Sachkultur, das Stiftungswesen, über das von den Gallenbergern gestiftete Kloster Minkendorf und deren Erbvogteirechte sowie über die Untertanenverhältnisse des 14. Jahrhunderts.¹⁰ Im folgenden sollen diese Urkunden inhaltlich im Überblick erschlossen werden.

Zur Urkunde Nr. 14 vom 29. Mai 1340 existieren noch zwei Gegenurkunden vom selben Datum, die einem im Haus-, Hof- und Staatsarchiv Wien, die andere im ARS: 1. Wilhelm von Gallenberg tauschte damals mit dem Kloster Minkendorf eine Hofstatt *ze Minchendorf* sowie zwei Gärten und den Baumgarten gegen die Hube hinter dem Kloster, *die weillen Maerten des pader gewesen ist*. 2. Urkunde von einer anderen Hand, doch mit leicht abweichendem Inhalt, denn Mert der Bader wird hier ausdrücklich als *von Stain* bezeichnet. Das Original der erstgenannten Urkunde befindet sich im Haus-, Hof- und Staatsarchiv in Wien, die zweite im ARS, Bestand Urkunden

⁷ Urk. Nr. 48.

⁸ Gotha, Taschenbuch der freiherrlichen Häuser (1940), 582-584. Weiters: Genealogisches Handbuch des Adels. Hrsg. vom Deutschen Adelsarchiv e. V., bearbeitet unter Aufsicht des Ausschusses für adelsrechtliche Fragen der deutschen Archivverbände. Genealogisches Handbuch der freiherrlichen Häuser. Hauptbearbeiter: Walter von Hueck. Freiherrliche Häuser A Band VII. C. A. Starke Verlag (Limburg a. d. Lahn 1969), 436-438.

⁹ Im Ortsnamenindex ist aus einem bedauerlichen Versehen der in Urkunde Nr. 1 genannte Ort *Nusseren* nicht aufgenommen worden, worauf hier hingewiesen werden soll. *Nusseren* ist entweder eine Burg/grad pri Cerkljah oder der Ort Nasovče pri Komendi. Auch der Ortsname Wortz/Boriše, severovzhodno od Polšnika (Boriše nordöstlich von Polšnik) wurde leider übersehen.

¹⁰ Dazu vgl. die jüngste Publikation von Dušan Kos, *Med gradom in mestom* (deutsch: Zwischen Burg und Stadt). Slowenische Akademie der Wissenschaften (Laibach 1994), mit deutscher Zusammenfassung. Dieses Buch basiert auf der bei Dr. Božo Otorepec gearbeiteten Dissertation des Autors, die demnächst in deutscher Sprache erscheinen soll.

Mekinje/Minkendorf. Auch von der Urkunde Nr. 31 vom 27. Oktober 1350 gibt es eine Gegenurkunde gleichen Datums im ARS, Urkunden Minkendorf.¹¹ Auch zur Urkunde vom 2. April 1361 (Nr. 50) gibt es zwei Gegenurkunden.¹² Ebenfalls eine Gegenurkunde existiert im ARS von der Urkunde Nr. 62 vom 20. November 1868.¹³ Eine weitere Gegenurkunde gibt es zur Urkunde Nr. 72 vom 21. Jänner 1386.¹⁴ Bei den übrigen Urkunden handelt es sich ausschließlich um bisher unbekannt Originaldokumente.

Nicht immer war die Lokalisierung einzelner in diesen Urkunden angegebener Ortsnamen leicht; nur dank mühevollen Mithilfe durch Prof. Dr. Božo Otorepec war es möglich, die meisten Namen richtig zu reduzieren. Ein Beispiel für die mannigfaltigen Schwierigkeiten, die sich dabei ergaben ist die Nennung des Ortes *Michel Walersberg*. Es dürfte sich dabei nicht um Lahovče handeln, das sonst stets als *Walchs Dorf* in den Urkunden vorkommt.¹⁵ Da ein Groß- und ein Kleinwallersberg genannt wird, dürfte es sich bei Michel Walersberg um den Ort Velika Lašna nördlich von Lukovica handeln. Im Wort Lašna steckt der Begriff Lah-Walch. Östlich von Velika Lašna liegt der Ort Mala Lašna/Klein Lašna im Gegensatz zu Velika Lašna/Groß Lašna. Beide Namen kommen in ein und derselben Urkunde vor.¹⁶ Ähnlich verhält es sich mit *auf dem Oberen Lom* und mit *auf dem Nidern Lom*. Wahrscheinlich ist damit Lom bei Topolščica oder Lom bei Mežica/Miess gemeint.¹⁷ Besonders häufig vorkommende Namen wie Hard, Au oder Bichl sind schwer einzuordnen.

Auch die unterschiedliche Schreibung von Zunamen bereitete mitunter Schwierigkeiten bei der Zuordnung. In der Urkunde Nr. 18 vom 13. Mai 1344 ist als Aussteller ein "Gregori der Rather" angegeben. In der als Regest publizierte Urkunde vom 6. August 1331 scheint er als Gregori richter (!) auf,¹⁸ in einer Urkunde vom 18. Februar 1341 als Gro^ogo^eri der Raecher¹⁹ und in einer Urkunde vom 11. Jänner 1334 als Raecher oder Raether.²⁰

Die Edition dieser nunmehr seit mehr als vierzig Jahren im Steiermärkischen Landesarchiv als Sonderbestand "Gallenberger Urkunden" verwahrten Geschichtsdokumente soll diese wichtigen Quellen der Forschung zugänglich machen. Das ist das vorrangige Anliegen dieser Publikation. Eine archivgeschichtliche Untersuchung wurde unterlassen - dies wäre nur im Vergleich mit dem im Arhiv Republike Slovenije in Laibach verwahrten Archivalien des Familienarchivs Gallenberg möglich. Weitere, vor allem jüngere Urkunden der Familie Gallenberg sind mit deren Archiv im Umfang von 20 Faszikeln im Zuge der Sammeltätigkeit des Barons Erberg in das Archiv des Schlosses Lustal/Dol bei Laibach/Ljubljana und von dort durch Hohenwart in das Archiv beim Krainer Landesmuseum gekommen. Gegenwärtig sind diese Bestände im

¹¹ Freundliche Mitteilung von Prof. Dr. Otorepec.

¹² 1. 1361 IV 2 s. 1.: Nycel und Goergel brueder von Gallenberch vergleichen sich auch im Namen des Vaters Wilhelm mit dem Schwager Nycel dem Sumerekker und Margreten ihrer Schwester für ihre Erbschaft nach der Mutter Traute. Orig. Pergament in ARS. 2. 1361 IV 3, s. 1.: Nykel der Summrekker und Margret verkaufen ihr Drittel *der vest ze Osterberch* mit Burgberg und Meierhöfen. Orig. im ARS. Edition: Gradivo za zgodovino Ljubljane v srednjem veku IX, zvezek, št. 31.

¹³ Nykel und Goerg Brüder von Gallenberg bestätigen dem Kloster Minkendorf alle Besitzungen, die ihr Vater Wilhelm ihrer Mutter Trawten vermacht hat *ze ainer hilff und trost*; darunter sind folgende Orte genannt: *Seydendorff pei der Vewstricz, ze Velden in der Wodiczer pharr, ze Bresyach, ze Staenovik*. Orig. in ARS, Urkunden Mekinje.

¹⁴ ARS Urkunden Minkendorf.

¹⁵ Vgl. dazu Milko Kos, Topographie S. 304-305.

¹⁶ Freundliche Mitteilung von Prof. Dr. Otorepec.

¹⁷ Vgl. dazu P. Blaznik, Hist. Top. I S. 452. Beide Orte liegen jedenfalls nicht in Krain, sondern um Črna/Schwarzenbach.

¹⁸ MHDC IX, 456.

¹⁹ Haus-, Hof- und Staatsarchiv Wien. Für den Hinweis danke ich Prof. Dr. Otorepec sehr herzlich.

²⁰ MDC IX, 634.

Arhiv Republike Slovenije verwahrt und die Urkunden in die dortige allgemeine Urkundenreihe eingliedert.²¹

Die nunmehr publizierten 88 Urkunden wurden innerhalb eines größeren Archivverbandes im 16. Jahrhundert erstmals inventarisiert, wie den Vermerken auf den Rückseiten der Urkunden entnommen werden kann. Zumindest für eine Urkunde können wir diese Tergalvermerke sogar auf das Jahr datieren: Auf der Rückseite der Urkunde vom 7. Jänner 1338 lesen wir folgenden Vermerk: *Schewer betreffendt, ist alt, 198 jar geraith bißs auf das 1536 jar. Nr. 56.* Dieser Rückenvermerk wurde demnach im Jahr 1536 angebracht. Während des 17. und 18. Jahrhunderts wurde das Familienarchiv, in dem sich diese Urkunden befanden, mehrmals neu geordnet und inventarisiert. Die Pergamenturkunden wurden in Papierumschläge gegeben, diese mit kurzen Inhaltsangaben und Inventarnummern versehen. Zum Teil sind bis zu sechs verschiedene Archivsignaturen angebracht und zwar mit schwarzer und roter Tinte, mit Bleistift (Graphit) und Rötel. Offensichtlich wurden in jüngerer Zeit die ältesten Urkunden herausgezogen und kamen geschlossen in den Besitz der Familie Speth-Schülzburg in Berlin, von wo sie 1954 in das Steiermärkische Landesarchiv gelangten.

Die Gallenberger

Die Gallenberger waren eine Krainer Adelsfamilie, die sich nach dem Schloß Gallenberg/Gamberk in der Nähe von Seger/Zagorje ob Savi nannte.²² Die Burgruine liegt unweit der einst bedeutenden Handelsstraße von Laibach/Ljubljana über Morautsch/Moravče und Marija Reka in die Savinjska dolina. Die vermutlich gegen Ende des 12. oder zu Beginn des 13. Jahrhunderts erbaute Burg wird erstmals 1248 urkundlich erwähnt. Erbauer war wohl die Familie der Gall; 1248 stellte Wilbirg, Tochter des Konrad Gall zu Gallenberg, eine Urkunde aus. Die ältere Meinung, Ortolf III. von Scherfenberg soll der Erbauer gewesen sein, entbehrt jeder Grundlage. Gallenberg war das Stammschloß der bayrischen Adelsfamilie Gall, die in Krain eine bedeutende Rolle spielte.²³

Der Herkunft nach waren die Gallenberger Ministerialen der Herren von Andechs-Meranien und sind im 12. Jahrhundert mit diesen gleich den Gall aus Oberzeismering bei Starnberg aus Bayern nach Krain gekommen.²⁴ Unbewiesen ist die vermutete Herkunft der Familie von den Scherfenberg; auch die Verwandtschaft mit den Gall ist nicht geklärt. Während der Frühgeschichte der Gallenberger sind die Personennamen Siegfried und Wilhelm kennzeichnend. Zuerst nannten sich die Gallenberger nach der Burg Minkendorf/Mekinje. Erst Seifried von Gallenberg, der von 1277 bis 1301 nachweisbar ist, nannte sich nach Gallenberg - in der Siegelumschrift bezeichnet er sich aber mitunter noch als "de Minchendorf".

Um 1143/1147 ist ein Wilhelm von Minkendorf nachweisbar,²⁵ ebenso im Jahr

²¹ Für diese freundliche Auskunft danke ich herzlich Herrn Dr. Božo Otorepec in Laibach.

²² Zur Geschichte der Burg Gallenberg und ihrer Besitzer vgl. Ivan Stopar, Burgen und Schlösser in Slowenien. Cankarjeva Založba (1991), S. 173-175.

²³ Zur Geschichte der Gallenberger vergleiche jetzt Dušan Kos, Med gradom in mestom. Odnos kranjskega, slovenještajerskega in koroškega plemstva do gradov in meščanskih naselij do začetka 15. stoletja. (Zwischen Burg und Stadt. Die Beziehungendes krainischen, untersteirischen und kärntner Adels zu Burgen und Städten bis zum Anfang des 15. Jh.) Zbirka ZRC, Ljubljana 1994. Mit deutscher Zusammenfassung S. 217-221.

²⁴ Vgl. dazu Waldemar Schlögl, Die Traditionen und Urkunden des Stiftes Diessen 1114-1362. Quellen und Erörterungen zur bayerischen Geschichte N. F. Band XXII, 1. Teil (München 1967), 36, 117-118

²⁵ Franz Schumi, Urkunden- und Regestenbuch des Herzogtums Krain, 1. Bd. 777-1200 (Laibach 1882/1883) Nr. 93 S. 96. Von Schumi wird diese undatierte Urkunde mit der Nennung des Wilhelm von Minkendorf in die Zeit von 1143/1147 verlegt. Vgl. dazu auch Mon. Car. III Nr. 770.

1169.²⁶ Ab 1209 kommt ein Seifrid von Minkendorf in den Urkunden vor, 1252 und 1253 Wilhelm von Minkendorf, der als Ministeriale des Herzogs von Kärnten bezeichnet wird.²⁷ Wilhelms Tochter Richardis war mit Wulfing genannt Raebel von Lok verheiratet.²⁸ Wilhelm von Minkendorf scheint dann zwischen 1255 und 1267 in mehreren Urkunden auf.²⁹ Das Stammwappen der Gallenberger zeigt eine silberne Spitze im roten Feld. Eine erste Genealogie der Gallenberger verfaßte der Krainer Polyhistor Johann Ludwig Schönleben in seiner 1680 in Laibach erschienenen "Genealogia illustrissimae familiae sacrae Romanae imperii comitum de Gallenberg ex antiquis chartophylaciis et schediosmalis".³⁰ Eine Stammtafel ist auch in den Genealogischen Tabellen von Johann Hübner aus dem Jahr 1728 zu finden, die allerdings für die Frühzeit (10. bis 12. Jahrhundert) unhistorisch ist.³¹ Von einigen Historikern wird eine verwandtschaftliche Verbindung zwischen den Gall und den Minkendorfern/Gallenbergern angenommen.³² Nach Schumi soll der Ministeriale Gallo um 1105 mit Graf Berthold II. von Andechs-Meranien aus Bayern nach Krain gekommen und die Stammburg Gallenberg erbaut haben.

Im Jahr 1300 stifteten die Eheleute Seifried und Elsbeth von Gallenberg bei ihrem Stammsitz Minkendorf im Anschluß an die dort bestehende Marienkapelle ein Frauenkloster der hl. Klara und statteten es mit Besitz aus. Ein Jahr später verzichteten sie auf das Patronatsrecht über diese Kirche, behielten sich jedoch die erbliche Klostervogtei und führten bis zu ihrem Aussterben unter anderen Titeln auch jenen eines Erbvogtes von Minkendorf. Hauptsitz der Gallenberger war seit der Klostergründung die Burg Gallenberg/Gamberk, auch wenn sie den Turm zu Minkendorf weiterhin besaßen. Im Bestand dieser Gallenberger Urkunden finden sich außer der Gründungsurkunde vom Jahr 1300 einige weitere Stücke, die direkt das Kloster Minkendorf bzw. diese Stiftung betreffen. Außer Urkunden über Stiftung oder Kauf von Untertanenbesitz³³ sind es vor allem Urkunden über Patronats- und Vogteirechte, das Erbbegräbnis der Gallenberger³⁴ sowie Stiftungen zum Kloster. Im Einverständnis mit seinen Kindern verzichtete Seifried von Gallenberg im Jahr 1301 auf das Patronatsrecht über dieses Kloster, behielt jedoch für seine Familie das Recht der erblichen Vogtei.³⁵ Das Begräbnisrecht der Familie mußte ebenso wie das erbliche Vogteirecht mehrmals verteidigt und schriftlich erneuert werden.³⁶

Die Gallenberger hatten in Krain wichtige Ämter und Funktionen inne und spielten im politischen und militärischen Leben eine bedeutende Rolle. Siegfried von Gallenberg war von 1405 bis 1407 Landeshauptmann, Jost von Gallenberg kämpfte 1462, Georg 1529 vor Wien im kaiserlichen Heer. Im Jahr 1452 beteiligte sich Hans von Gallenberg am Kampf Ulrichs von Cilli gegen Kaiser Friedrich III. Die Gallenberger verloren damals unter anderem auch ihre namengebende Burg Gallenberg an den

²⁶ Schumi, Urkunden- und Regestenbuch Bd. 1. Nr. 131 S. 122.

²⁷ Ebd. Bd. 2, S. 14, 153, 159, 161.

²⁸ Ebd. Bd. 2, S. 161.

²⁹ Ebd. Bd. 2, S. 170, 178, 179, 181, 192, 202, 207, 213, 217, 223, 251, 253, 254, 260, 262, 282, 286, 289.

³⁰ Steiermärkische Landesbibliothek, Sign. II 13200.

³¹ Johann Hübner, Rectoris der Schule zu S. Johannis in Hamburg, Genealogische Tabellen nebst denen dazugehörigen genealogischen Fragen zur Erläuterung der politischen Historie, 3. Teil., (Leipzig 1728) Tabelle Nr. 906-908.

³² Schumi, Urkunden- und Regestenbuch., Bd. 2 S. 359. - Edmund Oefele, Geschichte der Grafen von Andechs. Innsbruck (1877), S. 53 Anm. 19.

³³ Urk. Nr. 2.

³⁴ Urk. Nr. 31.

³⁵ Schumi, Urkunden- und Regestenbuch, Bd. 2, S. 431.

³⁶ Urk. Nr. 51.

Landesfürsten.³⁷ Von der Mitte des 16. Jahrhunderts bis in die Dreißigerjahre des 17. Jahrhunderts gehörte Gallenberg den Lamberg. 1640 verkaufte Georg Sigmund Graf Paradeiser die Herrschaft dem Bartholomäus Freiherrn von Valvasor, der sie 1648 seinem Sohn Karl überließ. Christoph von Gallenberg war 1509 Landesverweser von Krain, Hans im Jahr 1550 Landkomtur des Deutschen Ritterordens, Georg Sigmund hatte 1682 das Amt eines Landesverwesers inne, Volker Weichard war von 1723 bis 1733 Landeshauptmann in Krain.³⁸

Hans Adam von Gallenberg war Landschaftsverordneter in Krain und erhielt am 2. November 1660 das Prädikat "von Gallenberg zu Thurn, Roßeck und Gallenstein, Edler Herr auf Ainöd, Erbvogtherr zu Minkendorf" verliehen.³⁹ Mit Georg Sigmund von Gallenberg wurde die Familie am 17. April 1670 in den Grafenstand erhoben.⁴⁰ In diese Standeserhebung waren auch seine Brüder Johann Friedrich und Jobst Jakob eingeschlossen.

Im 16. Jahrhundert wandte sich ein Teil der Familie dem Protestantismus zu. Adam von Gallenberg erwarb um 1600 Gülden im oberen Murtal und erbaute zwischen 1604 und 1608 das Schloß Pichlhofen bei St. Georgen ob Judenburg als seinen Wohnsitz.⁴¹ Von den späteren Familienmitgliedern verdient Wenzel Robert Graf von Gallenberg genannt zu werden. Er ist 1783 in Wien zur Welt gekommen und 1839 in Rom gestorben; nach einer sorgfältigen Erziehung wandte er sich der Musik zu und machte sich als Komponist einen Namen. 1829 übernahm er die Direktion des Hofopertheaters in Wien. Im vorigen Jahrhundert war Graf Friedrich von Gallenberg das Haupt der Familie. Von seinen Brüdern war Hugo (geboren 1805) Pfarrer zu Groß-Tajax in Mähren, Graf Hector (geb. 1814) im Zivilstaatsdienst und Graf Alexander (geb. 1816) kaiserlicher Hauptmann und mit Theresia Freiin von Bose vermählt. Nach dem Aussterben der Familie Khisl erhielten die Gallenberg das erbliche Landesjägermeisteramt in Krain übertragen.

Die Gallenberger starben in männlicher Linie mit Graf Alexander aus, dessen Todesdatum mit 7. Oktober 1893 angegeben wird. Er hatte zwei Töchter: Gisela Hektorin, geboren am 12. Oktober 1862 in Laibach; sie vermählte sich 1884 mit Friedrich Freiherrn von Heß-Dilla. Die zweite Tochter Maria heiratete 1889 Joachim Freiherrn Brenner-Felsach.⁴²

Außer den Stammschlössern Minkendorf und Gallenberg besaß die Familie weitere Schlösser und Herrschaften, unter anderem bereits im 14. Jahrhundert Burg Osterberg bei Sostro; nach diesem Sitz nannte sich ein Zweig der Familie "von Osterberg" oder "Osterberger".⁴³ Ebenfalls im 14. Jahrhundert erwarben die Gallenberger den Turm zu Zel/Šenkov turn in der Nähe von Mannsburg/Mengeš. Später besaßen sie auch Podpeč bei Gabrovka, Soteska bei Dolenjske Toplice sowie Šentjurska gora bei Gabrovka. Als landesfürstliche Ministerialen saßen sie zeitweise auch auf Altenburg/Stari grad bei

³⁷ Vgl. dazu Johann Weichard von Valvasor, *Die Ehre des Herzogthums Krain* (1689), XI, S. 157-159.

³⁸ Vielfache Hinweise und Informationen zur Geschichte der Gallenberger finden sich bei Johann Weichard Freiherrn von Valvasor, *Die Ehre des Herzogthums Krain*, 2. Auflage (Laibach 1689) passim. Zum Gallenberger Besitz siehe auch: Majda Smole: *Graščine na nekdanjem Kranjskem* (Die Burgen im ehemaligen Krain). Ljubljana (1982).

³⁹ Karl Friedrich von Frank; *Standeserhebungen und Gnadenakte für das Deutsche Reich und die Österreichischen Erblande bis 1806*, 2. Band (1970), S. 66.

⁴⁰ Ebd.

⁴¹ Zur Person dieses Gallenbergers und zur Geschichte des Schlosses Pichlhofen vgl. in Hinkunft Walter Brunner, *St. Georgen ob Judenburg. Geschichte des Lebensraumes und seiner Bewohner*. Im Druck (1996).

⁴² Gotha, *Taschenbuch der gräflichen Häuser* (1917), S. 337. Laut Nekrolog im Gotha 1927 starben die letzten Nachkommen der Gallenberger 1922.

⁴³ Laut freundlicher Auskunft durch Prof. Dr. Božo Otoresec leitet sich der Name Osterberg/Stari grad nad Sostrim von slow. oster = östliche Burg, weil östlich von Laibach gelegen, ab.

Stein/Kamnik, auf Luknja bei Rudolfswerth/Novo Mesto in Unterkrain und auf Lanšprež bei Mirna.

Die Gallenberger in den Urkunden dieses Bestandes

Die hier edierten Urkunden erweitern unsere Kenntnisse über die Geschichte der Gallenberger im 14. Jahrhundert über die wenigen bisher erschienenen Publikationen hinaus und stellen somit eine wertvolle, substantielle Ergänzung zu jenem Archivmaterial dar, das im Arhiv Republike Slovenije verwahrt wird. Als bedeutendste Urkunde ist ohne Zweifel die Stiftungsurkunde des Klarissinenklosters Minkendorf/Mekinje vom Jahr 1300 anzusehen, ausgestellt von Seifried von Gallenberg und seiner Frau Elisabeth.⁴⁴ Es handelt sich dabei um die bisher als verschollen gegoltene Origanlurkunde. Auch die Urkunde vom 29. Mai 1340⁴⁵ ist von besonderem Interesse für die Geschichte der Gallenberger bzw. der Stifterin Elisabeth, aber auch für jene des Klosters Minkendorf: Agnes die Salbin, Äbtissin von Minkendorf, und der Konvent tauschten mit Wilhelm von Gallenberg und seiner Frau Traut eine Hofstatt zu Minkendorf samt zwei Gärten und einem Baumgarten, in der einst Elsbeth, die Ehefrau des Stifters Seifried und Mutter des Wilhelm von Gallenberg, gewohnt hatte, gegen eine Hube hinter dem Kloster, die einst Mert dem Bader gehört hatte. Elisabeth von Gallenberg, die Stifterin, hat demnach offensichtlich im Witwenstand bis zu ihrem Tod in einer einfachen Hofstatt neben dem Kloster gelebt. Sie wird als Mutter des Wilhelm von Gallenberg bezeichnet; nach der von Hübner aufgestellten Genealogie war dieser Wilhelm allerdings ihr Enkelsohn, denn ihr Sohn Wilhelm, verheiratet mit Margaretha von Scherfenberg, ist nach Hübner bereits 1320 gestorben, und dessen gleichnamiger Sohn, gestorben 1366, war mit Gertraud (Traut) von Windischgrätz verheiratet.⁴⁶

Zur Geschichte der Familie Gallenberg im 14. Jahrhunderts und zu ihrer Genealogie bieten diese Urkunden zahlreiche Informationen und bisher unbekanntes Daten. So erfahren wir beispielsweise, daß 1332 Wilhelm von Gallenberg seiner Frau Traut Morgengabe und Heimsteuer von je 21 Mark Geld auf bestimmten Gütern sicherstellte.⁴⁷ Deren Tochter Kathrey war mit Friedrich dem Hebenstreit vermählt, die 1348 den Empfang ihrer Heimsteuer und die Befriedigung anderer Forderungen bestätigte und auf alle weiteren Erbansprüche verzichtete.⁴⁸ 1352 versetzten Friedrich und Kathrei Hebenstreit ihrem Schwiegervater bzw. Vater aus ihrer Heimsteuer drei Huben unter Vorbehalt des Rücklösungsrechtes.⁴⁹ 1352 scheint dieser Wilhelm von Gallenberg mit dem Zunamen "der Schriek" auf; am 1. November dieses Jahres erklärte ihm gegenüber ein Hans von Stein, daß alle Satz- und Behabbriefe wegen der Heimsteuer seiner Ehefrau Saeld, deren Bürge Wilhelm der Schieck von Gallenberg für Konrad den Gall gewesen war, ungültig und tot seien.⁵⁰

Gegen Ende seines Lebens geriet Wilhelm von Gallenberg in eine Auseinandersetzung mit Leuten aus Stein/Kamnik, die uns eine aufschlußreiche Episode aus seinem Leben vermittelt:⁵¹ Am 2. Februar 1360 erklärten die Brüder Nikil und Gerloch von

⁴⁴ Urk. Nr. 1.

⁴⁵ Urk. Nr. 14.

⁴⁶ Johann Hübner, Genealogische Tabellen a. a. O. (1728) Tabelle Nr. 906.

⁴⁷ Urk. Nr. 4.

⁴⁸ Urk. Nr. 24.

⁴⁹ Urk. Nr. 32. Zur Geschichte der Familie Hebenstreit aus Windischgrätz/Slovenj Gradec vgl. A. Schneller, Zur Geschichte der ältesten Hebenstreit. In: Monatsblatt Adler VIII. Bd. (1917-1921).

⁵⁰ Urk. Nr. 34.

⁵¹ Zur Geschichte von Steiner Bürger, Adelsleuten und Richtern vgl. Božo Otoresec, Prebivalstvo Kamnika v srednjem veku (Die Einwohner von Kamnik/Stein im Mittelalter) In: Kamniški zbornik II (1956) S. 67-100 (Jahrbuch Kamnik/Stein).

Stein sowie Haydel, der Sohn des Nikil von Stein,⁵² auf alle Forderungen und Schadenersatzansprüche gegenüber Wilhelm von Gallenberg zu verzichten.⁵³ Der Streit drehte sich um einen vermeintlich unberechtigten Geldtransport nach Florenz bzw. zu Florentiner Bankiers, in dessen Verlauf Nikil von Stein von den Florentzern gefangen-genommen worden war, weshalb dieser den Wilhelm von Gallenberg sowohl in der Landschranne als auch vor dem Herzog angeklagt hat. Diese Florentzer waren Florentiner Bankiers, die damals in Krain ihre Geldgeschäfte abwickelten.⁵⁴

Bei Hübner ist als Todesdatum des Wilhelm von Gallenberg das Jahr 1366 angegeben. Am 14. Jänner 1365 verfaßte er sein Testament und traf Verfügungen zugunsten seiner Tochter Margareth der Summereckerin und seines Enkels Wilhelm des Hebenstreit; als Gesamterben seines Besitzes einschließlich der Morgengabe und Heimsteuer seiner verstorbenen Gemahlin Traut setzte er seine beiden Söhne Nikl und Görgl ein; sie sollten das Erbe unter sich teilen. Namentlich genannt wird von diesem Erbbesitz der Turm bzw. das Gesäß zu Minkendorf mit Meierhof, Stadel, Baumgarten, Äcker und Wiesmahd.⁵⁵

Die letzten Urkunden Wilhelms von Gallenberg datieren vom 4. Februar und 1. Juli 1365. Am 4. Februar beendete Hans von Stein/Kamnik einen Streit, nämlich die *chrieg, auflauf, vordrung und ansprach*, mit Wilhelm von Gallenberg und dessen Sohn Nikel wegen einer Geldschuld und gab die entsprechenden Urkunden heraus.⁵⁶ Die letzte von ihm ausgestellte Urkunde, die sich in diesem Bestand findet, ist jene vom 1. Juli 1365, mit der er für den Fall seines Ablebens alle seine Güter und Besitzungen, darunter den Turm zu Minkendorf/Mekinje, seinem Sohn Niklein, die anderen Besitzungen, vor allem die von seiner Frau hinterlassenen Güter aus deren Morgengabe und Heimsteuer seinen beiden Söhnen Nikel und Görglein zu gleichen Teilen vermachte.⁵⁷

Ab 1348 ist Niklas, der Sohn von Wilhelm und Traut von Gallenberg, im Bestand dieser Urkunden nachweisbar.⁵⁸ Von ihm berichtet die am 29. September 1352 ausgestellte Urkunde, daß er sein Rundsiegel verloren habe und er alle von ihm mit diesem Siegel ausgefertigten Urkunden durch ein neues, abgeändertes Siegel bestätigen wolle.⁵⁹ Eine am 6. Mai 1358 ausgestellte Urkunde gewährt uns Einblick in ein tragisches Detail seines Lebens: Margret Laybacher beurkundete, daß sie gegen ihren Oheim Greyff von Kollienz und gegen Nikel von Gallenberg wegen der Ermordung ihres vorigen Ehemannes Jaklein des Abanic keinen Haß mehr hege und als Entschädigung einen Betrag von 25 Mark Aglaier Pfennige erhalten habe.⁶⁰ Wilhelms Sohn Jörgel (Georg), der seit 1352 nachweisbar ist, war laut Urkunde vom 1. April 1361 mit einer Frau namens Els(a) vermählt, der er 30 Mark Venediger Schilling als Morgengabe anwies.⁶¹ Sein Vater Wilhelm bedachte ihn in seinen testamentarischen Verfügungen des Jahres 1365 mit Erbgütern.⁶²

In den Urkunden dieses Bestandes sind weitere Familienmitglieder der Gallenberger nachweisbar, die in den Stammtafeln Hübners ohne nähere Angaben aufscheinen, so beispielsweise 1341 Gall von Gallenberg, der als Vetter des Wilhelm von Gallenberg

⁵² Ebd.

⁵³ Urk. Nr. 45.

⁵⁴ Vgl. dazu Josip Žontar, *Banke in bankirji v mestih srednjeveške Slovenije* (Die Banken und Bankiers in den Städten des mittelalterlichen Slowenien), *Glasnik Muzejskega društva za Slovenijo* XIII (1932).

⁵⁵ Urk. Nr. 54.

⁵⁶ Urk. Nr. 55.

⁵⁷ Urk. Nr. 65.

⁵⁸ Urk. Nr. 25.

⁵⁹ Urk. Nr. 33.

⁶⁰ Urk. Nr. 43.

⁶¹ Urk. Nr. 49.

⁶² Urk. Nr. 54 und 56.

bezeichnet wird; er war der Sohn Konrads von Gallenberg, eines Bruders des Wilhelm.⁶³ Er räumte am 16. Oktober dieses Jahres seinem Vetter Wilhelm von Gallenberg das Vorkaufsrecht bei etwaigen Besitzveräußerungen ein. 1343 versetzte er seinem Vetter Wilhelm von Gallenberg drei Huben.⁶⁴ 1353 war er offensichtlich in finanziellen Schwierigkeiten, denn er übergab dem Juden Eysak für eine Geldschuld von 52 Mark Aglaier Pfennige zehn Huben, die er im Gerichtswege von Nikel von Glogowitz erlangt hatte.⁶⁵ Gall hatte einen Bruder Konrad, der 1383 aufscheint und damals seinem Vetter Nikel von Gallenberg einen Gültenbesitz auf zwei Huben in der Pfarre Morautsch/Moravče verkaufte.⁶⁶

Wilhelms Tochter Margareth war mit Niklein dem Summerecker verheiratet; 1348 wurde sie von ihren Brüdern Nikl und Gorgel von Gallenberg für ihre Heimsteuer in der Höhe von 200 Mark auf untertänige Gülten gewiesen.⁶⁷ 1353 verzichtete sie auf alle Güter und Erbschaften, die ihr Vater Wilhelm von Gallenberg sowie ihre Brüder Nikl und Jorgel und deren Erben hinterlassen werden, ausgenommen nur das, was ihr Vater ihr vermachen werde, nachdem sie Heimsteuer und Erbteil zur Gänze auf Liegenschaften gegen jährliche Wiederlösung erhalten hatte. Sollten ihre Brüder ohne Leibeserben sterben, so würde deren Erbbesitz an sie und ihre Schwester Kathrei verehelichte Hebenstreit fallen.⁶⁸ Mit einer am 15. Juni 1354 ausgestellten Urkunde verzichtete Margareth abermals auf alle Güter und Erbschaften nach ihrem Vater und ihren Brüdern.⁶⁹ 1360 gelangten die Eheleute Niklas und Margareth von Summereck in den Teilbesitz der Burg Osterberg/Stari grad und dazugehöriger Rechte, als sie von Ortoľ von Powmekk ein Drittel der Burg sowie sechs Huben, die Fischweide am Rosenberg und in der Radeul sowie drei Mühlen erwarben und von Herzog Rudolf von Österreich damit belehnt wurden.⁷⁰ 1364 verglich sich Nikl der Summerecker mit seinem Schwager Nikl von Gallenberg wegen einiger Besitzungen bei Osterberg.⁷¹

Offensichtlich gab es von Anfang an Unstimmigkeiten zwischen Wilhelm von Gallenberg und seiner Tochter Margareth bzw. deren Ehemann Nikl den Summerecker wegen der Erbschaft, wie die vorhin erwähnten Urkunden erkennen lassen. Endgültig ausgeräumt wurden diese Streitigkeiten knapp vor dem Tod Wilhelms am 2. April 1361, als Nikel und Margareth die Summerecker die Beendigung ihres Streites mit ihrem Vater Wilhelm bzw. ihren Brüdern beurkundeten und auf alle weiteren Ansprüche auf Erbschaft, Morgengabe und Heimsteuer nach ihrer verstorbenen Mutter Traut verzichtete.⁷² Eine weitere Tochter Wilhelms von Gallenberg war Katharina, verheiratet mit Friedrich von Hebenstreit, als dessen Gemahlin sie seit 1348 aufscheint. 1354 versetzten Friedrich und Kathrei Hebenstreit ihren Eltern Wilhelm und Traut von Gallenberg zwei Huben um 20 Mark Aglaier Pfennige.⁷³

Wilhelm von Gallenberg kommt nach dem 1. Juli 1365 nicht mehr in den Urkunden dieses Archivbestandes vor; nach Hübner ist er 1366 verstorben. Haupterbe und "Chef des Hauses" war nach seinem Tod der Sohn Nikel (Nikolaus) von Gallenberg, dessen Frau Selda die Tochter des Lorenz von Hopfenbach/Hmeljnik war und mit ihm vier Söhne und sechs Töchter hatte. Die vier Söhne Seifried, Gilg (Ägidius), Wilhelm und

⁶³ Urk. Nr. 15.

⁶⁴ Urk. Nr. 16.

⁶⁵ Urk. Nr. 38.

⁶⁶ Urk. Nr. 70.

⁶⁷ Urk. Nr. 36 und 37.

⁶⁸ Urk. Nr. 39.

⁶⁹ Urk. Nr. 41.

⁷⁰ Urk. Nr. 47.

⁷¹ Urk. Nr. 53.

⁷² Urk. Nr. 50.

⁷³ Urk. Nr. 40.

Albrecht werden in der am 20. Juli 1386 ausgestellten Urkunde genannt; damals bestätigten sie ihrem Vater Nikel, daß sie von diesem auf die Burg Osterberg gewiesen worden seien, ausgenommen die Fischweide, die sich ihre Mutter Selda auf Lebenszeit ausbedungen habe.⁷⁴ Die Tochter Klara war mit Nikl von Neuhaus vermählt; am 10. September 1387 wurde sie von ihrem Ehegemaal für ihre Morgengabe und Heimsteuer auf untertänige Liegenschaften angewiesen.⁷⁵ Die vorhin vier erwähnten Söhne des Nikel von Gallenberg nannten sich seither von Osterberg. Beleg dafür ist die Urkunde vom 10. September 1387, mit der Nikel von Neuhaus seine Schwäger Seifried, Gilg, Wilhelm und Albrecht von Osterberg, Gebrüder von Gallenberg, für die Heimsteuer seiner Frau Clara, der Schwester der Gallenberger Brüder, auf genannte Güter anwies.⁷⁶

Nikel von Gallenberg ist zuletzt 1387 urkundlich faßbar; er war laut Urkunde vom 29. September 1388 bereits verstorben, denn damals bestätigten Abt und Konvent des Klosters Sittich die Stiftung einer täglichen Messe am St.-Andreas-Altar in der Kapelle und eines Jahrtages am Freitag nach dem Fest Simon und Judas durch Seld, Witwe nach Niklein von Gallenberg; diese Stiftung war durch ihren Bruder Albrecht von Hopfenbach vollzogen worden.⁷⁷ Damit ist das Todesdatum 1390 in Hübners Stammtafel Nr. 907 zu korrigieren. Sein ältester Sohn Seifried übernahm die Führung des Hauses und ließ sich am 9. November 1388 vom Landesverweser das Recht, das Kloster Minkendorf als Angehöriger der Stifterfamilie und als Vogt vor Gericht zu vertreten, bestätigen.⁷⁸ Seifried, der sich "Osterberger von Gallenberg" nannte, war mit Anna (Ändlein) von Grayat oder Gloyach verheiratet.⁷⁹ 1389, 1395 und 1399 dokumentieren insgesamt fünf Urkunden die Erwerbungen von Besitzungen im Kauf- oder Satzwege.⁸⁰ Das sind zugleich die letzten Urkunden dieses Archivbestandes, die von Seifried von Gallenberg und seiner Frau Anna berichten. Eine Urkunde vom Jahr 1417 betrifft seinen Bruder Wilhelm.⁸¹ Die vorletzte Urkunde dieses Archivbestandes datiert vom 9. April 1459: Caspar Melcz, Verweser des Grafen Ulrich von Schaunberg in Krain, bestätigt den Vergleich zwischen Hans Gallenberger für sich und für die Kinder nach seinem Vetter Andreas und seinen Brüdern Niklas und Seifried von Gallenberg einerseits und Niklas Mat von Seltschach andererseits wegen Zehentrechte.⁸²

Der Besitz der Gallenberger

Die Gallenberger erweiterten ihren Besitz sehr zielstrebig, und das ist auch in diesem Urkundenstand deutlich nachvollziehbar.⁸³ Beispielsweise verkaufte im Jahr 1333 Bernhard von Hopfenbach seinem Oheim Wilhelm von Gallenberg um 26 Mark Aglaier Pfennig vier Huben zu Preserje und Hard.⁸⁴ Drei Jahre später, am 23. September 1336, erwarben Wilhelm und Traut von Gallenberg von Berchtold von Gerlochstein um 10 Mark Aglaier Pfennige eine Hube auf dem Prekor/Prekar.⁸⁵ Diese Gültenkäufe spielten sich größtenteils im Verwandtenkreis ab. In der Minkendorfer Stiftungs-

⁷⁴ Urk. Nr. 75.

⁷⁵ Urk. Nr. 76.

⁷⁶ Urk. Nr. 77.

⁷⁷ Uk. Nr. 79.

⁷⁸ Urk. Nr. 80.

⁷⁹ Siehe Hübner, Genealogische Tabellen a. a. O., und Urk. Nr. 81.

⁸⁰ Urk. Nr. 81, 82, 83, 84, 85.

⁸¹ Urk. Nr. 86.

⁸² Urk. Nr. 87.

⁸³ Zum Besitz der Gallenberger - ohne Kenntnis dieses nunmehr publizierten Gallenberger Urkundenbestandes und nicht immer verlässlich - vgl. auch Majda Smole, Graščine na nekdanjem Kransjkem (Die Burgen im ehemaligen Krain), Ljubljana (1982) 712 Seiten.

⁸⁴ Urk. Nr. 6.

⁸⁵ Urk. Nr. 7.

urkunde des Jahres 1300 war Heinrich der Lavant, Schwiegersohn des Stifters Seifried von Gallenberg, Zeuge der Beurkundung. Im Jahr 1337 verkauften Seifried der Lavant und seine Frau Margareth den Eheleuten Wilhelm und Traut von Gallenberg um 90 Mark Aglaier Pfennige eine Hube zu Preserje.⁸⁶ 1339 verkauften Seifried und Margareth die Lavant dem Wilhelm von Gallenberg weitere vier Huben bei der Save, die Morgengabe seiner Frau gewesen sind.⁸⁷ Am 21. April 1337 erwarben Wilhelm und Traut von Gallenberg von Thomas von Hohenberg drei Huben samt Weingärten in Krebsbach und im Dorf Zagal.⁸⁸ Weitere Gültenerwerbungen des Wilhelm von Gallenberg sind in den Urkunden Nr. 13 (1339), Nr. 16 (1343), Nr. 17 (1343), Nr. 18 (1344), Nr. 19 (1345), Nr. 20 (1346), Nr. 21 (1346), Nr. 22 (1347), Nr. 23 (1347/); Nr. 29 (1349), Nr. 30 (ca. 1340) festgehalten.

Auch von anderen Grundherren erwarb Wilhelm von Gallenberg durch Kauf oder Satz Gülten, so beispielsweise 1343 von Piers von Rotenbichl/Črnelo Zehente, die von der Grafschaft Görz bzw. von den Ortenburgern zu Lehen waren.⁸⁹ Eine größere Besitzerweiterung gelangt dem Wilhelm von Gallenberg im Jahr 1348, als er von Pier von Rotenbichl/Črnelo um 120 Mark Aglaier Pfennige zehn Huben erwarb.⁹⁰ Im Jahr 1349 gelangte er in den Besitz von Liegenschaften in der Stadt Stein, als er von Wolf und Agnes von Stein⁹¹ Mühle, Badstube, Gärten, eine Hofstätte und ein Haus in der Stadt Stein erwarb; es waren Lehen vom Landesfürsten.⁹² Diese frühe Nennung einer eigenen Badstube widerspricht der Meinung Stopars, daß es in Burgen ursprünglich nur transportable Badewannen und besondere Räume dafür erst seit dem 15. Jahrhundert gegeben habe.⁹³ In der Teilungsurkunde des Jahres 1367 ist beim Turm Minkendorf ebenfalls eine Badstube als eigenes, freistehendes Gebäude genannt.⁹⁴

Erbe des Wilhelm und der Traut von Gallenberg war deren Sohn Niklas; dieser erwarb noch zu Lebzeiten weitere Gülten, zuerst nachweisbar 1348, als er von Härtel von Scherenbichl vier Huben in der Pfarre Woditz erwarb.⁹⁵ 1353 (Urk. Nr. 35) erwarb er weitere Besitzungen und ist mit seinem Bruder Gorgel nachweisbar, als er die Schwester Grettlein, Frau des Nikleins des Summerecker, für die 200 Mark ihrer Heimsteuer auf zwei Huben und einem Hof anwies.⁹⁶

Aus dem Urbarbesitz verfügten die Gallenberger nach Auskunft dieser Gallenberger Urkunden auch über, allerdings geringfügige Aktivlehen, soweit dies aus diesem Urkundenbestand hervorgeht. 1348 belehnte Wilhelm von Gallenberg seinen Diener Gregor den Petzacher und dessen Frau Kunigunde mit einer Hube zu *Rafolczdorf/Rafolče* bei Lukovica.⁹⁷

⁸⁶ Urk. Nr. 8.

⁸⁷ Urk. Nr. 12.

⁸⁸ Urk. Nr. 9.

⁸⁹ Urk. Nr. 17.

⁹⁰ Urk. Nr. 27 und 28.

⁹¹ Zur Geschichte von Steiner Bürger, Adelsleuten und Richtern vgl. Božo Otorepec, Prebivalstvo Kamnika v srednjem veku (Die Einwohner von Kamnik/Stein im Mittelalter) In: Kamniški zbornik II (1956) S. 67-100 (Jahrbuch Kamnik/Stein).

⁹² Urk. Nr. 29.

⁹³ Ivan Stopar, Burgen und Schlösser in Slowenien. Cankarjeva Založba (1991) 391. Für die ältere Geschichte nicht immer verlässlich.

⁹⁴ Urk. Nr. 60. Zur Badstube allgemein vgl. Gerhard Jaritz, Waschen im Mittelalter. In: Wasser. Hrsg. Gerhard M. Dienes und Franz Leitgeb. Verlag Leykam Graz (1991) S. 29-211 - Herbert Klein, Das Aussterben der Bauernbadstuben in Salzburg. In: ZsFVK N. S. Bd. 8 H. 3-4 (1954) - A.. Dachler, Baden und Badstuben. In: ZsFVK 15. - Georg Zappert, Über das Badewesen in mittelalterlicher und späterer Zeit. AG 21 (1859).

⁹⁵ Urk. Nr. 25.

⁹⁶ Urk. Nr. 36 und 37.

⁹⁷ Urk. Nr. 26. Zur Lokalisierung dieses im Original mit *Safolczdorf* verschriebenen Ortsnamens vgl. Kos, Topografija Kranjske S. 501.

Außer den bisher angeführten kleineren Güterwerbungen fällt vor allem der Kauf des Turmes zu Zel im Jahr 1356 von den Brüdern Nikla und Hermann den Schenken von Osterwitz ins Gewicht; der Kaufpreis betrug 485 Gulden.⁹⁸ Der damit erworbene Besitz umfaßte Turm, Hof, Hofstatt, Äcker, Wiesen und Wald sowie neun Huben und einen Zehent.⁹⁹ Nach den Vorbesitzern wurde dieser Turm seither "Schenkenthurn" (slowenisch Šenkov Turn) genannt, und dieses Prädikat führten die Gallenberger seither zusätzlich zu ihrem Stammmamen. 1363 verkauften Nickel und Seld von Gallenberg ihren Anteil am Turm seinem Bruder Georg und dessen Frau Elsa.¹⁰⁰ Am 13. November 1367 wies dieser Georg seine Frau Elsbeth für deren Morgengabe in der Höhe von 18 Mark Schilling auf den halben Turm zu Zel, den sein Vater vom Schenken gekauft hat, und auf untertänigen Bauernhuben an; für die Heimsteuer in der Höhe 60 Mark überschrieb er ihr die andere Hälfte des Turmes zu Zel, den ebenfalls sein Vater von den Schenken und er, Georg, hierauf von seinem Bruder Nickel gekauft hat.¹⁰¹ Georg von Gallenberg war also Alleinbesitzer dieser Burg. Am 19. November 1367 überließ Elsbeth, die Frau des Georg von Gallenberg, ihrem Schwager Nickel von Gallenberg für den Fall ihres kinderlosen Todes jene Besitzungen, auf die sie ihr Mann mit 180 Mark Schilling angewiesen hatte.¹⁰² Wie sein Vater setzte auch Nickel von Gallenberg die Besitzerwerbungen fort und kaufte 1367 von Margareth, der Witwe nach Heinrich dem Übernzaun und deren Söhne einen Hof in der Geschel/Kašelj bei Laibach.¹⁰³

Einen Überblick zumindest über einen Teil des Gallenberger Familienbesitzes bietet uns die Urkunde vom 19. November 1367, mit der Georg von Gallenberg die Teilung des von seinem verstorbenen Vater ererbten Besitzes mit seinem Bruder Nickel bestätigte.¹⁰⁴ Beachtenswert sind vor allem die detaillierten Angaben über die zwischen den beiden Brüdern geteilte Burg Minkendorf, die nach wie vor im Familienbesitz war. Damit besitzen wir eine sehr genaue Beschreibung dieser spätmittelalterlichen Burg mit ihren unterschiedlichen Bestandteilen; auch der zur Burg gehörige Meierhof wurde geteilt und deshalb genau erfaßt. Vom Turm zu Minkendorf erhielt Nickel die obere Kematen (Kemenate), die kleine gegenüber gelegene Stube, die anschließende Kuchl sowie den Erker auf der Kematen, weiters die zwei mit Brettern verschlagenen Kammern im mittleren Mushaus, den oberen Keller bei der Stiege, den Baumgarten beim Meierhof und die Hofstatt, in der der Drachsel wohnte sowie einen dabei gelegenen Acker. Vom Turm ungeteilt und in gemeinsamen Besitz der beiden Brüder blieben der Erker oberhalb der großen Stube und was zwischen den Erkern und dem großen Mushaus lag, weiters das mittlere Mushaus vor den zwei Kemenaten und hölzernen Kammern, der untere öde Keller vor den zwei Kellern, Tür und Tor sowie Stiegen. Damit wird deutlich zwischen verschiedenen Objekten bzw. Räumen in diesem Turm unterschieden. Die Kemenaten als gemauerter Gebäudeteil setzen sich von den nur mit Brettern verschlagenen Kammern deutlich ab. Offensichtlich waren bei oder in diesem "Turm" durchaus nicht alle Räumlichkeiten unter einem Dach vereinigt, sondern nebeneinander angeordnet. Palas und (oder) Kemenate bildeten bei spätmittelalterlichen Burgen das eigentliche Wohngebäude, so daß mitunter ganze Burgen als "Kemenate" bezeichnet wurden. Nach dem spätmittelalterlichen Sprachgebrauch ist mit Kemenate vielfach ein stockähnliches, gemauertes Gebäude, ursprünglich ein Raum

⁹⁸ Zur Geschichte der Schenken vgl. Hermann Wiessner, Die Schenken von Osterwitz (1977).

⁹⁹ Urk. Nr. 42.

¹⁰⁰ Urk. Nr. 52.

¹⁰¹ Urk. Nr. 58.

¹⁰² Urk. Nr. 59.

¹⁰³ Urk. Nr. 57.

¹⁰⁴ Urk. Nr. 60.

um eine Feuerstätte, gemeint.¹⁰⁵ Mit der Stube dagegen wurde ein beheizbarer Raum im Gegensatz zur ungeheizten Kammer bezeichnet.¹⁰⁶

Im weiteren Text dieser Teilungsurkunde von 1367 wird auch die zum Turm Minkendorf gehörige Meierei detailliert beschrieben. Demnach fiel davon dem Nickel von Gallenberg zu: die Stube beim Meierhof, das Gaden, die Kammer, der Stadel und die Schupfen (Schuppen) beim Garten sowie die Hofstatt beim Kasten des Hebenstreit zwischen dem Tor und dem Gaden bzw. vom Weg bis zum Brunnen. Nickel erhielt auch den Krautgarten vor dem Turm, soweit dieser umzäunt war, und die "Weit" (Hofplatz) vor dem Turm, wo der Hühnerkobel zwischen Zaun und Garten stand. Ungeteilt blieben gewisse Grundstücke sowie die meisten Urbarleute, wobei unterschieden wird zwischen den Freileuten, die nicht auf untertänigen Gütern ansässig waren, und den rücksässigen Eigenleuten. Ausgenommen war jener Gregor Petschacher, der ein Diener des Wilhelm von Gallenberg gewesen war und von diesem ein Lehensgut erhalten hatte.¹⁰⁷ Er wurde dem Nickel von Gallenberg zugeteilt. Im gemeinsamen Besitz blieb auch die Mühle an der Feistritz bei Minkendorf. Ebenfalls ungeteilt blieben die vier Tore beim Hof und die Gmein außerhalb der Tore bis zu den Gärten zwischen dem Viehhof und dem Meierhof. Alles aber, was zwischen den Stadeln und Toren und dem Krautgarten lag, das fiel an Nickel, wogegen die Obstbäume, die darauf standen, sowie die Badstube und die übrige Gmein ungeteilt blieben. Tore und Zäune sollten von beiden Erben gemeinsam gebessert und erhalten werden.

Inhaber des Lehensrechtes wurde bei der Erbteilung von 1367 offensichtlich Nickel von Gallenberg; jedenfalls belehnte er am 28. August 1377 den Steiner Bürger Jörg den Schneider und dessen Frau Agnes mit Zehnten auf elf Huben in der Pfarre Stein/Kamnik.¹⁰⁸ Die Urkunde vom 22. April 1379 beinhaltet den Erwerb eines halben Hofes zu Slatnik durch Nickel von Gallenberg von Margareth, der Tochter Perchtolds von Slatnik.¹⁰⁹

Das vorletzte Stück dieses Archivbestandes bildet eine Urkunde, an der offensichtlich manipuliert wurde; die letzten fünf Zeilen sind nämlich auf Rasur geschrieben und hinsichtlich des Formulars unvollständig und fehlerhaft; sie kann aus inhaltlichen Gründen in das Jahr 1459 datiert werden; die Originaldatierung lautet "vierzehnhundert und darnach im hundertsten Jahr". Am Papierumschlag der Urkunde aus dem 17. Jahrhundert ist irrig 1100 als Jahr der Abfassung der Urkunde zu finden.¹¹⁰ Inhaltlich handelt es sich bei dieser Urkunde um die Verpfändung eines Zehents von Georg von Auersperg/Turjak an Schick den Osterberger von Gallenberg und seine Frau Anna. Mit diesem Schick dürfte Siegfried von Osterberg gemeint sein, nach Hübners Stammtafel verheiratet mit Anna von Tschernahora; er wird von Hübner als Siegfried VII. bezeichnet.¹¹¹ Hübner gibt als Todesjahr dieses Seifried von Gallenberg 1458 an.

¹⁰⁵ J. Andreas Schmeller, Bayerisches Wörterbuch. Stuttgart und Tübingen (1827/1837) 1. Teil, Spalte 1243-1245.

¹⁰⁶ Vgl. dazu Helmut Hundsichler, Die spätgotische Stube in Österreich. In: Europäische Sachkultur des Mittelalters. Veröffentlichung des Instituts für mittelalterliche Realienskunde Österreichs Nr. 4. Verlag der Österr. Akademie der Wissenschaften (1980) S. 29-55 - Joachim Hähnel, Stube - wort- und sachgeschichtliche Beiträge zur historischen Hausforschung. Schriften der volkskundlichen Kommission des Landschaftsverbandes Westfalen. Band 21. Lippe (1975) S. 344-348.

¹⁰⁷ Im Original ist der Name des Gregor Petschacher als "Perschacher" verschrieben bzw. nicht eindeutig als Petschacher zu lesen. Die Petschacher sind eine Familie aus Peče bei Moravče, die später geadelt wurden. Vgl. dazu Alfons Lhotsky, Quellenkunde zur mittelalterlichen Geschichte Österreichs (1963) 344-349. Aus dieser Familie stammen mehrere spätmittelalterliche Bürger von Stein/Kamnik. Für diesbezügliche freundliche Auskunft danke ich Herrn Prof. Dr. Otorepec herzlich.

¹⁰⁸ Urk. Nr. 65.

¹⁰⁹ Urk. Nr. 66.

¹¹⁰ Urk. Nr. 88.

¹¹¹ Hübner, Genealogische Tafel Nr. 908.

Das Kloster Minkendorf/Mekinje, eine Stiftung der Gallenberger

Das Klarissinenkloster Minkendorf ist einer der seltenen Fälle im Südosten des Reiches, daß ein gewöhnlicher Adelliger des Ministerialenstandes ein solches Kloster gründete. Es ist eines der jüngeren mittelalterlichen Klöster im heutigen Slowenien.¹¹² In diesem Kulturraum, der das Gebiet des Herzogtums Krain sowie den untersteirischen Teil des Herzogtums Steiermarks umfaßte, bestanden besonders viele Klöster. Die ersten Klostergründungen erfolgten im 12. Jahrhundert, wobei das Benediktinerkloster Oberburg/Gornji grad von besonderer Bedeutung ist. Als Zisterzienserklöster folgten Sittich/Stična und Landstraß/Kostanjevica.¹¹³ Diese Mönche widmeten sich nicht nur dem Gebet und der Wissenschaft, sondern übernahmen auch Seelsorgearbeiten.¹¹⁴ Ebenfalls im 12. Jahrhundert wurden die Kartäuserklöster Seitz/Ziče (1160) und Gairach/Jurkloster (1170) gegründet, denen schließlich Freudenthal/Bistra und Pletriach/Pleterje¹¹⁵ folgten. Im 13. Jahrhundert ließen sich auf dem Gebiet des heutigen Slowenien die Minderen Brüder des hl. Franziskus nieder. Ebenfalls im 13. Jahrhundert sind Niederlassungen der Ritterorden (Templer, Kreuzritter und Malteser) entstanden.¹¹⁶

Das älteste Frauenkloster Sloweniens, Minkendorf, wurde im Jahr 1300 von Seifried und Elisabeth von Gallenberg gegründet und dem Orden der Klarissinen anvertraut.¹¹⁷ Diese klösterliche Frauengemeinschaft der Klarissinen wurde als der sogenannte Zweite Orden im Jahr 1212 vom hl. Franziskus (1182-1226) und von der hl. Klara von Assisi (1194-1253) gegründet. Es ist ein Orden, der in strenger Klausur ausgesprochen der Armut und der Kontemplation lebt. Nach Minkendorf entstanden 1301 in Koper/Capodistria und 1358 in Bischoflack/Škofja Loka weitere Klarissinenklöster.

Die Burg Minkendorf/Mekinje ist der Stammsitz der Herren bzw. Grafen von Gallenberg und seit 1143 urkundlich nachweisbar. In Minkendorf bestand eine Marienkapelle, die zur Pfarre Stein/Kamnik gehörte. Bereits am 3. Oktober 1287 ließ sich Seifried von Minkendorf vom damaligen Pfarrer in Stein, Manfred della Torre, bestätigen, daß er zur Kapelle der hl. Maria in Minkendorf vier Huben in diesem Dorf zur Unterhaltung eines Kaplans geschenkt habe.¹¹⁸ Seifried von Gallenberg war es, der am

¹¹² Zur Deutung des Namens "Minkendorf" gibt es unterschiedliche Auffassungen. Die Herleitung aus Müenechin = Nonne, slowenisch iz mekina = Nonne, und daraus Mekinje, ist fraglich, da der Name bereits 1143-1147 aufscheint, das Kloster aber erst im Jahr 1300 gegründet wurde. Falls diese Etymologie stimmt, müßte dort schon früher, spätestens im 12. Jh., ein solches Nonnenkloster bestanden haben. Freundliche Mitteilung von Božo Otorepec.

¹¹³ Jože Mlinarič, *Kostanjeviška opatija 1234-1786 (die Abtei Landstraß 1234-1786)*. Kostanjevica (1987) 696 Seiten.

¹¹⁴ Vgl. dazu: Jože Mlinarič, *Srednjeveški samostani na Slovenskem in njihova dejavnost (Mittelalterliche Klöster im slowenischen ethnischen Raum und ihre Tätigkeit)*. In: *Samostani v sred-njeveških listinah na Slovenskem (Die Klöster in den mittelalterlichen Urkunden in Slowenien)* Arhiv Republike Slovenije. Laibach/Ljubljana (1993) S. 23-35.

¹¹⁵ Jože Mlinarič, *Kartuzija Pleterje 1403-1595* (1982) 363 Seiten.

¹¹⁶ Vgl. dazu allgemein für Slowenien: *Mčništvo na Slovenskem/Das Mönchtum in Slowenien*. Vorträge des Symposiums über die Geschichte und Spiritualität der Benediktiner, Zisterzienser und Kartäuser anlässlich der 1500 Jahrfeier der Geburt des hl. Benedikt, 900 Jahre Kartäuser, 850 Jahre Stična und 750 Jahre Kostanjevica. (1984). Unter anderem besonders die Vorträge (deutsche Kurzzusammenfassungen): Bogo Grafenauer, *Die Gestalt des slowenischen Mittelalters und der Anteil der Klöster* (Seiten 3-4), Vili Pangerl, *Die erste Begegnung der Slowenen mit den Benediktinern* (Seiten 5-7). *Die Rolle Stičnas/Sittichs in der Kirche Sloweniens* (Seite 7). Metod Benedik, *Geschichtlicher Überblick über die Kartäuserorden* (Seite 11).

¹¹⁷ Ebd. 35. Vgl. dazu auch den Abdruck der Stiftungsurkunde bei Johann Weichard Freiherrn von Valvasor, *Die Ehre des Herzogtums Krain*. Laibach (1689) XI. Buch S. 369-370.

¹¹⁸ Orig. Urk. im Arhiv Slovenije, Zbirka listin, samostanske listine, Mekinje št 269. Regest dieser Urkunde in: *Mitt.HvFKrain 10* (1855) str. 29 - Wladimir Milkowicz, *Die Klöster in Krain. Studien zur österreichischen Monasteriologie*. In: *AÖG 74*. Bd. 2. Hälfte (1889) S. 430-431.

9. Oktober 1300 gemeinsam mit seiner Gemahlin Elisabeth auf ihrem Besitz in Minkendorf bei der dortigen Marienkapelle ein Klarissenkloster gründete und es mit Besitz ausstattete, nämlich mit dreizehn Huben und vier Schwaigen.¹¹⁹ Zeugen dieses Stiftungsaktes waren Herren und Ritter der näheren Umgebung, die teils mit ihnen verwandt oder verschwägert waren: Konrad genannt Gall, Hartwig von Mannsburg/Mengeš, Wernher von Lok/Škofja Loka, die als *nobiles Carniole* bezeichnet werden. Als weitere Zeugen fungierten Heinrich Lavant, der Eidam (Schwiegersohn) des Stifterehepaares, deren Sohn Seifried, Nikolaus von *Lilgenberg/Limberk*, Wilhelm von Rotenbichl/Črnelo, Ortolf von *Meingosperch/Mannsburg/Mengeš* und viele andere, wie es dem Urkundenformular entsprechend heißt.¹²⁰ Die Söhne Seifrieds von Minkendorf/Gallenberg verzichteten am 20. August 1301 zugunsten der Äbtissin Klara und ihrer Nachfolgerinnen auf das Patronatsrecht über die vorhin erwähnte Kapelle der hl. Maria in Minkendorf, an deren Stelle die Klosterkirche erbaut wurde.¹²¹ Am 13. Dezember 1301¹²² wurde die Gründung des Klosters von Papst Bonifaz VIII. bestätigt.¹²³ In der am 21. Jänner 1385 ausgestellten Urkunde (Nr. 72 dieser Edition) wird als Patrozinium der Klosterkirche *ze unser vrowen parmung ze Minchendorf* genannt. Herzog Rudolf IV. von Österreich erneuerte am 18. Juli mit einer in Wien ausgestellten Urkunde das von seinem Vater Herzog Albrecht erteilte Privileg, durch das den Klarissinen von Minkendorf das Gerichtsrecht über ihre eigenen Untertanen übertragen wurde.¹²⁴

Im Bestand dieser Gallenberger Urkunden finden sich außer der Gründungsurkunde vom Jahr 1300 einige weitere Stücke, die direkt das Kloster Minkendorf bzw. diese Stiftung betreffen. 1328 widmete Diemut von Glogowitz mit Zustimmung ihrer Söhne Ottaker und Nikolaus dem Kloster drei Huben, nachdem ihre Tochter Elsbeth in das Kloster eingetreten war.¹²⁵ Die erste Äbtissin des Klosters war Klara, von der ältere Autoren ohne Beweis behaupten, sie sei die Tochter des Stifters gewesen.¹²⁶ Im Einverständnis mit seinen Kindern verzichtete Seifried von Gallenberg im Jahr 1301 auf das Patronatsrecht über dieses Klosters, behielt jedoch für seine Familie das Recht der erblichen Vogtei.¹²⁷

In der Klosterkirche von Minkendorf sind zahlreiche Grabsteine der Gallenberger aus dem 15. bis 17. Jahrhundert erhalten. Das Erbbegräbnisrecht für die Stifterfamilie war jedoch nicht immer unbestritten; am 27. Oktober 1350 bestätigten die Minkendorfer Äbtissin Margareth von Rabensberg und der Konvent die Beilegung ihres Streites mit Wilhelm und Traut von Gallenberg wegen des Erbbegräbnisses der Gallenberger in der Stiftskirche und regelten zugleich die Durchführung der Stiftung eines Kaplans sowie eines Ewigen Lichtes vor dem der hl. Margaretha geweihten Altar.¹²⁸ Kloster und Familie beendeten *chrieg und vordrung und auch umb all auflaß und ansprach*, die sie gegeneinander gehabt hatten. Der Vergleich kam unter Vermittlung eines Herrn von Pettau, damals Hauptmann in Krain, und anderer ehrbarer Leute zustande. Es ging dabei nicht nur um das *bivild* (Begräbnisrecht in der Klosterkirche),

¹¹⁹ Laut Originalurkunde ist diese Gründungsurkunde am 9. Oktober 1300 und nicht, wie vielfach behauptet wird, am 3. Oktober ausgefertigt worden. Auch im Ausstellungskatalog "Samostani v srednjeveških listinah na Slovenskem" (Die Klöster in den mittelalterlichen Urkunden in Slowenien) Arhiv Republike Slovenije, Laibach/Ljubljana (1993) S. 231 ist irrtümlich der 3. Oktober als Gründungsdatum verzeichnet.

¹²⁰ Urk. Nr. 1.

¹²¹ Orig. Pgt.-Urkunde im Arhiv Slovenije Urkundensammlung Minkendorf/Mekinje Nr. 272.

¹²² Original-Pergamenturkunde im Arhiv Slovenije, Urkundensammlung Minkendorf/Mekinje Nr. 273.

¹²³ Ebd. 231.

¹²⁴ Orig. Pgt. Urk. im Arhiv Slovenije, Urkundensammlung Minkendorf/Mekinje Nr. 358.

¹²⁵ Urk. Nr. 2.

¹²⁶ Milkovizc 431.

¹²⁷ Ebd.

¹²⁸ Urk. Nr. 31.

sondern auch um einen Besitzgrenzenstreit. Äbtissin und Konvent bestätigten der Familie Gallenberg, daß sie *bivild haben ze Minchendorf bei unserm gotshaws und anderswa nicht, swan daz ist, daz got u^eber sew gebewt*. Wilhelm und Traut von Gallenberg schenkten dem Kloster außerdem eine jährliche Gült von sechs Mark Aglaier Pfennige, aus deren Erträgnis ein Kaplan erhalten werden sollte, und eine Hube im Gültwert von einer Mark für ein Ewiges Licht vor dem Margarethenaltar. Abermals bestätigt wurde auch, daß nur die Familie von Gallenberg Vogteirechte habe und niemand anderer Vogt oder Pfleger sein solle. Offensichtlich suchte sich das Kloster der Erbvogtei zu entziehen, was auf den Widerstand der Gallenberger stieß. Am 2. Juni 1361 bestätigten Margareth von Rabensberg, Äbtissin von Minkendorf, und der Konvent, daß Seifried der Alte von Gallenberg Stifter des Klosters und bis zu seinem Tod dessen Vogt gewesen sei. Die Vogtei sei hierauf auf seinen älteren Sohn Seifried und nach dessen Tod auf den jüngeren Sohn Wilhelm, hierauf auf dessen Sohn Nikel übergegangen; *Sew und auch ir erben sint unser erbstifter und vogt und habent unser chloster lewt und gut uncz auf disen hewtigen tag in nucz und in gewer herpracht*.¹²⁹

Kurz vor seinem Tod vollzog Wilhelm von Gallenberg abermals eine Stiftung im Kloster Minkendorf: Am 23. Februar 1360 bestätigten Äbtissin und Konvent die Stiftung eines Kaplans am St.-Benedikten-Altar durch Wilhelm von Gallenberg und die Dotierung dieser Stiftung mit einer Gült. Äbtissin und Kloster verpflichteten sich aufgrund dieser Stiftung, einen weiteren Kaplan in ihrem Kloster zu halten, ihm gleich den früheren Kaplänen Kost und Kleidung zu geben, wozu auch der Minister des Klosters, der *vater und pruoder Chuonrat*, seine Zustimmung gab.¹³⁰ Wilhelm von Gallenberg und seine Erben sollten sowohl über diese Stiftung als auch über die frühere Kaplansstiftung zum St.-Margarethen-Altar das Vogteirecht haben.

Als die Brüder Nikel und Georg von Gallenberg nach dem Tod ihres Vaters Wilhelm am 19. November 1367 das Erbe teilten, wurde vereinbart, daß Georg die Vogtei des von seinem Ahnen gestifteten Klosters Minkendorf bis vierzehn Tage nach dem Perchttag (6. Jänner) und hierauf sein Bruder Nikel als der ältere Erbe bis zu seinem Tod innehaben und ausüben solle.¹³¹ Sollte Georg seinen Bruder Nikel überleben, würde das Vogteirecht wieder an ihn zurückfallen. Nach seinem Tod sollte von ihren Erben der älteste Vogt des Klosters sein.

Die Übergabe der Stiftungsgüter für die zwei Kapläne verzögerte sich über den Tod Wilhelms hinaus. Erst 1368 bestätigten Äbtissin und Konvent von Minkendorf, daß Nikel und Georg von Gallenberg die von ihrem Vater Wilhelm zum Seelenheil der Familie gestifteten Bauerngüter, aus deren Erträgnisse zwei Kapläne an den Altären St. Benedikt und St. Margaretha erhalten werden sollten, übergeben hätten; gleichzeitig anerkannten sie abermals die Erbvogtei der Stifterfamilie.¹³² Laut der genannten Stiftungen sollten zwei ewige Kapläne und zwei ewige Lichter bei den genannten Altären finanziert werden. Diese Kapläne sollten den Gallenbergern und ihren Erben für das Lesen von Messen zur Verfügung stehen, wenn sie zu Hause weilten. Sollte ihnen einer der Kapläne nicht gefallen, heißt es in der Urkunde, so sollte der Minister des Klosters innerhalb von sechs Wochen einen anderen suchen.

Als Vögte vertraten die Gallenberger das Kloster auch vor Gericht. In einem Streit zwischen den Nonnen und der Stadt Stein wegen einer Au, Mühle, Stampfe und eines Schleifsteines mit der Stadt Stein/Kamnik¹³³ begab sich Nikel "der Schigk" von

¹²⁹ Urk. Nr. 51.

¹³⁰ Urk. Nr. 46.

¹³¹ Urk. Nr. 60.

¹³² Urk. Nr. 62.

¹³³ Zur Geschichte der Stadt Stein/Kamnik vgl. vor allem Božo Otorepec, Doneski k zgodovini srednjeveškega Kamnika (Beiträge zur Geschichte des mittelalterlichen Kamnik). Festschrift "Kamnik 1229-1979" Kamnik (1985) 19-22 - Derselbe, Iz najstarejše zgodovine krajev v kamniški občini (Aus

Gallenberg im Jahr 1380 als Klostervogt und in Vertretung der Klosterfrauen mit einer Urkunde zu Graf Hermann von Cilli, nachdem ihm die Nonnen die Vollmacht erteilt hatten, in dieser Angelegenheit zu taidigen.¹³⁴ Das offensichtlich immer wieder in Frage gestellte Erbvogteirecht der Gallenberger wurde 1384 von Wilhelm von Kraig anstatt seines Bruders Konrad, der damals Landesverweser zu Laibach war, dem Nikel von Gallenberg neuerlich bestätigt; Nikel von Gallenberg war vor dem Gericht des Verwesers erschienen und hatte dort die Urkunde der Äbtissin Margareth von Minkendorf aus dem Jahr 1350¹³⁵ vorgelegt, in der das erbliche Vogteirecht bestätigt worden war. Nikel von Gallenberg fragte beim Verweser nach, ob er im Namen der Klosterfrauen berechtigt sei zu klagen und sie zu vertreten. Das wurde ihm vom Verweser und den Landleuten bestätigt; die Familie sei rechtmäßiger Erbstitfer, Vogt und Schaffer des Klosters, und Nikel sei berechtigt, anstatt der Nonnen zu klagen und zu *antworten ze verlust und ze winen*.¹³⁶ Als im Jahr 1388 Seifried von Gallenberg das Erbe seines verstorbenen Vaters Nikel antrat, ließ er sich einmal mehr vom Landesverweser das Recht seiner Stifterfamilie, das Kloster Minkendorf als Vogt vor Gericht zu vertreten, bestätigen.¹³⁷

Dem Kloster wurden aber nicht nur von den Gallenbergern, sondern auch von anderen Leuten Besitzungen geschenkt; beispielsweise übergab am 22. Jänner 1371 Chundel, Witwe nach Albrecht den Lindecker, dem Kloster Minkendorf zwei Hube zu Aich, die ihre Morgengabe gewesen sind.¹³⁸ Eine geborene von Gallenberg war jene Seld, Witwe nach Niklein von Gerlochstein, die 1385 im Kloster Minkendorf einen ewigen Jahrtag am Fest des hl. Vinzenz stiftete.¹³⁹

Als die Brüder Seifried, Gilg, Wilhelm und Albrecht, Söhne von Nikel und Selda von Gallenberg, am 20. Juli 1386 bestätigten, daß ihnen ihr Vater die Burg Osterberg/Stari grad bei Laibach angewiesen habe, ist in der darüber ausgestellten Urkunde festgehalten, daß sich ihre Mutter Selda auf Lebenszeit die Fischweide zu Rosenberg und Radewl vorbehalten habe. Aus diesem Fischrecht sollte das ganze Jahr hindurch freitags, während der Fastenzeit mittwochs und freitags, den geistlichen Brüdern im Frauenkloster Minkendorf ein Fischessen oder an seiner Statt sechs Pfennige gereicht werden.¹⁴⁰

Das älteste Konventsiegel des Klosters Minkendorf innerhalb dieses Gallenberger Urkundenbestandes hängt an einer am 29. Mai 1340 von der Äbtissin Agnes der Salbin ausgestellten Urkunde;¹⁴¹ der Abdruck stammt vom selben Typar wie das Konventsiegel an einer am 27. Oktober 1339 ausgestellten Urkunde, das im Ausstellungskatalog "Die Klöster in den mittelalterlichen Urkunden in Slowenien" (Samostani v srednjeveških listinah na Slovenskem), abgebildet und von Božo Otorepec beschrieben wurde.¹⁴² Das Konventsiegel an der Urkunde Nr. 31 vom 27. Oktober 1350 ist nicht mehr vorhanden.

Damit enden die Urkunden dieses Fonds zur Geschichte des Klosters Minkendorf und der Gallenberger Erbvogtei. In der ersten Hälfte des 16. Jahrhunderts kam es zu Mißhelligkeiten zwischen dem Kloster und deren Ebvögten, den Gallenbergern. Andre von Gallenberg beklagte sich um 1520 beim Kaiser, die Äbtissin und der Konvent

der Geschichte der Ortschaften in der Gemeinde Kamnik). Festschrift "Kamnik 1229-1979" S. 33-41.

¹³⁴ Urk. Nr. 67.

¹³⁵ Urk. Nr. 31.

¹³⁶ Urk. Nr. 71.

¹³⁷ Urk. Nr. 80.

¹³⁸ Urk. Nr. 64.

¹³⁹ Urk. Nr. 72.

¹⁴⁰ Urk. Nr. 75.

¹⁴¹ Urk. Nr. 14.

¹⁴² Laibach 1993 Seite 51-52.

wollten ihm und seiner Familie die Erbvogtei entziehen. Der Streit zog sich über mehrere Jahrzehnte hin. Seit 1577 kam der Äbtissin der Rang eines Prälaten zu. Der Streit um die Erbvogtei wurde 1681 durch Kaiser Leopold beigelegt. Den Gallenbergern wurde das Recht zuerkannt, die Investitur der neu gewählten Äbtissinnen vorzunehmen; dieser Investitur und der vorausgehenden Wahl sollte kein Regierungskommissär mehr beiwohnen.¹⁴³

Die heute noch bestehenden Klostergebäude stammen größtenteils aus dem 17. Jahrhundert. Im Jahr 1471 wurde die Burg von den Türken zerstört, aber wieder aufgebaut. 1577 erhob Papst Gregor XIII. das Kloster zur Abtei. 1682 wurde das alte Kloster abgetragen, mit dem Neubau begonnen und dieser 1686 fertiggestellt.¹⁴⁴ Im Jahr 1784 wurde das Kloster aufgehoben und die Klosterurkunden nach Wien gebracht. Im Zuge der Archivverhandlung in Durchführung des Archivabkommens vom Jahr 1923 wurden diese Urkunden zurückgestellt und befinden sich seit 1978 im Arhiv Slovenije in Laibach/Ljubljana. Es sind insgesamt 220 Urkunden für die Zeit von 1287 bis 1761.¹⁴⁵

Adel, Bürger und Juden im Umkreis der Gallenberger

In den 88 Gallenberger Urkunden scheinen nicht nur zahlreiche bäuerliche Untertanen namentlich auf, sondern auch Angehörige des Adels- und Bürgerstandes. Einige dieser Adelsfamilien und Stadtbürger sollen hier beispielhaft herausgegriffen und kurz besprochen werden.

Aufgrund der örtlichen Nähe zum Zentralort Stein/Kamnik sind Nennungen von Bürgern, Adelsleuten und Richtern dieser Stadt häufig anzutreffen. Stein/Kamnik war seit 1077 Sitz des umfangreichen Besitzes der Krainer Linie der bayerischen Grafen Andechs im östlichen Teil Oberkrains. Erstmals erwähnt wird der Ort zwischen 1143 und 1147 in einer Urkunde Meinhards von Kärnten, in der Berthold I. aus dem Haus Andechs als *comes de Stain* aufscheint.¹⁴⁶ Seit 1229 ist Stein als bürgerliche Ansiedlung nachweisbar, nachdem hier bereits um 1195 die Andechser Geld geprägt hatten.¹⁴⁷ In den 88 Gallenberger Urkunden kommen mehrmals Bürger bzw. Bewohner der Stadt Stein vor, was im Orts- und Personenindex nachgeprüft werden kann.¹⁴⁸ Von jenen Urkunden, die die Stadt Stein als solche betreffen, soll jene vom 30. August 1380 hervorgehoben werden: Damals bestätigte Graf Hermann von Cilli die Beilegung des Streites zwischen dem Kloster Minkendorf und der Stadt Stein wegen einer Au, einer Mühle, einer Stampfe und eines Schleifsteines.¹⁴⁹ Diese Urkunde ist allerdings nicht im Original, sondern als Vidimus vom Jahr 1460 erhalten und bildet somit das jüngste Stück dieses Urkundenfonds: Am 29. März 1460 vidimierten in Krainburg Erasmus Stainer und Anton Burggraf zu Lienz und zum Lueg diese Urkunde Hermanns von Cilli.¹⁵⁰ An der Urkunde Nr. 29 vom Jahr 1349 ist das Siegel der Stadt erhalten; es ist

¹⁴³ Milkowicz, Die Klöster in Krain a. a. O. S. 432-433.

¹⁴⁴ Johann Weichard Freiherr von Valvasor, Die Ehre des Herzogthums Krain, (1689) 3. Band IX. Buch S. 368 ff.

¹⁴⁵ Zur Geschichte des Kloster vgl. auch Johann Weichard Freiherr von Valvasor, Die Ehre des Herzogthums Krain, Laibach (1689) XI. Buch S. 368 ff.

¹⁴⁶ In der älteren Forschung wird die Meinung vertreten, die Herren von Gall seien ebenso wie jene von Minkendorf/Gallenberg mit den Andechs-Meran nach Krain gekommen. Vgl. dazu Edmund Oefele, Geschichte der Grafen von Andechs. Innsbruck (1877) 249 Seiten.

¹⁴⁷ Vgl. dazu L. Stiasny, Stein. Eine geographisch-historische Beschreibung. Laibach (1894) - Weiters Ivan STOPAR, Burgen und Schlösser in Slowenien. Cankarjeva Založba (1991) S. 210 ff.

¹⁴⁸ Zur Geschichte von Steiner Bürger, Adelsleuten und Richtern vgl. Božo Otorepec, Prebivalstvo Kamnika v srednjem veku (Die Einwohner von Kamnik/Stein im Mittelalter) In: Kamniški zbornik II (1956) S. 67-100 (Jahrbuch Kamnik/Stein).

¹⁴⁹ Urk. Nr. 67.

¹⁵⁰ Urk. Nr. 89.

das Typar des ältesten Stadtsiegels aus der Zeit zwischen 1277 und 1309, das bis 1391 in Gebrauch war.¹⁵¹ Auch von einigen Stadtrichtern, Bewohnern bzw. Bürgern von Stein sind an diesen Gallenberger Urkunden Siegel erhalten, so von Gerloch von Stein (1348 Urk. Nr. 26, 1367 Urk. Nr. 60), von Hans von Stein (1352 Urk. Nr. 34, 1365 Urk. Nr. 55), Nikolaus von Graben (1352 Urk. Nr. 34), Stadtrichter Markus (1353 Urk. Nr. 35, 1365 Urk. Nr. 54), Erhard von Stein (1365 Urk. Nr. 54), Heinrich und Ostermann von Stein (1379 Urk. Nr. 66) und Erhard Stupl, Stadtrichter zu Stein (1385 Nr. 74).

Vielfältige besitz- und verwandtschaftliche Beziehungen bestanden zwischen den Gallenbergern und den Herren von Hopfenbach/Hmeljnik.¹⁵² Niklas von Gallenberg (gestorben vor 29. 9. 1388) war mit Selda von Hopfenbach verheiratet. Die Burg Hopfenbach wird erstmals im Jahr 1217 urkundlich erwähnt und war bis zu Beginn des 14. Jahrhunderts im Besitz der Hopfenbacher Ritter. Auf diese folgten die Auersperg bis 1590. Der Kern des im 12. Jahrhundert erbauten Gebäudes ist eines der bedeutendsten Beispiele romanischen Burgenbaues in Krain.¹⁵³ In den Urkunden der Gallenberger kommen die Hopfenbacher mehrmals vor. Im Jahr 1335 verkaufte Bernhard, Sohn des verstorbenen Gerloch von Hopfenbach, seinem Oheim Wilhelm von Gallenberg und seiner Frau Traut um 26 Mark Aglaier Pfennige vier Hube zu Preserje und Hard.¹⁵⁴ Er hatte einen Sohn namens Lorenz, der 1385 dem Nickel von Gallenberg zwei Huben und eine Mühle verkaufte.¹⁵⁵

Neben den Hopfenbachern sind es vor allem die Ritter von Mannsburg, die mehrfach in den Gallenberger Urkunden vorkommen.¹⁵⁶ Die mittelalterliche Burg "Meingosburg" bzw. der nach ihm benannte Ort ist seit 1154 nachweisbar. Die Ritter von Meingosburg waren Andechser Ministerialen und sind bis in die zweite Hälfte des 15. Jahrhunderts nachweisbar. Die auf dem Gobavica erbaute Burg überließ Patriarch Berthold IV. von Aquileja aus dem Hause Andechs im Jahr 1250 dem Herzog Ulrich II. von Spanheim; sie war seither landesfürstlich. Seit dem 16. Jahrhundert wurde sie dem Verfall überlassen. und 1625 bis 1630 am Fuße des Burgberges das neue Schloß errichtet. Das Urkundenarchiv der Gallenberger umfaßt mehrere wichtige Urkunden zur Geschichte der Familie von Meingosberg/Mengeš. Beispielsweise belehnte König Heinrich von Böhmen und Polen im Jahr 1329 Hertlein, Sohn des Örtlein von Mannsburg, mit dem Drittel des halben Hauses zu Mannsburg, das er von Ottel, Hensel und Philipp, Kinder nach Friedrich dem Steigerer¹⁵⁷ von Mannsburg erworben hatte.¹⁵⁸

Eine weitere im Einflußbereich der Gallenberger lebende Familie, die in diesem Urkundenbestand mehrfach vorkommt, ist jene von Gerlochstein/Kolovec; meistens handelt es sich um Güldenverkäufe. Beispielsweise verkauften Perchtold von Gerlochstein und seine Hausfrau Ofmei im Jahr 1333 an Wilhelm und Traut von Gallenberg um

¹⁵¹ Vgl. dazu Božo Otorepec, *Srednjeveški pečati in grbi mest in trgov na slovenskem* (Mittelalterliche Siegel und Wappen der Städte und Märkte im slowenischen Raum) Laibach/Ljubljana (1988) 51-62.

¹⁵² Zur Geschichte von Hopfenbach/Hmeljnik siehe Dušan Kos, *Med gradom in mestom* a. a. O. S. 21.

¹⁵³ Die Burg Hopfenbach/Hmeljnik, benannt nach dem wilden Hopfen, der hier seinerzeit wucherte, ist 1942 abgebrannt; nach dem Krieg wurde der noch vorhandene Rest gesprengt, in den vergangenen Jahrzehnten wurde die Burg wieder restauriert. Die Burg ist erstmals 1217 urkundlich nachweisbar und seit 1223 im Besitz der Ritter von Hopfenbach belegt. Vgl. dazu Ivan Stopar, *Burgen und Schlösser in Slowenien* (1991) S. 265-269.

¹⁵⁴ Urk. Nr. 6.

¹⁵⁵ Urk. Nr. 73.

¹⁵⁶ Über die "Meingosburger" siehe Dušan Kos, a. a. O. S. 30.

¹⁵⁷ Höchstwahrscheinlich ist "Steigerer" für "Steyrer" verschrieben. Vgl. dazu die Urkunde vom 29. September 1319, Laibach in: *Mitteilungen des Musealvereines für Krain* 13 (1900) S. 51; Friedrich von Steyrer von Manspurk, ediert nach einem Freudenthaler Kopialbuch aus dem 14. Jh. Weiters die Urkunde vom 13. Juli 1335 (ohne Ausstellungsort) im *Arhiv Rep. Slovenije* (ARS): Als Ausstellerin eine *Trowt Fridreichts witwe des Steyrer von Maingospurk*. Weiters die Urkunde vom 2. Februar 1337 in ARS: *trawt weiln Fridreichts des Steyraers witwe*.

¹⁵⁸ Urk. Nr. 3.

30 Mark Aglaier Pfennige aus ihrem Erbgut drei Huben am Kal bei Liebenberg/Limberg.¹⁵⁹ Am 20. Juli 1382 verkaufte Seld von Gallenberg, Witwe nach Niklein von Gerlochstein, und ihr Enkel Fridreich ihrem Oheim Niklein von Gallenberg zwei Huben.¹⁶⁰ Diese Selda von Gallenberg, Ehefrau des Nikolaus von Gerlochstein, war die Tochter Konrads von Gallenberg, eines Bruders Wilhelms. 1385 wird sie als Witwe bezeichnet; sie stiftete am 21. Jänner dieses Jahres im Kloster Minkendorf einen ewigen Jahrtag am Fest des hl. Vinzenz.¹⁶¹

Mit den Gallenbergern verschwägert waren die Lavant, seit eine Tochter Seifrieds von Gallenberg, des Stifters des Klosters Minkendorf, Heinrich Lavant geehelicht hatte.¹⁶² Aus dieser Ehe stammt der Sohn Seifried. 1359 ist Mert der Lavant als Urkundenaussteller bekannt.¹⁶³ Seifrid der Lauant und seine Frau Margret sind auch Aussteller der bereits als Regest publizierten Urkunde vom 23. Mai 1333, deren Original im Arhiv Republike Slovenije verwahrt wird.¹⁶⁴

Die zahlreichen Besitzerwerbungen der Gallenberger in der ersten Hälfte des 14. Jahrhunderts sprechen von einem gewissen Wohlstand der Familie; trotzdem scheint es auch zu finanziellen Engpässen gekommen zu sein, den 1353 übergab Gall von Gallenberg dem Juden Eysak für eine Geldschuld von 52 Mark Aglaier Pfennige zehn Huben, die er im Gerichtswege von Nickel von Glogowitz erworben hatte.¹⁶⁵ Dieser Gall von Gallenberg war der Sohn Konrads von Gallenberg, des Bruders Wilhelms von Gallenberg, und gehörte somit nicht dem Hauptzweig auf Gallenberg an. Auch Nickel von Gallenberg, der Sohn Wilhelms, stand in finanzieller Verbindung mit jüdischen Geldverleihern: Am 3. Oktober verbürgte sich Wilhelm von Gerlochstein/Kolovec gegenüber Niklein von Gallenberg für einen Betrag von dreieinhalb Mark Aglaier Pfennigen und 28 Pfennigen beim Juden Frawduczen und Elisen von Laibach.¹⁶⁶ Wilhelm von Gerlochstein bezeichnet den Nickel von Gallenberg als seinen Vetter.

Ein Blick in das Personenregister informiert über die vielfältigen Personenbezüge in diesen Urkunden; unter anderem sind folgende Leute beziehungsweise Familienmitglieder als Zeugen oder als Urkundenaussteller- bzw. Empfänger oder als Handelnde genannt: Abanic, Ainöd/Soteska, Altenberg/Vrbovec, Auersperg/Turjak, Duenger, Duino/Dibein, Eberstein, Erkenstein/Sevnica, Freichau/Vrhovo, Gall, Glogowitz/Blagovica, Hagenbucher, Harland/Lanišče, Katzenstein, Kollienz, Kraig, Lindecker, Lok/Škofja Loka, Lorber, Mindorfer, Montpreis, Nassenfuß/Mokronog, Neuhaus/Novigrad, Plankensteiner, Baumegg, Presinger, Reichenegg, St. Walburgen/Valburga, Scheier/Sirje, Scherfenberg/Svibno, Schlattinig/Slatnik, Soster/Sostro, Straßberg/Stražberk, Überzaun, Weitenstein/Vitanje, Werder, Wernburger, Zellenberger. Nicht alle diese Adelsfamilien sind mit ihrem Ansitz genau zu lokalisieren. Vorläufig unklar ist etwa der Ansitz des in der Urkunde Nr. 47 vom 12. März 1360 genannte Ortolf von

¹⁵⁹ Urk. Nr. 5.

¹⁶⁰ Urk. Nr. 69.

¹⁶¹ Urk. Nr. 72.

¹⁶² Zu der Familie Lavant vgl. die Urkunde König Heinrichs vom 31. August 1330, Salzburg, abgedruckt in MHDC IX S. 106-7 Nr. 366, betreffend das Amt Prodans *enhalb der Sevn*, in der *mayster Hainrich probst von Voelchenmarcht von dem Lauant* erwähnt wird. Es dürfte sich in diesem Fall jedoch um eine andere Person handeln. Dieser Heinrich Lavant war Landesvizedom in Krain. Vgl. Josip Žontar, Kranjski deželni vicedom (Der Landesvizedom von Krain) in: Razprave V., Hauptmannov zbornik, SAZU, Ljubljana (1966) 12; Heinrich Lavant sei ein Tiroler, schon 1294 "notarius Carniole" und noch erwähnt am 6. Mai 1314, St. Paul laut Beda Schroll, Urkundenbuch St. Paul, S. 201 als Zeuge: *Heinricus Lauandus de Weynek/Kravjek* in Unterkrain.. Diesen Hinweis verdanke ich Herrn Prof. Dr. Otorepec, wofür ich herzlich danke.

¹⁶³ Urk. Nr. 44.

¹⁶⁴ MHDC IX S. 178 Nr. 589, Original im ARS.

¹⁶⁵ Urk. Nr. 38.

¹⁶⁶ Urk. Nr. 61.

Baumegg. Dieser stellte außerdem am 9. März 1360 als *Artolf von Poumek* eine Urkunde aus, mit der er dem Wilhelm von Gallenberg die *vest Osterberch in Chrain mit ... purgperg, mayerhoffen und urvar* verkaufte.¹⁶⁷

Über diese personenbezogene Daten hinaus erschließt auch noch ein Sachregister den Inhalt der 88 Gallenberger Urkunden und bietet zahlreiche Informationen über Wirtschaft, Alltagskultur, Stiftungswesen und Rechtsverhältnisse während des 14. Jahrhunderts. Von der genauen Beschreibung der Burg und der Meierei Minkendorf wurde bereits gesprochen. Im Zusammenhang mit kirchlichen Stiftungen wird die Versorgung der Kapläne mit Speisen und Kleidung geregelt, in anderen Urkunden sind Abgaben von Pfeffer und Ostereiern genannt, wir erfahren von Siegelverlust und Siegelverruf, von Robotverpflichtungen und Sanntalfahrten, von Richter und Rat der Stadt Stein, von Weiderechten (*suechung*) und Totbriefen, von Totschlag und Verzichtbriefen, von Vigil und Seelgeräten, um nur einige Sachbetreffende zu nennen. Einen frühen Beleg für Ostereier bringt die Urkunde Nr. 62 vom 20. November 1368.¹⁶⁸

Die Benützung und Auswertung dieses Urkundenbestandes wird durch Orts-, Personen- und Sachregister erleichtert. Im Anhang finden sich ein Verzeichnis der Siegler und Nachzeichnungen der Siegelabbildungen, soweit diese anhand der Originale noch erkenn- und identifizierbar sind.

Nachwort

Es ist mir eine besondere Freude, diesen Beitrag über einen großen spätmittelalterlichen Urkundenfund dem verstorbenen, verehrten Herrn Professor Bogo Grafenauer, dem Nestor der slowenischen Geschichtsschreibung, widmen zu können. Ich habe Herrn Professor Grafenauer nicht nur im Rahmen zahlreicher Sitzungen der Archivverhandlungen, sondern auch bei Tagungen und Kongressen als hervorragenden Historiker und liebenswerten Menschen kennen und schätzen gelernt.

POVZETEK

Novi viri za zgodovino Gorenjske v 14. stoletju

V nadaljevanju 44/45 (1995) publikacije Mitteilungen des Steiermärkischen Landesarchivs je izdal Walter Brunner s sodelovanjem prof. dr. Boža Otorepca pod naslovom "Das ältere Gallenberger Urkundenarchiv" 88 doslej neznanih originalnih listin, ki so bile leta 1954 iz posesti Gallenberških predane Štajerskemu deželnemu arhivu. Prispevek daje informacije o najdbi teh listin in prvi pregled o tem pomembnem viru za zgodovino Gorenjske v 14. stoletju. Pri tem gre za 84 listin iz 14. stoletja in 4 listine iz 15. stoletja, ki predstavljajo starejši del nekdanjega družinskega arhiva gospodov Gallenberško/Gamberških na Gorenjskem. Samo za majhno število listin obstaja tudi ustrezna druga listina, bodisi v Arhiva Republike Slovenije bodisi v Haus-, Hof- und Staatsarchivu na Dunaju. Najstarejša listina iz tega fonda je iz leta 1300 - gre za ustanovno listino nunskega samostana v Mekinjah, ki je doslej veljala za izgubljeno. Razen tega je vmes več listin, ki urejajo posestne odnose Gallenberških do tega samos-

¹⁶⁷ Orig. im ARS, Edition: Gradivo za zgodovino Ljubljane v srednjem veku X. št. 29. Freundliche Mitteilung von Prof. Dr. Otorepec.

¹⁶⁸ Für die Steiermark gibt es aus dem Ende des 14. Jahrhunderts die frühesten Belege für Ostereier. Vgl. dazu Leopold Kretzenbacher, Vom roten Osterei in der grünen Steiermark. In: Schweizerisches Archiv für Volkskunde 53 (Basel 1957) S. 104-109. Ders., Vom roten Osterei. Brauchtum und Kulturgeschichte. In: Österreichische Milch- und Fettwirtschaft 1. Wien (1946) 92-94. - Franz Leskoschek, Das Ei im Totenkult und Osterbrauch. In: Neue Chronik 62 (1961) S. 2-3. Zum Volksbrauch des Ostereierschenkens vgl. dazu Albert Becker, Osterei und Osterhase. Vom Brauchtum der deutschen Osterzeit. In: Volksart und Brauch, Bd. 1, Jena (1937) 66 Seiten.

tana (odvetništvo, družinska grobnica, ustanove, imenjska posest). Razen številnih informacij o zgodovini Gallenberških in družin, ki so bile z njimi v svaštvu, je v teh listinah prvič omenjenih veliko družin in krajev, pretežno na Gorenjskem, pa tudi na danes slovenskem delu Štajerske. Izčrpni krajevni, osebni in stvarni registri povečujejo dostopnost izdaje. Dodane so tudi risbe odtisnjenih grbov, kolikor jih je bilo na originalu še mogoče prepoznati in identificirati.

STANE GRANDA

Srednjeveški trg Kronovo

Ko se po nekdanji avtomobilski cesti vozimo od Novega mesta proti Krškemu, nas na desni strani kmalu potem, ko ostane za nami Otočec in le bežno vidimo Strugo, enega redkih gradov ob Krki, ki ga ni prizadela vihra II. svetovne vojne, preseneti na koncu lepe ravnice cerkvena z nenavadno pobarvanim zvonikom. Posvečena je sv. Nikolaju. Okoli nje je nekaj hiš, največ novih. Svet, ki se rahlo spušča proti Krki, skriva starejše stavbe danes že dokaj velike, predvsem pa kar premožne vasi Dolenje Kronovo. V primerjavi z bližnjo Belo Cerkvijo, ki je levo nad cesto in pod Malim Vinjim Vrhom, je veliko manj markantna in tudi manj znana. Kljub temu pa skriva njena neposredna okolica zanimiv problem, ki ga želimo po skromno kvalificiranih močeh osvetliti in ponuditi v diskusijo.

Kronovo se kot kraj prvič omenja 1211. leta, ko sta Winther in Gotfrid "de Kronowe", ministeriala Henrika Andeškega, mejnega grofa istrskega, prodala neko posest ob Muri krškemu škofu. Za to svoje dejanje sta potrebovala tudi dovoljenje njegove soproge Sofije, ki je bila zadnja iz rodu grofov Višnjegorskih.¹ V istem stoletju so zabeležene še štiri omembe. Presenečenje nastopi v začetku 14. stoletja, ko se 1308. leta omenja "forum in Cronaw" in ko 1352. leta - vmes sta le še dve omembi imena tega naselja - zasledimo "maerchtel Cronaw".² Skromno število omemb je verjetno poglavitni krivec, da je ta trg ali bolje tržič (gorenjski Tržič se 1444 imenuje Newmercktel³) slovenskim zgodovinarjem pa tudi tamkajšnjim krajanom in okoličanom pravzaprav neznan. S poznavanjem bližnjega, 1473. leta tragično propadlega trga Gutenwert⁴ ga sploh ne moremo primerjati. Sicer pa imata oba tudi nekaj skupnega. Tako se je po propadu obeh izgubila natančnejša mikrolokacija, na prostoru obeh nekdanjih naselij raste sedaj trava, poselitvene kontinuitete ni.

Problem Kronovega je, kolikor je meni znano, prvi načel M. Kos 1917. leta v Vjesniku hrv.-slav.-dalm. zemaljskog arkiva 19, vendar ga takrat vprašanje lokalizacije ni pritegnilo.⁵ Zdi se, da je problem ostal neopažen. Še celo prof. F. Zwitter, rojen v bližnji Beli Cerkvi, pod katero sodi vas Kronovo, in izredno vezan na tukajšnje kraje - vprašanje v srednjem veku propadlih naselij (Werneck, Št. Vid pri Stični, Gutenwert, Sicherstein,..) pa ga je celo še posebno privlačilo, ga ne omenja.⁶ Tudi v zadnjem monumentalnem delu o naših mestih in trgih avtorja B. Otorepca zaradi lahko razumljivih vzrokov zaman iščemo omembo Kronovega kot trga.⁷ Še največ je doslej o njem napisal J. Kelemina, ki je v izvlečkih objavil listini, omenjeni v letih 1308 in 1352, ter trg lokaliziral na Dolenje Kronovo.⁸ O listinah, ki omenjata trg Kronovo, pravzaprav o njuni vsebini je obširneje pisal B. Otorepec v svoji študiji o Starem gradu.⁹ 1958. leta se

¹ Franc Kos, Gradivo za zgodovino Slovencev v srednjem veku. V. knjiga, str. 95.

² Milko Kos, Gradivo za historično topografijo Slovenije (Za Kranjsko do leta 1500) I, Ljubljana 1975, str. 297 (dalje citiram Milko Kos, Topografija).

³ Milko Kos, Topografija, str. 650.

⁴ Ferdo Gestrin, Otok (Gutenwerth). Zgodovinski časopis (dalje ZČ) - 26, 1972, str. 33-37.

⁵ Milko Kos, Odnosaji medju goričkim grofovima hrvatskim plemstvom u srednjem vijeku. Prof. dr. Božu Otorepcu se za opozorilo na ta članek in posredovanje separata iskreno zahvaljujem.

⁶ Fran Zwitter, Starejša kranjska mesta in meščanstvo. Ljubljana 1929.

⁷ Božo Otorepec, Srednjeveški pečati in grbi mest in trgov na Slovenskem. Ljubljana 1988.

⁸ Janko Kelemina, Trg Kronovo. Glasnik Muzejskega društva za Slovenijo 18. 1937: str. 139-140.

⁹ Božo Otorepec, Stari grad pri Novem mestu in njegovi lastniki. Dolenjski zbornik 1990, str. 61-63.

je z vprašanjem srednjeveškega naselja Kronovo ukvarjal P. Blaznik¹⁰ in ga zaradi omeb v skupini vasi z desne strani Krke uvrstil tja, torej ravno na nasprotni breg, kot je vas danes. To je ponovil še pet let kasneje.¹¹ Poudariti pa velja, da se obe njegovi lokalizaciji nanašata na toponim Chranuelt iz leta 1318. V bistvu Blaznik pristaja na Hauptamanovo mnenje, da pomeni ta zapis Krainfeld, kar naj bi kazalo na obmejno lego. Naj opozorim na možnost, da toponim Chranuelt ne pomeni niti Kronovo niti Krainfeld, ampak Kronovsko polje, torej ime, ki je še danes v rabi za tamkajšnjo ravnico. Z vprašanjem trga se dejansko tudi Blaznik ni ukvarjal. Po vsem tem imamo dve možnosti. Pridružimo se lahko tistim, ki menijo, da je premalo elementov za vprašanje mikrolokalizacije trga Kronovo oz. da trga sploh ni bilo, da sta torej obe omembi, med seboj sicer neodvisni, pomoti, druga možnost pa, da verjamemo viroma in skušamo prispevati k pojasnitvi. Odločili se bomo za slednje, pa ne zaradi lokalpatriotizma, ampak zaradi upanja, da smo na sledi zgodovinski resnici.

Seveda je treba poskusiti najprej odgovoriti na vprašanje, zakaj naj bi trg tu sploh nastal in čemu naj bi služil. Odgovor na to vprašanje najdemo pri F. Gestrinu, ki na podobno vprašanje o vzrokih za nastanek bližnjega Gutenwerta, išče odgovor v političnih, vojaških, posestnih in gospodarskih pogojih ob južni meji, v perspektivah njene širitve ter v strateških interesih proti jugu.¹² Podobno misel zasledimo tudi pri F. Zwitteru, ko pravi, da je nastanek mest pri nas - gotovo pa lahko to upoštevamo tudi pri trgih - povezan z odločilnimi boji za kranjski teritorij.¹³

Zaradi izredno skromnih virov smo pri vseh vprašanjih, ki se nam zastavljajo v zvezi s trgom Kronovo, v veliki meri na ravni hipotez, ki jim skušamo najti oporo v dosednji literaturi. Čeprav je naš namen zgolj mikrolokalizacija, bomo vendar skušali pojasniti zgodovinsko ozadje. Ob tem se seveda zavedamo, da je možno postaviti tudi hipoteze, ki so naši ravno nasprotni, in to z istimi istimi argumenti.

Pogled na geografsko karto nam pove, da je bilo področje današnje vasi Kronovo dejansko pomembno do takrat, ko je po Krki potekala do nje meja proti Hrvaški in se od tod obrnila "proti jugovzhodu na najvišje vrhove Gorjancev".¹⁴ Obmejna lega Kronovega po Hauptmannu dejansko lahko pomaga k njegovi etimologiji kot naselja na Kranjskem. Z premikom kranjske meje proti jugu Krka ni bila več obmejna reka in tudi strateški pomen Kronovega kot obmejnega kraja se je delno izgubil. Ostal pa je verjetno gospodarski, saj bi kazalo z njim povezovati "1251 nauigium Nabrego".¹⁵ Velja si namreč zapomniti, da je pri nizkih poletnih vodostajih tu Krka prehodna oz. prevozna celo brez broda. Spomnimo se še sporočilnosti cerkvice sv. Nikolaja v Spodnjem Kronovem. Čeprav njen patron ni samo zaščitnik brodarjev, ampak tudi zavetnik pred poplavami, dopušča njen obstoj vsaj pogojno sklepanje o tem, da je morebiti tam obstajala neka točka, povezana s prometom preko Krke ali celo po njej. Sv. Nikolaju je posvečena tudi cerkev v Gutenwertu, edina, ki še danes stoji na severnem delu nekdanje naselbine, medtem ko so bile nekdanj verjetno tri, gotovo pa dve.. Pod njo je bilo rečno pristanišče.¹⁶ Proti naši naslonitvi na kronovsko cerkev sicer govori dejstvo, da se ta pred letom 1500 ne omenja, vendar se tudi gutenverška omenja šele leta 1437.¹⁷ S to prometno potjo preko reke bi dobil naš trg Kronovo tudi svoj gospodarski smisel. Tako bi lahko sklepali tudi, da so bili tam trgovci in obrtniki, dalje sejme... Ne gre namreč po-

¹⁰ Pavle Blaznik, Zcmliška gospostva v območju freisinške dolenske posesti. Razprave SAZU IV/6, 1958, str. 23.

¹¹ Pavle Blaznik, Urbarji freisinške škofije. Srednjeveški urbarji za Slovenijo 4, 1963, str. 374.

¹² Ferdo Gestrin, Otok (Gutenwerth), ZČ 26, 1972, str. 33.

¹³ Fran Zwitter, Starejša kranjska mesta in meščanstvo, str. 7.

¹⁴ Pavle Blaznik, Urbarji freisinške škofije, str. 55.

¹⁵ Pavle Blaznik, Zcmliška gospostva, str. 21.

¹⁶ Ferdo Gestrin, Otok (Gutenwerth), ZČ, 26, 1972, str. 35.

¹⁷ Milko Kos, Topografija, str. 415.

zabiti, da so obstajale tu enake možnosti za podobne ali enaku gospodarske dejavnosti kot v nekaj sto metrov oddaljenem Gutenwertu. Po vsem tem, kar smo povedali zgolj s pomočjo logičnega sestavljanja nekaterih dejstev, ne pa dokumentiranih vesti, bi lahko zaključil, je trg Kronovo starejši od Gutenwerta. Pri tem si ne moremo pomagati z dejstvi, da se Kronovo kot naselje prvič omenja 1211. leta, Gutenwert pa v letih 1232-1246. Slednji je kot trg prvič omenjen 1251. leta, drugi pa 57 let kasneje. Z eventualno trditvijo, da je Kronovo starejše, nismo v nasprotju z Gestrinovim mnenjem, da je mogoče začetek Otoka (Gutenwerta) postavljati v 12. stoletje. Kot pglavitni problem moramo navesti, da se nam zdi nemogoče, da bi lahko v tako neposredni soseščini uspevali kar dve tovrstni naselji. V vsakem primeru sta si morali biti konkurenčni in je rast enega dušila razvoj drugega. Če so bili ustanovitelji Otoka freisinški škofje,¹⁸ potem so morali biti ustanovitelji trga Kronovo drugi fevdalni gospodje. Drugo veliko vprašanje je, zakaj o njem skoraj ničesar ne vemo, o bližnjem freisinškem pa razmeroma veliko ali vsaj neprimerno več? Domnevamo, da je moral biti trg Kronovo že v času svoje prve omembe 1308. leta ne le v zatonu, ampak že zelo nepomemben. Tako ga darovnica slavonskega bana Štefana Baboniča kostanjeviškemu samostanu iz leta 1300 ne omenja. To sicer ni nujno, pričakovali pa bi, ker govori o njegovi neposredni soseščini.¹⁹ Prav sinovi omenjenega Štefana so namreč 1308. leta v Mariboru podpisali zakupni reverz za nekatere nepremičnine, med njimi tudi "forum in Chronaw".²⁰ Verjetno so ga Habsburžani, ki so jim ga kot svojo deželno knežjo posest dali v zakup, tokrat omenili predvsem zato, da so v tem lažje pridobili zastavo v višini 300 mark dunajskega kova.²¹ Tudi v cerkvenem pogledu trg Kronovo ni dosegel pomembnosti bližnjega Gutenwerta, saj ni imel samostojne cerkvenoupravne enote in je gotovo sodil pod belocerkovško prafaro. Predvidoma bi ga lahko uvrstili med take, ki "ne morejo vzdržati niti svojih tedenskih sejmov, edinega znaka, ki jih gospodarsko loči od vasi".²²

Po vsem tem se moramo vprašati, čigav je bil trg Kronovo oziroma kdo je bil njegov ustanovitelj. Ustanovne listine ne bomo iskali, saj so bili tovrstni privilegiji sprva ustni. Najstarejša ohranjena kranjska ustanovna trška listina je namreč šele iz leta 1492 za Tržič.²³

Pri iskanju odgovora na gornje vprašanje se bomo oprli predvsem na razpravo S. Vilfana: Lage und Struktur der freisingischen Herschaften in Krain.²⁴ Na prvi pogled bi bilo najbolj logično iskati pobudnike za nastanek trga Kronovo pri freisinških škofih oziroma njihovih posestni politiki na Dolenjskem, vendar so njihovi začetki v drugi polovici 11. stoletja, ki so vezani na tukajšnji teritorij omenjeni predvsem na dolino Radulje. Kasneje se je njihova posest širila, vendar ni dosegla zaokroženosti kot na Gorenjskem. Tudi prvotna freisinška in kasnejša dolenska posest naj bi nastajala na podlagi drobljenja ozemlja, ki je bilo prvotno last rodu sv. Heme. Tako so škofje postali sosedje Spanheimov na eni in njenih sorodnikov Višnjegorskih na drugi strani. Vilfan domneva, da so morali tudi freisinški škofje sodelovati s svojimi ministeriali pri premiku kranjske meje v zadnji četrtini 12. stoletja. Tako je tudi njihov drugi dolenski center - prvi je grad Stattenberg ob gornjem toku Radulje - tj. grad in kasnejši trg Gutenwert, dobil na desni strani Krke gospodarsko in politično oporo v številnih gradovih, dvorih in hubah. Vsa ta posest pa ni bila organizacijsko preveč trdna, saj so glavno besedo pri njej imeli številni pripadniki nižjega plemstva. Tako je bilo na eni

¹⁸ Ferdo Gestrin, Otok (Gutenwerth), ZČ, 26, 1972, str. 34.

¹⁹ Jože Mlinarič, Kostanjeviška opatija 1234-1786. Kostanjevica, 1987, str. 171.

²⁰ Janko Kelemina, Trg Kronovo, str. 139. Verjetno je bilo njegovo branjo "Chromau" napačno, saj ga Milko Kos v Topografiji navaja v zgoraj uporabljeni obliki.

²¹ Janko Kelemina, Trg Kronovo, str. 139.

²² Fran Zwitter, Starejša kranjska mesta in meščanstvo, str. 15.

²³ Fran Zwitter, Starejša kranjska mesta in meščanstvo, str. 5.

²⁴ Hochstift Freising. Beiträge zur Besitzgeschichte. Herausgegeben von Hubert Glaser. München 1990.

strani marsikaj odtujenega, na drugi strani pa so bili med freisinškimi ministeriali tudi številni, ki so bili do 1254. leta višnjegorski.

Kronovsko polje z naselbino (?) je bilo sprva posest grofov Višnjegorskih.²⁵ Ko so s poroko z njihovo zadnjo dedinjo postali lastniki njihove posesti Andeški in je Henrik pridobil še freisinške fevde, je to sprožilo razcvet Gutenwerta, saj je tam koval celo denar. V Kostanjevici so bili aktivni Spanheimi, ki so tudi kovali tam denar. S poroko Neže Andeške s Friderikom Babenberškim se je tu okrepila vloga njegovega rodu, saj so priženili tako nekdanje andeške kot tudi bivše višnjegorske fevde. V takih razmerah za trg Kronovo ni bilo možnosti razcveta, saj njegovega razvoja ni nihče več podpiral, ker očitno ni bil nikomur več potreben. Gutenwert je bil prometno, gospodarsko in politično pa tudi cerkveno nekaj povsem drugega. Freisinški trg je bil npr. že od okoli srede 13. stoletja sedež sodne oblasti z deželskim sodiščem, tu je bila mitnica že pred njegovo prvo omembo kot trga.²⁶ Zato je trg Kronovo ostal vedno nekaj nedoraslega, majhnega, skratka trgec ali tržišč. V političnem in gospodarskem položaju freisinških škofov ob Krki in prejemnikih njihovih fevdov pač ne moremo iskati ne pobud za nastanek, ne za razvoj in obstoj našega trga. Urbar klevevškega gospostva iz okoli 1306²⁷ ne navaja naselja Kronovo, torej ni bil njihov. Omenja pa neposredno sosesčino: vasi onkraj Krke in Strugo višje ob Krki.²⁸ Urbar iz leta 1318 omenja Kronovsko polje, "Cranuel". Na njem ima freisinška škofija 8 hub, ki pa so puste.²⁹ Tudi prikaz posestev klevevškega gospostva konec 14. stoletja nam na karti, ki je kot zadnja priložena Blaznikovi objavi urbarjev freisinške škofije, ne daje osnove za kakršnokoli povezavo med našim trgom in temi mogočnimi kranjskimi zemljiškimi gospodi. Kot vse kaže, so ga trdno držali v svojih rokah Habsburžani. Ti so morali priti do njegove posesti preko bojov za babenberško dediščino oziroma s propadom češkega kralja Otokarja II. Premisla.³⁰ 1277. leta so dobili Habsburžani na Dolenjskem tudi freisinške fevde.³¹ Prva omemba trga je povezana prav z njimi. S tem, ko so zastavili trg Kronovo, so prišli 1308. leta do nujno potrebnega denarja in do zaveznikov za vojne s Čehi. Zakupniki grofje Babonić so jim pomagali predvsem v jugovzhodnem alpskem prostoru³² in še istega leta so vzpostavili zelo tesne zveze tudi z goriško-tirolskimi grofi. Grof Ivan Babonić se je obvezal v lastnem imenu in imenu svojih bratov, da jim prepusti posest v goriško-tirolski grofiji. Pomagal jim je tudi v bojih z oglejskimi patriarhi. Kaj se je dogajalo s trgom Kronovo, ne vemo. Babonići so ga bili po določilih listine z dne 8. marca 1308 dolžni vrniti Habsburžanom, ko jim ti vrnejo denar. Druga omemba je povezana z grofi s Krupe³³, stransko vejo že omenjenih Babonićev³⁴, ki so igrali na Dolenjskem zelo vidno vlogo.³⁵ 9. marca 1352 je grof "Dyanis von der Crupp", grof Krupski, izstavil v soglasju z bratom Pavlom zaženilno pismo. Omenja dohodke z ozemlja, ki mejijo tudi na "maerchtel Chronaw".³⁶ Dohodke so jim podelili Habsburžani; trg je bil očitno še vedno njihov. O strateških interesih Habsburžanov na Dolenjskem ne bomo izgubljali besed. Področje Kronovega to seveda ni bilo, pač pa področje

²⁵ Pavle Blaznik, Urbarji freisinške škofije, str. 50.

²⁶ Ferdo Gestrin, Otok (Gutenwerth). ZČ 26, 1972, str. 34-35.

²⁷ Pavle Blaznik, Urbarji freisinške škofije, str. 168-178.

²⁸ Pavle Blaznik, Urbarji freisinške škofije, str. 173.

²⁹ Pavle Blaznik, Urbarji freisinške škofije, str. 218.

³⁰ Milko Kos, Zgodovina Slovencev. Ljubljana, 1955, str. 282-290.

³¹ Pavle Blaznik, Urbarji freisinške škofije, str. 51.

³² Milko Kos, Odnosaji medju goričkim grofovima i hrvatskim plemstvom u srednjem vijeku, str. 5 (separat).

³³ Milko Kos, Odnosaji..., str. 14.

³⁴ Božo Otorepec, Stari grad pri Novem mestu in njegovi lastniki, str. 62.

³⁵ Poleg Otorepčeve razprave o Starem gradu glej še monografijo Petra Štiha Goriški grofje ter njihovi ministeriali in militi v Istri in na Kranjskem. Ljubljana, 1994, str. 128.

³⁶ Janko Kelemina, Trg Kronovo, str. 138.

nekaj kilometrov ob Krki navzgor, kjer so lahko izkoristili odlično naravno lego polotoka, na katerem je nastalo Novo mesto. Kronovemu se tudi pod njimi ni obetalo nič dobrega, kajti so bili brezobzirni. Ko so postali 1335. leta neposredni vladarji Kranjske, je posest freisinške škofije to zelo čutila; Rudolf IV. se je polastil tudi njihovega dolenjskega upravnega centra Klevevža.³⁷ Naj na tem mestu samo mimogrede opozorimo na znani problem lokacije "Markstatta"³⁸, enega izmed dveh "predhodnikov" Novega mesta, saj verjetno še vedno drži Zwittrova trditev, da se "oppidum Marchstatt in pa dvorec ali vas Gradec" "medsebojno izključujeta".³⁹ Ali bi to naselje, ki se omenja v prvi polovici tridesetih let 14. stoletja, eventualno lahko povezovali s trgom Kronovo?

Kljub zgoraj opisanim razmeram, ki marsikaj pojasnjujejo, pa tudi zamegljujejo smo še vedno pri ključnem vprašanju, kje je trg Kronovo dejansko bil. Ali ga je iskati na področju današnje cerkvice sv. Nikolaja in najbližjih stavb ali na širšem področju Dolenjega Kronovega? Vprašanje me je mučilo že iz študentskih let. Posebno je moja pozornost pritegoval ogromen otok sredi Krke tik naselja, na katerega je ob daljši suši možno priti iz vasi, vendar le na enem mestu, celo z avtom. Naravno je izredno dobro zavarovan, najšibkeje na tistem koncu, ki je najbolj približan Beli Cerkvi. Po zatrjevanju kmetov naj ne bi bil v celoti nikoli poplavljen, čeprav ga Krka stalno spodjeda. Prav slednje se mi je ob primerjavah s prostorom, kjer je nekdanj stal Gutenwert, ki pa je že ob malo večjem deževju ogrožen, zdelo zelo nenavadno. Poizvedovanja pri arheologih, ki so lahko opravili le površinske ogleda, niso dala nikakršnih opornih točk. Otok je namreč poraščen s travo, tako da ni mogoče - kot pri Gutenwertu - najti črepinj na oranah površinah. Lastniki ga uporabljajo kot travnik, jeseni pa tudi kot pašnik, zlasti za konje. Je zelo razparceliran. Po franciscejskem katastru je na njem 95 parcel individualnih lastnikov, ki so spadale večinoma pod samostan Pleterje in delno pod gospodstvo Otočec. Otočka pred otokom in dve parceli na bregu - z njiju so se verjetno odvažali preko vode - so bili skupna vaška last.

Pri poizvedovanju o ustni tradiciji v zvezi z otokom dolgo nisem imel sreče. Tudi o njegovem imenu dolgo nisem zvedel nič konkretnega, vsi vneti sogovorniki so govorili le o otoku. Ko pa sem se pred nekaj leti v večernih urah vračal z njega preko nekega kmečkega dvorišča, me je lastnik kmetije povprašal, od kod prihajam. Povedal sem mu, da sem bil na otoku. "A Tržiču?" me je vprašal. Ker ga nisem razumel, mi je ponovno povedal ime otoka: "Tržič."⁴⁰ Enako ime sem nato našel zanj tudi v franciscejskem katastru k. o. Družinska vas (glej kopijo načrta). Glede na trdoživost in pomenljivost ledinskih imen je skoraj neverjetno, da na njem ne bi stal nekdanji srednjeveški trg ali bolje tržič Tržič.

Otok Tržič je nedvomno največji otok, ki ga obliva Krka. V času izdelave franciscejskega katastra je meril skoraj 20 oralov, kar je približno 11,5 ha. Otočec je nepriemerno manjši od njega. Njegove dimenzije si lahko predstavljamo s pomočjo tlorisa cerkve sv. Nikolaja, ki meri približno 18 x 7, 5 m. Na levi strani, se nekje na sredi levega, v primerjavi z desnim znatno ožjega rokava reke vanj izliva potok Toplica, ki priteče iz Šmarjeških Toplic. Geologi bi morali ugotoviti, ali je ta del Krkine struge tja do izliva Toplice naraven ali umeten. Krka dobi skoraj na koncu svojega levega rokava nekaj vode še iz drugega manjšega potoka. Glavna struga Krke poteka po desni strani. Tu je v višini začetka otoka izredna globina, ki naj bi po pripovedovanju starejših ljudi zaradi vrtincev požrla marsikaterega konja, če njegov lastnik ni bil pozoren na njegovo gibanje pri prečkanju reke ali kopanju. Bregovi otoka so razen na področju, ki je

³⁷ Pavle Blaznik, Urbarji freisinške škofije, str. 52.

³⁸ Božo Otorepec, Srednjeveški pečati in grbi mest in trgov na Slovenskem. Ljubljana, 1988, str. 108.

³⁹ Fran Zwitter, Starejša kranjska mesta in meščanstvo, str. 13.

⁴⁰ V dialektu Tržič.

najbližje Beli Cerkvi, izredno strmi in naravno tako zavarovani, da obzidje ni bilo potrebno. Na znižanem predelu na koncu otoka, ko se združujeta rokava Krke, bi bilo po analogijah z Gutenwertom smotrno iskati eventualne strojarske jame. Dostop na otok je lepo urejen in dalo bi se ga brez težav braniti. Pred Tržičem sta dva manjša otočka, na katerih si lahko predstavljamo obrambna stolpa, vendar za njun obstoj očitno ni bilo prave potrebe. Pred otokom je vas Dolenje Kronovo, ki zaključuje lepo in bogato Kronovsko polje.

Tako, kot ni opaziti na otoku črepinj, ni mogoče zaznati tudi nikakršnih arhitekturnih ostankov. Kamenja na njem ni. Veliko gradbenega materiala so nekdanji prebivalci lahko dobili v Gorenjem Kronovem, onstran ceste Ljubljana-Zagreb, kjer je tudi znan peskokop. Les ni bil v tukajšnjih krajih nikoli problem, saj je v okolici, zlasti pa v višini otoka na desnem bregu Krke, dovolj gozda. Če je bil otok z levega brega Krke pogosto dostopen brez uporabe plovila - iz desnega rokava je tudi z njim težje dostopen - je šibka stran tega področja prav slabša prehodnost na bogato Šentjernejsko polje. Zlasti v prometnem pogledu je imel Gutenwert nedvomno veliko prednost.

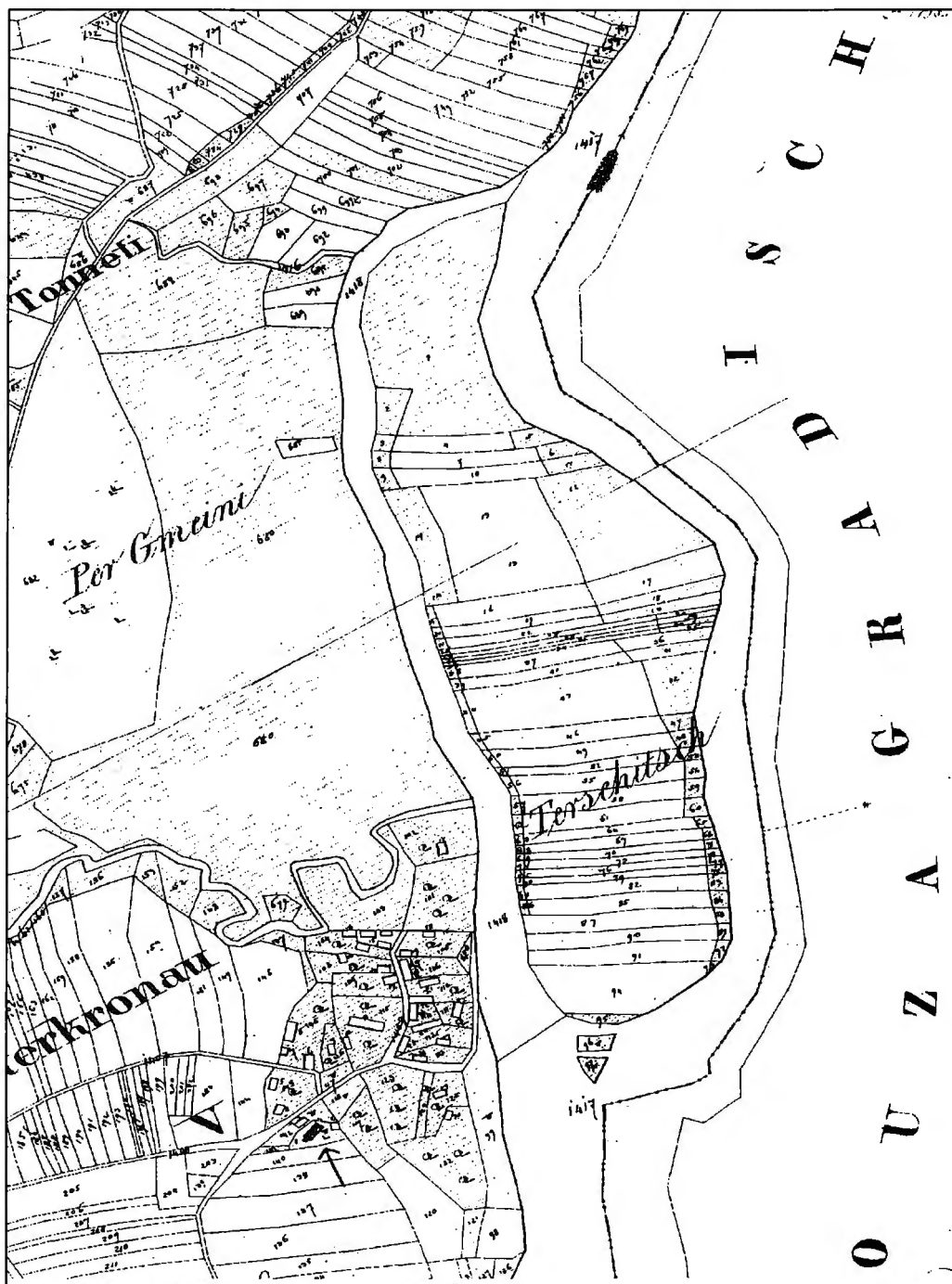
Za diskusijo ponujamo naslednjo možnost. Izredna naravna utrjenost in obmejna lega otoka sredi Krke je Višnjegorskim kar sama od sebe ponujala možnost, da temu prostoru kot obmejnemu namenijo kar največji pomen. Na njem je bil sedež njihovega ministeriala, ki se je imenoval po Kronovem.⁴¹ Pojavljajo se večkrat kot priče v srednjeveških listinah.⁴² Ambicije Višnjegorskih pa so bile večje. Nastal je trg, ki je imel predvsem vojaško-prometni pomen. S premikom meje, zlasti pa pešanjem moči Višnjegorskih in njihovim izumrtjem ter z ekspanzivnostjo freisinških škofov, zlasti pa z njihovo fevdno politiko, ki je porinila v ospredje njihov Gutenwert, je bil nekdanji tržič ob zemljiškega gospoda, ki bi pospeševal njegov razvoj. Poglavitni interesi Andeških in Babenberžanov so bili drugje. Ne izključujem možnosti, da ga je v zimi 1269/70 prizadel pohod Otokarja II. Premisla na Kranjsko zaradi spanheimske dediščine. V 14. stoletju je že živel, saj je že zdavnaj zgubil bitko z bližnjim Gutenwertom, da o Kostanjevici niti ne govorimo, dokončno pa ga je gospodarsko in politično uničil nastanek Novega mesta, ki je leta 1365. dobilo privilegijsko listino. Z upoštevanjem kolonizacijskih problemov v tem prostoru, kužnih bolezní in seveda tudi turških divjanj lahko razumemo, zakaj je trg Kronovo, podobno kot bližnji Gutenwert, zarasla trava. Za prvim je ostalo vsaj ledinsko ime Tržič, ime drugega pa sta podedovali vasi Dobrova in Otok.

Dve zgodovinski omembi iz 14. stoletja, pojasnitev širših zgodovinskih okoliščin, ki so ovirale razvoj trga Kronovo, ene prvih "sirot" iz časa "rojevanja" naših mest in trgov, nepremičnine za pridobivanje zastavnine ali izdajanje zaženilnega pisma - obakrat je bilo potrebno njegov status posebej poudariti - in ledinsko ime ter naravna zavarovanost otoka, ki je brez primere v bližnji in daljni okolici, vse to bi moralo biti zadosten razlog za pojasnitev njegove mikrolokacije. Končni odgovor bodo lahko dali šele arheologi. Pred nekaj leti, še pred razpadom Jugoslavije, so na njem mislili urediti ogromen prostor za taborjenje. Takrat so bile predvidene tudi arheološke sondeže otoka. Z zmanjšanjem tranzitnega prometa preko Dolenjske so načrte opustili. Ker področja ne ogrožajo gradbeni posegi in ker naša srednjeveška arheologija ni deležna enake pozornosti kot arheologija starejših obdobj, niso v doglednem času predvidene nikakršne raziskave. S tem se odmika tudi dokončni odgovor na vprašanja, zastavljena v uvodu. Seveda bodo arheološka raziskovanja razkrila le eventualni tloris Tržiča in posredno njegovo zunanjo podobo, lahko bomo zvedeli kaj o njegovi gospodarski dejavnosti, odkrila bo mogoče sedež višnjegorskega ministeriala, ali pa bomo zvedeli za eventualno vojaško trdnjavo... Vse kaže, da pa bodo za večne čase ostali skrivnost

⁴¹ Milko Kos, Zgodovina Slovencev 1955, str. 258.

⁴² Za opozorilo nanje ter za nasvete v zvezi s tem člankom se kolegu dr. Petru Štihu iskreno zahvaljujem.

odgovori na tista vprašanja, ki nas kot zgodovinarje še posebno zanimajo: notranja organizacija, sejmi, avtonomija...

Otok Tržič pri Dolenjem Kronovem, katastrska občina Družinska vas. Naknadno vrisana puščica opozarja zaradi lažjih predstav o njegovih razsežnostih na cerkev sv. Nikolaja, ki pokriva prostor, velik približno 18 m x 7,5 m.

ZUSAMMENFASSUNG

Der mittelalterliche Markt Kronovo

Der mittelalterliche Markt Kronovo, der zweimal erwähnt wird und zwar 1308 als "forum in Cronaw" und 1352 als "maerchtel Cronaw" gehört zu den praktisch unbekanntem slowenischen Ortschaften. Bisher wurde er in die Nähe des Dorfes Unterkronau (Dolenje Kronovo) in Unterkrain am Fluß Krka, zwischen Otočec und Bela cerkev lokalisiert, genaueres über die Lage ist nicht bekannt. Aufgrund von Geländebeobachtungen und aufgrund der Einlagen des franciscäischen Katasters ist allerdings eine Lokalisierung auf die etwa 11,5 ha große unbesiedelte, doch natürlich außerordentlich stark gefestigte Insel Tržič - Mali trg mit großer Wahrscheinlichkeit möglich. Der Zugang ist sehr einfach, bei Niedrigwasser kann man über den Zugangsweg hinüberwaten, ohne sich die Knie naßzumachen. An anderen Stellen ist das wesentlich anders.

Wenn der Markt bei einiger Geländekenntnis und der Berücksichtigung der Einlage des Katasters verhältnismäßig leicht zu lokalisieren ist, bleibt die Frage, wer den Markt gegründet hat bzw. unter welchen Grundherren er entstanden ist, viel komplizierter. Das Problem liegt darin, daß es in der Nähe noch einen Markt gegeben hat, das freisingsche Gutenwert, das wegen der Türkeneinfälle Ende des 15. Jahrhunderts verfiel. Daß derselbe Grundherr zwei Märkte in unmittelbarer Nachbarschaft haben könnte, ist unvorstellbar.

Eine Analyse der hiesigen Grundherren spricht noch mit der größten Wahrscheinlichkeit für die Möglichkeit, daß der Markt Kronovo unter den aus Pux im oberen Murtal stammenden Herren von Weichselburg (Višnja gora) entstanden sein wird. Sie hatten umfangreiche Ländereien in Unterkrain, waren Gründer des berühmten Zisterzienserklosters von Stična, leider starben sie in der männlichen Linie bereits im Jahre 1209 aus. Ihr Besitz ging dann auf die Herren von Andechs-Meran über, von denen auf die Babenberger und schließlich in den landesfürstlichen Besitz der Habsburger, die ihn im Jahre 1308 verpachteten, worauf seine erste Erwähnung zurückzuführen ist.

Angesichts des frühen Aussterbens der Grafen von Weichselburg (Višnja gora), die zweifellos für den Markt Kronovo wegen seiner Grenzlage und wegen der Verlegung der Grenze von Krain in Richtung Südosten ein politisches und wirtschaftliches Interesse gehabt haben werden, verlor die Siedlung ihren interessierten Schirmherren schon sehr früh. Die von Andechs bekamen nämlich auch das freisingsche Gutenwert zum Lehen und ließen dort sogar Münzen prägen. Auch der Schwerpunkt der Babenberger war anderswo. Im Wettbewerb mit dem freisingschen Markt, mit dem spanheimischen Ort Kostanjevica und dem habsburgischen Novo mesto fristete der Markt Kronovo ein ärmliches Dasein. Nicht völlig auszuschließen ist auch die Möglichkeit, daß er im Kriegszug von Ottokar II. Přemisl wegen des spanheimischen Erbes in den Jahren 1269/70 stark in Mitleidenschaft gezogen wurde und sich später nicht mehr erholen konnte.

Feststellungen über den genauen Standort des Marktes Kronovo, seinen Grundriß und mittelbar auch sein Erscheinungsbild - er wird wohl der Sitz der in mittelalterlichen Urkunden erwähnten Ministeriale von Weichselburg (Višnja gora) gewesen sein - werden endgültig erst auf Grund von archäologischen Grabungen möglich sein.

BOŽO OTOREPEC

Seznam "deželnih sovražnikov" na Kranjskem in Štajerskem iz okoli 1440. Iz borb med Celjskimi grofi in Habsburžani v letih 1436-1443.

Med listinami grofov Celjskih, vrnjenih Sloveniji iz avstrijskega Hišnega, dvornega in državnega arhiva na Dunaju, je gotovo posebnost papirni zvezek podolgovatega formata, ki je bil priložen listini o sklenitvi premirja med Habsburžanom vojvodo Friderikom V. Mlajšim in grofi Celjskimi, z datumom 12. marec 1441. Vsebuje namreč seznam "deželnih sovražnikov", to je tistih, ki so v času habsburško-celjske vojne delovali na Kranjskem in Štajerskem proti deželnemu pravu, torej proti Habsburžanom pa tudi proti Celjskim, in so bili zato zajeti v sklepe o premirju.

Potem ko je cesar Sigismund z listino, izdano 30. novembra 1436 v Pragi, povišal grofa Friderika II. Celjskega in njegovega sina Ulrika II. v poknežena grofa na grofijah Celje, Ortenburg in Sternberg, ki so ležale v habsburških deželah, je bilo jasno, da bo med Habsburžani in Celjskimi moralo priti do napetosti in celo sovražnosti. Kdaj so se začele te sovražnosti med pristaši ene ali druge stranke, ni točno znano. Po mnenju nekaterih so izbruhnile po 17. avgustu 1439, po mnenju drugih pa že konec 1436, kar je verjetneje. Na to kaže tudi dejstvo, da je bilo že 23. avgusta 1440 sklenjeno prvo premirje, do katerega je prišlo po posredovanju ogrske kraljice Elizabete in avstrijskega vojvode Albrehta na strani Celjanov Friderika II. in Ulrika II. ter takrat še nemškimi kraljem Friderikom IV. Habsburškim. Razsodniki so bili chiemseejski škof Silvester ter drugi svetovalci salzburškega nadškofa: vicedom Boss, vitez Karel iz Schaumburga, Gašpar Kunig, kanonik iz Meissna, svetovalci saškega kneza, Gašpar Slick, kastelan v Egru in Elpognu, ter prelati, gospodje, vitezi in hlapci in odposlanci mest ter deželani Dolnje in Gornje Avstrije ter Štajerske, ki so bili za to naprošeni.

Premirje je bilo sklenjeno do prihodnjega Janeza Krstnika, tj. do 24. junija 1441. Tega leta je bilo premirje še dvakrat podaljšano, končni mir pa je bil sklenjen šele 16. avgusta 1443, vendar je bila sklenjena še dedna pogodba med Habsburžani in Celjskima.

V prvem premirju avgusta 1440 je bilo poleg roka za premirje sklenjeno, da obe strani do nadaljnjega ne bosta protipravno posegali v gospostva, ljudi in posest nasprotnika. Celjska sta se obvezala, da bosta vrnila zaplenjeno posest Lambergov, Erazma s Kamna (pri Begunjah) in Jošta Auerja in jim ne bosta delala nobenih težav. Nadalje sta se morala obvezati, da sovražnikov kralja Friderika in njegovih dežel, ki so ravnali proti njemu in deželnemu pravu ali to še počenjajo, ne bosta vzdrževala in ščitila v svojih gradovih v škodo kralja Friderika, njegovih dežel ter ljudi, dokler traja premirje (Item daz auch dieselben von Cili unsers herren kunig Fridreichts und seiner lannd veinde die wider sein gnad und lanndsrecht gehandelt habent oder noch in der zeit der bestallung, sy oder ander tun mochten, in irn gesloezzern nicht enthalten, beschuetten oder schermen wider den egenanten unsern herren kunig Fridrichen und seine lannd und lewte). Na drugi strani pa se je kralj Friderik enako obvezal glede sovražnikov grofov Celjskih. Nadalje je bilo treba izpustiti vse ujetnike, Celjski so morali skleniti mir s škofom iz Krke in njegovimi pa tudi z grofom Štefanom Modruškim in brati. V tej listini se torej prvič omenjajo "lannd veinde", in to ne le habsburški, ampak tudi "der von Cili veinde", ki so ravnali proti njim in deželnemu pravu. Seznam vsebuje veliko imen oseb, ki so sodelovale pri tem kršenju deželnega prava, in krajev, kjer se je to dogajalo.

Seznam je objavil že v prvi polovici 19. stoletja Joseph Chmel v svoji zbirki virov *Materialien zur österreichischen Geschichte. Aus Archiven und Bibliotheken. I/2, Linz*

1833, str. 67-69, vendar brez podatkov o osebah, ki se v njem omenjajo, in z drugačnim branjem osebnih in krajevnih imen. Ker je ta publikacija v Ljubljani nedosegljiva, menim, da bi bilo dobro ta seznam objaviti še enkrat, saj dobro ilustrira ljudi in dobo, v kateri je nastal.

Das sind die landesveint:

1. Item von ersten JORG PYERSS¹ ist in mord zugesagt und sich unsers herren des kuenigs etc. zu veyndt gehalten. Und zu dem vmb bringen und rer rawb² Hainreichen des Apphelttr³ hat er knecht gelihen. Item den HANSEN SWAERCZLEIN, den KRADOL den DIENSTLEIN hat er ros und harnasch darczu gelihen und er hat tail des rer rawb genomen. Er hat auch zu Trakkenstain⁴ in dem haws MERTEN DEN LOSNICZER⁵ der ain landtman ist, gehalten und geschaezt.

2. Item LAREN CZ PYERSS⁶ hat sein knecht bey dem prannt zu Lantstrass⁷ gehabt. Er hat auch seinen bruder HANSEN und ander lanndesveynt gehalten. Und die sein haben meins herren des kuenigs lewt aus der Cappellen⁸ geungen und berawbt. Das ist beschehen zu dem kirchtag an der Kraeppin.⁹ Und geschicht noch vill aus seiner haushaltung als das sein knecht der Kayerling¹⁰ auf in hat bekannt. Er

To so deželni sovražniki:

1. Prvi je Jurij Pirs: obtožen je umora in je sovražnik našega gospoda kralja. Posodil je hlapce za umor Henrika Apfalterja in oropanje njegovega trupla. Tudi Hans Swerzlein: Kradolu Dienstleinu je za to dejanje posodil konja in oklep in vzel del plena, odvzetega mrtvecu. V gradu Trakoščan je tudi držal ujetega Martina Ložniškega, ki je deželan, in ga izsiljeval.

2. Pri požaru v Kostanjevici je imel svoje hlapce tudi Lovrenc Pirs. Podpiral je tudi svojega brata Hansa in druge deželne sovražnike. Njegovi hlapci so zajeli in oropali ljudi mojega gospoda kralja iz Kaple. To se je zgodilo ob cerkvenem proščenju v Krapini. In zgodilo se je še veliko drugega pod njegovim upravljanjem, kot je priznal njegov hlapec Kayerling. Izobčen je bil tudi v deželi Koroški.

¹ Jurij Pirs/Jorg Pyerss, vazal in fevdnik grofov Celjskih. Leta 1445 se omenja kot kapetan Ulrika Celjskega in posvetni upravnik zagrebške škofije, viri pa ga označujejo kot "najetega nemškega razbojnika" (N. Klaič, Zadnji knezi Celjski v deželah sv. kronic, Celje 1982, str. 71, 83). Po Valvasorju so bili Pirs v 15. stol. lastniki gradu Dob v Straži (Ehre, XI, 625). Jurijev brat Nikolaj Pirs se 1457 omenja kot cesarski oskrbnik na Fridrichsteinu pri Kočevju (HHStA Wien, Hs. B 360, fol. 56-56v).

² rer rawb, svn. oznaka za oropanje mrtveca (Lexer, Mittelhochdeutsches Taschenwoerterbuch, 1906, str. 196).

³ Henrik Apfalter, član v 15. stol. znane kranjske plemiške rodbine, vazali Habsburžanov in "sovražniki grofov Celjskih", kot jih v pismu vojvodi Frideriku Mlajšemu od 17. VIII. 1439 označuje Friderik Celjski (J. Chmel, Materialien zur oesterr. Geschichte I, str. 34, št. 241). Prim. tudi opombo 77. Henrikov brat Jurij je 25. II. istega leta sporočil vojvodi Frideriku, da ne more priti na dan, določen za razsodbo njegovega spora s Celjskimi, temu sporočilu pa je dodan pismeni seznam Apfalterjevih zahtev do Celjskih (J. Chmel, ravno tam, str. 32, št. 220). L. 1440 se Jurij omenja kot glavar v Kostanjevici (list. 1440, VII. 21., obj. GZL II/92).

⁴ Trakkenstain - grad Trakoščan v hrvaškem Zagorju, last Celjskih.

⁵ Martin Ložničan/Mert der Losniczer, imenovan po Ložnici pri Slovenski Bistrici, fevd škofije v Krki, od katere je 1428 dobil razne fevde (P. Blaznik, Historična topografija slovenske Štajerske I, Ljubljana 1986, str. 457).

⁶ Lovrenc Pirs/Larencz Pyerss in njegov brat Hans, verjetno brata ali sorodnika Jurija Pirsra (prim. op. 1).

⁷ Lantstrass - Kostanjevica ob Krki.

⁸ "Cappellen" - kapela (katera?).

⁹ Kraeppin - Krapina v Hrv. Zagorju.

¹⁰ Kayerling - hlapec Lovrenca Pirsra.

ist auch verkercht in dem lannde ze
Kaernden.¹¹

3. Item KASPAR PYERSS¹² hat auf
Merten von Tscharnomel¹³ und auf
unsers herrn des kunigs urbargut bey
Fewstricz¹⁴ gehalten, als das der Ulreich
Var¹⁵ der dabei was, auf in hat bekannt.
Und dabey sind mer gewesen: Item
Kuencz Rosman¹⁶, yecz des Larenczen
Pyerssen knecht, Thomel Behaym¹⁷ und
auch ander. Auch hat derselb Caspar
den von Gurkg und auch ander
raewblich wider landesrecht
angegriffen. Er hat auch Visel¹⁸ in frid
und bestallung nechtlich gewonnen, und
dabey sind gewesen die
hernachgeschriben mit namen:

fol. 2v:

4. Item bed GYLEIS, der
SWARTZENPEKCH des Cosiakker
knecht, Petter OSTERREICHER, Hans
JAEGER des Cossiakker knecht,
Kuencz REINSWEDEL, Stephel
SCHUECZ, Thomel PEHAYM, der
SPEHER, der JAENKO und der
NEMTSCHE und ander die erhangen
worden sind.¹⁹

5. Item darnach sind in das haws komen
Diettreich PERNER,²⁰ Michel
VELSSER,²¹ die sind von Pischecz²²
von dem RATTER²³ komen.

6. Item der WERDER²⁴ ist mit ainer ratt
auch daselbsthin komen zu
beschuetzung.

3. Gašpar Pirs je napadel urbarsko posest
Martina Črnomaljskega in našega gospoda
kralja pri Bistrici, kot je priznal Ulrik Var,
ki je bil zraven; pri tem je bilo še več
drugih: tudi Konrad Rožman, sedaj hlapec
Lovrenca Pirs, Čeh Tomaž in drugi. Prav
tako je isti Gašpar po razbojniško in proti
deželnemu pravu napadel škofa iz Krke in
nekatero druge. Ponoči je z okolitvijo
zavzel tudi Bizeljski grad, pri čemer so
sodelovali ti-le; navedeni so poimensko:

4. Oba Gyleisa, Swartzenpekch - Kozjakov
hlapec, Peter Osterreicher, Hans Jager -
Kozjakov hlapec, Konrad Reinswedel,
strelec Štefl, Čeh Tomaž, Speher, Janko in
Nemče in še nekateri drugi; vsi so bili
obešeni.

5. Potem sta prišla v grad Ditrih Perner in
Mihael Velsser; prišla sta od Ratterja iz
Pišec.

6. Za zaščito je prišel tja tudi Werder z eno
četo.

¹¹ Kaernden - Koroška.

¹² Kaspar Pirs - brat ali sorodnik Jurija Pirs (prim. op. 1).

¹³ Martin Črnomaljski/ Mert von Tscharnomel - prvič omenjen 1426 (list. 1426 III. 13. v AS). V letih 1428-1429 je bil kastelan na Erkenstainu pri Boštanju, med 1432-1439 pa kranjski deželni vicedom (J. Žontar, Kranjski deželni vicedom, Hauptmannov zbornik 1966, str. 297), 1440 je bil oskrbnik na gradu v Svibnem (list. 1440 VII. 21. obj. Gradivo za zgodovino Ljubljane II/93), 1442 pa deželni upravitelj na Kranjskem (list. 1442 I. 8. v AS).

¹⁴ Fewstricz - Bistrica (katera?).

¹⁵ Ulrik Var - sluga Gašparja Pirs.

¹⁶ Konrad Rozman/Kuencz Rosman, hlapec Gašparja Pirs.

¹⁷ Thomel Behaym/Tomaž Čeh, verjetno tudi hlapec Gašparja Pirs.

¹⁸ Visel - Bizeljski grad.

¹⁹ Gyleis, Swartzenpekch in drugi - hlapci Kozjakarjev.

²⁰ Ditrih Perner/ Diettreich Perner - verjetno iz rodbine Pernerjev iz Perneka na Štajerskem. Valvasor (Ehre, IX, 27) jih omenja med lastniki Mokric.

²¹ Mihael Velser/Michel Velsser - pomočnik Pernerja?

²² Pischecz - Pišcece, grad SV od Brestanice.

²³ Ratter - Friderik Ratt, prim. opombo 29.

²⁴ Werder - mogoče iz rodbine Otoških/Werder, imenovanih po Otočcu?

7. Item Herman KOSYAKGER²⁵ ist der sachen anfinger gewesen mit seinen knechten und hat das haws besaczt und das gut heraus und tail darinne genomen. Item was der sind die an Visel²⁶ schuld haben, die sind dem von Cili wol veindt als lanndesveindt, wann er die sein umb dieselben sachen ze veld vor Visel und Kuenigsperg²⁷ hat gehabt. Es haben auch lanndesveynt vill aufhaltung bey dem Cosiakker in denn geslosser ze Kunigsperg, zum Samabor²⁸ und andern enden gehabt dem land zu schaden.

8. Item FRIDREICH VON RATT DER ELTTER²⁹ hat auch vill und dikch lanndesveint enthalten und noch hewt bei im hat. Er hat auch Hannsen Dochawer³⁰ wider lanndesrecht geungen und geschaczt. Er hat auch Hannsen Sicherberger³¹ wider lanndesrecht geungen der zu unsers herren des kunigs und der haubtmanschaft handen nach landesrechten ist eruordert worden, den er nicht hat wellen antwurttten und ist mit recht in unrecht berechent. fol. 3:

Er hat auch ettlich lanndlewt wider recht rewblich bekumbert und er will nicht lanndesrecht nemen und geben.

9. Item HANNIS SCHRABAS³² greift auch rewblich in die lanndlewt und will nicht landesrecht nemen und geben.

7. Začetnik te stvari je bil tudi Herman Kozjakar s svojimi hlapci; zasedel je grad in si prilastil del uplenjenega imetja. Vsi, ki so krivi za Bizeljsko, so sovražniki Celjskih in s tem deželni sovražniki, ker je imel svoje (ljudi) zaradi iste stvari na bojišču pred Bizeljskim in Kunšperkom. Deželni sovražniki so se v škodo dežele mnogo zadrževali pri Kozjakarju v gradovih Kunšperk in Samobor pa tudi na drugih krajih.

8. Tudi Friderik von Ratt Starejši je na veliko vzdrževal deželne sovražnike, ki jih ima pri sebi še danes. Proti deželnemu pravu je ujel Hansa Dachawerja in ga izsiljeval. Prav tako je proti deželnemu pravu ujel Hansa Sicherbergerja, ki bi moral biti po deželnem pravu izročen v roke našega gospoda kralja in deželnega glavarstva; ni ga hotel izročiti in je bil po pravici uvrščen med krivičnike. Protipravno je nekatere deželane nadlegoval tudi z ropanjem in noče vzeti in dati deželno pravo.

9. Tudi Hans Schrabas roparsko napada deželane in noče vzeti in dati deželno pravo.

²⁵ Herman Kozjakar / Herman Kosyakger - vazal grofov Celjskih. L. 1418 se omenja med dobrotniki Stične (Valvasor VIII, 699-700, Grebenc, 85), 1436 pa je od Celjskih prejel Mirenski grad in številno posest po Dolenjskem. Še posebej je dobil v fevd grad Ekenstain pri Boštanju (AS, Celjska fevdna knjiga 1436-1456, fol. 95v). Pa tudi od kralja Friderika Habsburškega je 1444 prejel fevde v trebanjski in šentrupertski fari (HHStAW, Ms. W 724, fol. 239).

²⁶ Visel - Bizeljski grad.

²⁷ Kunigsperg - Kunšperk.

²⁸ Samabor - Samobor.

²⁹ Friderik von Ratt Starejši, omenjen tudi kot Ratter. Leta 1426 je bil oskrbnik gradu Pišcece (H. Pirchegger, Die Untersteiermark, 254), 1431 je imel svoj sedež pri Dornavi (ravno tam, 73), 1442 pa mu je Friderik Celjski "zaradi njegove zveste službe" doživljenjsko podelil v oskrbo grad Kunšperk (AS, Celjska fevdna knjiga 1436-1456, fol. 55v).

³⁰ Hans Dochawer - morda po kraju Dachau? V letih 1428 in 1430 se omenja neki Ulrik Dachawer (A. Muchar, Geschichte des Herz. Steiermark VII, 197, 210, 217).

³¹ Hans Sicherberger - imenovan po gradu Sicherbergu na Dolenjskem. Leta 1436 je prodal samostanu Pleterje pet kmetij v šentjernejski župniji (list. 1436 X. 18. v AS, listine Pleterje).

³² Hans Schrabas - vazal Celjskih. Leta 1425 je s Turjačanom in Hmeljniškim izdal zadolžnico Hansu v. Pernek (MMVK 20, 1907, 201-202), 1436 je dobil od Friderika Celjskega za številne usluge, ki jih je storil njemu in očetu Hermanu II., v oskrbo grad Kostel (gesloss ze Grauenwart daz man auch Kostel nennet), razen tega pa še v fevd številno posest v krški, trebanjski, ribniški in kostelski župniji (AS,

10. Es reyt en auch lanndesveyndt zu Grauenwerd³³ in und aus und werden da gehalten.

11. Item der SEPACHER³⁴ hat den Stainer wider lanndesrecht und an absag geuangen und die lanndesveynt werden ze Flednig³⁵ gehalten.

12. Item der KLAYNER³⁶ hat wider landesrecht in die landlewtt gegriffen. Er hatt auch den Raewtter³⁷ wider landesrecht geuangen. Dabei hat der HANNS LINDEKGER³⁸ sein knecht gehabt. Es reitten auch lanndesveyndt ze Poelan³⁹ in und aus und werden daselbst gehalten. Er hat auch in des von Gurkch⁴⁰ krieg und andern enden taill genomen emalen und des von Cili krieg ist angegangen. Auch hat er sein knecht darczu gelihen das man herren JOBSTEN HELFFENBERGER⁴¹ ainen suppan hat geuangen und den ze Fuerchtnekg⁴² geschaeckt.

10. Deželni sovražniki jahajo notri in ven v Kostelu tam se tudi vzdržujejo.

11. Sepacher je proti deželnemu pravu in brez odpovedi ujel Stainerja; podpira deželne sovražnike na Smledniku.

12. Tudi Klayner je proti deželnemu pravu napadal deželane. Proti deželnemu pravu je ujel tudi Rewtterja. Pri tem je imel Hans Lindeker svoje hlapce. V Poljanah jezdijo deželni sovražniki notri in ven; tam jih tudi vzdržujejo. Sodeloval je v vojni krškega škofa, nekoč je sodeloval tudi drugod in se vmešal tudi v vojno Celjskih. Posodil je svoje hlapce, da so ujeli nekega župana Jošta Soteškega in ga na Forhtneku izsiljevali.

Celjska fevdna knjiga 1436-1456, fol. 81v, 103, 112v). Pa tudi od Habsburžana Friderika je 1444 dobil štiri kmetije v župniji Laško (HHStAW, Ms. W 724, fol. 226).

³³ Grauenwerd - Kostel

³⁴ Sepacher - Hans Sepacher, imenovan po Sepach - Mlino pri Bledu, vazal Celjskih. Leta 1436 je dobil od njih v fevd kmetijo v Predtrgu pri Radovljici in desetine v Novi vasi pri Lescah (AS, Celjska fevdna knjiga 1436-1456, fol. 48v, 64v), leta 1442 pa je kot kastelan na celjskem Smledniku izdal Ulriku Celjskemu reverz za prejeti grad Kamen pri Begunjah (haus und vessten zu Stain - list. 1442, IV. 21. v AS, Celjske listine).

³⁵ Flednig - Smlednik.

³⁶ Klayner - verjetno vazal Celjskih.

³⁷ Raewter - morda Simon Rewtter, ki je 1444 prejel od Habsburžana v fevd kmetijo v Gostinci pod Osterbergom (HHStAW, Ms. W 724, fol. 257).

³⁸ Hans Lindeker - imenovan po gradu Lindek pri Vojniku, vazal Celjskih, omenjen v listinah od 1422 dalje. Od Celjskih je prejel 1436 v fevd kmetijo v Višnji vasi pri Celju (AS, Celjska fevdna knjiga 1436-1456, fol. 49).

³⁹ Poelan - grad Poljane ob Kolpi.

⁴⁰ "der von Gurkch" - škof v Krki na Koroškem.

⁴¹ Jobst Helffenberger - Jošt Soteški, imenovan po gradu Helfenberg - Soteški grad v Studenicah pri Veliki Pirešici. Po Celjski kroniki je bil Jošt med tistimi, ki so leta 1425 na celjskem gradu stražili Veroniko Deseniško. Zaradi številnih uslug Celjskim je dobil 1436 poleg Soteškega gradu še številno drugo posest, ki je spadala pod ta grad (AS, Celjska fevdna knjiga 1436-1456, fol. 85).

⁴² Fuerchtnekg - grad Forchteneg v Saleški dolini, po njem imenovana rodbina Fuerchtnekerji. Brata Jošt in Hans sta 1436 zastavila svaku Juriju Ekelhaimerju razno posest v Vižingi pri Vuzenici in okolici (list. 1436 VI. 24. v Nadškofijskem arhivu v Ljubljani). Ohranjena je listina iz 1438, s katero Ulrik Stubenberški objavlja, da je vojvoda Friderik Mlajši s svojimi svetovalci obtožil Jošta Fuerchtnekerja, da je zaradi Ulrika Celjskega odpovedal zvestobo Štefanu Modruškemu, deželnemu glavarju na Kranjskem, in oropal tri vasi v Vivodini, ki so spadale pod gospostvo Kostanjevica. Ljudem je pobral živino in lastnino, može, žene in otroke pa pretepel in ranil. Vdrli so v cerkev v vasi "Duebschendorf" (?), zločinsko pokradli kelih, križ in drugo opremo, ki je bila v cerkvi; vse to se je zgodilo z njegovo vednostjo, pomočjo in zaščito. Čeprav je bil poklican pred sodišče, se tam ni pojavil, niti ni poslal svojega pravnega zastopnika. Pri ropanju omenjenih treh vasi mu je pomagal tudi Jurij Gall (list. 1438 II. 1. Dunajsko Novo mesto, obj. J. Chmel, Materialien zur oesterr. Geschichte I, 197). Jošt je z bratom Hansom prejel od Celjskih v fevd grad Forhtenek s pripadajočo posestjo, ki je v listini natančno naštet, pa tudi razno drugo posest po Savinjski dolini (AS, Celjska fevdna knjiga 1436-1456, fol. 93v, 94, 115).

13. Item die FUERCHTNEKGER haben landveint enthalten und rawberey von Fuerchtnekch treiben und fueren lassen.

14. Item KASPAR ESENKOFR⁴³ und der Liendel sein gesell die haben unserm herrn dem kuenig gesworen wider sein gnad lannd und lewt nicht ze tuen.

15. Item ULREICH MOSSHAYMER⁴⁴ hat landesveint von Cili gen Ratschach⁴⁵ gefuert und in ir beduerffen daselbst geschaffen und hat in knecht und kuntschaft zugeschaffen das die leut am Kuomb⁴⁶ sind geuangen worden und in ir gut genomen.

(fol. 3v:)

Auch hat er dem haws Erkkenstain⁴⁷ nach gestellt und gewonnen wellen dabey sein knecht und burger von Ratschach sind gewesen.

16. Item ACHACZ EKKENSTAINER⁴⁸ hat sein lewtt bey dem prannt ze Lanndstrass⁴⁹ gehabt. Und hat rewblich in die lanndleut gegriffen wider lanndesrecht.

17. Item ACHACZ FLAEMYNG⁵⁰ hat landesveint ze Swarczenstain⁵¹ enthalten und die da von lassen rawben. An des Gibler⁵² venknuss haben schuld: Item HANNS SLOSPERGER⁵³, NICLAS KRANIGELL⁵⁴ KASPAR PEHAYM⁵⁵ und ander ir gesellen. Und der JERONIME ZE SCHOENSTAIN⁵⁶ hat sy enthalten. Item VINCZENCZ FROELEICH⁵⁷

13. Forhtneški so podpirali deželne sovražnike in s Forhtneka dovoljevali ropanja.

14. Tudi Gašpar Esenkofer in njegov pomočnik Lenart sta prisegla kralju, našemu gospodu, da ne bosta storila ničesar proti njegovim deželam in ljudem.

15. Ulrik Moshaimer je vodil deželne sovražnike od Celja proti Radečam, jih tam oskrboval in jim priskrbel hlapce in poročila, da so bili zajeti ljudje na Kumu in oropani imetja. Oblegati in zasesti je hotel grad Erkenstain; pri tem so bili udeleženi njegovi hlapci in tržani Radeč.

16. Pri požaru v Kostanjevici je imel svoje ljudi Ahac Ekenstainer. Prav tako je proti deželnemu pravu roparsko napadal deželane.

17. Ahac Fleming je vzdrževal deželne sovražnike na Swarczenstainu in jim od tam dovoljeval ropanja. Da je bil ujet Gibler so krivi: Hans Slosperger, Nikolaj Kranigell, Gašpar Čeh in drugi njihovi pomagači. Jeronime iz Šoštanja jih je pa vzdrževal; prav tako tudi Vincenc Froeleich.

⁴³ Kaspar Esenkofer - verjetno bivši vazal Celjskih.

⁴⁴ Ulrik Moshaimer - vazal Celjskih, verjetno iz Moosheima na Salzburškem. L. 1441 mu je Friderik Celjski prodal grad Schwartzenstein pri Velenju in mu podelil v fevd kmetijo v urbarju Šoštanj. Isto leto mu je Friderik zaradi "zveste in dolge službe" podelil v fevd prej omenjeni grad z navedeno posestjo (AS, Celjska fevdna knjiga 1436-1456, fol. 101, 101v, 107, 114v).

⁴⁵ Ratschach - Radeče.

⁴⁶ Kuomb - Kum, gora v Zasavju (1220 m).

⁴⁷ Erkkenstain - grad zahodno od Boštanja ob Savi.

⁴⁸ Ahac Ekenstainer, imenovan po gradiču Ekenstain, slovensko Gorica, pri Šaleku pri Velenju. L. 1436 je od Friderika Celjskega dobil v fevd številne kmetije v raznih vaseh, tudi v okolici Rogatca, naslednje leto pa še hišo v Krškem, ki je bila nekoč Krugova in je bila oproščena vseh dajatev in služnosti (AS, Celjska fevdna knjiga 1436-1456, fol. 107, 113). Dobil pa je tudi fevde od Habsburžanov, tako 1444 kmetje in 24 veder gornine v Vrhovem ob Savi ter še nekaj drugih kmetij in desetin (HHStAW, Ms. W 724, fol. 239). Leta 1458 zveemo, da so mu Celjski nekoč dali v oskrbo grad Krško, tamkajšnjo mitnico pa kar doživljenjsko v zakup (HStAW, Ms. B 360, fol. 66v-67, 80).

⁴⁹ Lanndstrass - Kostanjevica.

⁵⁰ Ahac Fleming - vazal Celjskih. L. 1441 sta z bratom Viljemom dobila v fevd dvor v gospostvu Štrigova (AS, Celjska fevdna knjiga 1436-1456, fol. 102v).

⁵¹ Swarczenstain - grad v naselju Laze pri Arnačah. L. 1441 ga je Friderik Celjski prodal Ulriku

18. An Suessenhaym⁵⁸ das das gewonnen ist worden darahnaben schuld:Item der FRAENKL⁵⁹ ist der sachen anfinger und kuntschaft gewesen. Item zwen PRUKCHLER⁶⁰, zwen RETSCHACHER⁶¹ zwen pankcharten des WILHALEM MOSSHAYMER⁶² sun und JORG KRABAT⁶³ yecz ze Tyffer⁶⁴ gesessen.
 19. Item der JERONIME KERSPEKG⁶⁵ hat unserm herren dem kunig gesworen wider sein gnad und lanndesrecht nicht ze tun uber das er unsern herren entsagt. Und ander rewblich an gegriffen hat.
 20. Item der HAINREICH RICHTER⁶⁶ ZE CILI⁶⁷ ist kunt=schaftman der landesveint gewesen. Und hat mit verretterey mit dem Caspar Pyerssen⁶⁸ Rabensperg⁶⁹ wellen gewinnen.
 Fol. 4:

18. Da je bil Žusem zaseden, so krivi: Frenkl, ki je bil začetnik te zadeve in poročevalec o njej, dalje Pruklerja, dva Zrečana in pankrta, sinova Viljema Moshaimerja, in Jurij Krabat, sedaj bivajoč v Laškem.

19. Jeronime Kerspek je prisegel našemu gospodu kralju, da ne bo ničesar storil proti njegovi milosi in proti deželnemu pravu, vendar se je temu našemu gospodu odpovedal in je druge razbojniško napadal.
 20. Henrik, sodnik v Celju, je bil obveščevalec deželnih sovražnikov in je hotel skupaj z Gašparjem Pirsom zasesti Rabensperg.

Mosheimerju (prim. opombo 44).

52 Gibler - verjetno pristaš Habsburžanov, ki so ga Celjski ujeli.

53 Hans Slosperger - leta 1430 je dobil v fevd stolp v Motniku ter razno posest v okolici (list. 1430, X. 12., objavil J. Chmel, Geschichte Kaisers Friedrichs IV., I. Band, 1840, str. 498).

54 Niclas Kranigell - morda potomec Nikolaja Kranigla, ki se 1398 omenja kot sodnik v Konjicah (A. Muchar, Geschichte des Herz. Steiermark VII, str. 64).

55 Kaspar Pehaym - po priimku sodeč doma iz Češke.

56 "Jeronime ze Schoenstain" - verjetno Jeronime Voytlannder, ki se 1438 omenja kot sodnik v Šoštanjju (list. 1438 XI. 4. v AS), 1439 pa kot kastelan na Kacenštajnu in sodnik v Šoštanjju (list. 1439 V. 16. v Nadškofijskem arhivu v Ljubljani). L. 1438 je prejel razne fevde Celjskih, ki jih je kupil od Kacenštajnerja, 1441 pa še stolp pri Šoštanjju s kletjo in vsem pripadajočim, hiši v trgu Šoštanjju ter še dva dvora v okolici, leta 1444 pa še posest v okolici Braslovč in v šoštanjjski fari (AS, Celjska fevdna knjiga 1436-1456, fol. 99v, 106v, 127v, 140).

57 Vincenc Froelcich - verjetno pristaš Celjskih.

58 Suessenhaym - Žusem.

59 Fraenkl - pristaš Celjskih.

60 Prukchler - Hans Prukchler in njegov brat. Hans je bil vazal Celjskih. L. 1434 mu je Friderik Celjski posodil 200 funtov dunajskih denaričev, zato pa mu je Hans zastavil fevde Ptujskih in Walseejevcev, od Celjskih pa hišo v Celju in vinograd pri Starem gradu v Celju (list. 1434 XI. 14. v AS, Celjske listine). L. 1436 je v zameno za fevd pri Celju prejel druge v radovljiškem gospostvu (AS, Celjska fevdna knjiga 1436-1456, fol. 62, 63, 96, 130). Tukaj navedeni dogodek v zvezi z Žusmom se je zgodil jeseni 1437. Iz listine, izdane novembra 1437, je razvidno, da sta Hans Prukler in njegov brat s svojimi hlapci in pomočniki to leto zavzela žusemski grad, Friderik Celjski pa je lastniku Andreju Žusemskemu grad vrnil; za odkup od obeh Pruklerjev mu je namreč posodil določeno vsoto denarja, Andrej pa mu je obljubil, da bo pri krškem škofu posredoval, da bi dal Žusem v fevd Celjskim, od njih pa naj bi ga odslej Žusemski dobivali v fevd (list. 1437 XI. 3. v AS, Celjske listine). V listini, izdani naslednji dan pa je Friderik Celjski obljubil Andreju, da mu bo vrnil za 2000 funtov dunajskih denaričev zastavljeni grad Žusem, dvor Javorščico in gradišče Žamerk (list. 1437 XI. 4., ravno tam). S tem denarjem je namreč Andrej od obeh Pruklerjev in Zreških odkupil svoj grad, ki so mu ga le-ti zavzeli oz. zasegli.

61 Retschacher - po gradu v Zrečah (nem. Retschach) imenovana pristaša Celjskih.

62 Viljem Moshaimer - vazal Celjskih. L. 1430 je zastavil kmetijo na Vetrniku, fevd Celjskih (list. 1430 IV. 5. v AS, Celjske listine), 1436 pa je kot najstarejši član rodbine prejel fevde Celjskih v Seničnem, Vetrniku, Golniku, Goričah in drugod (AS, Celjska fevdna knjiga 1436-1456, fol. 19v).

63 Jurij Krabat iz Laškega - verjetno pristaš Celjskih.

64 Tyffer - Laško.

65 Jeronime Kerspek - nekoč vazal Habsburžanov, potem pristaš Celjskih.

66 Henrik, sodnik v Celju - identičen s Henrikom Erlawerjem, ki je bil med 1434 in 1438 mestni sodnik v

21. Item der HANNS SCHUECZ⁷⁰ der sich ze Flednikg⁷¹ enthalt, hat den Korenack von Saelein⁷² geuangen und zu der Krupp⁷³ ze laistengetaegt. Und ain saem smalz und ain saem kaes genomen und gennFlednikg gefuert. Er hat auch den von Gurkch⁷⁴ und den Helffenberger⁷⁵ an absag und wider lanndesrecht berawbt.

22. Item ANDREE POLCZ⁷⁶ hat etlich knecht die schuld haben an dem Haynrichen Appheltraer⁷⁷ das der erschossen ist worden ze Cili in seiner kamer enthalten zu der czeit als er ist umb bracht worden. Und die schuld daran haben die Reitten ze Cili⁷⁸ in und aus und werden gefurdert.

23. Item MICHEL MOSSHAYMER⁷⁹ hat mit des Pyerssen knechten ain Sawer⁸⁰ geuangen und den in venknuess getoett. Er hat auch mit dem

21. Strelec Hans, ki se zadržuje na Smledniku, je ujel Korenjaka iz Jezerca in mu odredil dan v Krupi. Na Smlednik je odpeljal tovor masti in tovor sira.

22. Andrej Polc je vzdrževal nekaj hlapcev, ki so krivi, da je bil v Celju - v svoji kamri ustreljen Henrik Apfaltrer in bil pri tem ubit. Krivi so Reitti v Celju, ki jih je treba izročiti.

23. Mihael Moshaimer je s Pirsovimi hlapci ujel nekega Sawerja in ga v ječi ubil. Skupaj z Wolfsauerjem je proti deželnemu pravu ujel tudi Schifrerja iz

Celju (list. 1434 XI. 14. v AS, Celjske listine, list. 1438 VII. 5. ravno tam).

⁶⁷ Cili - Celje.

⁶⁸ Gašpar Pirs - vazal Celjskih.

⁶⁹ Rabensperg - grad Ranšperg ali Ravni breg v naselju Rupe med Šmartnim in Dobrno, fevd Krke, ki ga je dal 1439 Friderik Celjski porušiti (H. Pirchegger, Untersteiermark, 216).

⁷⁰ Hans Schuecz - pristaš Celjskih na Smledniku.

⁷¹ Flednikg - Smlednik, grad v lasti Celjskih.

⁷² Korenjak iz Jezerca (?) - pristaš Habsburžanov.

⁷³ Krupp - grad Krupa v Beli krajini.

⁷⁴ Gurkch - Krka, "der von Gurkch" - škof iz Krke na Koroškem.

⁷⁵ Helffenberger - gl. opombo 41.

⁷⁶ Andrej Polc - eden od članov kranjske rodbine, večkrat omenjane v 15. stol.. Jakob in Jurij Polc sta 1444 prejela habsburške fevde, tako dvor v Ihanu, dvor Strmol pri Velesovem in drugo (HHStAW, Ms. W 724, fol. 217v, 241v, 253v). Jurij Polc je 1436 prejel od Celjskih desetino v Tunjicah pri Kamniku v komendski župniji, ki jo je 1445 po njegovi smrti prejel sin Viljem Polc, župnik v Vipavi (AS, Celjska fevdna knjiga 1436-1456, fol. 10, 64v). Valvasor omenja 1451 Petra Polca kot župnika v Moravčah (Ehre, VIII, 691, 773).

⁷⁷ Henrik Apfaltrer - vazal Habsburžanov, ustreljen v Celju. Okoli 1436 se omenja med dobrotniki Stične (J. Grebenc, Gospodarska ustanovitev Stične, str. 89, št. 305). L. 1437 se Andrej Apfaltrer in njegov sin Henrik omenjata že oba kot pokojna (list. 1437 IV. 7. , obj. Gradivo za zgodovino Ljubljane VII, št. 76). Jurij Apfaltrer je bil 1437 obenem z vojvodo Friderikom V. Habsburžanom (kasnejšim kraljem Friderikom IV. oz. cesarjem Friderikom III.), in Jurijem Črnomaljskim povzdignjen med viteze (A. Lhotsky, AEIOU, Mitteilungen des Instituts fuer oesterr. Geschichtsforschung 60, 1952, str. 178, nr. 10). Že 1439 se v dveh listinah omenja njegov spor s Celjskimi zaradi različnih zahtev Apfaltrerjev, naslednjih na Celjske, in grof Friderik II. ga v pismu vojvodi Frideriku V. označuje kot sovražnika Celjskih (list. 1439 II. 25. in 1439 VIII. 17. , obj. J. Chmel, Materialien zur oesterr. Geschichte I, str. 32, št. 22o, str. 34, št. 241). V letih 1439-1440 se omenja kot habsburški glavar v Kostanjevici (ravno tam str. 33, št. 226, list. 1440 VII. 21. , obj. Gradivo za zgodovino Ljubljane II, št. 93).

⁷⁸ "die Reitten ze Cili" - morda pripadniki rodbine Ratt (?), prim. op. 29.

⁷⁹ Mihael Mosshaymer - član kranjske plemiške rodbine, prim. op. 62.

⁸⁰ Sawer - kranjska plemiška rodbina. L. 1436 je Friderik II. Celjski podelil Joštu Sawerju v fevd desetini okoli Mokronoga in v dolini Laknice ter kmetijo v župniji Trebnje (AS, Celjska fevdna knjiga 1436-1456, fol. 89 in list. 1436 VII. 26. v AS, Celjske listine). L. 1444 je po miru s Habsburžani prejel od kralja Friderika tudi posest za ženo v svibenjski in radeški župniji, zase in za brata Martina pa še dvor na Krsinjem vrhu pri Mokronogu ter razno posest v župnijah Vače, Šentrupert, Št. Vid in Mirna Peč (HHStAW, Ms. W 724, fol. 219, 219v). Jurij Sawrer je bil 1440 glavar Celjskih v Čakovcu (list. 1440

Wolfsawer⁸¹ den Schiffer von Windischgrecz⁸² wider lannesrecht geungen und den geschetz.⁸³ Und dasselb gelt ist ain taill gen Cili nider gelegt worden.

24. Item der SNITERSPUEHLER⁸⁴, der MERT GESTADER⁸⁵, der sich nennt her von Payeren mit irer gesellschaft die sind wissentlich lannesveint und die werden in des von Cili geschlossen enthalten.

25. Item MARTIN VON GORICZ⁸⁶ hat den von Gurkg berawbt und in dem lann gepannt wider lannesrecht, auswendig des von Cili krieg.

26. Item der KOSTOBOL⁸⁷ hat mit dem LIENDLEIN SCHUECZEN⁸⁸ dem Cristoffen von Krainburg⁸⁹ ain pherd strassreblich genomen.

fol. 4v: Item ULRICH TANNAER⁹⁰ HAYNRICH OETTEL⁹¹ JORG VON LAENBACH⁹² yecz zu Klausenstain.

27. Item der CZINKES RENNER⁹³ hat den von Gurkg⁹⁴ und hern Jobsten Helffenberger⁹⁵ geholffen wider lannesrecht ze berawben. Er hat auch geholffen Suessenhaym⁹⁶ zu gewinnen. Er hat auch dem Haenikein

Slovenj Gradca in ga izsiljeval; del denarja je deponiran v Celju.

24. Sniterspühler in Martin Gestader, ki se imenuje tudi gospod iz Bavarske, sta svojo družbo, kot je znano, deželna sovražnika; skupaj se zadržujejo v gradovih Celjskih.

25. Martin z Gorice je oropal škofa iz Krke in proti deželnemu pravu požigal po deželi, vendar ne v vojni s Celjskimi.

26. Kostobol je s strelcem Lenartom na cesti roparsko odvzel konja Krištofu iz Kranja. Prav tako Ulrik Tanner, Henrik Ottel, Jurij iz Limbuša (?), sedaj v Klausenstainu.

27. Czinkes Renner je proti deželnemu pravu pomagal oropati škofa iz Krke in Jošta Soteškega. Pomagal je tudi pri zasedbi Žusma. Skupaj s Tannerjem je vzel Henikenu s Ptuja na svobodni cesti petsto zlatnikov.

IV. 24. , obj. MMVK 20, 1907, str. 226-227, št. 402), 1443 pa celo magister njihovega dvora v Celju (N. Klaič, Zadnji knezi Celjski, str. 111). L. 1444 se omenjata še Andrej in Nikolaj Sawer kot fevdnika Habsburžanov (HHStAW, Ms. W 724, fol. 235, 246v, 252v).

⁸¹ Wolfsawer - verjetno imenovan po Wolfsau pri Wildonu.

⁸² Schiffer von Windischgrecz - prebivalec Slovenj Gradca.

⁸³ scheczen - svn. zahtevati denarno odkupnino, izsiljevati.

⁸⁴ Sinterspuehler ali Sniterspühler. Leta 1445 je Friderik II. Celjski podelil Osvaldu Sniterspühlerju v fevd "zaradi zveste in marljive službe" vas Osilnico in dve kmetiji pod mlinom v Bezgovici, kar je nekoč imel vse Hans Schrabas (AS, Celjska fevdna knjiga 1436-1456, fol. 135).

⁸⁵ Mert Gestader - pristaš Celjskih, verjetno iz Bavarske (Payeren).

⁸⁶ Martin iz Gorice - pristaš Celjskih. L. 1437 se omenja med napadalcami na meščane in prebivalce zagrebškega Gradca, ki so se vračali s sejma na Ptuj in jih je napadel celjski medvedgrajski kapitan Viljem Stamm (N. Klaič, Zadnji knezi Celjski, str. 70).

⁸⁷ Kostobol - verjetno Zigfrid der Kustibal ali Kostibol, ki se omenja v Kamniku med 1415 in 1433 (B. Otorepec, Prebivalstvo Kamnika v srednjem veku, Kamniški zbornik II, 1956, str. 89). V letih 1419 in 1431-1433 je bil kamniški mestni sodnik.

⁸⁸ Liendlein Schuecze - verjetno oborožen najemnik, strelec.

⁸⁹ Krištof iz Kranja - verjetno meščan Kranja.

⁹⁰ Ulrik Tannaer - morda potomec viteške rodbine, ki se v 14. stol. omenja v Domžalah? (B. Otorepec, Domžale v srednjem veku, rkp.)

⁹¹ Henrik Oettel - se ne omenja v znanih virih.

⁹² Jorg von Laenbach - morda Jurij iz Limbuša, tedaj bivajoč v Klausenstainu, gradu v današnjem Zidanem Mostu.

⁹³ Czinkes Renner - se ne omenja v znanih virih.

⁹⁴ "der von Gurkg" - škof v Krki na Koroškem.

⁹⁵ Jobst Helffenberger - Jošt Soteški (prim. op. 41).

⁹⁶ Suessenhaym - Žusem.

von Pettaw⁹⁷ mitsambt dem Tanner⁹⁸
auf freyer strassen fuenff hundert gulden
genommen.

28. Item WILHALEM
HOPPHENBACHER⁹⁹ ain pankchart¹⁰⁰
halts mit den lanndesveinten und ist mit
dieberey zugesagt.

29. Item WEYTRIACHER
FRANKCH¹⁰¹, JORG SCHREIBER.¹⁰²
THOMAS SCHERIG¹⁰³ des
ULRICHENN MOSSHAYMER knecht
und PRIMOS VON TYFFER. fol. 5:

Das sind die mit namen die wider
lanndesrecht haben gehandelt:

30. HANNS LYNDEKGER¹⁰⁴ hat
unsers herren des kuenigs soldner ainem
emalenn und sich der krieg yecz hat
angefengt ain ros und harnasch
genommen. Denselben schaden hat unser
herr der kuenig muessen bezallen. Die
haben an des bischoffs von Triest¹⁰⁵
schuld:

31. Item JACOB SNEPERGER¹⁰⁶ und
sein bruder hat ain knecht darczu
gelihen, JORG GURKKER¹⁰⁷, JANKO
MORABE¹⁰⁸, ANDREE STETTNAER
burger ze Las¹⁰⁹, CASPAR KRIWICZ
burger ze Las¹¹⁰ und auch ander mer.

28. Viljem Hmeljniški, pankrt, ki drži z
deželnimi sovražniki in mu očitajo tudi
kraje.

29. Prav tako Frank Weyttriacher, pisar
Jurij, birič Tomaž, ki je hlapec Ulrika
Mosheimerja, in Primož iz Laškega.
To so imena tistih, ki so delali proti
deželnemu pravu.

30. Hans Lindeker je na začetku vojne
najemniku našega gospoda kralja vzel
konja in oklep, to škodo pa je moral plačati
naš gospod kralj.
Zaradi tržaškega škofa so krivi:

31. Jakob Snežniški in njegov brat sta za to
posodila enega hlapca, prav tako Jurij
Gurker, Janko Morabe, Andrej Stettner,
meščan v Ložu, Gašpar Krivic, meščan v
Ložu, in še več drugih.

⁹⁷ "Haenikein von Pettaw" - morda žid s Ptujja.

⁹⁸ Tanner - prim. op. 90.

⁹⁹ Wilhalem Hopphenbacher - Viljem s Hmeljnika na Dolenjskem. Verjetno je bil zadnji iz te viteške
rodbine, kajti ok. 1441 je dobil Hmeljnik takratni vicedom Jurij Črnomaljski, ker so Hmeljniški izumrli
(Archiv fuer Niederoesterr. na Dunaju, Ms. 1656, fol. 76). Iz leta 1439 je znano, da so Hmeljnik oble-
gale habsburške čete, kajti grad je bil v rokah Celjskih (A. Dimitz, Geschichte Krains I, 265-266).

¹⁰⁰ "pankchart" - nezakonski otrok.

¹⁰¹ Weyttriacher Frankch - verjetno pristaš Celjskih.

¹⁰² Jorg schreiber - pisar Jurij, verjetno pristaš Celjskih.

¹⁰³ Scherig Thomas - birič Tomaž, hlapec Ulrika Moshaimerja.

¹⁰⁴ Hans Lyndekger - imenovan po gradu Lindek pri Vojniku. L. 1436 je dobil od Friderika II. Celjskega v
fevd kmetijo v Višnji vasi "zaradi zveste službe" (AS, Celjska fevdna knjiga 1436-1456, fol. 49).

¹⁰⁵ "bischoff von Triest" - tržaški škof.

¹⁰⁶ Jacob Snepenger - Jakob Snežniški se z bratom Hansom omenja v prvi polovici in sredi 15. stol. (B.
Otošec, Grad Snežnik in Snežniški v srednjem veku, Notranjski listi III, 1986, str. 40). L. 1444 sta
dobila od Habsburžana v fevd razne desetine na področju Postojne (HHStAW, Ms. W 724, fol. 226v).

¹⁰⁷ Jorg Guerkker - morda iz Krke na Koroškem.

¹⁰⁸ Janko Morabe - doslej neznan, morda slovenskega rodu.

¹⁰⁹ Andrej Stettner - meščan v Ložu, pristaš Celjskih. L. 1436 je dobil od grofa Friderika II. v fevd od
nekdanjih ortenburških posesti na Notranjskem dve kmetiji v Lipsenju, na katerih sta bila kmeta Mahne
in Černe, in kmetijo v Iški vasi, kar je bilo vse v župniji Lož. Isto leto je dobil še desetine v bloški
župniji v Runarskem, pristavo na Blokah ter mlin "zu dem Zweyfel" (AS, Celjska fevdna knjiga 1436-
1456, fol. 18, 32v). L. 1456 je prodal vinograd pri Vipavi Nikolaju Jamskemu, ki ga je čez tri leta
prodal samostanu v Bistri (list. 1456 IX. 19. in 1459 VI. 9. v AS, listine samostana v Bistri). L. 1458 je
dobil od cesarja Friderika III. doživljenjsko oprostitev od davkov in služnosti za dve hiši v Ložu, ležeci
ena poleg druge, kar mu je nekoč podelil že grof Herman Celjski (HHStAW, Ms. B 360, fol. 114v-
115). Njegov sin Hans je 1489 dobil fevde v župniji Lož (AS, Komisija za fevdne zadeve fasc. V, št.

32. Item HANNS und ANDREE WYNNTER¹¹¹, ANDREE LOSNICZER¹¹² und WILHALEM KOLIENCZ¹¹³ und ir knecht haben denn Mertten Losniczer¹¹⁴ wider lannesrecht geuangen und gen Trakkenstain¹¹⁵ gefuert und da selbst geschaeckt.

33. Item her MELCHIOR und CASPAR DIE WERENBURGER¹¹⁶ habenn wider lannesrecht gehandelt, das sy ain toechterl aus dem kloster ze Michelstetten¹¹⁷, die herrn Jorgen von Tscharnomel¹¹⁸ und seinen vatter empholhen sind mit leib und gut wider lannesrecht und gwaeltleich genomen und von dan gefurt. Und auch in das gut, das sy in nucz und gewer siczent, gegriffen.

34. Item HANNS DER SCHRAMPH¹¹⁹ hat dem abbt zu Sand Pauls¹²⁰ auf freyer strassen zway vass wein und ros aufs

32. Hans in Andrej Winter, Andrej Ložniški, Viljem Kolenc in njihovi hlapci so proti deželnemu pravu ujeli Martina Ložniškega, ga odvedli na Trakošćan in ga tam izsiljevali.

33. Gospoda Melhior in Gašpar Werenburgerja sta ravnala proti deželnemu pravu: deklico, ki je bila zaupana Juriju Črnomaljskemu in njegovemu očetu, sta nasilno odpeljala iz samostana v Velesovem. Posegla sta tudi po imetju, ki ga zanjo uporabljata.

34. Hans Schrampf je opatu iz Šent Pavla na javni cesti odvzel na dveh poteh dva soda vina in konja; konja je oddal v Celje.

101), njegov vnuk Marko Stettner pa je bil 1539 ljubljanski mestni sodnik (S. Vilfan, B. Otorepec, V. Valenčič, Ljubljanski trgovski knjigi iz prve polovice 16. stoletja, Ljubljana 1986, str. 53).

¹¹⁰ Gašpar Kriwicz, meščan v Ložu.

¹¹¹ Hans in Andrej Wynnter - l. 1429 sta dobila brata Hans in Andrej Winter od vojvode Friderika Mlajšega v fevd razno posest v vasi Kamenško (J. Chmel, Geschichte Kaiser Friedrichs IV., 1840, str. 497). L. 1436 se Hans omenja kot solastnik gradu Vodriž pri Slovenj Gradcu, ki je bil takrat prodan vojvodi Frideriku Mlajšemu (A. Muchar, Geschichte des Herz. Steiermark VII, str. 253). Od Celjskih je dobil 1436 v fevd dvor v Olimju in nekaj desetnin v župniji Sv. Križ (AS, Celjska fevdna knjiga 1436-1456, fol. 82v), od Habsburžanov pa 1444 vas Malence (HHStAW, Ms. W 724, fol. 244v).

¹¹² Andrej Losniczer - imenovan po Ložnici pri Slovenski Bistrici, kjer je imela posest škofija v Krki. Tam je 1446 Andrej dobil v fevd razno posest (P. Blaznik, Historična topografija Slovenske Štajerske I, str. 457).

¹¹³ Viljem Koliencz - v znanih virih se ne omenja, znane pa so številne omembe članov te rodbine od 14. stol. dalje. Martin Kolenc je 1444 dobil od Habsburžana v fevd grad Kolovrat ter razno posest v okolici (HHStAW, Ms. W 724, fol. 223). L. 1437 je dobil Hans Kolenc od Celjskih dvor v Podgorju, kmetijo na Ljubiji ter dve pri Sv. Ožboltu, kar je bilo vse blizu Kolovrata, Martin Kolenc pa je posebej dobil kmetijo v vasi Kolovrat ter drugo posest tam blizu (AS, Celjska fevdna knjiga 1436-1456, fol. 96).

¹¹⁴ Mertt Losniczer - Martin Ložničan - prim. opombo 5.

¹¹⁵ Trakkenstain - Trakošćan v Hrvaškem Zagorju.

¹¹⁶ Melchior, Caspar Werenburger - Hans Wernburger, verjetno njen sorodnik, je bil 1433 glavar Celjskih v Hrvaškem Zagorju (list. 1433 I. 11. v Štajerskem deželnem arhivu v Gradcu št. 5366a), po njegovi smrti pa je njegova hči Barbara, žena Petra Obračana, leta 1444 dobila od Habsburžanov številno posest v gospodstvu Svibno, kar je bila njena dediščina po očetu (HHStAW, Ms. W 724, fol. 254).

¹¹⁷ Michelstetten - samostan dominikank v Velesovem, tudi vzgajališče plemiških hčera.

¹¹⁸ Jorg von Tscharnomel - Jurij Črnomaljski je bil poletni 1436 v spremstvu vojvode Friderika Mlajšega v Trstu (A. Muchar, Geschichte des Herz. Steiermark VII, str. 258). L. 1437 sta bila oba hkrati povzdignjena med viteze (A. Lhotsky, AEIOU, Mitteilungen des Instituts fuer oesterr. Geschichtsforschung 60, 1952, str. 178, št. 10). Med 1442 in 1445 je bil kranjski deželni vicedom (J. Žontar, Kranjski deželni vicedom, Hauptmannov zbornik 1966, str. 297). L. 1444 je dobil od - sedaj že kralja - Friderika IV. v fevd tri hube v Globočdolu pri Mirni Peči (HHStAW, Ms. W 724, ol. 265v), 1458 pa je bil glavar v Postojni (Valvasor, Ehre, VIII, 655).

¹¹⁹ Hanns der Schramph - pripadnik rodbine, ki je bila doma z gradu Aichberg pri Eibiswaldu na Štajerskem. Volbenk Schrampf je bil pred 1456 pa tudi še pozneje upravnik Vuzenice in Mute (H. Pirchegger, Untersteiermark, str. 154).

¹²⁰ "Abbt zu Sand Pauls" - opat samostana Št. Pavel na Koroškem.

zwayn wegen genomen, und dieselben
ros gen Cili geantwurt. Er hat auch zwen
Saeffnaer¹²¹ wider landesrecht
geungen, ainem hat er taeg gegeben,
den andern haltet er noch in dem tueren.

Fol. 5v:

35. Item NICLAS LUGER¹²² hat
unserm herren dem kuenig in sein
hauptmanschaft wider lanndesrecht
gegriffen, und zwen knecht den
Wolfgang und den Liendlein schreiber
ze Obernlaibach¹²³ geungen und aus
der hauptmanschaft gefuert und
geantwurt, und der ain getoett, die doch
durch die hauptman schaft zu rechter
zeit sind eruordert worden, die er aber
nicht hat wellen antwurten.

Proti deželnemu pravu je ujel tudi dva
Sefnerja. Enemu je določil datum odkupa,
drugega pa še zadržuje v stolpu.

35. Nikolaj Jamski je proti deželnemu
pravu posegel našemu gospodu kralju v
deželno glavarstvo. Dva hlapca,
Wolfganga in pisarja Lenarta, je ujel na
Vrhniki, ju odpeljal iz deželnega
glavarstva in enega ubil; čeprav ju je
deželno glavarstvo pravočasno zahtevalo,
ju ni hotel izročiti.

¹²¹ "Zwen Saeffnaer" - V fevdni knjigi Celjskih iz 1436 se med njihovimi fevdniki omenjajo: Krištof Sefner, ki je dobil zase in za brate številno posest na Pohorju, v Ponikvi, Višnji gori nad Vuzenico ter v tamkajšnji okolici, dalje Valter, ki je dobil posest okoli Gromberga, ki je postala prosta po smrti Albrehta Bistriškega, 1437 dvor med Muro in Dravo, 1444 pa za "zvesto in prizadevno službo" dva stolpa v Slovenski Bistrici, enega v obzidju in drugega pri Marijini cerkvi, ter razno drugo posest med Bistrico in Dravinjo (AS, Celjska fevdna knjiga 1436-1456, fol. 51, 59, 62v, 94v, 121).

¹²² Niclas Luger - Nikolaj II. Jamski, imenovan po Jamskem gradu (nem. Lug, Lueg) pri Postojni, poročen z Marjeto, hčerjo Erazma s Kamna pri Begunjah, oče znanega Erazma Jamskega, ubitega 1484. Imel je 4 sinove in 6 hčera (K. Trotter, Die Burgrafen von Lienz und zum Lueg, 1954, str. 59, opomba 9; tabela I.).

¹²³ Obernlaibach - Vrhnika. Fol. 1-1v - prazna Fol. 2:

REINHARD HÄRTEL

Slawische Personennamen westlich der Soča im Hochmittelalter

Viel mehr noch als das heutige war das mittelalterliche Friaul eine kulturelle Kontaktzone.¹ Zwar sind auch Kärnten und Slowenien in gleicher Weise am Dreiländereck der drei großen europäischen Sprachfamilien gelegen, aber es war dennoch das mittelalterliche Friaul, in welchem Romanen, Deutsche und Slawen jahrhundertlang in einer Dichte und Nähe neben- und miteinander wohnten wie nirgendwo sonst. Spätestens vom 11. Jahrhundert bis mindestens zur Mitte des 13. Jahrhunderts beherrschte hier eine deutsche Oberschicht das ansonsten im wesentlichen romanische Land.² Und diese Oberschicht war sich ihrer Herkunft aus dem Norden wohl bewußt, und etliche Familien bewahrten dieses Gedächtnis auch noch lange Zeit nach ihrer Romanisierung. Das Land hatte allerdings durch die Ungarneinfälle des 10. Jahrhunderts erhebliche Bevölkerungsverluste erlitten. Die dadurch verödeten Landstriche wurden durch slawische Siedler wiederbesiedelt. Schon deshalb finden sich die slawischen Namen im Friaul vor allem in den sozial tieferen Schichten, und viel eher auf dem Land als in der Stadt.³

Für Studien über Akkulturationsprozesse ist das Friaul jedenfalls ein besonders dankbares Feld. Mehr noch: Es war gerade der Kontakt mit den anderen Völkern, der uns überhaupt erst eine größere Anzahl slawischer Namen aus diesem Raum überliefert hat. Doch diese Medaille hat natürlich auch ihre Kehrseite: Kaum ein slawischer Name in dieser Region ist uns durch einen Slawen überliefert worden. Die schriftliche Überlieferung ist daher wohl ein interessanter Spiegel der historischen Wirklichkeit, die Beschäftigung mit ihr bedeutet aber ständig das Lösen von Gleichungen mit mehreren Unbekannten und gibt erhebliche methodische Probleme auf.

An dieser Stelle soll daher auch nicht der Versuch unternommen werden, die komplexe Situation der Personennamengebung bzw. des Personennamengebrauchs darzustellen, sondern sich dieser über Erörterungen methodischer Natur anzunähern.⁴ Es versteht sich von selbst, daß hierbei auch die Personennamen deutscher wie romanischer Herkunft zu berücksichtigen sind, deren Träger in unmittelbarer Nachbarschaft der Träger slawischer Personennamen zu finden bzw. überliefert sind. Die Aufmerksamkeit soll im wesentlichen vier Fragestellungen gelten: erstens dem Zu-

¹ Zur "Brückenfunktion" des mittelalterlichen Friaul vgl. den knapp gehaltenen Beitrag des Verfassers: Friaul als Brücke zwischen Nord und Süd, in: Kommunikation und Mobilität im Mittelalter. Begegnungen zwischen dem Süden und der Mitte Europas (11.-14. Jahrhundert), hrsg. von Siegfried von Rachewiltz und Josef Riedmann. Sigmaringen 1995, S. 291-304. Dort auch die Schlüsselliteratur zum Thema.

² Zur friaulischen Geschichte im genannten Zeitraum vgl. unter anderem Heinrich Schmidinger, Patriarch und Landesherr. Die weltliche Herrschaft der Patriarchen von Aquileja bis zum Ende der Staufer, Graz-Köln 1954 (Publikationen des Österreichischen Kulturinstituts in Rom, 1/1). Für das Frühmittelalter vgl. jetzt Harald Krahwinkler, Friaul im Frühmittelalter. Geschichte einer Region vom Ende des fünften bis zum Ende des zehnten Jahrhunderts, Wien-Köln-Weimar 1992 (Veröffentlichungen des Instituts für Österr. Geschichtsforschung, 30).

³ Zur Sozialgeschichte des Friaul im Mittelalter vgl. insbesondere *Il Medioevo*, a cura di Paolo Cammarosano, Tavagnacco 1988 (Storia della società friulana, 1).

⁴ Es handelt sich um Erörterungen, die der Verfasser bereits in ähnlicher Weise, und zwar unter dem Titel "Aux confins des pays germaniques", im Rahmen eines Kolloquiums an der École française de Rome vorgetragen hat (L'anthroponymie, document de l'histoire sociale des mondes médiévaux méditerranéens, 6.-8. Oktober 1994). Die dort weniger ausgeprägt auf die slawischen Namen ausgerichtete Fassung wird (in italienischer Sprache) im Rahmen der *Mélanges de l'École française* erscheinen.

sammenhang zwischen Personennamen und ethnischer Zugehörigkeit, zweitens der Rolle der christlichen Namen bei den verschiedenen Völkern, drittens der ganz offensichtlich selektiven Latinisierung nichtlateinischer Personennamen und viertens dem Aufkommen der Zweinamigkeit bei den Slawen wie ihren Nachbarn.

Es erscheint zuvor aber angebracht, einen Überblick über jene expliziten Nachrichten aus der Region zu gewinnen, welche die Offenheit oder Verslossenheit der örtlichen Repräsentanten der drei Kulturen betreffen. Offensichtlich war die romanische Welt der germanischen gegenüber um einiges offener als umgekehrt. Zu Beginn des 13. Jahrhunderts hat der Kanoniker Thomasin von Zerclaere sich ausdrücklich als Romanen bezeichnet, dies aber ausgerechnet in einem umfangreichen, von ihm verfaßten Lehrgedicht in deutscher Sprache.⁵ Die Deutschen hingegen erscheinen mehrfach als des Romanischen nicht mächtig. Um dieselbe Zeit schworen Görzer Grafen zu Verona, also in romanischer Umgebung, ihre Eide in deutscher Sprache⁶, und es gibt einen eindeutigen Hinweis darauf, daß ein Propst des Domkapitels von Aquileia (er entstammte einem einheimisch gewordenen Geschlecht), um 1200 die Landessprache bzw. das Latein nicht beherrschte: man mußte ihm die Statuten seines Kapitels auf deutsch erläutern.⁷ Als der steirische Adelige Ulrich von Liechtenstein seine wirkliche oder angebliche Venusfahrt durch das Friaul beschrieb, da nannte er wohl seine deutschen Turnierpartner und Begleiter mit Namen, Standesgenossen romanischer Abkunft dagegen erwähnte er nur als "Welsche".⁸ Natürlich handelt es sich hier nur um Einzelfälle, aber nichtsdestoweniger spiegeln sie wohl eine Realität, und das insbesondere beim Fehlen von Hinweisen in entgegengesetzter Richtung. Was die Slawen angeht, so verfügen wir über keine expliziten Zeugnisse vergleichbarer Art, aber angesichts der bereits angesprochenen sozialen Schichtung ist das nicht weiter verwunderlich. Jedenfalls mußten ungleichgewichtige Verhältnisse wie der vorgeführten Art auch eine sozusagen einseitige Assimilierung auf dem Gebiet der Personennamen fördern.

Noch ein Wort zur Quellengrundlage dieser Studie. Es handelt sich um etwa 6500 Nennungen aus dem östlichen Friaul, alle aus der Zeit bis 1200 und stellenweise auch darüber hinaus. Dazu kommen für die fallweisen Vergleiche mit den Kärntner Verhältnissen weitere 3500 Nennungen.⁹ Unter diesen Nennungen waren etwa 300 slawische Namen oder, genauer gesagt, solche, die bis zum gegenwärtigen Zeitpunkt eindeutig als slawisch erkannt werden konnten. Der Verfasser ist kein Slawist und kann sich daher mit sprachwissenschaftlichen Aspekten der Problematik hier nicht befassen. Aus demselben Grund ist auch eine gewisse Zahl von Namen noch nicht identifiziert

⁵ Die ausführlichste Biographie bietet Hans Teske, *Thomasin von Zerclaere. Der Mann und sein Werk*, Heidelberg 1933 (Germanische Bibliothek, 2/34). Die betreffenden Angaben finden sich in der Vorrede zum "Welschen Gast", jetzt in der Ausgabe von F(riedrich) W(ilhelm) von Kries, Bd. I, Göttingen 1984 (Göppinger Arbeiten zur Germanistik 425/1), S. 123-126.

⁶ Vgl. Josef Riedmann, *Die Beziehungen der Grafen und Landesfürsten von Tirol zu Italien bis zum Jahre 1335*, Wien 1977 (Österr. Akademie der Wissenschaften, Phil.-hist. Kl., Sitzungsberichte, 307), S. 41.

⁷ Vgl. Die Register Innocenz III. 2. Pontifikatsjahr, 1199/1200, Texte, bearb. von Othmar Hageneder, Werner Maleczek und Alfred A. Strnad, Rom-Wien 1979 (Publikationen des österreichischen Kulturinstituts in Rom, 2/1/2: Texte), S. 224-230 Nr. 104.

⁸ Text in: Ulrich's von Liechtenstein Frauendienst, hrsg. von Reinhold Bechstein, Teil I, Leipzig 1888 (Deutsche Dichtungen des Mittelalters, 6/1), S. 177-213.

⁹ Wer das vorhandene Namengut auch quantitativ unter den verschiedensten Aspekten ausschöpfen will, kommt, wenn er nur einigermaßen rationell arbeiten will, um die Anwendung elektronischer Hilfsmittel nicht herum. Das erfordert aber eine meist recht aufwendige Eingabe, die dadurch noch aufwendiger wird, weil ein guter Gedanke zur Verbesserung des Eingabeschemas (für neue, spezifische Fragestellungen) nur allzuoft die Nachführung aller bisherigen Eingaben bedeutet. Diese außerwissenschaftlichen Voraussetzungen bringen es mit sich, daß die quellenmäßige Basis für die vorliegende Studie noch nicht komplett zu nennen ist. Welche Quellen im einzelnen herangezogen worden sind, wird jeweils am geeigneten Ort angeführt.

bzw. sprachlich zugeordnet; aus diesem Umstand könnten sich künftig noch gewisse Verschiebungen ergeben. Da aber auch die Philologen in der sprachlichen Beurteilung etlicher Namen keine Einigkeit erzielen, ist das kein Grund, es nicht doch zu versuchen. Für die bestehenden Unsicherheiten ist der Name *Sabatinus* bzw. *Sabadin* oder *Zobodin* usw. ein schönes Beispiel. Der Name findet sich mehrfach in friaulischen Einkünfteverzeichnissen, und man könnte glauben, es handle sich um eine Bildung analog zu *Dominicus*, jedoch mit Bezug auf den Samstag statt auf den Sonntag. Es würde sich diesfalls um einen inhaltlich christlichen und von der Wortbildung lateinischen Namen handeln. Derselbe Name erscheint nun auch bei den Alpenslawen, und in diesem Zusammenhang hält ihn Otto Kronsteiner, wenn auch nicht ohne die gebotene Reserve, für einen Namen slawischer Herkunft, aber unter entschiedener Zurückweisung der Ableitung von *sobota*=*sabato*.¹⁰ Giovanni Frau hingegen hält den *Sabadin* im Einkünfteverzeichnis des Kapitels von Aquileia für einen friaulischen Namen.¹¹ Darüber hinaus gibt es aber auch noch andere so gut wie unüberwindliche Schwierigkeiten. Gewisse slawische und deutsche Namen sind phonetisch so gut wie identisch, und daher kann des öfteren ein in der Überlieferung vorkommender Name, zumal infolge der häufig unzuverlässigen Orthographie, mit ebenso gutem Recht der einen oder der anderen Sprache zugeordnet werden.¹²

Zahlenmäßig ist die Ausbeute von 300 slawischen Namen jedenfalls dürftig. Aber es wird sich zeigen, daß diesen Namen für das Studium der Akkulturationsprobleme und auch für methodische Probleme noch allgemeinerer Natur ein überdurchschnittliches Gewicht zukommt. Im übrigen ist die geringe Ausbeute natürlich kein getreuer Spiegel der tatsächlichen Verhältnisse, sondern zum Teil quellenbedingt: Aus der Zeit um 1200 besitzen wir eine ungleich reichere Namen-Überlieferung aus dem adeligen als aus dem bäuerlichen Milieu, in welchem letzterem die slawischen Namen des Friaul so gut wie ausschließlich zu finden sind. Eine diachrone Betrachtung erscheint angesichts der verfügbaren Editionen mit wenigen Ausnahmen unmöglich. Der Glücksfall einer Reihe von Einkünfteverzeichnissen aus den Jahren rund um 1200 ermöglicht aber, zusammen mit einigen ergänzenden Quellen, eine Art Momentaufnahme.

Insgesamt jedenfalls ist die Quellenlage ähnlich gut oder ähnlich schlecht wie für die Alpenslawen im benachbarten Österreich. Mit den angesprochenen Urbaren ist es dank des Umstandes, daß jede Person normalerweise nur einmal vorkommt¹³, sogar besser als mit Urkunden möglich, einen repräsentativen Querschnitt zu erzielen und auch, wo nützlich, lokale Differenzierungen in engstem Rahmen vorzunehmen.

Die erste der vier gestellten Fragen ist also jene nach dem Verhältnis von Namengebung und ethnischer Zugehörigkeit. Im Prinzip wird man von jenen Feststellungen ausgehen dürfen, wie sie für die Alpenslawen auf dem Boden des heutigen Österreich getroffen worden sind: Mit ganz wenigen Ausnahmen wird der Träger eines slawischen Namens tatsächlich auch ein Slawe gewesen sein. Da zur Zeit insbesondere die Deutschen in der Region politisch und gesellschaftlich den Ton angaben, wird viel eher einmal ein Slawe einen deutschen Namen erhalten haben als ein Deutscher einen sla-

¹⁰ Vgl. dazu Otto Kronsteiner, *Die alpenslawischen Personennamen*, Wien 1975 (Österreichische Namenforschung, Sonderreihe 2), S. 64 f.: "Dieses Wort ist offensichtlich slawisch. Ob es ein Name ist, scheint unsicher. Es ist jedenfalls in anderen Sprachen unbekannt. Da in allen Fällen konsequent d geschrieben wird, ist eine Ableitung von slow. *sobota* "Samstag", -inô, unwahrscheinlich ... ". Der letztere Einwand hält jedenfalls angesichts der friaulischen Überlieferungen nicht stand, weil in ihr gerade die Orthographie mit t vorherrschend ist.

¹¹ So im Kommentar zu Nr. 99 (Rotolo censuale del capitolo di Aquileia), im Katalog der Ausstellung *Civiltà friulana di ieri e di oggi*, hrsg. von Giuseppe Bergamini, Udine 1980, S. 155.

¹² Vgl. Kronsteiner, *Alpenslaw. Personennamen*, S. 163.

¹³ Vgl. dazu auch die Bemerkungen von Michael Mitterauer, *Ahnen und Heilige. Namengebung in der europäischen Geschichte*, München 1993, S. 271.

wischen.¹⁴ Was das Verhältnis zwischen Deutschen und Romanen angeht, weisen alle bekannten mehr oder minder expliziten Hinweise in dieselbe Richtung.¹⁵ Schwer zu beantworten ist freilich die Frage, ob der Träger eines christlichen Namens (insbesondere eines Heiligennamens) Romane, Deutscher oder Slawe gewesen sein mag. Heilige mit deutschen Namen (wie der beliebte Ulrich) komplizieren die Problematik noch zusätzlich. Kennzeichnend für die unübersichtliche Situation ist der friaulische Dichter Thomasin von Zerclaere zu Anfang des 13. Jahrhunderts: Er führte einen biblischen Namen, war erklärtermaßen romanischer Abkunft und Muttersprache, doch seine einzige Hinterlassenschaft an uns ist ein umfangreiches Lehrgedicht in deutscher Sprache.

Der weit höhere Anteil christlicher Namen im Friaul gegenüber jenem in Kärnten läßt im Zusammenhalt mit dem fast völligen Fehlen lateinischer Namen in Friaul annehmen, daß die Romanen im Friaul in überdurchschnittlichem Maß christliche Namen gebraucht haben.¹⁶ Was die Slawen betrifft, so werden wir weiter unten in der Lage sein, ein ähnliches Verhältnis zumindest mit einer gewissen Wahrscheinlichkeit zu erschließen.

Das Problem des Verhältnisses zwischen der Herkunft eines Namens und der ethnischen Zugehörigkeit seines Trägers zeigt sich besonders klar in dem Verzeichnis friaulischer Untertanen in einem Dokument des Salzburger Domkapitels von 1058, welches gewisse Rückschlüsse aufgrund der in ihm enthaltenen Namen erlaubt: Die Frauen führen zumeist lateinische Namen; deutsche und slawische Namen erscheinen dagegen selten. Die Männer dagegen führen zumeist deutsche und daneben auch slawische Namen, aber nur selten solche lateinischer Herkunft.¹⁷

Niemand wird glauben, daß in irgendeiner Gesellschaft Männer und Frauen "systematisch" verschiedenen Ethnien angehörten, abgesehen von dem fragwürdigen Sonderfall Roms unmittelbar nach dem Raub der Sabinerinnen. Daher scheint es zwei mögliche Erklärungen zu geben: Entweder waren die Männer mit deutschen Namen tatsächlich deutscher Herkunft, also Einwanderer, oder es war für diese Männer besonders vorteilhaft bzw. wünschbar, sich mit einem deutschen Namen präsentieren zu können, diesfalls wohl infolge erhofften höheren Prestiges in der Gesellschaft ihrer Zeit.

Aber es gibt noch ein anderes Auskunftsmittel, um die Beziehungen zwischen *nomen propria* einerseits und ethnischer Zugehörigkeit ihrer Träger andererseits zu untersuchen. Es gibt sehr gute Gründe anzunehmen, daß ein im Friaul Urkunden schreibender Geistlicher des 12. Jahrhunderts mit ciniger Wahrscheinlichkeit von

¹⁴ Vgl. dazu Kronsteiner, *Alpenslaw. Personennamen*, S. 7 und besonders S. 176.

¹⁵ Jener Propst von Aquileia, der nur Deutsch konnte, hieß *Poppo*; vgl. *Necrologium Aquileiense*, hrsg. von Cesare Scalon, Udine 1982 (*Fonti per la storia della chiesa in Friuli*, 1), S. 41. Der bekannteste Notar der Patriarchen-"Kanzlei", mit dem bezeichnenden Namen *Romulus*, später Scholaster von Aquileia und schließlich Bischof von Concordia, war gemäß einer zeitgenössischen Aussage ein Auswärtiger, also kein Friulaner, und schon angesichts des von ihm gepflogenen orthographischen Usus sicher ein Romane. Zur erwähnten Aussage vgl. Cesare Scalon, *Un documento aquileiese inedito del 1183*, in: *Studi forogiuliesi in onore di Carlo Guido Mor*, a cura di Giuseppe Fornasir, Udine 1983 (*Pubblicazioni della Deputazione di storia patria per il Friuli*, 13), S. 131; zur charakteristischen Orthographie *Harnoldus* vgl. den Beitrag des Verfassers: *Das Kloster S. Maria zu Aquileia und die Vogtei der Grafen von Görz im 12. und 13. Jahrhundert*, in: *Archiv für Diplomatik* 35 (1989), besonders S. 362-381, und Abb. 4 nach S. 360.

¹⁶ Übrigens finden sich in Kärnten christliche Namen auch unter den Geistlichen nur selten, jedenfalls wenn man die dortigen Verhältnisse mit dem Friaul vergleicht.

¹⁷ Text in: *Salzburger Urkundenbuch*, Bd. 1: *Traditionscodices*, hrsg. von Willibald Hauthaler, Salzburg 1910, S. 585 f. Nr. 1. Dazu Heinz Dopsch, *Salzburg und Aquileia. Mit besonderer Berücksichtigung der Salzburger Besitzungen in Friaul und der Anfänge des Domkapitels von Udine*, in: *Il Friuli dagli Ottoni agli Hohenstaufen. Atti del Convegno internazionale di Studio*, Udine, 4-8 dicembre 1983. Udine 1984, S. 533 (mit einer Abbildung des Dokuments auf S. 517).

deutscher Abkunft war oder zumindest in deutscher Tradition stand, während ein professioneller Notar am ehesten ein Romane gewesen ist.¹⁸ In der ersten Hälfte des 13. Jahrhunderts führen 40 Prozent aller bisher festgestellten professionellen Notare einen Namen nichtdeutschen Ursprungs. Unter den geistlichen Urkundenschreibern beträgt der Prozentsatz der nichtdeutschen Namen lediglich 25.¹⁹ Man mag den Unterschied nicht für eindrucksvoll und daher auch nicht für aussagekräftig halten. Aber immerhin entspricht er sehr gut den nach dem bereits Gesagten zu hegenden Erwartungen.²⁰

Nun zu den christlichen Namen. Diese spielen in Friaul eine wesentlich bedeutendere Rolle als in Kärnten, und das gilt auch für den kirchlichen bzw. den klösterlichen Bereich.²¹

Wie auch anderwärts nur allzuoft, spielen örtlich bedeutsame Heilige gegenüber jenen der Universalkirche in der Personennamengebung nur eine höchst untergeordnete Rolle.²² Maria als Patronin der Hauptkirche von Aquileia und Patronin zahlreicher anderer bedeutender Kirchen des Friaul ist bei Frauen allerdings häufig. Diese Nachweise sind aber deshalb noch nicht als Auswirkung örtlicher Patrozinien in Anspruch zu nehmen.

Hinter etlichen der Heiligennamen sind Slawen zu vermuten, was allein schon durch die Nennung eines *Petrus Sclauus* nahegelegt wird.²³ Ein weiterer fast expliziter Hinweis darauf ist die gelegentliche Slawisierung von Heiligennamen: ein Johannes kann als *Iuan* oder als *Ianez* erscheinen, ein Georg als *Juri*.²⁴ In einem solchen Fall ist übrigens durch die sprachliche Differenzierung zugleich eine zusätzliche (und durchaus zweckmäßige) Unterscheidung vor allem zwischen den vielen Trägern des Namens Johannes gegeben.²⁵

Wir sind - auch hinsichtlich der Slawen - in der glücklichen Lage, zwei Personenlisten aus ein und demselben Ort (samt Umgebung) vergleichen zu können, nämlich aus Cervignano in unmittelbarer nördlicher Nachbarschaft von Aquileia. Die eine Liste stammt aus dem Jahre 1081 und ist Bestandteil eines Livell-Vertrags zwischen der

¹⁸ Wir wollen uns hier nicht mit der Rolle des Friaul als Kontakt- und Mischzone deutscher und italischer Traditionen des Urkundenwesens befassen. Stattdessen soll hier bloß auf einen entsprechenden Beitrag des Verfassers verwiesen sein: Notariat und Romanisierung. Das Urkundenwesen in Venetien und Istrien im Rahmen der politischen und der Kulturgeschichte (11.-13. Jh.), in: *Notariado público y documento privado: de los orígenes al siglo XIV. Actas del VII Congreso Internacional de Diplomática Valencia, 1986, Bd. 2, Valencia 1989 (Papers i documents 7/II), S. 879-926.*

¹⁹ Grundlage für diese Feststellung ist eine vom Verfasser angelegte Sammlung über die Notare und sonstigen Schreiber friaulischer Urkunden, soweit sie für ein Urkundenbuch des Patriarchats Aquileia bereits gesammelt vorliegen. Vgl. dazu den Bericht der Verfassers unter dem Titel *Diplomatar oglejskega patriarhata*, in: *Zgodovinski Časopis* 47/3 (1993), S. 397-412.

²⁰ Für das 11. Jahrhundert ist die Zahl professioneller Notare im Friaul allzu gering, und daher ist ein derartiger Vergleich für die Zeit vor 1200 ausgeschlossen.

²¹ Grundlage für diese vorläufige Aussage sind für Friaul die Urkunden des Klosters S. Maria zu Aquileia und des Klosters Moggio, für Kärnten die Urkunden von Bistum und Domstift Gurk und der Nekrolog des Klosters Millstatt. Die Auswertung geschah selbstverständlich unter Bereinigung der urkundlichen Doppel- und Mehrfachnennungen ein und derselben Person.

²² Vgl. Mitterauer, Ahnen und Heilige, besonders S. 338 und 345. - Eine bescheidene Bedeutung des heiligen Gallus ist in der Umgebung des Klosters Moggio zu konstatieren, welches eben diesen Heiligen zum Patron hatte, sowie für den heiligen Justus in dessen Stadt Triest und natürlich für Hemma, Gründerin der Propstei Gurk, in deren Stiftung Gurk.

²³ In der Unterwerfungsurkunde der Stadt Pula gegenüber Venedig von 1145, gedruckt bei Pietro Kandler, *Codice diplomatico istriano*, 2. Aufl. Trieste 1986, Bd. 1, S. 268 f. Nr. 136. - Im Treueid der Triestiner gegenüber Venedig von 1202 finden sich ein *Io(hannes) Sclavo*, ein *Walter Sclavo*, der die Berücksichtigung des deutschen Vorbildes belegt, und ein *Stoianus Sclavo*, welcher zeigt, daß der Zusatz *Sclavus* oder *Sclavo* zumindest in gewissen Fällen als ethnischer Indikator ernstzunehmen ist. Druck ebenda, Bd. 2, S. 363-366 Nr. 195.

²⁴ Diese Formen finden sich in den weiter unten angeführten Einkünfteverzeichnissen.

²⁵ Hinsichtlich der Romanen fehlen solche mehr oder weniger expliziten Hinweise aus naheliegenden Gründen.

Äbtissin des Marienklosters zu Aquileia und einer stattlichen Anzahl von Bauern²⁶, die andere ist in einem Einkünfteverzeichnis desselben Klosters von etwa 1180 enthalten.²⁷ Beim Vergleich dieser zwei umfangreichen Personenreihen fällt auf, daß im älteren Dokument alle Heiligennamen bis auf einen latinisiert werden, im jüngeren dagegen werden einzelne Heiligennamen slawisiert.

Darüber hinaus erscheinen 1081 um Cervignano unter etwa 80 Livellariern neun Personen namens Dominikus. Das ist fast jeder siebente, und so liegt sogar der Gedanke nahe, an die regelmäßige (!) Namengebung *Dominicus* für "Sonntagskinder" zu denken. Hundert Jahre später findet sich in demselben Bereich unter ähnlich vielen Namen nur mehr ein einziger Dominikus. Außerhalb dieser Listen treffen wir in ausgeprägt slawischer Nachbarschaft - und nie in den Oberschichten - vergleichsweise häufig den Namen *Mingo*. Anders der Name Dominikus, von dem dieser *Mingo* wohl abgeleitet ist: *Dominicus* tritt bei weitem nicht so sehr in slawischer Umgebung auf und nur ein einziges Mal an demselben Ort, wo auch ein *Mingo* vorkommt.²⁸ Damit ist (wie bei Ivan, Janez und Juri) wieder ein Hinweis darauf gewonnen, daß einzelne christliche Namen (in lateinischem Gewand) slawisiert worden und diese dann von den deutschen oder romanischen Schreibern anscheinend nicht mehr als das erkannt worden sind, was sie einmal waren.

Es scheint, als hätte die betreffende Klosterherrschaft hier, in nächster Nähe des Patriarchensitzes Aquileia, mit zunächst ganz außerordentlichem Erfolg auf eine Christianisierung der Namenwelt im allgemeinen und der slawischen im besonderen hingearbeitet. Ein slawischer Klerikername war bis jetzt im Friaul überhaupt nicht zu finden. Zugunsten einer solchen Deutung spricht auch die Aquileier Tauf liturgie, welche - nach Carlo Guido Mor - neben der Taufe durch Besprengen auch die Taufe durch Untertauchen mindestens bis zum 11. Jahrhundert beibehalten hat, dies infolge der Christianisierung der Slawen, sowohl jener in den Alpenländern als auch jener, die zur Wiederbesiedlung der durch die Ungarnstürme entvölkerten friaulischen Ländereien ins Land gebracht worden waren.²⁹

Es ist damit zu rechnen, daß jedenfalls in den unteren Schichten die Ablöse der traditionellen slawischen Namen durch christliche dadurch erleichtert war, daß sie, ganz anders als beim Adel, jedenfalls in den Alpenländern vor allem semantische Elemente aus der Sphäre des Gemütslebens enthielten. Hier finden sich Wunschnamen mit den Eigenschaften gut, lieb, freundlich, froh usw., dazu die Begriffe Bruder, Haus, daheim, Familie, Leben. Dazu kommen noch Tiernamen.³⁰ Derartige Gewohnheiten in der Namengebung sind gewiß als besserer Boden für eine "Christianisierung" vorstellbar als es "adelige" Namen mit Elementen von Kampf und Sieg hätten sein können.³¹

Der Prozeß der Namenkonzentration geht wie anderswo, so auch im Friaul ganz

²⁶ Gedruckt mit der Jahresangabe 1062 bei Pier Silverio Leicht, *Studi sulla proprietà fondiaria nel medio evo I. La curtis e il feudo nell'Italia superiore fino al secolo XIII*, Verona-Padova 1903, S. 167-169 Nr. 1. Wegen der Richtigstellung der Jahresangabe vgl. Reinhard Härtel, *Die Urkunden des Patriarchen Poppo von Aquileia für das Nonnenkloster S. Maria und für das Kapitel von Aquileia*, in: *Römische Historische Mitteilungen* 26 (1984) S. 133-135.

²⁷ Gedruckt von Ivan Trinko und Jožef Juršič, *Listina iz l. 1170-1190*, o.O. 1890, und dann nochmals von Pier Silverio Leicht, *Note sull'economia friulana al principio del secolo XIII*, in: *Memorie storiche forogiuliesi* 33-34 (1937-1938) S. 19-23 Nr. 1.

²⁸ Aufgrund der bisher durchgearbeiteten Kärntner Quellen scheint dort weder der Name *Dominicus* noch *Mingo* gebräuchlich.

²⁹ So Carlo Guido Mor, *La cultura aquileiese nei secoli IX-XII*, in: *Storia della cultura veneta dalle origini al Trecento*, Vicenza 1976, S. 309.

³⁰ Vgl. Kronsteiner, *Alpenslaw. Personennamen*, S. 181.

³¹ Für die Alpenländer ist ausdrücklich festgestellt worden, daß die slawische Adelschicht beständiger am altslawischen Namenerbe festhielt als die Unterschicht. Das fügt sich recht gut zusammen. Vgl. Kronsteiner, *Alpenslaw. Personennamen*, S. 180.

eindeutig von den Heiligennamen und nicht von den Fürstennamen aus.³² Die friaulischen Feststellungen entsprechen auch insofern den Erfahrungen aus anderen Gebieten, wonach sich religiös motivierte Namen unter Bürgern und Bauern früher allgemein durchgesetzt haben als in der Aristokratie.³³ Dem anzunehmenden hohen Anteil an christlichen bzw. an Heiligennamen für Personen slawischer Herkunft entspricht bei diesen in eigentümlicher Weise der gegenüber den Alpenlawen viel geringere Anteil an Tiernamen. Die Verdrängung der Tiernamen durch christliche Namen scheint hier im Süden noch schneller vorangeschritten zu sein als in den Alpen. Allerdings können wir im Friaul atypische und überraschende Erscheinungen beobachten.

Die erste Überraschung ist, daß der Namenschwund auf dem Lande (nach Ausweis der Urbare)³⁴ in den Jahren um 1200 wesentlich fortgeschrittener erscheint als in der Stadt (so aufgrund einer umfangreichen Liste von Wohltätern zu Cividale vom Jahre 1191).³⁵ Eine derartige Feststellung ist umso überraschender, als in der Hauptstadt Cividale die slawischen Namen so gut wie gänzlich fehlen; auf dem Lande sind es aber gerade die slawischen Namen, welche nach den Namen christlicher oder germanischer Herkunft das geringste Maß an Konzentration bzw. an Schwund aufweisen. Besehen wir die Situation etwas genauer.

Auf dem Lande decken innerhalb der christlichen Namen die zwei häufigsten bereits mehr als ein Drittel aller solcher Namensnennungen ab. Insgesamt macht die Zahl der Namen nur 17 Prozent der betreffenden Personen-Nennungen aus. In der Stadt Cividale dagegen ist (laut Spenderliste von 1191) dieser Konzentrationsprozeß viel weniger weit vorgeschritten. Ganz anders die deutschen Namen: Hier entsprechen den beiden häufigsten Namen nur mehr 13 Prozent der genannten Personen. Selbst dieser Prozentsatz ist wahrscheinlich zu hoch gegriffen, weil der häufigste Name, Ulrich, zugleich der Name eines Heiligen ist. Insgesamt macht die Zahl der Namen bereits 43 Prozent der betreffenden Personen-Nennungen aus. Noch stärker diversifiziert sind die slawischen Namen. Der häufigste Name bezieht sich nur mehr auf 10 Prozent der betreffenden Personen-Nennungen. Bei den slawischen Namen macht die Zahl der Namen schon mehr als die Hälfte (54 Prozent) der betreffenden Personen-Nennungen aus. Und auch diese errechnete Zahl könnte eher nach oben als nach unten zu revidieren sein.³⁶

Die auffallendste Erscheinung ist, daß der Prozeß der Namenkonzentration stellenweise sogar in sein Gegenteil verkehrt wird, insbesondere infolge des überaus häufigen Gebrauchs des Namens Johannes. Wir kommen damit wieder auf die Pächter in der Umgebung von Cervignano von 1081 und etwa 1180 zurück. Unter den christlichen Namen von 1081 entfallen allein die zwei häufigsten auf 55 Prozent aller Träger eines christlichen Namens bzw. auf fast die Hälfte sämtlicher Personen überhaupt. Nahezu ein Viertel der männlichen Bevölkerung von 1081 heißt Johannes. Hundert Jahre später entfallen die zwei häufigsten christlichen Namen zwar wiederum auf etwa die Hälfte aller Träger eines solchen (nämlich christlichen) Namens, aber diese Träger christlicher Namen sind weniger geworden. Die zwei häufigsten Namen entsprechen damit nur mehr 27 Prozent der genannten Personen überhaupt. Dafür sind die deutschen Namen mehr geworden. War im Jahre 1081 noch ein eindeutig slawischer Name feststellbar, so ist ein solcher um 1180 nicht mehr vorhanden.

Wie ist dieser der allgemeinen Entwicklung gegenläufige Vorgang zu erklären? Der außerordentlich hohe Anteil christlicher Namen von 1081 führt zur Vermutung, daß sich hinter diesen Namen etliche Slawen "verbergen", deren Nachfahren dann ein Jahr-

³² Vgl. Mitterauer, Ahnen und Heilige, S. 288.

³³ Vgl. die südfranzösischen Beispiele bei Mitterauer, Ahnen und Heilige, S. 270 (mit weiterer Literatur).

³⁴ Zu diesen siehe die Nachweise weiter unten.

³⁵ Gedrukt von Teske, Thomasin von Zerklare, S. 218-220.

³⁶ Bei den Alpenlawen in Österreich herrschen übrigens ähnliche Verhältnisse.

hundert später sporadisch, aber eindeutig, wieder als solche erkennbar erscheinen. Eine andere Überlegung könnte in dieselbe Richtung weisen. Die beiden häufigsten Namen bei den Alpenslawen sind die Tiernamen *Jelen* und *Medved*. Im Friaul kommen diese Namen als solche nicht vor, aber es fällt auf, daß auch *Ursus* hier für Personennamen keine Verwendung findet, außer in der Urkunde von 1081, und das gleich dreimal.³⁷ Es ist nicht auszuschließen, daßes sich hier um Slawen handelt, deren Name *Medved* mit dem entsprechenden lateinischen Gegenstück *Ursus* wiedergegeben worden ist.

Kirchliche Amtsträger mögen zunächst energisch auf die Anwendung von Heiligen-namen usw. durch die Slawen hingewirkt haben, energischer und erfolgreicher als in den nördlich benachbarten Alpenländern. Der außergewöhnlich hohe Anteil an christlichen Namen um Cervignano im Jahre 1081 ließ bereits die Vermutung zu, daß sich hinter den Heiligen- und sonstigen christlichen Namen eine gute Anzahl von Slawen verbirgt.³⁸ Später, nicht zuletzt wohl infolge der dadurch entstandenen Monotonie hat dann ein "Ausgleich" zugunsten der deutschen Namen stattgefunden, welche mehr Gelegenheit zur Abwechslung boten und die auch sozial vorteilhafter scheinen mochten. Nach der im wesentlichen vollendeten Christianisierung der Slawen mußte für die Kirche das maßgebliche Motiv, mit aller Macht auf der Anwendung einiger weniger besonders signifikanter christlicher Namen wie Johannes oder Dominikus zu insistieren, entfallen sein. Dennoch scheinen die Slawen im Friaul, wo immer nachweisbar, wenn sie von ihrem Namengut abgingen, sich weniger den deutschen Namen und damit dem Namengut der herrschenden Schicht zugewandt zu haben, sondern doch immer noch mehr den christlichen Namen. Die Akkulturation, die sich im Namengut bemerkbar macht, ist also keine ethnische und sie bezieht sich nicht in erster Linie auf Elemente, welche für die Deutschen oder die Romanen charakteristisch sind.

Lassen wir den Einzelfall aber beiseite und besehen wir die Situation im ländlichen Raum des Friaul im allgemeinen, soweit die Überlieferung das eben zuläßt. Über die bereits angeführten Quellen hinaus steht eine Reihe von Einkünfteverzeichnissen zur Verfügung; sie stammen gutenteils aus der Zeit rund um 1200 und sind größtenteils bereits ediert. Es handelt sich zunächst um das älteste Einkünfteverzeichnis des Kapitels von Aquileia.³⁹ Aus den vierziger Jahren des 13. Jahrhunderts stammt das Einkünfteverzeichnis des Klosters Moggio⁴⁰, doch mit entsprechenden Notizen über die Herrschaft der Grafen von Görz kommen wir wieder in die Jahre um 1200.⁴¹ Ein Einkünfteverzeichnis der Kirche von Gemona ist noch unediert.⁴² Dazu kommen die *nomina defunctorum*, das heißt die älteste Totenliste des Kapitels von Aquileia, welche in den sechziger Jahren des 12. Jahrhunderts einsetzt und zugleich eine Übergangsform zu einem Verzeichnis von Traditionen darstellt⁴³, und schließlich die schon herangezogene Liste von Wohltätern der Kirche von Cividale aus dem Jahre 1191.

Insbesondere dann, wenn - wie im gegenwärtigen Fall - (noch) keine Langzeituntersuchung angestellt werden kann, sondern ein zeitlicher Querschnitt, ist die Beachtung

³⁷ Das starke Vorkommen solcher Tiernamen ist übrigens ein Charakteristikum der Alpenslawen auch im Vergleich mit anderen slawischen Gruppen. Vgl. Kronsteiner, *Alpenslaw. Personennamen*, S. 185.

³⁸ Bei den Alpenslawen ist der Stamm *světŕ* der häufigste in Personennamen verwendete Wortstamm überhaupt, und der daraus abgeleitete Name *Svět* der dritthäufigste Personenne nach *Jelen* und *Medved* überhaupt. Vgl. Kronsteiner, *Alpenslaw. Personennamen*, S. 185.

³⁹ Gedruckt von Guglielmo Biasutti, *Il più antico rotolo censuale del capitolo di Aquileia* (sec. XII), Udine 1956.

⁴⁰ Teilweise gedruckt von Milko Kos, *Urbarji slovenskega primorja*, Bd. 2, Ljubljana 1954 (*Viri za zgodovino slovencev*, 3/3/2), S. 298-306. Für die vorliegende Studie wurde jedoch das gesamte Personennamen-Material der handschriftlichen Überlieferung berücksichtigt.

⁴¹ Gedruckt von Kos, *Urbarji*, S. 107-110.

⁴² Die älteste handschriftliche Überlieferung erliegt im Museo archeologico nazionale di Cividale, *Pergamene ex-capitolari*, Bd. II, Nr. 68.

⁴³ Gedruckt von Scalon, *Necrologium Aquileiense*, S. 395-402.

genealogischer Zusammenhänge wichtig. Im allgemeinen ist gerade bei den Slawen aufgrund mangelnder Standesqualitäten eine Familienrekonstitution auf längere Sicht von vornherein unmöglich. Dasselbe gilt übrigens auch für die hier ansässigen Romanen, insofern sie anhand ihrer Namen eindeutig als solche erkennbar erscheinen. Wir müssen uns daher auf die Auswertung der wenigen Belege dafür beschränken, inwieweit Träger etwa von deutschen oder slawischen Namen ihren Kindern abermals deutsche bzw. slawische Namen gegeben haben oder nicht. Auch die Nennung von Brüderpaaren kann gewisse Hinweise geben, und ebenso der Gebrauch eines slawischen Zweitnamens nach einem deutschen oder christlich-lateinischen *nomen proprium*. Im Falle daß einer von zwei Brüdern einen slawischen Namen trägt und der andere einen von deutschem oder christlichem Charakter, ist die Annahme erlaubt, daß mindestens ein Elternteil von slawischer Herkunft gewesen ist.

Eindeutige Belege sind leider rar. Wo der Charakter des Namens bei Elternteil und Kind eindeutig feststeht, zeigt sich jedenfalls eine bemerkenswerte Konstanz: Väter mit Heiligennamen haben vorzugsweise auch Kinder mit Heiligennamen, solche mit deutschen zumeist Kinder mit ebenfalls deutschen, und auch ein Slawe ein Kind mit einem slawischen Namen. Wenn aber ein Sohn mit slawischem Namen einen Vater mit dem Namen eines Apostels hat, so ist anzunehmen, daß der Vater ein Slawe war und das traditionelle Namengut nach einem Heiligen-Intermezzo in dieser Familie wieder zur Geltung gekommen ist. Jedenfalls scheinen im Umfeld von Slawen Verwandte mit Heiligennamen häufiger zu sein als solche mit deutschen. Auch unter diesem Aspekt also zeigen die Slawen eher eine Tendenz zu Heiligennamen und weniger zu deutschen Namen. Daß der Träger eines deutschen Namens seinem Kind einen slawischen Namen gegeben hätte, war allerdings im Friaul bisher nicht festzustellen.⁴⁴

Das dritte der zu behandelnden Probleme ist jenes der Latinisierung (oder auch Nicht-Latinisierung) der slawischen und deutschen Namen.

Die sprachliche Angleichung eines Namens an die Usancen einer anderssprachigen Umgebung ist natürlich nur die erste und sozusagen oberflächlichste Form wechselseitiger Beeinflussung im Namenwesen. Interessant wird aber auch eine solche "oberflächliche" Assimilierung, wenn sie in auffallender Weise selektiv erfolgt. Biblische Namen und Namen germanischer bzw. deutscher Herkunft werden im Friaul für gewöhnlich latinisiert, erstere in höchstem Maße, letztere - insgesamt gesehen - zu etwa drei Vierteln (beispielsweise *Hermannus* statt *Hermann*). Die slawischen Namen hingegen werden so gut wie niemals latinisiert. Es verdient festgehalten zu werden, daß diese unterschiedliche Behandlung für alle untersuchten Quellen gilt, und ebenso für sämtliche Orte, und insbesondere auch innerhalb der einzelnen Texte von der Hand eines bestimmten Schreibers.⁴⁵

Man wird das für ein bemerkenswertes Anzeichen unterschiedlicher Kulturnähe bzw. Akkulturation ansehen, nämlich zwischen Slawen und Deutschen einerseits sowie Romanen und Deutschen andererseits. Es ist klar, daß sich diese Erkenntnis natürlich in erster Linie auf die Schreiber bzw. Verfasser der betreffenden Schriftquellen beziehen muß. Für diese Erscheinung, welche in allen Quellen und in allen untersuchten Teilgebieten in gleicher Weise regelmäßig festzustellen ist, gibt es mehrere Erklärungsmöglichkeiten.

Der erste Lösungsansatz geht von der Annahme mangelnder Kenntnisse bei den Schreibern aus, zumal diese sicher keine Slawen gewesen sind. In jedem Fall waren viele ihrer Standesgenossen, mit denen sie täglich zu tun hatten, Träger von deutschen

⁴⁴ Immerhin ist so ein Fall in Kärnten zu belegen.

⁴⁵ Im übrigen handelt es sich um eine Feststellung, die ganz ähnlich auch anhand des Kärntner Materials gemacht werden kann. Dort läßt sich zudem erweisen, daß der Latinisierungsgrad bei den Männern erheblich höher ist als bei den Frauen.

Namen, und sie waren mit diesen - anders als mit den slawischen - daher auch hinreichend vertraut. Bei den Namen der slawischen Untertanen für ein Einkünfteverzeichnis mochte ein Schreiber schon deswegen von einer Latinisierung abgesehen haben, weil ihm das Geschlecht der betreffenden Person nicht klar gewesen sein mußte: Wie lautet die korrekte latinisierte Form für *Priuisizt*? *Priuisiztus* oder *Priuisizta*? Bei den Alpenlawen jedenfalls gab es erwiesenermaßen eine Reihe von Namensbildungen, die sowohl auf Männer als auch für Frauen angewandt werden konnten.⁴⁶ Insbesondere die Schreibung *Iuan* (oder *Ianez*) für Johannes könnte zumindest fallweise als Nichterkennen von *Iuan* als identisch mit Johannes gedeutet werden. War dem so, dann spräche dies abermals für eine gewisse Kluft von Unkenntnis zwischen Deutschen und Romanen einerseits und den Slawen andererseits.

Oder wollten etwa die Urkundenschreiber Slawen absichtlich als solche erkennbar lassen? Es fällt doch auf, daß eine der ganz seltenen Latinisierungen eines slawischen Namens (*Stoianus*) gerade dort stattfindet, wo ein erklärender Zusatz (*Sclauo*) beigefügt ist. Das Problem bei dieser Deutung ist wiederum, daß auch die Latinisierung eines *Stanigoi* zu einem *Stanigoius* die Herkunft des jeweils zugrundeliegenden Namens keineswegs verschleiert hätte. Die Dinge liegen freilich noch etwas komplizierter. Warum sind in ein und derselben Zeugenliste bzw. in einem einzigen Urbar germanische Namen zwar in der großen Mehrzahl latinisiert, in etlichen Fällen aber wieder nicht? Der Gebrauch kann sogar für ein und denselben Namen innerhalb einer einzigen urkundlichen Zeugenliste wechseln.

Die (nicht regelmäßige) Latinisierung scheint, wie eine erste Durchsicht ergeben hat, vor allem sehr häufige germanische Namen zu betreffen. Vielleicht sind das gerade auch diejenigen Namen, welche bei den Romanen, wenn sie einen deutschen Namen gaben, besonders bevorzugt waren: sie mochten ihn selbst am ehesten in latinisierter Form gebrauchen (so wie Slawen Johannes zu *Iuan* slawisierten). Wenn diese Sicht der Dinge einigermaßen richtig ist, so hätte die romanische Bevölkerung des Friaul vor allem von jenen deutschen Namen - in latinisierter Form - Gebrauch gemacht, in derselben Weise wie die Slawen *Iohannes* in die slawisierte Form *Iuan* oder *Ianez* transformieren bzw. durch eine solche ersetzen konnten. Ebenso wichtig mag sein, daß gewisse germanische Namen (wie vor allem Ulrich) mittlerweile schon Namen von Heiligen geworden waren und als solche in geistlichen Texten enthalten, was ihre Latinisierung befördern mochte. Schließlich ist anzunehmen, daß die Namen von Inhabern eines Titels oder eines Amtes bzw. einer geistlichen Würde durch die mehr oder weniger feste Verbindung mit einem zweiten Namelement (natürlich in lateinischer Sprache) zur Latinisierung tendieren mußten. Infolge solcher Latinisierungsvorgänge mochte man man sich im Kreis der Schreibenden jener Zeit an latinisierte germanische Namen gewöhnt haben. Bei den Slawen, welche - zumindest als Träger eines erkennbar slawischen Namens - aufgrund ihrer meist tieferen sozialen Stellung viel seltener im Besitz von Titeln, Würden und Ämtern zu finden sind, konnte zu einem solchen Vorgang kaum Gelegenheit bestehen, und Heilige mit slawischen Namen, die etwa mit Ulrich konkurrieren konnten, standen auch nicht zur Verfügung. Wahrscheinlich ist es kein Zufall, daß im Umkreis der friaulischen Urbare der niederste Latinisierungsgrad sich gerade in dem Einkünfteverzeichnis der Grafen von Görz findet, und das heißt im einzigen solchen für uns heute verfügbaren Verzeichnis, das sich auf die Herrschaft eines weltlichen und nicht eines geistlichen Herrn bezieht. Umgekehrt ist gerade in demselben Urbar auch der höchste Anteil an slawisierten Namen festzustellen.

Es gibt jedenfalls etliche mögliche Motive für die selektive Latinisierung. Es ist aber noch zu fragen, ob nur der deutsche oder romanische Schreiber (oder Verfasser) für die

⁴⁶ Vgl. Kronsteiner, Alpenlaw. Personennamen, S. 170 f.

etwaige Latinisierung oder Nicht-Latinisierung maßgeblich ist. Denkbar ist (zumindest gelegentlich) die Niederschrift einer von der betreffenden Person selbst ausgesprochenen, sozusagen vor dem Schreiber zu Protokoll gegebenen Selbstbezeichnung. Vielleicht handelt es sich auch um die Niederschrift der Bezeichnung durch eine Art *nomenclator*, einer dem Genannten nahestehenden Person? Sehr vereinzelt gibt es sogar explizite Hinweise auf derartige Vorgangsweisen.⁴⁷ Auch die beachtlichen Schreibvarianten für einen einzigen Namen innerhalb ein und desselben Dokuments könnten ebenfalls in diese Richtung interpretiert werden, etwa *Odolricus* neben *Wodolricus* und *Ulricus* oder *Odalric*, oder eben gar die Wahl zwischen *Iohannes* und *Iuan*. Bei solchen Verfahrensweisen ist es ohneweiters denkbar, daß die Zeugen einer Urkunde oder die Zinspflichtigen einer Herrschaft dem Schreiber ihren Namen je nach eigenem Gutdünken oder Sprachvermögen in latinisierter oder nicht latinisierter Form angegeben haben, und daß diese Nennungen so auch in die Schriftform eingegangen sein mochten oder wenigstens eine gewisse Spiegelung finden.⁴⁸ In diesem Fall hätte die für uns sichtbare kulturelle Distanz zwischen den Slawen und ihren Nachbarn ihre Ursache nicht allein bei den Schreibern der Urkunden und Urbare, sondern auch und vor allem in den Slawen selbst.

Zum Schluß sollen noch einige Beobachtungen zur Entwicklung des Systems der Zweinamigkeit angestellt werden. Betrachtet man Verwendung und Nichtverwendung von "Zweitnamen" mit Hinweis auf einen Ort quer durch alle Quellengattungen, so erscheinen zunächst die Slawen als jene, welche diese Entwicklung als letzte mitgemacht haben. Nun ist der "Zweitname" mit örtlichem Bezug insbesondere für den Adel charakteristisch, und eine slawische Komponente in der Oberschicht ist im Friaul nicht zu erkennen. Der unterschiedliche Entwicklungsgrad hat also auch hier soziale und nicht ethnische Gründe. Aber wenn diese Deutung auch überzeugend erscheinen mag, so greift sie möglicherweise doch zu kurz. Wir müssen das Nichtvorkommen und das Vorkommen der Zweinamigkeit etwas genauer betrachten.

Etwa drei Viertel aller Personenbezeichnungen von Männern in den angesprochenen Urbaren (und das heißt im wesentlichen: der männlichen Landbevölkerung) beschränkt sich auf das *nomen proprium*. Bei den Frauen ist das nur bei 40 Prozent der Fall.⁴⁹

Bei den slawischen Namen allein bestehen in denselben Urbaren 92 Prozent aller urbarialen Personennennungen aus dem bloßen *nomen proprium*; alle anderen (komplizierteren) Formen der Personsbezeichnung kommen nur sehr vereinzelt vor. Das soziale Gefälle ist also für diese Unterschiede wohl nicht allein verantwortlich. Diese Verhältnisse stimmen übrigens mit den alpenlawischen derselben Zeit gut überein. Bei den Namen deutscher Herkunft in den Einkünfteverzeichnissen sind die bloßen *nomina propria* wesentlich seltener: es handelt sich nur mehr um 65 Prozent. Verwandtschaftsangaben sind rar, dafür gibt es Angabe von gewissen "Titeln" und "Würden" (in 13 Prozent aller Fälle). Noch etwas häufiger als letztere sind "Zweitnamen" auf der Basis einer Ortsangabe. Bei jenen Namen, welche in lateinischer Sprachform auftreten (das sind zumeist Heiligen- oder sonst christliche, aber auch viele germanische Namen mit der Endung *-us*) kommt die bloße Angabe des *nomen proprium* nur mehr in 59 Prozent aller Fälle vor. Verwandtschaftsangaben sind wiederum rar, Würden und Hinweise auf eine Örtlichkeit wieder besser vertreten. Das sind Verhältnisse, die jenen bei den germanischen Namen sehr ähnlich sind, und diese Erkenntnis ist insofern

⁴⁷ Vgl. Kronsteiner, Alpenlaw. Personennamen, S. 74. Das dort angeführte Beispiel stammt allerdings aus dem Jahre 827.

⁴⁸ Es handelt sich im Prinzip um dieselbe grundsätzliche Problematik wie bei den subjektiv gefaßten Worten des Ausstellers in einer Carta: *Ego... tibi... vendo* usw.

⁴⁹ Während bei den Männern Bezeichnungen ganz ohne *nomen proprium* und solche mit einem Verwandtschaftshinweis die Ausnahme sind, machen diese bei den Frauen (zusammengenommen) mehr als weitere 40 Prozent aus. Letztere Beobachtung betrifft alle Sprachgruppen etwa gleichermaßen.

bedeutsam, als wir als die Träger vieler Heiligen- und sonst christlicher Namen wohl viele Romanen vermuten müssen, die ansonsten mit einem eigenen, charakteristischen Namengut kaum faßbar sind.

Stellen wir nun dieselben Beobachtungen wie vorher auch am Material der Spendenliste aus Cividale an (von 1191), so ergeben sich abermals bemerkenswerte Unterschiede. Der Anteil der ausschließlichen Angabe von *nomina propria* ist bei den Männern mit 92 Prozent wesentlich höher als in den Urbaren (dort 72 Prozent, quer durch alle Sprachgruppen gerechnet). Die übrigen Bezeichnungsweisen spielen demgegenüber fast keine Rolle. Die Frauen, welche in den Urbaren nur in 40 Prozent aller Fälle mit dem bloßen *nomen proprium* bezeichnet werden, werden in besagter Spendenliste aus Cividale sogar ausnahmslos (!), also in 100 Prozent der Fälle nur mit ihrem *nomen proprium* bezeichnet.

Insgesamt ist der erste Eindruck der, als wäre die Entwicklung von der Einnamigkeit zur Zweinamigkeit bei der Landbevölkerung vorausgeëilt, und im städtischen Milieu hätte sie sich erst später bemerkbar gemacht - eine Optik, die allen bekannten Erfahrungen widerspricht. Noch dazu fehlen in Cividale die slawischen Namen fast so gut wie ganz, aber nach den bereits mit den Urbaren gemachten Erfahrungen waren es doch gerade sie, welche innerhalb der Urbare sich in Richtung auf einen besonders hohen Grad der Einnamigkeit ausgewirkt haben.

Der eklatante Widerspruch kann allerdings auch auf andere Ursachen zurückgeführt werden: auf die unterschiedliche Quellengattung. In Urbaren kommt es auf die eindeutige Identifizierbarkeit der Einzelperson viel eher an als in einer Liste von Spendern, für welche Liste eine rechtliche oder finanzielle Funktion im strengen Sinn des Wortes, welche sich auf den einzelnen Spender ausgewirkt hätte, nicht zu erkennen ist. Infolgedessen wird man festhalten dürfen: Es gibt zwar gewisse Unterschiede in der Häufigkeit des Zweitnamengebrauchs für die Träger slawischer und deutscher Namen. Aber die Zugehörigkeit zu der einen oder anderen Sprachgruppe ist für den Zweitnamengebrauch nicht wirklich entscheidend: jedenfalls in dem vorgeführten Fall erweisen sich die näheren Umstände der Personenbezeichnung, mithin der Charakter der Quelle, als wesentlich wichtiger.

Es scheint ferner, daß auch besondere örtliche Verhältnisse sich mindestens in demselben Maße auswirken konnten. Innerhalb des Rotulus des Domkapitels von Aquileia stechen die Personennamen zu Marano hervor.⁵⁰ Sie sind in ungewöhnlich hohem Maße mit Zweitnamen versehen. Bloße *nomina propria* werden hier nur in 44 Prozent aller Fälle gebraucht, und auch die zusätzliche Angabe von Verwandtschaftsverhältnissen oder von Titeln und Würden ist ausgesprochen selten. Mehr als die Hälfte aller Personennennungen ist mit einem zweiten Namen-Element versehen. Nun handelt es sich hier wohl nicht zufällig um einen Hafenplatz an der Adria mit besonders dichten (wenn auch erst in späterer Zeit ausdrücklich belegten) Verbindungen zu Venedig, welches anerkanntermaßen ein "Pionier" in der Zweitnamengebung innerhalb Westeuropas gewesen ist.⁵¹ Das heißt: Die Topographie der Zweitnamens-Entwicklung ist durchaus kleinräumig. Abermals wird deutlich, daß konkrete Handlungszusammenhänge für Besonderheiten in der Anthroponymie wichtiger sein konnten als die Zugehörigkeit zu einer Sprach- oder Volksgruppe.

Und sofern die Zugehörigkeit des Namens zu einer Sprachgruppe immer noch von Bedeutung scheint (denn die ungleich stärkere Beschränkung auf die *nomina propria*

⁵⁰ Heute Marano Lagunare wenige Kilometer westlich von Aquileia.

⁵¹ Vgl. Mitterauer, Ahnen und Heilige, S. 374 und S. 476 n. 369, und besonders Gianfranco Folena, Gli antichi nomi di persona e la storia civile di Venezia, in: Atti dell' Istituto Veneto di Science, Lettere ed Arti 129 (1971), S. 445-484, Ndr. in: Ders., Culture e lingue nel Veneto medievale, Padova 1990 (Filologia veneta, Testi e studi, 1), S. 175-209).

bei den Slawen in den Urbaren ist durch die angeführten Gründe nicht zur Gänze erklärt), so ist es wohl weniger die Sprachgruppe *eo ipso*, die eine bestimmte Erscheinung bewirkt hat, sondern es steht möglicherweise auch das Unverständnis (oder das Desinteresse?) eines deutschen oder romanischen Schreibers dahinter, der mit den Verhältnissen der slawischen Welt nicht vertraut gewesen ist. Es könnte aber auch bedeuten, daß bei jenen Slawen, die sich nicht "angesehenere" christliche oder deutsche Namen zulegte, sozialer Aufstieg am seltensten war - und daher auch der Zusatz eines Titels bzw. Amtes bei Trägern slawischer Namen schon deshalb besonders selten war.

Übrigens scheint nicht einmal so sicher, daß - im Gegensatz zum Adel - das Fehlen von "Zweitnamen", insbesondere von solchen mit örtlichen Bezug, für die Unterschichten charakteristisch ist. Die meisten Namen von Angehörigen der Unterschicht kennen wir aus Urbaren, wo diese Personen jeweils gruppenweise einem bestimmten *officium* oder einem bestimmten *locus* zugeordnet sind. Dasselbe gilt für die Nennung von Hörigen in Urkunden: meist wird ein Gut verkauft, das von bestimmten genannten Personen bewirtschaftet wird. Wird nur ein Höriger oder eine Hörige als Person verschenkt, so ist zumindest implizit ausgesprochen, daß diese Person bis zum Übergabeakt *servus* oder *serva* des Tradenten gewesen ist.

In den Zeugenreihen der Urkunden werden Personen sozusagen kunterbunt hintereinander aufgezählt, sodaß sich zu den Einzelpersonen eine Lokalisierung oder eine andere Differenzierung empfohlen haben müßte. In den Einkünfteverzeichnissen hingegen werden die Einzelpersonen lokal "vorsortiert" und jeweils zu ihrem Wohnort oder allenfalls als Pertinenz ihres Herrn aufgeführt. Bei den lokal oder anderweitig zumeist nicht aufgegliederten Zeugenreihen ist demgegenüber viel eher eine explizite nähere Bezeichnung zu jeder einzelnen Person tunlich. Die Verspätung der vor allem in Urbaren aufscheinenden Slawen und, soweit feststellbar, auch der Romanen, hinsichtlich der Anwendung der zweiteiligen Namensystems könnte daher zumindest teilweise nur eine scheinbare sein.

Interessante Beobachtungen hierzu können in einem stark slawisch bestimmten Ambiente im Osten des Friaul gemacht werden. Ein gutes Dutzend von Notizen aus dem ausgehenden 12. Jahrhundert betreffen als Verkäufer, Bürgen und Zeugen immer wieder Angehörige einer recht kleinen Personengruppe, als Käufer stets dasselbe Kloster, und ganz offensichtlich auch regelmäßig denselben Ort (S. Floriano nahe Görz). Die gemeinsame Überlieferung und die gleichmäßige, wenn auch sehr einfache Diktion, lassen diese Texte und die in ihnen enthaltenen Namen damit in einem solchen Maß als vergleichbar erscheinen, wie es in einer Reihe von mehreren Urkunden aus etwa jener Zeit wohl nur ausnahmsweise der Fall sein kann.⁵²

Christlichen und deutschen Namen wird allerdings auch hier eher eine ergänzende Ortsangabe beigelegt als slawischen Namen. Als Aussteller bzw. als Urheber des jeweiligen Rechtsgeschäftes erscheinen jedoch auch eindeutig Träger slawischer Namen samt einer Zweitbezeichnung in Form einer Ortsangabe. Dieselben Personen erscheinen aber dann, wenn sie in einem anderen Dokument lediglich als Zeugen auftreten, regelmäßig nur mit dem *nomen proprium* allein. Wo also Ortsangaben als sozusagen zweite Namelemente zu slawischen *nomina propria* eine Rolle spielen, dort haben sie offenbar weniger den differenzierenden Zweck eines Zweitnamens als jenen der Einführung des Hörers bzw. Lesers in das örtliche Ambiente, in dem sich das Rechtsgeschäft abspielt und dem auch die (meisten) Bürgen und Zeugen angehören. Nach dieser ersten Angabe, welche den Verkäufer des Rechtsgeschäfts vielleicht nur scheinbar mit einem Zweitnamen bezeichnet, werden weitere Ortsangaben zu Personen nur mehr dann gemacht, wenn sie von der einführenden Angabe abweichen.

⁵² Diese Texte finden sich als eine Art Zusatz zum Einkünfteverzeichnis des Klosters S. Maria zu Aquileia (siehe oben).

Aber auch eine solche Deutung erklärt natürlich nicht alle Erscheinungen insgesamt. Es sei nochmals auf Marano verwiesen, wo offenbar infolge der engeren Beziehungen zu Venedig trotz örtlicher "Vorsortierung" der genannten Personen die Zweitnamen sehr stark vertreten sind.⁵³

Wenn nun am Schluß eine Zusammenfassung versucht werden soll, so läuft eine solche zwangsläufig Gefahr, erste Ergebnisse allzu plakativ herauszustellen und die Forschungsprobleme nicht in dem Maß sichtbar werden zu lassen, wie sie es verdienen. Nichtsdestoweniger dürfen einige Aussagen gewagt werden:

Erstens besteht ein gewisser Zusammenhang zwischen der Herkunft eines Namens und der ethnischen Zugehörigkeit seines Trägers. Das gilt in besonderem Maße für die Träger slawischer und romanischer Namen, während der Träger eines deutschen Namens nur allzuleicht auch ein Slawe oder ein Romane gewesen sein mochte.

Was zweitens die christlichen Namen und hier insbesondere die Heiligennamen angeht, so wurden diese von Slawen und Romanen insbesondere im 11. Jahrhundert in so außergewöhnlichem Maß angenommen, daß der im allgemeinen eher stetig fortschreitende Prozeß des Vordringens der Heiligennamen und der Namenkonzentration im Friaul während des 12. Jahrhunderts sogar rückläufig werden konnte. Eine gewisse Verwandtschaft der Semantik des Namenguts in der slawischen Unterschicht mit christlichen Tugenden mag diese außergewöhnliche Akzeptanz begünstigt haben. Auf jeden Fall liegt die Erklärung durch eine massive Slawenmission im Lauf des 11. Jahrhunderts nahe. Namen deutscher Herkunft haben sich bei den Slawen anscheinend nicht in demselben Maß bemerkbar gemacht.

Die selektive Latinisierung der Personennamen (mit fast völligem Ausschluß der slawischen Namen) ist als Zeichen kultureller Distanz zwischen Deutschen und Romanen einerseits sowie den Slawen andererseits zu werten. Diese Erscheinung muß nicht ausschließlich auf die (deutschen oder romanischen) Schreiber jener Texte zurückgeführt werden, in welchen uns die Namen überliefert sind.

Insbesondere im Zusammenhang mit dem Aufkommen der Zweitnamen ergibt sich der Eindruck, als ob zwischen den Slawen und ihren Nachbarn zwar anthroponymisch nennenswerte Unterschiede gegeben sind, daß diese Unterschiede aber viel mehr mit quellenimmanenten und mit sozioökonomischen Gründen zu tun haben als mit ethnischen oder sprachlichen.⁵⁴ Was infolge der quantitativen Betrachtung sich an überraschenden, ja paradoxen Ergebnissen dargeboten hat, läßt sich mehrfach durch Berücksichtigung des besonderen Charakters der herangezogenen Überlieferung in wohl befriedigender Weise erklären.

Und schließlich ist auf noch etwas hinzuweisen: Es hat sich im Lauf dieser Betrachtung mehrfach gezeigt, daß es zwischen der Anthroponymie der Slawen und ihrer Nachbarn im Friaul fließende Übergänge gibt: durch Entlehnungen, durch den Rückgriff auf gemeinsames Namengut, durch sprachliche Angleichung, durch den (nur allzuoft nicht näher bestimmbaren) Einfluß eines fremdstämmigen Schreibers oder durch das Wirken der im Prinzip universalen Kirche. Es wird erlaubt sein, die auf einen ganz anderen Bereich menschlicher Kultur gemünzte Beurteilung von Sergij Vilfan in seiner "Rechtsgeschichte der Slowenen" auch auf den Bereich der Personennamen

⁵³ Andererseits ist einzuräumen, daß in Marano mehr Personen unterschieden werden mußten als das anderwärts in einem Einkünfteverzeichnis der Fall zu sein pflegte. Aus diesem Grunde hätte eine Personenbezeichnung mit dem bloßen *nomen proprium* in geringerem Maße zufriedenstellen können als anderswo.

⁵⁴ Der Verfasser dieser Zeilen hat sich inzwischen auch in systematischer Weise mit der Rolle des Quellentyps befassen können: Namen und Personenbezeichnungen in differenten Textsorten (Referat auf dem Symposium "Nomen et Gens. Zur historischen Aussagekraft frühmittelalterlicher Personennamen" in Bad Homburg v. d. Höhe, 15. Dez. 1995. Erscheint im Rahmen der Beihefte zum Reallexikon für Germanische Altertumskunde).

anzuwenden: Nach Vilfan war es verfehlt zu glauben, man könne "irgendwo ein gewissermaßen altslawisches Recht [...] entdecken". Stattdessen hat es in der slowenischen (Rechts-)Geschichte gewiß "spezifische Einzelercheinungen" gegeben, "doch ebenso spezifisch und viel wesentlicher war die besondere Kombination von oft unspezifischen Einzelercheinungen."⁵⁵ Auch im Bereich der Anthroponymie handelt es sich wahrscheinlich weniger um die Begegnung dreier Kultruen, die unter allen Gesichtspunkten klar unterscheidbar sind, sondern um die Begegnung von drei Kulturen, von denen jede eine besondere Mischung von zum Teil identischen oder ähnlichen Elementen darstellt. So bietet auch die Anthroponymie im Friaul, speziell die der Slawen, keine Unikate, die man in Europa sonst nicht wiederfinden würde, aber die besonderen Rahmenbedingungen haben doch recht spezielle Erscheinungen zur Folge gehabt.

Die Akkulturation der Slawen im Friaul, soweit sie sich in der Anthroponymie bemerkbar macht, ist also jedenfalls in erster Linie eine religiös-kirchliche. Bildlich gesprochen, haben die Slawen nicht so sehr die Plattform der Deutschen oder der Romanen betreten, sondern die Slawen und ihre Nachbarn haben sich auf derselben gemeineuropäischen Plattform getroffen. Daß die Slawen dort in der schwächeren Position waren, zeigt sich daran, daß ein Übergang slawischen Namenguts auf Deutsche oder Romanen nirgendwo erkennbar ist.

POVZETEK

Slovanska osebna imena zahodno od Soče v visokem srednjem veku

V dosti večji meri kot danes je bila Furlanija v srednjem veku stična cona kultur. Ravno tej okoliščini se imamo zahvaliti za množico slovanskih imen iz tega prostora. Osnova pričujoče študije je 6500 omemb oseb iz vzhodne Furlanije, vse iz časa pred letom 1200 in delno še pozneje. Za primerjavo s koroškimi razmerami pride v poštev še dodatnih 3200 omemb. Med temi omembami je sicer danes znano število 300 slovanskih imen številčno skromno, vendar imajo nadpovprečno težo za študij problemov akulturacije in za oceno metodičnih problemov še bolj splošne narave. V posameznostih so predmet raziskave štiri problemska področja:

Prvič obstoji določena povezava med izvorom imena in etnično pripadnostjo njegovega nosilca. To v posebni meri velja za nosilce slovanskih in romanskih imen, medtem ko je povsem možno, da je bil nosilec nemškega imena lahko Slovan ali Roman.

Kar se drugič tiče krščanskih imen in med njimi predvsem imen svetnikov, so te Slovani in Romani zlasti v 11. stoletju sprejeli v tako izredno veliki meri, da je lahko prišlo v 12. stoletju celo do upada njihovega števila, v nasprotju z običajnim trendom počasnega prodiranja svetniških imen. Morda je to izredno sprejemljivost podpirala določena sorodnost semantike imenskega fonda v slovanskem spodnjem sloju s krščanskimi krepostmi. Na vsak način pa je na dlani razlaga, da je šlo za intenzivno slovansko misijoniranje v teku 11. stoletja. Imena nemškega izvora se pri Slovanih očitno niso uveljavljala v isti meri.

Tretjič je treba selektivno "latinizacijo" osebnih imen (s skoraj popolno izključitvijo slovanskih imen) vrednotiti kot znamenje kulturne distance med Nemci in Romani na eni strani ter Slovani na drugi strani. Ni nujno, da je treba vzrok za ta pojav iskati izključno v (nemških ali romanskih) piscih besedil, v katerih so imena izpričana.

In končno dobimo zlasti v zvezi s prvim pojavljanjem drugih imen vtis, da so med Slovani in njihovimi sosedi sicer obstajale antroponimno omembe vredne razlike, da pa so bile te razlike veliko bolj vezane na v virih pogojene in družbenoekonomske razloge

⁵⁵ Sergij Vilfan, *Rechtsgeschichte der Slowenen bis zum Jahre 1941*, Graz 1968 (*Grazer rechts- und staatswissenschaftliche Studien*, 21), S. 237.

kot pa na etnične ali jezikovne. Presenetljive, celo paradoksalne rezultate, do katerih smo prišli zaradi kvantitativnega gledanja, je večinoma mogoče precej zadovoljivo razložiti, če upoštevamo posebni značaj te tradicije.

DARJA MIHELČ

Etnična struktura prebivalstva ob Piranskem zalivu v luči imen ~1330, ~1890

O pomislekih ob objavi izsledkov raziskave

Ko sem dopolnila šest let, sta mi starša za rojstni dan podarila spominsko knjigo. Oče Bogo,¹ "ate", kot sva ga imenovali s sestro, mi je vanjo na prvo stran zapisal preproste, za to priložnost skovane verze (Slika 1.).

Draga šava,

*Kaj naj le napišem Tebi,
da bo imelo kak pomen? -
Ta imà bogastvo v sebi,
Kdor ji prideu in pošten!*

*v spominu
Tvoj ate*

Ljubljana, 4. marca 1456.

Slika 1. Zapis iz spominske knjige.

Šestletnemu otroku mi je **pridnost** pomenila, da ubogam in da vestno opravim to, kar mi naročijo. **Poštenosti** pa nisem razumela drugače, kot da ne smem lagati in da si ne smem prilaščati tujih stvari.

Pomen poštenosti v očetovem motu je kasneje, ko sem se posvetila zgodovini, dobil nove razsežnosti. Poklicni zgodovinar je namreč zavezan k vestnosti: tako glede citiranja drugih avtorjev, ki jih ev. povzema, kakor tudi k nepristranskemu podajanju zgodovinskih dejstev. To pomeni, da mora enakovredno upoštevati tudi tiste izvirne podatke, ki morda niso v prid njegovemu lastnemu mnenju o poteku dogodkov v preteklosti. V tem primeru je pomislek osebne narave in za vestnega zgodovinarja razmeroma lahko premostljiv.

Zgodovinar pa pri raziskavah občasno naleti na zgodovinske podatke, katerih obelodanjenje ne bi bilo dobro za Slovence in slovensko državo ali pa bi v javnosti - zgodovinska resnica gor ali dol - zbudilo negotovanje. Zgodovinski izsledek v teh primerih zadeva širšo skupnost. Zgodovinar je zato razpet med zgodovinarsko etiko in zvestobo

¹ Gre za očeta avtorice prispevka, zgodovinarja Boga Grafenauerja, katerega spominu je posvečen zbornik.

do skupnosti, v kateri živi.

"Občutljivi" zgodovinski podatki postavljajo zgodovinarja pred dilemo, iz katere vodijo tri poti. S stališča zgodovinske stroke je najbolj poštena objektivna objava odkritih (neugodnih) zgodovinskih dejstev. Dovolj korektna je tudi objava teh dejstev s preudarno izbranim izrazjem: to dejstvom ublaži ostrino, ki bi sicer v javnosti zbudjala odpor in ožigosala pisca, češ da mu primanjkuje patriotičnega duha, ker si drzne omenjati državi in javnosti nekoristna in nedopadljiva zgodovinska spoznanja. Tretja možnost je zamolčanje oz. odložitev objave takih podatkov za bolj ali manj nedoločen čas. Ta možnost je od omenjenih treh najmanj združljiva s tistim, kar moremo imenovati zgodovinarjeva etika.

Čemu ta uvod? Prispevek, ki ga nameravam predstaviti, se spogleduje z enim od vprašanj aktualne slovenske zunanje politike, namreč z odnosom naše države do Italije. Raziskave, na kateri temelji, sem se lotila iz znanstvene vedoželjnosti s predanostjo vestnega, objektivnega zgodovinarja, vendar v prepričanju, da bodo izsledki ugodnejši, kot so. Spoznanja raziskave niso razveseljujoča in imela sem resne pomisleke, ali je njihova javna predstavitev v tem trenutku primerna.

Vsakodnevni agresivni pritiski nestrokovne javnosti ob podpori uradne politike na zgodovinarje, da naj maličijo svoja trezna in korektno pridobljena spoznanja in jih spreminjajo v nedokazane, dopadljive bajke, ter blatenje tistih, ki se tem zahtevam ne uklonejo,² pa so v meni vzbudili nasprotno reakcijo in izzvali odločitev, da o svoji raziskavi javno spregovorim.³

K notranji zasnovi prispevka

Za boljšo preglednost prispevka najprej nekaj besed o njegovi vsebinski zasnovi. Uvodni del nudi nekaj osnovnih podatkov o stanju raziskav imen in priimkov na Slovenskem. Sledi kratka predstavitev Istre in historičnega porekla njenih etničnih in onomastičnih posebnosti. Nato je obrazložen pristop k raziskavi. Razmisleku o za raziskavo primernih virih iz srednjega in novega veka sledi opis obeh izbranih in raziskanih vzorcev za srednji vek in konec 19. stoletja. Po opredelitvi razlogov za poimenovanje ljudi so prikazani načini poimenovanja oseb v srednjem veku, modna moška in ženska imena ter poimenovanje Slovanov na Piranskem. Zadnji del prispevka slika stanje imen in priimkov ter jezikovno podobo piranskega območja pred dobrimi sto leti.

Stanje raziskav imen na Slovenskem⁴

S problematiko raziskovanja imen na Slovenskem se je doslej ukvarjalo že mnogo znanstvenikov, raziskovalcev in ljubiteljev imenoslovja.

Od že pokojnih avtorjev, ki so se ukvarjali z razčiščevanjem tovrstnih vprašanj, omenimo jezikoslovce **Franca Miklošiča**, **Frana Ramovša**, **Ivana Koštičala**, **Antona Breznika**, **Franceta Bezlaja**, jezikoslovca in narodopisca **Karla Štreklja**, jezikoslovca in literarnega zgodovinarja **Stanka Bunca**, dialektologa **Johanna Schleinigga**, zgado-

² Že pred smrtjo, še bolj pa po njej, je bil zaradi svojih pokončnih znanstvenih stališč tudi Bogo Grafenauer žrtev neosnovanih klevet in izbruhovalca v osebnih pismih in časopisju.

³ Prispevek, ki sledi, je dopolnjeno nastopno predavanje Darje Mihelič za redno profesuro iz 14. novembra 1995.

⁴ Za podrobnejše podatke o onomastičnih raziskavah, prim. A. Šivic-Dular, Uvodna beseda, v: J. Makovec, Korenine: Priimki na Murskem polju, 1660-1900, Murska Sobota 1987, 7-14; J. Keber, 29. Namenforschung in Slowenien, v: Namenforschung / Name Studies / Les noms propres, Ein internationales Handbuch zur Onomastik / An International Handbook of Onomastics / Manuel international d'onomastique, Berlin-New York 1995, 233-235; isti, Seznam pomembnejših virov in literature, v: Leksikon imen, Izvor imen na Slovenskem, Celje 1996, 71-76.

vinarja **Franca** in **Milka Kosa**, pravnega zgodovinarja **Rudolfa Andrejko**, umetnostnega zgodovinarja **Maksa Goričarja**, geografa **Frana Ilešiča**.

Priimke na ožjih geografskih območjih oz. posamezne priimke so proučevali jezikoslovca **Rajko Nahtigal** in **Karel Oštir**, germanist **Jakob Kelemina**, zgodovinarja **Josip Mravljak** in **Pavle Blaznik**, geograf in zgodovinar **Ivan Simonič**, klasični filolog **Ivan Dolenc**, teolog in pisatelj **Mihael Napotnik** ter koroški narodnjak in potopisec **Franc Mišič**.

Med sodobniki, ki raziskujejo imena in priimke na Slovenskem glede na besedotvorni, statistični, prostorski in naglasni vidik, sta vodilna člana Slovenske akademije znanosti in umetnosti, slavist **Franc Jakopin** in Slovenec, ki živi v Italiji, po stroki skladatelj, etnomuzikolog in slavist **Pavle Merkù**. Slednji s svojimi raziskavami osvetljuje onomastiko delov Primorske, h kateri moremo šteti tudi piransko območje.

Imenoslovja se lotevajo še slavistka **Alenka Šivic-Dular**, germanist in jezikoslovec **Dušan Čop**, slavist **Janez Keber**, jezikoslovca **Silvo Torkar** in **Maja Košmrlj**, slavist **Janez Mrdavšič**, novinar **Juš Makovec**, pisateljica **Zora Tavčar**, duhovnik **Bertrand Kotnik**, onstran meje pa jezikoslovec **Oto Kronsteiner** in duhovnik **Božo Zuanella**. Od zgodovinarjev se občasno lotevajo študija imen **Jože Mlinarič**, **Andrej Hozjan** in **Sašo Radovanovič**.

Izbrane priimke za piranski okoliš raziskuje s filološkega in genealoškega stališča jezikoslovec piranskega rodu, ki živi v Trstu, **Marino Bonifacio**.⁵

Pri Slovencih so se z imenoslovjem v večji meri ukvarjali jezikoslovci in slavisti kot zgodovinarji, ki pa posvečajo precej pozornosti historični topografiji, poimenovanju krajev v preteklosti.

Pri raziskavah poimenovanja ljudi je v ospredju zlasti razčlenjevanje priimkov, ki jih imamo Slovenci danes, iskanje smiselnega izvora oz. prvotne oblike teh priimkov ter njihovega razvoja do današnje oblike.

Predmet nekoliko ožje zasnovanih raziskav so sodobni priimki, ki se pojavljajo v nekaterih geografskih okoliših ali posamezni sodobni priimki.

Jezikovna tradicija Istre in piranskega območja

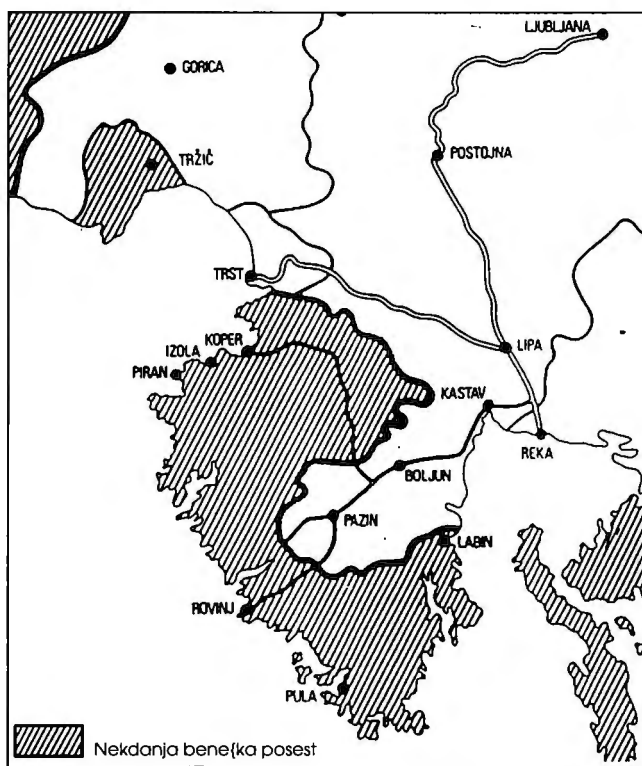
Istrski polotok je glede uveljavljenih jezikov in narečij zelo zapleten, saj so se v Istri v zgodovini mešala mnogotera ljudstva in njihovi vplivi. V veliki meri je to pogojevalo sodobno podobo Istre, ki je v etnološkem, kulturnem in jezikovnem pogledu tako samosvoja, da se njeni avtentični prebivalci štejejo v prvi vrsti za Istranc, šele nato za pripadnike hrvaške, italijanske ali slovenske etnične skupnosti.

V Istri so se od srednjega veka do konca 18. stoletja stikale različne etnične skupine: romansko-italijanska, hrvaško-slovenska, pridih nemške in tim istrovlaška (oz. istroromunska).

Romanska tradicija v Istri sega v političnem pogledu v 2. stoletje pred našim štetjem, ko so 178/7 v bitki pri legendarnem Nesakciju pri Pulju Rimljani porazili ilirske Histre. Romanski značaj se je zlasti močno ukoreninil v antičnih in zgodnjersrednjeveških mestih zahodne Istre. Ta so bila cerkvena in upravna središča, ki so obvladovala širšo okolico. Njihov romanski značaj se je ohranil tudi v času, ko so se mestne naselbine v procesu gospodarskega in družbenega razvoja prelevile v srednjeveška mesta, obrtna in trgovska središča, ki jih je gospodarski in družbeni ekskluzivizem ločil od fevdalnega zaledja. Romanskega značaja tudi niso ogrožale povezave z Benetkami.

⁵ M. Bonifacio, I cognomi di Pirano, Atti e memorie della Società istriana di archeologia e storia patria 88, Trieste 1988, 315-357; isti, Antichi casati di Pirano d'Istria: I Pagliario dalle origini ai giorni nostri, Trieste 1990.

Pletle so se od 10. stoletja dalje najprej v obliki prijateljskih in gospodarskih pogodb, ki jim je od druge polovice 13. stoletja dalje sledilo priznanje beneške nadoblasti. Zajela je približno tri četrtine istrskega polotoka, namreč - z izjemo Trsta - njegov zahodni in južni del (Slika 2.). Oblast Serenissime na tem delu Istre se je ohranila do druge polovice devetdesetih let 18. stoletja.

Slika 2. Politična razdelitev istrskega polotoka (po: Kronika 37/1989, 55)

Slovanska jezikovna tradicija v Istri je iz konca 6. in začetka 7. stoletja, ko so v Istro iz dveh smeri - s severa in vzhoda - začeli prodirati Slovani (predniki Slovencev in Hrvatov). Do frankovske osvojitve Istre v drugi polovici 8. stoletja (788) so Slovani poselili le severni del polotoka. Poslej pa so se širili v okviru frankovske kolonizacije v nenaseljenih območjih in prodirali tudi v mestno zaledje. O začetkih tega procesa bemo v obsežni listini o *placitum*-u v Rižani na Koprskem iz 804.⁶

Nemška tradicija v Istri je predvsem politične narave, njeni sledovi v jeziku, imenih in kulturi pa so zanemarljivi. Sredi 10. stoletja (952) je Oton I. v sklopu organizacije obrambe meje proti Madžarom Istro ločil od Italškega kraljestva in jo skupaj s Furlanijo pridružil nemški državi. Na samostojnejši razvoj Istre je vplivalo imenovanje oglejskega patriarha za deželnega kneza v Furlaniji v drugi polovici 11. stoletja (1077). Glavna tekmeča za posest v Istri zunaj mestnih naselbin, ki so kot male, relativno avtonomne državnice obvladovale vsaka svoj del zaledja, sta bila oglejski patriarh in istrski mejni grof. Boj za zaokrožitev dinastičnih teritorijev mogočnih fevdalnih rodbin, ki je potekal

⁶ F. Kos, Gradivo za zgodovino Slovencev v srednjem veku 2, Ljubljana 1906, št. 23; A. Petranović - A. Margetić, Il Placito del Risano, Collana degli atti, Centro di ricerche storiche - Rovigno 14/1983-1984, 55-75; ista, isto, Koper med Rimom in Benetkami, Capodistria tra Roma e Venezia, Prispvki k zgodovini Kopra, Contributi per la storia di Capodistria, Ljubljana 1989, 81-86; R. Bratož, Rižanski zbor, prav tam, 86-88.

od druge polovice 11. stoletja, in habsburško-beneška vojna v drugem desetletju 16. stoletja sta pripeljala do tega, da je približno četrtna istrskega polotoka na severovzhodu ostala v rokah Habsburžanov. Taka politična razdelitev se je obdržala do propada Beneške republike konec 18. stoletja (prim. Slika 2.).

Istrovlaška (imenovana tudi istroromunska) tradicija se kronološko največkrat umešča v 16. stoletje, pri čemer naj bi bila doselitev Vlahov posledica turške nevarnosti, novejši pisci pa jo umeščajo v razdobje od 13. do 17. stoletja.⁷

Piransko območje, ki je predmet obravnave, moremo uvrstiti v prostor **romanske in slovanske** tradicije. Beneško nadoblast je Piran sprejel 1283, trajala pa je dobrega pol tisočletja, do 1797.

Pristop k raziskavi

Zaradi velikega obsega izvirnega gradiva, ki ga v okviru priložnostne raziskave ni mogoče v celoti raziskati, se je bilo potrebno pri gradivu preudarno količinsko omejiti. Tako možnost je nudila primerjava dveh, prostorsko in časovno ozkih, z imeni bogato dokumentiranih vzorcev za piransko območje, ki ju ločuje velika časovna oddaljenost. Vzorca sta dovolj številčna, da sta statistično relevantna in da omogočata primerjave.

Ustrezno bazo podatkov za srednji in novi vek do poznega 18. stoletja nudijo notarske in vicedominske knjige, kamor sta notar in vicedomin dnevno beležila po več poslovnih dogovorov različnih drobnih pogodbenikov: od zadolžnic, pobotnic, zapisov o nepremičninah, prek dogovorov o vstopu v službo, o družabništvih, do ženitnih dogovorov, oporok, pravn. Posamezna notarska knjiga zajema nekaj let in ima več deset listov, navadno s po nekaj vpisi kratkih **konceptov** dogovorov na vsaki strani, vicedominska pa običajno zajema le eno leto, praviloma ima sto do nekaj sto listov večjega formata, na vsaki strani pa je navadno tudi več vpisov - tokrat **povzetkov** - pogodb. Vodenje tovrstnih knjig je bilo razširjeno v italijanskih mestih in uveljavljeno tudi na območju istrskih mest, ki so jih obvladovale Benetke.

Če pri drugem vzorcu za kasnejši čas ne želimo vztrajati pri analizi istovrstnih izvirnikov, nudijo za prikaz manj oddaljene preteklosti ustrezne "množične" podatke knjige krstov, porok, mrliške knjige, kjer so se slejkoprej z imenom in priimkom pojavili vsi člani skupnosti prebivalcev nekega območja. V severozahodnih istrskih mestih so se take matične knjige vodile od 15. stoletja do "včeraj".

Gradivo piranskega mestnega arhiva je za raziskavo zelo primerno: vsebuje bogato zbirko notarskih in vicedominskih knjig, piranski župnijski arhiv pa se ponaša z imenitno zbirko matičnih knjig z večstoletno tradicijo,⁸ ustreznih za analizo imen kasnejšega časa.

Izbor srednjeveškega in novoveškega vzorca

Iz objavljenih virov⁹ in izvirnikov (listine in vicedominske knjige) piranskega arhiva pred sredo 14. stoletja je razvidno, da je številčnost drobnih, vsakodnevnih zapisov v različnih letih nekoliko nihala. Za vzorec sem izmed bogato dokumentiranih let izbrala

⁷ J. Miličević, Postoje li Istrorumunji?, *Annales 6, Series historia et sociologia 2*, Koper 1995, 99-106.

⁸ Prim. Vodnik po arhivih Slovenije, Ljubljana 1965, 213-217; Skupnost arhivov Slovenije, Vodniki II, Ljubljana 1972, 407-410.

⁹ Prim. zlasti C. de Franceschi, *Chartularium Piranense, Raccolta dei documenti medievali di Pirano I, (1062-1300)*, *Atti e memorie della Società istriana di archeologia e storia patria 36*, Parenzo 1924; isti, isto II, (1301-1350), prav tam 43, Pola-Parenzo 1931-1932, 19-96; prav tam 44, Pola-Parenzo 1932-1933, 271-320; prav tam 45, Pola-Parenzo 1933-1934, 255-320; prav tam 46, Pola 1934, 107-192; prav tam 47, Pola-Parenzo 1935-1937, 123-230; prav tam 50, Pola-Parenzo 1938-1940, 171-200.

zaporedno petletno razdobje od 1330 do 1334.

V vzorčnem fondu listin in imbreviatur v vicedominskih knjigah (ob pritegnitvi vseh razpoložljivih objav) v omenjenem času nastopa med 1320 in 1330 živečih oseb (od tega štiri petine moških in petina žensk).

Število prebivalcev piranskega območja v tem času nam ni znano. Prvi podatek o njem je šele iz 1579 v vizitacijskem poročilu **Agostina Valiera**, ki omenja oceno, da na Piranskem živi 3000-3500 duš.¹⁰ Ta podatek pa ne omogoča sklepanja na število piranskega prebivalstva v prvi polovici 14. stoletja, pred izbruhom "črne smrti".

Število zajetih oseb iz vzorčne baze podatkov je nedvomno dovolj veliko, da omogoča verodostojno sklepanje. Izvirni zapisi prostorsko ne pokrivajo le Pirana, saj je med celoto notiranih moških oseb kar dobra tretjina priložnostnih obiskovalcev ali doseljencev v prvem ali drugem kolenu. Več kot polovica od teh oseb je iz drugih istrskih krajev, ostali pa so prišleki iz Benetk in njihove *Terraferme*, pa tudi iz severovzhodnega zaledja ter tu in tam iz Dalmacije.

Drugi, časovno od nas manj odmaknjeni vzorec je povzet po poročnih formularjih piranskega kapiteljskega arhiva izpred dobrih sto let, iz štiriletnega razdobja od 1889 do 1892.

Ker je bila poroka v Istri pred sto leti pretežno katoliško-cerkvena zadeva, so v pregledanih poročnih formularjih zbrani podatki o veliki večini ljudi, ki so se v omenjenem razdobju poročili v piranskem okolišu. V formularjih pa niso zajeti tisti pari, ki so se poročili civilno ali po lastnih šegah v okviru svojih verskih skupnosti (npr. Židje).

Za omenjena štiri leta je ohranjenih 322 poročnih formularjev. Zapisi v različnih vlogah omenjajo vsaj 923 živih moških (ženin, ženinov oče, nevestin oče, priči in njuna očeta, duhovna oseba, ki izvaja obred) in vsaj 646 živih žensk (nevesta, nevestina mati, ženinova mati). Na Piranskem je konec 1890 živel 12 326 prebivalcev,¹¹ tako da vzorec zajema 13% tamkajšnjih prebivalcev. Za vpogled v prakso poimenovanja je tudi ta vzorec statistično zadovoljiv.

Smisel poimenovanja ljudi

Pred podrobnim ogledom imen in dopolnil k imenom ljudi, ki jih omenjajo piranski zapisi, si privoščimo razmislek, čemu si ljudje sploh nadevamo imena.

Poimenovanje v prvi vrsti zasleduje praktičen cilj: ime naj bi služilo označitvi osebe, ki ga nosi. Fond osebnih imen pa ni dovolj bogat, da bi prav vsak član skupnosti dobil svoje posebno ime. Nekatera imena so tudi bolj priljubljena in jih starši raje izberejo za svoje potomce. Otroci so pogosto imenovani po prednikih.

V času, ko priimki še niso bili splošno v rabi, je bilo za nedvoumno opredelitev potrebno osebe, ki so nosile splošno razširjena osebna imena (npr. *Iohannes, Petrus, Marcus*), označiti še z njihovim poklicem, sorodstvenim ali krajevnim poreklom, dodatnim vzdevkom ali kombinacijo le-teh.

Poimenovanje oblikovno ni bilo nujno povsem konstantno, ampak je ravnalo po smislu. Poslovnež iz Firenc je lahko označen kot prišlek *de Florença* ali pa z atributom *Toscanus*. Oseba iz Čedadada je ob imenu nosila podatek, da je iz *Foro Iulio* ali iz *Civitas Austrie*. Vzdevek "Mali" je lahko izražen kot *Parvus* ali *Piçolus*.

Verjetno smemo sklepati, da so bile osebe, ki jih označujejo zapisi z manj pridevki ali celo samo z osebnim imenom, v javnosti bolj znane kot tiste, ki jih zapis opredeljuje s poklicem, sorodstveno lestvico in krajevnim poreklom. Drugačna je slika pri slovesnejših izvirnih zapisih, kjer so navedbe običajno podrobnejše.

¹⁰ Prim. A. Lavrič, Vizitacijsko poročilo Agostina Valiera o koprski škofiji iz leta 1579 / Istriac visitatio apostolica 1579, Visitatio Iustinopolitana Augustini Valerii, Ljubljana 1986, 19, 21.

¹¹ Prim. Special-Orts-Repertorium des Österreichisch-Illyrischen Küstenlandes, Wien 1894, 95-98.

Poklici, ki dopolnjujejo osebno ime, niso povsod enaki, ampak so različni tako v različnih razdobjih kot v različnih okoljih. Najbolj razširjeni poklici so za dopolnilo osebnega imena najmanj uporabni.

Osebe pogosto označuje sorodstvena zveza s članom njihove družine. Smiselno je, da je ta član zunaj domačega (hišnega) okolja dobro poznan. Bližnja sorodstvena zveza tu ni najpomembnejša, možne so tudi označitve oseb po dedih, stricah ali celo po družabnikih in delodajalcih.

Kdo je v družini najbolj znana oseba? Gotovo ljudje, ki opravljajo ugledne javne službe ter v poslovnem svetu uveljavljeni ljudje. Nosilci javnih služb in poslovneži pa so prvenstveno - moški. Osebe - sorodniki, po katerih se nekdo imenuje, so zato v veliki meri moški. Tu ne gre v tolikšni meri za patriarhalnost tedanje družbe, kot za naravo oz. delitev dela, ki ga v srednjem veku opravljata moški in ženska. Ženski je bilo mesto v hiši pri domačinskih opravilih in vzgoji otrok, tisti, ki se je kazal v javnosti pri poslih in v družbi in je bil zato okolici bolj znan, pa je - on. Dekleta so zato največkrat poimenovana po očetu, poročene žene in vdove po možu. Tudi nedorasli sinovi so označeni po očetu. To je pravilo, ki pa dopušča tudi izjeme.

Praksa poimenovanja romanskega in slovanskega prebivalstva v srednjeveškem Piranu

Naslov tega poglavja naj ne zavede: predestiniranje razlik v načinu poimenovanja romanskega in slovanskega prebivalstva ni na mestu. Ne smemo namreč vnaprej izključiti možnosti enakega načina poimenovanja za obe etnični skupini. Nasilno iskanje razlik oz. dveh tipov poimenovanja za pripadnike različnih etničnih skupnosti v srednjem veku bi pomenilo prenos sodobnega miselnega klišeja, ko se vsak od nas identificira s to ali ono etnično skupino, v preteklost. Pri srednjeveškem poimenovanju namreč ni šlo za to, da bi nekdo ob opredelitvi za Latinca ali Slovana izražal svojo privrženost etnični ali jezikovni skupini. Poimenovanja, tudi z etničnimi oznakami, so namreč imela predvsem praktični cilj: nedvoumno označitev osebe, o kateri je bil govor.

Imena v izbranem vzorcu - izvornikih in objavljenih tekstih za piransko mestno območje od 1330 do 1334, so v marsičem klasična.

Pisni jezik področja pod beneškim vplivom - tudi Pirana - je bila sprva popreproštena latinščina. V Piranu jo je v notarskih listinah od 80-ih let 16. stoletja zamenjal beneški dialekt italijanščine (torej ne knjižna italijanščina, katere osnova je toskanski dialekt). Vštric s spremembo jezika se je - neodvisno od nje - spreminjala tudi pisava od gotizirane karolinške minuskule do humanistične pisave, ki se je uveljavila v zadnjih desetletjih 15. stoletja.

Na jezik in pisavo zapisov je odločilno vplival zapisovalec - notar ali vicedomin. On je bil tisti, ki je od strank in prič dogovorov zahteval podatke o imenih in vzdevkih (poklicu, imenu sorodnikov, izvoru) in jih zapisal v zaporedju in na način, ki ga je bil vajen. Poimenovanje, ki so ga ljudje uporabljali med seboj, je v zapisih prilagojeno jeziku in praksi zapisovalca. Moška osebna imena so redno latinizirana (kasneje italijanizirana) in imajo pogosto končnico *-us* ali *-o*. Pri zapisih enega in istega notarja z ustaljeno prakso ne zasledimo različnega načina poimenovanja Romanov in Slovanov. Posredniška vloga zapisovalca tudi onemogoča sklepanje o intimnem pojmovanju lastne identitete oseb, ki jih omenjajo zapisi.

Opredelitev osebe je po tedanji notarski praksi - tudi v Piranu - zagotavljalo v prvi vrsti osebno ime, podrobneje pa vzdevki pred in za njim.

V srednjeveškem Piranu so bila nekatera imena bolj "modna" kot druga. Pregledani zapisi za razdobje od 1330 do 1334 omenjajo več kot 230 osnovnih oblik **moških imen**. Daleč najbolj razširjeno osebno ime je bilo *Iohannes*, ki je s slovanskima inačicama

Iuanus in *Ianis* in skupaj z deminutivi označevalo kar 11% moških oseb. Po priljubljenosti so sledila imena *Dominicus* ali *Mengolinus* (imeni sta istoznačni) in *Petrus*: tako se je imenovalo po 6% moških, sledil je *Nicolaus* (to ime je nosilo 5% moških), nato pa *Martinus*, *Georgius* oz. *Iuri(us)*, *Andreas*, *Almericus* in *Marcus* (tako se je imenovalo po 3% moških). Po 2% moških Pirančanov se je imenovalo *Matheus* (oz. *Mathia*), *Iacobus*, *Henricus*, in *Odorlicus*.

Zapisi omenjajo prek 120 osnovnih oblik ženskih imen. Pri ženskah je bil izbor razširjenih imen ožji: 16% deklet in žena je imelo ime *Maria*, 4% *Catharina*, po 3% *Aldigarda*, *Ricarda* in *Henglerada*, po 2% pa *Bona* (oz. *Boneta*) in *Margarita*.

V srednjeveškem Piranu je bila uveljavljen običaj poimenovanja po starih starših. Neredko sta po dva brata svoja sinova imenovala z dedovim imenom (včasih v pomanjševalni obliki ali drugi različici imena), tako da sta večkrat imela bratranca isto ime. Verjetno je razlog temu običaju velika smrtnost ljudi v otroški dobi ter želja, da bi se dedovo ime v rodu ohranilo. Dekletca so dobila imena po babicah.

Pogostnost nekaterih osebnih imen (zlasti med sorodniki) ni koristila nedvoumni označitvi oseb. Pirančani so zato v vsakdanji praksi uporabljali različice imen: potomec (ali malček) je dobil ime v pomanjševalni obliki npr. *Albertus* - *Albertinus*, *Andreas* - *Andriollus*, *Bernardus* - *Bernardinus*, *Iohannes* - *Iohanninus*, *Iustus*, *Çustus* - *Iustinus*, *Çustinus*, *Çustolinus*, *Lapus* - *Lapucius*, *Marinus* - *Marinellus*, *Nicolaus* - *Nicoletus*, *Petrus* - *Petrucius*, *Petrucolus*, *Thomas* - *Thomaxinus*, *Ugo* - *Ugolinus*, od slovanskih imen *Ianco* - *Çancius*, *Ianis* - *Ianinus*, *Çaninus*, *Iuri* - *Iurcho*, od ženskih *Bona* - *Boneta*, *Clara* - *Clariça*, *Flos* - *Florita*, slovansko žensko ime *Sorcha* pa je v pregledanih zapisih omenjeno le v pomanjševalni obliki.

Pojavljala so se tudi povečevalna imena (npr. *Adalgherius* - *Gheronus*, *Albertus* - *Bertonus*, *Dardius* - *Dardonus*, *Petrus* - *Peronus*), pa tudi okrajšana imena (*Adalgherius* - *Gherius*, *Albertus* - *Bertus*, *Bonifacius* - *Facius*, *Leçarius* - *Çarius*, *Mengossius* - *Gossius*, *Raynerius* - *Nerius*).

Nekatera imena so se uporabljala v precej spremenjenih inačicah (*Albertus* - *Bertucius*, *Albinus* - *Peluncius*, *Dominicus* - *Mengolinus*, *Henricus* - *Riçius*, *Riçotus*, *Bertaldus* - *Talducius*).

Pred osebnim imenom so stale oznake družbenega položaja *ser*, *dominus*, *domina* ter vzdevek, ki pritičeta obrtnikom, veččakom in duhovnim osebam: *magister* in *presbyter*. V vseh teh poklicih daleč prednjačijo predstavniki v tem času na Piranskem večinske, romanske etnične skupine.

Za osebnim imenom stoji pogosto poklic oz. dejavnost, ki jo oseba opravlja. V mestu so bili to običajno obrtniki, trgovci, krčmarji in gostiščarji, poklici povezani z morjem in poljedelsko-živinorejskim zaledjem, neredko poklic hlapec, pogosto tudi mestni uradniški poklici.

Številčno prevladujoče člane romanske etnične skupine srečujemo v vseh teh poklicih. Slovani se pojavljajo predvsem v poljedelsko-živinorejskih poklicih, nekajkrat med solinarji (tu gre zlasti za doseljence iz Dalmacije). Izjemni so primeri, da srečamo notarja slovanskega porekla (*Sclauollinus notarius*, *Sclauonus notarius*).¹²

Osebno ime največkrat dopolnjuje ime bližnjega moškega sorodnika, nedorasle moške sirote pa so včasih poimenovane po materah - vdovah, ki so se uveljavile v poslu. Neovdovele ženske pogosto nastopajo v dogovorih skupaj z možmi, ki zlasti za poslovanje z nepremičninami potrebujejo njihovo soglasje.

¹² Omembi sta iz zgodnejšega časa, prim. Piranski arhiv, notarska knjiga I, folium 37; D. Mihelič, Najstarejša piranska notarska knjiga (1281-1287/89) / Il più vecchio libro notarile di Pirano (1281-1287/89), SAZU, Viri za zgodovino Slovencev 7, Ljubljana, 1984, št. 383; Piranski arhiv, notarska knjiga 2, folia 2a, 32, 40 verso; D. Mihelič, Piranska notarska knjiga (1284-1288) / Quaderno notarile di Pirano (1284-1288), SAZU, Viri za zgodovino Slovencev 9, Ljubljana 1986, št. 13, 375, 508.

Pokojnega sorodnika označujeta besedi *condam* ali *olim* pred imenom. Njegovo ime je običajno v genetivu ali (redkeje) v ablativu s predlogom *de*: npr. *Daniel filius **condam** Almerici muratoris*; *domina Aldigarda uxor **olim** ser Lapi Peroni de Florença*; *Mengolinus de Manfredo*.

Kadar omenjajo priseljenca ali tujega poslovneža, ki ga okolica že pozna, ga zapisi opredeljujejo po kraju ali pokrajini njegovega porekla v ablativu s predlogom *de*, npr. *Iacobus Furlanus de Utino*, *Guillelmus de França*. Neredko dodajajo tudi navedbo o kraju njegovega trenutnega bivanja ali o ev. meščanskem stanu, npr. *Dominicus de Tergeste*, *habitor* ali *civis Pirani*.

Priseljenci od drugod pa ob prihodu v Piran še niso bili splošno znani. Nekateri od njih so se v Piranu ustalili in se poročili. Okolica jih je sprva neredko poimenovala po v domačem okolju bolj znanih zakonskih družicah (npr. *Paulus molinarius*, *maritus Čuliane*, *Paulus de S. Iohanne*, *vir Iuliane*, *habitor in Strugnano*, *civis Pirani*).¹³ Da je poimenovanje dejansko predvsem praktične narave in zato ni nespremenljivo, dokazujejo (sicer redki) primeri, ko je bil mož - novinec v mestu - sprva poimenovan po svoji ženi. Ko se je uveljavil, se je praksa zasukala in je bila - povsem naravno in logično - žena preimenovana po možu.

Kaj pa uporaba priimkov in vzdevkov? - Mnogi poslovneži imajo v obravnavanem času že prave **priimke**, kot so današnji. Za postanek nekaterih ni podatkov. Ko jih prvič zasledimo, so že ustaljeni. Nekateri priimki se uveljavljajo prav v zadnjih desetletjih 13. in v prvih 14. stoletja, osnova zanje pa je večkrat očetovo ime (npr. *Iohannes filius domini Cursii* je kasneje skrajšano imenovan *Iohannes Cursius*, *Petrus filius Salonis* kasneje nastopa kot *Petrus Salonus*).

V primerih, ko je oče že imel priimek, je sin najprej označen z očetom s polnim imenom in priimkom, potem pa očetovo osebno ime izgine in sin ohrani le očetov priimek (npr. *Iohannes **condam** Bernardi Columbani* je poenostavljeno imenovan *Iohannes Columbanus*). Take omembe pa niso uporabljane dosledno. Sin, ki je npr. danes označen z očetovim priimkom, se jutri lahko pojavi v zapisu opredeljen s polnim očetovim imenom in priimkom.

V zapisih srečujemo tudi **vzdevke**, ki so se uveljavili v smislu priimkov. Včasih jih uvaja izraz *qui dicitur* ali *dictus*, redkeje *qui vocatur*, kar pa niso prevladujoče formulacije (npr. *Dominicus **dictus** Çorcello*, *Iuri*, *qui dicitur Sclauogna*, *Petrus de Medelino*, *qui vocatur Petrus de Pola*). Ti vzdevki se redkeje nanašajo na značajске ali fizične lastnosti (*Bonus*, *Barboglus*, *Parvus*), na pokrajinsko oz. krajevno (*Furlanus*, *Insulanus*, *Emoniensis*), na jezikovno ali etnično (*Sclauonus*, *Teutonicus*) ter na versko (*Iudeus*) poreklo.

Poimenovanje Slovanov

Kako moremo iz množice polatinjenih imen v latinsko pisanih zapisih izluščiti Slovane? - Spoznamo jih po osebnih imenih ali po oznakah etnične pripadnosti, ki označuje njih ali njihove starše. Njihova imena so bila notarski praksi očitno precej tuja, saj so tipična slovanska imena pogosto zapisana do nespoznavnosti popačeno, kar nedvomno kaže, da je bil slovanski jezik v tedanjem Piranu malo razširjen.

Kot slovanska osebna imena je mogoče šteti obliki *Ianis* in *Iuanus* namesto romanske oblike *Iohannes*, obliko *Mathia* namesto *Matheus*, *Iuri*, *Iurius*, *Iurcho*, *Orius*, *Urchus* namesto *Georgius*, ter *Ianco*, *Mirigoy*, *Milanus*, *Sinigoy*, *Symilianus*, *Stancho*. Številnih imen notar ni znal prenesti na papir. Ime *Sclobanus*, ki mu je notar dodal še vzdevek *Sclauus*, je popačen slovenski Slovan-us. Nedvomno slovansko žensko ime je

¹³ Piranski arhiv, vicedominska knjiga 4, folium 36; Piranski arhiv, vicedominska knjiga 2a, folium 78.

Sclauigna. Vzdevek ob osebnem imenu, ki ga je imel že omenjeni *Iuri, qui dicitur Sclauegna*, označuje Slovana, enako vzdevek pri osebi *Petrus Dugo*, kar je hrvaški Dolgi Peter. Slovana slutimo tudi za imenom *Thomas nominatus Pecharec*, pa tudi za imeni *Paulus Nedeli* in *Nicolaus Chertacho*.

V smislu dopolnila k imenu se večkrat pojavlja tudi oznaka jezikovne oz. etnične, pokrajinske, verske **pripadnosti**: *Sclavus, Sclavonus, Carentanesius, Groatinus, Iudeus* in celo *Teutonicus* (prvi štirje pridevki označujejo Slovane). Člani teh skupin so v piranskem okolju očitno tako zelo redki, da ima oznaka pripadnosti skupini vlogo priimka, ki naj bi nedvoumno opredelil osebo. Priimka *Latinus* seveda v tej zvezi ne zasledimo, ker je bila to prevladujoča jezikovna skupina.

Na kolikšen delež Slovanov na Piranskem moremo sklepati iz zbranih imen, ki jih omenjajo zapisi od 1330 do 1334? Vzorec je dovolj velik, da omogoča okvirno kvantifikacijo slovanskega življa, ki pa velja za obravnavani prostor in razdobje. Iz imen in vzdevkov moremo sklepati na slovansko poreklo pri največ 11% oseb, ki jih omenjajo zapisi.

Dopustna je sicer domneva, da je bil delež Slovanov še nekoliko višji, ob postavki, da so bili Slovani razširjeni predvsem med manj premožnimi sloji, ki niso sodelovali v poslovnem življenju. Tedanje mestno gospodarstvo pa med mestnim prebivalstvom nedvomno ni zmoglo vzdrževati neomejeno velikega deleža revežev.

Stanje imen in priimkov na Piranskem pred sto leti¹⁴

Ob bok analizi virov iz piranskega srednjega veka postavimo zdaj stanje imen in priimkov na piranskem območju (Slika 3.) pred dobrimi sto leti, kot ga kažejo poročni formularji piranskega kapiteljskega arhiva.

Slika 3. Piransko komunalno območje okrog 1900.

Poročni formularji od 1889 do 1892 so po cerkvenih običajih zapisani v latinščini,

¹⁴ Prim. D. Mihelič, F. Mihelič, J. Pocaajt, Piran, Mesto in Ljudje pred sto leti / Pirano, La città e i suoi abitanti cent'anni fa, Knjižnica Annales 12, Koper 1996.

čepprav je tedaj na Piranskem v javni rabi prevladovala italijanščina, kar je razvidno deloma iz formularjev, deloma iz drugih zapisov.

Formularji navajajo okrog 120 različnih osnovnih oblik **moških** osebnih imen, katerih število se je od srednjega veka skrčilo. 12 od njih je bilo tako razširjenih, da jih je nosilo kar dve tretjini (66%) vseh omenjenih moških Pirančanov. Daleč najobičajnejše ime v Piranu je bilo Janez (*Ioannes, Giovanni*); delež tega imena med moškimi je znašal kar 13%; sledila so imena *Antonius* (10%), *Petrus* (7%), *Franciscus* (6%), *Iosephus* oz. *Giuseppe* in *Dominicus* (po 5%), *Georgius* oz. *Giorgio, Nicolaus, Bartholomaeus* (po 4%), *Andreas, Iacobus* oz. *Giacomo* ter *Mathaeus* (po 3%). Na spisku najpriljubljenejših (12) moških imen pred sto leti manjkajo od modnih (13) srednjeveških imen *Almericus, Henricus, Marcus, Martinus* in zadnji na srednjeveški lestvici, *Odoricus*.

Formularji beležijo blizu 90 enostavnih in različnih **ženskih** osebnih imen, torej spet manj kot v srednjem veku. Med vsemi imeni jih 12 zavzema skoraj tri četrtinski (73%) delež. Med petino in četrtno Pirančank je imelo glavno ali drugo ime *Maria* (23%), po priljubljenosti pa so Mariji sledila imena *Catharina* (9%), *Antonia, Ioanna* oz. *Giovanna, Anna* in *Lucia* (po 6%), *Francisca* (4%), *Elisabetha, Dominica, Helena* (po 3%), *Agnes* in *Margaritha* (po 2%). Od (7) najbolj modnih ženskih imen v srednjem veku sta se Marija in Katarina obdržali na prvih mestih tudi v obdobju pred sto leti, pač pa so iz seznama razširjenih ženskih imen izpadla imena *Aldigarda, Ricarda, Henglerada* in *Bona*.

Poročni formularji omenjajo med 510 in 520 nedvomno različnih **priimkov**, ki pa niso bili enakomerno razširjeni. Zanimivo je, da so med njimi redki priimki, ki so bili izpeljani iz poklicne dejavnosti, npr. obrti, iz osebnih značilnosti ali iz krajevnega porekla. Na Piranskem je bila praksa prehajanja poklica ali dejavnosti, telesnih ali značajskih lastnosti ter krajevnega izvora v priimek redkejša kot v severovzhodnem slovensko-nemškem zaledju.

Četrtna (24%) v zapisih omenjenih oseb je nosila le 13 priimkov. Najbolj razširjen je bil priimek *Fonda*, sledili so priimki *Petronio, Fragiaco, Ruzzier, Pitacco, Tamaro, Benedetti, Predonzan, Giraldi, Bonifacio, Fornasaro, Parenzan, Viezzoli*. Pogosti so bili tudi priimki *Ravalico, Vidali, Corsi, Spadaro, Radivo, Castro, Pettener, Trani*. Po razširjenosti so sledili priimki *Bartole, Contento, Dapretto, Davanzo, Apollonio, Pagliaro, Benvenuti, Rosso, Zangrando, Vatta, Brazzafolli, Bullo, Zerjav, Giurco, Lugnan* in *Maraspin*. Vrsta teh priimkov je stara in jih zasledimo že v srednjem veku.

Oglejmo si le nekatere od njih! Priimek *Fonda* je nosila priča v zapisu iz 1230, ki omenja oddajo velike količine olja odjemalcu iz Caorla.¹⁵

Priimek *Petronio* se je včasih pojavljal v inačicah *Petrogna, Petrogne*. Omemba tega priimka je že iz 1247, ko je *Dominicus Petrogna* prisostvoval podelitvi fevda dvema Pirančanoma s strani mestnega podestata.¹⁶

Osebno ime mojstra *Bonifacija* se je v smislu vzdevka uporabljalo že v osemdesetih letih 13. stoletja.¹⁷

Oseba z imenom ali priimkom *Ravalico* je nastopila 1286 kot priča v zadolžnici.¹⁸

Priimek *Vidali* izhaja iz srednjeveškega *Vitalis*, ki se omenja 1271.¹⁹

Priimek *Corsi* izhaja iz osebnega imena *Cursius*, ki smo ga omenili že pri srednjeveškem vzorcu. Poslovnež s tem imenom se je v Piranu pojavil 1325, po poreklu pa je

¹⁵ Prim. C. de Franceschi, kot v op. 9, Parenzo 1924, št. 76.

¹⁶ Prim. C. de Franceschi, kot v op. 9, Parenzo 1924, št. 83.

¹⁷ Prim. ustreznega mesta v D. Mihelič, kot v op. 12.

¹⁸ Prim. D. Mihelič, kot v op. 12, Ljubljana 1984, št. 1058.

¹⁹ Prim. C. de Franceschi, kot v op. 9, Parenzo 1924, št. 135.

bil iz Firenc.²⁰

Priimek *Castro* naj bi izhajal iz oblike *Carsto*, ki se omenja v nastarejši ohranjeni listini piranskega arhiva iz 1173.²¹

Priimek *Pettener* v obliki *Petenarius* zasledimo 1268.²²

Trani se je pisal *Nicolaus*, ki je bil 1416 eden od štirih piranskih sodnikov.²³

Priimek *Dapretto* ima osnovo v *Preti*, *Preto*, to ime je nosila priča pri oporoki 1282.²⁴

Priimek *Apollonio* je bil zelo razširjen v 14. stoletju, omenja se v zvezi s pravdo nekaterih Pirančanov z občino 1238.²⁵

Viotus Pagliaro je 1284 kupoval žito in drugo blago na kredit. Pogosto je plačeval z oljem.²⁶

Priimek *Rosso* izhaja iz latinskega *Rubeus*. V osemdesetih letih 13. stoletja je v Piranu deloval poslovnež *Marcus Rubeus*.²⁷

Srednjeveška oblika priimka *Brazzafolli* je *Briçafolle* ali *Briçafollis*. Tisij pokojnega *Birça folle* se omenja 1281.²⁸

Tudi priimek *Lugnan* je zelo star: v osemdesetih letih 13. stoletja (pa tudi še kasneje) je v Piranu prodajal velike količine žita *Martinus Lugnanus* iz Caorla.²⁹

Etnična struktura piranskega prebivalstva pred sto leti v luči priimkov in štetij

Med priimki, ki jih omenjajo poročni formularji, srečamo številne stare piranske priimke, ki so po izvoru romanski. Ti priimki skupaj s tipičnimi italijanskimi prevladujejo nad slovanskimi in nemškimi. Na slovanski izvor moremo sklepati pri približno dveh petinah priimkov.

To je podoba, ko vsak priimek upoštevamo le po enkrat in zanemarimo njegovo razširjenost. Če pritegnemo v oceno tudi različno razširjenost priimkov, se tehtnica še močneje prevesi v korist romansko-italijanskih priimkov.

Ugotavljanje etničnega sestava prebivalstva iz priimkov zahteva veliko previdnost. Možno je namreč, da tudi nekdo z romansko-italijanskim priimkom pripada slovenski ali hrvaški etnični skupini (obratno je manj verjetno).

Zgornjejša od priimkov je glede jezikovne prakse Pirančanov pred sto leti rubrika poročnih formularjev s podpisni prič. Medtem ko je duhovnik vpisoval v formularje podatke o mladoporočencih v latinščini, so se priče podpisovale z običajnimi, vsakdanjimi oblikami imen in poklicev. Tu povsem prevladujejo italijanske inačice imen.

Jezikovna struktura piranskega območja, kot jo odsevajo poročni formularji, je bila pred sto leti v pretežni meri romansko-italijanska. Piran je jezikovno (in kulturno) dedoval tradicijo romanske antike in jo ohranjal prek beneškega vpliva in beneškega dialekta še globoko v čas po propadu *Serenissime* (1797).

Sliko, ki jo dajejo poročni formularji, moremo preveriti tudi po podatkih avstrijskega

²⁰ Prim. Piranski arhiv, vicedominska knjiga 1, folium 13-14 verso; C. de Franceschi, kot v op. 9, Pola-Parenzo 1932-1933, št. 46.

²¹ Prim. C. de Franceschi, kot v op. 9, Parenzo 1924, št. 3.

²² Prim. C. de Franceschi, kot v op. 9, Parenzo 1924, št. 125.

²³ Prim. M. Pahor - J. Šumrada, Statut piranskega komuna od 13. do 17. stoletja, SAZU, Viri za zgodovino Slovencev 10, Ljubljana 1987, 21.

²⁴ Prim. D. Mihelič, kot v op. 12, Ljubljana 1984, št. 193.

²⁵ Prim. C. de Franceschi, kot v op. 9, Parenzo 1924, št. 81.

²⁶ Prim. ustreznega mesta v D. Mihelič, kot v op. 12, Ljubljana 1984.

²⁷ Prim. ustreznega mesta v D. Mihelič, kot v op. 12, Ljubljana 1984.

²⁸ Prim. D. Mihelič, kot v op. 12, Ljubljana 1984, št. 14.

²⁹ Prim. D. Mihelič, kot v op. 12, Ljubljana 1984, št. 1 in dalje; ista, Neagrarno gospodarstvo Pirana od 1282 do 1340 / La produzione non rurale di Pirano dal 1280 al 1340, SAZU, Dela 27, Ljubljana 1985, 120/121.

štetja prebivalstva iz konca 1890,³⁰ ki je beležilo tudi pogovorni jezik prebivalstva. Piransko območje je merilo 79,71 km². Tam je ob štetju živel 12 326 oseb. Pogovorni jezik je navedlo 12 085 oseb. 10 418 (86%) se jih je prijavilo za govoreče italijansko, 1546 (13%) za slovensko, 118 (1%) za nemško in le tri za "srbsko-hrvaško".

Glede pogovornega jezika je opaziti razliko med ožjo mestno naselbino in okolico. V ožjem mestu je živel 7224 oseb, v okolici pa 5102 osebi. Podatke o jezikovni pripadnosti je navedlo 7157 prebivalcev mesta in 4928 okoličanov.

Podoba pogovornega jezika v mestu je bila naslednja: 7130 oseb (praktično 100%) je v vsakdanji praksi uporabljalo italijanščino, 9 oseb slovenščino, 15 nemščino in 3 "srbsko-hrvaški" jezik.

Okolica je bila bolj slovenska, čeprav slovenski jezik tudi tam ni bil v rabi niti pri tretjini prebivalcev. Od okoličanov je 3288 (67%) ljudi v pogovoru uporabljalo italijanščino, 1537 (31%) slovenščino, 103 (2%) nemščino in nihče "srbsko-hrvaškega" jezika.

Nedvomno drži, da je bila jezikovna podoba piranskega območja pred sto leti izrazito romansko-italijanska, korenite spremembe v njej pa so nastopile v zadnjem stoletju, še bolj pa v zadnjega pol stoletja.

ZUSAMMENFASSUNG

Etnische Struktur der Bevölkerung an der Bucht von Pirano im Lichte der Namen ~ 1330, ~1890

Der Beitrag präsentiert zuerst einige Grunddaten zum Stand der Namen- und Familiennamenforschung in Slowenien. Anschließend folgt eine kurze, vereinfachte Darstellung von Istrien und der Herkunft seiner ethnischen und onomastischen Besonderheiten. Darauf folgt die Erörterung der Forschungsmethode und die Präsentation der zwei gewählten und erforschten Muster für das Mittelalter und das Ende des 19. Jahrhunderts. Nach der Auflistung der Gründe für die Bezeichnung von Menschen sind die Bezeichnungsarten im Mittelalter, modische Männer- und Frauennamen und die Bezeichnung der Slawen dargelegt. Der letzte Teil des Beitrags gibt im Vergleich zum Mittelalter den Namen, Familiennamen- und ethnischen Zustand im Gebiet von Piran vor einem vollen Jahrhundert wieder.

Eine geeignete Datenunterlage für das Mittelalter und die Neuzeit bis zum späten 18. Jahrhundert bieten die Notar- und Vizedominusbücher, in die vom Notar und Vizedominus täglich mehrere geschäftliche Vereinbarungen verschiedener kleiner Vertragspartner eingetragen wurden. Für die weniger weit zurückliegenden Zeiten liegen entsprechende "massenweise" Daten in Tauf-, Heirats- und Sterbebüchern vor.

Aus den Quellen des Archivs von Piran/Pirano vor der Mitte des 14. Jahrhunderts wurde ein fünfjähriger Abschnitt von 1330 bis 1334 als Musterfundus gewählt. Darin werden in der besagten Zeit zwischen 1320 und 1330 lebende Personen erwähnt.

Das zweite, zeitlich weniger weit zurückliegende Muster, stammt aus den Heiratsformularen des Kapitelarchivs von Piran/Pirano aus der Zeit vor ungefähr hundert Jahren, zwischen den Jahren 1889 und 1892. In den Niederschriften werden in verschiedenen Rollen wenigstens 923 lebende Männer und wenigstens 646 lebende Frauen erwähnt. In Piran/Pirano und Umgebung lebten Ende 1890 12 326 Einwohner, so daß im Muster 13 % der damaligen Einwohnerschaft erfaßt sind.

Die in Originalen und veröffentlichten Texten für das Stadtgebiet von Piran/Pirano von 1330 bis 1334 vorkommenden Namen sind in mehrerer Hinsicht klassisch. Die Schriftsprache des Gebietes unter venezianischem Einfluß - auch in Piran/Pirano - war ein vereinfachtes Latein. Die männlichen Personennamen sind in der Regel latinisiert

³⁰ Prim. op. 11.

(bzw. später italianisiert). Bei Niederschriften ein und desselben Notars mit konstanter Praxis kommen keine verschiedenen Arten der Bezeichnung von Romanen und Slawen vor. Die Vermittlungsrolle des Schreibers ermöglicht auch keinerlei Schlußfolgerungen über die intime Auffassung der Eigenidentität der in Niederschriften erwähnten Personen.

Personen wurden nach der damaligen Notarpraxis in erster Linie durch den Personennamen und näher durch vor- und nachgestellte Beinamen gekennzeichnet.

Die analysierten Niederschriften erwähnen mehr als 230 Grundformen der männlichen Personennamen. Der bei weitem beliebteste Name war *Iohannes*, mit dem mitsamt der slawischen Varianten *Iuanus* und *Ianis* nicht weniger als 11% der männlichen Personen gekennzeichnet wurden. Auf der Beliebtheitskala folgten die Namen *Dominicus* bzw. *Mengolinus* und *Petrus*, *Nicolaus*, dann *Martinus*, *Georgius* (bzw. *Iuri/us/*), *Andreas*, *Almericus* und *Marcus*, *Matheus* (bzw. *Mathia*), *Iacobus*, *Henricus* und *Odorlicus*.

Die Quellen erwähnen mehr als 120 verschiedene Frauennamen. Bei den Frauen war die Auswahl der häufigen Namen enger. 16% der Mädchen und Frauen hießen Maria, sehr verbreitet waren auch die Namen *Catharina*, *Aldigarda*, *Ricarda* und *Henglerada*, *Bona* (bzw. *Boneta*) und *Margarita*.

In der Alltagspraxis wurden stets Namensvarianten verwendet: der Nachkomme wurde mit einem Deminutivum bezeichnet, z. B. *Albertus* - *Albertinus*, *Andreas* - *Andriollus*, *Iohannes* - *Iohanninus*, *Lapus* - *Lapucius*, *Marinus* - *Marinellus*, *Nicolaus* - *Nicoletus*, *Petrus* - *Petrucius*, *Petruculus*, *Ugo* - *Ugolinus*, von den slawischen Namen *Ianco* - *Çancius*, *Ianis* - *Ianinus*, *Çaninus*, *Iuri* - *Iurcho*, von Frauennamen *Bona* - *Boneta*, *Clara* - *Clariça* und der slawische Frauename *Sora* - *Sorcha*.

Es kamen auch vergrößernde Namen vor (z. B. *Adalgherius* - *Gheronus*, *Albertus* - *Bertonus*, *Dardius* - *Dardonus*), aber auch verkürzte Namen (*Adalgherius* - *Gherius*, *Albertus* - *Bertus*, *Bonifacius* - *Facius*, *Leçarius* - *Çarius*, *Mengossius* - *Gossius*, *Raynerius* - *Nerius*).

Einige Namen waren in stark abgewandelter Form gebräuchlich (*Albertus* - *Bertucius*, *Dominicus* - *Mengolinus*, *Henricus* - *Riçius*, *Riçotus*, *Bertaldus* - *Talducus*).

Vor dem Personennamen wurden die Attribute der Gesellschaftsstellung gesetzt: *ser*, *dominus*, *domina* und die Handwerkern, Kundigen und geistlichen Personen zukommenden *magister* und *presbyter*.

Dem Personennamen nachgestellt wurde oft der Beruf bzw. die von der Person ausgeübte Tätigkeit. In der Stadt handelte es sich meist um Handwerker, Kaufleute, Gastwirte, um an das Meer oder an das die Landwirtschaft und Viehzucht treibende Hinterland gebundene Berufe, nicht selten um Stadtbeamte oder sogar Knechte.

Eine Person wurde meist mit dem nächsten männlichen Verwandten gekennzeichnet.

Wenn ein Zugewanderter oder fremder Geschäftsmann erwähnt wird, ist er in den Niederschriften mit dem Ort bzw. der Landschaft seiner Herkunft gekennzeichnet.

Viele Geschäftsleute haben in der behandelten Zeit schon richtige Familiennamen, wie sie heute üblich sind. Für die Herkunft von einigen darunter gibt es keine Angaben, bei der ersten Erwähnung sind sie schon Gang und Gäbe. Einige Familiennamen kommen in den letzten Jahrzehnten des 13. und den ersten des 14. Jahrhunderts auf, ihre Grundlage ist meist der Name des Vaters.

In Niederschriften kommen auch Beinamen vor, die im Sinne von Familiennamen verwendet wurden. Diese Beinamen betreffen sehr selten Charakter- oder Körpereigenschaften (*Bonus*, *Barboglus*, *Parvus*), die regionale bzw. örtliche (*Furlanus*, *Insulanus*, *Emoniensis*), sprachliche bzw. ethnische (*Sclauonus*, *Teutonicus*) oder religiöse (*Iudeus*) Herkunft.

Man kann die Slawen nach den Taufnamen erkennen oder nach der Bezeichnung mit

der ethnischen Zugehörigkeit, die sie und ihre Eltern kennzeichnet. Ihre Namen waren der Notarpraxis offensichtlich ziemlich fremd, denn typisch slawische Namen sind oft bis zur Unkenntlichkeit verballhornt niedergeschrieben worden, woraus man schließen kann, daß die slawische Sprache damals in Piran/Pirano wenig verbreitet war.

Als slawische Personennamen können die Formen *Ianis* und *Iuanus* anstelle der romanischen Form *Iohannes*, die Form *Mathia* anstelle von *Matheus*, *Iuri*, *Iurius*, *Iurcho*, *Orius*, *Urchus* anstelle von *Georgius* und *Ianco*, *Mirigoy*, *Milanus*, *Sinigoy*, *Symilianus*, *Stancho* angesehen werden. Die slawischen Namensergänzungen sind *Sclavus*, *Sclavonus*, *Carentanensius*, *Groatinus*.

Das Muster ist groß genug, um eine grobe Quantifizierung der slawischen Einwohnerschaft zu ermöglichen, allerdings nur für den behandelten Raum (das Gebiet von Piran/Pirano) und Zeitraum (1330-1334). Aus Namen und Familiennamen kann maximal bei 11% der in Niederschriften erwähnten Personen auf eine slawische Herkunft geschlossen werden. Der Anteil der Slawen könnte zwar etwas höher angesetzt werden unter der Voraussetzung, daß die Slawen vornehmlich unter weniger begüterten Schichten zahlreicher waren, die am Geschäftsleben nicht teilnahmen.

Vergleichend zur Analyse der mittelalterlichen Quellen für Piran/Pirano stellt der Beitrag noch die Lage vor gut hundert Jahren, wie sie die Heiratsformulare des Kapitelarchivs von Piran/Pirano abspiegeln, dar.

Die Heiratsformulare für die Jahre von 1889 bis 1892 sind gemäß kirchlichem Brauch lateinisch, auch wenn damals in Piran/Pirano in der Öffentlichkeit das Italienische vorherrschte.

In den Formularen kommen rund 120 verschiedene männliche Personennamen vor, von denen 12 so verbreitet waren, daß sich nicht weniger als 66% der erwähnten männlichen Einwohner von Piran/Pirano so nannten. Der mit Abstand häufigste Name war *Iohannes* (mit der italienischen Variante *Giovanni*) - so hießen 13% der Männer. Es folgten die Namen *Antonius*, *Petrus*, *Franciscus*, *Iosephus* bzw. *Giuseppe* und *Dominicus*, *Georgius* bzw. *Giorgio*, *Nicolaus* und *Bartholomaeus*, *Andreas*, *Iacobus* bzw. *Giacomo* und *Mathaeus*.

In den Formularen kommen ungefähr 90 einfache Varianten von Frauennamen vor, davon haben 12 einen Anteil von 73 %. Beinahe ein Viertel (23%) der Frauen von Piran/Pirano führte als ersten oder zweiten Namen den Namen *Maria*, auf der Beliebtheitsskala folgten *Catharina*, *Antonia*, *Ioanna* bzw. *Giovanna*, *Anna* und *Lucia*, *Francisca*, *Elisabetha*, *Dominica* und *Helena*, *Agnes* und *Margaritha*.

In Heirats Formularen kommen zwischen 510 und 520 eindeutig unterschiedliche Familiennamen vor, die natürlich nicht alle gleich verbreitet waren. Interessanterweise fehlen aus einer Berufstätigkeit, aus der örtlichen Herkunft und aus einer Körpereigenschaft abgeleitete Familiennamen fast völlig. In Piran/Pirano war es offensichtlich nicht gebräuchlich, daß Berufstätigkeiten zum Familiennamen wurden, wie das im slowenisch-deutschen nordöstlichen Hinterland oft der Fall gewesen ist.

Ein Viertel (24 %) der in Niederschriften vorkommenden Personen trug nur 13 Familiennamen. Am meisten verbreitet war der Familienname *Fonda*, es folgten die Familiennamen *Petronio*, *Fragiacomo*, *Ruzzier*, *Pitacco*, *Tamaro*, *Benedetti*, *Predonzan*, *Giraldi*, *Bonifacio*, *Fornasaro*, *Parenzan*, *Viezzoli*. Häufig waren auch die Familiennamen *Ravalico*, *Vidali*, *Corsi*, *Spadaro*, *Radivo*, *Castro*, *Pettener*, *Trani*.

Eine ganze Reihe von ihnen ist alt und kam schon im Mittelalter vor. Von ungefähr 520 Familiennamen dürfen höchstens zwei Fünftel als slawisch (also slowenisch und kroatisch) bezeichnet werden, die übrigen sind altromanisch oder italienisch. Die slawischen Familiennamen sind aber auch weniger verbreitet als die altromanischen und italienischen.

Schlußfolgerungen vom Familiennamen auf die Volkszugehörigkeit sind zwar nicht

ganz verlässlich, doch darf angenommen werden, daß der Anteil der Slawen im Gebiet von Piran/Pirano seit dem Mittelalter nur wenig angestiegen ist. Das bestätigen auch die Angaben der Österreichischen Zählungen aus 1890. Nur 13% der Bevölkerung in Piran/Pirano und seiner Umgebung meldete die slowenische Umgangssprache an, 86% die italienische und 1% die deutsche.

Zu tiefgreifenden Änderungen der ethnischen Struktur dieses Gebietes kam es allerdings erst in den letzten hundert Jahren.

FERDO GESTRIN

Slovani in Senigallia v 15. stoletju

Senigallia je mesto s skoraj dvainpoltisočletno tradicijo. S prihodom Galcev v Padsko nižino in del srednje Italije so se ob reki Misa naselili pripadniki plemena Senonov. S širjenjem svoje oblasti so Rimljani kmalu po bitki pri Sentinu leta 295 ustanovili ob ustju reke prvo kolonijo ob Jadranskem morju. Poimenovali so jo Sena Gallica, iz česar izhaja po raznih različicah današnje ime Senigallia. Kolonija je bila dolgo časa eno najpomembnejših političnih in vojaških središč južno od Riminija. Po propadu rimskega imperija in prihodu Langobardov je bila Senigallia pod bizantinsko upravo s sedežem v Ravenni in je tvorila skupaj z Riminijem, Pesarom, Fanom in Ancono t. i. Pentapolis. S prevlado Frankov v Italiji si je Pentapolis v času Karla Velikega pridobil papež.¹

Zgodnje- in visokosrednjeveška Senigallia je zavoljo pomanjkanja virov slabo preučena. V 13. stoletju, v času zmage komunalne ureditve je bila Senigallia dvakrat večja od antične Sene in bila obdana s pravokotnim obzidjem ter s pristaniščem v ustju reke Mise. Po vzcvetu komunalnega razvoja je mesto v zadnji četrtini 13. stoletja doživljalo krizo in velik populacijski upad, kar je bilo baje posledica zamočvirjenja solin, malarije ter vojnih uničevanj (1264 napad Saracenov, 1278 naval in pogrom Gvida da Montefeltra). Hkrati je upadla tudi oblast papeža v Pentapolisu in na njegovem ozemlju se je utrjevala moč posameznih fevdalnih gospodov. Od začetka 14. stoletja dalje naj bi imela Senigallia kot propadlo mesto ("centro decaduto") samo 250 ognjišč. V njej so se leta 1306 utrdili gospodje Malatesta, ki so postali tudi signori Fana in Pesara, a proti koncu stoletja tudi Brescie in Bergama.²

Ko je po črni smrti (1348) izbruhnila nova populacijska katastrofa, je Rim poskušal urediti svojo posest in utrditi oblast v Markah. S to nalogo je papež tja poslal kardinala Egidija Albornoza. S spretno politično akcijo, obenem pa tudi s trdo roko je kardinal res obnovil na vsem območju papeževo avtoriteto, našel prave odnose s tamkajšnjimi signori pa tudi večjimi mestnimi komunami ter organiziral papeško upravo z guvernerjem na čelu, ki je stoloval v Macerati (*Constitutiones Aegidianae*, 1354). Skoraj celo stoletje, tja do srede 15. stoletja, se je egidijski sistem s sožitjem signorij in mestnih samouprav ohranjal.³

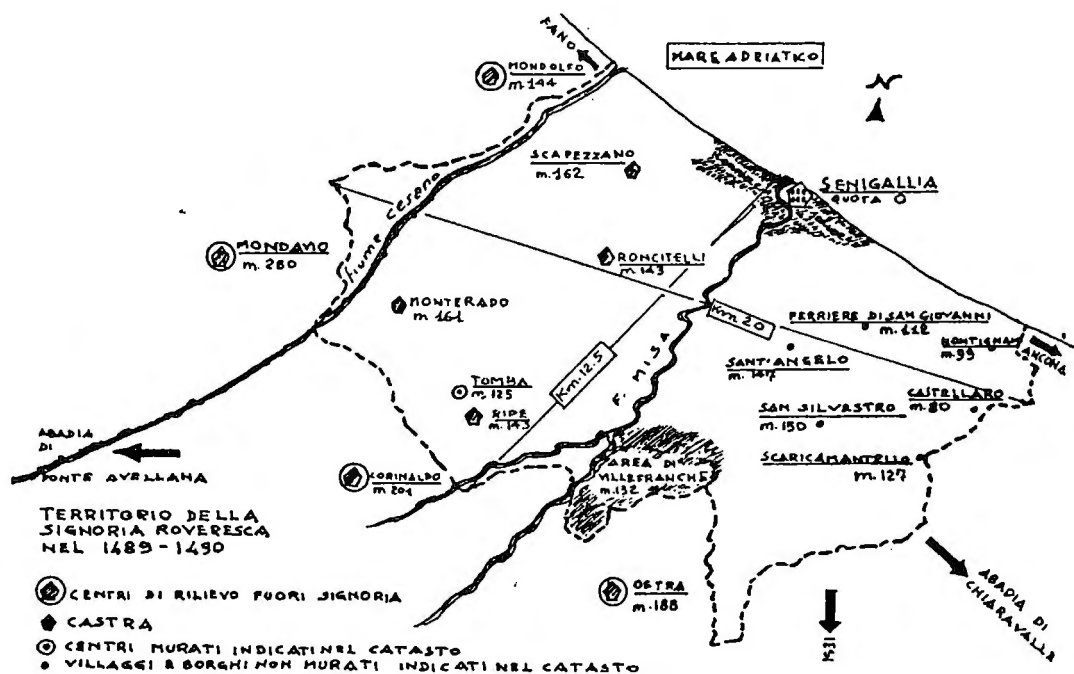
S signori Varano v Camerinu, Malatesta v mestih Fano, Pesaro in Senigallia, Montefeltre v Urbinu, Simoneti v Jesiju (do leta 1406, od leta 1433 dalje Francesco Sforza) in drugimi je obnovil papeške vikariatske fevdne odnose. Navedeni vikariati in še nekateri drugi (npr. Rimini, Cesena, Forli in Ferrara) so bili podeljeni doživljenjsko, vendar so sčasoma postajali dedni. Toda papež je tudi tedaj vsako nasledstvo posebej potrdil s svečano listino (papeško bulo), signori pa so papežu letno plačevali določeno vsoto

¹ A. Polverari, *Una Bulgaria nella Pentapoli, Longobardi, Bulgari e Sclavini a Senigallia*, Senigallia 1969; N. Alfieri, *La Pentapoli bizantina d'Italia*, v *Corsi di cultura sull'arte ravennate e bizantina*, Ravenna 1973, str. 14 sl.; A. Polverari, *Regesti Senigalliesi (sec. VII-XII)*, Senigallia 1974; R. Paci, *Sedimentazioni storiche nel paesaggio agrario*, v *Nelle Marche Centrali I*, Urbania 1979, str. 101 sl.; S. Anselmi, *Il picchio e il gallo: un profilo di storia marchigiana*, v *Il picchio e il gallo. Temi e materiali per una storia delle Marche*, Jesi 1992, str. 21 sl.; R. Paci, *Senigallia*, v *Il picchio o.c.*, str. 65-68.

² V. Beloch, *Bevölkerungsgeschichte Italiens II*, Berlin 1940, str. 78 sl.; E. Moretti, *La popolazione del comprensorio, 1656-1971*, v *Nelle Marche Centrali I*, Urbania 1979, str. 273; A. Polverari, *Le pievi nel Senigalliese*, prav tam, str. 429.

³ *Constitutiones Marchiae Anconitanae, Venetiis 1540*, II: *Civitates et terrae subiectae*, str. 23; A. Polverari, *Senigallia nel Trecento*, Senigallia 1965, str. 33 sl.; S. Anselmi, *Il picchio o.c.*, str. 25; *Storia Picena 27*, 1959: letnik posvečen kardinalu E. Albornozu.

denarja kot neke vrste znak fevdne podrejenosti signorije papežu. Tako je npr. papež Nikolaj V. leta 1450 potrdil Sigismundu Malatestu vikariat v Senigalliji proti letnemu fevdnemu plačilu sto dukatov. Mestne komune je Albornoz razporedil po velikosti in pomenu v hierarhične kategorije. Senigallia je bila glede na omenjeno majhno število ognjišč vključena v skupino najmanjših mest (civitates, terrae). Ancona, kot eno izmed večjih mest v Markah, pa je imela status polodvisne mestne republike z avtonomijo (še leta 1532 je bila povsem podrejena papeški oblasti). Po Albornozu se je papeška oblast v Markah povečala, vendar so tamkajšnje signorie in mestne komune še vedno živele po svojem pravu in statutih; zlasti signori so priznavali predvsem lastno moč in moč zvez, v katere so vstopali.⁴

Okoli srede 15. stoletja je po politični zvezi papeža z neapeljskim kraljem nastopilo krizno obdobje signorij v Markah, s tem pa resnična krepitev papeževе oblasti. Prvi je bil na udaru Francesco Sforza, ki je kapituliral pred papežem že 1447. leta in zapustil Jesi. Njemu je sledil Sigismund Malatesta, ki je izgubil vikariat v Senigalliji leta 1462/63, nato pa ga je papež do leta 1474 izrinil še iz Pesara in Fana, ki je postal posebna papeška enklava. Malateste so ohranili samo Rimini, ki pa je leta 1503 s prodajo postal beneški. V vmesnih letih 1463-1474 je Senigallia nihala med signorijo in mestno avtonomijo. Papež Pij II. je namreč v tem obdobju podelil vikariat Senigallio nečaku Antoniju Piccolominiju. Mesto se je temu uprlo in se podredilo papeški cerkveni jurisdikciji. Leta 1474 je papež Sikst IV. (+1484) podelil nečaku Giovanniju Della Rovere vikarit Senigallijo s kašteli in vikariatom Mondovio za letno fevdno plačilo 100 dukatov. Novi signori so bili mnogo bolj odvisni od papeža kakor prejšnji. Poslej so Della Rovere, ki so v Urbino nasledili Montefeltre (Giovannijev sin Francesco Maria I. leta 1508), počasi izpodrivali Malateste in si ustvarjali veliko, od papeža polodvisno signorijo, ki je obsegala Urbino, Senigallio, Pesaro, Urbanio, Gubbio, Montefeltre, Cagli, Pergolo in še več drugih območij. Leta 1504 je propadel tudi poskus Cesarja Borgie

⁴ Glej op. 3; G. Benadduci, Della signoria di Francesco Sforza nella Marca, Tolentino 1892; B. G. Zenobi, Distrettuazione e forme del potere nei secoli XIV-XVIII, v Nelle Marche Centrali o. c., str. 229 sl.

(Duca Valentino), ki je v prvih letih 16. stoletja poskušal zagospodariti v Markah; leta 1500 je pregnal Pandolfa IV. Malatesta ter je leta 1502 zasedel tudi Senigallio. Leta 1539 si je papež podredil signorijo Varanov in že sedem let poprej, kar že vemo, uničil avtonomijo Ancone in mesto vključil v svoj upravni sistem. V drugi polovici 15. in v 16. stoletju sta se utrdili v Markah papeška oblast nad ozemljem, ki ga je Rim resnično obvladal in oblast signorije Della Rovere, ki jo je rodbina držala v rokah vse do izumrtja 1631. leta. Nato je njihovo ozemlje prešlo neposredno pod oblast in pravo papeške države.⁵

V istem obdobju je Senigallia tudi kot mesto doživljala velik vzpon. Postala je središčno mesto sprva majhne in nato vedno večje signorije ter hkrati preraščala v pomembno trgovsko in sejensko mesto, ki je privabljalo velik del objadranskih dežel še globoko v 19. stoletje.⁶

Toda ob začetku 15. stoletja je bila celotna površina vikariata Senigallie približno 12.000 ha. Od tega je odpadlo kar 7.000 ha na gozdno površino, ki se je v zaledju mesta širila v kvadratu štirih milj. Poleg tega je bil velik del zemljišč, zlasti vzdolž obale, med drugim tudi zavoľo opuščeni solin zamočvirjen in malaričen. Mesto je ob 250 ognjiščih moglo imeti okoli 1.200 prebivalcev, v vikariatu pa je živelo največ 4.500 ljudi. V letih 1435 in 1447/48 pa je ozemlje Senigallie zopet prizadela kuga in zmanjšala število počasi naraščajočega prebivalstva. V vikariatu je prevladovalo ekstenzivno pašniško gospodarstvo in po nekem podatku so po gozdovih in pašnikih pasli do 11.500 ovc, 2.500 prašičev, nad 1.000 konj ter 4.000 volov in bivolv. Od paše so imeli signori Senigallie precejšnje dohodke.⁷

Prevladujoče mnenje v zgodovinopisju Senigallie je, da se je po dolgotrajni krizi in omrtvelosti začel populacijski in gospodarski, družbeni ter kulturni dvig mesta in vikariata šele od srede 15. stoletja naprej. Proces so povezali s Sigmundom, zadnjim signorom iz rodbine Malatesta (Senigallio je moral zapustiti 1462/63), in Giovannijem Della Rovere, začetnikom nove dinastije v mestu (1474-1501). V njunem času sta mesto in vikariat res izšla v novem sijaju iz dolgotrajne krize in omrtvelosti ter z vsemi možnostmi za razvoj, ki so se v novem veku tudi uresničile.⁸ Toda začetki tega razvoja segajo

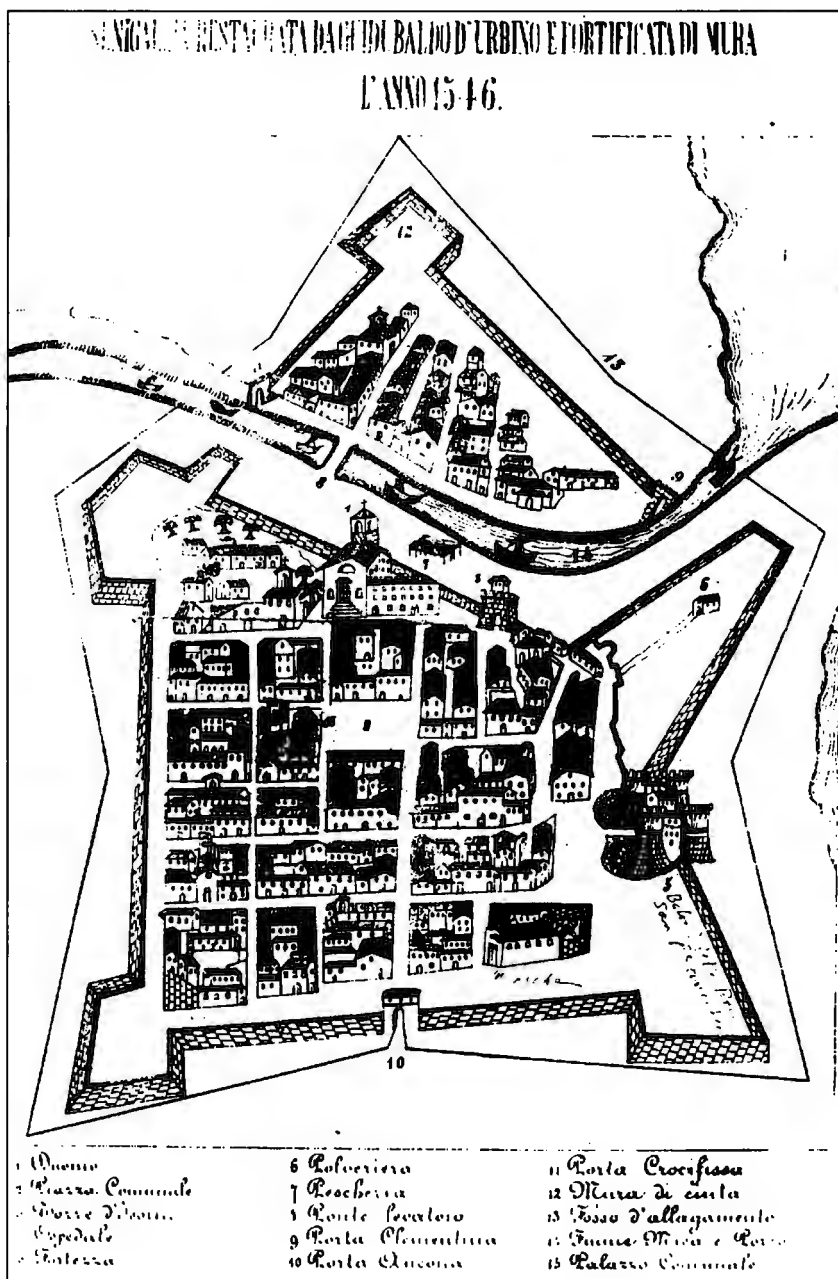
⁵ A. Cucchi, *Il passato e l'avvenire di Senigallia*, Senigallia 1931; A. Giarrizzo *Senigallia*, *Ricerche de geografia urbana*, v *Bollettino della Società geografica italiana*, Ser. IX, vol. 4, 9-10, 1963, str. 444 sl.; L. Mancini, *Senigallia dai Malatesti ai Rovereschi*, 1463-1474, v *Atti e Memorie della Deputazione di Storia patria per le Marche*, Ancona 1926, Ser. IV, vol. 4, str. 1-37; G. Monti Guarnicri, *Annali di Senigallia*, *Libera cavalcata con qualche sosta lungo la storia della città*, Ancona 1961, str. 75. sl., 103 sl.; 130 sl.; M. B. Mazzanti, *Senigallia alla fine del XV secolo: note di vita socio politica e amministrativa*, v *Nelle Marche Centrali o. c.*, str. 601 sl.; B. G. Zenobi, *Distrettuazione o. c.*, str. 220, 229.

⁶ R. Marcucci, *La fiera di Senigallia*, contributo alla storia economica del bacino adriatico, v *Atti e Memorie*, Ascoli Piceno 1915; G. Pagani, *Venezia e la fiera di Senigallia*, *Studio economico per i sec. XVII e XVIII*, v *Atti e Memorie della Deputazione di Storia patria per le Marche*, Ser. IV, vol. 11, 1929 str. 1 sl.; V. Franchini, *La fiera di Senigallia nella politica economica protezionistica pontificia (sec. XVIII)*, v *Atti e Memorie o. c.*, Ser. VII, vol. 6, 1951; R. Paci, *La fiera di Senigallia negli anni della riforma doganale di Pio VI, (1785-1788)*, v *Nuova Rivista Storica* 47, 1965, str. 307 sl.; M. B. Mazzanti, *Il Consolato di fiera a Senigallia, 1716-1861*, v *Quaderni storici delle Marche* 9, 1968; S. Anselmi, *Trieste e altre piazze mercantili nella fiera di Senigallia ai primi dell'Ottocento (1802-1815)* v *Quaderni storici delle Marche* 13, 1970 (ponatis tudi v *Adriatico*, *Studi di storia secoli XIV-XIX*, Ancona 1991, str. 289 sl.); F. Gestrin, *Nekaj virov za pomorske zveze Reke in drugih naših pristanišč s Senigallio (1802-1811)*, v: *Vjesnik Historijskih arhiva u Rijeci i Pazinu* 17, 1972, str. 81 sl.; *La fiera de Senigallia*, a cura di S. Anselmi e R. Paci, Senigallia 1971.

⁷ S. Anselmi, *La selva, il pascolo, l'allevamento nelle Marche dei secoli XIV-XV*, v *Studi Urbinati (volume in honore di Fabio Cusin)* 1975, str. 31 sl.: *Agricoltura e trasformazione dell'ambiente disboscamento e politica del grano nell'area marchigiana, Secoli XIV-XVIII*, v *Storia urbana* 9, 1979, str. 13 (točne številke so : ovc in koz 11.484, voli in bivoli 3.980, prašiči 2.564 in konji 1.141); R. Paci, *Sedimentazioni storiche nel paesaggio agrario*, v *Nelle Marche Centrali*, o. c., str. 110 sl.

⁸ Prim. L. Mancini, *Senigallia dai Malatesti ai Rovereschi*, 1463-1474, v *Atti e Memorie della Deputazione di Storia patria per le Marche*, Ser. IV, vol. 4, 1926, str. 180 sl.; Id. Sigismondo Malatesta e la

nazaj v čas od Pandolfa III. Malatesta (1377-1427) in v drugo polovico 15. stoletja, v čas velikega in naglega razcveta. Na te začetke kažejo posamezni dogodki, ki jih zgodovinski viri potrjujejo.

ricostruzione di Senigallia 1450-1459, v Bollettino della Società degli amici dell'Arte e della Cultura in Senigallia, Senigallia 1927, str. 14, sl.; S. Anselmi, Insediamenti, agricoltura, proprietà nel ducato roveresco: la catastazione del 1489-1490, Urbino 1975, str. 16.; tudi v Quaderni storici 28, 1975, str. 49 sl.; Id. Mezzadri e terre nelle Marche, Bologna 1978, str. 23 sl.; M. B. Mazzanti, Senigallia alla fine del XV secolo: note di vita socio politica e amministrativa, v Nelle Marche Centrali I, a cura di S. Anselmi, Jesi 1979, str. 601 sl.; R. Paci, Sedimentazioni storiche nel paesaggio agrario, v Nelle Marche Centrali o. c., str. 110 sl. Cronaca delle cose occorse ne li anni 1450-1486 a Senigallia, a cura di S. Anselmi e R. Paci, Senigallia 1972, str. 15 sl.; S. Anselmi, Padroni e contadini, v Storia d'Italia, Le Regioni, Le Marche, a cura di Sergio Anselmi, Torino 1987, str. 251.

Ena izmed najpomembnejših skrbi signora je bila povečati poselitev prebivalstva ob hkratnem krčenju gozda, ki je pokrival velik del vikariata, ter melioraciji zamočvirjenih področij ob rečnih tokovih in morski obali. Že na prehodu iz 14. v 15. stoletje se je povečala kolonizacijska vnema, ki jo je signor nedvomno pospeševal. Priseljenci so prihajali iz Mark, Romagne in z beneškega ozemlja. Med njimi so bili tudi Slovani, ki jih je bilo ob koncu prvega desetletja vsaj štiri ducate in več, a se je v naslednjem desetletju njihovo število bistveno povečalo. Bili so iz Dalmacije, Hrvaške in iz drugih dežel (de partibus Sclavonie), izrecno pa se omenjajo iz Bakra, Dubrovnika in Zagreba ter z otoka Brača. Pripadali so nižjim družbenim slojem, bili so hlapci in dekle, pastirji (kravarji, konjarji, svinjarji, ovčarji), poljski delavci (lavoratori), poljedelci, ki so dobivali zemljo v obdelavo ali so si jo pridobili sami s krčenjem gozda, živinorejci z lastno živino, spet drugi so jo jemali oziroma dobivali na vzrejo (socida), bili so čolnarji in ribiči, a tudi obrtniki in ladjarji.⁹

S prihodom priseljencev, ki so krčili gozdove in osuševali zamočvirjena zemljišča, se je spreminjalo razmerje zemljiških površin, vzporedno s tem pa tudi kulturna podoba. Povečevala so se polja, nastajali so novi vinogradi in rastle na na novo nasajene oljke; počasi se je večalo tudi število prebivalstva. Vendar je še nekaj časa kot poglavitna gospodarska panoga prevladovala ekstenzivna živinoreja. Na velike gozdne in pašniške površine so poleg domačih prebivalcev iz Senigallie, sosednjih kaštelov in številnih vasi gonili na pašo svojo živino tudi ljudje iz Riminija, Pesara, Fana, Pergole, Imole, Urbina, Fabriana itd. Leta 1402/03 je na ozemlju Senigallie paslo svojo živino kar 285 lastnikov.¹⁰ Posamezniki so imeli na paši številne črede živine. Tako je imel npr. Grimaldo de Cincco Ghatara leta 1402 na paši 900 glav drobnice, 120 konj in volov, štiri tovrne in enega voznega konja, vse za šest mesecev paše, ter še šest glav velike živine in pet glav drobnice; za vse je plačal 166 liber 10 soldov in 3 denariče pašnine.¹¹ Med uporabniki so bili tudi priseljeni Slovani.¹² Za pašo na območju Scapezzana in Roncitellija - morda je bilo tako povsod na ozemlju vikariata - so za veliko živino (voli bi-

⁹ ASFa, Codici Malatestiani 69-Liber pascollarum civitatis Senogallie ... qui liber inceptus est in kalendis mensis novembris anno domini 1402 (poslej CM 69); CM 70-Questo e el libro nel quale se contene tucto el grano tracto del'anno indictione duodecima de Senegalglia ... el quale grano conducto overo de luochi et terra non suptoposti a li magnifico segnor Malatesta et per terra per li citadini de Senegalglia, Petrus de Mondaino depositarius; CM 71-Intrata della cetà de Senigalia et del contado 1408-1409; CM 72- Questa sie de la tavola de la raxone de Nicollo de Mariani da Cremona el quale e stato depositario a Senegaglia per lo nostro magnifico et excelse Segnor messer Pandolfo de Malatesta per tutto lo tempo de quatro anni et otto mexe li quali cominzano a di primo di zugno 1410 e termino a di vltimo de zenaro 1415 in la quale tavolla particolarmente se dechiarera de ogni membro per se tuta la intrata e tutta la uscita di ciaschaduno anno et mexe per se ricevuta e pagata per lo dicto Nicollo gia depositario e prima. Prim. C. Selvelli, *Intorno ai Codici Malatestiani fanesi*, v *Storia Picena (Fano)* 14, 1939, str. 21-32.

¹⁰ ASFa, CM 69 f 1 sl., 8 sl., 16, 22, 30, 34, 49. V letu 1402 je od 1. novembra dalje dalo živino na pašo 228 lastnikov, od maja do oktobra 1403 pa še 57 iz skoraj 50 krajev iz širšega in ožjega območja Senigallie.

¹¹ ASFa, CM 69 f 35-1402 nov. 1.

¹² ASFa, CM 69 f 3-4v, 31, 34v. in 49. Vseh skupaj je bilo devet ali približno 3%, kar je predstavljalo četrtno vseh Senigallčanov, ki so pasli. Sedem od njih je bilo prebivalcev Senigallie in so bili oproščeni pašnine (Biaxe de Martino Schiavo, Stefano Gilio S., Matheo Schiavo, Marco de Sebastiano S., Petro de Giohane S., Pero Grande de Giohane S., Giacomo de Martino S); iz Monterada je bil Giohane Schiavo, deveti pa je bil Nechollo Schiavo, hlapec Slovana Gregorja, ki je bil v službi pri Pandolfu Malatestu kot kravar (vacaro del signore). Prvih sedem je imelo na paši 34 prašičev, 14 govedi, štiri bivole in tri konje, Slovan iz Monterada pa sam 34 prašičev in osem ovc. Hlapec Nikolaj je na pašo prignal konja, ki verjetno ni bil njegov. Razen njega so bili vsi tudi lastniki zemlje in že "stari" priseljenci. Prim. S. Anselmi, *Schiavoni e albanesi nell'agricoltura marchigiana dei secoli XIV e XV*, v *Rivista dell'agricoltura* 2, 1976, str. 8 op. 21 in str. 22 op. 72. Pozneje se poleg Jacoma de Martina omenjata še Radichio Sciavo in Andrea de Mathiolo, oba prebivalca Mondolfa. Prvi je v letu 1409 pasel v različnih obdobjih 27 konj in tri male živali, drugi pa štiri konje, CM 71 f 54-1408 maj 5, f 78-78v-1409 jul. 2 in 31.

voli, konji in prašiči) plačevali po pet soldov letne pašnine, za drobnico pa po en sold. Delovni voli, otelene krave ter drobnica so bili pašnine oproščeni. Dan prijave živali na pašo je bil 1. november.¹³ Pašnina je signorju v teku 15. stoletja prinašala precejšnje dohodke, ki jih za čas od 1. junija 1410 do 31. januarja 1415 kaže naslednja tabela¹⁴:

	Pascolo de foresti			Pascolo de Scapezzano			Pascolo de Roncittello			Pascolo de Ripe			Pascolo de Monterado					
	l	s	d	l	s	d	l	s	d	l	s	d	l	s	d	l	s	d
jun.-dec																		
1410	273	10	5	73	13	-	49	-	3	70	11	-	24	11	6	591	6	2
1411	518	11	-	87	19	2	52	13	6	48	4	1	22	19	-	730	6	9
1412	602	3	5	91	-	6	67	13	-	63	10	9	13	6	-	837	13	8
1413	426	15	11	65	11	6	60	1	-	44	13	11	-	-	-	597	2	4
1414	836	12	11	85	1	-	85	9	10	53	-	11	19	5	6	1097	10	2
jan. 1415	47	18	1	-	-	-	2	12	6	-	-	-	4	18	-	55	8	7
	2705	11	9	403	5	2	317	10	1	280	-	8	85	-	-	3791	7	8

Pašnina je v teh letih naraščala, čeprav so se gozdne površine s krčenjem zmanjšale, kar bi morda kazalo na to, da so se krčevine sprva še vedno zelo uporabljale za pašo. Tudi sicer so bili občasni dohodki od živinoreje zelo visoki. Od prodanih bivolov, bivoljih kož in masla so bili dohodki signora 1411. leta 1473 liber 17 soldov in 10 denaričev; leto poprej pa samo 30 liber 7 soldov in 3 denariče. Izredna je bila prodaja prašičev in prašičjih kož v letu 1412, ki je prinesla 2006 liber 4 solde in 2 denariča dohodkov, leto poprej le skromnih 26 liber 11 soldov, leto pozneje pa 101 libro 18 soldov in 16 denaričev.¹⁵ Po drugi strani pa se je kot posledica krčenja gozda in izsuševanja zemljišč večala prodaja lesa in drv, pa tudi ter žita in moke, kar je prinašalo signorju še dodatne dohodke in korist. Poleg tega, da se je povečeval pridelek žita za prodajo na njegovi zemlji, je pobiral od vseh pridelkov in izdelkov tudi prometni dac.

Drva in les, med drugim tudi za ladje, so prodajali tudi mnogi priseljenci, med drugimi tudi mnogi Slovani iz Pesara, Fana in Jesija. V letu dni, in sicer od junija do junija 1408/09 je okoli 20 slovanskih priseljencev prodalo nad 44 miliarijev kosov drv in nekaj obdelanega lesa za ladje, vse to v glavnem za svoj račun; od vsakega miliarija so morali plačati 5 soldov daca.¹⁶ Prodaja drv je od junija do decembra naslednjega leta prinesla 80 liber 10 soldov in 11 denaričev (v celem letu je to verjetno zneslo okoli 137 liber). Nato so dohodki od daca na prodana drva upadali (leta 1411 - 122 liber 11 soldov, leta 1412 - 114 liber 1 sold 3 denariče, leta 1413 - samo še 17 liber 9 soldov in 7 denaričev), tako da v letu 1414 ter pozneje dac ni prinašal ničesar več,¹⁷ kar bi kazalo,

¹³ AFSa, CM 69 f 8: "Pascolo in Scapeçano. Contadini de Seneghaglia devono adsignare çaschuno anno le sue bestie grosse e menutte. Et per bestia grossa devono pagare çaschuno anno soldos cinque, cio e bestia bovina, cavalle e porççi; boi lavorativi et lactanti non paghanno. Bestie menute, cio e pegore et capre paghano per una soldo uno de ... l'anno. Et franchanno gli contadini per ognne doe che del so extimo una bestia menuta lactanti non paghanno, lo adsignare se fa ognne anno per ognne santi."

¹⁴ ASFa, CM 72-Intrata de pascollo f 1 sl.

¹⁵ Ib. f 6v sl.-1411, f 9v. sl.-1412 in f 12 sl.-1413.

¹⁶ Prim. S. Anselmi, Agricoltura o. c., str. 12. Nekaj primerov: ASFa, CM 71-Intrata della cetà de Senigalia et del contado 1408: Giorgio de Piero Schiavo per meço miliaria de peçe de lengnia, f 29-1408 avg. 13; Tomasso Schiavo per quatro migliaria e meço de peçe de lengnia de suo per datio paga sol. 22 den, 6 (1 libra 2 sol. 6 den.), f 30-1408 avg. 23; Cola de Raguxa barchariollo per passo di doie milliaria di peçe de lengnia de foco le quale comparo de Francesco da Scapeçano paga sol. 5, f 39-1408 febr. 4; Nicolo de Bucharo per tre milliaria de peçe de lengnie da foco paga sol. 15, f 40-1408 maj 20. V feb.-avg. 1408 so iz Senigallije izvozili nad 130.000 kosov drv. Prim. S. Anselmi, Schiavoni o. c., str. 8 op. 23.

¹⁷ ASFa, CM 72 f 4, 6v., 9v., 12, 14v., 15-Intrata de pezze da fuocho.

da je bilo intenzivno krčenje gozda takrat že končano.

Že sredi prvega desetletja 15. stoletja se verjetno kažejo prvi znaki preraščanja iz ekstenzivne živinoreje na poljedelstvo. V letih 1404-1406 so namreč iz Senigallie izvozili po morju velike množine žita in moke, skupno kar 21.498 tovorov in 4 tope žita ter 891 tovorov moke. Vendar je izvoz zelo nihal. Tako so v letu 1405 izvozili 14.757 tovorov in 6,5 tope žita ter 626 tovorov moke, leto pred tem 5.457 tovorov in 4,5 tope žita ter 240 tovorov moke, v letu 1406 pa 1.283 tovorov in 3 tope žita ter 25 tovorov moke.¹⁸ Pri izvozu žita so pobirali dac, ki je za 5 tovorov in 6 top žita znašal leta 1408 1 libro in 2 denariča ali 11 boloninov in 10 denaričev.¹⁹ Daca na žito in moko so bili oproščeni vsi, ki so ju po morju izvažali v kraje pod Malatestovim gospostvom, dalje vsi, ki so si posebej pridobili tak privilegij;²⁰ pa tudi senigallski meščani pri izvozu žita po kopnem. Večje množine prodanega žita so bile last Pandolfa III. Malatesta ("el grano del signor Malatesta") in so ga zanj prodajali tudi meščani iz Senigallie ("... per parte del magnifico signor messer Pandolfo de Malatesta."). Signorjevo žito se posebej omenja v prodaji iz Mondolfa, Montelbodda (danes Ostra) in Roncitella. Največ žita in moke so leta 1405 prodali v Benetke: 12.981 tovorov žita in 187 tovorov moke. Po množini kupljenega žita in moke je sledila Bologna s 5.767 tovari žita in 167 tovari moke v letih 1404-1406. Predvsem žito so izvažali še v Rimini, Ravenna, Imolo, Pergolo in Firenze. Žito so v Senigallii kupovali tudi posamezni tuji trgovci in ga nato na ladjah vozili v namemben kraj. Tako je npr. pesarski trgovec Antonij de Vito v prvi polovici oktobra 1404 kupil 2.594 tovorov žita in ga prepeljal v Bologno na ladjah Bertola de Cervia in Balda de Martinuzza. Faneški trgovec Tonello de Polo (mercario da Fano) pa je istega leta kupil 1316 tovorov žita in ga za potrebe fontika prepeljal na ladjah Santolina de Hondorea iz Riminija in Petra Salomona v Bologno ("... per ser Nardo ufficiale del'abondantia de Bologna").²¹ Prodano žito so po morju prevažali ladjarji oziroma njihovi patroni (kapitani), in to iz Riminija, Pesara, Fana, Benetk, Chioggie, Burana, Ferrare, Ancone, Cervie in Galipolija. Omenja pa se tudi Giovanne de Lucha da Spalatro, ki je bil patron marciliane.²² Ladje, s katerimi so prevažali žito, so bile običajne barke, brigantine, številnejše so bile marciliane in nave. Lastnik nave, ki je prevažala žito, je bil tudi signor Malatesta da Cesena, patron na njej pa je bil Giovanne da Catolica.²³

Ob vsem tem ne smemo zanemariti trgovine, ki je bila sicer v mestu in vikariatu in je imela že širši ozemeljski domet; podatki o njej za leti 1408-1409 se vključujejo v razvojne trende tistega časa. Poleg domačinov, tudi s podeželja, srečujemo v teh dveh letih v Senigallii prodajalce in trgovce iz Mark in tudi izven njih. Bili so, naštetih so po abecednem redu, iz Ancone, Benetk, Bologne, Camerina, Castella, Cervie, Cesene, Chioggie, Fana, Ferma, Foligna, Fossombrona, Firenc, Gubbija, Jesija, Matelice, Mondolfa, Monopolija, Montenova, Montelbodda, Nole, Norsie, Osima, Pergole, Pesara,

¹⁸ ASFa, CM 70-Questo e il libro nel quale se contiene tucto el grano ... f 1 sl. Knjigo je napisal depozitarij Peter de Mondaino. Na tovor moke so računali 500 liber (vsekakor malih liber po ok. 0,312 g), a vsaka vreča naj bi imela 400 liber (50 vreč-19.905 liber), f 11v.-1405 marec 30, f 22 sl.-1405 april 9-11. Tovor oziroma vreča žita sta imela verjetno enako težo. Tovor žita in moke, ki so ga delili na 8 top (toppa), so merili v faneških tovorih (a la misura di Fano), ki so bili za pol tope težji od senigallskih, f 19-1405 maj 21.

¹⁹ ASFa, CM 71 f 29v.-1408 avg.14.

²⁰ Izvoz žita za žitno skladišče (fontik) v Bologni je bil na prošnjo urada prost vseh prometnih dajatev. Prav tako je bilo prosto mitnine žito, ki ga je kupila v Roncitelliju Elizabeta de Malatesta iz Riminija in ga iz istega mesta izvozila na ladji Balda de Martinuccio, ASFa, CM 70 f 6-1406 maj 6, f 9-1404 jun. 11-16.

²¹ ASFa, CM 70f 1 in 4-1404 marec.

²² Id. f 25-1405 april 9-11: "... marciliana chene parone Giovanne de Lucha da Spalatro"; f 26-1406 marec 18: "... cargho in la marciliana de Zohanne da Spalatro".

²³ Prav tam: "...Jacomo de Sanctis da Cervia, in la naulio del signore Malatesta da Cesena del quale vero parone Giovanne de la Catolica".

Pise, Ravenne, Riminija in Urbina.²⁴

Posamezni trgovski posli praviloma niso bili veliki, raznovrstno pa je bilo blago. Poleg žita in moke, lesa in drv je bilo na trgu še mnogo drugih pridelkov in izdelkov agrarnega gospodarstva. Prodajali so sukno iz Gubbia, Fossombrona in Firenc, od koder so dobivali tudi bombaž, volno, železo (balletta de ferro), svinec (piombo a malo), goveje usnje (vacheta), kože, kramarsko blago, špecerijo, vosek, vino, kis, med, orehe, čebulo, bivolje maslo (buttiro delle buffalle) in živino (konje, govedo, prašiče, drobnico, tudi do 300 koštrunov in še kaj).²⁵

V trgovske posle so posegali tudi posamezni slovanski priseljenci, prebivalci Senigallie. Prodajali so živino (prašiče, kobile, perutnino), vino, kis, ribe, schiavine pa tudi - kakor že rečeno - žito in moko ter les in drva.²⁶

Za blago, ki so ga tovorili z mulami (soma a mulo) in osli (soma a somaio), so vsi plačevali prometni dac in mitnino (gabella); pobirali so ju v Senigallii ter v kastrih Scapezzano, Roncitello, Ripe in Monterado. Postavke so bile dovolj zmerne. V Senigallii so plačali za prašiča 1 sold, za par piščancev 8 denaričev, za konja 15 soldov, za tovor vina 3 solde in 2 denariča, za bariglo vina in kisa 3 solde in 6 denaričev (= 2 bolonjina), za schiavino 1 sold in 9 denaričev (= 1 bolonjin), za košaro rib 1 bolonjin itd. O obsegu trgovine dobimo predstavo iz letnih dohodkov daca in mitnine, ki so v letu 1408 prinesli signoru 640 liber in 11 soldov.²⁷ Letni dohodki so nato od leta do leta nihali z rahlo tendenco upadanja, kar prikazuje naslednja tabela.²⁸

	Senigallia			Scapezzano			Roncitello			Ripe			Monterado			Suma		
	l	s	d	l	s	d	l	s	d	l	s	d	l	s	d	l	s	d
jun.-dec																		
1410	176	14	10	9	8	6	10	12	-	20	19	3	3	2	-	220	16	7
1411	618	19	11	18	15	3	7	18	10	28	19	-	9	18	-	684	11	-
1412	541	3	4	-	-	-	38	19	9	60	-	11	-	-	-	640	4	-
1413	493	18	-	17	14	-	22	9	1	28	14	10	4	-	6	566	16	5
1414	460	11	10	29	19	4	26	3	5	41	9	6	-	-	-	558	4	1
jan. 1415	6	10	3	-	-	-	2	2	-	3	13	10	4	18	-	17	4	1
Skupaj	2297	18	2	75	17	1	108	5	1	183	17	4	21	18	6	2687	16	2

Zmanjševanje dohodkov od trgovine moremo razložiti z dejstvom, da je upadala prodaja lesa in drv, ki po letu 1413 ni prinašala v ta okvir nič več.

Začetno gospodarsko rast Senigallie in njenega vikariata v teh letih - tako vsaj sodimo - moremo razbrati tudi iz dohodkov, ki jih je imel signor od denarnih kazni za razne prekrške. Povzročali so jih zlasti priseljenci, med njimi pa je bilo tudi veliko Slovanov. Gre npr. za pretepe z manjšimi ali večjimi poškodbami, za prepire in zmerjanja,

²⁴ ASFa, CM 71-Intrata de passo et de datia et gabella della ceta et del contado de Senigallia, f 20 sl. (od 19. febr. 1408 dalje), f 34 sl. (za leto 1409).

²⁵ O obsegu trgovskih poslov govori kar visok dohodek od prometnih pristojbin v teh letih (glej op. 20).

²⁶ ASFa, CM 71: npr. "... da Matheio Schiavo per passo d'uno barille de acceto e uno de vino /paga/ bol. 2 (vale 3 sol. 6 den.)", f 27v.-1408 jun. 25; "... da Nicollo Griecho Schiavo per certa robba la quale fo stimata che vallesse libras 11 paga a ragione de den. 12 per bol. 6 (vale sol. 11 den. 6)", f 31v.-1408 sept.26; "... da Pasquale da Ragusia per stima de certij lannie de dosso e casse ovi(o)de e bassette 2 et quatro paiepre(?) mi patto, fatto duc. 2 d'oro (vale libr. 6 sol. 9 den. 6)", f 32-1408 okt.1; "... da Tomassino de Gino Schiavo per passo de sey some de vino paga bol. 12 (vale 1 libr. 1 sold. 1 den.)", f 35v.-1409 jan. 25; "... da Pauolluozzo becchario de Braçço per una ceta de pescie paga bol.1 (vale 1 sol. 9 den.)", f 35v.-1409 marec 27; "... da Zouanie d'Angniolo de Bucharo da Pexaro per quatro some che porta bol. 40 (vale libr. 3 sol. 10)", f 43-1409 jun. 12.

²⁷ ASFa, CM 71 f 27-1408.

²⁸ ASFa CM 72- Questa sie la tavola ... f 3, 6v., 12, 14v., 15.

za tatvine in goljufije pri igri, za škodo, povzročeno na tujem zemljišču, zlasti z živino, itd. Skratka gre za delikte, ki so bili v veliki meri posledica neprilagodljivosti priseljencev v novem okolju.²⁹ Ti prihodki, ki so bili glede na število priseljencev po naši sodbi že v prvih letih 15. stoletja kar visoki, so v prvih letih drugega desetletja močno presegli dohodke prometnih pristojbin, nato pa so zelo upadli (glej tabelo).³⁰

jun.-dec. 1410	1411	1412	1413	1414	jan. 1415
l s d	l s d	l s d	l s d	l s d	l s d
863 18 5	972 1 4	833 1 5	286 17 1	300 5 10	3 1 2

Podatki iz tabele nakazujejo, da je moralo biti v navedenih letih novo došlih tujih priseljencev, tudi Slovanov, zelo veliko, saj so le tako bili mogoči izjemno visoki prihodki od kazni za razne prekrške, ki so jih očitno povzročali zlasti oni. Po drugi strani pa iz tega sledi, da se je kolonizacijski proces, ki je vodil h gospodarskemu dvigu, že uveljavil.³¹

Pandolfo III. Malatesta je imel v teh letih dohodke iz vikariata, ki so letno zelo nihali, globalno pa niso bili zanemarljivi: znašali so povprečno 1995 liber letno.³²

Leto	Prihodki			Izdatki			Dohodki		
	l	s	d	l	s	d	l	s	d
jun.-dec 1410	2183	5	1	786	-	1	1497	5	-
1411	5140	8	4	1830	10	2	3280	-	1
1412	4792	10	-	1870	14	1	2971	15	11
1413	1906	5	11	1564	8	10	341	17	1
1414	2367	19	10	1451	3	-	916	14	10
jan. 1415	122	14	4	134	17	7	-40	19	9
Poglavitni izdatki so bili stroški za popravilo strehe in za ostala dela na gradu, stroški za pripravo sena in "mellene" (??), ter izdatki za vino in olje, za plače depozitarja in drugih uslužbencev ter za plače volarjev in hlapcev									

Navedeni podatki nedvoumno nakazujejo začetni dvig Senigallie in gospodarske spremembe v vikariatu že za Pandolfa III. Malatesta. Doseljevanje ni prenehalo niti v dvajsetih letih³³ niti po smrti signora (1427). Vsekakor pa se je še povečalo po kugi leta 1435 in še posebej po kugi leta 1447/48. Tedaj je poraslo tudi število Lombardov, zlasti

²⁹ Višine kazni so bile zelo različne in razmeroma visoke. Giacomo de Martino Schiavo je bil dvakrat kaznovan zaradi škode (per una condannagio de danno), kazni sta bili 10 soldov ter 8 soldov 7 denaričev, CM 71 f 85-1408 jul. 15 in avg. 2. Za škodo je bil kaznovan tudi Pavolo Schiavo z 11 soldi 8 denariči, f 85-1408 jul. 15. Francescho d'Antonio da Çagabria je bil kaznovan zavoľjo nesramnih besed proti "ser Zouanmario" z 17 soldi 6 denariči, f 85v.-1408 jul. 28. Matheio d'Antonio Schiavo pa je zaradi goljufije pri igri (per una condan condannato de giochi) plačal 4 libre 3 solde in 4 denariče kazni. V kazen je bil verjetno vključen tudi v igri prigoljufan denar. Stefano Schiavo habitator de Ripe ni prijavil vola na paši in bil kaznovan s 5 dukati, f 30-1408.

³⁰ ASFa, CM 72 f 3, 6v., 9v., 12, 14v. in 15.

³¹ Dokaz za to trditev so tudi spiski Slovanov kaznovanih v Senigallii v letih 1450-1458, ki jih hranijo v arhivu v Fanu (ASFa, Atti giudiziari innanzi al podesta di Senigallia 1-5 (1450-1458) in 6-9 (1451-1454), Liber damnorum datorum, f 1-176 sl. in f 1-118 sl.

³² ASFa, CM 72 f 19, 22, 24v., 27, 29.

³³ Npr. ASFa, not. knj. L. Mastropaolo B f 174-1426 jan. ??; Johannes Ungarus (poimenovan tako po ogrskem državnopravnem načelu); f 174: Petrus Johannis de Modrussa - 1426 jan. ??; f 185, 185v, 186: Franciscus Blaxij de Pirano Sclavus - 1426 marec 3 in 19; f 187: Luca Buchingie (Bohinj?) Sclavonus - 1426 april 12.

pa Slovanov, za katere imamo veliko podatkov za leta 1450-1458.³⁴ Po nepopolnih virih se v Senigallii tedaj omenja približno 140 Slovanov, ki so večinoma imeli status prebivalca. Z družinskimi člani bi jih moglo biti okoli 300, kar bi pomenilo, da jih je bilo v mestu, ki je šele leta 1591 imelo 2888 prebivalcev, velik odstotek.³⁵ Poleg tega so bili naseljeni še v kastroh Monterado, Roncitello, zlasti številni pa so bili v Scapezzanu, kjer jih je bilo blizu 40.³⁶ Večino smo zasledili med kaznovanimi za razne prestopke, iz česar bi mogli sklepati, da je bilo Slovanov v mestu in vikariatu še več, saj vsi vendar niso mogli biti kaznovani. Med njimi so bili tudi priseljenci iz slovenskih dežel.³⁷

Zanima nas stanje v letih 1450/51, to je neposredno po tem, ko je papež podelil Sigismundu Malatestu vikariat Senigallio. Njemu in nato Giovanniju Della Rovere se na osnovi besedila senigallske kronike, ki zajema čas 1450-1486, pripisuje začetek izvajanja vseh dejavnosti, ki so pripeljale Senigallio do razcveta v novem veku. Vabilo, ki ga kronika pripisuje Sigismundu, "... naj se komurkoli, ki bi želel priti in prebivati v Senigallii, dá toliko zemlje, kolikor bi je hotel, in par volov na družino ...", moremo po analizi znanih virov razložiti tudi drugače.³⁸ Gre za nadaljevanje nečesa, kar je bilo začeto že pred tem letom, kronist pa je rezultate prenesel v panegirik obema signorjema.

³⁴ ASFa, Atti giudiziari innanzi al Podestà di Senegallia 1-5 (1450-1458), med njimi knjiga 5: Processi dei malefizii 1456 (vendar zajema leto 1457), Atti giudiziari innanzi al Podestà di Senegallia 6-9 (1451-1454), med njimi knjige 6: Liber damnorum datorum, 7: Liber sive quaternus continens in se civilia prosecutiones, processus et condepnationes... in 9: Causes civile. Dalje ASFa, Codici Malatestiani 107, Libro de la depositaria de Senegaglia al tempo de Tomaxo de la Cavaliera (s poglavji Intrata de grano, Paso e tratta, Pascolo, Il dacio del vino a minuto e in grosso, Il dacio delle lengne da fuocho, Il dacio de la becharia, Intrada ... al rocho de Senegaglia); CM 108, Intrate e spese di Sinigallia 1456 (s poglavji Passo e tratta, Pascolo, Trata de grani, Intrata de officiali de foro, Intrata straordinaria, Grani cavati che non se ne pagato niente, Maestri de legniamie, Corerj e cavalleri, Spese extraordinarie, Spese de legne comparate per lo nostro excelente Segnor; CM 9, Intrate e spese de Senegaglia 1458/9, ASFa, not. knj. L. Mastropaolo A-1440 jan. 26; not. knj. E. di Domenico A f 255v. in 314 v.-1457 maj 23 in avg. 30, ASFa, AAC III/10 Gabelle f 89-1454 jun. 17, ASFa, not. knj. M. Paladini f 55-1438 dec. 28.

³⁵ Prim. S. Anselmi, *Insedimenti o. c.*, str. 29 op. 99.

³⁶ Luca Sclavus famulus Albertini de dicto castro (Monterado) je s palico ranil Jakoba Ghirardi, Atti giud. n 5 f 156-1458 avg. 15, Paulus Sclavus habitator castri Roncittelorum publicus plazarius dicti castri, Atti giud. n f 57-1452 sept. 4; n 5 f 92-1457 dec. 5. Za Scapezzano glej Atti giud. 1-5, n 1 f 24, 51; n 2 f 5, 23; n 3 f 1, 11 sl., 14; n 4 f 6v.; n 5 f 3, 21, 42, 53, 143; n 6 f 11, 11v., 15v., 18; n 7 f 64, 64v., 74v., 75v., 81, 83, 114, 118, 120, 83v., 92, 129, 141v., 142; n 8 f 41; n 9 f 18, 40, 45v., 18.

³⁷ Že leta 1426 je bil v Scapezzanu Franciscus Blaxij de Pirano Sclavus. Tamkajšnjo posest je prodal in kupil za 3 florine (po 40 bolonjinov) kočo in nekaj zemlje v Senigallii in se poslej označuje kot "habitor Senogalie"-ASFa, not. knj. L. Mastropaolo B f 174, 185 sl. 187-1426 jan. ??, april 12 in marec 3 ter 19. Sredi stoletja je Arigo (Henrik) quondam Blaxij Sclavi habitator Senogalie na podestatovem sodišču tožil za 6 dukatov (v denarju) Nikolaja de Gabrielisa, ki mu je bil dolžan kot plačilo za sedem mesecev dela (et hoc pro mercede et salario settem mensem). Podobno je zahteval 40 bolonjinov od Slovana Valentina, tudi prebivalca Senigallie, Atti giud. n 7 f 81 in 82v.-1450 sept. 9. Slovenec naj bi bil Vrbanus Mathij de Sclavonia ad presens habitator dicti castri (Scapezani), njegov konj pa je napravil škodo njegovemu sokrajanu, Atti giud. n 7 f 142-1451 april 8. Leto pozneje se je Mihael s Ptuja (Michael Stefani de Petua de partibus Alemanie) sprl v krčmi z nekim Benečanom, ki ga je v pretepu zabodel z nožem v trebuh, Atti giud. n 4 f 17-1452 jun. 14. Še dve leti kasneje je v Senigalliji trgoval z manjšimi količinami rib in s plugi messer Zorzo (Giorgio, Giorzo) Tedesco, CM 107 f 20v., 21, 22-1454 marec 30 in april 4 ter 6. Leta 1456 je z enakim blagom, tj. z ribami, plačal mitnino Johanne (Giovane) Tedesco, ki je bil verjetno ribič, CM 108 f 25v., in 26v.-1456 marec 3, 5 in 11. Martinus Johannis Theonicus, prebivalec Senigallie, pa se je pred trgovino zeliščarja mojstra Antona spopadel z nekim Italijanom, prav tako prebivalcem Senigallie, in ga s pestjo ranil na obrazu, Atti giud. n 5 f 38-1457 jun. 15. Le mesec dni pozneje je Nicolaus Theonicus alias ditto Nicolo fornaro habitator Senogalie zahteval denar, ki ga je dal kot jamstvo za nekoga, Atti giud. n 5 f 68-1457 jul. 16.

³⁸ Cronaca della ricostruzione malatestiana-roveresca pubblicata in Senigallia 1450-1486, a cura S. Anselmi e R. Paci, Senigallia 1972, str. 15: "... a chi volesse venir ad habitare in Senigallia, che le donaria tanto terreno quanto che loro vorrebbero, et che le donaria un para de bovi per famiglia..."; prim. še str. 34: "... fu fatto il fosso grande con la chiavetta alla Saline, e fo seocato le Saline." S. Anselmi, Schiavoni o. c., str. 20; isti, Agricoltura o. c., str. 12.

V tem času sta Senigallia in njeno ozemlje že privabila številne priseljence iz bližnjih in daljnih krajev Italije, močna pa je bila že tudi kolonija Slovanov. Mnogi izmed njih, ki jih kazenski akti omenjajo v poznejših letih, so bili tu že pred letom 1450. Thomas quondam Johannis de partibus Sclavonie de loco vocato Fontana (v Istri) habitator Scapezani je že leta 1440 dobil za eno leto od fanežanskega meščana mojstra Nikolaja v "socio" oslico, vredno 4 dukate, zanjo pa mu je dal pol tovara dobrega žita (grani boni nittidi). Leta 1451 je bil kaznovan, ker se je stepel s Slovanom Blažem iz istega kasta. Antonius Stephanize Sclavi habitator civitatis Senogalie si je že leta 1449 sposedil več tovorov žita za setev, ki jih še ni vrnil. Grigorius Sclavus alias dicto Gurgore Grande in Toma porcharius Slavus habitator Senogalie sta leta 1449 vsak s svojim parom bivolov povzročila škodo na žitni njivi, last Dominika Hondodeia, in bila kaznovana vsak s 5 bolonjini in 15 denariči.³⁹

Prav tako so bili že večletni doseljenci tudi Slovani, ki so jih v letih 1450/51 v spisku kaznovanih poimenovali še z dodatnimi vzdevki, ki so jih lahko dobili v novem okolju šele po daljšem bivanju: Vicenz Sclavus alias dicto Piero Zugio habitator Senogallie, Stefano Blaxii alias Stefano Brate (bracte) Sclavo custode equarum (habitator Senogalie), Georgius Bratte Sclavus, Matheus Sclavus habitator Senogalie alias dicto Matheo Buffalo (Matheus Buffalus tabernarius), Johannes Schiavettus albergator, Perus Sclavus alias dicto Piero Bugio (Perus Vuxius habitator civitatis Senogallie).⁴⁰

Že nekaj časa pred letom 1450 pa so v vikariatu nedvomno živeli tudi vsi, ki so opravljali službo birača v Scapezanu in Senigallii. V Scapezanu so bili tedaj birači Matheus Vngarus publico plazario castri Scapezani (= Mateus Sclavus plazarius castri Scapezani), Giorgius Jouannis de Segna partibus Dalmatic alias dicto Giorgio Broda habitator castri Scapezani, plazarius publicus castri Scapezani, pozneje pa še Damianus (Luce) Sclavus publicus plazarius castri Scapezani in Georgius Sclavus publicus plazarius comunis castri Scapezani. V Senigallii pa je bil od decembra leta 1450 birač (publicus

³⁹ ASFa, not. knj. L. Mastropaolo A-1440 jan. 26, ASFa, Atti giudiziari n 3 f 10 sl.-1451 jun. 27; Id. n 1 f 38-1450 dec. 16; Id. n 2 f 29v.-1450 (s. d.)

⁴⁰ ASFa, Atti giudiziari n 1 f 34-1450 sept. ??, Id. n 2 f 24-1450 febr. 4; Id. n 6 f 5-1451 maj ??, f 24-1451 dec. 17 in Id. n 7 f 127-1451 febr. 8, Id. n 7 f 27-1450 febr. 28, f 72-1450 jun. 22 in f 94-1450 sept 25.

plazarius civitatis Senogalie) že omenjeni Giorgius Broda, ki pa je bil leta 1451 zaprt in je februarja naslednjega leta iz ječe nasilno pobegnil.⁴¹

Številni Slovani so bili tedaj sli (corerj e cavalleri), ki so ponoči in podnevi nosili za signora ali podestata pošto papeškemu guvernerju v Macerato ali Tolentino in raznim ustanovam ter uradnikom v signoriji in izven nje (Fano, Mondolfo, Montelbodo = Ostra, Montemarciano ter Scapezano).⁴²

Kot stare priseljence ocenjujemo tudi tiste Slované, ki jih je notar pri zapisu v spisek kaznovanih označil za malopridne ljudi. Te "slave" si gotovo niso prislužili že ob svojem prihodu leta 1450 ali 1451. Taki so bili npr. Vicenz Sclavus, ki je ukradel dva osla in ju prodal na sejmu za 17 dukatov, Joannes Sclavus, famulus Galeotti quondam Malatesta de Taibano habitator Senogalie, Stefanus Benedicti Sclavi, ki je poskušal z ladjo naskrivaj odpeljati polosmi cent drv, ter Slovan Stefanel iz Montemarciana, prebivalec Senigallie, ker je brez dovoljenja obdeloval tujo zemljo.⁴³

Slovani, ki so se doselili sredi 15. stoletja, niso bili v primerjavi z onimi iz začetka stoletja le številnejši, ampak so bili tudi z mnogo širšega prostora. Prihajali so iz Hrvaške (z oznako "de Vngaria"), Dalmacije in drugih, tudi slovenskih dežel ("de partibus Sclavonie", "de partibus Alemanie"), etnično pa so jih označevali s Sclavus, sicer pa po kraju oziroma okolici kraja, od koder so prišli (Ptuj, Bohinj, Koper, Piran, Reka, Senj, Zadar, Trogir, Split, Dubrovnik, Zagreb, Brinje, Modruš). Tudi socialna razslojenost je bila v teh letih pri njih že bolj raznovrstna. Sicer so bili med njimi še vedno številni pripadniki najnižjih slojev (hlapci in dekle, plačani dninarji, razni pastirji, tovarniki, sli itd.), so pa že mnogi dobivali v krčenje in obdelavo zemljo ali v oskrbo živino, in to v obliki "socide", hkrati pa so bili posamezniki že lastniki zemlje, zlasti polj in pašnikov, ter živine. Več kakor prej je bilo obrtnikov (kovač, tesar, ladjedelec, zidar, usnjar, krojač, pek), bili so ribiči, čolnarji in ladjarji (iz Kopra, Trogirja in Dubrovnika), v Senigallii jih je bilo kar pol ducata gostilničarjev. V mestu so postajali že lastniki skladišč in hiš ali pa so jih najemali. Večina Slovanov je imela v Senigallii in v kastroh status prebivalcev (habitatores), kako je bilo z italjanskimi priseljenci, ne vemo. Posamezni Slovani pa so postajali tudi meščani (civis).⁴⁴

Hkrati s priseljenci iz italjanskih dežel, ki so imeli v tem procesu vsekakor pomembnejšo vlogo, so bili tudi slovanski priseljenci udeleženi pri spreminjanju populacijske, gospodarske in siceršnje podobe senigallskega vikariata. S kolonizacijo se je povečevalo število prebivalstva, a je bilo s slovanskimi prišleki začasno etnično mešano vse do zaključene asimilacije. Ekstenzivna pašna živinoreja je izgubljala svoje osnove in pomen v gospodarstvu. Krčenje gozda se sicer nadaljuje, vendar manj intenzivno in počasnije. Močan pa je bil porast poljedelstva in vinogradništva.

Ta razvoj potrjujejo podatki o dohodkih vikariata v kodeksu depozitarija Tomaža de la Cavaliera. Leta 1454 je bilo od daca na prodajo žita, ki so ga v največjih količinah še

⁴¹ ASFa, Atti giud. n 7 f. 118-1450 dec. 9, f 124v.-1451 jan. 29, f 129-1451 febr. 12; n 3 f 1 sl.-1451 ?? ??, f 18-1451 dec. 31 in f 19-1452 febr. 26; n 3 f 14-1451 nov 20, f 6v.-1452 marec 12, n 5 f 53-1457 ?? ??, n 7 f 64-1450 maj 17; n 7 f 75v.-1450 avg. 20, n 7 f 114-1450 nov. 23; n 8 f 41v.-1452 jun. 19, n 9 f 40-1453 dec. 4 in f 18-1453 sept. 11.

⁴² Med njimi so bili Mateo de Paulo Schiavo habitator de Senegaglia, Stefano Schiavo, Giorgio de Urbano Schiavo habitatore de Senigaglia, Giorgio Brizica (Brisikha, Begiga-beži ga?) Schiavo, Marco Schiavo habitatore de Scapezano, Giovane Grande de Scapezano Schiavo, Paulo Schiavo, Martino Schiavo, Giorgio Capelecto Schiavo, Tomasso Schiavo, Simon Schiavo in Grigoro Schiavo, ASFa, CM 108 f 132-137, vsi v letu 1456 maj 18-1457 marec 12.

⁴³ ASFa, Atti giud. n 1 f 34-1450 sept. ??, f 45-1450 dec. 6, n 2 f 7-1450 ?? ??, f 11-1451 febr. 28, n 3 f 15-1451 nov. 24. Pisar jih je v viru označil z naslednjo formulacijo: "... homo male conditione, sitis (vite) et fame ..."

⁴⁴ Za krčenje gozda in prodajo drv prim. ASFa, Atti giud. n 7 f 129-1451 febr. 12; za obrtnika n 7 f 124v.-1451 jan. 28; za gostilničarje n 7 f 27-1450 febr. 28, n 9 f 46-1454 jan. 7, n 3 f 10 sl.-1451 avg. 7; za meščana n 7 f 114v.-1450 nov. 26 (Gianino Sclavo civis Senegalie).

vedno kupovali Benečani in so ga v mesto na lagunah vozili ladjarji iz Benetk, Chioggie, Pesara, Fana, Ancone, Loreta in Ferma pa tudi posamezni doseljenci iz Kopra, Trogira in Dubrovnika, 1985 liber 1 sold prihodkov.⁴⁵ To je bilo osemimpolkrat več prihodkov kakor leta 1410. Nasprotno pa je izredno upadel donos od pašnine, ki je dala le 22 liber 11 soldov in 2 denariča prihodkov. Za polovico in več pa je bil manjši tudi prihodek od prodanih drv in lesa, saj je dal le 60 liber 16 soldov in 8 denaričev.⁴⁶

Na tem stanju, doseženem v prvi polovici 15. stoletja, je Sigismund Malatesta zelo uspešno nadaljeval prenovo svoje signorije, zaključil pa jo nato Giovanni della Rovere.⁴⁷ Sistematično se je nadaljevalo s krčenjem gozda in bonificiranjem opustelih zemljišč. Prebivalstvo je neprestano naraščalo; že pred koncem stoletja je v Senigallii naraslo število družin na okoli 600, v borgih pa jih je bilo 426.⁴⁸ Prihajali so vedno novi doseljenci iz raznih italijanskih dežel. Iz severne Italije so prihajali zlasti s področij Bergama, Brescie, Cremona, Pavije, Modene, Parme, Verone, celo iz Torina itd.⁴⁹ Prav tako se ni zmanjšal dotok Slovanov, ki jih je poleg bede, gospodarskih motivov, težnje po novih, ugodnejših pogojih za življenje gnal prek Jadranskega morja tedaj že tudi strah pred Turki. Leta 1489 zasledimo v Senigallii slovanskega priseljenca z vzdevkom "Turco", ki je imel na mestnem področju zemljiško posest v velikosti 2400 kan.⁵⁰ Da je bil dotok slovanskega življa - tudi kak prebivalec slovenskih dežel je bil med njimi⁵¹ - na ozemlje segnorije stalen, potrjujejo zelo nepopolni podatki za drugo polovico 15. stoletja, ki z njimi razpolagamo. V njih se na novo pojavi nad 60 Slovanov, ne moremo pa iz njih dobiti prave slike o njihovem številu. Prihajali pa so seveda tudi še v 16. stoletju.⁵²

Po teh podatkih je bila njihova družbena struktura tedaj že precej drugačna. Med njimi je bilo tudi več priseljencev iz mest (Zagreb, Modruš, Sinj, Zadar, Kotor), manj pa hlapcev in dekel (pediseque), pastirjev in poljskih delavcev. Številnejši so postali obrtniki (zlatar, marangon, zidar, usnjar) in zelo se je povečal odstotek lastnikov zemljiške posesti, ki so jo pridobili s krčenjem gozda, z nakupom ali kako drugače. Vedno več jih je dobivalo tudi status meščana (civis Senogallie).⁵³

V prvem senigalliskem mestnem katastru iz leta 1489/90, ki je zajel mesto in kastre

⁴⁵ ASFa, CM 107-1454/5 f 2-13v. Prim. S. Anselmi, Schiavoni e Albanesi o. c., str. 14 op. 57 in str. 17 op. 73; Id. Insedamenti, agricoltura o. c., str. 32 sl. op. 112.

⁴⁶ ASFa, CM 107-Libro de la depositaria de Senegaglia al tempo de Tomaxo de la Cavaliere, 1454 f 13v., f 43, f 60 sl. Za vino, prodano na drobno in debelo, je bilo od daca 198 liber 17 soldov prihodkov, Ib. f 50-52.

⁴⁷ L. Mancini, Sigismondo Malatesta o. c., str. 14 sl.; Id., Senigallia dai Malatesti o. c., str. 1 sl.; S. Anselmi, Insedamenti o. c., str. 17 sl.; M. B. Mazzanti, Senigallia alla fine del XV secolo o. c., str. 601 sl.

⁴⁸ ACSe, Catasto št. 52, f 1 sl.-Hic est liber sive catastus prefate magnifice civitatis Senogallie eiusque comitatus et districtus. Prim. R. Paci, Sedimentazioni storiche o. c., str. 110.

⁴⁹ S. Anselmi, Insedamenti, agricoltura o. c., str. 40 sl.; M.B. Mazzanti, Senigallia alla fine del XV secolo o. c., str. 601 sl.

⁵⁰ ACSe, Catasto 52, f 40v.: " Rado Turco ha terra nella corte de Senogalia et contrada de la Spedalecto per lato: la via, el ferriera; Gaspere de Franciolino et Johanni de Patregnano. canne 1660 - libr. 4 sold. 0 den. 0. Item ha nella contrada de Monteboino: per lato: la via, li beni de Chiaravelle, Johanni de la Saliarda et Riccio de Pelegrino, canne 800 - libr. 2 sold. 0 den. 0". S. Anselmi, Insedamenti, 33 op. 115. Kana = 31,2 m², 400 kan = 12.447,15 m².

⁵¹ Prim. Magister Johannis Theotonicus aurifex habitator Senogalie, ASFa, not. knj. P. A. Galassi E f 35v.-1470 okt. 18; Luca Buchingie (Bohinj?), Ib., not. knj. L. Mastopaolo B f 174-1466 marec 3.

⁵² Prim. za Senigallijo: ASFa, not. knj. E. de Dominico B, f 2v., 19, 20, 52, 53v.; not. knj. L. Mastopaolo B f 174-1466 marec 3, f 187-1466 april 12; not. knj. P. A. Galassi E f 35v.-1470 okt. 18; F f 455v.-1472 maj 11; H f 75v.-1473 sept. 6; I f 272v.-1473 jan. 18, f 441-1447 april 27; L f 302 in 306-1478 maj 14; U f 68-1473 sept. 6; V f ??-1475 feb. 2 in f 68-1473 sept. 6; G. Roncoli B f 201v.-1486 okt. 7. Za Scapezzano: ASFa, not. knj. G. Roncoli B f 84v.-1473 jan. 18, C f 4-1477 marec 24; P. Stati B f 332-1483 april 10. Za 16. stoletje primeri: ASFa, not. knj. A. Fusconi A f 176v.-1514 sept. 9; P. Stati Z f 128-1507 nov. 4, LL f 17-1513 sept. 19; N. Galassi, f 274-1518 nov. 10.

⁵³ ASCe, Catasto 52, f 1-100; S. Anselmi, Insedamenti o. c., str. 42 sl.

Scapezzano, Roncitello, Ripe in Monterado, je vpisanih 38 slovanskih lastnikov zemlje: v prvem (enak vrstni red kot zgoraj) 28, v drugem 7, v ostalih pa po 1.⁵⁴ Posesti posameznih slovanskih lastnikov so bile zelo različno velike. Prevladovala so tiste z okoli 3 ha površine (tj. z velikostjo približno 1100 do 1300 kan). Najmanjše krpe zemlje, ki so jih v glavnem imeli, pa so merile le 8 do 215 kan in so prevladovala v Scapezzanu. Poleg teh se v katastru omenja še 9 Slovanov, ki so s svojo posestjo mejili na posamezne vpisane slovanske posesti; o tem, kolikšna je bila posest slednjih, pa ni podatkov.

Hkrati s kolonizacijo, gospodarsko rastjo in povečano obljudenostjo je postajalo življenje v vikariatu vse bolj zapleteno. Odtod tudi potreba po novi redakciji statutov, zlasti še po utrditvi zemljiških lastništev in davčnih obveznost, kar je leta 1489/90 pripeljalo do nastanka že omenjenega katastra. Spreminjala pa se je tudi podoba mesta. Že za Sigismunda Malatesta se je začelo dograjevati mestno jedro, z novim pomolom ob izlivu Mise pa so v morje povečali rečno pristanišče. V času Giovannija Della Rovere, ko je Senigalia pravzaprav postala glavno mesto sicer majhne, a pomembne kneževine, so dogradili grad (Rocca roveresca), popravili in z novimi stolpi okrepili mestno obzidje, regulirali reko Miso, zgradili mestni špital, številne palače in znani samostan sv. Marije. Tedaj se je na novo organizirala mestna uprava z določenimi organi in uradniki (36 članski mestni svet je s pristankom signora izvolil podestata in vse uradnike), zaradi poraslega prometa se je uredilo tudi poslovanje v pristanišču s kapitanom (capitano del porto) na čelu.⁵⁵

ZUSAMMENFASSUNG

Slawen in Senigallia im 15. Jahrhundert

Senigallia, die alte Senna Gallica, bildete zusammen mit Rimini, Pesaro, Fano und Ancona und ihrem Gebiet das sg. Pentapolis, das nach dem Jahre 800 formell unter der päpstlichen Oberherrschaft stand. Im behandelten Zeitraum hatten in der Signorie Senigallia die Familien Malatesta und Della Rovere die tatsächliche Macht in Form eines päpstlichen Vikariats. Die Stadt mitsamt zugehörigem Gebiet überwand im 15. Jahrhundert eine langwierige Wirtschafts und Bevölkerungskrise, die seit dem Ende des 13. Jahrhunderts das ganze 14. Jahrhundert über andauert hatte. Von der italienischen Geschichtsschreibung wird dieser Aufschwung in die 2. Hälfte des 15. Jahrhunderts datiert, in die Regierungszeit von Sigismund Malatesta (1450-1462) und Giovanni Della Rovere (1474-1501), denen Anfang und Durchführung aller Aktivitäten zugeschrieben werden, durch die Senigallia in der Neuzeit eine Hochblüte erlebte. Der Verfasser verlegt den Anfang dieses Prozesses jedoch in die Zeit von Pandolfo III. Malatesta (1377-1427), also seit der Jahrhundertwende.

Damals begann man mit der Rodung des Waldes, der über die Hälfte der Signorie bedeckte, und mit der Kolonisierung des Gebietes. Die Zuwanderer kamen aus anderen italienischen Landschaften, zahlreich waren allerdings auch Slawen, die nach den Seuchen in den Jahren 1435 und 1447 schon Mitte des Jahrhunderts 15 bis 20 Prozent der Bevölkerung ausmachten. Unter ihnen gab es auch Zuwanderer aus slowenischen Gebieten. Damals änderten sich die ethnische Struktur und das Wirtschaftsbild des Vikariats. Das Weidevieh, früher der vorherrschende Wirtschaftszweig, wurde von der Landwirtschaft verdrängt, auch der Handel nahm zu (auch mit Getreide, Mehl, Holz und Brennholz, das besonders von Venedig verbraucht wurde). In Handelsgeschäften und dem Seeverkehr hatten auch einzelne slawische Zuwanderer die Hand mit im Spiel. Diese kamen Mitte des 15. Jahrhunderts aus einem viel breiteren balkanischen Raum

⁵⁴ Prim. S. Anselmi, o. c.

⁵⁵ Prim. L. Mancini, Sigismondo Malatesta o. c.; Id. Senigallia dai Malatesti ai Roveraschi o. c.; M. B. Mazzanti, Senigallia alla fine del XV secolo o. c.

und waren gesellschaftlich stärker geschichtet als die Zuwanderer zu Beginn dieser Zeit. Auch viele Handwerker aus ostadriatischen Städten trugen das ihrige zum Aufschwung von Senigallia bei.

Auf Grund des Erreichten setzten Sigismund Malatesta und Giovanni Della Rovere die Erneuerung ihrer Signorie erfolgreich fort. Landwirtschaftliche Flächen wurden systematisch ausgeweitet, die Kolonisierung wurde fortgesetzt, die Zuwanderung der Slawen, die auch den Bürgerstatus erwerben konnten (*cives Senogallie*), ging weiter. Vor dem Ende des Jahrhunderts war die Zahl der Feuerstellen (Familien) in der Stadt auf etwa 600 angestiegen, ein Jahrhundert früher waren es nur 250 gewesen. Daher 1489/90 die Notwendigkeit eines neuen Katasters und etwas später einer neuen Statutenredaktion. Auch das Stadtbild änderte sich. Das Stadtzentrum wurde ausgebaut, der Flußhafen vergrößert und seine Geschäftstätigkeit geregelt (*capitano del porto*). Die Stadtmauern wurden ausgebessert, das Schloß wurde befestigt und vergrößert (*Rocca roveresca*), der Fluß Misa reguliert, Stadtspitäler und zahlreiche Paläste wurden errichtet. Damals wurde auch die Stadtverwaltung neu angelegt, mit einem 36-köpfigen Stadtrat und dem *podestà* an der Spitze. Mit der Neuzeit begann eine Blütezeit der Stadt mit ihren berühmten Jahrmärkten, die auch Kaufleute aus Slowenien anzogen.

LUDWIG STEINDORFF

Privilegien als Ausdruck kommunaler Emanzipation. Der Fall Šibenik

Will man die Städte an der Adriaostküste nach ihrer Entstehungsgeschichte klassifizieren, so lassen sich zwei Hauptgruppen unterscheiden: In die erste Gruppe gehören Städte mit funktionaler Kontinuität seit der Antike und Zugehörigkeit zum byzantinischen Thema Dalmatien. Innerhalb dieser Gruppe finden sich Städte mit räumlicher Kontinuität wie die Inselstädte im Kvarner, dazu Zadar, Trogir und Kotor und solche, bei denen die Zentralitätsfunktion sich in der Umbruchzeit räumlich verlagert hat: von Salona nach Split, von Epidaurus nach Dubrovnik.¹

Die zweite Gruppe der Städte hat sich erst im Rahmen der hochmittelalterlichen wirtschaftlichen und demographischen Expansion entwickelt. Auch hier läßt sich eine weitere Unterscheidung vornehmen: Die einen Städte sind aus politischen und religiösen Zentren der frühmittelalterlichen kroatischen Herrschaftsbildung hervorgegangen und haben erst sekundär an wirtschaftlicher Bedeutung gewonnen, so Nin und Šibenik. Anders als bei letzterer Stadt schließen Lokation und Name von Nin dabei an eine antike Siedlung an, ohne daß eine funktionale Kontinuität gegeben ist. - Die auf dem Territorium des einstigen narentanischen Fürstentums gelegenen Inselstädte Hvar und Korčula entstanden primär als Stützpunkte des Seeverkehrs und wurden zugleich zum politischen Zentrum der jeweiligen Insel.

Vom 12. bis zum 14. Jahrhundert beobachten wir nun einen Prozeß, in dem sich die erfolgreichen unter den jüngeren Städten in ihrer wirtschaftlichen, gesellschaftlichen und politischen Stellung den älteren Städten zunehmend annähern; unabhängig von den so verschiedenen Voraussetzungen der Stadtwerdung kam es zu einer Nivellierung der Strukturmerkmale: Alle Städte waren als Kommunen (slavisch: *općina* bzw. phonologische Varianten), als fest umrissener Kreis der Bürger (*cives*) organisiert.² Die Ratsverfassung wies gemeinsame Züge vor allem mit Venedig auf. Die seit dem 14. Jh. in fast allen Städten abgeschlossene Gruppe der ratsfähigen Familien bildete das städtische Patriziat. Notariat und Statuten zeugen von einer entwickelten pragmatischen Schriftlichkeit. Die Städte waren alle Sitze von Bischöfen. Auch im Stadtbild mit dem jeweils ähnlichen Bestand an öffentlichen Gebäuden verfestigten sich die gemeinsamen Züge.

Dabei waren nicht alle Ansätze städtischer Entfaltung gleich erfolgreich; die Einwohnerschaft von Omiš, dem Festlandszentrum des einstigen narentanischen Fürstentums, bezeichnete sich zwar im 13. Jahrhundert fallweise als Kommune und erhob damit den Anspruch der Stadthaftigkeit und Gleichrangigkeit gegenüber den Stadtkommunen;³ doch erlangte Omiš niemals den Charakter einer städtischen Siedlung. - Skradin war zwar Bischofssitz, und die Bewohner des *castrum* bezeichneten sich selbst als *cives*, d. h. als Angehörige einer Kommune; doch wie die Ablösung von Wach-

¹ Jüngere Untersuchungen zur urbanen Kontinuität an der Adriaostküste: Mate Suić: *Antički grad na istočnoj obali Jadrana*, Zagreb 1976, S. 253-263; Željko Rapanić: *Predromaničko doba u Dalmaciji*, Split 1987; Ivo Goldstein: *Bizant na Jadranu. Bizant na Jadranu od Justinijana I. do Bazilija I.*, Zagreb 1992, S. 83-112.

² Zum Prozeß der Kommunebildung und zur Begrifflichkeit vgl. Ludwig Steindorff: *Die dalmatinischen Städte im 12. Jahrhundert. Studien zu ihrer politischen Stellung und gesellschaftlichen Entwicklung*, Köln - Wien 1984 (=Städteforschung A 20), S. 152-179.

³ *Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae*, ed. Tade Smičiklas (weiter CD CDS), Vol. V, Nr. 738, S. 235 (1262). Zu dieser Quelle: Ludwig Steindorff: *Stari svijet i novo doba. O formiranju komune na istočnoj obali Jadrana*, in: *Starohrvatska prosvjeta* 16 (1986 [1987]), S. 143-152.

diensten durch Geldzahlungen an Ban Pavao und durch Holzlieferungen an ein Kloster im Privileg von 1304 zeigen, war die Lage der Stadtbevölkerung von Hörigen nicht weit entfernt, und Skradin blieb dauerhaft im Schatten des nahen Šibenik.⁴ - Daß Nin trotz viel älterem Bistum, Kommune und ähnlicher politischer Stellung wie Šibenik wegen der ungünstigeren Wirtschafts- und Lebensbedingungen hinter dieser Stadt zurückblieb, ist schon im Stadtbild zu erkennen. Um wie viel bescheidener nimmt sich die Kathedrale St. Anselm in Nin gegenüber der Kathedrale St. Jakob in Šibenik aus!

Die Aneignung der Merkmale einer ausgebildeten Stadtkommune geschah in den einzelnen jüngeren Städten in unterschiedlichen Abfolgen: In Hvar gab die Gründung des Bistums um 1145 den ersten Impuls; sie erfolgte noch an dem alten agrarisch geprägten Zentrum am Ort des heutigen Starigrad. Dessen Ablösung als wichtigster Ort der Insel durch die zur offenen See an der Westspitze gelegene Stadt, auf die auch der Name Hvar übertragen wurde, erhielt ihren sinnfälligsten Ausdruck durch die Übersiedlung des Bischofs dorthin um 1249.⁵ In Šibenik und Korčula hingegen bildete die Erlangung des Bischofssitzes erst den Abschluß der kommunalen Emanzipation: 1297 und 1300.

Die Erlangung eines Bischofssitzes als Voraussetzung dafür, als *civitas*, Stadt, anerkannt zu sein, findet sich im übrigen nur im mediterranen Raum mit der Tradition seit der spätantiken Kirchenverfassung, daß jede Stadt Bischofssitz ist und die Diözesen entsprechend klein sind. Im Norden, im Bereich der sekundären Christianisierung, wo die Bistümer von Anfang an sehr großflächig waren, war der Sitz eines Bischofs selteneres, nicht notwendiges Merkmal von Stadthaftigkeit. So bestand für ganz Slavonien nur ein einziges Bistum in Zagreb; Ljubljana wurde erst 1461 Bistum.

Ein weiteres Merkmal der Angleichung der jüngeren an die älteren Städte bezog sich auf die politische Stellung, die jeweilige formelle und faktische Regelung der Beziehungen zu übergeordneten politischen Einheiten, für Dalmatien speziell gegenüber dem ungarisch-kroatischen König, Venedig, kroatischen Magnaten und - für die südlichen Städte - auch Serbien oder Sizilien. Ein erster Schritt der Angleichung ergab sich dadurch, daß seit dem 13. Jahrhundert auch Städte wie Trogir und Split kroatische Magnaten als *comites* beriefen; am Ende des 13. Jahrhunderts hielten die Bribirer gleichermaßen Šibenik und Nin wie auch die genannten alten dalmatinischen Städte. Fast gleichzeitig erkannten alle vier Städte die venezianische Herrschaft an: Trogir und Šibenik 1322, Split 1327 und Nin 1329; überall organisierte Venedig seine Herrschaft auf dieselbe Weise. Korčula und Hvar waren schon 1254 und 1278 in den Kreis der dalmatinischen Städte unter venezianischer Herrschaft gelangt.

Der Angleichungsprozeß in der politischen Stellung setzte sich im Frieden von Zadar 1358, als Venedig alle seine Besitzungen an der Adriaostküste an den ungarisch-kroatischen König Ludwig von Anjou verlor, fort. Nach dem Zusammenbruch der ungarischen Adriapolitik infolge der dynastischen Krise am Anfang des 15. Jahrhunderts und der Wiederherstellung der venezianischen Herrschaft an der Adriaostküste blieb diese Nivellierung erhalten; allein Dubrovnik entzog sich ihr durch die Erlangung faktischer Selbständigkeit als Stadtrepublik.⁶

Neben den schon genannten Merkmalen der Urbanität, die es für die jüngeren

⁴ CD CDS VIII, Nr. 72, S. 76-77, Zagreb 1909. - Nada Klaić: Kako se Skradin oslobodio od podložništva Bribiraca, in: Fiskovićev zbornik II, Split 1980, S. 30-40. Sie stellt das Privileg in die Reihe städtefreundlicher Maßnahmen der Bribirer.

⁵ Niko Duboković Nadalini: Prilog rješenju pitanja postanka Hvarske komune, in: Derselbe: Rasprave i članci, Split 1988, S. 37-48 (erstmalig in: Prilozi povijesti Hvara 2/1959).

⁶ Als zusammenfassende Darstellung der mittelalterlichen Stadtgeschichte Dalmatiens noch immer maßgebend Nada Klaić: Povijest Hrvata u razvijenom srednjem vijeku, Zagreb 1976. Knapp auch: Ignacij Voje: Oris zgodovine jugovzhodne Evrope (Srednji vek), Ljubljana 1992, innerhalb der Kapitel über das spätmittelalterliche Kroatien und über Dubrovnik.

Stadtwerdungen zu erlangen galt - Organisation als Kommune, Ratsverfassung, Bistüm, städtische Bauformen, selbstverständlich eine entsprechende wirtschaftliche Entfaltung -, tritt als weiteres Kriterium das Verfügen über Privilegien. Sie waren wertvoll nicht nur als Garanten von Rechtssicherheit und Handlungsspielräumen; ihr Besitz war auch Ausdruck des Prestiges einer Stadt. Selbst wenn der normative Anspruch des Privilegs nicht einlösbar war, blieb der Prestigewert doch erhalten.

Das eben Gesagte läßt sich in aller Deutlichkeit anhand der Šibeniker Privilegien aus der Gruppe der Privilegien vom Trogirer Typ konkretisieren. Wir wollen dabei die teilweise kontroversen Forschungsansätze zur Entstehungs- und Überlieferungsgeschichte dieser Privilegien einer erneuten Revision unterziehen. - Gerade aus der Sicht zeitlicher Distanz ist dabei zu betonen: Selbst wenn sich Schlüsse früherer Forschungen im nachhinein als nicht haltbar erwiesen haben, so behalten sie doch ihren Wert als Schritte der Klärung.

Bei der ältesten Schicht der Privilegien vom Trogirer Typ handelt es sich um die Schwurversprechen, die König Koloman den von ihm unterworfenen dalmatinischen Städten 1105 oder kurz danach ablegte. Wir kennen den Text des Privilegs von Trogir von 1108,⁷ allerdings nur in Überlieferung aus dem 17. Jahrhundert, so daß die Authentizität des Textes leicht in Frage zu stellen ist.⁸ Aus mittelbaren Belegen können wir auf die einstige Existenz von Eiden auch für Rab, Zadar und Split schließen.

Mit der Regelung der Herrschaftsbeziehungen durch einen Eid griff Koloman nicht auf eine in Ungarn gebräuchliche Form zurück,⁹ vielmehr folgte er der in Dalmatien seit langem üblichen Praxis, erstmals überliefert in den Eiden von Rab, Beli, Krk und Osor an den Dogen Otto Orseolo 1018.¹⁰ So wie hier nur das Versprechen der sich Unterwerfenden erhalten, doch die einstige Existenz eines Eides des Dogen zu postulieren ist, leisteten mit Sicherheit auch Trogir und die anderen Städte dem König ein Gegenversprechen.

Der Kern von Kolomans Versprechen ist die Bestätigung der Autonomie, faßbar in der Zusage von Frieden, Tributfreiheit, Recht auf Wahl des Bischofs bei Bestätigungsvorbehalt durch den König und Gebrauch des alten Rechtes. Neben die Anerkennung der Herrschaft durch die Stadt trat der Anspruch des Königs auf einen von Fremden zu zahlenden Hafenzoll.

In der überlieferten Fassung des auf 1108 datierten Privilegs von Trogir wird neben der Wahl des Bischofs auch die des *comes* versprochen; doch habe ich früher gezeigt, daß es sich hier mit Sicherheit um eine Ergänzung handelt. Wie aus dem Quellen-

⁷ *Diplomata Hungariae antiquissima* (weiter: *DHA*). Volumen I. 1000-1131, edendo operi praefuit Georgius Györffy, Budapest 1992, Nr. 130, S. 357 mit ausführlichem Kommentar; auch *CD CDS II*, Nr. 16, S. 19. - Ich akzeptiere die in *DHA* vorgebrachten Argumente, daß es nicht, wie Steindorff: *Die dalmatinischen Städte*, S. 16 postuliert, notwendig ist, das Datum im Eidformular von "1108" auf "1105" zu korrigieren. Vgl. hierzu auch die narrative Darstellung in: *Magyarország története*, Bd. 2, Budapest 1984, S. 952, 955. Es ist durchaus denkbar, daß Koloman auch 1105 in Trogir war und bereits damals einen Eid ablegte, jedoch erst die Wiederholung von 1108 erhalten ist.

⁸ Györffy: *O kritici dalmatinskih privilegija 12. stoljeća*, in: *Zbornik Historijskog instituta JAZU* 6 (1969), S. 97-108 sieht die Form in Einklang mit der nicht-regelhaften ungarischen Kanzlei-praxis zur Zeit von Koloman und deutet den Text demnach als ausgefertigte Urkunde; so auch der Kommentar zur Edition in *DHA*. Nada Klaić: *Još jednom o tzv. privilegijama trogirskog tipa*, in: *Istorijski časopis* 20 (1973), 15-87, hielt die Verwendung eines solchen Formulars durch die Kanzlei für ausgeschlossen und erklärte den Text deshalb zur diplomatischen, nicht allerdings historischen Fälschung. - Zur Bestimmung als schriftliche Vorlage für die mündlich vollzogene Schwurhandlung vgl. Steindorff: *Die dalmatinischen Städte*, S. 7-17; ihm folgend Nada Klaić in der posthum erschienenen Kurzfassung der "Povijest": *Povijest Hrvata u srednjem vijeku*, Zagreb 1990, S. 387.

⁹ Györffy: *O kritici*, S. 102 spricht von einer Verbindung dalmatinischen und ungarischen Rechtsverständnisses; doch ist diesem nur bezogen auf den Inhalt des Eides, nicht jedoch die Form zuzustimmen.

¹⁰ *CD CDS I*, Nr. 37-40, S. 54-57.

kontext erschließbar, war der zur Zeit von Koloman in den Städten präsele *comes* ein vom König eingesetzter Burgbefehlshaber. Das städtische Wahlamt des Prior blieb noch unangetastet.¹¹

Die ein Jahrzehnt später entstandenen Versprechen des venezianischen Dogen Ordelafo Faliero für Rab und Zadar lehnten sich offensichtlich an Formulare von Eiden Kolomans an, die dem Eid für Trogir entsprachen. Jetzt erst wurde das Amt des Priors abgeschafft, und im Eid trat neben das Recht auf Wahl des Bischofs die Wahl des *comes* hinzu, der städtischer Oberbeamter und Vertreter der venezianischen Herrschaft zugleich wurde.¹² Allerdings hat Venedig das Wahlrecht der Städte seit der Mitte des 12. Jahrhunderts zunehmend eingeschränkt. - Im Laufe des 12. Jahrhunderts wurde auch in den anderen dalmatinischen Städten der Prior durch den wahrscheinlich von anderen Gruppen innerhalb der Stadt gestützten *comes* abgelöst.

Der Inhalt des Versprechens für Trogir von 1108 in seiner überlieferten Fassung ist wörtlich wiederholt im Eid König Stephans III. für Šibenik aus dem Jahre 1167. Nur im Wahlrecht ist die Verbindung von *comes* und *episcopus* durch *comes* und *iudex* ersetzt. Außerdem ist als Empfänger des Zehnten vom Hafenzoll nicht mehr der Bischof, sondern der Klerus genannt. Hinzu tritt der durch "königliches Urteil und Siegel" zugestandene Verzicht auf das Recht der Evokation: Šibeniker dürfen nicht gegen ihren Willen vor ein Gericht außerhalb der Stadt gerufen werden. Sie können darauf bestehen, daß nur in der Stadt vor dem Gericht des *comes* und der *nobiles* über sie geurteilt wird. Das Versprechen schließt ebenso wie das von 1108 mit einer Reihe von geistlichen und weltlichen Würdenträgern, die als Zeugen mit der Formel *laudo et confirmo* den Eid gutheißen und bekräftigen.

Das Versprechen von 1167 ist nur in einer Reihe von Transsumpten überliefert, die auch ihrerseits nicht alle als Einzelurkunden erhalten sind. Alle Texte finden wir wieder in einem am Anfang des 18. Jahrhunderts in Šibenik zusammengestellten Kopialbuch. Dank diesem können einige der durch Beschädigungen in den alten Urkunden entstandenen Lücken geschlossen werden.¹³

Die Transsumpte seien hier unter Angabe der Edition aufgelistet; mit * gekennzeichnete Stufen sind als eigene Urkunden erhalten:

¹¹ Nada Klaić: Trogir u srednjem vijeku. Svezak 1. Javni život grada i njegovih ljudi, Trogir 1985, S. 58 hält im Gegensatz zur früheren Darstellung in Klaić: Povijest Hrvata (1976), S. 14, das Recht auf Wahl des *comes* nun auch für eine Interpolation; ebenso Klaić: Povijest Hrvata (1990), S. 166, 388. - Die Edition DHA I, Nr. 130, S. 131 lehnt mit mir nicht überzeugenden Argumenten die Annahme der Interpolation ab.

¹² Steindorff: Die dalmatinischen Städte, S. 63-73.

¹³ CD CDS II, Nr. 108, S. 115-116; Šibenski diplomatarij. Zbornik šibenskih isprava, red. Josip Barbarić, Josip Kolanović, Šibenik 1986, innerhalb von Nr. 4, S. 11-12; der interpolierte Teil über das Evokationsverbot: *Et hoc illis concedo per regale iudicium et sigillum, quod extra ciuitatem non exeant, si de ciuibus iudicare uoluerint, in ciuitate cum comite et nobilibus iudicentur.* - Die Edition des Kopialbuches ist mit ausführlichen Angaben auch zu den Vorlagen der Einträge versehen und mit diesen kollationiert; allerdings werden Echtheitsfragen nicht angesprochen.

		CD CDS	Šib. dipl.
Andreas II.	1221:	III Nr. 178, S. 204 f.	
*Béla IV.	1245, 11.04:	IV Nr. 237, S. 272.	Nr. 4
*Béla IV.	1251, 24.11:	IV Nr. 404, S. 465.	Nr. 5
Stephan V.	1270, 29.07:	V Nr. 10, S. 553 f.	Nr. 6
*Karl I.	1322, 08.10:	IX Nr. 66, S. 79 f.	Nr. 7
*Karl I.	1322, 08.10:	---- ----	Nr. 8
Diese Urkunde ist textgleich mit der vorhergenannten, nur weicht sie von der Territoriumsbeschreibung innerhalb der Urkunde von 1251 vollkommen ab; es fehlt eine Datierung nach Monat und Tag.			
*Ludwig I.	1358, 16.12:	XII Nr. 407, S. 535-537.	Nr. 9
Dieses Transsumpt folgt der zweitgenannten Urkunde Karls I.			

Gegen die Authentizität des Versprechens von 1167 hat Nada Klaić eine Reihe von Gründen angeführt. György Györffy hat von "problematischer Authentizität" gesprochen. In Anlehnung an Nada Klaić habe ich ebenso den Standpunkt vertreten, es handele sich um eine historische Fälschung.¹⁴ Diese Argumente behalten für mich weiter ihre Gültigkeit. Für uns ist neben den formalen Mängeln - die Besiegelung nicht zur Korroboration der Urkunde, sondern als Bestätigung des Evokationsverbotes, die kuriose Zeugenliste - der Umstand am wichtigsten, daß die Annahme einer Gleichstellung mit den alten dalmatinischen Städten bereits zu jener Zeit anachronistisch ist.

Zum einen stehen die aktuellen politisch-militärischen Gegebenheiten des Jahres 1167, als die byzantinische Herrschaft an der Adriaostküste gerade erneuert worden war, dem entgegen. Zum anderen schließt die damalige wirtschaftliche und gesellschaftliche Entwicklungsstufe von Šibenik, Burg mit *suburbium*, das Streben nach einer formalrechtlich begründeten Autonomie aus: Bei den wenigen Erwähnungen aus der zweiten Hälfte des 12. Jahrhunderts werden die Šibeniker gleich zweimal im Zusammenhang mit Piraterie genannt. Sie hingen - ähnlich wie die Leute von Omiš im 13. Jahrhundert - offensichtlich noch Wirtschaftsformen an, die mit dem Streben städtischer Kommunen nach Handels- und Rechtssicherheit nicht in Einklang zu bringen waren.¹⁵

Doch wann ist die auf 1167 datierte Fälschung entstanden? Nada Klaić hat für die Bestätigung von 1245 als *terminus ante quem non* das Jahr 1358 bestimmt; denn die Arenga stimmt fast vollkommen mit der Arenga einer am 16. Dezember 1358 von Ludwig v. Anjou ausgestellten Urkunde überein, in welcher der König eine Urkunde seines Banns Johannes Ćuz zugunsten von Šibenik bestätigt.¹⁶ Dieser Umstand spricht auf den ersten Blick für eine sichere Abhängigkeit der Urkunde von 1245 von der von 1358, und doch ist die Datierung der Entstehungszeit auf dieser Basis nicht haltbar und schon in den Ausführungen von Nada Klaić widersprüchlich. Das erwähnte Transsumpt Karls von Anjou mit dem Datum 1322 ist ihr zufolge schon kurz vor 1358 entstanden; doch dieses enthält ja in sich auch den Text von 1245!

¹⁴ Klaić: Još jednom, S. 80-82; Györffy: O kritici, S. 108; Steindorff, Die dalmatinischen Städte, S. 22-23, 103.

¹⁵ CD CDS II, Nr. 110, S. 117 (1167-69); Nr. 142, S. 144 (1177) (Jaffé-Loewenfeld, No. 11477, 12889). Wenn Papst Alexander in der zweiten Urkunde Šibenik einmal als *castrum*, einmal als *civitas* mit einem *commune* anspricht, ist dies nicht im geringsten ein Beleg für die Existenz der Kommune und die Stadthaftigkeit der Siedlung, nur für die geringe Kenntnis der päpstlichen Kanzlei über den Charakter des Ortes, aus dem die Piraten kamen.

¹⁶ CD CDS XII, Nr. 336, S. 437-439; Nr. 406, S. 533-535. - Bei Annahme dieser Vorlage müßte auch das am selben Tag ausgestellte Transsumpt des Šibeniker Privilegs durch Ludwig v. Anjou eine Fälschung sein, da es ja den Text von 1245 in sich einschließt.

Die Gleichartigkeit der Arengen ist anders zu erklären: Der Schreiber des Transsumptes des vom Ban ausgestellten Privilegs hatte während seiner Arbeit die Urkunde Karls I. von 1322 vorliegen; ist doch deren Transsumpt am selben Tag, am 16. Dezember 1358, ausgestellt.

Es gibt einen viel früheren sicheren Beleg für die Existenz des Privilegs für Šibenik! Er stammt schon aus dem Jahre 1251 und steht im von Ban Stjepan ausgestellten Privileg für den Handelsplatz Jablanac gegenüber der Insel Rab. Beauftragte der Kommune von Rab hatten dem Ban versichert, Leute von der Insel würden sich selbst in Jablanac niederlassen, dorthin Leute nach sich ziehen und auf diese Weise "diesen Ort nützlich und angenehm" machen. Der Ban verpflichtete sich, auf seine Kosten eine Burg auf dem Berg und eine Mauer zum Schutz des Ortes zu errichten. "Die dort sich aufhaltenden Leute aber sollen die Freiheit genießen, über welche die Trogirer und die Šibeniker und andere Städte des Königs an der Küste am Meer verfügen." Dann folgen die Bestimmungen, am wichtigsten das Recht auf Wahl eines *comes* aus dem Herrschaftsgebiet des Königs und der Richter und *consilarii* aus Rab, der Anspruch auf ein Viertel des Hafenzolles und die Zollfreiheit für Kaufleute aus Rab. Das Privileg steht zwar in keiner Textabhängigkeit zu einem der Privilegien vom Trogirer Typ, doch entspricht es diesen in seinem Inhalt.¹⁷

Das Privileg von Jablanac ist insofern ein ungewöhnlicher Fall, daß es nicht einen bereits fortgeschrittenen Prozeß kommunaler Emanzipation rechtlich sanktioniert und legitimiert, vielmehr - wie die weitere Geschichte zeigt, erfolglos - versucht wurde, mithilfe des Privilegs den Prozeß der Stadtbildung erst in Gang zu setzen.

Damit stellt sich nun die Frage; wann vor der Ausstellung des Privilegs für Jablanac 1251 die Šibeniker unter Vorlage einer Fälschung ein echtes Transsumpt erhalten haben. Die Urkunde von 1221 scheidet wegen formaler Mängel mit Sicherheit aus. Neben der schon von Nada Klaić als Mangel genannten Bezeichnung der Urkunde als *instrumentum* wie im dalmatinischen Notariat spricht die Verlegung der Arenga hinter den Text der transsumierten Urkunde von 1167, also hinter die Dispositio der Urkunde, gegen die Echtheit.

Als Argument für die Entstehung des Exemplars von 1245 in der königlichen Kanzlei ließe sich mit Györffy die Übereinstimmung des Initials mit einer nur wenige Tage jüngeren Urkunde anführen; doch ist dies eben nur eine Frage der Fähigkeit zur Nachahmung. Der Text selbst stammt von anderer Hand¹⁸ und reiht sich ein in den Duktus dalmatinischer Notarsinstrumente des 13. und 14. Jahrhunderts. Gegen die Echtheit der Urkunde von 1245 steht die merkwürdig unbestimmte Formel der Narratio, "unsere Getreuen von Šibenik gemeinsam mit ihrem *comes*" seien vor dem König erschienen; ebenso macht die Umwandlung des in Urkunden Bélas IV. geläufigen Dignitarius, des Verzeichnisses weltlicher und geistlicher Würdenträger des Reiches im *ablatus absolutus* als Teil der Datierung, in ein Verzeichnis der präsenten Zeugen wie in dalmatinischen Urkunden die Annahme der Echtheit abwegig. Die Urkunde ist angeblich in Bribir, also in der Nähe von Šibenik ausgestellt; doch wissen wir nichts über einen weiteren Aufenthalt Bélas IV. im Küstengebiet zwischen 1242 und 1251; vor allem wäre anderenfalls eine Erwähnung in der für diese Jahre so detailliert erzählenden *Historia Salonitana* des Archidiacons Thomas von Split zu erwarten.

¹⁷ CD CDS IV, Nr. 409, S. 472-473. Wegen der inhaltlichen Verwandtschaft ist das Privileg auch bei Klaić: Još jednom, S. 49-52 behandelt. Auf Implikationen für die Datierung der Šibeniker Fälschung geht sie nicht ein.

¹⁸ Angaben zu Initial und Handschrift bei Györffy: O kritici, S. 106. - Abbildung der Urkunden von 1245 und 1251 bei Frano Dujmović: Postanak i razvoj Šibenika od 1066-1409. godine, in: Šibenik. Spomen zbornik o 900. obljetnici, red. Slavo Grubišič, Šibenik 1976, S. 75-119; Tafelteil nach S. 96, Tafel 8. - Dujmović erwähnt S. 93 die Bestätigung 1245 als authentisches Ereignis; auf die Texte 1167 und 1221 geht er nicht ein.

Die Urkunde von 1251 weist im ersten Teil keine Abweichungen vom regelmäßigen Formular Bélas IV. auf; hingegen die Korroborationsformel ist fehlerhaft, da sich die Besiegelung ihr zufolge nicht auf die Glaubwürdigkeit der Urkunde, sondern der Grenzbeschreibung bezieht. Ebenso ist die Einfügung einer Bestimmung zur Beschränkung der Gastungspflicht,¹⁹ d. h. eine Ergänzung zur Dispositio, zwischen Korroborationsformel und Datierung mit Dignitarium formularwidrig.

Györffy hat darauf hingewiesen, das Initial des Privilegs von 1251 sei eine plumpe Nachahmung des Initials auf einer am Vortag ausgestellten Urkunde zugunsten der Bribirer. Die Schrift verweise auf Dalmatien. Tatsächlich ist der Duktus der Handschrift sehr ähnlich wie bei einem Brief, den Kapitel und Kommune von Šibenik 1255 nach Rom sandten;²⁰ doch eher ist die Schrift in ihren die Horizontale betonenden Linien und den im Vergleich zum Buchstabenkörper kleinen Ober- und Unterlängen ungewöhnlich im Gesamtbestand von Schriftbildern dalmatinischer Urkunden.²¹ Viel stärker als die Schrift spricht das Hochformat der Urkunde - im Gegensatz zu den Königsurkunden im Querformat - gegen eine Herkunft aus der königlichen Kanzlei. So können wir Györffy darin folgen, daß eine veränderte Grenzbeschreibung in den Text einer echten Urkunde von 1251 interpoliert worden ist und dabei formale Fehler entstanden sind.²²

Wir können nun in chronologischer Ordnung eine Entstehungsgeschichte des Šibeniker Privilegs entwerfen. - In der ersten Hälfte des 13. Jahrhunderts wandelte sich das *suburbium* unterhalb des schon 1066 in einer Urkunde Krešimirs IV. erwähnten *castrum* Šibenik dank wirtschaftlicher Entfaltung allmählich zu einer Stadt. Der Klerus der Pfarre, die auf der Spliter Synode von 1185 als Teil der Diözese Trogir bestätigt worden war, versuchte, größere Unabhängigkeit von Trogir zu erlangen. Hiergegen leisteten Bischof und Kapitel von Trogir, ihrerseits miteinander um Rechte rivalisierend, entschiedenen Widerstand. 1246 verpflichtete sich Bischof Treguan von Trogir gegenüber seinem eigenen Kapitel, keine Amtseinsetzungen in Šibenik ohne dessen Zustimmung vorzunehmen und daß die Weihen von Geistlichen keinesfalls in Šibenik, ausschließlich in Trogir erfolgen dürften.²³

Wie wir aus einem Pachtvertrag von 1243 wissen, war zu dieser Zeit Budislav, ein Angehöriger der kroatischen Magnatenfamilie der Bribirer, *comes* der Stadt; d. h. er hatte als Burgherr von Šibenik die Stellung des Župans, in den lateinischen Quellen seit dem Ende des 12. Jahrhunderts regelmäßig als *comes* wiedergegeben, inne. Die eigentliche Stadtregierung lag beim *iudex* Micha, einem, wie es in der Urkunde heißt, Bürger von Split. Die Urkunde ist vom Notar Leonardus ausgefertigt.²⁴

Die Ämterverteilung erinnert stark an die Verhältnisse in Trogir und Split zu jener Zeit und zeigt damit, wie weit die innere Organisation als Stadt bereits fortgeschritten war. Das alte städtische Oberamt des *comes* lag auch in Split und Trogir seit dem

¹⁹ Dieser Abschnitt ist in der Urkunde und, ihr folgend, in CD CDS lückenhaft; vollständig in: Šibenski diplomatarij, S. 14.

²⁰ Abbildung bei Dujmović: Postanak, Tafel 9; Text CD CDS IV, Nr. 522, S. 604.

²¹ Betrachtet man die Abbildungen von 39 Urkunden Bélas IV. in: Codex diplomaticus et epistolaris Slovaciae, ed. Richard Marsina, t. II, Bratislava 1987, Appendix I, verliert das Argument der Handschrift an Wichtigkeit. Zwar ist keine Handschrift mit derjenigen der Urkunde von 1251 identisch, doch in der großen Variationsbreite kommen die Abbildungen VI a, VIII b und XI b der Šibeniker Urkunde sehr nahe.

²² Auch Slavo Grubišić: Šibenik kroz stoljeća, Šibenik 1974, S. 19 behandelt die Transsumierung von 1251 als erste echte Urkunde; allerdings bleibt es bei ihm eine einfache, nicht weiter begründete Feststellung.

²³ CD CDS IV, Nr. 266, S. 299-300. - Die kirchlichen Konflikte zwischen Trogir und Šibenik bis zur Erhebung von Šibenik zum Bistum 1298 sind detailliert dargestellt bei Dujmović: Postanak, S. 89-99; Klaić: Trogir u srednjem vijeku, S. 151-151, 175-185.

²⁴ CD IV, Nr. 186, S. 208-209.

Anfang des Jahrhunderts in den Händen eines kroatischen Magnaten;²⁵ die Stadtregierung wurde von Richtern, Konsuln oder auch einem Podestà ausgeübt.²⁶ Die Stellung des *iudex* Micha läßt sich geradezu mit der des Podestà Gargan de Arscindis aus Ancona in Split (1239-42) vergleichen, wobei es indikativ für die chronisch gespannten Verhältnisse zwischen Trogir und Šibenik ist, daß Micha Bürger von Trogirs Nachbarstadt und überlegenen Rivalin Split war.

Am 17. Oktober 1250 schlossen die Kommunen von Šibenik und Trogir, vertreten durch den Šibeniker *comes* Daniel von Bribir und Vid, den zur Familie der *comites* von Krk gehörenden Podestà von Trogir, einen Vertrag über Beilegung aller Streitigkeiten und gegenseitigen Rechtsschutz. Unabhängig davon, daß Šibenik kein Bischofssitz war, bezeichneten sich die Städte, die Gleichrangigkeit betonend, gegenseitig als *civitates*.²⁷ Zu dieser Zeit hatte Šibenik keinen Notar, so daß, wie es in der Korroboration heißt, der Archipresbyter Stanimir die Urkunde schrieb und mit den Siegeln der beiden Kommunen, Daniels und Vids versah.²⁸ Die Führung eines Siegels durch die Kommune ist ein weiteres Indiz der Emanzipation. Erhalten ist das Siegel erstmals am erwähnten Brief von 1255.

In dieser Zeit guter Beziehungen zwischen Trogir und Šibenik erhielten die Šibeniker den Text von Kolomans Eid für Trogir zur Einsicht und fertigten ihre auf 1245 datierte Fälschung an. Das Recht auf Wahl von *comes* und Bischof ersetzten sie durch die Verfügung, *comes* und *iudex* wählen zu dürfen. Die Ergänzung über das Verbot der Evokation entnahmen sie unter Einfügung der angeblichen Bestätigung "durch königliches Versprechen und Siegel" einer jüngeren Fassung des Trogirer Privilegs, wahrscheinlich gerade dem jüngsten, von Béla IV. 1242 ausgestellten Privileg.²⁹ Die Zeugenreihe des Trogirer Textes paßten sie teilweise der Zeit Stephans III. an, teils setzten sie frei gewählte Namen. Wir können sicher sein, daß die Šibeniker das Formular gerade Kolomans benutzten, weil schon die früheste, nicht erhaltene Bestätigung durch Béla III. von 1182 durch Siegel und nicht durch Zeugen korroboriert war. Wir wissen dies aus einem Verzeichnis der vorhandenen Privilegien, das der neue venezianische *comes* von Trogir 1322 an den Dogen schickte.³⁰

Zumindest für die Arenga des angeblichen Transsumptes von Andreas II. 1221 verwendeten die Šibeniker als Vorlage eine nicht erhaltene echte Urkunde dieses Königs, deren Empfänger wahrscheinlich jemand aus der Familie der Bribirer war und zu der *comes* Daniel Zugang hatte. Die Arenga entspricht nämlich weitgehend dem Anfang der Arenga einer Urkunde, die Andreas II. 1221 für eine Adelsfamilie aus Szentgotthárd in Westungarn ausstellte.³¹

Als Béla IV. 1251 erneut an die Küste kam und dort verschiedenen Bittstellern Urkunden ausstellte,³² begaben sich auch *comes* Daniel von Šibenik und Archipresbyter

²⁵ Der Titel *comes* ist in diesem Falle zweifach begründet: 1. *comes* als kroatischer Adelstitel anstelle von älter *iuppanus*; 2. *comes* der Stadt.

²⁶ Grga Novak: Povijest Splita. I., Split ²1978, S. 128-138, Steindorff: Die dalmatinischen Städte, S. 119-121, 166-167.

²⁷ Die Selbstbezeichnung als *civitas* auch ohne Bischofssitz finden wir ungefähr gleichzeitig in Omiš, vgl. Anm. 3.

²⁸ CD CDS IV, Nr. 374, S. 430-432.

²⁹ CD CDS IV, Nr. 133, S. 147.

³⁰ Listine o odnošajih između južnoga Slavenstva i mletačke republike, ed. Šime Ljubić, vol. I, Zagreb 1868 (=Monumenta spectantia historiam Slavorum meridionalium), Nr. DXX, S. 343-344.

³¹ Nachgewiesen im Register der Arengen in: Codex diplomaticus Slovaciae I (1971), S. 352: *Cum ex regie dignitatis officio teneamur iustas cuiuscumque petitiones admittere*. - Regest der Urkunde dort Nr. 194, Nr. 261.

³² Über diesen Aufenthalt berichtet: Thomas archidiaconus. Historia Salonitana, ed. Franjo Rački, Zagreb 1877 (=Monumenta spectantia 26), S. 206-207; die damals ausgestellten Urkunden enthalten alle keine Ortsangabe.

Stanimir mit der Fälschung zum König, der unter Transsumierung seiner angeblichen Urkunde von 1245 am 24. November die Bestätigungsurkunde ausstellte. Wie in der Narratio gesagt, hatten ihn dazu sowohl die offensichtliche Glaubwürdigkeit der Urkunde als auch die Stellungnahme Ban Stephans veranlaßt. Dieser hatte auch die Grenzen des Territoriums von Šibenik abgeschritten.³³

So ist es nicht erstaunlich, daß Ban Stephan bei der Ausstellung des Privilegs für Jablanac auf die Rechte der Šibeniker verwies, hatte er doch entweder die Fälschung oder schon die Bestätigung von Ende 1251 gesehen. Während Béla IV. auf der Flucht vor den Tataren 1242 Split im Zorn verlassen und keine Privilegien bestätigt hatte,³⁴ hatte er am 18. März 1242 den Trogirern ihre Rechte erneuert, dabei das alte Eidformular in eine der Praxis von Bélas Kanzlei entsprechende Form integriert; ebenso wie das Privileg 1251 für Šibenik enthält das Privileg für Trogir auch eine Grenzbeschreibung.³⁵

Hieraus erklärt sich, warum neben Šibenik explizit nur Trogir als weitere Stadt mit Rechten wie Jablanac genannt ist; mit den "anderen Städten an der Küste am Meer" dürften Split, dessen Stellung *de facto* ja trotz allem der von Trogir glich, und Zadar gemeint sein. Diese Stadt hatte anlässlich ihrer Unterstellung unter ungarisch-kroatische Herrschaft 1242 von Béla IV. ein Privileg erhalten, in dem er ihr ohne nähere Präzisierungen ihre Rechte gemäß einem - nicht erhaltenen - Privileg Bélas III. bestätigte.³⁶ 1251 war Zadar allerdings schon wieder seit sieben Jahren in venezianischen Händen.

Die Anfertigung der Fälschung in Šibenik geschah offensichtlich in Absprache mit dem Burgherren, *comes* Daniel von Bribir. Dafür spricht, daß, wie erwähnt, sehr wahrscheinlich gerade er eine authentische Urkunde von 1221 als Vorlage zur Verfügung stellte und bereit war, gemeinsam mit der Archipresbyter der Stadt vor dem König zu erscheinen. Solange zwischen den Bribirern und der Stadt Einvernehmen bestand, brachte das Privileg auch Daniel Gewinn; denn es nahm dem König oder einem Dritten die Möglichkeit, dort über das Amt des *comes* von Šibenik und damit auch über die Burg oberhalb der Stadt zu verfügen.

Ob für die Besorgung des Privilegs bereits 1251 ein aktueller Anlaß bestand, ist nicht mit Sicherheit zu sagen; doch ist es nicht auszuschließen, wenn man auf eine Urkunde vom 5. Juli 1255 sieht. Wie damals Papst Alexander IV. an Erzbischof Laurentius von Zadar schrieb, hätten die Templer ihre Rechte an Šibenik nachgewiesen. Die durch Eintausch gegen die Burg Klis mit Andreas II. erworbenen Rechte seien auch von Béla IV. bestätigt worden. Die *habitatores eiusdem castris* Šibenik - man beachte die herabsetzende Klassifizierung von Stadt und Bewohnern! - hätten Befestigungen zerstört, verweigerten den Gehorsam. Der Erzbischof von Zadar sollte die Angelegenheit prüfen und das Recht wiederherstellen.³⁷ Vielleicht war der Konflikt zwischen *comes* und Kommune von Šibenik auf der einen und Templern auf der anderen Seite schon 1251 ausgebrochen. Jedenfalls kann die Berufung auf das Privileg geholfen haben bei der, wie aus der weiteren Entwicklung ersichtlich, erfolgreichen

³³ M. M. Frejdenberg - A. V. Černyšov: Goroda-kommuny dalmatinskogo poberež'ja (VII - sredina XIII v.), in: Rannefeodal'nye gosudarstva na Balkanach. VI-XII vv., red. G. G. Litavrin, Moskva 1985, S. 250-284, hier S. 273, klassifizieren das Trogirer Privileg von 1108 als *kommunal'naja chartija*, "kommunale Urkunde", da der im Privileg abgesteckte Rahmen den Rechtsraum zur Bildung der Kommune schaffe. Diese Bezeichnung ist ebenso für das Šibeniker Privileg von 1251 angemessen.

³⁴ Thomas archidiaconus, S. 173; auf die negativen Folgen weist Novak: Povijest, S. 150 hin.

³⁵ CD CDS IV, Nr. 133, S. 147. - Die Authentizität dieses Privilegs hat in der Forschung niemals in Frage gestanden.

³⁶ CD CDS IV., Nr. 147, S. 162-163.

³⁷ CD IV, Nr. 522, S. 602-603. - Šibenski diplomatarij, Nr. 1, S. 1-2. - Lelja Dobronič: Viteški redovi. Templari i ivanovci u Hrvatskoj, Zagreb 1984, S. 37.

Abwehr der Versuche der Templer, Šibenik in ihre Hand zu bekommen. Das Amt des *comes* blieb bis 1322 fest in den Händen der Bribirer.

Spätestens kurz bevor sich die Šibeniker 1270 an Ladislaus IV. um Bestätigung des Privilegs von 1251 wandten, erstellten sie, wie oben ausgeführt, anstelle des Originals von 1251 eine teilweise interpolierte Abschrift. Sie ahmten dabei das Initial der Vorlage nach, das mit dem Initial der 1251 einen Tag früher ausgestellten Urkunde für die Familie der Bribirer übereinstimmte.³⁸ - Das Bestehen zweier Privilegien Karls I. von 1322 dürfte entsprechend zu erklären sein: Anstelle des Originals fertigten die Šibeniker eine Verfälschung mit einer anderen Grenzbeschreibung innerhalb der Urkunde von 1251 an und legten diese Ludwig v. Anjou 1358 zur Transsumierung vor.³⁹

Wenn nun sicher ist, daß das Šibeniker Privileg spätestens 1251 aufgrund einer Trogirer Vorlage entstanden ist, stellt sich die von Györffy, Klaić und mir teilweise kontrovers diskutierte Frage nach der Zuverlässigkeit der Überlieferung von Kolomans auf 1108 datiertes Eidversprechen an Trogir neu. Eine Redaktion des Trogirer Privilegs erst aus dem 14. Jahrhundert, wie von Nada Klaić für das ganze Privileg und von mir für einzelne Teile angenommen, scheidet nun aus. Auch wenn der Text erst aus dem 17. Jahrhundert überliefert ist, ist am authentischen Erhalt des Eidformulars kaum noch zu zweifeln⁴⁰ - mit einer wichtigen Ausnahme.

Wie oben ausgeführt, bestätigte Koloman den Trogirern und den anderen Städten nur das Recht auf Wahl des Bischofs: *episcopum [aut comitem] vero, quem clerus et populus elegerit, ordinabo.*⁴¹ Erst in den jüngeren Bestätigungen seit Béla III., der das Wahlamt des *comes* bei der ungarischen Herrschaftserneuerung in Dalmatien 1181/82 bereits als bestehende Institution vorfand, wurde der Text ohne Anpassung des Relativpronomens erweitert:⁴² *episcopum etiam et comitem, quem clerus et populus de communi consensu elegerint, studebimus confirmare* in der Formulierung des Privilegs von 1242. Unter Rückgriff auf die jüngeren Vorlagen wurde der Text von 1108 nur in diesem einen Punkt "aktualisiert", noch bevor ihn die Šibeniker zur Abschrift erhielten.

Auch wenn Béla IV. noch im Privileg von 1242 in sprachlich klarerer Form die gemeinsame Wahl sowohl von Bischof als auch *comes* durch Klerus und Volk feststellte, war *de facto* damals schon eine weitgehende Funktionstrennung eingetreten: Die Bischofswahl war Angelegenheit des Kapitels, die Wahl des *comes* und der Stadtregierung lag in den Händen der Kommune.⁴³ Während jedoch zumindest in der Ausnahmesituation 1239 noch der Archidiakon von Split und ein Laie gemeinsam die Berufungsverhandlungen für den Podestà führten, war im 14. Jahrhundert die Trennung vollkommen; an den Unterstellungsverträgen von Trogir, Šibenik, Split und Nin unter Venedig zwischen 1322 und 1329 waren keine Geistlichen mehr beteiligt.

Im Šibeniker Privileg von angeblich 1167 sieht es so aus, als wählten Klerus und Volk nicht nur den *comes* als Stadtherren gemeinsam, sondern auch den Richter. Ab der Bestätigung durch Karl I. von Anjou am 8. Oktober 1322 ist der Passus den realen Gegebenheiten angepaßt. Die Urkunde wurde ausgestellt, als in Šibenik bereits einige Monate ein *comes* aus Venedig residierte. Die Stadt hatte sich Venedig unterworfen, ohne formal ihre Rechte und Pflichten gegenüber dem ungarischen König zu

³⁸ CD CDS, Nr. 405, S. 466-468. Die erhaltene Fassung von 1251 dürfte kaum, wie von Györffy: O kritici, S. 106 gesagt, unmittelbar auf der Vorlage des Privilegs für die Bribirer beruhen.

³⁹ Vgl. oben die Auflistung der erhaltenen Privilegien.

⁴⁰ Mit letzter Sicherheit sind vor 1251 erfolgte umfangreichere Interpolationen, wie von Steindorff: Die dalmatinischen Städte, S. 59-60 postuliert, noch immer nicht auszuschließen; doch ist ein Entstehungskontext hierfür viel schwieriger zu bestimmen.

⁴¹ Zur Interpolation von *comes* siehe oben bei Anmerkung 12.

⁴² Steindorff: Die dalmatinischen Städte, S. 112, 149-151.

⁴³ Am besten faßbar in der Darstellung bei Thomas archidiaconus, S. 113-114 für Split.

bestreiten.⁴⁴ Im angeblichen Eidformular Stephans III. heißt es nun, *comitem vero aut iudicem quem commune et consilium elegerit ordinabo*,⁴⁵ d. h. das Wahlrecht lag bei eben denjenigen, die den *comes* aus Venedig berufen hatten!

Welche Bedeutung die Bürger von Šibenik der durch die Privilegierung erfolgten rechtlichen Gleichstellung mit Trogir und den anderen alten dalmatinischen Städten beimaßen, ist schon aus der Sorge um regelmäßige Bestätigung zu ersehen.

Im übrigen haben auch andere Küstenstädte versucht, sich durch gefälschte Privilegien ihre Rechtsstellung zu verbessern und ihr Prestige zu erhöhen: Die Bewohner von Omiš gaben gegenüber Ban Nikolaus 1323 vor, 1207 von Andreas II. ein Privileg vom Trogirer Typ erhalten zu haben, das mit dem Privileg für Split aus diesem Jahr wortgleich ist.⁴⁶ Zwischen 1358 und 1409, am wahrscheinlichsten 1382 entstand das angebliche Niner Privileg Andreas' II. von 1207, das textgeschichtlich unabhängig ist von den Privilegien vom Trogirer Typ.⁴⁷

Die Erlangung des Privilegs 1251 durch Šibenik war ein wichtiger Schritt auf dem Weg zu kommunaler Emanzipation und Angleichung an die alten dalmatinischen Städte; doch die kirchliche Verselbständigung durch Erlangung eines eigenen Bistums stand noch aus. Die Versuche 1253, mithilfe Erzbischofs Roger von Split gegen die Rechte Bischof Treguans von Trogir die Erhebung des Archipresbyters Stanimir zum Bischof von Šibenik zu erlangen, schlugen fehl. Erst 1298 endlich gelang dank Fürsprache von Juraj von Bribir die kirchliche Lösung von Trogir. Wie es in der Bulle Papst Bonifatius' VIII. heißt, wurde die *villa* Šibenik mit den Insignien einer *civitas* geziert.⁴⁸

Erst die Klärung der Entstehungsgeschichte der Šibeniker Privilegien und ihres Bezuges zu den Trogirer Privilegien hat es ermöglicht, ihren konkreten Platz in der Stadtgeschichte zu bestimmen. Die Anfertigung der auf 1245 datierten Fälschung mit dem darin enthaltenen angeblichen Eid Stephans III. von 1167 und die Erlangung eines 1251 von Béla IV. ausgestellten Transsumptes dieser Fälschung sicherten fast ein halbes Jahrhundert vor der Gründung des Bistums die politische Gleichstellung mit den alten dalmatinischen Städten. Die Privilegierung war ein wichtiger Schritt auf dem Weg kommunaler Emanzipation.

POVZETEK

Privilegiji kot izraz komunalne emancipacije. Primer Šibenik

Od 12. do 14. stoletja so se bolj uspešna med mlajšimi mesti na jadranski obali, predvsem Šibenik, Hvar in Korčula, po svojem gospodarskem, družbenem in političnem položaju vedno bolj približevala starejšim mestom, ki so imela funkcionalno kontinuiteto od antike sem. Kot lahko konkretiziramo ob primeru mesta Šibenik, je spadalo k značilnostim urbanosti tudi razpolaganje s privilegiji kot garanti pravne

⁴⁴ Dieser Vorbehalt auch im Unterstellungsvertrag mit Venedig und im Treueid am 1. und 15. März 1322: Listine I, Nr. DXII, DXIII, S. 330-336.

⁴⁵ Györffy: O kritici, S. 107; Šibenski diplomatarij, S. 16.

⁴⁶ CD CDS, Nr. 63, S. 71-72; schon vom Herausgeber als Fälschung bezeichnet. Das Splitter Privileg ist im Eidformular die Wiederholung eines Privilegs Gézas II. von 1142. - Eine Revision der Echtheitsfrage der Privilegien für Split und ihrer Bezüge zu den Trogirer Texten soll hier nicht erfolgen. Jedenfalls halte ich mit den früher gebrachten Argumenten die Erneuerung des Eides an Split und Trogir durch Géza II. 1142 (CD CDS II, Nr. 49, 61, S. 52, 68-69) weiterhin für ausgeschlossen. Die erhaltene Fassung des Privilegs Andreas' II. für Split dürfte die Verfälschung eines authentischen Privilegs sein.

⁴⁷ Ludwig Steindorff: Über die Echtheit des 1205 von Andreas II. an die Stadt Nin verliehenen Privilegs, in: Südost-Forschungen 42 (1983), S. 61-112. - In der älteren Literatur als echt behandelt; Klaić: Povijest (1990), S. 167-168, 388 folgt dem neuen Ansatz.

⁴⁸ CD CDS VII, Nr. 263, S. 304-305; Šibenski diplomatarij, Nr. 2, S. 3-6 (=Potthast II, No. 24672).

varnosti in izrazi prestiža.

Šibeniški privilegiji, o katerih si raziskovalci niso enotnega mnenja, spadajo v skupino privilegijev trogirskega tipa. Pri najstarejši plasti teh privilegijev gre za prisežne obljube, ki jih je dal kralj Koloman leta 1105 ali takoj nato dalmatinskim mestom, ki si jih je podvrgel. Jedro Kolomanove obljube je avtonomija.

Vsebina obljube Trogirju iz leta 1108 v ohranjeni obliki je skoraj dobesedno ponovljena v prisegi, ki jo je baje dal Štefan III. Šibeniku v letu 1167. Ta prisega je ohranjena samo v vrsti transsumptov; najstarejša ohranjena izvoda nosita letnici 1245 in 1251.

Proti avtentičnosti obljube iz leta 1167 govori predvsem okoliščina, da je predpostavka enakopravnega položaja s starimi dalmatinskimi mesti v tistem času že anahronizem. Vendar doslej veljavna datacija ponaredka v leto 1358 tudi ne more obveljati. Kajti v privilegiju, ki ga je ban Stjepan izdal za trg Jablanac leta 1251, lahko preberemo, da naj bi ljudje tam "uživali svobodo, s katero razpolagajo ... Trogirčani in Šibeničani".

Tako transsumpt iz leta 1221 kot tudi tisti iz leta 1245 imata formalne napake, ki izključujejo njun nastanek v ogrski pisarni. Listina iz leta 1251 je sicer ohranjena v verziji, ki ponareja popis meje; vendar pa je očitno njena podlaga pravi transsumpt, ki ga je izdal Bela IV.

V prvi polovici 13. stoletja se je *surburbium* pod *castrom* Šibenik, ki je omenjen že leta 1066 v neki listini Krešimirja IV., zaradi gospodarskega in družbenega razcveta počasi spreminjal v mesto, organizirano kot komuna; leta 1250 je s pogodbo prišlo do navezave dobrih odnosov s komuno Trogir. Šibeničani so nato dobili na vpogled besedilo s Kolomanovo prisego Trogirju in izdelali svoj ponaredek, ki nosi letnico 1245.

Ko je Bela IV. leta 1251 prišel na obalo, sta se šibeniški *comes* Danijel Bribirski in arhiprezbiter Stanimir s ponaredkom podala h kralju, ki je na podlagi priporočila bana Stjepana izdal transsumpt. Tako se je ban Stjepan pri izdaji privilegija za Jablanac lahko skliceval na pravice Šibeničanov. Morda je sklicevanje na privilegij tudi pomagalo pri, kot vemo uspešnem, odbijanju poskusov templarjev pred letom 1255, da bi dobili Šibenik v svoje roke.

Če pa je sedaj gotovo, da je šibeniški privilegij nastal najpozneje leta 1251 na podlagi trogirske predloge, potem odpade redakcija trogirskega privilegija šele v 14. stoletju, ki sva jo postulirala skupaj z Nado Klaić. Tudi če je besedilo ohranjeno šele iz 17. stoletja, ne more več biti dvoma o njegovi avtentičnosti - z eno pomembno izjemo.

Koloman je Trogirju in drugim podvrženim mestom zagotovil samo pravico do izvolitve škofa. *Comes* je postal najvišji voljeni uradnik najprej v mestih pod beneško oblastjo; šele ko je Bela III. obnovil ogrsko oblast, se v mlajših potrditvah trogirskih privilegijev omenja tudi pravica do izvolitve *comesa*; ta pravica je bila vstavljena v besedilo iz leta 1108, še preden so ga dobili Šibeničani v prepis.

Tudi druga obalna mesta so si poskušala izboljšati pravni položaj in povečati prestiž s ponarejenimi privilegiji, na primer Omiš in Nin.

Da je Šibenik leta 1251 dobil privilegij, je bil pomemben korak na poti h komunalni emancipaciji in izenačenju položaja s starimi dalmatinskimi mesti; leta 1298 je mestu uspelo tudi ohraniti lastno škofijo.

IGNACIJ VOJE

Fragmenti o trgovskih odnosih med Istro in Dubrovnikom v srednjem veku

Razvoj blagovne proizvodnje in denarnega gospodarstva ter nastanek močnih pomorsko-trgovskih centrov z vse intenzivnejšo menjavo dobrin, to so glavne oznake gospodarskega poleta v 12. stoletju v Evropi. Sredozemlje, v času križarskih vojn glavna prometna komunikacija na relaciji Zahodna Evropa-Levant, stopa v eno najpomembnejših obdobij svoje ekonomske zgodovine. Sredozemlje, in v tem okviru tudi Jadransko morje in jadranska pomorska pot, dobi izredno velik gospodarski pomen. Obmorskim mestom so se ponudile velike možnosti za splošnoekonomski in pomorski napredek.

Sredozemska in jadranska konjunktura, ki jo je spremljal ekonomski napredek južnoslovanskih dežel v zaledju Balkana, je dajala Dubrovniku izredne razvojne možnosti. Posredniško vlogo in trgovino z različnim blagom, predvsem s surovinami in sužnji, so med deželami v zaledju ter številnimi jadranskimi in sredozemskimi tržišči opravljali prav Dubrovčani.

V času, ko je bil ekonomski pritisk Benečanov v jadranski pomorski trgovini vse močnejši, so Dubrovčani skušali ta pritisk na razne načine zrahljati. Ena od oblik takih prizadevanj so bile pogodbe o prijateljstvu, miru, trgovini in plovbi, ki jih je Dubrovnik sklepal z dalmatinskimi in istrskimi primorskimi mesti. Pogodbe so, kot se v eni izmed njih poudarja, samo potrdile obstoječe stanje osebne in premoženjske varnosti. V ta sklop sodijo luški privilegiji in carinske olajšave. Prvi znani podatek o zvezah Dubrovnika z istrskimi mesti izhaja prav iz tega obdobja. Iz ohranjene pogodbe z Rovinjem iz leta 1188 zvedemo, da je Dubrovnik obnovil prejšnji sporazum o "večnem miru".¹ Rovinj in druga mesta v Istri in slovenskem primorju so bila v tem času skoncentrirana okrog svojih majhnih pristanišč in bila v tem smislu podobna Dubrovniku. Vse ohranjene pogodbe iz tega časa - bilo jih je osem, poleg Rovinja in Kotora se v pogodbah navajajo še italijanska mesta ob zahodni jadranski obali - kažejo na smer gibanja in delokrog dubrovniške trgovine v 12. stoletju. V ta pristanišča in na ta področja so poslovni ljudje iz Dubrovnika razširili svoje stike.

Ko je po IV. križarski vojni Dubrovnik prišel pod nadoblast Benetk - to se je zgodilo leta 1205 - ni prekinil svojih zvez z drugimi mesti ob obalah Jadranskega morja. Benečani Dubrovčanov pri tem niso ovirali, temveč so jim celo priznavali pravico, da z njimi sklepajo trgovske sporazume. Vendar so morali to izvajati v soglasju z beneškim predstavnikom, ki je stal kot knez na čelu dubrovniške komune. To pravico so Dubrovčani vztrajno branili, zato so tekom 13. stoletja nadaljevali s sklepanjem številnih pogodb in z mesti ob jadranski obali živahno trgovali.²

Da so tudi konec 13. stoletja obstajale zveze z istrskimi mesti, dokazujejo nekatere uredbe v dubrovniškem statutu iz leta 1277. Pomorsko-trgovski interesi Dubrovčanov se v tem času razširijo na celotno Istro. Če v dubrovniškem pristanišču pristanejo ladje in se tam izkrcajo mornarji iz istrskega mesta Novigrada (Civitas Nova), plačajo običajno luško pristojbino - arboratik v višini 5 soldov. Kadar morajo dubrovniški odposlanci opraviti kakšen posel v Puli ali v mestih vse do Trsta, jim mora občina dati na

¹ Jovan Radonić, Dubrovačka akta i povelje, knj. I., sv. 1., Beograd 1934, str. 10.

² Josip Lučić, Pomorsko trgovačke veze Dubrovnika i Italije u XIII stoljeću, Pomorski zbornik, knj. V, Zadar 1967, str. 453; Vinko Foretić, Nekoliko pogleda na pomorsku trgovinu Dubrovnika u srednjem vijeku, Dubrovačko pomorstvo, Dubrovnik 1952, str. 119.

razpolago ladjo, plačati 20 perperjev in povrniti ostale stroške.³

Prav s konca 13. stoletja imamo v dubrovniških dokumentih največ podatkov o bivanju prebivalcev iz posameznih istrskih mest v Dubrovniku, kjer so opravljali najrazličnejše posle. Prav tako lahko na podlagi njih sklepamo, da so nekateri dubrovniški trgovci vzdrževali stike z istrskimi mesti.⁴ Iz Pule je prišel neki Deulatio, ki se je v Dubrovniku ukvarjal s trgovino s sužnji. Avgusta leta 1281 je od Sersinsa Johanni de Sersio kupil sužnjo Deuan za 10 denarjev in sužnja Radovana za 9 in pol denarjev, oba iz Bosne.⁵ Ribič Bernard iz Kopra je v Dubrovniku prejel potrdilo, da je 7. julija 1283 vrnil dolg Dubrovčanu Marinu Mauresse de Celagna.⁶ Črne iz Istre je 23. decembra 1283 vzel v denarni zakup za tri generacije zemljo cerkve sv. Spasa "de Paludio" zunaj mestnega obzidja. Za zakup je plačal cerkvi 3 perperje zakupnine, pol libre voska in unčo kadila.⁷ Istran je tudi Peter, sin pokojnega Šimuna, ki je skupaj z Grkom Teodorom vzel kredit v višini 64 perperjev in 4 grošev pri Dubrovčanu Trifonu de Georgio.⁸ Še bolj zanimiva pa je učna pogodba Bona, sina pokojnega Martina, krznarja iz Ponimenta (izhaja iz domačega istrskega imena Pinguentum = Buzet) v Istri. 12. februarja 1300 je namreč sklenil pogodbo z magistrom Antonom, kamnosekom (petrarius) iz Pule, da se bo pri njem štiti leta učil kamnoseške obrti.⁹ Ta podatek je izredno zanimiv, ker nas seznanja, s čim se ukvarjajo Istrani zunaj svojega okolja in da so v Dubrovnik prihajali tudi posamezniki iz notranjosti istrskega polotoka, ne samo iz obmorskih mest. Iz tega časa je tudi podatek, ki govori o nožih, ki naj bi jih Dubrovčani nabavljali v Istri, ali pa naj bi nožiček zaradi oblike bil poimenovan kot istrski. V zvezi z napadom na duhovnika Jakoba de Somaro, ki je bil pri tem ranjen, se na zaslišanju pred dubrovniškimi sodniki 18. oktobra 1284 omenja, da je napadalec Peter Rossi de Gaysclavo imel pri napadu v rokah "unum curtellum ... de illis curtellis de Hystria".¹⁰

Marsikaj povedo tudi podatki v testamentih. V Dubrovniku je sestavil testament Dubrovčan Bogdan. Ob njegovem imenu je pisar zapisal, da je prebivalec Poreča (habitor Parenicii). Dubrovčani so torej bili tudi meščani istrskih mest. V testamentu, ki je bil sestavljen 17. junija 1296, je omenjeno, da zapušča imetje svoji ženi Blasii iz Poreča.¹¹ Zaradi trgovskih stikov s prebivalci istrskih mest je prišlo, kot je razvidno iz gornjega testamenta, tudi do rodbinskih povezav z njimi. Iz nekaterih oporok Dubrovčanov bi posredno lahko sklepali, da so njihovi sestavljalci poslovali na področju istrskih mest. Znani trgovec Martolus de Zereua je med drugim zapustil 3 perperje frančiškanom v Poreču (item fratribus minoribus de Parentio yperperos tres).¹² Magister Rondinus, kamnosek, je od denarja, ki mu ga je dolgoval sin (32 perperjev) - tako je zapisano v testamentu z dne 15. avgusta 1297, zapustil škofu istrskega Novigrada v Istri 1 perper.¹³ Vse omenjene pogodbe in zapisi so nastali v času, ko so se istrska mesta kar po vrsti predajala Benečanom, zato se je prebivalcem teh mest odpirala možnost, da se

³ V. Bogišić, K. Jireček, *Liber statutorum civitatis Ragusii compositus anno 1272*, Mon. hist. jur. Slav. Merid., vol. IX, Zagreb 1904, str. 24.

⁴ Josip Lučić, *Pomorsko trgovačke veze Dubrovnika na Mediteranu u XIII stoljeću*, Rad JAZU, br. 359, Zagreb 1971, str. 135.

⁵ Gregor Čremošnik, *Kancelarijski i notarski spisi 1278-1301*, Beograd 1932, str. 64, št. 134; *Historijski arhiv Dubrovnik (HAD)*, *Debita notariae*, I, fol. 73'.

⁶ Bernardus de Capite Hystrie. *HAD*, *Diversa cancelariae*, I, fol. 133; *Spisi dubrovačke kancelarije (Monumenta historica Ragusina /MHD)*, II, str. 273, št. 1111.

⁷ *HAD*, *Diversa cancelariae*, I, fol. 148'.

⁸ *HAD*, *Precepta rectoris*, II, fol. 104'; *Spisi dubrovačke kancelarije (MHR)*, IV, str. 172, št. 725.

⁹ Bonus, filius quondam Martini peliparii de Ponimento de Istria. *HAD*, *Precepta rectoris*, II, fol. 22'; *Spisi dubrovačke kancelarije (MHR)*, IV, str. 50, št. 141.

¹⁰ *HAD*, *Diversa cancelariae*, III, fol. 136'; *Spisi dubrovačke kancelarije (MHR)*, III, str. 206-208, št. 516.

¹¹ *HAD*, *Testamenta*, II, fol. 16; *Spisi dubrovačke kancelarije (MHR)*, IV, str. 288, št. 1312.

¹² *HAD*, *Testamenta*, I/141; *Spisi dubrovačke kancelarije (MHR)*, II, str. 296-297, št. 1199.

¹³ *HAD*, *Testamenta*, II, fol. 34'; *Spisi dubrovačke kancelarije (MHR)*, IV, str. 355, št. 1401.

gibljejo po celotnem ozemlju, ki je bil pod suverenostjo Benečanov. Na neki način se jim je odpirala tudi pot proti Dubrovniku.

Konec 13. in 14. stoletja so imeli Dubrovčani zelo žive trgovske zveze z Benetkami. V Dubrovniku se je zaustavljalo veliko beneških trgovcev, ki se zelo intenzivno ukvarjali z raznovrstnimi trgovskimi posli. Nekateri novi meščani v Dubrovniku so v tem času izhajali iz dalmatinskih, italijanskih in istrskih mest.¹⁴ Sklepale so se številne pogodbe, ki so se nanašale na trgovsko dejavnost Dubrovčanov v Benetkah. Velike količine svinca, srebra in voska so prevažali direktno iz Dubrovnika v Benetke.¹⁵ Ni izključeno, da so dubrovniški trgovci, ki so po kupčiji hodili v Benetke, vzpostavljali razvejane trgovske stike s trgovci v istrskih mestih. Trgovski interesi dubrovniške patricijske rodbine Pabora so bili, kot kaže, v precejšnji meri usmerjeni na pomorsko trgovino. Obstajala je namreč rodbinska "societas". Njihova trgovska družba se je ukvarjala izključno s trgovino z Benetkami, in to specialno s trgovino s tkaninami. Leta 1313 je plula njihova ladja v konvoju dubrovniških ladij proti Benetkam. Leta 1314 je bila ena ladja Petra Pauli de Pabora zasidrana v eni od istrskih luk. V Benetkah je dobil lastnik dovoljenje za brezcarinski izvoz lesa za ladjo.¹⁶

Koper in Piran, podobna situacija pa je bila tudi v drugih istrskih mestih, sta bila za naseljevanje tujih trgovcev zelo odprta. Mnogi naseljenci so dobivali celo meščanske pravice, zato so označeni kot "habitanti". Ti trgovci so prihajali iz zaledja (Ljubljane, Kamnika, Novega mesta) ali iz primorskih mest (npr. Dubrovčan Bogdan, "habitor Parendii"). S podpiranjem kopenske trgovine so Benečani dvignili pomen istrskih pristanišč kot središč tranzitne trgovine. Tako so v zameno za zelo omejeno in ovirano pomorsko dejavnost omogočili višjo stopnjo gospodarskega razvoja teh mest. Tako je na primer Koper postal ob pomoči Benečanov za daljši čas najpomembnejše mesto za trgovanje z zaledjem.¹⁷

V času zelo živahnih in vsakodnevnih trgovskih odnosov med Dubrovnikom in Benetkami v prvi polovici 14. stoletja - tudi zaradi možnosti naseljevanja Dubrovčanov v istrskih mestih - je mogoče ugotoviti dejavnost dveh Dubrovčanov v Piranu. Od leta 1325 do 1347 lahko sledimo Johannesu quondam Jacobi de Raguxa, ki ima oznako "cives Pirani". Bil je solar in je verjetno sodeloval pri proizvodnji soli. Znano je namreč, da je bila piranska sol zelo kvalitetna in zato iskana, za proizvodnjo pa so potrebovali dobre strokovnjake in delavce. Takšnih pa v Dubrovniku ni primanjkovalo. Johannes je najel več kreditov in s soljo poravnava kreditne obveznosti. Od nekega Benečana je kupil sukno v vrednosti 4 libre. Prišel pa je v finančne težave, kajti v neki beležki je zapisano, da nima denarja za plačilo vina v taverni. V pogodbah se večkrat pojavlja kot priča, kar dokazuje, da je bil ugleden človek.¹⁸ V Piranu Johannes omenjajo vse do njegove smrti; v neki pogodbi iz leta 1347 je namreč označen kot pokojni ("olim").¹⁹ "Civis Pirani" je bil tudi Peter iz Dubrovnika, ki nastopa v neki pogodbi skupaj s solarjem iz Pule.²⁰ Ta podatek nas seznanja s tem, da se je tudi ta Dubrovčan vključeval v prodajo soli.

¹⁴ Irmgard Mahnken, Dubrovački patricijat u XIV veku, Beograd 1960, str. 80.

¹⁵ Josip Lučić, Pomorsko trgovačke veze Dubrovnika i Venecije u XIII stoljeću, Pomorski zbornik, knj. 8, Zadar 1970, str. 569-595; Ignacij Voje, Kreditna trgovina u srednjovjekovnom Dubrovniku, Sarajevo 1976, str. 187-258; isti, Argentum de glama, Istorijjski časopis, XVI-XVII, Beograd 1970, str. 15-43; Ruža Čuk, Srbija i Venecija u XIII i XIV veku, Beograd 1986.

¹⁶ V. Makušev, Isprave za odnošaj Dubrovnika prema Veneciji, Starine JAZU, knj. XXX, Zagreb 1902, str. 347. I. Mahnken, Dubrovački patricijat, str. 352.

¹⁷ Ferdo Gestrin, Trgovina slovenskega zaledja s primorskimi mesti od 13. do konca 16. stoletja, Ljubljana 1965, str. 28-30.

¹⁸ Piranski arhiv (PA), Vicedomske knjige (VK), knj. 1, fol. 5', 61, knj. 2, fol. 7', 55', 61', 63', 108, 145, 156'.

¹⁹ Ibid., knj. 17, fol. 58' - julij 1347.

²⁰ Ibid., knj. 1, fol. 61 - 1325.

Že v štiridesetih letih 14. stoletja se število tujih trgovcev v Dubrovniku zaradi krize, ki jo je povzročil propad znanih firenških bančnih hiš, zmanjšuje.²¹ Predvsem pa je ta pojav očiten po letu 1358, ko beneško nadoblast v Dubrovniku zamenja ogrska. Zato nastopi daljše obdobje, ko se Benečani in njihovi podaniki - prebivalci istrskih mest - v Dubrovniku ne pojavljajo več v zvezi s trgovskimi posli. Kljub vsem prepovedim in stremljenjem Benečanov, da bi Dubrovčanom preprečili poslovno aktivnost na beneškem področju, pa se Dubrovčani v drugi polovici 14. stoletja ustavljajo v Piranu. Aktivno sodelujejo celo v piranskem pomorstvu. Peter iz Dubrovnika je bil leta 1374 skupaj s piranskim plemičem Ulrikom Dethemario in Franciscom Cavianom lastnik "burkla" (tovorne trgovske ladje), ki je bil vreden več kot 107 liber beneških denarjev.²²

Občasni stiki med Dubrovnikom in istrskimi obmorskimi mesti so obstajali tudi v 15. stoletju. Na to opozarjajo posamezni podatki v zvezi z zapuščinami Dubrovčanov, ki so umrli v istrskih mestih. Istrski trgovci se na dubrovniškem tržišču intenzivneje vključujejo konec 15. stoletja, ko doseže ta trgovina največji obseg in Dubrovčani konkurirajo samim Benetkam. Marko, sin Antona iz Poreča, je 24. junija 1491 sklenil kreditno pogodbo s sodarjem magistrom Laurentijem de Benuegnutom in mu dal na kredit 8 dukatov. Marko je bil torej upnik Dubrovčana. V tem primeru pa ne gre za blagovni, ampak denarni kredit ("mutuo et mutui nomine").²³ Kupčijo precejšnje vrednosti je 10. novembra 1491 sklenil v Dubrovniku Johannes Schiavucius iz Pirana. Notar je registriral kreditno pogodbo, ki jo je sklenil z Dubrovčanom Nikolajem, sinom zlatarja Dabiše. Kot Johannesov porok je v zadolžnici vpisan RADIUS de Stephano, "patronus barche habitator Lesine". Johannes je dobil na kredit 2000 ovnovih kož in dve ponjavi za ladje ("pellium duarum millium montoninarum et duarum celegarum")²⁴ v vrednosti 180 beneških dukatov. Dogovorjeno je bilo, da lahko Johannes izplača dolg tudi v kakšni drugi denarni vrednosti, vendar po obračunu: "ad rationem librarum sex soldorum quatuor pro singulo ducato". Johannes je v pogodbi potrdil, da je 2000 ovnovih kož in dve ponjavi prejel od Nikolajevega sorodnika Lovra, sina pokojnega Maroja Miljkovića. Johannes in njegov porok RADIUS s Hvara bosta dolg vrnila najkasneje 14 dni po tem, ko bosta z ladjo, natovorjeno s kožami, pristala "ad terram Vmagi partium Hystrie". Če bi se zgodilo, da se dogovorjenega roka ne bosta držala, bosta morala plačati deset odstotkov zamudnih obresti ter vse stroške, ki bi nastali v zvezi s terjatvijo in nastalo škodo. Iz marginalne beležke, ki je bila pripisana 29. januarja 1492, je razvidno, da je bil trgovski posel zaključen in poravnan. Lovre namreč potrjuje prejem 180 dukatov od Nikolaja, ta pa izjavlja, da jih je izterjal od Johannes Schiavucia v Umagu.²⁵ O Lovru Miljkoviću je znano, da je že prej trgoval s kožami in svincem. Z Miglom Radosalićem je leta 1488 ustanovil trgovsko družbo in vložil svoj delež "in pellibus duabus millibus centum quadraginta ducatos auri 180 et libris quinque millibus trecentis octuaginta plumbi ducatos auri 50". Traktator Migl se je obvezal, da bo s kožami in svincem trgoval v Benetkah. V pogodbi je bilo posebej določeno, da bo od izkupička investiral 180 dukatov v lan, ostalo pa v trgovsko blago, ki se mu bo zdelo pač najbolj primerno.²⁶ 23. junija 1491 je Lovre vložil 71 dukatov v trgovsko družbo, v kateri se

²¹ Ignacij Voje, Kreditna trgovina u srednjovekovnom Dubrovniku, str. 198-209; isti, Bencio del Buono, Istorijski časopis, knj. XVIII, Beograd 1971, str. 189-199.

²² PA VK (za leto 1373/74), fol. 126, 30. julija 1374; Ferdo Gestrin, Pomorstvo srednjeveškega Pirana, Ljubljana 1978, str. 34.

²³ HAD, Debita notariae, LIV, fol. 31; Ignacij Voje, Trgovski stiki med Dubrovnikom in slovenskimi kraji v drugi polovici 15. in v začetku 16. stoletja, Časopis za zgodovino in narodopisje, n. v. 5 (XL), Maribor 1969, str. 221-227.

²⁴ HAD, Debita notariae, LIV, fol. 87'-88.

²⁵ Ibid., LII, fol. 46, 6. IX.

²⁶ Ibid., LIV, fol. 31^{II}.

kot traktatorja omenjata Ratko Božidarević in Sekulus Radovanović iz Cernice.²⁷ Predmet investicije sicer ni posebej omenjen, vendar lahko sklepamo, da sta njegova družabnika iz Cernice investirala vsak po 71 dukatov v kože. Iz drugih pogodb tega obdobja je znano, da so bili trgovci iz Cernice v Hercegovini glavni dobavitelji živinorejskih proizvodov, mesa, volne in kož v Dubrovniku.²⁸

V času turških vpadov v Istro so Turki odvajali prebivalce v turško sužnost. Odkupovanje sužnjeve in ujetnikov je postalo za poslovne ljudi vir dohodkov, velikokrat donosnejših od običajne blagovne trgovine. Ker je velik del te trgovine potekal prek Dubrovnika, je postal Dubrovnik nekakšen center za odkupovanje sužnjeve oz. ujetnikov. Osvobodenci so bili iz raznih krajev; med drugim se kot njihov rodni kraj omenjajo tudi mesta v Istri, zlasti Umag.²⁹

O trgovskih odnosih med Dubrovnikom in istrskimi mesti v srednjem veku, ki niso bili vedno enako intenzivni, je treba poudariti naslednje: vloga beneške republike ni bila tako negativna in zaviralna, kot se je običajno prikazovalo in poudarjalo. Enako velja za uvajanje beneškega pomorskega monopola na področju Jadranskega morja v tem obdobju. Mnogokrat je takšna podoba pretirana, saj se v pomorsko trgovino vključujejo trgovci z obeh strani Jadrana. S fragmentarnimi podatki sem skušal opozoriti na nekatere probleme trgovine na istrskem področju in poudariti vlogo Dubrovčanov pri tem. Prav te navedbe pa naj bi predstavljale izhodiščno točko za nadaljnje preučevanje dobrovniško-istrskih trgovskih in gospodarskih odnosov sploh v srednjem veku.

ZUSAMMENFASSUNG

Fragmente zu den Handelsverbindungen zwischen Istrien und Dubrovnik im Mittelalter

Im 12. Jahrhundert nahm der Wirtschaftsdruck von Venedig im adriatischen Seehandel ständig zu. Dubrovnik versuchte diesen Druck auf verschiedene Weisen abzumildern. Eine der Formen dieser Bestrebungen waren Verträge über Freundschaft, Frieden, Handel und Seefahrt, die von Dubrovnik mit dalmatinischen und istrischen Küstenstädten geschlossen wurden. Die erste bekannte Angabe über die Verbindungen von Dubrovnik mit istrischen Städten stellt der Vertrag mit Rovinj aus dem Jahre 1188 dar. Auch Ende des 13. Jahrhunderts gab es rege Handelsverbindungen mit istrischen Städten, die auch durch einige Anordnungen in der Satzung von Dubrovnik aus dem Jahre 1277 belegt sind. Gerade vom Ende des 13. Jahrhunderts liegen in Urkunden von Dubrovnik die meisten Angaben über den Aufenthalt von Einwohnern einiger istrischer Städte in Dubrovnik vor, wo sie verschiedenste Geschäfte tätigten. Aufgrund dieser Angaben kann auch geschlossen werden, daß einige Kaufleute aus Dubrovnik Kontakte zu Einwohnern von einzelnen istrischen Städten aufrechterhielten. Interessant sind auch Angaben in einigen Testamenten, denen zu entnehmen ist, daß einige Einwohner von Dubrovnik auch Einwohner (habitatores) istrischer Städte gewesen sind bzw. daß sie im Bereich solcher Städte Handel trieben.

In der Zeit von regen und täglichen Handelsbeziehungen zwischen Dubrovnik und Venedig in der ersten Hälfte des 14. Jahrhunderts kann die Tätigkeit zweier Einwohner von Dubrovnik in Piran verfolgt werden. Beide beschäftigten sich mit der Gewinnung und dem Verkauf von Salz. Trotz allen Verboten und Bemühungen von Venedig, jede Geschäftstätigkeit der Einwohner von Dubrovnik, das in der zweiten Hälfte des 14. Jahrhunderts an Ungarn gekommen war, im venezianischen Bereich zu unterbinden,

²⁷ Ivan Božić, *Dubrovnik i Turska u XIV i XV veku*, Beograd 1952, str. 285.

²⁸ *Ibid.*, str. 333.

²⁹ *Ibid.*, poglavje XVIII. "Odkupljivanje roblja", str. 326-339.

machten diese doch auch in der zweiten Hälfte des 14. Jahrhunderts in Piran Station und nahmen hier sogar aktiv am Seeverkehr teil.

Zeitweilige Kontakte zwischen Dubrovnik und den istrischen Städten gab es auch im 15. Jahrhundert. Istrische Kaufleute nahmen Ende des 15. Jahrhunderts intensiver am Markt von Dubrovnik teil, als dieser Handel den größten Umfang erreichte und die Einwohner von Dubrovnik mit Venedig selbst konkurierten. Handelsgeschäfte in höherem Wert werden mit Kaufleuten aus Dubrovnik von Marko, Sohn des Antons aus Poreč und von Johann Schiavucius aus Piran getätigt. In der Zeit der Türkeneinfälle nach Istrien brachten die Türken die Bevölkerung in türkische Sklaverei. Mit dem Loskauf aus dieser Gefangenschaft bzw. Sklaverei beschäftigten sich gerade die Einwohner von Dubrovnik in besonders hohem Maße.

Die Handelsbeziehungen zwischen Dubrovnik und istrischen Städten waren im Mittelalter nicht immer gleich intensiv. Auch die Rolle der Venezianischen Republik war nicht immer so negativ und hemmend, wie meist behauptet wurde. Mit bruchstückhaften Angaben sollte auf einige Probleme des Handels im Bereich von Istrien im Mittelalter und die Rolle der Einwohner von Dubrovnik dabei hingewiesen werden.

EMILIJAN CEVC

Plug na gotskih cerkvenih sklepnikih

Med človekovimi orodji je plug posvečen kakor kruh med hrano. Plug je oče civilizacije in učitelj omike. Zato naj na začetek tega sestavka postavim stihe, ki jih je plugu posvetil v svojih Georgikah rimski pesnik Vergil:

"Zdaj pa še nekaj besed o marljivega kmeta orodju,
kajti brez njega ne mogel bi žita sejati ne žeti.
Prvi je lemež in težko, ukrivljeno ralo na plugu.

Tole si moreš omisliti prej in skrbno varovati,
ako želiš si od polja božanskega vredno nagrado.
S silo je treba drevo upogniti, ko v gozdu še rase,
kajti tako le boš gredelj dobil, ki je plugu ogrodje.
Spreдай se plužnica nanj pritrđi, osem čevljev je dolga,
dve ogrinjači k oplazu, tako da črtalo je dvojno.
Prej pa še lipo posekaj, da lahki njen les bo za jarem,
bukev visoka bo dala ročico, ki usmerja kolesa."¹

Nemški renesančni slikar Hans Holbein mlajši (1497/98-1543) je v seriji Mrtvaškega plesa v letih 1523-26 kot predlogo za grafiko narisal kmeta, ki orje s plugom in mu smrt poganja konja. Zemlja se razpira pod lemežem, a ne v grob, prej v življenje. Kmet orje proti soncu. - Ko je Valvasorjev bakrorezec Andrej Trost posnel za "Theatrum mortis humanae tripartitum" (1682) to Holbeinovo kompozicijo, je sonce še bolj poudaril. Latinski stihi, ki spremljajo lesorez, polagajo Smrti v usta besede: "Čuj, pa še ti, ki z lemežem trdim si zemljo obračaš, / težke, le žalostne dni tvoje življenje pozna. / Zdaj zapleši, ravnaj po mojih korakih si svoje! / Lira že je nared, vodja bom, le za menoj!" Toda kmet odgovarja: "Pojdi le daleč od nas, le pojdi, neznana ti tujka, / nimam rabiti te kaj, delo opravil bom sam! / Kaj je lira ne vem, a vem za brazde in lemež, / sam sem svoj si gonjač, sam sem tudi orač."² Kmet, "glebae adscriptus", pa ponosno kljubuje Smrti. - Podoba je, da je prav tega orača leta 1867 sprejela (poleg čebeljega panja) za svoj emblem Kranjska kmetijska družba; v njenem pečatu ga zasledimo, le da namesto konja vleče plug vol.³

"Kmet je naše plemstvo", je leta 1949 pribil arhitekt Jože Plečnik na ponosni Vodnikovi domačiji v Stranjah - Zagorici.

Pa naj bi to plemstvo ne imelo grba?

* * *

Na obokih naših gotskih cerkva zagledamo na sklepnikih nekajkrat plug v grbovnem ščitu. Seveda me je zamikala uganka teh "grbov", nisem pa si je znal prepričljivo razložiti. Med plemiškimi grbi pluga ni najti. Naj bi morda plug dokazoval, da je bil pri zidavi cerkva kmetov delež tolikanj odločujoč, da so ga zaznamovali s plugom, najzna-

¹ Vergil, Bukolika in Georgika. Maribor 1964, 66-67. Prevedel Fran Bradač.

² Janez Vajkard Valvasor, Prizorišče človeške smrti. Ponatis s prevodi. Maribor 1969, 86-87. Prevod Jože Mlinarič.

³ Gospodarska in družbena zgodovina Slovencev I. Ljubljana 1970, tab. XXVII.

čilnejšim kmetovim orodjem? In kakšno je bilo pri tem razmerje do plemičev, zemljiških gospodov, katerih prave grbe vidimo na sklepnikih? Kdo je bil glavni pobudnik in naročnik zidav? Vemo, da so imeli pri skrbi za cerkve in njihovo opremo kar pomembno besedo cerkveni ključarji, ki so na vasi izhajali iz kmečkih vrst. Za nekatere cerkve sporočajo pisni viri, da so jih pobudili kmetje sami. Tako so, na primer, leta 1477 čedajski kanoniki in kapitelj vaščanom Svina, Sužida, Idrijskega, Mlinskega in Kobarida dovolili zgraditi cerkev sv. Andreja v Svinem. Leta 1495 so zaprosili za zidavo cerkve v Sužidu vaščani Kobarida, Idrskega in Sužida. Leta 1493 so zaželeli zgraditi novo Marijino cerkev (na Mengorah?) Volčani. Da bi bili pobudniki teh svetišč lokalni župniki, je malo verjetno, saj so ti imeli na skrbi že "dovolj cerkva brez zakramentov po okolišnem hribovju".⁴ Lokalni plemiči so prošnje samo podprli ali pa darovali zemljišče za zidavo, nato prevzeli varstvo teh cerkva, vaščani pa so se zavezali, da bodo zgradili cerkev na svoje stroške, z lastnimi sredstvi in z darovi vernikov. Tako naštevanje bi lahko še nadaljeval. Z isto pravico kot plemiči, bi smeli torej tudi kmetje poudariti v cerkvi svoj delež.

Kljub vsemu pa se mi je zdela ta razlaga pluga samo kot kmečkega emblema preohlajna, še zlasti, ker so dobili plugi na obokih posebno, častno in ponavljajoče se mesto. Da bi stvar razčistil, sem se zatekel tudi k prof. Bogu Grafenauerju, a najino skupno modrovanje ni seglo vprašanju do korenin. In ker je rajni prijatelj v Gospodarski in družbeni zgodovini Slovencev⁵ odmeril plugu na Slovenskem sintetičen pregled njegovega zgodovinskega razvoja in oblikovnih variant, se mi zdi primerno, da mu posvetim tale članek. Za osvetlitev problema pa sem moral poseči prav v svet teoloških idej in njihove simbolike.

Za zdaj imam na Slovenskem v razvidu pet primerkov "grbov" s plugi, gotovo pa bo nadaljnje iskanje njihovo število pomnožilo.

Najstarejši primerek, ki ga poznam, najdemo na oboku severne ladje Marijine cerkve v Crngrobu. Ta ladja iz 13. stoletja je najstarejši del cerkve. Sprva je imela raven strop, proti sredi 15. stoletja, vsekakor pred letom 1453, ko je njen vzhodni del poslikal s freskami mojster Bolfgangus, so jo prekrili s preprostim štiriravejnim križnorebrastim obokom.⁶ Križišče reber v prvi, zahodni traveji je brez sklepnika. V drugi traveji je velik, okrogel sklepnik z reliefom božjega Jagnjeta s križem in bandercem. V tretji traveji je v okroglem sklepniku ščit s plugom na rdečem polju, četrti, zadnji sklepnik v traveji z oltarjem sv. Martina pa poživlja dvojna rozeta.⁷ Oblika ščita pripada še za 13. in 14. stoletje značilnemu trikotnemu tipu (Dreiecksschild). Kakor na vseh drugih sklepnikih, ki jih bomo še spoznali, zavzema plug ščit po višini, tako da je gredelj v osi ščita, začetek gredlja pa sega v njegov zašiljeni spodnji del. Tako kot crngrobski tudi vsi naslednji plugi nimajo koles.

V gredlju zapazimo zatič, menda gredanco, s katero so bila kolca pritrjena na gredelj. Črtalo, ki naj bi se prvo zarezovalo v zemljo, je zelo veliko, za njim pa je lopatast železen lemež, ki naj bi zemljo dvigal; ob njem je malce nerodno dodana deska (dila), ki naj bi zemljo obračala. Nad tem se prožita lahko ukrivljeni ročici - držalo, s katerim je orač vodil plug.

Drugič srečamo sklepnik s plugom na križnorebrastem oboku prezbiterija župnijske cerkve v Mengšu - približno iz srede 15. stoletja. Trije okrogli sklepniki imajo ščitke, ki so malo širši od crngrobskega, a so spodaj lahko prikoničeni, skoraj že zaobljeni. Prvi v

⁴ Giuseppe Vale, *Itinerario di Paolo Santonino in Carintia, Stiria e Carniola negli anni 1485-1487*. Città del Vaticano 1943, 176, op. 1 in 3. - Za posredovanje originalnih listin se zahvaljujem kobariškemu g. dekanu Francu Rupniku.

⁵ Bogo Grafenauer, *Poljedelsko orodje*. V: *Gospodarska in družbena zgodovina Slovencev*. I. Ljubljana 1970, 209-218.

⁶ Emilijan Cevc, *Nova umetnostnozgodovinska odkritja v Crngrobu*. Loški razgledi XXXI, 1984, 34 sq.

⁷ France Stelc, *Crngrob*. Ljubljana 1962, 9. - Janez Veider, *Vodič po Crngrobu*. Škofja Loka 1936, 19.

traveji ob slavoloku ima v ščitu plug, drugi je s poševnim tramom razdeljen v belo in rumeno polje, tretji pa ima na rdečem polju širok, poševen bel pas. Vse sestavine, ki smo jih spoznali na crngrobskem plugu, vidimo tudi v Mengšu; manjka le deska, gre delj in ročico pa žlahtni elegantna oblina. Ročici krepki v sredi še posebna vez. Polihromacija je nova.⁸

Na istem mestu kot v Mengšu, v prvi zahodni traveji za slavolokom, je vstavljen sklepnik s plugom v izrazitem trikotnem ščitu v cerkvi sv. Barbare na Okrogu nad Šentrupertom.⁹ Plug je podoben mengeškemu, le malce manj skrbno je oblikovan. Ob lemežu je tudi deska.

Četrty primerek zagledamo v podkorju župnijske cerkve v Šentrupertu na Dolenjskem na ščitku, katerega spodnji del se lahko usloča. To kaže, da se bližamo že 16. stoletju. Najbrž je nastal že po letu 1497, ko je bila ladja dokončana, pevski kor pa je prišel šele zadnji na vrsto. Verjetno je obok izdelal isti klesar kot tistega na Okrogu. Tudi tukaj ima plug ob lemežu desko.

Peti plug je na sklepniku v ladji župnijske cerkve na Mirni, torej spet v bližini Šentruperta.¹⁰ Oblika ščita je zabrisana, ker je po robu okrnjena, ustreza pa letnici 1498, ko je bila ladja dokončana. Masivni plug je skrbno izklesan in ima menda ob lemežu tudi desko.

Oblikovno sta si blizu najstarejši crngrobski in malo mlajši mengeški plug, povezuje pa ju bolj čas kot dleto. Roka, ki je izklesala plug na Okrogu, je bila na delu tudi v Šentrupertu in na Mirni.

Bolj kot tipi in oblike plugov je pomembna njihova ikonološka namestitvev. V Crngrobu je plug med sklepnikoma velikonočnega Jagnjeta in rozete in hkrati v idejni sredi obokov. V Mengšu je na prvem sklepniku prezbiterija ob slavoloku. Na enakem mestu je na Okrogu, sledita pa mu sklepnika s prekrizanimi srpoma ali vinjakoma, na tretjem pa je izklesan v plitvem reliefu grozd. Na Mirni je sklepnik s plugom v zadnji vzhodni traveji ladje, tik pred slavolokom. Izjemno mesto ima le šentrupertski - v podkorju - kakor bi bilo le slučajnostno, v zadregi izbrano; v njegovi soseščini je sklepnik z brano. Ta namestitev se torej ne podreja siceršnji ikonološki hierarhiji, ki odloča pri vseh drugih plugih. Vinjak (ali srp) pa tudi v Šentrupertu ne manjka.

Vsi ti plugi so na obokih cerkva v kmečkem okolju. Mar potrjujejo misel o kmečkem mecenu in o blagoslovu kmetovega truda? Tako sem svoj čas zapisal že ob mengeškem sklepniku. Pridruženi kmečki rekviziti na Dolenjskem - vinjak (ali srpi), grozd, brana - bi to misel lahko podprli. Kot simbol nezgovorna brana v Šentrupertu bi jo še posebej podkrepila. Vinjaka in še grozd na Okrogu se lepo vsklajajo s svetiščem med vinogradi. Da, prepričan sem, da moramo vsaj drugotno v preprosti razlagi upoštevati tudi to vsebinsko komponento.

Kar zadeva heraldični značaj teh sklepnikov, moram poudariti, da niti na Slovenskem niti v tuji soseščini pravih grbov s plugom ne poznamo. Za grbovne figure plug ni primeren, kvečjemu posamičen lemež ali pa črtalo se tu in tam znajdeti v grbovnem ščitu in tedaj res nakazujeta simbole poljedelstva. Tudi na takih primerkih pa ne gre za prave grbe - marveč samo za podobe pluga, vklenjene v ščitasta polja, ti pa imajo samo oblikoven in ne heraldičen značaj. Pač pa naletimo na lemež nekajkrat na pečatih - a ne kot na grbovni, marveč le kot na pečatni motiv.¹¹

Toda taka preprosta razlaga nas pusti le pri površju. Preveč poljudna je, da bi nas

⁸ Emilijan Cevc, Mengšč v luči umetnostne zgodovine. 800 let Mengša, Mengeški zbornik I, 1954, 63.

⁹ Marko Marin, Topografija sakralnih prostorov v šentrupertski župniji. Župnija Šentrupert. Zgodovinske osnove leta 1993. Šentrupert 1993, 29 in sliki.

¹⁰ Nanj me je opomnil kolega dr. Marko Marin in mi posredoval tudi fotografijo. Prisrčno se mu zahvaljujem.

¹¹ Josef Krassler, Steirischer Wappenschlüssel. Graz 1968, 146.

zadovoljila.

Odprimo pa Sveto pismo, Stari testament. Dva preroka nam s poetično metaforo spregovorita o plugu skoraj z istimi besedami, z enako mislijo.

Prvi je Izaija, eden največjih in najgloblje zajemajočih prerokov, "teolog zgodovine" in rešitve božjega ljudstva po božji sodbi in obljubi; živel je v Južnem kraljestvu v dneh kralja Ezekija (716-687). V drugem poglavju Izaijeve knjige (Iz 2, 2-4) beremo: "Zgodilo se bo zadnje dni: Gora hiše Gospodove bo stala vrh gora, vzvišena nad griči. In vreli bodo k njej vsi narodi, mnoga ljudstva pojdejo tja in poreko: Pridite, pojdimo h Gospodovi gori, k hiši Boga Jakobovega, da nas pouči o svojih potih, da bomo hodili po njegovih stezah! Zakaj s Siona bo prišla postava in Gospodova beseda iz Jeruzalema. Sodil bo med narodi, delil bo pravico mnogim ljudstvom. Prekovali bodo svoje meče v lemeže, svoje sulice v vinjake. Ne vzdigne več narod zoper narod meča, ne bodo se več učili vojskovanja."¹²

Prerok Mihej je bil Izaijev sodobnik, tudi ta v judovskem kraljestvu. Izaiju je bil duhovno soroden, zato ni čudno, da je skoraj dobesedno ponovil njegovo prerokbo, od katere naj prepišem le zadnje stavke:

"Pravico bo delil mnogim ljudstvom in razsojal med narodi daleč naokrog. Prekovali bodo svoje meče v lemeže in svoje sulice v srpe; ne dvigne več narod proti narodu meča in ne bodo se več učili bojevanja. Sedeli bodo vsak pod svojo trto in pod svojo smokvo, ne da bi jih kdo vznemirjal. Govorila so usta Gospoda vojskà. (Mih 4, 3-4)¹³

Za našo razlago odločajo stavki o prekovanju orožja v lemeže (pluge) in vinjake v (srpe). Lemež so nato razlage ustrezneje preimenovali v "plug".¹⁴

Prerokbi sta nastali v dneh, ko so Asirci že zavzeli Samarijo, prestolnico severnega kraljestva, in je pred njimi trepetal tudi Jeruzalem. Obe kraljestvi sta namreč zapadli v moralno gnilobo in krivičnost. Tudi Jeruzalemu sta pretili božja sodba in kazen, kakršni sta doleteli Samarijo. Prerokbi pa napovedujeta tudi, da bo v "zadnjih dneh" nastopilo mesijansko kraljestvo božje pravice, ko bo vojskovanje prenehalo in bo Sion spet sedež Izraelovega Boga. Mihej je celo napovedal, da se bo v Betlehemu rodil in zavladal Mesija kot Davidov potomec (Mih 5, 1-9), z njim pa bo nastopila doba miru, blaginje in uničenja malikovavstva. Ideal blaginje pa je bil pred očmi izraelskemu človeku, zlasti kmetovalcu.¹⁵ Take besede so gotovo hrepeneče vpijala tudi srca slovenskih kmetov, ki so prav v letih, ko so nastali opisani sklepniki, nenehno trepetali pred "turškimi" napadi in drugimi grozotami.

S tem smo spoznali prvi del teološke razlage pluga. Kakor številna svetopisemska mesta pa sta prerokbi sprožili še metaforično razlago. Že v zgodnjem krščanstvu se je

¹² "Et erit in novissimis diebus praeparatus mons domus Domini in vertice montium, et elevabitur super colles; et fluent ad eum omnes gentes, et ibunt populi multi, et dicent: Venite et ascendamus ad montem Domini, et ad domum Dei Jacob; et decebit nos vias suas, et ambulabimus in semitis eius, quia de Sion exhibit lex, et verbum Domini de Jerusalem. Et judicabit gentes, et arguet populos multos; et conflabunt gladios suas in vomeres, et lanceas suas in falces. Non levabit gens contra gentem gladium, nec exercebuntur ultra ad proelium." (Is 2, 2-4).

¹³ "Et judicabit inter populos multos, et corripiet gentes fortes usque in longinquum; et concident gladios suos in vomeres, et hastas suas in ligones: non sumet gens adversus gentem gladium, et non discent ultra belligerare. Et sedebit vir subtus vitem suam et subtum ficum suam, et non erit qui deterreat, quia os Domini exercituum locutum est." (Mih 4, 3-4). - Prevoda prerokb sta prevzeta iz Sveto pismo (Stare zaveze) III, Maribor 1960, 51, 599. (Prevajalca: Matija Slavič in Jakob Aleksič).

¹⁴ Dalmatinov prevod govori pri Izaiju o lemežih in srpih, pri Miheju pa o črtalih in srpih. Prevod Japljevega kroga iz leta 1802 prevaja pri Izaiju z lemeži in srpi, pri Miheju pa z lemeži in motikami. Prevod Svetega pisma v Wolfovi izdaji ima pri Izaiju lemeže in srpe, pri Miheju lemeže in motike. "Falx" pomeni res srp, tudi zakrivljen nož za obrezovanje trte - vinjak; "ligo" je lahko tudi motika, a ta beseda se v tej zvezi ne zdi primerna. Opomba v Wolfovi izdaji celo pripominja, da hebrejska (torej ne latinska!) Izaijeva beseda ne pomeni srpov, marveč reznike (vinjake). Sicer pa so srpi po obliki dokaj podobni vinjakom, le da imajo večje in bolj zakrivljeno rezilo.

¹⁵ Prim. uvoda in razlagi k Izaiju in Miheju v cit. Mariborski izdaji Svetega pisma, str. 42, 588.

namreč pri cerkvenih očetih zakoreninilo alegorično pojmovanje bibličnih odlomkov; za sleherno besedo so iskali globljo pomenskost. Na videz preprosta beseda jim je skrivala v sebi še novo, globlje duhovno sporočilo, drugačno simboliko, ki jo je morala razlaga najti in razjasniti. Alegorično razlaganje je postalo pripomoček za verski pouk in moralno spodbudo.¹⁶ Tako je sv. Irenej, "oče katoliške teologije" v drugi polovici 2. stoletja tudi Izaijevo in Mihejevo preroško besedilo metaforično poglobil in ga v spisu "Adversus haereses" (IV. 34, 4) pospremil z alegorično, zelo spekulativno razlago:

"Če pa je postava svobode, se pravi, če je božja beseda, ki so jo šli apostoli iz Jeruzalema oznanjat po vesoljni zemlji, povzročila tolikšno spremembo, da so vojaške meče in kopja zamenjali za pluge, ki jih je naredil on sam, in za srpe, ki jih je podaril za žetev žita, se pravi za miroljubna orodja, tako da se sploh ne znajo več vojskovati, ampak ti zdaj, če koga udariš, nastavi še drugo lice, če je torej temu tako, potem preroki tega niso govorili o nikomer drugem kakor o njem, ki je te spremembe povzročil. To pa je naš Gospod, in v njem se uresničuje beseda. Zakaj on je tisti, ki je naredil plug in vpeljal srp: na začetku je to prva setev človeka, ki je nastala z oblikovanjem Adama, na koncu vseh časov pa obiranje plodov, ki jih je zbrala Beseda. In zato, ker je začetek spojil s koncem, in ker je on Gospod obojega, je na koncu pokazal plug, to je les, ki je združen z železom, in tako je očistil zemljo. Zakaj čvrsta Beseda se je spojila z mesom, in ko je bila v takšnem spoju, je očistila podivjano zemljo."¹⁷

Na to Irenejevo besedilo je pokazal Jean Daniélou v posebni razpravi.¹⁸ Železni lemež naj bi pomenil Izaiju trdno božjo Besedo (Logos, Verbum Dei), povezan pa je s šibkim lesenim delom pluga, ki simbolizira Kristusovo človeško naravo. Obe naravi sta združeni v enoto in - kot plug - pogreznjeni v zemljo, da bi jo očistili plevela in pripravili za novo božjo setev. Tako se je plug v tvegani Irenejevi alegoriji spremenil v združitvi železa in lesa v simbol Kristusovega bistva in poslanstva, ki naj preorje in očisti zemljo.¹⁹

V srednjeveški sakralni umetnosti skoraj ni bilo motiva, ki bi ne imel odkrit ali simboličen značaj. Mnogim moramo skrivno govorico šele s trudom razkriti. To velja tudi za podobo pluga.

Če se vnovič ozremo po mestih na cerkvenih obokih, ki so zaznamovani s sklepniki s plugom, spoznamo da ta niso slučajna, marveč premišljeno izbrana in da se vključujejo v simbolično funkcijo cerkvenega prostora. V Crngrobu si slede sklepniki takole:

¹⁶ Prim. Fran Ksaver Lukman, Uvodna pojasnila k Avguštinovemu razlaganju Svetega pisma. Svetega Avguština izbrani spisi X, Cerkvnenih očetov izbrana dela. Ljubljana 1943, 3 sq.

¹⁷ "Si autem libertatis lex, hoc est verbum Dei ab Apostolis qui ab Hierusalem exierunt, annuntiatum in universam terram, in tantum transmutationem fecit, uti gladios et lanceas bellatorias in aratra (quae) fabricaverit ipse et in falces quas donavit ad metendum frumentum, in organa pacifica demutaverint, et jam nesciunt pugnare, sed percussi et alteram praebent maxillam, non de aliquo alio prophetae dixerunt haec, sed de eo qui fecit ea. Hic autem est Dominus noster, et in hoc est sermo verus, quoniam ipse est qui aratrum fecit et falcem intulit, hoc est hominis primam seminationem quae fuit secundum Adam plasmatio, et in novissimis temporibus per Verbum collectam fructificationem. Et propter hoc quod initium fini conjungebat, et utrorumque Dominus existens, in fine quidem aratrum ostendit, lignum copulatum ferro, et sic ejus expurgavit terram, quoniam firmum Verbum adunitum carni et habitu tali confixus emundavit silvestrem terram." - Migne, Patrologia graeca tomus VII. Sancti Irenaei episcopi Lugdunensis et martyris, Contra haereses libri quinque, IV. 34, 4, 1857, stolpec 1086. - Irénée de Lyon Contre les hérésies IV. Adelin Rousseau, Edition critique, tome II. Paris, 1965, 857-859. - Za prevod Irenejevega besedila se iskreno zahvaljujem g. prof. Kajetanu Gantarju.

¹⁸ Jean Daniélou, La charrue symbole de la Croix. Recherches de Science Religieuse 42, Paris 1954, 193 sq.

¹⁹ Glej tudi: Aloys Grillmeier S. J., Der Logos am Kreuz. München 1956, 64. - Avtor nadaljuje s še bolj zapletenim Irenejevim besedilom, oprtim na starozavezno zgodbo o preroku Elizeju in v vodo padli sekiri - spet sestavljeni iz železa in lesenega toporišča. Ko se je nato spet čudežno združila z lesom "v krstu vode", je s tem naznanila križ kot simbol rešilne božje moči. Vse to pa "kaže veselje nad podobami in kristološkimi simboli, ki je vladalo v prvih krščanskih stoletjih".

Jagnje božje, plug, zvezda. Jagnje je Kristus, plug njegovo odrešenijsko poslanstvo - očiščenje zemlje za božje kraljestvo, tega pa predstavlja zvezda, simbol neba, "nebeškega Jeruzalema."²⁰

V Mengšu in na Okrogu najdemo sklepника s plugom takoj onkraj vhoda v najsvetejši del cerkve, v prezbiterij, na Mirni je njegovo mesto tik pred vhomom, slavolokom. To bi lahko bila aluzija na Janezov citat "Jaz sem vrata k ovcam" (Jan 10, 7) ali celo na besedilo Hermovega Pastirja, skrivnostnega apokrifnega spisa, ki omenja skalo, višjo od gora, v kateri so vrata, Kristus.²¹

Na Okrogu sledi plugu sklepnik z dvema prekrizanimi vinjakoma (srpoma?). Torej meči spremenjeni v plug (lemež) in sulice spremenjene v vinjake! In najbrž vinjaka nista le slučajno združena v podobi križa, kajti po Ireneju je Beseda tesno povezana s križem. Tretji sklepnik v vzhodni smeri pokriva ščit z grozdom. Prva misel bi bila, da gre za evharističen simbol, če pa sem se že zatekel po razlago k prerokbam, bi z malce poguma pomislil na nadaljevanje Mihejevega videnja, ki izzveni z obljubo: "Sedeli bodo vsak pod svojo trto, Ne da bi jih kdo vznemirjal". Ali pa bi smeli poseči celo po začetku Mihejeve prerokbe, "da bo gora hiše Gospodove postavljena na vrhu gora in se bo dvigala nad griči; k njej bodo vrela ljudstva" (Mih 4, 1 - 2)? Res stoji cerkev na vrhu razglednega hriba. Ker pa smo vendarle vsidrani v realno zemljo, sem prepričan, da so verniki videli v plugu najprej pluge, ki jih je posvetil njihov znoj, v vinjakih svoje reznike in v grozdju trto domače gorice. Težko pa si predstavljam, da bi nekje ob koncu 15. stoletja kakšen duhovnik vernikom pomenljivo razložil vso zapleteno simboliko, ki se skriva za temi motivi. Razumljivejša in tudi preprostemu človeku dojemljivejša je razlaga: kakor se na plugu povezujeta železo in les, tako sta v Kristusu združeni božja in človeška narava.

Šentrupertski plug in njegova namestitev pa je ikonološka izjema. Njegovo mesto v podkorju ni ravno odlikovano in ob njem je še brana. V taki zvezi se orodji res nakazujeta bolj kot simbola poljedelstva kot teološke spekulacije. S tem bi bila ispričana tudi njuna zemlja realnost, teološka ideja pa bi bila sekularizirana. Pomislil bi celo, da se je motiv pluga na cerkvenih obokih v zavesti vernikov že tako ustalil, da so ga kar pogrešali na glavnem oboku cerkvene ladje, pa so ga zato namestili na obok podkorja. Pri tem pa so prezrli njegov teološki značaj.

H koncu se prebuja še vprašanje: kako je ta zapletena simbolika zašla vse do preproste podružnice? Kateri župnik je bil v 15. stoletju tako razgledan v patristiki, da je lahko narekoval take ikonološke rešitve?

Gotovo je bila med množico preprostih, celo neukih duhovnikov poznega srednjega veka tudi vrsta teološko temeljiteje izšolanih, tudi takih, ki so dosegli bakalaureatske, licenciatske in magistrske naslove na tujih univerzah - v Padovi, Bologni, Rimu, na Nemškem, na Dunaju. Primož Simoniti je za leta 1447-1550 naštel samo na dunajski univerzi 235 diplomantov iz slovenskih dežel, med katerimi je bilo bržčas kar precej duhovnikov. Bakalaurij Johannes Sagoritz (Zagorc), omenjen leta 1498, je bil celo "de Sancto Ruperto".²² Gotovo so pomembnejše župnije zasedli bogoslovno temeljiteje podkovani možje. Med take fare spada tudi Stara Loka, katere podružnica je bila ro-

²⁰ Rozeta z osmimi cvetnimi listi naj bi bila varianta zvezde z osmimi roglji. Taka naj bi v starokrščanski dobi simbolizirala Kristusovo vstajenje in "nebeški Jeruzalem". Po sedmih dneh Stare zaveze je namreč napolil osmi dan Vstajenja, potrdilo Kristusove vsenavzočnosti. Tako je cvetna rozeta spomin numerično podprte simbolike, zrasle iz judaistične in krščanske biblične usedline. V srednjem veku je bila ta predstava vsaj v podzavestni tradiciji še živa, dasi je vednost o njeni genezi ugasnila. Rozeto nad oltarjem stranske ladje v Crngrobu bi torej smeli razumeti tudi v kristološkem smislu. - Prim.: Sandor Ritz S. J., Cielo. Roma 1986. - Antonio Quacquarelli, L'Ogdoade patristica e i suoi riflessi nella liturgia e nei monumenti. Bari 1973, 53 sq.

²¹ Povzemam po Grillmeierju, o. c. 62 sq.

²² Primož Simoniti, Humanizem na Slovenskem. Ljubljana 1979, 245-257, 251.

marska cerkev v Crngrobu, šentrupertska fara pa je bila med najuglednejšimi na Dolenjskem. To pa je v letih, ki nas zanimajo, vodil župnik Jakob Turjaški, torej plemiškega rodu, kar bi mu še lažje odprlo pot na študij v tujini. Njegovo izobraženost potrjujejo tudi duhovniške funkcije, ki mu jih je zaupal oglejski patriarh. Za šentrupertskega župnika je bil postavljen leta 1474, 1480 je bil imenovan za dolenskega arhidiakona, 1493 za novomeškega prošta.²³ V njegovem času so bile sezidane nova župnijska cerkev v Šentrupertu in cerkvi na Okrogu in na Mirni. Tudi kot novomeški prošt je še spremljal dela in življenje v šentrupertski fari, kjer ga je sicer nadomeščal poseben vikar.

Navsezadnje pa niti ni tako nujno, da bi ti duhovni gospodje poznali vsa izhodišča, ki so dvignila plug v znamenje Kristusa in njegovega poslanstva. Kot tak simbol se je plug pač že vrasel v versko zavest in, kot kažeta sklepnika v Crngrobu in Mengšu, ni bil omejen samo na Mirnsko dolino. Razen tega je bil blizu poljedelčevemu čustvovanju, dasi na vsebinsko poljudnejši ravni. In spontano so ga lahko prevzeli v svoj motivni svet tudi sami stavbarji.

Za zdaj kolikor toliko poznamo ikonografsko stran gotških sklepnikov, problematika njihove ikonološke razvrstitve pa je komaj načeta. Da pa je tudi ta imela določena pravila, dopoveduje že naš ekskurz. Vernikom niso govorile samo freske na stenah, marveč tudi reliefne podobe in znamenja na sklepnikih in konzolah. Raziskati bo torej treba njihovo simbolično sporočilo, njihovo razmerje do oltarjev v cerkvi, v farnih cerkvah do patrocinijev podružnic, njihovo pričevanje o posamičnih in skupinskih donatorjih, o zemljiških gospodih, obrtniških bratovščinah in cehih, osvetliti hierarhijo svetniških figur. Kako se v njih razkriva družbena struktura meščanov in kmetov? In podobno.

Do srede 15. stoletja, ko so prevladovali še preprosti križnorebrasti oboki, je bila ikonološka ureditev stavbnega okrasja dovolj pregledna, z nastopom zvezdnatih in mrežastih obokov pa se je število sklepnikov pomnožilo in narekovalo nove razvrstitve. Njihova raziskava bi bila še posebej vabljiva, ker je taka množica okrašenih sklepnikov ena od značilnosti naše poznogotske arhitekture, posebno na Kranjskem in Primorskem.²⁴

ZUSAMMENFASSUNG

Der Pflug auf gotischen kirchlichen Schlußsteinen

Das Pflugmotiv im Wappenschild, das in Slowenien auf Schlußsteinen einiger spätgotischer Kirchen vorkommt, wirft die Frage auf, ob es sich um echte Adelswappen handelt oder um Symbole des am Kirchenbau beteiligten Volkes. Allerdings sind in Slowenien Adelswappen mit der Pflugdarstellung unbekannt,¹¹ als Bauernsymbol wäre sie dagegen nur als sekundärer Begleiter einer inhaltlichen Leitbotschaft verständlich. Bisher ist das Motiv aus fünf Kirchen bekannt: im gegen Mitte des 15. Jahrhunderts mit Gewölbe ausgestatteten Nordschiff der Marienwallfahrtskirche in Crngrob bei Škofja Loka, in den Presbyterien der Pfarrkirche in Mengeš (Mitte des 15. Jahrhunderts) und der Fialkirche in Okrog bei Šentrupert in Unterkrain, im Schiff der Pfarrkirche in Mirna und auf dem Rippengewölbe unter der Sängerempore der Pfarrkirche in Šentrupert - alle drei vom Ende des 15. Jahrhunderts.

Auch die ikonologische Analyse ergibt, daß der Ausgangspunkt des Motivs in nahezu gleichlautenden Weissagungen der alttestamentarischen Propheten Jezaja und

²³ Ivan Steklasa, o. c. 62 sq.

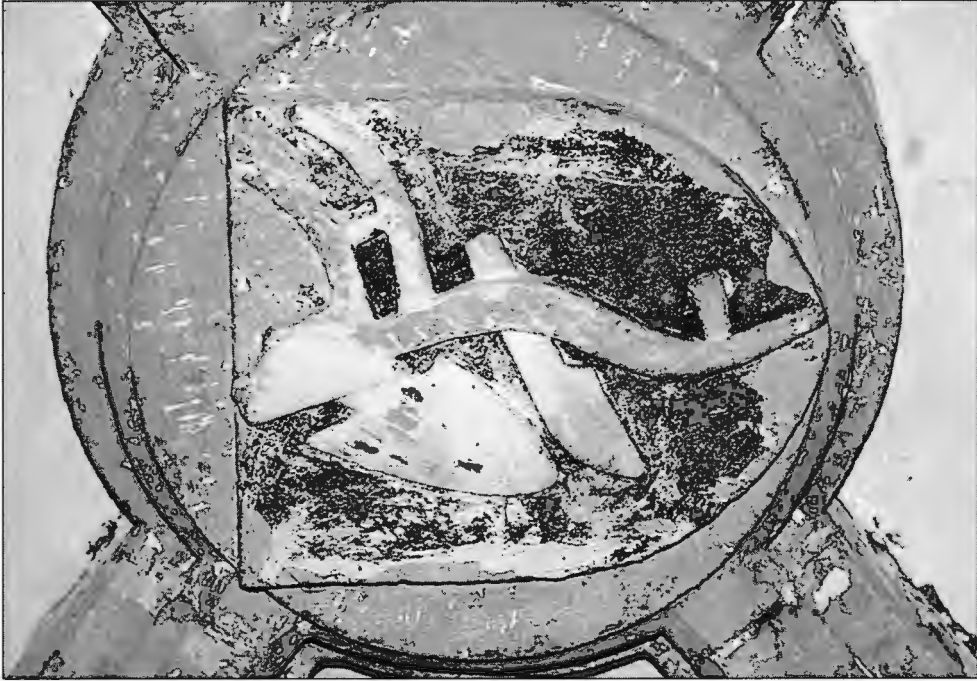
²⁴ Prim.: France Stele, Gotske dvoranske cerkve v Sloveniji. Zbornik za umetnostno zgodovino XV, 1938, 3 sq. - Isti, Srednjeveška umetnost v Kranju. V: Josip Žontar, Zgodovina mesta Kranja, Ljubljana 1939, 129 sq. - Emilijan Cevc, Kipar H. R. Loški razgledi III, 1956, 165 sq.

Micha zu suchen ist, deren Kern der Satz: "dann schmieden sie Pflugscharen aus ihren Schwertern und Winzermesser aus ihren Lanzen" (Mich 4/3-4)^{12, 13} wiedergibt. Die Weissagungen betreffen die messianische Erlösung von Israel. Die vertiefte inhaltliche Botschaft wurde von Jean Daniélou mit einem Zitat aus dem hl. Irenäus im Werk *Contra haereses* theologisch ergänzt, der aus Eisen und Holz angefertigte Pflug soll Christus und seine göttliche (Eisen - Verbum Dei) und menschliche (Holz) Natur und die Erlösungssendung Christi versinnbildlichen, durch die die verwilderte Erde erneuert wurde.^{17, 18}

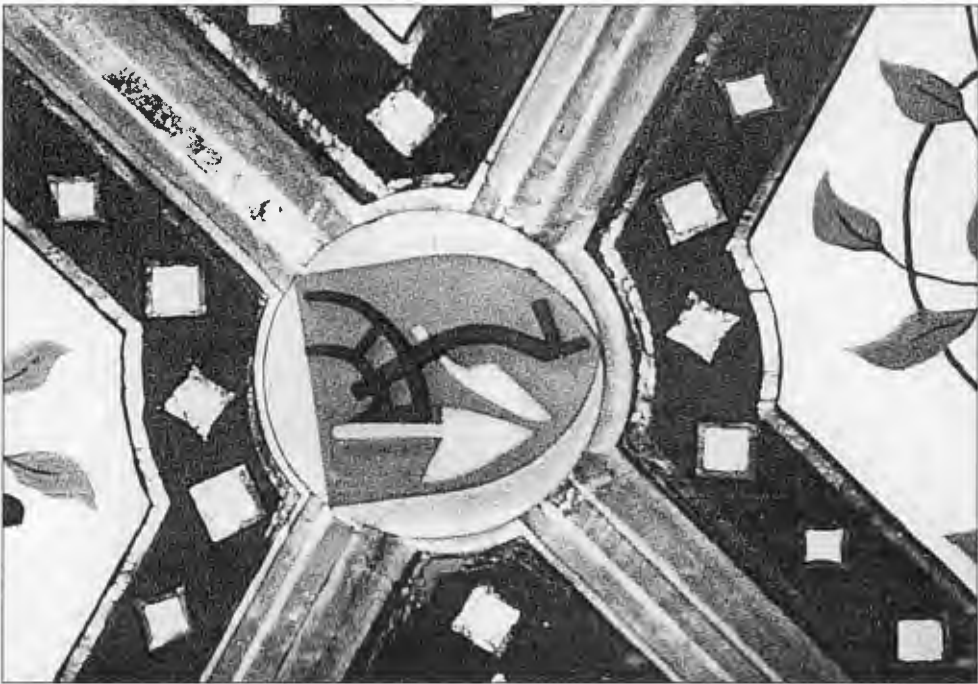
Wie ist die ikonologische Stellung dieser Schlußsteine? In Crngrob kommt der Pflug in der Mitte von drei, in einer Linie in Richtung Altar aufgereihten Schlußsteinen vor: Agnus Dei, Pflug (Erlösung), achtblättrige Rosette (Stern als Symbol des himmlischen Jerusalems). In Mengeš kommt der Pflug auf dem ersten Schlußstein unmittelbar hinter dem Triumphbogen im Presbyterium vor, ebenso in Okrog, wo ihm sinnvollerweise ein Schlußstein mit kreuzförmig überkreuzten Winzermessern folgt, wobei auf dem dritten eine Weintraube vorkommt, die einen Bezug auf den Schlußteil der Weissagung von Micha darstellen könnte, nämlich daß die Erlösten unter einer Weinrebe ruhen würden. Die Weintraube könnte aber auch auf die Lage der Kirche inmitten von Weinbergen anspielen, weniger wahrscheinlich ist eine Anspielung auf die Eucharistie. In Mirna befindet sich der Pflug auf einem Schlußstein im Schiff unmittelbar vor dem Eintritt durch den Triumphbogen ins Presbyterium. Die Verbindung zum Triumphbogen könnte noch auf Christus als "Tor" zum himmlischen Jerusalem, in das Allerheiligste in der Kirche anspielen (Jan 10,7). Eine Ausnahme bildet die Platzierung des Pflugschlußsteins in Šentrupert. Er scheint an diese wenig bemerkenswerte Stelle wirklich als Symbol des Bauernstandes gekommen zu sein, insbesondere da auf dem nächsten Schlußstein eine Egge dargestellt ist, die keine theologische Bedeutung hat - außer sie würde den Gedanken der Urbarmachung der verwilderten Erde ergänzen. Doch wird diesmal wohl der Bezug zur Bauernumgebung und ihrem Menschen ausschlaggebend gewesen sein.

Der Irenäus nachempfundene Inhalt der Schlußsteine ist bestimmt nicht im Kopfe des Baumeisters herangereift - er wird wohl vom geistlichen Auftraggeber vorgeschlagen worden sein. Angesehene Pfarren - so die Ursparren in Stara Loka (mit der Ferialkirche von Crngrob), Mengeš und Šentrupert (Okrog, Mirna) hatten bestimmt theologisch besser bewanderte Pfarrer, die vielleicht sogar im Ausland studiert hatten. In der Zeit des Baus der Pfarrkirche und der Kirchen von Okrog und Mirna war in Šentrupert ein Adliger - Jakob von Auersperg - Pfarrer. Stara Loka lag im Zentrum des Grundbesitzes von Freising. Mengeš war der Sitz des oberkrainischen Archidiakonats.

Es ist anzunehmen, daß durch künftige Forschungen die Zahl der Pflug-Schlußsteine in Slowenien noch zunehmen wird.

Sl. 1: Crngrob, severna ladja romarske cerkve. Sklepnik s plugom.

Sl. 2: Mengeš, župnijska cerkev. Sklepnik s plugom.

Sl. 3: Okrog pri Šentrupertu, podružna cerkev sv. Barbare. Sklepnik s plugom.

Sl. 4: Šentrupert na Dolenjskem, župnijska cerkev. Sklepnik s plugom.

Sl. 5: Mirna na Dolenjskem, župnijska cerkev. Sklepnik s plugom.

Sl. 6: Crngrob, romarska cerkev. Sklepnik z božjim Jagnjetom.

Sl. 7: Okrog pri Šentrupertu, podružna cerkev. Sklepnik s srpoma.

Sl. 8: Šentrupert, župnijska cerkev. Sklepnik z brano.

JOŽE KOROPEC

Ob naši meji med Dravogradom in Svečino v prvi polovici 16. stoletja***Meja**

Ob naši meji pomeni ob meji naše slovenske države na levi strani Drave od Dravograda do ceste iz Maribora na svečinski Plač. Pri Slovakah ima beseda slovensko pomen slovaško, slovinsko pa pomeni slovensko, nanaša se torej na nas.

Vemo, da se je naša severna jezikovna meja tod izoblikovala v 15. stoletju. V Grafenauerjevi Zgodovini slovenskega naroda 3, 1956 je na strani 7 zemljevid, ki kaže za 16. stoletje na slovenski strani tudi Labot (Lavamünd) in Lučane (Leutschach), oboje severno od obdravske Selnice.

Naša dokaj vijugasta državna meja je med obema v naslovu omenjenima krajema dolga okoli 60 kilometrov. Med njo, Dravo in Svečino je bilo okoli sto naselij, od tega trije trgi: Dravograd, Muta in Radlje ter mesto Maribor.

Med Slovenci so ponekod živeli Nemci, še največ jih je bilo v Mariboru, ponekod pa v skromnem številu tudi na podeželju - Selnica od Dravi, Dobrenje severno od Maribora. Ker so se ravno v tistem času najbolj rojevali takrat že nujno potrebni priimki, nam do neke mere pomagajo prav ti ugotavljati jezikovno pripadnost oseb in okolja. V Dravogradu so bile 1523 popisane s priimki štiri petine družin, v Mariboru in njegovi Ušji ulici pa je bilo popisanih 120 družin od 267.

V vuzeniškem "windischen" uradu so živele slovenske družine tudi severno od Mute v kobanskem Radvanju (Rotwein) v Avstriji, kjer so prevladovale med mučkimi podložnimi družinami. V urbarjih ivniškega (Ivnik=Eibiswald, severno od Radelj), arveškega (Arvež=Arnfels vzhodno od Ivnika) in žleंबरškega (Žleंबर=Schmiernberg, južno od Lučan) zemljiškega gospodstva prisotni slovenski priimki, pričajo za čas 1480-1498, da so tudi v kobanskem območju bili med njimi slovenski. Pri Jurskem Vrhu jugozahodno od Svečine je 1517 živel podložnik Janez, s 60 srebrniki plačani prevajalec, in blizu njega Stefl Teutsch. Leta 1537 je sekavski (Seckau je jugozahodno od Leobna) škof, predhodnik graškega, moral pustiti v levobrežnem Mariboru dva nemška in dva slovenska pridigarja. Prislunhimo še šesti točki šentpavelskega falskega pravilnika, iz sicer kasnega leta 1628: "Vsi tukaj živeči bratje (menihi) naj si kar najbolj prizadevajo, da bi se priučili slovenščine, da bodo mogli govoriti s služinčadjo in podložniki ter jih poslušati."

Kar lepa vrsta zgodnjih ohranjenih priimkov je zanimiva tudi za jezikoslovce, ki jih zanimajo imena iz besedil pred prvimi slovenskimi tiski: Gladež, Grlica, Hudobin, Jazbec, Kurnik, Nepokoj, Pessizob, Podlež, Suhota, Svak, Županja, za štedljive ljudi Spar-sbrot.

Ni zaslediti ljudske ali jezikovne nestrpnosti. Ob prometnicah ob Dravi in proti Plaču je bilo mogoče tudi le zasilno znati drug jezik in je bilo to koristno.

Domačini niso radi odhajali v svet, sicer so pa tudi oblasti to oteževale. Pri mučki mitnici je z dovoljenjem opremljena odhajajoča nevesta morala plačati 12 srebrnikov - to jo za sto srpov, vdova kot ponovna nevesta 24 srebrnikov - to je za par preluknjanih mlinskih kamnov. Tujci so se - izjema so prebivalci mesta Maribora - redko odločali za trajno bivanje, tako v Dravogradu na primer Ruprecht Yban, v Svečini Niderlander.

Na obravnavanem podeželju je živel 750 družin, medtem ko jih je bilo v Dravo-

* Referat na 26. zborovanju slovenskih zgodovinarjev 28. septembra 1992.

gradu okoli 50, na Muti in v Radljah pa okoli 25 in v Mariboru približno 1.100 (to je nekako 6.000 ljudi v 270 hišah). K temu prištejemo še upravno osebje v središčih zemljiških gospodstev in cerkvene ljudi pri cerkvah in v samostanih; mučkih avguštincev je bilo do deset in radeljskih sester do dvajset.

Država

Prva polovica 16. stoletja je bila težko obdobje. Čutiti je bilo avstrijsko-beneško vojno 1508-1516, kmečki punt 1515, vojne v Italiji 1525-1529, 1536-1538 in 1542-1544, strah pred Turki zlasti v letih 1511, 1516, 1522-1532, 1542-1547 in napetosti ob začetkih verske reformacije.

Brat cesarja Karla V. Habsburžana (1519-1556) Ferdinand I., od 1521 notranjeavstrijski nadvojvoda, od novembra 1526 češki kralj in od časa okoli novega leta 1527 tudi ogrsko-hrvaški, je 17. marca 1527 zahteval od štajerske dežele enkratno glavarino (Leibsteuer), posebni davek na osebe z dopolnjenimi dvanajstimi leti. Z njim naj bi uspešneje nasprotovali turški napadalni državi. V štajerskem deželnem arhivu v Gradcu hranijo velik del ohranjenih prijav.

Leta 1532 so se Sulejmanovi večjezični "Turki" od 14. do 16. septembra po neuspešnem pohodu proti Dunaju mudili pri Mariboru, znova utrjevanem od 1504, zlasti pa od 1521. Obvladati so hoteli dravski most. Zaradi dobre utrjenosti in močne mestne obrambe pod vodstvom mestnega sodnika Krištofa Willenrainera (1523, 1528, 1532, 1533; v Mariboru je bil od 1505 - med pokojnimi 1542) Sulejmanu podvig ni uspel, čeravno je mesto že gorelo. Sulejmanovi vojaki so zgledno hitro postavili blizu mesta pontonski most in se požigajoč naglo razlili tudi po desnobrežnem Dravskem polju. Dim s pogorišč je štiri dni zakrival sonce. Zgodba o pogumnem mariborskem čevljarčku je vezana na ta čas. Proti sredi stoletja so se v mestu ponovno trudili za izboljšanje obzidja, jarkov in utrdb.

Po prejšnjem zatonu je proti sredini 16. stoletja v obravnavanem prostoru kljub težavam zaznati sicer skromno, a vztrajno naraščanje prebivalstva. Na Remšniku je veljalo, da si morajo nove podložne družine takoj postaviti svoja bivališča.

Cerkev

Salzburška nadškofija je imela tod deset župnij v dveh arhidiakonatih: v koroškem na zahodu do Črmenice in njenega izliva v Dravo pri Ožbaltu, na vzhodu pa v arhidiakonatu Spodnja marka. Pomembne za versko življenje so bile oddaljene samostanske ustanove: Admont severozahodno od Leobna, Rein severno od Gradca, Krka (Gurk) severno od Celovca, Vetrinj (Viktring) jugozahodno od Celovca; doma pa: dravograjski kapitelj, mučki avguštinci, radeljske dominikanke, mariborski minoriti, nadalje bratovščine v Mariboru, Kamnici in Radljah.

Kljub naraščajoči cerkveni krizi, tudi v gospodarstvu - leta 1529 se je zaradi državnih denarnih zahtev začela četrtna cerkvenega premoženja prodajati ali zastavljati - so se vendarle pojavljala nova svetišča. V dravograjski župniji so 1520 zgradili na robu trškega pomirja Marijino kapelo. Mučka župnija se je 1534 povsem izločila iz dravograjske pražupnije. V radeljski župniji so 1510 zgradili zahodno od Radelj v Zgornji Vižingi Iljevo podružnico. Janževa cerkev v selniški župniji je zaživela tik pred sredo stoletja. V Mariboru je 1510 nastala iz sinagoge cerkev vseh svetnikov, v vetrinjskem dvoru pa Florjanova kapela.

S cerkveno krizo je bila že leta 1528 seznanjena verska komisija, ko se je mudila v Mariboru. Pred njo se je pritožilo enajst Kamničanov zaradi pogostih menjav župnikov, ki so ob odhodu župnišče dodobra praznili. Pri podružnicah verniki niso marali pogo-

stovati štirih kaplanov, zato naj po nasvetu komisije ostanejo kar v Kamnici.

V admontsko - Admont je severozahodno od Leobna - svečinsko župnijo svetega Andreja je prišlo leta 1528 naročilo, naj župnik s prižnice, župani pa doma po starem običaju pozovejo župljane, da bo treba za tri kaplane oddajati vsak dvanajsti žitni snop.

Mariborska župnija je bila 3. 2. 1506 inkorporirana krški škofiji, in to vse do Slomškovega časa. Krški škof je s tem postal mariborski župnik, v mestu pa ga je nadomeščal vikar. Župnišče je bilo tudi zemljiški gospod okoli 40 podložnih družin v okolici. V mestu je bilo leta 1528 ob vikarju enajst beneficijatov. Katoliško versko življenje je veljalo za mlačno. V mestu je Hans Singer iz Innsbrucka že prodajal luteranske knjige. Koloman Holtzman, že leta 1531 mestni svetnik, je bil leta 1538 mestni sodnik in že takrat luteran, v letih 1546 in 1547 vnovič svetnik, v mestu pa je bil še leta 1550. Krški škof je 1545 prepustil mariborsko župnijo mestnemu vodstvu, ki je bilo že protestantsko usmerjeno. S tem so se razmere za mariborske cerkvene ljudi še poslabšale. Leta 1549 so morali že tudi duhovniki na oborožene mestne nočne straže. Mariborski mestni beneficijat Klement Otta, po svoje zaslužen tudi za framsko Morje, je sredi leta 1551 odklonil mesto župnika v zanj prerovni obdravski Selnici. Niti 146 vsakoletnih pogač ga ni omehčalo, odbijalo pa ga je zlasti to, da naj bi šentpavelski falski upravnik vsako leto začel proščenijski ples. Že leta 1553 je bila mariborska župnija znova pod Krko.

Gospostva

Doba fevdalizma je svoj vrh že preživela. Prihajali so časi povečane trgovine tudi z gospostvi in imenji in s tem njihovo drobljenje. Jedra starih zemljiških gospostev so bila: Dravograd, šentpavelska Fala, v Mariboru spodnji in zgornji grad, Muta, Radlje, radeljski ženski samostan, Svečina, Viltuš in Žlemberk.

Vladar je z zastavljanjem in zakupništvom izgubljal naslednja svoja gospostva: mučko, radeljsko in vuzeniško. Šentpavelsko gospostvo, ki je bilo najimenoitnejše od vseh, je zašlo v krizo. Zaradi zahtevnih obveznosti do države je Šentpavel 1531 zastavil celotni Remšnik. Pri Jurskem Vrhu pri Svečini je podložnik župan Andrej Šabinek postal zemljiški gospod imenja šestih funtov. Leta 1547 mu je Šentpavel zastavil celotno jurskovrško okolico.

Visoko deželno sodstvo je bilo vezano na naslednja gospostva: Dravograd, Radlje, Žlemberk in spodnji mariborski grad oziroma mestno vodstvo.

Gospostva so premogla le malo neposrednih dominikalnih površin. Šentpavelska benediktija je obsežne posedovala doma v Labotski dolini, le malo pri Fali, v skopih dravskih tesneh in na oznojenih bregačah pa nič.

Množila se je fevdna in zakupna posest, zibel številnih neznatnih zemljiških gospostev. Ustvarjali in odtujevali so jih največ upravniki in sorodniki.

Na rodnih goricah so prevladovali gorninski vinogradi, navadno s stiskalnicami, kletmi in skromnimi bivališči in tam so nastajali viničarski odnosi.

Svetna gospostva so imela urbarialno posest razbito in premešano, od tega radeljsko in viltuško zlasti v oddaljenih Slovenskih goricah. Kamničani so živeli v desetih gospostvih.

Velikost gospostev

Dravograd	1523	40 družin	
Fala	1542		794 imenjskih funtov
Muta	pred 1550	50 družin	
Radlje	pred 1550	50 družin in 88 sogornin	
Žlembek	pred 1550	70 družin in 33 gorninskih vinogradov	
Svečina	pred 1550	95 družin in 175 gorninskih vinogradov	
Radlje - samostan	1542	152 družin in 51 gorninskih vinogradov	143 imenjskih funtov
Viltuš	1542	179 družin in 196 gorninskih vinogradov	
Zg. Maribor	1542		280 imenjskih funtov
Sp. Maribor	1542		405 imenjskih funtov

Maribor

In kako so živeli v mestu? Mnogi meščani so bili hkrati obrtniki, trgovci in vinogradniki. Na začetku 16. stoletja se je 160 revnih in bogatih družin (to je 60 %) preživljalo s 30 različnimi obrtni. Med premožnimi so bili redki čevljarji, mizar, usnjar, peki, lončar, mesar in zidar. Obrtniki so že bili organizirani v poklicnih združenjih čevljarjev, krojačev, mesarjev in pekov. V krčmah so se nasitili tako popotni kot domačini. Zaslediti jih je blizu 15. Krojačev je bilo 14, čevljarjev deset, mesarjev in tesarjev po devet, pekov in sodarjev po osem, mlinarjev, usnjarjev in zlatarjev po šest, kramarjev pa pet. V mestu sta bila tudi brivec in padar. Mariborsko deželsko sodišče je preprečevalo rast obrti v Slovenskih goricah, le malo ob Dravi navzgor.

Med trgovskimi posli so bile pogoste kupčije z nepremičninami. V večje trgovske posle so se spuščali prišlek s Ptuja Bernardin Drucker, Regali, mesar Vencelj iz Čeških Budejovic, Krištof Willenrainer, Peter Vernher Preus in Erazem Regenseder. Branjevke na tržnici so bile dolžne počastiti sodnikovo soprogo z napitnino. Kot imetnik deželskega sodstva je lahko mesto poseglo v proščenja od Selnice do Svečine. Na Jurškem Vrhu je prišlo 1548 celo do spopada.

Na sever je tekla glavna pot še vedno skozi zahodni del mesta ter dalje skozi Lebarje in Rošpoh na Plač. Na Lentu, pri mostu in na tržnici so se pobirale posebne dajatve, med drugim tudi ob tranzitnem prometu.

Mesto je proti Ptujju zagrizeno branilo privilegije v vinski trgovini. S tem je škodovalo obdravskemu prometu in koristilo prometu po vinski cesti na avstrijski strani.

Osmina mariborskih družin je zaradi znatnega premoženja in dohodkov prispevala kar 60 % vsega mestnega davka. Neizučen delavec pa je za svoj dnevni napor prejemal le okoli 15 srebrnikov, medtem ko se je povprečna letna plača gibala okoli šest goldinarjev, ki jih je namesto funtov uvedla denarna reforma leta 1524.

Mariborčane so presenetili požari leta 1504 in pred 6. novembrom 1513. Po slednjem so preselili rotovž na sedanji prostor. Pozorno so bdeli nad mejami pomirja. Okoli 1510 je magistratu uspelo, da so okoličani opravljali do tri dni tlake letno pri utrjevanju mesta, zato pa so bili deležni pravice do zatočišč in mitninskih olajšav. Leta 1521 je vladar Ferdinand I. tlako in gradbeni les za mesto sosedom kar ukazal. Z obrambnim redom so okoli 1530 mesto zaščitili z določenimi 62 branitelji. Za Sulejmanov napad so

bili pripravljani, čeravno jih je 1532 hotel presenetiti s prihodom s severovzhodne strani. Poslej so se meščani pogosteje zadrževali pri varnejših vinogradih. V mestu je bila 1543 vrsta hiš neobljudenih.

Mesto je skrbelo za šolo, kopališče in mestno uro. Tu in tam je kakšen razgleden meščan že arhiviral važne dokumente. Vrsta meščanov je že imela svoje pečate, leta 1550 je imela lahko svoj pečat tudi žena. Meščan Mulli je na primer zaposlil posebnega pisarja. V Mariboru so se srečevali in zadrževali ljudje od blizu in daleč. Mesto je bilo sprto s spodnjim grajskim gospostvom (1525-1536) in s Šentpavlom (1534-1536).

Trg Dravograd

Dietrichsteinov Dravograd, ki je bil sicer vladarjev, je živel na prometnem prepihu. Skozi je 1514 potoval tudi cesar Maksimilijan I. Habsburžan, 1515 pa del protipuntarske vojske. Leta 1522 in 1523 so se tod pomikali plemiški odredi za boj s Turki, junija 1529 so se tu mudili zastopniki deželnih stanov Štajerske, Koroške in Kranjske, 27. marca 1530 pa so se v trgu ustavili na poti na zasedanje v Slovenj Gradec. Dne 24. marca 1531 je bil v Dravogradu sprejet v meddeželni obrambni red.

Ko se leta 1523 trg prvič omenja kot Spodnji (Undter) Dravograd, je bil vladarjev grad kot sedež gospostva s 40 podložnimi družinami na podeželju, od tega z 29 na levi strani Drave, oborožen z 21 topiči. Sulejmanova vojska leta 1532 ni prišla sem. Sicer pa je nanje prežalo že pri bližnji obvelški kluži vzhodno od trga okoli 1.200 ljudi.

V trgu sta bila ulica in cesta, dalje tri mitnice in brod, tu je razveseljeval ljudi godec, poučeval šolnik, tu so grozile vislice, tu je bilo protiturško obveščevalno središče, leta 1525 pa valjarna volnenega blaga in 1523 skladišče soli, tu so cveteli vsaj štirje sadovnjaki in bilo je obzidje s spodnjimi in zgornjimi vrati. Izvoljeni trški sodnik je prisegel pri koroškem deželnem vicedomu.

Po denarnih obveznostih do trškega gospoda lahko združimo trške družine v tri skupine s skupnim povprečjem 20 srebrnikov: s povprečjem 9 srebrnikov je bila polovica družin, s povprečjem 22 srebrnikov dve petini družin in s povprečjem 48 srebrnikov sedmina družin, med njimi tri družine Pitanov, ki so se spuščale v obsežnejše trgovske posle. Pet družin je posedovalo šč po eno dodatno posest, osem pa po dve. Med zgovorne trške priimke so sodili: Ferik, Flajšaker, Hafner, 3 x Kramar, Lederer, 3 x Šmid, 2 x Šnajder, 2 x Šuster, 2 x Veber.

Za Dravograd je bil promet življenskega pomena. Mimo mitnice so nosili, tovorili ter vozili po suhem in po vodi tudi apno, bombaž, knjige, kolovrat, orožje, papir, vipavsko in črnokalsko vino, žganje in živo srebro. Več živine je šlo s Štajerske in Kranjske na Koroško kot v obratni smeri. Trgovec iz Beljaka (Villach) je v letih 1532-1535 nakupil 6.539 govedi. Tihotapilo se je prek Črneč zlasti kositer, laška vina, svinec in železo. Ker se redke uspele zaplembe takšnega blaga niso obnesle, je dravograjski mitničar odprl pri Črnečah podružnico. Dravograd je uspeval mnogo bolj zaradi prometa po Mislinski dolini kot po Dravski (3:1) tudi zaradi mariborske prepovedi vinske trgovine. Mitnica je dobila letno nekoliko več denarja kot ona pod svečinskim Plačem. Za slednjo vemo, da je letno nabrala 224 goldinarjev za 98 pešcev, 152 živali, 651 jezdecev, 1.872 tovorov in 1.542 voz.

Dravograjčanom je manjkala edino samozavest; začuda dolgo niso postali meščani.

Trg Muta

Na deželnoknežji Muti so okoli 1500 pobirali mitnino za baker, bruse, deske, dišave, hmelj, južno sadje, kose, kositer, les, manufakturno blago, tudi iz Brež (Friesacha, severno od Celovca), češko milo, mize, olje, posodo, rešeta, sekire, skrinje, sol, srpe,

steklo, svinec, skodle, zaboje, začimbe, žeblje, železo, živino.

Leta 1532 so kraj prizadeli Sulejmanovi vojščaki. Avguštinca so se iz doline preselili v trg. Imenja tega beraškega reda je bilo leta 1516 le za polpeti imenjski funt.

Na Muti je bilo glavno izhodiščno jedro dravskega splavarstva. V letih 1538-1542 je bližnja prekodravska Vuzenica zalagala Slavonijo z bojnimi ladjami.

Po letu 1513 se je v trg preselil sedež gospostva, dejansko v Ivniški štok, bivšo pristavo. V trgu je bilo od 1516 tudi jedro novega gospostva Kienhofen z 29 funti imenja - pozneje 82 družin, ki so bile tudi v Slovenskih goricah.

Trg Radlje

Trški gospodje Radelj so bili štajerski vojvode. Čeravno je kraj veljal za trg (forum) že 6. julija 1278 in znova 1. julija 1302 (marchet), je bil priznan za trg šele 1529. Na njegovem zahodnem robu je sameval dominikanski ženski samostan. Nad trgom je bdel grad, središče vladarjevega zemljiškega gospostva, Svoje čase je kraj več pomenil. Mnogi viri govorijo o obeh gospostvih in še o Mihaelovi župnijski cerkvi na vzhodnem koncu, medtem ko o skromni trški samoupravi ni sporočil.

Tedenski tržni dnevi so bili ob sobotah.

Leta 1532 je Radlje prizadel del Sulejmanove vojske.

Podeželje

V obravnavanem svetu sta živeli dve tretjini ljudi na podeželju in so bili podložniki. Sulejmanova vojska jih je 1532 močno prizadela med Muto in Svečino. Pri Jurskem Vrhu je bila odseljena, odpeljana in pobita kar polovica od 90 podložniških podeželskih posestnikov. Gospodarsko je bilo prebivalstvo v posameznih krajih različno močno in z različnim deležem: osebenjke in osebenjki, berači, pastirice, pastirji, služinčad, viničarji: s povprečjem 3%, najbolj po Svečinskem; kočarji: 5% Remšnik, 6% Jurski Vrh, 33% Svečina, 48% Viltuš; kmetje: 35% pri Dravogradu, 40% Svečinsko, 63% Remšnik, 88% Jurski Vrh; veliki kmetje: 6% Jurski Vrh, 12% Slemen, 27% Svečinsko, 42% pri Dravogradu.

Podložna posest je bila po Svečinskem in na šentpavelskem svetu z izjemo domceev znova prostosajna, pod radeljskim samostanom, Viltušem, Žlembergom in Mariborom pa kupnoppravna. Kupnoppravnost je najpogosteje stala okoli 10 funtov ali goldinarjev.

Obveznosti do zemljiških gospodov so bile glede zahtevnosti različne ne samo zaradi velikosti posesti, lege in časa, ampak tudi zaradi različnosti zemljiških gospodov, še posebej pa njihovega upravnega osebja. Šentpavelski podložniki so na primer živeli lažje od drugih.

Tlaka je prihajala najbolj do izraza pri dominikalnih vinogradih in pri prometu. Činž se je pogosteje oddajal v denarju kot s pridelki in živino. Pravno so bile podložne družine že kar poenotene.

Zlasti pod vplivom puntarije na sosednjem Koroškem - Pavel Šuster iz bližnjih Črnceh zahodno od Dravograda je bil med njenimi voditelji - so se 1515 dvignili podložniki tudi ob Dravi in doživeli poraz od dveh Herbersteinovih vojsk na zahodu pri Vuzenici, podrejeni Ivniškim, in na vzhodu pri Viltušu, podrejenem Turjaškim.

Med poraženci so bili tudi šentpavelski podložniki.

Kljub zatrtemu puntu 1515 in kljub Sulejmanovim pustošenjem leta 1532 se je kmetijstvo poslej krepilo in podeželje s tem dvigalo.

Oddaja cerkvene desetine zemljiškim gospodom in cerkvi kaže na razmerje med gojenjem pšenice, rži in ovsu pri naslednjih krajih: Dravograd 1:4:4, Muta 1:2:5, tu tudi konoplja, Radlje 1:1,5:1, tu tudi ajda, Žlemberk - tu ajda kot "stara" žitarica, Viltuš - tu

tudi konoplja, Kamnica - tu precej prosa. Prevladovale so kmetije z njivami, ki so imele okoli deset ornih dni. Uporabljali so tudi še ralo. Pri Radljah so pri setvi pšenice in ovsu porabili četrtno prejšnjega pridelka, pri rži pa kar tretjino. V pogonu je bilo kakšnih 30 mlinov, pri Dravogradu tudi trojne stope. Konje je pri prometnem Dravogradu in na Remšniku premogla sedmina družin, blizu Maribora v Kamnici in pri Svečini pa kar četrtnina. Izračunano povprečje govedi na družino se je gibalo od štiri glave pri Viltušu do šest pri Svečini in do devet na Remšniku in pri Selnici. Drobnice je bilo pri Muti v povprečju šest glav, na Remšniku in Boču po 12, na Vurmatu 26 glav na družino.

Na Ojstrici severovzhodno od Dravograda so pasli tudi po dominikalnih planinah.

Povprečje svinj na družino je bilo zahodno od Maribora tri do štiri, pri Jurskem Vrhu in Svečini pa po šest. Svečinski upravnik Hans Wucherer - po naše bi se pisal Oderuh - je imel pri gradiču 1542. leta tri konje, mulo, 22 volov, 17 krav in prav toliko telet, precej svinj in enega zajca.

Za sadjerejo so viri skopi. Zapisani so samo štirje sadovnjaki v Dravogradu, dva pri Radljah, medtem ko je v sloviti sadjarski Kamnici omenjen le eden.

Žag je teklo vsaj deset, gozdove pa so čuvali logarski mojstri in pazniki.

Podložniki so si iskali dohodke tudi z obrtniškim delom, ob vodah pa še s skrivnim ribolovom. Mikalo jih je tudi trgovanje v mestu in trgih, na sejnih doma ob proščanjih. Kamničan Valentin je 6. januarja 1534 kupil vinograd in ga že 4. maja tega leta prodal. Tostran Drave so prihajali tudi Kočevarji s svojo robo.

Levobrežno obdravsko pot so izboljševali. Pri Vuhredu, vzhodno od Radelj, je za cesto skrbel cestar. Promet prek kobanskih slemen je bil skromen. Most in šest brodov, to je bila povezava ljudi s pohorsko obdravsko stranjo. Nasedla plovila na Dravi naj bi 1516 koristila zemljiškemu gospodu.

Ob koncu pogledjmo še v Svečino. Na Svečinskem se je 1490 rodil Andrej Perlach. Njegov rod je tod znan že 1445. Izobraženci v admontskem svečinskem župnišču in sekavskem svečinskem gradiču ter vedno prometnejša cesta na Plač so mu kazali pot v široki svet. Že 1511 je bil študent dunajske univerze. V prestolnici so se takrat mudili tudi Peter Bonomo, Matija Hvale, Jurij Slatkonja in Primož Trubar. Andrej je verjetno poznal vse štiri.

Perlach je sčasoma postal ugleden, vztrajen, podjeten in borben dunajski znanstvenik, matematik, zvezdoslovec in zdravnik, "plemenit in pošten" univerzitetni profesor, dekan in rektor. Leta 1536 je po težjem izpitu iz medicine priskrbel za slavje na Dunaju svečinsko muškatno vino. Doma je bil lastnik velikih vinogradov s kletjo in stiskalnico. Njegova rodna domačija je 1542 premogla dva vinograda, dva konja, 19 govedi in osem svinj. Umril je na Dunaju 11. januarja 1551. Čeprav je bil naklonjen luteranom, so ga vendarle pokopali v Štefanovi katedrali, tik preden bi lahko dobil v roke Trubarjev Katekizem in Abecednik. Za študente je ustanovil zelo bogato štipendijo 600 goldinarjev.

Če je kdo iz našega sveta vedel, je to bil tudi Andrej Perlach, da so bili njegovi sodobniki naslednji veliki možje: Bramante (+1514), Albreht Dürer (+1528), Fugerji, Habsburžan Maksimilijan I. (+1519), Karel V. (+1556), Ferdinand I. (+1563), Ulrik von Hutten (+1523), Ivan IV. Grozni (+1584), Krištof Kolumb (+1506), Nikolaj Kopernik (+1543), Ignacij Loyola (+1556), Martin Luter (+1546), Niccolo Machiavelli (+1527), Fernando Magalhaes (+1521), Michelangelo (+1564), Thomas Moor (+1531), Paracelsus (+1541), François Rabelais (+1553), Erazem Rotterdamski (+1536), Rafael Santi (+1520), Mihael Servet (+1553), Sulejman (+1566), Martin Waldscemüller s poimenovanjem Amerike 1507, Amerigo Vespucci (+1512), Leonardo da Vinci (+1519), Ulrik Zwingli (+1513) pa še kdo. Andrej Perlach je preživel svojih 61 let v veličastnem obdobju.

Za nas pa "v Slovenskim Gradci" - kakor je dal leta 1577, tj. pred 415 leti, v svoji knjigi prvič po naše natisniti Primož Trubar - letos (1992) na predvečer Mihaela, ki

sukno prinese in južno odnese: Na zdravje!

Literatura

- Jože Koropec, Slovenskogoriška posest šentpavelskega samostana od začetka 17. stoletja, Zbornik Pedagoške akademije v Mariboru, 1960-1970, Maribor 1970, 239-253.
- Jože Koropec Zemljiške gospoščine med Dravogradom in Mariborom do konca 16. stoletja, Maribor 1972, 194 strani.
- Jokob Richter, Maribor v reformacijski dobi, Časopis za zgodovino in narodopisje (ČZN) 45, 1974, 91-105.
- Jože Mlinarič, Kamnica in njena župnija do prve polovice 18. stoletja, ČZN 48, 1977, 102-103.
- Jože Mlinarič, Župnija sv. Janeza Krstnika v Mariboru, Zbornik ob 750-letnici mariborske škofije, Maribor 1978, 120-193.
- Jože Mlinarič, Selnica pri Mariboru od začetka 18. stoletja, ČZN 50, 1979, 115-136.
- Jože Koropec, Der innerösterreichische Bauernkrieg im Jahre 1515, Bürgerländische Forschungen, Sonderband VII, Eisenstadt, 1984, 228-241.
- Jože Koropec, Dravograjski svet do leta 1600, 1985, 11-23.
- Jože Koropec, Mi smo tu, Veliki punt na Slovenskem v letih 1635, Maribor 1985, 268 strani.
- Jože Mlinarič, Zbirka listin 1246-1865, Pokrajinski arhiv Maribor, Viri 3, Maribor 1987, 379 strani.
- Jože Koropec, Slovenski del Štajerske v davčnem seznamu glavarine leta 1527, ČZN 59, 1988, 216-277.
- Jože Koropec, Maribor v 2. polovici 15. stoletja, ČZN 61, 1990, 107-114.
- Jože Curk, Trgi in mesta na slovenskem Štajerskem, Urbanogradbeni oris do začetka 20. stoletja, Maribor 1991, 227 strani.
- Jože Koropec, Svečinski svet do dr. Andreja Perlacha, ČZN 62, 1991, 186-189.
- Maribor skozi skozi stoletja, Razprave I, Maribor 1991, 712 strani.
- Jože Koropec, Die Stadt Marburg von der Mitte des 15. bis zum Anfang des 16. Jahrhunderts, Andreas Baumkircher, Eisenstadt 1992, 313-322.
- Sašo Radovanovič, Die Stadt Marburg in der ersten Hälfte des 16. Jahrhunderts, Andreas Baumkircher, Eisenstadt 1992, 323-339.

ZUSAMMENFASSUNG

An der slowenischen Grenze zwischen Dravograd und Svečina in der ersten Hälfte des 16. Jahrhunderts

Gegenstand der Abhandlung ist die Welt zwischen der Drau und der heutigen slowenischen Staatsgrenze von Dravograd bis zur Straße aus Maribor zum Plač von Svečina. In der ersten Hälfte des 16. Jahrhunderts gab es in diesem Raum etwa 100 Siedlungen, davon drei Märkte - Dravograd, Muta, Radlje - und die Stadt Maribor. Auf dem Lande lebten etwa 2 Drittel der etwa 6.000 Einwohner als Untertanen. Slowenen gab es hier diesseits und jenseits der Grenze, Deutsche diesseits, besonders in Maribor. Eine nationale oder sprachliche Unduldsamkeit ist nicht verzeichnet. Die Kenntnis der anderen Sprache wurde geachtet.

Kriege, der Bauernaufstand und die ersten Anfänge der Reformation machten das Leben schwer. Gegen die Mitte des 16. Jahrhunderts machen sich ein bescheidenes Wachstum der Bevölkerung und Verbesserungen im Wirtschaftsleben bemerkbar. Das Feudalzeitalter ging langsam zu Ende. Die wichtigsten Grundherren waren der

Herrscher und kirchliche Einrichtungen, doch kam es zur Zerbröckelung von Herrschaften. Dominikalflächen und die damit verbundene Fronarbeit waren nicht häufig.

In Maribor lebte über die Hälfte der Familien vom Handwerk. Der Handel mit Liegenschaften stieg stark an. Die Stadt fügte mit ihrem Privilegium im Weinhandel der Umgebung Schaden zu.

In größerem Maße als vom Verkehr an der Drau profitierte Dravograd vom Verkehr durch das Mislinja-Tal und hätte eigentlich schon Stadt werden können. In Muta war der Hauptausgangspunkt der Flößerei auf der Drau. Hier und in Radlje war die Selbstverwaltung bescheiden.

In ländlichen Bereichen gab es vorwiegend mittelstarke Bauernhöfe. Immer häufiger wurden Katen, die ländlichen Armen machten etwa 3% aus. Die Kaufrechtlichkeit war auf dem Vormarsch. Die meisten Untertanenpflichten wurden in Geld entrichtet. Stark entwickelt war die Viehzucht. Im immer stärkeren Weinbau standen Bergrecht-Weinberge im Vordergrund, daneben gab es allerdings auch schon Winzer. Die Wälder standen unter Schutz, es gab wenigstens 10 Sägewerke.

Aus dem behandelten Gebiet stammte Dr. Andrej Perlach aus Svečina, später Rektor der Wiener Universität.

PAUL FREEDMAN

The Hungarian Peasant Revolt of 1514¹

The Slovenian peasant uprising of 1515 and its antecedents were part of a series of movements against arbitrary lordship in the late fifteenth and early sixteenth centuries. Among historians of Western Europe and the United States, the German Peasants' War of 1525 is by far the best known and has been the object of intense study. It has been approached in connection with the political and social influence of the Reformation, especially the degree to which the religious revolution made possible a more radical statement of peasant demands based on divine law rather than tradition (Old Law).²

The Reformation and the place of the German Peasants' War in the development of the modern economy have to some extent obscured the wider European phenomenon of peasant insurrections, most of which, as in the case of Slovenia, are not explicable solely in terms of radical religious reform. Among Bogó Grafenauer's accomplishments was to delineate in definitive fashion the causes, course and significance of the Slovenian peasant movement. In both theoretical and archival studies he demonstrated the complex, multiple factors, both economic and mental (cultural) that must be considered in assessing the context for peasant uprisings, and for the practice of historical investigation generally.³

In this modest tribute to the memory of Bogó Grafenauer, I propose to discuss another uprising of the early sixteenth century, contemporaneous with the Slovene peasant movement, the Hungarian Crusade of 1514. I should like to emphasize the mental outlook and background for the rebellion. What is unusual about this episode from a comparative perspective is the degree to which a radical peasant movement could be stimulated by the most traditional Catholic forms of piety, in particular the seemingly antiquated notion of a Crusade.

The Hungarian peasantry launched a short-lived but powerful revolt in the spring and summer of 1514. What had begun as a crusade against the Turks rapidly formed itself into a holy war against the Hungarian nobility, accused of betraying the cause by exploiting their tenants rather than defending the realm. Hungarian royal and ecclesiastical authorities attempted to cancel the crusade and the result was a full-scale rebellion, put down after two months (and with extraordinary savagery) by János Zápolya, *voivod* of Transylvania. Legislation put into effect as the result of the war confirmed and strengthened the servile status of the Hungarian peasantry, restricting movement from one lord to another, and declaring perpetual servitude as the consequence of the insurrection.⁴

¹ I acknowledge with gratitude the aid and advice of János Bak and Gábor Klaniczay of the Central European University, Budapest, and Oto Luthar of ZRC SAZU.

² As formulated by Günther Franz, *Der deutsche Bauernkrieg*, 12th ed. (Darmstadt, 1984), pp. 1-91. See also, however, the works of Peter Blickle, especially *Die Revolution von 1525*, 2nd ed. (Munich, 1981); Peter Bierbrauer, "Das Göttliche Recht und die naturrechtliche Tradition," in *Bauer, Reich und Reformation: Festschrift für Günther Franz zum 80. Geburtstag am 23. Mai 1982*, ed. Peter Blickle (Stuttgart, 1982), pp. 210-234.

³ Historians outside of Slovenia owe a debt of gratitude for the explication offered by Oto Luthar, "The Possibilities of a Theory of Modern Historiography in Changing (Eastern) Europe: The Case of Yugoslavia," in *Historia a debate*, ed. Carlos Barros, 1 (Santiago de Compostella, 1995), 278-289.

⁴ *Monumenta rusticorum in Hungaria rebellium*, ed. Anton Fckete Nagy et al. (Budapest, 1979), no. 202, p. 260.

The wars against the Turks had given the Hungarian peasants more military skill and experience than was the case elsewhere in fifteenth and sixteenth-century Europe. The appeal of a crusade was unusually strong and easily turned into a denunciation of the failure of the nobility to live up to its putative role as the protectors of society. It was argued that rather than defending the land, the aristocracy preferred to oppress their peasants in an even more barbarous fashion than the Turks. The perceived breakdown of the functional mutuality of orders was hardly unique to Hungary, but was felt there with more immediate anger. Reproaching nobles' dereliction was obviously more pointed in the face of a proximate infidel enemy.

Like much of Eastern and Central Europe, Hungary experienced a serious erosion of peasant liberty at the end of the Middle Ages which, in large measure, provides the socio-economic context for the events of that year. The majority of the Hungarian population consisted of dependent tenants referred to in documents as *iobagiones* (Latinized from the Hungarian "*jobbágy*") The more prosperous elements had acquired certain economic liberties in the fifteenth century, producing for the market, even settling in new towns (*oppida*) without thereby loosening the legal ties to their lords. The establishment of seigneurial market-towns for a time benefited both landlord and tenant, but towards the end of the fifteenth century, attempts were made to reinforce the dependent status of all peasants. As agrarian prices rose in the late fifteenth century, landlords imposed heavier labor-service obligations to replace fixed monetary rents. They enforced this shift (and maintained their supply of peasant labor) by limiting the ability of remaining manorial tenants to leave the land. The lords also increased rather dramatically during the 1490s the rents in money and kind that they demanded as customary rights. The status of the peasant tended to be universalized to that of serf, a process codified by the laws of 1514 and 1521 but already underway in the fifteenth century.⁵

It was not only east-central Europe that experienced a seigneurial reaction and consequent degradation in peasant status during the late Middle Ages. The Hungarian revolt is one of a number of attempts to reverse this, the result being a triumph of seigneurial oppression. While in Catalonia a revolt against serfdom accomplished its aims, and in England repression of the peasants did not prevent an erosion of servile incidents and status, in Hungary, as with much of east-central Europe, serfdom would effectively be maintained until at least the end of the eighteenth century, legally until 1848.⁶

The Hungarian war touches on a number of points concerning the transmission of ideas of justice and subordination. Hungary, like Catalonia, borrowed from France the theory of a dual descent of the populace from a courageous and a cowardly population. French historical and literary works of the thirteenth century attributed serfdom to an hereditary punishment meted out by Charlemagne against those who either refused to serve in his army or who deserted.⁷ In Catalonia, the Frankish expeditions against Mus-

⁵ On rural conditions before 1514, see György Székely, "Le passage _ l'économie bassée sur la corvée en Europe centrale et orientale de l'année 1514," in *Études historiques Hongroises 1975*, vol. 1 (Budapest, 1975), 311-324; Gábor Barta, "Der ungarische Bauernkrieg vom Jahre 1514," in *Aus der Geschichte ostmitteleuropäisches Bauernbewegungen im XVI-XVII Jahrhundert*, ed. Gusztáv Hekencst (Budapest, 1972), pp. 63-69.

⁶ On Catalonia, Paul Freedman, *The Origins of Peasant Servitude in Medieval Catalonia* (Cambridge, 1991). For England, R. B. Dobson, *The Peasants' Revolt of 1381* (London, 1970); Rodney H. Hilton, *Bond Men Made Free: Medieval Peasant Movements and the English Rising of 1381* (New York, 1973).

⁷ Ronald N. Walpole, ed. *The Old French Johannes Translation of the Pseudo-Turpin Chronicle* (Berkeley, 1976), p. 143; Walpole, ed. "Charlemagne's Journey to the East: The French Translation of the Legend by Pierre de Beauvais," *University of California Publications in Semitic Philology* 11 (1951), p. 446; and the texts discussed by Henri Lemaître, "Le refus de servage d'ost et l'origine du ser-

lms Spain were used to justify serfdom which seemed otherwise to contradict Catalan custom. Jurists and historians, beginning in the late thirteenth or early fourteenth century, argued that the Catalan serfs were descended from those Christians living under Muslim rule who had failed to heed the call of Charlemagne to rise up against their infidel masters in aid of the Christian armies. This primal act of cowardice resulted in Charlemagne (or in another version Louis the Pious) deciding to subjugate them to a hereditary status of bondage, the condition they had accepted under Islam.⁸

A similar reworking of the supposed connection between past cowardice and present servitude was developed in medieval Hungary.⁹ The Hungarian peasants were thought to be descended from those who in (mythical) Hunnic times had failed to answer the call to arms. Contemporaneous with the French and Catalan transformations of this literary theme into a justification for servitude, Simon of Kéza in his *Gesta Hungarorum* (written in the 1280s) explained the different status of noble and non-noble Hungarians by reference to crucial acts of bravery and cowardice at the time that the nation and its institutions were founded. In the fifteenth century this was modified to explain why some Magyars were free while others were serfs.¹⁰

As in Catalonia, the popularity of what might at first seem a dubious bit of historical mythology was based on contemporary social pressure exerted against the peasantry by lords eager to convert an occasional, by-no-means universal form of unfree tenure to the basic rule of tenancy. In Hungary this seigneurial ambition was fulfilled in the aftermath of 1514: the Hungarian peasantry was legally degraded to serfdom. In the authoritative legal collection, the *Tripartita* (published in 1517), the justification for this treatment was as punishment for the rebellion, but its author, István Werböczy, also derived arguments for a retrospective servitude- for a primordial separation of free and unfree Hungarians- from thirteenth-century Hungarian adaptations of French legends of Charlemagne.¹¹ Serfdom, which gradually weakened in France and was thrown off in Catalonia, would be imposed and nearly universalized in early-modern Hungary.

Social images and ideas reinforcing the moral basis for serfdom became practical justifications in Hungary. What had been derivative and antiquarian came to structure legal beliefs, not merely as a hortatory rationale but as an effective discourse of repression. Similar transformation of ideas and mentalities can be traced in the *peasants'* program. The late Jenő Szűcs, an historian of extraordinary perceptiveness, showed how traditional themes of Franciscan preaching were used by the peasant leaders of 1514 to explain their attack on the nobility.¹² Although it has been common to relate the anti-noble revolt to the nearly simultaneous Protestant Reformation, or to the earlier impress

cage," *Bibliothèque de l'École des Chartes* 75 (1914), 231-238.

⁸ Paul Freedman, "Cowardice, Heroism and the Legendary Origins of Catalonia," *Past & Present* 121 (1988), 3-28.

⁹ On this subject see Jenő Szűcs, "Theoretical Elements in Master Simon of Kéza's *Gesta Hungarorum* (1282-1285 A.D.)," in *Études historiques hongroises* 1975 (Budapest, 1975), pp. 241-281; Richard C. Hoffmann, "Outsiders by Birth and Blood: Racist Ideologies and Realities around the Periphery of Medieval European Culture," *Studies in Medieval and Renaissance History* new series 6 (1983), 14-21.

¹⁰ Simon de Kéza, *Gesta Hungarorum*, ed. Alexander Domanovsky, *Scriptores Rerum Hungaricarum* 1 (Budapest, 1937), pp. 147-148; Johannes de Thurocz, *Chronica Hungarorum*, ed. Elisabeth Galántai and Julius Kristó 1 (Budapest, 1985), c. 12, p. 17.

¹¹ *Werböczy István Hármaskönyve*, ed. Sándor Kolosvári and Kelemen Övári (Budapest, 1897), part I, tit. 3, pp. 56, 58 and part III, tit. 25, p. 406.

¹² Jenő Szűcs, "Die Ideologie des Bauernkrieges," in Szűcs, *Nation und Geschichte: Studien*, trans. Johanna Kerekes (Cologne, 1981), pp. 331-338, first published in *Ostmitteleuropäische Bauernbewegungen*, pp. 157-187 (page references that follow are to the 1981 edition); Szűcs, "Die oppositionelle Strömung der Franziskaner im Hintergrund des Bauernkrieges und der Reformation in Ungarn," in *Études historiques hongroises* 1985 2 (Budapest, 1985), 483-512.

of the Hussite movement, Szücs demonstrated that the ideological roots of the 1514 revolutionaries were Catholic and conservative.

A similar interplay of action and ideas appears in the peasants' accusations of deceit, treachery and cowardice against the nobility for abandoning the crusade, a form of contestation for what by this time was a centuries-old association of serfdom with cowardice. Finally, the very idea of the Crusade itself and the identification with the cross, sacrifice, suffering and human equality mingle what might easily be dismissed as elements of archaic thinking (a crusade in the sixteenth century) with a revolutionary program (abolition of the nobility, one bishop, abolition of servitude).

The Image of Rebellion

The Turks did, of course, represent an immediate threat to Hungary in 1514 when the crusade was preached. Attempts had been made to drive the Ottomans out of Dalmatia, Serbia and the lower Danube and indeed when the Turkish siege of Belgrade was relieved by a largely Hungarian (and largely peasant) crusade army in 1456, the soldiers proclaimed that the victory owed nothing to the nobility, conspicuous by their absence. Had the army not been quickly disbanded, it is likely that 1456 would have witnessed something similar to what finally did take place in 1514.¹³ In the regions constantly mobilized against the Turks, not only were peasants militarily more skilled and experienced than elsewhere, they also were inclined to reproach the nobility for levying taxes and exactions without actually fighting against the Turks, as also happened in Carinthia, Upper Styria and Slovenia in the 1470s.¹⁴ Johann Goldener, commenting on the Belgrade Campaign, reported that far from fulfilling their role as protectors of the clergy and *laboratores*, the nobles had shifted their military responsibilities to these two orders.¹⁵

With such disturbing precedents it is surprising that the Hungarian royal council agreed to promulgate a papal crusade proclamation in early April, 1514.¹⁶ Contemporaries considered this decision the result of the overweening ambition of Thomas Bakócz, archbishop of Esztergom, appointed papal legate by the newly-elected Leo X for the purpose of launching the anti-Turkish effort. Bakócz had himself been a candidate for the papal throne and his lavish expenditures in its pursuit had dazzled Rome. His frustration over the election somewhat alleviated by the crusade announcement, Bakócz was clearly responsible for convincing the Hungarian crown and estates of its utility.

An initial military force in answer to the archbishop's summons was assembled by a frontier captain called in the sources "George (György) Székely" (or variations such as "Zeckel," "Czakl," "Siculus," etc.), later known as György Dózsa.¹⁷ While Dózsa began operations to the south, another host was formed in Pest of peasants who flocked to the banner of the cross. This army left the royal capital by about May 10 but their anger at

¹³ The events of this military campaign were observed by Giovanni de Tagliacozzo, whose letters are collected in Ludwig von Thallóczy and Antal Áldásy, eds., *Magyarország melléktartományainak oklevéltára 2* (Budapest, 1907). On the anger against the nobles, see Tagliacozzo's account in Luke Wadding, ed. *Annales Minorum seu trium ordinum a S. Francisco institutorum* vol. 12, pt. 3 (Quaracchi, 1932), 793.

¹⁴ Szücs, "Die Ideologie des Bauernkrieges," pp. 331-338.

¹⁵ *Ibid.*, pp. 333-334.

¹⁶ On the events of the 1514 uprising, see the collection of sources assembled in *Monumenta rusticorum*. The standard Hungarian history of the conflict is Gábor Barta and Anton Fekete Nagy, *Parasztháború 1514-ben* (Budapest, 1973).

¹⁷ Gábor Barta, "Georgius Zekeltől/Dózsa Györgyig," *Századok* 109 (1975), 63-88. I follow Hungarian historiographic convention by referring to him as "Dózsa".

the nobility for hindering tenants from serving led them to accuse nobles of betraying the crusade. Under pressure from the fearful royal court, the archbishop was induced to suspend the campaign. Victory in the field and Dózsa's defiance of attempts to restrain the crusade provoked a wholesale uprising. The Hungarian nobility rather than the Turks became the target of the crusaders.

On May 24 Dózsa defeated a baronial army at Nagylak (in eastern Hungary), taking captive, among others, the Lord Treasurer (who was also bishop of Csanád). That same day King Vladislav II and Cardinal Bakócz definitively annulled the crusade. The peasants gathered for the crusade at Pest were attacked while the noble and ecclesiastical prisoners taken captive at Nagylak were executed. By the end of May war engulfed Hungary.

Dózsa's force continued to operate with some success in the east and south until the failed siege of Temesvár (Timișoara) in July. Other rebel armies were defeated in the north and west as the nobles began to bestir themselves against the peasants. János Zápolya, *voivod* of Transylvania (later to be king of Hungary under Ottoman tutelage), led the forces that confronted the main peasant army at Temesvár and defeated them. The rebellion ended in August.

The execution of Dózsa at Temesvár in late July was an act of spectacular barbarity that astounded contemporaries. Zápolya had Dózsa placed on an iron throne which was then heated while he was "crowned" with a red-hot iron circlet. Partially roasted in this fashion but still alive, Dózsa's body was then offered to his followers who had been starved and were now forced to eat his flesh. His remains were quartered and sent to the several regions of Hungary for display. The horrific punishment would serve as the quintessence of cowardice and cruelty for Montaigne seventy years later.¹⁸ Zápolya is said to have felt guilt over his orders for the rest of his life and the incident continued to trouble Hungarian self-regard into contemporary times.¹⁹

The surviving first report of Dózsa's exemplary punishment is by the normally melancholy king of Hungary and Bohemia in a cheerful, matter-of-fact statement sent on July 24 to Nicolai Székely de Kövend, legate of the Emperor Maximilian.²⁰ Vladislav II stated that "Georgius ille Zekel" had been captured on the Feast of the *Divisio apostolorum* (July 15). Vladislav mentions the iron crown but not the throne and, with deliberate mirth, adds that the troops forced to eat their leader had been affectionately nicknamed "beasts" by Dózsa (a more appropriate term than their ill-fated chief would have guessed). The king concludes, with satisfaction, that the peasants at Temesvár were dispersed without any blood (otherwise) being shed.²¹

Some variations on the elements and order of the execution appear in early reports by the Italian observers Antonio Suriano, Niccolò de Zuanna and Giovanni Vitale de Palermo.²² A German *Flugschrift* first issued while the war was undecided was subsequently revised to include the death of Dózsa, adding certain details such as the playing of pipes as the scene was set up, and the singing of a Te Deum as Dózsa was roasted.

¹⁸ László Báti, "Montaignes Aufzeichnung über György Dózsas Tod," in *Ostmitteleuropäische Bauernbewegungen*, pp. 457-460. Montaigne thought the revolt had occurred in Poland.

¹⁹ Denis Sinor, *History of Hungary* (London, 1959), p. 141.

²⁰ *Monumenta rusticorum*, no. 142, pp. 175-176.

²¹ *Ibid.*: "Qui quidem Georgius Zekel ignito primum ferro coronatus est, deinde nudo corpore ligatus ad pedes a suis militibus, quos haydones Hungara lingua vocant, quorum opera tot tantaque mala perpetraverat et quos tam ioco quam serio bestias vocitare consueverat vivus dentibus disceptus et devoratus est. Postremo cadaver in quatuor partes dissectum patibulo suspensum est. Hoc generis mortis et vitam et crudelitatem suam terminavit. Et hoc pacto tota illa rusticorum turba sub Themeswar absque sanguinis effusione dissipata est et tumultus sedatus."

²² *Monumenta rusticorum*, nos. 153, 160, 200.

The *Flugschrift* also mentions that it was only the summary slaughter of two of their number that convinced Dózsa's followers to tear into his body "with open mouths".²³

A letter dated July 31, 1514 from Lorenz Beheim (a canon of Bamberg cathedral) to the humanist Willibald Pirckheimer in Nuremberg, denounced the execution and the similar tortures meted out to "our Hungarian brothers," which it would be more appropriate, he observed, to apply to robber barons such as those of his native Franconia.²⁴ Historians such as Gian Michele Bruto, writing later in the sixteenth century, might condemn Dózsa and the rebellion but still express horrified shock at the manner of his execution.²⁵ Giovanni Vitale, writing to a friend in Rome several months after the quelling of the rebellion, described Dózsa's end as frightful (*atrox*), but deserved (*merita*).²⁶ In Franciscan and popular tradition, Dózsa was regarded as a martyr. The Virgin was seen above Dózsa's head during the execution and eventually a chapel was constructed on the site, the market place of Temesvár/Timișoara. Dózsa was an object of veneration to nineteenth and twentieth century Romantic and popular nationalists. During the communist regime in Hungary, at least from the 1970s, Dózsa served as a revolutionary icon of some importance. The year 1972 was chosen arbitrarily to commemorate the 500th anniversary of his birth (the actual year being unknown).

Dózsa's strange and appalling punishment was not the spontaneous excess of an enraged army, nor a peculiarly "eastern" cruelty. As a spectacular exemplary execution it has certain precursors, although there is no way of proving any direct influence. At the end of the twelfth century Emperor Henry VI suppressed a nobles' rebellion in Sicily and ordered a red-hot iron crown nailed to the head of the ringleader who had claimed to be king.²⁷ Earlier peasant wars, in particular the French Jacquerie of 1358, anticipate the elaborate vengeance of the Transylvanian *voivod*. Jean le Bel's catalogue of Jacquerie atrocities includes a report of a knight, killed by the peasants, whose wife and children were forced to watch as he was roasted. After raping the wife, the rebels forced her and the children to eat the knight's flesh, and then they too were dispatched.²⁸ The story was repeated by Froissart whose chronicle would be known throughout Europe. Writing at some distance from the event, Froissart added a few touches to his contemporary source, Jean le Bel. To the story of the roasted knight, for example, Froissart adds the detail that he was turned on a spit.²⁹

There is an additional correspondence between the Hungarian and French uprisings. The execution of the French peasant leader Guillaume Calle recalls the punishment meted out to the Sicilian leader and anticipates Dózsa's punishment. According to *The Anonimale Chronicle*, Calle was placed nude on a hot piece of iron while a burning

²³ *Monumenta rusticorum* no. 227D, pp. 321-322. Only one copy of the revised version, which includes the execution of Dózsa, survives: Budapest, Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára, RM IV 88, "Die auff rur, so geschehen ist im Ungerlandt mit den Creutzern vnd auch darbey, wie man den Creutzer Hauptmann hat gefangen und fetödt, Zeckel Jörg," Nuremberg, 1514. See Siegfried Hoyer, "Der ungarische Bauernkrieg in deutschen Flugschriften und Chroniken," in *Ostmitteleuropäische Bauernbewegungen* 461-468.

²⁴ Hoyer, "Der ungarische Bauernkrieg in deutschen Flugschriften," p. 464.

²⁵ Brutus János Mihály (Gian Michele Bruto), *Magyar Históriaja 1490-1552*, ed. Ferencz Toldy, *Monumenta Hungariae Historia* XII, vol. I (Pest, 1863), pp. 372-376.

²⁶ *Monumenta rusticorum* no. 200, p. 245.

²⁷ David Abulafia, *Frederick II A Medieval Emperor* (London, 1988), p. 85.

²⁸ Marie-Thérèse de Medeiros, *Jacques et chroniqueurs: une étude comparée de récits contemporains relatant la Jacquerie de 1358* (Paris, 1979), p. 186: "Je n'oseroie escrire ne raconter les horribles faiz ne les inconveniens que faisoient aux dames; mais, entre les aultres deshonestes faiz, ilz tuerent ung chevalier et le mirent en hast et le rostirent, voyant la dame et les enfans. Aprez ce que X ou XII eurent enforcié la dame, il luy en voulurent faire mengier par force, puis ilz le firent morir de mal mort."

²⁹ *Ibid.*, p. 189.

iron circlet was placed as a crown upon his head, "and so he finished his evil life as an example to others."³⁰ Dózsa's appears to combine a widely circulated peasant atrocity story of over 150 years earlier and the execution of one of the leaders of the Jacquerie. In this unpleasant example of life imitating art, as with the historical explanations for servitude, inspiration appears to have come from the cultural center of medieval Europe, from France.

Dózsa appears in chronicles as the evil instigator of the rebellion. The satisfaction over his punishment evident in King Vladislav's letter to the imperial legate reflects a tendency to blame the entire matter on Dózsa. In a widely circulated poetic account of the rebellion first published in 1519, the *Stauromachia* of Taurinus, Dózsa is presented as militarily skillful and courageous, facing his death unrepentant. In language derived from Sallust's accounts of Marius and Cataline, Taurinus has Dózsa inveigh against the "tyrants" who rule Hungary. Although Dózsa anticipates a heavenly apotheosis as the "*regulus agricolum*," he is in fact received in a thoroughly classical underworld according to Taurinus' vivid and labored imagery.³¹ Another contemporary chronicler, Ludovicus Tubero, blamed the rebellion at least partly on the oppressive conduct of the nobility towards their tenants, but Dózsa was still depicted as the evil manipulator of this resentment.³²

Dózsa and other prominent rebels could be accused of leading the otherwise passive peasants into violent insurrection. Dózsa is portrayed with more imagination than accuracy by sixteenth-century historians as haranguing his followers, stirring them to bloodthirsty action.³³ But according to more immediate observers, it was not only Dózsa's supposed eloquence, but the rustics' innate weakness, timidity or ignorance that allowed them to be led into treason. In a letter remitting the taxes of the loyal city of Kassa (Kosice) in Upper Hungary (Slovakia), King Vladislav remarked that in many parts of Hungary, "people led either by fear or by treachery wandered from the proper observance of loyalty."³⁴ In a charter pardoning the chamberlain John Szokoly for surrendering a castle to the rebels, the king singles out Dózsa for "seducing the rustics and servile populace with guile and with wicked persuasions."³⁵ In the same document, however, Vladislav II also refers generally to "evil and heretical men" who had incited rebellion by taking advantage of the religious fervor of the populace and their natural desire to aid (as they wrongly thought) the defense of the kingdom.³⁶

The peasants could thus be depicted as credulous and easily misled. After all, they had thought they were embarked on a crusade (and the sources continued to refer to the rebels as "crusaders," as did even the *voivod* Zápolya in pardoning the *oppidum* of

³⁰ Ibid., p. 204: "Et le dit Jak pristrent et mistrent a sa penaunce pur sa mauveite et luy fierent sere tute new sour une treschaude et ardaunt tresde de ferre; et une autre chaude et ardaunt tresde mystrent sur soun test en lieu de coroune, et issint finyst sa mauveys vie a ensample des autres."

³¹ Stephanus Taurinus Olomucensis, *Stauromachia, id est cruciatorum servile bellum (servilis belli Pannonici libri V)*, ed. Ladislaus Juhász, Bibliotheca Scriptorum Medii Recentisque Aevorum (Budapest, 1944) V, vv. 123-149 (p. 41); 202-267 (pp. 42-44).

³² Ludovicus Tubero, *Commentarium de rebus suo tempore in Scriptores rerum Hungaricum*, ed. Georg Schwandtner 2 (Vienna, 1746), 330-331.

³³ Taurinus, *Stauromachia* I, vv. 381-423 (p. 13); Bruto, *Magyar históriája*, pp. 350-358.

³⁴ *Monumenta rusticorum* no. 222, p. 302: "... tempore, quo plura huius regni loca sive timore sive perfidia ducti a recti fidelitatis tenore aberrarunt..."

³⁵ *Monumenta rusticorum* no. 126, p. 166: "Inter quos unus feritate et crudelitate in genere humano nulli secundus Georgius Zekel rusticitati proximior quam nobilitati rusticos et populum servilem arte et persuasionibus sinistris seducens..."

³⁶ Ibid., p. 165: "...nonnulli ex Christiano populo zelo sancte religionis atque defensionis huius regni ducti cruces sibi applicare iuxta ritum ... fecissent ... mali et perversi - ut plerumque fieri assolet - bonis immixti nacta hac effundendi latens virus eorum occasione sedicionem et tumultum in hoc regno excitassent."

Dés).³⁷ A certain rhetoric of leniency appears even in the text of the punitive laws reducing the peasants to permanent servitude.³⁸ Here the king and parliament explained that although those who rebel against their "natural lords" deserve capital punishment as traitors, the peasants were to be spared the death sentence unless guilty of murder or rape. Recalling by implication the Roman juridical association of treason with reduction to slavery found in Simon of Kéza and János Thuróczy, the ordinances of November 1514 present subjugation to "perpetual rusticity" as a merciful alternative to a merited execution. Moreover, the law explained the practical impossibility of shedding so much blood, even if deserved, lest "the entire peasantry, without which the nobility would not fare very well, be wiped out."³⁹ The peasant leaders were to be executed, but the rest, having paid reparations, were spared and degraded to servitude. It might in the abstract be a good idea to do away with the peasantry, but the other orders of society depend on them, a peculiarly grudging example of the commonplace that rustic labor supports the privileged, an aspect of the theory of the Three Orders: knights, clergy and peasants.

In presenting themselves as merciful, the royal councillors who drafted the legislation deployed the doctrine of internal consent to distinguish between those who acted with deliberate evil will, and those who were misled.⁴⁰ That the bulk of the peasantry acted out of ignorance might be a convenient fiction when levying fines from the hapless survivors, but during the rebellion itself this was not the preferred way of thinking about what motivated the rebels, nor was it the leading theory of chroniclers writing after the event. The most common way of describing the rebellion was as a deliberate insurrection with the crusade a mere pretext. In a letter written during the uprising to the nobles of the county of Valkó, the king lamented the "temerity and insolence displayed by the peasants and commoners under the name of a crusade."⁴¹ Violent disobedience under the guise of a holy war would be the formulaic description of the rebellion in retrospective accounts.⁴²

The crusade was viewed as a cover or excuse for either the wicked machinations of leaders, or simply a vehicle for the natural turbulence and subversion of the peasants. Along with the relatively indulgent assumption that the peasants could easily be swayed from their natural loyalty was fear that they were always dangerous, barely tamed beasts held in check only by severe coercion. The rebellion thus could be condemned as an outbreak of license, the expression of the essential lawlessness of the peasantry. Their "natural" condition was not loyalty but evil-doing; the insurrection the work not of a few conspirators playing off rustic credulity, but the result of underlying rustic wickedness.

The *comites* of Nógrád, Hont, Pest and Heves, writing at the height of the disturbances to their colleague in charge of the province of Abaúj,⁴³ open their frantic com-

³⁷ *Monumenta rusticorum* no. 221, p. 300.

³⁸ *Monumenta rusticorum*, no. 202, p. 260.

³⁹ *Ibid.*: "Item quamquam omnes rustici, qui adversus dominos eorum naturales insurrexerunt, tanquam proditores capitali pena sint plectendi, ne tamen tot sanguinis effusio adhuc sequatur et omnis rusticitas, sine qua nobilitas parum valet, deleatur, statutum est, quod universi capitanei et centuriones et decuriones concitatoresque aliorum rusticorum ac manifesti homicide nobilium, preterea violatores virginum ac mulierum omni gracia remota occidantur et ubilibet extirpentur."

⁴⁰ *Ibid.*, p. 258.

⁴¹ *Monumenta rusticorum*, no. 41, p. 88: "... ad quantam temeritatem et insolencias rustici et populares ... sub nomine cruciate progressi sunt." Similar language appears in letters to rouse the nobility of other parts of Hungary, nos. 53, 56, 68 (pp. 97, 99, 110).

⁴² *Monumenta rusticorum*, pp. 234, 238, 294, 302, 335, 370, 418, 443, 468, 473, 523, 537, 540, 542.

⁴³ The Hungarian *comites* were royal provincial administrators, and the title was official rather than patrimonial. The English word "count" in this context conveys a misleading sense of independent noble status apart from office. They more closely resemble the English sheriff.

munication with a denunciation of the murder, rape and destruction perpetrated by the peasants calling themselves crusaders. They label the rebels "*crucifixo*res" (crucifiers) who call themselves "*cruciferos*" (crusaders, those bearing the cross), persecutors rather than defenders of Christ and the Cross.⁴⁴ Their aim is the extermination of the nobility. The letter calls on the count of Abaúj to help repress their "rage" and "furor" lest not only the nobles but their wives and children suffer the peasants' barbarity. Dózsa is mentioned as the leader of the insurrection, but it is the rustics' innate savagery that is said to have "boiled over" (*efferbuit*).

The sources frequently refer to the "tumult" of the peasantry as if it were a form of natural disaster, the instinct of an undisciplined mass which, given an opportunity, is always ready to follow its evil nature and explode. Giovanni Vitale, writing in November 1514, acknowledged that some of the peasants might have assembled initially at Pest out of religious devotion, but those who were sincere dispersed quickly when so ordered. Those who persisted in rebellion Vitale excoriates as "impudent cattle," eager to foment what might be considered "classic" atrocities such as impaling nobles before the eyes of their wives and children, or raping the wives while their husbands were forced to watch. The rebellion is presented as an occasion for realizing an always potential lawlessness, lust and rage.⁴⁵ The emblem of the terrifying wildness of the peasants is rape. As in other peasant rebellions, chroniclers returned with obsessive horror to stories of rape as the graphic demonstrations of rustic savagery.⁴⁶

Only rarely did the desire of the peasants to end servitude figure in contemporary descriptions of the rebellion. Writing to Pope Leo X in early July, 1514, King Vladislav describes in what might be said to be conventional terms the murders and sexual violations perpetrated by these rustics, worse than Turks or Tartars, whose savagery is of unheard-of intensity, surpassing that reported in histories and even tragedies.⁴⁷ Interestingly enough, George Zeckel (Dózsa) is not mentioned. The peasants, "always eager for new things," have struggled to throw off servitude.⁴⁸ This explains their insurrection against the nobility and serves as prologue to the lurid accounts of their barbarity. What we would consider rational or plausible explanations for rebellion are seamlessly joined to conceptions of an underlying, always potential savagery.

The Mental Background to the Rebellion

Any attempt to understand what the motivations of the peasants of 1514 might really have been, as opposed to how they were represented at the time, runs up against the usual problem of the poverty of sources or the prejudices of such accounts as survive. There was no local *Flugschrift* literature nor lists of grievances as there would be in Germany shortly thereafter. Too much credence has been given to the rhetorically elaborate accounts of Taurinus and other contemporaries. Only the relatively recent *Monumenta Rusticorum in Hungaria Rebellium* has collected the dispersed archival

⁴⁴ *Monumenta rusticorum*, no. 73, p. 116: "Quot homicidia, quot stupra et adulteria quotque cedes et incendia per maledictos sceleratissimosque crucifixores illos, que se se cruciferos appellabant, sed crucis potius Christi persecutores fuerant..."

⁴⁵ *Monumenta rusticorum*, no. 200, p. 244: "Evocati interdum quotquot nobilium vi apprehendere possunt, eorum corpora acutissimis sudibus transfodiunt ante uxorum et liberorum oculos; neque hoc satis videtur vindictae, sed coram maritis miseris uxores stupro violant omnisque exercitus ... O facinus et diis et hominibus invisum! O impudentes belluas! O immensam ultionem!"

⁴⁶ E.g. Taurinus, *Staurumachia*, II, 151-160 (p. 19).

⁴⁷ *Monumenta rusticorum* no. 104, pp. 142-144.

⁴⁸ *Ibid.*, p. 142: "... ut est plebs novarum rerum semper studiosa, ideo ea moliri, ut a servitute in libertatem se se vendicarent..."

sources conveniently.

The closest thing to what looks like a program of the rebellion is a brief manifesto issued by Dózsa supposedly from the town of Cegléd in June of 1514, at the point at which the crusade had turned from the Turks to attack the nobles as the enemy.⁴⁹ Here Dózsa calls himself the prince of the "blessed people who bear the cross," a fixation on the symbolism of the cross reflecting the Franciscan apocalyptic tendencies.⁵⁰ Against this army of the elect the "infidel" nobles have risen up to "violate" the crusade. It is the *nobles* therefore who are the rebels, having thwarted the campaign against the Turks, for which they merit excommunication and eternal damnation.⁵¹

This document has received considerable attention because it fits with the notion that Dózsa was responsible for formulating an ideological program out of an otherwise inchoate body of peasant resentments. Dózsa is pictured as giving a speech at Cegléd to his followers by sixteenth-century historians and the most plausible version is that given by Tubero, in which Dózsa rehearses a number of arguments also found in such earlier works as the *Sachsenspiegel* and the *Reformatio Sigismundi* denouncing the nobles' oppression of the peasantry: that servitude stems from human violence and greed, not nature; that those who labor in the fields and support all others are robbed and enslaved; and that God, "the author of your liberty," will protect the army of His righteous servants.⁵²

Unfortunately, even this relatively restrained and well-reasoned address reported by Tubero has no basis in fact, although it may, for all we know, represent Dózsa's program fairly enough. Careful reconstruction of the chronology and geography of the rebellion shows that Dózsa was not at Cegléd when the proclamation was issued (it was sent by Dózsa to his brother Gregory in Cegléd). He and his army were already in the field, far from where the peasants were gathering in May and June. While the Cegléd Proclamation reflects Dózsa justifications, he should not be thought of as haranguing peasants from the proverbial balcony. In any event, they appear to have been capable of forming their own justifications for rebellion.⁵³

The Cegléd Proclamation itself reflects earlier formulations of the crusaders' goals. A document purporting to be a summary of the original crusading bull of Pope Leo X was composed in mid-May by Tamás Kecskés and Lőrinc Mészáros, who, like Dózsa, described themselves as "*principes cruciferorum*" and who were recruiting in the county of Abaúj (at some distance from Dózsa's army). Their version of the crusade bull confers authority on the *principes cruciferorum* while the original reserved ultimate authority to the pope, king and archbishop. The poor are given more prominence, but most importantly, the sanctions against those impeding the crusade (a previously routine condemnation) are now specifically directed against lords who continue to exact unjust tribute from their tenants. They are to be excommunicated "*tanquam membrum dyaboli*" (a locution found earlier in Hungarian Hussite documents) and the community

⁴⁹ *Monumenta rusticorum*, no. 79, pp. 121-122. Here too, the stirring but unreliable version of the "speech" reported by Tubero (*Commentarium de rebus* IV, pp. 331-332), and Taurinus (*Stauromachia*, I, 381-423, p. 13) have influenced even recent historians such György Székely, "Les revolts paysannes et la noblesse hongroise au début du XVIe siècle," in *Noblesse française, noblesse hongroise, XVe-XIXe siècles*, ed. Belá Köpeczi and Eva H. Balázs (Budapest and Paris, 1981), 137-154.

⁵⁰ Szücs, "Die oppositionelle Strömung," pp. 499-500. An anonymous crusader described the army as the work of God and the Holy Cross, and another called the peasant soldiers the "faithful slaves of the Holy Cross," *Monumenta rusticorum*, no. 45, p. 92; no. 50, p. 96.

⁵¹ *Monumenta rusticorum*, no. 79, p. 122: "Noveritis, quod infideles nobiles adversus et contra nos et omnem comitivam cruciferorum ad presentem expeditionem sancte congregacionis violenta manu insurrexerunt [ut] sic persequi, molestare et turbare volentes."

⁵² Tubero, *Commentarium de rebus*, IV, pp. 331-332.

⁵³ Szücs, "Die Ideologie," pp. 341-343.

(*tota conventus*) should rise up against those attempting to extort from them.⁵⁴ The accusatory contrast between nobles' oppression and the crusade is found, as noted above, as early as the Belgrade campaign of 1456 and in Styria, and Carinthia in the 1470s. The Turkish threat not only preserved the appeal of the crusade longer in Hungary than elsewhere, but gave a particular edge of outrage to complaints against the greed of the nobles. It had long been a common rhetorical strategy throughout Europe to lament the mistreatment of peasants as worse than that meted out by Muslims and "pagans".⁵⁵ In the German *Reformatio Sigismundi* (written 1439), servitude is condemned as unChristian, as pagan. The gap between Christian doctrine and practice is *put in the mouth of a Turkish visitor to the imperial court during the Council of Basel who advises those intent on making war against the Turks thinking to save their souls to stay at home and do battle against false Christians, a far better crusade pilgrimage*.⁵⁶ As in Hungary, the crusade is used to berate the nobility for their unChristian conduct, but the atmosphere of the Hungarian frontier (as well as that of eastern and southern Austria) made the comparison between noble and Turkish greed or savagery more than a rhetorical device.

In this setting, moreover, the attempts of nobles to impose harsher forms of servitude, either through labor service, increases in rent or restrictions on movement, ran up against a tradition of freedom born of the need to recruit peasants to defend the frontier. Like the free towns of medieval Spain, the Hungarian frontier was defended by a militia of settlers who enjoyed privileged status in return for undertaking hazardous military obligations. Free men capable of rendering military service, the *Székely*, were established in Hungarian frontier regions, particularly in Transylvania where they made up one of the three estates (along with Magyars and Rumanians) of the fifteenth-century territory.⁵⁷ Dózsa, known more commonly to his contemporaries as "Székel," epitomized by his very name the status of the free soldiers, although he may have become a member of the lesser nobility.

With the possible exception of Dózsa himself, however, the *Székely* do not seem to have been active in the rebellion as their privileges were not especially threatened.⁵⁸ The impetus came from peasants tied to their lords and lands or those from the formerly privileged *oppida* who saw themselves threatened by a return to direct seigneurial control. Szücs summarizes the secular goals of the revolutionaries of 1514 as the desire of the bulk of the peasantry to achieve the species of armed liberty enjoyed by the *Székely* who thus served more as a model than as actual participants. Peasant rebels accepted the aristocratic syllogism whereby military skill and force conferred the rightful enjoyment of liberty.

As if in answer to the widely diffused myth of peasant cowardice, Dózsa mustered his followers by sending around to sympathetic villages a bloody sword and impaling pole, symbols of the grim realities of war and the penalties of cowardice. The bloody sword, at least, accompanied the summons to the *Székely*, according the Transylvanian military regulations of 1463.⁵⁹ The grim symbols also recall the alleged customs of the

⁵⁴ *Monumenta rusticorum* no. 49, p. 95. See Szücs, "Die Ideologie," pp. 350-353.

⁵⁵ E.g. Etienne de Fougères, writing between 1174 and 1178, *Le livre de manières*, ed. R. Anthony Lodge (Geneva, 1979), vv. 705-712, p. 85.

⁵⁶ *Reformation Kaiser Sigismunds*, MGH Staatsschriften des späten Mittelalters 6, pp. 86, 88.

⁵⁷ *History of Transylvania*, ed. Béla Köpeczi et al. (Budapest, 1994; abridged trans. of *Erdély rövid története*, Budapest 1989), pp. 199-239. The *Székely* probably began as what we would now consider a separate ethnic group, perhaps Turkish. As a "nation" within the Transylvanian polity, they formed a level of privileged society, an estate, rather than a nation in the modern sense. By the fifteenth century, they were considered pure Hungarians (p. 238). The *Székely* were closely allied with Zápolya until 1514 when the *voivod* emerged as the commander of the effort to repress the peasantry.

⁵⁸ *History of Transylvania*, p. 238.

⁵⁹ Elemér Mályusz, "Hungarian Nobles of Medieval Transylvania," *History and Society in Central Europe*

Huns in mustering the populace, a test of bravery that explained the separation between nobles and serfs.⁶⁰ The peasants could thus present themselves as grimly courageous warriors while the nobles could be accused of treason, cowardice and the failure to obey the military summons to the crusade. The constitutional fiction of Simon of Kéza was reversed: peasants obeyed the call to battle which nobles shirked.

The Hungarian rebellion can be understood as a crusade in which an apocalyptic sense of election galvanized long-standing resentments against the nobles. The Hungarian case is unusual in the vivid appeal of the otherwise antiquated language of crusade and in combining apocalyptic and secular motivations. The events of 1514 were not simply the unpredictable result of the archbishop's vanity and folly, but the expression of an already well-established mentality. The extraordinary speed with which the rebellion spread and the fact that this was not solely the work of Dózsa himself, argues for the pre-existence of a nexus of ideas encouraging and justifying revolt.⁶¹ Behind the crusade idea and the practical concerns over land tenure can be discerned a sense of the breakdown of mutuality of orders that extends to those not immediately involved in the circles of rebellion.

The most elaborate and pointed criticisms of the nobility at the end of the fifteenth and beginning of the sixteenth century were offered by Franciscan friars of the Observant wing of the Order. In 1509 there were some 70 Franciscan houses in the kingdom (there had been 25 in 1448). This efflorescence was the result of the need for anti-Turkish preachers but also reflected a rediscovery of apostolic poverty experienced in the fifteenth century vicariate of Bosnia-Hungary.⁶² There is no doubt that much of the apocalyptic tone of the 1514 rebellion (the sense of election visible, for example, in the Cegléd Proclamation), is traceable to Franciscan preaching.

The Mendicant Orders had been given the task of preaching the Crusade to the populace by Gregory IX.⁶³ There were precedents for both spontaneous crusade movements and for popular crusades to deviate from the original intention of those who instigated them. The Shepherds' Crusade (Pastoreaux) of 1250, the Childrens' Crusade of 1212 and even the host summoned by the preaching of Peter the Hermit at the time of the First Crusade— all these were movements that had a combination of belief in direct revelation and a conviction that the knights were unable or unwilling to perform what was necessary to win God's favor for the success of the armed pilgrimage.

The Hungarian Crusade, however, amounted to something more than a movement that escaped its (Franciscan) organizers. Certain Franciscans were themselves instrumental in changing or expanding the target of popular wrath. Members of the Order and the content of their preaching were instrumental in inspiring and even directing the turn from anti-Turkish to anti-noble movement. Szücs has found that the centers of peasant agitation in the late spring of 1514 correspond to the location of Observant houses, and three or four of the captains of the army were Franciscans.⁶⁴ The degree to which the

2 (1994), 46 (the article, pp. 25-53, is a translation of a part of *Az erdélyi magyar társadalom a középkorban*, written 1947, published Budapest, 1988).

⁶⁰ The bloody sword, at least, is mentioned in a Transylvanian customary collection of 1463, Elemér Mályusz and Julio Kristó, commentary to Johannes de Thurocz, *Chronica Hungarorum*, vol. 2 (Budapest, 1988), 89. For the use of the symbols in 1514, Taurinus, *Stauromachia*, I, 480-483 (p. 15); *Monumenta rusticorum*, no. 108, p. 147; no. 178, p. 207; Szücs, "Die Ideologie," pp. 362-367.

⁶¹ Szücs, "Die Ideologie," p. 339.

⁶² Szücs, "Die oppositionelle Strömung," pp. 483-484. The standard history of the Franciscan Order in medieval Hungary is János Karácsonyi, *Szt. Ferencz Rendjének Története Magyarországon 1711-ig*, 2 vols. (Budapest, 1922).

⁶³ See Christoph T. Maier, *Preaching the Crusades: Mendicant Friars and the Cross in the Thirteenth Century* (Cambridge, 1994).

⁶⁴ Szücs, "Die Ideologie," pp. 345-346.

Order was split by the events of 1514 can be reconstructed or at least deduced from a manuscript discovered by Szücs in the Széchényi National Library of Budapest.⁶⁵ This is a collection of 188 documents (those that are datable are almost all from between 1509 and 1517), which attempt to deal with "apostate" friars guilty of preaching rebellion to the peasants. These took the form of disciplinary inquiries after the war to purge these apostates that also show divisions and denunciations before 1514 among the Observant Franciscans over preaching and social doctrines.

The influence of the Observant Friars was visible in terms of apocalyptic reformism (as might be expected), but also in more conventional teachings of human equality and denunciations of the oppression of the poor. Within a traditional discourse concerning fundamental human equality, it was possible to construct a compelling set of potentially revolutionary ideas. Szücs pointed to the sermons of Oswald of Lasko (ca. 1450-1511), written at the end of the fifteenth century. Oswald was probably originally of Polish descent but his career was spent in Hungary. His sermons frequently apostrophize his adopted country and hold up its saintly kings Stephen and Ladislas as exemplars.⁶⁶ He studied with Pelbárt of Temesvár (+1504), whose sermons also denounce the arrogance and oppressive conduct of rulers and nobles and preach the wickedness of wealth and the equality of rich and poor.⁶⁷ Oswald of Lasko was three times Provincial Vicar of the Order between 1497 and 1509, a figure of what might be considered the Franciscan establishment. He was not given to elaborate apocalyptic speculation and believed essentially in a providential dispensation that gave spiritual gifts to the poor. Oswald embraced the conservative ideal of a mutuality of orders, but his awareness that the organic model was far from being observed in practice led him to vivid and apparently influential denunciations of the powerful.⁶⁸

Oswald composed three books of sermons in a collection entitled *Biga salutis* which appeared in the late fifteenth and early sixteenth centuries in separate parts printed by Heinrich Gran in Hagenau.⁶⁹ The sermons are organized as Sunday Sermons (*Sermones dominicales*), Sermons on the Saints (*Sermones de Sanctis*) and Lenten Sermons (*Quadragesimale*). In general Oswald exhorts the poor to be patient, and to regard their lot as providential, their poverty as a gift even if a "sad gift".⁷⁰ Each estate has a purpose in the mutual arrangement of society and in general it is dangerous to seek to undermine this Godgiven order.⁷¹

Oswald of Lasko, however, like Pelbárt of Temesvár, distinguished between an idealized past, when mutuality was observed, and "now" when disorder, faithlessness and arbitrary power rule. Throughout his sermons there is what Szücs called a "*sedmodo re-*

⁶⁵ Jenő Szücs, "A Ferences Obszervancia és az 1514 évi parasztháború. Egy kódex tanúsága," *Levéltári Közlemények* 43 (1972), 216-261. Six documents from the codex are edited in an appendix, pp. 257-260.

⁶⁶ E.g. *Sermones de sanctis peritiles a quodam fratre Hungaro Ordinis Minorum de Observantia compartati Biga Salutis intitulati* (Hagenau, 1497), Sermon no. 77 "De Stephano Rege" (unpaginated, unfoliated): "O Hungaria, O Hungaria, recessit a te cum tuis sanctis regibus iusticia prout clemencia inundavit malicia."

⁶⁷ Especially *Pomerium de sanctis, fratris Pelberti, Ordinis Sancti Francisci* (Augsburg, ca. 1502), for example, sermons 14 and 16 on the royal saint Ladislas (unfoliated, unpaginated).

⁶⁸ Szücs, "Die oppositionelle Strömung," pp. 503-504.

⁶⁹ The first and second books are important for Oswald's views of society: *Sermones de sanctis* (above, note 66); *Sermones dominicales peritiles a quodam fratre Hungaro Ordinis Minorum de Observantia compartati Biga salutis intitulati* (Hagenau, 1498; unfoliated, unpaginated). I have consulted the copies of these works at the Franciscan Institute, Saint Bonaventure University, New York. I thank Dr. Paul Spach, Fr. Gedeon Gál O.F.M. and Dr. Rega Wood for their kind advice and help.

⁷⁰ *Sermones dominicales* nos. 85 and 97.

⁷¹ *Sermones de sanctis*, nos. 41, 50, 79, 112 referred to in Szücs, "Oppositionelle Strömung," p. 504.

action:" faithfulness and service to others was formerly normal, *but now* lords rob and oppress rather than protect.⁷² Wealth and its unequal apportioning are not in themselves bad, according to Oswald, *sed heu moderni divites!*"⁷³

The conduct of lords violates human equality, understood not as literally equal shares of riches but of human mortality and intrinsic dignity. Citing Gregory's *Moralia in Job* (XXI, 15), Lasko notes that humans were given domination over animals, not other men.⁷⁴ Human beings are equal (invoking the same formula of Gregory the Great): God did not make three different Adams, one of gold, one of silver, one of clay, but rather only a single Adam formed from clay.⁷⁵ Some may be superior in this world, but this is unimportant. While there is a real and significant difference in moral nobility, by nature we are all of the same worth.⁷⁶ It is therefore wrong to treat rustics as if they were animals.⁷⁷ Deliberate sin rather than fallen nature is what allows one man to own another. Sin is here not an atmospheric condition that excuses domination, but, as in the *Sachsenspiegel*, a deliberate and wicked act of subjugation.

Oswald often writes in rather broad terms of the oppression of "the poor" by "the rich," but points to the particular conditions of the Hungarian countryside. In the same sermon quoted above, in which he calls on Hungary to return to the example set by its holy kings, Oswald elaborates on Augustine's famous statement from *The City of God* that without justice, rulership amounts to little more than robbery. Woe to the prince who inflicts unjust exactions on his subjects and to all those who "devour" their serfs (using the specific Hungarian-derived term *iogabiones*) with taxes and demands for services.⁷⁸ In one of the St. Ladislav sermons, the same citation to Augustine leads to a list of exactions, including levies in the event of death and marriage, restricting freedom of movement, damaging fields while hunting, compulsory labor services, and holding for ransom.⁷⁹

Most important in connection with the events of 1514 is Oswald's teaching that the breakdown in mutual obligation is such that those who sinfully "rob" their dependents do not merit obedience or tribute. It is licit to defend oneself against an abusive supe-

⁷² Szűcs, "Oppositionelle Strömung," p. 505. Cf. Pelbárt, *Pomerium*, sermon no. 16 (discussing Romans 8:15, that we are all sons of God): "O utinam Christiani hanc sanctissimam nobilitatem custodirent et non perderent ... Sed heu moderni principes et nobiles ac barones et rectores sunt immisericordes munera et taxas a pauperibus extorquentes munera diligentes et vindictam expetentes ecclesiastica bona diripientes."

⁷³ *Sermones dominicales* no. 97.

⁷⁴ *Sermones de sanctis* no. 50 (for St. Ladislav): O stulticia humana. O fatuitas maxima appetere dominari quam naturalis conditio nostra suadet fugiendam. Nam natura omnes homines equales fecit quam non preposuit hominem homini nisi per rationis abusum peccando se faciat brutum ... Non est data homini prelatio ut dominetur hominibus sed ut presit bestiis terre piscibus maris et volatibus celi...." Cf. Gregory, *Moralia in Job*, XIV, 21 Corpus Christianorum 143A, p. 1082: Omnes namque homines natura aequales sumus... Et cum Noe Dominus filiisque eius diceret: *Crescite et multiplicamini et implete terram*, subdidit: *Et terror uester ac tremor sit super cuncta animalia terrae*. Non enim ait: Sit super homines, qui futuri sunt; sed: *Sit super animalia terrae*.

⁷⁵ *Sermones de sanctis* no. 61 (on Saint James the Apostle), to Matthew 20:21-22 concerning the dangers of ambition: "natura omnes homines equalis conditionis fecit, non ei fecit unum Adam de auro, alium de argento, tertium de luto, sed omnes de luto ne aliquis alteri preferret ... Hinc Greg. in Moral. 'Non est data homine prelatio ut dominetur hominibus sed ut presit bestiis terre...'"

⁷⁶ *Sermones de sanctis* no. 32 (for St. Gregory the Great), to Eccles. 44. Here God didn't create *two* Adams, one of gold and one of earth but rather a single Adam out of earth.

⁷⁷ *Ibid.*: "Quod est contra illos qui rusticos etiam bonos reputant quasi bruta..."

⁷⁸ *Sermones de sanctis* no. 77 (De Stephano rege), to "Ecce constitui te super gentes... (Jeremiah 1:10): Ve principum qui suos subditos grauatur iniustis exactionibus. Ve inquam principum qui contra consuetudinem illegitime vaxat suos propinatione sui vini et ceruise. Ve illis omnibus qui iogabiones suas deuorant inordinata dica et angaria..."

⁷⁹ *Sermones de sanctis*, no. 50.

rior.⁸⁰ Resistance is an appropriate response to illegitimate exercise of authority.

Although never directly joined to the laments over the oppression of the peasantry, Oswald's sermons also contain a justification for resistance to those who defy the law of God. It is permitted to defend truth, bring about peace or to chastise those who defy God. Lasko defends resistance to wickedness on the basis of earlier arguments distinguishing righteous from sinful anger. He cites Gregory's distinction between anger that arises from impatience (which is wicked) and that which stems from zeal for justice (which is virtuous).⁸¹ This is buttressed by reference to Aquinas who allowed that anger was virtuous when informed by reason.⁸² There are actually three kinds of anger, according to Oswald: culpable, excusable and laudable anger. The prophets were permitted to be angry. Even Christ himself was angry (Mark 3:5). In fact, those who withhold their anger (and action) when faced with injustice are to be condemned.⁸³

Lasko's thought thus moves from laments over seigneurial violence to something approaching a defense for insurrection. The desire to restore a lost order combines an old law with a divine law argument. Moreover, it rejects the fatalistic assumption that wicked conduct is the result of a world fallen into universal sin and decay. What provides a conceptual link between complaints over oppression and the theory of righteous anger is Oswald's conviction that the coming of Antichrist will bring suffering but an elect will emerge, an elect of those who follow the cross. This army will not be composed of magnates and knights but of the ignoble, the weak, the unlearned who will impose the rule of God.⁸⁴ Lasko's eschatological ideas are neither as intense nor elaborate as those of many of his Franciscan predecessors. Whatever their intent, his words could easily be read as a call to the oppressed who are charged by Christ to impose His rule on earth. The fierce identification of the 1514 crusaders with the cross and their conviction of election in an anti-noble crusade can be traced to Oswald of Lasko via the intense study and discussion of these texts among Franciscans that occurred before the rebellion. Oswald's sermons were specifically directed, he informs the reader, to the poor and to unlearned rustics.⁸⁵ Beginning in 1510 the Franciscan authorities denounced those who expounded dangerously on texts affording occasion for disobedience and sin. These texts were not in themselves obviously subversive, but rather works such as those of Oswald or Pelbárt of Temesvár, orthodox but provocative when interpreted with any degree of immediacy. The undisciplined wanderings of renegade friars and their subversive preaching were also the objects of censure before and after the 1514 revolt.⁸⁶

In Hungary one can see vividly the influence of traditional ideas of equality and justice on the formation of peasant mentalities. It should be emphasized that works such as Lasko's sermons display little originality or dramatic break with common discursive

⁸⁰ *Sermones de sanctis*, no. 50: "... quia talis est fur et latro et continue est in peccato ... nec tali domino subditi tenentur obedire et solvere tributum. No. 49: "Et etiam adversus suum superiorem posset quis se defendere, dummodo superior iniuriose vult ipsum ledere. Discussed Szücs, "Oppositionelle Strömung," p. 508.

⁸¹ *Sermones dominicales*, no. 85 (for the fifth Sunday after Pentacost), to Matthew 5:22. Oswald actually cites Gregory's *Homilies* but the reference should be to *Moralia in Job*, V, 45 (Corpus Christianorum 143, pp. 279-281).

⁸² Thomas Aquinas, *Quaestiones disputatae de malo*, q. 12, art. 1-2, in *Opera omnia* 8 (New York, 1949), 361-365.

⁸³ *Sermones dominicales* no. 85: "... omnino non irasci est vituperabile... Qui enim non irascitur, in quibus debet irasci, sequitur, quod non vindicet ea, que debet vindicare, quod est vituperabile."

⁸⁴ *Sermones dominicales* nos. 2, 123, 124; *Sermones de sanctis* no. 41. See Szücs, "Oppositionelle Strömung," pp. 511-512.

⁸⁵ Szücs, "Oppositionelle Strömung," p. 506.

⁸⁶ *Ibid.*, pp. 493-499; Szücs, "Dic Ideologie," p. 348.

themes. Lasko goes further than others in the direction of justifying action and anger, but he works with a popular theological vocabulary culled from the fathers, Franciscan tradition and earlier sermons rather than a radical or visionary reformism. The influence of Franciscans in Hungary can be demonstrated not only in the geography and leadership of the crusade, but in the way in which peasant demands turn on denunciations of the nobles for destroying the mutual service that justified their privileges. The threat of the Turks underscored the unwillingness of the nobility to abandon their exactions and defend their subjects, giving force to ideas that crystallized around the breakdown of mutuality, the violation of human equality and how it was to be restored. Oswald himself seems to have given up such social criticism after 1507 and it is clear that he did not see himself as excusing a wide-scale armed revolt, but in Hungary conventional attacks on oppression were appropriated not only to justify *ex post facto* but to galvanize a popular movement.

Every peasant rebellion of the late medieval and early modern period has its peculiar set of circumstances and grievances. In Hungary, the appeal of the crusade and the opportunities offered by mustering a militarily skilled peasant army colored the course of the ensuing peasant war. One can hardly apply lessons from one instance of rebellion to very different conditions elsewhere. Nevertheless, the Hungarian example shows the danger in assuming that such rebellions necessarily had anti-clerical, proto-Reformation or even especially revolutionary ideologies. It was possible to draw radical conclusions from traditional teachings regarding the mutuality of society, the original and continuing equality of humanity and the conceptual link between freedom and courage. The Hungarian case shows the reworking of conventional ideas more than the invention of a new image of society; a mass movement connected to elite speculation on the right order of the social world.

POVZETEK **Ogrski kmečki upor 1514**

Prispevek obravnava kmečki upor 1514 na Ogrskem. Začel se je kot križarska vojna proti Turkom, a se je sprevrgel v sveto vojno proti ogrskemu plemstvu. Kmetje na Ogrskem so si v spopadih s Turki pridobili vojaško spretnost, njihov podložniški položaj na gospostvih pa se je v poznem srednjem veku - kot tudi v ostali vzhodni Evropi - močno poslabšal. Avtor opisuje potek in duhovno ozadje upora, opozarja pa tudi na nekatere vzporednice položaja na Ogrskem s tistim v Kataloniji.

DANILO POKORN

Baroni Khisli in njihovo mecenstvo

Khisli, gospodje s Fužin, so bili v 16. in 17. stoletju ena uglednih in vplivnih plemiških rodbin na Slovenskem, v tedanji aristokraciji tista, ki je najbolj ustvarjalno posegala v kulturno življenje dežele.¹ Po poreklu so bili bavarski meščani, menda so na dvoru bavarskih vojvod služili kot dvorjani, na Kranjsko pa so prišli v začetku 16. stoletja po posredovanju Turjaških in se kot predstavniki zgodnjekapitalistične podjetnosti izredno hitro gospodarsko in družbeno povzpeli. Podlaga njihovega vzpona so bili široko razvejani trgovski posli, ki so segali vse do južne Italije in na Salzburško in jih je podpirala močna lastna proizvodnja. Trgovali so na veliko z raznovrstnim blagom - z voskom, maslom, južnim sadjem, začimbami, laškimi suknom, papirjem, steklom, usnjenimi oklepi, topovskimi krogli in bakrenimi kotli, imeli so fužine bakra z italijanskimi delavci, stope za smodnik, ladijske mline na Ljubljani, steklaro in mlin za papir.² S pritokom denarja iz trgovine so množili svojo posest na Kranjskem in Štajerskem, kamor se je proti koncu 16. stoletja preneslo težišče njihovega delovanja, vpliva in moči. Ob tem so se vzpenjali v plemiški hierarhiji, dobivali častne naslove in zmemrom pomembnejše službe, najprej v Ljubljani, nato v stanovski deželni upravi, v Vojni krajini, slednjič pa na nadvojvodskem dvoru v Gradcu. Že zgodaj so postali pristaši Luthrovega verskega nauka in s svojo veljavo niso samo okrepili družbenega ugleda protestantske cerkve na Slovenskem, ampak so sodelovali tudi pri nastajanju slovenske protestantske književnosti. Bili so ljubitelji umetnosti in znanosti in to svojo ljubezen so izpričali z velikodušnim mecenstvom. Grad Fužine, njihovo rodbinsko gnezdo, je bil prebivališče muz. Imeli so bogato knjižnico, poslikava grajske notranjščine je bila, kot poroča Valvasor, delo odličnih mojstrov, najbolj pa jim je bila pri srcu glasba, umetnost, katere poznavanje je sloviti *II Cortegiano* (1528) Baldassara Castiglioneja uzakonil kot eno izmed zahtev popolne plemiške vzgoje in dvorjanske odličnosti. Z njo je povezanih vsaj šest članov rodbine, ne vsi na enak način in enako tesno, vendar je videti, da je bila privrženost tej veji umetnosti del rodbinske tradicije.

Čut za glasbo se dovolj jasno kaže, četudi predvsem v organizacijskih stvareh, že pri Vidu Khislu, začetniku dinastije, ki je položil temelje rodbinske moči s trgovsko družbo, v kateri je bil njegov družabnik ljubljanski trgovec Hans Weilhamer. Vid Khisl je skupaj z Weilhamerjem začel leta 1528 na levem bregu Ljubljane, uro hoda iz Ljubljane, zidati grad Fužine, po katerem so se pozneje imenovali on in njegovi potomci ("*von Kaltenbrunn*"³). Opravljal je odgovorne službe v upravi Ljubljane, bil član najprej zunanjega, nato notranjega mestnega sveta, več let mestni sodnik in naposled sedemkrat župan, obenem tudi odbornik in blagajnik deželnih stanov. Zaradi zaslug je bil, menda na priporočilo Auerspergov, povzdignjen v plemiški stan, umrl je kot ljubljanski župan 20. januarja 1547. Dvajset let pozneje se ga Primož Trubar - v posvetilu svoje pesmarice iz leta 1567 enemu njegovih vnukov - spoštljivo spominja kot pobožnega in visokoumnega gospoda, ki je kazal veliko ljubezen do vseh svobodnih umetnosti, posebno pa

¹ Priimek rodbine je v gradivu in literaturi pisan v številnih različicah: Khisl, Khiesel, Khisel, Khissl, Khtisl, Kiesel, Kisel, Kisl.

² J. Žontar, Villach und der Südosten, *900 Jahre Villach, Neue Beiträge zur Stadtgeschichte*, Villach 1960, str. 497; S. Vilfan, B. Otorcpec, V. Valenčič, *Ljubljanski trgovski knjigi iz prve polovice 16. stoletja*, Ljubljana, 1986, str. 40.

³ Grad stoji v naselju Studenec (nemško Kaltenbrunn), imenovanem po studentu, "ki iztresa nedaleč od tega gradu svoj tekoči kristal", kot je zapisal Valvasor v opisu gradu Fužine v svoji Slavi vojvodine Kranjske. Ime Fužine izvira od fužin, ki so bile nekoč pod gradom na otoku sredi Ljubljane.

do glasbe, ter je kot deželni odbornik in blagajnik pregovoril gospodo, deželane in meščane, da so najeli in plačevali štiri umetnike na različnih godalih in brenkalih, trobentače in stolpne čuvaje. To so bili tako imenovani mestni piskači, o katerih vemo, da so, najbrž leta 1544, prišli iz Beljaka. Bili so prvi stalno nastavljeni poklicni posvetni glasbeniki v Ljubljani in so kot organizirana izvajalska skupina bogatili življenje glavnega mesta kneževine: vsak dan ob enajstih dopoldne so trobili z grajskega stolpa, morali so tudi navijati stolpno uro, v zelenih livrehah so s svojimi instrumenti sodelovali pri volitvah mestnih dostojanstvenikov, obiskih imenitnih osebnosti in cerkvenih slovesnostih. Radi so jih najemali krčmarji in ob raznih veselih in žalostnih priložnostih ter za glasbeni pouk svojih otrok tudi meščani in plemiči, kar jim je seveda prinašalo dodatni zaslužek.

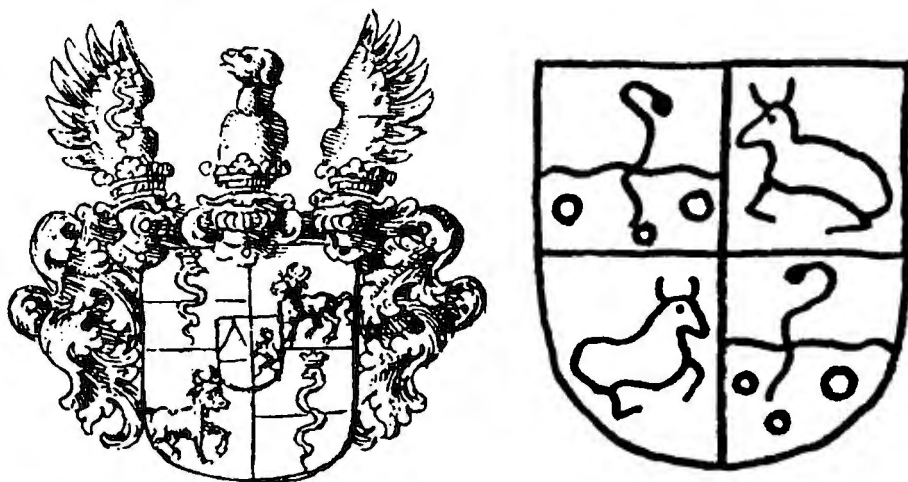
Grad Fužine (po Valvasorjevi Slavi Vojvodine Kranjske, 1689)

Vida Khisla je v pomembnosti služb, ki jih je opravljal, v vplivu in v časteh še precej presegel njegov sin Janž Khisl. Ta je bil deželni odbornik na Kranjskem, proviantni in plačilni mojster Vojne krajine, kranjski deželni upravitelj, to je namestnik deželnega glavarja, dedni stolnik goriški, cesarski in nadvojvodski svetnik, nazadnje pa predsednik dvorne komore, to je glavni upravitelj deželnoknežjega premoženja v Notranji Avstriji. Janž Khisl je leta 1557 dokončal gradnjo gradu Fužine ter z nakupi in menjavo zemljišč zaokrožil fužinsko gospostvo, bil je zakupnik gospostva Višnja Gora, imel pa je še grad v Kranju ob mestnem obzidju vrh savske strmine, ki ga je prezidal iz starega plemiškega dvorca in ga z nadvojvodovim dovoljenjem imenoval po sebi Khiselstain, ter na Štajerskem grad Konjice;⁴ odtod njegov in njegovih naslednikov plemiški pre-

⁴ J. Žontar, *Zgodovina mesta Kranja*, Ljubljana 1939, str. 165, 392; A. Stegenšek, *Konjiška dekanija*, Maribor 1909, str. 58, 67.

dikat "von Kaltenbrunn, Khiselstain und Gonobiz". Leta 1590 je dobil baronstvo, umrl je leto pozneje, a ta letnica ni nesporna.⁵

Znan je spoštljivi odnos tega Khisla do slovenske besede. Deželni patent o vinski nakladi, ki ga je kot kranjski deželni upravitelj izdal leta 1570 tudi v slovenščini, je najstarejši znani slovenski uradni dokument in prvi dokaz o sposobnosti slovenščine kot uradnega jezika. Posvečena mu je prva v Ljubljani tiskana slovenska knjiga *Jesus Sirah*; Khisl jo je leta 1572 dal posloveniti Juriju Dalmatinu "za svojo slovensko družino", tiskar Janž Mandelc pa jo je tri leta pozneje izdal kot svoj prvi tisk. Janž Khisl je bil med tistimi, ki so si prizadevali za ustanovitev Mandelčeve tiskarske delavnice v Ljubljani in je verjetno prav v zvezi z njenim delovanjem dal leta 1579 urediti na desnem bregu Ljubljanice nasproti gradu Fužine prvi mlin za papir na Slovenskem, v katerem je z njegovim grbom kot vodnim znakom delal papir fužinski podložnik mojster Pankrac.⁶ Kidrič je celo domneval, da bi z inicialkama H. K. označena pesemska besedila v slovenski protestantski pesmarici iz leta 1563 utegnila biti Khislova, vendar se je kot stvarnejša izkazala druga Kidričeva domneva, namreč da so delo Janža Klombnerja.⁷ Kako je bila rodbina Khisl povezana s slovensko protestantsko književnostjo, kažejo tudi prve slovenske "molitvene bukvice" *Kerszhanske lejpe molitve*, ki jih je ljubljanski predikant Janž Tulščak posvetil Khislovi soprogi Mariji in njeni sestri Marjeti Reinovi s Strmola; Janž Mandelc je knjižico izdal leta 1579.

Grb rodbine Khisl in vodni znak Khislovega mlina za papir

Tako kot o njegovem očetu pa imamo tudi o Janžu Khislu pričevanje Primoža Trubarja, da mu je bila med umetnostmi najljubša glasba. Muzikolog Rijavec navaja dva drobca, ki kažeta, da se je zavzemal za glasbenike in za izboljšanje njihovega materialnega stanja: tako je leta 1574 posredoval pri kranjskih deželnih stanovih, naj povečajo plačo ljubljanskemu kantorju Wernerju Feurerju, sedem let pozneje pa je iz svojega dodal k nagradi kantorju Boštjanu Semmizerju za stanovom *dedicirte Gesäng*.⁸ O njegovem glasbenem okusu govori podatek, da je leta 1590, po smrti nadvojvode Karla, kot predsednik dvorne komore pregovoril organista dvorne kapele, italijanskega glasbenika

⁵ *Allgemeine Deutsche Biographie* (=ADB), Bd. 15, Leipzig 1882, str. 708, navaja kot datum smrti 3. april 1591, SBL, str. 454, leto 1587, po Žontarju, n. d., str. 392, pa naj bi bil Janž Khisl živ še leta 1592.

⁶ J. Šorn, *Razvoj papirnice Vevče*, Ljubljana 1956, str. 11; gl. tudi B. Reisp, *Grad Fužine*, Maribor 1991, str. 18.

⁷ F. Kidrič, *Zgodovina slovenskega slovstva*, Ljubljana 1929-1938, str. 45.

⁸ A. Rijavec, *Glasbeno delo na Slovenskem v obdobju protestantizma*, Ljubljana 1967, str. 116, 186.

Annibala Perinija, da je sprejel službo organista v graški protestantski stanovski cerkvi. Perini je v njej gojil moderni beneški glasbeni slog z večzborno tehniko, kar je očitno bilo vseh protestantskemu plemstvu in pač tudi Khislu, precej manj pa menda cerkvenim krogom, ki so ostali zvesti glasbi tradicionalnega nemškega sloga.⁹

Najbolj predstavljajo Janža Khisla kot ljubitelja glasbene umetnosti tri zbirke italijanskih skladateljev, ki so njemu posvečene in katerih natis v beneških oficinah je gotovo denarno podprl. Najstarejša med temi zbirkami je knjiga kompozicij za lutnjo, ki mu jo je leta 1561 posvetil skladatelj Giacomo Gorzanis (1525-1574/79), virtuoz na lutnji, slep od rojstva, po rodu iz Apulije.¹⁰ Gorzanis se je okrog leta 1557 nastanil v Trstu in tu, sprva kot *Habitante*, pozneje pa kot *Cittadino della Magnifica Città di Trieste*, deloval do smrti. Obiskal je tudi Kranjsko in Koroško ter navezal stike z visokimi družbenimi krogi obeh dežel. Kranjskemu plemstvu je posvetil tri zbirke svojih skladb, prvo med njimi Janžu Khislu: "...il quale tra molti miei principali et osseruandi Signori tengo per principalissimo et Osseruandissimo...", kot je zapisal v posvetilu. Gorzanisove tri zbirke dokazujejo, da je bila lutnja, ta osrednji glasbeni instrument renesanse, ki je bil pogosto upodobljen na starih freskah naših cerkva, na slovenskih tleh resnično v rabi. Skladbe v zbirki, posvečeni Khislu, so stilizirani plesi, po večini, a ne izključno, italijanski - *pass'e mezzi*, *saltarelli*, *pavane*, *gagliarde*, *balli tedeschi*, sorodnost tematike pa jih povezuje v pare ali v tristavčne nize:

Pass'e mezzo ditto *La dura partita*¹¹

Padoana del detto

S tematsko sorodnostjo stavkov se ti Gorzanisovi dvo- in tridelni nizi uvrščajo med renesančne predhodnike baročne variacijske suite, v prvi polovici 17. stoletja posebno v srednji Evropi aktualne glasbene oblike, katere pomembne zgodnje primerke je dobrega pol stoletja po Gorzanisu ustvaril prav na naših tleh skladatelj Isaac Posch v svojih dveh zbirkah: *Musicalische Ehrnfreydt* (datirani na novega leta dan leta 1618 v Ljubljani) in *Musicalische Tafelfreydt* (leta 1621 posvečeni kranjskim deželnim stanovom). Povedati je še treba, da ima ena izmed skladb v Gorzanisovi zbirki iz leta 1561 naslov *Sonata*, kar je po mnenju muzikologa Gustava Reeseja, odličnega poznavalca glasbene renesanse, najstarejši ohranjeni primer kompozicije s tem naslovom.¹²

⁹ A. Rijavec, *ibid.*; *The New Grove Dictionary of Music and Musicians* (=NGD), New York 1980, Vol. 14, str. 405.

¹⁰ Naslov zbirke: *INTABOLATVRA DI LIVTO / DI MESSER IACOMO GORZANIS CIECO / PVGLIESE, HABITANTE NELLA CITTA DI / TRIESTE... / LIBRO PRIMO...* Edini ohranjeni primerek ima Biblioteca universitaria, Genova.

¹¹ Notna primera citirana v transkripciji Oscarja Chilesotija: *Lautenspieler des XVI Jahrhunderts*, Leipzig 1891, str. 26, 27.

¹² G. Reese, *Music in the Renaissance*, New York 1954, str. 520.

Skladatelj Matthia Ferrabosco (1550-1615) je Janžu Khislu leta 1585 posvetil zvezek svojih kanconet.¹³ Khisl je bil takrat že visoka osebnost graškega dvora in tudi v tem okolju znan kot velik ljubitelj glasbe, kot kažejo skladateljeve besede v posvetilu: "... *ho voluto consacrarle queste mie Canzonette sapendo io molto bene, quanto V/ ostra/ S/ erenità/ oltre l' esser vero scudo di tutte le virtù sia anco particolar amatrice & protetrice della Musica...*" Ferrabosco je bil član precej široko razvejanega glasbeniškega rodu iz Bologne, katerega pripadniki so se uveljavili tudi na Angleškem. Služboval je dolga leta na graškem dvoru, najprej kot altist, nato kot preceptor mladih pevcev, nazadnje pa kot dvorni kapelnik. Zbirka, ki jo je posvetil Janžu Khislu, vsebuje dvaindvajset štiriglasnih kanconet na stihe severnoitalijanskih in toskanskih *rimatori*. Avtor se z njimi predstavlja kot eden zgodnjih mojstrov te vedre kompozicijske zvrsti, ki ji je znal dati ustrezno lahkoten izraz in jo oblikovati z izvorno motiviko:

14

Canto
Alto
Tenore
Basso

Che gio-va-rob - be ha-ver bel - les - - - se tan - te, che gio - va -
reb - be ha-ver bel - les - - - se tan - te, che gio - va -
Che gio-va-rob - be ha-ver bel - les - - - se tan - te, che gio - va -
Bel - les - - - se tan - te,

5
reb - be ha-ver bel - les - - - se tan - te,
reb - be ha-ver bel - les - - - se tan - te, Se
reb - be ha-ver bel - les - - - se tan - te,
bel - les - - - se tan - te,

Tretja zbirka, posvečena Janžu Khislu, je *Musicale esercitio a cinque voci* Lodovica Balbija (ok. 1545 - ok. 1604) iz leta 1589. Po umetniški vrednosti se ne more meriti s prvima dvema, zanimiva pa je zaradi svoje nenavadnosti. Balbi, sicer dober kontrapunktik, je iz madrigalov raznih avtorjev vzel samo zgornji glas, temu pa nato dokonponiral štiri svoje spodnje glasove. V muzikološki literaturi je delo dobilo oznako "a curious piece of academicism".¹⁵ Lodovico Balbi je bil severnoitalijanski redovni skladatelj, doma iz Benetk, med drugim je kot cerkveni kapelnik deloval v Padovi in Trevisu.

¹³ Izvirni naslov izdaje: *CANZONETTE / a quatro voci / di Matthia Ferrabosco da Bologna / ... / Libro primo...* Edini znani izvod hrani Universitets biblioteket, Upsala.

¹⁴ Fragment citiran v transkripciji Hellmuta Federhoferja: *Grazer Hofkapellmusiker 1564-1590*, Denkmäler der Tonkunst in Österreich, Bd. 90, Wien 1954, str. 98.

¹⁵ NGD, Vol. 2, str. 61.

Martin Pacobello: Nagrobnik Jurija Khisla (del)

Janž Khisl je imel štiri sinove, od katerih je ostal z osrednjo Slovenijo najbolj povezan najstarejši med njimi, Jurij. Tudi on je opravljal visoke službe v vojvodini Kranjski, bil je deželni upravitelj, tudi kranjski vicedom, to je namestnik deželnega kneza, in imel je častna naslova dednega deželnega lovskega mojstra na Kranjskem in v Slovenski marki ter dednega stolnika Goriške grofije. Bil je tudi eden od vrhov slovenske protestantske cerkve; kot vodilni mož luteranske večine v deželnem zboru je leta 1591 npr. odločilno pripomogel k temu, da so kranjski deželni stanovi v boju za versko svobodo odklonili poklonitev nadvojvodi Ernestu, ko ga je cesar imenoval za notranje-avstrijskega regenta.¹⁶ Rodbinska posest Fužine je bila v njegovem času že v tujih rokah, Jurij Khisl pa si je leta 1592 pridobil polhograjsko gospodstvo.¹⁷ Umril je leta 1605.¹⁸ Njegov nagrobnik, ki ga je izklesal lombardski mojster Martin Pacobello in je bil nekoč v nekdanji frančiškanski cerkvi v Ljubljani, kjer je bil Khisl pokopan, danes pa je - delno ohranjen - v Narodnem muzeju, ga sicer kaže v drži vojskovodje,¹⁹ vendar je Jurij Khisl, po Valvasorjevih besedah "zelo učen gospod", užival ugled v kranjskem plemstvu predvsem zaradi svoje literarne razgledanosti, ki si jo je pridobil na univerzi v Padovi in na potovanjih po Italiji, Nemškem in Franciji. Leta 1575, ko je kranjski deželni glavar Herbart Turjaški v boju s Turki pri Budačkem izgubil življenje, je Jurij Khisl spisal o njem dokaj obsežen latinski traktat *Herbardi Aurspergy Baronis... Vita et Mors... turbulentè descripta*, ki ga je tiskar Janž Mandelc isto leto izdal kot svoj tretji tisk, leto zatem pa še v nemškem prevodu Hansa Khratzenpacherja. O literarnem zani-

¹⁶ J. Gruden, *Zgodovina slovenskega naroda*, Celovec 1912, str. 799.

¹⁷ P. Blaznik, *Zemljiška gospodstva v Ljubljani in njeni okolici*, Publikacije Mestnega arhiva ljubljanskega, 1971, str. 59.

¹⁸ ADB, *ibid.*; gl. tudi *Illyrisches Blatt* Nr. 23, 8. 6. 1833, str. 92-94.

¹⁹ Podrobno o tem E. Cevc, *Kiparstvo na Slovenskem med gotiko in barokom*, Ljubljana 1981, str. 208. Še en portret Jurija Khisla, iz leta 1593, je na votivni podobi v cerkvi sv. Elizabete na Pristavi nad Polhovim Gradcem; kaže ga z ženo, hčerko in dvema zgodaj umrlima sinovoma (reprodukcija slike v katalogu Narodne galerije *Umetnost XVII. stoletja na Slovenskem*, 1968, str. 178).

manju tega Khisla govori tudi to, da mu je Hieronim Megiser, nemški humanist, ki je bil nekoč na Fužinah domači vzgojitelj sinov Janža Khisla in pozneje njihov preceptor v Padovi, leta 1592 posvetil prvi del svoje *Paroemiologia Polyglottos*, v katerem je poleg drugih tudi dvajset slovenskih in hrvaških pregovorov.

Juriju Khislu pa ni bila pri srcu le literatura, ampak je po svojih prednikih nasledil tudi smisel za glasbo, ki sta mu ga nato razvijala in oblikovala magister Lenart Budina v Ljubljani in študijsko bivanje v Padovi. On je tisti Khisl, ki so mu naši reformatorji posvetili vse izdaje slovenske protestantske pesmarice *Ta celi catehismus, eni psalmi ... inu ... pejsni*, objavljene v letih 1567, 1574, 1579, 1584 in 1595. Leta 1567 je bil očitno še mlad, kajti Primož Trubar ga oslavlja s "častivrednim gospodičem", toda osemindvajset let pozneje, v posvetilu pesmarice iz leta 1595, se Felicijan Trubar obrača k njemu "... kot pravemu lastniku in zvestemu redniku cerkve na Kranjskem,... da bi s tem dokazal svojo vdano hvaležnost za vse imenitne in velike dobrote, ki jih je Vaša Milost mnogo in milostno izkazala iz prave junaške vneme vsej krščanski reformirani cerkvi na Kranjskem..."

Poleg posvetil v slovenskih pesmaricah so na Jurija Khisla naslovljena še posvetila v treh italijanskih glasbenih izdajah. Že omenjeni Giacomo Gorzanis mu je leta 1570 posvetil prvo od dveh knjig svojih *Napolitane ariose che si cantano et sonano in levto*. Kompozicije te zbirke so očarljivi primeri villanelle, preproste večglasne glasbene oblike z italijanskega juga, in z nizanjem vzporednih trizvokov kažejo arhaičen, neakademski okus. Nekatero teh miniatur, ki pojejo največ o ljubezni, so žive in razigrane, a večino preveva nežna melanholija:

20

Que - sti ca - pel - li d'or e que ste trec - ce

(Lento, espressivo)

M'han - no li - ga - tojil cor m'han - no li - ga - tojil cor con cen - to no - di

Ch'o - gni ca - pil - lo ai cor ch'o - gni ca - pil - lo ai cor ha mil - le nu - di.

20 Transkripcija Bruna Tonazzija: Giacomo Gorzanis, *XV Napolitane, Napolitanische Lieder aus dem 16. Jahrhundert*, Locarno e Wilhelmshaven 1963, str. 5.

IL PRIMO LIBRO DI NAPOLITANE
CHE SI CANTANO ET SONANO
IN LEVTO,

*Nuovamente composte da Iacomo Gorzanis Leutanista
Citadino della Magnifica Città di Trieste.*

IN VENEZIA,
APPRESSO GIROLAMO SCOTTO,
M D LXX.

Giacomo Gorzanis: *Il primo libro di Napolitane che si cantano et sonano in levto*, naslovna stran izvirne izdaje (1570). Edini ohranjeni izvod ima Biblioteca nazionale centrale, Firenze.

Claudio Merulo (1533-1604), eno velikih imen italijanske glasbe v drugi polovici 16. stoletja, skladatelj in orgelski virtuoz, je leta 1574, ko je bil organist cerkve sv. Marka v Benetkah, posvetil Juriju Khislu in štajerskemu plemiču Wolfgangu Stubenbergu - verjetno sta bila skupaj v Padovi - prvo od treh knjig svojih ricercarov. To kljub naslovu *Ricercari da cantare a quattro voci* niso vokalne, ampak najbrž instrumentalne skladbe, ki jih je bilo mogoče izvajati s poljubno sestavljeno skupino instrumentov.²¹ Če lahko Merulovo posvetilo Juriju Khislu povčemo z njegovim bivanjem v Italiji, pa gre posvetilo, ki ga je v svoji knjigi štiriglasnih madrigalov leta 1582 naslovil nanj Pietro Antonio Bianco (1540-1611), nedvomno pripisati slovesu, ki so ga Khisli imeli kot ljubitelji glasbene umetnosti na nadvojvodskem dvoru v Gradcu. Bianco je bil na njem kapelnik in kaplan, za dolgoletno službo je dobil kot beneficij prošitjo pri Gospe sveti na Koroškem, kot Benečan po rojstvu in šoli pa je bil na graškem dvoru izrazit predstavnik beneškega glasbenega vpliva. Madrigali, ki jih je posvetil Juriju Khislu, so komponirani na stihe iz pastoralne poezije, po slogu blizu kanconetam:

²¹ Prim. *Die Musik in Geschichte und Gegenwart* (=MGG), Kassel 1949-86, Bd. 9, 141, 142. V razvidu ni noben v celoti ohranjen izvod te Merulove izdaje, delno ohranjeni so v Parizu (Bibliothèque nationale), Assisiju (Biblioteca nazionale) in Veroni (Biblioteca dell'Accademia filarmonica).

Canto
Alto
Tenore
Basso

5

Nedvomno najmogočnejši član rodbine, tisti, s katerim se je rodbina povzpela najvišje, je bil Janž Jakob Khisl, mlajši brat Jurija Khisla. Rodil se je leta 1565 in si po šolanju v Ljubljani in Padovi izbral vojaško kariero. Služil je pod špansko zastavo na Nizozemskem kot podpolkovnik, pozneje pa postal visoka in vplivna osebnost na graškem dvoru; med drugim je bil poveljnik mestne trdnjave in predsednik vojnega sveta, lahko bi se reklo notranjeavstrijski vojni minister, nazadnje celo pravi tajni svetnik cesarja Ferdinanda II, čigar naklonjenost je očitno užival. Skupaj s še enim svojim bratom je leta 1622 postal grof Kočevski. Kočevsko gospostvo je po nekaj letih prodal Auerspergom, imel pa je posesti na Štajerskem, med drugim oba gradova v Mariboru, Betnavo, Slovensko Bistrico, Ravno polje pri Ptujju, Črnice pri Apačah in Gromperk nad Kočno pri Polskavi. Umril je 23. junija 1637, pokopan je v Mariboru.²³ Janž Jakob Khisl ni bil več protestant in je s svojo ženo Marijo, rojeno Thanhausen, ustanovil leta 1613 v Mariboru kapucinski samostan z redovno cerkvijo "... v pomoč, tolažbo, čast in poseben okras mariborskega mesta...", kot je v svojem pontifikalnem protokolu zapisal ljubljanski škof Tomaž Hren, ko je z dovoljenjem sekovskega škofa Brennerja 23. aprila 1613 posvetil temeljni kamen za to gradnjo.²⁴

²² Fragment citiran v transkripciji Hellmuta Federhoferja, n. d., str. 94. Naslov Biancove zbirke je *Il primo libro de madrigali a quattro voci*, primerka izvirne izdaje sta v Bologni (Civico Museo Bibliografico Musicale) in v Rimu (Biblioteca musicale Santa Cecilia), nepopolno ohranjena izvoda pa v Münchnu (Bayerische Staatsbibliothek) in v Benetkah (Biblioteca nazionale Marciana).

²³ ABD, *ibid.*; M. Napotnik, *Die Basilika zur heiligen Maria Mutter der Barmherzigkeit in der Grazer Vorstadt zu Marburg*, Marburg 1909, str. 348-350, z reprodukcijo oljne podobe Janža Jakoba Khisla na mrtvaškem odru.

²⁴ A. Lavrič, *Vloga ljubljanskega škofa Tomaža Hrena v slovenski likovni umetnosti I*, Ljubljana 1988, str. 209-210.

Portret Janža Jakoba Khisla (po Grudnovi Zgodovini slovenskega naroda)

Janžu Jakobu Khislu in še dvema njegovima bratoma sta posvečeni dve zbirki padovskih glasbenikov, ki sta bili v času njihovega šolanja v tem mestu natisnjeni v beneških tiskarskih delavnicah. V zvezi s tem je bila v italijanski muzikologiji celo izražena domneva, da so mladi Khisli vzdrževali v Padovi lasten glasbeni krožek.²⁵ Prva teh dveh izdaj je zbirka enaindvajsetih pet- in šestglasnih madrigalov Philippa le Duca (1550-?) iz leta 1586, druga pa antologija triglasnih kanconet Angela Barbata (?-?), ki je izšla leto pozneje. Le Duc, po narodnosti Flamec (*Fiamengo*), je na univerzi v Padovi študirajoče sinove plemiških rodbin zalagal s privlačnim in tehnično ne prezahtevnim glasbenim repertoarjem v obliki lahkotnih madrigalov, ki so pisani na šaljiva besedila s smislom za parodijo in so že blizu komedii dell' arte.²⁶ Barbato pa je bil, nasprotno, zgolj diletant, ki je izdajal zbornike s skladbami drugih avtorjev, pri tem pa iskal zvez z aristokratskimi krogi in pomembnimi osebnostmi. Razen s Khisli so izpričani njegovi stiki tudi s poljskimi knezi Radziwili. V antologiji, ki jo je posvetil Khislom, je kanconetam skladateljev iz Padove - Annibala Padovana, Marc' Antonia Pordenona, Giulia Renaldija, Giovannija Battiste Mosta in še nekaterih - dodal tudi dve svoji. Izdaja je morala imeti ugoden odmev, ker je že v nekaj letih doživela dva ponatisa (1589 in

²⁵ F. Colussi, *Marc' Antonio Pordenon - Madrigali*, Udine 1989, str. XV.

²⁶ *MGG*, Bd. 3, str. 847-849; *NGD*, Vol. 5, str. 668. Naslov Le Ducove zbirke madrigalov, posvečene Janžu Jakobu in Karlu Khislu, je *Il primo libro de madrigali a cinque e sei voci*, edini znani izvod ima Bayerische Staatsbibliothek, München.

1594).²⁷

V tem, zdi se, glasbeno najbolj razgibanem obdobju svojega življenja je Janž Jakob Khisl tudi sam prijel za skladateljsko pero. Leta 1591 - bilo mu je šestindvajset let, isto leto je v Pragi umrl Jakob Handl Gallus Carniolus - je pri beneškem tiskarju Ricciardu Amadinu izšla zbirka njegovih kompozicij z naslovom *MUSICA, il primo libro de Madrigali & Motetti à 4 & 5 voci composti gia dal molto ill. signor, il signor Giovanni Giacomo Khisel L. Barone in Kaltenprun Khiselstain & Gonobiz etc. haereditario Maestro delle caccie del ducato de Cragno & della Marcha Schiavona & scridiero haereditario del Illustr. Contado di Goritia*.²⁸ Delo navaja več starih glasbenih leksikonov, tako Draudius (1625), Gerber (1790-1792), Fétis (1875) in Eitner (1900-1904), a vse doslej se ni našel noben njegov primerek in verjetno je, da se, žal, ni ohranilo. Ohranilo pa se je poročilo, da je Hieronim Megiser, Khislov nekdanji domači učitelj in preceptor, izdajo kmalu po izidu poslal v Tübingen in da so tam izvedli nekaj kompozicij iz nje.²⁹ Nobenih sledov ni, da bi Janž Jakob Khisl razen teh madrigalov in motetov komponiral še kaj drugega, pač pa naletimo na njegovo ime v zvezi z glasbo znatno pozneje še dvakrat: leta 1615 je graški dvor na njegov predlog nagradil Reimunda Ballestro,³⁰ dvornega glasbenika, ki ga je kot odličnega skladatelja poznala tudi Ljubljana, in isto leto mu je italijanski skladatelj Romano Micheli (1575-1659) posvetil zbirko didaktičnih motetov in kánonov z naslovom *Musica vaga et artificiosa*. Micheli je bil po rodu Rimljan, a ga je nemirna narava za nekaj časa zanesla precej na sever vse do Vidma in Ogledja, in bil je, zdi se, posebnost, ki se je izživljal v komponiranju posebne vrste kánonov *sopra le vocali di più parole*, o katerih je polemično trdil, da so njegova iznajdba.³¹

Z glasbo sta slednjič povezana še dva brata Jurija in Janža Jakoba Khisla, Karl in Vid, slednji v gradivu včasih imenovan Guido, a njuna zveza s to umetnostjo je videti že dosti bolj rahla. O Karlu je doslej znano le to, da je bil tako kot Janž Jakob grof Kočevski, Vid pa je bil vojak in je v mladosti služil v španski armadi, pozneje pa postal šestnajsti general Vojne krajine in poveljnik v Karlovcu. Valvasor ga nekajkrat omenja v zvezi z boji s Turki in Benečani umrl je leta 1609, neporočen.³² Zbirka madrigalov Philippa Le Duca je posvečena Janžu Jakobu in Karlu Khislu, antologija kanconet Angela Barbata pa vsem trem bratom.

Umestno je vprašanje, ali so Khislom posvečena dela pri nas tudi izvajali. Glede protestantske pesmarice je odgovor zelo jasen: bila je najbolj priljubljena slovenska protestantska ljudska knjiga in treba jo je bilo ponatiskovati vedno znova. Kar pa zadeva skladbe italijanskih skladateljev, tako nedvoumnega odgovora ni, vendar smemo s precejšnjo gotovostjo domnevati, da so izvajali tudi te. Nekateri izmed avtorjev, ki so svoje kompozicije posvetili Khislom - Bianco, Merulo, Micheli, Le Duc - so bili v Ljubljani vsekakor znani, kajti *Inventarium Librorum Musicalium Ecclesiae Cathedralis Labacensis* iz leta 1620 navaja njihove stvaritve; od Le Duca je ljubljanska stolna kapela imela celo prav Khislom posvečeno zbirko madrigalov. V arhivskem gradivu o Khislih, kolikor se je ohranilo, ni poročil o glasbi na gradu Fužine, toda lahko smo

²⁷ Naslov zbirke: *CANZONETTE / A TRE VOCI / DI DIVERSI EC^{mi} MUSICI / LIBRO PRIMO...* Izvirno izdajo hrani Biblioteka Polskiej Akademii Nauk, Gdansk. O Barbatu MGG, Bd. 15, 459-460 in NGD, Vol. 2, str. 130.

²⁸ Citirano po A. Göhler, *Verzeichnis der in den Frankfurter und Leipziger Messkatalogen der Jahre 1564 bis 1759 angezeigten Musikalien*, Leipzig 1902, št. 428. Gl. J. Höfler, O nekaterih slovenskih skladateljih 16. stoletja, *KRONIKA* 23, 1975, str. 92 in 94.

²⁹ Ta podatek je našel v Tübingenu in mi ga ljubeznivo posredoval kolega prof. A. Rijavec.

³⁰ H. Federhofer, *Musikpflege und Musiker am Grazer Habsburgerhof der Erzherzöge Karl und Ferdinand von Innenösterreich* (1564-1619), Mainz 1967, str. 146.

³¹ NGD, Vol 12, str. 267. Od sedmih ohranjenih izvodov Michelijeve zbirke je najbližji v Trstu, Biblioteca civica.

³² ADB, *ibid*.

prepričani, da ni bil brez nje. Glasbeni instrumenti in partiture, tako instrumentalne kot vokalne, na kranjskih gradovih in v plemiških hišah v mestih niso bile redkost, saj so jih, kot pričajo zapuščinski inventarji, imele tudi rodbine, ki niso bile na glasu po ljubezni do glasbe, tako kot so bili Khisli.³³ Ohranil pa se je podatek, da so Janž Jakob Khisl in njegovi nasledniki vzdrževali na spodnjem mariborskem gradu majhen, a dobro urejen dvor z majordomom, dvornim arhitektom, dvornim slikarjem, kantorjem in kapelnikom.³⁴ In če je dvor imel kapelnika, potem je gotovo imel tudi glasbeno kapelo, ne vemo pa, kakšna sta bila njen obseg in sestav.

Muzikolog Alfred Einstein je Khisle označil za "eno velikih mecenskih hiš na graškem dvoru".³⁵ Vsekakor je treba dodati "... in v vojvodini Kranjski". Baroni s Fužin so tvorno posegali v njeno kulturno življenje v dobi, ki je bila v več pogledih ranjen čas. S svojim mecenstvom so prispevali k rasti slovenske protestantske književnosti in omilili pomanjkanje izvirnega domačega glasbenega ustvarjanja, glasbenemu življenju so dali nekaj svetovljanskih potez in ga povezali s širšim glasbenim prostorom. Pri tem njihov protestantski verski nazor očitno ni bil ovira za recepcijo glasbenih vrednot. Protestantizem so navdihovali idejni vplivi s severa, vendar pa glasbenim tokovom s katoliškega juga ni zapiral vrat. To tudi ni presenetljivo. Sinovi kranjskih plemiških rodbin so se šolali v Italiji in tam se je oblikoval njihov glasbeni okus.

Rodbina Khisl je izumrla na koncu 17. stoletja.

ZUSAMMENFASSUNG Die Barone Khisl und ihr Mezenatentum

Die Familie der Barone Khisl war der Herkunft nach eine bürgerliche Familie aus Bayern, die Anfang des 16. Jahrhunderts nach Krain gekommen und hier mit großangelegten, bis ins Salzburgerische und bis Süditalien reichenden und mit einer starken eigenen Produktion gestützten Geschäften reich geworden war. Die Khisls entwickelten sich zu einer der einflußreichsten krainisch-steirischen adeligen Familien. Angehörige der Familie nahmen wichtige Ämter in der Verwaltung des Herzogtums, der Militärgrenze und am erzherzoglichen Hof in Graz ein. Sehr früh schlossen sie sich dem lutherschen Glaubensbekenntnis an und stärkten durch ihr Ansehen nicht nur das gesellschaftliche Ansehen der protestantischen Kirche in Slowenien, sondern waren auch an der Entstehung der slowenischen protestantischen Literatur aktiv beteiligt. Sie waren große Anhänger und freigebige Mäzene der Wissenschaft und Kunst, ganz besonders ans Herz gewachsen war ihnen die Musik, mit der nicht weniger als sechs Familienmitglieder in Verbindung stehen. Veit Khisl, der Stammvater der Familie, brachte als Bürgermeister die Stadtpfeifer nach Ljubljana, die ersten fest angestellten weltlichen Berufsmusiker in der Hauptstadt des Herzogtums, die als organisierte Gruppe das Leben der Stadt auf verschiedene Weisen belebten. Seinem Sohn Hanns Khisl, zunächst krainischem Landesverweser und später Präsident der Hofkammer am Hof in Graz, und seinen vier Söhnen Georg, Hanns Jakob, Karl und Veit sind neun in den venezianischen Offizinen gedruckte Musiksammlungen der italienische Komponisten Giacomo Gorzanis (1561, 1570), Claudio Merulo (1574), Pietro Antonio Bianco (1582), Matthia Ferrabosco (1585), Philippo Le Duc (1586), Angelo Barbato (1587), Lodovico Balbi (1589) und Romano Micheli (1615) gewidmet, Georg Khisl außerdem noch die Auflagen des slowenischen protestantischen Liederbuchs aus den Jahren 1567, 1574, 1579, 1584 und 1595. Hanns Jakob Khisl, als Graf von Gotschee und Präsident

³³ M. Žvanut, *Od viteza do gospoda*, Ljubljana 1994, str. 154.

³⁴ M. Napotnik, n. d., str. 350.

³⁵ A. Einstein, *Italienische Musik und italienische Musiker am Kaiserhof und an den erzherzoglichen Höfen in Innsbruck und Graz*, Studien zur Musikwissenschaft, 21, Wien 1934, str. 30.

des innerösterreichischen Kriegsrates das mächtigste Familienmitglied, hat in seiner Jugend sogar selbst komponiert. Im Jahre 1591 erschien in Venedig seine Sammlung von vier- und fünfstimmigen Madrigalen und Motetten, die in den alten Musiklexika von Draudius (1625), Gerber (1790-1792), Fetis (1875) und Eitner (1900-1904) erwähnt wird, doch leider nicht überliefert ist. Die Familie Khisl war nicht nur eine der großen Mäzenatenfamilien am Hof in Graz, wie es beim Musikologen Alfred Einstein heißt, sondern auch im Herzogtum Krain. Sie prägte kreativ das Kulturleben im Herzogtum in einer Zeit, die in mancher Hinsicht eine verwundete Zeit gewesen ist, mit ihrem Mäzenatentum milderte sie den Mangel des heimischen Musikschaflens ab, verlieh dem Musikleben einige weltmännische Züge und band es in einen weiteren Musikraum ein. Durch ihr Wirken wird deutlich, daß in der Musik des 16. Jahrhunderts in slowenischem Gebiet Einflüsse der italienischen Renaissance sehr stark waren - auch wenn die Protestanten sich mehr dem Norden zuwandten - und daß das Musizieren auf der Ebene über der Volksmusik ein beachtliches Niveau hatte.

VINCENC RAJŠP

Družbene razsežnosti Trubarjevega predgovora v Psalterju

Čeprav proučevanje reformacije in protestantizma med Slovenci že od vsega začetka ni moglo zaobiti družbenega pomena in družbenih razsežnosti, se je začelo slovensko zgodovinopisje obračati k širšim družbenim temeljem šele po drugi svetovni vojni. Albert Kos se je v svoji doktorski disertaciji pod naslovom Družbeni nazor slovenskih protestantov¹ prvi lotil sistematičnega proučevanja tega vprašanja. Predstavil je protestantsko ideologijo, družbeno etiko, družbeno organizacijo in narodnost.² Družbeni temelji slovenske reformacije so bili poudarjeni tudi v Drugem Trubarjevem zborniku³, in sicer v prispevkih Borisa Zihlerla "Družbeno-politični temelji reformacijskega gibanja na Slovenskem"⁴ in Ferda Gestrina "Družbeni razredi na Slovenskem in reformacija"⁵. Zbornik je s posebnim poudarkom na omenjenih dveh razpravah ocenil Bogo Grafenauer⁶ in ugotovil "da je ocena reformacije iz različnih perspektiv različna" in da je "različne poglede ob obravnavanju 16. stoletja vsekakor treba imeti vse pred očmi in ne posploševati ocene ene strani protestantizma pri nas na celoten zgodovinski pojav in vseh njegovih straneh, kar je naša publicistika mnogokrat storila glede na zasluge naših protestantskih književnikov". Na pobudo Boga Grafenauerja so bili leta 1984 predstavljeni Trubarjevi družbeni nazori v slovenski Cerkovni ordnini.⁷

Nedvomno je imela reformacija pomembno družbeno vlogo. Vprašanje je le, kakšna je bila ta družbena vloga v njihovem času in kako so jo pojmovali sami oziroma kakšna so bila pričakovanja tistih, ki so reformacijo raziskovali in vrednotili. Prav vrednotenja nosijo še zlasti pečat časa, v katerem so nastala. Tako povzema Albert Kos Ivana Prijatelja⁸: "Protestantizem je položil temelj naši kulturi, a sam se ni obdržal. Padel je kot mlad hrast, ki trešči strela vanj." Ta neuspeh reformacije želi povezati s porazom kmečkih upornikov in se sprašuje: "Toda ali ne utegne biti eden skupnih vzrokov za poraz obeh, da sta ostali obe gibanji nepovezani med seboj? Onostranska usmeritev reformacije, ki se ni prav nič približala kmetom v njihovem obupnem boju za obstoj in življenje na domači grudi, je oslabilila učinkovitost in silovitost ideologije, ki je v prvem trenutku obetala ostvariti evangeljsko pravičnost in ljubezen med ljudmi na zemlji."⁹ Takšen pristop k proučevanju družbenih temeljev reformacije seveda ne pomeni nič drugega kot avtorjevo prenašanje sodobnih kriterijev v čas, ko za njih še vedeli niso. Trubar in z njim drugi protestanti namreč še zdaleč niso bili usmerjeni le v onostranstvo. Trubarjevo osnovno poslanstvo je bila vzpostavitev prave vere, vendar bi bili po njegovem prepričanju s tem rešeni tudi drugi družbeni problemi. Trubarjeva usmerjenost v onostranstvo ne pomeni odvracanja pogleda od tostranstva, temveč ravno obratno: pogled v onostranstvo naj bi pomenil tudi urejanje zadev v tostranstvu.

To velja tudi za Trubarjev prevod psalmov in za njegov predgovor v izdaji psalmov

¹ Ljubljana 1946.

² Delo je ocenil Ferdo Gestrin v: Zgodovinski časopis 4, 1950, str. 252 - 256.

³ Drugi Trubarjev zbornik. Ob štiristoletnici Slovenske knjige. Ljubljana 1952.

⁴ Drugi Trubarjev zbornik, str. 7 - 14.

⁵ Drugi Trubarjev zbornik, str. 15 - 56.

⁶ Zgodovinski časopis 8, 1954, str. 276 - 284.

⁷ Vinko Rajšp, Družbeni nazor slovenskih protestantov v luči Trubarjeve Cerkovne ordnine. V: Družbena in kulturna podoba slovenske reformacije. Ljubljana 1984, str. 28-40.

⁸ O kulturnem pomenu slovenske reformacije. Ljubljana 1908.

⁹ A. Kos, c.d., str. 4.

"Ta Celi Psalter Daidou".¹⁰ V pričujočem sestavku bomo predstavili družbene razsežnosti Trubarjevega predgovora. Dejansko je predgovor sestavljen iz treh delov. Prvi je napisan v nemškem,¹¹ druga dva pa v slovenskem jeziku.¹² Pri tem ne gre za prevod. Trubar nagovarja dve različni skupini ljudi, ki se v glavnem razlikujeta po družbenem statusu in po jeziku.

V nemškem predgovoru se Trubar obrača na grofe, viteze, plemiče, meščane in vse Bogu ljube kristjane na Spodnjem Štajerskem in Koroškem, v kneževini Kranjski, v Goriški grofiji, Slovenski marki, Metliki, na Krasu in v Istri, ki pripadajo augsburški veroizpovedi¹³. Pri nemškem predgovoru moramo upoštevati še dejstvo, da ga je Trubar namenil širšemu nemško govorečemu krogu okolja, v katerem je deloval in ki je slovensko reformacijo tudi materialno podpiralo. Slovenska pa je posvetil vernikom slovenskega jezika.

V nemškem predgovoru Trubar s številnimi citati iz Svetega pisma utemeljuje Cerkev, ki jo imenuje "Sveta krščanska in katoliška Cerkev"¹⁴ in ji je po njegovem prepričanju edini podarjen nebeški zaklad: odpuščanje vseh grehov, dan ji je Sveti Duh in večno življenje. Glavna želja svetnikov, ki so postavljeni vernikom za vzor, ni bila nič drugega kot "pripadnost tej Cerkvi". S tem utemeljevanjem je Trubar želel utrjevati vero in vztrajnost pri pripadnikih augsburške veroizpovedi, odgovoriti na obtožbe katoliških pridigarjev, predvsem pridigarja v ljubljanski stolnici frančiškana Geoga Bravšiča, ki ga imenuje "*fürnämbllich der ungelert Münchs Clamant in Thumb zu Laibach*"¹⁵, ker je trdil za "*nas Luterane*"¹⁶, da smo krivoverci, sovražniki Cerkve, odpadniki, nepokorni uporniki itd. Takšne obtožbe pa niso bile namenjene le cerkvenim vprašanjem, ampak naj bi imele pomemben vpliv tudi na totransko življenje. Posledica naj bi bile draginja, kuge, vojne in vse druge nadloge. Takšno pridiganje je Trubar označil za toliko bolj nevarno, ker katoliški duhovniki tega ne pridigajo le pred "neukimi kmeti in sodrgo", temveč poročajo o tem tudi nemškim potentatom in učenjakom.¹⁷ Kot nadaljuje, je želel s tem omogočiti vsem nemškimi potentatom in pobožnim Nemcem vseh stanov, ki slovenskega jezika in slovenskih knjig ne razumejo, da se prepričajo o pravovernosti Kranjcev in Slovencev. V nadaljevanju dokazuje, da njegova vera ni "krivoverska", temveč da so takšni njegovi nasprotniki, ki "odpuščanja grehov ne iščejo edinole pri Kristusu, temveč pri drugih kreaturah", to je pri delih, ki so si jih sami izmislili. Po Trubarjevem mnenju oni zlorablajo sveti zakrament, javno malikujejo ter čarajo, žive v nečistosti, iz česar je razvidno, da niso člani prave Cerkve. Nemškim vernikom še pove, da je "Prava krščanska apostolska in katoliška Cerkev", ki je nastala v njegovi "ljubi domovini",¹⁸ izpostavljena še drugim nevarnostim: dnevno jo ogrožajo

¹⁰ Ta Celi Psalter Daidou, V TIM SO VSI SHLAHT VISSOKI BOSHY Navuki, Troshti, Pryteshy, Prerokouane, Te Iesuseue inu nega Suete Cerque, Molytue, Proshne, Huale inu Sahuale, etc. Sdai peruizh vta Slouenski Iesik Istolmazhen, inu kratku sastopnu Isloshen, skusi PRIMOSHA TRUBERIA Craianza. Der ganz Psalter / in die Windische Sprach zum ersten mal verdolmetschet / unnd mit kurzen verstendigen Argumenten und Scholien erkläert. V TIBINGI. M: D: LXVI.

¹¹ Teütsche Vorred über diesen Psalter.

¹² VSEM BOGABOIEZHIM VERNIM CRAINZOM INU SLOVENOM OD BUGA SKUSI CHRISTVSA VSE DOBRU PROSSIM in PREDGVVOR ZHES TA PSALTER.

¹³ "der Augspurgischen Confession verwandten".

¹⁴ "Die heilig Christlich vnd Catholisch Kirch". Oskar Sakrausky, Deutsche Vorreden zum slowenischen und kroatischen Reformationswerk. Wien, 1989. Ta Celi Psalter Daidou, str. 338.

¹⁵ Sakrausky, c.d., str. 341.

¹⁶ "Wir Lutherischen / sagen sie / sein Ketzler / der Kirchen Feind / von jr abtrünnig / abgeschnittne faule Glider / vngehorsam / Aufrörer ..." Sakrausky, c.d., str. 341.

¹⁷ "...vor dem gemeinen vnuerstendigen Bawrsman vnd Pöfel Sonder sic.. haben auch solches von vns / anschenlichen Teutschen Potentaten vnd Weltweisen zum offtermal geschriben / und bey jnen angehalten / vns zuucervolgen".

¹⁸ "Das also auch in vnserrem lieben Vatterland / ein rechte Christliche / Apostolische vnd Catholische Kirch ist durch Gottes Wort erbawet. ...". Sakrausky, c.d., str. 344.

Turki, ki napadajo, morijo, požigajo ter mnogo ljudi vodijo v pregnanstvo. V vseh teh tegobah ji bodo v pomoč psalmi. Psalmi v slovenskem, tj. vernikom razumljivem jeziku - prevod je končal pred dvema letoma - jih bodo v teh tegobah tešili in krepili v veri.¹⁹

V nemškem predgovoru je Trubar tudi razložil, zakaj je posvetil predgovor plemstvu. Plemstvo je namreč podprlo odrešujočo pridigarstvo službo v "naši domovini" in se ni ustrašilo ne stroškov ne nevarnosti. Poleg ostalih kraljev in knezov v državi so prav oni omogočili izid številnih bibličnih in drugih Bogu ljubih knjig v slovenskem in hrvaškem jeziku, tako da Cerkev raste tudi na Hrvaškem in celo v Turčiji; so torej pravi skrbniki "naše uboge Cerkve". Kot Trubar sam trdi, je to posvetilo napisal tudi zato, da ne bi zasluge grofov, baronov, plemstva in "razumnih meščanov", ki so bili skupaj s svojimi družinami enotni v augsburški veri, ostale zamolčane naslednjim in sosednjim rodovom²⁰. Za vse dobrote, ki so mu jih gospodje storili skupaj in še vsak posebej, bo še naprej delal in molil za njih in za "našo Cerkev" v tem drugem Patmosu. Vzpodbuja jih, da naj potem, ko so po milosti postali dediči in meščani prave stare krščanske katoliške vere,²¹ še naprej skrbijo za rast Cerkve (erbaung der Kirchen). Obenem jih je prosil, naj še skrbijo za pridigarje in učitelje. Duhovnikom naj delajo dobro in z njimi naj živijo v slogi, pač zaradi njihove visoke službe, za katero bodo dajali težak odgovor, ker so dolžni "*mit Lieb vnd Lust*" mladino in preproste ljudi poučevati katekizem, v cerkvi pridigati in deliti zakramente, obiskovati in tolažiti bolnike, vzpodbujati ljudstvo k molitvi in pokori in jih pripeljati po delovanju sv. Duha k pravi veri in krščanskemu, Bogu dopadljivemu vedenju. Če bodo na tak način v Cerkvi, deželnem dvorcu, rotovžu in doma skrbeli za dobro Cerkve, podpirali splošno dobro²², živeli Bogu ljubo življenje in molili po psalmih, jim bo Bog dal vse, kar je obljubil v očenašu in psalmih, da bodo obvarovani napadov hudiča, strašne turške tiranije in papeških lokavih praktik. Predvsem naj ostanejo povezani s Trubarjem: "...ne pozabite me v svojih molitvah, kot tudi jaz vas ne morem pozabiti."

Tako Trubar predstavi v svojem nemškem predgovoru aktualno dogajanje in odnose med obema Cerkvama, katoliško in protestantsko, in hkrati jasno pokaže, da mu gre v prvi vrsti za širjenje prave vere. Njegovi glavni podporniki pri tem poslanstvu pa so iz vrst plemstva in meščanstva. Trubar z njimi ni le versko, temveč tudi prijateljsko povezan. Tako ne moremo v tem predgovoru najti niti sledi želja po družbeni spremembi ali odpravi fevdalnega reda, katere žrtev bi bilo plemstvo, Trubarjev glavni zaveznik. V svojem predgovoru nam Trubar tudi sporoča, da brez materialne podpore domačega plemstva in plemstva v nemških deželah njegovih književnih stvaritev, ki jih danes cenimo kot slovensko kulturno dobrino, ne bi bilo.

V slovenskem predgovoru nagovarja Trubar vse bogaboječe "Crainze inu Slovene".²³

Predgovor je pisal z grenkim občutjem pregnanstva po nekajletnem delu v domovini. Pri tem pa verjetno ni šlo le za grenkobo lastnega pregnanstva, temveč tudi za spoznanje, da v njegovi domovini deželni knez ne sprejema nove vere, zaradi česar Cerkev ni mogla svobodno zaživeti. Še več, čutil je, da je Cerkev preganjana.

Svojim rojakom v predgovoru najprej razlaga, da je vera, ki jo oznanja, prava, da nauk temelji na Svetem pismu in "*De Christus sam inu ty Preroki, Iogri, drugiga ne so vuzhili, Temuzh kar mi sdai vuzhimo inu Veruemo, tu ie, Vse tu, kar ie kratku vti mali Bibly, vtim Catechismi sapopadeno*". S pomočjo zgodovine želi vernikom razložiti, da

¹⁹ Sakrausky, c.d., str. 346.

²⁰ Sakrausky, c.d., str. 348.

²¹ "...recten alten Christlichen Catholischen Glauben", Sakrausky, str. 349.

²² "den gemeinen Nutz".

²³ O poimenovanju "Crainzi, Sloveni" glej: Jancz Rotar, Toponymika und Ethnika in Trubers Vorreden und Widmungen, v: Ein Leben zwischen Laibach und Tübingen. Primus Truber und seine Zeit. München 1995, str. 322-333.

prava vera ni bila vedno sprejeta. Kristus, preroki in mučenci so samo zato trpeli in prestali celo mučeniško smrt, ker so verovali božji besedi, spolnjevali njegovo postavo in zapovedi ter pridigali, pisali in služili Bogu.²⁴ Nenaklonjene so jim bile svetne (Deshelske) in duhovne (Duhouske) oblasti (Gosposhine).²⁵ Kot pove Sveto pismo, so zgoraj naštetih v stiskah prosili Boga in Bog jih je uslišal, tako da je njihove sovražnike večkrat hudo kaznoval.²⁶ Vernike vzpodbuja, naj ne bodo preplašeni in naj se ne pustijo motiti v pravi veri, četudi *"Nas taku sylnu souurashio, kelno, zhes nas lasheio, ouadio, fratuio ino preganeio"*. To je hudičevo delo, njegovi služabniki pa so predvsem menihi od svetega Miklavža v Ljubljani: *"...suseb vtim vsteklim, nesramnim, lashnivim Menihu per S. Miklaushu vlublani, inu vnega touarshih, subper to nasho vero, katera ie od samiga Boga vti S. Troyci postaulena inu skusi Cristusa nam rasdena, dyuia, resbya, prity, inu vse slu subper nas smishlaua inu sazhen."*²⁷ Hudič tej veri najbolj nasprotuje, ker je najboljša: *"Taciga nebeskiga blaga oben zhlouik perdrugih Verah inu Boshyh slushbah nigdar ne naide, Obtue ie ta Sludi shnega possodami letei prauai Veri taku souurash inu subper."*²⁸ Če bodo verniki živeli po božjem nauku, jim bo Bog tako pomagal, kot je Kristus in Cerkev od začetka. Nasprotnike svoje cerkve pa bo kaznoval: *"...bo grossouitu na tim sueitu inu vekoma, koker Ishcariota, Caina, Saulusa, Erodesha, Neorna, Iuliana shtraifal, Timu ie guishnu taku, Sakai S. Duh vtih Psalmih inu vdrugih nega Buquah ne lashe."*²⁹

Na koncu še pove, da je psalme enajst let prevajal in štiri mesece tiskal. Tudi v slovenskem predgovoru izraža svojo grenkobo, ker ni mogel ostati doma: *"Prossyte Boga sa me, koker iest sa vas veden pruti Bogu vdiguiem, Tu vom sdai is muiga Nigdiridoma pisshem."*³⁰

Šele tretji del naslavlja Trubar kot predgovor: "PREDGVVOR ZHES TA PSALTER". V njem podrobneje predstavlja same psalme, njihovo poreklo, avtorja in njihov pomen pri Judih in prvotni Cerкви.

Čeprav je v predgovoru v ospredju sama verska vsebina, lahko iz njega razberemo občutje vsakdanjosti, v kateri se je on sam nahajal in v kakršni se je nahajala protestantska Cerkev v njegovi domovini. Gotovo ni naključno, da večkrat poudarja, kako najde tolažbo v psalmih vsakdo, ki ga zapustijo domači, in uteho vsi tisti pripadniki prave Cerkve, ki so preganjani. Psalmi, kot zaključena celota vsega, kar je potrebno na tem in drugem svetu za pravega kristjana, pa že sami po sebi vključujejo vsakdanjo družbeno stvarnost. Ko Trubar razlaga koristnost Psalterja³¹, postavlja na prvo mesto spoznavanje Boga in njegove volje. Vendar Trubar vloge psalmov ne omejuje le na ožje versko področje, ampak imajo po njegovem širšo družbeno vlogo. Petje psalmov ne spada le v cerkev ali sakralne prostore, ampak tudi v vsakdanje življenje,³² kar ponašarja s tem, da so imeli psalmi pomembno vlogo v vsakdanjem življenju Izraelcev, ki naj bi jih brali in peli v cerkvi, doma in na polju. Prav tako naj bi imeli velik pomen tudi pri kristjanih. Pri tem poudarja, sklicujoč se na Erazma Rotterdamskega, da so brali in peli psalme v jeziki posameznih dežel, to je v živih, ljudskih jeziki. Ljudje so se

²⁴ Ta Celi Psalter Daidou. VSEM BOGABOIEZHIM VERNIM CRAINZOM.

²⁵ Ibid.

²⁶ Ibid.

²⁷ Ibid.

²⁸ Ibid.

²⁹ Ibid.

³⁰ Ibid.

³¹ Nu mi hozhmo sdai od nuzi inu dobru tigi Psalteria nakuliku tudi gouoriti. Str. A 5.

³² Kai ie pag Bug stakimi Peismi inu Spetiem, stakimi naredbami, Arfami inu Orgalmi hotel, vuzhil inu pomenil, Od tigi vsi Psalmi Psalmi, inu S. Paul tudi sastpnu gouore, Guishnu drusiga nekar, samuzh de ta praua shyua Cerkou, ta Gmaina Boshya, inu vsak Kerszhenik suseb, ima peiti, V cerqui doma inu na puli, vdobrim inu vhudim Bogu is prauiga serza, sдобro veistio, spravim vesselem tigi S. Duha... Predgovor, str. 4. c.d.

jih naučili na pamet. Prepevali naj bi jih čolnarji na čolnih, galjoti pri veslih, orači za plugom, kopači, tkalci pri statvah, žene in dekleta pri preslicah, melodije psalmov so ujeli celo otroci, ki še niso znali govoriti, "vnarozhah tih Bab inu Pestiniz".³³

V začetku Trubar razloži, kaj je to psalterij, v katerem je sto petdeset molitev ali duhovnih pesmi, ki so vse namenjene češčanju Boga: "*Sakai vletih Buquah so sgul take bessede, vte peisne sloshene, s katerimi se te velike, vissoke inu skriune rizhy od Buga, ozhytu tar sastopnu prauio inu poio. Inu s katerimi se Bug prou, po nega voli od tih vernih, zhesty, huali, moli inu proffi.*"³⁴ S temi psalmi je David s pomočjo raznih glasbil častil Boga ter določil, da so jih v templju prepevali tudi drugi. David psalmov ni zložil le iz lastne ustvarjalne moči, temveč po navdihu Svetega Duha ter po božji zapovedi. Dalje našteva še druge Davidove darove in Davidovo moč, ki je bila prav tako posledica božje volje. Pomen psalmov potrди še s tem, da so jih pri oznanjanju uporabljali tudi Kristus in njegovi učenci.³⁵

V predgovoru je Trubar uporabil psalme tudi za to, da je aktualiziral odklanjanje katoliške Cerkve in njenih pobožnosti. Najprej ugotavlja, da je velika škoda za kristjane in cerkve, ki ne molijo s pomočjo psalmov, ki jih ne berejo in pojejo. Za katoliško Cerkev, predvsem menihe, nune in duhovnike sicer ne trdi, da psalmov za molitev ne uporabljajo, očita pa jim, da jih nekoristno in nerazumljivo žebrajo ter da jim služijo le za pridobivanje posvetnih dobrin in za njihovo dobro življenje. V nasprotju s tem je pravo in koristno petje psalmov takrat, ko vsakdo, ki psalme bere, moli ali poje, te tudi razume. V tem primeru sodijo psalmi v človekov vsakdan, moli ali poje naj jih v cerkvi, doma in na polju. V njih je moč najti vse, kar je potrebno za večno življenje, istočasno pa vsebujejo tudi pomembne nauke za tostransko življenje. Tako je npr. pomemben nauk psalma 49, ki pravi, da bodo krivice tega sveta prav ovrednotene in poplačane na drugem svetu.³⁶ Tako so svetniki z molitvijo psalmov premagovali vse trpljenje in nadloge, ki jim jih je prizadejal hudobni svet, tirani, neverniki, nezvesti (falsh) prijatelji, hudobni sosedje, nezvesti strici, bratje in lastni otroci. Še več, to jim je pomagalo k svetosti: "*Sakai reue, nadluge vuzhe te ludy prou inu Andohliuu molyti.*"³⁷ Psalmi imajo zgodovinsko poučen pomen tudi za življenje same Cerkve. Iz njih namreč verniki izvedo, da nadloge, v katerih se Cerkev trenutno nahaja, niso nekaj posebnega ali izrednega, temveč da je bila Cerkev vedno v nadlogah. Iz psalmov verniki izvedo, kako naj se v teh nadlogah vedejo, da ne bi odpadli od vere in obupali nad božjo milostjo in pomočjo. Vernike učijo, naj se ne zanašajo na visoko gosposko, vojvode, kralje in cesarje, niti na svoje prijatelje, brate in otroke ne, in prav tako ne na svoje premoženje, oblast, moč in modrost ali na katerokoli drugo posvetno in človeško zadevo. Zanašajo naj se le na Boga in verujejo naj, da se brez njegove volje nič ne zgodi. Tako pripisuje Trubar psalmom veliko pomoč pri premagovanju vsakdanjih težav. Po Trubarjevem mnenju je v psalmih vse, kar potrebuje človek za pravo krščansko življenje na tem svetu in za večno življenje.³⁸ V knjigi psalmov lahko vsakdo najde vse karkoli se mu prigodi, obilno naukov, vzpodbude in zanesljivo zdravilo svoji duši. To velja za človekov odnos do Boga na verskem področju, če mu na primer vest težijo grehi ali če je v strahu pred nevernimi sovražniki, ki ga hočejo spraviti ob življenje, čast in premoženje. Vernik

³³ c.d. str. 6.

³⁴ Predgovor zhes ta Psalter A 1.

³⁵ "In summa, Cristus sam, Ty Jogri, so nih Pridige inu Vuk neruezh steimi Psalmi Psalmi spryzhovali inu terdili". c.d., str. 3.

³⁶ "Ty psalmi ... Nom prauio de ty Verni inu ty brumni na tim sveitu velyku terpe, Ty hudi imaio dobro srezho, oli tu dolgu ne trpi, De ta zhas guishnu pride, vtim drugim vezhnim lebnu, De tim brunnim bode vselei dobru, te hude pag bode ta Smert vtim Peklu imer glodala. Psal. 49."

³⁷ c.d., str. B 2.

³⁸ Oben Zhlouik kanimu prauimu Kerszhanskimu Stanu, inu htimu vezhnimu Lebnu, vehshe kunshti inu veshiga Vuka oli veidena na tim sveitu ne potribuie.

najde tolažbo v psalmih v vsakdanjih tegobah, bodisi da ga zapustijo ali celo zasovražijo prijatelji ali sorodniki. Tolažbo v psalmih bo našel tudi tisti, ki ga preganja hudobna oblast, ki mu sodniki ne sodijo pravično, ker branijo one, ki povzročajo krivico. Verniki najdejo uteho v psalmih, ko napačni učitelji in krivoverci zatirajo pravi nauk. S tem ko ti povzročajo zmešnjave v pravi Cerkvi, se pojavlja v cerkvi neenotnost, preprosti so moteni v pravi veri, uteho v psalmih najdejo tudi takrat, ko jih hudobni ljudje obrekujejo. Psalmi so najboljša pomoč v človekovih duhovnih stiskah, celo takrat ko se ta čuti od Boga zavrženega: *"Ty Psalmi, pravi S. Augustin, so ena dobra bogata Apo-teka inu sdraua Arznya, sa vse shlaht bolesni, tih vernih Dush."*

Dalje navaja Trubar krščanske zgodovinske osebnosti, ki so psalme visoko cenile. V tem duhu polaga na srce vsem kristjanom, predvsem pa duhovnikom, naj v skladu s tem, kar je povedal, pobožno in razumljivo, s pravo mislijo in pravim srcem molijo in pojejo v cerkvi, doma in na polju.³⁹

Prevod psalmov v slovenščino je namenjen v prvi vrsti duhovnemu in cerkvenemu življenju vernikov slovenskega jezika. Ker je pa bilo v tistem času versko tesno prepleteno z vsakdanjim, ima prevod tudi širše družbene razsežnosti za slovensko govoreči prostor. Prav tako ima širše družbene razsežnosti tudi Trubarjev predgovor.

V nemškem predgovoru želi Trubar poleg naslovljencev predstaviti verske razmere v svoji domovini tudi širšemu nemško govorečemu krogu pripadnikov augsburške veroizpovedi. Kot sam poudarja, je želel tako temu krogu kot kasnejšim rodovom ohraniti vedenje o pomenu plemstva in meščanstva za širjenje augsburške veroizpovedi v njegovi domovini. Tako v nemškem kot v slovenskem predgovoru pa utemeljuje upravičenost prevoda. v slovenščino. Šele tako bi psalmi lahko postali sestavni del vsakdanjega življenja. Verniki naj bi jih ne peli le v cerkvi, temveč tudi doma in pri delu.

ZUSAMMENFASSUNG

Gesellschaftliche Dimensionen der Trubarschen Vorrede im Psalterium

Die Übersetzung der Psalmen ins Slowenische war in erster Linie für das geistige und kirchliche Leben der Gläubigen der slowenischen Sprache gedacht. Weil allerdings in jener Zeit das Religiöse aufs Engste mit dem Alltäglichen verflochten war, hat die Übersetzung auch weitere gesellschaftliche Dimensionen für den slowenischsprachigen Raum. Weitere gesellschaftliche Dimensionen hat auch die Trubarsche Vorrede, die aus drei Teilen besteht: einem deutschen, in dem er sich vornehmlich an den Adel und die Bürger des slowenischsprachigen Raumes wendet, einen slowenischen für die slowenisch sprechende Bevölkerung und einen Teil, der dem Psalterium selbst gewidmet ist.

In der deutschen Vorrede wollte Trubar neben den Adressaten auch einem weiteren Kreis von deutschsprachigen Angehörigen des Augsburger Glaubensbekenntnisses die religiösen Verhältnisse in seiner Heimat vorstellen. Wie er selbst betont, wollte er diesem Kreis so wie späteren Generationen das Wissen um die Bedeutung des Adels und des Bürgertums seines Heimatlandes für die Ausbreitung des Augsburger Glaubensbekenntnisses erhalten. Sowohl in der deutschen als auch in der slowenischen Vorrede legt er auch die Berechtigung der Übersetzung dar. Der Großteil der Gläubigen in seiner Heimat sei nämlich keiner anderen Sprache mächtig als der Slowenischen. Aus seiner deutschen Vorrede ist sein gutes Auskommen mit dem Adel und dem Bürgertum

³⁹ Obtū vi mui lubi Kerszheniki, suseb vi Pastiry, gledaite de vi te psalme vtim Duhei sandahtio inu sastopnu, sprauim sercem inu spruo mišalio veden vcerqui, Doma, na puli berete molyte inu poyete, Htimu dai Ozha Nebeski, sa volo suiga Iesusu Cristusa, suiga suetiga Duha, Gnado inu Pomuzh. Timu bodi vsa Zhast vekoma.

ersichtlich.

In seiner slowenischen Vorrede begründet Trubar das Augsburger Glaubensbekenntnis als die einzig richtige Religion und polemisiert mit der existierenden katholischen. Er ermuntert die Gläubigen, sie sollten sich von Verfolgungen nicht erschrecken lassen, denn die seien seit jeher das Schicksal jedes echten Glaubens. Die Psalmen in slowenischer Sprache seien hier den Gläubigen eine Stütze. Die slowenische Übersetzung der Psalmen sollte auch dazu beitragen, daß sie nicht nur in der Kirche gesungen werden, sondern auch zu Hause und bei der Arbeit.

Ta Celi Psalter Daidou,

V T I M S O

*VSI SHLAHT VISSOKI BOSHY
Nauki, Troshiti, Pryeshi, Prerokouane, Te
Iesufene inu nega Suere Cerque, Molytue, Pro-
shne, Huale inu Sabuale, etc. Sdai peruizh vta*

*Slowenski Iesik Istolnazhen, inu kratku sa-
stopnu Isloshen, skusi PRIM O-*

SHA TRVBERIA

Crainza.

Der gang Psalter /in die Windische

**Sp:ach zum ersten mal verdolmetschet / vnd
mit kurzgen verstendigen Argumenten
vnd Scholien erflart.**

PSAL. 68.

Increpa feram arundinis, congregationem Taurorum inter vitulos, populos conculcantes propter Argentum, Dissipa gentes quae bella volunt.

V T I B I N G I.

M. D. LXVI.

Handwritten text in German script, including 'Vereinigung' and 'Jah 1711'.

Den Wohlgebo-
ren / Edlen / Gestra-
gen / Ehmiesten / Erbaren
weisen Herren / Herren / Gnaden / Frei-
herren / Rittersn / Edelzeiten / Bürgeren
und allen Gottseligen Christen / in Fürsten-
thumb Crein / in Vordersteir und Kärnten
ten / in der Graueschafft / Widitz / Windischbo-
ts / Marck / Meeling / am Rharst vñ in Kaiser-
reich gesessen / der Augspurgischen Confe-
ssion verwandten / Gnad und Frid
von Gott dem Vatter durch
Jesum Christum.

Teütsche Dowed

Broeißeln vnser himlischer Vatter / von we-
 gen seines Sons / werde vns alles das / was
 er vns im Vatter vnser vñnd im Psalmen
 zübiten beuolhen vñnd zügeben verspro-
 chen gnädiglich mittheilen / den zeitlichen
 vñnd ewigen himmelischen Segen verleih-
 hen. Dar durch werden wir vor des Teüfs
 fels anlauff / der Türcken grausamen Ty-
 ranney / des Ppsts arglistige Practicken /
 durch vnsern Herren vñ Seligmacher Jesu-
 sum Christum / bewart vñnd erhalten züm e-
 wigen leben Amen. Vergesse mein nicht
 in ewerem Gebet / wie ich ewer nicht ver-
 gessen kan. Geben auß meinem anderen
 Patmos im Monat Januario Nach Christi
 Geburt im 1566. Jar.

VSEM BO-
GABOIEZHIM VERNIM
CRAINZOM INV SLOVENOM
OD BVGA SKVSI CHR-
STVSA VSE DOBRV
PROSSIM.

ONu ie sdai vsem ludem veis
 dezhe, De Iesus Syn Bosly,
 Abel, Preroki, logri, Marterniki iz
 nu Suetniki, So brüni, prauizhni,
 Suety inu Bogu lubibili. De so
 prou Verouali, Vuzhili inu Shu-
 chili Bogu. Inu de so od ludou inu

Ty ent Iu-
 di Turki
 Vernio, de
 Cibus, de
 roki so sy-
 terpeti ma-
 pakriim
 vnotent.
 Ampig Sa-
 katu tudi
 ent kerke-
 nikina zede
 mato.

Handwritten text in German script, including 'Predgva' and 'Psalter'.

PREDGV-
VOR ZHES TA
PSALTER.

LETTERIB SO SU INTI PEDES
 SEE Molyton inu Dubou-
 kih Pcißen sapiffane, so
 imenuio, Psalterium. Ty
 eni pag lese Buque imenuio, Buque tib
 Psalmou inu tib Hymnou. Sakas vletih
 Buquah so sgul take besede, vte pciße slo-
 shene, skaterini se ce velike, viffok inu
 skriune rizhy od Buga, ozhytu tar lastop-

Cil imenu
 tib Hymn-
 lou karu to
 Psalter.

HELFRIED VALENTINITSCH

Willkür und Widerstand**Die wirtschaftliche und rechtliche Lage der Untertanen der untersteirischen Herrschaft Schönstein in der frühen Neuzeit**

In der frühen Neuzeit kam es auf dem Gebiet der heutigen Republik Slowenien nicht nur zu den großen Bauernaufständen¹ von 1515, 1573, 1635 und 1713, sondern auch zu zahlreichen, meist lokal begrenzten Bauernunruhen.² Ihre Ursachen und ihr Verlauf waren oft sehr unterschiedlich, weshalb jede betroffene Herrschaft zunächst einmal gesondert untersucht werden muß. Am Beispiel der untersteirischen Herrschaft Schönstein/Šoštanj soll nun gezeigt werden, wie sich innerhalb von wenigen Generationen die rechtliche Situation der Untertanen verschlechterte, wie diese darauf reagierten und wie sich schließlich auch die landesfürstlichen Behörden gegenüber den Beschwerden der Bauern verhielten.

Zunächst einige Angaben zur Besitzgeschichte. Bis 1456 gehörte die Herrschaft Schönstein den Grafen von Cilli, sie gelangte nach deren Aussterben an Kaiser Friedrich III.³ In den folgenden Jahrzehnten verpfändeten die Habsburger die nun landesfürstliche Herrschaft rasch hintereinander an verschiedene Adelige. Unter den Pfandhabern ist der kaiserliche Feldhauptmann Hans Katzianer hervorzuheben, der 1539 ermordet wurde. Im Jahr 1554 erhielt schließlich der in der Weststeiermark begüterte Siegmund von Galler die Herrschaft Schönstein pfandweise auf sechs Jahre.⁴ Elf Jahre später - im Jahr 1565 - verschrieb der Landesfürst den Söhnen Siegmund Gallers, Georg und Wilhelm, die Herrschaften Schönstein und Katzenstein.

Für das 15. und 16. Jahrhundert existieren über die Vermögensverhältnisse der in der Herrschaft Schönstein lebenden Untertanen nur wenige Angaben. Erst nach 1650 ermöglichen einige Nachlaßinventare einen Einblick in die wirtschaftliche Situation der Bauern.⁵ Die wichtigsten Einnahmequellen waren der Anbau von Getreide, dann die Viehzucht, in den klimatisch begünstigten Lagen auch der Weinbau und schließlich das

¹ B. Grafenauer, Razredni boji agrarnega prebivalstva, in: *Gospodarska in družbena zgodovina Slovencev*, II. zvezek, Ljubljana 1982, S. 481-538; B. Grafenauer, Kmečki upori na Slovenskem, Ljubljana 1962; J. Koropec, Slovenskij puntarji med 1573 in 1635, in: *Časopis na zgodovino in narodopisje* 46, Maribor 1975, S. 12-43; J. Koropec, Kmečki upor na Slovenskem, 1635, in: *Internationales kulturhistorisches Symposium Mogersdorf 5*, Maribor 1973, S. 73-85; J. Koropec, Die gesellschaftliche Gliederung der Teilnehmer an den Kämpfen des zweiten slowenischen Bauernaufstandes im Jahre 1635, in: G. Pferschy (Hrsg.), *Siedlung, Macht und Wirtschaft*, Graz 1981, S. 497-508. G. Pferschy, Zur Problematik der steirischen Bauernaufstände, in: *Internationales kulturhistorisches Symposium Mogersdorf 5*, Maribor 1973, S. 73-85.

² Unter den zahlreichen Veröffentlichungen über einzelne Bauernunruhen wird hier eine Auswahl angeführt: G. Pferschy, Ursachen und Folgen des Bauernaufstandes 1635 zu Novi Kloster, in: *Časopis za zgodovino in narodopisje* 5, Maribor 1969, S. 296-312; H. Valentinitich, Pritožbe podložnikov vicedomskega urade na Kranjskem v letu 1634, in: *Kronika* 21, 1973, S. 155-159; H. Valentinitich, Die staatliche Wirtschaftspolitik und der Salzhandel im Viertel Cilli vom 16. Jahrhundert bis zum Beginn des 18. Jahrhunderts, in: *Časopis za zgodovino in narodopisje* 13 (XLVIII), Maribor 1977, S. 131-142; H. Valentinitich, Der Grundherr und der Bauernprokurator. Ein Beitrag zur wirtschaftlichen und sozialen Lage der untersteirischen Weinbauern im 17. Jahrhundert, in: *Blätter für Heimatkunde* 50, 1976, S. 129-137.

³ H. Pirchegger, *Die Untersteiermark in der Geschichte ihrer Herrschaften und Gültlen, Städte und Märkte*, München 1962, S. 203 ff.

⁴ HK Sach 61/4, fol. 1 ff.

⁵ HA Heft 129, Untertaneninventare 1654-1830.

Transportwesen. Am einträglichsten waren zweifellos der Weinbau sowie der damit verbundene Handel. Jene Bauern, die eine ganze Hube bewirtschafteten und außerdem noch Weingärten besaßen, können wir daher als wohlhabend, ja sogar als reich bezeichnen. In der zweiten Hälfte des 17. Jahrhunderts bewegten sich die Nachlaßschätzungen der bäuerlichen Oberschicht überwiegend zwischen 100 und 200 fl., wobei der Haus- und Grundbesitz oft noch gar nicht berücksichtigt worden war. Welche große Rolle der Weinbau spielte, zeigen die erhalten gebliebenen Inventare von Angehörigen der bäuerlichen Unterschicht. So wurde das Gesamtvermögen einer 1654 verstorbenen Bergholdin auf 28 fl. geschätzt. Davon entfielen nur 5 fl. auf ihre beiden Kühe, aber 20 fl. auf ihren Weingarten. Bei der Viehhaltung dominierten in der Herrschaft Schönstein Rinder, Schafe und Schweine. Die auch als Fuhrunternehmer tätigen Bauern besaßen neben einem Pferd meist noch ein oder zwei Paar Zugochsen sowie zwei Wagen. Selbst die von reichen Bauern hinterlassenen Sachgüter waren sehr bescheiden. Die Ursachen dafür liegen aber vermutlich darin, daß alles Wertvollere, das vorhanden gewesen war, noch vor der Inventur von den Erben beiseitegeschafft worden war. Auffallend ist jedoch, daß in den bäuerlichen Nachlaßinventaren wiederholt Handfeuerwaffen erwähnt werden.

Die bäuerlichen Besitzrechte sowie die Forderungen der Grundherrschaft waren wichtige Gradmesser für die rechtliche und wirtschaftliche Situation der Untertanen. In der frühen Neuzeit existierten in der Herrschaft Schönstein nebeneinander verschiedene Besitzrechte, wobei das sogenannte Kaufrecht allmählich die größte Verbreitung erlangte.⁶ Diese Entwicklung vollzog sich in mehreren Etappen. Der erste Höhepunkt wurde um 1547 erreicht, rund 70 Jahre später war dann die Verkaufrechung weitgehend abgeschlossen. Im 15. Jahrhundert waren die Abgaben der Schönsteiner Untertanen offenbar noch durchaus erträglich und bewegten sich in einem herkömmlichen Rahmen. Allerdings läßt sich seit dem ausgehenden 15. Jahrhundert auch in Schönstein das Bestreben des Grundherrn feststellen, statt Naturalabgaben feste Geldleistungen zu verlangen. Die Robot war lange nicht schriftlich fixiert worden - also "ungemessen" - und wurde anscheinend nur bei Bedarf geleistet. Die Robotbelastung der Schönsteiner Bauern war daher sehr gering. Nach dem im Jahr 1524 angelegten Herrschaftsurbar war jeder Inhaber einer ganzen oder einer halben Hube lediglich verpflichtet, jährlich maximal drei Tage Robot zu verrichten.

Im Vergleich zu den bäuerlichen Untertanen war die wirtschaftliche Lage der Einwohner des kleinen Marktes Schönstein sehr ungünstig. Im Jahr 1572 umfaßte der Ort nur 29 steuerpflichtige Häuser.⁷ Rund zwei Jahrhunderte später hatte sich die Zahl der Häuser lediglich verdoppelt.⁸ Die im Markt wohnenden Ackerbürger konnten mit den Landhandwerkern kaum konkurrieren und lebten stets am Rand des Existenzminimums.

In der ersten Hälfte des 16. Jahrhunderts hatte die wirtschaftliche und rechtliche Situation der in der Herrschaft Schönstein ansässigen Untertanen manche Veränderungen erfahren, kann aber im großen und ganzen noch als gut bezeichnet werden. Dies war wohl auch ein Grund dafür, daß sie sich im Jahr 1515 offenbar nicht an dem großen Bauernaufstand beteiligten, der damals Teile der Untersteiermark und der mittleren Steiermark erfaßt hatte. Die Übertragung der Herrschaft an die Familie Galler brachte jedoch einen tiefgreifenden Einschnitt. Durch die Maßnahmen der neuen Pfandinhaber verschlechterte sich nämlich innerhalb von wenigen Jahren die Rechts-

⁶ S. Vilfan, Zur Begriffsbestimmung der Miet- und Kaufrechtsgründe, in: G. Pferschy (Hrsg.), Siedlung, Macht und Wirtschaft, Graz 1981, S. 497-508; siehe auch F. Posch, Die Verkaufrechung auf den landesfürstlichen Pfandherrschaften Kärntens im 16. Jahrhundert, in: Carinthia I 147, 1957, S. 465 ff.

⁷ HK Sach 61/5: 1572, Rauchgeld-Register Markt Schönstein.

⁸ Wie Anmerkung 3, S. 205.

stellung der Bauern derart, daß sich in Schönstein ein großes Konfliktpotential bildete. Wie schon die früheren Pfandschafter versuchten auch die Brüder Galler, möglichst rasch hohe Einnahmen aus der Herrschaft herauszupressen. Dabei gingen sie aber wesentlich rücksichtsloser vor als ihre Vorgänger. Einen großen Anteil an dieser negativen Entwicklung hatten die von der Familie Galler bestellten Verwalter, die sich ebenfalls auf Kosten der Untertanen schamlos zu bereichern suchten. Die ersten Klagen traten bereits um 1550 gegen den damaligen Pfleger Jakob Gämbs auf. Der Höhepunkt der Unterdrückung der Untertanen wurde aber erst in den Jahren 1572 bis einschließlich 1574 erreicht, als die Brüder Galler die Herrschaft Schönstein an ihren Verwalter Alexander Freiberger weiterverpachteten.

Unter den oben genannten Umständen scheint es verwunderlich, daß sich die Schönsteiner Untertanen im Jahr 1573 nicht dem an der untersteirisch-kroatischen Grenze ausgebrochenen Bauernaufstand anschlossen. Die Rebellion wurde zwar mit Hilfe der Militärgrenzer rasch blutig niedergeschlagen, doch hatte sie den landesfürstlichen Zentralbehörden in Graz die bedrängte Situation der untersteirischen Bauern eindringlich vor Augen geführt. Der Landesfürst war aber in erster Linie daran interessiert, seine untersteirischen Herrschaften erneut zu verpfänden oder gar zu verkaufen! Die Grundvoraussetzungen für Verhandlungen mit etwaigen Interessenten waren eine Bestandsaufnahme aller bestehenden Rechte und Pflichten der Untertanen sowie die Abstellung der schwerwiegendsten Klagen. Im Mai 1574 beschloß deshalb die landesfürstliche Kammer in Graz, in die einzelnen untersteirischen Herrschaften des Landesfürsten eine Kommission zu entsenden. Als Kommissare fungierten Georg Wucherer zu Drasendorf und Daniel Kupitsch, der als Stadtschreiber zu Cilli/Celje mit der Situation der untersteirischen Bauern bestens vertraut war. In der Herrschaft Schönstein verzögerte sich jedoch der Beginn der Untersuchung, weshalb die angespannte Situation derart eskalierte, daß Anfang November 1574 alle Untertanen gegen Wilhelm von Galler und Alexander Freiberger in Graz Klage erhoben.⁹

Um dieselbe Zeit nahmen die beiden Kommissare endlich ihre Erhebungen in der Herrschaft Schönstein auf, die damals 267 steuerpflichtige Untertanen zählte. Die meisten Klagen richteten sich gegen die Erhöhung der Robotlasten, die Einführung von neuen Abgaben, die Verwendung von bis dahin ungebräuchlichen Wein- und Getreidemaßen, die Unterschlagung von Steuern sowie gegen verschiedene andere Übergriffe. Besonders große Differenzen bestanden bei der Bemessung der Frondienste und bei den dafür üblichen Ablösezahlungen. Seit etwa 1550 hatten nämlich die Pfandinhaber versucht, bei den oft sehr unterschiedlichen Robotpflichten der einzelnen Untertanen eine Vereinheitlichung und zugleich auch eine Steigerung durchzusetzen. Die Folge davon war, daß einige Bauern nun sogar 8 Tage pro Jahr für die Herrschaft arbeiten und zusätzlich noch ein Robotgeld entrichten mußten. Bei der Aufrichtung des Urbars hatte man nicht festgelegt, ob die Bauern im Rahmen ihrer Frondienste auch dazu verpflichtet waren, das Getreide der Herrschaft nach Cilli/Celje zu transportieren. Nach 1550 verlangte aber der Pfandinhaber diese Fuhrdienste zusätzlich zur bereits existierenden Robot. Die Familie Galler hatte damit begonnen, oberhalb des Marktes Schönstein ein neues Schloß zu errichten, da die alte Burg Schönstein bereits im 15. Jahrhundert zerstört worden war. Für den Ausbau dieses Gebäudes, das erst im 17. Jahrhundert fertiggestellt wurde, forderte der Freiherr von Galler weitere vier Tage Zug- und acht Tage Handrobot pro Jahr. Ansonsten konnte aber die Herrschaft die Robotleistungen ihrer Untertanen nicht voll ausnützen, da sie um 1575 nur drei Wiesen in Eigenregie bewirtschaftete und auch keinen Meierhof besaß.

Bei der Einführung verschiedener neuer Gebühren und Abgaben waren die

⁹ HK Sach 61/4, fol. 37 f.

Pfandinhaber ebenfalls recht erfinderisch gewesen. Allein die Robotgelder, die von der Familie Galler neben der Robot unrechtmäßig eingehoben worden waren, beliefen sich innerhalb weniger Jahre auf 337 fl.¹⁰ Ähnlich stand es bei den sogenannten Sterberechten, Abfahrtgeldern und Ehrungen, die 255 fl. eingebracht hatten. Nachforschungen der beiden Kommissare ergaben, daß der Verwalter Freiberger bei einigen Bauern das Doppelte, ja sogar das Dreifache der sonst üblichen Gebühren verlangt hatte. Besonders kraß war der Fall des Bauern Paul Appot, der für die Wirtschaft, in die er eingehiratet hatte, rund 19 fl. als Sterberecht und Ehrung zahlen mußte! Einige Steigerungen waren allerdings schon vor der Pfandherrschaft der Familie Galler eingeführt worden und lassen sich bis ins Jahr 1545 zurückverfolgen. Bei den gewöhnlichen Abgaben und Zehentrechten versuchten die Pfandinhaber, selbst durch äußerst geringfügige Anhebungen einen zusätzlichen Profit aus der ihnen übertragenen Herrschaft herauszuholen. Eine dieser neuen Einnahmsquellen war die Einführung von neuen Getreidemaßen.¹¹ Die Bauern mußten nämlich nun das mit dem Zins - oder Zehentgetreide gefüllte Schaff nicht, wie seit altersher, "gestrichen", sondern "gegupft" abliefern. Der von den Untertanen gegen Wilhelm von Galler erhobene Vorwurf der Steuerunterschlagung konnte nicht näher untersucht werden, weil die steirischen Verordneten ihren Standesgenossen zu schützen suchten und trotz mehrmaliger Anforderungen der Kammer die Steuerquittungen nicht herausgaben. Andere Übergriffe der Pfandinhaber und deren Verwalter bestanden darin, daß bei einigen Untertanen die Kaufrechtsbriefe nicht anerkannt und die Bauern sogar mit Gewalt von ihren Höfen verjagt worden waren. Außerdem hatte der Freiherr von Galler einzelne Untertanen wegen geringfügiger Übertretungen ins Gefängnis werfen lassen. Schließlich beklagten sich insgesamt elf Untertanen darüber, daß man ihnen wiederholt ohne Bezahlung ihre Pferde weggenommen und diese oft krank oder völlig "abgeritten" zurückgestellt hatte. Am meisten betroffen von diesen Praktiken war der Bauer Christoph Falk, der insgesamt fünfmal der Herrschaft seine Pferde zwangsweise zur Verfügung stellen mußte.¹² Einmal mußte er die Gattin des Pfandinhabers in einer Sänfte bis ins weststeirische Schloß Waldschach transportieren und dabei eine Woche lang ohne Lohn ausbleiben. Der Verwalter Freiberger wieder ließ mit den Pferden Falks Kapaune nach Graz sowie Geld nach Kärnten bringen.

Die ungeschminkten Berichte der Untersuchungskommission veranlaßten die Kammerräte, zumindest einige Beschwerden der Bauern anzuerkennen.¹³ Dem Freiherrn von Galler wurde nun ausdrücklich untersagt, weiterhin die von ihm eingeführten neuen Getreidemaße zu verwenden. Die Beteiligung der Bauern an den vom Pfandinhaber veranstalteten Fuchs- und Hasenjagden wurde eingeschränkt. Außerdem durften die Untertanen nicht an aufeinanderfolgenden Tagen zur Treibjagd angefordert werden. Hingegen wurden andere gegen den Freiherrn erhobene Beschuldigungen, wie die Unterschlagung von Steuern, nicht weiter untersucht! Beim wichtigsten Beschwerdepunkt, nämlich bei der Robot, konnten die Untertanen nur einen geringen Teil ihrer Vorstellungen durchsetzen. Die "gewöhnliche Robot" wurde von den Kammerräten weiterhin mit jährlich drei Tagen festgelegt und konnte auch durch ein sogenanntes Robotgeld von 9 krz pro Hube in bar abgelöst werden. Diese Bestimmungen entsprachen zwar dem Rechtsverständnis der Bauern, doch wurden diese im Rahmen der Robot ausdrücklich verpflichtet, das Getreide der Herrschaft bis nach Cilli/Celje zu bringen. Für die Fertigstellung des Schlosses wurde außerdem die neu eingeführte "Schloßbaurobot" offiziell bestätigt. Der Inhaber einer ganzen Hube hatte

¹⁰ HK Sach 62/1, fol. 100.

¹¹ HK Sach 61/5, fol. 76 ff.

¹² HK Sach 62/1, fol. 114.

¹³ HK Sach 61/6, fol. 1 ff.

nun zusätzlich vier Tage Zug- und acht Tage Handrobot zu leisten und Steine, Holz, Kalk und anderes Baumaterial zu transportieren. Auf eine halbe Hube entfiel die Hälfte dieser Verpflichtung, auf einen Keuschler entfielen drei Tage. Der Pfandinhaber durfte allerdings die Robot nicht sofort verlangen, sondern mußte sie drei bis vier Tage vorher ankündigen, damit sich die Untertanen rechtzeitig darauf einstellen konnten. Wenn ein Bauer wegen einer zu spät erfolgten Anforderung nicht zur Robot erschien, durfte er deshalb nicht sofort bestraft werden.

Bereits Ende Februar/Anfang März 1575 wurde der Pfandinhaber mit den vorläufigen Untersuchungsergebnissen der beiden Kommissare konfrontiert, war aber nicht bereit, die teilweise festgestellte Unrechtmäßigkeit seiner Forderungen zu akzeptieren. Im Sommer 1575 übergaben Kupitsch und Wucherer der Kammer ihren Endbericht, in dem die oben genannten Klagen noch einmal zusammengefaßt wurden. Die Kammerräte verlangten nun von den Kommissaren Vorschläge, wie man "weitere Unordnung und Beschwerden der armen Leute" verhindern könnte und forderten von Galler eine entsprechende Erklärung. In der Regel versuchte ein wegen verschiedener Übergriffe beschuldigter Grundherr, den Spieß umzudrehen, indem er seine Untertanen als Lügner oder Aufrührer bezichtigte. Galler schlug jedoch eine völlig andere Taktik ein. Er ging auf die Klagen der Bauern mit keinem einzigen Wort ein und beschränkte sich stattdessen darauf, die von den Kommissaren errechneten Einnahmen als weit überhöht darzustellen. Die Kammerräte waren zunächst über die Ausflüchte Gallers äußerst ungehalten und forderten von ihm eine ausführliche Stellungnahme, falls er die Herrschaft noch weiter behalten wollte.

Obwohl der Pfandinhaber auf die ihm gemachten Vorhaltungen - zumindest schriftlich - nicht reagierte, erklärte sich die Kammer Anfang September 1575 auf Befehl des Landesfürsten bereit, mit Galler über einen Verkauf der Herrschaft zu verhandeln. Die Grundlage für diese Verkaufsgespräche bildete das von den beiden Kommissaren im Verlauf des Jahres 1575 neu angelegte "reformierte" Urbar der Herrschaft Schönstein.¹⁴ Nach den Berechnungen der Kommissare beliefen sich die jährlichen Gesamteinnahmen der Herrschaft auf 1.828 fl. An erster Stelle stand hier der Zinsroggen, der einen Wert von 375 fl. repräsentierte. Es folgten 846 Eimer Wein im Wert von 366 fl., die teilweise als Zins, teilweise als Zehent zu entrichten waren. An dritter Stelle standen Bargeldzahlungen im Ausmaß von 268 fl. Der Zinsweizen brachte 195 fl. und der Zinshafer 184 fl. Zu den sogenannten Kuchel- oder Kleinrechten, die 106 fl. entsprachen, zählten z.B. 100 Lämmer, 520 Hühner sowie rund 5.000 Eier und 306 Stück Käse. Die Robot umfaßte jährlich insgesamt 855 Tagwerke, wobei ein Tagwerk mit drei Kreuzern außerordentlich gering bewertet wurde. Die gesamten Robotleistungen entsprachen daher einem Gesamtwert von nur 42 fl. Die sogenannten außerordentlichen Einnahmen waren ebenfalls sehr gering und beliefen sich nur auf 115 fl. Hier machten verschiedene Abgaben, wie die sogenannte Anleit, das Sterberecht und die Ehrungen, 40 fl. aus.

Die durch das neue Urbar erfolgte Fixierung der Abgaben und Dienste führte in der Herrschaft Schönstein nur vorübergehend zu einer Beruhigung der angespannten Situation. Bereits 1578 - also nur drei Jahre nach der Untersuchung der bauerlichen Beschwerden - kam es erneut zu massiven Klagen gegen den Pfandinhaber. Anscheinend hatte Wilhelm von Galler die Untertanen bei den Kosten für die Ausrüstung des Landesaufgebots, und hier wieder besonders bei der Beschaffung von Bekleidung und Waffen, übervorteilt. Außerdem verlangte er erneut überhöhte Steuern. Der Landesfürst ordnete schließlich eine Untersuchungskommission an, deren Nachforschungen aber offenbar im Sand verliefen. Eine Folge dieser Entwicklung war, daß

¹⁴ HK Sach 61/5, fol. 135 ff.

der Landesfürst vorübergehend die Herrschaft an sich zog und die Kammer einen gewissen Georg Moser als Pfleger in Schönstein bestellte. Der neue Verwalter war allerdings der slowenischen Sprache nicht mächtig und konnte sich mit den Untertanen nur mit Hilfe eines Dolmetschers verständigen. Moser war neun Monate in Schönstein tätig und deckte in dieser Zeit verschiedene Machenschaften des Pfandinhabers auf.

Im Jahr 1580 überließ Wilhelm von Galler die Pfandherrschaft Schönstein Hans von Helfenberg. Ende Dezember 1581 folgte diesem der aus einer Pettauer Kaufmannsfamilie stammende Alexander von Moskon, bis schließlich Balthasar Wagen von Wagensberg als Pfandinhaber die Herrschaft übernahm. Um 1580 wurden die Ämter St. Gilgen und Bischofsdorf aus der Herrschaft herausgelöst und an andere Grundherren verpfändet. Im Jahr 1588 knüpfte die Kammer an frühere Versuche an, Schönstein abzustoßen. Tatsächlich erwarb am 24. Jänner 1590 der bisherige Pfandinhaber Balthasar Wagen die Herrschaft vom Landesfürsten als freies Eigentum.¹⁵ Für die Schönsteiner Bauern war diese Entwicklung außerordentlich ungünstig. Besonders nachteilig war, daß nun nicht mehr der Landesfürst als Grundherr fungierte und sich die Untertanen deshalb mit ihren Beschwerden zunächst an ihre Grundobrigkeit wenden mußten. Überdies hatte der Landesfürst durch den Verkauf der Herrschaft sein Desinteresse an der Situation der Bauern mehr als deutlich dokumentiert. Das anlässlich des Verkaufs angefertigte neue Urbar entsprach ebenfalls nicht den Interessen der Bauern. Während der Verkaufsgespräche hatte nämlich Balthasar Wagen gefordert, daß die Untertanen das Getreide der Herrschaft nicht nur nach Cilli/Celje, sondern künftig auch nach Stein/Kamnik im benachbarten Herzogtum Krain transportieren sollten. Die an einem raschen Verkauf der Herrschaft interessierten Kammerräte gingen auf diese Forderung bereitwillig ein. Bei der Übergabe der Herrschaft an den neuen Besitzer befahlen die landesfürstlichen Behörden deshalb den Untertanen, die Erweiterung ihrer Frondienste zu akzeptieren.

Den vom Landesfürsten im Stich gelassenen Bauern blieb zunächst nichts anderes übrig, als die neuen Forderungen hinzunehmen. Nachdem Balthasar Wagen im Jahr 1594 gestorben war, gelangte die Herrschaft Schönstein an seine Witwe bzw. an seinen Sohn Hans Siegmund Wagen von Wagensberg. Unter den neuen Inhabern nahm die Bedrückung der Untertanen ein derartiges Ausmaß an, daß sich die Bauern im September 1596 mit ihren Beschwerden direkt an die Grazer Kammer wandten.¹⁶ Wie schon unter der Familie Galler richteten sich auch jetzt die meisten Klagen gegen die Robot, erhöhte oder unübliche Abgaben sowie gegen Unterschlagungen bei den von der Herrschaft im Auftrag der Landschaft eingehobenen Steuern. Nach den Angaben der Bauern verlangte der Grundherr zusätzlich zur bereits fixierten Robot weitere Frondienste im Ausmaß von bis zu 24 Tagen im Jahr. Entgegen dem alten Herkommen verwendete die Herrschaft erneut bei der Ablieferung des Zinsgetreides ein "gegupftes" Maß. Schließlich mußte der Erbe eines Bauern dem Grundherrn 20 bis 30 Taler, vereinzelt sogar 50 Taler, als sogenanntes Sterberecht erlegen, um seine Hube behalten zu können. Bei der Übergabe ihrer Beschwerdeschrift in Graz ersuchten die Vertreter der Bauern die landesfürstlichen Behörden, ihnen von dem 1590 angelegten neuen Urbar eine Abschrift ausfolgen zu lassen. Anscheinend versuchte der Grundherr, dies zunächst zu verhindern. Die Kammerräte entschlossen sich dann aber doch zur Herausgabe des Urbars, weil eine Verweigerung rechtlich nicht begründet werden konnte. Über den weiteren Verlauf des Verfahrens sind keine archivalischen Quellen erhalten geblieben. Der Streit zwischen Siegmund Wagen von Wagensberg und seinen Untertanen wurde aber erst 1597 durch eine als "Abschied" bezeichnete Entscheidung der landesfürstlichen Behörden beigelegt. Die Robotpflicht der Untertanen wurde nun mit

¹⁵ Innerösterreichische Kammer, Chronologische Reihe 183 a, fol. 1 ff.

¹⁶ HK Sach 62/4, fol. 107 ff.

jährlich 12 Tagen festgelegt. Davon entfielen vier Tage auf die Zugrobot und acht auf die Handrobot.

Durch den Abschied von 1597 war die weitere Verschlechterung der rechtlichen Situation der Schönsteiner Bauern offiziell bestätigt worden. Dennoch kam es in den folgenden zwei Jahrzehnten zwischen der Herrschaft und den Untertanen zu keinen größeren Differenzen, da der Grundherr keine neuen Forderungen erhob und sich auch bei den ihm laut Urbar zustehenden Rechten maßvoll verhielt. Ein offener Widerstand hätte auch wenig Erfolg gehabt, da der Freiherr im oben genannten Zeitraum eine beachtliche Karriere durchlief. Anders als sein Vater war Hans Siegmund Wagen katholisch.¹⁷ Er zählte zu den engsten Vertrauten des Landesfürsten und bekleidete einflußreiche Ämter wie das eines Landesverwalters und eines Präsidenten der Kammer. Im Jahr 1619 verkaufte Hans Siegmund Wagen von Wagensberg die Herrschaft Schönstein an den Freiherrn Hans Ludwig Sauer. Der neue Grundherr war überzeugter Protestant und hatte 1603 die Religionsbeschwerden des innerösterreichischen Adels unterzeichnet.¹⁸ Sauer versuchte sofort, seine durch den Kauf geleerte Kasse mit Hilfe verschiedener Maßnahmen aufzufüllen, von denen hauptsächlich die bäuerlichen Untertanen betroffen waren. Hingegen wurden den Bewohnern des Marktes Schönstein anscheinend keine zusätzlichen Belastungen auferlegt. Bei seinem Vorgehen legte Sauer die der Herrschaft zustehenden Rechte wesentlich stärker zu seinen Gunsten aus als seine Vorgänger.¹⁹ Außerdem führte er einige Neuerungen ein. So weigerte er sich, das Zinsgetreide anzunehmen, wenn es von schlechter Qualität war und verlangte von den Bauern, daß sie ihm stattdessen woanders gekauftes, besseres Getreide gaben.²⁰ Bei den in Geld zu entrichtenden sogenannten "Kleinrechten" erhöhte er die Ablösesummen teilweise sogar um das Doppelte. Wie seine Vorgänger forderte auch Sauer die "gegupfte" Ablieferung des Zins- und Zehentgetreides. Die Robotforderungen des Grundherrn waren so hoch, daß manche Bauern neben den im Urbar festgelegten Frondiensten sogar noch weitere 20 Tage der Herrschaft zur Verfügung stehen mußten! Wenn ein Untertan beim Antritt der Robot nicht pünktlich war, wurde er von Sauer entweder sofort eingekerkert oder er mußte zumindest eine Geldstrafe zahlen. Ein besonderes Ärgernis für die Bauern waren schließlich die vielen von der Herrschaft veranstalteten Treibjagden. Die Untertanen des im Gebirge gelegenen Amtes Pack hatten angeblich vorher noch nie an Fuchs- oder Hasenjagden teilnehmen müssen. Der neue Grundherr forderte aber aus dieser Gegend bis zu 19 Untertanen als Treiber an und kümmerte sich dabei angeblich auch nicht darum, ob die Bauern am Sonntag deshalb den Gottesdienst versäumten.

Anders als in früheren Jahren ließen sich die Bauern die Forderungen der Grundherrschaft von Anfang an nicht gefallen. Sie verweigerten ganz offen den Gehorsam und stellten anscheinend bereits 1619 die Leistung der Fuhrrobot ein.²¹ Schließlich erreichten die Differenzen zwischen dem Grundherrn und den Untertanen ein derartiges Ausmaß, daß sich die Bauern versammelten, Geld einhoben und wiederholt Abgeordnete nach Graz sandten. Von acht namentlich bekannten Anführern stammten Jurij Klantschnigh und Jurij Lipouschekh aus dem Amt Raune/Ravne und Adam Bundschuh und Simon Wrezel aus dem Amt Topolschitz/Toposcava. Auffallend ist, daß jeder von ihnen eine ganze Hube bewirtschaftete und damit zu den vermögenden Bauern zählte. Hans Ludwig von Sauer versuchte, die Einleitung eines offiziellen

¹⁷ Über die Familie Wagen von Wagensberg siehe H. Valentinitz, Das landesfürstliche Quecksilberbergwerk Idria 1575-1659, Graz 1981, S. 379 ff.

¹⁸ J. Loserth, Akten und Korrespondenzen zur Geschichte der Gegenreformation in Innerösterreich unter Ferdinand II., 2. Teil, Wien 1907, S. 312.

¹⁹ LR Schubert 1043, Februar 1621: Beschwerden der Untertanen der Herrschaft Schönstein.

²⁰ LR Schubert 1043, Wien, 21.8.1621: Resolution Kaiser Ferdinands II.

²¹ LR Schubert 1043, (1621), Hans Ludwig von Sauer an Kaiser Ferdinand II.

Verfahrens zu verhindern oder zumindest hinauszuzögern. Er schlug nämlich eine Schiedskommission vor, die von beiden Parteien beschiedt werden sollte. Nach seinen Vorstellungen sollten die Bauern einen geistlichen oder weltlichen Grundherrn ihrer Wahl bitten, bei dieser Kommission ihre Sache zu vertreten. Die Bauern waren jedoch nicht bereit, vor dieses angeblich "unparteiische" Forum zu treten und brachten im Sommer 1620 beim landeshauptmannschaftlichen Gericht in Graz eine Klage gegen ihren Grundherrn ein. Daraufhin setzte der innerösterreichische Hofkammerpräsident und Landesverwalter Polykarp Freiherr von Scheidt als Vertreter des Landeshauptmannes eine Untersuchungskommission ein, die den Streit gütlich beilegen sollte. Wie sehr aber die Grazer Behörden von vornherein auf Seiten des Freiherrn Sauer standen, zeigt die Zusammensetzung der Kommission. Ihr gehörten die beiden in der Untersteiermark begüterten Grundherren Balthasar Freiherr von Schrottenbach und Maximilian von Heritsch an, die für das Vorgehen Sauers vollstes Verständnis zeigten. Außerdem war Heritsch Inhaber einer benachbarten Herrschaft und besaß auch in der Herrschaft Schönstein verschiedene Zehentrechte, war also in das Verfahren mehr oder weniger direkt involviert.

Nach der Einsetzung der Kommission vergingen mehr als vier Monate, bis sich Heritsch und Schrottenbach endlich dazu bequerten, die ihnen übertragene Untersuchung durchzuführen. Obwohl sie auf der Seite des Freiherrn Sauer standen, versuchten sie doch, dem Verfahren einen korrekten Anschein zu geben. Nachdem sie den beiden Parteien ordnungsgemäß ihre Ankunft angekündigt hatten, trafen sie Ende Jänner/Anfang Februar 1621 in Schönstein ein. Der beklagte Grundherr zeigte sich sofort kooperativ und unterbreitete ihnen die Beschwerden, die er seinerseits gegen die Bauern vorzubringen hatte. Er stellte seine Untertanen als Aufrührer hin und warf ihnen vor, daß sie ohne seine Zustimmung Zusammenkünfte abgehalten hätten. Er beklagte sich auch darüber, daß die Bauern die Arbeitszeit bei der Robot nicht einhielten und die Getreiderobot und die Teilnahme an der Jagd verweigerten. Der angebliche Schaden, den er bisher durch die nicht geleisteten Fuhrdienste erlitten hatte, wurde von Sauer auf über 2.000 fl. veranschlagt, wofür er eine Entschädigung verlangte. Darüberhinaus forderte der Grundherr eine exemplarische Abstrafung des Bauern Jurij Schmid, der ihn wiederholt öffentlich als Henker beschimpft hatte. Außerdem verlangte er von den Kommissaren, den besonders widerspenstigen Untertanen der Ämter Rietz und Pack strafweise das Kaufrecht an ihren Huben abzuerkennen. Schließlich wies er eindringlich darauf hin, welche weitreichenden Folgen eine milde Behandlung der Bauern nach sich ziehen würde, da die Untertanen der benachbarten Herrschaften schon "die Ohren spitzen" und auf den Ausgang des Verfahrens warten würden.

Die vorgeladenen Untertanen waren allerdings nicht bereit, die ihnen zuge dachte Statistenrolle zu spielen. Als nämlich die beiden Kommissare im Amtshaus der Herrschaft Schönstein jeden Bauern einzeln über seine Beschwerden befragen wollten, erklärten die Untertanen mit "trotzigen Worten", daß sie nur gemeinsam ihre Aussagen machen würden. Nach längerem Hin und Her gelang es den Kommissaren endlich, einen Bauern zu überreden, sich dem Verhör zu stellen. Als dieser das Amtshaus betreten wollte, wurde er aber von seinen Genossen gepackt und gewaltsam zurückgezogen. Da schon die Dunkelheit einbrach, gaben die Kommissare den Bauern bis zum nächsten Morgen Zeit, sich ihr weiteres Verhalten zu überlegen. Aber auch am folgenden Tag wollten die Untertanen nicht ins Amtshaus kommen, obwohl der Freiherr Sauer inzwischen zu erkennen gegeben hatte, daß er in einigen umstrittenen Fragen einlenken wollte. Die Bauern rotteten sich nun auf dem Marktplatz zusammen und verlangten, daß die beiden Kommissare aus dem Amtshaus herauskommen und mit ihnen unter freiem Himmel verhandeln sollten. Die beiden Adeligen, die um ihre Sicherheit fürchteten, empfanden diese Forderung zwar als bedenklich und schimpflich,

gaben aber schließlich nach, um die aufgebrachte Menge zu beruhigen und um doch noch eine gütliche Einigung herbeizuführen.

Die Kommissare gaben nun ihre inzwischen getroffene Entscheidung über die Beschwerden der beiden Parteien öffentlich bekannt. Sie hatten bei den Untertanen keine weiteren Informationen eingeholt und deshalb als Grundlage für ihren Spruch kurzerhand die Angaben des Grundherrn und die von den Bauern eingebrachte Klageschrift verwendet. Unter diesen Umständen mußte das Urteil in den meisten umstrittenen Punkten zugunsten des Grundherrn ausfallen. Die Kommissare stellten nämlich ausdrücklich fest, daß die Untertanen verpflichtet waren, die Getreiderobot zu leisten, an der Hasenjagd teilzunehmen und die Robot von Sonnenaufgang bis Sonnenuntergang zu verrichten. Als Begründung führten sie den Landesgebrauch im Viertel Cilli/Celje, den 1590 erlassenen landesfürstlichen "Gehorsamsbrief" sowie das Kaufurbar an. Bei den anderen Beschwerden kamen sie jedoch nach Absprache mit dem Grundherrn den Bauern entgegen. So wurden die Ablösesummen für die Kleinrechte genau festgelegt. Auch das Zinsgetreide sollte künftig nur mehr "gestrichen" abgeliefert werden. Beim Getreide- und Lämmerzehent sowie beim Sterberecht erhielt Sauer sogar die Auflage, sich "gebühlich" zu verhalten. Gleichzeitig wurde er verpflichtet, das von den Bauern gelieferte Zinsgetreide anzunehmen, allerdings nur unter der Voraussetzung, daß es "schön und sauber" war. Auf die vom Grundherrn verlangte Bestrafung der aufsässigen Untertanen gingen die Kommissare allerdings nicht ein. Sie stellten zwar fest, daß die Bauern wegen ihres unbotmäßigen Verhaltens eine Strafe verdient hätten, überließen aber die weitere Entscheidung darüber dem Landesverwalter Polykarp Freiherr von Scheidt. Der von der Kommission noch am 4. Februar 1621 in Schönstein verfaßte Bericht wurde nun vom Landesverwalter bestätigt, doch verzichtete Scheidt auf eine Bestrafung der Untertanen.

Die Schönsteiner Untertanen gaben sich mit ihrem Teilerfolg nicht zufrieden und weigerten sich, den Spruch anzuerkennen. In den folgenden Wochen versuchte deshalb der Freiherr Sauer, die ins Amtshaus gerufenen Untertanen persönlich durch gutes Zureden doch noch umzustimmen. Als das nichts half, drohte er mit harten Strafen und kündigte den Bauern die Wegnahme ihrer Huben an. Damit erreichte der Grundherr aber gerade das Gegenteil. Die empörten Bauern begannen zu lärmern, wobei sich ihr Wortführer Lipauschegkh besonders hervortat. Als Sauer daraufhin seinem Amtmann befahl, Lipauschegkh zu verhaften, umringten die Untertanen ihren Anführer und verhinderten seine Festnahme. In dieser äußerst kritischen Situation bewies der Freiherr eine erstaunliche Geistesgegenwart. Da die Bauern davor zurückscheuten, ihren Grundherrn anzutasten, packte dieser kurz entschlossen Lipauschegkh und führte ihn bis zur Stiege, um ihn dort seinem eingeschüchterten Amtmann zu übergeben. Die Untertanen rissen jedoch dem Freiherrn ihren Anführer aus den Händen und trugen ihn triumphierend aus dem Amtshaus. Dann rotteten sie sich auf der Straße zusammen, beschimpften Sauer wiederholt als Henker und fragten ihn höhnisch, was er mit ihnen eigentlich anfangen wolle. Dem erbosten Grundherrn blieb schließlich nichts anderes übrig, als auf die Festnahme des Lipauschegkh zu verzichten. Sauer wollte aber die ihm erteilte Lektion nicht zur Kenntnis nehmen und forderte kurz darauf die Untertanen der Ämter Rietz und Pack auf, zur Jagdrobot ins Schloß Schönstein zu kommen. Die von Jurij Schmid geführten Bauern verweigerten jedoch mit "trotzigen und unbescheidenen Worten" den Gehorsam und beschimpften erneut ihren Grundherrn.

Die Untertanen begnügten sich aber nicht mit diesen Aktionen. Sie gingen mit ihren Beschwerden in die nächste Instanz vor die Regierung in Graz, um hier bezüglich der Furrrobot nach Krain eine Revision des ersten Schiedsspruchs zu erreichen. Auf ausdrücklichen Wunsch des Grundherrn wurde das neue Verfahren nicht schriftlich, sondern mündlich geführt. Die von den Untertanen bei der Regierung eingebrachte

Klage richtete sich gegen die Getreiderobot, dann gegen die angeblich mißbräuchlich verwendeten Getreidemaße, die Ablösung von Kleinrechten in Form von Bargeld, die Vermehrung der Robottage und die Ausdehnung der herrschaftlichen Jagdrechte. In seiner Rechtfertigung wiederholte der Grundherr seine bereits früher vorgebrachten Argumente. Er wollte allerdings seine Forderungen nicht als Willkürakt erscheinen lassen, sondern war bestrebt, sie in einen größeren Zusammenhang zu stellen. Er behauptete deshalb, daß die Untertanen im ganzen Herzogtum Steiermark verpflichtet wären, für ihre Herrschaft über eine Entfernung von mindestens 6 bis 7 Meilen Getreide und Wein unentgeltlich zu befördern. Nach seiner Meinung waren die Bauern der Herrschaft Schönstein ohnehin begünstigt, da er von ihnen nur den Getreidetransport verlangte. Zur Abstützung seiner Argumentation führte der Freiherr an, daß in den benachbarten Herzogtümern Kärnten und Krain ähnliche Regelungen galten. Schließlich berief er sich sogar auf die Bayerische Landrechtsordnung, nach der mutwillig klagende Untertanen dem Landesbrauch folgen sollten. Die Regierung ließ sich von den Argumenten Sauer beeindrucken und schloß sich deshalb am 10. Mai 1621 dem Urteil des Landeshauptmannschaftlichen Gerichtes vollinhaltlich an.

Die Entscheidung der Grazer Zentralbehörden zeigte den Untertanen in aller Deutlichkeit, daß die Obrigkeit in der Robotfrage um keinen Preis nachgeben wollte. Bei anderen weniger wichtigen Streitfragen, wie z.B. beim Sterberecht, wollte allerdings der Grundherr seinen Untertanen entgegenkommen, um zwischen sie einen Keil zu treiben. Tatsächlich gelang es ihm unter Mithilfe des Pfarrers von St. Michael bei Schönstein, die Bauern zum Einlenken zu bewegen. Sie baten den Grundherrn auf einer Versammlung für ihr bisheriges Verhalten öffentlich um Verzeihung und erklärten, daß einige Auführer sie aufgehetzt hätten. Daraufhin überreichte der ebenfalls anwesende Pfarrer dem Freiherrn ein Schriftstück, in dem sich die Bauern verpflichteten, künftig Gehorsam zu leisten. Um ihren guten Willen zu beweisen, erkundigten sie sich angeblich sogar danach, wann sie sich für den nächsten Getreidetransport bereithalten sollten.

Nachdem der Grundherr die Erklärung der Bauern angenommen hatte, schloß er mit einem Händler einen Kaufvertrag über das in der Herrschaft Schönstein aufgebrachte Getreide ab und erhielt dafür auch einen Vorschuß. Als Sauer jedoch kurz darauf die Untertanen aufforderte, das Getreide abzuholen und nach Stein zu transportieren, trat eine unerwartete Wendung ein! Der bereits früher als einer der Haupträdelsführer bezeichnete Jerne Klantschnigh war nämlich von Haus zu Haus gegangen und hatte seine Nachbarn schließlich dazu gebracht, erneut die Fuhrrobot zu verweigern und sogar eine Revision der beiden bereits ergangenen Urteile anzustreben.

Nach ihren bisher gemachten Erfahrungen konnten die Bauern von den Grazer Behörden keine Hilfe erwarten. Außerdem hatten sie den Instanzenweg völlig ausgeschöpft. Klantschnigh und einige seiner Gefährten beschlossen deshalb, nach Wien zu reisen, um bei Kaiser Ferdinand II. auf dem Gnadenweg eine Neuaufnahme des Verfahrens zu erreichen. Wie es den Bauern gelang, bis in die unmittelbare Umgebung des Kaisers vorzudringen, geht aus den vorliegenden Akten leider nicht hervor. Sicher ist nur, daß sie am 7. Juni 1621 in Wien ihren Antrag auf Revision einbrachten. Dabei gingen die Untertanen sehr geschickt vor. Sie versuchten nämlich, die Frömmigkeit des Kaisers für ihre Zwecke auszunutzen und behaupteten, daß ihr protestantischer Grundherr an hohen kirchlichen Festtagen von ihnen die Teilnahme an der Jagd verlangen würde. Offenbar wollten die Vertreter der Bauern aus taktischen Gründen die umstrittene Fuhrrobot nicht allzusehr in den Vordergrund stellen und erhoben deshalb noch verschiedene andere Klagen. So beschwerten sie sich darüber, daß der Freiherr sie am Einbringen ihrer Bittschriften hindern und ihre Anführer fangen wolle.

Zunächst schien die Rechnung der Bauern aufzugehen. Anscheinend noch im Juni

1621 befahl der in religiösen Fragen kompromißlose Kaiser den Grazer Behörden eine Neuaufnahme des Verfahrens. Der Geheime Rat in Graz setzte nun eine Kommission ein, der Georg Christoph von Perg, Philibert Freiherr Schranz und Adam Leinzer angehörten.²² In einer ersten Stellungnahme stritt Sauer die gegen ihn erhobenen Vorwürfe entweder überhaupt ab oder versuchte, sie zumindest stark abzuschwächen. Seine Verteidigungslinie zielte vor allem darauf hin, die Bauern von vornherein als Rebellen abzustempeln. Außerdem erklärte er, daß ihn die Bauern mit ihrer Behauptung über die angebliche Brechung der Feiertagsruhe beim Kaiser nur in Mißkredit bringen wollten. In ihrem für den Kaiser erstellten Gutachten folgten die Räte weitgehend den Argumenten des protestantischen Grundherrn, gingen aber in einigen Punkten sogar noch darüber hinaus. Recht oder Unrecht spielten keine Rolle, da man nach Meinung der Gutachter die Untertanen allein schon deshalb nicht von der Getreiderobot befreien könnte, weil dadurch die anderen im Viertel Cilli/Celje lebenden Bauern zum Ungehorsam aufgestachelt würden. Die Zusammenkünfte der Bauern wurden als "häßlich" bezeichnet und bei strenger Strafe untersagt. Es war daher nur konsequent, daß die Gutachter eine exemplarische Abstrafung der Hauptträdelsführer Lipouschek, Klantschnighk und Wrezel forderten. Die einseitige Parteinahme des Geheimen Rats, die an Zynismus kaum zu überbieten war, wird auch aus der folgenden Empfehlung deutlich. Nach Auffassung der Räte sollte sich nämlich ein Bauer, wenn er sich von seiner Herrschaft bedrückt fühlte, "in aller Bescheidenheit" an seine Obrigkeit wenden! Wie sehr sich die rechtliche Stellung der Untertanen der Herrschaft Schönstein in den letzten zwei Jahrzehnten verschlechtert hatte, zeigt schließlich die umstrittene Frage, ob die Bauern in das Urbar Einblick nehmen durften. Im Jahr 1597 hatte die Regierung noch keinen rechtlichen Grund gesehen, eine Einsichtnahme zu verweigern. Im Jahr 1621 erklärten aber die Gutachter einhellig, daß die Bauern nicht einmal eine Abschrift des Urbars besitzen dürften. Als Begründung gaben die Räte an, daß sonst dubiose Elemente die Bauern gegen die Herrschaft aufhetzen würden. Die Gutachter schlugen deshalb vor, daß man den Untertanen das bereits in ihrem Besitz befindliche Urbar gütlich oder notfalls auch mit Gewalt abnehmen sollte. Diese Empfehlung bedeutete nichts anderes, als daß man die Bauern ganz bewußt über ihre Rechte und Pflichten im unklaren lassen wollte! Den Vorstellungen der Bauern kamen die Gutachter nur in zwei Punkten entgegen. Die Räte forderten den Grundherrn auf, künftig bei der Einführung von neuen Abgaben "vernünftig" und "bescheiden" vorzugehen und rieten ihm außerdem, daß er die Bauern nur dann für sich gewinnen könne, wenn er auf Schadenersatzforderungen verzichten würde.

Kaiser Ferdinand II. schloß sich dem Gutachten des Geheimen Rates an und bestätigte am 11. August 1621 das Urteil der Innerösterreichischen Regierung.²³ In der kaiserlichen Entscheidung wurde von den verschiedenen strittigen Fragen nur der Transport des Herrschaftsgetreides nach Stein genannt, der weiterhin von den Untertanen im Rahmen der Robot durchgeführt werden mußte. Als Begründung nannte der Kaiser die im Viertel Cilli/Celje auch bei anderen Herrschaften üblichen Robotleistungen. Kaiser Ferdinand II. war aber bestrebt, die Situation in der Herrschaft Schönstein zu entspannen und verzichtete deshalb auf eine Verfolgung der Beschwerdeführer, wie sie der Grundherr und der Geheime Rat gefordert hatten. Außerdem erklärte er, daß sich die Unkosten der beiden Parteien, die durch das neuerliche Verfahren entstanden waren, gegenseitig aufheben würden. Damit sollten anscheinend etwaige Ansprüche des Freiherrn Sauer von vornherein unterbunden werden.

Trotz der für die Bauern weitgehend negativen Entscheidung des Kaisers kam es in der Herrschaft Schönstein zu keinen neuen Unruhen. Ein Grund dafür war wohl auch,

²² LR Schuber 1043, (1621), Gutachten des Geheimen Rates.

²³ Wie Anmerkung 20.

daß Anfang 1622 Hans Ludwig Freiherr von Sauer starb und deshalb vermutlich der Druck der Herrschaft zeitweilig nachließ. Erst im Oktober 1623 teilten die beiden Söhne des Verstorbenen, Hans Karl und Andreas, das Erbe, wobei der letztere Schönstein erhielt. Das damals neu angelegte Urbar ermöglicht einen Einblick in die rechtliche Situation der Untertanen.²⁴ Im Amt Raune/Ravne hatte der Inhaber einer ganzen Hube folgende Abgaben zu zahlen: 38 bis 54 krz Zins in bar, ein bis zwei Frischlinge, zwei bis vier Schaff Roggen oder Hafer, drei Hühner, zehn bis zwanzig Eimer Wein sowie 2 krz Schreibgeld. In den anderen Ämtern der Herrschaft existierten ähnliche Abgaben. Die schriftlich festgehaltenen Frondienste umfaßten in der Regel vier Tage Hand- und acht Tage Zugrobot, waren also gleich hoch wie zwei Jahrzehnte früher. Dazu kam aber noch, daß die Untertanen im Bedarfsfall zu Bauarbeiten am Schloß Schönstein angefordert werden konnten. Bei einigen Bauern traten allerdings erhebliche Abweichungen auf. Im Amt Lamm, wo die Untertanen ihre Höfe hauptsächlich nach dem Freistiftrecht besaßen, war nämlich der Umfang der Robot nicht fixiert worden. Die hier wohnenden Bauern konnten deshalb bei der Feldarbeit sogar zur täglichen Robot herangezogen werden. Allerdings bewirtschaftete die Herrschaft auch damals nur einige Äcker und Wiesen in Eigenregie. Die Forderungen des Grundherrn beschränkten sich daher in der Praxis wohl nur auf die Fuhrrobot. Hier gab es aber für die Untertanen keine Erleichterung. Im Gegenteil, das neue Urbar ging sogar noch über die früheren Bestimmungen hinaus. Die Schönsteiner Bauern mußten nun das Herrschaftsgetreide nicht nur nach Cilli/Celje oder Stein/Kamnik, sondern sogar bis nach Laibach transportieren. Das einzige Zugeständnis war, daß sie beim Überqueren der Save das Überfuhrgeld ersetzt erhielten. Eine Reaktion der Untertanen auf das neue Urbar ist nicht überliefert.

Im Jahr 1628 befahl Kaiser Ferdinand II. dem evangelischen innerösterreichischen Adel, entweder zum katholischen Glauben überzutreten oder auszuwandern. Andreas von Sauer entschied sich zunächst für die zweite Möglichkeit und verkaufte 1629 die Herrschaft Schönstein an den vor allem in der Oststeiermark begüterten Georg Leopold von Stadl.²⁵ Das Verhältnis zwischen der Herrschaft und den Untertanen blieb aber anscheinend weiterhin gespannt. Im Frühjahr 1635 brach in der ca. 20 km von Schönstein entfernten untersteirischen Herrschaft Osterwitz/Oiztrouca ein Bauernaufstand aus, der innerhalb von wenigen Tagen nahezu das ganze Viertel Cilli/Celje erfaßte.²⁶ Es ist nun bezeichnend, daß die Schönsteiner Untertanen zu den ersten zählten, die sich den Auführern anschlossen. Im Verlauf des Aufstands zerstörten die Rebellen im Viertel Cilli/Celje fünfunddreißig Burgen und adelige Sitze, darunter auch das neue Schloß Schönstein. Die von der Regierung und der Landschaft entsandten Militärgrenzer schlugen jedoch innerhalb von wenigen Wochen den Aufstand blutig nieder. Ende Mai 1635 kam es deshalb auch beim Schloß Schönstein zu einem Gefecht, bei dem 31 Rebellen fielen und 23 gefangen genommen wurden.

Welche Konsequenzen die Niederwerfung des Bauernaufstandes von 1635 für die Untertanen der Herrschaft Schönstein nach sich zog, ist nicht bekannt. Zwischen der Grundherrschaft und den Bauern kam es aber zu einer Vereinbarung. Der Inhalt dieses Vertrags war anscheinend für die Untertanen nicht ungünstig, da die kaiserlichen Behörden den Grundherrn zur strikten Einhaltung der von ihm eingegangenen Verpflichtungen drängte! Offenbar blieb es in den folgenden Jahrzehnten in Schönstein ruhig.²⁷ Dies ist umso erstaunlicher, als es um 1670 vor allem in den benachbarten

²⁴ HA Schubert 2/13, 5.10.1623: Urbar der Herrschaft Schönstein.

²⁵ P. Dedic, Kärntner Exulanten des 17. Jahrhunderts, in: Carinthia I 147, 1957, S. 630 f.

²⁶ A. Mell, Der windische Bauernaufstand des Jahres 1635 und dessen Nachwehen, in: Mitteilungen des Histor. Vereines für Steiermark 44, 1896, S. 205ff.

²⁷ Innerösterreichische Regierung, Gutachten 1635-VII-1.

Herrschaften Sannegg/Zovnek²⁸ und Oberburg/Gornij Grad²⁹ zu offenen Gehorsamsverweigerungen der Untertanen kam, die auch durch die Einquartierung von Soldaten nicht völlig unterdrückt werden konnten. Nach 1650 wechselte die Herrschaft wiederholt den Besitzer. Aus dem 18. Jahrhundert stammen die nächsten Nachrichten über Untertanenbeschwerden in der Herrschaft Schönstein. Erst jetzt trat durch die Bauernschutzmaßnahmen des aufgeklärten Absolutismus eine allmähliche Besserung der rechtlichen Situation der Untertanen ein.*

POVZETEK

Samovolja in odpor

Gospodarski in pravni položaj podložnikov v spodnještajerskem gospostvu Šoštanj na začetku novega veka

Leta 1456 je prišlo gospostvo Šoštanj iz dediščine grofov Celjskih v roke Habsburžanov. V naslednjih desetletjih je štajerski deželni knez to gospostvo prepuščal posameznim zakupnikom, ki so se pogosto zelo hitro menjavali. Zakup gospostva je pomenil za podložnike številne obremenitve, ker so posamezni zakupniki hoteli čim hitreje doseči visoke dohodke. Do posebno občutnega poslabšanja je prišlo pod družino Galler, ko je ta gospostvo dala naprej v zakup svojim upravnikom in je zato prišlo do dvojnega izkoriščanja podložnikov. S prodajo deželnoknežjega gospostva v letu 1590 je prišlo do še dodatne oslabitve pravnega položaja podložnikov, ker so bili sedaj kmetje podložni plemenitemu zemljiškemu gospodu in ne več neposredno deželnemu knezu. Med številne obremenitve, ki so jih podložnikom nalagali zakupniki in pozneje lastniki gospostva šteje pobiranje različnih dajatev (smrtnine, honoracije, voznine), uvedba novih žitnih mer, večja udeležba pri pogonih, to, da je gosposka zadržala denar za davke ter različna druga samovoljna dejanja. Posebno veliko nejevoljo pa je vzbujalo postopno širjenje tlake. Leta 1524 je imela večina kmetov na leto največ po tri dni tlake. Leta 1574 - torej pol stoletja kasneje - je bilo ročne in vozne tlake že dvanajst dni. Vendar je to veljalo samo za tiste kmete, ki so uživali kmetijo po kupnem pravu. Pri ostalih podložnikih, ki so imeli kmetije po zakupnem pravu, je gospoda zahtevala celo vsakodnevno tlako! V praksi seveda gospoda ni potrebovala vse tlake, ker je sama gospodarila samo z nekaj travniki in ni želela sama upravljati s posestvom. Zato se je tlako delno dalo odkupiti z denarjem. Najbolj pogosto je zemljiški gospod zahteval vozno tlako, v okviru te so podložniki morali brezplačno voziti žito svoje gospode do Celja. In prav proti tej zahtevi so se kmetje najbolj upirali, ker so posamezni imetniki gospostva s časom te prevoze raztegnili do Kamnika in končno celo do Ljubljane.

V 16. stoletju se je upor kmetov še omejeval na to, da so se pritoževali deželnoknežji komisiji. Okoli leta 1619 pa je prišlo do radikalizacije. Istočasno je prišlo do večje solidarizacije kmetov, ki je bila povezana z boljšo organizacijo kmečkega odpora. Kmetje so se sedaj zbirali v večjem številu, javno zmerjali zemljiškega gospoda, zbirali denar za plačevanje odvetnikov in končno gospodi odrekli pokorščino. Verjetno so izvolili odbor, tudi osem imensko znanih voditeljev kmetov je bilo verjetno v tem odboru. Vendar se kmetje še niso upali spustiti v odkrito vstajo in so se najprej zatekli k pravni poti. Ko so brez uspeha šli skozi vse instance, so se obrnili s prošnjo za milost naposredno na

²⁸ H. Valentinitich, Die Bauernunruhen in der untersteirischen Herrschaft Sannegg 1668-1677, in: Zeitschrift des Historischen Vereines für Steiermark 74, 1983, S. 37-63.

²⁹ H. Valentinitich, Proces podložnikov gospostva Gornji Grad proti Ljubljanskemu škofu 1676/77, in Časopis za zgodovino in narodopisje 10 (XLV), Maribor 1974, S. 307-317.

* Die hier verwendeten Quellen befinden sich ausschließlich im Steiermärkischen Landesarchiv in Graz. Abkürzungen: HA = Herrschaftsarchiv Schönstein; HK Sach = Hofkammer, Sachabteilung; LR = Landrecht.

cesarja na Dunaju, ki pa je njihovo pritožbo spet izročil osrednji oblasti v Gradcu.

Deželni knez se je na pritožbe podložnikov večinoma odzival tako, da je pošiljal na teren preiskovalne komisije, da bi preprečil vstajo. Zato so si deželnoknežji komisarji prizadevali, da bi odpravili vsaj najhujše zlo in so svetovali tudi zakupniku ali zemljiškemu gospodu, naj bo zmeren. Zato tudi kmetov niso kaznovali. Toda pri najpomembnejših pritožbah kmetov, namreč pri razširitvi vozne tlake, so se zastopniki deželnega kneza vedno postavljali na stran zemljiškega gospoda! Ta pristranskost je šla tako daleč, da cesarski svetniki zavestno niso hoteli dati kmetom zapiskov o njihovih pravicah in dolžnostih. Dejstvo, da je bila do leta 1629 večina lastnikov gospostva iz protestantskega plemstva ni v nikakršni obliki vplivalo na deželnoknežje uradnike. Nasprotno, leta 1621 so cesarski svetniki zahtevali celo še dosti hujše kaznovanje kmetov kot protestantski zemljiški gospod. Podložniki so se za vse to maščevali leta 1635, ko so se priključili veliki slovenski kmečki vstaji in uničili šoštanjski grad.

ANA LAVRIČ

Vizitacije kot vir za slovensko zgodovino

Škofovski privilegij vizitiranja podrejenih pastoralnih področij se je uveljavil v cerkveni praksi že v zgodnjih stoletjih, odloki tridentinskega koncila (1545-1563) pa so ga v skladu s splošno krepitvijo episkopalne oblasti še bolj poudarili. Vizitacije so postale pomembno sredstvo za urejanje razmer v Cerkvi tako "in materialibus" kot "in spiritualibus".¹ Škof je bil dolžan nadzirati svoj teren sam osebno in v predvidenih terminih, če je bil zakonito zadržan, pa po svojih namestnikih, npr. po generalnem vikarju, arhidiaconih itd. Redna vizitacija je zajela osebe, katoliške ustanove, stvari in svete kraje na območju škofije, bila pa je tudi priložnost za birmovanje in za konsekracijo oltarjev, zvonov in drugih liturgičnih predmetov.

Poročila, ki popisujejo razmere, s kakršnimi se je vizitator srečal na terenu, predstavljajo pomemben vir za cerkveno, občo, umetnostno in kulturno zgodovino, seveda v okviru njihove posebne sporočilnosti. Vizitacijski zapisniki so namreč specifično arhivsko gradivo, ki dokumentira stanje obstoječih cerkvenih struktur tako v materialnem kot v moralno-etičnem in duhovnem pogledu. Temeljijo na osebni pregledu cerkvenih objektov in opreme ter na zaslišanju duhovščine, izvrševalcev cerkvenih služb in drugih oseb. Običajno povzemajo podatke tudi po pisanih virih: po urbarjih in cerkvenih računih, po inventarjih, matičnih knjigah in listinah; v tem primeru so seveda le sekundarni vir, vendar v primerih, ko sicer zgovornejši primarni niso več ohranjeni, zelo dragocen. Informacije, ki nam jih zapisniki ponujajo, so sicer pogojene z ustaljenimi obrazci, vendar so močno odvisne tudi od vizitatorjevega osebnega interesa. Pastoralno usmerjeni vizitatorji so se na primer natančneje posvetili verskemu življenju in moralnemu stanju škofije, medtem ko so se formalisti zadržali predvsem ob objektih in materialnih okoliščinah.² Poročila se razločujejo tudi po obsegu, saj so nekatera gostobesedna in podatkovno bogata, spet druga skrajno lapidarna ali celo fragmentarna, tako da ne pokrivajo niti vseh tistih področij, ki naj bi jih vizitacija zaobsegla. Ob analizi zapisnikov torej ugotavljamo, da nimajo vsi enake zgodovinske ali umetnostnozgodovinske pričevalnosti, so pa vsi dokument časa in sprememb. Za raziskovalca preteklosti razkrivajo namreč tri pomembne časovne komponente: govore o preteklih dobah, katerih sledi so bile ob vizitaciji še žive in zaznavne (predvsem na umetnostnem področju), pripovedujejo o aktualnem dogajanju ter z nekaterimi smernicami in predpisi nakazujejo prihodnost. Ker so bile vizitacije sistematično zastavljene, omenjeno gradivo omogoča raziskovalcu poleg konkretnih tudi splošne in večplastne preglede stanja posameznih škofij. Vizitacija, ki jo je v nekem zaključenem razdobju opravil škof, pro-

¹ Razen škofovskih so bile leta 1571 vpeljane tudi apostolske vizitacije (vizitatorje je na ogled pošiljal Sveti sedež; prim. npr. Ana Lavrič, *Vizitacijsko poročilo Agostina Valiera o koprski škofiji iz leta 1579*, Ljubljana 1986). Poleg teh poznamo v dobi reformacije in katoliške obnove tudi državno-cerkvene (deželnoknežje) vizitacije (prim. Jože Mlinarič, *Vizitacije sekovskih škofov Martina Brennerja in Jakoba Eberleina na slovenskem Štajerskem*, v: *Katholische Reform und Gegenreformation in Innerösterreich 1564-1628 = Katoliška prenova in protireformacija v notranjeavstrijskih deželah 1564-1628 = Riforma cattolica e controriforma nell' Austria interna 1564-1628*, Klagenfurt-Ljubljana-Wien 1994, str. 191).

² Za take, ki se ustavljajo predvsem ob objektih in materialnih okoliščinah (circa res), bi lahko navedli vizitacije ljubljanskega generalnega vikarja Filipa Terpina, medtem ko so, denimo, poročila goriškega nadškofa Attemsa izraziteje pastoralno obarvana (prim. Anton Ožinger, *Vizitacijski zapisniki savinjskega arhidiaconata goriške nadškofije 1751-1773*. *Vizitacijski zapisniki goriškega nadškofa Karla Mihaela grofa Attemsa 1752-1774*, zv. 2, Ljubljana 1991, str. 42).

jicira namreč pred nami aktualno sliko verskega življenja in sakralne umetnosti na celotnem ozemlju škofije ter nam hkrati predstavi tudi trenutno stanje posameznih cerkvenih struktur in objektov, če pa spremljamo vizitatorje skozi posamezna desetletja in stoletja, moremo zasledovati spremembe v splošnem kot tudi v konkretnih primerih in tako lahko podobo časovno linearnega sosledja dopolnimo še z vertikalnim prerezom.

Vsebinsko razsežnost vizitacijskih zapisnikov nakazujejo najprej splošna navodila za duhovščino in ljudstvo ob napovedi vizitacije ter konkretni napotki župnikom oz. vikarjem, kako naj se nanjo pripravijo (*instructio pro actu visitationis*) oz. na kaj naj bodo v posameznih rečeh pozorni, tako glede ureditve cerkva kot tudi v osebnih zadevah (*observanda circa baptisterium, olea sacra, imagines et statuas, confessionalia, sacristiam, coemeterium, et lapides sepulchrales, observanda circa visitationem personalem*).³ Vsebinsko zelo zgovorne so nadalje škofove splošne inštrukcije, ki so jih pod različnimi naslovi, na primer kot "*monitiones publicandae in principio visitationis*"⁴ ali kot "*instructio generalis ad universum clerum et populum ... pro futura visitatione*"⁵ objavili pred začetkom vizitacije. Ko je škof Scarlichi razglasil svojo prvo splošno vizitacijo ljubljanske škofije, je v latinskem in slovenskem jeziku navedel kar sedemnajst točk, v katerih je poizvedoval:

- ali duhovniki redno opravljajo bogoslužje;
- ali je med njimi kak primer simonije;
- ali duhovniki za podeljevanje zakramentov zahtevajo protipostavne nagrade;
- ali je kak klerik neveljavno prejel svete redove;
- ali so duhovniki pripravljeni ob vsakem času podeliti zakramente, da ne bi verniki po njihovi krivdi umrli brez njih, in ali obiskujejo bolnike ter poučujejo ljudi o pravi veri, delih usmiljenja in o glavnih grehih;
- ali kak klerik s svojim življenjem pohujšuje vernike;
- ali kak klerik pleše, prisostvuje igralskim predstavam, pijančuje, trguje oz. opravlja kaj takega, kar ni primerno njegovemu dostojanstvu;
- ali živi kak klerik oz. laik v priležništvu ali prešuštvu;
- ali povzroča kak klerik prepire, postopa naokrog z orožjem, glasbili oz. z laiško obleko;
- ali išče kak duhovnik v spornih zadevah namesto pravice svojo korist in dobiček;
- ali si kak klerik prilašča cerkveno premoženje oz. ga odtuja;
- ali je v škofiji kak heretik oz. kdo, ki je herezije osumljen;
- ali duhovniki skrbe za obnovo in popravilo cerkva;
- ali se kdo ukvarja s čarovništvom, vedeževanjem, uroki in drugimi hudičevimi deli;
- ali je kdo z bojem oz. preprirom oskrnil cerkev oz. pokopališče;
- ali se pri sklenitvi zakonske zveze upoštevajo znani zadržki;
- ali so v škofiji goljufi oz. oderuhi.⁶

³ Nadškofijski arhiv Ljubljana (= NŠALj), ŠAL/viz., fasc. 8. - Iz napotkov naj za ilustracijo navedem le opozorilo glede slik in kipov, ki se nanaša na ljubljansko škofijo pod Karlom Herbersteinom in pravi: "Istočasno bo vizitator pregledal slike in kipe na oltarjih in po cerkvi, in sicer: ali so podobe polomljene, grde oz. popačene ali primerne; ali so morda naslikane in izrezljane osebe, ki niso kanonizirane oz. beatificirane, z izjemo papeža, vladarjev in ordinarija; ali je v tleh morda upodobljeno znamenje križa (če je, naj ga odstranijo, da se ne bi po njem hodilo); ali so Jezus Kristus, devica Marija, sv. apostoli in evangelisti naslikani v oblaku ali v obliki, ki je Cerkev ne uporablja, oz. v redovnem habitu - isto velja tudi za druge svetnike neredovnike, kar je potrebno tudi po eksemptnih cerkvah odstraniti in spremeniti; ali je podoba sv. Trojice morda naslikana na prepovedan način; ali imajo tudi druge profane oz. ne ravno primerne slike in neprimerno oblečene kipe oz. križe."

⁴ Ana Lavrič, Ljubljanska škofija v vizitacijah Rinalda Scarlichija 1631-1632, *Acta Ecclesiastica Sloveniae* (= AES), št. 12, Ljubljana 1990, str. 33 sq.

⁵ NŠALj, ŠAL/viz., fasc. 6: *Instructio generalis ad universum clerum, et populum ecclesiarum parochialium earumque respective filialium pro futura visitatione dioecesis Labacensis*.

⁶ Prim. Metod Benedik, *Spremna beseda*, v: Ljubljanska škofija v vizitacijah R. Scarlichija ..., o. c., str. 8.

Za primerjavo je zanimiva skoraj poldrugo stoletje mlajša objava, ki je bolj zgoščena, dasi ohranja vse bistvene elemente stare. Ko je leta 1771 kot delegat škofa Petazzija napovedoval vizitacijo ljubljanske škofije Karel Herberstein⁷, je ukazal v ljudskem jeziku objaviti točke, ki obravnavajo pohujšljive primere in ekscese. Prosi, naj ga obveste:

- o simonističnih duhovnikih;
- o duhovnikih, ki odklanjajo podeljevanje zakramentov oz. z njimi barantajo;
- o klerikih, ki ne izpolnjujejo svojih obveznosti;
- o pohujšljivih duhovnikih;
- o klerikih oz. laikih, ki so osumljeni herezije;
- o cerkvenih in svetnih osebah, ki se ukvarjajo s čarovništvom, vedeževanjem, hudodelstvom, ljubezenskimi napoji, magijo in drugimi hudičevimi iznajdbami;
- o osebah, ki žive v priležništvu, prešuštvu, incestu oz. v svetoskrunstvu;
- o osebah, ki ogrožajo, si prilasčajo cerkveno premoženje oz. ga odtujujejo (posestva, zemljišča, hiše itd.);
- o beneficijah in drugih ustanovah, ki so zapisane v oporokah, pa niso realizirane;
- o zakonih, ki so sklenjeni v prepovedani stopnji sorodstva oz. brez dispenza.⁸

Najboljši vpogled v vizitacijsko tematiko oz. v njen vsebinski obseg pa nam vsekar odpirajo obrazci oz. vprašalniki, po katerih je preiskava potekala. Morda se je poučno zaustaviti v 17. stoletju ob obrazcu "formula visitandi quaecunque ecclesiam et parochum",⁹ ki vključuje tudi intenzivno preverjanje duhovnikove izobrazbe in kaže značilno problematiko protireformacijskega časa. Vizitatorju naroča, naj pregleda:

- Evharistijo (če je njeno hranišče čisto in suho ter dobro zaprto; če stoji na korporalu; kolikokrat na mesec menjajo hostije; kako jo nosijo k bolnikom itd.),
- sv. olja (če je krizmarij čist in vsaj iz kositra; če so posamezna olja primerno označena oz. razpoznavna; če je posodica z oljem za bolniško maziljenje ločena od drugih; če stara olja sežgo),
- krstilnik (kdaj in kako blagoslove vodo; ali jo imajo za zdravilo; ali vodijo matične knjige),
- relikvije (v čem in kje jih hranijo; ali so pristne; ali jih vsaj enkrat na leto izpostavijo v češčenje),
- oltarje (ali so posvečeni oz. imajo vsaj posvečen portatile; ali je oltarna menza cela; ali so podobe, prti in svečniki nepoškodovani; ali so na oltarju podobe),
- sakrarij (ali je čist, suh, dobro zaprt) in inventar (kelihe, patene, križe, bandera, kadičnice, paramente itd.),
- liturgične knjige (misale in druge obredne knjige, knjigo obhajancev),
- inventar premoženja oz. dohodkov,
- cerkveno stavbo (vrata, streho, zidove, okna, tlak; ali v cerkvi pokopavajo mrličke; ali v njej shranjujejo profane stvari; ali epitafi vzbujajo pohujšanje; ali je cerkev oskrunjena; ali so zvonovi blagoslovljeni; ali zvone trikrat dnevno),

⁷ NŠALj, ŠAL/viz., fasc. 6.

⁸ V tem oziru so zgovorna tudi navodila, ki jih je škof namenil svojim namestnikom, ko jih je poslal na vizitacijske ogleda. Za primer naj navedem inštrukcijo škofa Hrena, v kateri svojim delegatom naroča, naj po cerkvah pregledajo, raziščejo in prevohajo vse skupaj in posamič; naj skličejo ključarje ter jih izprašajo o osebah, življenju, stvareh, hišah in zgradbah, nakar naj vse natančno zapišejo; napravijo naj natančne inventarje župnišč, da ne bi kaj od vpisanega propadlo; ugotove naj, kakšno je upravljanje cerkvenega premoženja; natančno naj raziščejo vse o župniščih, davkih, dolgovi in stavbah; če bodo naleteli na težave v primerih, da bi bile kršene pravice vikarjev, cerkva ali škofije, naj jih razrešijo po svoji presoji ali pa naj povprašajo za svet škofa; naj zadoste upnikom in delavcem; naj ne imenujejo hudega za dobro, teme za luč, krivičnega za pravično; stvari naj razrešijo pobožno, skrbno in modro, da bodo pripomogli k rasti krščanstva v škofiji (NŠALj, KAL fasc. 43/10, 1628).

⁹ NŠALj, KAL fasc. 122/10.

- pokopališče (ali je zaprto; ali je oskrunjeno; ali se opravljajo molitve za rajne)
 - in podrte kapele na področju župnije.
- Pod poglavjem "modus visitandi parochum" sledi, naj vizitator župnika povpraša:
- po imenu, izvoru, starosti in prejemu svetih redov, nadalje o molitvi brevirja, o obleki in tonzuri; pozanima naj se, kolikokrat mašuje; ali ima kaplane in kakšni so njihovi dohodki; ali uživa beneficije; ali je pogosto odsoten, ali moli vespere ob določenih časih; ali obiskuje pokopališče, ali opravlja svoje obveznosti glede maš idr.; ali so vse ustanove realizirane; ali odira, trguje, krčmari; ali govori bogokletno; ali je razuzdan v besedah in kretnjah; kako se obnaša na gostijah in svatbah, ali pleše; nazadnje pa še, ali ima priležnico in otroke, o čemer naj se izpraša tudi ključarje in druge pobožne može.

Glede bogoslužja (circa divinum cultum) naj se poizve o navadah, o petju maš in večernic, o blagoslovih, o procesijah in litanijah, o morebitnih novih oz. neobičajnih obredih, o molitvi Vere, Slave idr. ter o obhajilu pod obema podobama, pri čemer naj se preveri, kaj glede tega verujejo; nadalje naj duhovnik razloži, če mašuje brez portatila, če potujoče klerike pripušča k maševanju in pridiganju brez preveritve dokumentov, kaj pridiga, ali ohranja običaje in izročila Cerkve, ali poučuje ljudi o pravilnem prejemu zakramentov in družinske očete o vzgoji otrok (konkretno je dodano opozorilo, naj otrokom ne dovoljujejo spati poleg sebe) itd.

V zvezi z zakramenti (circa sacramentorum administratione) naj vizitator duhovnike še teološko izpraša:

- kaj so zakramenti Cerkve in kdo jih je ustanovil, kakšni so njihovi učinki in definicije;
- kaj je krst, kako se krščuje v smrtni nevarnosti oz. kaj v teh primerih napravijo babice, kakšni botri se pripuščajo h krstu;
- kaj je birma in ali je ljudstvo dovolj poučeno o njenem učinku;
- o pokori in spovedi, kako zmolijo odvezo, ali morda odvezujejo tudi višjim cerkvenim avtoritetam pridržane grehe, kje spovedujejo, ali dajejo splošno odvezo;
- kaj je Evharistija, komu naj jo odrečejo, v kakšni starosti se sme pripuščati k obhajilu, ali ga dovoljujejo izobčenim, ali obhajajo pod obema podobama oz. če poznajo druge, ki tako delajo, ali za veliko noč vsi prejmejo obhajilo in kdo ne, ali spodbujajo ljudi k obhajilu tudi ob drugih praznikih;
- kaj je bolniško maziljenje, ali obiskujejo bolnike, ali podeljujejo zakramente umirajočim; ali pokopavajo vse na enak način in s kakšnimi obredi, ali jemljejo plačilo za pokop in druge zakramente, ali opravijo pogrebno mašo, sedmino in trideseti dan, ali molijo za mrtve, ali imajo mrliško knjigo;
- kaj je zakon, ali so objavili tridentinski dekret, ki prepoveduje skrivno sklepanje zakonskih zvez, ali ženina in nevesto okličejo in izprašajo, ali tujce in klateže poročajo brez dovoljenja in informacij, ali upoštevajo prepovedana obdobja za sklepanje zakonskih zvez, ali poročajo tudi sorodnike, ali bodoči zakonci živijo skupaj že pred sklenitvijo zakona, ali vodijo poročno knjigo.

Nazadnje naj se preveri še znanje o drugih cerkvenih dogmah, o členih vere, o božjih in cerkvenih zapovedih, o postu, o teoloških in kardinalnih krepostih, darovih Sv. Duha, blaženostih in o drugih poslednjih rečeh, posebej pa naj se še ugotovi, kaj mislijo o odpustkih, priprošnji svetnikov in o vicah.

Za primerjavo pogledimo še v 18. stoletje, ko so za vizitacijo že pripravljali tiskane vprašalnike. Obrazec za ljubljansko škofijo iz časa Karla Herbersteina z naslovom "Articuli super quibus informatio fieri debet, de statu cujusque parochiae, et sub unoquoque illorum responsio praecisa inscribi"¹⁰ našteva sedemnajst točk:

¹⁰ NŠALj, ŠAL/viz., fasc. 6, 8.

- prva točka zajema cerkev (njen popis, navedbo patrona in farnega žeganja, stanje cerkve oz. potrebna popravila, število in opremljenost oltarjev, število zvonov itd.),
- slede pobožnosti (vrste pobožnosti v cerkvi, procesije itd.),
- bratovščine (ustanovitelj, statuti itd.),
- pokopališče (velikost, nedostopnost za živali, sejmi itd.),
- letni dohodki cerkve (uprava premoženja, izgube, nezakonite prilastitve, letni obračuni ključarjev),
- podružnice in kapele (maše in obredi v podružnicah, izpostavljene čudodelne podobe, nabirke),
- samostani v mejah župnije (vrsta redov, disciplina, število članov, fundacije, čudodelne slike oz. kipi in relikvije),
- špitali in druge pobožne ustanove v okviru župnije (ustanovitelj, dohodki, izdatki, privilegiji itd.),
- relikvije (avtentika, češčenje itd.),
- beneficiji (dolžnosti beneficiatov, druge ustanove itd.),
- župnik oz. vikar (ime, starost, izvor, ordinacija, dohodki, dolžnosti itd.),
- duhovnikovi pomočniki (ime, starost, izvor, ordinacija, služba, potrebna dovoljenja za podeljevanje zakramentov, dohodki itd.),
- učitelji in babice (poučenost za krst v sili itd.),
- velikonočni obhajanci (število obhajanih, neobhajani, spovedni oz. obhajilni lističi itd.),
- bogoslužje (redno bogoslužje, obrednik, pridige, katoliški nauk za otroke in odrasle ter izpraševanje itd.),
- moralni prestopki (praznoverje, zločini, zlorabe, krivoverci, prepovedane knjige, javno izpostavljene neprimerne podobe,¹¹ bogokletniki, priležniki, prešuštniki in javni grešniki, sovraštva, spori - zlasti med starši in otroki, zakonci, ki ne živijo skupaj, skrunilci nedeljskega in prazničnega počitka, vzgoja otrok)
- ter sinodalne konstitucije in dekreti vizitacij (ali so na razpolago, neizvršeni dekreti, vodenje matičnih knjig itd.).

Vizitacijski zapisniki vsebinsko ostajajo bolj ali manj v omenjenih okvirih vprašalnikov. Pri stvarnem popisu ponavadi sledimo informacijam o cerkvi in njeni opremi, pri eksaminacijah pa o upravljanju cerkvenega premoženja, o bogoslužju in morali. Prvi del je zanimiv zlasti za umetnostno, drugi bolj za cerkveno in splošno zgodovino. Z vidika zgodovine umetnosti so vizitacije sistematična dokumentacija sakralnih spomenikov, posebej dragocena ob tistih, ki so bili pozneje uničeni ali močno predelani, in prav posebej pričevalna v primerih, ko popisi spomenike tudi stilno in tipološko opredeljujejo, ker razkrivajo dovolj podatkov za tovrstno identifikacijo arhitekture ali njenih sestavnih delov in opreme. Dobrodošle so tudi vse navedbe patrocinijev in drugi ikonografski podatki, ki govore o vsebinski razsežnosti cerkvene umetnosti posameznih dob. Koristne so še druge v vizitacijah zajete informacije, četudi se pojavljajo le spora- dično, npr. časovne opredelitve cerkva in oltarjev, navedbe stroškov za stavbe in opremo, po katerih razbiramo tudi vrednostna razmerja med likovnimi strokami, navedbe umetnikov itd. Umetnostnozgodovinsko zaslužijo posebno pozornost vizitacije ljubljanskega generalnega vikarja Filipa Terpina iz srede 17. stoletja, ker si je cerkve ogledal tudi z očmi človeka, zainteresiranega za umetnost. Njegovi zapisniki, ki vsebujejo natančne popise in celo izmero cerkva, četudi le-ta ni sodila med dolžnosti vizitatorja, so tudi v širšem srednjeevropskem okviru izjemni. Glede na odlike njegovih popisov moramo Terpina označiti kar za predhodnika umetnostnih topografov. Za cerkveno in splošno zgodovino so zanimivejši zapisniki, ki se razgovore o verskem življenju, bogo-

¹¹ Dobesedno: An imagines, seu picturae minus modestae in domibus privatis publicae expositae sint?

služju in pobožnih ustanovah, o duhovnikih, medsebojnih odnosih in gmotnih zadevah, o moralnih prestopkih, navadah, razvadah, praznoverjih ipd., med vrsticami pa podajajo dober vpogled v duhovno podobo, idejne tokove, miselnost in problematiko določene dobe. Čeprav je teološko in pastoralno izhodišče vizitatorjev od tridentinskega koncila pa vse do 19. stoletja enako - gre namreč za uresničevanje tridentinskih smernic - so bili nekateri vidiki v določenih dobah in na določenem terenu močnejše naglašeni, pač v skladu s specifikom časa in kraja. Tako na primer v dobi neposrednega boja s protestantskimi nazori opazimo, da je vizitatorjeva skrb namenjena predvsem utrjevanju pravovernosti in preganjanju herezije, ob sočasnem moralnem razkroju duhovščine pa tudi uvajanju cerkvene discipline. Gre za dosleden obračun s priležništvom, za odvajanje od svetnih navad (plesu, pijančevanja itd.), za odpravljanje vinotočev ipd., na področju cerkvene umetnosti pa za poostren nadzor nad njeno ortodoksnostjo in moralno primernostjo. V času janzenističnega rigorizma se srečujemo s strogimi moralno-etičnimi odredbami, kot na primer s prepovedjo romanj in procesij, pri katerih je bilo potrebno prenočevati, z zavračanjem odvečnega in za pobožnost nepotrebnega okrasja, s prizadevanjem za razumsko sprejemljive oblike verskih pobožnosti in odpravo neprimernih obredij, s poostrenim nadzorom nad čudodelnimi podobami in nekaterimi umetniškimi motivi.¹²

Za smotno izrabo vizitacijskega gradiva na področju zgodovinskih in umetnostno-zgodovinskih raziskav je poznavanje vsebinskega in formalnega vzorca zapisnikov nadvse koristno, saj skrajšuje in poenostavlja pot do porabnih rezultatov. Ob analizi zapisnikov je nadalje potrebno poiskati pravilno pot v interpretaciji podatkov, ki jih vsebujejo. Da bi se izognili napačnim razlagam, kar še posebej velja za umetnostnozgodovinsko področje, je poleg preverjanja stanja na terenu in primerjave s sorodnim materialom pomembna tudi temeljita terminološka analiza besedila, ki so ga zapisovali v latinščini,¹³ dokler niso v zadnjih dveh stoletjih prišli v rabo tudi živi jeziki.¹⁴ Večkrat se namreč izkaže, da nas lahko prav termini zvbijo na stranpoti (značilen primer je npr. termin *icon*)¹⁵ in nas privedejo do napačnih rezultatov. Previdnost je potrebna tudi pri vzročnem povezovanju informacij,¹⁶ ki jih moramo tudi sicer obravnavati s primerno kritičnostjo, kar pa njihovega pomena nikakor ne zmanjšuje. Po mišljenju nekaterih zgodovinarjev vizitacijski zapisniki glede na splošno priznane historiološke kriterije niso dovolj zanesljivi dokumentarni viri za pravilno sliko verskih in cerkvenih raz-

¹² Takšno janzenistično zadržanost srečamo npr. pri ljubljanskem škofu Karlu Herbersteinu, ki v navodilih za vizitacijo razlaga, da namen pastoralne vizitacije niso bogate vesele pojedine, zato naj jih ne pripravljajo, še manj pijače ali druge pripravke, pač pa naj bo obed zmeren; prav tako ne dovoljuje, da bi ga sprejeli z instrumenti ter ga z njimi spremljali pri obedih, bogoslužju ali vizitacijskih opravilih, razen tega pa prepoveduje tudi vsak drug hrup, razen zvonov in orgel (NŠALj, ŠAL/viz., fasc. 6). Nadalje prepoveduje romanja in procesije, ki zaradi oddaljenosti zahtevajo prenočevanje (podobno tudi goriški nadškof Attems), odklanja upodobitve Srca Jezusovega, ki jih Sveti sedež ni potrdil (NŠALj, ŠAL/viz., fasc. 7. - tako npr. v Lipi na Koroškem naroča, naj jih nadomeste s podobo Kristusa Odrašenika), zavrača odvečno, za pobožnost nepotrebno okrasje oltarjev (NŠALj, ŠAL/viz., fasc. 8. - npr. pripomba za stranske oltarje v ljubljanski stolnici), prizadeva si za odpravo neprimernih obredij, npr. Gospodovega vnebohoda, ki - tako pravi - vzbuja smeh, namesto da bi se spomin skrivnosti pobožno obhajal (NŠALj, ŠAL/viz., fasc. 7. - npr. na Pilštanju), in zahteva poostren nadzor nad čudodelnimi podobami, zlasti po podružničnih in redovnih cerkvah (NŠALj, ŠAL/viz., fasc. 8). Za podružnice posebej izpostavlja vprašanje: "an expositae sint imagines, seu statuae miraculosae, et qua autoritate?", za redovne cerkve pa: "si habeant in illorum Ecclesiis imagines, aut statuas miraculosas, aut reliquias expositas, et qua autoritate?").

¹³ Prevedli so včasih le konstitucije.

¹⁴ Npr. Wolfove vizitacije ljubljanske škofije v nemščini, Jegličeve v slovenščini.

¹⁵ Termin *icon* so nekateri (npr. Golia) v vseh primerih razlagali kot sliko, čeprav skoraj vsi vizitatorji 17. stoletja z njim opredeljujejo oltarni nastavek.

¹⁶ Tako npr. ne moremo nekritično in kar absolutno povezovati datumov posvetitve cerkva in oltarjev z njihovim nastankom ali obnovo ipd.

mer.¹⁷ Strokovnjaki poudarjajo, da odražajo stanje posameznih župnij, klera in vernikov, kot ga je doživel vizitator sam, da so torej izraz njegovih osebnih opažanj in sodb,¹⁸ hkrati pa, da se iz odgovorov duhovnikov da razbrati neke vrste formalizem.¹⁹ Kljub omenjenim pomanjkljivostim (enostranskost, subjektivnost in šabloniziranje), ki jih je mogoče odpraviti s pritegnitvijo komplementarnega in komparativnega arhivskega gradiva,²⁰ ostajajo vizitacijski zapisniki eden temeljnih dokumentov verskega stanja na Slovenskem. Naj omenim, da se nanje navezujejo poročila škofov v Rim, t. i. "relationes de statu Ecclesiae",²¹ saj temeljijo prav na izsledkih vizitacij, pa tudi sinodalni dekreti, ki so bili sprejeti kot odgovor na problematiko dejanskega stanja na terenu in so sodoločali pri nadaljnjih ukrepih vizitatorjev.

Zgodovinarji pri svojih raziskavah že dolgo izrabljajo vizitacijska poročila kot dokumentarni vir zlasti za dobo reformacije in rekatolicizacije, saj jo le-ta najbolj osvetljujejo. V zgodovinskem orisu slovenskega naroda je v poglavju o luteranstvu in cerkveni reformi med Slovenci izsledke raziskav vizitacijskega gradiva deloma vključil že Josip Gruden,²² pozneje pa jih je v svojih sintetičnih zgodovinskih pregledih za omenjeno dobo upošteval tudi Bogo Grafenauer.²³ Poleg splošnih orisov slovenske zgodovine se na vizitacijske zapisnike opirajo tudi monografska dela, na primer zgodovine posameznih fara, cerkva ipd.²⁴ Za Štajersko jih je v tem pogledu najbolj izbral Ignacij Orožen,²⁵ za Gorenjsko pa šele v novejšem času Janez Höfler, ki se je sistematično lotil gradiva za historično topografijo.²⁶ V zadnjih letih, ko zanimanje za raziskavo vizitacijskih poročil narašča, se množe tovrstna specialna dela, izhajajo pa tudi komentirane objave zapisnikov. Kot prvi znani zapis, ki obsega domala vso tedanjo ljubljansko škofijo, je France M. Dolinar objavil besedilo vizitacije škofa Janeza Tavčarja (1581-1583),²⁷ prvi generalni in sistematični popis škofa Rinalda Scarlichija (1631-1632) pa je priobčila avtorica tega prispevka.²⁸ Dragoceno vizitacijsko gradivo arhidiakonata med Dravo in Muro (1656-1774) je v prepisu in izčrpnem uvodu predstavil Jože Mlinarič,²⁹ ki je nadalje na osnovi vizitacijskih poročil sekovskih škofov Brennerja (1607-

17 Franc Kralj e Luigi Tavano, *Atti delle visite pastorali negli arcidiaconati di Gorizia, Tolmino e Duino dell' arcidiocesi di Gorizia 1750-1759. Atti delle visite pastorali di Carlo Michele d' Attems arcivescovo di Gorizia 1752-1774*, vol. 1, Gorizia 1994, str. XLI.

18 France M. Dolinar, *Zapisi škofa Janeza Tavčarja o stanju v ljubljanski škofiji*, v: AES 3, Ljubljana 1981, str. 52.

19 F. Kralj e L. Tavano, *Atti ...*, o. c., str. XLII.

20 Prim. A. Ožinger, *Vizitacijski zapisniki savinjskega arhidiakonata ...*, o. c., str. XLII.

21 Prim. F. M. Dolinar, *Zapisi škofa J. Tavčarja ...*, o. c., str. 48; Idem, *Visitationes ad limina et Relationes de statu Ecclesiae ljubljanskih škofov od Tavčarja do Missie*, v: *Bogoslovni vestnik (= BV)*, št. 39, Ljubljana 1979.

22 Josip Gruden, *Zgodovina slovenskega naroda*, I. del, Celje 1910-1916.

23 Bogo Grafenauer, *Zgodovina slovenskega naroda*, II. knjiga. Doba zrele fevdalne družbe od uveljavljanja frankovskega fevdalnega reda do začetka kmečkih uporov, Ljubljana 1955; Idem, o. c., III. knjiga. Doba prve krize fevdalne družbe na Slovenskem od začetka kmečkih uporov do viška protestantskega gibanja, Ljubljana 1956; Idem, o. c., IV. knjiga. Doba začasne obnovitve fevdalnega reda pod okriljem absolutne vlade vladarja ter nastajanja velikih premoženj od protireformacije do srede XVIII. stoletja, Ljubljana 1961.

24 Zgodovine župnij skoraj redno povzemajo vsaj osnovne podatke po vizitacijah.

25 Ignaz Orožen, *Das Bisthum und die Diözese Lavant*, I.-VIII., Marburg 1868-93.

26 Janez Höfler, *Gradivo za historično topografijo predjožefinskih župnij na Slovenskem. Pražupnji Radovljica in Kranj*, v: AES 10, Ljubljana 1988, str. 201-251; Idem, *Gradivo za historično topografijo predjožefinskih župnij na Slovenskem. Pražupnja Mengeš*, v: AES 14, Ljubljana 1992, str. 80-119. - S pregledi vizitacij kot gradiva za historično topografijo nadaljuje Höfler v zadnjem času tudi za Primorsko (*Gradivo za historično topografijo predjožefinskih župnij na Slovenskem. Prvi del - Primorska I., Oglejski patriarhat; Drugi del - Primorska II.*, vol. 2/1, Tržaška škofija, Ljubljana 1993 /prva redakcija/, tipkopis).

27 F. M. Dolinar, *Zapisi škofa J. Tavčarja ...*, o. c., Ljubljana 1981, str. 47-79.

28 A. Lavrič, *Ljubljanska škofija v vizitacijah R. Scarlichija ...*, o. c.

29 Jože Mlinarič, *Župnije na slovenskem Štajerskem v vizitacijskih zapisnikih arhidiakonata med Dravo in*

1608) in Eberleina (1617) v posebni študiji orisal cerkvene razmere na slovenskem Štajerskem.³⁰ V sklopu obsežnega projekta, ki ima za cilj izdajo vizitacij goriškega nadškofa Karla Mihaela Attemsa (1752-1774), obravnavata slovensko ozemlje doslej dve publikaciji: za savinjski arhidiakonot je objavo gradiva pripravil Anton Ožinger,³¹ za goriškega, tolminskega in devinskega pa Franc Kralj in Luigi Tavano.³² Ožinger je ob poglobljeni analizi Attemsovih vizitacij za Štajersko pripravil tudi disertacijo, v kateri je osvetlil tedanje cerkvene razmere.³³

Tudi raziskovalci slovenske umetnostne preteklosti so že zgodaj spoznali, da vizitacijski zapisniki vsebujejo vrsto koristnih informacij, zato so radi segali po njih. Večnoma so iz njih črpali podatke z vidika svojih specifičnih strokovnih interesov, le redki so se lotili tudi splošnejših pregledov. Pri umetnostnotopografskem popisu gornjegrajske dekanije je Avguštin Stegenšek³⁴ s pridom uporabil Orožnove objave vizitacijskega gradiva, umetnostno topografijo drugih predelov pa naj bi podprle tudi zgoraj omenjene Höflerjeve raziskave. Kot podpora umetnostnozgodovinskim študijam so bili zasnovani tudi tipkopisni regesti, ki jih je za tovrstni material v ljubljanskem kapiteljskem arhivu delno in predvsem za področje ljubljanskega dela nekdanjega ozemlja škofije pripravil Modest Golia.³⁵ Pri obdelavi specifične problematike velja omeniti Janeza Veiderja, čigar študija o stavbnem razvoju in opremi stare ljubljanske stolnice temelji v precejšnji meri prav na vizitacijah.³⁶ Podobno je s pritegnitvijo vizitacijskih zapisnikov poskušala rekonstruirati nekdanjo gornjegrajsko kolegiatno cerkev Marija Levstek.³⁷ Prav gotovo je najizčrpnije obdelal vizitacije Marijan Zadnikar, ki je pri raziskavah arhitekture našel v njih bogat vir o lokacijah in oblikah romanskih spomenikov.³⁸ Precej manj se je nanje naslanjal Ivan Komelj, vendar jih je s pridom porabil pri razreševanju problematike dvoladijskih oz. večladijskih gotskih cerkva.³⁹ Poleg omenjenih so po vizitacijah posegali tudi mnogi drugi avtorji, zlasti pri monografskih predstavitev spomenikov,⁴⁰ dobrodošel pripomoček pa so jim bile tudi v primerih, ko so reševali posamezne probleme.⁴¹ Ob sicer širokem zanimanju za umetnostna sporočila vizitatorjev pa je med strokovnjaki vendarle opazen razloček: medtem ko so medievisti že upoštevali vizitacije kot pomemben pisani vir o obravnavanih spomenikih na naših tleh, pa se barokisti doslej niso toliko ozirali nanje, zato ostaja za prihodnost prav v tej smeri največ dela. Vrsto aspektov za možno umetnostnozgodovinsko preučevanje vizitacijskega gradiva je na temelju gradiva ljubljanske škofije 17. stoletja predstavila avtorica tega prispevka.⁴²

Nadaljnje raziskovanje na področju zgodovinskih ved posebej podpirajo objave

Muro 1656-1774, AES 9, Ljubljana 1987.

30 J. Mlinarič, *Vizitacije sekovskih škofov ...*, o. c., str. 191-201; cf. idem, AES 5, Ljubljana 1983, str. 9 sq.

31 A. Ožinger, *Vizitacijski zapisniki savinjskega arhidiakonata ...*, o. c.

32 F. Kralj e L. Tavano, *Atti ...*, o. c.

33 Anton Ožinger, *Cerkvene razmere na slovenskem Štajerskem v času goriškega nadškofa Karla Mihaela Attemsa (1750-1774) v luči njegovih vizitacij*, diss., Filozofska fakulteta, Ljubljana 1994.

34 Avguštin Stegenšek, *Dekanija gornjegrajska*, Maribor 1905.

35 Modest Golia, *Regesti škofijskega arhiva v Ljubljani I.-II.*, Ljubljana 1956-1957, tipkopis.

36 Janez Veider, *Stara ljubljanska stolnica. Njen stavbni razvoj in oprema*, Ljubljana 1947.

37 Marija Levstek, *Stara gornjegrajska cerkev*. Diplomsko delo, Ljubljana 1953, tipkopis.

38 Marijan Zadnikar, *Romanika v Sloveniji*, Ljubljana 1982.

39 Ivan Komelj, *Gotska arhitektura na Slovenskem. Razvoj stavbnih členov in cerkvenega prostora*, Ljubljana 1973.

40 Npr. Blaž Resman, *Marijina cerkev v Lescah, Lesce* 1987.

41 Npr. Emilijan Cevc, *Kipar Leonhard Kern in njegovo delo na Slovenskem v letih 1612-1613*, v: *Razprave SAZU XV.*, Ljubljana 1986, str. 34; Ana Lavrič, *O hierarhiji svetnikov na oltarnih nastavkih*, v: *BV 53*, Ljubljana 1993, str. 337-343; Andrej Kropelj, *Wolfv odnos do umetnosti*, v: *Wolfv simpozij v Rimu, Celje* 1994, str. 267-271.

42 Ana Lavrič, *Vizitacije ljubljanske škofije 17. stoletja kot vir za umetnostno zgodovino*, diss., Filozofska fakulteta, Ljubljana 1993.

vizitacijskih zapisnikov, s katerimi se nesporno odpira širša možnost za tematske obdelave in natančnejše analize, ki bodo razširile in poglobile naše zgodovinsko vedenje ter zapolnile več njegovih vrzeli (zlasti za zgodovino 17. stoletja). Vsi vidiki omenjenega dokumentarnega vira doslej namreč še nikakor niso bili izčrpani (niti za cerkveno zgodovino), predvsem pa je bilo gradivo za marsikatero področje (zlasti za specialne teme) uporabljeno le sporadično in nesistematično.

ZUSAMMENFASSUNG

Visitationen als Quelle für die slowenische Geschichte

Visitationsprotokolle (insbesondere bischöfliche) stellen eine wichtige Archivquelle der Geschichtswissenschaften dar. Es handelt sich um spezifische Archivmaterialien, die sowohl in materieller als auch in moralisch-ethischer und geistiger Hinsicht den Stand der bestehenden Kirchenstrukturen belegen. Bei der Durchsicht von Sakral- und anderen kirchlichen Objekten und bei der Befragung der Geistlichkeit, der Inhaber von anderen kirchlichen Ämtern und anderer Personen richtete sich der Visitor nach bestimmten Fragekatalogen bzw. Formularen, allerdings hing es von seinem persönlichen Interesse und seiner Einstellung ab, auf welche Punkte er besonders eingehend einging. Die Fragenkataloge, durch die das ganze inhaltliche Ausmaß der Visitationen angedeutet wird, haben sich mit der Zeit in ihren wesentlichen Punkten nicht geändert, es kam nur zu Veränderungen, indem sich das Augenmerk besonders auf einige Gesichtspunkte richtete (Gegenreformation, Jansenismus usw.). Die regelmäßige Visitation erfaßte die Kirchen mit ihrer gesamten Ausstattung, die Andachten, Gottesdienste, Bruderschaften, Friedhöfe, Kircheneinnahmen, Benefizien, Spitäler und andere fromme Einrichtungen, die Pfarrer und ihre Helfer, die Gläubigen und in erster Linie die moralisch Auffälligen. Weil die Visitationen eine regelmäßige Form der Überprüfung der Zustände an Ort und Stelle darstellten, bilden die Visitationsprotokolle ein systematisches Archivmaterial dar, allerdings sind sie angesichts der unterschiedlichen Akribie der Verfasser nicht alle gleich aussagekräftig.

Die Erforscher der slowenischen Vergangenheit ziehen die Visitationsprotokolle heran als Quelle, durch die die Zeit der Reformation und Gegenreformation bzw. der katholischen Erneuerung erhellt wird (J. Gruden, B. Grafenauer, F. M. Dolinar, J. Mlinarič), ferner für die Geschichte einzelner Pfarren (I. Orožen), für die historische Topographie (J. Höfler) und die Kunstgeschichte (A. Stegenšek, M. Zadnikar, A. Lavrič). Erschienen sind auch schon etliche Protokolle mit Kommentaren (F. M. Dolinar, J. Mlinarič, A. Ožinger, F. Kralj, A. Lavrič), durch die sich breitere Möglichkeiten für die weitere Forschung auf dem Gebiet der Geschichtswissenschaften eröffnen.

BRANKO REISP

Dve novi faksimilirani izdaji kot vir za slovensko zgodovino 17. in 18. stoletja

1. Valvasorjeva topografija Kranjske iz leta 1679

Po Pasijonski knjižici, prvi knjižni izdaji Janeza Vajkarda Valvasorja, nastali iz verskega prepričanja z željo po srečnem začetku dela v založbi na Bogenšperku, je *Topographia Ducatus Carnioliae modernae* (Topografija sodobne vojvodine Kranjske), izdana prav tam istega (1679) leta, knjiga, ki naznanja Valvasorjevo glavno delovno usmeritev v prihodnje. Album bakrorezov *Topographia Ducatus Carnioliae modernae* je namreč začetek uresničevanja naloge, katere cilj je bil seznaniti tujce s Kranjsko, domače z njihovo domovino in pustiti sporočilo tudi prihodnjim rodovom, njen končni dosežek pa je bilo epohalno delo *Die Ehre deß Hertzogthums Crain* (Slava vojvodine Kranjske, dalje *Die Ehre*), prvi sistematični prikaz naše zgodovine, ozemlja in načina življenja, ki je v tem smislu tudi do našega časa neponovljena "enciklopedija" Slovenije. Sicer pa je sporočilo Valvasorjevega dela v celoti jasno definirano za današnji čas in prihodnost. Ob poznavanju domače dežele in spoštovanju njene tradicije si je prizadeval za povezavo s svetom, cenil je znanje in delo, zagovarjal je skladno sožitje med ljudmi in se zavedal soodvisnosti človeka in narave.

Topographia Ducatus Carnioliae modernae ima poleg naslovnega bakroreza še 319 bakrorezov mest, trgov, samostanov in gradov na tedanjem Kranjskem. Le redki primerki izdaje imajo še dodan s številko 39 označeni list z upodobitvijo gradu Ehrenau (Ajmanov grad), ki so ga okoli leta 1679 še gradili, zato ga je Valvasor upodobil nekoliko kasneje in ga vključil v nekatere pozneje sestavljene izvode topografije. Z naslovom vred obsega topografija v tem primeru 321 bakrorezov. Drugi primerek lista 199 Raunach (Ravne) je v faksimiliranem ponatisu vključen kot prikaz različice.

Za naslovom je na dveh straneh Valvasorjevo latinsko posvetilo deželnim stanovom Kranjske, na naslednjih dveh straneh pa latinsko voščilo Pavla Ritterja - Vitezovića. Sledi 319 oziroma 320 po abecedi nemških krajevnih in grajskih imen urejenih listov. Nemškimi imenom so le z redkimi izjemami dodana tudi slovenska. Listi so oštevilčeni, toda nedosledno, saj so nekatere številke izpuščene, druge se ponavljajo, medtem ko so nekatere iste upodobitve včasih tudi različno oštevilčene. Razlike pa niso samo pri oštevilčevanju, ampak se nekatere upodobitve malenkostno razlikujejo tudi vsebinsko. Pogrešamo torej stroge sistematičnosti in očitna je pionirska narava izdaje.

Samostojno ali v okviru drugega prikaza je upodobljenih skupno 252 gradov, 40 grajskih ruševin, 11 samostanov oziroma cerkvenih poslopij, 5 fužin in rudnikov, 32 trgov, 19 mest in še nekaj drugih lokalitet, nekaj tega celo v dveh ali treh različicah. Topografija je v primerjavi s podobnimi tujimi publikacijami izredno popolna, saj je narisano celo skoraj vsak še tako majhen gradič ali dvorec. Sicer je deset let kasneje v *Die Ehre* dodatno opisanih še nekaj novih manjših zemljiških gospostev, predvsem pa nekaj zelo starih razvalin, ki jih Valvasor ni mogel niti upodobiti več.

Na koncu albuma je objavljen seznam upodobitev, sestavljen iz nemškega in slovenskega dela. Obsežnejši je nemški seznam na 12 straneh. Po abecedi navaja gradove in kraje, pove, v katerem delu oziroma četrti dežele stoje in kdo je lastnik gospostva. Severno in osrednjo Istro, ki je kot peti del dežele v tem času upravno spadala h Kranjski, je Valvasor v seznamu uvrstil k Notranjski. Seznam se konča s številko 312: Ydria (Idrija). Bakrorezov, ki imajo v albumu številke 313 do 316, Valvasor v tem se-

znamu ni navedel. Na koncu nemškega seznama je še impresum salzburškega in ljubljanskega tiskarja Janeza Krstnika Mayrja, ki je ta besedila k albumu tiskal. Sledi še dve strani obsegajoči seznam gradov in krajev v slovenskem jeziku. Tu je kot zadnji naveden bakrorez, ki ima številko 313: Loibl (Ljubelj).

Podobe je risal Valvasor sam in večino upodobitev tudi signal, bakrorezci pa so bili Andrej Trost, Pavel Ritter - Vitezović in Peter Mungerstorff. Vrsta bakrorezov je nepodpisanih. Med njimi je skupina v svojskem slogu izdelanih podob, ki so v Valvasorjevem grafičnem opusu brez primere.

Originalnih izvodov topografije je ohranjenih bistveno manj kot Die Ehre. Ker so tudi ti v mnogih primerih nepopolni, so kompletni izvodi še posebej redki.

Več kot dve tretjini slik iz tega albuma (točno 226) je Valvasor pozneje uporabil za Die Ehre. Ker so bile plošče predolge za njen format, so jih morali na levi ali desni strani, včasih tudi na obeh, odrezati za 4 do 5 cm. Nekatere signature in posamezne zanimive podrobnosti z robov slik so s tem odpadle, delno pa je bila porušena tudi kompozicija slike. Novo ploščo so za Die Ehre napravili v primeru, če širina upodobitve gradu ali naselja ni dovoljevala rezanja plošče ali - redkeje - če je bil objekt od leta 1679 do natisa Die Ehre leta 1689 toliko spremenjen, da se je Valvasor odločil napraviti novo upodobitev.

S tem grafičnim albumom nam je Valvasor zapustil podobo naše domovine pred 300 leti, saj odpira pogled v svet gradov in naselij 17. stoletja. Vrednost slik je posebej v tem, da kažejo kraje, gradove in samostane, kakršni so bili konec 17. stoletja. V 18. stoletju se je namreč začela živahna stavbarska dejavnost, gotske stavbe so nadomeščali z baročnimi ali jih vsaj baročno prezidavali. Mnogi gradovi so tudi že propadli, za študij tovrstnih stavbnih kompleksov pa daje topografsko gradivo Valvasorjeve delavnice veliko opore. Poleg upodobitev glavnih stavb so dragoceni slikovni viri tudi upodobitve graščinskih in kmečkih gospodarskih poslopij in stavbnih detajlov. Včasih so zanimivi še drobni prizori ob robovih slik. Velika zasluga Valvasorjeve grafične delavnice je, da imamo bogate slikovne vire že iz 17. stoletja, kajti v primerljivem obsegu in izraznosti so se taki viri pojavili spet šele z iznajdbo litografije v prvi polovici 19. stoletja.

Bistveni sestavni del sodobne izdaje Valvasorjeve topografije je spremna beseda, v njenem okviru pa še posebej objavljeni današnji popis upodobitev, s čimer je omogočena natančna identifikacija krajev in zlasti gradov, s tem pa popolnejša uporaba predloženega faksimila.

Popis vsebuje poleg tekoče še originalno številko plošče, originalni naslov bakroreza in signature risarja in bakrorezca, nato še današnje ime kraja ali gradu, lokacijo, stanje objekta in podatek, na katerem mestu v Die Ehre je Valvasor podobo iz tega albuma ponovno objavil. Vsi v albumu upodobljeni gradovi so locirani v okviru sedanjih naselij, z enim od treh različnih kartografskih znakov pa je prikazana stopnja njihove sedanje ohranjenosti.

Z uporabljenimi znaki je sicer nemogoče zajeti vse različne prezidave in spremembe, ki so se dogajale od Valvasorjevih časov do danes. Predvsem pa ti znaki pri različnih objektih ne predstavljajo iste vrednosti. Znak □ le v najbolj izjemnih primerih pomeni, da je grajska stavba brez sledu izginila ali da celo - v okviru naselja - ni mogoče določiti, kje je bila. Pogosteje pomeni, da je bila do temeljev podrt ali pa tako predelana, da ne moremo govoriti o stavbni kontinuiteti; v zadnjem primeru stoji na njenem mestu poslopje ali več poslopij drugačne narave. Isti znak je uporabljen tudi pri odstranjenih renesančnih in baročnih dvorcih in gradovih, ki so v enotni zasnovi in slogu nastali v enkratni gradbeni akciji. Ko je bil tak objekt porušen, je bila ta stavbna enota do kraja uničena. Nekoliko drugače je pri srednjeveških gradovih, kjer nad površino resda ni več dosti sledov, vendar so sestavni del srednjeveške utrdbe tudi kon-

figuracija terena, obrambni nasip in jarek, in ker so ti gradovi nastajali navadno v več gradbenih in stilnih fazah, bi bilo mogoče pa pri izkopavanjih poleg temeljev izslediti in predstaviti še druge gradbene elemente. Izkopavanja bi pri takih objektih lahko dala še druge znanstvene rezultate. Ta znak je upodobljen tudi pri nekaterih dvorcih, ki so kasneje prešli v kmečke roke in so bili potrebam ustrezno do take mere predelani, da ne moremo govoriti o stavbni kontinuiteti. Znak □ pomeni razvalino, ki se dviga nad površino tal; njen obseg in oblika se zaradi vremenskih vplivov ali človeških posegov lahko spreminjata, lahko pa je tudi konservirana. Znak ◻ označuje še ohranjeni grad. Seveda je ta le poredkoma tak, kot ga je upodobil Valvasor, pogosto je zunanji videz spremenjen, vendar je stavbna kontinuiteta še ohranjena. Tudi ohranjenost stavbe je lahko zelo različna. S tem znakom so označeni vsi gradovi, ki so prekriti s streho, pa četudi niso uporabni za bivanje. Enako so označeni nekateri dvorci, danes kmetije, ki ohranjajo elemente prvotne zidave, čeprav ne sodijo več v skupino gradov. Za vse tri znake velja, da je z njimi označena stopnja ohranjenosti centralne grajske stavbe, ne pa gospodarskih in drugih poslopij, ki so spadala h gradu. Na mestih, kjer je Valvasor upodobil samo naselje (ali poleg naselja še grad), stoji poseben znak ○, ki pomeni, da je upodobljeno naselje, navadno mesto ali trg, vendar z znakom ni razčlenjeno, kakšen značaj ima naselje danes v primerjavi s tistim, kot ga je imelo v Valvasorjevem času.

Ta shematični popis je prvo delo, ki na tak način in v tem obsegu predstavlja navedene podatke o skoraj vseh gradovih na ozemlju nekdanje Kranjske. Napravljen je na podlagi ustreznih zgodovinskih virov, predvsem pa preverjen z neposrednim ogledom številnih gradov na terenu. V primerjavi s stanjem pred 300 leti se je po označbah v tej faksimilirani izdaji število gradov zmanjšalo na 123, število grajskih ruševin je naraslo na 80, medtem ko 89 objektov ni več ohranjenih niti kot ruševina.

Topographia Ducatus Carnioliae moderna je prvič izšla v faksimiliranem ponatisu leta 1970 v Ljubljani in Münchnu. Spremno besedo je napisal Branko Reisp in opravil tudi redakcijo, izdali sta jo skupaj Cankarjeva založba iz Ljubljane in založba Dr. Dr. Rudolf Trofenik iz Münchna. Spremna beseda ima naslov: Janez Vajkard Valvasor in njegova Topographia Ducatus Carnioliae moderna iz leta 1679. V založbi Dr. Dr. Rudolf Trofenik je izšla v Münchnu istega leta tudi posebna nemška izdaja tega dela, naslov spremne besede pa je tokrat: Johann Weikhard Valvasor und seine Topographia Ducatus Carnioliae moderna aus dem Jahre 1679. Faksimile je bil napravljen po izvodu iz Narodne in univerzitetne knjižnice v Ljubljani. Sedanja nova izdaja založbe Mladinska knjiga iz leta 1995, uvrščena v zbirko Knjižnica Enciklopedije Slovenije, se od navedene razlikuje. Posneta je po izvodih iz Knjižnice Narodnega muzeja v Ljubljani, izpopolnjena sta število in popis upodobitev, na novih raziskavah pa temelje v spremni besedi razširjena poglavja o Janezu Vajkardu Valvasorju in topografiji. Spremno besedo: Valvasorjeva topografija Kranjske iz leta 1679, je napisal Branko Reisp, ki je izdajo tudi uredil.

2. Florijančičev veliki zemljevid Kranjske iz leta 1744

V presledku nekaj let sta se zvrstili dve za kulturno zgodovino Slovenije pomembni obletnici: leta 1989 tristoletnica izdaje dela Janeza Vajkarda Valvasorja Die Ehre deß Hertzogthums Crain in leta 1993 tristoletnica ustanovitve prve znanstvene akademije v Ljubljani. Tretjo pomembno obletnico lahko zabeležimo na področju kartografije: leta 1994 je preteklo dvesto petdeset let, kar je bil izdan veliki zemljevid Kranjske Janeza Dizme Florijančiča.

Z razvojem kartografije so v 16. stoletju začeli nastajati prvi regionalni kartografski prikazi slovenskih dežel, ki so jih pripravili nekateri znameniti evropski avtorji (Sebastian Münster, Abraham Ortelius, Wolfgang Lazius, Gerard Mercator, v 17. stoletju

še Willem Janszoon Blaeu, Nicolas Sanson, Matthäus Merian). V 17. stoletju pa nastanejo že prvi zemljevidi našega ozemlja, ki so bili izdelani doma in z roko domačega avtorja. Gre za zemljevide manjšega formata Janeza Vajkarda Valvasorja iz grafične delavnice na njegovem gradu Bogenšperk pri Litiji. Valvasor je prvotno nameraval izdelati tudi geografsko karto Kranjske v velikem merilu, vendar je priprava *Die Ehre* zahtevala vse njegove moči.

Ta Valvasorjev neuresničeni načrt je morda spodbudil drugega domačina, Janeza Dizmo Florijančiča, da je tak zemljevid pripravil in izdal nekaj desetletij kasneje. *Ducatus Carnioliae Tabula Chorographica, Iussu, Sumptuque Inclytorum Provinciae Statuum geometricae exhibitae, per Ioannem Dismam Florianschitsch de Grienfeld, Paroch. et Consist. Archid. Officij Sitticiensis, et per Abrahamum Kaltschmidt aeri incisa Labaci 1744* je, kakor pove naslov, deželopisna karta vojvodine Kranjske, ki jo je na ukaz in stroške slavnih deželnih stanov geometrično prikazal Janez Dizma Florijančič pl. Grienfeld, župnik in konzistorialni svetnik arhidiakonatskega urada v Stični, v baker pa vrezal Abraham Kaltschmidt v Ljubljani 1744.

Zemljevid je sestavljen iz 12 sekcij, velikih okoli 45×62 (do 63) cm. Sestavljena karta meri zato malo več kot 180 cm v višino in prav tako malo več kot 188 cm v dolžino. Grafično je zemljevid razkošno opremljen. Levo zgoraj je v kartuši daljše avtorjevo sporočilo bralcu, iz katerega med drugim izvemo, da je avtor karto pripravljaval deset let ter da je deželo v celoti prehodil in jo izmeril s skoraj tristotimi zemljemerskimi opazovanji z visokih grajskih razglednih stolpov in visokih gorskih slemen. V tej sekciji je vrisan tudi Triglav, najvišji vrh na Kranjskem, ki se tu prvič navaja v nekem javno izdanem delu. V desnem zgornjem kotu zemljevida je veduta Ljubljane. Pod njo je podroben talni načrt mesta v približnem merilu 1:5000. Tu je s številkami označenih in naštetih 39 objektov ali lokalitet. Zaradi utrjevanja slovenskih mest in krajev za obrambo pred turškimi napadi so po naročilu vladnih in vojaških oblasti sicer že predhodno nastajali talni načrti krajev in trdnjav na področju, ki je bilo vključeno v obrambno linijo pred turškim prodorom. Tako so nastali tudi prvi talni načrti Ljubljane. Značilno zanje je, da so bili izdelani zelo poenostavljeno in zaradi vojaških namenov predvsem s poudarjenimi utrdbenimi objekti. Florijančičev talni načrt Ljubljane na velikem zemljevidu Kranjske nasprotno ni bil narejen zaradi vojaških potreb, zato je zasnovan popolneje; je tudi prvi, ki je bil publiciran.

Posebno razkošno je v desnem spodnjem delu opremljen naslov zemljevida z alegoričnimi upodobitvami nekaterih deželnih značilnosti, npr. rudarstva in pridobivanja živega srebra, rekvizitov iz turških vojn, personificirano Kranjsko, obdano z grbi oseb, ki so imele zasluge pri izdaji zemljevida, in s prostorom za legende. S pomočjo virov in literature je bilo mogoče nosilce grbov, kjer so napisane le začetnice osebnega in rodbinskega imena, tudi natančneje identificirati. Nosilci upodobljenih grbov so deželni glavar grof Anton Jožef Auersperg, lastnik gospostev Križ in Kamnik, grof Aleksander Inocenc Auersperg, lastnik Šrajbarskega turna in Krškega, deželni odbornik Janez Sigismund Breckerfeld s Starega gradu pri Novem mestu, dolgoletni stiški opat baron Anton Gallenfels - ki je bil ob izidu zemljevida edini od imenovanih že pokojni, saj mu je prilogo z upodobitvijo samostana Stična v *Die Ehre* posvetil že leta 1689 Janez Vajkard Valvasor - dalje baron Maksimilijan Anton Tauffrer s Turna pri Višnji Gori, grof Jošt Vajkard Anton Barbo - Waxenstein z Rakovnika pri Mirni in baron Krištof Lovrenc Flachenfeld s Slapa pri Vipavi. Tesno naslonitev na Valvasorjevi upodobitvi v *Die Ehre* je bilo mogoče ugotoviti pri prikazu slapa, soteske s kamnitim mostom in oseb na hoduljah v obrobju naslova, kjer gre za tesen Predoselj ob izviru Kamniške Bistrice in navado prebivalcev ob spodnjem toku Kamniške Bistrice, da hodijo čez reko na hoduljah. Primerjave in povezave pa so mogoče na primer še pri upodobitvi Neptuna, ki spominja na znameniti ljubljanski baročni spomenik Vodnjak kranjskih rek Francesca

Robbe, ki je nastajal prav v času priprave in izida Florijančičevega zemljevida, in pri prvi upodobitvi Triglava v knjigi prvega raziskovalca naših Alp Baltazarja Hacqueta *Oryctographia Carniolica, oder Physikalische Erdbeschreibung des Herzogthums Krain, Istrien, und zum Theil der benachbarten Länder* iz leta 1778, kjer je upodobljena enaka slika pastirja z značilnim plaščem iz ličja kot v prostoru za legende na Florijančičevem zemljevidu.

Zemljevid je izdelan v okvirnem merilu 1:100.000 in čeprav so doslej vsi pisci po vrsti navajali, da je izdelan v merilu 1:111.000, je zaradi različnosti merila v posameznih odsekih prvi podatek stvarnejši. Pokriva velik del današnje Slovenije, to je ozemlje od Gorice na zahodu do Celja na vzhodu. Topografija in hidrografija sta precej natančni, številna imena, tako rek kot gora, krajev in gradov, pa so dragoceno študijsko gradivo. Leta 1799 - in ne 1791, kot je bilo doslej navajano v skoraj vsej literaturi - je bil zemljevid tudi ponatisnjen.

Avtor zemljevida Janez Dizma Florijančič (Florianschitsch) pl. Grienfeld je bil rojen v Ljubljani 1. julija 1691 kot sin prominentnega člana ljubljanske *Academiae Operosorum* Janeza Štefana Florijančiča. Postal je duhovnik in je bil ob izidu svojega zemljevida župnik v Šentvidu pri Stični in konzistorialni svetnik stiškega arhidiakonata, sicer pa se je ukvarjal zlasti z astronomskimi raziskavami in bil v stikih z nekaterimi tujimi učenjaki. Baročno pestra in bogata oprema zemljevida je delo inženirskega poročnika Abrahama Kaltschmidta, sodelavca Dvorne navigacijske komisije za Savo in Ljubljano. Stroške Florijančiču za potovanja po deželi in Kaltschmidtu za izdelavo plošč so pokrili deželni stanovi.

Florijančičev zemljevid je vrhunski izdelek tedanje kartografije in do jožefinskega vojaškega zemljevida habsburške monarhije, izdelanega v letih 1763 do 1787, ki pa je bil strogo varovana vojaška skrivnost, najpopolnejši zemljevid Kranjske, izjemen tudi v primerjavi s kartografskimi prikazi drugih avstrijskih dežel. Zaradi bakrorezca Abrahama Kaltschmidta in njegove veščine pa je izreden dosežek tudi na področju grafične umetnosti. Danes je to kulturni spomenik, dokument ustvarjalnosti na Slovenskem v prvi polovici 18. stoletja in pomemben zgodovinski vir.

Faksimile zemljevida, posnetega po izvodu iz Knjižnice Narodnega muzeja v Ljubljani, je leta 1995 izdala založba Slovenska knjiga v zbirki *Monumenta Slovenica*, ki jo ureja Martin Žnideršič. Spremnio besedo: Florijančičev veliki zemljevid Kranjske iz leta 1744 - Florianschitschs (Florijančičs) grosse Karte von Krain aus dem Jahre 1744, izdano v ločenem zvezku, je napisal Branko Reisp.

ZUSAMMENFASSUNG

Zwei neue Faximileausgaben als Quelle für die slowenische Geschichte des 17. und 18. Jahrhunderts

Die 1679 in Bogenšperk herausgegebene *Topographia Ducatus Carnioliae modernae* ist das erste Werk, das die künftige wichtigste Ausrichtung im Wirken von Johann Weichard Valvasor aufzeigt. Das Kupferstichalbum unter diesem Titel stellt den Beginn der Umsetzung der Aufgabe dar, deren Ziel es war, Fremde mit Krain bekanntzumachen, die Einheimischen über ihre Heimat aufzuklären, und deren schließliche Leistung das Epochenwerk *Die Ehre deß Hertzogthums Crain* war. Sie umfaßt mitsamt Titel 321 Kupferstiche, abgebildet sind über 300 Schlösser, Klöster, Hammerwerke, Burgruinen, alle Städte und Märkte und einige andere Lokalitäten. Die Abbildungen sind in der alphabetischen Reihenfolge der deutschen geographischen Namen und Schloßnamen geordnet, den deutschen Namen sind auch slowenische hinzugefügt. Ein wesentlicher Bestandteil der modernen Ausgabe der *Topographie* ist ein Geleitwort und insbesondere die in dessen Rahmen veröffentlichte heutige Beschreibung der Ab-

bildungen, die eine genaue Identifizierung der Stellen, in erster Linie von Schlössern, ermöglicht. Diese schematische Beschreibung ist das erste Werk, mit dem auf diese Art und in diesem Umfang die Angaben über nahezu alle Schlösser im Gebiet des ehemaligen Landes Krain präsentiert werden. Auch eine Überprüfung mit der unmittelbaren Besichtigung von zahlreichen Schlössern an Ort und Stelle ist durchgeführt worden. Die Topographie ist in einer Faximileneuauflage erstmals 1970 in Ljubljana und München erschienen, das Geleitwort und die Redaktion wurden von Branko Reisp besorgt. Bei der vorliegenden Neuauflage aus dem Jahre 1995 sind die Zahl und die Beschreibung der Abbildungen vervollständigt worden, neue Forschungsergebnisse bilden die Grundlage für die im Geleitwort erweiterten Kapitel über Johann Weichard Valvasor und die Topographia. Das Geleitwort stammt von Branko Reisp, der auch die Redaktion der Ausgabe besorgt hat.

Ducatus Carnioliae Tabula Chorographica ist eine landeskundliche Karte des Herzogtums Krain, angefertigt von Johann Disma Florijančič Edler von Grienfeld, Pfarrer und Konsistorialrat des Archidiakonates in Stična, in Kupfer gestochen von Abraham Kaltschmidt in Ljubljana 1744. Die Karte besteht aus 12 Sektionen in der Größe von 45x62/63 cm und ist graphisch sehr aufwendig gestaltet. Oben links in einer Kartusche ist eine längere Mitteilung des Verfassers an den Benutzer enthalten. In dieser Sektion ist auch der Triglav eingezeichnet, der hier überhaupt erstmals in einem öffentlich herausgegebenen Werk erwähnt wird. In der rechten oberen Ecke der Landkarte befindet sich eine Vedute der Stadt Ljubljana und darunter ein eingehender Grundriß der Stadt, der erste veröffentlichte. Besonders prachtvoll ist im rechten Unterteil der Titel der Landkarte ausgestattet, mit Abbildungen von einigen Landessehenswürdigkeiten, mit Wappen von Personen, die für die Ausgabe der Landkarte verdienstvoll waren, und dem Raum für die Legende. Die Landkarte wurde im Rahmenmaßstab 1:100.000 gearbeitet, sie gibt den Großteil des heutigen Sloweniens wieder. Zahlreiche Namen, sowohl von Flüssen als auch von Bergen, Ortschaften und Schlössern stellen ein sehr kostbares Studienmaterial dar. Im Jahre 1799 war die Karte neu aufgelegt worden. Sie ist etwas ganz besonderes im Vergleich zu den damaligen kartographischen Darstellungen von anderen österreichischen Ländern. Die Faximileausgabe ist 1995 erschienen. Das in einem gesonderten Band erschienene Geleitwort stammt von Branko Reisp.

JANEZ ŠUMRADA

Poskus zemljiške odveze v času Ilirskih provinc*

*"Aber es steht uns bald die
Abschaffung unseres
emphitteutischen Systems bevor, der
alle Güterbesitzer mit Angst
entgegen sehen".*

*Žiga Zois baronu Erbergu,
Ljubljana 14. 4. 1810¹*

Ko je poljska zgodovinarica Monika Senkowska-Gluck objavila v sedemdesetih letih v osrednji slovenski historični reviji poročilo, ki ga je poslal tedaj dejansko že bivši ilirski glavni guverner Joseph Fouché 13. oktobra 1813 Napoleonu², se je v slovenski historiografiji, dotlej trdno prepričani, da se francoske oblasti v Ilirskih provincah niso ukvarjale z odpravo fevdalnega družbenega reda, uveljavilo previdnejše stališče pokojnega prof. Sergija Vilfana. Zapisal je, da so "proti koncu svoje oblasti ... Francozi morda že mislili na odpravo fevdalnega režima sploh",³ kar je blizu resnici, saj je ilirska vlada, kot bomo podrobneje prikazali v pričujoči razpravi, zemljiško odvezo vseskozi pripravljala, a je iz vzrokov, ki jih velja natančneje pojasniti, ni nikoli izvedla.⁴

V Franciji so med revolucijo izpeljali zemljiško odvezo v dveh fazah. Prva (1789-avgust 1792) sovpada s prevlado liberalnega meščanstva, ki je skušalo razrešiti agrarno vprašanje ob doslednem zagovarjanju lastninske pravice fevdalcev do zemlje. Zato je uzakonilo odvezo z odkupom bistvenih pravic in služnosti. Druga faza odprave fevdalnih odnosov je nastopila v času konventa in jakobinske diktature (september 1792-julij 1794). Tedaj je prišlo - ob sicer pomembnih izjemah - do načelne zakonske ukinitve fevdalnih odnosov brez odškodnine. Potermidorska in tudi napoleonska Francija sta postali, kot na številnih drugih področjih družbenega življenja, glede odprave fevdalnega reda v Evropi izrazito pragmatični. Če so npr. v dobi konventa zagovarjali "odpravo starega reda" v osvojenih predelih, je francoska politika po termidorskem prevratu zagovarjala gospodarsko izkoriščanje zasedenih dežel, posege v tamkajšnje institucije in družbeno ureditev pa samo na ozemljih, ki so jih neposredno priključili

* V pričujoči razpravi je objavljeno predelano in bistveno strnjeno istoimensko poglavje iz doktorske disertacije z naslovom "Nekateri temeljni problemi Ilirskih provinc", ki jo je avtor zagovarjal 13. 7. 1993 pred komisijo, katere predsednik in mentor doktorskega dela je bil akad. prof. dr. Ferdo Gestrin, člana pa pokojni akademik prof. dr. Bogo Grafenauer in akad. prof. dr. Vasilij Melik. - Za dragocene pripombe ob nastajanju disertacije se poleg omenjenih gospodov hvaležno spominjam tudi rajnega akademika prof. dr. Sergija Vilfana.

¹ France KIDRIČ, Zoisova korespondenca 1809-1810, Ljubljana 1941, str. 150-151.

² Monika SENKOWSKA-GLUCK, Gradivo za zgodovino agrarnega sistema v Ilirskih provincah, Zgodovinski časopis 27/1973, str. 17 in 18 z op. 52. - Prim. še ista, Fouché w Ilirii, v zborniku: Wiek XVIII, Polska i swiat, Warszawa 1974, str. 445-457, in njeno francoski pisano razpravo L'Illyrie vue par Fouché, Annales de l'Institut français de Zagreb 1978, str. 77-81.

³ Sergij VILFAN, Zemljiška gospodstva, v: Gospodarska in družbena zgodovina Slovencev. Zgodovina agrarnih panog II, Družbena razmerja in gibanja, Ljubljana 1980, str. 208.

⁴ Janez ŠUMRADA, Po sledovih prijateljstva, Traces d'amitié, Ljubljana 1989, str. 38-40; isti, Ilirske provincе, Enciklopedija Slovenije 4, Ljubljana 1990, str. 110-111; isti, Francozi na Slovenskem, v zborniku: Dokumenti slovenstva, Ljubljana 1994, str. 176-179.

Franciji.⁵ Naj za ilustracijo povedanega zadostuje domač primer! Ko je francoska vojska leta 1797 prvič prišla tudi na slovenska tla, je objavil predsednik kranjskečasne deželne vlade baron Bernard Rossetti prebivalstvu, da so še vnaprej v veljavi vsi dotedanji zakoni in bremena - še posebej je poudaril, da tudi zemljiškogospoščinska - in morebitnim kršilcem zagrozil s kaznimi.⁶

Se je pa uradna Francija vseskozi jasno zavedala, kako močan je bil v habsburški monarhiji po smrti Jožefa II. in preklicu večine njegovih reform strah vladajočih krogov pred širjenjem revolucije in ukinitvijo starega reda. Ta strah je znala spretno izkoriščati kot sredstvo pritiska na dunajski dvor. V času tretje vojaške okupacije dela avstrijskih dednih dežel - in s tem velikega dela slovenskega etničnega ozemlja - je francoski cesar, da bi si v zasedenih predelih zagotovil lojalno sodelovanje dotedanje avstrijske uprave, avgusta 1809 ukazal svojemu zunanjemu ministru, naj na mirovnih pogajanjih zagrozi Dunaju, da bo v primeru, če bo stari upravni aparat prenehal poslovati, na okupiranem ozemlju uvedel vrsto povračilnih ukrepov. Zasedene predele da bo priključil francoskemu cesarstvu, ukinitel avstrijsko sodstvo in denar, vpeljal civilni kodeks in "uničil fevdalne pravice".⁷ Z grožnjami je Napoleon dosegel svoje in je avstrijsko uradništvo ves okupacijski čas lojalno sodelovalo z zasedbenimi oblastmi.

Francoski okupacijski organi so sicer že poleti 1809 zbirali podatke o agrarnih odnosih po posameznih zasedenih deželah, kar jim je ukazal glavni intendant nemške armade grof Daru, v čigar arhivu se je ohranilo nekaj tozadevnih poročil.⁸ Resneje pa so začele nove oblasti izvajati priprave za izvedbo zemljiške odveze v času po ustanovitvi Ilirskih provinc. V neobjavljenem dekretu, ki ga je francoski cesar podpisal 25. decembra 1809 obenem s prvim dekretom o organizaciji vlade v Iliriji, je bilo namreč predvideno, da bo ilirska uprava pripravila osnutke pravnih aktov za uvedbo francoskih zakonov, sodstva, davčnega sistema in zemljiške odveze.⁹

Če je hotela ilirska vlada pripraviti načrt predpisov o zemljiški odvezi, se je morala najprej podrobneje seznaniti z obstoječimi razmerami. Zato je konec leta 1809 oz. najkasneje v začetku 1810 pri nekaterih domačih pravnih strokovnjakih naročila elaborate "o stanju fevdalizma". Iz januarja 1810 poznamo tako dve sicer nedatirani poročili o fevdalnih odnosih na Kranjskem, ki ju je naročil gorenjski intendant grof Fargues.

Avtor prve spomenice je bil ljubljanski odvetnik Jožef Vogou¹⁰ in se večinoma

⁵ Jacques GODECHOT, *Les Institutions de la France sous la Révolution et l'Empire*, tretja izdaja, Paris 1985, zlasti str. 188 sl.; zbornik *L'Abolition du régime féodal dans le monde occidental*, *Annales Historiques de la Révolution Française*, No. 196, Avril-Juin 1969; *Dictionnaire Napoléon*, ur. Jean TULARD, Paris 1987, passim; Alfred FIERRO, André PALLUEL-GUILLARD, Jean TULARD, *Histoire et dictionnaire du Consulat et de l'Empire*, Paris 1995, passim.

⁶ Razglas je bil izdan v Ljubljani 7. aprila 1797, slovenski in nemški izvirnik pa hrani knjižnica Narodnega muzeja v Ljubljani, mapa Francoske vojne in Ilirske province. Arhivalije in tiski. - Začasni vladi za Koroško in Kranjsko je sicer s svojima proglasoma prebivalcem teh dveh dežel, nastalima v Celovcu 31. 3. oz. 1. 4. 1797 (originala v ljubljanskem Narodnem muzeju), imenoval general Napoleon Bonaparte; nekateri člani obeh vlad so bili znani pristaši revolucije.

⁷ Cesarjevo pismo Champagnyju, Schönbrunn 19. 8. 1809, *Correspondance de Napoléon Ier*, Tôme 19, Paris 1866, št. 15683, str. 364.

⁸ *Archives Nationales Paris* (naprej: ANP), 138 AP 149, *Archives Daru. Administration de pays conquis 1810-1812*, dossier 1. Gl. tudi Suzanne d'HUART, *Les Archives Daru aux Archives Nationales. Inventaire*, Paris 1962, str. 166.

⁹ Frank J. BUNDY, *The Administration of the Illyrian Provinces of the French Empire, 1809-1813*, New York and London 1987, str. 38.

¹⁰ Jožefa Vogova najdemo leta 1808 med zapriseženimi odvetniki v Ljubljani (*Schematismus für Krain und Görz auf das Jahr 1808*, Laibach s. d., str. 90). Svoj poklic je opravljal tudi prva leta francoske Ilirije, o čemer priča naznanilo v *Télégraphe Officiel* (naprej: TO) 1811, št. 43, 29. 5. 1811, str. 172 in št. 44, 1. 6. 1811, str. 186. Junija 1812 je bil z odlokom glavnega guvernerja skupaj s štirimi drugimi kolegi, med katerimi sta bila tudi Ljubljančana Wurzbach in Rus, imenovan za odvetnika v Malem svetu Ilirskih provinc (TO 1812, št. 48, 13. 6. 1812, str. 192). Ko ga je cesar 14. januarja 1813 postavil za predsednika prvostopenjskega sodišča v Ljubljani, je deloval pri tem sodišču kot sodnik namestnik

nanaša na celotno Kranjsko, le občasno pa samo na Gorenjsko, kot je želel naročnik Fargues. Le-ta je zatem promemorijo posredoval glavnemu intendantu nemške armade Daruju. Za izhodišče poročila so Vogovu služila nekatera dosti splošna vprašanja, ki mu jih je bil pisno zastavil Fargues. Intendanta je zanimalo, kakšne dajatve odrajtujejo podložniki zemljiškim gospodom in v čem je razlika med dominikalno in rustikalno posestjo. Spraševal je tudi, katere osebne storitve (*servitudes personnelles*) poznajo v deželi, kje je njihov izvor, ali so odkupljive in kateri zakoni jih urejajo. Zvedeti je hotel, ali so kakšna zemljiška bremena (*charges foncières*) skupna gospodom in podložniškim skupnostim in katere pravice gredo po običajih podložnikom v gosposčinskih gozdovih in pašnikih.¹¹ Vogou je zastavil svoje besedilo z obsežnim pravnozgodovinskim, a obenem nadvse splošnim pregledom fevdalizma na Kranjskem, pri čemer se je ob pojasnjevanju njegovega postanka deloma oprl na Linhartov "Poskus". V celoti gledano pa je prikazoval sodobne razmere le v najsplošnejših potezah in ni predlagal *nikakršnih ukrepov* za ublažitev fevdalnih odnosov.¹²

Spomenica J. Vogova je bila po svoji vsebini presplošna, da bi se mogle oblasti nanjo v praksi opreti. Ne gre se čuditi, če se Farguesu, ki je s svojimi pač zelo splošnimi vprašanji deloma vnaprej začrtal njeno vsebino, "ni zdela najboljša". V dopisu, namenjenemu Daruju, pa je intendant med drugim omenil, da je bil finančnemu ministrstvu že poslal drugo, natančnejšo spomenico in ji dodal lastno poročilo. Pri njenem nastajanju naj bi bili po njegovih besedah sodelovali "najbolj prosvetljeni ljubljanski odvetniki".¹³ Navedenega Farguesovega poročila doslej še nismo našli, spomenica, o kateri piše, pa je po našem mnenju nedatirano besedilo z naslovom "Kratek oris odnosov med zemljiškimi gospodi in podložniki v provinci Kranjski". Dokument je po vsej priliki nastal konec januarja 1810 in ga gotovo ne odlikujejo "prosvetljeni" nameni njegovih sicer anonimnih sestavljalcev.

V uvodnem delu Kratkega orisa je sumarno obdelan položaj kranjskih podložnikov pred jožefinskimi reformami in po njih, pri čemer so zlasti poudarjene podložniške pridobitve z odpravo osebne nesvobode. Orisane so tudi njihove sodne pravice oz. pravice, ki jih je v tem oziru še vedno imel zemljiški gospod. Že iz uvoda je jasno razvidna konservativna naravnost avtorjev besedila. Tako spada med zmernejša prepričanje, da je tlaka izrazito stvarna fevdalna obveznost. Takšno stališče je bilo tudi povsem v skladu s francoskim uradnim. Pri nekaterih drugih trditvah, ki so verjetno včasih namenoma zavajajoče, pa postane dokončno jasno, da je bil glavni namen sestavljalcev ohranjanje agrarnega *statusa quo*. Na primer tam, kjer stoji izrecna izjava, da

(juge suppléant; TO 1813, št. 12, 11. 2. 1813, str. 46). Po obnovi avstrijske oblasti je Vogov skupaj z drugimi sodniki pomagal justičnemu komisarju Plencizu pri odpravljanju francoskega sodstva. Kremnitzerjevo policijsko poročilo iz leta 1814 ga dolži, z drugimi francoskimi sodniki vred, prostozidarstva in kar največje privrženosti Francozom (Janko POLEC, Kraljestvo Ilirija, Ljubljana 1925, str. 141-142). Prostozidar Vogov zagotovo ni bil, saj ga na seznamu članov ljubljanske lože ne najdemo, so bili pa v njej nekateri njegovi službeni kolegi, ki jih je tudi navajal Kremnitzer (Peter VODOPIVEC, Prostozidarska loža "Prijatelj rimskega kralja in Napoleona" v Ljubljani v luči francoskega gradiva, Kronika 36/1988, zlasti str. 19). O njegovi profrancoski usmerjenosti priča tudi uvrstitev na enega od seznamov pristašev francoskega režima, ki je leta 1810 prišel v roke Francozom. Četudi le-ta v splošnem ni najzanesljivejši, saj so nanj poleg mnogih drugih uvrstili tudi - samega Kremnitzerja (Fran ZWITTER, Nov seznam frankofilov v Napoleonovi Iliriji, Glasnik Muzejskega društva za Slovenijo 12/1931, str. 49), o frankofilstvu Jožefa Vogova verjetno ni dvoma.

¹¹ Farguesova vprašanja kot v naslednji opombi 12, paragraf 16.

¹² ANP, 138 AP 149, dossier 1, Rapport sur la féodalité en Carniole à Monsieur des Fargues, Auditeur au Conseil d'État, Intendant de la Haute Carniole. Besedilo spomenice sem v celoti vključil v omenjeno disertacijo, str. 152-165, op. 17.

¹³ Prav tam. - Fargues pravi, da je kopija druge spomenice skupaj z njegovim poročilom služila kot delovno gradivo d'Inquièresovi misiji v Ilirskih provincah, o kateri ne vemo ničesar. V kolikor seveda ne gre za izrednega finančnega komisarja de Junquièresa, ki je pregledoval stanje ilirskih financ in 13. 1. 1811 izdelal za francoskega vladarja poročilo o ilirskih dohodkih v letu 1810 (ANP, AF IV 1713, dossier 6).

je na Kranjskem že polovica kmetov lastnikov svojih posestev, s čimer pisci nedvomno mislijo na tista posestva, ki so bila prevedena iz zakupnih v kupna, kar je pa bistveno drugače od pravnega pojmovanja lastništva v tedanjem francoskem (in sodobnem) smislu. Tendenca avtorjev se razkriva tudi v osrednjem delu spomenice, kjer so sumarno predstavljene "vse različne dajatve in storitve v naravi ali v denarju, ki jih podložniki na Kranjskem odrajtujejo svojim zemljiškim gospodom". Večino dajatev tekst le povzema, natančneje pa razpravlja o tlaki, ki da je "eden najboljših in najpomembnejših dohodkov zemljiških gospodov na Kranjskem in v največji meri predstavlja vrednost njihovih gospojev". *Besedilo se nedvoumno postavlja proti možnosti, da bi oblasti tlako odpravile*. Kot argumente za takšno stališče navaja njen stvarnopravni značaj in pa, da je na Kranjskem večinoma že prevedena v denarno dajatev. Odprava tlake da bi uničila gospode, saj nimajo kje najeti plačanih delavcev. Ukrep države zoper tlako bi tudi povzročil vrsto reklamacij, neštne sodne procese in bi uničujoče vplival na kreditno sposobnost in bogastvo posameznikov, pa ne le posedujočih, temveč vseh, ki imajo zaupanje v zakonitost premoženja. Ne glede na svoj izvor je tlaka v soglasju z zakoni, njena odprava pa bi zadala občuten udarec dohodkom cesarskih domen, kjer so bili poskusi prevedbe doslej neuspešni. Če namerava vlada zaščititi lastninske pravice in samo prevesti osebna bremena podložnikov v proporcionalno denarno dajatev (kar je bistveno konservativnejše od uradnega francoskega gledanja!), potem avtorji spomenice svetujejo, naj ločeno obravnava vsak tip tlake. Priporočajo tudi, naj oblasti *za vedno* (!) ali vsaj za nekaj let ohranijo del tlake v naravi, dokler ne bodo gospodje razprodali dominikalne zemlje ali pa je spremenili v kmetije. Osnova za relucijo tlake pa morata biti kakovost zemlje in dobiček, kakršnega je pri njeni izrabi imel gospod oz. kot ga bo imel v bodoče podložnik. Spomenica še ugotavlja, da bi ob morebitni prevedbi tlake v denarno odškodnino utrpeli gospodje zaradi nenehnega padanja vrednosti denarja veliko škodo, zato zagovarja prevedbo v žitno dajatev. V zvezi z lavdemijскими pravicami trdi, da se vedno več podložnikov odloča za odkup vseh fevdalnih bremen in torej za dejansko zemljiško odvezo, kakor jo je dopuščal avstrijski dekret iz leta 1798. Ta je predvideval, da pogoje odkupa sporazumno določita obe zainteresirani strani. Posebej je podčrtano, da so vse pred nedavnim sklenjene tovrstne pogodbe nastale povsem svobodno za obe strani, zato "ni v tem smislu ničesar več za narediti, le tiste kmete, ki si lastništva nad zemljo še niso pridobili, je treba seznaniti z željo vlade, naj to čimprej storijo".¹⁴

Kot v slovenskih deželah, so nove oblasti tudi na Hrvaškem ugotavljale, kakšen je agrarni sistem. V tem oziru je zlasti pomembna spomenica "o fevdalizmu v civilni Hrvaški", pod katero se je sredi maja 1810 podpisal tamkajšnji intendant baron de Vienney. Posebej zato, ker je poleg tehtne analize razmer vsebovala *konkretne predloge* za njihovo spreminjanje. Bistveno se zdi de Vienneyevo priporočilo, naj država omogoči podložniku, da bo odkupil zemljiški fond, ki ga obdeluje, pri tem pa določi merila odkupa, upošteva kmetovo revščino. Patrimonialno sodstvo je treba po njegovem mnenju ukiniti, osebno tlako zmanjšati za tretjino, za realno tlako pa omogočiti odkup po fiksiranih cenah in v celoti ukiniti male pravde. Desetina mora postati v resnici deseti in ne deveti del pridelka, temeljito pa je treba preurediti način njenega pobiranja. Kmetom mora država omogočiti, da sklepajo z gospodi zakupe za podložniško zemljo. Regulirati je treba lovske in ribolovne pravice, gospode pa pripraviti do tega, da bodo dokazali svoje lastništvo nad gozdovi, ki jih uživajo skupaj s podložniki. Brez odškodnine je treba odpraviti fevdalčeve zakupnine in brodnine; gospod naj poslej tovrstne naprave vzdržuje iz dohodkov. Tudi je treba urediti, da bo moč podložniško zemljo

¹⁴ Arhiv Slovenije, Ljubljana (citiram: ASL), fond Glavni intendant Ilirskih provinc (navajam: GI), fasc. 1, str. 309-315, Précis sur les relations entre seigneurs et sujets dans la province de Carniole, s. d. (Majda Smole ga datira 29. 1. 1810). Prepis gl. v navedeni disertaciji, str. 165-175, op. 19.

deliti glede na potrebe posameznih kmečkih družin. De Vienney je še menil, da bi morali odpraviti davek na podložnikove vole in konje (gre za sestavni del takomenovanega davka "domestica"), kmečke davke pa znižati na obseg francoskega zemljiškega davka. Ukiniti bi morali vse pravne privilegije fevdalcev in dajatve v žitu in vinu, ki jih podložnik plačuje svojemu župniku.¹⁵

Novica, da oblasti zbirajo podatke o fevdalnih odnosih in se najbrž pripravljajo na izvedbo zemljiške odveze, je naglo prodrla iz vladnih krogov med zemljiške gospode in med njimi vzbudila precej zaskrbljenosti. O tem zgovorno priča pismo, ki ga je nasploh dobro obveščeni baron Žiga Zois poslal sredi aprila 1810 prijatelju baronu Erbergu na Dunaj: "Pred nami je odprava podložniškega sistema, kar pričakujejo vsi zemljiški lastniki s strahom".¹⁶ Že v tem času so ponekod na podeželju krožile podobne vesti tudi med podložniškim prebivalstvom. V Beli krajini jih je širil adleški župnik de Villa, menda zato, ker je bil v sporu s pobeškim in krupeljskim gospodom, baronom Alojzom Apfaltrejem. Po mnenju dolenskega intendanta je de Villa okužil s protifevdalnimi idejami kar celotno dolensko okrožje. Ljudem je vtepel v glave, naj ne poravnajo svojih obveznosti do gospodov, ker da bodo oblasti odpravile tlako in druga fevdalna bremena.¹⁷

Od vseh doslej znanih poročil o fevdalnih odnosih iz kontinentalnega dela Ilirije je moglo imeti samo de Vienneyevo določen stvaren vpliv na tiste ukrepe, ki jih je vlada v resnici sprejela. Ne le zato, ker jim je bilo časovno najbližje, ampak predvsem, ker je predlagalo *takojšnje zmanjšanje nekaterih fevdalnih obveznosti*. Na to stališče se je namreč v svojem začasnem odloku z dne 16. julija 1810 postavil glavni guverner maršal Marmont, ko je odredil, da se urbarialne in desetinske obveznosti podložnikov do zemljiških gospodov zmanjšajo za eno petino. Hkrati je odpravil tlako gostačev, za ostalo tlako pa določil, da jo je bodisi treba opravljati ali pa se od nje odkupiti.¹⁸

Marmontov odlok je resda zmanjšal obveznosti podložnikov za 20%, povsem odprto pa je tudi poslej ostalo vprašanje nadaljnega obstoja fevdalnih odnosov. V dolgo in skrbno pripravljenem cesarskem dekretu o organizaciji Ilirskih provinc z dne 15. aprila 1811 govori o fevdalizmu en sam odstavek. Določa, da so brez odškodnine ukinjene samo "povsem osebne storitve" (*servitudes purement personnelles*), ostale fevdalne pravice, "ki izvirajo iz prvotne prepustitve zemlje" (*résultant d'une concession primitive de fonds*), pa so razglašene za odkupljive.¹⁹ Ohlapna formulacija organičnega dekreta je bila sicer povsem v duhu napoleonskega pravnega naziranja o zemljiški odvezi, a je med pravosodnimi organi v Iliriji vendarle zbudila nekatere dvome in pomisleke. Da je ostal organični dekret v tem oziru nedorečen, nam najbolje kažejo dileme samega ilirskega glavnega komisarja za pravosodje barona Coffinhala. Z njimi je poleti 1811 seznanil pravosodnega ministra in ga prosil za ustrezno navodilo. Coffinhal je poudaril, da je v praksi nastalo največ problemov okrog interpretacije "povsem osebnih storitev". Sam si je problem razlagal v skladu s 686. členom Napoleonovega zakonika. Iz njega

¹⁵ ANP, 138 AP 149, dossier 1, De la féodalité dans la Croatie civile. Mémoire remis par M. le baron de Vienney, Auditeur au Conseil d'État. Féodalité. Extrait (Karlovec, 15. 5. 1810). - De Vienneyeve predloge sem objavil v navajani disertaciji, str. 175-176, op. 20.

¹⁶ Kot v opombi 1.

¹⁷ Intendant pa za de Villo kljub povedanemu ni zahteval strožjih sankcij, le priporočil je, naj mu vlada ne odobri pokojnine, za katero je zaprosil. Gl. ASL, GI, fasc. 1, str. 851-852, Rapport de police générale à S. E. le Gouverneur Général, s. d. (a iz prve polovice leta 1810). O župniku de Villi v slovenskem ljudskem izročilu prim. Josip GRUDEN, Spomini na Francoze, Zbornik Matice slovenske 13/1911, str. 12-13.

¹⁸ ANP, AF IV 1713, dossier 5, kjer je edini izvod odloka, ki sem ga doslej evidencial.

¹⁹ Décret sur l'organisation de l'Illyrie, titre XVI, section XII, paragraphe 252, objavljen v Bulletin des Lois de l'Empire Français (naprej: BdL) IV, Tôme 14/369 bis, št. 6758 bis, str. 41; TO 1811, št. 45, 5. 6. 1811, str. 179; Pietro KANDLER, Storia del consiglio dei patrizi di Trieste, druga izdaja, Trieste 1972, str. 331.

izhaja, da gre za storitve, ki so bile naložene neki osebi ali pa v korist neke osebe in obstaja o tem pogodbeno razmerje (*qui étaient imposées à une personne ou en faveur d'une personne, dont il détend la stipulation*, podčrt. v originalu). V tem smislu je izdal navodilo ilirskim sodiščem. Ker pa bodo sodniki dnevno uporabljali to določbo dekreta in bi v zvezi z njenim smislom ne smelo prihajati do težav, prosi ministra, naj mu sporoči, ali je njegova razlaga v skladu s cesarjevimi nameni. V Iliriji se bo po Coffinhalovem mnenju še zlasti pogosto pojavljalo vprašanje, ali je takoimenovana stvarna tlaka (*corvées appelées réelles*) odpravljena, ali pa jo je treba uvrstiti med fevdalne pravice, ki so razglašene za odkupljive. V prid domnevi, da je stvarna tlaka ohranjena, bi govorilo, tako Coffinhal, da se ne zdi "povsem osebna", saj je nastala ob prvotni prepustitvi zemljišča s strani zemljiškega gospoda. V Franciji je prav zato najprej niso odpravili. Zakon z dne 15. 3. 1790 je namreč odpravil tlako razen izrecno stvarne, šele zakon z dne 17. 7. 1793 pa tlako v celoti. Coffinhalu se je glede na povedano zdelo, da je treba 252. člen organičnega dekreta razumeti bolj v omejevalnem kot v razširjenem smislu. Smatral je, da stvarna tlaka v Ilirskih provincah ni bila odpravljena. Minister mu je odpisal 27. avgusta in pritrtil njegovemu tolmačenju osebnih storitev. Omenjeni člen organičnega dekreta jih odpravlja brez odškodnine, saj zanje ni nikakršne zakonite osnove, za odkupljive pa razglašča vse tiste storitve, ki izvirajo iz prvotne prepustitve zemljišča in so sestavni del cene te prepustitve. Po ministrovem prepričanju je treba stvarno tlako šteti med odkupljive pravice.²⁰

Poudariti je treba, da se je v času vse bolj sistematične pravne integracije Ilirije s francoskim cesarstvom, ki se je začela z izdajo organičnega dekreta in pričetkom veljavnosti vrste francoskih zakonov - kar se je zgodilo v drugi polovici leta 1811, zlasti pa z novim letom 1812 - *spremenil pravni značaj stvarnih (torej odkupljivih) fevdalnih pravic*. Cesarski dekret z dne 30. 9. 1811 je namreč v svojem 46. členu določil, da ohranijo privilegiji in hipoteke, nastali v Ilirskih provincah pred vpeljavo Napoleonovega kodeksa, svojo veljavo ne glede na naravo oz. izvor, če jih njihovi lastniki v roku enega leta predložijo za vpis v hipotечно knjigo. Hkrati je citirani člen razširil na področje Ilirije veljavnost cesarskega dekreta z dne 8. 10. 1810 o privilegijih in hipotekah v departmajih Bouches-du-Rhin in Bouches-de-l'Escaut.²¹ Po tem predpisu pa je bilo kot privilegije in hipoteke moč predložiti tudi "*zemljiške rente in druge dajatve te narave, ki jih zakoni cesarstva razglašajo za odkupljive*" (*rentes foncières et autres prestations de cette nature déclarées rachetables par les lois de l'Empire*).²² Po črki zakona so s tem postale stvarne fevdalne pravice *zadeva privatnopravnega odnosa med dvema pogodbenikoma*, namreč zemljiškim gospodom, po novem uživalcem zemljiške rente, ki je vpisana v deželni hipotечni knjigi kot hipoteka na kmečko posestvo, in podložnikom, ki je rento dolžan poravnati. Sicer ga more gospod k temu prisiliti s pravnimi sredstvi meščanske države, namreč pred pristojnimi sodišči. S procesom prevedbe fevdalnih pravic v hipoteke - ki je, kot bomo videli, potekal v času, ko so Ilirske province propadle - je država po pravni plati zajamčila gospodom, da jim bodo podložniki dajatve poravnali, dokler ne bo prišlo do odkupa. Pravni status neodpravljenih fevdalnih obveznosti je z dekretom s konca septembra 1811 postal povsem jasen, preostalo je le še, da vlada določi pod kakšnimi pogoji jih je mogoče odkupiti.

Do jeseni 1811 se po dvch letih francoske vladavine vprašanje odprave fevdalnih odnosov dejansko ni premaknilo, spremenil se je samo pravni značaj fevdalnih pravic.

²⁰ Obe pismi sta v ANP, BB16 930.

²¹ BdL IV, Tôme 15/396, št. 7334, str. 321-333; TO 1811, št. 88, 2. 11. 1811, str. 351-352, št. 89, 6. 11. 1811, str. 355, št. 91 13. 11. 1811, str. 363-364, št. 92, 16. 11. 1811, str. 366-368. - 46. člen dekreta je izšel še dvakrat posebej, in sicer v TO 1812, št. 24, 21. 3. 1812, str. 95 in št. 94, 22. 11. 1812, str. 374.

²² BdL IV, Tôme 13, št. 6085, str. 427-430. - Zaradi pomena za Ilirijo ga je kar dvakrat objavil tudi TO 1812, št. 24, 21. 3. 1812, str. 95-92 [sic] in št. 94, 22. 11. 1812, str. 374.

Resda je Marmont poleti 1810 precej zmanjšal urbarialne in desetinske obveznosti podložnikov, vendar so bili v Iliriji nedolgo zatem, v pozni jeseni 1810, uvedeni tudi temeljni sodobnega fiskalnega sistema - zemljiški in osebni davek. Avstrijske davke so novembra 1810 povečini ukinili, za nekatere manj pomembne pa tedaj razglasili, da ostanejo začasno še naprej v veljavi.²³ Organični dekret je v svojem 155. členu izrecno ohranil avstrijski davčni sistem le za pobiranje neporavnanih davčnih obveznosti iz prejšnjih let, sicer pa je v Iliriji vpeljal francoske neposredne in posredne davke. Z uvajanjem francoske zakonodaje po določbah organskega dekreta²⁴ se je po našem mnenju še povečalo protislovje med sodobno meščansko državo ter v privatnopravno sfero potisnjenimi in sicer omiljenimi, a v svojem bistvu neokrnjenimi fevdalnimi odnosi. Hkrati sta namreč obstajala dva nasprotujoča si družbena, gospodarska in tudi miselna ustroja. Oba, tako na novo vpeljani sodobni fiskalni sistem na eni, kot ostanki starega reda na drugi strani pa sta hkrati pritisnila na slovenskega kmeta in poslabšala njegov položaj. Ta je bil že tako težak zavoljo dolgih vojn in z njimi povezanih bremen ter splošnega gospodarskega zastoja, značilnega za francosko dobo pri nas.

Zato je naraščalo nezadovoljstvo najširših plasti podložniškega prebivalstva, ki je praviloma od novih oblasti pričakovalo radikalnih sprememb, v resnici pa je reševanje agrarnega vprašanja ostajalo nedorečeno. Francoska politika podložniku tudi ni prinašala ničesar bistveno novega. Možnost odkupa je namreč predvidel že avstrijski patent iz leta 1798, a med podložniki ni bilo pričakovanega odmeva, saj zaradi svojega slabega gospodarskega položaja o takšni možnosti povečini niso mogli razmišljati.

Na jesen 1811 in pozimi 1812 je začelo podložniško nezadovoljstvo kazati prva znamenja aktivnega odpora. V velikem številu občin na Kranjskem niso več poravnavali urbarialnih dajatev, desetine in drugih bremen. Kranjski policijski komisar Toussaint je zato svetoval vladi, naj nastopi s trdo roko in kmete prisili k plačevanju obveznosti, saj se je po njegovem sicer bati, da bodo njihovi dolgovi tako narasli, da jih kasneje ne bodo več mogli poravnati. To bi utegnilo povzročiti nered, ki jih je v danem trenutku še moč preprečiti.²⁵ Zdi se, da so bile razmere najbolj zaostrene na Dolenjskem, deloma zato, ker se nekatera gospostva niso hotela ravnati po Marmontovem odloku o zmanjšanju dajatev in desetine. V takšnih primerih so oblasti sprejemale "ukrepe za zagotovitev izvajanja zakonov" in zaščitile interese podložnikov. V tem času je prišlo v območju okrog Boštanj do neredov ob izterjevanju zaostale kontribucije. Kmetje so žalili vojake in jih navsezadnje celo pregnali, upirali pa so se tudi plačevati obveznosti do zemljiških gospodov in pobiranju desetine. Vlada je poslala v Boštanj oddelek žandarjev, ki so aretirali nekaj kmetov in se prisilno nastanili v kraju, dokler se razmere niso uredile. Uporniško vzdušje je prevevalo tudi druge predele Dolenjske in Notranjsko. Kranjski intendant je zaradi "uvedbe novih predpisov, izterjevanja zaostale kontribucije, približevanja vojaške konskripcije in še zlasti zavoljo vsakodnevnih preprirov med zemljiškimi gospodi in njihovimi podložniki" predlagal vladi, naj pošlje v Novo mesto in Postojno po eno pehotno četo. Dejansko so v dolensko prestolnico poslali celo, v Postojno pa pol čete, čeprav je za ohranjanje reda menda zadostovala že prisotnost nekaj žandarjev.²⁶ O nemirih so poročali tudi iz Goriške, kjer so kmetje "odklanjali plačevanje zakonitih dajatev zemljiškim gospodom". Ker policijsko poročilo zagotavlja, da se je "vse pomirilo brez pretresov", očitno do pravega uporniškega gibanja ni prišlo.²⁷

²³ ANP, 138 AP 149, dossier 1, Arrêté du 15 novembre 1810 qui supprime et conserve les diverses contributions. Njegov prepis gl. v citirani disertaciji, str. 176-178, op. 27.

²⁴ Prim. besedilo "K integraciji s francoskim cesarstvom", navedena disertacija na str. 44 sl.

²⁵ ANP, F7 6553, Rapport de police du 1er au 15 octobre 1811, Ljubljana 16. 10. 1811.

²⁶ Prav tam, Extrait des rapports de police du 1er octobre au 1er décembre 1811, s. d., v prilogi Bertrandovega pisma notranjemu ministru z dne 18. 12. 1811. Gl. Janez ŠUMRADA, Kmečki upor v okolici Višnje gore za časa Ilirskih provinc leta 1813, Kronika 34/1986, str. 33-34.

²⁷ Prav tam, Extrait des rapports de police du 15 février au 15 mars 1812, Trst 17. 3. 1812, v prilogi Ber-

Verjetno so prav kmečki nemiri in nedorečenost pravnih predpisov spodbudili vrhove ilirske uprave, da so proti koncu leta 1811, ko so se v Iliriji pripravljali, da prične s 1. 1. 1812 veljati francoska temeljna zakonodaja, predlagali Parizu najlažjo in glede na sistematično pravno in institucionalno homologizacijo logično pot za razrešitev problema. Menili so, da je treba *objaviti francoski zakon o zemljiški odvezi*. Pri tem niso imeli v mislih radikalne rešitve Konventa iz avgusta 1792, temveč liberalni *zakon Ustavodajne skupščine z dne 15. marca 1790*. Takrat so bile osebne fevdalne pravice odpravljene brez odškodnine, stvarne pa je zakon proglasil za odkupljive. Predlog je prišel na Napoleonovo delovno mizo, vendar je vladar njegovo obravnavo enostavno - *odložil*.²⁸

Z uvedbo francoskih zakonov se je v letu 1812 začelo med podložniki v slovenskih deželah širiti naziranje, da so *eo ipso* odvezani tlake in drugih fevdalnih bremen. Policija je bila prepričana, da so na ustvarjanje takšnega javnega mnenja vplivali "ljudje s slabimi nameni", kar bi utegnil biti namig, da so bili sovražniki francoske oblasti. Dejansko je bilo njihovo ravnanje vendarle protifevdalno in torej načeloma ne proavstrijsko. Med ljudmi so celo krožili *ponarejeni vladini dokumenti*, ki so izvrševanje fevdalnih obveznosti *izrecno prepovedovali*! Kmetje so seveda rade volje nasedali, začeli so se zbirati, kar bi, kot so sodili na policiji, utegnilo postati resno in voditi v odkrit upor. Prav zato je dala vlada nekaj posameznikov, verjetno tiste, ki so veljali za voditelje gibanja, prijeti in zapreti.²⁹ Glavni guverner grof Bertrand je bil prepričan, da je treba v javnosti utrditi zavest, da fevdalizem ni bil odpravljen. Zato je 4. junija 1812 podpisal poseben odlok, v katerem je opozoril, da bo način in višino odkupa fevdalnih obveznosti uredil poseben cesarski dekret, dotlej pa ostaja v veljavi Marmontova odredba iz julija 1810. Kršilcem so v Bertrandovemu odloku zagrozili, da jih bodo k njegovemu spoštovanju prisilili z vsemi pravnimi sredstvi, tudi z nastanitvijo vojakov, o čemer bodo odločali pristojni poddelegati. Intendantom in škofom je bilo naročeno, naj odlok prek merov in župnikov razširijo v javnost, objavili pa so ga tudi v *Télégraphe Officiel* in v obliki plakatov.³⁰

Iz dikcije Bertrandovega odloka bi lahko sklepali, da so oblasti vendarle začele pripravljati predpise o odkupu fevdalnih bremen, k čemur jih je v kar največji meri sililo zaostrovanje podložniškega nezadovoljstva. In res, Coffinhal je moral *vsaj v drugi polovici leta 1812 intenzivno pripravljati osnutek cesarskega dekreta o "načinu in učinkih odprave fevdalizma v Iliriji"*. V Pariz ga je ilirska vlada poslala najpozneje v pozni jeseni, saj ga je 9. decembra 1812 pravosodni minister predstavil cesarju. Ker se ministru osnutek ni zdel zrel za odobritev, je predlagal, naj ga odstopijo v nadaljnjo obravnavo Državnemu svetu, s čimer se je Napoleon strinjal.³¹

Tako se je začelo dolgo, skoraj leto dni trajajoče obdobje, ko so Coffinhalov načrt obravnavali v pariškem Državnem svetu. Francoska Ilirija je propadla, preden so se zedinili o dokončnem besedilu predloga dekreta. O diskusijah v Državnem svetu glede ilirske zemljiške odveze ne vemo ničesar. Možnost, da bi kaj izvedeli, je minimalna, saj so za to dobo ohranjeni le ostanki ostankov arhiva te institucije. Glavnina je namreč

trandovega pisma policijskemu ministru, Trst 16. 3. 1812.

²⁸ ANP, BB2 6, Feuilles de travail du Grand-Juge Ministre de la Justice avec l'Empereur, plaquette 8, Tuileries 26. 12. 1811, št. 27. - Pisnega predloga ilirske uprave, ki ga je verjetno sestavil Coffinhal, doslej še nismo evidentirali.

²⁹ ANP, F7 6553, Extrait des rapports de police de la première quinzaine de juin 1812, Ljubljana 20. 6. 1812. Gl. Janez ŠUMRADA, kot v op. 26, str. 33 in str. 36, op. 6. - O podložniškem gibanju na Dolenjskem v prvi polovici 1812 gl. tudi Ivan VRHOVEC, Zgodovina Novega mesta, Ljubljana 1891, str. 182-183.

³⁰ TO 1812, št. 47, 10. 6. 1812, str. 187. Besedilo prinaša v faksimilu katalog Napoleonove Ilirske province, Ljubljana 1964, slika 37. Prepis v navedeni disertaciji, str. 179-180, op. 34.

³¹ ANP, BB2 6, Feuilles de travail du Grand-Juge Ministre de la Justice avec l'Empereur, plaquette 15, 9. 12. 1812, št. 27.

zgorela v času pariške komune skupaj s Tuilerijsko palačo, kjer je bila shranjena. Za zdaj tudi ne poznamo osnutka dekreta, kakor ga je pripravil Coffinhal. Znano pa nam je, da mu je za predlogo služil cesarski dekret o odpravi fevdalizma v takoimenovanih hanzeatskih departmajih (Bouches-de-l'Elbe, Bouches-du-Weser in Ems-Supérieur), ki ga je Napoleon podpisal 9. 12. 1811, s posebnim dekretom pa so 8. 1. 1813 njegovo veljavnost razširili tudi v departma Lippe.³²

Omenjeni hanzeatski dekret je odpravil brez odškodnine vse osebne fevdalne pravice in pravice, izhajajoče iz prometa s preničninami (tehtnine, mernine, cestnine, mostnine, brodnine ...) ter lovne in ribolovne pravice zemljiških gospodov. Gledano z očmi slovenskega podložnika, je spadala med njegove najpomembnejše določbe brezplačna ukinitvev gospodove pravice do razpolaganja s srenjsko zemljo in dajatev za pašo na njej, ki pa ni stopila v veljavo, če je gospod dokazal, da je nekoč srenjsko zemljo prepustil vaški skupnosti v uporabo. Tlaka, katere izvor je bil v osebnih pravnih razmerjih in neodmerjena tlaka ne glede na svoj izvor sta bili tudi v celoti ukinjeni brez plačila. Do nadaljnjega pa je dekret ohranjal javno tlako za potrebe države in občine.

Za odkupljive fevdalne pravice, takšne torej, ki jih je bilo do izvedbe odveze še vedno treba poravnati zemljiškemu gospodu, so bile v hanzeatskem dekretu proglašene pravde in druge naturalne in denarne zemljiške rente, različne vrste primščin, stvarna tlaka in desetina. Splošna *osnova za izračun cene odkupa* je bil letni prihodek zemljišča, obremenjenega z dajatvami, ki jih je želel podložnik odkupiti, vendar je bilo treba od prihodka odbiti višino odmerjenega zemljiškega davka. Kapitalizirano vrednost neke *naturalne* dajatve so dobili tako, da so povprečno letno vrednost te dajatve (izračunale so jo za zadnjih trideset let posebne komisije po arondismajih) množili s količnikom 25. Dobljeni znesek je bil osnova za odkup dajatve. Pri *denarnih* dajatvah je predstavljala odkupno osnovo njihova dvajsetkratna povprečna letna vsota, razen če ni bilo pogodbeno določeno drugače. Na podlagi izračuna povprečne cene delovnega dne za človeka, konja, vprežno in tovorno živino ter vozove na področju nekega arondis-maja v zadnjih desetih letih pred odkupom, so komisije izračunale tudi letno vrednost *stvarne tlake* v denarju. Njeno kapitalizirano vrednost oz. osnovo za odkup pa so dobili, če so letno vrednost pomnožili s 25. Podobno so določili tudi letno vrednost *desetine* v denarju, odkupno osnovo pa določili z istim količnikom kot pri tlaki oz. naturalnih dajatvah. Statistično so predvidevali plačilo *primščine* ob zamenjavi gospodarja na 30 let, one ob prodaji kmečkega posestva pa na 50 let. Denarni znesek prve primščine so zato delili s 30, drugo pa s 50, tako dobljeni številki pa sešteli in s tem dobili letno vrednost obeh dajatev. Določeno je bilo, da letna osnova primščin predstavlja 3% celotne odkupnine (pri letni osnovi 3 frankov je znašala torej trajna odkupnina primščin 100 frankov).

Hanzeatski dekret je natančno določil pravne postopke pri odvezi in medsebojna razmerja med zemljiškim gospodom in podložnikom. Zahteval je tudi, da morajo gospodje v roku dveh let vpisati vse odkupljive fevdalne pravice v hipotečnem uradu kot prave hipoteke. To je v Ilirskih provincah, kot smo že povedali, uzakonil cesarski dekret z dne 30. 9. 1811. Za ozemlje cesarstva je za domenske in druge posesti podobno predpisal dekret z dne 22. 12. 1812.³³ Ob prevedbi v hipoteke je bilo treba za vse odkupljive fevdalne pravice predložiti dokazila - bodisi dokumente o prvotni prepustitvi zemljišča, kar je bilo v praksi pač zelo redko, ali pa urbarje oz. izjave zavezancev ali njihovega mera pred mirovnim sodnikom. Pred vpisom hipoteke so morali gospodje dokazati, da so konkretne pravice neprekinjeno uživali vsaj zadnjih štirideset let.

Proces prevedbe fevdalnih pravic v hipoteke - da bo v primeru uvedbe Napoleono-

³² BdL IV, Tôme 15/408, št. 7506, str. 521-544; za departma Lippe v BdL IV. Tôme 18/468, št. 8567, str. 56.

³³ BdL IV, Tôme 17/456, št. 8402, str. 238-242.

vega kodeksa nujen, se je že februarja 1810 zavedal tedanji ilirski glavni intendant Belleville³⁴ - pa je potekal v Ilirskih provincah *bistveno počasneje* od pričakovanj oblasti, in to kljub njihovim večkratnim pozivom javnosti.³⁵ Na dlani je, da takšna prevedba ni bila v interesu gospodov, saj so se zavedali, da bodo s prijavo svojih pravic pri hipotekarnem uradu v glavnem mestu pristojne province posredovali državi točne podatke o svojih dohodkih, kar bo vplivalo na odmero davkov. Verjetno so prav na ta pomembni vidik zavlačevanja prevedbe namigovala ilirske oblasti, ko so javno svarile tiste, ki želijo "skriti svoje interese in premoženje".³⁶ Upoštevati je tudi treba, da je prišlo leta 1812, ko naj bi proces prevedbe v glavnem potekal, do velikih zunanje-političnih sprememb - Napoleonovega poraza v Rusiji - ki so dajale slutiti, da se utegne francoska vladavina pri nas kmalu končati. Vsaj deloma pa je bil odpor zemljiških gospodov upravičen. Predpisi so namreč od njih zahtevali, da morajo prijaviti kot hipoteko fevdalna bremena *vsakega podložniškega posestva posebej*. Zavoljo razdrobljenosti kmečke posesti v slovenskih deželah je to v resnici pomenilo, kot so se v svoji prošnji z dne 30. 9. 1812 slikovito izrazili "nekateri najpomembnejši zemljiški gospodje" na Kranjskem (tako Coffinhal), da morajo manjši fevdalci predložiti hipotekarnemu uradu po nekaj sto, veliki pa na milijone obrazcev z zahtevki. V svoji prošnji so kranjski fevdalci še zapisali, da bo cesar za potek celotne operacije gotovo dal natančnejša navodila kot jih je v hanzeatskem dekretu. Podaljšanje roka za vpis za eno leto pa so utemeljevali prav z argumentom, da je bil tudi hanzeatskim departmajem odrejen dveletni rok.³⁷ Coffinhal in glavni guverner Bertrand sta pri pravosodnem ministru prošnjo podprla z utemeljitvijo, da je bil hipotekarni sistem v Iliriji dotlej slabo uveljavljen in da se že zato vse skupaj odvija "z velikimi težavami ter izjemno počasi". Kot dodatno okoliščino v prid prošnji sta navedla, da so rok za izvedbo teh operacij podaljšali v vseh holandskih in mnogih nemških departmajih Velikega cesarstva. Bertrand je zatem decembra 1812 podpisal odlok, s katerim je podaljšal rok za vpis privilegijev in hipotek do 1. julija 1813³⁸, prošnjo kranjskih zemljiških gospodov pa je pravosodni minister istočasno predstavil vladarju. Predlagal mu je, naj gre prošnja v obravnavo v Državni svet, kar je cesar odobril. Ker se je Državni svet že čez nekaj dni zavzel za pozitivno rešitev,³⁹ je bil 22. decembra 1812 izdan cesarski dekret, ki je rok vpisa podaljšal do 1. januarja 1814⁴⁰. S propadom francoske Ilirije jeseni 1813 se je seveda končal tudi poskus prevedbe fevdalnih bremen v hipoteko.

Na jesen 1812 se je še zaostriło nezadovoljstvo slovenskih kmetov zaradi francoske politike do agrarnega vprašanja. Kazalo se je bodisi v posamičnih dejanjih, katerih storilcev oblasti povečini niso odkrile - takšen je bil npr. požig gospodarskih poslopij, v katerih sta shranila letino smledniški gospod baron Lazarini in tamkajšnji mer - kot tudi

³⁴ ASL, GI fasc. 1, str. 355-356, Bellevillovo pismo glavnemu guvernerju Marmontu, Ljubljana 28. 2. 1810.

³⁵ Gl. objave v TO, navedene v opombah 21 in 22.

³⁶ TO 1812, št. 94, 22. 11. 1812, str. 373.

³⁷ ANP, BB5 295. Pismo z datumom Ljubljana 30. 9. 1812, naslovljeno na glavnega komisarja za pravosodje barona Coffinhala, so podpisali ljubljanski mer baron Anton Codelli, škof Anton Kavčič, dekan stolnega kapitlja Gollmayer, Žiga Pagliaruzzi kot prisednik ljubljanskega mera, mer Kalchberg, upravitelj posesti Turjaških knezov F. Weber, D. Rus, baron Lichtenberg, D. Lužer kot upravitelj lamberskega gospostva Bokalci in Erbergovega gospostva Dol, mer Jožef Savinšek, baron Žiga Zois ter baron Apfaltrer. - Prepis gl. v že citirani disertaciji, str. 181-182, op. 41.

³⁸ Prav tam, Coffinhalovo pismo pravosodnemu ministru, Ljubljana 15. 10. 1812, z Bertrandovim pripisom, Gorica 24. 10. 1812; Narodna in univerzitetna knjižnica Ljubljana (navajam: NUK), Illyrica, stari fond 332, mapa 2, Bertrandov odlok o podaljšanju roka za inskripcijo privilegijev in hipotek, Ljubljana 6. 12. 1812.

³⁹ ANP, BB2 6, Feuilles de travail du Grand-Juge Ministre de la Justice avec l'Empereur, plaquette 15, 2. 12. 1812, št. 25; ANP, BB5 295, pismo predstojnika tajništva Državnega sveta pravosodnemu ministru, Paris 16. 3. 1813.

⁴⁰ BdL IV, Tôme 17/457, št. 8417, str. 255-256; TO 1813, št. 10, 4. 2. 1813, str. 37-38.

z množičnimi gibanji. Množičen pasivni odpor zoper desetino in druge fevdalne dajatve je bil očitno posebej močan na Koroškem, namreč v beljaškem okrožju. Podložniki so zaostajali s poravnavo dajatev za leti 1810 in 1811 in to v tako velikem obsegu, da je Bertrand oktobra 1812 objavil poseben odlok, v katerem je ukazal, da je treba desetino, rente in dajatve za tekoče leto plačati v zadnjem tromesečju, zaostale dajatve iz 1811 v prvem tromesečju 1813, one iz 1810. pa v zadnjem tromesečju leta 1813 in prvem tromesečju 1814. Pri tem naj za dajatve iz 1812 upoštevajo tarifo za prevedbo naravnih dajatev v denarne, ki so jo oblasti odobrile za leto 1811. Odlok je ponovil pričakovanje, da bo način in višino odkupa različnih dajatev določil pričakovani cesarski dekret. Neposlušnim podložnikom je spet zagrozil, da bodo k plačilu dajatev prisiljeni z vsemi zakonitimi sredstvi.⁴¹

Podložniško nezadovoljstvo zavoljo hkratnega obstoja modernega davčnega sistema in fevdalnih dajatev je moglo prerasti tudi v prave kmečke upore, kakršen je izbruhnil sredi junija 1813 v višnjegorskem kantonu. Imel je izrazito protifevdalen značaj in se je naglo razširil po Dolenjskem v okolico Litije in Novega mesta. Proti poravnavanju fevdalnih dajatev so se začeli upirati tudi drugod na Kranjskem, tako okrog Podkorena na Gorenjskem, in v drugih provincah. Prišlo je do spopadov, Toussaint pa je sklepal, da bi utegnile biti posledice resne, če bi bile oblasti uporabile le nenasilna sredstva, tako kot v Višnji gori. Iz tega je moč sklepati, da so francoske oblasti deželo naglo pomirile, kjer ni šlo drugače tudi z vojaško silo. Do začetka julija je bilo gibanje vsekakor zatrto, saj policijska poročila poslej kmečkih nemirov ne omenjajo več.⁴²

Napete razmere pa so se zagotovo nadaljevale. Vlada je še naprej dobivala pritožbe gospodov in podložnikov v zvezi s fevdalnimi dajatvami. Novi (in obenem zadnji) glavni guverner Fouché se je dal v začetku avgusta 1813 poučiti o fevdalnih razmerah v Iliriji in je od cesarskega tožilca pri ljubljanskem apelacijskem sodišču tudi zahteval, naj mu predloži v vednost Coffinhalov osnutek dekreta o zemljiški odvezi.⁴³ Zatem se je odločil za izrazito pomirjevalno politiko. Iz tržaških zaporov je dal izpustiti aretirane odposlance višnjegorskih upornikov, intendantom provinc pa je priporočil, kot navaja Charles Nodier v svojem znanem članku v *Télégraphe Officiel*, naj uporabijo vsa razpoložljiva sredstva za sporazumevanje med sprtima stranema, pri čemer naj nastopajo kot posredniki. Gospode naj prepričujejo, da je v njihovem interesu, če zahtevajo od podložnikov le tisto, kar jim ti dolgujejo. Ne smejo dovoljevati, da njihovi uslužbenci podložnike vznemirjajo in zatirajo. Naj se zavedajo, da so tudi kmetje ljudje, ki imajo svoje obveznosti, a obenem z zakonom zagotovljene pravice. Podložnikom pa naj intendanti pojasnjujejo, da morajo lastnino spoštovati in da pravice ne smejo jemati v svoje roke. Navsezadnje imata obe strani na voljo sodišča, v pritožbah zoper razzodbe pa se lahko obračata naravnost na glavnega guvernerja.⁴⁴

* * *

V kratkotrajnem obdobju francoske vladavine na slovenskih tleh je torej prišlo do poskusa odprave obstoječih fevdalnih odnosov. Z uvedbo rednih sodišč leta 1812 je bilo konec patrimonialnega sodstva, zemljiški gospodje pa so z vpeljavo temeljev francoske pravne ureditve izgubili svoj dotlej privilegirani pravni položaj. Po zakonu so bili izenačeni z drugimi državljani, tudi z lastnimi podložniki. V skladu z zgodnjerevo-

⁴¹ NUK, Illyrica, stari fond 332, mapa 2, odlok glavnega guvernerja Bertranda, Gorica 18. 10. 1812. - Prepis v citirani disertaciji, str. 183-184 op. 45.

⁴² J. ŠUMRADA, kot v op. 26, str. 32-37.

⁴³ Service Historique de l'Armée de Terre Vincennes (citiram: SHATV), C6 7, Fouchéjev register odposlane pošte, Ljubljana 4. 8. 1813.

⁴⁴ TO 1813, št. 64, 12. 8. 1813, str. 258; ponatis v France DOBROVOLJC, *Statistique illyrienne*, Ljubljana 1933, str. 94. Faksimile v katalogu Napoleonove Ilirske province, Ljubljana 1964, slika 38.

lucionarnim in napoleonskim gledanjem so nove oblasti odpravile brez odškodnine tista fevdalna bremena, ki so izvirala iz osebnopravnega odnosa med podložnikom in gospodom. Nič v resnici novega torej, saj so v habsburških dednih deželah osebno nesvobodo in pravice iz osebnopravnih razmerij ukinile že jožefinske reforme v osemdesetih letih 18. stoletja. Do stvarnih fevdalnih pravic pa so francoske oblasti pri nas - in tudi drugod po zasedeni in priključeni Evropi - zavzele stališče, da so odkupljive. Pogoje njihovega odkupa je morala seveda določiti država. Ilirska vlada je skušala konec leta 1811 enostavno objaviti francoski zakon o zemljiški odvezi iz leta 1790, na kar pa ni pristal Napoleon. Pod pritiskom naraščajočega nezadovoljstva podložnikov v drugi polovici 1812. je zatem pripravila osnutek cesarskega dekreta o pogojih odkupa stvarnih pravic, ki se je zgledoval po podobnem pravnem dokumentu za hanzeatske nemške departmaje. Vladar ga kljub temu ni potrdil, ampak poslal v nadaljnjo obravnavo v Državni svet. Odkup stvarnih bremen zato ob koncu francoske oblasti v slovenskih deželah jeseni 1813 še ni bil pravno reguliran, država pa je od jeseni 1811 naprej v skladu z novo zakonodajo, predvsem civilnim zakonikom, zagotavljala interese gospodov tako, da je predpisala prevedbo njihovih pravic v hipoteke, s čimer jim je dodelila nov, privatnopravni status.

Komplicirani in dolgotrajni postopek prevedbe stvarnih pravic v hipoteke je v času, ko se je pri nas končala francoska oblast, sicer potekal, a bistveno počasneje, kot je pričakovala ilirska vlada, pariške osrednje državne institucije pa še vedno niso odločile o pogojih odkupa. *Zato je ostal do konca francoske dobe v Ilirskih provincah dejansko v veljavi Bertrandov odlok iz junija 1812*, ki je v bistvu ponovil določbe dve leti starejšega Marmontovega odloka. Avstrijski začasni civilni in vojaški guverner v Iliriji baron Lattermann je mogel tako 19. 11. 1813 v svojem proglasu *ugotoviti, da Francozi niso odpravili fevdalnega sistema*, ampak so celo še 11. avgusta 1813 - mišljen je omenjeni Nodierjev članek v *Télégraphu* - poudarjali, da je treba plačevati podložniške dajatve. Zato je obnovljena avstrijska oblast začasno ohranila veljavnost francoske ureditve, kar je marca 1814 potrdil tudi dvorni dekret.⁴⁵

Za polom francoskih načrtov o zemljiški odvezi v Iliriji pa nikakor ne gre iskati krivcev med vrhovi tukajšnje uprave. Iz poročil intendantov posameznih provinc glavnemu intendantu ob koncu leta 1812, ki jih je prejel v vednost tudi notranji minister v Parizu, je namreč moč ugotoviti, da so realno dojemali kritičnost obstoječih razmer in nevzdržnost sistemske dvojnosti - novega, sodobnega davčnega sistema in fevdalnih bremen - ki je pritiskala na kmeta. Na probleme so tudi pravočasno opozarjali. Glavni intendant grof Chabrol, ki je bil po prepričanju in poreklu sicer konservativec, je na protislovje v sistemu tudi sam večkrat opozoril cesarsko vlado. Vsaj v zadnjem obdobju francoske vladavine se je celo povsem nedvoumno postavil na stran tiste struje med ilirskim visokim uradništvom, ki je tako dobro poznala gospodarske razmere podložnikov, da je doumela, kako nerealna so pričakovanja, da bi mogla večina podložnikov svoje obveznosti odkupiti. Prav zato je ta struja s Chabrolom vred celo zagovarjala *odpravo fevdalizma brez odškodnine*.⁴⁶

⁴⁵ Zgodovinski arhiv Ljubljana (kratica ZAL), Normalije I, 1,1, Stara serija mestne uprave 1707-1813, mapa Norm I/1b, Proglas civilnega in vojaškega guvernerja Ilirije barona Krištofa Lattermanna, Ljubljana 19. 11. 1813. - Prepis v navajanem doktorskem delu str. 184-186. op. 48. Gl. še S. VILFAN, kot v op. 3, str. 208.

⁴⁶ Prim. poročila intendantov v ANP, F1e 62; ANP, F1e 67, Chabrolovo pismo glavnemu direktorju računovodstva občin pri francoskem notranjem ministrstvu z dne 29. 9. 1812; ANP, F1e 61, Chabrolovo pismo notranjemu ministru z dne 29. 4. 1813. - Vse naštetu je objavila M. SENKOWSKA-GLUCK, kot v op. 2, str. 3-20. Poleg tega pa je treba upoštevati še Chabrolovo korespondenco z intendantom iz maja 1813, ki jo hrani ANP, F1e 62. Nanjo sem opozoril v razpravi kot v op. 26, str. 36, op. 12, saj jasno izpričuje, kako vztrajno in obsežno dejavnost v prid izvedbe zemljiške odveze je v tem času vodil glavni intendant Ilirskih provinc.

Za odlašanje in zavlačevanje v zvezi z izvedbo zemljiške odveze v Iliriji je odgovoren predvsem - *sam Napoleon!* Cesarjevo osebno stališče do zemljiške odveze se je sčasoma povsem spremenilo, kar je bilo še kako pomembno v strogo hierarhizirani in centralizirani državi, v kateri se pomembnejše spremembe niso mogle zgoditi brez njegovega izrecnega ukaza ali vsaj pristanka. Če je v prvih letih vladavine še verjel v temeljne pridobitve revolucije in se zavedal njihovega velikanskega političnega naboja - še leta 1807 trdi v pismu bratu Jérômu, ko je ta postal vestfalski kralj, da so za utrditev in širjenje države pomembnejše od največjih vojaških zmag⁴⁷ - je bil v času, ko je njegovo cesarstvo doživljalo višek svoje moči, Napoleon že konservativnejši. Vidno se je izražala njegova skepsa do zemljiške odveze, ker da le-ta povzroča veliko škodo državnim blagajni. V tem smislu je značilna beležka, ki jo je 9. 11. 1810 poslal nadkanclerju cesarstva, zadeva pa fevdalni sistem v "s Francijo na novo združenih" deželah. Tam izraža francoski vladar svoje prepričanje, da prinaša ukinitve fevdalnih pravic precejšnjo izgubo za državo in uničenje mnogih posameznikov, edini motiv zanjo in vsa prednost odveze pa je, "da odvezamemo nekaterim vse in osvobodimo njihove dolžnike obveznosti, ki jih imajo od nekdanj". Po cesarjevem mnenju pa so v priključenih deželah določene družbene spremembe nujne že zaradi uvedbe civilnega kodeksa.⁴⁸

"Njegovemu veličanstvu se zdi primerno, da v tem trenutku v ničemer ne spreminja v provincah uveljavljenega sistema", je pisal sredi junija 1813, v času kmečkega upora na Dolenjskem, Chabrol glavnemu guvernerju Junotu, da bi ga seznanil z reakcijo Pariza na svoje urgence v zvezi z reševanjem agrarnega vprašanja.⁴⁹ Kako si sicer razlagati, da je že decembra 1811 pri cesarju propadla pobuda, da bi v Iliriji razglasili francoski zakon o odvezi? Ali pa leto dni zatem, decembra 1812, ko je vladar odložil svojo odločitev o osnutku dekreta o določitvi pogojev odkupa fevdalnih bremen? Za Napoleonovo odklonilno stališče pa ni bilo odločilno zgolj njegovo konservativno načelno gledanje na odvezo, temveč tudi konkretno prizadevanje, da bi si s politiko zavlačevanja pridobil vsaj minimalno naklonjenost plemstva v zasedenih deželah. Takšna politika je bila v Iliriji zavoljo pretežne prohabsburške in protifrancoske usmerjenosti plemstva vnaprej obsojena na neuspeh, česar se je Chabrol najkasneje proti koncu francoske dobe jasno zavedal.⁵⁰ Če namreč odmislimo vse zadržke plemiškega razreda do Francozov, ostaja temeljna ugotovitev, da je le-ta v novih razmerah vendarle marsikaj izgubil, ne da bi karkoli pridobil. Po drugi strani so Francozi z odlašanjem in zavlačevanjem razrešitve najpomembnejšega družbenega vprašanja zapravili možnost, da bi pridobili na svojo stran množice kmečkih podložnikov, ki bi bile mogle postati oporni stebri režima. Prav ta, za režim do neke mere kar usodni nasledek napoleonske politike - slovenski del Ilirije, zlasti Kranjsko, so od jeseni 1811 do konca francoske oblasti ves čas pretresali nemiri podložniškega prebivalstva - je poleg vztrajnega kritika Chabrola upravičeno, a z neprizanesljivimi, kar grobimi besedami, napadel tudi zadnji ilirski glavni guverner, otrantski vojvoda Fouché v pismu, ki ga je oktobra 1813, že po propadu Ilirskih provinc, naslovil na Napoleona.⁵¹

⁴⁷ Pismo navaja Jacques GODECHOT, *L'Europe et l'Amérique à l'époque napoléonienne*, Paris 1967 (Nouvelle Clio 37), str. 209-210.

⁴⁸ ANP, AFIV 909, 3e dossier, pièce 11. Note dictée par l'Empereur au Prince Archichancelier du 9 novembre 1810. Gl. prepis v večkrat navedeni disertaciji, str. 150, op. 9. - Podobno, povsem konservativno stališče, je zastopal Napoleon tudi v diskusiji o "fevdalnih pravicah v departmajih Rim in Trasimène", ki je potekala februarja 1813 v pariškem Državnem svetu. O tem gl. Jean BOURDON, *Napoléon au Conseil d'État*, Paris 1963, str. 264-274.

⁴⁹ Pismo, ki ga hrani ASL, Gl. fasc. 41, str. 876-877, sem v celoti objavil v razpravi kot v op. 26, str. 36-37, op. 17.

⁵⁰ Chabrolovo pismo notranjemu ministru, kot v op. 46.

⁵¹ Kot v op. 2.

Kar zadeva francosko politiko do podložniškega prebivalstva v Ilirskih provincah, lahko v celoti pritrdimo rezultatom raziskave sočasnega položaja kmetov v Pfalzu na Nemškem, ki jo je objavil Roger Dufraisse, eden od vodilnih napoleonologov našega časa. Tako kot v Pfalzu, so tudi v Iliriji francoske oblasti na kmečko prebivalstvo "pozabile", načrtovane in/ali uvedene reforme pa najširšim slojem prebivalstva niso prinesle družbenega napredka.⁵²

RÉSUMÉ

Abolition manquée de la féodalité dans les Provinces illyriennes du Premier Empire

L'historiographie slovène traditionnelle affirma que les autorités françaises n'eurent pas envisagé d'abolir la féodalité durant la brève existence des Provinces illyriennes de Napoléon Ier (1809-1813). Ce fut seulement après la publication, par *Monika Senkowska-Gluck*, de la lettre du dernier gouverneur-général de l'Illyrie, Joseph Fouché duc d'Otrante, envoyée le 13 octobre 1813 à l'Empereur, que prévalut l'opinion du regretté *Sergij Vilfan*, proche de la réalité historique, à savoir que "les Français, vers la fin de leur règne, songèrent probablement déjà à abolir tout simplement le régime féodal".

Quelques recherches récentes, effectuées par l'auteur dans les archives en France et en Slovénie, prouvent que les préparatifs visant à mettre au point l'abolition des droits féodaux s'annoncèrent dès l'introduction du régime napoléonien en Illyrie, mais ne se réalisèrent que partiellement et par plusieurs étapes.

1. Le second décret sur l'Illyrie du 25 décembre 1809, qui ne fut jamais publié, bien que signé par l'Empereur conjointement avec le premier décret sur l'organisation du gouvernement français, demanda des nouvelles autorités illyriennes d'élaborer plusieurs projets de lois et décrets dont celui relatif à l'abolition des droits féodaux. Par conséquent, le gouvernement commanda, vers la fin de 1809 et au commencement de 1810, plusieurs expertises sur l'état de la féodalité, dont une seule ait pu exercer une certaine influence sur la décision du gouverneur-général maréchal Marmont, duc de Raguse, qui, dans son arrêté du 16 juillet 1810, fit diminuer de 20% les redevances et les dîmes dûes par les sujets à leurs seigneurs.

2. Le décret impérial sur l'organisation de l'Illyrie du 15 avril 1811 n'apporta aucune décision définitive. Dans son paragraphe 252, il supprima sans indemnité les servitudes "purement personnelles" et déclara rachetables "les droits, même féodaux, résultant d'une concession primitive de fonds". Il en résulta que les corvées réelles ne furent pas supprimées mais déclarées rachetables, une opinion que se forma le baron Coffinhal, commissaire général de justice en Illyrie, et qui fut ensuite approuvée par le grand-juge ministre de la justice de l'Empire.

A partir de la deuxième moitié de l'année 1811 et particulièrement en 1812, une homologation institutionnelle de l'Illyrie avec l'Empire, déclenchée par le décret organique, fit changer le cadre légal des droits féodaux réels et rachetables. Le décret impérial du 30 septembre 1811 confirma la validité des privilèges et des hypothèques existants dans les Provinces illyriennes avant l'introduction du Code Napoléon et invita leurs propriétaires de les faire inscrire, dans le délai d'un an, dans les livres d'hypothèques. Par l'introduction simultanée en Illyrie du décret impérial du 8 octobre 1810 relatif aux privilèges et hypothèques dans les départements Bouches-du-Rhin et Bouches-de-l'Escault, furent converties en hypothèques surtout "les rentes foncières et

⁵² Roger DUFRAISSE, *Les Oubliés de la Révolution en pays annexé: l'exemple des campagnes du Palatinat à l'époque napoléonienne*, Istituto storico italiano per l'età moderna e contemporanea 1982, str. 14-91.

autres prestations de cette nature déclarées rachetables par les lois de l'Empire".

En conséquence, les prestations féodales réelles devinrent objet du droit privé, des deux parties contractantes, du seigneur d'une part, devenu propriétaire d'une rente foncière, inscrite dans le livre d'hypothèques, et du paysan-sujet de l'autre, obligé par l'Etat de l'acquitter régulièrement.

En Illyrie, le processus de la traduction des droits féodaux en hypothèques se développa plus lentement que n'en pensèrent initialement les autorités. Tout d'abord, celles-ci furent forcées de prolonger le délai des inscriptions jusqu'au 1er juillet 1813 (l'arrêté du gouverneur-général comte Bertrand du 6 décembre 1812), et ensuite même jusqu'au 1er janvier 1814 (le décret impérial du 22 décembre 1812). Après la chute de l'Illyrie napoléonienne, en automne 1813, fut terminé l'époque de changements des droits féodaux en hypothèques.

3. La question de l'abolition n'ayant pas beaucoup évolué, le seul changement ayant été un cadre légal différent pour les droits féodaux, des réactions hostiles de la population se développèrent à l'égard des seigneurs. Dès l'automne 1811 et l'hiver 1812, s'agrandit le mécontentement des paysans, vaste majorité de la population, qui refusèrent de payer les redevances seigneuriales. Mécontentement général voire révoltes antiféodales des paysans, surtout en 1813, secouèrent l'Illyrie jusqu'à la fin du régime français. Pour y faire face, le gouvernement illyrien proposa à Paris d'adopter une solution simple et logique, parfaitement conforme à l'esprit de l'homologisation légale en cours, à savoir la publication de la loi française de 1790 sur l'abolition de la féodalité. Malheureusement, cette décision fut remise par l'Empereur lui-même. Par conséquent, Bertrand publia le 4 juin 1812 un arrêté pour informer la population qu'un décret spécial fixât les modalités du rachat des droits féodaux et qu'entretemps l'arrêté du maréchal Marmont restât en vigueur.

4. Dans la deuxième moitié de l'année 1812, le baron Coffinhal élaborait un projet de décret impérial "sur le mode et les effets de l'abolition de la féodalité dans les Provinces illyriennes" que le gouvernement illyrien envoya ensuite à Paris. Le 9 décembre 1812, lors d'une séance de travail de l'Empereur avec son ministre de la justice, le projet fut soumis à Napoléon avec la proposition de le renvoyer au Conseil d'Etat, ce que l'Empereur approuva. Les débats au sein du Conseil d'Etat relatifs au projet en question ainsi que le texte du projet ne nous sont pas connus, mais nous savons que l'auteur du projet se réclama du décret du 9 décembre 1812 sur l'abolition de la féodalité dans les départements dits hanséatiques (Bouches-de-l'Elbe, Bouches-du-Weser et Ems-Supérieur) et dont le contenu fut également publié, le 8 janvier 1813, pour le territoire du département Lippe.

5. Ainsi, l'arrêté de Bertrand du juin 1812, qui ne fit que répéter les décisions de l'arrêté Marmont du juillet 1810, fut-il en vigueur jusqu'à la chute des Provinces illyriennes. Dans sa déclaration du 19 novembre 1813, conçue après la réoccupation du territoire illyrien par l'armée de François II, le gouverneur autrichien civil et militaire en conclut que les Français n'eurent point supprimé le régime féodal. Le système français fut temporairement maintenu, ce qui fut confirmé, en mars 1814, par une décision de la cour de Vienne.

6. Les autorités illyriennes ne peuvent pas être rendues coupables du retardement voire de la débâcle finale des plans liés à l'abolition de la féodalité. Les intendants des différentes provinces comprirent relativement vite combien la vie des sujets fut dure et renouvelèrent à plusieurs reprises leurs avis favorables à l'abolition. Même l'intendant-général comte Chabrol de Crouzol, conservateur par naissance, se mit, dans les derniers mois du régime, du côté de ceux qui, parmi les administrateurs illyriens, intercédèrent en faveur de l'abolition des droits féodaux *sans indemnité*.

"Sa Majesté a jugé à propos de ne rien changer dans ce moment au système établi

dans les provinces” écrivit, en juin 1813, pendant une sérieuse révolte antiféodale des paysans de la Basse-Carniole, Chabrol de Crouzol au gouverneur-général Junot duc d’Abrantès, pour le mettre au courant de la réponse de Paris à ses lettres, dans lesquelles il plaida l’abolition. D’ailleurs, comment comprendre qu’en décembre 1811 l’Empereur fit reporter *ad kalendas Graecas* l’initiative pour la publication en Illyrie de la loi française de 1790? Ou, un an plus tard, quand il remit sa décision sur le projet Coffinhal et le fit renvoyer au Conseil d’Etat?

A l’époque, la prise de position de Napoléon sur l’abolition des droits féodaux fut déjà parfaitement conservatrice, ce que prouvent, entre autres, sa note au prince-archichancelier de l’Empire du 9 novembre 1810 et ses débats, en février 1813, au Conseil d’Etat à propos de la féodalité dans les départements italiens de Rome et de Trasimène. Enfin, par la politique de retardement, Napoléon voulut plaire à la noblesse des ex-pays des Habsbourg. Une politique qui fut vouée à l’échec et en conséquence légèrement critiquée par Chabrol, mais plus tard, lors de la chute du pouvoir français en Illyrie, ouvertement attaquée par Fouché dans la lettre citée ci-dessus.

EVA HOLZ

Kongres Svete alianse v Ljubljani 1821

V prvi polovici leta 1821 je bil v Ljubljani kongres Svete alianse. V mestu so se zbrali vsi pomembni diplomati tedanje dobe in Ljubljana je bila pet mesecev mesto, o katerem se je govorilo po vsej Evropi. Na tem kongresu je Metternich dosegel višek svojega političnega in diplomatskega delovanja. Moj prikaz se ne bo ukvarjal s političnim delovanjem vseh tukaj zbranih osebnosti, ker je to že bilo obdelano,¹ pač pa bom skušala predstaviti tisti del dogajanja v Ljubljani, ki so ga lahko spremljali meščani kot radovedni opazovalci ali navdušena množica, ki je vzklikala vladarjem. Tisti del radovednežev, ki je znal brati, si je lahko o vsem dogajanju sestavil dokaj plastično sliko tudi s pomočjo člankov v *Laibacher Zeitung*. Članki so bili kraju in času primerni; govorili so o dogajanju v Evropi in v ostalem svetu, obravnavali so tako politične kot gospodarske pretrese pa tudi na opravljanje niso pozabili.²

V začetku 19. stoletja so se Ljubljančani že navadili živeti v mestu, ki ga ni več varovalo in utesnjevalo obzidje. Na nekoliko bolj sproščen način življenja so se navadili tudi v času Ilirskih provinc, ko je bila Ljubljana njihovo glavno mesto.³ Že decembra 1820 se je šušljalo, da se bo kongres Svete alianse iz Opave preselil v Ljubljano. Te govorice so potrdili tudi prihodi slov, ki so začeli po Ljubljani in bližnji okolici iskati primerne hiše za nastanitev gospode in njihovih služabnikov, kajti tako avstrijski kot tudi ruski dvor sta vse potrebno pripeljala s seboj. S seboj so pripeljali vse od najvišjega služabnika do vratarja in seveda tudi konje za vprego in ježo. Na dvoru avstrijskega cesarja je bilo nekaj več kot sto ljudi, cesaričin dvor je štel nekaj manj osebja, dvor ruskega carja pa tudi ni imel manj kot sto ljudi. 28. decembra je bilo dokončno jasno, da se bo kongres preselil v Ljubljano in v čast tej novici so Ljubljančani zvečer slovesno razsvetlili stavbi magistrata in kresijskega urada.⁴ Nato so začeli v naglici urejati najbolj očitne pomanjkljivosti in nerodnosti v mestu - npr. Kapucinski trg (danes Kongresni trg), kjer bi sicer razvaline kapucinskega samostana in cerkve ležale avstrijskemu cesarju, ki je bival v Dvorcu, pred nosom.⁵ Za silo so popravili tudi gledališče, kjer so bile v času kongresa predstave nemške in italijanske opere. Popravila in gradbena dela so bila očitno končana pred prihodom gospode, kajti Metternich ne omenja v svojem dokaj pikrem dnevniku nikakršnega nereda ali gradbenih del.⁶ Na Kapucinskem trgu so bili ves čas kongresa vsak dan pregledi prihajajočih ali odhajajočih vojaških oddelkov.

V Ljubljano je prvi pripotoval knez Metternich s spremstvom. Prihodi vladarjev pa so bili dokaj različni. Avstrijski cesar in cesarica sta pripotovala 6. januarja inkognito in meščane tako prikrajšala za eno veselico. Šele naslednje dopoldne so ju meščani lahko videli pri deseti nedeljski maši pri uršulinkah. Že pred mašo je cesar sprejel generaliteto

¹ Baltazar Vladimir Šenk: Kongres Svete alianse v Ljubljani. Ljubljana 1944, 179 str.

² *Laibacher Zeitung* od januarja do junija 1821.

³ Josip Mal: Zgodovina slovenskega naroda. Celje 1993, str. 65-86.

⁴ Heinrich Costa: *Tagebuch geführt während des Congresses in Laibach*. Kopija rokopisa, ki obsega 97 str. v gotici. Hrani jo Zgodovinski inštitut ZRC SAZU.

⁵ Ivan Vrhovec: *Die wohllöbl. landesfürstl. Hauptstadt Laibach*. Laibach 1886, str. 193-199.

Branko Korošec: *Ljubljana skozi stoletja*. Mesto na načrtih, projektih in v stvarnosti. Ljubljana 1991, str. 81-92.

⁶ Peter Radisc: *Metternich und Gentz auf dem Laibacher Congress*.-Argo. Zeitschrift für krainische Landeskunde. 5. Laibach, November 1892, str. 88-92; 6. Laibach December 1892, str. 118-122.

Richard Fürst Metternich-Winneburg: *Aus Metternichs nachgelassenen Papieren*. Wien 1881.

Feuillton. *Vom Laibacher Congress*.-*Laibacher Zeitung* 19, 25. Januar 1881.

in oficirski zbor ter predstavnike kranjskih deželnih stanov, po maši pa predstavnike civilne in cerkvene oblasti. Precej bolj bleščeč je bil prihod ruskega carja Aleksandra. Pripeljal se je 7. januarja popoldne od treh v odprti kočiji, ki jo je vleklo šest konj, oblečen v uniformo oficirja avstrijskega regimenta, ki je nosil njegovo ime. Meščani so bili navdušeni nad takim prihodom. Po njegovem prihodu sta se oba vladarja odpravila na vljudnostni obisk k cesarici, nato pa je ruski car odšel v škofijski дворец, kjer je bival ruski dvor do povratka v domovino v maju 1821. Še bolj teatraličen je bil prihod neapeljskega kralja.

8. januarja ob 8^h zjutraj se mu je odpeljal avstrijski cesar nasproti na Vrhniko. V Ljubljano sta se oba pripeljala ob pol enih popoldne. Meščani so lahko pozdravljali in gledali prihod kralja na Gosposko ulico 214, kjer je stanoval pri gospe Mariji Lepušic. Na hišnem pragu sta ga čakala grof Porzia in ljubljanski škof Gruber in ga slovesno sprejela. Množica je navdušeno vzklikala.⁷

Popoldne istega dne so lahko meščani pred Dvorcem poslušali vojaško godbo. Poslušanje vojaške godbe je postalo ena od priljubljenih zabav meščanov v času kongresa. Ljudem so se vojaške godbe priljubile zaradi dobre zasedbe - tudi do 30 trobil in pihal - in pa zaradi zelo pisanih uniform. Posebno pozornost so zbujali nekateri kapelniki s svojo spretnostjo in pisano opravo.⁸ Pregledu vojske na Kapucinskem trgu so vedno prisostvovali vsi trije vladarji s spremstvom. Avstrijski cesar in ruski car sta prijezdila, neapeljski kralj pa se je zaradi starosti in debelosti pripeljal v kočiji; včasih ga je spremljala avstrijska cesarica. Ruski car je na te predstavitve prijezdil vedno v uniformi, ki je ustrezala trenutnemu položaju. Občinstvo je bilo navdušeno.

Ko so se vladarji naselili in izmenjali medsebojne vljudnostne obiske, je začel avstrijski cesar prirejati sprejeme za različne udeležence kongresa, predstavnike različnih delov svoje države, predstavnike različnih poklicev. Podobne obveznosti je imela tudi cesarica. Že dan po prihodu je tudi ona sprejela predstavnike vojaške in civilne oblasti, predstavnike plemstva in cerkve. V teh dneh je tudi razburjenost ljubljanskih dam dosegla višek, kajti 9. januarja so bile predstavljene cesarju in cesarici. Šele štirinajst dni kasneje je prišlo na vrsto odposlanstvo mesta Ljubljane. Cesarju je sporočilo svojo zvestobo in vdanost ter izrazilo hvaležnost, da so izbrali za mesto kongresa Ljubljano.⁹ Poleg slave so imeli Ljubljančani od kongresa tudi čisto konkretne materialne koristi. Znano je bilo reklo, da je na Ljubljančane v tem času padal zlat dež.¹⁰

Medtem so navadni meščani z zanimanjem opazovali prihajanje raznih pomembnih osebnosti. Tako so si ogledali ceremonialen prihod nadvojvodinje Clementine. Ob prihodu je najprej obiskala tasta, neapeljskega kralja, ki jo je nato po Gosposki ulici peš pospremil do Dvorca, kjer je stanoval njen oče, avstrijski cesar.¹¹ Sprehajanje vladarjev in drugih diplomatov po Ljubljani je bilo skrbno varovano. Poleg oficirjev in ostalih šarž je za varnost skrbelo še 274 vojakov in oddelek 19 ostrostrelcev. V čuvajnice je bilo razporejenih 85 vojakov za dnevno stražo in 87 za nočno. Čuvajnice so bile postavljene na poteh, kjer so se vladarji najpogosteje gibali, tj. na področju med Gosposko ulico, Novim trgom in Mestnim trgom. Na Gosposki ulici je bilo do policijske postaje pet čuvajnic, na Križevniškem trgu (danes Trg francoske revolucije) so bile štiri, na Novem trgu jih je bilo sedem, na Čevljarskem mostu sta stali dve, na Mestnem trgu pa jih je bilo deset.¹²

⁷ Heinrich Costa: Tagebuch geführt während des Congresses in Laibach. Kopija rokopisa, ki obsega 97 strani v gotici. Hrani jo Zgodovinski inštitut ZRC SAZU.

⁸ Cornelia Schollmayr-Costa: Alte Tagebücher.-Laibacher Zeitung 121, 28. Mai 1892.

⁹ Glej opombo 4.

¹⁰ Feuillton. Vom Laibacher Congress.-Laibacher Zeitung 19, 25. Januar 1881.
Franz Xaver Richter: Journal.-AS-Priv. A. XLIX. fasc. 1.

¹¹ Glej opombo 4.

¹² Feuillton. Vom Laibacher Congress.-Laibacher Zeitung 19, 25. Januar 1881.

V začetku februarja so Ljubljanci prisostvovali veličastnemu prihodu nekaterih vladarskih sorodnikov. Z devetimi kočijami sta se pripeljala cesarska princa, prestolonaslednik Ferdinand in avstrijski nadvojvoda Franc Karl. Navdušena množica ju je pozdravila že na mitnici na dunajski liniji. Oba sta se pripeljala k cesarju, od tu pa je sledil peš sprehod po Gosposki ulici do neapeljskega kralja, ki ju je čakal na hišnem pragu. Princa sta se udeležila tudi pregleda vojaštva na Kapucinskem trgu, cerkvenih slovesnosti pa ne, kar je takoj zmanjšalo njun ugled v očeh Ljubljančanov.

Med vladarske dolžnosti so spadali tudi različni obiski šol, ustanov, prisostvovanje seji gubernijskega sveta, obiskovanje naravnih zanimivosti. Domače prebivalstvo je to z veseljem spremljalo, kronisti pa vestno zapisovali. Cesar in cesarica sta obiskala redutno dvorano na Sv. Jakoba trgu (danes Levstikov trg), gledališče, uršulinsko dekliško šolo, kadetnico, cesar je obiskal še ostale srednje šole, vojaško bolnišnico, zapore. Vladarji so si ogledali tudi okolico Ljubljane, obiskali Cekinov grad, Golovec, Rožnik - kamor so za to priložnost zgradili posebno pot in so bili delavci za to od cesarja pohvaljeni in nagrajeni - Šmarno goro, Fužine, Barje. Cesarica je obiskala tudi uršulinke v Škofji Loki, kjer so ji meščani pripravili slovesen sprejem. Ob odhodu iz Ljubljane je samostanu podarila svojo sliko v zlatem okviru. Na Golovec je cesar hodil na lov na ptice, priredili pa so tudi lov s sokoli. Ker je bilo v času kongresa dokaj lepo vreme, so meščani lahko opazovali vladarje in druge diplomate na sprehodih v Lattermannovem drevoredu. Prav posebno vnet sprehajalec je bil ruski car.

Praznovanje novega leta po starem koledarju je spet omogočilo Ljubljančanom, da so si vladarje lahko ogledali od blizu. Na obisk k ruskemu carju v škofijski dvorec so se visokosti slovesno odpeljale v treh kočijah. Pred njimi so jezdili trije c. kr. jezdec, za njimi pa trije dvorni služabniki.

Vladarji, diplomati, predstavniki civilne in vojaške oblasti so se poleg običajnih maš udeleževali tudi cerkvenih slovesnosti, ki so pritegnile veliko množico gledalcev. Prva velika cerkvena slovesnost je bila februarja. To je bilo imenovanje cesarjevega spovednika in miloščinarja za termopilskega škofa. Sprevod do cerkve je bil veličasten. Najprej so šli služabniki kardinala Spine in zagrebški ter ljubljanski škof, nato je sledila duhovščina, stolni kanoniki, kardinal s tremi škofi, oba cesarja, neapeljski kralj, prestolonaslednik Ferdinand, nadvojvoda Franc Karl poleg modenskega vojvode ter vojvoda Ferdinand, poveljujoči general na Ogrskem. Tem je sledil ves diplomatski zbor ter ostali v mestu prisotni tujci. Knezi in nadvojvodinja Clementina so slovesnost spremljali s tribune narejene posebej za to priložnost.

Konec vojaških obračunov v neapeljskem kraljestvu so proslavili 3. aprila s slovesno mašo, kateri so prisostvovali ruski car, avstrijski cesar in cesarica, avstrijski dvor, prisotni ministri in diplomati ter civilne in vojaške osebnosti Ljubljane. Bataljon hrvaškega garnizona je izstrelil običajne salve, ki so jim odgovorili s topovskimi streli z Gradu. Konjenica je priredila paradu, zvečer pa so meščani na lastno pobudo razsvetlili mesto. 8. aprila so imele ljubljanske fare slovesne maše v počastitev miru v Neaplju. Ob 11^h je prišla k maši fara sv. Jakoba, ob 12^h fara sv. Petra, ob 13^h trnovska fara, ob 14^h pa fara Marijinega oznanjenja; ob 16^h je bila pridiga v kranjskem jeziku, ob 19^h pa litanije in Te Deum, kateremu so prisostvovali tudi monarhi, knezi in ostali tujci ter tukajšnje civilne in vojaške osebnosti.

Zelo slovesno so praznovali tudi veliki teden. Avstrijski cesar in cesarica sta ga začela s tem, da sta obiskala sveti grob pri cerkvi v Štepanji vasi (danes Štepanjsko naselje). Sledila je prireditev za mestne reveže, ki jo je pripravilo Filharmonično društvo. Čez dva dni sta se cesar in cesarica spovedala in škof Gruber jima je podelil najvišji zakrament oltarja, nato je sledil obisk stolnice, kjer so peli psalme. Naslednji dan sta veličanstvi po maši obiskovali svete grobove; tem obiskom je bil posvečen tudi naslednji dan. Na Ljubljančane je naredilo vtis predvsem to, da sta se cesar in cesarica

udeleževala svečanosti postnega tedna brez vsakega blišča ter naredila vtis prave in globoke vernosti.¹³ 21. aprila so praznovali vstajenje. Procesija, ki jo je vodil domači škof Gruber, se je vila po Trgu (Mestni trg). Cesar in cesarica ter ves avstrijski dvor so sodelovali, noseč vetrne lučke. Prisotni bataljon graničarjev je bil v paradi in je izstrelil tri salve. 22. aprila ponoči so praznovali vstajenje v rezidenci ruskega carja. Povabljeni so bili tudi staroverci, ki so bili v garnizonu, in ti so se povabilu odzvali. Dopoldne 22. aprila je bila v stolnici slovesna maša in Te Deum, ker je bil v Piemontu znova mir. Slovesnosti so prisostvovali avstrijski cesar in cesarica, car Aleksander, princ Leopold Salernski, nadvojvodinja Clementina, vsi prisotni ministri in diplomati ter civilne in vojaške osebnosti mesta. Graničarji, ki so bili v garnizonu, in del kirasirjev regimenta vojvode Alberta Saškega - Teschenskega so pripravili parado. Običajni salvi je odgovorilo sto topovskih strelav z Gradu. Zvečer je Filharmonično društvo pripravilo koncert.

Ljubljančani so si vladarje lahko ogledali tudi pri žalnih mašah. Tako so obhajali obletnico spomina na Jožefa II., zadušnico za cesarjem Leopoldom II., za cesarico Ludoviko, za cesarico Terezijo II., ženo cesarja Franca, in tik pred odhodom še za cesarjevo materjo. Tem mašam so na posebni žalno opremljeni tribuni prisostvovali vladarji, člani avstrijskega dvora, ruski dvor, ostali tujci civilne in vojaške oblasti mesta.

V času kongresa so praznovali rojstne dneve neapeljski kralj ter avstrijska cesarica in cesar. Ob cesaričinem rojstnem dnevu (8. 2.) so v mestu pripravili precej večjo slovesnost kot ob rojstnem dnevu neapeljskega kralja (12. 1.). Proslavljanje se je začelo s slovesno mašo v stolnici, avstrijski dvor pa je prisostvoval deseti maši pri uršulinkah. Car Aleksander je peš in v civilni obleki prišel na slovesno kosilo, na katerem so bili neapeljski kralj in nekateri člani avstrijskega dvora. Zvečer so slovesno razsvetlili mesto in gledališče. Med osmo in deveto uro zvečer se je celoten avstrijski dvor v osmih kočijah popeljal na ogled razsvetljave. Pred kočijami je jezdilo šest cesarskih dvornih jezdecev v svečanih uniformah, sprevod pa je zaključilo prav tako šest dvornih jezdecev. Množica je navdušeno vzklikala. 12. februarja so zelo slovesno proslavili rojstni dan avstrijskega cesarja. Direktorji, profesorji in šolska mladina so imeli ob 8^h péto mašo za dolgo življenje, srečo in zdravje vladarja. Civilne in vojaške oblasti so bile pri slovesni maši v stolnici ob 10^h. Med deveto in deseto dopoldne je cesar sprejemal čestitke svoje družine, neapeljskega kralja, obeh princev d'Este. Temu je sledila slovesna maša pri uršulinkah, ki jo je vodil zagrebški škof Maksimilijan Vrhovac. Belo oblečene deklice so se, tako kot ob cesaričinem rojstnem dnevu, postavile v špalir. Med mašo je paradiral graničarski bataljon in izstrelil običajne salve, ki jim je odgovorilo 24 topovskih strelav z Gradu. Po končani maši se je cesar odpeljal v Mestni log, kamor je rad zahajal in kjer so mu meščani za rojstni dan postavili pavilion. Popoldne se je na slovesno kosilo pripeljal car Aleksander. Slovesno večerjo je priredil tudi knez Metternich. Mesto in gledališče sta bila zvečer še bolj razkošno razsvetljena. Tudi tokrat so se vladarji v kočijah popeljali po mestu, sprevodu se je priključilo tudi precej meščanskih kočij. Navdušenih gledalcev je bilo tokrat še več kot ob cesaričinem rojstnem dnevu. Meščani so pogostili tudi prisotno vojsko. Na strelišču so pripravili za oficirje mizo z 80 pogrinjki, moštvo od feldvebla navzdol so pogostili s funtom mesa in poličem vina, pogostili pa so tudi dečke iz kadetnice Reuss-Plauen. Za mestne reveže je komisija, ki je skrbelo zanje, pripravila za vsakega posebno darilo. Cesarjev rojstni dan so slovesno proslavili tudi v Postojni, Novem mestu in Otočacu na Hrvaškem.¹⁴

V času kongresa sta bili v Ljubljani nemška in italijanska operna skupina. Nemško predstavo Sevilskega brivca so obiskali vsi trije vladarji, modenski vojvoda in drugi

¹³ Glej opombo 4.
Laibacher Zeitung 33, 24. April 1821.

¹⁴ Glej opombo 4.
Laibacher Zeitung 14, 16. Februar 1821; 18, 2. März 1821; 19, 6. März 1821.

visoki gostje. Gledališka direkcija je veličanstva sprejela v atriju in v soju bakel so jih pospremili do dvorne lože. Vladarje je pozdravilo igranje na trobente in pavke ter glasno vzklikanje množice. Predstave obeh gledališč so bile dobro obiskane, vendar pa so se med primadonama začeli prepiri. Najprej se je začel spor med ženo kapelnika Maschka in italijansko primadono gospo Bolla, za katero je gospa Maschek trdila, da ne zna peti.¹⁵ Da so bile neke težave z italijansko operno skupino, omenja v svojem dnevniku tudi Metternich, vendar v tem smislu, da v začetku niso prišli ne dobri pevci in ne igralci. Ko se je ta problem uredil, je italijanske predstave pohvalil.¹⁶ Nato se je gospa Maschek sprla še z lepo in priljubljeno graško igralko gospo Mevins, ki je gostovala v Ljubljani v nekaj uspešnih predstavah. Vladarji so obe skupini primerno finančno podprli. Italijanska skupina, ki je bila naročena za čas kongresa, je dobila 5000. gld, cesar pa je pevcem, v čast katerih so bile posamezne predstave, podaril po 25 dukatov.¹⁷

Sicer pa so tudi ljubljanski meščani sami organizirali zabavne prireditve in niso bili le opazovalci. Filharmonično društvo je že 19. januarja pripravilo v redutni dvorani akademijo v čast visokim in najvišjim gostom. Vstop je bil mogoč le z vstopnico, te pa so delili zastonj. Vladarji so se opravičili, pač pa so se akademije udeležili nekateri poslanci in ministri. 26. januarja je društvo priredilo v gledališču nastop v korist sklada za mestne reveže. Avstrijski cesar je takrat sklado daroval 100 dukatov. 16. februarja je društvo pripravilo pevski in instrumentalni koncert v korist svojega glasbenega fonda. Fond sta obdarovala tudi avstrijski cesar in ruski car. Marca so v redutni dvorani priredili še eno akademijo v čast prisotnih vladarjev. 22. aprila so prav tako v redutni dvorani pripravili koncert, katerega izkupiček je bil namenjen gradnji spomenika Mozartu in Haydnu na Dunaju.

Meščani in obrtniki so za udeležence kongresa pripravili ples v redutni dvorani. Razdelili so 650 vstopnic. Vladarji so se opravičili, pač pa se je plesa udeležilo kar precej diplomatov in tudi knez Metternich. Dvorana je bila zelo lepo razsvetljena, godba je bila dvojno zasedena, postrežba pa je bila vso noč do jutra odlična. Marca je meščanskemu plesu sledil plemiški ples, ki so se ga udeležili ministri, precej navzočih poslovnežev, člani kranjskih deželnih stanov, civilne in vojaške oblasti in najuglednejše meščanske družine.

Družabne večere za izbrance je organiziral tudi knez Metternich. Ljubljancani so lahko opazovali kočije, ki so goste vozile do njegove rezidence na Bregu.

Odhodi vladarjev in drugih visokih gostov so bili tudi priložnost za slovesnosti in javne nastope. 27. februarja je z dvema šesterovpregama in dvema četverovpregama odpotovala iz Ljubljane žena neapeljskega kralja vojvodinja Floridija s spremstvom. Avstrijska cesarica in nadvojvodinja Clementina sta jo pospremili del poti. Od vladarjev je prvi odpotoval neapeljski kralj. Pred njegovim odhodom sta si z avstrijskim cesarjem še izmenjala odlikovanja. Svoji hišni gospodinji gospe Lepušic je podaril briljantni prstan. Naslednji dan je odpotoval modenski vojvoda, ki je ob odhodu bogato obdaril družino grofa Vajkarda Auersperga, pri kateri je stanoval. Zaradi upora v Piemontu se je še vrnil v Ljubljano in potem znova odpotoval, a tokrat ni nikogar več obdaroval. 13. maja je odpotoval ruski car Aleksander. Na Ljubljancane je naredil zelo ugoden vtis in ohranili so ga v lepem spominu. Še med bivanjem v Ljubljani je obdaril profesorja anatomije Antona Melzerja, ki je izumil pripomoček za pomoč pri porodih. Car je obdaroval tudi Henrika Costo, ki mu je z njegovim dovoljenjem posvetil in podaril tri

¹⁵ Glej opombo 4.

Feuillton. Vom Laibacher Congress.-Laibacher Zeitung 19, 25. Januar 1881.

¹⁶ Richard Fürst Metternich-Winnburg: Aus Metternichs nachgelassenen Papieren. Wien 1881.

Peter Radics: Metternich und Gentz auf dem Laibacher Congress.-Argo. Zeitschrift für krainische Landeskunde.6. Laibach, December 1892, str. 120.

¹⁷ Feuillton. Vom Laibacher Congress.-Laibacher Zeitung 19, 25. Januar 1881.

Stanko Štrekelj: Italijanske predstave v Ljubljani od 17. do 19. stoletja. Ljubljana 1936, str. 162-164.

romance iz ruske zgodovine. Tudi ob odhodu ruskega carja sta se z avstrijskim cesarjem medsebojno obdarila z odlikovanji, poleg tega pa je car obdaril tudi druge ljudi iz svoje okolice.

Najveličastnejši pa je bil prav gotovo odhod avstrijskega cesarja in cesarice. Najprej je krenilo na pot 31 jezdnih in vprežnih konj in šest dvornih kočij, med njimi dve paradni. 20. maja sta cesar in cesarica sprejemala poslovilne obiske. Pred odhodom je cesar še obdaroval vojaško godbo in graničarski regiment, cesarica pa je škofu Gruberju podarila zlat križ. Tudi vrsta drugih posameznikov je dobila lepa spominska darila. 21. maja sta vladarja ob pol sedmih zjutraj zapustila Ljubljano, meščani pa so se postavili ob cesti do Medvod. Nad cesto so bili slavoloki iz zelenja in cvetja, ob cesti so stali meščani, šolski otroci, ki so imeli v eni roki belo rutico, v drugi pa zeleno vejico, ter okoličani. Naslednjega dne je okoli poldneva kot zadnji zapustil Ljubljano knez Metternich. Italijanska opera je morala še odpeti spored, za katerega so jo najeli. 25. maja je odpotovala v Gradec topniška baterija, ki je bila na Gradu, 26. maja je v Celovec odkorakala še godba pešadijskega regimenta Wimpfen in slavje je bilo končano.¹⁸

ZUSAMMENFASSUNG

Kongreß der Heiligen Allianz 1821 in Ljubljana

Mit dem vom Januar bis Mai 1921 in Ljubljana tagenden Kongreß der Heiligen Allianz sollten die Verhältnisse im damaligen Europa geordnet werden. Es war ein Kongreß von einer ganzen Reihe, die mit dem Wiener Kongreß begann und mit dem von Verona endete. In diesem Beitrag ist nicht von politischen Ideen, Grundsätzen und Wünschen die Rede, es soll vielmehr die Stimmung unter den damaligen Bürgern von Ljubljana dargelegt werden.

Nach der österreichischen Restauration und dem Hungerjahr leisteten sich die Bürger von Ljubljana ziemlich viel Unterhaltung. Bälle, Feste, Theatervorstellungen und Fahrten auf dem Fluß Ljubljanica waren häufig. Auch in der Zeit des Kongresses herrschte kein Mangel an Unterhaltung. Die Ankunft der drei Herrscher - des österreichischen Kaisers, des neapolitanischen Königs und des russischen Kaisers, von verschiedenen Fürsten, Herzögen und anderen Adligen und Diplomaten machte sie nur noch neugieriger und lieferte neue Nahrung für ihren Sinn für die Organisation von Unterhaltungen. Soweit aus zugänglichen Tagesberichten auch in der Laibacher Zeitung zu ersehen ist, brachten die Bürger für die Politik wenig Interesse auf, diese wurde lieber den Politikern überlassen, sehr gerne beobachtete man allerdings die Politiker bei verschiedenen feierlichen Gelegenheiten. An diesen mangelte es in Ljubljana nicht, da der Kongreß auch auf den äußeren Eindruck angelegt war. So konnten die Bürger die Herrscher bei gegenseitigen Höflichkeitsbesuchen beobachten, wenn sie verschiedene Delegationen empfingen und auch die Bürger von Ljubljana. Eine andere Gelegenheit waren feierliche Messen und Trauermessen, das Osterfest und die Einweihung des Kaiserlichen Beichtvaters und des Almosensammler für den Bischof von Thermopylen. Während des Kongresses begingen auch drei Herrscherpersönlichkeiten ihren Geburtstag: zuerst der König von Neapel, dann die österreichische Kaiserin und zuletzt noch der österreichische Kaiser. Also fehlte es nicht an Gelegenheit zu feiern, zuzuschauen und zu tratschen. Für die kaiserlichen Geburtstage wurde die Stadt festlich beleuchtet, es gab ein Feuerwerk, das angesichts der Brandgefahr sehr wohlüberlegt und kontrolliert werden mußte.

Während der Kongreßzeit gab es in Ljubljana zwei Operngruppen, eine italienische, die für diese Gelegenheit bestellt worden war, und die einheimische deutsche. Auch die

¹⁸ Glej opombo 4.

Bürger selbst waren aktiv. Viel beachtet wurde der Auftritt des philharmonischen Vereins, der unter anderem auch ein Konzert zugunsten der Aufstellung des Mozart- und des Haydendenkmals in Wien organisierte. Von den Bürgern wurden auch Bälle organisiert, zu denen auch Herrscher und andere hochgestellte Persönlichkeiten eingeladen wurden. Die Herrscher entschuldigten sich höflich für ihr Fernbleiben, andere Persönlichkeiten nahmen allerdings an den Bällen teil, so daß die Bürger nicht beleidigt waren. Die Herrscher gaben sich Mühe, um den Bürgern zu gefallen, allerdings hatte der russische Kaiser besonders viel Sinn für Auftritte vor dem Publikum.

Eine besondere Unterhaltung der Bürger war die tägliche Durchsicht von Militäreinheiten, die durch Ljubljana in Richtung der Kriegsschauplätze in Italien marschierten. Immer nahmen alle drei Herrscher teil, der österreichische und der russische Kaiser mit Gefolge auf Pferden, der neapolitanische König in seiner Karosse, manchmal begleitet von der österreichischen Kaiserin. Immer, wenn er in Ljubljana weilte, nahm auch der Herzog von Modena an solchen Akten teil. Die Einwohner von Ljubljana fanden an der meist sehr gut besetzten und bunt gekleideten Militärmusik besonderen Gefallen.

Als der Kongreß zu Ende ging und die Herrscher und andere hochgestellte Persönlichkeiten die Stadt verließen, wurden die Hausherrn, bei denen sie gewohnt hatten, meist reich beschenkt. Das österreichische Kaiserpaar wurde von den Bürgern feierlich verabschiedet.

VASILIJ MELIK

Slovenci in avstrijska država 1848-1918

Iz obsežne teme, ki mi jo je predlagal uredniški odbor zbornika, se bom mogel dotakniti samo nekaterih značilnosti. Marsikaj o tej problematiki je zajeto v mojem prispevku Slovenski državnopravni programi 1848-1918 v zborniku Slovenci in država (Ljubljana 1995, str. 67-72).

I

Razmerje Slovencev do habsburške monarhije je bilo polno nasprotij. Feliks J. Bister je v svoji knjigi o Antonu Korošču zelo točno zapisal: "Tako avstrijsko in tako habsburško kakor Slovenci, ki so v svoji držbi bolj ali manj videli zapoved katoliške vere, najbrž ni bilo nobeno drugo ljudstvo donavske monarhije".¹ Obenem pa je bila ta slovenska navezanost na monarhijo pred prvo svetovno vojno tesno povezana s slovanskim čustvovanjem. Slovenci so bili navezani na dinastijo, vendar je bilo obenem mnogim žal, da ni v davni bitki pri Dürnkrotu in Jedenspeignu zmagal češki kralj Přemysl Otakar² ali da niso namesto Celjskih grofov rajši izumrli Habsburžani.

Frančišek Lampe je leta 1891 pisal o "sladki besedi" domovina, v kateri se "izraža naše veselje, naša ljubezen, naš ponos, naša slava", in razlikoval pri tem "ožjo slovensko domovino", ob kateri pa Slovenec "pozna, čisla in ljubi še drugo večjo domovino, milo Avstrijo, katere udan sin in zvest državljani je vedno bil in tudi bode".³ Vendar pa s tako Avstrijo, kakršna je bila, Slovenci niso bili zadovoljni, posebno ne z dualističnim sistemom. Neizadovoljni so bili tudi z večino vlad. Bridko so čutili, da jim še veliko manjka do resnične enakopravnosti in do države, ki bo združevala enakopravne avtonomne narode.

II

Leta 1848 so Slovenci takoj po svojem vstopu v politično življenje odklonili Nemško zvezo. Leta 1866 so z veseljem sprejeli dejstvo, da se je morala Avstrija posloviti od Nemčije in da v njej ne bo več italijanskih dežel: Avstrija bo močna in mogočna "brez nemškega bunda in brez lakomnega Laha".⁴ Popolnoma drugače kot na zvezo z nemškimi in italijanskimi pokrajinami pa so gledali Slovenci na povezavo monarhije s slovanskimi deželami na jugovzhodu. Ob začetku vstaje v Bosni in Hercegovini 1875 je pisal Slovenski narod, da se naši bratje borijo za svojo svobodo in da "njihova pridobljena svoboda bode naša, ker, kar jeden del jugoslovanstva narodne svobode privojuje to pride nam vsem Jugoslovanom v korist".⁵ Ob razpravljanju o bodočnosti dežele je slovenska stran izrazila tudi mnenje, da je treba slišati mnenje prebivalstva, "če želi priključitev k Avstriji, če sploh želi kako priključitev ali če želi ustvariti samostojno državno tvorbo. Tudi se ne da zanikati, da ima na Bosno in staro Srbijo kraljevina Srbija iz nacionalnih razlogov prvo in najstarejšo pravico, tako kot Črna gora na Her-

¹ Feliks J. Bister: Anton Korošec, Ljubljana 1992, str. 269.

² Tako Anton Krempf: Dogodivšine štajerske zemle, v Gradci 1845, str. 122.

³ Dom in svet 1891, str. 241.

⁴ Novice 1866, str. 244, 259.

⁵ Slovenski narod 3. 8. 1875.

cegovino".⁶ Vendar je v tedanjem političnem razvoju prevladalo stališče, da je pridobitev Bosne "brezpogojna nujnost za Avstrijo in zlasti za njene južne dežele".⁷ 5. oktobra 1878 je v kranjskem deželnem zboru slovenska manjšina predlagala adresu cesarju, ki je vsebovala zahvalo da je avstrijska armada "zasedla Bosno in Hercegovino, da izvrši imenitno zgodovinsko nalogo ter osvobodi kristjanske Slovence od krutega turškega jarma."⁸

Slovensko-avstrijske sanjarije se niso omejevale samo na Bosno in Hercegovino. Tako je Slovenski narod pisal leta 1878, da bi morala naša monarhija "z vso silo delati na to, da si pridobi ves balkanski polotok, izvzemši Peloponez".⁹

Ozadje vseh takih aspiracij in želja po okupaciji Bosne in Hercegovine je bila seveda misel na povečanje števila Slovanov v monarhiji. "Pričakujemo, da z okupacijo in osvojenjem teh dveh slovanskih dežel bode se slovanski živelj v monarhiji pomnožil in okrepljal, ter tako še prej in gotovejši k zmagi prišel, če prav ne precej, pa polagoma".¹⁰ Rodile so se tudi misli na tesnejše zveze dežel na jug. Slovenec je marca 1878 pisal, da bi se morala Bosna in Hercegovina s hrvaškimi in slovenskimi deželami iz ogrske in avstrijske polovice monarhije povezati v Ilirijo, ki bi segala od Beljaka do Trebinja in od Osijeka do Kotora.¹¹ Te ideje so se pojavljale tudi pozneje, nazadnje v trialistični obliki leta 1909 in v majniški deklaraciji.

III

V začetku ustavne dobe Slovenci niso protestirali proti februarškemu patentu. Po Schmerlingovem padcu pa je Bleiweis 27. novembra 1865 v utemeljevanju predloga za adresu cesarju govoril o žalostni sliki zadnjih let in pri tem za ilustracijo navedel, da je "takoimenovani ustavni minister 26. februarja vsako leto komandiral v vseh katedralah Avstrije slovesne zahvalne službe za to mizerijo!" Pri tem je hvalil rešilno besedo, tj. manifest 20. septembra (o sistiranju zakona o državnem zastopstvu). Bleiweisu se je zdelo, da se že kaže zarja boljšega, bolj ustavnega časa in da deželni zbori že zborujejo z mnogo večjo pravico samoodločanja kakor prej.¹² Adrese nemška večina deželnega zbora seveda ni sprejela.

Pred novimi volitvami januarja 1867 so Slovenci pričakovali novo "ustavno ureditev celega cesarstva". V volilnem razglasu na Kranjskem so zapisali: "Mi želimo Avstrijo jednotno, mogočno, slavno, vsem narodom pravično, zato pa tudi želimo mirno spravo in slogu med vsemi narodi na podlagi svobodne, vsem narodom pravične ustave".¹³ Volitve so Slovencem prinesle zmago in večino v kranjskem deželnem zboru. Ta je 28. februarja 1867 sprejel adresu, ki se je postavila na stališče oktobrske diplome (ki je dajala zakonodajno pravico deželnim zborom in državnemu zboru), septembrskega patenta in izrednega državnega zbora (sklicanega s patentom 2. januarja za 25. februar). Za februarško ustavo je zapisano v adresi, da "je v veliki večini avstrijskih narodov zbudila resne pomisleke", parlament, ki so mu po Belcredijevem padcu dali ime "ustavni državni zbor", pa je imela za nekompetenten, saj mu "zlasti ne gre pravica, da bi se spuščal v preuredbo skupne državne ustave ali v končni dogovor o njej". Če bi se deželni zbor trdno držal svojih pravic, je bilo rečeno v adresi, bi moral zaradi ustavnih načel

⁶ Stenographische Protokolle über die Sitzungen des Hauses der Abgeordneten des österr. Reichsrates, VIII. Session str. 6931-6935.

⁷ Prav tam, str. 12799-12804.

⁸ Obravnave kranjskega deželnega zbora 19, str. 131.

⁹ Slovenski narod 2. 2. 1878.

¹⁰ Prav tam 8. 3. 1878.

¹¹ Slovenec 3. 1878.

¹² Obravnave 4, 27. 11. 1865, str. 32.

¹³ Novice 16. 1. 1867.

volitve v državni zbor odkloniti, vendar se je odločil, da bo poslance poslal na Dunaj.¹⁴ Pravne pridržke je omenjalo odborovo poročilo, sama adresa pa ne, v debati pa so slovenski poslanci trdili, da volijo brez pridržkov.¹⁵ Kljub tej omiljeni obliki češkega stališča je bil kranjski deželni zbor 1. marca prav tako razpuščen, kakor je bil malo prej češki.¹⁶ V tretjem deželnem zboru so Slovenci ohranili večino, vendar nekoliko zmanjšano. V državni zbor so volili brez adrese in brez pridržkov, tudi poslanci so šli na Dunaj. Svetec je pisal Vošnjaku: "Žrtvovati se brez vsega upanja zmage, da si bi junaško bilo, ne kaže. Od nas rešitev avstrijskega vprašanja ni odvisna. Mi sami, če tudi se upremo, Beustove sisteme ne vržemo; da pa posebno mi na Kranjskem deželi lahko mnogo škodimo, če vladno silo provociramo".¹⁷ Na Dunaju sta v adresni debati govorila Toman in Svetec proti osnutku adrese, za septembrski patent in proti dualizmu. Ko pa je prišlo 5. junija do končnega glasovanja o adresi, je vsa federalistična desnica sklenila glasovati zanj, najprej Poljaki, nato Slovenci in nazadnje še Tirolci (Čehi že več let niso hodili v državni zbor). 17. oktobra so ob glasovanju za spremembo temeljnega zakona o državnem zastopstvu trije slovenski poslanci glasovali za zakon (Svetec, Lipold in Klun), štirje pa proti (Toman, Pintar, Barbo, Černe) - proti so bili tudi Poljaki in Tirolci.¹⁸ Kakor Poljaki in Tirolci se tudi Slovenci niso udeležili razpravljanja in glasovanja o štirih temeljnih zakonih (o izvršni oblasti, o sodni oblasti, o ustanovitvi državnega sodišča in o splošnih pravicah državljanov), vendar je bil Toman član ustavnega odbora in je v njem tudi aktivno sodeloval. 19. člen temeljnega zakona o splošnih pravicah državljanov je dobil svojo formulacijo v veliki meri zaradi njegovega prizadevanja.¹⁹

Politiko slovenskih državnih poslancev je v javnosti najbolj branil Svetec. Ker je kranjski deželni zbor volil v državni zbor in so izvoljeni poslanci v državni zbor tudi šli in v njem ostali, "smo s tem faktično njegovo oblast pripoznali in njegovim sklepom se podvrgli".²⁰ In kaj bi dosegli, če bi ravnali drugače? Nič - le slovensko večino v kranjskem deželnem zboru bi spravili v nevarnost.²¹ Med federalisti tudi ni bilo solidarnosti. V dualizmu Svetec ni videl strahov. Nova državna ureditev se mu je zdela boljša od prejšnje, saj je imela po njegovem več federalističnih določb in povečala se je avtonomija. Dualizem je sprejela tudi večina neogrskih narodov.²² Svetec je pisal tudi, da je glavna slovenska zahteva narodna enakopravnost, težnja, da bi ohranili, utrdili in izobrazili narodnost, druga pa združitev vseh Slovencev v eno državnopravno ali vsaj upravno enoto. Temu je dodal: "Višja državna uredba nas je le toliko zanimala, kolikor nam je imela poroštvo dati za te naše zahteve".²³

IV

Ob javnem mnenju, ki se je zavzemalo za ostro opozicijo po češkem zgledu in za bojkot parlamenta, slovenskim poslancem na Dunaju ni bilo lahko voditi politike med lojalno, vladi ne preveč nadležno opozicijo, in med popolnim zavračanjem državnega

¹⁴ Obravnave 6, str. 52, 53.

¹⁵ Prav tam, str. 52, 58.

¹⁶ Gustav Kolmer: *Parlament und Verfassung in Oesterreich*, Erster Band, Wien-Leipzig 1902, str. 251.

¹⁷ Josip Vošnjak: *Spomini*, Ljubljana 1982, str. 211, 212.

¹⁸ *Zgodovinski časopis* 22, 1968, str. 34, 35.

¹⁹ Gerald Stourzh: *Die Gleichberechtigung der Volksstämme als Verfassungsprinzip 1848-1918* v delu *Die Habsburgermonarchie 1848-1918*, hrg. v. Adam Wandruszka und Peter Urbanitsch, Band III, Wien 1980, str. 1013.

²⁰ *Novice* 29. 1. 1868.

²¹ Prav tam.

²² *Novice* 5. in 12. 2. 1868.

²³ Prav tam 12. 2. 1868.

zboru in vlade. Vošnjak je v svojih spominih ugotovil, da Čehi s svojo pasivnostjo niso prav nič dosegli in da smo se jim Slovenci v politiki "preveč vdali ter s tem njim nič ne koristili, sebi pa škodovali".²⁴ Seveda pa ob koncu šestdesetih let to še ni bilo jasno.

Aprila 1869 so po splošni razpravi o predlogu zakona o osnovnih šolah Slovenci izjavili, da se specialne razprave in glasovanja ne bodo udeležili, ker osnutek krši ustavo in ureja stvari, ki spadajo v deželno kompetenco. Skupaj s Poljaki in Tirolci so zapustili zbornico.²⁵ 31. marca 1870 so državni zbor zapustili Slovenci, primorski Italijani in Romun Petrino. Glavni vzrok, ki so ga navajali v skupni izjavi, je bil, da se pripravlja zakon o neposrednih volitvah v državni zbor, kar pa pomeni opustitev legalne poti in kršenje najpomembnejših pravic deželnih zborov.²⁶

Ko je pomladi 1870 za nekaj časa padel nemški liberalni režim, se je posnemanje češke politike pri Slovencih znova okrepilo. Kranjski deželni zbor se je v adresi 30. avgusta 1870 znova postavil na stališče oktobrske diplome in septembrskega manifesta ter zagovarjal mnenje, da sedanja ustava "nima pravoveljavnih podlog", zaradi česar bi moral odkloniti volitve v državni zbor; volil je le pogojno in z izrecnim pridržkom.²⁷

21. decembra 1871 so v državni zbor izvolili tudi Valentina Zarnika. Ta je izjavil, da bo odšel na Dunaj le v primeru, ko bodo to terjale koristi slovenskega naroda. Ostali kranjski poslanci so se odločili za udeležbo v parlamentu, Zarnik pa je ostal doma in zato 23. februarja 1872 izgubil mandat.²⁸

Državnopravna stranka (Rechtspartei), ki je povezala nasprotnike decembrske ustave, je septembra 1872 svojim pristašem priporočila pasiven odpor: njeni poslanci naj ne bi šli v državni zbor. Kranjski deželni zbor je decembra v adresi ugovarjal neposrednim volitvam v parlament.²⁹ Politično društvo Slovenija je 25. januarja 1873 sestavilo prošnjo in jo naslovilo na cesarja, naj "vsled svoje vladarske oblasti" ustavi priprave na neposredne volitve ter imenuje drugo ministrstvo.³⁰ Slovenski državnozborni poslanci iz Kranjske (21. 12. 1871 so bili izvoljeni Barbo, Jugovic in Poklukar, 7. 12. 1872 pa Costa in Horak) niso odšli na Dunaj in so 15. februarja 1873 izgubili mandate. To je bil višek slovenskega boja proti decembrski ustavi in neposrednim volitvam v državni zbor.

V prvi poslanski zbornici, izvoljeni z neposrednimi volitvami, je izjavil grof Hohenwart, ki so ga za poslanca izvolili Slovenci v gorenjskem kmečkem volilnem okraju, da se on in njegovi somišljeniki ne bodo udeležili razpravljanja o adresi, ker je volilna reforma kršila pravice kraljestev in dežel.³¹ Tedaj so bili Slovenci razcepljeni (1873/76) na dva tabora, na staroslovenskega in liberalnega. Prvi je sledil Hohenwartu, drugi pa je sprejemal neposredne volitve.

V že omenjenem predlogu adrese, ki so ga 5. oktobra 1878 dali Slovenci v kranjskem deželnem zboru in ga nemška večina ni sprejela, so bila stališča močno omiljena. O ustavi je bilo rečeno, da "ni pokazala sadú, ki so ga nekateri krogi tako zaupljivo od nje pričakovali" (v nemškem besedilu nekoliko drugače: "welche man so vertrauensvoll von ihr erwartete"). Kot glavni vzrok je bila navedena nenaravna sestava državnega zbora z nepravičnim volilnim redom. Ponovljen je bil apel cesarju, "naj blagovoli na državno krmilo poklicati može", ki bi zagotovili ustavne pravice.³² Prihodnje leto je prišel na vlado grof Taaffe, v državni zbor so se vrnili Čehi, vlada pa se je naslonila na

²⁴ Vošnjak, str. 207.

²⁵ Zgodovinski časopis 22, 1968, str. 37.

²⁶ Gustav Kolmer: Parlament und Verfassung in Oesterreich, Zweiter Band, Wien-Leipzig 1903, str. 37.

²⁷ Obravnave 10, str. 78-79, priloga 35.

²⁸ Miroslav Gorše: Doktor Valentin Zarnik, Ljubljana 1940, str. 135.

²⁹ Novice 1872, str. 358, 400.

³⁰ Novice 1873, str. 47.

³¹ Novice 1873, str. 380. Kolmer 2, str. 287.

³² Obravnave 19, str. 131-133.

slovanske narode in nemške konservativce. Navedenih slovenskih stališč, ki so se pojavljala s presledki od leta 1865 naprej, vsaj v taki obliki zdaj ni bilo več.

V

Slovenci so vseskozi čutili, da je tako Zedinjeno Slovenijo kot federalizacijo monarhije na parlamentaren način v rednih razmerah nemogoče doseči. Zato so se od časa do časa pojavljale zamisli, ki so (večinoma na dokaj fantazijski način) računale na izredne možnosti. Mariborski program, sprejet 25. septembra 1865, je za primer če se ga preko deželnih zborov ne bi dalo doseči, predvidel prošnjo na cesarja, ki naj bi "iz svoje polnovlastnosti potrebno pomoč za državnoopravno našo uredbo nakloniti blagovolili".³³ Luka Svetec je novembra 1866 predlagal, da bi cesar sklical znane rodoljubne veljake slovenskega rodu, ki bi izdelali načrt novega volilnega reda in mu ga predložili v potrditev. Svetec je imel za vzor splošno volilno pravico in temu vzoru bi se bilo treba kolikor mogoče približati. Po novem volilnem redu naj bi cesar sklical zastopnike vseh Slovencev in ti naj se izrečejo o slovenski državnoopravni ureditvi.³⁴ Enake misli je razvijal tudi Vošnjak.

Po več kot petdesetih letih se je razočaranje nad parlamentarnimi razmerami in nad vladami kazalo tako na drugačen kot na še vedno enak način. Ivan Hribar je 4. februarja 1909 dejal v državnem zboru, da se je vse upanje v parlament, izvoljen na osnovi splošne volilne pravice, pokazalo za varljivo, saj se je nacionalni boj razplamtel še mnogo huje kot prej v sistemu kurij. Rekel je, da se bo Avstrija okrepila, če bo uvedena avtonomija narodov na zdravem in pravičnem temelju. Toda narodi se sami ne bodo mogli sporazumeti, ker Nemci na primer ne bodi nikdar pristali na enakopravnost Slovencev. Pravično ureditev bo mogoče doseči samo z absolutističnim ukrepom, z diktatom poštene vlade, pravega državnika s trdno, železno voljo. Hribar se je zavedal, da zveni tako govorjenje reakcionarno in protiparlamentarno, vprašal pa je poslance, ali ni to, kar počenjajo, davljenje parlamentarizma. Posebej je poudaril, da ne govori v imenu svoje stranke ali svojega naroda, ampak samo v svojem osebnem imenu.³⁵ Anton Korošec je 20. maja 1913 rekel v državnem zboru, da nimamo Slovenci od vlade in od strank ničesar pričakovati in da je naše zadnje upanje dinastija, ki bi morala, oprta na zanesljivo vojsko, napraviti konec dualizmu. "Skrajni čas, da se naša monarhija preoblikuje federalistično, da bodo Jugoslovani v nji državnoopravno združeni in da na razvalinah dualizma nastane nova, velika, svobodna habsburška monarhija, ki bo vsem narodom dajala pravico in varstvo".³⁶ Tako sta zastopnika obeh vodilnih slovenskih strank izrazila nedolgo pred prvo svetovno vojno isto prepričanje. Malo pred njima, 16. januarja 1909, pa je v kranjskem deželnem zboru o uresničljivosti dualizma govoril Ivan Šušteršič: "Državnoopravne težave so velikanske in o tem si moramo biti na jasnem, da je izvršljiva ta ideja samo v slučaju kake izvenredne konstelacije, izvršljiva le v prav izrednih razmerah, izvršljiva le ob svetovno zgodovinskih okoliščinah". Zato se mu je zdelo mogoče, "da bi oni veliki moment narodne samostojnosti jugoslovanstva prišel znabiti šele čez 100 ali 200 let". Toda ob hitrosti sprememb lahko tudi "mislimo ali, če hočete, sanjamo, da pride oni veliki moment preje, nego se danes sodi". "Evropska atmosfera je precej napolnjena z elektriko", torej ni izključeno, da "pridejo kaki veliki dogodljaji".³⁷

³³ Novice 4. 10. 1865.

³⁴ Slovenec 3. 11. 1866.

³⁵ Ivan Hribar: Moji spomini, II. del, Ljubljana 1984, str. 640.

³⁶ Bister, str. 130. Slovenec 20. 5. 1913.

³⁷ Obravnave 47, str. 275, 276.

ZUSAMMENFASSUNG

Die Slowenen und der österreichische Staat 1848-1918

Die Einstellung der Slowenen gegenüber der Donaumonarchie war sehr widerspruchsvoll. Feliks J. Bister meinte sehr zutreffend, daß wahrscheinlich kein anderes Volk der Monarchie so ausgeprägt österreichisch und habsburgisch gewesen sei. Diese enge Bindung an die Monarchie war mit den slowenischen Gefühlen aufs engste verbunden. Frančišek Lampe schrieb (1891) über die engere, slowenische Heimat und die breitere, österreichische Heimat, der der Slowene immer ein ergebener Sohn und treuer Bürger gewesen sei. Allerdings waren die Slowenen mit dem österreichischen Staat, so wie er war, nicht zufrieden, besonders nicht mit dem dualistischen System. Nicht zufrieden waren sie auch mit den meisten Regierungen. Sehr empfindlich bekamen sie zu spüren, wie weit sie noch von einer echten Gleichberechtigung und von einem Staat von ebenbürtigen autonomen Völkern entfernt waren.

Im Jahre 1848, sofort nach ihrem Eintritt ins politische Leben, wiesen die Slowenen den Deutschen Bund zurück. Im Jahre 1866 begrüßten sie die Trennung von Deutschland und von den italienischen Ländern. Anders sahen sie die Ausweitung der Monarchie nach Südosten. Sie begrüßten das Anwachsen der Zahl der Slawen in der Monarchie und auch die Besetzung von Bosnien und Herzegowina. Sofort kamen aber auch Überlegungen über eine engere Verbindung von Bosnien und Herzegowina mit den kroatischen und slowenischen Ländern auf, die später in der trialistischen Form (1909) und in der Maideklaration (1917) zum Ausdruck kamen.

Im Jahre 1865 traten die Slowenen gegen die Februarverfassung und für das Oktoberdiplom und das Septembermanifest auf. Als im Januar 1867 der krainische Landtag wegen solchen Standpunkten aufgelöst wurde, begannen sie gemäßigter aufzutreten. Die öffentliche Meinung befürwortete eine Nachahmung der tschechischen Politik, die Reichsratsabgeordneten traten als eine Art loyale Opposition auf. Die Opposition nahm im Jahre 1870 zu, als wegen der Vorbereitung des Gesetzes über die Direktwahl am 31. März das Abgeordnetenhaus verlies. Das zweite Mal kamen die slowenischen Abgeordneten im Dezember 1872 nicht ins Parlament und verloren im Februar 1873 ihre Mandate. Das war der Höhepunkt des slowenischen Kampfes gegen die Dezemberverfassung und die Direktwahl.

Die Slowenen waren sich der Tatsache bewußt, daß das Vereinte Slowenien und eine Föderalisierung der Monarchie in normalen Verhältnissen übers Parlament nicht zu erreichen seien. Deshalb dachten sie von Zeit zu Zeit an außerordentliche Möglichkeiten: 1865, 1866 an eine kaiserliche Intervention, 1909 (Hribar) ans Diktat eines richtigen Staatsmannes, 1913 (Korošec) an die Dynastie, die sich auf das Heer stützen würde.

VIKTOR VRBNJAK

Narodnopolitična podoba Maribora z okolico v sredi 19. stoletja

Na narodnostna in politična vprašanja slovenske in nemške etnične prisotnosti na Štajerskem, zlasti na tako imenovanem Spodnjem Štajerskem (ali slovenskem Štajerskem), je zgodovinopisje, tako slovensko kot nemško, večkrat odgovarjalo, in to iz različnih pogledov in za razne priložnosti.¹ Končno pa imamo danes tudi že več delnih in celovitih obravnav tovrstne zgodovine za posamezne manjše teritorialne enote (npr. Celje ali Maribor z okolico²), ki se ukvarjajo samo z določenimi problemi (npr. zemljiška odveza, razvoj industrije ali šolstva ali uprave itd.). Za mesta, kot npr. Maribor v sredi 19. stoletja, ki se je spričo nekaterih pridobitev (npr. železnica 1846, na novo formirani uradi po 1849, reorganizacija šolstva po 1850, nova vojašnica 1853 ipd.) začel vsestransko naglo razvijati, je po svoje zanimivo vprašanje, kako so se ljudje takšnega okolja odzivali na širše, evropske dogodke (npr. revolucija 1848/49 ali zedinjenje Italije na koncu petdesetih let 19. stoletja) in kako na probleme, ki so jih sami neposredno zadevali (npr. svoboda govora in tiska, nastanek političnih občin, sodno-upravnih instanc, premestitev škofijskega sedeža v Maribor, neuspešne vojne, obnove ustavnega življenja itd.). Na nekatera od teh vprašanj, ki so predvsem družbeno-političnega in kulturnega značaja, je po svoje že odgovorila zgodovinska stroka. Namerno rečeno "po svoje", ker se je v raziskovanju prav te problematike nekoliko zatekalo zgodovinopisje (tudi širša publicistika) nemškega jezikovnega območja, ki je pogosto imelo tudi svoje posebne namene, in to že od A. Mucharja dalje, pa prek H. Pircheggerja do H. Carstanjena in M. Strake ter naslednikov. Izjema med njimi, ki pa je starejšega datuma, je R. G. Puff, ki je zaslutil pozitivnost slovenskega nacionalnega razvoja in ga je tudi dejansko praktično podpiral. Celoviteje in bolj stvarno je poskušala na vprašanja narodnopolitičnega razvoja Spodnje Štajerske odgovoriti slovenska publicistika, in to strokovno zgodovinska ter deloma memoarska, toda na vedno dovolj kompleksno. V deželi, kakršna je bila tedanja slovenska Štajerska (zlasti mesta in trgi), pa to vse do 1918 in deloma še dalje, bi moral tako slovenski kot nemški raziskovalec družbeno-političnih razmer nujno upoštevati vsakokratno (pasivno in aktivno) prisotnost obeh narodnosti. Nastajala so obsežna dela (sprva zlasti Kovačičeva³ in Pircheggerjeva⁴), ki so se pa medsebojno izključevala predvsem v interpretaciji narodnostno

¹ Prim. bibliografska kazala: A. Schlossar, *Die Literatur der Steiermark in Bezug auf Geschichte, Landes- und Volkskunde*, Graz 1914 (3. izdaja 1932); J. Glaser-K. Prijatelj, *Kazalo k Časopisu za zgodovino in narodopisje I-XX*, Maribor 1926; St. Kos, *Bibliografsko kazalo Časopisa za zgodovino in narodopisje XXI-XXXV /1926-1940*, Maribor 1965-1966; M. Pivec-Stele, *Stanje slovenske historične bibliografije*, ČZN 34 (1939) 3-4, 207-210; B. Grafenauer, *Rezultati slovenskega zgodovinopisja pri obravnavanju za narodno zavest pomembnih vprašanj (1945-1975)*, *Osvoboditev Slovenije*, Ljubljana 1977, 330-352; V. Rajšp, *Slovensko zgodovinopisje po letu 1918 o Nemcih na Slovenskem v času 1848-1941*, ZČ 40 (1986) 1-2, 85-89; isti tudi v nemškem jeziku; gl. *Geschichte der Deutschen im Bereich des heutigen Slowenien 1848-1941 / Zgodovina Nemcev na območju današnje Slovenije 1848-1941*, Wien-München 1988, 299-309; J. Cvirn, *Boj za Celje. Politična orientacija celjskega nemštva 1861-1907*, Ljubljana 1988; ČZN 19. (54.) letnik, 1-2, 1983 (Mariboru posvečena številka); *Kronika - Časopis za slovensko krajevno zgodovino* 31 (1983) 2-3 (Iz zgodovine Maribora, tematska številka); I. Žmavc-Baranova, *Bibliografija del Janka Glazerja*, Maribor 1954; ista, *Dela profesorja Franja Baša*, ČZN 5 (40.) letnik 1969 (Bašev zbornik), 36-72; V. Sterlé *Bibliografija o Mariboru I: Monografije*, Maribor 1975.

² Prim. predvsem dela J. Orožna in J. Cvirna za Celje in Fr. Baša ter B. Hartmana za Maribor.

³ Fr. Kovačič, *Slovenska Štajerska in Prekmurje*, SM, Ljubljana 1926; isti, *Zgodovina Lavantinske škofije (1228-1928)*, Maribor 1928.

⁴ H. Pirchegger, *Geschichte der Steiermark 1740-1919 und die Kultur- und Wirtschaftsgeschichte 1500-1919*, Graz-Wien-Leipzig 1934.

kočljivih vprašanj. To je, časovno vzeto, nekoliko razumljivo, če upoštevamo dejstvo, da je tako Kovačič kot Pirchegger aktivno sodeloval pri postavitvi mejnih kamnov med nastajajočo Avstrijo in Jugoslavijo po prvi svetovni vojni. Mlajša generacija raziskovalcev narodnopolitičnega življenja na nekdanjem Spodnjem Štajerskem (npr. Fr. Baš⁵, J. Orožen⁶, J. Glazer⁷, Fr. Ilešič⁸ idr.) se je sicer vidno odmaknila od sentimenta, ki je bil prisoten zlasti pri zgodovinarjih po prvi vojni, vendar se spričo zaprtosti države po 1918 in zaradi nedostopnosti do arhivskega gradiva ni mogla dokopati do vrednega gradiva, s katerim bi lahko vsestransko odgovorila na številna vprašanja, zastavljena v slovenski oziroma nemški zgodovinski publicistiki. Raziskave, ki jih je opravila ta generacija še med obema vojnama, niso niti slabe, čeprav slonijo predvsem samo na predmetnem slovstvu in časnikih, tedaj dostopnih v Sloveniji oziroma v Mariboru.⁹

Do poglobljenega in dlje časa trajajočega študija primarnih arhivskih virov, ki so bili za Spodnje Štajersko pretežno v Gradcu in na Dunaju, se naši raziskovalci narodnopolitične zgodovine med obema vojnama niso mogli povzpeli tudi zaradi stalnega pomankanja denarnih virov za takšno delo.¹⁰ Čas, neposredno po drugi svetovni vojni v Mariboru ni bil povsem naklonjen izvirnemu (tj. dokumentarnemu) raziskovanju narodnopolitičnega razvoja Maribora in okolice v 19. stoletju. Tako so še vedno ostajali glavni "viri" za raziskovanje slovensko-nemških odnosov predvsem samo slovenski in nemški časniki ter le deloma tudi drugi viri, npr. razni zapisniki (tako sprva pri Fr. Bašu, J. Glazerju, B. Hartmanu, J. Orožnu, J. Šedivýju, B. Teplýju, V. Vrbnjaku idr.). Tudi nekatere obletnice (npr. stoletnica revolucije-1948, stoletnica prenosa škofijskega sedeža v Maribor 1959 ali stoletnica mariborske čitalnice 1961 idr.) so počastili povsem prigradništvo, v skladu s tedanjim mariborskimi razmerami, ki spričo preučevanja revolucionarne polpreteklosti, omenjenim dogodkom še niso bile naklonjene. Tako si nekateri strokovno sicer usposobljeni mariborski profesorji še v sredi šestdesetih let 20. stoletja niso usodili pisati za razne leksikone (npr. SBL ali JE) o škofu A. M. Slomšku in njegovem pomenu za Slovence, ker so se preveč bali za svojo kariero, in so se četrstoletja pozneje, ko so se razmere že spreminjale v Slomškovo korist, tako zagnali v preučevanje tega (ponovno) pomembnega Slovenca, da so se sredi februarja 1990, na Slomškovem simpoziju v Mariboru, s težavo prebili do govorniškega odra tisti, ki so nekarieristično vrednotili Slomškovo vlogo v vseh časih.* Danes se obetajo, tako je vsaj upati, preučevanju naše prerodne in narodnopolitične zgodovine ugodnejši časi, pri čemer so slovenski zgodovinarji od Fr. Zwitterja, B. Grafenauerja, V. Melika, J. Pleterskega pa do T. Zorna in drugih jasno začrtali naloge in metode dela za prihodnje.

Sedanja stopnja pridobivanja reproducirane arhivske dokumentacije, ki zadeva narodnopolitično in kulturno zgodovino Maribora v 19. stoletju, ne nudi samo popestritve našega dosedanjega védenja o zgodovinskih dejstvih, marveč omogoča tudi že celovitejše prikaze obravnavanega obdobja na osnovi primarnih virov. Spričo znanih oko-

⁵ Gl. izbor njegovih zgodovinskih spisov v knjigi Prispévki k zgodovini severovzhodne Slovenije, Maribor 1989.

⁶ Prim. bibliografijo njegovih del: D. Cvetko, Bibliografija prof. Janka Orožna. Ob njegovi 80-letnici. (Posebni odtis iz Celjskega zbornika 1971, Celje 1971).

⁷ Prim. kulturnozgodovinske članke in razprave v izboru njegovega dela (J. Glazer, Razprave, članki, ocene. Maribor 1993).

⁸ Za njegove prispevke v ČZN primerjaj kazala "Časopisa" pod opombo 1.

⁹ Primer take študije je razprava Fr. Baša, K zgodovini narodnega življenja na Spodnjem Štajerskem ČZN 26 (1931) 1-2, 23-88; gl. tudi ponatis v :Fr. Baš, Prispévki... 15-64.

¹⁰ Prim. ponudbo J. Mala mariborski občini aprila 1930, da bi preštudiral spise iz dobe Bachovega absolutizma. Gl.: V. Vrbnjak, Stiki Josipa Mala z zgodovinarji Maribora. Malov zbornik, Ljubljana 1996, 124-5.

* Spričo navala najrazličnejših "slomškologov" na to posvetovanje, je delovno predsedstvo občutno skrajšalo besedilo tudi piscu pričujočega sestavka, kar je imelo za posledico, da teksta ni objavil v publikaciji, ki je sledila simpoziju, marveč izhaja zdaj prvič v predelani in dopolnjeni obliki.

liščin, ki so vladale po zatrtju revolucije 1848/49, npr. cenzura, ukinitvev političnih društev v času neoabsolutizma, nerazvitost družbenega in kulturnega življenja, so viri za podrobno politično zgodovino Maribora z okolico v sredi 19. stol. še skromnejši kot za čas poznejšega ustavnega življenja. Pričujoči fragment (pregled) iz zgodovine Maribora in okolice je tako nastal na osnovi predmetne literature, deloma arhivskih virov, predvsem pa po poročilih, ki jih je tačas prinašal deželni časnik Grazer Zeitung (dalje: GrZtg). Naše razmišljanje zato iz več razlogov ne more biti popolna narodnopolitična podoba Maribora v desetletju pred premestitvijo škofijskega sedeža v mesto ob Dravi, ampak kvečjemu prikaz nekaterih dogodkov, ob katerih sta se bolj ali manj aktivno srečevala mariborski meščan in okoliški podeželan v obravnavanem obdobju.

Kakšna je bila v predmarčni dobi narodnostna struktura Maribora v ožjem pomenu besede, ko še vanj niso bila vključena predmestja, je natanko težko reči. Statistika iz leta 1846 (Czoernigova) res upošteva že etnografski princip (tj. objektivno ugotovljeni občevalni jezik), priznava pa zato samo v sklenjenih naselbinah živeče jezikovne skupine, tako npr. na Štajerskem le Nemce in Slovence.¹¹ Gre le za aproksimativne cennitve. Zanesljiveje je zato trditi, da je Maribor črpal svojo potrebno populacijo (od 4883 prebivalcev v letu 1846, prek 7572 v letu 1857 na 12314 v letu 1862) s slovenskega podeželja ter se gospodarsko osveževal s sposobnimi prišleki iz vse tedanje velike Avstrije. Za meščansko hišo predmarčne dobe, pa vsaj do obnovitve ustavnega življenja v Avstriji, je najpogostejši pojav, da se je v njej govorilo samo po nemško, razumelo pa se je po potrebi tudi slovensko, pri čemer se meščan ni javno deklariral ne za slovensko ne za nemško narodnost, razen nekoliko leta 1848. Za narodnost se Mariborčan, ki je s svojo obrtjo tičal še zmeraj v patriarhalnem življenju, vse do leta 1848 v glavnem sploh ni zanimal, medtem ko mu je bil jezik (nemški ali slovenski) le sredstvo za sporazumevanje. Priseljenec s slovenskega podeželja se je hitro navadil lomiti mariborsko nemščino, ker se je želel čimprej socialno uveljaviti. Meščan, kot vrhnja plast družbe, je bil zadovoljen, da se ni rušil "idiličen mir" med njim in slovenskim podeželjem. Če pomislimo, da je bil naš tedanji meščan vendarle še vedno na pol kmet, potem je pač razumljivo, da si je geslo "mir, red in varnost" razlagal predvsem kot pravni dokaz, naperjen zoper podeželskega kmeta oziroma okoliškega viničarja. Mariborski meščan predmarčne dobe je bil izrazito prakticistično usmerjen in šele potem tudi družabno (moško pevsko društvo ust. 1846). V družabnosti, ki jo je usmerjal Metternichov režim, krepila pa revolucija 1848 in tlačil neoabsolutizem, je ostal Mariborčan (ne glede na nacionalno poreklo) nerazdružljiv v prva leta obnovljene ustavne dobe. Seveda je iskra narodne pripadnosti bolj ali manj zavestno tlela. Na mariborsko gimnazijo, pred slovansko čitalnico (torej pred 1861) glavno središče mariborskega slovenstva, so se številno vpisovali nadarjeni slovenski mladeniči, ki so jih očetje privažali v Maribor "v štrti klas", kot pravi prleška himna, s tihim upom preneke pobožne matere, da bi njen sin postal nekoč "gospod". Kakršnikoli so bili že nagibi za vstop v srednjo šolo, eno ostaja nesporno, da se je s tem izbirnim šolstvom pomnoževal tisti inteligenčni stan, ki je že v jožefinski dobi prevzemal narodnoprubudno poslanstvo na slovenskem podeželju. O izjemni vlogi nekaterih gimnazijskih učiteljev (npr. A. Kavčič, J. Matjašič, B. Raič, D. Trstenjak idr.) je bilo že veliko napisanega.¹² Na tem mestu naj poudarimo le na dejstvo, da je mariborska gimnazija, ki je po reorganizaciji gimnazij postala popolna, osemrazredna in imela samo navidezno nemški značaj, odigrala pomembno vlogo

¹¹ Fr. Zwitter, Prva štajerska narodnostna statistika, ČZN 32 (1937) 1-4 (Kovačičev zbornik), 192; B. Grafenauer, Czörnigova etnografska statistika in njena metoda, Razprave I, SAZU, razred za zgod. in družb. vede, 1950, 117-164.

¹² J. Šedivý, Iz zgodovine mariborske klasične gimnazije, ČZN 2. (37.) letnik 1966, 113-137; 3. (38.) letnik 1967, 84-143; 6. (41.) letnik 1970, 70-109; 7. (42.) letnik 1971, 106-147; 8. (43.) letnik 1972, 100-150.

narodnega ozaveščanja slovenještajerskega intelektualca v času pred premestitvijo škofijskega sedeža v Maribor. Kmečka mladina, ki se je vpisovala na mariborsko gimnazijo vedno številneje, je zavod sproti "slavizirala". Upoštevanje slovenščine je bilo proti pričakovanju po revoluciji 1848/49 vse večje, pouk materinščine (učni predmet) za slovenske dijake pa bolj sistematičen kot prej. V šolskem letu 1850/51 so se npr. za pouk slovenskega jezika na mariborski gimnaziji priglasili skorajda vsi dijaki. Učenci so se neprimerno bolje naučili svojega jezika kot kdaj prej. Na zaključnih šolskih slovesnostih z dvema slavnostnima nagovoroma, enim nemškimi in drugim slovenskim, je včasih učenec nemškega rodu govoril slovensko, slovenski dijak pa nemško. Na začetku obnovljene ustavne dobe, leta 1863, sta npr. govorila dva Slovenca: Josip Sernec slovensko, Pavel Turner pa nemško. Poleg teh nagovorov pa so se na internih šolskih slovesnostih pojavljale ob nemških tudi slovenske pesmi in deklamacije. Trstenjakova in Matjašičeva "očitna prošnja na vse slovenske domorodce"¹³, da pošiljajo mariborskim gimnazijcem knjige, je zalegla: rodoljub Franc Simonič, duhovnik pri predmestni "slovenski" župniji Device Marije v Mariboru, je daroval večje število slovenskih in ilirskih knjig¹⁴; vlada ga je "nagradila" s sumom panslavizma.¹⁵ Med ne ravno mnogoštevilnimi mariborskimi mohorjani je bila leta 1852 tudi slovenska dijaška knjižnica v Mariboru. Trstenjak in Raič sta v Novicah letno poročala o napredovanju slovenščine na gimnazijah. Na koncu julija in v začetku avgusta 1858 so Mariborčani slovesno počastili stoletnico svoje gimnazije. To je bil za mesto tik pred premestitvijo škofijskega sedeža iz Št. Andraža na Koroškem v Maribor najpomembnejši dogodek tega mesta v času neoabsolutizma. Osrednja proslava je bila v viteški dvorani mariborskega gradu. Prireditev se je pričela pravzaprav zadnjega julija v mariborskem gledališču, kjer so številni tujci, nekdanji gojenci šole in sorodniki dijakov prisostvovali izpitu 67 gojencev glasbenega društva Maribor. Lepo in občuteno so učenci izvedli 13 glasbenih del (med njimi J. Haydna Štirje letni časi), kar je bilo najboljše plačilo za trud kapelniku in društvenemu tajniku Andreasu Nagyju. Večji del gostov in večina domačinov pa se je napotila v očarljivo Pikardijo, prelep gostilniški vrt k Macherju ("in die reizende Pikardie, einen der schönsten Gasthaus-Gärten..."), kjer je bila ob ubrani glasbi, ognjemetu in bogati postrežbi slavnostna večerja sekularnega praznika. Jutro 1. avgusta je bilo nekoliko deževno, vendar to ni motilo, da bi se pred gimnazijo¹⁶ ne zbralo večje število slaviteljev gimnazije, ki je bila okrašena s cvetjem ter s štajerskimi (deželnimi) in državno (avstrijsko) zastavo. Po sedmi uri je imel D. Trstenjak, "slavnoznani slovenski historik" (der rühmlich bekannte slovenische Historiker), nekoč sam učenec te šole, v Alojzijevi cerkvi zgodovinsko intonirano pridigo, z govorom v gradu pa poudarjal na preroditeljske dolžnosti in slavil Fr. Miklošiča, St. Vraza in A. Krempla. Med pomembnejšimi gosti je bil tudi J. Wartinger, nekdanji profesor na šoli in ustanovitelj t.i. Wartingerjeve štipendije za klasične jezike in deželno zgodovino, nadalje sta bila prisotna ptujski župan F. Raisp, prvi nagrajenec imenovane štipendije, in F. Duchatsch, prav tako Wartingerjev nagrajenec z veliko zlato svetinjo. Glavna slovesnost je bila, kakor rečeno, po cerkvenem obredu v mariborskem gradu. Dijaštvo in gostje so se tja napotili med zvoki mestne godbe prek Glavnega trga, Gosposke in Poštne ulice. Slavnostna koračnica je bila, kot pravi sodobno poročilo, veličastna in stvaritev abiturienta Rudolfa Kvasa iz Gradca, "enega naših odličnih študentov, vrednega svojega očeta".¹⁷ Prostori Brandisovega gradu so komaj

¹³ N 9 (1851) 1, str. 3-4.

¹⁴ N 9 (1851) 12, str. 59; prim. tudi B. Hartman, Zgodovina knjižnic mariborske (klasične) gimnazije, ČZN 20. (55.) letnik 1984/2, 248-275.

¹⁵ SBL III, 313-314.

¹⁶ Danes je v tej stavbi na Koroški 1, na kateri je tudi spominska plošča nekdanjemu učencu Fr. Miklošiču, med drugim še mariborski škofijski arhiv.

¹⁷ Bil je sin Kolomana Kvasa, profesorja na liceju (pozneje univerzi) v Gradcu. Prim. še SBL I, 601-603.

zadostovali za številne goste. Načelnik mestne policije Danko je protokolarno razvrstil prisotne, počenši pri nežnem spolu, pa nadaljeval pri vojaštvu, duhovščini, civilnih avtoritetah mesta in gostov, medtem ko je bilo ozadje dvorane namenjeno za znanstvene osebnosti, dijaštvo in predstavnike raznih družbenih slojev. Zgodovino gimnazije je v daljšem govoru podal ravnatelj Adolf Lang. Sledili so pevci z Moltivijo iz Kreutzerjeve romantične opere Prenočišče v Granadi (*Das Nachtlager von Granada*), tem pa je sledil latinski govor abiturienta J. Pajka, poznejšega urednika in filozofa.¹⁸ Po Pajkovem govoru je tu tudi prvič zadonela slovenska pesem na javni prireditvi v Mariboru. Pod vodstvom Janeza Miklošiča, brata jezikoslovca Frana, je gimnazijski pevski zbor zapel B. Potočnik Zvonikarjevo in hrvatsko budnico Ustanimo, zora puca! Trstenjakov "Epilog, govorjen o priložnosti slovesne stoletnice marburškega gimnazija leta 1858"¹⁹ je deklamiral abiturient J. Šuc (Schutz), poznejši publicist in politik.²⁰ Proslavo so ta dan zaključili s podelitvijo nagrad dijakom, ki so se izjemno odlikovali; tako so trije četrtošolci prejeli Wartingerjevo premijo za znanje štajerske zgodovine; ena, prav tako Wartingerjeva nagrada je bila dodeljena dobremu "filologu", namreč že omenjenemu J. Pajku, nekaj nagrad in pohval pa so razdelili med dobre risarje in stenografe. Največjo čast pa si je mariborska gimnazija po besedah popisovalca svoje stoletnice (G. R. Puffa) priborila gotovo s tem, da so vsi osmošolci opravili zrelostni izpit, polovica celo z odliko.²¹ Prav tako trajno so se vpisali s proslavo, ki je odmevala po tedanjih časnikih, v zgodovino njeni prireditelji z jubilejnimi izvestji (*Fest-Programm 1858*), v katere je J. Matjašič prispeval zgodovinski pregled šole,

D. Trstenjak pa razpravo iz bajeslovja, ki je prva slovenska objava v mariborskih gimnazijskih izvestjih. V nasprotju z gimnazijo (klasično) je bila mariborska realka (ust. 1850) povsem nemško orientirana vse do konca stare Avstrije. Vanjo so se vpisovali predvsem nemški, praktično usmerjeni meščanski otroci. Nekdanji goriški profesor Anton Šantel, tudi nekdanji mariborski dijak²², se spominja, da je sekovska (graška) škofija lahko pred reorganizacijo škofijskih meja na Štajerskem "napolnila slovenske in nemške fare blizu jezikovne meje" s slovenskimi mariborskimi dijaki, ki so "v obilnem številu postajali duhovni".²³

Čeprav so prihajali do mariborskih srednješolcev glasovi o julijski revoluciji 1830 in se je "začelo na enkrat vse gibati, ker jih je navdahnil duh svobode in živo dušno gibanje, katero so stvarile dogodbe na Francoskem"²⁴, je vendar ostajalo še vse po starem, pri čemer se je štelo zanimanje za lastni narod samo kot prostovoljni kulturni napor. Policija je pogosto poškilila za kakšnim "slavistom", kar pomeni v času od srede 18. pa do srede 19. stoletja pač človeka, ki se je začel zanimati za jezik svojega zamudniškega ljudstva. Za nemško (avstrijsko) historiografijo (npr. H. Pirchegger) med obema vojnama je politična in narodnostna orientacija nemško govorečega Štajerca v letu 1848 nemška. Nevzdržnost te teorije so dokazovali sami dogodki v tem letu in v naslednjih desetletjih. Mariborski meščani so bili v desetletju po revoluciji 1848/49 še vedno v prvi vrsti Štajerci in šele potem: ali Nemci ali Slovenci. Podeželani pa so bili najprej samo Štajerci, nato pa vedno bolj Slovenci v Avstriji. To dokazuje tudi več zunanjih znakov: zastava mariborske narodne straže je imela osnovno barvo štajersko (zeleno-belo), trakovi so bili nemški (frankfurtski) in tudi slovenski (belo-modro-rdeči). V Mariboru in Celju sta obstajali društvi za slovensko in nemško slogo. Politično je bil

¹⁸ Gl.: SBL II, 251-256.

¹⁹ *Fest-Programm des k.k. Gymnasiums in Marburg zur Erinnerung an die hundertjährige Jubel-Feier dieser Anstalt in Marburg 1858.*

²⁰ Prim. SBL III, 715-716.

²¹ G. R. Puff, *Das Gymnasial - Secularfest zu Marburg*, Gr Ztg 1858, 2. in 7. avgusta.

²² Prim. SBL III, 576-577.

²³ A. Šantel, *Moji spomini VIII.*, Srce in oko 13 (febr. 1990), str. 123.

²⁴ D. Trstenjak, *Prineski k zgodovini duševnega preorenja Slovencev na Štajerskem*, Zora 1 (1872) str. 22.

tedanji Mariborčan liberallec; krdela "demokratov", ki bi naj organiziralo revolucionarni poseg v Maribor, so se meščani prestrašili. Posamičnega reagiranja na prav tako posamezne dogodke (npr. mimohod Jelačičevih graničarjev ali madžarskih dezerterjev) pa ne moremo z gotovostjo imeti za dokaz jasne narodnopolitične orientacije Mariborčana v sredi 19. stoletja. Ta si glede reševanja narodnostnega vprašanja ni bil povsem na jasnem, saj se je še na začetku obnovljene ustavne dobe postavljaj na stališče status quo pred 1848, ki nikakor ni bil v skladu z interesi razvijajočega se slovenstva. Neenotna pa so bila tudi stališča naših preroditeljev glede dejanskega uresničevanja narodnopolitičnega programa leta 1848. V skrbi za materinščino so si bili rodoljubi na slovenskem Štajerskem skoraj brez izjeme edini, ne pa toliko v njeni gramatikalni strani (prim. Razlagove in Raičeve eksperimente²⁵); bolj izjemoma (npr. Vraz s slovenskimi lirci) so se navduševali tudi za opustitev slovenskega jezika.²⁶ Glede teritorialno-politične naslonitve pa je bilo med njimi manj enotnosti, kar ima nekoliko korenine najbrž tudi v obiskovanju gimnazij (npr. Vraz ali Raič v Varaždinu, Miklošič ali Trstenjak oz. Muršec idr. v Mariboru, Slomšek v Celju) in nadaljnjem študiju v Gradcu ali Celovcu. Nedvomno so vsa ta okolja po svoje prispevala k opredeljevanju za slovenski narodnopolitični program Zedinjene Slovenije oziroma za naslonitev na južnoslovansko jezikovno in politično sredino. Neke dokončne opredelitve in jasnosti ni bilo, čeprav se je posamično kazalo, da so težnje po širšem teritorialnem združevanju, ki bi na eni strani dosegle, na drugi pa presegle slovenske okvire, prisotne. Nekateri, in teh ni bilo malo, so izvenslovenske vezi tudi odklanjali, nekateri so nasprotovali celo narodnostnemu načelu in zahtevali kvečjemu več jezikovnih pravic. Preroditelje iz predmarčne dobe, ki so bili skoraj brez izjeme vsi duhovniki, so v narodnem delu že leta 1848 oblasti ovirale še intenzivneje ko prej. Tako pravi med drugim O. Caf v pismu J. Muršču (21. aprila 1848), da je "duhovnikom škof (pač sekovski) roke zvezal".²⁷

Kakor je bila Zedinjena Slovenija zaradi ukoreninjenega pokrajinskega patriotizma in drugih razlogov, ki so bili v interesu države, v revolucionarnem letu 1848 težko izvedljiva postavka, pa so Slomškova prizadevanja glede združitve štajerskih Slovencev s premostitvijo škofijskega sedeža v Maribor postala kmalu predmet enotne želje štajerskih Slovencev.²⁸ Trstenjakov tekmeč v "starinoslovju" P. Hicinger, je ob neki priložnosti 1848 zapisal, da je "nekaj posebniga, da imajo skorej vse škofije na Slovenskim zdaj prednike slovenskiga rodu". Med njimi je posebej omenjen "g. Anton Martin Slomšek", lavantinski škof.

O premostitvi škofijskega sedeža v Maribor oziroma Celje pa v tem dopisu ni nobenega namiga.²⁹ Vendar pa to vprašanje ne glede na nejavno obravnavo v letu 1848 ni ostalo nedotaknjeno. Sam Slomšek je sporočal na začetku junija 1848 prijatelju in celjskemu opatu M. Vodušku: "Marposka duhovšina nas je poslala vprašat, ali bi nam ne bilo po volji jih v našo skerb prevzeti? Ne branim se ne, pa tudi ne silim. Blizo

²⁵ I. Prijatelj, Borba za individualnost slovenskega knjižnega jezika v letih 1848-1857, V Ljubljani 1937, 134 (osebno kazalo).

²⁶ Fr. Petre, Poizkus ilirizma pri Slovencih (1835-1849), Ljubljana 1939, 244, *passim*.

²⁷ Fr. Ilešič, Korespondenca dr. Jos. Muršca, ZSM VII (1905), 22.

²⁸ Prim. o Slomškovem pomenu premostitve škof. sedeža iz Št. Andraža na Koroškem v Maribor članke s simpozija o Slomšku v Rimu (Slomškov simpozij v Rimu, Lj. 1983) in Mariboru (130 let visokega šolstva v Mariboru, Maribor-Celje 1991) ter drugo slovstvo, npr. B. Grafenauerja, Narodnostno stanje in sloven sko nemška etnična meja na Štajerskem kot dejavnik osvoboditve severovzhodne Slovenije 1918/19, ZČ 33 (1979) 3, 385-405; isti, Etnična vprašanja ob preureditvi lavantinske škofije v slovensko škofijo na Štajerskem, Acta Ecclesiastica Sloveniae 1. Ljubljana 1979, 107-136; A. Ožinger, Sedež slovenske škofije na Štajerskem v Mariboru leta 1859, Kronika 31 (1983) 2-3, 158-167 (z navedbo literature).

²⁹ Slovenski cerkveni časopis 1 (1848), konec julija P. Hicinger o slov. škofijah.

Gradca ni dobro biti".³⁰ Mariborska duhovščina je tako tudi začela uresničevati slovenještajersko "varianto" Zedinjene Slovenije: Slovenci, vsaj štajerski, ki so živeli v dveh škofijah, v lavantinski in sekovski, od katerih je bila zadnja skoraj povsem nemška, so se hoteli združiti v eno slovensko škofijo. Ko v letu 1848 in tudi pozneje ni bila realizirana ideja o Zedinjeni Sloveniji, je imela vsaj ta zamisel o preureditvi cerkvenih meja realnejše pogoje in se je na koncu neoabsolutizma tudi uresničila. Kakšni so bili motivi za preselitev škofijskega sedeža na Spodnje Štajersko (in sicer na Ptuj ali v Slov. Bistrico, v Celje ali Maribor), je več ali manj znano. O tem se je doslej že veliko pisalo, in to od Kosarja³¹, prek Kovačiča³² do novejših piscev³³ in obletniških publikacij. Na tem mestu želimo poudariti predvsem samo to, da Mariborčanom, ki so bili nemško liberalno usmerjeni, najbrž ni bilo do posebnega razmišljanja, ali bodo štajerski Slovenci dobili slovenskega škofa, ali pa se to ne bo zgodilo. Nekoliko pozneje, v ustavni dobi, bi do tega v Mariboru gotovo prišlo mnogo težje. Ali je mariborski okrožni načelnik Vincenc pl. Ritschl, ki se pojavlja v maju 1850 "kot zagovornik splošne želje vsega ljudstva mariborskega okrožja", nastopal v takšnem interesu tudi iz lastnih pobud ter želja vsega mariborskega meščanstva, je spričo pomanjkanja virov za zdaj težko reči. Na začetku januarja 1852 je celjski noviški dopisnik (Fr. Hrašovec) zapisal, da "z veseljem slišimo, da se ima stolica vis. škofijstva Labudskega iz Št. Andrea v Celje prestaviti". Dopisnik smatra³⁴, da bi se s tem aktom vsaj nekoliko nadomestila izguba, ki jo je utrpelo Celje z reorganizacijo uprave po 1849. Na začetku maja 1852 pa poroča isti dopisnik, da je premestitev škofijskega sedeža v Celje "gotovo želja vsih Štajerskih Slovincov".³⁵ V zamisli cerkveno-upravnega združenja štajerskih Slovincov je v Cerkvii vsekakor prevladoval pastoralni moment, ob tem pa je tudi salzburški nadškof Maksimilijan Tarnóczy v juniju 1853 spoznal, da je "narodna zavest živo prebujena in da jo je treba upoštevati z obzirno naklonjenostjo".³⁶ Mariborska občina je v svoji ponudbi mesta za sedež škofije sporočala februarja 1854 na Dunaj, da vlada med prebivalstvom veliko veselje, da bodo "mogli razumeti jezik svojega nadpastirja".³⁷ Ko je bil cilj končno dosežen, je mariborski župan Othmar Reiser zapisal v zahvalnem pismu škofu Slomšku dne 12. februarja 1858: "Imeni Tarnóczy in Slomšek ostaneta pri nas in naših potomcih neumrljivi".³⁸

V nasprotju s kmečkim podeželjem, ki ga je po letu 1848 trla kmečka odveza in z njo združeni problemi, so meščane (tako Celjane kot Mariborčane) zaposlovale predvsem druge skrbi. Po 1849 je prehajala tudi upravna in sodna oblast v državne roke. Pojavilo se je vprašanje, ali naj pripada vodstvo v upravi na tedanjem Spodnjem Štajerskem Celju ali pa Mariboru. Že v letu 1848 je v graškem provizornem deželnem zboru prevladalo spoznanje, da se naj Štajerska razdeli na tri okrožja; eno bi naj obse-

³⁰ Kovačičeva objava Slomškovih pisem AZN I, Maribor 1930-1932, 108-109.

³¹ Fr. Kosar, Anton Martin Slomšek, Fürst-Bischof von Lavant, dargestellt in seinem Leben und Wirken, Marburg 1863; isti, Anton Martin Slomšek, knez in vladika Lavantinski. V Mariboru 1863.

³² Fr. Kovačič, Služabnik božji Anton Martin Slomšek, knezoškof lavantinski. I. Celje 1934; II. Celje 1935.

³³ J. Poljanec (= Et. Bojc) in Fr. Hrastelj, Knjiga o Slomšku, Celje 1962; B. Zavrnik, Anton Martin Slomšek, Ljubljana 1990 /Znameniti Slovenci/; isti s predelano in dopolnjeno izdajo leta 1996; V. Habjan, Anton Martin Slomšek, Ljubljana 1992.

³⁴ N 10 (1852) 5, str. 19.

³⁵ N 10 (1852) 38, str. 151-15.

³⁶ /Fr. Hrastelj/, Selitev sedeža lavantinske škofije iz Št. Andraža v Maribor leta 1959. Koledar Mohorjeve družbe za leto 1959-96.

³⁷ /Fr. Hrastelj/, n.d., 97.

³⁸ Fr. Kovačič, Služabnik božji Anton Martin Slomšek, knezoškof lavantinski. II Celje 1935, 88. "Kidričevo" karakteristiko A. M. Slomška kot duhovnika in škofa, ki "zavzema v zgodovini slovenskega naroda prvo mesto za Cirilom in Metodm" (NE IV, 245-146), ki jo po vrsti navajajo vsi preučevalci Slomška, je neposredno po Slomškovi smrti zapisal že D. Trstenjak (gl. Spj 1862, 553) in jo je F(ran) K(idrič) samo po svoje formuliral.

galo Spodnjo Štajersko. Vlada, zlasti notranji minister A. Bach, je bila za spodnještajersko okrožje s sedežem v Mariboru, češ da je ta kraj blizu narodnostne meje in je lahko pod večjim nemškimi vplivom. Razvila se je huda debata: Nemci so vztrajali pri Mariboru, Slovenci pa so se ogrevali za Celje. Mariborčani so z deputacijo posredovali pri upravniku deželnega prezidija vitezu Marquartu v Gradcu, medtem ko jim je na Dunaju pomagal nekdanji mariborski dijak Johann G. Seiller, predsednik tamkajšnjega mestnega sveta in dvorni advokat. Tako je bilo 15. avgusta 1849 sklenjeno, da postane Maribor sedež tretjega štajerskega okrožja (za Gradcem in Leobnom). Glede reorganizacije sodstva je bilo več predlogov, končno pa se je vlada odločila za dve vrsti sodišč, za okrajna in okrožna. V tekmo za okrožno sodišče sta ponovno stopila Maribor in Celje. Odločitev je padla v korist Celja, kar je bilo nekakšno nadomestilo za izgubljeno okrožje. Maribor se je do tovrstnega sodišča dokopal s hudimi poslanskimi boji šele proti koncu 19. stoletja.

Sodnije so bile hkrati sedeži davkarij. Prosta delovna mesta sodnikov in drugih upravnih uradnikov je država, ki je postopoma prevzemala sodno in upravno oblast, in dežela Štajerska, ki je neposredno to oblast organizirala na svojem teritoriju, razglašala v uradni prilogi h Grazer Zeitung. Razpisni pogoji so se ravnali po značaju službe, bili so pa prilagojeni na razne "ozire" (v prošnji je bilo treba navesti starost, moralne kvalitete, prejšnje zaposlitve, znanje deželnih jezikov, upravna in računovodska znanja, sorodstvene vezi v državni upravi in sodstvu ipd.). Plače uradnikov sprva niso bile enotno regulirane, prejemale so 350 do 400 gld in prosto stanovanje s kurjavo. Službena mesta niso bila stalna.³⁹ V številnih razpisih delovnih mest se je pogosto poudarjalo, da s prestankom patrimonialnih sodišč narašča obseg kriminalnih deliktov, sodnikov in sposobnih uradnikov pa je povsod primanjkovalo. Nove zadolžitve so terjale od okostenelega uradništva, ki je od prejšnjega sistema v kratkem prešlo na sodobnejši način poslovanja, veliko vsakovrstnega napora. Po mestih, npr. v Mariboru ali Celju, so določene funkcije (npr. nabore) opravili brez vseh težav, tudi v manjših krajih, kot je bil Ljutomer, je šlo gladko, na podeželju (tako npr. v Radoslavcih pri Mali Nedelji) pa je često prihajalo do motenja uradnih dolžnosti. Občinski predstojniki so komaj zmagovali obveze, povrh so bili pa tudi za upravne funkcije slabo usposobljeni. Osnova svobodne države je sedaj postala svobodna občina⁴⁰, ki se je ponovno najlažje uveljavila v mestih (npr. Maribor za O. Reiserja⁴¹) in v krajih z mestnim vplivom (npr. v Lovrencu na Pohorju za A. Tappeinerja⁴²), težje pa pri podeželskih, zlasti hribovskih občinah (npr. Sv. Krištof pri Laškem⁴³). S prizadetostjo je ugotavljal neimenovani dopisnik "Od Drave", da se je na Štajerskem zadnja konstituirala občina Zagorje v kozjanskem političnem okraju. Občinski predstojnik (župan) se je s prisego zavezal, da se bo v celoti ravnal po zakonu, tudi glede ugaslih bremen podložništva. Občina se je prej potrudila za sredstva v znesku 100 gld, s katerimi bo vzdrževala mandatorja, kot za formalno zaprisego občinskega predstojnika. V popularnem, pa energičnem nagovoru okrožnega prezidenta v slovenskem in nemškem jeziku (populäre energische Ansprache des Kreispräsidenten in slovenischer und deutscher Sprache) se je vladno nerazpoloženje do počasnega, zavirajočega nastajanja občin občutilo; predstavnika vlade je motila zlasti "nacionalna zaslepljenost", separatizem, ki je bil napoti "veliki domovini", državi, v kateri bi si "lahko bratovsko podali roke".⁴⁴ Seveda pa tudi mariborska občina navzlic dobro premišljenemu statutu pri združevanju s predmestji ni

³⁹ Gr Ztg 1850, 6. 6. (Amtsblatt zur GrZtg).

⁴⁰ A. Leskovec, Zgodovina uprave v Mariboru 1752-1941, Maribor skozi stoletja. Razprave I, Maribor 1991, 229-331.

⁴¹ Gr Ztg 1850, 7. 3. in 4. 12.

⁴² Gr Ztg 1850, 24. 9.

⁴³ Gr Ztg 1850, 5. 9.

⁴⁴ Gr Ztg 1850, 17. 11.

bila povsem brez težav. Okolica se je upirala arondaciji, kakršno si je zamislilo mesto.⁴⁵ To si je zelo prizadevalo, da bi s podeželjem vzdržalo sožitje po meri meščana, sicer bi se pa naj okreplila občinska represija, da bi "okrožno prezidialno mesto Maribor imelo vsaj 80 mož" pri orožništvu.⁴⁶ Za urbana naselja se je vedenje prebivalstva nekako še smatralo za vzorno, tudi mariborsko okolico je graški časnik pohvalil, ne pa stanja v hribovitih predelih južne Štajerske, saj je tod prihajalo pogosto do hudih ekscesov, zlasti pri divjem lovu, in čestih zapentljajev v zvezi s servitutnimi pravicami. Ljudje so si spremembe razlagali po svoje in dotedanji podložniki so po mnenju anonimnega dopisnika iz Dravske doline imeli vse preveč "komunističnih pogledov" (allzu comunistischen Ansichten) na lastninske pravice bivših graščin.⁴⁷ Tembolj je bilo zato potrebno urediti tudi vodenje zemljiške knjige (davčni kataster, označitev parcelnih števil v zemljiških knjigah ipd.), da bi se oblast izognila anomalijam, proti zlorabam pa nastopila s primerno kaznovalno politiko.⁴⁸ Sodišča, tako okrožno v Celju, so se hvalila, da delajo precizno, vsestransko strokovno, razprave pa vodijo v dveh jezikih, od katerih je eden (misli se na slovenskega) šele na svoji razvojni poti (in ihrer Entwicklungsperiode begriffen).⁴⁹ Od drugod pa so ponovno prihajali glasovi, da celo slovenske občine (npr. v Radgonskem kotu) nimajo niti enega uradnika, ki bi bil več slovenskega jezika, kar je sicer graški časnik poskušal zanikati.⁵⁰ Vlada bi se po sodbi graškega časnika naj trudila, da pride v državi do izraza vsak "idiom", da se ga pospešuje na državne stroške, napetosti pa se naj pomirjajo, saj je v interesu celotne skupnosti, da se različne nacionalnosti spodbuja in zagotavlja njihov razvoj, vendar ne na škodo druge. Pri tem se pojavlja kasneje tolikokrat ponovljeni refren, da slovenski podeželjan hoče, da njegovi otroci uživajo nemški pouk, češ da je prepričan, da le s tem jezikom kam pride, sicer pa nerazviti "tuji dialekti" tako vse črpajo iz nemške znanosti. Ljudstvo je v svojem jedru zdravo, pravi anonimni dopisnik "Od Drave", glavo mu mešajo posamezni nacionalisti, ki se napajajo v zagrebški Südslavische Zeitung, glas naroda pa preslišijo; vendar zaman, ker se ljudstvo ne bo dalo zapeljati od "nepraktičnega merila nacionalnosti in jezika".⁵¹ Razveseljivo pa je za neimenovanega dopisnika v Laibacher Zeitung, kar je ponatisnil graški list, da so potrebe in želje po izobrazbi tudi pri sinovih južnovzhodne Štajerske vedno večje, saj se je k 716 gojencem "Joaneja" v Gradcu v šolskem letu 1849/50 pridružilo tudi večje število mladine prav iz tega dela Štajerske. Manj razveseljivo je za dopisnika dejstvo, da je navidezno upadalo število mariborskih gimnazijcev, ker so se zahteve po reorganizaciji srednje šole povečale, šolske knjige podražile, možnosti inštruiranja pa zmanjšale. Zdi se mu, da bo s tem deficitom skoraj pomanjkanje dobrih domačih duhovnikov, katerih večina, vsaj podeželskih, izhaja iz Slovenskih goric (deren die meisten im Lande den windischen Büheln entstammen). Na koncu pa dopisnik še pristavlja, da je mnoge, ki so v poletju 1848 sodelovali pri mačji godbi, prirejeni poslancu Fr. Gasteigerju, doletela po daljši preiskavi stroga kazen.⁵² Vendar ta "dar" ni kvaril ugleda gimnazije, ki je bila še na jesen 1850 nagrajena z novogradnjo in številnimi učnimi sredstvi, pri čemer je imela največ zaslug občina z O. Reiserjem na čelu.⁵³ Gimnazija pa si je v tem šolskem letu pridobila tudi drugega kateheta, dodeljen ji je bil "znani, odlični slavist, duhovnik Davorin (Martin) Terstenjak". Dopisnik iz Maribora -Dr. P... (= Dr. G. R. Puff)- hvali

⁴⁵ Gr Ztg 1850, 21. 12.

⁴⁶ GrZtg 1850, 7. 3.

⁴⁷ GrZtg 1850, 22. 1. (Morgenblatt)

⁴⁸ GrZtg 1850, 24. 4.

⁴⁹ GrZtg 1850, 15. 11.

⁵⁰ GrZtg 1850, 9. 2.

⁵¹ GrZtg 1850, 16. 4.

⁵² GrZtg 1850, 14. 4.

⁵³ GrZtg 1850, 4. 12.

Trstenjakovo požrtvovalnost v času epidemije tifusa med vojaštvom na Ptuju, ko je bil kot poznavalec "vseh slovanskih idiomov" nenadomestljiv tolažnik umirajočim. Mariborski okrožni predstojnik Ritschl ga je za te zasluge 4. oktobra 1850 tudi odlikoval.⁵⁴ Kot zanimivost navajamo tu tudi dopis iz Maribora, ki obravnava neko pismo iz New Orleansa v Sev. Ameriki o usodi dveh Štajercev, od katerih je bil W. (Fr. Wiesthaler?) iz Maribora, M. (T. Marreck) pa iz Gradca, oba znana iz revolucijskega obdobja v Gradcu. V Ameriki sta gledala po zaslužku, pa ni šlo, in sta se vrnila.⁵⁵ Dopis iz Celja na začetku leta 1851 je poudaril vlogo železnice v mestni populaciji. Ko se je "pred štirimi leti (menda je mišljeno leto 1846) pričelo ljudsko štetje", se je v Celju naštelo 1677 domačinov in 861 tujcev (Einheimische, Fremde), januarja 1851 pa je število domačih znašalo 2301 in tujcev 1120, tako se je število prvih v štirih letih povečalo za 624, drugih pa za 259 ljudi. Dopisnik meni, da železnica ne bo odtegnila prebivalstva samo odročnemu podeželju, marveč tudi vasem ob glavni komercialni cesti. Razveseljiv napredek za Celje vidi dopisnik v ustanovitvi slovenskega bralnega društva (slovenisches Leseverein), ki bo negovalo in pospeševalo znanje slovenskega jezika, potrebnega uradništvu in vse pogostejšim komercialnim stikom s Hrvatsko, od koder so prihajali vedno številnejši dopisi v "ilirskem" jeziku (Zuschriften in illyrischer Sprache). Primerno se je zdelo dopisniku, da ima bralno društvo slovenske in ilirske liste, slovnice in slovarje, pri čemer pa so bili na voljo tudi nemški časniki.⁵⁶ Obširneje je o slovenskih željah in potrebah (über den Slavismus) spregovoril baron Lannoy, občinski predstojnik iz Dravske doline, na koncu aprila 1851. V dopisu v graškem časniku pravi, da je najprej opazil, kako so podeželski ljudje nasičeni z "resnico", da se njihovi otroci morajo v šoli naučiti nemškega jezika. Mnogo Slovanov (vieler Slaven) želi dvigniti svoj jezik na stopnjo knjižnega jezika, pri čemer bi opustili dialekte in uvedli enotno ortografijo. Omenja Stullija, Gundulića, Kačića, Vilo Slovinsko in druga dela, ki "zaslužijo našo pozornost". Nadalje pravi, da ima dela Vuka Stefanovića, ki ga pozna osebno, potem Berlića, Voltiggija idr. Upa, da se bodo znanstveniki zedinili glede pravopisa in sintakse. K jeziku, ki bi bil enoten od Celja do Boke Kotorske, do Bosne in Srbije, pa se prispeva toliko, kot če se trudita Avstrija in Turčija za svobodno izbiro tem deželam, da se združijo v ilirsko državo. Če bi oblasti obvladale položaj, delovale z milejšo taktiko in s praktičnim razumom, bi slovanske ločitvene težnje in sovraštvo do vsega nemškega zginile. Pouk nemškega jezika je treba uvajati postopno, da ga bodo povsod osvojili, razumeli in spoštovali, čeprav ga ne bodo povsod govorili. Avstrija bo tako postala najmočnejša evropska država. Nadalje omenja, da je svojim občanom pojasnil nekatere "modne besede", kot npr. *svoboda*, ki je premoženje, zakaj biti neodvisen in imeti možnost uveljaviti svojo voljo, da s tem ne jemlješ pravice in svobode drugim, to nekaj pomeni. Svoja izvajanja je podprl z definicijami, doživel je odobravanje, spoznal pa je, da beseda svoboda dobi slab prizvok, če vleče k neredu, anarhičnosti. Ljudje so spoznali (tako nadaljuje), da dobra dela, obvladljivost, pridnost, enotnost in morala zagotavljajo uspehe. Glede *enakosti* meni, da mora izhajati iz zakona. Sklicujoč se na Guizota, je vsak državljani upravičen zahtevati od države varnost svoje osebe in premoženja, hkrati pa imeti možnost, da razvija svoje fizične in umske sposobnosti. Za uresničenje teh obvez so potrebni državni davki, ki jih državljani plačujejo glede na svoje premoženje. Pred notranjimi in zunanji sovražniki varuje državljane vojska, ki jo mora služiti vsak zdrav dvajsetletnik. V svoji občini je suženjsko poljubljanje rok že popolnoma odpravil, češ da smatra vse poštene, pridne in prijazne ljudi sebi enake.

Grobosti se naj ljudje upró, ker ni dokaz moči. Za svojo občino, ki je ne imenuje

⁵⁴ GrZtg 1850, 9. 10.

⁵⁵ GrZtg 1850, 22. 12.

⁵⁶ GrZtg 1850, 22. 12.

(gre pa za Malečnik pri Mariboru), pravi, da je ena sama "podaljšana družinska zveza" (erweiterte Familienbindung), kjer vsak občan skrbi za dobro soobčana. Z okoliškimi vinogradniki je v času trgatve osnoval poseben odbor za zaščito mošta pred ponarejanjem, ker si občina lahko samo s kvaliteto ustvari ime in oblikuje cene. *Bratstvo* v pravem pomenu besede mu je najlepši izraz človeka. Čeprav so si ljudje različni, eni močni - drugi šibki, eni učeni - drugi duhovno šibki, si morajo med seboj pomagati, da se obdržé pred propadom. Zanimivo je, da se je ta občinski govorec oziral tudi na ravnanje z domačo živino, pri kateri je treba izhajati iz človeških izkušenj. Glede *nacionalnosti* pravi le, da je občanom povedal najpomembnejše, sicer še pa do takrat ni imel priložnosti za srečanje s škodljivimi pojavi. V vprašanju *šolstva* se čez potrebe po znanju branja in pisanja ni povzpél, predlagal pa je pouk elementarnega poljedelstva, vinogradništva in vrtnarstva, ker so otroci v njegovi občini iznajdljivi, redoljubni, čisti in brez predsodkov. Zgleda, da je bil v mnogem tudi sam brez njih; v beračenju in prisilni odvedbi pa je bil brez usmiljenja. Občina naj vsakomur, ki je sposoben in želi delati, najde zaposlitev. V blaginji državljanov je po njegovem moč države.⁵⁷

Lannoyeve misli in predlogi pa so ne glede na javno objavo ostali v spominu le ozkega kroga svobodomislecev, ki so bili politično razgledani in širše usmerjeni; občani, katerim je bila razlaga prvotno namenjena, vsebine njegovega predavanja gotovo niso dojeli.⁵⁸ Sploh so pa ljudje vedno manj razmišljali in govorili, zlasti o političnih zadevah. Poleg državne represije, ki po besedah politično delujočega M. Majarja na koncu 1851 v politiki ni bilo mogoče več nič delati, ampak samo opazovati, sicer pa delati literarno⁵⁹, se je v ta voz vpregla tudi Cerkev. Leta 1851 je sekovski škof Jožef O. Rauscher zatrjeval vladi, da je narodno delo postalo duhovščini prej moda ko potreba. Obljubil je, da bo gledal na njeno gibanje in je potem na pritožbo ljubljanskega okrajnega glavarja res prestavil nekatere kaplane. Tako uradnike kot duhovnike so najraje pošiljali v nemške kraje, pa so jih imeli tudi tam pod očesom.

Maribor po letu 1848 ni doživel le pomembnih gospodarskih sprememb, ki jih je v mnogem pospešila železnica, pa tudi splošni tehniški razvoj, ni si pridobil po letu 1850 samo nove upravno-sodne organizacije, s katero se je okrepila nemška birokracija⁶⁰, pospeševalka germanizacije, ampak je na samem začetku neoabsolutizma tudi javno kulturno napredoval. Leta 1847 načrtovano (ing. G. Lang), 1848 pričeto in 1851 sezidano gledališko stavbo, ki stoji še danes, so 20. januarja 1852 svečano odprli z opero Friedricha von Plotowa *Marta* v izvedbi gledališke skupine Fr. Thomeja.⁶¹ "Dokončanje spomenika sloge in humanosti je najpomembnejši trenutek v življenju vsake družine in občestva", je malo pred otvoritvijo zapisal R. G. Puff v graškem časniku.⁶² Temelji za stavbo so bili položeni v viharnem letu 1848 s prostovoljnimi prispevki mariborskega meščanstva, kar Puff posebej poudarja in pristavlja, da je gradnja posneta po graškem in tržaškem gledališču. Hvalo poje Puff nadvojvodu Ivanu, ki je leta 1848, ko je proletariat brezdelno postopal (müßig lungerte...), vzklajal različna mnenja in podpiral domače obrtnike, da so prišli do zaslužka in delo predčasno opravili. To je bila takrat v prvi vrsti pridobitev za mariborsko nemško meščanstvo, ne pa toliko "velik praznik za

⁵⁷ Frhr. von Lannoy, *Ideen und Vorschläge eines Gemeinde-Vorstehers im Drau-Thale*, GrZtg 1851, 26. 4.

⁵⁸ Baron Eduard Lannoy, ki se je rodil 1787 v Bruslju, prepotoval velik del Nemčije, študiral v Parizu in Gradcu, živel občasno na Štajerskem, blizu Maribora, kjer si je kupil posestvo, in na Dunaju v krogu glasbenih prijateljev. Lannoy je bil tudi glasbeni kritik, pesnik in skladatelj. Njegove pesmi, pete v nemškem in francoskem jeziku, so raztresene po raznih časnikih in revijah. Umril je na koncu marca 1853 na Dunaju (gl. GrZtg 1853, 1. 4.).

⁵⁹ Pismo M. Majarja J. Muršču 5. dec. 1851; gl. Fr. Ilešič, *Korespondenca dr. Jos. Muršca*, ZSM VII., Ljubljana 1905, 49-50.

⁶⁰ A. Leskovec, n.d., 265, passim.

⁶¹ B. Hartman, *Dramsko gledališče v Mariboru, Maribor skozi stoletja*, Maribor 1991, 678.

⁶² GrZtg 1852, 16. 1.

vse Štajerce", kot piše Puff, saj je npr. Slovence zatekla zmaga absolutizma, ne da bi bili dosegli bistvene točke narodnega programa. Iz objav zakonov in uradnih listov so postopno začeli izrivati slovenski jezik, od leta 1852 dalje je bil avtentičen samo nemški tekst uradnega lista. Nemščina je postala notranji uradni jezik ne samo v avstrijskih alpskih deželah, ampak tudi na Ogrskem in Hrvaškem.⁶³ Ker je bilo politično delovanje prepovedano, je počasi zaspalo tudi vse slovensko društveno življenje (npr. dunajska in graška Slovenija idr.), prenehali so izhajati nekateri časniki (npr. tudi Cigaletova Slovenija ali Konškove Celjske Slovenske novine itd.). Posamezniki so se začeli zatekati v znanost, zlasti pa v domoznanstvo, s katerim so poskušali odkrivati nekoč slavna dejanja prednikov.⁶⁴ Seveda pa tudi znanstveno delovanje ni bilo varno pred Bachovim budnim očesom, kar dokazuje med drugim usoda Kozlerjevega zemljevida slovenskih dežel. Iz šol so postopno izrinili narodno delujoče profesorje (npr. Raiča z mariborske gimnazije), sicer pa pričeli ponovno slediti politične "zločince", in to tudi med dijaštvom (npr. J. Verono, ki so ga držali že 1848, so ponovno prijeli, češ da je pripovedoval o skorajšnji revoluciji).⁶⁵ Študirajočo mladino so imeli še zlasti na skrbi, vsako njeno gibanje je motilo državo. Iz šolskih knjižnic so odstranjevali celo strogo literarna dela (npr. Razlagove Zvezdice iz leta 1851), če so se zdela oblasti preveč slovanska. Dijakom so onemogočili vpisovanje na slovanske univerze (npr. na praško vseučilišče) tudi s potnimi listi, ko je vlada 1853 izdala poseben zakon za potovanje.

V skrbi za državne interese se ni nikomur prizanašalo, najmanj še duhovščini, ki jo je lastno vodstvo (npr. škof Rauscher) ponudilo v "službo" državni oblasti. Ni se tedaj čuditi, da so se sedaj ponovno spomnili na mariborskega duhovnika Fr. Simoniča, že osumljenega "panslavista", češ da je javno "žalil Njegovo veličanstvo" neposredno po Libenyjevem napadu na cesarja v februarju 1853.⁶⁶ Policija je po tem dogodku in po namigovanju na slovansko nevarnost iz Londona, kamor so se zatekli preganjani politiki in revolucionarji, zdaj še skrbneje opazovala svobodomislece in rodoljube, njihovo vedenje, mišljenje in družabne zveze.⁶⁷ Vlada je pošiljala na razne strani številne agente, ki so sprotno merili razpoloženje ljudi. Tako je prišel na pomlad 1853 tudi v Maribor policijski agent, ki se je kakor je znano⁶⁸, sukal v glavnem v družbi železninarja Ivana Žerjava. Za primer, kako je neimenovani detektiv opravljal v Mariboru svojo nalogo, želimo na tem mestu navesti fragmente iz njegovih poročil na višja mesta.⁶⁹ Iz Gradca poslani agent poroča, da je sodbo o preteklem in trenutnem mišljenju Mariborčanov možno podati šele po natančnem pretresu vseh momentov, za tačas se pa ugotavlja vsaj to, da je v Mariboru potrebno razlikovati *velikoavstrijce* (die Gross-Oesterreicher), namreč uradnike, duhovščino in vojsko, in *prave* Mariborčane. O prvih

⁶³ F. Gestrin-V. Melik, Slovenska zgodovina od konca osemnajstega stoletja do 1918, Ljubljana 1966, 119.

⁶⁴ V. Vrbnjak, Prvi slovenski tabor v Ljutomeru, Svet med Muro in Dravo, Maribor 1968, 397-398.

⁶⁵ J. Mal, Zgodovina slovenskega naroda II. del, Celje 1993², 656.

⁶⁶ Prim. akt z dne 7. marca 1853 v preslikavi v Pokraj. arhivu v Mariboru.

⁶⁷ Za narodnopolitično stanje na Slovenskem v obdobju neoabsolutizma prim. še V. Melika Nacionalno-politične razmere v slovenskih deželah, 130 let visokega šolstva v Mariboru, Maribor- Celje 1991, 37-43; za stanje na slov. Štajerskem pa Fr. Baša, Maribor v avstrijski ustavni dobi, ČZN 3. (38.) letnik 1967, 189-192 (gl. tudi njegove Prispevke k zgodovini..., 157-160) in J. Orožna, Politični razvoj v Celju in celjski pokrajini od 1848 do 1918, ČZN 7. (42.) letnik 1971, 200-203, passim.

⁶⁸ Prim. J. Mal, n. d. 948, 952; Fr. Baš, n. d. (opomba...) 190-191 (Maribor v avstrijski ustavni dobi) in 159-160 (Prispevki).

⁶⁹ Ko je zgodovinar J. Mal pripravljal svojo Zgodovino slovenskega naroda, se je v začetku aprila 1930 obrnil na mariborsko občino, da bi podprla njegovo raziskovanje arhiv. gradiva v Gradcu in na Dunaju. V prilogi pisma je poslal tudi izpiske iz Namestniškega arhiva v Gradcu (hrani Pokrajinski arhiv v Mariboru), ki jih je pred tem že napravil. To gradivo v poslovenitvi bomo tu obširneje uporabili, ker je karakteristično za tisti čas. Na Slomškovem simpoziju v Mariboru 1990 je bil referat pisca teh vrstic prisilno "skrajšan" prav v citiranju tega mesta.

pravi, da so z dušo in telesom povečini Avstrijci, navdušeni služabniki države in gosposke. Prava mariborska buržoazija (Marburger Bourgeoise) se deli na dva razreda, in sicer na *starejšega*, ki je častitljiv, nekoliko ošaben, posestniško ponosen, zagledan nekoliko v srednjeveško tradicijo, čeprav nima z njo nobene zveze, in na *mlajšega*, dovetnega (kvas) za vsa neurejena gibanja, spotika za oficirje in uradnike. Takšnih individuov je policijski agent naštel v Mariboru približno 30. Predhodna opazovanja Mariborčanov (baron Marquet) so bila po njegovi sodbi za čas do 1849 sicer natančna, vendar so se za poznejše stanje izkazala za pomanjkljiva spričo hitrejšega menjavanja prebivalstva (tedaj v Mariboru 6000 ljudi) in preveč enostranskih uradnih korakov. Postopki so se mu zdeli premili in so se medsebojno izključevali, niso pa vodili do namena. V Mariboru bi po njegovi sodbi moral biti več ko dve desetletji nemoten opazovalec z nevtralnimi, vedno veselim in družabnim razpoloženjem, da bi lahko dojel specifične lokalne razmere, ostale pa odmisli. Navzlic vsemu pa zelo pogumno "ugotavlja", da v nobenem mestu v monarhiji niso zrasli sinovi očetom, pomočniki mojstrom tako čez glavo kot v Mariboru. Nikjer ni v družinski vzgoji takšne opičje ljubezni (mit einer solchen Affenliebe vergriffen), kot je bila v Mariboru, kar je opazovalec posebej podčrtal. V nobenem mestu se po njegovi sodbi ni govorilo v domačem krogu in gostilniškem razpoloženju o posvetni in cerkveni oblasti tako frivolno kot ponovno v Mariboru. Vendar je vse to omejeno na ožji krog ljudi, sicer pa tudi tu vlada krščanska ljubezen, obzirnost, modra toleranca, ki je od nekdanj odlikovala mariborsko duhovščino, tudi redemptoriste, s katerimi je imel agent tesne stike že v letu revolucije 1848. Mariborska srednja, vitalna, tako imenovana svobodomiselnost, v osnovi pa frivolno radikalna generacija, ki je zrasla iz šolskih klopi, izza katerih se dijaki niso samo smejali iz prekrškov svojih učiteljev, ampak se niso tudi nič naučili, najmanj še spoštovanja do nadrejenih. Šole so dijaki obiskovali predvsem "pro forma"; prosti so bili, namesto da bi potovali po svetu in se kaj naučili, predpisi za potovanja so bili zanje prestrogi, tako Švice niso videli. Mladina, če že zaide v tujino, prinaša od tod socialne ideje, radikalizem, nezadovoljstvo z obstoječim redom namesto znanja, reda in vzgoje. Če ima pa mladina v žepu kak goldinar, tedaj sili v Ameriko, da bi se v novi deželi obogatila, postala junak dneva (wird der Held des Tages), prišla do pomembne besede z zaslužnimi pravicami.

Tam jo doživeto s porazi dvigne v mučeništvo, nakar se revna in spokorjena vrne v domovino, kot npr. Ferlinz ml.⁷⁰, da potem velja za posebneža. Pojavljajo se agenti za izselitev, ki neovirano spodbujajo za korak čez morje. Druga nerodnost v Mariboru je bil zanj nasilni proletariat "višje kategorije", ki je dokaj srečno vodil svojo obrt (npr. sedlarji, čevljarji, mlinarji), živel od špekulacij, prosti čas pa zapravljal ob kavi in v gostilni, kjer so se po njegovi oceni kovali pokvarjeni nazori (verderblichen Ansichten), ki ne morejo pripeljati hiše, občine in države v nebesa. Od te zvrsti na pol lenuhov, ki so predstavljali govorečo maso gostiln in kavarn, so dobro živeli gostilničarji, npr. Löschnigg, Anker, Giessmayer, Spallek, Sondwirth dr. V teh gostilnah so se po mnenju neimenovanega agenta rodili "junaki" mačjih godb 1848. Preiskovalni postopek v zvezi z nemiri 1848 je po daljšem preučevanju okoliščin privedel pred sodišče 80 oseb, od katerih so tri strogo kaznovali, medtem ko so se "znani povzročitelji izognili postopku brez kazni". Takšna nekaznovanost zaradi trdnega prijateljstva (aus fester Kameradie) v določeni sredini je pri prebivalstvu naletela na odpor. Kritično se je opazovalec mariborskih razmer obregnil ob dogodek, ko so meščani v noči od 19. na 20. marec 1853 ignorirali vojake v Mariboru nastanjene poljske pešadije. Zmučene in lačne vojake so posestniki Tappeiner, Löschnigg, Lorber, Mohrenwirth odgnali od vrat

⁷⁰ Gre za Edvarda Ferlinza iz znane knjigoveške mariborske družine, ki je krajšo dobo živel v New Orleansu, potem se je vrnil in odprl knjigovoznico ter trgovino s papirjem (gl. J. Glazer, Razprave, članki, ocene, Maribor 1993, 719).

v sneg. Detektiv je uvidel, da se kršilcev zakona ni kaznovalo, predrznaže so ščitili, mučence svobodnjaštva pa obžalovali. Mariborčani, tudi radikalna stranka, so si pred tremi leti (namreč leta 1850) izvolili za občinskega predstojnika dr. O. Reiserja, poštenjaka in občudovalca dinastije; napravili so si ga, ne preveč dobrega, za viteza, vendar se poročevalcu zdi, da so glede tega v veliki zmoti, pri tem pa celo prekratke pameti, da bi to spoznali. V "mladem" Mariboru, v katerem so prehitro emancipirani mamini sinčki (zu früh emanzipirten Muttersöhnchen) iz bogatih družin, leži prekletstvo tega mesta, in sicer na imenih Ferlinz, Götz, Eisel, Heumayer, Meissner, Messerschmied, Winkowitsch, Klementschtisch, Eicholzer, Wratschko, Rampfl, Gerdes, Felber, Mayer, Scheriau (tj. Janez Žerjav), Mohor, Na(o)ss in Horwath. Agent pravi, da se vsi imenovani vežejo na miselnost gostiln pri Kossu, Spalleku, na gostilni pri železniški postaji in "zur Stadt Wien". Pomočniški puč (ein Gesellenputsch) pred kratkim je baje zelo neprijetno odmeval. Tudi razbitje šip pri mariborskih usmiljenkah, kar je bilo delo pijanih meščanskih sinov, vračajočih se z veselice pri Löschniggu v Koroškem predmestju, ni naletelo na odobravanje pri poročevalcu.

Vplivni možje, kot npr. sodni uradnik G. Kautzner, ki so se ukvarjali z "mačjo" godbo 1848, toda brez posebnega uspeha, so se nekaj let pozneje prepoznavno pojavljali na odru kot figure, ki niso zaznale dirigentov za kulisami (die Dirigenten hinter den Coulissen). Če bi se hotelo preučevati mišljenje Mariborčanov, bi se po sodbi detektiva moralo povrniti v leto 1848; o se je zbirala pomoč za vojaške ranjence, je on sam šel med najrevnejše v predmestju, kjer je nabral čez 100 gld, medtem ko so ga pri bogatinih, kot so bili trgovec Kolldnig, tkalec Skribe, odpravili s frazo "Kaj nas brigajo, kaj vojska!" Po poročevalčevem spoznanju so imeli za pokvarjenost najnižjega socialnega razreda v Mariboru veliko krivdo lenuhi, zatem pa praznoverje itd.. Če je krojač Hilz ali neki postopač Ochsenhofer jemal od ubogega obrtnika za izposojen goldinar po nekaj grošev, če sta javni vedeževalki iz kart (öffentliche Kartenschlägerinnen), neka E. Lanas v graškem predmestju in A. Adam v mestu, speljali strankam na socialnem dnu vsak večer od 20 do 30 grošev, potem tu (po sodbi agenta) nekaj ni v redu. Dnevno poročilo je poročevalec sklenil: Dokler bo po mizarskih, ključavničarskih in krojaških delavnicah, v gostilnah nered, ne bo resnega in trajnega nadzorstva, se bo dobro zaman upiralo slabemu. Vrnitev mariborskega občinskega predstojnika dr. Reiserja z Dunaja, kjer se je zagovarjal pri ministru Bachu zaradi "namestitvene zgodbe", se je po sodbi policijskega agenta kratek čas kazalo, da se bodo zakoni v Mariboru bolj spoštovali in da se bo s preteklostjo ostro obračunalo. Reiser je baje poročal zelo energično, kar bi naj napravilo globok vtis, vendar je naredilo še globljega nenadno izginjenje Nordona iz Maribora in barona Fürssenwärtherja iz Radgone. Častno za Mariborčane pa je štel splošno zgražanje nad grobstmi pri gostilničarju Pickartu "na strelišču" (Schießstätte), nasproti prijaznim in spodobnim oficirjem Karlulanskega korpusa. Gostilničarja so z odtegnitvijo sposojenega kapitala tudi odgnali s starega mesta. Mariborska humanost do vojske je našla svojo inačico v Slovenskih Konjicah. Manj pa je znano, po agentovi sodbi, da sta si konjiška pivovarka in gostilničarka Stanper ter ptujski trgovec Schwab metodo grobsti sposodila pri Mariborčanih. Tem so se po njegovi ugotovitvi pridružili še drugi, tako mariborski krojač Kass (Kos) s svojo točajnico, neki diurnist za zemljiško odvezo v Kaindorfu pri Lipnici, gostilničar Karničnik (Karnitschnigg) v Ormožu, nadalje Modrinjakova (Modriniak) gostilna v Središču ob Dravi, gostilna Lukovnjak (Lukofnak) na "Griesu" v Gornji Radgoni, gostilna t.i. "Postmicherl" v Celju in gostilna Kolligarisch (sicer Kaligaričevega svaka) v Slovenj Gradcu. Za vse te ugotavlja neimenovani detektiv, da niso primerno pospeševali prijetnega vzdušja. Na drugi strani pa je zanj in za navadno malomeščanstvo (den gemeinen Spiessbürger) uganka, kako živijo brez premoženja, obrti, brez prave zaposlitve še prav ugodno, kot nemoteno piše in kriči neki doktor medicine (Burger) v Mariboru o Worfenu, apotekarju Sednitzkem v

Radgoni, Zimmermannu v Žalcu, Paulischu (Pavlič) v Braslovčah, Massenu v Lipnici, Ungerju na Laškem in Binderju v Poljčanah. Gre za ono vojsko nezadovoljnežev, ki se ukvarja z zakotnim pisanjem (Winkelschreiber) in ima vedno prav. Uganka, kako nekateri prihajajo do denarja, je po agentovi sodbi za navadne meščane vabiljiva. Na zbiralce odpadnih predmetov, zlasti na cunjarje (Hadersammler), bi morale oblasti posebej paziti, in to zaradi razširjanja letakov, laži in novosti.

Natančnejše analize so agenta usmerile k bratom Gaiser iz Badenijske hiše. Eden izmed njih, brez imena, je živel v Mariboru, drugi, Gašpar pa v Gradcu in je bil Kundrgraberjev zet, izdelovalca vojaških pokrival (Zcakomacher). Prek takih ljudi je detektiv, kot sam pravi, prihajal do podatkov. Tihi nadzor v pivnici v Tappeinerjevem mlinu (an der Themse in Marburg), kamor so zahajali Görricke (tovarnar surogatov), njegov knjigovodja Mayer in drugi, bi po njegovem mnenju mogel dati zanimive rezultate; prav tako opazovanja pri Manhardu in Hebenstreitu v Slovenski Bistrici ter pri županu blizu Št. Petra v Savinjski dolini. Agent se vprašuje, zakaj se kazalec ne sproži še dalje, in sicer z vključitvijo dr. Löschnigga, nekdanjega državnozbornskega poslanca, in notarja Eisla, uslužbenca okrajnega glavarstva v Mariboru, v mrežo opazovalcev. V binkoštnih dneh 1853 je župan Reiser sklical mariborske meščane, da bi jim osebno sporočil, kako je notranje ministrstvo nezadovoljno z nelojalnim obnašanjem Mariborčanov pri več priložnostih. Vidno prizadet zaradi hitre menjave okrajnega glavarja, je dr. Reiser napravil vtis popustljivosti do "naše meščanske mladine", ki bi se po agentovem spoznanju naj nagibala k "ogabni svobodomiselnosti", pri čemer je v kritiki izpustil njene vodje (lekarnar Eichholzer, Noss ml., Gerdes ml. idr.). Reiserjeve besede so učinkovale. Daljši izlet v Posotelje je bil agentu v posebno razjasnitev. Kljubovalnost in ošabnost sta po njegovi oceni rezultat energičnega delovanja brigadirja Urbana v Slovenskih Konjicah, primeri neumnosti ali pridobitnosti, ki so vzbujali nezaupanje, če ni bilo pred tem posebnih političnih odnosov (eine politische Beziehung zu haben). Tudi v Slovenj Gradcu se je čutila garnizija dveh stotnij Schwarzenbergove pešadije baje zelo neugodno, in to vse od časa, ko bi naj neka ženska, ločena od moža, davčnega kontrolorja, napravila vtis na mlade vojake, ki bi jim naj dajala žganje, špirit in posredovala druge žalostne bolezni. Zelo pomembna se je zdela agentu med novo sezono v Rogaški Slatini ugotovitev izpostavljenega policijskega komisarja, da je prebivalstvo gorskega Boča skoz in skoz komunističnega in socialističnega mišljenja (durchhaus kommunistischer und sozialistischer Gesinnung). Tudi med tem dobrim narodom, nadaljuje poročevalec, je slabo seme, ki ga tresejo zakotni pisarji, potujoči cunjarji in brezposelni, delaboječi potepuhi. Na koncu je pristavil še krajšo pripombo, o kateri pravi, da na prvi pogled zgleda kot paradoks, vendar glede na njegovo delovanje ni tako nepomembna. Ponovno se sklicuje na že sporočeno, češ da v nobenem kraju ni praznoverje, nevera, svobodomiselstvo (Freigeisterei) in zaslepljeno verovanje v usodo tako razširjeno, kot v Mariboru. Prav tako se je v tem poročilu ponovno spomnil neke vedeževalke, Eve Lancar po imenu, ki je morda identična z že omenjeno E. Lanias. Ta ženska s svojo pokvarjenostjo ogroža najpreprostejše ljudstvo (die gemeinere Klasse), medtem ko se premožnejši dajo vleči v Gradcu. Za mariborsko vedeževalko pravi, da more biti boleha ženska, ker deli svoje prerokbe z bolniške postelje in da ima določene ure sprejemov (gewisse Audienzstunden). Zaradi daljšega konflikta s policijo si je najela stanovanje v največji odmaknjenosti (in der Nähe der Annastrasse). Dohod do nje prek dvorišča, potem pa pravi labirint z leve in desne, dokler ne prideš do zadnjih vrat. Tako se je po detektivovem "kažipotu" prišlo k mariborski moderni Pitiji (zur dieser modern Pythia), ki je bila preročišče vseh rentnikov, zakotnih pisarjev, banketnikov in "filles perdues" (zgubljenih sinov).

V Maribor poslani policijski agent pravi, da mora tiste novice, ki se tu širijo o politični barvi in miselnosti prebivalstva, šele utrditi. Kar zadeva označbe posameznih

mariborskih osebnosti (die Skizzen einzelner hiesiger Personen), bi po njegovem bilo bolje, da se za to pridobi kakšnega zaupnega domačina, da izbere primere (Charaktere aufzufassen), jih obdela in po dognanem poroča. Tujec, kar je bil tudi sam, se težko dokoplje do podatkov, ali pa tega sploh ne zmore. Vsekakor je računal tudi z razmerami, ko se je povsod po gostilnah prisluškovalo in je bil tudi pri Mariborčanih neki strah pred agenti. V Maribor se je neimenovani policijski agent pripeljal z nočnim vlakom iz Gradca od sobote na nedeljo, sodeč po prvem datiranem poročilu, je to bilo od 28. na 29. maj 1853. Vrata so mu bila odprta samo še v gostilni "Pri zlati kroni" (zur goldenen Krone), kjer se je zadrževalo še nekaj gostov različnih stanov. Ta gostilna se mu je zdela še dovolj nevtralna za opazovanje, ker v njej med prisotnimi ni zasledil radikalizma. V gostilni je bil tačas plesni učitelj Friedland, poleg njega pa več ulancev, paznikov in nekaj mariborskih gizdalinov (einige Marburgerstutzer), ki so bili vsi zatopljeni v igro in vsakdanje pogovore.

V nedeljo zjutraj je bil priča procesije, v kateri so sodelovale vse krajevne in državne oblasti, potem otroci in podeželani. Meščani in srednji sloj (die Mittelklasse) je bil slabo zastopan. Radovednežev je bilo veliko, ne da bi se verskega obreda udeležili, ampak so kvečjemu kritizirali praznoverne navade, nakar so se razšli. Popoldne istega dne so prišleca zelo prijateljsko sprejeli pri bratrancu Janezu Žerjavu (Scheriau), železninarskem trgovcu, kjer se je kmalu pričelo politizirati med njim, Žarjavom in njegovimi pomočniki. Kaj posebej zanimivega, vezanega na Maribor in okolico, tokrat ni zvedel, le to je spoznal, da je Žerjav fanatičen republikanec (als fanatischen Republikaner). Žerjav bi naj vsakega, ki je veren ali cesarsko vdan, imel za noro ovco (ein dummes Schaf), za plačanca, ščurka in kuštravca. Görgei, je rekel Žerjav, je ščurek, kateremu je tudi vlada, ko je z njim dosegla svoj namen, dala čutiti, kako ga ceni. Njegovo premoženje je po Žerjavovi sodbi to samo potrjevalo. Žerjav bi naj dobesedno tole rekel: "Ministri so ščurki, ki bodo z denarnimi prisilami iztisnili iz državljana in ljudstva vse, da bosta nemaniča, nakar bosta postala neumni ovci. Toda: gorje vam, črnožoltim! Gorje vladi! Vse je zapisano, kako ti zločinsko tiraniziraš, kako ti ljudstvo goljufaš, koliko si poneverila, kako malo si obdržala, kako si se zaobljubljala in kako si besedo prelamljala. Gorje tebi!" Iz Žerjavovega govora se da (po sodbi agenta) razbrati vse njegovo mišljenje. Glede na intenzivnost njegovega govora detektiv ugotavlja, kako nevaren je ta človek, ki ima povrh še podporo. V Žerjavovi hiši je agent večkrat slišal govoriti o trgovcu Horwathu (Horvat), tu pa je naletel tudi na nekega poročnika pešadije pri "Prohaski"; oficir bi naj bil po detektivovi sodbi zvesti Žerjavov prijatelj. Beseda ni stekla, in ko se je ovaduh prepričal, da ne bo bere, se je podal v "Skalno klet" (Felsenkeller) v Kamnico in na Lešnikov vrt (Löschniggsgarten) v Koroškem predmestju. Vendar tudi tu ni bil uspešen, kakor se je sam potožil. V poročilu z dne 3. junija 1853 je zapisal, da se v glavnem zadržuje samo na tistih mestih, ki se mu zdijo najbolj smiselna, pa vendar nima kaj pomembnega poročati, kar opravičuje z dejstvom, da je tudi v Mariboru strah pred vohuni (die Furch vor Spitzeln) zelo velik.

Dan pred tem poročilom bi se detektiv naj srečal z nekimi "dobro razpoloženimi meščani", ki so mu orisali mariborske politične razmere v tistem smislu, kakor je to opravil že sam v svojem orientacijskem spisu. Policijsko varovanje Mariborčanov je oteženo, ker je težko priti do prave slike o političnem razpoloženju prebivalstva. Ljudje so se zatekli v svoje vinograde, kjer so kvečjemu v zelo zaupnih krogih govorili bolj odkrito. Lastniki vinogradov so redko obiskovali gostilne, do tujca so bili nezaupljivi in so se ovaduhov zelo bali. Takšna je splošna agentova ugotovitev. Na Tappeinerjevem pivniškem vrtu je zanj bila manjša "žetev": srečal je neko filistrsko družčino (eine Filistergruppe), osmih ljudi, ki so svoje mišljenje razpredali s političnim razgovorom, vendar kot ugotavlja opazovalec, zelo previdno. Vsekakor pa svojega razočaranja

menda niso prikrivali. Duhovništvo so, pravi poročilo, resnično posmehljivo obdelovali; potem so se lotili finančnega stanja države, posebno posojil in obligacij, ter potrebe po hranilnicah. O zadevah, ki so se tikale koristi ljudstva in dolžnosti države, se je po ugotovitvi prisotnega detektiva razpravljalo z zelo ostrimi besedami. Slišali so se izrazi, kot npr. javna goljufija, posebno revnih ljudi, kot služabnikov in drugih, ki so svoj krvavo zaslužen denar zaupali v varstvo drugim. Takšno ravnanje so smatrali za goljufijo, saj se na varščino niso mogli zanašati, ker je bil državni bankrot samo vprašanje časa. Hranilnice v deficitnem stanju niso poravnavale izgub, saj se niso imele namena same uničiti. Za preprečitev kritičnega stanja v hranilništvu pa ni bilo potrebnih sredstev, ker so namesto gotovine (kapitala) rastle nove obligacije, ki so bile pa brez cene. Tako je vlada, kot je modrovala družba osmih ob vinu, ubogo ljudstvo vidno opeharila. Opazovalec je ob tem pogovoru zapisal, da so se razgreti sobesedniki medsebojno opozarjali, da se naj govori tišje, ker se ne ve, kdo je pri sosednji mizi. To opominjanje bi naj enega izmed prisotnih opogumilo, da je rekel: "Toda kaj? To je vendar stvar, ki se lahko dokaže in nihče mi ne more ugovarjati, da takšnih goljufij ni, pa se naj to govori ali ne". Tega govorca še detektiv ni poznal, sodil pa je, da bi utegnil biti prijatelj nekega Antmurja (če ni to izmišljen ali narobe registriran priimek), ki ga je imel za starega fanatika s trmastim obrazom, brki in naočniki. Družba "osmih filistrov" se je lotila tudi policije, njenih postopkov, zlasti še trenutnih poostrenih ukrepov, povezanih s potnimi listi in prisilnimi odvedbami (per Schub). Dne 7. junija 1853 je agent poročal o skrajnem nezadovoljstvu med revnim "podložništvom" (Unterthanen), s katerega se vleče zadnja suknja. Ko nadaljuje, pristavi, da je bilo, odkar je poslušal različne osebe, vedno na dnevnem redu nezadovoljstvo z vlado. Ljudje so posebno tožili zaradi številnih davčnih izterjatev (über die Massen strengen Executions-Verfahren), ki so bile prav pogoste. Tako je "ubogi vrag" (arme Teufel) prišel z eksekucijami po hitrem še ob tisto malo lastnino, ki jo je še imel. Podložniki - ljudstvo pa so zaradi v nebo vpijoče tiranije (durch himmelschreiende Tyranei) postali berači. Poročevalec pravi, da je tako ali podobno govoril vsak, pri čemer se je dobro ozrl naokrog, če ni kje kakšne "črno-žolte kape", orožnika ali kakšne druge ovaduške svojati. Takšnih nenevarnih priložnosti pa je bilo tukaj, kot ugotavlja detektiv, zelo malo, kajti skoraj povsod in v vsakem času si lahko naletel na koga, ki si se ga moral bati. Ljudje so, kot ugotavlja agent, zato najraje molčali, ali pa govorili le o vsakdanjih rečeh. V tem mu je delno opravičilo, da težko poroča, ali pa poročila ne odražajo vedno resničnega stanja. Nižji uradniki, ki niso bili premožni, so mu bili še najboljši informatorji. Ljudje so jih v dejanjih prepoznali, tudi nekateri meščani so bili v isti vlogi, in ko so se pojavili v javnosti, je vse umolknilo. Nekaj, posebno izpričanih ovaduhov (als besonders überwiesene Spitzel bekannt) je celo imenoval (npr. Firawant, Proi, Komauer, Tnak). Ni pa pozabil omeniti tudi nekega ščetkarja in raznašalca časopisov, Ludwiga po imenu, ker so taki posamezniki, v stalnem stiku z ljudmi, lahko prišli najenostavneje do iskanih podatkov. Poleg teh, posebej omenjenih ovaduhov, pa bi naj bilo v Mariboru za njegovega časa še neizmerno število (eine enorme Unzahl) drugih. Mariborčani, ki nikomur nič ne zaupajo, v glavnem tudi ne govoré, čakajo na dan rešitve in maščevanja, ki po njihovem mora nujno priti. Takšno je vzdušje - takšno prepričanje Maribora (so ist die Stimmung - die Gesinnung Marburgs) v času njegovega poročanja. O Mariboru vedo, da je razvpit kot republikanski in pri vladi slabo zapisan. To se je tačas slišalo vsepovsod. Kot dobre, poštene demokrate je v Mariboru označil Strollo, kamniškega posestnika blizu Skalne kleti, Kanogenna, mariborskega apotekarja pri "Zamorcu" (zum Mohren), katerega je detektiv na lastna ušesa slišal, ko je "razlagal demokratično in satirično glosso", in puškarja Eharda, tiho vodo (ist ein stilles Wasser), ki je bil zaupen

prijatelj in družabnik njegovega bratranca Žerjava. Za slednjega se je vedelo, da bi naj s svojo "demokratsko" brado, ki ni bila v skladu z obstoječo zakonodajo⁷¹, imponiral zunanjemu svetu. Nanj je postal pozoren tudi ulanski polkovnik v Mariboru. Žerjava je ustavil kar na ulici in ga vprašal, zakaj nosi takó izzivajoče sumljivo brado. Priporočal mu je, da jo ostriže. Žerjav pa je odvrnil, kakor je bilo po agentovi sodbi pričakovati, da raje koraka ne stopi iz hiše, kakor da bi se odpovedal bradi. Tudi agent ni imel v Mariboru posebnih uspehov, tako da je za nekaj dni kar po vrsti navajal samo obiskovane gostilne, ne pa rezultatov opazovanja v njih. Zgodilo se je, da je moral včasih sam izzvati pogovor o kakšnem kočljivem vprašanju. Ljudje so potem njegove odgovore na lastna vprašanja z veseljem poslušali in mu tudi pritrjevali, svojega pa niso dodali. Ko se je detektiv znašel tako praznih rok, da ni imel kaj poročati, je vprašal svojega naročnika, kako dolgo še naj ostane v Mariboru. Opravičeval pa se je, da svoje delo po najboljših močeh opravlja. V zadnjem, trenutno znanem poročilu z dne 13. junija 1853 pravi, da obiskuje vedno znova mesta, primerna za opazovanje, da beleži vedno večje število "graviranih osebnosti", ki jih je odkril in spoznal, da se odlikujejo kot somišljeniki nadzorovanih klubov v Mariboru. Te posameznike odlikuje radikalnost, vendar se izmikajo; zbirajo se na nedoločenih mestih in v določenem času. Toda na javnih mestih, v gostilnah (npr. v Tappeinerjevi pivnici) se še vedno da kaj slišati o političnih zadevah. V "Skalni kleti" v Kamnici je bil promet samo ob nedeljah, izjemoma kdaj še, če ima mariborsko pevsko društvo (Liedertafel) kakšno prireditev, pri katerih pa se ni politiziralo. Pikartovemu vrtu (Pickarts Garten) so meščani obrnili hrbet, odkar se je bil sporekel z ulanskim polkovnikom. Posamično drobtinico je neimenovani agent še ujel, da so npr. gostje v neki gostilni 9. junija 1853 udrihali po orožništvu, njenem postopanju z meščani ipd. Zbiranje po gostilnah, če že pride do njega, ima po dognanju agenta značaj ožjega kluba do 8 ljudi, ki le previdno politizirajo. Za Žerjavovega hišnega prijatelja je ugotovil, da se piše Teichmeister, da je bister in ni lahkomišeln. Bolj kritičen je bil agent do bratranca Žerjava, o katerem trdi, da je sam izjavljal, da je odkrit sovražnik vojska in soldateske ter vsega, kar je cesarskega. Z obsežnejšim navajanjem posameznih odlomkov iz krajšega poročanja o politični situaciji v Mariboru in bližnji okolici na začetku petdesetih let 19. stoletja smo poskušali vsaj delno pokazati, kako so bila tudi tu dejanja daleč od besed, kako "služba", ki je prinašala denar in druge ugodnosti ni poznala nobenega sorodstva (prim. odnos med neimenovanim agentom in Žerjavom), končno smo pa s temi primeri, povzetimi iz poročil, poskušali nekoliko poudariti na metode represije, kakršne so bile pri nas v praksi za neoabsolutizma. Po svoje pa so ti primeri zanimivi še zato, ker kažejo, da je agent zasledoval predvsem samo politično razpoloženje, in to ne oziraje se na slovensko ali nemško narodnost. Morda je imel tudi specialno samo takšna navodila, da opazuje protimonarhistične, tj. republikanske subjekte, med katere je štel Žerjava, in da registrira, kaj ljudje mislijo o vladi v vsakdanji politiki.

Mariborčani so pred tujci bežali, ker jim, kakor ugotavlja omenjeni detektiv, niso zaupali. Javno so se združevali, se udeleževali prireditev, predvsem samo ob kakšnih počastitvah (npr. ob že omenjeni stoletnici gimnazije), za dinastične praznike, npr. povezane s srečno rešitvijo cesarja 1853. leta⁷² ali z njegovo poroko leto pozneje, ko so to obeležili z deputacijo uglednih meščanov (med njimi O. Reiser, F. Duchatsch, A. Kriehuber), ki so jo poslali na Dunaj. Praznino, ki je nastala po prenehanju političnih

⁷¹ Včasih so koga tudi prisilno ostrigli. "Z odredbo 12. sept. 1852 pa je cesar celo uradnikom (reguliral) brade. Prepovedano jim je bilo nositi polne brade; do višine ustnega kota so se morali gladko briti, ostanek kosmatosti pod nosom in na licih je bil sicer dovoljen, vendar tudi to brez vsakega pretiravanja". (J. Mal, Zgodovina slovenskega naroda I, Celje 1993², 948).

⁷² GrZtg 1853, 23. 2. (udeležba Mariborčanov pri slovesni zahvalni maši v Gradcu); 4. 3. (zahvalna maša v Alojzijevi cerkvi v Mariboru in drugod); 22. 3. (zahvalna maša v Ptujju).

društev in drugega javnega življenja, je občasno zapolnila kakšna prireditev mariborskega pevskega društva (Männergesangverein), tako npr. tudi trije plesi v marcu 1854, katerih čisti dobiček je bil namenjen nakupu inventarja za bolnišnico, ki se je prav tedaj začela seliti na desni breg Drave, kjer je še danes. Vprašanje bolnišnice je bilo trenutno morda prav tedaj še aktualnejše, saj so se od vsepovsod slišali glasovi, da po deželi razsaja kolera. Pomoč, zlasti revežem, je bila potrebna, za tolažbo pa je preskrbel tudi škof Slomšek s pastirskim pismom leta 1856, v katerem je spregovoril (o trojni pomoči ob času nevarnih bolezni).⁷³ Tudi glas o premestitvi škofijskega sedeža v Maribor je prišel ponovno v javnost. V graškem časniku je mariborski dopisnik Puff zapisal, da pravkar teče vroča razprava, kje na Spodnjem Štajerskem bo sedež nove škofije. Na vprašanje si je skušal odgovoriti kar sam, češ da bo "glavno mesto enega najplemenitejših sinov dežele kot duhovnega nadpastirja najverjetneje naglo razvijajoče se in cvetoče drugo mesto na Štajerskem, namreč mesto ob Dravi. Če so pogledi upajočih Slovencev obrnjeni k oboževanju nadpastirja, pravega potomca slovenske štajerske dežele (wendischen Steierlandes) in so rezultat skupnih želja, potem bodi njemu in njegovim naslednikom zagotovljen škofijski sedež v Mariboru".⁷⁴ V čas, ko bi naj najintenzivneje tekle priprave na uresničitev te želje, pa je padel še konkordat. V začetku aprila 1855 je Slomšek odšel za dalj časa na Dunaj, kjer se je udeleževal razprav o tem vprašanju tudi aktivno.⁷⁵ Da je bila ideja o prestavitvi škofijskega sedeža tudi med Slovenci stalno prisotna, so skrbele predvsem Novice, ki so sproti poročale o dosegljivih vesteh v zvezi s tem problemom. V sredi maja 1855 so bralce seznanile, da je "sedaj določeno, da sedež svitlega lavantinskega škofa in kneza iz Št. Andreja na Koroškem pride v Marburg na Štajarsko".⁷⁶ Leta 1855 je tudi mariborska gimnazija srečno zaključila šolsko leto 1854/55. Poročilo v Novicah pravi, da je bilo na gimnaziji 183 dijakov, od tega po materinem jeziku: 75 Slovencev, 74 Nemcev in 34 utrakvistov, "to je takošnih, katerih očetje in matere doma govorijo nemški in slovenski; sicer so ti utrakvisti tudi Slovenci, vendar se štejejo iz neznanih vzrokov med utrakviste".⁷⁷

Slovenščino so se dijaki učili še v šesti šoli, v sedmem razredu so imeli "jezik ilirski", v osmem pa "staroslovenski". Zaključna svečanost je bila nemško-slovenska, medtem ko je abiturient J. Šuman, kasnejši narodni delavec in jezikoslovec, deklamiral v latinščini. V mejah možnosti pa se je skoraj začela gibati tudi mariborska obrtniška mladina. Kmalu po novem letu 1856 si je osnovala katoliško pomočniško društvo, katerega namen je bil, povezati obrtno mladino, ko so se krhala stara patriarhalna razmerja med mojstri in pomočniki.⁷⁸ V maju 1856 je to mlado društvo obiskal A. Kolping, nemški ustanovitelj društev za rokodelske pomočnike.⁷⁹ Gospodarski razvoj in prometne povezave, in sicer na vzhod proti Ogrski (t.i. "kaniška" železnica)⁸⁰ so postale zdaj, ko je bilo politično življenje zatrto, pomembno gibalo ekonomsko mislečega Mariborčana, ki je šele preko kapitala začel politično misliti. Leta 1856 je Maribor doživel prvo pomembnejšo javno slovensko manifestacijo ob obisku cesarja Franca Jožefa I. in cesarice Elizabete. Cesarska dvojica je pripotovala v Maribor iz Celovca. Že na koroško-štajerski deželni meji so se poleg "Hoch"- "vivat"- klicev slišali tudi "živio" klici. V Mariboru so za gosta pripravili svečan sprejem, pri katerem so slovenska dekleta v ljudski noši zapela slovensko "cesarsko pesem", B. Potočnika Zvonikarjevo in še nekaj drugih. Cesarja je pozdravilo tudi "140 slovenskih jahačev iz murskega polja in iz

⁷³ Fr. Kovačič, n.d., II., 54.

⁷⁴ GrZtg 1854, 14. 3.

⁷⁵ Fr. Kovačič, Služabnik božji Anton Martin Slomšek, ...II., 64-65.

⁷⁶ N 13 (1855) 39, 16. 5.

⁷⁷ N 13 (1855) 62, 4. 8.

⁷⁸ Der Aufmerksame 1856, 3. 1; prim. tudi Zgodnjo danico 9 (1856) 5, 31. 1.

⁷⁹ Der Aufmerksame 1856, 20. 5.

⁸⁰ GrZtg 1856, 1. 6.

šavniške doline v narodni noši", ki so držali v rokah modre zastave, katerih krajniki so bili obrobljeni, sredina zastave pa je bila opremljena z grbi posameznih vasi.⁸¹ Pri tej slovesnosti se je zbralo vse ožje in širše mariborsko zaledje, podobno kot leta 1863 na veliki javni cirilmetodski besedi pri mariborski kadetnici. Neznatne spremembe so pa v letu 1856 nastale tudi v obsegu policijskega postopka. Iz Gradca poslani policijski agent bi odslej moral loviti večje "ribe", če bi ponovno prišel v Maribor. Odslej naprej namreč so nadzirali samo vplivnejše osebnosti, nižje in neizobražene ljudi so pa naprej samo še na splošno opazovali.⁸²

V sredi maja 1857 je salzburški nadškof Tarnóczy sporočil iz Trsta mariborskemu županu dr. Reiserju, da se želi z njim sestati 18. maja tega leta, ko se bo vračal domov. Novice so sporočale, da se "presvetli nadškof v Rimu pri sv. očetu papežu srečno poganjajo za utemeljenje slovenske škofije na Štajarskem". Tarnóczyju so Mariborčani napovedanega dne napravili lep sprejem na železniški postaji, saj je prišel z novico, da je "odcepljenje slovenske strani sekovske škofije in njeno združenje z labudsko", postalo dejstvo. Visoki gost bi naj Mariborčanom tudi posredoval papeževe besede: "Upam, da se bodo Marburčani po svojem katoliškem duhu te odlike vredni skazali". Ko so se Mariborčani nadškofu zahvalili za vložen trud, je pristavil: "Za Slovence je to zedinjenje naravna reč". Noviški dopisnik se je ob tem samo še obrnil na slovensko ljudstvo, da bi po svojih močeh pomagalo zamisel uresničiti.⁸³ Graški (sekovski) škofiji ta akcija seveda nikakor ni ustrezala. Škofija s tem ne bi izgubila samo lepega dela svojega cerkvenega območja, ampak bi ji bil odtegnjen tudi precejšen del duhovniškega naraščaja. Škof O. Attems se je baje s solzami v očeh poslavljajal od Slovenskih goric pri zadnjem birmanju v Ljutomeru 1857, ko je pomišljal, kje bo dobival odslej nove duhovnike. Leta 1857 je stopilo v sekovsko bogoslovje samo osem mladeničev, in to za dve škofiji (graško in leobnsko), ki sta šteli 840.000 prebivalcev. Pomanjkanje duhovnikov se je torej že tedaj čutilo, po izpadu "lavantincev" je bil ta deficit še večji.⁸⁴ Mariborska gimnazija pa je nasprotno, rasla. Iz leta v leto je bil številnejši vpis, tako je šola 1857 štela 232 dijakov, od katerih je 134 obiskovalo pouk slovenskega jezika. Gimnazijska knjižnica je obsegala 1369 del v 3441 zvezkih, med njimi 134 slovenskih v 207 zvezkih. Šolsko leto so dijaki zaključili z nastopi v nemškem, latinskem, slovenskem, češkem in celo madžarskem jeziku. Ob tem veselem napredovanju mariborske gimnazije pa je noviški dopisnik sporočil še, da je občina kupila Jungyjevo hišo za rezidenco prihajajočega škofa in tako "upati smemo, da v prihodnjem mladoletji ali barem v jeseni 1858 že bodo preslavni naš *Anton Martin* celó naši."⁸⁵ Slomšek se je zaradi te nameravane preselitve večkrat mudil v Mariboru, tako tudi proti koncu novembra 1857, ko je bilo po zaslugi šentpeterskega župnika Marka Glaserja, rodoljuba in nabožnega pisatelja, že veliko storjenega za premestitev škofijskega sedeža.⁸⁶ Priprave so vsestransko tekle: vojaštvo (odgojenci) se je odselilo (iz t.i. "Militär-Verpflegshaus) v Strass, da se je izpraznjeno poslopje namenilo za bivališče bogoslovcev, gimnazijska cerkev sv. Alojzija je dobila novo podobo z novimi oltarji sv. Viktorina in Maksimilijana, prenovili oz. olepšali pa so tudi nekatere cerkve bližnje in daljnje mariborske okolice (npr. Sv. Barbara pri Mariboru, Sv. Miklavž na Drav. polju, Ljutomer, Sv. Lovrenc na Pohorju).⁸⁷ Tudi navdušenja je bilo veliko, tako da so po časnikih razglašali skorajšnjo preselitev, vendar so treznejši, ki so bili bližji dejanskemu

⁸¹ J. Apih, Naš cesar. V Celovec 1898, 80.

⁸² J. Mal, n.d., 946.

⁸³ N 15 (1857) 41, 23. 5.

⁸⁴ Zgodnja danica 10 (1857) 44, 29. 10.

⁸⁵ N 15 (1857) 63, 8. 8.

⁸⁶ N 15 (1857) 94, 25. 11.

⁸⁷ Zgodnja danica 11 (1858) n 7, 1. 4.

stanju, zatrjevali, da ne bo šlo tako naglo.⁸⁸ Na začetku februarja 1858 je noviški dopis "Od Mure" že sporočal, da bo leobnska škofija prenehala, da bosta tedanja politična okraja Bruck na Muri in Gradec "okrožje sekovskega" in mariborski okraj pa "okrožje labodskega škofijstva", pri čemer "bode *Marburg* sedež *labodskega* škofijstva, in mestna cerkev sv. Joaneza kerstnika bode *stolna* cerkev (*ecclesia cathedralis*); semenišče klerikov bode se napravilo iz poslopja na velikem tergu", v katerem so bili dotlej vojaški gojenci. Dopisnik je mnenja, da bodo Mariborčani (marburško mesto) vse storili, da bo sprejem Slomška "slaven in vreden tako imenitne zgodbe".⁸⁹ Slovenski rodoljub in zgodovinar A. Krempel, pisec Dogodivščin štajerske zemlje (1845), je baje večkrat vzdihoval: "Bog mi daj doživeti slovenskega škofa, potle se pa rad preselim odtod."⁹⁰ Ni se ga včakal. Polnih 15 let je bil že pod rušo, ko je prišel 4. sept. 1859, dan slovesnosti, pomnožene z ljudsko pobožnostjo, ko so prenesli škofijski sedež iz Št. Andraža na Koroškem v Maribor. Bila je t.i. angelska nedelja, za dopisnika Novic celo velika nedelja⁹¹, za vse Slovence, zlasti še za štajerske, pa dan, ki se je trajno zapisal v zgodovino tega naroda. Graški časnik je ob tem dogodku zapisal, da je to bil dan, po katerem so Mariborčani dolgo hrepeneli, se nanj pripravljali z velikim veseljem, saj je "epohalnega" pomena v "zgodovini našega mesta".⁹² Slomšek je s presaditvijo škofijskega sedeža v Maribor vsaj cerkveno- upravno združil večino štajerskih Slovencev, kar je imelo daljnosežne posledice za ta del Slovenije. Maribor je s tem prenosom dosegel tudi ustanovitev bogoslovnega učilišča, ki je vidno poseglo v kulturno in politično življenje velikega dela Slovenije. Vsestranska izobrazba, ki študirajoče mladine ni usmerjala več samo v verske dogme, je vzgojila delavce, ki so notranje bogati stopali na najrazličnejša mesta kulturne, politične, znanstvene in druge ustvarjalnosti. Povprečno razgledani Mariborčan se te Slomškove akcije sprva najbrž ni niti zavedal. S tem dejanjem je bil storjen prvi korak v ločitvi od Gradca, hkrati pa tudi k postopni diferenciaciji med konservativnim podeželjem, katerega središče je za krajši čas postal Maribor, in liberalnim mestom, katerega oči so se vedno bolj ozirale prek Avstrije v nemški svet. Na dnevni red stopajo vse pogosteje vprašanja odnosa med zgodovinskim in naravnim pravom v presojanju narodnostnih problemov. Mariborčan, ki je nemško orientiran, poskuša tačas vztrajati še vedno na stališču /status quo/ pred 1848. Kot gospodarsko močnejši in družbeno uglednejši želi asimilirati slovenskega prišleka. Sicer pa je bil Mariborčan še na začetku obnovljene ustavne dobe predvsem prijatelj družabnosti. Na njej je temeljilo predvsem tudi delovanje tedanjih mariborskih društev. Ta so imela sprva samo prosvetni značaj, zlasti glasbeni programi, zato so lahko v njih složno delovali Nemci in Slovenci. Eden prvih posvetnih intelektualcev na začetku 60 let 19. stoletja v Mariboru, jurist Janko Serbec, bi bil lahko predsednik nemškega moškega pevskega društva, hkrati pa tudi slovenske čitalnice. Med mariborskimi Nemci, katerih politični predstavniki so tedaj industrialci, posestniki, trgovci ali obrtniki, člani intelektualnih stanov, in Slovenci, katerih politični reprezentanti so predvsem intelektualci, tudi že posvetni, vlada narodnostna sloga ali narodnostna ravnodušnost vse dotlej, dokler ni bilo treba odgovarjati na dnevna in širša družbenopolitična vprašanja. Prehod iz absolutizma v ustavnost 60 let 19. stoletja je našel Mariborčana politično še slabo pripravljeneega.

⁸⁸ Zgodnja danica 11 (1858) 5, 4. 3.

⁸⁹ N 16 (1858) 5, 3. 2.

⁹⁰ Slovenski prijatelj 1859, 4. 10.

⁹¹ N 17 (1859) 37, 14. 9.

⁹² GrZtg 1859, 9. 9. Dolgo poročilo, ki pa ne prinaša kakšnih posebnih podatkov, če ga primerjamo s slovenskimi in drugim védenjem o tem dogodku.

ZUSAMMENFASSUNG

Das Nationalpolitische Bild von Maribor Mitte des 19. Jahrhunderts

Fragen nach der nationalen und politischen Entwicklung, nach den Beziehungen zwischen der slowenischen und der deutschen Volksgemeinschaft in der slowenischen Steiermark sind von der - slowenischen und deutschen - Geschichtsschreibung schon beantwortet worden. Allerdings sind die Behandlungen des Problems im Hinblick auf die Unterschiedlichkeit des Zwecks und angesichts der Anlässe oft auch nur von vorübergehender Bedeutung. Auf beiden Seiten waren die Diskussionen zur nationalpolitischen Problematik anfangs sehr tendenziös, doch mit dem Unterschied, daß die slowenische Geschichtsschreibung in Steiermark überzeugender und natürlich offensiv gewesen ist. Der Mangel an primären Archivquellen - der Zugang zu den Archiven in Graz und Wien war zwischen den beiden Weltkriegen, aber auch längere Zeit nach dem Ende des 2. Weltkrieges durch die ständig fragwürdigen Geldmittel und die politischen Verhältnisse erschwert - hatte zur Folge, daß eine größere Zahl von Abhandlungen zur nationalpolitischen Problematik aufgrund von sekundären Quellen und in geringerem Maße unter Heranziehung von primären Archivquellen entstanden sind. In den letzten Jahren bessern sich die Dinge zusehends.

Beide Nationalgemeinschaften in der Untersteiermark (dem Unterland), von denen die deutsche insbesondere in den Städten und Märkten konzentriert war und die slowenische in den ländlichen Bereichen die Überhand hatte, lebten in der Vormärzzeit in einer Art "idyllischem Frieden", der allerdings durch die tatsächlichen nationalpolitischen Beziehungen zwischen der slowenischen und der deutschen Seite immer öfter verletzt wurde. Das Jahr 1848 und die weitere Lage machten diesen Prozeß von Tag zu Tag anschaulicher. Das frühere Miteinander, für das die Norm vom Feudalherrn vorgeschrieben worden war, gab es nun nicht mehr, weil sich die Verhältnisse geändert hatten. Der Bürger von Maribor, seiner Natur nach liberal, schüttelte nach dem Revolutionsjahr 1848/49 die engen Zunftbände ab und bemühte sich beharrlich um wirtschaftlichen Fortschritt, die Bewohner der ländlichen Umgebung von Maribor wurden dagegen von der mit der Grundentlastung verbundenen Steuerlast gebeutelt. Die Interessen waren folglich sehr unterschiedlich, doch die Reaktionen auf Versuche der Lösung der komplizierten Problematik sehr ähnlich. Aus Graz entsandte politische Agenten (Polizeiaagenten) fanden sowohl beim Bürger als auch beim Bewohner der ländlichen Bereiche dieselben Vertrauensleute über die politische Stimmung der Bevölkerung in Maribor und Umgebung. Die neuabsolutistische Zeit zwischen der Niederschlagung der Revolution von 1848/49 und der wiederhergestellten Verfassungszeit bot alle Gelegenheit, jedermann für alles bei der Obrigkeit anzuschwärzen. Es war weniger die Frage, welcher Nationalität der "Delinquent" angehörte, ausschlaggebend war das Gewicht der Übertretung gegen die Staatssicherheit und die Sorge für den Schutz der Unverletzbarkeit des Herrschers. Ein ungenannter, nach Maribor entsandter politischer Agent konnte bald "feststellen", daß der Eisenwarenhändler Ivan Žerjav ein fanatischer Republikaner sei und jeden gläubigen und kaisertreuen als dumm betrachte. Die Minister hätte man nach Žerjav für ihre boshaften und ungerechten Taten haftbar machen müssen.

Ungeachtet der nach 1848/49 entstandenen politischen Lage entwickelte sich Maribor im Jahrzehnt vor der Wiederherstellung der Verfassungsordnung wirtschaftlich und verwaltungsmäßig sehr schnell. Nach der Eröffnung der Eisenbahnlinie durch Maribor im Jahre 1846 und nach 1849, als die Vorstädte der Stadt einverleibt wurden, nachdem die Stadt nach der Neuorganisation ein vollständiges, achtjähriges Gymnasium bekam und nach der Neuorganisation der Gerichte und der Verwaltung eine Kreishauptmannschaft und ein Bezirksgericht, gewann die Stadt Maribor als Zentrum

einer breiteren Region auch für das nationalpolitische Leben der Slowenen in Untersteiermark an Bedeutung. Von besonderer, sehr tiefgreifender Bedeutung für Maribor und alle Slowenen, insbesondere die in Steiermark, waren allerdings im ersten nachrevolutionären Jahrzehnt die Vorbereitungen von Bischof A. M. Slomšek für die Verlegung des Lavantiner Bistums aus St. Andrä in Kärnten nach Maribor. Diese Verlegung wurde damals einheitlich von allen unterstützt, sowohl den Städtlern als auch den Landbewohnern, was bei allen Mängeln des neuen Absolutismus doch dem bestehenden System hoch anzurechnen ist, das die nationalen Leidenschaften, die sich schon anlässlich des Todes von Slomšek in 1862 bemerkbar machten, noch nicht kannte. Als Maribor 1859 die Verlegung des Diözesansitzes nach Maribor erreichte und die slowenischen ländlichen Bereiche mit A. M. Slomšek ein slowenisches Bistum bekamen, wälzten sich Militärfomationen durch Maribor in Richtung Italien, wo Österreich nach Niederlagen erkennen mußte, daß die Abwendung vom Absolutismus eine Notwendigkeit ist. Trotz dem ziemlich vielfältigen Leben in dieser Zeit war Maribor mit Umgebung auf die neue Verfassungszeit politisch schlecht vorbereitet. Das machte sich 1861 anlässlich der ersten Wahlen in dieser Zeit deutlich bemerkbar. National wurde Maribor mit Umgebung aus der Jahrzehnte dauernden Lethargie erst durch die Gründung des slowenischen Lesevereins im Jahre 1861 wachgerüttelt, der sich bald zum Zentrum der nationalpolitischen Aktivitäten der folgenden Jahrzehnte für ein größeres untersteirisches Territorium entwickelte.

JOŽE ŽONTAR

Načrt preuredbe občin na Kranjskem v letih 1868 do 1888

Na seji 24. marca 1863 je kranjski deželni zbor zaključil z večmesečno obravnavo osnutka občinskega reda in občinskega volilnega reda ter ju sprejel. Namesto vladarjeve sankcije pa je prišlo ob koncu leta z Dunaja sporočilo, da vladar občinskega reda ni potrdil, in sicer zaradi določila v 24. členu, kjer je govor o zaprisegi novoizvoljenih županov in občinskih svetnikov, v katero so vključili tudi obvezo, da se bo zapriseženi "trdno držal državne in deželne ustave". Zato je na seji 16. marca 1864 deželni zbor ponovno obravnaval občinski red, a je še nadalje vztrajal pri omenjeni obvezi. Vrsta govornikov je izražala svoje začudenje, češ kako je mogoče, da zaradi tega vladar ni podpisal zakona. Poslanec ljubljanski odvetnik dr. Jožef Suppan je celo dvomil, da je širjenje ustavne zavesti med širše plasti prebivalstva sploh zaželeno. Menil je, da obstajajo sile, ki si želijo le navidezni konstitucionalizem. Tudi sedaj predlog občinskega reda ni dobil vladarjevega soglasja in o 24. členu so ponovno razpravljali na seji deželnega zbora 6. decembra 1865. Ker so uvideli, da vladarja ne bo mogoče prepričati, Kranjska pa je bila pri sprejemu občinskega reda med zadnjimi, so sporno določilo črtali, nakar je 17. februarja 1866 sledil vladarjev podpis.¹

Občinski red je določal, da občino kolektivno vodi - praviloma za tri leta - voljeni občinski zastop; ločili so širši občinski odbor (navadno 8-30 članov, odvisno od števila volilnih teles in števila volilcev) in ožje občinsko predstojništvo (starešinstvo), ki ga je postavljala odbor izmed sebe in katerega člani so bili župan in svetniki (svetovalci; največ tretjina odbora). Odbor je odločal in nadzoroval, predstojništvo pa je bilo njegov izvršilni organ. Občinski organi so opravljali avtonomne zadeve (naravni, lastni delokrog) in s posebnimi zakoni njim prepuščene državne izvršilne funkcije (preneseni delokrog).²

Po objavi občinskega reda so se morale krajevne občine na novo konstituirati. Postopek je izvajala deželna vlada s pomočjo okrajnih uradov, k temu pa je moral dajati soglasje še deželni odbor. Z urejanjem občin so zelo hiteli, ker so morali še v letu 1866 izvesti nove volitve v občinske zastope. Število občin se je nekoliko zmanjšalo - sedaj jih je bilo na Kranjskem brez Ljubljane 347 - vendar ne toliko, kot so računali ob razpravah o občinskem redu v deželnem zboru. Tedaj so menili, da bi na Kranjskem zadoščalo okoli 100 občin. Za župane so bili izvoljeni premožnejši kmetje, nekateri so bili obenem gostilničarji. V večjih krajih je bilo stanje bolj raznoliko; tako je bil npr. župan v Idriji notar Karel Hochtcl, v Kranju hišni posestnik in barvar Matevž Pirc, na Blokah posestnik in trgovec Anton Lavrič, v Šturjah trgovec Ivan Difranceski, na Razdrtem pivovarnar in posestnik Ivan Kavčič, v Kostanjevici okrajni ranocelnik, v Radovljici Hiacint grof Thurn Valsassina, lastnik graščine, ter na Vrhnikih poštni mojster in posestnik Karel Obresa.³

Že na seji deželnega zbora 9. septembra 1868, torej čez dobri dve leti, je deželni glavar Karel pl. Wurzbach Tanenberg ob zaključku seje sporočil, da morajo rešiti še nek "nepomemben predlog", za katerega upa, da ne bo dal danes povoda za obširnejšo diskusijo. Odkar je stopil v veljavo občinski red - tako poročevalec dr. Etbin Henrik Costa, odvetnik v Ljubljani - je od vseh strani slišati pritožbe, da občine ne izpolnjujejo z za-

¹ Jože Žontar, Občinski red za Kranjsko, Zbornik ob devetdesetletnici arhiva, Zgodovinski arhiv Ljubljana, Gradivo in razprave 8, Ljubljana 1988, str. 96.

² Zakonik in ukazni list za vojvodstvo Kranjsko 1866, str. 4-42. - Sergij Vilfan, Občina, Enciklopedija Slovenije 8, 1994, str. 47-52.

³ Jože Žontar, Občinski red, str. 97.

koni jim naloženih dolžnosti in da svoj delokrog zanemarjajo, kar gre na škodo občinskega blagostanja. Deželni odbor je preiskal vzroke tega in ugotovil, da pritožbe zadevajo edino majhne občine, ki jim primanjkuje materialnih in duhovnih moči, da bi se - kot to določajo zakoni - razvijale in zadostile svojim dolžnostim. Da pa se nasprotno tam, kjer so se osnovala velike občine, npr. na Notranjskem, razveseljivo kaže, da se občinsko življenje na podlagi avtonomije vedno bolj samostojno razvija in da se občine ne poslužujejo le svojega z zakoni določenega področja, temveč se tudi branijo, če bi jim ga kdo hotel kratiti. Zelo potrebno je torej - tako dr. Costa v nadaljevanju - da se osnujejo večje občine, in ker je izkušnja pokazala, da poduk in nasvet ne zadoščata, potrebujemo zakon, ki bo določal, katera velikost občin je mejna.

Poleg tega pa nova organizacija še ne bi bila popolna, saj so manjkali še okrajni zastopi, to je občine višjega reda, kot jih je predvideval že začasni zakon o občinah z dne 17. marca 1849.⁴ O njih je bil že večkrat govor v deželnem zboru in 1863. leta se je deželni zbor izrekel celo proti uvedbi okrajnih ali okrožnih zastopov. Izkušnje, ki so si jih pridobile druge dežele, v katerih so bili vpeljani okrajni zastopi, so govorile njim v prid. Razen tega so govorile za njihovo uvedbo obstoječe, vsem okrajem skupne potrebe, ki jih je bilo treba zadovoljiti. Gradnjo in vzdrževanje okrajnih cest so imeli na skrbi posebni odbori (cestni odbori), to pa bi po mnenju poročevalca mnogo bolje opravljali okrajni zastopi. Okrajni ranocelniki in okrajne babice so dobivali plačo iz okrajnih blagajn, te blagajne pa bi morali že s koncem leta 1867 ukiniti. Na prošnjo deželnega odbora, ki jo je podprla tudi deželna vlada, je ministrstvo za notranje zadeve njihov obstoj podaljšalo, toda za enkrat le za eno leto. Če bi hoteli zagotoviti obstoj okrajnih ranocelnikov in okrajnih babic, kar je bilo za javno zdravstvo neobhodno potrebno, bi jih morali vzeti pod svoje okrilje okrajni organi. Po vsem tem je poročevalec v imenu deželnega odbora predlagal, naj deželni zbor preuči, kako naj se sedanje premajhne občine združijo v večje, in določi naj najmanjšo še sprejemljivo velikost občin ter odgovori na vprašanje ali naj se tudi na Kranjskem vpeljejo okrajni zastopi. Brez razprave je nato deželni zbor pobudo sprejel.⁵

Z občinskim zakonom se je ukvarjal deželni zbor ponovno 23. septembra 1868. Šlo je za dopolnitev 6. člena, ki jo je predlagala deželna vlada in po kateri ne bi imele volilne pravice le osebe z domovinsko pravico (domačinci), marveč bi se razširila na vse državljane, ki bivajo v občini, četudi nimajo domovinske pravice, a plačujejo davek od kakršnegakoli dohodka (občinski deležniki).⁶ Nato pa je na seji 2. oktobra prišlo na vrsto poročilo ustavnega odseka. Poročevalec dr. Friderik pl. Kaltenegger, višji finančni svetnik, je poudaril, da so v odboru obstajale večje ali manjše razlike v pogledih, ali naj izvedejo spremembe v organizaciji občin in kako. Prevladalo pa je mnenje, naj bi zopet vpeljali dvostopenjske občine, in sicer glavne občine, v katere bi se združevale krajevne občine (podobčine). Bodočo organizacijo občin so zasnovali na načelu, da bodo občinski interesi in občinske zadeve, izhajajoči iz avtonomije občin, zastopani v organih, ki bodo sposobni za življenje in za neposredno oskrbovanje svojih zadev ter da bodo mogli združevati posamezne zadeve, za katere nimajo dovolj moči. Bolj v dvomih so bili, ali naj obstajajo poleg glavnih občin še okrajni zastopi. Medtem ko je bilo v odboru slišati tudi mnenje, da bodo glavne občine zadoščale, pa je bila večina mnenja, da se oboji organizmi v svojem delokrogu ne krijejo in da glavnih občin zaradi ožjega področja njihovih interesov ni mogoče toliko povečati, kot je potrebno za uspešen obstoj okrajnih zastopov.

⁴ Janko Polc, Uvedba občin na Krajskem l. 1849/1850, Zgodovinski časopis VI-VII, 1952-1953, str. 686-728.

⁵ Obravnave deželnega zbora Ljubljanskega (od 1870 Obravnave deželnega zbora Kranjskega v Ljubljani) 8, 1868, str. 188.

⁶ Obravnave 8, 1868, str. 298-299.

Težave pri iskanju potrebnih moči za materialne in intelektualne zahteve v majhnem obsegu tedanjih krajevnih občin oz. celo nezmožnost za to so vodili deželni odbor do spoznanja, da je treba določilo 2. člena občinskega reda - ki je dopuščalo le prostovoljno združevanje - in 88. člena - ki je omogočalo skupno vodenje poslov na prenesenem področju, ne da bi se občine združile - z zakonom ukazati in enakomerno izvesti. Da bi se organiziranje pospešilo in zaradi novih volitev spomladi naslednjega leta, je večina menila, da bi bil sporazum glede združevanja v glavne občine med deželnim odborom in deželno vlado zadosten pogoj za to, da se ne bo ustvarjalo nasilje. Menila je, da bi bil le izjemoma potreben poseben deželni zakon za konstituiranje posameznih glavnih občin, in to v tistih primerih, ko ne bi prišlo do sporazuma med deželnim odborom in deželno vlado. Stabilnost nove občinske organizacije pa so želeli poudariti s tem, da bi bil za vsako nadaljnjo spremembo glavnih občin potreben tak zakon.

Leta 1854 je bilo na Kranjskem 478.299 prebivalcev in 500 krajevnih občin, ne da bi računali Ljubljano, ki je bila statutarna občina. Prebivalci so bili po posameznih krajevnih občinah zelo neenakomerno razdeljeni, tako da so šteje na eni strani npr. občina Krško 4.949, Dobrunje 4.393, Zgornja Idrija 4.277, Šentjernej 3.588 in Cerklje 3.492 prebivalcev, na drugi strani pa občine Stara vas 105, Ratečevo Brdo 112, Radovica 135, Božakovo 156, Senadole in Strmca po 158 ter Dragomelj 195 prebivalcev. Ko so na temelju občinskega reda z dne 17. februarja 1866 na novo konstituirali 347 občin, so občine še nadalje ostale zelo neenakomerne, kot prikazuje naslednja razpredelnica:

Okraj	Število prebivalcev	Število občin	Povprečno število prebivalcev na občino
Crnomelj	20.825	21	991
Metlika	12.018	11	1.092
Brdo	18.127	20	906
Kamnik	23.017	38	605
Kočevje	24.078	22	1.090
Ribnica	12.712	11	1.155
Velike Lašče	9.842	8	1.230
Kranj	24.425	12	2.035
(Skofja) Loka	25.085	9	2.788
Tržič	5.943	5	1.188
Kostanjevica	10.456	4	2.614
Krško	15.832	4	3.958
Mokronog	14.523	8	1.815
Radeče	9.027	4	2.256
Litija	17.423	15	1.161
Stična	12.912	25	516
Ljubljana okolica	33.562	25	1.345
Vrhnika	16.691	8	2.086
Idrija	14.470	10	1.447
Planina	12.508	6	2.084
Lož	9.821	3	3.273
Novo mesto	24.331	10	2.433
Trebnje	10.910	5	2.182
Zužemberk	10.062	5	2.012
(Ilirska) Bistrica	11.195	11	1.018
Postojna	11.397	5	2.279
Senožče	8.108	8	1.013
Vipava	12.286	14	877
Kranjska Gora	6.927	6	1.154
Radovljica	19.712	14	1.408

Odbor je bil mnenja, da je pri oblikovanju bodočih glavnih občin najpomembnejši

dejavnik število prebivalstva, poleg tega pa je treba upoštevati tudi prostorski obseg območij ter obstoječo porazdelitev na župnije in katastrske občine, vendar le v konkretnih primerih. Pomembne naj bi bile tudi prometne povezave, kot so se v tedanjih pogojih pač razvile. Odbor je menil, ne da bi ravno posegali nazaj na upravno razdelitev na glavne občine, kakršna je v deželi že bila po obdobju francoske vlade, kar je bilo v skladu z organizacijsko uredbo z dne 23. junija 1814, da bi bilo te občine vendar potrebno upoštevati kot organizme, ki so zgodovinsko upravičeni in ki so se obnesli. Takratno razdelitev ponazarja naslednja razpredelnica:

Okrožje	Število glavnih občin	Število podobčin	Število prebivalcev	Povprečno število prebivalcev na gl. občino
Ljubljana - deželno glavno mesto	1	12	13.369	
Ljubljana - podeželske občine	46	886	125.268	2.723
Novo mesto	57	379	64.273	1.127
Postojna	20	387	74.893	3.744

Razlika v številu prebivalcev v posameznih glavnih občinah je bila precejšnja: ne glede na deželno glavno mesto in na večja mesta, kot sta npr. Kranj s 7.548 in Idrija s 7.061 prebivalci, se je število prebivalcev gibalo od 5.389 pri Dolini, 5.202 pri Premu, 4.879 pri Postojni, 4.409 pri Lipi in podobno pri mnogih drugih, večinoma na Notranjskem močnejše obljudenih glavnih občinah, pa do navzdol 2.000 prebivalcev pri Škocjanu, 1.269 pri Sori ali 1.202 pri Želimljah. Ravno tako različno je bilo število podobčin, združenih v eno glavno občino. Tako so imele v ljubljanskem okrožju največ podobčin glavne občine Šmartno (37), Poljane (36) in Kamnik (31), najmanj pa glavne občine Kropa in Jesenice (po 10), Železniki (9) ter Tržič (3); v novomeškem okrožju so imele največ podobčin glavne občine Višnja Gora (14), Veliki Gaber in Prežganje (po 10), najmanj pa Malgerji in Koprivnik (po 3), mnogi drugi pa po 4 in 5 podobčin; v postojnskem okrožju pa so imele največ podobčin glavne občine Žiri (39), Polhov Gradec (29) in Dolina (25), najmanj pa Vrhnika (12), Trnovo (11) in Idrija (9).

Ob upoštevanju petdesetletnega prirastka so vzeli gornje povprečno število prebivalcev v eni glavni občini za osnovo ter določili 3.000 kot minimalno število prebivalcev bodoče glavne občine. To število so šteli toliko bolj za nesporno, ker bi bilo možno ob določenih posebnih razmerah, ki pa bi smele biti le izjema, iti tudi pod to število.

Da bi izvedli omenjena načela, sta dr. Costa in dr. Toman pripravila predlog ustreznih sprememb za 1. do 4. člen občinskega reda z dne 17. februarja 1866. Po krajši razpravi, ki je zadevala možnost občin, da se pritožijo, če se z dogovorom deželnega odbora ter deželne vlade o združevanju v bodočo glavno občino ne bi strinjale, je bil predlog sprememb občinskega reda, ki je določal, da se iz krajevnih občin oblikujejo glavne občine z najmanj 3.000 prebivalci, soglasno sprejet. Manjše glavne občine so se lahko oblikovale le izjemoma, pač glede na posebne razmere.⁷

Drugi del poročila je zadeval okrajne zastope, torej občine višjega reda. Glede na velike stroške, ki so jih predvidevali tako za okrajne zastope kot za njihove izvršilne organe in bi jih bilo treba na novo naložiti prebivalstvu Kranjske, ki je že tako revno in pritisnjeno z dajatvami ter storitvami, je nek član odbora predlagal, da bi okrajnim zastopom poverili vse posle deželnih knežjih okrajnih oblasti, ki bi jih zdaj lahko odpravili, dežela pa bi po novem namesto njim krila stroške bodočim okrajnim zastopom.

⁷ Obravnave 8, 1868, str. 527-531.

Ne zato ker so dvomili, da bi taka prizadevanja podprla vlada, marveč zato ker je bilo nezaželjeno, da se povežjo avtonomni okrajni zastopi s posli in položajem državne administracije in ker bi bilo treba območja okrajnih zastopov oblikovati manjša kot tedanjih okrajnih glavarstev, pač v obsegu okrajnih sodišč, večina odbora ni soglašala, da bi deželne zastope povezovali z deželno knežjo upravo. Odbor pa je izrazil željo, naj bi prenos deželnih knežjih agend na avtonomne organe, kar se je deloma že zgodilo, deloma pa je bilo šele predvideno, spremljalo ustrezno zmanjšanje stroškov prvih in preusmeritev dela prihodkov namenjenih za to, na avtonomne organe.

Odbor je bil mnenja, da morejo le v okrajnem zastopu združene moči izpolnjevati interese prebivalstva, ki jih je mogoče zadovoljevati na širšem območju; take so bile npr. humanitarne ustanove za reveže in za zdravstvo, dalje z zdravstvom že tedaj povezane okrajne blagajne, kmetijske in obrtne šole, prav tako pa tudi prometne zadeve, ki bi jih odvzeli cestnim odborom - na splošno da se ti niso obnesli - nudila pa se tudi možnost, da bi okrajnim zastopom naložili policijske ustanove, kot so odgon in podobno, državne zahteve pri nastanitvah, priprego itd. Nadalje se je vsiljevala potreba po veznem členu pri organizacijskem poslovanju deželnega odbora s krajevnimi občinami. Že velika oddaljenost je deželnemu odboru absolutno preprečevala, da bi imel lasten vpogled, ki bi bil pogosto potreben, in vpliv na delovanje občin. S prenosom premoženjsko-upravnega nadzora, potrebnega poizvedovanja in informacij v primerih priziva bi ustvarili prav tako nadaljnje področje smotrnega delovanja okrajnih zastopov v razmerju do občin. Poleg že omenjenih gospodarskih prednosti so poudarjali tudi socialne in politične, ki so bile zlasti v naraščajoči zavesti, da temeljev svobodnega državnega ustroja ni mogoče več odpraviti.

Vsa posebna vprašanja o velikosti okrajev, oblikovanju zastopov in njihovem delokrogu so zahtevala natančno obravnavo, ki bi jo bilo mogoče precizirati le z izdelavo ustreznega predloga zakona. Deželni odbor ni imel tega že iz časovnih razlogov kakor tudi glede na razpoložljiva sredstva za svojo neposredno nalogo, da bi to izpeljal. Poudaril je, da bi morali upoštevati izkušnje v drugih deželah, tako na Češkem ali Štajerskem, kjer so okrajni zastopi obstajali že daljši ali krajši čas. S tem niso hoteli reči, da bi bilo to, kar se je obneslo v deželah z gosto naseljenostjo, višjim razvojem kmetijske, obrtne in tovarniške proizvodnje ter s povečanim prometom, enako dobro tudi na Kranjskem, kjer so bile razmere drugačne. Zato odbor ni priporočal, da bi deželni zbor takoj odločil, ali naj na Kranjskem vpeljejo okrajne zastope ali ne. Pač pa naj bi deželni odbor najprej izvedel anketo, ki bi pokazala, ali bi jih kazalo vpeljati oz. kako, v kakšnem obsegu, s kakšnim položajem in kakšnim delokrogom. Ko je 20. oktobra 1869 deželni zbor obravnaval letno poročilo deželnega odbora, v katerem je ta navajal, da še ne more predložiti zahtevanega predloga glede okrajnih zastopov, ker je treba počakati, kako se bodo vpeljale glavne občine, je na splošno še pripomnil, sklicujoč se na primere iz drugih dežel, zlasti iz češkega kraljestva, ki je veljalo v političnem pogledu za najbolj izobraženo, da razmere niso naklonjene učinkovitemu delovanju avtonomnih okrajnih zastopov.⁸

2. januarja 1869 je vladar podpisal zakon, s katerim so bili spremenjeni posamezni člani občinskega reda za Kranjsko (1. do 4.) z dne 17. februarja 1866.⁹ Ker še niso dokončno sestavili glavnih občin, je deželni zbor 20. oktobra 1869 sklenil, da je potrebno delo pospešiti.¹⁰ Nato je bil predlog razdelitve razen za območje dveh okrajnih glavarstev gotov do avgusta 1870, v celoti pa do začetka leta 1871, ko je bil načrt izročen deželni vladi (13. 2. 1871)¹¹ ter objavljen v *Laibacher Zeitung* in v *Novicah*.¹² Pri tem se

⁸ Obravnave 8, 1868, str. 529.

⁹ Zakonik in ukazni list za vojvodstvo Kranjsko 1869, str. 20.

¹⁰ Obravnave 9, 1869, str. 185.

¹¹ Obravnave 10, 1870, priloge str. 162.

je deželni odbor držal načela, da je potrebno oblikovati kolikor mogoče velike glavne občine, ki bodo sposobne v redu opravljati svoje delovne naloge. Željam posameznih krajev se je skušalo kolikor mogoče ustreči. Žal pa da ti pogosto še niso spoznali dobrih namenov deželnega zakona pa tudi potreba po velikih občinah še ni prav zaživela. Niso dojeli, da morejo biti le velike občine sposobne za življenje in dobro urejanje različnih občinskih zadev, s tem pa za uresničevanje občinske avtonomije. Sem ter tja je bilo slišati celo glasove, ki so se potegovali za to, da bi bile samostojne celo majhne vasi. To pa je - povzemamo po poročilu - tako, kot da bi se bahal kajžar, da zmore in premore toliko kot celi gruntar. Na take sebičnosti se deželni odbor ni mogel ozirati, marveč je prepustil času, "da spregledajo tudi taki, ki so dandanes še slepi za to, da le velike županije imajo veljavo pred svetom in pri cesarskih gosposkah".

Da bi nove glavne občine kar najhitreje zaživele in da bi preprečili kakršnekoli ugovore upravnih uradov, so novo razdelitev občin napravili tako, da so meje sodnih in davčnih okrajev ter katastrskih občin ostale zaenkrat nespremenjene, upravičene in utemeljene želje pa so na podlagi posebnih predlogov sklenili upoštevati kasneje. Tudi na meje župnij so se kolikor mogoče ozirali; kjer je bilo mogoče, župnij niso delili med več občin. Ni pa bilo mogoče osnovati glavnih občin po župnijah, ker bi bilo to na škodo drugih važnih interesov. Objavljeni načrt je predvideval, da se 347 obstoječih občin združi v 113 glavnih občin, od tega bi jih imelo 27 do 3.000 prebivalcev, 60 bi jih štelo 3.000 do 5.000 prebivalcev, 26 pa nad 5.000 prebivalcev. Najmanjša bi bila glavna občina Vrem s 1.199 prebivalci, največja pa Krško z 10.617 prebivalci.¹³

Do oktobra 1871 novih glavnih občin še niso vpeljali, ker so številne občine vložile pritožbe proti načrtu deželnega odbora ter prošnje za popravke.¹⁴ Okrajni glavar v Krškem je takole povzel pritožbe občin: "Smatram oblikovanje tako velikih občin na sploh za administrativni zmotni ukrep, ker niso občinski predstojniki zmožni, da bi s tako malo močmi, ki so jim na voljo, upravljali tako velike občine. Večji del občine jim bo docela nepoznan, ljudje tuji. Občinski predstojniki so vseskozi kmetje ali obrtniki, njihovi privatni posli jim ne dovoljujejo, da bi svoj čas posvečali izključno občinski dejavnosti in to v toliko manj, ker je njihova služba tukaj v deželi povsod le častna. Če že more sedaj pri majhnih občinah občinski predstojnik komaj zadostiti obveznostim, to bo pri tako velikih občinah komaj mogoče. Kmet pa bo imel v mnogih primerih za najmanjšo malenkost dolgo pot do občinskega urada in veliko časa bo zamudil. K temu je treba še dodati, da bo zaradi tako velikih občin docela nemogoče stabilizirati občinske urade, kar bi bilo zelo želeto. Menim namreč, da bi bilo v interesu prebivalcev in poslovanja neprecenljive koristi, ko bi trajno določili v vsaki krajevni občini določen lokal kot občinski urad. Pri tako velikih občinah pa to ne bo mogoče, kajti občina daje v kraju, kjer je zdaj občinski predstojnik tak lokal na razpolago. Tako se lahko zgodi, da bo pri naslednjih občinskih volitvah izvoljen občinski predstojnik iz docela nasprotne smeri občine. Ta bo hotel imeti občinski urad zopet v kraju svojega bivališča, sicer bo moral vodenje poslov docela prepustiti uradnikom, ker mu njegovi privatni posli ne bodo dopuščali, da bi se vsak dan tako daleč in tako dolgo časa oddaljil od doma."¹⁵

Pritožbe so začele vzbujati pomisleke glede glavnih občin. Zato je deželni odbor prosil, naj bi okrajne blagajne še nadalje ostale ter naj bi preložili prenos odgona z okrajnih glavarstev na občine.¹⁶

Ko je 13. januarja 1874 deželni zbor obravnaval letno poročilo deželnega odbora, je

¹² Die neuen Hauptgemeinden in Krain, Laibacher Zeitung 1871, št. 45, 46. - Arhiv Republike Slovenije (v nadaljevanju ARS), Deželni zbor in odbor za Kranjsko, XI-1/1870-1879 (škatla 1560).

¹³ Obravnave 11-12, 1871, priloge str. 494-502.

¹⁴ ARS, Deželna vlada v Ljubljani, konvolut 464. - ARS, Deželni zbor in odbor za Kranjsko, XI-1/1870-1879 (škatla 1560).

¹⁵ Obravnave 11-12, 1871, priloge str. 500-501.

¹⁶ Obravnave 14, 1874, str. 157-158.

baron Oton Abfaltrern, graščak na Križu, kritiziral deželni odbor, da po dveh letih še ni dokončan zakon z dne 2. januarja 1869. Poudaril je, da bo mogoče le na ta način olajšati drage in težke naloge občin, ki jih v sedanjem obsegu ne morejo izpolnjevati, medtem ko zahteve stalno naraščajo. Izboljšanja pa ne bi dosegli četudi bi jim odvzeli preneseni delokrog, kajti celo za lastni delokrog jim ne zadošča materialnih in duhovnih moči. Deželni glavar dr. Friderik Kaltenegger je opravičeval deželni odbor, češ da je o predlogu razpravljaj, manjka pa še dokončna oblika in sporazum z deželno vlado. Dr. Valentin Zarnik, tedaj odvetniški koncipient v Ljubljani, je prav tako podprl predlog barona Abfaltrerna, češ da tukaj "ne gre za liberalno ali klerikalno ali narodno stališče, ampak za vsakdanjo prakso. Ako bodo naše občine tako male, kakor so sedaj, ni mogoče, da bi obstajala avtonomija, nego po čisto naravnem potu se bode avtonomija spremenila v največjo anarhijo."¹⁷

Do leta 1874 se je 43 občin pritožilo zaradi objavljenega predloga. Zato je deželni odbor prvotno zasnovo nekoliko popravil. Število glavnih občin je povišal na 116, nekatere občine preimenoval in nekatere kraje uvrstil v druge glavne občine. Tako popravljen predlog, s katerim se je strinjala tudi deželna vlada (1874), naj bi stopil v veljavo takrat, ko bo gotov nov občinski zakon, ki bi ga bilo treba sprejeti.¹⁸

Deželni odbor je večkrat ugotavljal, da je občinski red z dne 17. februarja 1866 zelo pomanjkljiv in da bo slej ko prej treba izdelati novega. Tako je že 24. februarja 1872 sklical sestanek z zastopniki deželne vlade ter župani, na katerem so razpravljali o načelih novega občinskega zakona. Na voljo so imeli predlog, ki ga je pripravil neki okrajni glavar. Nujnost novega občinskega zakona je poudaril deželni odbor, tudi s tem, da ustanovitev velikih občin po njegovem ne bo sama po sebi izboljšala občinskega življenja v kranjski deželi, dokler se natančno ne določi delokrog glavnih občin in podobčin, dalje kateri organi bodo zastopali glavno občino in podobčino ter dokler se ne določi njihovo medsebojno razmerje. Izpostavil je vprašanje preskrbe revežev ter razmerje do predstojnikov glavnih občin pri zagotavljanju javne varnosti.¹⁹

Predlog novega občinskega zakona, ki ga je deželni odbor s poročilom predložil 12. septembra 1874 deželnemu zboru, ni predvideval načelnih sprememb glede volilnih teles in glede vpliva, ki ga je vlada tedaj že imela na delokrog občin. Kot osnova so bila vzeta veljavna določila, upoštevane vse novele, snov je bila kolikor mogoče sistematično in razumljivo razčlenjena in številni detajli, ki so se zdeli sami po sebi nepomembni, v praktičnem življenju pa so bili zelo pomembni, so bili deloma na novo sprejeti, deloma spremenjeni, predvsem pa je bil delokrog glavnih občin in podobčin kolikor mogoče natančno opisan. Tudi za zastope podobčin je bil sprejet sistem treh, oziroma dveh volilnih teles, ker so dajale krajevne gospodarske uprave (soseske), sestavljene le iz enega volilnega telesa, povod za pogoste, večinoma kar utemeljene pritožbe. V volilnem redu so bile sprejete le dodatne določbe, ki so že dobile zakonsko moč in določbe, ki so bile nujne zaradi volitev v zastope podobčin.²⁰

V občinskem odseku, ki je 3. oktobra 1874 obravnaval predlog novega zakona, so bila mnenja zelo različna. Nekateri so zagovarjali mnenje, da bi se bilo treba držati načel dotedanjega občinskega reda, spremeniti bi ga bilo treba le zaradi uvajanja glavnih občin, v glavnih občinah pa podobčin, medtem ko so bili drugi mnenja, da bi bilo za občinsko življenje sploh potrebno, da bi nekatere naloge, za katere so bile tedaj pristojne občine, odvzeli le-tem in jih dodelili drugim uradom. Tako so zagovarjali tudi pred-

¹⁷ ARS, Deželna vlada v Ljubljani, konvolut 464, 27. 5. 1871.

¹⁸ Obravnave 15, 1874, priloge str. 110-113. - ARS, Deželni zbor in odbor za Kranjsko, XI-1/1870-1879 (škatla 1560).

¹⁹ Obravnave 15, 1874, str. 252-293.

²⁰ Obravnave 15, 1874, str. 252-292.

log deželne vlade, naj bi policijsko oblast izročili cesarskim uradom.²¹

6. oktobra 1874 je zadevo neformalno obravnaval deželni zbor, na katerem so prišli še bolj do izraza različni nazoni, ki so postavljali zakon z dne 2. januarja 1869 pod vprašaj. Dr. Janez Bleiweis je pojasnil, da je ob prebiranju številnih pritožb, ki jih je dobil deželni odbor iz dežele, spremenil svoje stališče glede velikih občin. Imel je priložnost govoriti z mnogimi kmečkimi ljudmi in ti so ga prosili, naj jim ne povzročajo še več potov in stroškov, saj bi morali hoditi tudi po ure in ure daleč, da bi prišli do županovega stanovanja. Za velike občine je glasoval zato, ker je bilo rečeno, da bomo potem lažje našli moža, ki bo sposoben stati na čelu občine. "To je v prvem hipu res, župan naj zna pisati in še kaj drugega; nekateri so zahtevali celo, naj župan ve toliko, kakor okrajni glavar. Toda preneseno področje bo postalo še večje, če bodo osnovali velike občine. Mnogi se sprašujejo, ali se bodo našli ljudje, ki bodo zmogli spolnjevati te naloge. Veliki župani bodo morali imeti pisarja in potem bo ta gospodaril. Treba je resno preudariti, preden izrečemo zadnjo besedo. Skoraj bi rekel, da je večina ljudi proti temu, da bi se osnovali velike občine."

Baron Abfaltren je menil, da se je ureditev glavnih občin in podobčin po obdobju francoske vlade dobro obnesla in da so občine zaradi svojega zmerneza delokroga marsika dobregaj storile. Te okoliščine ter državni občinski zakon (1862), ki je občinam dodelil tako veliko področje, da si ga obsežnejšega neka avtonomija sploh ne more želei, so pripeljali do pozitivnega odgovora na vprašanje o oblikovanju velikih občin. Če se upošteva delokrog občin, posebno glede na gradbeno in na varnostno policijo, potem ga bo mogoče obvladati le z velikimi občinami.

Še naprej so se slišali glasovi za velike občine in proti njim. Prvim je odgovoril dr. Bleiweis, češ da se jih je oglasilo mnogo, ki so bili proti osnovanju velikih občin, ker da velike občine niso v interesu ljudstva. "Če hočete velike županije, naj se odpravijo okrajna glavarstva, kajti kaj jim še ostane drugega, kakor komanda nad občinami. Jaz sem bil z dr. Tomanom za to, naj se velike občine osnujejo, kakor so se na Hrvaškem. Dajmo vladi nazaj preneseno področje, potem bodo občine lahko opravljale domače zadeve, ali pa naj da vlada občinam sredstva, da zmorejo zadostiti veliki nalogi." Dr. Costa, ki je bil leta 1868 eden glavnih pobudnikov glavnih občin, je poudaril, da sedanjega vprašanja ni mogoče ločiti od reforme obstoječe upravne organizacije. Prišel je do spoznanja, da bi bilo najbolje, ko bi odpravili okrajna glavarstva in napravili okrajne komisariate z majhnimi območji, kot so bili do leta 1850, ter majhne občine.²² Za ljudstvo bi bilo še najbolje, če bi imeli ti komisariati tudi neko sodno oblast v majhnih zadevah. Če se pa občinam da t.i. preneseno področje, to ni avtonomija, ampak se s tem občine podvržejo upravnim oblastem. Tako se je ideja o reformi občin razširila na vprašanje o reformi celotne lokalne uprave.²³

V deželnem zboru so 15. oktobra 1874 zopet spregovorili o občinskih vprašanjih. Dr. Janez Bleiweis je povzel predlog dr. Coste. Okrajne oblasti, tj. t.i. okrajna glavarstva, bi morali spremeniti v manjše urade po deželi in manjše občine bi se z njimi bolje ujemale. Nato je podal historiat okrajnih oblasti. Pred letom 1850 so obstajali t.i. okrajni komisariati, s katerimi je bilo ljudstvo zadovoljno, ker ni imelo veliko potov in stroškov. Leta 1850 so okrajne komisariate spremenili v okrajna glavarstva, ki pa so obstajala le do leta 1853. Naslednje leto jih je nadomestila druga vrsta uradov, namreč t.i. mešani okrajni uradi, ki so obstajali do leta 1867. Tedaj so zopet osnovali okrajna glavarstva, in sicer zelo obširna; marsikdo, ki ima opravke na okrajnem glavarstvu, ima pred seboj dolgo pot, da pride do njegovega sedeža. Izrazil je upanje, da bo predlog

²¹ Obravnave 15, 1874, str. 53-54.

²² Jože Žontar, Nastanek in razvoj upravnih okrajev na Slovenskem do leta 1849, Zgodovinski časopis 34, 1980, str. 119-155.

²³ Obravnave 15, 1874, str. 421-424.

sprejet, kajti sprejet je bil tudi v štajerskem deželnem zboru. Morda jim bodo sledili tudi drugi deželni zbori.

Medtem ko sta poslanca Jožef Zagorc, posestnik iz Šent Jerneja, in dr. Henrik Etbin Costa podprla dr. Bleiweisa, pa je Anton pl. Gariboldi, graščak iz Šiške, izrazil mnenje nemške manjšine v deželnem zboru, da o načelu glede glavnih občin sploh ni mogoče več razpravljati, saj je oblikovanje glavnih občin že določeno z zakonom, ki ga je potrdil vladar. Deželni zbor ima le nalogo razpravljati o delokrogu glavnih občin in podobčin ter o tem, ali naj bodo podobčine le premoženjska uprava svojega premoženja, ki so ga podedovali, ali pa se jim naj dodelijo še druge avtonomne naloge, namreč v zvezi z lokalno policijo. Še bolj kritičen je bil Franc Viktor pl. Langer Podgoro, posestnik graščine Pogance. Končno so po petih letih, potem ko so sklicali več komisijskih obravnav s člani iz različnih delov dežele in odbili pritožbe več občin zaradi združevanja v glavne občine, na točki, ko se sprašujejo, ali ne bi bilo bolje ostati pri malih občinah. Medtem ko je bila 13. januarja 1874 večina še popolnoma prepričana o nujnosti velikih občin, imajo sedaj o tem številne pomisleke. Poslanec dr. Robert Schrey, odvetnik v Ljubljani, pa je dr. Bleiweisu očital, da je do te spremembe prišlo zato, ker so v krogih narodne stranke spoznali, da se da pri važnih vprašanjih na občinske odbornike lažje vplivati v manjših občinah kot v velikih. Tako naj bi se velike občine na Dolenjskem in Notranjskem v zadnjem času obnašale nekam uporno, medtem ko so majhne občine na Gorenjskem vedno ostale ubogljive. Od oblikovanja majhnih občin bi lahko imeli marsikatero politično korist po načelu divide et impera. Bleiweisa, ki je še enkrat razložil, zakaj je spremenil svoje stališče glede velikih občin, sta podprla dr. Ivan Tavčar, ki je omenil, da so okrajni glavarji občine samovoljno združevali, ne da bi se ozirali na to, kaj občine sploh želijo, ter dr. Costa, ki je bil mnenja da razlogi, zaradi katerih zagovarjajo vrnitev k stari upravni organizaciji, niso politični.²⁴

Deželna vlada ni želela pretresti vprašanja, ali ne bi bilo bolje, da bi namesto okrajnih glavarstev ustanovili okrajne komisariate, pa tudi ministrstvo za notranje zadeve ni hotelo naložiti okrajnim glavarstvom ter občinam, da naj sporočijo svoja stališča glede spremembe občinske postave. Zato je deželni odbor sklical posvetovalni sestanek, na katerem so govorili o načrtu občinskega zakona, posebej pa obravnavali načelno vprašanje, kakšne občine bi bile za deželo koristnejše. Posvetovanje je bilo 7. aprila 1875 in nanj so povabili deželne poslance, nekaj županov z Gorenjske, Dolenjske in Notranjske ter nekaj okrajnih glavarjev. Soglasno so ugotavljali, da bi bilo potrebno skržiti lastni delokrog občin ter kolikor mogoče omejiti opravila, ki so bila v prenesenem področju občin; pri tem so omenjali posebno tista, ki niso zadevala najožjih občinskih koristi ter jih niso mogle zagotoviti občine same in z lastnimi močmi, pač pa bi morali nastaviti sorazmerno drage uradnike. O še posebno aktualnem prenosu uprave policije na občine pa so menili, da to zahteva takšno materialno in osebno neodvisnost, kakršne kmetje nasproti drugim kmetom nimajo. Načela, ki so jih zagovarjali, pa bi bilo mogoče uresničiti le v primeru, če bo država pri preureditvi lastne uprave pomnožila svoje upravne gosposke najnižje stopnje, ki so v neposrednem stiku z ljudstvom, uredila naj bi jih torej po vzoru nekdanjih okrajnih komisariatov. Na ta način bi mogli opustiti uvedbo glavnih občin ter obdržati sedanje majhne občine, njihovi svobodni volji pa bi morali prepustiti, ali se želijo združiti v večje občine. Glavne občine naj bi bile potrebne le za to, da bi zaradi svojega manjšega obsega in zaradi boljše občinske uprave bolje zadovoljevale državne koristi. Število občinskih odbornikov, ki je bilo v zakonu določeno od 9 do 30, se naj bi kolikor mogoče zmanjšalo, kar bi olajšalo to državljansko dolžnost in omogočilo večjo gibčnost občinskih zastopov.²⁵

12. maja 1875 je zasedal občinski odsek ter prav tako terjal zmanjšanje občinskih

²⁴ Obravnave 15, 1874, str. 141-145.

²⁵ Obravnave 16, 1875, priloge str. 122-123, 202-208.

pristojnosti. V lastnem delokrogu bi bile to osebna varnost in varnost premoženja, zdravstvena policija, gradbena in požarna policija, izvajanje gradbenega reda in izdajanje gradbenih dovoljenj, v prenesenem delokrogu pa poselska in delovna policija, izvajanje poselskega reda, poljska policija, živilska policija, nadzor tržnega reda, posebno mer in uteži, poskus poravnave sporov med strankami v smislu zakona z dne 11. 5. 1873 ter prostovoljna prodaja premičnih stvari na dražbi.²⁶

Ko je 14. maja 1875 deželni zbor obravnaval poročilo odseka, je poslanec Franc Viktor pl. Langer Podgoro kot zastopnik stališča nemške manjšine v deželnem zboru nasprotoval, da bi bilo mogoče tako ločevati zadeve lastnega in prenesenega delokroga in da občin ni mogoče odvezati odgovornosti za nekatere stvari, ki jih navaja poročilo. Ko poročilo priporoča okrajne komisariate, kot so bili pred letom 1850, ne upošteva, da so bile tedaj drugačne razmere, ki pa so zdaj preteklost in se ne bodo nikoli povrnila. Nad okrajnimi uradi je bil tedaj okrožni urad, ki ni imel le skrbi za podložnike, ampak tudi številne naloge, katere so sedaj poverjene okrajnim glavarstvom. Poleg sebe so imeli okrajni komisariati zemljiške gosposke, ki so morale voditi vse podložniške zadeve ter določene policijske zadeve, npr. zgladitev sporov med podložniki. Pod sabo so imeli okrajni komisariati višje (glavne) občine. Vaška občina je imela rihterja, višja občina pa višjega rihterja. Poslanec dr. Radoslav Razlag, odvetnik v Ljubljani, ki je zastopal slovensko stališče, pa je menil, da država toliko časa ne bo mogla preurediti občinske postave, dokler ne bo izpeljala upravne reforme. V občinsko pristojnost zakon uvršča skrb za reveže, ki pa na Kranjskem ni tako urejena - tu so bili namreč farni ubožnostni instituti (sirotišnice). Kar zadeva vrnitev na okrajne komisariate, pa ni misliti na združitev s sodišči, ki morajo ostati ločena, predlaga pa, da bi bili politični komisariati na sedežih okrajnih sodišč.²⁷

10. aprila 1876 so prišle občinske zadeve zopet na dnevni red deželnega zbora. Nemška stranka je poudarjala, da je bil zakon z dne 2. januarja 1869 sprejet, zato ga je treba izvesti. Dr. Julij Franzl Vesteneck, graščak in okrajni glavar v Litiji, je v podkrepitev potrebe po združevanju občin navajal, da obstajajo občinski odbori, kjer niti en član ne zna sebe lastnoročno podpisati. Leta 1871 je deželni zbor Dolnje Avstrije sprejel zakon, po katerem se je več občin takoj združilo, ker je pač tam prebivalstvo bolj napredno in je samo uvidelo, da imajo večje občine dosti prednosti. Slovenska večina pa je poudarjala, da je treba občinam dati na prosto, ali se hočejo združiti v večje občine ali ne. Dr. Bleiweis je menil, da dežela ne bo trpela škode, če ne bodo hitro izpeljali občinskih sprememb, kajti prej je treba predrugčiti politično upravo, kar pričakujejo od državnega zbora. Poslanec Adolf Obreza, posestnik v Cerknici, je poročal da so zakon z dne 2. januarja 1869 uporabili na Notranjskem in so tako občino Cerknica združili z okoljnimi občinami. Uspeh je bil ta, da prej niso plačevali občinskih doklad, medtem ko jih sedaj plačujejo v višini 12 %. Sedaj imajo sekretarja, dva občinska sluge, župana, lasten zapor. Dr. Valentin Zarnik, takrat odvetniški kandidat v Ljubljani, je omenjal, da bogate občine nasprotujejo združevanju z revnimi. Kot primer je navedel, da dajeta na Gorenjskem Kropa in Kamna Gorica največ beračev. Kamna Gorica bi se rada združila s kmetjsko okolico v veliko občino, vendar bogati kmetje temu nasprotujejo.²⁸

Deželni odbor je, sklicujoč se na nasprotovanja glavnim občinam in s tem izvedbi zakona z dne 2. januarja 1869, deželnemu zboru 8. februarja 1877 predlagal, da razveljavi omenjeni zakon, izvedbo pozitivnih predlogov pa odgodi do reorganizacije uprave, tako da bi mogla med tem zopet stopiti v veljavo razveljavljena določila zakona z dne 17. februarja 1866. Sklepanje v deželnem zboru pa so prehiteli nove volitve, na katerih je dobila nemška stranka večino v deželnem zboru, in tako so prišli do veljave zagovor-

²⁶ Obravnave 16, 1875, priloge str. 343-345.

²⁷ Obravnave 16, 1875, str. 242-248.

²⁸ Obravnave 17, 1876, str. 140-149.

niki zakona iz leta 1869.²⁹

Deželni zbor je na seji 7. oktobra 1878 naročil deželnemu odboru, da je treba zakon z dne 2. januarja 1869 izpeljati, nakar se je ta lotil nove razdelitve glavnih občin. Pri sestavi operata je izhajal iz načela, da pri oblikovanju glavnih občin ni treba vztrajati na določenem minimalnem številu prebivalstva, marveč se je potrebno mnogo bolj ozirati na skupne interese, pomembne za razvijanje zdravega občinskega življenja, na zemljiške razmere in pridobitne interese prebivalstva. Menil je, da je določilo najmanj 3.000 prebivalcev za glavno občino preveč togo, in je začel na široko uporabljati določilo o posebnih razmerah, ko je dopustno oblikovati glavno občino z manj kot 3.000 prebivalci. Posebej je upošteval interese gorjancev, ki so se razlikovali od dolincev, pridobitne razmere, različne kulturne potrebe, mestne in trške interese v primerjavi z interesi in zahtevami podeželskih občin. Sploh pa je napravil izjemo in oblikoval občine z manj kot 3.000 prebivalci, kjer se je dotedanja občina pokazala življenja sposobna. Posameznih katastrskih občin ni smel deliti, ker bi sicer posamezne vasi iste davčne občine pripadale različnim glavnim občinam. Po možnosti se je oziral tudi na pripadnost župnijam.

Po teh načelih je deželni odbor najprej napravil razdelitev treh upravnih okrajev:

Okrajno glavarstvo	Število prebivalcev (1874)	Število občin sedaj	Število glavnih občin	
			predlog 1870	sedanji predlog
Postojna	41.225	38	12	17
Radovljica	26.795	20	7	13
Kranj	53.804	26	10	22

4 glavne občine bi imele manj kot 1.000 prebivalcev (Radovljica, Kamna Gorica, Bela Peč, Šentjošt), 17 med 1.000 in 2.000, 21 med 2.000 in 3.000 in 10 več kot 3.000 prebivalcev. V primerjavi s prejšnjim načrtom deželnega odbora se bi pri okraju Postojna povečalo število glavnih občin od 12 na 17, pri okraju Radovljica od 7 na 13 in pri okraju Kranj od 18 na 22.³⁰

Ko je deželni zbor 7. julija 1880 obravnaval letno poročilo deželnega odbora in po letu in pol zopet vprašanje občin, je poslanec Luka Svetec, notar v Litiji, v imenu slovenske manjšine v deželnem zboru, ki je nastopala proti izvedbi zakona z dne 2. januarja 1869, kritiziral načrt deželnega odbora, ki da po svoje tolmači posebne razmere in s tem možnost oblikovanja glavnih občin z manj kot 3.000 prebivalcev. V zvezi z načeli pa je pripomnil, da so imeli v srednjem veku mesta in trgi svoje privilegije, kmečke občine pa so bile podložne graščinam. Danes pa med trgom in mestom ter vasjo ni razlike, če pa so, bi jih morali kolikor mogoče odpraviti. Na deželi imajo ponekod več obrti kakor v marsikaterem mestu. V Cislitaniji je bila Kranjska edina, kjer so v deželni zbor volili po kurijah in so imeli mestne, kmečke in veleposestniške kurije, na Ogrskem, v Nemčiji, Franciji in Italiji pa tega ni bilo več. Mesta in trgi, kjer je več inteligence kakor na deželi, so v prvi vrsti poklicani, da vodijo občinsko življenje. Radovljica in Kamna Gorica bi po novem imeli komaj 800 prebivalcev. Komu bo koristilo, če bodo na Dolenjskem po teh načelih razbili občine Kočevje, Žužemberk, Kostanjevico, Krško, Mokronog in Radeče ter s tem ločili trški oziroma mestni del od kmečkega. Vlogi, ki sta prišli iz Postojne in Krškega glede ločitve od kmečke okolice, naj bi nastali zgolj iz strankarskih interesov. Prva je sicer poudarjala turistični značaj trga, povezan s svetov-

²⁹ Obravnave 18, 1877, priloge str. 268-269. - Vasilij Melik, v: Zgodovina Slovencev, Ljubljana 1979, str. 505.

³⁰ Obravnave 19, 1878, str. 165-166; priloge str. 384-385. - Obravnave 20, 1880, priloge str. 266-270. - ARS, Deželna vlada v Ljubljani, konvolut 464, 31. 12. 1887.

no znano Postojnsko jamo, ter cvetočo obrt. Izjeme, na katere se je mislilo v postavi z dne 2. januarja 1869, so edino področja kot Loška dolina, ki je obdana s strmimi gorami, ali Motniška in Tuhinjska dolina v kamniškem okraju, Savska in Bistriška dolina, Loški potok in Osilnica. Po drugi strani pa se zahteva, da prevzamejo občine okrajne blagajne, da morajo imeti svojega zdravnika, svojo babico, da naj bi postavile špitale, hiralnice, imele gasilska društva.

Poslanec Karel Dežman, kustos Deželnega muzeja, glavni avtor novega elaborata deželnega odbora, je na posameznih primerih zagovarjal odborova načela, posebno glede ločitve mest in trgov od okoliških kmečkih vasi ter očital Svetcu, da pravzaprav zagovarja to, kar je hotela njegova narodna stranka, ki je imela prej večino v deželnem zboru, z raznimi pretvezami preprečiti. Proti očitku, da se obrača po vetru, pa mu je Svetec zabrusil, da takega skoka od enega prepričanja do drugega, kot ga je izvedel Dežman, sam še ni storil. Dr. Bleiweis pa je ponovil, kar sta zagovarjala z dr. Tomanom, sklicujoč se na Hrvaško, kjer so imeli županije brez okrajnih glavarstev. "Naredimo velike občine, dajmo jim vsa opravila upravnih gospok prve vrste, da bo konec okrajnih glavarstev, teh pašalukov, ki delajo marsikaj zmešnjav v javnem življenju. Dvojne vlade nam ni treba".

Deželni predsednik Andrej Winkler, prvi in zadnji Slovenec na tem položaju, doma z Goriškega in dolga leta poslanec v goriškem deželem zboru in v dunajskem parlamentu,³¹ ki se je tedaj prvič vključil v razpravo o občinah, je opozoril, da je postalo organiziranje občin predmet razprav v vseh deželnih zborih, tako tudi v sosednji Goriški in Istri. Povsod so skušali najti pot, ki bi vodila do urejenega gospodarstva v občini, ki bi napravila občine sposobne življenja, da bi mogle izvrševati pomembne obveznosti, ki jih jim nalaga zakon. Menil je, da ni mogoče primerjati francoske merije in višje rihtarije, ki so obstajale v Avstriji, pred letom 1848 z občinami, ki so predvidene po zakonu z dne 2. januarja 1869. Višji rihtar je imel edino nalogo podpirati vlado v vladinih zadevah, namreč moral je opravljati t.i. preneseni delokrog. Z naravnim delokrogom se mu ni bilo treba ukvarjati. Naravni delokrog je pripadal katastrski ali davčni občini, na čelu katere je stal občinski predstojnik, župan, z dvema prisednikoma, ki so ju imenovali zapriseženca. Glavne občine, ki naj bi jih oblikovali z najmanj 3.000 prebivalci, pa naj bi oskrbovale tako naravni kot preneseni delokrog. Posamezne katastrske občine (soseske) bodo sicer smele upravljati z lastnim zastopom lastno premoženje, vendar je to le majhen del občinam dodeljenih poslov. Ker se naj bi izkazalo, da organiziranje občin v smislu zakona z dne 2. januarja 1869 ni izvedljivo, naj bi zopet nastale male občine, pri čemer pa je vprašljivo, ali bodo mogle opravljati vse zadeve naravnega in prenesenega delokroga.³²

Deželni odbor je nadaljeval z zastavljenim delom ter junija 1881 deželni vladi dostavil načrt razdelitve glavnih občin za upravne okraje Ljubljana okolica, Kamnik ter Litija temelječ na načelih, ki jim je deželni zbor 7. julija 1880 pritrdil. Opozoril je na velike nepravilnosti, do katerih bi prišlo, če bi ostali pri združevanju iz leta 1874, ker bi nastale v navedenih okrajih prevelike občine, npr. Šmarje s 6.600, Devica Marija v Polju s 7.030, Šentvid pri Ljubljani s 5.780, Vrhnika s 6.876, Vodice s 7.084 prebivalci. Pri tako velikih občinah se je bilo bati, da ne bi zaradi preobilnega dela hoteli prevzeti županstva ravno najsposobnejši možje, zato bi vsi občinski posli bili v rokah občinskih tajnikov. Odbor je sestavil naslednjo razdelitev:

³¹ Slovenski biografski leksikon IV, str. 701-703.

³² Obravnave 20, 1880, str. 161-180.

Okrajno glavarstvo	Število prebivalcev (1874)	Število občin sedaj	Število glavnih občin	
			predlog 1870	sedanji predlog
Ljubljana okolica	50.519	33	11	18
Kamnik	38.204	58	9	14
Litija	32642	40	8	12

Pri sestavljanju glavnih občin so se ozirali posebej na prejšnje glavne občine po izkazu, izdelanem leta 1817 za Ljubljanski gubernij.³³ Proti tej razdelitvi sicer ni bilo pomislekov, vendar se je večina občin izrekla, da naj kar ostane pri sedanjih občinah. Nekatere pa so imele spreminjevalne predloge. Tako se je pritožila občina Vrhpolje, ki bi se morala združiti z občino Budanje, katere prebivalci so se preživljali največ s trgovino s sadjem, medtem ko so v Vrhpolju bili posestniki. Deželni odbor je sedaj predlagal, naj bi ustanovili samostojno občino Vrhpolje, Budanje pa bi združili - če ne bi mogla biti samostojna občina - s sosednjo občino Šturje, katere prebivalci so bili večinoma navezani na zaslužek pri predilnici v Ajdovščini. Enako ne bi združili občine Mavčiče z občino Stražišče. Prebivalci Stražišča so se pečali največ z izdelovanjem sit ter so imeli zaradi tega že bolj značaj tovarniških delavcev, medtem ko so prebivalci Mavčič vseskozi obdelovali le polje.³⁴

Medtem je prišel z Dunaja vprašalnik ministrstva za notranje zadeve (z dne 20. julija 1881), ki se je nanašal na odpravo neprilik, ki da jih povzročata obstoječa dvojna uprava, državna in avtonomna. V posebnem odseku deželnega zbora, izvoljenim z nalogo obravnavati to vprašanje, sta se izoblikovali dve poročili. Nemška večina (poročevalec baron Oton Abfaltren) je izrazil prepričanje, da vlada ne predpostavlja načelne reforme, ki naj bi spremenila principe obstoječe organizacije uprave sploh, marveč da gre le za odpravo pomanjkljivosti in težav pri učinkovitem poslovanju avtonomnih korporacij. Svarila je pred združitvijo državne in avtonomne uprave, s čimer bi šla vlada v času notranje razklanosti strank in centrifugalnih prizadevanj, ki so šla že tako daleč, samo na roko dezorganizacijskim prizadevanjem. Vzrok pomanjkljivosti naj ne bi bil dvojna uprava, ampak dejstvo, da so bila v letih 1849 in 1850 v različnih delih dežele izoblikovane različno velike občine; tudi pri reorganizaciji občin leta 1866 so preveč popuščali nasprotovanjem malih občin, da bi svojo samostojnost žrtvale v korist večjih, življenja sposobnih občin. Intelektualna izobrazba sicer zelo nadarjenega prebivalstva Kranjske, naj ne bi bila zadovoljiva, je pa pričakovati izboljšav po zaslugi pred kratkim bolje in učinkoviteje organizirane ljudske šole. Tem razmeram moramo pripisati, da je na Kranjskem izbor mož, sposobnih za občinske funkcionarje v številnih malih občinah, sorazmerno skromen. Težave naj bi odpravil zakon z dne 2. januarja 1869, ki ga je treba izvesti, bilo bi pa priporočljivo, ko bi nekatere pristojnosti občin prenesli iz lastnega v preneseni delokrog, s čimer bi prešla na upravne organe večja odgovornost pa tudi nekatere pristojnosti.

Slovenska manjšina v deželnem zboru je menila, da bi se dalo izboljšanje doseči tako, da bi namesto okrajnih glavarstev ustanovili c. kr. upravne urade (c. kr. okrajne urade, okrajne komisariate), od katerih bi vsak obsegal po en sodni okraj. Nadalje bi ustanovili okrajne občine istega obsega, sestavljene iz krajevnih občin, njihov lastni delokrog bi sestavljale cestne, zdravstvene, šolske, socialne zadeve, tikajoče se vsega okraja. Razen tega bi okrajne občine nadzirale delo krajevnih in jim bile v pomoč. S

³³ Haupt-Ausweis über die Eintheilung des Laibacher Gouvernementsgebietes in Provinzen, Kreise, Sektionen, Bezirks-Obrigkeiten, Hauptgemeinden, Untergemeinden und Ortschaften, nebst deren Häuser- und Seelenzahl im Jahre 1817.

³⁴ Obravnave 21, 1881, priloge str. 252-257. - ARS, Deželna vlada v Ljubljani, konvolut 464, št. 5019/1881 - ARS, Deželni zbor in odbor za Kranjsko, XI-1/1880-1889 (škatala 1561).

tako organizirano upravo bi se ustreglo mnogim željam prebivalcev, ki se pritožujejo, da so okrajna glavarstva predaleč. Če bi pa zares hoteli odpraviti dvojno upravo, bi morali prepustiti deželi vso upravo, državni vpliv pa bi varovali s tem, da bi država postavljala deželnega predstojnika. Dokler pa ostaja upravna organizacija z okrajnimi glavarstvi, občinam ne bi smeli jemati pristojnosti niti prelagati pristojnosti v preneseni delokrog. Najbolje bi bilo, da bi občine ostale take, kot so. Naj se občinska uredba ne spreminja, deželna vlada pa naj bi skrbela, da se občinam pomaga s tem, da se smejo župani pri izvrševanju svojih opravil posluževati tudi žandarmerije ter da jih okrajna glavarstva podpirajo. "Zatorej kaže raje malo potrpeti, kakor občinsko svobodo, s toliko truda pridobljeno, iz rok izpustiti."

Razprava v deželnem zboru se je sprevrgla v zagovarjanje oziroma kritiziranje vlade z ministrskim predsednikom grofom Taaffejem in njegove politike enakopravnosti nacionalnosti, o nepristranskosti deželne vlade, o zahtevi po razpustu deželnega zbora, ki predstavlja le 5% prebivalstva, o neustavnosti pri zadnjih volitvah. Pri glasovanju je seveda zmagal predlog nemške večine.³⁵

Ko je 22. oktobra 1881 deželni zbor razpravljal o poročilu deželnega odbora glede novih občin, je poslanec Dežman navajal, da je deželni odbor že pred štirimi leti poslal deželni vladi predlog razdelitve glavnih občin v treh okrajih, da pa do sedaj ni dobil odgovora. Na te trditve je deželni predsednik Andrej Winkler poudaril, da stoji deželna vlada pred težko rešljivo nalogo, ker so predlogi deželnega odbora v nasprotju s črko in duhom zakona z dne 2. januarja 1869. Zadnji predlog je le izjemoma vseboval občine s 3.000 prebivalci, največ pa jih je imelo veliko pod 3.000, pri nekaterih pa je znašalo število prebivalcev komaj 1.000. V takem precepu se je deželna vlada obrnila na ministrstvo za notranje zadeve, ki je 27. avgusta 1882 nedvoumno odgovorilo, da se najnovejši predlog deželnega odbora ne sklada z zakonom z dne 2. januarja 1869.³⁶

Zato je nemška večina v upravnem odseku predlagala novo spremembo zakona, po kateri bi odstopili od števila 3.000 prebivalcev, ki da se je pokazalo previsoko. Upoštevali so še preostalih 5 okrajev, za katere še ni bil izdelan načrt razdelitve ter z oceno, da bi geografske razmere na Dolenjskem predstavljale manj ovir za tvorbo velikih občin kot pa po večini gorati okoliši Gorenjske in Notranjske, so predvideli za vso Kranjsko brez Ljubljane pri 440.680 prebivalcih 166 glavnih občin s povprečno 2.654 prebivalci. Predlagali so, da se popravi v zakonu število na 2. 500. Manjše občine bi bile dopustne, če to terja geografska lega kot goratost, odrezanost okoliša, prevelika oddaljenost posameznih krajev. Izjema bi mogla biti utemeljena tudi s posebnostmi gospodarskih in pridobitnih interesov posameznih krajev, kar je prihajalo v poštev zlasti pri mestih in trgih v zvezi s podeželskim okoljem. Posebej pa naj bi izjema veljala za tista mesta in trge, katerih samostojnost naj bi bila utemeljena že s tem, da so navedeni v 3. členu volilnega reda za vojvodino Kranjsko z dne 26. februarja 1861.³⁷

V razpravi v deželnem zboru 6. oktobra 1882 je narodna stranka zagovarjala pokojnega dr. Costo, ki mu je poročilo upravnega odseka očitalo, da je napravil razdelitev leta 1871 po neki šabloni. Bil je izkušen mož in je napravil elaborat tako, ker je bilo splošno mnenje, da so potrebne velike občine. Predvsem pa je nasprotovala, tako kot že v upravnem odseku, ločitvi mest in trgov od podeželskega okolja. Dr. Zarnik je pripomnil, da gre za zaščito nemškutarških interesov. Deželni volilni red ni bil dosleden. Tržič je imel volilno pravico v skupini mest in trgov, Železniki, Kropa in Kamna Gorica pa skupaj s kmečkimi občinami, vsi pa so se ukvarjali z izdelovanjem železnine. Luka Svetec je izrazil prepričanje, da bodo mesta in trgi poglobitveni nosilci slovenske narodne ideje, in sicer zato, ker so zavednejši od kmečkega ljudstva. Ob nemški večini je bil

³⁵ Obravnave 21, 1881, str. 185-205.

³⁶ Obravnave 21, 1881, str. 252-261; 22, 1882, str. 186.

³⁷ Obravnave 22, 1882, priloge str. 322-325.

nato predlog spremembe občinskega zakona sprejet.³⁸

Ministrstvo za notranje zadeve pa je 26. junija 1883 sporočilo, da vladar predlaganih sprememb ni potrdil. Kot razlogi so bili navedeni, da uspeh zakona iz leta 1869 ne daje načrtu nikakega poročstva, da bo izveden, ker osnova za samostojnost vseh v deželnem volilnem redu naštetih mest in trgov ni zadosti utemeljena v dejanskih razmerah teh krajev in ker se zastavlja vprašanje, ali ne bi bilo primerneje zakon z dne 2. januarja 1869 spremeniti tako, da bi se opustilo načelo, po katerem bi se morale združiti občine, da bi dosegle neko določeno število prebivalstva. Občine, ki niso zmožne opravljati v lastnem in prenesenem delokrogu pripadajočih poslov, naj bi se združevale na administrativen način.³⁹

Leta 1883, ko je deželnemu zboru pretekla šestletna mandatna doba, so dobili Slovenci zopet večino v kranjskem deželnem zboru.⁴⁰ Novi deželni zbor se je na seji 7. oktobra 1884 vrnil na idejo novega občinskega zakona ter sklenil naprositi deželno vlado za osnutek. Poudarili so, da je primerna preureditev občinske administracije, ki bi zmogla izboljšati njene pomanjkljivosti, najvažnejša in najnujnejša deželna zadeva, kajti dobra občinska uprava je tudi podlaga dobri deželni upravi.⁴¹ Ko je prišel 22. decembra 1886 osnutek občinske postave na dnevni red, je nemška manjšina v deželnem zboru z vso silo nasprotovala obravnavi, ker da ni bila vložena na način, predpisan s poslovníkom in ker je deželni odbor ni podrobno obravnaval. Deželni predsednik Andrej Winkler je pojasnil, da je predlog osebno izdelal in da je s tem želel ustreči želji deželnega zbora, ki jo je že dolgo gojil. Že poleti 1884 (3. julija) je povabil deželne odbornike iz Ljubljane in okolice na razgovor, da bi razpravljali o načelih novega zakona. Ob dokaj pičli nemški udeležbi prisotni niso imeli dosti pripomb na načela, splošno pa je bilo mnenje, naj bi baron Winkler pripravil osnutek novega zakona. Lotil se je dela in osnutek poslal ministrstvu za notranje zadeve, ki pa je odgovorilo, da ni mogoče pričakovati, da bi bila tako komplicirana zadeva v ministrstvu kmalu rešena, bo pa kasneje priložnost, da se z zadevo podrobno ukvarjajo. Do tega ni prišlo, ker je bilo ministrstvo zasedeno z važnimi zadevami v državnem zboru in v teku naslednjega poletja mu je bilo sporočano, da bi bilo za ministrstvo težko, da v posamezni kronovini nastopi z novim občinskim zakonom pred deželnim zborom, ker ne more natančno vedeti, če in v koliko bi večina v deželnem zboru soglašala s temeljnimi načeli. Drugače bi k zadevi lahko pristopili, če bi osnutek zakona izšel iz iniciative deželnega zastopa. Baron Winkler je deželnemu odboru pojasnil nastali položaj, mu poslal osnutek zakona ter mu prepustil, da ravna po lastnem preudarku. Menil je, da bi se deželni zbor mogel ukvarjati s to materijo saj je vedno želel, da pride do novega zakona o organizaciji občin na Kranjskem. Na podlagi sprejetih načel bi mogel deželni odbor osnutek kodificirati.⁴²

Baron Winkler, ki je tako prevzel zakonodajno iniciativo v svoje roke - enako je ravnal ob ljubljanskem občinskem štatutu leta 1886 - je objavil svoj predlog v več člankih v *Laibacher Zeitung* in v *Ljubljanskem listu*. Občinski red je v lastnem delokrogu navajal vse, kar zadeva krajevne interese in kar more občina po svojih močeh sama oskrbovati in izvrševati, v preneseno področje pa bi spadale naloge, pri katerih mora občina sodelovati za namene javne uprave in ki so bile določene v splošnih zakonih. Občine (županije) bi se združevale v glavne občine (nadžupanije). Prvim bi dodelili zadeve lastnega delokroga, nadžupanijam pa zadeve prenesenega delokroga in tiste zadeve lastnega delokroga, ki niso zadevale samo ene županije (občine) ali pa za katere ne bi imele županije zadosti materialnih in intelektualnih sredstev, med drugim tudi zadeve

³⁸ Obravnave 22, 1882, str. 183-194.

³⁹ Obravnave 23, 1883, priloge str. 22-23.

⁴⁰ Vasilij Melik, v: *Zgodovina Slovencev*, Ljubljana 1979, str. 514.

⁴¹ Obravnave 24, 1884, str. 135. -Obravnave 25, 1885-1886, str. 44-47, prilogc str. 62-63.

⁴² Obravnave 26, 1886-1887, str. 63-70.

okrajih blagajn, ki jih v ostalih kronovinah ni bilo več. Občinski odbori bi imeli 9-18 odbornikov, glede na število volilnih upravičencev, v nadžupanijah pa bi se število odbornikov ravnalo po številu prebivalcev. Županstvo bi bilo sestavljena iz župana oziroma v nadžupanijah nadžupana ter najmanj iz treh občinskih odbornikov, vendar ne več kot tretjine. Ozemlje županije bi obsegalo eno ali več katastrskih občin istega upravnega in sodnega okraja, po možnosti območje občin (podobčin), kakršne so bile do leta 1850. Nadžupanije bi se krile s sodnimi okraji, glede na krajevne razmere pa bi se sodni okraji lahko delili na več nadžupanij, vendar ne več kot na 5.⁴³

V posebnem odseku, ki je od 28. decembra 1886 do 19. januarja 1887 obravnaval predlog zakona, sta se izoblikovali dve ločeni poročili. Slovenska večina je poudarila, da predlog zakona ohranja in jača avtonomijo. Pristajala je na delitev med nadžupanijami in županijami, glede občinskega delokroga pa je menila, naj deželni odbor še preuči delitev pristojnosti med nadžupanijami in županijami. Prav tako naj preuči vprašanje teritorialnega obsega občin, zlasti glede mest in trgov.

Nemški manjšinski predlog pa je navajal, da novi zakon ni potreben, pač pa bi morali z zakonsko novelo popraviti zakon iz leta 1866 in ob tem tudi zakon z dne 2. januarja 1869. To je utemeljevala s tem, da podeželsko prebivalstvo ni naklonjeno novim zakonom. Tudi v ostalih kronovinah so deželni zbori obravnavali združevanje ali delitev občin, ne da bi iskali izhod v novem organizacijskem zakonu. Za sedaj pa naj bi razveljavili zakon z dne 2. januarja 1869, tako bi zopet stopili v veljavo 1. do 4. člen zakona z dne 17. februarja 1866, v drugem členu pa bi dodali - po zgledu novele, sprejete v goriškem deželnem zboru leta 1868 - da more deželni odbor občino, ki ne premore potrebnih sredstev za izpolnjevanje obveznosti, združiti z drugo občino v istem upravnem okraju.⁴⁴

Ko je prišel 24. januarja 1887 novi občinski zakon zopet na dnevni red deželnega zbora, ga je nemška manjšina silovito napadala. Sprejet je bil predlog slovenske večine, da se deželni odbor obrne na občine z vprašalnikom, ki naj bi dal odgovor na dileme. Anketa pa je še enkrat pokazala, da so bile občine proti delitvi na nadžupanije in županije in s tem spodnesla tudi novi zakon. Občine so med drugim navajale, da bi se stroški povečali, ker tudi župani ne bi mogli ob povečanem poslovanju uradovati zastonj. Zanimiva je pripomba občinskega zastopa Kostel, da nikakor ne more priporočati, da bi se slovenski in nemški kraji uvrstili v eno nadžupanijo.⁴⁵

Formalno so se priprave na sprejem zakona sicer nadaljevale. Deželno predsedstvo je dostavilo načrt predpisa za natančnejšo določitev pristojnosti. Deželni odbor je 19. novembra 1887 dostavil pripombe na predlog novega občinskega zakona in občinskega volilnega zakona. Ugotavljal je, da preostanejo le še poizvedbe o teritorialnem obsegu občin, zlasti glede na mesta in trge.⁴⁶ Mimo tega pa je dostavil predlog deželnemu zboru zaradi pritožb občin, ki da že skoraj 20 let ne morejo reševati prošenj o teritorialnih spremembah, zato naj deželni zbor sprejme zakon, po katerem bodo stopili 1. do 4. člen občinskega reda za vojvodino Kranjsko iz leta 1866 zopet v veljavo.⁴⁷ Na seji 21. januarja 1888 je deželni zbor naložil deželnemu odboru, da izdela še elaborat, iz katerega bo razvidna določitev podobčin, število in določitev glavnih občin kakor tudi, katere podobčine naj se sestavijo v glavne občine. Istočasno pa je občinskemu odseku izročil predlog deželnega odbora, da naj prvi štirje člani občinskega reda za vojvodino

⁴³ Obravnave 26, 1886-1887, priloge str. 289-363. - Kako naj bi se uravnale naše občine, Ljubljanski list, 1884, št. 2-7.

⁴⁴ Obravnave 26, 1886-1887, str. 94-95; priloge str. 561-564.

⁴⁵ Obravnave 26, 1886-1887, str. 283-310; priloge str. 205-218.

⁴⁶ Obravnave 27, 1887-1888, str. 265; priloge, str. 238-255, 319-230 - ARS, Deželni zbor in odbor za Kranjsko, XI-11/1880-1889 (škatla 1561).

⁴⁷ Obravnave 27, 1887-1888, str. 258; priloga str. 93.

Kranjsko z dne 17. februarja 1866 zopet stopijo v veljavo.⁴⁸

Ko je prišel omenjeni predlog deželnega odbora 23. januarja 1888 na dnevni red deželnega zbora, je poslanec Fran Šuklje, gimnazijski profesor in poslanec na Dunaju, nasprotoval sklepu občinskega odseka, da omenjenim štirim členom dodajo še določilo, po katerem bi mogel deželni odbor z zakonom predpisati združitev občin, če občina svojih nalog ne more izpolnjevati. Tako določbo so že pred časom vnesli v koroški, gornjeavstrijski ter goriški občinski zakon, podobno pa tudi v istrski in leta 1883 ga je predlagalo tudi ministrstvo za notranje zadeve. Utemeljeval je, da novi občinski zakon ni še goden, ne smejo pa napraviti prejudica delu na novi zakonodaji. Poslanec Karel Dežman je zagovarjal dodatek, poudarjajoč, da je to pravzaprav isto kot predlog nemške manjšine izpred dveh let. Ljudski glas je proti predlogu deželnega predsednika. Zakon je bil sicer dobro zamišljen, ne odgovarja pa našim razmeram, za vedno bi ga bilo treba dati na stran. Dvomil je, da bo z novim zakonom, o katerem razpravljajo že dvajset let, ministrstvo soglašalo, ker njegova načela popolnoma odstopajo od vseh občinskih zakonov cesarstva. Baron Schwegel pa je poudaril, da nemška stran ne bo kriva, če reforma občin ne bo uspela.

Predlog zakona s Šukljetovim popravkom je bil z večino treh glasov 23. junija 1888 sprejet in tako so nespremenjeni prvi štirje člani občinskega reda z dne 17. februarja 1866 zopet stopili v veljavo. Vladarjev podpis je sledil 21. avgusta 1888. Deželni zbor pa je brez pojasnila opustil nadaljnjo obravnavo novega zakona in začel dovoljevati teritoriale spremembe občin. Tako je leta 1900 štela Kranjska brez Ljubljane 358, leta 1910 pa 367 občin.⁴⁹ Zakon iz leta 1866 je bil tako vse do leta 1933 podlaga občinskemu življenju, s tem pa pomembnemu razvoju nacionalnega gospodarstva in kulture.

ZUSAMMENFASSUNG

Plan der Neuordnung der Gemeinden in Krain zwischen 1868 und 1888

Am 17. Februar 1866 wurde die vom Krainer Landtag bereits im März 1863 verabschiedete Gemeindeordnung und Gemeindewahlordnung vom Herrscher unterfertigt. Gut zwei Jahre später wurde das Gesetz im Landtag erneut erörtert, es hieß, die Gemeinden können wegen ihrer zu geringen Größe ihren gesetzlich festgelegten Pflichten nicht nachkommen. Man versuchte allerdings das Problem nicht einfach durch eine Zusammenlegung von Gemeinden zu lösen, sondern mit der Einführung einer zweistufigen Gemeinde, ähnlich dem Stand vor 1850 in Krain, als es sg. Hauptgemeinden gab, zu denen Untergemeinden zusammengeschlossen wurden. Nach einer kürzeren Beratung wurde eine Abänderung der Gemeindeordnung beschlossen und vom Herrscher am 2. Januar 1869 unterfertigt. Nach dieser sollten Hauptgemeinden und Untergemeinden errichtet werden, wobei die ersteren wenigstens 3000 Einwohner haben mußten. Für Gemeinden höherer Ordnung, die nach dem provisorischen Gesetz vom 17. März 1849 vorgesehenen sg. Bezirksgemeinden konnte man sich nicht entschließen.

Anfang 1871 war der Gliederungsentwurf der Hauptgemeinden ausgearbeitet und wurde in der Laibacher Zeitung und in Novice veröffentlicht. Viele Gemeinden legten Beschwerde dagegen ein, was wiederum Bedenken zu den Hauptgemeinden überhaupt verursachte. Außerdem wurde festgestellt, daß die ganze Gemeindeordnung aufs Neue auszuarbeiten sei, weil durch die Errichtung der Hauptgemeinden allein das Gemeinde-

⁴⁸ Obravnave 27, 1887-1888, str. 258-265.

⁴⁹ Obravnave 27, 1887-1888, str. 303-312 - Deželni zakonik za vojvodino Kranjsko 1888, str. 180-181 - Leksikon občin za Kranjsko, izdelan po rezultatih popisa ljudstva dne 31. grudna 1900, C. kr. statistična komisija, Dunaj 1906 - Spezialrepertorium von Krain, bearbeitet auf Grund der Ergebnisse der Volkszählung von 31. Dezember 1910, Statistische Zentralkommission, Wien 1919.

leben nicht verbessert werden könne, solange der Wirkungskreis von Hauptgemeinden und Untergemeinden, ihren Organen und ihre gegenseitigen Verhältnisse nicht genau festgelegt werden. Schon 1874 wurde der Entwurf eines neuen Gemeindegesetzes ausgearbeitet, das sich im Großen und Ganzen an die Grundsätze des geltenden Gesetzes hielt, die Änderungen waren in erster Linie durch die Einführung von Hauptgemeinden und Untergemeinden bedingt.

Dann kam es im Landtag zu einer Wende. Die slowenischen Abgeordneten mit Dr. Janez Bleiweis an der Spitze erklärten sich gegen große Gemeinden und schlugen gleichzeitig tiefgreifendere Reformen der öffentlichen Verwaltung vor. Die Bezirkshauptmannschaften sollten abgeschafft und Bezirkskommissariate, wie es sie bis 1850 gegeben hatte, errichtet werden. Kleinere Gemeinden würden mit den letzteren besser harmonieren. Die deutschen Abgeordneten, die Minderheit im Landtag, befürworteten den Grundsatz, die Hauptgemeinden seien bereits mit dem Gesetz vom 2. Januar 1869 festgelegt worden, darüber könne es keine Diskussion mehr geben. Die weiteren Diskussionen der slowenischen Abgeordneten forderten eine Reduktion der Zuständigkeiten der Gemeinden. Auf den Widerstand gegen die Hauptgemeinden hinweisend, schlug am 8. Februar 1877 der Landesausschuß dem Landtag die Aufhebung des Gesetzes, mit dem die Hauptgemeinden eingeführt worden waren, vor, die Durchführung von positiven Vorschlägen sollte bis zur Neuordnung der Verwaltung aufgeschoben werden, so daß die aufgehobenen Vorschriften des Gesetzes vom 17. Februar 1866 wieder in Kraft treten würden. Der Abstimmung im Landtag kamen Wahlen zuvor, in denen die deutsche Seite die Mehrheit im Landtag bekam, so daß die Befürworter des Gesetzes aus dem Jahre 1869 Oberhand bekamen.

Der Landesausschuß nahm eine neue Gliederung der Hauptgemeinden vor. Man meinte, daß die Bestimmung über mindestens 3.000 Einwohner für eine Hauptgemeinde zu starr sei und wandte die Bestimmung über Sonderverhältnisse, unter denen die Errichtung einer Hauptgemeinde mit weniger als 3.000 Einwohnern zulässig war, sehr großzügig an. Besonders berücksichtigt wurden dabei die Interessen von Stadt- und Marktgemeinden, die angeblich die Trennung von der ländlichen Umgebung forderten.

In der Zwischenzeit kam der Fragebogen des Innenministeriums, der die Abschaffung der Schwierigkeiten betraf, die angeblich durch die doppelte - staatliche und autonome - Verwaltung entstanden. Die deutsche Mehrheit warnte vor einer Zusammenlegung der staatlichen und autonomen Verwaltung, die slowenische Minderheit meinte dagegen, daß mit der Gründung von k. k. Verwaltungsämtern (Bezirkskommissariaten), von denen jedes einen Gerichtsbezirk umfassen würde, Verbesserungen zu erzielen seien. Ferner sollten Bezirksgemeinden in demselben Umfang gegründet werden, was eigentlich die Rückkehr zur Idee der Bezirksvertretungen bedeutet hätte.

Der Landtag setzte die Arbeit an der Gliederung der Hauptgemeinden fort, bis beim Landesausschuß die Stellungnahme des Innenministeriums eintraf, daß diese Vorschläge mit dem Gesetz vom 2. Januar 1869 unvereinbar seien. Auch eine Gesetzesänderung, nach der die Hauptgemeinden hätten mindestens 2.500 Einwohner haben müssen, wurde vom Innenministerium nicht bestätigt.

Im Jahre 1883 bekamen wieder die Slowenen die Mehrheit im Landtag von Krain und dieser kehrte zur Idee einer neuen Gemeindeverfassung zurück. Der Landesvorsitzende Andrej Winkler arbeitete einen neuen Entwurf aus, in dem zwischen "Komitaten" und "Hauptkomitaten" unterschieden wurde. Den ersteren sollten Angelegenheiten aus dem eigenen Wirkungskreis zufallen, den letzteren dagegen Angelegenheiten des übertragenen Wirkungskreises und diejenigen Angelegenheiten des eigenen Wirkungskreises, die nicht nur eine Gemeinde betrafen. Die slowenische Mehrheit war für die Teilung der Zuständigkeiten zwischen "Komitate" und Hauptkomitate, sie hatte allerdings Bedenken hinsichtlich der Teilung der Zuständigkeiten

unter ihnen und hinsichtlich des Gebietsumfanges der Gemeinden, besonders bei Städten und Märkten. Der deutsche minderheitliche Vorschlag argumentierte, ein neues Gesetz sei nicht notwendig, es sollten nur die aufgehobenen Artikel des Gesetzes aus 1866 wieder in Kraft treten, allerdings mit der Maßgabe, daß der Landtag Gemeinden zusammenlegen dürfe, wenn sie ihren Pflichten nicht nachkommen können. Die Umfrage, die die Antwort auf diese Dilemmas bringen sollte, zeigte, daß der Großteil der Gemeinden nicht für die Gliederung in Komitate und Hauptkomitate war. Einerseits gingen die Vorbereitungen für die Beschließung des neuen Gemeindegesetzes weiter, andererseits schlug der Landesausschuß eine Wiederinkraftsetzung der aufgehobenen Artikel der Gemeindeordnung aus 1866 vor, weil es ihm seit zwanzig Jahren unmöglich sei, Anträge von Gemeinden hinsichtlich der Zusammenlegung bzw. Teilung zu entscheiden. Dieser Vorschlag wurde dann im Landtag mit einer Mehrheit von drei Stimmen am 23. Januar 1888 verabschiedet und der Landtag gab ohne jede Erklärung die weitere Beratung über das neue Gemeindegesetz auf.

OLGA JANŠA ZORN

Henrik Costa - zgodovinar in avtor raznih strokovnih del

Letos mineva 200 let od rojstva dr. Henrika Coste (1796-1870), ki ga želim predstaviti predvsem kot pisca zgodovinskih prispevkov, potpisca in avtorja vrste strokovnih del.¹ Objavljal je izključno v nemščini. Mnogo se je ukvarjal z zgodovino pomembnih osebnosti in raznih plemiških družin, v nekaterih njegovih delih je mogoče najti zanimive podatke o posameznih panogah gospodarske zgodovine naših dežel, razvoju turizma, prometa, o zgodovini šolstva, gledališča, o krajevni zgodovini, zgodovini društev in še o marsičem. Poleg samostojnih del je objavil vrsto krajših člankov. Tudi zanje menim, da vsaj nekateri zaslužijo pozornost, čeprav danes že bolj kot zgodovinski vir.

Ocena Costove osebnosti je posebno v naši literarni zgodovini bila dokaj negativna.² Tudi sodobniki, ki ga omenjajo v svojih spominih (Trdina),³ ga ne opisujejo v najboljši luči. Bil je pripadnik kranjskih Nemcev, kar je v času, ko je živel, med mlado slovensko inteligenco vzbujalo nezaupanje in odpor. Temu je treba dodati še dejstvo, da je bil Henrikov sin dr. Etbin Henrik Costa, kasnejši ljubljanski župan, predsednik Slovenske matice, Južnega sokola itd., eden od vodilnih "prvakov" in kot tak v znanem konfliktu z Levstikom.

Henrik Costa je bil rojen Ljubljčan, kjer se je tudi šolal. Sorazmerno kmalu je stopil v državno službo pri finančni upravi. Služboval je v Novem mestu, Gorici in Ljubljani. Dosegel je stopnjo višjega carinskega ravnatelja. Odlikovan je bil z redom Franca Jožefa za dosežene uspehe v poklicu in za uspešno delovanje v korist domovine in države.⁴ Bil je član mnogih društev in ustanov v državi in zunaj nje. V osmrtnici 1870 so Novice zapisale, da je umrl najstarejši član Kmetijske družbe (od 1823). Pomebno vlogo je odigral v ljubljanski Filharmonični družbi, katere član je bil od leta 1817 in kjer je bil izvoljen za predsednika leta 1851, ko naj bi jo rešil pred razpustom.⁵ Novo mesto ga je proglasilo za svojega častnega meščana.

Od ustanovitve Historičnega društva za Kranjsko je bil član tega društva, nekaj časa član odbora in v letih 1862-67 tudi njen ravnatelj. Sodeloval je še v Društvu kranjskega

¹ Predstavitvev Henrika Coste v SBL je skromna, tudi datuma rojstva in smrti nista prava, kar je popravljeno že v Enciklopediji Slovenije.

² I. Prijatelj v svoji Slovenski kulturnopolitični in slovstveni zgodovini (II, 1956, str. 468) navaja Levstikovo mnenje o H. Costi, češ da je kot predsednik Kranjskega zgodovinskega društva to društvo vodil v tistem starem predmarčnem duhu, ko se je tudi o domačih rečeh razpravljalo po nemško; očita mu izdajanje društvenega glasila v nemščini.

³ J. Trdina v Spominih (str. 245) piše, da je bil "Henrik nemškutar comme il faut in zraven policijski špicelj in farški petolizec. Leta 1848 je čenčal in pisunil brez konca in kraja v Gracarici, Triesterici, Lloydu, Oesterreichische Zeitung itd. in metal na Slovence vse blato, ki so ga njegovi nečedni parklji nagrebsti mogli. Dobil si je zaslužen slavo à la Münchhausen, za zlat denar bi ne bil zasledil človek resnice v teh umazanih dopisih". In še dalje je Trdina H. Costi očital doktorat (str. 249) in podpisovanje s von, češ da za plemiški naslov ni nobenih dokazov. Kolikor sem uspela pregledati Costove zunaj Kranjske objavljene članke, ne bi mogla reči, da gre za kakšne grobe napade na Slovence. Glede podpisovanja s von drži, da ga najdemo pri starejših prispevkih, kasneje, vendar še v predmarčni dobi, je to opustil.

Tudi Zarnik naj bi imel skrajno slabo mnenje o H. Costi, kateremu je pripisal vpeljavo naziva "mladoslovenci" po vzoru "mlada Italija", "mlada Evropa" itd., kakor piše Prijatelj (IV, str. 11).

⁴ Osmrtnica v Novicah 1870, str. 139.

⁵ C. Wurzbach, Biographisches Lexicon, 1858 (geslo Heinrich Costa). Nekrolog v Laibacher Tagblatt 22. aprila 1870 navaja, da je že Henrikov oče Ignac bil carinski uradnik in da je po koncu francoske zasedbe leta 1813 skupaj z Janezom Novakom obudil Filharmonično društvo v Ljubljani.

deželnega muzeja v Ljubljani in bil dopisni član Centralne komisije za raziskovanje in ohranjanje gradbenih spomenikov v Avstriji.

Zunaj meja monarhije je bil od leta 1850 član londonske obrtno-razstavne komisije. Londonska mednarodna "Družba za spodbujanje in pospeševanje umetnosti in obrti vseh narodov" ga je izvolila za častnega predsednikovega namestnika. Najvišje priznanje mu je dala državnogospodarska fakulteta kraljevske bavarske univerze v Würzburgu, ki mu je 1853 podelila doktorat za zasluge na strokovno-znanstvenem področju.⁶

Zanimanje Henrika Coste za dela, ki so izšla na Kranjskem ali bila kakorkoli povezana s Kranjsko in drugimi slovenskimi deželami, je bilo nedvomno veliko. Tu ni delal razlik med slovenskimi in nemškimi knjigami, ampak je zbiral vse. Tudi sicer se je zanimal za slovanske jezike in zgodovino. Omenim naj njegov kratek zapis *Empfehlung den Freunden slavischer Sprache und Geschichte*,⁷ kjer je z navdušenjem pozdravil stolico za slovanske jezike in zgodovino v Varšavi, katero je ustanovila rusko-poljska vlada. V ta namen naj bi prof. Franc Kuharski z varšavske univerze obiskal nekatere znanstvenike, med drugimi tudi Kopitarja na Dunaju. Na poti skozi Gradec, Radgono, Zagreb, Dolenjsko, Ljubljano in Trst naj bi se srečal tudi s H. Costo (verjetno v Gradcu, ker je Costov opis tega dogodka poslan od tam). V času službovanja v Novem mestu je bil Costa v stikih tudi z Murkom in Miklošičem.⁸ Svoje vedenje o slovenski leksikografiji je razložil na predavanju Historičnega društva za Kranjsko 1862 in ga tudi objavil.

Z objavljanjem člankov v raznih časopisih je začel sorazmerno zgodaj, verjetno leta 1818.

Skoraj istočasno najdemo njegove zgodnje prispevke v dveh dunajskih časopisih, Sartorijevih *Erneuerte vaterländische Blätter*⁹ in Hormayrovem *Archiv für Geographie, Historie, Staats- und Kriegskunst*.¹⁰ Izmed prispevkov naj omenim članek z naslovom *Etwas über Illyrien* (1818), v katerem med drugim razlaga pojem Ilirije. Pod tem pojmom razume vse južne Slované, ki niso bili pod Turki, v starejšem obdobju pa bi to po njegovem mogoče biti celoten Balkan. Opozarja na nekatere gospodarske panoge, s katerimi so se ukvarjali prebivalci tega prostora (omenja železarstvo, živinorejo, ribolov), govori o preseljevanju ljudstev in o slovanski naselitvi v 6. stoletju. Potem opisuje novejša obdobja in zasluge nekaterih vladarjev za razvoj prometa prek slovenskih dežel. Svoj pregled zaključí z Ilirskimi provincami. Morda zanimivejši je članek *Sehs Tage in Venedig* (1824) s podnaslovom *Dahinreise über Triest*, kjer bralcem navdušeno predstavlja svoje potovanje iz Ljubljane preko Notranjske v Trst. V Trstu je bil gost znanega tržaškega zgodovinarja dr. Domenica Rossettija,¹¹ kateremu ga je priporočil deželni predsednik Buset. Opisuje bogato Rossettijevo knjižnico - pravi, da je od njega izvedel mnogo koristnega o trgovini v Trstu - opiše delovanje Minervinega društva, katerega ravnatelj je bil Rossetti, in razne tržaške znamenitosti.

Tem prvim prispevkom so časovno sledile objave v ljubljanskem *Illyrisches Blatt*. V

⁶ Slovenski biografski leksikon (geslo Henrik Costa).

⁷ *Illyrisches Blatt* 1828, št. 26, str. 102.

⁸ *Mittheilungen des historischen Vereins für Krain (MHK)* 1862, str. 81-82.

⁹ V *Erneuerte vaterländische Blätter* je 1818 (št. 73, str. 289-291; št. 74, str. 295-296) objavil *Etwas über Illyrien*, leta 1820 pa še *Ausflug nach Inner-Krain im Jahre 1819* (št. 24, str. 93-95; 25, str. 97-100; 26, str. 101-104).

¹⁰ V Hormayrovem "Archivu" najdemo naslednje članke:

- *Aepfel-Kanonade auf der Türkenschanze von Laibach am Ostermontage*. 1818, str. 268.

- *Sechs Tage in Venedig* 1824. 1827, št. 86-87.

- *Kaiser Friedrich IV. Freyheitsbrief von 1489 zu Gunsten der Commercial-Schiffleute am Laibachfluss*. 1828, št. 117.

- *Höchst merkwürdiges Andachtsheft der Grafen von Hohenwart*. 1828, št. 117

¹¹ Domenico Rossetti (1774-1842), pisatelj in humanist. Deloval je v Trstu, kjer je ustanovil *Archeografo Triestino* (1829) in bil zelo aktiven v društvu *Società di Minerva* in v drugih društvih.

člankih je precej zgodovinske tematike, čeprav so sorazmerno kratki.¹² V prvem *An die Literatoren und Freunde der Wissenschaften in Krain* (1827) opozarja na dela Karla Schmutza, posebej na rokopisno gradivo o štajerskih plemiških družinah (*Directorium diplomaticum ducatus Styriae*), omenja tudi *Academio operosorum*. Naslednji članek je že omenjeni *Empfehlung den Freunden slavischer Sprache und Geschichte* (1828). Costa je v *Illyrisches Blatt* objavil še nekaj prispevkov v posebni rubriki *Vaterländische Erinnerungen*. Najprej je leta 1838 pisal o nekem rimskem mozaiku v Ljubljani, ki ga omenja že Valvasor, nato je objavil prispevek o Ljubljančanu Michaelu Friedrichu Hillerju, pravniku. Ta naj bi imel posebne zasluge za gradnjo samostana sv. Klare v Ljubljani, kar tudi že omenja Valvasor. Hiller je namreč v ta namen zapustil poseben fond.

V naslednjih prispevkih opisuje plemiške rodbine na Kranjskem, najprej leta 1838 *Ortenburžane*, nato rodbini *Kosiak in Sauer* in leta 1840 rodbino *Apfaltern*. Za raziskovalce gospodarske zgodovine je zanimiv zapis o *Verein zur Beförderung und Unterstützung der Industrie und Gewerbe in Innerösterreich*. Za ustanovitev tega društva ima po Costovem mnenju zasluge nadvojvoda Janez. Leta 1833 naj bi začeli pripravljati statut društva, ki je imelo sedež v Gradcu. Costa omenja naloge društva in finančno stanje. Nekoliko preseneča Costovo pisanje o izsuševanju močvirja pri Tržiču (*Monfalcone*) in Ogleju (1839), čeprav je ta tematika gotovo bila zanimiva tudi za Kranjsko. Z zgodovino svilarstva na Kranjskem v 18. stoletju se je ukvarjal leta 1840. V članku *Zur Geschichte der Seidencultur* je naglasil, da je v vsakdanjem življenju Kranjcev mnogo vplivov iz italjanskih dežel (od stavbarstva do prehrane in obleke); tudi svilarstvo naj bi prišlo iz Furlanije. Opiše, kako so kranjski deželni stanovi gledali na to gospodarsko panogo, in navaja patent, ki ga je 26. 3. 1740 razglasil cesar Karel VI. za notranjeavstrijske dežele.

Costov odnos do zgodovine kaže njegov prispevek v *Illyrisches Blatt* 1844 z naslovom *Höchst beachtenswerthe Winke für Geschichtsforscher*, kjer je prikazal prizadevanja dunajskega arhivarja in zgodovinarja Josepha Chmela za pisanje deželne zgodovine.¹³ Costa se strinja s Chmelom, da so potrebne vsestranske raziskave posameznih dežel od prazgodovine dalje, prav tako podpira idejo jezikoslovnih raziskav, raziskav posameznih spomenikov, oseb itd. Chmel je novoustanovljenemu Historičnemu društvu za Notranjo Avstrijo priporočal izdelavo zemljevidov posameznih dežel, ki bi imeli potrebne podatke za srednji vek z oznakami dinastov, spomenikov (cerkev, samostanov) ipd.

V *Illyrisches Blatt*, v Hormayrovem Arhivu in še kje je Costa v mladih letih objavil nekaj pesmi, ki jih tu ne navajam.

V *Carinthii* je leta 1833¹⁴ izšel Costov članek, v katerem je opozoril na kovanje denarja na Kranjskem. Omenja vojvodo Bernarda Spanheimskega, ki je v Kostanjevici dal kovati srebrnike, dalje pravi, sklicujoč se na Valvasorja, da so gospodje Wagen (lastniki Bogenšperka) kovali denar, prav tako mesto Ljubljana, ljubljanski škofija pa

¹² V "Illyrisches Blatt":

- *An die Literatoren und Freunde der Wissenschaften in Krain*. IB 9, 1827, št. 19, str. 73-74 /H.C./
- *Empfehlung den Freunden slavischer Sprache und Geschichte*. IB 10, 1828, št. 26, str. 102.
- *Vaterländische Erinnerungen*. IB 20, 1838, št. 7 (o emonskem mozaiku), št. 15 (o Michaelu Friedrichu Hillerju), št. 22 (o Ortenburžanih), 38 (o družinah Kosiak in Sauer), št. 42 (o društvu za pospeševanje in podporo industrije in obrti v Notranji Avstriji).
- *Entsumpfung und Austrocknung der Sümpfe bei Monfalcone und Aquileia*. IB 21, 1839, št. 18.
- *Zur Geschichte der Seidenkultur*. IB 21, št. 18.
- *Feierlicher Empfang Kaiser Carl VI. zu Laibach am 26. August 1728*. IB 21, 1839, št. 27.
- *Die Apfaltrer in Krain*. IB 22, 1840, št. 20.
- *Höchst beachtenswerthe Winke für Geschichtsforscher*. IB 26, 1844, št. 35.
- *Die ehemalige Stadtmiliz der Hauptstadt Laibach*. IB 30, 1848, št. 26.

¹³ Chmelov članek je bil objavljen v *Blätter für Literatur und Kunst* 1844, št. 14 in 15.

¹⁴ Auch in Krain wurde gemünzt. *Carinthia* 23, 1833, št. 23 in 97.

ob posvetitvi novoizgrajene stolnice leta 1707, vendar gre tu za spominske novce. Ob koncu je Costa zapisal, da ima vse te novce tudi sam.

Ko je začela izhajati Carniolia, je tudi v njej objavljali svoje prispevke pod skupnim naslovom *Vaterländische Erinnerungen*.¹⁵ Leta 1839 piše o prepovedi pustnega spreveda 1683 v Ljubljani zaradi kuge in turške nevarnosti, pri čemer se naslanja na pisanje Franza Jakoba Erberga. V naslednjem prispevku opisuje plemiško družino Saurau od 15. do 19. stoletja, ki je imela na Kranjskem nekaj gradov, sicer pa je bil njen sedež grad Saurau nedaleč od Cmureka v judenberškem okrožju. Letnik 1839/40 Carniolie prinaša Costov članek o nekdanjem tržaškem škofu Ignazu Caetanu von Busetu v letih 1796-1803. Dalje nas seznanja s slavnostmi na Kranjskem ob sklenitvi miru med Avstrijo in Francijo leta 1814, piše o deželno knežjem mestu Višnja Gora in o zvezah rodbine Welsperg s Kranjsko ter o posestvih Goriških grofov na Kranjskem.

V letih 1849-1851 je precej objavljali v dunajskem časopisu *Der Lloyd*.¹⁶ Pisal je

¹⁵ V "Carniolii" pod skupnim naslovom *Vaterländische Erinnerungen*:

- *Der Fasching im Jahre 1683*, Carniolia 1, 1838-39, št. 93 str. 370-371 /H.v.C./
- *Die Herren, Freiherren und Grafen von Saurau in Krain*, Carniolia 1, 1838-39, št. 101, str. 403. /H.v.C./
- *Ignaz Caetan von Buset zu Feistenberg, Bischof von Triest*, Carniolia 2, 1939-40, št. 2.
- *Friedensfeier zu Laibach im Jahre 1814*, Carniolia 2, 1839-40, št. 20, str. 77-78; št. 21, str. 81-83; št. 22, str. 85-87 /H.v.C./
- *Erbaugung der landesfürstlichen Stadt Weixelberg*, Carniolia 2, 1839-40, št. 37, str. 145-146 /H. v. C./
- *Krain und die Welsperge*, Carniolia 2, 1839-40, str. 60, 237-238 /H. v. C./

¹⁶ V časopisu "Der Lloyd":

- *Landwirtschaft-Gesellschaft in Laibach*, 1849, št. 49, 557; 1850, št. 47, 203.
- *Eisenbahn von Cilli nach Laibach*, 1849, št. 65.
- *Wahlumtriebe in Krain*, 1849, št. 66.
- *Rekrutirungsgeschäft in Krain*, 1849, št. 105.
- *Politische Leben in Krain*, 1849, št. 107.
- *Märzverfassung*, 1849, št. 141.
- *Die slovenischen Zeitungen*, 1849, št. 141.
- *Arbeiterkrawall*, 1849, št. 141.
- *Laibacher Zeitung*, 1849, št. 171.
- *Slovenische Verein*, 1849, št. 192.
- *Militärstellung*, 1849, št. 192.
- *Emissäre in Krain*, 1849, št. 291.
- *Seine Majestät Franz Josef in Laibach*, 1849, št. 431.
- *Radetzky in Laibach*, 1849, št. 437.
- *Eröffnung der Eisenbahn von Cilli nach Laibach*, 1849, št. 449.
- *Eisenbahnfrequenz*, 1849, št. 457.
- *Eisenbahntrasse durch die Lattermanns-Alle*, 1849, št. 543, 563.
- *Realschule in Laibach*, 1849, št. 54.
- *Steuerämter*, 1849, št. 563.
- *Cholera*, 1849, št. 563.
- *Graf Welsersheimb*, 1849, št. 610; 1850, št. 34.
- *Eisenbahn von Laibach nach Kärnten*, 1849, št. 610.
- *Journale*, 1849, št. 610.
- *Pater Benvenut Chrovat decorirt*, 1850, št. 47.
- *Fabriken*, 1850, št. 151.
- *Moorgrund*, 1850, št. 151.
- *Veldes*, 1850, št. 151.
- *Theater*, 1850, št. 151.
- *Zeitungen*, 1850, št. 151.
- *Festlichkeiten zu Ehren des Herrn Grafen Chorinsky*, 1850, št. 203.
- *Schulwesen*, 1850, št. 225.
- *Gemeinderathswahlen*, 1850, št. 234.
- *Abläss Eisenbahn*, 1850, št. 359.
- *Schwurgericht*, 1850, št. 359.
- *Handels- und Advokatenkammer*, 1851 (16. jan.).

krajša poročila o najrazličnejši aktualni problematiki, npr. o Kmetijski družbi v Ljubljani in njenem občnem zboru januarja 1849. Omenja, da družba že od leta 1847 ni imela občnega zbora in da kaže velik interes za nove podružnice. Iz govora društvenega tajnika Bleiweisa povzema pomen pouka o kmetijstvu kot obveznega predmeta v osnovnih šolah, za kar se bo družba s prošnjo obrnila na ministrstvo. Izvemo, da je poleg katedre za kmetijstvo na liceju v Ljubljani bila pravkar odprta tudi slovenska kmetijska šola. Costa meni, da je dunajsko ministrstvo za podkovsko in živino-zdravstveno šolo v Ljubljani, ki jo je dovolilo, dalo premalo denarja. Dotika se tudi vprašanja razkosanja kmetij na Kranjskem. Dalje omenja, da je gubernij zavrnil željo družbe, da bi v Novicah in ne v Laibacher Zeitung na stroške gubernija objavljali zakone v slovenskem jeziku, češ da bi to pripomoglo k širjenju slovanskih časopisov. Na tem zboru kranjske kmetijske družbe so sprejeli v društvo 97 pravih in 4 dopisne člane. Iz Costovega pisanja izvemo, da je Slovensko društvo istega dne uprizorilo slovensko gledališko predstavo, kjer so številni gledalci igralcem pogosto vzklikali Živio. Omenja neutrudnega Bleiweisa, ki je predsednik Slovenskega društva in tajnik Kmetijske družbe, urednik Novic in profesor na medikokirurški šoli.¹⁷

V drugih prispevkih v Der Lloyd Costa piše še o železnici med Celjem in Ljubljano, o političnem življenju na Kranjskem, o slovenskih časopisih in društvu Slovenija, obisku cesarja Franca Jožefa v Ljubljani, šolstvu, gledališču, karnevalu v Ljubljani, o obisku maršala Radeckega, o novem uredniku Laibacher Zeitung J. Hladniku in njegovem programu, o koleri, o volitvah župana, o pouku verouka v slovenščini, o ustanovitvi ljubljanske realke, kamor naj bi prihajali tudi dijaki iz drugih dežel. Costa je večkrat načenjal vprašanje železniške proge skozi Lattermanov drevored, s čimer se ni strinjal ipd.

Prispevke z gospodarsko vsebino je objavljala tudi v Freihafen von Triest.¹⁸

V Triester Zeitung¹⁹ je prispeval več člankov. V tistem z naslovom Ueber Handlungsschulen (1855) je zagovarjal potrebo in koristi trgovskih šol. Govori tudi o Mahrovi trgovski šoli v Ljubljani, ki je začela z delom 1834 in je imela 2-letni in 3-letni študij. Opisuje predmetnik, po katerem imajo učenci 37 tedenskih ur. Na šoli je bilo 1854. leta 18 učiteljev, učencev pa v 2-letnem študiju 84, v 3-letnem pa kar 127. Pravi, da se ustanova veseli razširitve z učenci ne le iz dežel monarhije, ampak tudi iz Italije, Sardinije, Sicilije, papeške države, Rusije ter celo iz Indije in Egipta. Omenja, da izhaja letno poročilo (Jahresbericht) te šole. V Triester Zeitung je objavil še daljši prispevek z naslovom Zur Geschichte der Handels- und Gewerbegesetzgebung (1857), kjer razpravlja o odpravi cehov v času Ilirskih provinc in na sploh o trgovinskih svoboščinah. V istem časopisu najdemo tudi Der Laibacher Moor und die Gewässer Innerkrain (1857), kjer se je zavzemal za čiščenje požiralnikov na kraškem Planinskem polju, kjer je mnogokrat prihajalo do dolgotrajnih poplav, zaradi katerih je nastalo veliko škode. Za ta članek se mu neki dopisnik iz Planine celo zahvaljuje.²⁰

Na kratko se je v Triester Zeitung oglasil še v zvezi z Bledom in z Rikljičevim brošuro

- Schwurgericht in Laibach, 1851 (13. febr.).

- Bürgermeisterwahl, 1851 (26. marec).

¹⁷ Poročilo o občnem zboru je v Novicah 1849 (31. jan.) bolj skopo.

¹⁸ V Freihafen von Triest 1849/50 (priloga 17) je objavil Ein Blick auf unsere Staatsfinanzen, morda tudi še kaj drugega.

¹⁹ V Triester Zeitung:

- Über Handlungsschulen, 1855 (separat v Narodnem muzeju).

- Zur Geschichte der Handels- und Gewerbegesetzgebung. 1856, št. 178, 179.

- Der Laibacher Moor und die Gewässer Innerkrains. 1857, št. 154.

- Veldes in Oberkrain. 1857, št. 139.

- Zur Badeliteratur. 1857, št. 124.

²⁰ Triester Zeitung 1857, št. 169 (Noch einmal "das Laibacher Moor und die Gewässer in Innerkrain").

Anruf an die kranke Menschheit an Körper und Geist. Opisal je lepote Bleda in lastnosti blejske zdravilne vode ter izrazil upanje, da se bo obisk Bleda z izgradnjo železnice Ljubljana-Trst povečal.

V štiridesetih letih 19. stoletja je začel zelo aktivno sodelovati v Historičnem društvu za Kranjsko. Srečamo ga med predlagatelji za ustanovitev Notranjeavstrijskega historičnega društva. Od 1844-1847 je bil član odbora kranjske sekcije društva, v odbor Historičnega društva za Kranjsko je bil izvoljen 1862, nato pa od 1863 do januarja 1867, ko je s te funkcije odstopil, pa ravnatelj.²¹ V društveno glasilo *Mittheilungen des historischen Vereins für Krain*²² je veliko pisal. Nastopal je kot govornik na občnih zborih in imel predavanja na mesečnih društvenih sestankih. V *Mittheilungen* je objavljenih blizu štirideset njegovih člankov oziroma predavanj.²³ Sprva se je ukvarjal s proučevanjem Ilirskih provinc.²⁴ Zlasti v prvih letih se je podpisoval s kratico H. C. Napisal je več biografskih prispevkov, in sicer o J. K. Likavcu (1850), J. C. Schmidburgu (1852), Lattermannu (1855), J. N. Šlakerju (1865), o posameznih umrlih članih društva je govoril na društvenih sestankih. Nekateri tovrstni podatki bi bili gotovo pozabljeni, če jih ne bi zapisal. Posebej dobra je Šlakerjeva biografija, ki se skoraj

²¹ Olga Janša-Zorn: Historično društvo za Kranjsko. - Zgodovinski časopis 45, 1991, str. 404-405.

²² V MHK:

- Kaiser Friedrichs Rettung durch die Slawen. 1848, str. 66.
- Josef Cal. Likawetz (Nekrolog). 1850, str. 1.
- Regesten von Krain, aus Hormayr. 1850, str. 5, 20.
- Gemeinde Administration in der französischen Zeit Krains. 1851, str. 19.
- Die Verwaltung der indirekten Steuern im Königreich Illyrien während der französ. Invasion. 1851, str. 23.
- Geschichte des Handels von Illyrien von der ältesten Zeit bis auf die Unterjochung durch Rom. 1851, str. 32.
- Josef Camillo Freiherr v. Schmidburg. 1852, str. 3, 9.
- Reise-Erinnerungen aus Krain (1848). 1852, str. 11; 1854, str. 72.
- Freiherr von Lattermann, k.k. Civil- und Milit.-Gouverneur. 1855, str. 5.
- Über den Ursprung des Namens des Berges Triglav (als slav. Göttername). 1856, str. 23.
- Die Ehre Krains, eine Besprechung von Valvasors Werk. 1856, str. 49, 57, 65.
- Drei für Krain interessante Schriften. 1856, str. 99.
- Statistik des akademischen Gymnasiums in Laibach von 1770 bis 1857. 1856, str. 101, 107.
- Statistik von Krain aus dem Jahre 1780. 1857, str. 12.
- Ein (deutsches) Passionschauspiel in Krain (1730). 1857, str. 69.
- Zur Geschichte der Handelsgesetzgebung. 1857, str. 77.
- Die ehemalige Charfreitags- Procession in Laibach (1617). 1857, str. 100.
- Ein altrömisches Baudenkmal in Laibach (römische Wasserleitung). 1857, str. 144.
- Zwei mittelalterliche Grabdenkmale an der Kathedalkirche zu Laibach. 1858, str. 62.
- Zur Regimentsgeschichte des Reg. Nr. 17 Hohenlohe (1851). 1859, str. 6.
- Panorama des nordkrainischen Beckens, gezeichnet von Univ.-Prof. Frd. Simony. 1859, str. 61.
- Zur Geschichte des Radetzky-Denkmales in Laibach. 1860, str. 41-42.
- Beiträge zur Geschichte der Landesverfassung Krains (1740). 1860, str. 92, 104.
- Ein blutiger Kampf zwischen Bürgern von Laibach und dem Militär 1645. 1862, str. 13.
- Eine Zweikampf - Geschichte aus dem 17. Jahrhundert (1687). 1862, str. 14.
- Zur Geschichte des Salzhandels in Krain. 1862, str. 71.
- Zur Geschichte der slovenischen Lexikographie. 1862, str. 81.
- Die Freimaurer-Loge in Illyrien während des französischen Interregnums. 1863, str. 42.
- Die neuesten Ausgrabungen in Laibach. 1863, str. 55.
- Das Casino in Laibach seit 1782. 1864, str. 97.
- Drei interessante Schriften. 1864, str. 91.
- Johann Nepomuk Schlaker Obervorsteher der krainischen Sparkasse (Biographic). 1865, str. 13.
- Zur Frage über die Lage und Ausdehnung der windischen Mark im Mittelalter. 1865, str. 45.
- Zur Geschichte der Kirche und Pfarre St. Georg zu Altlack in Oberkrain. 1866, str. 9.
- Das heilige Grab bei Laibach. 1866, str. 37.

²³ O. Gratzy: Repertorium zur 50-jährigen Geschichtsschreibung Krains, 1898, str. 1-2. Vsa predavanja v tem seznamu niso zajeta.

²⁴ Več prispevkov o tem je objavil v MHK 1851.

popolnoma ujema s kasnejšo v SBL, vendar tam kot vir ni omenjena. Pisal je o imenu Triglav (1856) in o Valvasorjevi Slavi (1856). Tudi statistični problemi so njegova priljubljena tema. Tako je npr. obdelal statistične podatke o ljubljanski gimnaziji in pisal o statistiki Kranjske leta 1780.²⁵ Posebej so ga zanimale stare pasijonske igre in procesije velikega petka (1857). O tem je predaval in pisal. Dalje je pisal o spomenikih v Ljubljani, npr. o spomeniku Radeckemu (1860), objavil je zgodovino deželne zakonodaje iz leta 1740 (1860), pisal pa je tudi o krvavem spopadu med ljubljanskimi meščani in vojaki leta 1645 (1862), o dvobojih na Kranjskem (1862), o trgovini s soljo (1862), o zgodovini slovenske leksikografije (1862) pa o prostozidarski loži v Ljubljani v času Ilirskih provinc (1863). Zanimivo je prikazal zgodovino kazinskega društva od 1782 dalje (1864), pisal o Slovenski marki v srednjem veku (1865), o zgodovini cerkve in fare sv. Gregorja v Stari Loki (1866), predaval o t.i. svetem grobu v Ljubljani (1866) itd.

Costa se je v okviru Historičnega društva za Kranjsko večkrat zavzemal za to, da bi končno dobili temeljitejši pregled zgodovine Kranjske, prizadeval si je za ustanovitev deželnega arhiva. Na mesečnih sestankih je pogosto imel priložnostne govore (posebno potem, ko je postal ravnatelj društva), npr. ob bližnji štiristoletnici ljubljanske škofije (1860), o nalogah deželnih zborov (1861), ob smrti Karla Ulepiča (1862) itd.

Imel je vrsto predavanj, ki jih v Mittheilungen ni objavil. Tako je predaval o razvoju uprave na Kranjskem od 1522 do 1853 (1860) in to objavil v graški reviji *Der Aufmerksame*. Leta 1863 je predaval o Cirilu in Metodu, isto leto o Čopovem rokopisu slovenske literarne zgodovine, ki je bil njegova last in je kasneje s Costovo zapuščino prišel v Petrograd. 1865. leta je imel predavanje o izdatkih za vojsko 1778. Večkrat je opozarjal na novosti v zgodovinski literaturi, tako je npr. govoril o Elzejevem spisu o superintendentih kranjske cerkve, o Keesbacherjevi Zgodovini Filharmoničnega društva itd.²⁶

Prav tako imajo zgodovinsko vsebino posamezni članki, objavljeni v *Laibacher Zeitung*²⁷ Nekateri je spet naslovil s *Vaterländische Erinnerungen*. Pod tem naslovom je menda nameraval izdati posebno delo in je že zbiral naročnike, ker pa se jih je prijavilo premalo, je misel na to opustil. Omenim naj prispevek *Das Continentalsystem* (objavljen tudi kot posebni odtis iz *Laibacher Zeitung*), ki prinaša vrsto podatkov o Napoleonovi kontinentalni zapori, v kateri je avtor videl dobre in slabe strani. Problem pa je aktualiziral z vprašanjem o nemški carinski zvezi, o čemer se je tedaj veliko

²⁵ Pred kratkim je Vlado Valenčič v *Zgodovinskem časopisu* 49, 1995, str. 399-409 objavil razpravo Statistični prikaz zemljiških gospostev na Kranjskem ob koncu 18. stoletja, ki je nastal na osnovi istega arhivskega gradiva kot Costov, le da je Costa izbral nekatere druge podatke.

²⁶ Več o predavanjih na mesečnih sestankih glej Olga Janša-Zorn: *Historično društvo za Kranjsko, Zgodovinski časopis* 46, 1992, str. 457-468; 47, 1993, str. 251-261.

²⁷ V "Laibacher Zeitung":

- *Das Continentalsystem*, 29. 12. 1852.
- *Die krainische Sparkasse* (posebni odtis iz LZtg hrani Narodni muzej v Ljubljani).
- *Archiv für die Landesgeschichte des Herzogthums Krain von Dr. V. F. Klun*, 1854, 46, 198.
- *Die Marienstatue des St. Jakobs-Platzes zu Laibach*, 1856, 93, 401-402 /H.C./
- *Jahresbericht des Vereines des krainischen Landes-Museums*, 1856, 219, 953-954.
- *Die pragmatische Sanktion*, 1860, 250, 998-999.
- *Vaterländische Erinnerungen* (več prispevkov o času francoskih vojn in zasedbe Kranjske), 85, 1866, 121, 825; 132, 903-904; 166, 1121-1122 /Dr.H.C./
- *Zur Geschichte der politischen Verfassung in Krain während des französischen Interregnums*, 85, 1866, 24, 166-167.
- *Zur Geschichte der Kommunal-Verwaltung während der französischen Zwischenregierung*, 85, 1866, 29, 203.
- *Hat die Stadt Triest je zum Lande Krain gehört?* 86, 1867, 200, 1343- 1344.
- *Vaterländische Erinnerungen, I. Das Castell von Laibach*, 87, 1868, 299, 2226-2227 /Dr. H.C./
- *Das Landhaus in Laibach*, 88, 1869, 28, 204 /H.C./

govorilo. V *Laibacher Zeitung* je ocenil delo V. F. Kluna *Archiv für die Landesgeschichte des Herzogthums Krain* in obenem razmišljal o imenu Ljubljana in Laibach (1854). Dalje je ocenil *Dežmanov Jahresbericht des Vereines des krainischen Landes-Museums* (1856). Pisal je še o pragmatični sankciji (1860) ter prispeval več člankov o času vojn s Francozi, imenovanju županov in mestnih svetnikov v Ilirskih provincah ter o statistiki in upravni razdelitvi v istem obdobju (1866). Opisal je Marijin steber na Šentjakobskem trgu, razmišljal o utrjenosti Ljubljanskega gradu 1809 ter o zgodovini lantovža v Ljubljani. Aktualno vprašanje Kranjske hranilnice je obdelal v posebnem članku v *Laibacher Zeitung*. Ta članek je izšel tudi kot separaten odtis (verjetno leta 1865). Costa je naglašal pomen te ustanove, ki je začela z delom 1820 in je v prvem letu imela 324 članov, 1862 pa že 12.352. Podrobno je predstavil njen statut in bil navdušen nad njenimi uspehi. Znano je, da so sodobniki (npr. dr. Ivan Hribar) Kranjsko hranilnico imeli za največjo nemško trdnjavo na jugu Avstrije.²⁸

Nekrolog ravnatelju Kranjske hranilnice z naslovom *Doctor Johann von Zhuber* je ohranjen v separaten obliki.

Ko začne kot priloga *Laibacher Zeitung* izhajati list *Blätter aus Krain* (1857-1865), je Costa tudi tu objavljal svoje prispevke.²⁹ Pisal je o odlikovanju poveljnika meščanske garde v Ljubljani (1861), o jezikovnem vprašanju v času Ilirskih provinc (1861), v prispevku *Literarische Anzeige* (1861) o delih sodobnikov Ilwofa in Kluna in leta 1865 o rokopisu K. S. Perizhofferja *Pragmatica Carnioliae*, ki vsebuje akte kranjskih deželnih stanov za čas 1530-1742.

Zadnja leta pred smrtjo je sodeloval tudi v nemškem političnem listu *Triglav* (1865-1870),³⁰ s podnaslovom *Zeitschrift für vaterländische Interessen*. Tu je pisal o zgodovini zaporov na Ljubljanskem gradu (1868), o antičnih izkopavanjih v Ljubljani (1869) in o Napoleonovi proslavi 1810 v Ljubljani (1869).

Henrik Costa je sodeloval v publikaciji juridičnega društva *Verhandlungen und Mittheilungen der juridischen Gesellschaft in Laibach*³¹, in sicer s prispevki o vprašanju razkosanja kmetij v zvezi z uredbo iz leta 1850, ki je do izdaje zakona to razkosanje preprečila, pozneje pa je delitev kmetij na Kranjskem bila mogoča.³² Med drugim pravi, da je eden od trdnih stebrov avstrijske države poljedelstvo in da mora to tudi ostati. Navaja statistične podatke o izvozu žita iz države, ki je bil tedaj v porastu. Naglaša, da je v Franciji, kjer te prepovedi ni, prišlo do velikega pomanjkanja žita in žitnih izdelkov. Omenja, da se celo Anglija, dežele ob Renu, Belgija in Italija obračajo na avstrijski žitni trg. Govori o tem, da je na Kranjskem leta 1858 bilo 120.394

²⁸ Stane Granda v *Enciklopediji Slovenije*, Ljubljana 1991, 5. zv. (geslo Kranjska hranilnica).

²⁹ V "Blätter aus Krain":

- Ein Ehrentag der Bürger von Laibach. *Geschichtliches Bruchstück*. 5, 1861, 7, 28.
- Die Sprachenfrage in Illyrien während des französischen Interregnums. 5, 1861, 17, 67-68.
- Literarische Anzeige. 5, 1861, 22, 88 (o delih F. Ilwofa in V.F. Kluna).
- Zur Geschichte der Pragmatica Carniolica von Peritzhoffer. 9, 1865, 40, 160.

³⁰ V *Triglavu*:

- Zur Geschichte der Strafanstalt am Castel in Laibach. 1868, 48.
- Neuste antike Ausgrabungen in Laibach. 1869, 77.
- Feier des Napoleonsfestes in Laibach 1810. 1869, 77.

³¹ - Die Grundzerstückelung und die Bauernerbfolge in Krain. I., 1861-62 (1863), str. 6-24.

- Die Grundzerstückelungfrage vom national-ökonomischen Standpunkte aus betrachtet (1861-62), str. 142-146, 225-228.

- Die sociale und national-ökonomische Bedeutung der Bezirks- und Gemeindestrassen. II., 1866, str. 1-5.

- Die Justizverwaltung in Illyrien, zunächst in Krain, während der Napoleonischen Regierung, II., 1866, str. 241-245.

- Zurückführung der entlassenen Sträflinge in die menschliche Gesellschaft, II., 1866, str. 353-358.

- Vortrag über die Grundzerstückelung. II., 1866, str. 378-382.

³² *Glej Gospodarska in družbena zgodovina Slovencev: Zgodovina agrarnih panog II.*, str. 464.

posestnikov, ki so imeli povprečno 4,08 johov (okrog 2 ha 60 a) zemlje. Ker so bili med njimi nekateri veleposestniki z veliko zemlje, je bilo na drugi strani mnogo takih, ki so imeli komaj kaj zemlje. Omenja kongres zaupnikov kmetijskih družb na Dunaju 1849, ki so se ga s Kranjske udeležili dr. Bleiweis, dr. Orel, F. Terpinc, Hieronimus Ullrich in dekan Vouk. V naslednjem zvezku (1866) iste publikacije je objavil članek z naslovom *Über die Verbreitung gegen die Sicherheit der Person, schwere körperliche Beschädigung, Mord und Todtschlag*. V njem je razmišljal o vzgoji doma in v šoli; vzgoja bi morala po njegovem biti bolj učinkovita, saj so trenutni podatki o samomorih in telesnih poškodbah ter umorih bili zastrašujoči. Poudarja pomen verske vzgoje, kritizira razne pustne običaje, češ da pride tedaj do mnogih poškodb zaradi pijanosti. Omenja, da je na Kranjskem zelo v navadi pitje žganja, zavzema se za strožje zakone in ugotavlja, da še vedno mnogo otrok ne obiskuje šole. V zvezi s tem, navaja, da od skupno 51.007 šoloobveznih otrok na Kranjskem, v šolo ne hodi kar 12.910. V omenjenem članku bi našli še vrsto drugih zanimivih podatkov. V okviru juridičnega društva je imel Costa vrsto predavanj, ki so bila objavljena v društvenem glasilu npr. o okrajnih in občinskih cestah, o sodni upravi v Ilirskih provincah itd.

Zunaj Kranjske je objavljala še v nekaterih na Kranjskem manj razširjenih revijah. O zgodovini ljubljanskega gledališča je pisal v reviji *Der Sammler*³³ in v *Österreichische Blätter für Literatur und Kunst*,³⁴ v zadnji pa še o pomenu londonske obrtniške razstave za Kranjsko. Objavljala je še v reviji *Faust*,³⁵ *Paynes Universum*,³⁶ *Die Donau*,³⁷ *Wiener Theaterzeitung*³⁸ in še kje.

Bolj kot po svojih člankih je Henrik Costa poznan po svojih knjigah in brošurah. Njegovo še danes dokaj poznano je leta 1848 objavljeno delo *Reiseerinnerungen aus Krain*,³⁹ ki je že tedaj doživelo pohvalno oceno⁴⁰ in je še vedno zanimivo branje. V njem Costa opisuje svoja potovanja po Kranjski. Govori tudi o bližnji in daljnji preteklosti, navaja marsikateri podatek po tedaj dostopni literaturi, ki jo običajno omenja (Valvasor, Richter, članki v *Carnioli*, *Illyrisches Blatt*, *Hoffove Gemälde von Krain* itd.).

Včasih prevzema zmotna mnenja od starejših piscev, čeprav zna biti tudi kritičen. Mnogokrat izraža svoje navdušenje nad lepotami Kranjske, jezi pa se nad lenimi gostilničarji. Opisuje različne obrtne dejavnosti (žimarstvo v Kranju in okolici, tkalnice okrog Kranja in Begunj, fužine na Gorenjskem), ceste in furmanstvo. Nad vse mu je všeč Bled in citira Prešernov verz v slovenščini "Dežela Kranjska nima lepšga kraja..."

Celotno delo je razdeljeno v več poglavij npr. Ljubljana in njena okolica - Oris zgodovine Kranjske. Tu govori o potresu, grbu, imenu Ljubljana, o hišah in številu prebivalcev, ulicah, trgih, spomenikih, cerkvah, šolah, dobrodelnih ustanovah, društvih, gledališču itd. Zgodovino ljubljanskega gradu podaja na nevsiljiv način, govori o Emoni, o naselitvi Slovanov, o Kranjski v času Karla Velikega. Pri starejši zgodovini se rad naslanja na Richterja. Opisuje svoje izkušnje iz časa Ilirskih provinc.

³³ Versuch einer Geschichte des Theaters zu Laibach. 1846, št.83, str. 330-331.

³⁴ Versuch einer Geschichte des Theaters zu Laibach. 1847, št.29, str. 115-116. Tudi Nutzen der Londoner Industrie-Ausstellung für Krain, prav tam 1855, št. 141, 165.

³⁵ Ein Mozartfest in Krain. 1855, št. 1.

³⁶ Veldes. Geschichtliche Erzählungen aus der Zeit des französischen Interregnums in Illyrien. 1855, H.1, str. 4-8.

³⁷ Laibach-Triester Bahn und der Laibacher Moor. 1856, št. 204.

³⁸ Zur Geschichte des Laibacher Theaters, 2. 9. 1857.

³⁹ H. Costa je imel leta 1848 velikopotezne načrte, ki jih pa ni uresničil. V prispevku v *MHK* 1854, str. 72 je napovedal izdajo svojega dela *Vaterländische Erinnerungen*, kjer je nameraval objaviti posamezna poglavja iz zgodovine Kranjske, prikazati različne običaje in pomembnejše osebnosti. To bi bil prvi del drugi del bi bile že objavljene *Reiseerinnerungen*, tretji pa bi obravnaval čas francoskega medvladja na Kranjskem. Pravi pa tudi, da ima o letu 1848 precej zbranega.

⁴⁰ M. Koch in *Illyrisches Blatt* 1849, št. 26, str. 103-104.

Pri opisu Notranjske se zdijo zelo zanimivi podatki o tedanji obliki tovarnega prometa - prevozništvu ter o obisku kraških jam. Opisuje burjo, življenje nekaterih oseb kot Erazma Predjamskega in Žige Herbersteina. Med kraji je namenil lep opis Idriji in njeni zgodovini.

Na Dolenjsko je potoval z ladjo po Savi.⁴¹ Podaja opise krajev Litija, Zagorje, Zidani Most, Rajhenburg (Brestanica), Krško, kjer se spomni Valvasorja in luteranov. Dalje sledi opis arheološko zanimivega Nevioudunuma in potovanja po Dolenjski v Kostanjevico, Pleterje, Novo mesto, Dolenjske Toplice in Stično. Nekaj več pozornosti nameni še Turjaku, Ribnici in Kočevju. Dotakne se tudi čarovniških procesov.

Na Gorenjskem opisuje svojo pot skozi Smlednik in Škofjo Loko do Kranja. Tu se je dal posebej poučiti o žimarstvu in sitarstvu v Stražišču. Glede Tržiča pravi, da je zelo zaseden s furmani, vseč mu je Radovljica, še posebej pa Bled in Bohinj. V zvezi z Bledom omenja kolonizacijo briksenških škofov pa še tovarništvo in fužine na Gorenjskem. Velikokrat se sklicuje na učenega Richterja. Omenja vzpon na Triglav. Potem se usmeri proti Kamniškim Alpam, katerih vrhove poimenuje slovensko (Grintovc, Kočna, Skuta, Brana, Ojstrica), opiše mesto Kamnik ter pot skozi Tuhinjsko dolino na Štajersko. Ponovno se vrne k opisu Kranja in poroča, kako se je s prijatelji podal na Sv. Jošt (St. Judacus) ter obiskal cerkev v Crngrobu. Na škofjeloškem ozemlju omenja tudi rokovnjače, ki da so prava nadloga.

Posebej spregovi še o Polhovem Gradcu in obisku kralja Friderika Saškega. S tem v zvezi nas pouči o Blagajevem volčinu in postavitvi spomenika 1838.

Delo je brez dvoma zanimivo za zgodovino potovanj in začetkov turizma, morda nas včasih preseneti uporaba slovenskih krajevnih imen in citiranje Prešerna, ki je tedaj živel v Kranju. Dragoceni so podatki o fužinah in njenih lastnikih, o tovarniškem in prevozniškem prometu, o planšarstvu, o nekaterih panogah domače obrti pa o raznih cerkvah in drugih krajevnih posebnostih.

Druga Costova dela so današnjim zgodovinarjem manj poznana, čeprav vsebujejo marsikaj zanimivega, zlasti za nekatere panoge gospodarske zgodovine.

Če ta samostojna dela predstavimo po časovnem zaporedju, kakor so izhajala, je treba najprej omeniti leta 1834 v Gradcu objavljeno knjižico *Das österreichische Hausirhandelsrecht*, v kateri je avtor prikazal zgodovino krošnjarskega prava. V spremni besedi je zapisal, da so ga mnogoletne poklicne izkušnje pripeljale do prepričanja, da je tovrstna problematika premalo poznana, medtem ko pride njemu v roke po službeni dolžnosti marsikatero gradivo. Podal je kratko zgodovino krošnjarjenja in naštel vrsto patentov in drugih aktov v zvezi s tem od konca srednjega veka dalje. Pri tem ga ni toliko zanimalo, kaj vse so podeželski krošnjarji prodajali, ampak predvsem, kako je bilo z meščanskimi trgovci, deloma tudi Židi. Omenja tudi privilegije Ribničanov in Kočevarjev ter predmete (tudi uvožene), s katerimi so smeli trgovati. Omenja politiko in uredbe Karla VI., ki je v manjših krajih dovolil krošnjarjenje, medtem ko naj bi v večjih mestih to bilo dovoljeno le v času sejmov. Dalje navaja carinske uredbe Marije Terezije, Jožefa II. in Franca I. V dodatku (str. 10-51) dodaja predpise in patente o krošnjarskem pravu, o dolžnostih krošnjarjev, o krošnjarskem blagu, kompetencah oblasti itd. Dodaja uredbe, ki so veljale na Ogrskem in so bile za razliko od prej omenjenih v nemščini, objavljene v latinščini. Na koncu je stvarni register različnih pojmov.

Najpomembnejše Costovo delo iz gospodarske zgodovine je prav gotovo knjiga *Der Freihafen von Triest* s podnaslovom *Oesterreichs Hauptstapelplatz für den über-*

⁴¹ Pravkar objavljeni odlomek iz *Reiseerinnerungen aus Krain* v knjigi *Traumreisen und Grenzmessungen. Reisende aus fünf Jahrhunderten über Slowenien*, ur. Klaus Detlef Olof in Miloš Okuka. Celovec 1995, str.110-115 je iz poglavja *Reise durch Unterkrain*.

seeischen Welthandel.⁴² V uvodu pravi, da je delo rezultat večletnega študija in zbiranja gradiva, je pa prav tako povezano z avtorjevim poklicem. Našteva uporabljene vire in literaturo in se zahvaljuje borzni deputaciji in avstrijskemu Lloydju, ki sta delo finančno podprla.

Knjiga je precej obsežna, ima 157 strani in 20 strani statističnih prilog. Najprej nas seznanja z geografskimi podatki o Trstu, v drugem delu na 60 straneh obravnava zgodovino tržaškega pristanišča. Seže nazaj v čas cesarja Maksimilijana, govori o odnosu do Benetk, o trgovini s soljo, o Židih itd. Velik poudarek je na prikazu zgodovine Trsta od proglastitve svobodnega pristanišča 1719 in ustanovitve Orientalne družbe, ki je imela poseben privilegij za trgovanje z Levanto. Hvali energično politiko Marije Terezije po Karlovi smrti. Omenja vpliv rusko-turške vojne 1787, ko naj bi se vsa trgovina od Črnega morja obrnila k Trstu. Tedaj se je trgovski promet Trsta zelo povečal, prihajali so tako ruski kot grški in turški trgovci. S Poljsko je cvetela trgovina z medom in voskom, ki so ju zamenjavali za žito. Našteva razne vrste blaga in navaja, od kod je blago prihajalo. Precej prostora je namenil opisu razmer v času celinske zapore in Ilirskih provinc. Omenja, kako so bili trgovci in ladijski kapitani prisiljeni v 24 urah Francozom predložiti vso dokumentacijo o svojem blagu, govori o škodi, ki je nastala zaradi kontinentalne zapore, o zaplembah blaga, o ukrepih proti trgovcem, ki so prihajali iz držav, ki so bile v vojni z Napoleonom, o Marmontovih dekretih ter naglaša, da Trst tedaj ni bil več svobodno pristanišče. Šele pariški mir 1814 je po njegovem dal poročstvo za nov razvoj tržaškega pristanišča in trgovine. Ker so bila sprva mnoga pristanišča v Evropi še zaprta, je Trst imel lepe možnosti za razvoj. Predvsem so zanimivi podatki, ki jih prinašajo Costove statistike (po letih navaja število ladij v Trstu in vrste tovara itd.). Svoje ugotovitve utemeljuje s prikazom rasti in padca tržaškega prebivalstva. Navaja, da je ob proglastitvi svobodnega pristanišča imel Trst 5.600 prebivalcev, leta 1804 pa že 40.862. V času francoske oblasti leta 1812, je število prebivalcev padlo na 20.000, medtem ko je v naslednjih letih spet naraslo, in sicer leta 1818 na 43.000 in leta 1821 že na 45.323 prebivalcev. Čeprav je delo napisano precej deskriptivno, pa vendarle podaja množico zanimivih dejstev.

V ostalih samostojnih delih nas avtor, ki je sicer izrazito usmerjen v gospodarsko problematiko, preseneča z izbiro tematike. Skoraj v vseh zgodovinskih prikazih gre za opise bolj ali manj slavnihi osebnosti v zgodovini, vendar tudi tu marsikdaj poseže v gospodarske razmere.

Omeniti velja delo, ki govori o francoskem kralju Karlu X, pokopanem na Kostonjčevici pri Gorici.⁴³ Podrobno je opisan kraljev prihod v Gorico in predpriprave za njegovo bivanje, ki je pa bilo zelo kratkotrajno, saj je kmalu po prihodu nenadoma umrl. Kot vzrok smrti so zdravniki navajali kolero.

Pod naslovom Die Herzogin von Angouleme - Ein Lebensbild⁴⁴ si današnji bralec težko predstavlja, za katero osebo gre. Vojvodinja Marie-Therese Charlotte, imenovana tudi Madame Royale, je bila hči Ludvika XVI. in Marie Antoinette in se je po Napoleonovem padcu vrnila iz izgnanstva v Francijo. Njena življenjska pot, ki jo avtor podrobno opiše, je bila zapletena in polna težav.

Samo ugibamo lahko, zakaj se je Costa leta 1854 lotil opisa življenjske poti nekdanje cesarice Josephne, prve žene Napolena Bonaparta in njenih naslednikov.⁴⁵ Morda je odgovor v tem, ker je tedanji francoski cesar Napoleon III. bil vnuk cesarice Josephine in nečak Napoleona I. Natančno je popisano pestro življenje cesarice Josephine in

⁴² Izšlo 1838 na Dunaju.

⁴³ Tod, Leichenbegängniss und Ruhestätte weiland Sr. Majestät Karl X., Königs von Frankreich und von Navarra, Wien 1837, 18 str.

⁴⁴ Objavljeno v Ljubljani 1852.

⁴⁵ Die Kaiserin Josefine und ihre Nachkommen, izšlo v Ljubljani 1854, 16 str.

njenega sorodstva, zlasti njenih otrok. Njeni vnuki in vnukinje so bili namreč tedaj poročeni na nekaterih evropski dvorih.

Glede na Costovo zanimanje za življenjske usode pomebnih oseb niti ne preseneča brošura *Krain und Radetzky*,⁴⁶ saj je Radecky bil tedaj pomembna politična in vojaška oseba monarhije, povrh vsega pa še tesno povezan s Kranjsko. Costa je velik občudovalec Radeckega, zato ga tudi opiše z veliko simpatijo, ob tem pa nam pove tudi marsikaj o tedanjih razmerah na Gorenjskem, še posebej o Trziču, kjer je bila posest Radeckyjeve žene. Izvemo, da so tam bile železarske delavnice, tovarna pil in jeklarna po angleškem vzoru. Razvita je bila tudi živinoreja, in sicer so gojili švicarsko pasmo goveda in merimo ovce. Radecky je menda nameraval po upokojitvi živeti na svojem posestvu v Trziču, toda usoda je hotela drugače. V času Napoleonovih vojn je bil Radecky povišan v feldmaršala in je poveljeval regimentu huzarjev. Leta 1811 je v Trziču izbruhnil velik požar, ki je uničil 151 hiš in nad 100 delavnic oz. kmetijskih obratov ter zahteval 75 smrtnih žrtev. Zelo prizadet je bil Radeckyjev grad. Napoleon naj bi v tem času (Ilirske province) prizadetim namenil kot podporo 70.000 frankov, od tega naj bi dobilo Radeckyjevo posestvo 6.000 frankov, vendar je Radecky to podporo prepustil meščanom. Ta nesreča naj bi pa vendar prizadela celotnemu Radeckyjevemu gospostvu veliko škode. Zaradi velikopoteznih obnovitvenih del po požaru, se je preveč zadolžil in bil prisiljen 1819 vso tržiško posest prodati. Tako so se vezi s Kranjsko pretrgale. Vedno pa je bil lepo sprejet, če je nanoslo, da je prišel sem. Tako so ga zelo svečano sprejeli, ob vračanju iz Italije 1849 in 1850, ko je prišel nasproti cesarju. Costa omenja, da mu je tedaj podaril svojo knjigo *Reiseerinnerungen aus Krain*. Potem je bila 1852 Radeckemu podarjena posest v Ljubljani s Tivolskim gradom, postal je tudi častni meščan Ljubljane. Vse omenjene dogodke je Costa ilustriral z dokumenti. Za konec je opisal še zadnje srečanje z maršalom 16. januarja 1857, ko so skozi Ljubljano peljali njegovo truplo proti Spodnji Avstriji, kjer naj bi ga pokopali. Po vsej Kranjski so bile velike žalne slovesnosti, posebno pa še v Ljubljani in Trziču.

Costa zaključuje z opisom doprsnega kipa, ki so ga postavili Ljubljančani, in s pesmijo Anastasiusa Grüna "Bei Radetzky's Bestattung".

V času ko je v soseščini potekalo zedinjenje Italije in je nastal problem obstoja cerkvene države, se je lotil celo tega vprašanja. V drobni brošuri *Der Kirchenstaat* je opravičeval nadaljnji obstoj papeške države.⁴⁷

H. Costa je veliko objavljaj tudi s svojega poklicnega področja in to ne samo raznih člankov, ampak tudi knjige o državnih financah, carinski tarifi itd. Njegova knjiga o blagoznanstvu *Leitfaden zur Waarenkunde*,⁴⁸ je doživela celo več izdaj in je služila kot učbenik pri preizkusu za napredovanje carinskih in finančnih uradnikov.

V tem prikazu sem želela predvsem opozoriti na Costova samostojna dela in na njegove članke z zgodovinsko vsebinsko. Vseh člankov mi ni uspelo najti, upam pa, da sem zajela vse pomebnejše objave. Kot zgodovinar je bil nedvomno pod vplivom romantičnega zgodovinarstva, kar kaže že izbira tematike npr. pisanje o uglednih osebah in plemiških družinah. Po drugi strani so zlasti njegovi prispevki o kulturni in gospodarski zgodovini, še posebej opisi tedanjega gospodarskega stanja, sila zanimivi. Zavedal se je - pomembnosti zbiranja in uporabe zgodovinskih virov, pri čemer je sodeloval tudi sam in na to opozarjal na sestankih Historičnega društva.

⁴⁶ Izšlo v Ljubljani 1860, 30 strani.

⁴⁷ *Der Kirchenstaat, sein Entstehen und Bestand. Historische Skizze.* Ljubljana, 13 str.

⁴⁸ *Leitfaden zur Waarenkunde. Mit Rücksicht auf den Zolltarif Oesterreichs und des Zollvereins, zum Gebrauche bei öffentlichen Vorträgen und beim Selbstunterrichte in der Waarenkunde* (Ljubljana, 1854, 258 str.). Delo je doživelo več izdaj in je izšlo tudi v skrajšani obliki pod naslovom *Kurzgefasste Waarenkunde...* (1857, 36 str.), 1865 pa še pod nekoliko spremenjenim naslovom.

Kljub svojemu nemškemu poreklu in objavljanju v nemščini, kljub nekoliko svojski tematiki, s katero se je Costa ukvarjal, je prav gotovo napisal marsikaj uporabnega tudi za današnji čas.

ZUSAMMENFASSUNG

Heinrich Costa - Historiker und Verfasser fachlichever Werke

Heinrich Costa (1796-1870) war zu seiner Zeit in Krain eine ziemlich angesehene Persönlichkeit. Er war als Staatsbeamter in Novo mesto, Görz und Ljubljana tätig, wo er höherer Zolldirektor war, war auch Mitglied von zahlreichen Vereinen im In- und Ausland und wurde mit vielen Orden ausgezeichnet. Die Staatswirtschaftliche Fakultät in Würzburg verlieh ihm für seine fachliche Arbeit die Doktorwürde. Er gehörte zu den Krainer Deutschen und schrieb alle seine zahlreichen Beiträge ausschließlich in deutscher Sprache. Diese beiden Tatsachen werden wohl die Ursache für die sehr ablehnende Meinung einiger seiner slowenischen Zeitgenossen (J. Trdina) und Literaturhistoriker (I. Prijatelj) gewesen sein.

Als Historiker stand Costa unter dem Einfluß der romantischen Geschichtsschreibung, er wählte dementsprechend auch den Stoff, was besonders ausgeprägt bei Biographien von berühmten Persönlichkeiten, bei der Beschreibung von Adelsfamilien usw. zum Ausdruck kommt. Andererseits kommen in einzelnen Werken viele interessante Beschreibungen aus der Wirtschafts- und Kulturgeschichte vor, er war sich außerdem auch der Verwendung von geschichtlichen Quellen bei der Geschichtsschreibung bewußt, worauf er auch in Sitzungen des Historischen Vereins für Krain öfter hinwies.

Er begann schon früh zu veröffentlichen, schon 1818 in zwei Wiener Zeitungen - in den Erneueren vaterländischen Blättern von Sartori und dem Hormayerschen Archiv für Geographie, Historie, Staats- und Kriegskunst. Schon in diesen ersten Artikeln legte er seinen Sinn für die Fragen der Wirtschaftsgeschichte, in erster Linie der Verkehrsgeschichte an den Tag.

Unterschiedliche historische Problematik behandelte er in der Zeitung Illyrisches Blatt. Er schrieb über einige Adelsfamilien, über die römischen Funde in Ljubljana, über den Juristen M. F. Hiller, über den Verein für die Förderung und Unterstützung von Industrie und Gewerbe in Innerösterreich, über die Seidengewinnung, den angesehenen Wiener Historiker J. Chmel usw. Artikel mit ähnlichem Inhalt wurden auch in Carniola, Carinthia, den Blättern aus Krain und im Triglav veröffentlicht. Am stärksten fachgeprägt waren seine etwa 40 Beiträge in den Mittheilungen des Historischen Vereins für Krain. Neben mehreren biographischen Schriften ist Thematik aus verschiedenen Geschichtsabschnitten vertreten. Besonders viel schrieb er über die französische Besatzungszeit der slowenischen Länder, aber auch über die Wirtschaftsgeschichte, die Geschichte der Landesgesetzgebung, die Lexikographie, die Geschichte des Schulwesens, über Vereine (Kasinoverein, Freimaurerloge, Philharmonische Gesellschaft), die Bedeutung von Archiven usw.

Für verschiedene Zeitungen, die Laibacher Zeitung, die Triester Zeitung, den Wiener Lloyd und noch einige andere schrieb er als Korrespondent Berichte über aktuelle Ereignisse in Ljubljana und in Krain, wies auf das Wirken der Krainer Landwirtschaftlichen Gesellschaft hin, schrieb über die Zerstückelung von Bauernhöfen in Krain, das Fachschulwesen in Ljubljana, die Gründung der Realschule in Ljubljana, die Eisenbahn, das Theater, die Kontinentalperre, die Krainer Sparkasse usw.

Er war Mitarbeiter der Verhandlungen und Mittheilungen der juridischen Gesellschaft in Laibach, in erster Linie mit Beiträgen über die Problematik der Zerstückelung von Bauernhöfen in Krain, über den Anstieg der Zahl von Selbstmorden, Morden und

Körperverletzungen und in diesem Zusammenhang auch über die Erziehung und eine strengere Bestrafung von schweren Straftaten.

Neben seinen Artikeln hat er noch eine Reihe von selbständigen Veröffentlichungen verfaßt, am bekanntesten sind wohl seine Reiseerinnerungen aus Krain, in denen er seine Reisen durch sein Heimatland beschrieb, viele geschichtliche und moderne Angaben brachte, wobei er für Wirtschaftstätigkeiten wie Hammerwerke, Roßhaarindustrie, Siebherstellung und Verkehr besonderes Interesse an den Tag legte. Für einen heutigen Wirtschaftshistoriker könnten sein kürzeres Werk Das österreichische Hausierhandelsrecht und in erster Linie das Buch Der Freihafen von Triest mit vielen geschichtlichen und statistischen Daten besonders interessant sein.

Unter seinen Krain betreffenden Werken gilt es noch Krain und Radetzky zu erwähnen, wo auch Angaben über die damaligen Wirtschaftsverhältnisse in Tržič zu finden sind, vielleicht noch die kürzere Broschüre Die krainische Sparkasse.

Selbständige Veröffentlichungen waren noch seine Werke über den französischen Kaiser Karl X., der in Kostanjevica bei Görz bestattet ist, die Kaiserin Josephine, die erste Frau von Napoleon I., die Herzogin von Angouleme, über den Kirchenstaat.

Überraschend ist sein Opus aus seinem Berufsbereich (Warenkunde, Zolltarif usw.). Seine warenkundlichen Werke haben sogar mehrere Auflagen erlebt.

In allen Werken von Costa ist sein großes Interesse für die Vergangenheit seines Heimatlandes Krain und seine Begeisterung für seine Schönheiten spürbar. Auch die Schreibung von slowenischen Ortsnamen und die Erwähnung von Prešeren (Costa selbst hat auch einige Gedichte verfaßt) sind ihm nicht fremd.

JANEZ CVIRN

Schönerer v Mariboru (1886)

Čeprav se je nemško nacionalno gibanje na (Spodnjem) Štajerskem razvilo bolj ali manj neodvisno od nacionalnega gibanja na Dunaju, ki ga je od začetka osemdesetih let - ob naslonitvi na burševske organizacije in času globoke depresije prizadete malomeščanske sloje - vedno bolj obvladoval vitez Georg von Schönerer¹, so njegov kritični odnos do oportunitizma in "anacionalne" politike stare liberalne stranke ter njegove gospodarske in socialne nazore s simpatijami sprejeli tudi spodnještajerski Nemci. Oba spodnještajerska nemška lista, Marburger Zeitung in Deutsche Wacht, sta redno objavljala Schönererjeve govore v državnem zboru, nekateri spodnještajerski politiki, zlasti celjski odvetnik dr. Eduard Glantschnigg, pa so bili z njim v rednih stikih in zavzeto propagirali njegove ideje. Toda že sredi osemdesetih let se je odnos večine spodnještajerskih Nemcev do "viteza Georga" radikalno spremenil. Simpatije je zamenjala rezerviranost, ta pa se je spričo Schönererjevega samoljubja, diktatorskih metod pri vodenju stranke, vse bolj odkritega iredentizma ter rasnega antisemitizma, ki ga je leta 1885 postavil na prvo mesto svojega političnega programa,² kmalu sprevrgla v odkrito in odločno nasprotovanje. Schönererjev poskus, da bi se s svojim "socializmom norcev"³ trajneje zasedel na Spodnjem Štajerskem, pa se ni ponesrečil le zaradi (ideološko) političnih sestavin njegovega programa, ampak predvsem zaradi nesprejemljivih političnih metod, o katerih je bilo spodnještajersko nemško meščanstvo prepričano, da po nepotrebnem vnašajo razdor v že tako ogroženi "nacionalni korpus".⁴

Sredi osemdesetih let, ko je poskušal Schönerer svoje dunajske uspehe potrditi tudi v provinci, je nekaj časa kazalo, da bo njegovo, na kmečko in obrtniško gibanje (torej na sloje, ki so najbolj čutili breme globoke gospodarske krize, v kateri je tičala država vse od zloma dunajske borze 1873. leta) oprto širjenje vpliva na Spodnjo Štajersko potekalo brez večjih ovir. Čeprav je bil delež judovskega prebivalstva več kot zanemarljiv, je Schönererjeva radikalna kritika klasične liberalne gospodarske politike, ki je njene katastrofalne socialne posledice enostavno poistovetila z judovstvom, sprva našla odmev tudi med kmečkimi in malomeščanskimi sloji na Spodnjem Štajerskem. Leta 1884 ustanovljeno Kmečko društvo Maribor-okolica,⁵ ki si je ob ustanovitvi zadalo za cilj iz-

¹ Prim. Andrew G. Whiteside, *The Socialism of Fools. Georg Ritter von Schönerer and Austrian Pan-Germanism*, Berkley-Los Angeles-London, 1975.

² Schönerer je leta 1885 dopolnil zadnjo (12.) točko linškega programa z antisemitsko klavzulo: "Zur Durchführung der angestrebten Reformen ist die Beseitigung des jüdischen Einflusses auf allen Gebieten des öffentlichen Lebens unverlässlich." Hkrati pa je svoj antisemitizem tudi rasno utemeljil: "Unser Antisemitismus richtet nicht gegen die Religion, sondern gegen Rasseeigenthümlichkeiten der Juden." Prim. Whiteside, str. 120.

³ Whiteside, str. 89. Schönererjevo gibanje je tako označil dunajski demokrat Ferdinand Kronawetter.

⁴ Ali, kot je v brošuri *Antwort auf die Flugschrift "Politische Zwitter"*, Wien 1887, v kateri je obračunal s Schönererjem in njegovimi pristaši na Spodnjem Štajerskem, zapisal celjski državnozbornski poslanec dr. Richard Foregger: "Der Eifer im Dienste einer Partei ist eine lobenswerthe Sache, soll aber nie in blinde Leidenschaft ausarten, sonst führt er zur Ungerechtigkeit und schadet der Sache, wo er doch nutzen möchte. Und unsere Sache ist eine grosse, heilige; sie ist die Zukunft des deutschen Volkes in Oesterreich. Zeigen wir uns in schweren Zeiten unduldsam und klein, so möchten die edelsten Geister der Nation schier an der Zukunft der Nation verzweifeln; wir ermuthigen, wir stärken unsere Gegner, wir haben wahrlich deren genug, um unsere ganze Kraft zum Streite nach Aussen zu verwenden. Schaffen wir Frieden unter uns!"

⁵ *Marburger Zeitung*, 28. 5. 1884. O delovanju Kmečkega društva Maribor-okolica glej: Günther R. Burkert, *Deutschnationale Beeinflussungsversuche steirischer Bauern 1880-1914. Steiermärkischer Bauernverein, Bauernverein Umgebung Marburg und Christlicher Bauernbund als schönerianische*

boljšanje položaja kmečkega prebivalstva in dosego sožitja med Nemci in "Nemcem prijaznimi Slovenci" v nerazdeljeni Štajerski,⁶ je od začetka leta 1886, ko so za društvenega tajnika izvolili arhitekta Augusta Krumholza,⁷ postalo glavna spodnještajerska "schönererijanska trdnjava".⁸ Vse do njegove razpustitve (22. decembra 1888)⁹ je društvo v vsem sledilo Schönererjevi politiki,¹⁰ vitez Georg pa se je do svojega odhoda v zapor 1888. leta nekajkrat odzval vabilu društvenega vodstva in kot govornik nastopil na društvenih zborovanjih.¹¹

Odmev Schönererjevih idej se je kazal tudi v nastajajočem obrtniškem gibanju. Na občnem zboru Obrtnega društva v Mariboru (31. 10. 1885) je doživel Josef Buschenhagen iz Oberwölza, ki je namesto povabljenega Schönererja predaval o vzrokih propada obrti, dober sprejem,¹² četudi je njegovo enačenje krize obrti in gospodarstva v judovstvom odločno zavrnil urednik socialdemokratskega lista Die Arbeit Riesmann.¹³ Popolnoma neuspešen pa je bil Schönererjev poskus, da bi v večji meri vplival na spodnještajersko nemško meščansko politiko.

Ko je septembra 1886 kot glavni govornik nastopil na "potujočem" zborovanju graškega društva nemških nacionalcev v Mariboru, so bile reakcije spodnještajerskega nemškega meščanstva na njegova izvajanja uničujoče.¹⁴ Razlog za zavrnitev njegove politike pa seveda ni tičal le v izjavi, da so lahko tudi Slovani Nemcem v boju proti Judom dobrodošli tovariši,¹⁵ ampak je bil bistveno globlji.

Marburger Zeitung je Schönererja in njegova izvajanja v Mariboru (v uvodniku z naslovom Bis hierher!)¹⁶ zavrnil tako zaradi njegovega diktatorskega vodenja društva nemških nacionalcev in kulta osebnosti kot tudi zaradi njegovega zgolj na antisemitizem zoženega programa. *"Schon ist Schönerer bei dem Punkte angelangt, daß er, nur um seinen Antisemitismus als oberstes und geradezu schon einziges Prinzip seines politischen Strebens zu behaupten, lieber mit dem Slavismus, dem Erbfeinde der deutschen Nation im Osten, paktieren wollte, ehe er auch auf dem bedrohlichsten Punkte von seinem Antisemitismus nur ein Jota nachgiebt, er würde es vorziehen, selbst im gemischtsprachigen Land, mitten im Gedränge der slavischen Hochfluth lieber den*

'Bastionen', v: Österreich in Geschichte und Literatur, 30/1986, št. 2-3, str. 94-108.

⁶ Marburger Zeitung, 28. 5. 1884.

⁷ Mariborski okrajni glavar je jeseni 1888 v poročilu štajerskemu namestništvu zapisal, da je Kmečko društvo Maribor-okolica (odkar je postal tajnik društva Avgust Krumholz) povsem schönererijansko usmerjeno. Če se je na začetku ukvarjalo predvsem z gospodarskimi vprašanji, je v zadnjih dveh letih postalo središče antisemitske propagande. "Daß dabei ein lebhafter Schönerer-Cultus getrieben wird, ist bei der geschilderten Tendenz wohl verständlich. Als Beispiel in welcher taktloser Weise Krumholz seine Überzeugungen zur Schau trägt, und als die des Vereines hinzustellen sich erlaubt, gestatte ich mir darauf hinzuweisen, daß der Verein seinerzeit an das Oberrsthofmeisteramt Seiner Majestät die telegrafische Anfrage richtete, ob es wahr sei, daß 'dem Juden Rotschild die Hoffähigkeit' verlichen wurde." (Prim. Burkert, str. 102.)

⁸ Čeprav je njegov vpliv omejen predvsem na štajersko Podravje.

⁹ Marburger Zeitung, 3. 1. 1889; Burkert, n. d., str. 102.

¹⁰ Društvo, katerega član je bil od novembra 1885 tudi Schönerer, je npr. 30. 12. 1886 (skladno s Schönererjevo akcijo) na župane kmečkih občin v mariborskem okraju naslovilo dopis, naj v državni zbor pošiljajo peticije z zahtevo po zakonski prepovedi priseljavanja Judov v Avstrijo. (Prim. Burkert, n. d., str. 100.)

¹¹ Schönerer, ki je bil od novembra 1885 tudi društveni član, je npr. februarja 1886 uspešno nastopil na zborovanju društva v Radljah; Marburger Zeitung, 17. 2. in 19. 2. 1885; prim. tudi Burkert, n. d., str. 99.

¹² Marburger Zeitung, 4. 11. 1885.

¹³ Riesmann je poudaril, da je katastrofalni položaj obrti posledica "gospostva kapitala" in ne "gospostva Judov", saj da "krščanski velekapital deluje enako kot judovski". Marburger Zeitung, 4. 11. 1885.

¹⁴ Marburger Zeitung, 8. 9. 1886.

¹⁵ Ibidem. (Schönerer je med drugim rekel: "Von unserem Standpunkte aus stehen uns die Tschechen ihrer Abstammung nach viel näher und gewiß nicht so ferne, wie das Volk der Semiten".)

¹⁶ Ibidem.

Slaven als den Juden zum Bundes-genossen zu haben."¹⁷

Postavljanje antisemitizma v prvo vrsto političnega delovanja je bilo za spodnještajersko nemštvo očitno nekaj nepojmljivega in ko je dr. Eduard Glantschnigg v graški Tagespost poskušal Schönererjeve besede v Mariboru interpretirati kot izraz pripravljenosti na sodelovanje z Nemcem prijaznimi Slovenci ("vindišarji"), je Marburger Zeitung zapisal, da Schönerer v Mariboru ni mislil na takšno sodelovanje, saj da Nemcem prijaznih Slovencev spodnještajerski Nemci niso nikoli šteli za nemške sovražnike.¹⁸ Schönerer je v Mariboru govoril tako, kot da so mu v boju proti Judom dobrodošli tudi slovenski prvaki. S temi pa se nikakor ne sme sklepati zavezništev in to bi moralo biti jasno tudi dr. Glantschniggu, ki se je postavil v vlogo Schönererjevega odvetnika.¹⁹

Še odločneje so Schönererja zavrnilo na zborovanju Nemškega nacionalnega društva v Gradcu 9. 10. 1886, ki so se ga udeležili tudi zastopniki iz Spodnje Štajerske.²⁰ Dr. Michelitsch s Ptuja je Schönererja obtožil, da med spodnještajersko nemštvo vnaša razdor. *"Er bekämpft die Juden. Wir haben aber bei uns unten beinahe gar keine Juden. Die wenigen Juden, die wir haben, sind unsere politische Freunde, sie sind verlässliche Stimmen für uns. Sollen wir die Unterstützung, welche uns von dieser Seite zu Theil wird, in den verschiedenen Vereinen, wie Turnervereinen, Gesangverein, Schulverein, entbrechen? Wir sind nicht reich genug. Und weshalb sollten wir es thun? Um dem Herrn von Schönerer zu gefallen? Wie kommt er überhaupt in unser Revier? Was will er dort? Er will die Juden bekämpfen, deren es dort nicht gibt. Er will den Philo-Semitismus bekämpfen. Den gibt es bei uns auch nicht... Was will er also? Er will die Deutschen bekämpfen. Er will den Abgeordneten, welche Mitglieder des Deutschen Klubs sind, ihren Boden entziehen. Er will zersplitterung in die Wählerkreise bringen. Der Antisemitismus ist eine Schrulle des Herrn v. Schönerer, die wir ihm ja lassen können, die wir uns aber nicht aufzwingen lassen."*²¹ Dr. Michelitsch je poudaril, da je na zborovanju v Mariboru Schönerer govoril le o sebi samem in da nima boljšega programa kot Nemški klub. Še posebej ostro pa je napadel novo, junija 1886 v Gradcu ustanovljeno Schönererjevo obrambno organizacijo Schulverein für Deutsche,²² ki naj bi podpiral samo šole, v katere bodo hodili otroci nemških staršev. Po Michelitschevem mnenju na Spodnjem Štajerskem novo šolsko društvo ne more imeti uspeha, saj gre tu za slovenske otroke, ki jim je treba dati nemško izobrazbo. In na koncu dodal: *"Wir im Unterlands haben nicht Zeit und Lust, haarscharfe Unterscheidungen zwischen Programmen zu machen, sondern wir müssen arbeiten für die deutsche Sache, und wer uns darin stört, ist unser Feind."*²³

Na graškem zborovanju so stališča dr. Michelistcha povsem prevladala. Na predlog mariborskega župana dr. Hansa Schmidererja so ob sklepu zborovanja prisotni enoglasno sprejeli resolucijo o nujnosti nemške nacionalne enotnosti na (Spodnjem) Štajerskem.²⁴ Tako se je Schönererjev poskus vpliva na spodnještajersko nemško meščanstvo

¹⁷ Ibidem.

¹⁸ Marburger Zeitung, 17. 9. 1886. Dr. Glantschnigg ein Anwalt Schönerers.

¹⁹ Ibidem.

²⁰ Marburger Zeitung, 13. 10. 1886. Versammlung des Deutschen Nationalverein für Steiermark.

²¹ Ibidem.

²² Schönererjev napad na Nemški klub zunaj parlamenta se je že od leta 1885 skoncentriral na Deutscher Schulverein. Schönerer je namreč zahteval, da se v statute društva vnese t. i. arijski paragraf, kar pa je vodstvo društva vztrajno zavračalo. Zato je aprila 1886 iz društva izstopil, junija 1886 pa v Gradcu ustanovil lastno šolsko društvo Schulverein für Deutsche. Antisemitsko usmerjeno društvo je že v prvem letu svojega obstoja štelo 88 krajevnih skupin, leta 1887 je njihovo število naraslo na 144 in leta 1888 na 190. Na Spodnjem Štajerskem se je pri ustanavljanju krajevnih skupin najbolj aganziral dr. Eduard Glantschnigg. Prim. Whiteside, 124-125.

²³ Ibidem.

²⁴ Ibidem; na predlog Hoffmanna von Wellenhofa so sprejeli tudi resolucijo o nujnosti avstrijsko-

popolnoma ponesrečil.

Spodnještajersko nemško meščanstvo je svoj odklonilni odnos do Schönereja utemeljevalo predvsem s tremi argumenti. Na eni strani je bilo zanj nesprejemljivo Schönerejevo stališče, češ da je antisemitizem "*ein spezifisches Merkmal des waschaltigen Deutschthums*", saj bi bil potemtakem vsak antisemit avtomatsko tudi dober Nemec. "*Wenn dieser Satz richtig wäre, dann wären die Millionen Deutsche, welche bis hinauf in den hundersten Grad von germanischen Eltern abstammen, aber nicht täglich einen Juden verspeisen, nicht vollbürtige, unverfälschte Deutsche!*"²⁵ Še veliko bolj so bili za spodnještajersko nemštvo nesprejemljivi vedno odkritejši Schönerejevi iredentistični izpadi. Nemci na Spodnjem Štajerskem so sicer vedno poudarjali, da so "dobri" Nemci, toda čeprav so povsem odkrito koketirali z Bismarckovim nemškim rajhom, so v tem času še vedno trdno stali na "avstrijskih tleh".²⁶

Tretji razlog za Schönerejev neuspeh na Spodnjem Štajerskem pa je ležal v njegovih vprašljivih metodah političnega boja in avtokratskem značaju.²⁷ Z možem, ki je za edinega pravega nemškega nacionalca razglašal le sebe, vse druge pa zmerjal kot "potvorjene" in "judovske hlapce",²⁸ spodnještajerski Nemci niso bili pripravljeni sodelovati. In tudi ko je Schönerer v času nemškega boja zoper Badenijeve jezikovne naredbe spet pridobil na popularnosti, je bil njegov vpliv na Spodnjem Štajerskem več kot omejen.

ZUSAMMENFASSUNG Schönerer in Maribor (1886)

Als Georg von Schönerer Mitte der achtziger Jahre versuchte, auch nach Untersteiermark vorzudringen, kamen seine Ideen in den bauerlichen und Handwerker-schichten im steirischen Draugebiet anfangs zwar gut an (also in den Schichten, welche die Last der schweren Wirtschaftskrise am empfindlichsten zu spüren bekamen). Der 1884 gegründete Bauernverein Marburg-Umgebung, der sich anlässlich seiner Gründung die Besserung der Lage der Bauernbevölkerung in den Ausbau der Koexistenz zwischen den Deutschen und den "deutschfreundlichen" Slowenen in der unzertheilten Steiermark gesetzt hatte, stellte seit Anfang 1886, als der Architekt August Krumholz, ein Anhänger von Schönerer, zum Sekretär gewählt wurde, die Hauptfestung der Schönerer-Anhänger in der Südsteiermark dar. Die Ideen von Schönerer kamen auch in der neuentstehenden Handwerkerbewegung zum Tragen, insbesondere unter einem Teil der Mitglieder des Handwerkervereins in Maribor. Völlig erfolglos blieb Schönerers Versuch, die untersteirische bürgerliche Politik stärker zu beeinflussen. Sein Auftritt Anfang September 1886 in Maribor wurde vom untersteirischen Bürgertum nämlich einstimmig abgelehnt.

Der Versuch Schönerers, mit seinem "Irrensozialismus" in Untersteiermark fester

nemškega zavezništva.

- ²⁵ Prim. Richard Foregger, Antwort auf die Flugschrift "Politische Zwitter", Wien 1887. (Seveda pa poleg večinskega gledanja na judovsko vprašanje zasledimo med spodnještajerskim nemštvom tudi drugačna stališča, ki so blizu Schönerejevemu nazorom. Najglasnejši borec zoper "judovsko korupcijo" je gotovo celjski odvetnik dr. Eduard Glantschnigg, v osemdesetih letih vodilna osebnost nemškega nacionalnega gibanja na Spodnjem Štajerskem, ki poskuša antisemitizem na različne načine promovirati tudi v spodnještajerskem nemško nacionalnem gibanju.)
- ²⁶ Pisanje slovenskega časopisja o odkritem iredentizmu spodnještajerskega nemštva je vsekakor močno pretirano.
- ²⁷ "*Sein eigentliches Programm ist der Ich-Standpunkt.*" Prim. Richard Foregger, Antwort auf die Flugschrift "Politische Zwitter", Wien 1887.
- ²⁸ "*Sie nimmt für sich allein in Anspruch, die national- deutsche Partei zu sein, und erklärt Alles Andere als verfälscht, als Juden und Judenknechte.*" Prim. Richard Foregger, Antwort auf die Flugschrift "Politische Zwitter", Wien 1887.

Fuß zu fassen, schlug fehl einerseits wegen ideologisch-politischer Elemente seines Programms (in erster Linie wegen des rassischen Antisemitismus und des offenen Irredentismus), in noch größerem Maße allerdings wegen seines autokratischen Charakters und der inakzeptablen Methoden des politischen Kampfes, die in den Augen des untersteirischen deutschen Bürgertums völlig unnötigerweise den ohnehin gefährdeten "Nationalkörper" zu sprengen drohten.

FRANC ROZMAN

Zgodovinopisje o delavskem gibanju od začetkov do 1918 Rezultati in dileme

Historiografija delavskega gibanja je vsaj zadnjih petdeset let postala samostojna znanstvena disciplina v okviru zgodovinskih znanosti in postala pomembna veja proučevanja zgodovine v številnih državah sveta in to ne glede na njihovo nazorsko ali politično opredelitev. Rezultati so kvalitativno in kvantitativno pomembni, izhaja vrsta specializiranih tovrstnih revij, obstoja veliko posebnih raziskovalnih inštitutov, mednarodna srečanja in konference so številna, tudi profesorjev na univerzah, ki zasedajo katedre za to področje zgodovine, ni majhno. Marsikdaj in marsikje lahko rečemo, da za vsem tem stojijo tudi politične organizacije in interesi, vendar ne vedno in povsod, pa tudi temu navkljub lahko z vso gotovostjo trdimo, da je vrsta institucij, revij in posameznikov, ki se s to problematiko ukvarjajo pretežno z znanstveno radovednostjo in željo po odkrivanju in raziskovanju te specifične problematike. Velike politične spremembe v devetdesetih letih so predvsem v nekdanjih sistemih realnega socializma to področje zgodovine hudo pretresle, spremeniti so se morali ne le koncepti raziskovanja, pač pa je bila vrsta institucij tudi ukinjena ali vsaj močno okrnjena, nekatere katedre so bile ukinjene. Tudi najbolj znano vsakoletno srečanje zgodovinarjev delavskega gibanja, mednarodna konferenca v Linzu, je izgubila mnogo svojih članov, po več kot tridesetih letih se je znašla v finančnih težavah, udeleženci konference pa so bili nenadoma povsem novi obrazi in tudi koncept konference se je spremenil.¹

Tudi za nas se postavlja vprašanje, če sploh in pa v kakšni meri v slovenskem zgodovinopisju danes lahko govorimo o proučevanju delavskega gibanja. Že pri tem osnovnem vprašanju odgovor ni ravno lahek. Da ali ne, bolj da ali bolj ne, nekaj vmes, zakaj tako in ne drugače. Vse to bi se dalo reči in se je tudi reklo, še zlasti za prvo obdobje socialne demokracije na Slovenskem, to je čas od ustanavljanja prvih društev po letu 1867 razcepa in ustanovitve komunistične stranke 1920. Čas med vojnama je bil že nekaj drugega in prav socialni demokraciji se je v raziskavah pisalo bolj slabo, ker tedaj pač ni bila revolucionarna. Že ta delitev je slovenska specifičnost, ker ne vključuje časa pred letom 1867, pa tudi druga letnica v historiografiji mednarodnega delavskega gibanja ni nič kaj odločilna.²

Takoj naj poudarim, da moj prispevek ne namerava biti komentirana bibliografija, pač bo skušal opozoriti na nekatere tendence, vprašanja in rezultate dosedanjega raziskovanja zgodovine delavskega gibanja pri nas in to le za historiografijo obdobja do razcepa s komunisti, zajelo pa bo proučevanje zadnjih petdeset let.

Socialna demokracija si je od vsega začetka prizadevala tudi zbirati in pisati svoj lastni razvoj, svojo zgodovino, ki bi bila opisana drugače kot je to počenjalo meščansko zgodovinopisje kakor so radi rekli socialni demokrati in videli tudi historiografijo v

¹ Koristen pregled v slovenščini za čas raziskav do konca šestdesetih let je M. Britovšek: Nekaj misli ob izidu gradiva za splošno bibliografsko dokumentacijo za proučevanje mednarodnega delavskega gibanja, Prispvki za zgodovino delavskega gibanja 8-9, 1968/69, str. 228-233. Za čas po letu 1991 pa gradivo konferenc v Linzu, 1996 bo posebna konferenca posvečena prav stanju raziskav, arhivov in knjižnic o delavskem gibanju danes.

² Prim. Posvetovanje o problemih zgodovinopisja novejšje slovenske zgodovine in nalog Inštituta za zgodovino delavskega gibanja, Prispvki 10, 1970, str. 147-295 z referati F. Zwitterja, B. Grafenauerja, F. Škerla, J. Pleterskega, B. Osolnika, D. Kermavnerja, S. Vilfana, J. Žontarja in T. Ferencu. Tudi D. Kermavner: O stanju istoriografije socijalnodemokratskog perijoda u Sloveniji, Prilozi za istoriju socijalizma 4, Zagreb 1967, str. 329-338.

funkciji propagande, novega vrednotenja vsega in tudi kulture. Tudi naši socialni demokrati so zbirali gradivo za svojo zgodovino, to so zapisali celo v program enega od kongresov stranke, zlasti voditelji naj bi pisali svoje spomine i. p. Tako je v reviji *Pod lipo* izšlo nekaj spominov, pa prva pregleda zgodovine socialističnega delavskega gibanja Antona Kristana in Frana Erjavca. Najpomembnejša rezultata teh prizadevanj sta prav gotovo spominski pričevanja Henrika Tume in Albina Prepeluha-Abditusa in obema je napisal obsežno in poglobljeno študijo Dušan Kermavner, tedaj publicist in politični delavec, kar se je močno poznalo v dikciji opomb in v gledanju ter ocenjevanju obeh prominentnih socialnih demokratov.³ Dušan Kermavner pa je po teh dveh študijah napisal še vrsto drugih, nekaj monografskih obdelav in se zapisal v slovensko zgodovino kot najplodovitejši pisec in raziskovalec obdobja socialne demokracije in kot izjemen analitik, ki pa ni uspel napisati sinteze.⁴

Po drugi svetovni vojni se je začelo vedno bolj intenzivno proučevati zgodovino komunističnega gibanja, naprednega delavskega gibanja, kamor pa socialna demokracija ni vedno spadala, narodnoosvobodilnega boja, socialna demokracija do 1918 pa je ostala na obrobju, prepuščena raziskovanju nekaterih posameznikov. Konec petdesetih let so se v vseh republikah nekdanje Jugoslavije začeli ustanavljati posebni inštituti za zgodovino delavskega gibanja, katerih primarna naloga je bila raziskovati delavsko gibanje napredne smeri, s končnim ciljem napisati zgodovino partije in narodnoosvobodilnega boja in ljudske revolucije. Značilno je, da naj bi proučevanje zajelo le napredno delavsko gibanje, ne pa gibanja, ki se je razvijalo v okviru katoliške ali liberalne politične opcije. Ponekod pa so ti inštituti kmalu postali inštituti za sodobno zgodovino, nekateri pa so ostali pri svojem izvornem imenu in po razpadu Jugoslavije skoraj zamrli, oz. se preoblikovali. Na Slovenskem je bil takšen inštitut osnovan v Ljubljani 1959, ki se je šele po kakšnih desetih letih notranje toliko konsolidiral, da je začel ubirati pot v resno znanstveno ustanovo, za kar je z velikimi napori in odpovedovanji sodelavcev potreboval še nadaljnjih deset let. Politika, ki ga je ustanovila in vsaj v začetku hotela imeti za svoj servis, je kmalu spoznala, da ne ustreza njenim težnjam in namenom, da tudi rezultati niso vedno v funkciji dnevnopolitičnih potreb in ga prepustila trnovi poti razvoja v znanstveno inštitucijo. V javnosti pa mu je vseskozi ostal pečat dobro dotiranega in politično zaščitenega subjekta, kar pa nikoli ni bil (morda nekaj prvih let).⁵ Proti koncu 60 let se je na inštitutu izoblikovalo mnenje in odločitev, da s pritegnitvijo mladih in šolanih zgodovinarjev začno proučevati zgodovino delavskega gibanja od začetkov do prve svetovne vojne in to v vsej celovitosti in na način, da bi obdelali in raziskali ta razvoj najprej po historičnih deželah in na podlagi teh študij potem napisali zgodovino socialističnega delavskega gibanja do konca prve svetovne vojne kot prvi del zamišlje-

³ A. Kristan: O delavskem in socijalističnem gibanju na Slovenskem do ustanovitve JSDS (1848-1896), Lj., 1927, F. Erjavec: Pregled zgodovine delavskega gibanja med Slovenci, *Socialna misel*, Lj., 1926 (več nadaljevanj), Albin Prepeluh-Abditus: Pripombe k naši prekratni dobi, Lj., 1938 in H. Tuma: Iz mojega življenja, Lj., 1937.

⁴ Med drugim: Ivan Cankar in slovenska politika do leta 1918, Lj., 1968, Slovenska publicistika in prva ruska revolucija, Lj., 1960, opombe pod naslovom Slovenska politika v letih 1879-1895 v I. Prijatelj: Slovenska kulturno-politična in slovstvena zgodovina 1848-1895, zv. 5, Lj., 1966.

⁵ Gl. zlasti B. Osolnik: 10 let dela Inštituta za zgodovino delavskega gibanja in njegovo mesto v slovenskem zgodovinoisju, *Prispevki*, 10, 1970, str. 163-176, F. Škerl: Vloga in naloge pri raziskovanju novejših slovenske zgodovine, prav tam, str. 179-191, B. Grafenauer: Problemi in naloge slovenskega zgodovinoisja v zvezi z obdobjem do 1918, prav tam, str. 193-202. V drugi polovici šestdesetih let je Inštitut za zgodovino delavskega gibanja priredil nekaj metodoloških konferenc, da bi pospešil svoje delo, da bi dobil vzpodbudo in priznanje s strani univerze, da bi svojim delavcem omogočil dodatno izobraževanje in končno pokazal, da se misli resno ukvarjati z znanostjo. Referati teh posvetov so bili objavljeni v *Prispevkih*, posveti pa so bili novembra 1966 o metodoloških vprašanih historiografskega dela (referenti Grafenauer, Zwitter, Britovšek, Klanjšček), marca 1968 posvet o statistiki (referenti Ž. Šifrer, V. Melik in J. Šorn) ter največji novembra 1969 ob desetletnici inštituta. Gl. op. 2.

ne predstavitve kasnejšega časa, kjer je sicer ostalo težišče inštitutovih raziskav, še posebej pri času NOB. Še vedno pa ni bilo mišljeno, da bi se proučevalo nemarksistično delavsko gibanje. Kljub tej nemajhni pomanjkljivosti, pa je bil to solidno zastavljen načrt in trdno sem prepričan, da bi ob njegovem doslednem izvajanju že imeli vsaj prvi kolikor toliko znanstveni pregled socialističnega delavskega gibanja na Slovenskem, ki ga še nimamo in ga po mojem mnenju še lep čas ne bomo imeli.⁶ Rezultati so bili po nekaj letih kar vzpodbudni in 1972 sta bila opravljena prva dva magisterija iz te tematike, 1978 še tretji, 1977 prva disertacija in 1978 še druga. Zdaj je bilo historiografsko obdelano socialistično delavsko gibanje na spodnjem Štajerskem do prve svetovne vojne, na Kranjskem do 1896 in v Trstu do 1904, zunaj inštituta pa v drugih publikacijah še Kranjska in vsa Slovenija do 1894 ter v nekaterih segmentih do prvih let 20. stoletja.⁷ Potem pa se je ta način raziskav spremenil in se disperziral, nadaljeval se je manj sistematično v obliki obdelav posameznih problemov in celovito ter pregledno je zaenkrat obdelano le strokovno gibanje na Slovenskem do konca prve svetovne vojne. Razlogi za to spremembo so različni, deloma subjektivne narave, ko so se nekateri raziskovalci začeli ukvarjati s povsem drugo tematiko in niso več ostali le ozko specializirani na zgodovino delavskega gibanja. Spet drugi so znanstveno delo za nekaj časa opustili. Ne nepomemben razlog je bil ta, da je ostali del inštituta vse bolj preraščal v inštitut za sodobno zgodovino in je bilo omejevanje le na delavsko gibanje (pa še to le del) vse manj zaželeno. Ne nazadnje je omeniti tudi dejstvo, da je bilo od začetka osemdesetih let tudi zelo otežkočeno raziskovanje v tujih knjižnicah in arhivih, kjer je za to razdobje veliko važnega primarnega gradiva. Vzrok so bile seveda finance in to stanje je bolj ali manj ostalo še danes takšno. V drugi polovici osemdesetih let pa se je spremenil tudi trend zanimanja in usmerjanja študentov in mlajših zgodovinarjev. Obdobje po drugi svetovni vojni, raziskovanje vsakdanjega življenja, krajevna zgodovina, kulturne in podobne raziskave so stopile v ospredje. Tudi na teh področjih raziskave dodajajo fragmente k raziskavi delavskega gibanja, kljub temu pa so metodologija, izhodišča, način in seveda rezultati drugačno.

Ta hip lahko konstatiramo, da vsaj po moji evidenci na nobeni od slovenskih univerz ne pripravljajo nihče magisterija ali doktorata iz zgodovine delavskega gibanja v tem ožjem smislu. Tudi na nobeni instituciji niso v delu projekti na to temo. To pač pomeni, da je historiografija o delavskem gibanju v stagnaciji. Število člankov in razprav pa vendar ni upadlo, saj različni simpoziji, založniki, zborniki, jubilejne prireditve to produkcijo omogočajo in to počenjajo tisti, ki so se s tem ukvarjali v preteklosti in imajo še dovolj zbranega gradiva in še ne do konca raziskanih problemov. Glede na to, da tudi gospodarske zgodovine Slovencev ali zgodovine drugih strank še nimamo, me takšna situacija ne preseneča, govori le v prid dejstvu, da je bilo včasih usmerjanje v stroki odvisno od političnih dejavnikov, pri čemer pa je čas bil po 1918 vendar mnogo bolj preferiran kot celo socialistično delavsko gibanje, da o ostalih področjih ne govorim. Rezultati slovenske historiografije grede po mojem precej skladno s trendi zunaj in tudi rezultati niso slabi in če je raziskovanje delavskega gibanja v stagnaciji, je tudi to odmev duha časa. Ko je bila pred dobrimi dvajsetimi leti narejena analiza dotedanjega raziskovanja in priporočane smernice, vidimo v primerjavi z današnjim časom podobno situacijo.⁸ Med številnimi novimi spoznanji in raziskavami parcialnih problemov, je

⁶ T. Ferenc: Inštitut za zgodovino delavskega gibanja ob dvajsetletnici, Lj., 1979, J. Fischer: 25 let dela Inštituta za zgodovino delavskega gibanja, Prispjevki, 23, 1984, str. 5-10, ista: Trideset let dela Inštituta za novejšo zgodovino, Prispjevki, 29, 1989, str. 5-15.

⁷ F. Rozman: Socialistično delavsko gibanje na slovenskem Štajerskem, Lj., 1979, J. Fischer: Čas vesolniga socialnega punta se bliža, Lj. 1983, D. Krcmarver: Začetki slovenske socialne demokracije v letih 1884-1894, Lj., 1963, isti: Politični boji na Gorenjskem in delavsko gibanje na Jesenicah, Lj., 1974, 1975, K. Dinklage: Geschichte der Kärntner Arbeiterschaft, Klagenfurt 1976.

⁸ Neobjavljeni načrt Raziskovanje delavskega gibanja na Slovenskem do 1918 (avtorja J. Fischer in F.

omeniti razprave o agrarnem vprašanju, odnosu socialne demokracije do nacionalnega vprašanja, o nekaterih raziskavah delavskih struktur, pa pregleda sindikalnega gibanja in prvega maja. Vsekakor pa je omeniti tudi izdajo prvega dela Tumove in Prepeluhove korespondence ter pisem Karla Kautskyja z jugoslovanskimi socialnimi demokrati, ki je izjemno editorsko delo kolegov iz Amsterdama, ki zdaj pripravljajo tudi izdajo materialov stockholmske konference 1917.⁹ Izdaja zapisnikov kongresov JSDS, dopolnitev izbora dokumentov, ki je znan kot tom 5 pa še ostaja na dolgu. Precej se je od takrat še naredilo na zbiranju in kseroksiranju arhivskega in časopisnega gradiva, zlasti na Dunaju, Gradcu in Trstu. Ob vsem doslej raziskanem in objavljenem je mogoče napisati soliden pregled socialističnega delavskega gibanja na Slovenskem do konca prve svetovne, kar pa pred dvajsetimi leti še ni bilo realno.

ZUSAMMENFASSUNG

Die Geschichtsschreibung über die Arbeiterbewegung von den Anfängen bis 1918 Ergebnisse und Dilemmata

Aufgrund von historiographischen Veröffentlichungen der letzten 50 Jahre würdigt der Verfasser die Erforschung der Arbeiterbewegung in Slowenien.

Dabei weist er auf einige Tendenzen, Fragen und Perspektiven dieses Bereiches der Geschichtsforschung hin.

Rozman).

⁹ F. Rozman, M. Stiplovšek, J. Kos: Praznovanje prvega maja na Slovenskem, Lj., 1986, G. Haupt, J. Jemnitz, L. van Rossum: Karl Kautsky und die Sozialdemokratie Südosteuropas. Korrespondenz 1883-1938, Frankfurt/M, New York 1986, Kronologija naprednega delavskega gibanja na Slovenskem 1868-1980, Lj., 1981, M. Stiplovšek: Prispevki za zgodovino sindikalnega gibanja na Slovenskem, Maribor, 1989, F. Rozman: korespondenca Albina Prepeluha-Abditusa, Viri 4, Lj., 1991, Henrik Tuma: Pisma, Lj., 1994.

DAMJAN PRELOVŠEK

Ljubljanska arhitektura Hribarjevega časa

Popotresna obnova Ljubljane, ki sovpada z energičnim županovanjem panslavistično usmerjenega Ivana Hribarja (1851-1941), je bila odločilna za razvoj mesta v narodno prestolnico. Za župana so ga izvolili leto dni po potresu (1896), svojo dolžnost pa je opravljal vse do leta 1910, ko ga cesar ni bil več pripravljen potrditi. Čeprav je bila secesijska arhitektura že večkrat predmet strokovnih razprav,¹ se mi zdi pod dosedanjimi izsledki nujno potegniti črto in se vprašati, kakšna je Hribarjeva Ljubljana v kontekstu drugih regionalnih središč habsburške monarhije, oziroma kako se v njej zrcali duhovno obzorje njenih prebivalcev in kakšen je pri tem županov delež.

Že uvodoma lahko ugotovimo, da se v Ljubljani na prelomu stoletja ni dogajalo ničesar nadpovprečnega, s čimer se ne bi postavljali mestni odborniki drugod. Vendar pri tem ne gre prezreti, da je ob usodnem dogodku mesto štelu komaj nekaj več kot trideset tisoč prebivalcev in je bilo v marsičem podobno razvlečeni vasi. Hitra rast industrije in trgovine sta v drugi polovici preteklega stoletja terjali ustrezno prestrukturiranje tradicionalne mestne podobe. Ljubljana je bila tudi v tem pogledu slabo razvita in se mora za svoj napredek zahvaliti le jasnovidnosti župana, ki je po naravni nesreči izkoristil ponujeno priložnost in ji po vzoru Dunaja in Prage zagotovil normalno funkcioniranje za vrsto nadaljnjih let.² To je bil čas velikega optimizma in odgovornosti pred zgodovino, kakršnega Hribarjevi nasledniki niso več poznali in ga - tudi če bi hoteli - ne bi mogli obuditi v življenje, saj je županska izvršilna moč medtem zvodenela v hitro rastoči samoupravi različnih mestnih gremijev.

Hribar je bil predvsem izkušen bančnik. V mestni upravi je najprej uredil finance in tako ustvaril pogoje za regulacijske in gradbene posege. Službovanje v velikih mestih monarhije, kot so bila Dunaj, Praga, Trst in Brno, mu je izostrilo poslušnost za sanitarno-higienska, energetska in prometna vprašanja. Ne glede na posebno ljubezen do Čehov je mestne inženirje pošiljal tudi v Nemčijo, da so si ogledali vzorne rešitve za posamezna prečeka ljubljanska vprašanja.

Glede arhitekture Hribar ni zastopal kake določene stilne smeri. Pojem modernosti je bil zanj predvsem modni tok dunajske secesije. To lahko razberemo tudi iz njegovega naročila Maksu Fabianiju, naj fasado šentjakobske šole "v dekorativnem oziru kolikor mogoče prilagodi moderni struji".³ Tako je po eni strani srečno podpiral Fabianijevo umirjeno približevanje geniusu loci, hkrati pa upal, da bodo češki stavbni strokovnjaki, ki so v mestnem stavbnem uradu zasedali pomembna mesta, Ljubljano počasi spremenili v malo Prago ali pa se vsaj uspešno zoperstavljali nemški arhitekturi. Kljub temu je le za nekaj stavb mogoče reči, da sta jim botrovala češki historizem in secesija. Dunaj je bil vendarle Ljubljančanom veliko bližji! Hribarjeva vloga v arhitekturi prelomnega časa ni bila zanemarljiva, čeprav ne odločilna. Načrte za večje javne stavbe so izbirali

¹ N. Šumi: Arhitektura secesijske dobe v Ljubljani, Ljubljana 1954; B. Rovšnik: Stilni razvoj ornamenta na fasadah v Sloveniji od 1895 do prve svetovne vojne, Zbornik za umetnostno zgodovino, n. v. XVI, 1980, 25-51; D. Prelovšek: Identitätssuche und Nachholbedarf. Zur Ausbildung einer bürgerlichen Architektur in Slowenien, v: H. Haas - H. Stekl: Bürgerliche Selbstdarstellung. Städtebau, Architektur, Denkmäler, Wien - Köln - Weimar 1995, 124-127.

² Prim. F. Govekar - M. Zarnik: Ljubljana po potresu, s. a.; M. Drnovšek: Oris odnosa Ljubljanskega občinskega sveta do mestnega razvoja 1850-1914 s posebnim poudarkom na Hribarjevi dobi, Zgodovina Ljubljane. Prispevki za monografijo, Ljubljana 1984, 212 ss.

³ ZALj, Reg. I, fasc. 2077, fol. 183 (koncept Hribarjevega pisma Fabianiju). Hribar je povzel predlog občinskega svetnika I. Šubica (prim. Šumi: o. c., 33).

na natečajih, pogosto pa so jih risali kar v projektivnih birojih ustreznih ministrstev na Dunaju. Hribar v estetskih vprašanjih ni bil tako trden, da bi si upal odločiti brez predhodnega posvetovanja s sodelavci, ki jim je zaupal. V peripetijah okoli Prešernovega spomenika je bilo npr. zanj odločilno mnenje Zajčevih učiteljev na Dunajski likovni akademiji.⁴

Prvi kritiki likovnega dogajanja na Slovenskem so izšli iz literarnih vrst. Le redko se je kdo izmed njih lotil tudi arhitekture, ki je še naprej veljala za tehnično stroko. Po splošnem prepričanju so o njej lahko sodili le poznavalci zgodovinskih slogov. Do novosti je bila zlasti zadržana duhovščina, kar je bil razumljiv odsev splošnega stanja na področju sakralne umetnosti v Avstriji. Konservativni kardinal in ljubljanski škof Jakob Missia je bil pravi antipod liberalnega Hribarja. Njegov ljubljenec, sodelavec Centralne komisije za zgodovinske in kulturne spomenike, arhitekt Raimund Jeblinger iz Linza je v duhu poznega historizma z nesrečno roko slogovno purificiral v potresu poškodovane cerkve.⁵ Z načrtom za novi deželni dvorec v Ljubljani, narejenim v oblikah porenške romanike, je izzval vsesplošno nezadovoljstvo.⁶ Nekoliko svobodneje je s historičnim oblikovnim slovarjem postopal pred prvo svetovno vojno na Kranjskem priljubljeni sekovski benediktinec Anselm Werner, avtor monumentalne novoromanske cerkve sv. Jožefa v Ljubljani. Več sreče z arhitekturo je imel šele Missijev naslednik škof Anton Bonaventura Jeglič, ki je iz Sarajeva pripeljal s seboj Schmidtovega sodelavca Josipa Vancaša. Po dozidavi velike škofijske gimnazije v Šentvidu pri Ljubljani je Vancaš prevzel v mestu več prestižnih profanih naročil. Ne samo južna Štajerska, ampak tudi Kranjska na čelu z Ljubljano je bila na področju sakralne arhitekture močno odvisna od Gradca. Stavbnega vodjo tamkajšnje neogotske opečne cerkve najsvetejšega Srca Jezusovega Roberta Mikovicca so k nam pogosto klicali za razsodnika v estetskih vprašanjih. Vse do dvajsetih let v Sloveniji ni bilo mogoče postaviti nobene resnično moderne cerkve.

Ljubljanska arhitektura je z večjim ali manjšim razkorakom zvesto stopicala za Dunajem. Popotresno konjunkturo so izkoristili domači in tuji umetnostno anonimni stavbeniki. Meščane so naravnost zasuli z množico novih oblik. Občutek za likovno kakovost se je pri naročnikih razvijal zelo počasi. Nekoliko sta ga senzibilizirala prva umetniška razstava leta 1900 v prostorih novozgrajenega Mestnega doma in natečaj za Prešernov spomenik. Če odštejemo spominski album,⁷ s katerim so takoj po potresu skušali pomagati dunajski umetniki, med njimi tudi nekateri najbolj znani, avantgardni secesionisti nikoli niso razstavljali v mestu. Leta 1903 je prišlo le do predstavitve umetnikov Hagenbunda.⁸ Vse to pa je bilo očitno premalo, da bi kakor koli izdatneje vplivalo na kulturno zavest meščanov. Zmerni liberalizem večine Ljubljančanov, nedolgo nazaj šele priseljenih z dežele, je bil daleč od pogojev za prenovo umetnosti, ki so vladali na vele mestnem Dunaju. Nadpovprečni arhitekturni dosežki so, z izjemo Fabianijevega deleža, praviloma nastali kot rezultat srečnega spleta okoliščin in ne kake posebne kulturne vizije. Da bi ustregli željam naročnikov, so stavbeniki istočasno uporabljali historično in moderno okrasje. Štukatura fasad je vseskozi ostala edini slogovno razpoznavni dodatek uveljavljene tlorisne sheme najemniških hiš in predmestnih vil. Tako je bilo tudi drugod po monarhiji: od Innsbrucka na zahodu do Černivcev na vzhodu. Javni okus se je ravnal po zgledih sosednjih mest, strokovnega pa so krojili

⁴ I. Hribar: *Moji spomini*, I. del, Ljubljana 1928, 322.

⁵ Šumi: o. c., 32, op. 111.

⁶ D. Prelovšek: *Olbrichov projekt deželnega dvorca v Ljubljani*, *Sinteza* 18-19, 1970, 23-24.

⁷ Für Laibach. Zum besten der durch die Erdbeben-Katastrophe im Frühjahr 1895 schwer betroffenen Einwohner von Laibach und Umgebung. Herausgegeben von der Genossenschaft der bildenden Künstler Wiens, Wien 1895.

⁸ E. Stoeckl: *Die erste Ausstellung des Künstlerbundes "Hagen" in Wien im Kasino - Laibach* (ponatis iz *Laibacher Zeitung* 1903).

časopisi, npr. Försterjeva Allgemeine Bauzeitung, Wiener Bauindustrie Zeitung, stuttgartski Architektonische Rundschau, Zeitschrift des Österreichischen Ingenieur und Architekten Vereins in od srede devetdesetih let še odmevno glasilo Wagnerjevega kroga, Der Architekt. Skupaj z različnimi vzorčnimi mapami modernih fasad dunajske založbe Schroll & Co. so se nabirali tudi na policah ljubljanskih stavbnih podjetnikov in mestnega ter deželnega stavbnega urada. Iz te pisane zbirke motivov ali idej - če parafraziram znano, z istim namenom izdano Olbrichovo publikacijo⁹ - se je hranila splošni potrošnji namenjena avstrijska arhitekturna umetnost.

Pravi smisel arhitekturne preнове so razumeli le redki. Njen vodja Otto Wagner je s pomočjo Semperjevega načela o oblačenju utemeljil precizno slovnico novega oblikovnega jezika in izdelal moderno ikonografijo habsburške prestolnice. Med redke izbrance njegovega kroga sta sodila kar dva slovenska arhitekta, Maks Fabiani in Jože Plečnik. Plečnikov vrstnik in Fabianijev sodelavec Ivan Jager si je s pisanjem v Slovenskem narodu leta 1898 prizadeval osvetliti jedro dunajske variante nove avstrijske arhitekture, a je kot absolvent tehnične visoke šole ta proces le površno razumel. Njegov prvi teoretični podlistek pri nas s tega področja "Kje je naša individualnost v arhitekturi?"¹⁰ je izzvenel v zagovor folklorno obarvane narodne umetnosti, s čimer se Fabiani in Plečnik nista mogla strinjati, saj sta razlike med narodi iskala v načinu izražanja, nikakor pa ne v obliki sami na sebi.

Edino kakovostno merilo, s katerim je ljubljansko arhitekturo mogoče deliti na avantgardno in tradicionalno, je v načinu moderniziranja antičnega okrasja in v njegovem prilagajanju novemu času. Takšna razvrstitev se mi zdi ustrežnejša od Šumijeve triade: historizem, Fabiani, secesija,¹¹ saj med prvo in tretjo kategorijo ne vidim pomembnejše vsebinske razlike. Kljub Plečnikovim prizadevanjem, da bi v rojstno Ljubljano zanesel nekaj naprednega dunajskega duha, se v njeni arhitekturi - ne urbanizmu - začenja nov čas šele leta 1900 s Fabianijevim načrtom za fasado šole pri sv. Jakobu. Razmeroma neizrazita socialna razslojenost prebivalstva ob koncu preteklega stoletja je bila kriva, da v arhitekturi province ni prišlo do nacionalne in politične identifikacije s posameznimi slogi, kot se je to dogajalo v središču države.¹² Med najbolj priljubljeno je sodilo baročno okrasje, ki je veljalo za konformni slog cesarskega dvora. K njegovi razširjenosti so veliko pripomogle tudi prve znanstvene študije, kakršna je bila Ilgova o Fischerju von Erlachu. Nenaden zasuk od historizma k secesiji je Ljubljana doživela v letih 1901 in 1902. Čeprav je strokovni tisk že nekaj let napovedoval to spremembo, je vseeno moralo preteči še precej časa, predno so se novosti toliko utrdile na Dunaju, da so se lahko razširile tudi drugam. Do vidne slogovne spremembe je prišlo šele s populariziranjem ornamentalnih značilnosti Wagnerjeve arhitekture, kar je Hermann Bahr že leta 1900 kritiziral kot "nepravo" secesijo.¹³

Art nouveau je Evropo povezal v razmeroma kratkem času, medtem ko so morala za takšne temeljite slogovne spremembe nekdanj preteči cela desetletja. Moderne komunikacije, železnica in mednarodne razstave so pospešile pretok idej. Kot odgovor na dogajanje v Parizu je Otto Wagner, oprt na izročilo antike, krenil svojo pot, ki je bila precej bolj racionalna in manj dojemljiva za modno vegetabilno okrasje. Za razvoj avstrijske arhitekture je bilo tudi pomembno, da so se nove oblike rojevale ob izrazito funkcionalni nalogi - ob gradnji dunajske mestne železnice - in ne pod vplivom francoskega larpurlartizma. Wagner, ki ni bil več ravno najmlajši in je imel pred prihodom na

⁹ Ideen von Olbrich, Wien 1900.

¹⁰ Slovenski narod 1898, št. 131, 132, 140, 143, 144. O Jagru prim. D. Prelovšek: Janez Jager in slovenska arhitektura, Sinteza, št. 26-27, 1973, 65-72; Janez Jager, razstveni katalog, Ljubljana 1976.

¹¹ Šumi: o. c.

¹² Á. Moravánszky: Die Architektur der Donaumonarchie 1867-1918, Budapest - Berlin 1988, 38.

¹³ H. Bahr: Secession, Wien 1900, 70.

Dunajsko likovno akademijo za seboj že uspešno historistično kariero, je znal disciplinirati fantazijo svojih učencev. Izmed modnega rastlinskega okrasja je odbral lovor in ga povzdignil v simbol habsburške vladavine. Pri tem je skrbno pazil, da je okrasje vedno ostalo znotraj strogo določenih geometrijskih ploskev in ni preraslo stavbne strukture. Študentom je ponudil nekatere nove teme, med njimi zlasti metamorfoziranje antične umetne obrti. Fasada se je na Dunaju spremenila v veliko preprogo iz različnih gradiv z lastnimi oblikovnimi in tehnološkimi zakonitostmi.¹⁴ Nadarjeni risarji Olbrichovega in Plečnikovega kova so v prestolnici monarhije pod vodstvom svojega "večno mladega" učitelja ustvarili novo stavbno umetnost, ki jo je vsestransko razgledani Fabiani dopolnil s kozmopolitskim nadihom. Postaje mestne železnice so Dunajčane počasi privajale na vse bolj radikalne čase. Še predno je bil dograjen Olbrichov razstavni Paviljon secesije, je za razburjenje poskrbel Plečnik s svojim izrazito modernim predlogom za Gutenbergov spomenik.¹⁵ Širše občinstvo je secesijsko arhitekturo prvič spoznalo na jubilejni razstavi v Pratu leta 1898, kjer je pozornost pritegnil zlasti Fabianijev Paviljon treh komisij.¹⁶ Ljubljana je morala na spremembe počakati vse do Wagnerjevih hiš ob Wienzeile in dozidave obeh stanovanjskih kolonij: Hoffmannove na Hohe Warte in Olbrichove v Darmstadt.

Plečnik, ki se mu je do vrnitve iz Prage posrečilo v Ljubljani uresničiti le skromno vrtnarijo v Rožni dolini in ograjo ob šentpeterski cerkvi, je dogajanje doma opazoval zelo kritično. Leta 1905 je uredniku Naših zapiskov med drugim dejal: "S potresom pa je vse to minilo. Takrat je bilo potrebno nahitroma graditi polno novih stvari. Svojih ljudi smo imeli malo. Prišlo je v Ljubljano polno strancev, deloma navadnih rokodelcev, ki jih doma niso potrebovali. Prišlo je polno ljudi, ki o naših tradicijah niso imeli pojma, in Ljubljana se je izpremenila v kaos, mešanico najrazličnejših, slučajnih, nagrabljenih stavb. Položile so se ulice, ki skozi nje veje tak tuj hlad, da je groza. Najlepši košček mesta, Marijin trg (sedaj Prešernov trg), se je raztrgal in protokoliral s takimi brezizraznimi koti in linijami, da bi se človek zjokal na njem. Tu, kjer dominira po svoji sorazmernosti ena najlepših fasad, ki vem pri nas zanje - pročelje frančiškanske cerkve, tu vam sedaj zija mrzlo žrelo brezokusne Špitalske ulice s hišami, polnimi prilepkov in voglov, bizarnost Hauptmannove hiše, eksotičnost Urbančeve in gori hotel 'Union' - hiša s tako nervoznima, napackanima pročeljema, da se oko ne more ustaviti niti na eni sami umetniški točki. - Zakaj se ravna ljubljanski mestni svet po mestni arhitekturi Dunaja, ki nima niti enega trga in zato niti enega prostora, ki bi se podal za kak spomenik. Kakor na Dunaju v zadnjem času tudi v Ljubljani ne vedo, da mora biti npr. ulica svoji dolgosti primerno široka. Mojstri trgov so samo Romani. Da se doli pri nas od njih v zadnjih letih oddaljujemo, je žalostno, a resnično."¹⁷

Čeprav je čas omilil Plečnikovo obtožbo najbolj značilnih secesijskih stavb v Ljubljani, ni mogoče zanikati kakovostne razlike med slovenskim umetnikom na Dunaju in epigoni, delujočimi v njegovem rojstnem mestu. Hišo tovarnarja A. Hauptmanna, ki je med redkimi nepoškodovana preživela potres, je v letih 1904 in 1905 prefasadiral mestni arhitekt Ciril Metod Koch.¹⁸ V nasprotju z ustaljenim mnenjem ni bil Wagnerjev učenec, je pa nekaj let zvesto posnemal dela njegove šole. Že Šumi je opozoril na njegovo zgledovanje pri Friedrichu von Dietzu.¹⁹ Pozneje je za Pogačnikovo hišo

¹⁴ D. Prelovšek: Josef Plečnik 1872-1957. Architectura perennis, Wien - Salzburg 1992, 61-62; prim. tudi K. Harather: Haus-Kleider. Zum Phänomen der Bekleidung in der Architektur, Wien - Köln - Weimar 1995.

¹⁵ D. Prelovšek: Josef Plečnik. Wiener Arbeiten von 1896 bis 1914, Wien 1979, 31, 182.

¹⁶ M. Pozzetto: Max Fabiani. Ein Architekt der Monarchie, Wien 1983, 46.

¹⁷ Naši zapiski III, oktober 1905, št. 10-11 (citirano po D. Grabrijan: Plečnik in njegova šola, Maribor 1968, 115).

¹⁸ ZALj, XVI/2, 26513/1904, fasc. 1520, fol. 572 ss.

¹⁹ Šumi: o. c., 37, op. 128.

(načrt 1902) na nekdanjem Slovenskem trgu prišla na dan celo neposredna predloga A. Infelda za Delavski dom na Dunaju, objavljena v časopisu *Der Architekt*.²⁰ Koch zaradi različne stavbne situacije, ki ni dovoljevala drobljenja celotne stranice trga z vmesnimi piloni, ni mogel dobesedno ponoviti obeh wagnerjevskih figur z venci. Infeld ju je prevzel z učiteljevega načrta za Moderno galerijo na Dunaju. Eno od njih je Koch prenesel nad vhod svoje hiše. Ker ljubljanski štukaterji niso razumeli Wagnerjeve stilizacije, se je replika replike spremenila v bujno žensko fin de siècla z razširjenimi rokami. Sosednja Čudnova hiša (načrt 1901) se še glasneje postavlja z modnimi dunajskimi motivi. Koch je z Olbrichove stavbe v St. Pöltnu nanjo nedomišljeno presadil predimenzioniran polkrožni strešni napušč. K njenemu bizarnemu videzu prispeva tudi med gradnjo spremenjen vogalni stolpič z dvema različno velikima kroglama na kvadratni plošči. Ko so pozneje zgornjo odstranili, je motiv globusa, posebno priljubljen zlasti od pariške svetovne razstave leta 1900, še bolj prišel do izraza. Če se vrnemo k Hauptmannovi hiši na Prešernovem trgu, lahko ugotovimo enak eklektičen pristop. Koch je predrugačil le njeno zgornjo polovico. Stavbo je zaključil z značilnim wagnerjevskim napuščem in pri tem uporabil motiv kaset z njegovih stanovanjskih hiš ter pločevinasto krono s pultnih streh postaj mestne železnice. Fasadno okrasje sledi Olbrichovim rešitvam iz Darmstadta, kar je zlasti očitno pri šahovnici, s katero si je avstrijski umetnik polepšal lastno vilo. Značilen Olbrichov motiv dveh z vejicami povezanih cvetov iz arhitektovega preddarmstadtskega obdobja je v Kochovi redakciji do nepoznavnosti otrdel v nerazumljiv vodoraven geometrični vzorec. Podobno velja za hiši Kmečke posojilnice (1906) na vogalu Trdinove ulice, ki ju tudi lahko prištevamo v vrsto arhitektovega vztrajanja pri dunajski modi. Bolj kakovostne se zdijo nekatere sočasne Kochove rešitve, ki so manj radikalne vendar so kljub tradicionalnejši slogovni govorici arhitekturno bolj doživete.

Ljubljanski stavbeniki so se hitro prilagodili spremenjenemu okusu naročnikov. Med zanimivejše osebnosti secesijskega časa sodi v zahodni Galiciji rojeni Robert Smielowsky, ki se je za arhitekta izšolal v Gradcu in je ob koncu devetdesetih let sodeloval s stavbnim podjetnikom Filipom Supančičem.²¹ Leta 1903 si je projektiral lastno hišo v Dalmatinovi ulici. Njen modni okrasni repertoar je bogatejši od Kochovega. Poleg že znanega olbrichovskega nadstreška in šahovnice iz keramičnih ploščic najdemo med okni značilne wagnerjevske pravokotne okvire, v ometu profilirane vzorce visečih tkanin in zakrnele olbrichovske listne vitice. Tudi platenje fasade v dve medsebojno neodvisni ravnini, ki ga pri Kochu z izjemo Pogačnikove hiše ne zasledimo, kaže na globlje vživljanje v posebnosti novega sloga. To velja tudi za izrazito tehnoiden detajl vidnih železnih okenskih preklad, ki ga je iz Belgije na Dunaj prinesel Fabiani in je nato hitro postal neločljiv sestavni del postaj mestne železnice. V Ljubljani ga najdemo le še pri Fabianijevi licejski stavbi. Istočasno je Smielowsky projektiral dve najemniški hiši na Prešernovi cesti 12 in 14. Tu je secesijsko motiviko dopolnil s trakovi in spiralami kovinskega porekla, s kakršnimi je Olbrich opremil Friedmannovo hišo v Hinterbrühlu in jih pogosto uporabljal tudi pri umetnoobrnih izdelkih. Smielowskemu lahko pripišemo še leto dni starejšo fasado Novakove hiše v Tavčarjevi ulici, ki je opremljena s priljubljenim motivom obročev za obešanje tkanin, čeprav so v Ljubljani izgubili prvotni funkcionalni smisel.

Tretji protagonist ljubljanske secesijske scene je bil Hrvat Josip Vancaš.²² Njegov hotel Union (1904-1905) je ob vseh arhitektovih prizadevanjih, da bi ujel korak s časom, v jedru dovolj konservativen. Za solidnim obvladanjem dolge stavbne mase in ak-

²⁰ Rovšnik: o. c., 39.

²¹ Prim. Šumi: o. c., 40, op. 136; V. Valenčič: Ljubljansko stavbeništvo od sredje 19. do začetka 20. stoletja, *Kronika XVIII*, 1970, 140, 144.

²² Prim. SBL, s. v.; D. Prelovšek: Poslopje Mestne hranilnice ljubljanske, *Kronika XXIV*, 1976, 43-47.

centuiranjem izpostavljenega vogala močno zaostaja slogovno zelo heterogena ornametika. Kljub pozni letnici nastanka se je Vančaš še vedno bal radikalnosti secesije in je brez prave potrebe drobil okrasje po velikih fasadnih ploskvah. Podobno velja za njegovo stavbo Ljudske posojilnice nasproti Uniona, ki bi sodila v čas okoli 1900, nastala pa je celih sedem let pozneje. Zdi se, kot da bi na eni sami fasadi hotel pokazati prav vse, kar je ustvarila dunajska secesija. Na njej ne manjkajo niti reminiscence prvega Wagnerjevega projekta za dunajsko pošto hranilnico. Stavba je zato kljub hoteni velikomestnosti v resnici dokaj provincialna, predvsem pa izrazito eklektično komponirana.

Za Ljubljano je bila vendarle določena osvežitev - in to kljub Plečnikovi kritiki - velika trgovska hiša, ki jo je Feliks Urbanc 1902 zaupal graškemu arhitektu Friedrichu Sigmundtu.²³ Njen avtor je v sedemdesetih letih kratek čas delal v Wagnerjevem ateljeju. V duh novega časa se je znal precej bolje vživeti od Vančaša, čeprav ni rabil modnega okrasja. Pod izrazitim strešnim napuščem se zdi fasada Urbančeve hiše skoraj ploskovita. To, kar je Plečnik grajal kot tujek, je slogovna dvojnost med wagnerjevsko občuteno zunanjsčino in dinamično oblikovanim interierjem v načinu Belgijca Henryja van de Veldeja, ki pa ne more skriti fine dunajske profilacije. Vhodni nadstrešek je podobna mešanica belgijsko-francoske bujnosti in avstrijske strukturne racionalnosti. Gradec je bil takšnemu spogledovanju z zahodno Evropo v marsičem veliko bližji od Dunaja.

Maks Fabiani²⁴ je krenil svojo pot in se skušal navezati na značilnosti mesta. Predpotresno Ljubljano je poznal prav tako dobro kot Plečnik, saj je v njej preživel sedem dijaških let. S Hribarjevim povabilom se mu je ponudila redka priložnost, o kateri je njegov tekmeč dolgo sanjal. Fabianijev neposredno po potresu narejeni urbanistični načrt Ljubljane²⁵ je kakovostno presegal Sittejevega,²⁶ čeprav ga je naredil renomiran načrtovalec mest z dolgoletnimi izkušnjami, medtem ko je stal Fabiani šele na začetku kariere in še ni imel nobenih realizacij.

Sitteju je bila predpotresna Ljubljana anonimno mesto, njeno reševanje v potresu pa komaj kaj več kot priložnost za preizkušanje urbanističnih načel, izoblikovanih na primeru evropskih zgodovinskih mest. Predvsem je iskal prostor za centralni trg z javnimi stavbam, kakršnim je v svojih teoretičnih razpravah posvetil največ prostora. Obžaloval je nepopravljive napake stihijske izgradnje zahodnega dela mesta, zato pa je nepravilna cestna mreža nekaterih delov stare Ljubljane toliko bolj ustrezala njegovi želji po slikovitosti. Hotel jo je razširiti tudi drugam in si hkrati ni znal pomagati s pravokotnim cestnim rastrom novejših mestnih predelov. Ljubljana je bila le v omejenem obsegu primerna za urbanistične recepte iz popularne knjige *Der Städtebau nach seinen künstlerischen Grundsätzen*,²⁷ s katero je Sitte zaslovel po svetu, saj je bila mesto s trdno identiteto, ki ni preneslo romantiziranja obstoječih vrednot.

Fabiani si je vzel za izhodišče mediteransko komponento mesta, ki je Dunajčan Sitte ni razumel. V Ljubljani ni iskal le idilike starega in se zadovoljil z minimalnimi korek-

²³ D. Prelovšek: Urbančeva hiša v Ljubljani in njen arhitekt, *Sinteza*, št. 38-40, 1977, 112-116.

²⁴ O Fabianiju so med drugimi pisali N. Šumi, F. Stele, M. Mušič, M. Pozzetto in B. Podreka. Temeljne študije so predvsem: M. Pozzetto: *Max Fabiani architetto*, Gorizia 1966; *Arhitekt Maks Fabiani 1865-1962*, katalog razstave v Narodni galeriji v Ljubljani 1966; M. Pozzetto: *Max Fabiani. Ein Architekt der Monarchie*, Wien 1983; isti: *Maks Fabiani. Nove meje v arhitekturi*, katalog razstave v Trstu 1988.

²⁵ M. Fabiani: Poročilo k načrtu občne regulacije stolnega mesta Ljubljane, Dunaj 1895 (tudi nemška verzija).

²⁶ N. Šumi: o. c., 9 ss; isti: Sittejev regulacijski načrt za Ljubljano, v: *Zbornik za umetnostno zgodovino*, n. v. IV, 1957, 211-219; B. Gaberščik: *Camillo Sittes Plan für Laibach*, v: *Berichte zur Raumforschung und Raumplanung X*, 1966, 29-33; B. Mihelič: *Urbanistični razvoj Ljubljane*, Ljubljana 1983, 8-11; J. Stabenow: *Jože Plečnik. Städtebau im Schatten der Moderne*, Braunschweig - Wiesbaden 1996, 20-27.

²⁷ Prim. C. Sitte: *Der Städtebau nach seinen künstlerischen Grundsätzen*, Wien 1889.

turami obstoječega stanja, ampak se je zavedal nujnosti modernih urbanističnih prijemov za prihodnjo rast mesta. Zlasti pomembna je bila Fabianijeva analiza geografskih pogojev, ki so stoletja sooblikovali Ljubljano. Med grajski hrib in reko ujeto povezavo Krekovega trga s trgom ob šentjakovski cerkvi je skušal analogno nadaljevati tudi na levem bregu Ljubljane, in sicer od šentpeterske cerkve po sedanji Trubarjevi cesti do Prešernovega trga in naprej po Gosposki ulici (v načrtu po Gradišču) proti Trnovemu, kjer bi se mestna magistrala iztekla v novi "Jahalni trg" pred tako imenovano Nušakovo konjušnico. Na to vitalno mestno os, koncentrično zamišljeno proti Gradu, je pravokotno načrtoval več tako imenovanih "diagonalnih" cest, ki bi se panoramsko končale z najbolj značilno mestno veduto. Iz zametkov že delno reguliranih cest je po dunajskem zgledu sestavil ring ali "okrožno" cesto (po terminologiji tedanjega časa). Fabiani si je pri načrtovanju pomagal z izhodišči Wagnerjevega regulacijskega načrta za Dunaj iz let 1892-93²⁸ in z Wagnerjevo knjigo *Moderne Architektur*, velik del te knjige je celo sam formuliral.²⁹ Podobno kot je razvoj habsburške prestolnice proti severovzhodu oviral umetni rokav Donave, je v isto smer utesnjevala rast Ljubljane sredi preteklega stoletja zgrajena južna železnica. Tudi tu se je Fabiani ravnal po Wagnerjevih napotkih in je svoj koncentrični cestni sistem v upanju, da jo bodo pozneje prestavili in poglobili, nadaljeval čez progo. Hrbtenica hitro rastočega Bežigrada bi bila diagonalna cesta k novemu pokopališču s tako imenovanim "Srednjim trgom", ki ga je nameraval oblikovati podobno kot Sitte svojega. Ideja monumentalnega trga kot glavnega mestotvornega urbanističnega elementa kaže na miselni vzorec, podedovan iz devetnajstega stoletja in trdno zakoreninjen na Dunaju. Trg, ki ga je Fabiani 1899 predlagal pred ljubljansko sodnijsko palačo, je postal izziv za poznejši Plečnikov projekt tako imenovanega "Južnega trga" in po drugi svetovni vojni še za Ravnikarjev Trg revolucije. Če je Sitteja stik starega z modernim mestnim tkivom spravljal v zadrego, je Fabiani oboje iznajdljivo povezal v organsko celoto. Mestni uradniki so njegove predloge pri izdelavi uradnega urbanističnega načrta Ljubljane sicer večinoma upoštevali, niso pa jih dosledno izpeljali, ker jim je bila tuja njihova logična povezanost.

Kljub temu da je pri nastanku secesijske arhitekture sam sodeloval, je Fabiani ostal zelo zadržan do modne dekorativnosti. Še naprej se je raje ukvarjal s tehničnimi in funkcionalnimi vprašanji, medtem ko njegove stavbe kažejo navzven pogosto konvencionalno podobo, vendar je to le videz, saj gre za premišljen preplet tektonskih in okrasnih sestavin. Z modnim rastlinjem je bil Fabiani zelo varčen in ga je, v primerjavi s svojimi secesijskimi kolegi, manj stiliziral. Glavni odliki njegovih fasad sta bili mojstrska profilacija venčnih zidcev in domiselna raba rustike. Tako je tudi pri fasadi Šentjakobske šole obšel trend prelomnega časa in je pod strešni venec obesil le dva dvojna venca in nanjo pritrdil nekaj vejic lovorja. Pod okna, ki so za dunajsko arhitekturo nenavadno široka, je namestil dolge napisne plošče z izbranimi citati, prevzete sicer iz Wagnerjeve arhitekture, vendar uporabljene kot samostojni likovni element, in to dolgo pred tem, ko je tipografija postala neločljiva sestavina funkcionalistične estetike. Stavba je bila za leto nastanka nenavadno umirjena in je kljub odstranitvi napisov ohranila do danes svojo plemenito eleganco.

Odvetnik Valentin Krisper je Fabianiju edini izrecno naročil stavbo v secesijskem slogu.³⁰ Namesto razkazovanja modnega okrasja je ta na zunanjsčini ustvaril subtilno igro izbranih tradicionalnih oblik. Dvoje različno teksturiranih rustik je uporabil za logično vključitev vogalnega stolpiča, ki naj bi po Hribarjevi želji Ljubljano približal

²⁸ O. Wagner: *Generalregulierungsplan für Wien* (ponatisnjeno v: O. A. Graf: *Otto Wagner*, 1. del, 1860-1902, Wien - Köln - Graz 1985, 87-122).

²⁹ Prim. N. Šumi: *Pismo Maksa Fabianija iz leta 1955*, Zbornik za umetnostno zgodovino, n. v. XXVII, 1991, 121-122.

³⁰ Prim. op. 29.

Pragi,³¹ in z njima hkrati v Wagnerjevem duhu razslojil fasadno ploskev. Edini očitni znak novega časa je po vsej dolžini hiše pod strešni napušč "obešena" girlanda iz trakov z okroglimi barvnimi ploščicami, podobna pajčevini. Fabiani jo je v nasprotju z okrasjem Wagnerjeve Majolične hiše omejil le na zgornje nadstropje. Da bi s svojo nežnostjo prišla do izraza in bila kompozicijska protiutež spodnjemu delu stavbe, jo je podložil z vodoravnim "trakom" bolj grobega ometa. Ta izrazito semperjevska tekstilna tema se nadaljuje z zvončasto streho nad balkonom, kjer je Fabiani v pločevini nakazal vse registre bidermajerskega napenjanja in drapiranja tkanin. Isti motiv je leta 1904 ponovil s predsedstvenim šotorom v praterski rotundi na Dunaju ob razstavi alkohola in pivovarništva.³²

O Hribarjevih arhitekturnih idealih veliko pove tudi to, da je lastno hišo na Ajdovščini zaupal Fabianiju. Leta 1902 zamišljena fasada je uglašena kombinacija wagnerjevskih motivov s tradicionalnimi. Tematsko je Fabiani gradil kompozicijo na ritmu in platenju stavbnega plašča, vendar drugače od Wagnerja, ki je motiv valovnice dosledno rabil na ravnih ploskvah. Mediteransko uglašeni Fabiani mu je dal tretjo dimenzijo in z njim razgibal stavbo proti prometnejšemu trgu. Z različno velikimi okni v navpičnih oseh je rešitev tudi funkcionalno utemeljena. Valovanje stavbne mase se prepleta s priljubljeno wagnerjevsko temo fasadne ploskve, ujete v okvir stranskih pilonov in strešnega napušča, ki jo je Fabiani spremenil v kvadratni raster. Nad širšimi okni je sprva predvidel nekaj modnega rastlinskega okrasja, ob izvedbi pa ga je zamenjal z antičnimi levjimi glavami in s strigliranim vzorcem. Da si je pri tem pomagal s skicami iz popotnega notesa po Siciliji,³³ kaže, kako nepomembno se mu je zdelo pehanje za dopadljivimi efekti. Dlje od Dunaja je zidal, manj se je menil za secesijo in bolj se je poglobljal v regionalne značilnosti. Bambergova hiša in Licej, sezidana istočasno leta 1907, sta primera na tradicijo starejše ljubljanske arhitekture oprtega regionalizma. Mikavna menjava grobe rustike s finim ometom in mojstrsko profilirani zidci so odlika Bambergove hiše. Fabiani ji je dodal še čelo, ki spominja na zaključek baročne uršulinske cerkve, podobno kot je stolpič z uro na skromnejši opečni fasadi Liceja odmev značilne silhuete ljubljanske mestne hiše. Primer Fabianijevega oddaljevanja od dunajske moderne je bil tudi nekdanji Jakopičev paviljon v Tivoliju (1908), narejen sicer po zgledu Olbrichove Secesije, vendar je arhitekt pred njegov vhod demonstrativno postavil klasicistični paviljonček z elegantno valovito baročno kupolo, kakršna krasi ljubljansko križevniško cerkev.

Fabianijevo vračanje v preteklost ni bilo samo odmev sočasnega uveljavljanja neoklasicizma v evropski arhitekturi, ampak predvsem posledica njegovega trdnega prepričanja, ki ga je secesiji že ob rojstvu položil v zibelko: "Secesionisti žolčno razpravljajo, če sta simbolizem ali verizem prava, ali če se morajo uveljaviti in prevladati nacionalni in družbeni motivi. Vendar so to za tiste, ki stopajo korak pred ostalimi, samo sholastične razprave. Kot tisti, ki se več ne boji, da bi spet padel, in osvobojen in neobremenjen ponovno ocenjuje svoje nekdanje misli, naklonjene poeziji (tam, kjer je prej videl samo toge predpise), tako moderni arhitekt in resnični strokovnjak za umetnost gledata na arhitekturna dela iz preteklih stoletij."³⁴

S Fabianijem se je načelno strinjal tudi Plečnik, ki pa je v tekmi z njim pri obnovi Ljubljane potegnil krajši konec. Še pri njegovi skromni vrtnariji v Rožni dolini (1899) je imel mestni svet pomisleke, tako da je moral z načrta nazadnje zbrisati vse očitne

³¹ Šumi: *Arhitektura secesijske dobe...*, 25, op. 76.

³² Pozzetto: *Maks Fabiani. Nove meje v arhitekturi...*, 133.

³³ Prav tam, 30.

³⁴ M. Fabiani: *Vicenza* (citirano po: M. Pozzetto: *Maks Fabiani. O kulturi mesta. Spisi 1895-1960*, Trst 1988, 23).

znake novega secesijskega sloga.³⁵ Medtem ko je Fabiani užival županovo zaupanje in odločal o usodi mesta, se je Plečniku posrečilo postaviti le še kovinsko ograjo na zidanem podstavku pri šentpeterski cerkvi.³⁶ Bila je primer njegovih avantgardnih iskanj nove arhitekturne govorice ob projektiranju postaj dunajske mestne železnice. Nedavno smo z nestrokovno obnovo izgubili še ta dokaz Plečnikove zgodnje prisotnosti v Ljubljani. Plečnik je Fabianiju zato upravičeno zavidal, a mu je vseeno priznal, da so njegova dela edini kakovostni prispevek k popotresni obnovi mesta.³⁷

Možnosti za uveljavitev drugih dunajskih avantgardnih arhitektov je bilo v Ljubljani kar nekaj. Tako so na primer ob razpisu natečaja za šolo pri Šentjakobu prosili za dokumentacijo poleg Plečnika še nekateri drugi Wagnerjevi učenci ali slogovni sopotniki (B. Hübschmann, Fr. Krásny, A. Castelliz, bratje Drexler in O. Marmorek).³⁸ Pozneje se je sicer marsikdo od njih premislil in v Ljubljano ni poslal svojega predloga. Podoba mesta je vendarle krojila likovna konservativnost domačih stavbnih strokovnjakov. Takoj po potresu je žirija zavrnila možnost, da bi s stavbo novega deželnega dvorca začel svojo profesionalno pot prav v Ljubljani J. M. Olbrich.³⁹ Popotresna arhitektura je nastajala v razponu med umirjeno Fabianijevo secesijo in eklektičnim posnemanjem modnih oblik. Tako nihče ni nasprotoval, ko so še vrsto let po nastanku Olbrichove umetniške kolonije v Darmstadtu ljubljanski stavbeniki ponavljali nekatere značilne motive tamkajšnjih vil, toliko ostreje pa so mestni odborniki nasprotovali resnično avantgardnemu načrtu, ki ga je v Ljubljano poslal znani češki arhitekt Pavel Janák.⁴⁰

Nove ideje so si pot na Kranjsko utirale drugače. Hribarjeva želja, da bi mesto živelo tudi iz državnih finančnih virov, je pripeljala do gradnje topniške vojašnice za Bežigradom (1896-89),⁴¹ ene prvih tovrstnih paviljonskih stavb v srednji Evropi. Načrte je naredil projektivni urad družbe Union Baugesellschaft na Dunaju. Še očitnejši primer, kako je bilo izjemoma mogoče z manj denarja priti celo do boljšega rezultata, je Zmajski most.⁴² Mesto je nov most čez Ljubljano nujno potrebovalo, njegovo gradnjo pa naj bi pospešila posvetitev cesarju, ki je po potresu prihitel v Ljubljano. Datum cesarjevega obiska se je oddaljeval, hkrati pa se je bližala štiridesetletnica njegovega kronanja, ne da bi se zadeva premaknila z mrtve točke. Zaradi poglobljanja rečne stuge precej časa ni bilo jasno, kako dolg naj bo most. Odborniki so se začeli obotavljati, saj se jim je zdela kamnita konstrukcija preveč draga, železna pa nevredna monarhovega spomina. Z uvajanjem železobetonskih gradenj se je rešitev ponudila kar sama. Magistrat je z olajšanjem segel po tem novem cenejšem nadomestku kamna, čeprav v Avstriji z njim še nihče ni imel pravih izkušenj. S tega zornega kota je bila gradnja železobetonskega mostu vendarle dokajšnje tveganje. Ker ni bilo denarja niti za sprva načrtovane monumentalne kandelabre, so jih nadomestili s štirimi zmaji iz tolčene pločevine. Tako je ljubljanski Zmajski most (1900-1901) prišel v zgodovino kot ena prvih železobetonskih konstrukcij svoje vrste, čeprav so ga zgradili po manj radikalnem Monierovem patentu; domači stavbni strokovnjaki so se namreč ustrašili avantgardnejšega Hennebiquovega načina, ki si je šele leto pred tem utrl pot v Avstrijo. S poslušom

³⁵ D. Prelovšek: Josef Plečnik. Wiener Arbeiten..., 42, 183.

³⁶ Prav tam, 185.

³⁷ Plečnikovo pismo bratu Andreju 1. X. 1910, Arhitekturni muzej Ljubljana, št. 166 (po katalogizaciji K. Matkoviča).

³⁸ Prim. op. 3.

³⁹ Prim. op. 6.

⁴⁰ ZALj, XVI/2, fasc. 1790/14. Na načrt me je prijazno opozoril dr. Rostislav Švácha.

⁴¹ ZALj, Reg. I., fasc. 2059, 1883 ss.

⁴² J. Melan: Der Brückenbau, 2. del, Leipzig - Wien 1920, 308-311; Joseph Melan zum siebzigsten Geburtstag, Leipzig - Wien 1923, 153-154; D. Prelovšek: Ljubljanski mostovi v drugi polovici 19. in v začetku 20. stoletja, Kronika XXIII, 1975, 31-34.

za razmerje med konstrukcijo in okrasjem ga je oblikoval mladi Wagnerjev študent iz Dalmacije Giorgio Zaninovich. Med množico decentno uporabljenih secesijskih oblik je edino balustrada z lučmi ohranila še nekaj baročnega duha.

Kljub nekaterim nepotrebnim rušenjem, ki so jim botrovali ugodni kreditni pogoji za gradnjo novih stavb, je bilo Hribarjevo županovanje vendarle čas velikega napredka Ljubljane. V euforiji popotresne obnove je mesto izgubilo poznorenesančni Knežji dvorec v Gosposki ulici - delno tudi zato, ker je jemal svetlobo Hribarjevi podružnici banke Slavija - frančiškanski samostan na Vodnikovem trgu, samostan klaris ob Cankarjevi ulici, nekdanji diskalceatski samostan na Ajdovščini in nekaj odličnejših baročnih hiš. V zameno pa je Fabiani lahko uresničil več, tudi v širšem kontekstu moderne avstrijske arhitekture zanimivih stavb, ki bi jih zaman iskali po avstrijskih mestih, tudi precej večjih od Ljubljane. Z njimi je položil temelje moderni slovenski arhitekturi in načel vrsto še danes aktualnih urbanističnih vprašanj, na katera že sto let iščejo odgovore vedno nove generacije strokovnjakov. Tudi Plečnikova Ljubljana je zrasla iz njih. Hribar in Fabiani sta mesto dvignila iz provincialne letargije in ustvarila pogoje za njegovo preoblikovanje v nacionalno prestolnico. Bolj ko se Hribarjev čas pomika v preteklost, lažje ga primerjamo z baročno preobrazbo Ljubljane na pragu 18. stoletja.

ZUSAMMENFASSUNG

Die Laibacher Architektur der Hribarschen Zeit

Die Amtszeit des Bürgermeisters Ivan Hribar (1896-1910) ist zugleich die Zeit des Wiederaufbaus der Stadt nach dem Erdbeben. Die Jugendstilarchitektur von Laibach ist bereits Gegenstand von mehreren Studien gewesen, doch bemüht sich der Verfasser um eine ganzheitliche Würdigung und die Aufzeigung von unmittelbaren Vorbildern. Die Rolle von Hribar ist wichtig in erster Linie wegen der Heranziehung des Architekten Max Fabiani, der den städtebaulichen Plan der Stadt Laibach anfertigte und mehrere Gebäude projektierte. Da er die Verhältnisse gut kannte, war sein Vorschlag für die Entwicklung der Stadt merklich besser als der Plan von C. Sitte. Trotz allen seinen Vorbehalten gegenüber die Jugendstilmode schuf Fabiani eine Architektur, die auch im breiteren Zusammenhang der Avantgardebemühungen des Kreises von Otto Wagner interessant ist. Andere Architekturwerke derselben Zeit erreichen diese Qualität nicht. Bei den wenigen außerordentlichen Schöpfungen wie z. B. die Drachenbrücke aus Eisenbeton des Wagner-Schülers G. Zaninovich handelt es sich nicht um das Ergebnis einer Kunstvision, sondern eher um besondere Glücksfälle. Trotz dem unnötigen Abriß einiger älterer Gebäude darf der Ausbau der modernen Stadt Ljubljana um die Jahrhundertwende mit der Zeit des großen Umbaus im Barock um die Jahrhundertwende des 17. und 18. Jahrhunderts verglichen werden.

MIROSLAV STIPLOVŠEK

Politični spopadi v ljubljanski in mariborski oblastni skupščini leta 1928

Omejene pristojnosti samouprav ljubljanske in mariborske oblasti ter njuna podrejenost osrednjim državnim oblastnim organom, zlasti če jih primerjamo s skoraj popolno izvršilno in zakonodajno samostojnostjo poprekatne Narodne vlade za Slovenijo, potrjujejo slikovito prisposobo akad. prof. dr. Boga Grafenauerja, da je v Kraljevini SHS Dunaj kot center odločanja za Slovence zamenjal Beograd. Vidovdanska ustava in izvedbena zakonodaja sta oblastnim samoupravam določala, da urejajo ali sodelujejo pri reševanju nekaterih pomembnih regionalnih zadev na področju gospodarstva, financ, javnih del, zdravstva, socialne politike ter prosvete in kulture, da upravljajo deželno premoženje in sprejemajo izvršilne uredbe k zakonom, toda osrednje oblasti so obdržale nad njimi toliko oblik nadzora in omejitev v izvršilnem, finančnem in uredbo-dajnem pogledu, da je bil ustavnopravno ohranjen "centralizem tudi na ravni samoupravnega izvajanja oblasti".¹ Slovenci pa so kot posebno hud centralistični udarec občutili razdelitev jugoslovanskega dela slovenskega ozemlja na ljubljansko in mariborsko oblast ter tako niti skromne samouprave niso mogli izvajati v svoji posebni nacionalni enoti. Teh dejstev ne morejo bistveno ublažiti niti pomembni dosežki obeh slovenskih oblastnih samouprav pri izvajanju in upravljanju socialnoekonomskih in kulturnoprosvetnih dejavnosti in ustanov, ki so bili večji kot v drugih 31 oblasteh v državi. Zlasti leta 1928, ko sta oblastni samoupravi prevzeli in izvajali vse svoje naloge ter delno uspeli razširiti tudi svoje uredbodajne pristojnosti, sta dosegli pomembne rezultate za napredek Slovenije. Slovenska ljudska stranka (SLS), ki je imela v njih vse vodilne funkcije in je skrbela tudi za usklajeno delovanje obeh oblastnih skupščin, pa je oblastno dominacijo izrabljala tudi v strankarske namene. Poudarimo naj, da se - oblastni samoupravi v Sloveniji - čeprav visoko razviti nista niti približali pravi zakonodajni in izvršilni avtonomiji, kakršno je zahtevalo za Slovenijo kot posebno enoto jugoslovanske države slovensko avtonomistično-federalistično gibanje in v njegovem okviru SLS najprej z ustavnim načrtom leta 1921 in nato v programu leta 1923.² To bi bilo izvedljivo le z revizijo vidovdanske ustave, tej pa se je morala vodilna stranka avtonomističnega tabora SLS ob svojem vstopu v vlado leta 1927 odreči za ceno nekaterih privilegijev slovenskima oblastnima samoupravama in za doseglo oblastne prevlade v Sloveniji.³

Skupščini ljubljanske in mariborske oblasti sta bili ne glede na omejene pristojnosti pomembno mesto, ker so v njih zastopane politične stranke⁴ sodelovale pri izpolnje-

¹ Jurij Perovšek, Unitaristični in centralistični značaj vidovdanske ustave. Prispjevki za novejšo zgodovino 33, 1993, str. 24.

² Janko Prunk, Slovenski narodni programi. Ljubljana 1986, str. 192-220.

³ Podrobneje glej razprave M. Stiplovška: Prizadevanja za avtonomijo Slovenije od ustanovitve jugoslovanske države do kraljeve diktature (1918-1929). Časopis za zgodovino in narodopisje, št.1, 1994, str. 77-95; Avtonomistična prizadevanja v skupščinah ljubljanske in mariborske oblasti (1927-1928) in bankem svetu Dravske banovine (1931-1941). Slovenci in država. Zbornik razprav z znanstvenega posveta na SAZU (od 9. do 11. novembra 1994), Ljubljana 1995, str. 185-195; Slovenska ljudska stranka in uvedba oblastnih samouprav leta 1927. Prispjevki za novejšo zgodovino 35, 1995, str. 35-48. V teh razpravah je navedena tudi vsa relevantna literatura o obravnavani problematiki.

⁴ V ljubljanski oblastni skupščini je imela SLS 40 poslancev, vse druge stranke pa le 13 (samostojni demokrati 6, kmetijci 4, po enega pa socialisti, kočevski Nemci in radičevci), v mariborski oblastni skupščini pa je štel klub poslancev SLS 42 članov (pridružila sta se mu tudi poslanca radikalov in

vanju nalog oblastne samouprave, pri čemer je imela opozicija tudi zaradi poslovnika, ki je bil prilagojen večinski SLS, skromnejše možnosti. Prav na prvih sejah ob sprejemanju poslovnika so se začeli med poslanci SLS in opozicije ostri spopadi, ki so tako kot razprave o nekaterih drugih problemih, npr. ob razpisu občinskih volitev v Ljubljani na seji 29. aprila 1927, dobile tudi politično obeležje.⁵ Ob tem naj poudarimo, da sta ustava in zakonodaja z natančno določitvijo nalog prepovedali poseganje oblastnih skupščin v politično problematiko. Na njihnih otvoritvenih sejah 23. februarja 1927 so predstavniki poslanskih klubov Samostojne demokratske stranke (SDS) in Slovenske kmetijske stranke (SKS) posebej poudarili, da sodijo državnopravna in politična vprašanja v Narodno skupščino v Beogradu in da naj ima ta oblastni skupščini značaj gospodarskih zbornic.⁶

Prav poslanci teh dveh strank pa so v zaostrenih razmerah, ki so nastale po novi polarizaciji političnih sil v državi leta 1927 po septembrskih parlamentarnih volitvah in novembrskem oblikovanju Kmečko-demokratske koalicije (KDK), v katero sta se vključila tudi slovenski del SDS in SKS, ter po krepitvi nacionalnopolitičnih spopadov med vladno koalicijo in opozicijsko KDK s krvavim razpletom 20. junija 1928 v Narodni skupščini, sprožili razpravo o povsem politični problematiki v slovenskih oblastnih skupščinah. V času, ko je streljal radikal Puniša Račić na hrvaške poslance in dva ubil, voditelj HSS in sopredsednik KDK Stjepan Radić pa je bil smrtno ranjen, je bil minister za notranje zadeve načelnik SLS dr. Anton Korošec. Opozicijsko časopisje je ostro napadlo njegovo ravnanje ob atentatu, glasilo SDS Jutro pa je 6. julija 1928 objavilo njegovo skrajno obtožujočo karikaturu. Ta list je Korošca tudi hudo kritiziral, ker je konec julija 1928 kot prvi in edini prečan prevzel funkcijo predsednika vlade, češ da s tlačenjem Hrvatov služi srbskim hegemonistom, ki so dali SLS "v zakup Slovenijo."⁷

Najprej so se zaostriili politični spopadi v mariborski oblastni skupščini, ki je 17. julija 1928 po več kot treh mesecih spet začela zasedati.⁸ Pred sejo je predstavnik poslancev HSS iz Medimurja dr. Ante Odić predal predsedniku oblastne skupščine dr. Josipu Leskovarju nujni predlog glede obsodbe zločina 20. junija v beograjskem parlamentu. Predsednik je takoj po otvoritvi seje pred prehodom na dnevni red s predlogom svoje resolucije, s katero oblastna skupščina globoko obžaluje žrtve, a obsoja tudi poskuse, da bi se zločin izrabil za poglobitev mednacionalnih nasprotij, poskušal prepričati skupščinski večini neljube razprave o krvoprelitju v skupščini in razmerah po njem.

Hrvaške ljudske stranke), opozicijske stranke pa so jih imele 20 (Hrvaška kmečka stranka v Medimurju in Prekmurju 10, samostojni demokrati 6, socialisti 3 in kmetijci 1). Slovenec, št. 18a, 24. 1. 1927.

⁵ Skrajšani zapisniki sej I. zasedanja skupščine ljubljanske oblasti so v fondu 92 (oblastni odbor ljubljanske oblasti), fasc. 34. V tem fasciklu so tudi zapisniki 98 sej oblastnega odbora od 23. 2. 1927 do 3. 1. 1929. Skrajšani zapisniki sej II. in III. zasedanja so v fasc. 32 in 33, stenografski zapisniki sej II. in III. zasedanja pa v fasc. 31 in 33, vsi v Arhivu Republike Slovenije (AS).

⁶ Zapisnik otvoritvene seje I. zasedanja oblastne skupščine v Mariboru 23. 2. 1927, priloge, v fondu 93 (oblastni odbor mariborske oblasti), fasc. 10 v AS; na tej seji je predstavnik SDS izjavil, da bo skupščina s tem, da bo posvetila "vse sile različnim vprašanjem našega zakonitega delokroga" najbolj koristila ljudskim interesom in zanje več koristnega napravila "nego s katerokoli čustveno ali strankarsko demagoško deklaracijo." O otvoritvenih sejah je obširno poročal Slovenec, št. 44, 24. 2. 1927, ki je nato podrobno pisal o vseh sejah obeh oblastnih skupščin.

⁷ Jurij Perovšek, Kmečko demokratska koalicija; Strelji v narodni skupščini in Slovenec na čelu jugoslovanske vlade. Slovenska kronika XX. stoletja (1900-1941), Ljubljana 1995, str. 326 in 331-332; Perovšek je v svoji doktorski disertaciji Slovenski liberalni tabor in nacionalno vprašanje v času Kraljevine Srbov, Hrvatov in Slovencev (1993) podrobno analiziral tudi nove poglede slovenskih kmetijcev in samostojnih demokratov na nacionalno vprašanje in njihovo sodelovanje v KDK. Celovit opis političnega življenja na Slovenskem od volitev v oblastni skupščini do kraljeve diktature je v delu Metoda Mikuža, Oris zgodovine Slovencev 1917-1941, Ljubljana 1965, str. 339-384.

⁸ V začetnem obdobju II. zasedanja od 5. 11. 1927 do 3. 3. 1928 je imela mariborska oblastna skupščina deset sej, na katerih je poleg proračuna za leto 1928 sprejela še več uredb in razpravljala o poročilu oblastnega odbora kot svojega izvršilnega organa (o vseh sejah so v fondu 94 v AS ohranjeni stenografski in skrajšani zapisniki).

Skupščina je resolucijo soglasno sprejela, toda ker o njej predsednik ni dovolil razprave, so poslanci KDK in Socialistične stranke ostro protestirali. Po obsežnem poročilu o delu oblastnega odbora je dr. Odić končno dobil besedo in poudaril, da mu je v zadoščenje sprejetje omenjene resolucije, ki pa bi jo predsednik ne predlagal, če bi ne bilo njegovega nujnega predloga. Še na isti seji je vložil nov predlog o nezakonitem delovanju oblastnega odbora, ki je 10. julija sklenil, da oblastni uradi zaradi objave žaljive Koroščeve karikature ne smejo oglaševati v Jutru, ki se ga iz vseh oblastnih uradov odstrani, uslužbencem pa prepovedal prinašanje tega lista v uradne prostore.⁹ Na seji je bila z več predlogi zelo aktivna tudi socialistična opozicija in njen poslanec Vinko Möderndorfer je predlagal spremembo zakona o oblastni in okrajni samoupravi: ljubljanska in mariborska oblast naj se združita v eno enoto, kar je spet povzročilo zadrego pri skupščinski večini. Predsednik se je neprijetnim razpravam izognil s tem, da predlogom ni priznal nujnosti in jih je dal v predhodno obravnavo skupščinskim odsekom.¹⁰

Na seji 19. julija je poročevalec uredbodajnega odseka ugotovil zakonitost in pravilnost sklepa oblastnega odbora glede Jutra, v katerem naj bi karikatura ne žalila samo dr. Korošca, temveč preko njega "sramotila tudi slovenski narod". Po njegovem predlogu za zavrnitev Odićeve obtožbe kot neosnovane, je prišlo do burne in polemične razprave, ki so jo spremljali hrupni izrazi pritrjevanja oziroma protestov. Poslanci SLS so poudarjali, da karikatura žali verski in narodni čut slovenskega naroda, da je bil z njo popolnoma nedolžen človek prikazan kot ubijalec, kar je tudi zločin, pri čemer so opozorili tudi na atentat na Draškovića leta 1921, pa ministri zaradi tega niso bili razglašeni za zločince. Opoziciji so končno tudi očitali, da hoče "v mariborsko oblastno skupščino zanesti one razmere, ki vladajo v Beogradu..." Poslanci KDK in Socialistične stranke so zlasti poudarjali pravno nevzdržnost sklepa oblastnega odbora, ki ne bi smel prevzeti vloge državnega pravdnika, dr. Korošca, če je bil užaljen, pa bi morala braniti SLS. Oblastni odbor se je tako podal "na politično področje in se izpostavil za stranko" ter prekoračil svoj delokrog, poslanci HSS pa njegovo akcijo smatrajo, da je "naperjena proti hrvatskemu narodu in ne proti Jutru." Skupščinska večina je izglasovala odobritev sklepa oblastnega odbora in sprejetje vdanostne brzozjavke dr. Korošču z obsodbo "zločinskega pisanja" zoper njega.¹¹ Opozicija je nato na seji 9. novembra glasovala proti proračunu mariborske oblasti za leto 1929.¹² Posledica zaostrenih političnih odnosov je bila tudi abstinenca poslancev iz Medimurja in socialističnih poslancev na slavnostni seji mariborske oblastne skupščine 1. decembra 1928.¹³

Še bolj so se razvneli strankarski spopadi jeseni 1928 v ljubljanski oblastni skupščini, ki se je po sedemmesečnem premoru sestala 22. oktobra 1928.¹⁴ Tedaj mariborska skupščina ni imela sej, kcr je II. zasedanje sklenila že 21. julija 1928 s sklepno besedo predsednika Leskovarja, "da je skupščina torišče stvarnega dela, pa ne prostor za politično hujskanje".¹⁵ Tako se je nova zaostritev nacionalnopolitičnih odnosov v dr-

⁹ Zapisnik seje mariborskega oblastnega odbora 10. 7. 1928 v fondu 93, fasc. 12. Ljubljanski odbor je enake ukrepe proti Jutru sprejel na 73. seji 9. 7. 1928. Zapisnik je v fondu 92, fasc. 34 v AS.

¹⁰ Stenografski zapisnik 11. seje II. zasedanja oblastne skupščine mariborske oblasti 17. 7. 1928 v fondu 93, fasc. 10; v tem fasciklu so tudi stenografski zapisniki sej I. in III. zasedanja. Skrajšani zapisniki so v fasc. 11, zapisniki sej oblastnega odbora pa v fasc. 12 v AS.

¹¹ Stenografski zapisnik 14. seje oblastne skupščine mariborske oblasti 19. 7. 1928 v fondu 93, fasc. 10 v AS.

¹² Stenografski zapisnik 3. seje III. zasedanja oblastne skupščine mariborske oblasti 9. 11. 1928 v fondu 93, fasc. 10 v AS.

¹³ Slovenec, št. 277a, 3. 12. 1928.

¹⁴ Ljubljanska oblastna skupščina je imela od 5. 11. 1927 do 17. 3. 1928 osem sej, na katerih je največ pozornosti posvetila problematiki proračuna za leto 1928, razpravi o delovanju oblastnega odbora in sprejetju oblastnih uredb (stenografski zapisniki teh sej so v fondu 92, fasc. 31 v AS).

¹⁵ Stenografski zapisnik 16. seje oblastne skupščine mariborske oblasti 21. 7. 1928 v fondu 92, fasc. 10 v AS.

žavi in tudi v Sloveniji po smrti Stjepana Radića 8. avgusta pokazala v ljubljanski oblastni skupščini. Za sejo 22. oktobra so dr. Dinko Puc v imenu SDS, ing. Franc Zupančič v imenu SKS in Ignacij Sitar v imenu Socialistične stranke predložili resolucijo, s katero naj bi ljubljanska oblastna skupščina obsodila umor hrvaških poslancev v Beogradu. Začetek poročanja predsednika dr. Marka Natlačena o delu oblastnega odbora je prekinil poslanec Zupančič z zahtevo, da se najprej prebere njihova resolucija. Predsednik je to zavrnil in nadaljeval s podajanjem obsežnega poročila, nato pa je seznanil skupščino z vloženimi predlogi oblastnih poslancev za rešitev posameznih zadev, ki jih je posredoval v obravnavo ustreznim odsekom. Ob koncu te točke dnevnega reda je navedel tudi omenjeni predlog resolucije in ga določil v nadaljnjo obravnavo odseku za prošnje in pritožbe, ni je pa na zahtevo predlagateljev hotel prebrati, češ da je političnega značaja, in dodal: "Vi sami poudarjate, da je oblastna skupščina gospodarska korporacija in torej ni treba tukaj politike." Poslanec Zupančič je nato obtožil predsednika, da je kršil poslovnik in, po stenografskem zapisniku, izjavil: "Ker ga neče prečitati, smatramo, da se večina skupščine solidarizira z beograjskimi Puniši Račići." Tem besedam je sledilo veliko ogorčenje skupščinske večine in predsednik je zaradi truščja sejo prekinil. Po nadaljevanju pa je ugotovil, da je poslanec Zupančič grobo žalil skupščino in predsednika ter se pregrešil zoper parlamentarno dostojnost. Zaradi takšne kršitve poslovnika ga je kaznoval z osemdnevno izključitvijo s sej. Zupančič je ugovarjal, da ni izrekel omenjenega stavka v navedeni obliki. Po njegovi verziji naj bi rekel: "Če nočete čitati predloga in obžalovati beograjskih dogodkov, smatram, da se večina solidarizira (strinja) z beograjskimi Puniši Račići",¹⁶ večina pa ga je zavrnila, da je slišala izjavo tako, kot jo je zabeležil stenograf. Predsednik nato ni dopustil razprave o svojem izreku kazni, s katero se je večina strinjala. Opozicija, razen poslanca Sitarja, je zato iz protesta zapustila skupščino.¹⁷

Ta dogodek je široko odmeval v časopisju vseh političnih strank. Slovenec je poudaril, da si SLS prizadeva pridobiti zaupanje z delom, ki ga je pokazalo tudi poročilo oblastnega odbora, medtem ko opozicija hujska za vsako ceno in poskuša kovati iz obsodbe vrednega "umora Račićevih žrtev strankarski kapital." Dodal je, da se mora tudi politični boj "voditi pri nas v dostojni obliki, kakršen je primeren slovesu slovenskega imena." Za resolucijo je menil, da je njena formulacija nesprejemljiva za katerokoli resno stranko.¹⁸ Oba vodilna opozicijska lista Jutro in Kmetški list sta resolucijo objavila. Od omenjene mariborske resolucije se je razlikovala po ostrini obsodbe in zahtevi, da ljubljanska oblastna skupščina podpre zahtevo za radikalno rešitev hrvaškega vprašanja, kar SLS kot vladna stranka ni mogla sprejeti. Jutro je potek seje 22. oktobra okarakteriziralo kot prenos beograjskih parlamentarnih metod in klerikalnega nasilja v ljubljansko oblastno skupščino.¹⁹ Zupančič je v glasilu SKS poskušal omiliti politični značaj resolucije z ugotovitvijo, da so na Hrvaškem začeli bojkotirati slovensko blago zaradi domnevne slovenske podpore Beogradu. S sprejetjem resolucije o obsodbi zločina v Beogradu bi torej koristili tudi slovenskemu gospodarstvu. Poudaril je še: "Ako mislijo gospodje od SLS, da se tako čuva ugled slovenskega naroda in se tako varujejo interesi Slovencev, potem me lahko še večkrat izključijo."²⁰

Poslanci KDK so na Zupančičevo izključitev, po njihovem mnenju nezakonito, odgovorili s kolektivno abstinenco na sejah oblastne skupščine do izteka njegove kazni. Predsednika Natlačena so obtožili, da je kršil skupščinski poslovnik, njegovo tolmačenje v navedenem primeru pa "pomeni ponižanje parlamentarizma na nivo diktature

¹⁶ Kmetški list, št. 43a, 25. 10. 1928.

¹⁷ Stenografski zapisnik 9. seje 22. 10. 1928 skupščine ljubljanske oblasti v fondu 92, fasc. 33 v AS.

¹⁸ Slovenec, št. 243, 23. 10. 1928.

¹⁹ Jutro, št. 249, 22. 10. 1928.

²⁰ Kmetški list (delno zaplenjen), št. 43a, 25. 10. 1928.

enega kluba."²¹ Opozicijsko resolucijo je dal Natlačen na dnevni red seje šele 5. novembra. Ugotovil je, da se je oblastni odbor ob Radićevi smrti sestal na žalni seji, da je poslal samoupravnim organom zagrebške oblasti in družini Radić sožalni brzojavki, da je poslal dva predstavnika na žalno sejo in pogreb v Zagreb, za kar je dobil zahvalni brzojavki zagrebškega oblastnega odbora in družine Radić, skratka, da je "ukrenil vse, kar je bilo potrebno in primerno." Zato je predlagal prehod na naslednjo točko dnevnega reda brez razprave, kar je večina ob burnih protestih opozicije sprejela.²²

Odločitev poslancev KDK o abstinenci je bila sprejeta v času sklepnih priprav na proslavo 29. oktobra, "katerega dne praznujemo 10-letnico osvobojenja Slovenije", ki jo je predlagalo predsedstvo ljubljanske oblastne skupščine, njena večina pa navdušeno sprejela.²³ Potem ko so poslanci KDK sporočili, da se tudi slavnostne seje ne bodo udeležili, je Slovenec objavil članek o pomenu praznovanja 29. oktobra za Slovence, "ko se je za nas prelomila preteklost in smo prvokrat - v modernem pojmu države - sprejeli nase čast in oblast svoje zemlje." Nasledstvene države bivše Avstro-Ogrske bodo slovesno praznovale desetletnico svojega obstoja, še posebej pomemben pa je 29. oktober za slovenski narod, "ki ima tako redkokdaj priliko, da se spominja velikih dni svoje zgodovine, in ki ima tako malo takih obletnic...", kakršna je desetletnica enotne in skupne odločitve vseh slovenskih političnih subjektov za "samo eno pot: V lastno narodno državo. Tu ni bilo ničesar hinavskega, ni težila še nikaka strankarska mora in priznati moramo, da smo se Slovenci vkljub svoji nedržavni zgodovini ponašali zrelo - državniško: Glede države ni bilo nobene licitacije!"

Sistem strank in različni pogledi na državnoopravna, politična, gospodarska, socialna in kulturna vprašanja so razumljivi, toda ne bi "bilo govora o kaki politični zrelosti naroda, če bi se vsaj ob takih obletnicah ne znašel v eni misli na državo in bi se vsaj približal Angležu, ki ob vsakem trenutku političnega življenja poudarja: Prav ali neprav, Anglija je moja domovina." Tej misli pa se je vodstvo KDK odreklo: "Prav posebno malenkostno luč pa vrže na nas Slovence dejstvo, da se nismo mogli zediniti na skupno ožjo proslavo" 29. oktobra v Ljubljani, "ter da bo organiziran narod ločeno korakal" na različne jubilejne prireditve in "da bo od strani SDS prišla v ospredje strankarska politika in ne država... Za odklonitev skupnega nastopa in skupne proslave ni izgovora: za državo so licitirali po strankarskem trenutnem položaju."²⁴

Na ta načelni članek o nujnosti skupnega praznovanja prelomnice v zgodovini slovenskega naroda je SDS obširno odgovorila v Jutru. V njem je posebej poudarila, da desetletnica osvoboditve zasluži večjo pozornost, kot jo dovoljujejo razmere po junijemskem krvoprelitju, da so vsi enotni v tem, da niso nikdar obžalovali prevrata in ustanovitve jugoslovanske države leta 1918. Samostojne demokrate "zazebe" ob misli, da bi tedaj in kdaj v prihodnje moglo biti drugače. Zato jih "ogorčuje samo omemba zločinske parole o amputaciji", v smislu svojega unitarizma pa so še poudarili: "Nerazdružno je edinstvo Slovencev, Hrvatov in Srbov v Jugoslovenstvu...", ki mora temeljiti na enakopravnosti in vzajemnosti. Jutro je nato naštel konkretne vzroke za abstinenco. Poudarilo je "nebratsko" obnašanje SLS, njeno nestrpnost in zlorabe "kadarkoli... je prišla do moči". Označilo jo je za "netolerantno škofovsko stranko", ki so ji lastni interesi več kot koristi Slovenije, očitalo ji je klerikalizem, zlorabljanje oblastne domi-

²¹ Jutro, št. 253, 27. 10. 1928.

²² Stenografski zapisnik 1. seje III. zasedanja skupščine ljubljanske oblasti 5. 11. 1928 v fondu 92, fasc. 33. Ljubljanski oblastni odbor je imel žalno sejo 9. avgusta 1928 (Zapisnik 78. seje v fondu 92, fasc. 34 v AS).

²³ Stenografski zapisnik 11. seje II. zasedanja skupščine ljubljanske oblasti 27. 10. 1928 v fondu 92, fasc. 33 v AS. Te seje se poslanci SDS in SKS v skladu s svojim sklepom niso udeležili.

²⁴ Slovenec, št. 243, 24. 10. 1928. V članku 28. oktober in KDK je naveden napačen datum ustanovitve Države Slovencev, Hrvatov in Srbov.

nacije za obračunavanje z drugače mislečimi oziroma političnimi nasprotniki,²⁵ njeno politiko v osrednji vladi pa je ocenilo za izdajalsko. Prodala se je "za skledo leče" hegemonistom in dobila pooblastilo, "da ubija tiste, s katerimi sedaj hinavsko trdi, da bi rada skupaj sedela ob 10-letnici svobode. Na dan, ko mora govoriti srce, tolike "elastičnosti" mi ne zmoremo..."²⁶

Te časopisne polemike ilustrirajo izredno zaostritev medstrankarskih odnosov, kar je imelo za posledico tudi ločene prireditve ob desetletnici "narodnega osvobojenja" in nato "zedinjenja".²⁷ Slavnostni seji ljubljanske in mariborske skupščine sta bili načrtovani kot skupni, lahko bi rekli uradni proslavi vseh v njih zastopanih političnih strank, iz navedenih razlogov pa sta obe potekali ob popolni ali delni abstinenzi opozicije, tako da so na njih prišla do izraza le stališča večinske SLS o zgodovinskih in aktualnih dogodkih.

Slavnostne seje ljubljanske oblastne skupščine 29. oktobra so se poleg poslancev SLS udeležili številni vojaški, cerkveni in oblastni funkcionarji ter delegacija univerze, predsednik dr. Natlačen pa je posebej pozdravil zastopnike sestrške mariborske oblastne skupščine, "ki prvokrat s svojo navzočnostjo pri naši skupni seji manifestirajo za zedinjeno Slovenijo".²⁸ Slavnostni govornik Natlačen je najprej orisal stoletja trajajočo pot do "osvobojenja", pri čemer je bil slovenski narod na pomembnem ozemlju izpostavljen italijanizaciji, madžarizaciji in zlasti germanizaciji, ki mu je povzročila največ škode in krivic na različnih področjih. Poudaril je pomen enotnega gibanja v podporo Majniški deklaraciji in pomembno vlogo dr. J. E. Kreka, dr. Korošca in nadškofa dr. A. B. Jegliča v prizadevanjih za jugoslovansko državo. Radost ob praznovanju pa je skaljena z dejstvom, da je kar tretjina slovenskega naroda ostala odtrgana "od živega narodnega telesa". Koroški plebiscit in Rapallo sta mu prinesla "bridko razočaranje". Kljub morebitnemu očitku, da se vtika v zadeve druge države, je navedel številne primere nenehnega poslabševanja in zaostrovanja položaja Primorskih Slovencev pod Italijo. Poudaril je, da ravnanje s slovensko manjšino, ki ji odrekajo najosnovnejše narodne pravice, "nima in ne more imeti s kulturo italijanskega naroda nič skupnega..." Proti tem nezaslišanim krivicam slovenski narod pred vsem svetom protestira "v imenu civilizacije, v imenu človeštva in končno v imenu krščanske pravičnosti..."

Natlačen je nato podal še svoje poglede na aktualno problematiko države in oblastne samouprave. Uvodoma je poudaril: "Naše osvobojenje je dobilo svojo sankcijo in garancijo šele z zedinjenjem z bratskima narodoma Srbov in Hrvatov v eno skupno državo. Uverjeni, da je pridobljena naša svoboda mogoča samo v tej državni skupnosti, odklanjamo z vso odločnostjo vsako misel kakršnekoli amputacije, odklanjamo prav tako odločno tudi vsak defetizem." Mlada država je v prvem desetletju pokazala nekatere otroške slabosti, ki pa jih ni treba razgaljati pred tujino, temveč je treba energično delati za njihovo odstranitev. Treba si je prizadevati za ugled, napredek in rast države, ne pa za njeno rušenje, kot dela sovražnik našega naroda. Po tej obsodbi delovanja opozicije je poudaril, da bodo navedenim ciljem "v izdatni meri" služile tudi oblastne samouprave. Oblastna samouprava na Slovenskem je že v kratkem času dosegla uspehe,

²⁵ Momčilo Zečević je ocenil, "da se je slovenska avtonomija (oblastna samouprava op. p.) spremenila v hegemonijo klerikalnega tabora na skoraj vseh področjih slovenskega političnega, gospodarskega in kulturnega življenja." (Na zgodovinski prelomnici I, Maribor 1986, str. 207).

²⁶ Jutro, št. 253, 27. 10. 1928.

²⁷ O teh dveh dogodkih je nato vse časopisje obširno pisalo, in sicer vsak strankarski list posebej o prireditvah svojih strank. Objavilo je tudi številne članke, zlasti memoarske zapise osebnosti, ki so imele ob prevratu leta 1918 pomembno vlogo v slovenskem političnem življenju.

²⁸ Seje se je udeležilo vseh pet članov mariborskega oblastnega odbora. Predsedstvi obeh oblastnih skupščin sta za uskladitev delovanja samouprav obeh oblasti pri reševanju skupnih zadev oziroma za premostitev razdeljenosti Slovenije na dve oblasti poleg delovanja skupnega uredbodajnega odbora načrtovali tudi občasna skupna zasedanja obeh oblastnih skupščin.

ki se jih more veseliti vsakdo, če je objektivni, uspehi pa so tudi temelj za bodočnost. Slovenski oblastni samoupravi bosta lahko veliko prispevali k konsolidaciji razmer v državi in dosegli veliko večje uspehe, "ako se poleg čimvečje proširitve samoupravnih kompetenc uresniči končno tudi veliki ideal vseh Slovencev, odkar je začel slovenski narod živeti svoje lastno politično življenje, ako dosežemo zedinjeno Slovenijo. S to željo stopa slovenski narod v drugo desetletje svojega svobodnega življenja".

Predsednik mariborskih oblastnih samoupravnih forumov dr. Leskovar je ponovil Natlačenovo misel, da je mogoče slovenske narodne ideale uresničiti samo v skupni državi in obsodil državni separatizem, posebej pa poudaril, da so ob proslavljanju narodne osvoboditve odpadle vse meje med Slovenci, ki so v Italiji in Avstriji ter na osvobojenem delu slovenskega ozemlja, ki je bil upravno razdeljen na dve oblasti: "Vsi ti Slovenci tvorijo danes eno edino duševno enoto..." To bodo tvorili tudi v bodoče, "kadarkoli bo šlo za obče slovenske svetinje, za občo slovensko kulturo. Ozemlje se da razkosati v posamezne dele, ne da pa se razkosati narodna zavest, narodna miselnost, narodna duša."

Predsednik Natlačen je nato predlagal sprejem vdanostne brzojavke kralju Aleksandru in sklepa: "29. vinotok naj se v ljubljanski oblasti slovesno obhaja kot narodni praznik v spomin narodne osvoboditve Slovencev", ki naj ga na primeren način izvaja oblastni odbor. Oblastni poslanci, ki so govornika večkrat prekinjali z aplavzom, so oba predloga z odobravanjem sprejeli.²⁹

Mariborska oblastna skupščina je imela izredno slavnostno sejo 1. decembra, med številnimi gosti pa so se je udeležili tudi člani nekdanjega Narodnega sveta za Štajersko in general Rudolf Maister. Slavnostni govornik Leskovar je najprej poudaril, da je pred desetimi leti "prišel dan našega osvobojenja, ko so se Slovenci zedinili z našimi južnimi brati Srbi in Hrvati." Medtem ko je bil na ljubljanski seji poudarek na 29. oktobru, je Leskovar govoril predvsem o pomenu 1. decembra. Tudi on je posebej poudaril vlogo dr. Korošca v boju za jugoslovansko državo. Nato je podrobno opisal narodnostne razmere na Spodnjem Štajerskem, germanizacijsko napadalnost in organiziran slovenski odpor, posebej pa opozoril na zasluge škofa A. M. Slomška. Na najnovejše pisanje nemškega časopisja o tem, da se na Spodnjem Štajerskem godi Nemcem prav tako slabo kot v Italiji, je odgovoril, da se z njim želi pred tujo javnostjo ustvariti vtis, da živijo v tej pokrajini Nemci, resnica pa je, da je bila in ostaja slovenska brez strnjene nemške naselitve. Ob prevratu sta v boju za severno mejo in prevzem slovenske oblasti v Mariboru opravila izjemno pomembno delo Narodni svet za Štajersko in general Maister z enotami svojih borcev, ki zaslužijo "najprisrčnejšo zahvalo". Govornik je nato izrazil mnenje, da bi ta prizadevanja ne bila uspešna, "ako bi ne dobili pomoči od juga". Preboj solunske fronte je tudi njim vzbudil nove nade. Zato je izrekel spoštovanje velikim žrtvam srbskega naroda.

Ob sklepu je spregovoril še o uspešnem delovanju mariborske oblastne skupščine, kljub skromnim finančnim sredstvom. Pri njenem bodočem delu pa naj ji bo dobrobit države najvišji zakon, posebej pa je apeliral, "naj se ublažijo vsa politična nasprotstva." Tudi mariborska oblastna skupščina je poslala zahvalno brzojavko kralju Aleksandru pa tudi dr. Korošču.³⁰

Navedemo naj še, da sta bila ljubljanski in mariborski oblastni odbor med poglavitnimi finančnimi podporniki za izdajo posebnega jubilejnega zbornika, v katerem je okoli trideset avtorjev, zgodovinarjev, pravnikov, ekonomistov, kulturnikov in drugih osvetlilo navedene prelomnice v slovenski zgodovini in razvoj Slovenije v pr-

²⁹ Stenografski zapisnik 12. seje II. zasedanja skupščine ljubljanske oblasti 29. 10. 1928 v fondu 32, fasc. 33 v AS.

³⁰ Zapisnik slavnostne seje oblastne skupščine mariborske oblasti 1. 12. 1928 v fondu 93, fasc. 10 v AS; Slovenec, št. 277a, 3. 12. 1928.

vem desetletju življenja v jugoslovanski državi.³¹

V drugi polovici leta 1928, po junijskem zločinu v Narodni skupščini, sta tudi ljubljanska in mariborska oblastna skupščina postali mesto zaostrenih političnih spopadov. Tako sta postali parlamenta "v malem", ki sta preseгла svojo zakonsko omejenost le na obravnavo in sklepanje o socialnoekonomskih in kulturnoprosvetnih zadevah. V njih so odsevali tedanji agresivni odnosi med vlado in KDK, seveda v daleč manj zaostreni in manj intenzivni obliki kot v Narodni skupščini. Pobudnice razprav političnega značaja so bile s svojimi predlogi o obsodbi krvoprelitja v beograjskem parlamentu stranke KDK ob podpori socialistov, ob začetku delovanja oblastnih skupščin pa so posebej zahtevale, da se vanje ne sme prenesti politična problematika. Režimska SLS je poskušala protivladne razprave opozicije, posebej proti svojemu voditelju in tedanjemu ministrskemu predsedniku, preprečiti ali čimbolj omejiti tudi z možnostmi, ki jih je skupščinski večini nudil poslovnik. V teh razpravah se je znašla SLS v hudi zadregi tudi kot dotedanja poglavitna nosilka boja za revizijo ustave glede uvedbe široke izvršilne in zakonodajne avtonomije za Slovenijo. Toda poudariti je treba, da je kljub spremembi strankine taktike in opustitvi radikalnega narodnega programa v "domači" politiki poskušala pokazati svojo privrženost avtonomističnemu programu, kar kaže njen predlog na slavnostni seji ljubljanske oblastne skupščine za razglasitev 29. oktobra za praznik slovenske narodne osvoboditve, nestrinjanje s skromnimi pristojnostmi oblastnih samouprav in zavzemanje za njihovo razširitev ter posebej zahteva za združitev ljubljanske in mariborske oblasti, ki je bila dejansko izvedljiva le z revizijo ustave. Njene velike zasluge za uspešno delovanje oblastnih samouprav pa so zmanjševale zlorabe oblastnega položaja za strankarske koristi, kar je opozicija hudo napadala tudi na sejah oblastnih skupščin. Na njih se je poleti in jeseni 1928 jasno pokazala tedanja polarizacija v slovenskem političnem življenju. Kmetijci, ki so bili poleg demokratov - liberalcev iz Slovenije edini krivci za izglasovanje unitaristične in centralistične vidovdanske ustave, so se v obravnavanem času kazali kot radikalni zagovorniki federativnega položaja Slovenije v jugoslovanski državi. Toda že kmalu so v obdobju diktature postali spet vneti podporniki kraljeve unitaristične in centralistične politike. Ponovno opozicijska SLS pa je leta 1932 s Slovensko deklaracijo spet postala zagovornica radikalne rešitve slovenskega narodnega vprašanja, že po poltretjem letu pa je kot vladna stranka od nje odstopila. Ob takšni nenačelnosti, ki se je kazala tudi v obeh oblastnih skupščinah, je prof. Grafenauer poudaril: "V politiki obeh taborov je bila očitno "stranka" pred narodom in nad njim."³²

O zgodovinskih obletnicah, o katerih so govorili na slavnostnih sejah oblastnih skupščin v Ljubljani in Mariboru, je tedaj kritično pisal Lojze Ude. Zavrnil je stališča, da je slovenski narod v Kraljevini SHS politično svoboden, minimalni pogoj za to bi bila široka avtonomija združene Slovenije kot posebne enote južnoslovanske federacije, njegov pravi praznik je le 29. oktober, usodna datuma pa še 10. oktober in 12. november 1920, medtem ko je 1. december le "dekretirani" praznik, način združitve pa nasproten slovenskim narodnim interesom. Opozoril je tudi na pretiravanje zaslug srbske vojske za Slovenijo ob prevratu. Skratka, obsodil je unitarizem, centralizem in hegemonizem.³³ Te Udetove ocene je poglobil Bogo Grafenauer še kot študent ob dvajsetletnici sprememb državne ureditve na Slovenskem in razkosanju slovenskega naroda, ponovno pa ob njihovi sedemdesetletnici, obakrat pa je dal svojima člankoma naslov Iz starega v novi prostor. Enega svojih prvih znanstvenih prispevkov v reviji Dejanje leta 1938 je

³¹ Slovenci v desetletju 1918-1928. Zbornik razprav iz kulturne, gospodarske in politične zgodovine. Uredil dr. Josip Mal, Ljubljana 1928.

³² Bogo Grafenauer, Slovensko narodno vprašanje in slovenski zgodovinski položaj. Ljubljana 1987, str. 7.

³³ Lojze Ude, Slovenci in jugoslovanska skupnost. Maribor 1972, str.254-261; članek Desetletnica in dve osemletnici, objavljen v Svobodni mladini 1928, št. 6-7.

sklenil z ugotovitvijo: "Svobode, ki smo si jo sami priborili, nismo mogli sami varovati niti toliko časa, da bi se urejeno in enakopravno pogajali o združenju v eno državo. Prav tu je najbolj tragična točka zgodovinskega razvoja slovenskega osvobajanja."³⁴ V referatu na zborovanju slovenskih zgodovinarjev leta 1988 je poudaril, da so mu novi viri "v celoti potrdili presojo", ki se mu "je izoblikovala v študentskih letih". Ta pa je bila nasprotna tako ocenam, ki so prevladovala med politiki in zgodovinarji v prvi Jugoslaviji kot tudi nekaterim stališčem, ki so se v osemdesetih letih pojavila zlasti v srbskem zgodovinopisju. Proti tedanjim nasprotujočim si vrednotenjem posameznih dogodkov v zgodovinopisju o Jugoslaviji in Slovencih je Grafenauer postavil tezo: "1. december je za Slovence v prehajanju iz Avstroogrske v Jugoslavijo najmanj pomemben datum, saj ne pomeni prehoda iz odvisnosti v svobodo, marveč samo trdnejšo zagotovitev že pridobljene svobode ob žrtvovanju znatnega dela te pridobitve. Pomembnejši je 29. oktober kot začetek en mesec trajajoče večje svobode z res lastnim odločanjem in še večjim (čeprav nerealnim) upanjem, in morda najpomembnejša meja "10. oktober / 12. november (plebiscit in Rapallo), ko je bil obseg slovenske osvoboditve - tudi zaradi Pašičeve politike v zadnjih mesecih vojne (čeprav ne samo zaradi tega) - bistveno okrnjen, danes vemo, da delno tudi že dokončno."³⁵

Prof. Grafenauer je torej pronicljivo analiziral tudi pomembne prelomnice v novejši slovenski zgodovini, med njimi zgodovinske dogodke, do katerih so se ob desetletnici prvič temeljiteje opredelile tudi slovenske politične stranke. Na njihova stališča so vplivali odnos do nacionalnega vprašanja, aktualne nacionalnopolitične razmere, posebej pa njihov takratni pozicijski oziroma opozicijski položaj, ki je vplival tudi na potek praznovanja tega jubileja v ljubljanski in mariborski oblastni skupščini.

ZUSAMMENFASSUNG

Politische Auseinandersetzungen in den Kreisversammlungen von Ljubljana und Maribor im Jahre 1928

Laut Verfassung und Gesetzgebung war es die Aufgabe der Kreisversammlungen, unter der Aufsicht der zentralen Staatsbehörden über wirtschaftliche, finanzielle, bauliche, gesundheitliche, soziale, kulturelle und schulische Angelegenheiten von regionellem Charakter zu beraten und Beschlüsse zu fassen, nicht allerdings über die politische Problematik, was aber nicht immer zu vermeiden war. Besonders in der zweiten Hälfte des Jahres 1928, nach den Schüssen von Puniša Račić auf serbische Abgeordnete am 20. Juni 1928 in der Nationalversammlung, als zwei Abgeordnete getötet wurden und Stjepan Radić bald danach seinen Verwundungen erlag, kam es zu einer äußersten Zuspitzung der nationalpolitischen Beziehungen im Staate. Die Abgeordneten der Bäuerlich-demokratischen Partei regten, unterstützt von den sozialistischen Abgeordneten, auch in den Kreisversammlungen von Maribor und Ljubljana politische Diskussionen über das Verbrechen im Belgrader Parlament an, die mit auch eine Form der Abrechnung mit der slowenischen Volkspartei waren. Diese hatte die absolute Mehrheit in beiden Kreisversammlungen, ihr Obmann Dr. Anton Korošec war in der Zeit der tragischen Ereignisse Innenminister, danach wurde er sogar Ministerpräsident. Von der Opposition - in Slowenien insbesondere von der Selbständigen demokratischen Partei und der Slowenischen Bauernpartei - wurde er beschuldigt, er habe die Opfer unter den Abgeordneten der Bäuerlich-demokratischen Koalition mitverschuldet. In den Julisitzungen erreichten die Abgeordneten aus ihren Reihen in der Kreisversammlung von Maribor den Beschluß einer Resolution, in der die Opfer bedauert wurden, der Mehrheit gelang es allerdings, nach heftigen und polemischen

³⁴ Bogo Grafenauer, n. d., str. 60.

³⁵ Bogo Grafenauer, Iz starega v novi prostor. Zgodovinski časopis 42, 1988, št. 4, str. 538.

Diskussionen die Anschuldigung der Opposition zurückzuweisen, der Kreisausschuß von Maribor sei gesetzwidrig gegen das Organ der Selbständigen demokratischen Partei Jutro vorgegangen, das eine beleidigende Karikatur von Korošec veröffentlicht hatte. Noch heftiger wurden die parteilichen Auseinandersetzungen in den Sitzungen der Kreisversammlung von Ljubljana im Herbst 1928. Wegen der Vorgehensweise des Vorsitzenden Dr. Marko Natlačen anläßlich der Resolution der Opposition zur Verurteilung des Mordes im Parlament protestierte der Obmann der vorschlagenden Partei aufs schärfste und beleidigte dabei die Mehrheit in der Versammlung. Weil er vom Vorsitzenden deshalb bestraft wurde, beschlossen alle Abgeordneten der Bäuerlich-demokratischen Koalition, während seiner achttägigen Strafe an den Sitzungen der Kreisversammlung nicht teilzunehmen. Wegen der zugespitzten politischen Auseinandersetzungen wurden in der Folge von der Opposition die feierlichen Sitzungen der Kreisversammlung von Ljubljana am 29. Oktober und der von Maribor am 1. Dezember 1928 anläßlich des zehnten Jahrestages der Befreiung der Slowenen von der österreichischen Oberherrschaft, der Gründung des Staates der Slowenen, Kroaten und Serben und seiner Vereinigung zum Königreich der Serben, Kroaten und Slowenen und des Beginnes der für die Slowenen schicksalhaften Kämpfe um die Nord- und Westgrenze im Herbst 1918 boykottiert. In der Festansprache von Dr. Marko Natlačen in Ljubljana wurde auch die Forderung für eine Ausweitung der Zuständigkeiten der Kreiselbstverwaltungen und den Zusammenschluß der Kreisverwaltungen von Ljubljana und Maribor zu einer einzigen gestellt, was nur durch einer Revision der Verfassung machbar gewesen war. Der 29. Oktober wurde zum slowenischen Nationalfeiertag erklärt. Anläßlich des zwanzigsten und des siebzigsten Jahrestages wurden die angeführten Meilensteine in der slowenischen Geschichte von Prof. Dr. Bogo Grafenauer in seinen Artikeln "Aus dem alten in den neuen Raum" erhellte. Sehr feinführend analysierte er die unprinzipielle Einstellung der politischen Parteien gegenüber der slowenischen Nationalfrage, die auch in ihrem Wirken in den slowenischen Kreisversammlungen zum Ausdruck kam.

MARJAN DRNOVŠEK

Izseljevanje Slovencev med nujo in željo po boljšem življenju

Odkar obstaja človeštvo, obstajajo tudi selitve (migracije) ljudi. Izseljevanje je le del migracijskega procesa, pri katerem nas zanimajo zlasti vprašanja o prostorskem, gospodarskem in socialnem okolju izselitve, o vzrokih odhajanja in o številu odhajajočih. Ta vprašanja se tudi najpogosteje postavljajo, vendar moramo, če hočemo razumeti pojav izseljenstva v vsej celovitosti, obravnavati prav vse njegove vidike, torej tudi vraščanje in izginjanje izseljencev v novih okoljih.¹ Tudi obravnavam narodnega vprašanja v slovenskem zgodovinopisju marsikdaj manjka tovrstna celovitost, saj se vse preveč omejujejo na etnični prostor, medtem ko slovenskim izseljencem po svetu ne posvečajo dovolj pozornosti. To ni samo slabost zgodovinopisja, temveč slovenske javnosti sploh, in to ne samo danes, ampak že celo zadnje stoletje, odkar so začeli Slovenci bolj množično odhajati v svet. Ker je bilo raziskovanje izseljenstva v omenjenem času zlasti predmet publicističnih pristopov, so tudi rezultati mnogokrat površni, tendenciozni in emocionalno obarvani, hkrati pa se ponavljajo mnoga stereotipna gledanja na pojav izseljenstva pri Slovencih, ki se nagibajo k posploševanjem in pretiravanjem.²

Vojne in revolucije, gospodarske konjunktore in krize, ideološki in verski pritiski ali pa samo želja po boljšem življenju so krepili oz. slabili selitvene tokove tudi v 19. in 20. stoletju. Gledano z vidika Evrope so v tem času dobila ta gibanja množičen značaj in so bila usmerjena predvsem v preoceanske dežele, čeprav tudi notranje - kontinentalne - selitve niso bile zanemarljive.³ V izteku tega stoletja je narasel tudi pritisk priseljencev iz nekdanjih kolonialnih dežel, npr. v Anglijo in Francijo, zaradi korenitih sprememb v nekdanjih komunističnih državah pa še ni izginil strah pred pritiskom ljudi iz vzhodnoevropskih in daljnazijskih dežel.⁴ Glavne evropske izseljenske dežele iz 19. stoletja (npr. Anglija, Nemčija, skandinavske dežele) so postale v 20. stoletju cilj mnogih priseljencev iz Evrope in ostalih delov sveta. Pomembna prelomnica v izseljevanju evropskih narodov v tem stoletju je bila prva svetovna vojna. Po njej so namreč ZDA priprle svoje meje, kar je bila posledica manjšanja števila prihajajočih iz zahodnoevropskih dežel na eni strani in strahu pred preplavitvijo severnoameriškega kontinenta s priseljenci iz vzhodno- in srednjeevropskih (slovanskih) dežel na drugi strani. Sočasno pa so imele mnoge evropske države po končani prvi svetovni vojni, npr. Francija, velik primanjkljaj moške delovne sile in so rabile nove pridne roke, zlasti za delo v rudnikih, tovarnah, na poljih ter v gozdovih. Njihove meje so bile odprte za vse, ki so hoteli sodelovati pri zapolnjevanju te vrzeli. Velika svetovna gospodarska kriza na prelomu v trideseta leta je te meje že priprla in v večjem obsegu so se začele odpirati šele dobrih dvajset let kasneje, tj. konec petdesetih let. Naftna kriza na začetku sedemdesetih jih je ponovno priprla. Vrata razvitih držav še danes niso trdno zaprta, vendar so bolj odprta le za ljudi z znanjem. Zaradi razvoja tehnologije danes ni več množičnih valov iz-

¹ Izseljenstvo je celota procesov in pojavov od odhoda z doma (izseljevanja/emigracije) do prihoda v tujino (priseljevanja/imigracije), življenja in dela v novem okolju - vključno z vraščanjem (integracijo) in izginjanjem (asimilacijo) - ter stikov med staro in novo domovino.

² Za pregled raziskovalnih in publicističnih pristopov k vprašanju slovenskega izseljevanja v zadnjih sto letih glej doktorsko delo: Marjan Drnovšek, *Izseljevanje iz širše ljubljanske okolice 1890-1914*. Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta, Oddelek za zgodovino, Ljubljana 1993 (rokopis).

³ Glej: *Hoffnung Amerika. Europäische Auswanderung in die Neue Welt*. Hrsg. Karin Schultz. NDW-Verlag Bremerhaven 1994; *Overseas Migration from East-Central and Southeastern Europe 1880-1940*. Ed. Julianna Puskás. *Studia Historica Academiae Scientiarum Hungaricae*, 191, Budapest 1990.

⁴ *Mednarodne migracije. Okrogla miza. - Teorija in praksa*, št. 7-8, julij-avgust 1993, str. 646-705.

seljencev, ki so se v preteklosti zaposlovali predvsem kot fizična delovna sila, vedno večji pa je pritisk obupancev iz manj razvitih in zaradi vojne uničenih dežel (npr. na Balkanu), ki v razvitejših delih sveta iščejo možnost preživetja, večkrat tudi brez dela in s pomočjo podpornih fondov.

In kje je bilo mesto Slovencev v teh izseljenjskih tokovih? Dotedanjim posameznikom in manjšim skupinam se je v osemdesetih letih 19. stoletja pridružil večji izseljenjski val, ki je na prelomu v 20. stoletje dobil množičen značaj in je zajel večino slovenskih pokrajin. Glede na socialno strukturo je bil odraz stanja. Večina Slovencev je namreč sestavljala t.i. kmečki sloj in vaški polproletariat, zato so se pripadniki obrtniškega in industrijskega sloja v njem kar izgubili, da o maloštevilnih izobražencih sploh ne govorimo. Poleg ZDA so bili v času do izbruha prve svetovne vojne želeni cilji tudi Južna Amerika (npr. Brazilija), Vestfalija v Nemčiji in Egipt.⁵ Med obema vojnama se je tok iz jugoslovanske Slovenije preusmeril v zahodnoevropske države, npr. v Francijo, Belgijo, na Nizozemsko in deloma v Nemčijo, iz slovenskih pokrajin zahodno od rapalske meje pa zlasti v Argentino, deloma v zahodno Evropo in v manjšem obsegu tudi v Egipt. Gospodarska kriza iz sredine obdobja med svetovnim vojnama ni vplivala samo na zmanjšanje izseljevanja in sočasno na vračanje mnogih, zlasti tistih brez možnosti preživetja, ampak tudi na značaj tega procesa. V tridesetih letih je naraslo sezonsko izseljevanje, in sicer tako v zahodnoevropske države kot v poljedelske predele Jugoslavije, pri čemer so prevladovali sezonci in sezonke iz Prekmurja.⁶ Druga svetovna vojna je v glavnem prekinila t.i. ekonomsko izseljevanje. Takoj po njej pa je sledil močan val političnih izseljencev, sprva beguncev, ki so se v drugi polovici štiridesetih let razselili po vsem svetu, največ v Južno Ameriko (zlasti v Argentino), ZDA, Kanado in Avstralijo, deloma pa tudi po raznih evropskih prestolnicah od Rima do Londona in Berlina. Petdeseta leta so bila leta ilegalnega bega slovenskih fantov in mož. Vzroki so bili različni, od nazorskih in verskih do čisto ekonomskih in avanturističnih. Konec omenjenega desetletja se je ponovno obudilo množično odhajanje v gospodarsko razvite zahodnoevropske države, ki je doseglo svoj višek v šestdesetih letih. Ta tok se je začel umirjati po naftni krizi na začetku sedemdesetih let in se danes omejuje na posameznike, zlasti iz vrst strokovnjakov, znanstvenikov in umetnikov.

Celovit pogled na izseljevanje v zadnjih dveh stoletjih nam vsiljuje tezo, da so Slovenci vedno odhajali v tujino in pri tem v glavnem sledili splošnim evropskim migracijskim tokovom. Slovensko etnično ozemlje je bilo vedno izseljenjsko ozemlje, čeprav so v vseh zgodovinskih obdobjih prihajali in živeli na njem tudi mnogi priseljenci. Cilj množičnega priseljevanja pa je postalo šele v šestdesetih letih tega stoletja, in to za pripadnike drugih jugoslovanskih narodov. Opraviti imamo z določenim paradoksom: v šestdesetih letih so mnogi slovenski fantje in možje iskali boljši kos kruha v tujini, za marsikoga iz nerazvitih delov Jugoslavije pa je postala "obljubljena dežela" Slovenija. To je razložljivo s tezo, da so bile predstave o "boljšem življenju" za različne civilizacijske prostore pač različne.

Povrnimo se k temi iz naslova: izseljevanje med nujo (v pomenu preživetja) in željo po boljšem življenju, k temi, ki jo uvrščamo v sklop, v katerem se proučujejo vzroki in spodbujevalci odhajanj ter privlačnost novega okolja. Glede vzrokov za izseljevanje Slovencev lahko tako v publicistiki kot v strokovni literaturi prebiramo stalno ponavljajoča se razmišljanja, ki izpostavljajo le najbolj vpijoča ekonomska in socialna ozadja tega pojava. Če odmislimo politične razloge - izseljevanje Primorcev po letu 1920 v Argentino zaradi npr. naraščajočega fašističnega nasilja ali razloge za eksodus ne ravno

⁵ Marjan Drnovšek, Pot slovenskih izseljencev na tuje. Od Ljubljane do Ellis Islanda - Otoka solza v New Yorku 1880-1924. Založba Mladika. Ljubljana 1991.

⁶ Marjan Drnovšek, Slovenski izseljenci in Evropa. - Slovenski svet. Glasilo Konference za Slovenijo Svetovnega slovenskega kongresa, št. 6 (oktober 1992) in št. 7-8 (januar 1993).

majhnega števila Slovencev z močnim intelektualnim jedrom po letu 1945 - lahko trdimo, da so bili glavni vzroki odhajanja Slovencev v svet ekonomski in socialni, vendar zelo niansirani med obema skrajnostima, med t.i. nujo in željo po boljšem življenju. Izseljevanje do leta 1914 ima najrazličnejše vzroke, medtem je ozadje vala, ki se je v šestdesetih letih tega stoletja usmeril v zahodnoevropske države, zlasti v takratno Zahodno Nemčijo, mnogo bolj razpoznavno. Odhajajočih ni odgnala lakota ali pomanjkanje zaposlitve doma, ampak jih je privlačil višji standard onkraj meje. Ta pojav lahko razumemo kot željo po dobrem avtomobilu, takratnem simbolu "boljšega življenja" za povprečnega Slovenca. Odhajale niso samo pridne roke, ampak tudi s strokovnim in z akademskim znanjem napolnjene glave. Le domnevamo lahko, kaj bi bilo, če zahodnoevropskih držav ne bi zajela recesija z znano naftno krizo 1973, ki je omejila priseljevanje. Če to primerjamo z dejstvom, da je ravno v teh letih postala Slovenija v večjem obsegu priseljenko okolje manj kvalificirane delovne sile iz drugih jugoslovanskih republik, nas ne čudijo številne trditve takratnega političnega izseljenstva o nenaključnem sovpadanju obeh procesov in s tem o načrtni politiki centrov jugoslovanske oblasti, da bi prišlo do "zlitja" vseh narodov takratne Jugoslavije, tudi s pomočjo migracijske politike.⁷ Odgovora na to vprašanje še nimamo, na podlagi dosedanjih razmišljanj pa se osebno bolj nagibam k misli, ki sem jo zapisal v uvodu, da so bile predstave o "boljšem življenju" v različnih civilizacijskih prostorih pač različne. Razlike med življenjem poprečnega Slovenca in prebivalca iz južne Srbije so bile v državi, ki je te razlike skrivala za splošnimi političnimi in samoupravnimi floskulami, ogromne. Šele z današnjega vidika, ki pomeni odmik od skupnega življenja v Jugoslaviji, se nam tudi v vsakdanjem življenju pokažejo veliki prepadi med posameznimi predeli takratne države. Slovenija je bila za mnoge "obljubljena dežela", saj je nudila delo, relativno hitro se je dalo dobiti stanovanje in ni bilo nobenih pogojev za stalno naselitev. Vendar je to že druga zgodba. In če primerjamo oba večja slovenska izseljenska vala v tem stoletju, tj. do prve svetovne vojne in v šestdesetih letih - s tem da je bil "ameriški" številnejši - ugotavljamo, da so v obeh primerih ustavili odhajanje omejevalni ukrepi priseljenjskih držav in ne spoznanje Slovencev o škodljivosti tega procesa ali odprave temeljnih vzrokov za izseljevanje. Po prvi svetovni vojni je to bil omejevalni kvotni sistem ZDA z glavno zarezo leta 1924, na začetku sedemdesetih let pa omenjena gospodarska recesija v zahodni Evropi in s tem manjša možnost za zaposlovanje.

Na prelomu v 20. stoletje je slovenski prostor zajela prava izseljenska mrzlica. Na podlagi spoznanja o različnih začetkih množičnega izseljevanja iz posameznih evropskih dežel v 19. stoletju si je danski raziskovalec Kristian Hvidt v doktorski disertaciji (*Flight to America*, 1971)⁸ zastavil vprašanje: Zakaj so se vzhodnoevropski predeli vključevali v veliki evropski izseljenski val, ki je bil prek Atlantika usmerjen v obe Ameriki, šele konec stoletja, čeprav so bili ekonomski in socialni pogoji za življenja tam slabi že desetletja pred tem? Podobno vprašanje si je postavil tudi Branko Colakovic (*Yugoslav Migrations to America*, 1973),⁹ nanj pa si je odgovoril z zelo razširjeno tezo o t.i. migracijski ideji ("migration idea"). Jedro te teze je v misli o postopni širitvi migracijske ideje v smeri zahod-vzhod, tj. od atlantske obale proti notranjosti evropskega kontinenta. Nedvomno je razvoj komunikacij (cestni, železniški in pomorski promet) vplival na večji pretok informacij in hkrati na množičnost izseljenskega procesa. Nekateri raziskovalci poudarjajo tudi pomen lege ob morju oz.

⁷ Francè Dolinar, *Demografska balkanizacija Slovenije*. - Slovenska katoliška obzorja. Izbor esejev, razprav, člankov, Buenos Aires 1990, str. 439-443.

⁸ Kristian Hvidt, *Flight to America - the Social Background of 300,000 Danish Emigrants*. Academic Press, New York 1975.

⁹ Branko Colakovic, *Yugoslav Migrations to America*. Ed. Adam S. Eterovich, San Francisco 1973.

bližino večjih pristanišč. Vendar se nam pri slovenskem izseljevanju zastavi vprašanje: Zakaj postane množično šele proti koncu stoletja, čeprav so bili slovenski kraji z železnico povezani z Dunajem in preko njega z velikimi zahodnoevropskimi pristanišči že od srede 19. stoletja, hkrati pa je bil del slovenskega prostora tudi Trst - največja in hkrati edina velika luka avstrijskega dela monarhije? Vprašanje postane še bolj zapleteno ob dejstvu, da je množično izseljevanje pri Slovencih sovpadalo z gospodarsko stabilnostjo v avstrijski polovici monarhije - čeprav so Slovenci živeli na t.i. gospodarsko najmanj razvitem "avstrijskem jugu" - in z izboljšanjem položaja kmečkega življa, npr. z razcvetom zadružništva in s kreditiranjem agrarne proizvodnje.¹⁰ Zato lahko pritrdimo Hvidtu, da slabo ekonomsko in socialno stanje vedno ne pojasnjuje v zadostni meri vzrokov izseljevanja oz. ne prispeva dovolj k razumevanju množičnosti tega procesa v obravnavanem času. Po njegovem mnenju je bilo poleg ekonomskih in socialnih vzrokov za množično izseljevanje do prve svetovne vojne odločujoče tudi širjenje izseljenjske ideje med širšimi sloji prebivalstva in rezultat dviga izobrazbenega - sam pravi intelektualnega - nivoja ljudi, kar je imelo za posledico, da so se mnogi zavestno odločili za spremembo svojega življenja. Podobnih razmišljanj v slovenski znanstveni literaturi skoraj ni; prav tako je malo mikroštudij, ki bi prišle do tovrstnih odgovorov na osnovi konkretnih, geografsko ali kako drugače izbranih vzorcev. Za primer navedimo samo izobrazbeni nivo pri Slovencih. Avstrijski osnovnošolski zakon (1869) je vpeljal splošno osemletno šolsko obveznost od končanega šestega do končanega štirinajstega leta starosti. Pri tem je zaostalim pokrajinam dopuščal možnost, da prilagodijo trajanje šolanja svojim posebnim potrebam. Med te pokrajine je poleg Galicije in Bukovine prišteval tudi Kranjsko, Goriško z Gradiščansko in Istro. To so bile pokrajine, iz katerih je bilo na prelomu devetnajstega v dvajseto stoletje izseljevanje največje. Nova šola je prinesla pozitivne rezultate zlasti glede pismenosti. Na ozemlju današnje Slovenije je bilo 1880 med prebivalstvom nad desetim letom starosti še 39% nepismenih, leta 1890 25% in leta 1900 samo še 15%. Leta 1910 so Slovenci med desetim in tridesetim letom starosti v pismenosti zaostajali v avstrijski polovici monarhije samo za Čehi, Nemci in Italijani.¹¹ Poleg ljudskega šolstva se je razvijalo tudi strokovno in srednje šolstvo, kar je nedvomno pri Slovencih v tem času širilo izobrazbeno obzorje in s tem povezano kulturo branja. K utrjevanju bralnih navad je pripomoglo tudi vedno številnejše časopisje. Le-to je bilo na prelomu v dvajseto stoletje pomembno zlasti zaradi vedno širšega poznavanja Amerike. Poleg zelo priljubljenih koledarjev, npr. Mohorjevih, in literature so ravno časniki in časopisi ponujali največ informacij o deželah onkraj oceana in o izseljevanju kot takem.¹²

Ko govorimo o slovenskem izseljevanju v Ameriko pred prvo svetovno vojno, moramo ločiti fazo množičnega odhajanja od predhodnih odhajanj posameznikov in manjših skupin.¹³ Misijonarji, prav tako dijaki ter bogoslovci, oz. duhovniki so odhajali z zavestjo svojega poslanstva in brez ekonomske prisile, medtem ko notranjih psiholoških - pritiskov iz obstoječih arhivskih in drugih virov ne poznamo dovolj.¹⁴ V 40.

¹⁰ Probleme der Existenz.- Die Habsburgermonarchie 1848-1918, Band III, Wien 1980.

¹¹ Vasilij Melik, Slovenci in nova šola.- Osnovna šola na Slovenskem 1869-1969, Ljubljana 1970.

¹² Pregled slovenskega izseljenjskega tiska, glej: Dve domovini-Two Homelands. Razprave o izseljenstvu, št. 2-3. Inštitut za slovensko izseljenstvo ZRC SAZU, Ljubljana 1992.

¹³ Vlado Valenčič, Izseljevanje Slovencev v tujino do druge svetovne vojne.- Dve domovini-Two Homelands. Razprave o izseljenstvu, št. 1. Inštitut za slovensko izseljenstvo ZRC SAZU, Ljubljana 1990, str. 43-82; Marjan Drnovšek, Množično izseljevanje in Slovenci.- 27. zborovanje slovenskih zgodovinarjev. Zbornik. Ljubljana, 29. september - 1. oktober 1994, str. 74-81; Rado Genorio - Vladimir Klemenčič, Adamič v procesu množičnega izseljevanja s slovenskega etničnega ozemlja.- Louis Adamič. Simpozij. Ljubljana, 16.-18. septembra 1981, str. 23-30.

¹⁴ O misijonarji in duhovnikih v ZDA, glej: Zmago Šmitek, Klic daljnih svetov. Slovenci in neevropske kulture. Založba Borec, Ljubljana 1986; Darko Friš, Ameriški Slovenci in katoliška cerkev 1871-1924. Mohorjeva založba Celovec-Ljubljana-Dunaj, 1995.

in 50. letih prejšnjega stoletja so se za pot v ZDA odločili številni krošnjari, ki so bili vajeni poti, tujine in ločenosti od domačih. Omenimo le Matija Premuta iz Semiča, ki ga je po daljši poti po Evropi le zmamila želja po boljšem zaslužku (kot sam zapiše: "kupčijski posli") v takrat še malo znano deželo onkraj Atlantika. Maja 1839 se je vkrcal na jadrnico, ki ga je zapeljala neznani prihodnosti nasproti. V Ameriki je tudi uspel.¹⁵ Mnogi gorenjski kmetje, ki so sledili vabilom misijonarja Franca Pirca v šestdesetih letih 19. stoletja in se naselili na plodnih minnesotskih poljih, so res zapustili trdo življenje doma, vendar so prišli v Minnesoto z denarjem, s katerim so si lahko kupili zemljo. Ta "kmečki" val je bil edini v zgodovini priseljevanja Slovencev v ZDA in je bil omejen na manjše število posameznikov in družin iz Mojstrane, z Dovjega in Bleda. Vsi izseljenci iz tega časa so morali imeti večjo vsoto denarja, saj je bila pot precej dražja kot v času množičnega izseljevanja, potrebovali pa so ga tudi za postavitev temeljev novega življenja, tj. za nakup zemlje, orodja, živine ipd.¹⁶ In ravno v šestdesetih letih 19. stoletja so se v tisku pojavile prve diskusije o izseljevanju in vzrokih zanj. Med prvimi vprašanji se je izpostavila dilema o izseljevanju zaradi nemožnosti preživetja (lakote) ali zaradi "hrepenenja po izselitvi". Znana je pisna diskusija v Novicah leta 1865, ki sta jo vodila dopisnik J. S. iz Konjic na Štajerskem in urednik dr. Janez Bleiweis.¹⁷ Dopisnik je reagiral na Bleiweisovo razmišljanje o tem pojavu na Slovenskem, v katerem je namesto odhajanja v daljno Ameriko priporočal izseljevanje v Banat in Srbijo. Pri nasprotovanju Bleiweisovim pogledom se je skliceval na trdost življenja v konjiški okolici, zlasti med hribovskim prebivalstvom, kjer je razsajala lakota in so primanjkovala oblačila, bremenili pa so jih še davki, dolгови, suša in pomanjkanje denarja. Zato so morali odhajati ("zapustiti mило domovino"), pri čemer pa jih ni vodilo hrepenenje po izselitvi ("Auswanderungsfieber"), ampak nuja, saj so le tako lahko preživeli sebe in družino. Najbolj ubožni so iskali delo v bližini doma, kar nam potrjujejo številni primeri z vzhodnega obrobja slovenskega ozemlja; od tam so namreč fantje in moške že v tistem času odhajali proti vzhodu kot sezonski delavci v slavonske in druge gozdove. Najbolj ubožni v tistem času niso odhajali v Ameriko, pač pa so se zanj zanimali le tisti, ki so imeli denar, kot npr. "nek posestnik in rokodellec" iz Štajerske (1864), ki je želel zbrati več "čverstih in umetnih rokodelcev, ki mislijo s svojimi deržinami vred v Ameriko preseliti se."¹⁸

Za čas množičnega izseljevanja do leta 1914 pa so vzroki za odhajanje mnogo bolj raznovrstni. Izseljevanje v Brazilijo konec osemdesetih oz. v devetdesetih letih prejšnjega stoletja nam kaže naslednjo sliko: odhajali so najbolj revni in mnogi z družinami. Marsikdo je pred odhodom prodal borno imetje. Zakaj? Brazilska država jim je obljubila dobro plačano delo, kar je mnoge zvalo v to "rožnato deželo" onstran Atlantika.¹⁹ Za pot v Brazilijo se je lahko odločil tudi tisti, ki ni imel denarja, in med njimi ne najdemo samo Primorcev in Notranjcev, ampak tudi Štajerce in Kranjce. Njihove tragične usode in razočaranja so odmevala tudi v takratnem časopisju. Lažni mit o boljšem življenju v Braziliji se je širil v času, ko je postajala podoba ZDA med Slovenci

¹⁵ Slovensko pismo iz Amerike.-Novice, III/34, 20. 8. 1845, str. 136.

¹⁶ Nadškofijski arhiv v Ljubljani, Dovška (=Aljaževa) kronika (orig.: Rerum memorabilium parochiae Legenfeld brevis consignatio...).

¹⁷ Gospodarske stvari. O preseljevanji Slovencev v ptuje dežele. J. S.- Novice, št. 30, 26. 7. 1865, str. 237; Žalostni stan kmetijstva. Pomenki na odgovor Novic v 30. listu. Iz Štajarskega J.S.- Novice, št. 33, 16. 8. 1865, str. 262; glej tudi: Olga Janša, Agitacija Novic za preseljevanje Slovencev v Srbijo v letih 1865 in 1866.-Kronika, X/3, Ljubljana 1962, str. 185-187.

¹⁸ Marjan Drnovšek, Izseljevanje z območja lavantinske škofije pred prvo svetovno vojno in odnos cerkve do tega pojava.- Napotnikov simpozij v Rimu. Mohorjeva družba, Celje 1993, str. 204.

¹⁹ Ema Umek, Izseljevanje v Brazilijo v zadnjih letih 19. stoletja.- Slovenski izseljenski koledar 1969, Ljubljana 1968, str. 218-220; ista, Brazilija v "rožnatih" barvah.- Slovenski koledar 1980, Ljubljana 1979, str. 213-214.

vedno bolj realna, čeprav slogan "vse je boljše v Ameriki" ni nikoli zamrl. ZDA so bile privlačne zaradi boljšega življenja, ki se je tam ponujalo, večjih možnosti za uspeh in končno tudi zaradi svobode razmišljanja in veroizpovedi. V Ameriko jih ni gnal obup zaradi preživetja, ampak želja po boljšem življenju, po večjem kosu belega kruha. Med njimi najdemo nemalo tistih, ki so se hoteli izogniti služenju vojaškega roka ali roki pravice, dekleta so odhajala kot neveste, matere z otroki za možmi in očeti itd.²⁰ Ali je bilo njihovo pričakovanje uresničeno, je vprašanje, vendar je bila odločitev za stalno naselitev že dokaz za boljše življenje tam kot v starem kraju. Resnici na ljubo moramo omeniti tudi mnoge neuspešneže, ki so morali ostati v novi domovini, ker niso zbrali dovolj denarja za povratek domov. V času množičnega priseljevanja Slovencev v ZDA so bile gospodarske krize pogoste in s tem tudi odpuščanja z dela, težko fizično delo v rudnikih in tovarnah pa je mnogim uničilo zdravje. O tej temni strani Amerike se doma ni veliko govorilo oz. so svarila države in Cerkve naletela na gluha ušesa.

Del množičnega vala Slovencev v tujino pred letom 1914 je bil usmerjen tudi v nemške dele Avstrije, predvsem pa v Vestfalijo v Nemčijo. Geografinja Lipoglavškova je v svoji pogosto citirani študiji Slovenski izseljenci (1950)²¹ zapisala tezo, da so se v industrijske predele Gornje Štajerske in v Nemčijo izseljevali revnejši prebivalci Štajerske in Kranjske, premožnejši pa čez ocean. Ker je bilo iz slovenske Štajerske 1890 enkrat, 1900 dvakrat in 1910 trikrat več izseljencev v nemške dele Avstrije kot iz Kranjske in je bilo med Vestfalci kar dve tretjine Štajercev, bi to pomenilo, da so bili Štajerci mnogo bolj revni kot Kranjci. Ta teza pa ne vzdrži, če pomislimo, da so se revni prebivalci Dolenjske in Bele krajine ter Notranjske selili pogosteje v Ameriko kot proti severu. Menim, da moramo iskati vzroke za usmerjenost Štajercev proti avstrijskemu in nemškemu severu v geografski bližini, ki jo v času množičnega izseljevanja dopolnjujejo naraščajoča industrializacija v severnih deželah in s tem potreba po novi delovni sili, delno strokovna usposobljenost (rudarji) - v Nemčijo jih je npr. veliko odhajalo iz rudarskih predelov slovenske Štajerske (po oceni 25-30%) - in v tradicionalni ter zgodovinsko pogojeni usmerjenosti Štajerske proti Gradcu in Dunaju.

Revščina je bila ozadje marsikaterega odhoda z doma, vendar brez močne želje po boljšem življenju, brez poguma, vztrajnosti in še česa pri odhajajočih ne bi bilo tako močnega izseljevanja, kot ga poznamo pri Slovencih. Že samo vprašanje o tem, kaj je revščina v posameznih obdobjih na Slovenskem, je zelo zapleteno in težko opredelljivo, čeprav je pomembno pri razmišljanju o vzrokih odhajanja v svet. In kot sem že omenil: vtis je, da revščina kot posledica tehnološkega in splošno gospodarskega zaostajanja "bdi" v ozadju izseljevanja, vendar ni bila vedno odločujoča za odločitve posameznikov, da bi si poiskali boljše življenje zunaj domovine. Ali kot je rekel dr. Anton Korošec na tretjem katoliškem shodu v Ljubljani (1906): "...v srcu vsakega človeka je nagon po napredku, po večji sreči. Naši slovenski izseljenci, ki so namenjeni v večja mesta, ali v Nemčijo, ali v Ameriko, niso blede, izžeti, lačni, obupani, marveč krepki, cvetoči, življenja in moči polni mladeniči in najčvrstejše ženske. Ne tako zelo obup, ampak veselo upanje in zavest lastnih sil in močij jih spremlja na žalostni poti iz domovine. Posebno naše ljudstvo je prebujeno. Zaveda se svojih dušnih in telesnih moči, zaveda se, da vsa umnost in pridnost ne pomaga, da ni mogoče razviti svojih sil tako, kakor bi bilo treba in zato hiti v tujino, kjer misli lažje priti do sreče in blagostanja."²² Korošceve misli, izrečene v času, ko je bilo množično izseljevanje Slo-

²⁰ Dobro sociološko in etnološko podobo vzrokov in življenja Slovencev v ZDA je podal Jurij Trunk v knjigi *Amerika in Amerikanci*, ki jo je izdal v Celovcu 1912.

²¹ Slava Lipoglavšek - Rakovec, *Slovenski izseljenci*. Geografski pregled predvojnega stanja. - Geografski vestnik, XXII, Ljubljana 1950, str. 1-58.

²² III. slovenski katoliški shod v Ljubljani dne 26., 27. in 28. avgusta 1906. Uredil Evgen Lampe. Ljubljana 1907, str. 20.

vencev na višku, so v nekaterih poudarkih veljavne za kasnejša (tudi današnja) odhajanja Slovencev v svet.

V času množičnega izseljevanja so se redki posamezniki - v večjem obsegu pa samo Cerkev - zavedali problema odhajanja Slovencev v svet. Problematiko izseljevanja so povezovali s številčno majhnostjo slovenskega naroda in z njegovo ogroženostjo od italijanskega in nemškega soseda. V cerkvenih krogih so ob odhajanju na tuje z vso resnostjo omenjali še alkoholizem: tako izseljevanje kot alkoholizem naj bi bila za Slovence uničujoča, zlasti še za kmečki živelj. Zanimivo je obravnavanje te problematike na slovenskih katoliških shodih pred prvo svetovno vojno.²³ Na prvem shodu leta 1892 so v okviru odseka za socialne zadeve govorili o težavah kmečkega stanu, vendar izseljevanja niso omenili, temveč le odhajanje v mesta in tovarne. Leta 1900 je na drugem slovenskem katoliškem shodu o kmečki problematiki govoril Fran Povše, ki je omenil tudi izseljevanje kot posledico pomanjkanja kruha na rodni grudi. Edino rešitev za slovenski narod je videl v tem, da izseljenci ne pozabijo na dom in da se s prihranki vrnejo v "očetnjava", poplačajo dolgove in si zagotove obstanek. Šest let kasneje (1906) so na tretjem shodu že posvetili več pozornosti socialnemu vprašanju in položaju kmečkega stanu. O tem je razmišljal tudi posestnik Janez Sadnik, ki je govoril o "ranah" kmečkega stanu in je postavil požrešnost in "škodeželjnost" lovske divjačine na prvo, prevelike dote na drugo in izseljevanje mladih mož v Ameriko šele na tretje mesto. Šele četrti, slovensko-hrvaški katoliški shod v Ljubljani leta 1913 je posvetil izseljenski problematiki več besed, kar nas ne sme presenetiti, saj je bilo v zadnjih letih pred prvo svetovno vojno to vprašanje v slovenski javnosti najbolj odmevno. Na njem je Andrej Lavrič poudaril negativne posledice izseljevanja v " ...versko-nravnem, narodnem in gospodarskem zmislu",²⁴ hkrati pa ugotovil, da izseljevanja ne bo mogoče omejiti, kaj šele ustaviti. Cerkev, ki je imela izseljevanje za naraven proces, je lahko le svetovala in pomagala odhajajočim ter skrbela za versko vzgojo in ohranitev vernosti in slovenstva med izseljenci. Glede odhajanja pa je ves čas svetovala v duhu misli, ki jo je leta 1906 izrekel tržaški duhovnik Ivan Tul: "Držimo se tedaj, kolikor le moremo, rodnih tal in ne zapuščajmo jih, ako ni skrajna sila."²⁵ Vemo pa, da v času množičnega izseljevanja niso odšli vsi samo zaradi "skrajne sile". Na to je opozarjal tudi duhovnik Jurij Trunk, ki je v delu *Amerika in Amerikanci* (1912) navedel vrsto konkretnih primerov in misli, ki potrjujejo raznovrstnost vzrokov za izseljevanje Slovencev, razpetimi med nujo za odhod in željo, da si v tujini ustvarijo boljše in svobodnejše življenje.

Že sodobniki množičnega izseljevanja so označevali ta proces kot hud socialni problem z mnogimi posledicami za posameznika, med njimi ohladitev ali razpad družinske skupnosti. Zanimivo je dejstvo, da so se mnogo bolj poudarjale negativne posledice izseljevanja za posameznika in narod kot celoto kot pozitivne, o katerih so malo pisali, npr. o pošiljanju denarja domačim za odplačilo dolgov, nakup zemlje, obnovo domačije ali za vsakdanje življenjske stroške. Patriarhalne vaške skupnosti so motili tudi "Amerikanci", t.j. začasni ali stalni povratniki, zaradi novega "ameriškega duha", ki se je kazal v mišljenju, obnašanju, oblačenju in celo v prehrani. In prav primerjava med tradicionalnim podeželskim izseljenskim okoljem in novimi življenjskimi pogoji v ZDA je tema, o kateri vemo v slovenskem zgodovinsko-pisju le malo, njeno boljše poznavanje pa bi pomenilo dopolnitev znanih ekonomskih in socialnih vzrokov izseljenskega procesa pri Slovencih, hkrati pa tudi odgovor na vprašanje, ki si ga zastavljam v naslovu: izseljevanje Slovencev med nujo in željo po boljšem življenju.

²³ Glej opombo 2, poglavje: Cerkev in izseljevanje, str. 206-224.

²⁴ Slovensko-hrvaški katoliški shod v Ljubljani 1913, Ljubljana 1913, str. 62.

²⁵ Glej opombo 22, str. 61.

ZUSAMMENFASSUNG

Die Auswanderung der Slowenen zwischen der Notwendigkeit und dem Wunsch nach besserem Leben

Während der Vorbereitung seiner Doktorarbeit über die Auswanderung der Slowenen in die Vereinigten Staaten fand der Verfasser bei der Sichtung der Publizistik, von Zeitungs- und Archivmaterialien zahlreiche Ansichten, die sich nicht mit den stereotypen Sichtweisen der Gründe für den Auswanderungsprozeß bei den Slowenen deckten. Im Vergleich zu ähnlichen Forschungsvorhaben im Ausland und mit der Ausweitung der Forschung auch auf andere Auswanderungswellen der Slowenen im 20. Jahrhundert konnte der Verfasser feststellen, daß der Fächer der wirtschaftlichen Gründe für die Auswanderung immer stark nuanciert war und daß er von Auswanderungen aus reiner "Not" bis zur Auswanderung wegen des Wunsches nach einem "besseren" Leben reichte. Der slowenische Geistliche und spätere Politiker Dr. Anton Korošec schrieb schon 1906 Gedanken nieder, die für die Zeit der massenweisen Auswanderung, aber auch allgemein für jede Auswanderung von Menschen Geltung haben. Den Kern seiner Gedanken bildet die Feststellung, daß jeder Mensch nach einem besseren Leben und größerem Glück trachtet. Auswanderer waren nicht Verzweifelte, sondern Menschen in den besten Jahren, die sich ihrer geistigen und körperlichen Kräfte bewußt waren. Ins Ausland gingen also diejenigen Slowenen, die wußten, daß ihre Lebenswünsche zu Hause nicht zu verwirklichen waren, trotz allem Können und Fleiß. Sie waren deshalb bereit, die Heimat zu verlassen, um in der Fremde ein besseres Auskommen zu finden.

Der Verfasser des Beitrages stellt nicht in Abrede, daß die wirtschaftliche Auswanderung der Slowenen immer auch durch die schlechte wirtschaftliche und soziale Lage mit bedingt war, doch weist er aufgrund der Erörterung der Auswanderung der Slowenen um die Jahrhundertwende und in den sechziger Jahren dieses Jahrhunderts auch darauf hin, daß viele junge Männer, die zu Hause eine schlecht bezahlte Arbeit hatten, die Heimat verließen. Für die sechziger Jahre gilt es außerdem, daß diese Auswanderer nicht nur aus den unteren Gesellschaftsschichten kamen. Der Wunsch nach einem besseren Leben, in erster Linie der Wunsch nach einem glänzenden Auto, lockte sie nach Deutschland und in andere westeuropäische Länder. Die meisten dachten, daß sie die Heimat nur für ein Paar Jahre verlassen würden - ähnlich wie um die Jahrhundertwende - doch blieben die meisten dann doch im Ausland.

Die slowenische Geschichtsschreibung widmet dieser Problematik, die dem wissenschaftlichen Interesse und den Arbeitsmethoden nach an verwandte Forschungszweige angrenzt, z. B. die Soziologie, Psychologie, Anthropologie, Ethnologie und andere, viel zu wenig Aufmerksamkeit. Insbesondere im Bereich der Erforschung von Wanderungsbewegungen gibt es eine Reihe von Vorbildern, und zwar nicht bei großen Nationen, wie z. B. den Italienern, sondern auch bei mit uns vergleichbaren, z. B. den Dänen. Das ist mit ein Teil der Trends bei unseren Kollegen im Ausland, die mehr an Menschen interessiert sind als an großen Bewegungen. Bei ihrer Erforschung von Einzelpersonen und kleinen Auswanderergruppen kommen sie zu interessanten Entdeckungen, die nicht immer mit allgemein verbreiteten Ansichten übereinstimmen. Das trifft auch für die Analyse der Gründe für die Auswanderung bei den Slowenen in verschiedenen Zeiten zu, die in dieser Abhandlung nur gestreift werden und deren gründlichere wissenschaftliche Erörterung noch aussteht.

BRANKO MARUŠIČ

Venezia Giulia

"V mnogih primerih veljajo imena več kot besede. So razvite zastave in učinkoviti simboli, ki krepijo zamisli in olajšujejo uresničevanje dejanj."

(G. I. Ascoli, 1863)

V dneh, ko se je pripravljala formalna razglasitev aneksije ozemelj (2. 2. 1921), ki jih je Italija pridobila po prvi svetovni vojni tudi na podlagi meddržavne pogodbe v Rapallu (12. 11. 1920), je duhovnik in javni delavec - nekaj mesecev nato je postal državni poslanec - Virgil Šček zapisal v časopisnem članku: "Rabim dosledno izraz 'Primorska' namesto nedomače in neljudske slovenske 'Julijske Benečije'."¹ Ta - tudi po Ščekovi sodbi - skovanka je nastala kot prevod izvirne italijanske oblike Venezia Giulia. V tistem času so Italijani tako označevali ozemlje (Trst, Istra, Goriško-Gradišćanska, deli Kranjske), ki so ga zasedli po končani vojni in ga nato vključili v državni prostor. Sestavljeno ime je bil neologizem, skovan v začetku šestdesetih let devetnajstega stoletja v podporo italijanskim zedinjevalnim težnjam ter kot odgovor na podobno, vendar starejšo oznako - Küstenland, Litorale, Primorje; rabila jo je avstrijska oblast za poimenovanje ozemelj ob severovzhodnih obalah Jadranskega morja. Simbolične vsebine imena Venezia Giulia niso skrivali niti njegov tvorec jezikoslovec Graziadio Isaia Ascoli² niti vrsta piscev, ki so se v drugi polovici 19. stoletja in tudi kasneje ukvarjali s problemi italijanskih vzhodnih nacionalnih (državnih) meja. V sodobni italijanski historiografiji je mogoče prebrati sodbo, da je bila Venezia Giulia posrečena oznaka (koncept) ne le kot ugovarjanje Avstriji, marveč tudi kot argument v diskusijah o nacionalnem vprašanju, v diskusijah, ki so postajale z desetletji vse bolj razvnete, to je protislovanske.³ Z novim imenom je njegov tvorec obudil spomin na rimski čas in poudaril še vedno obstoječo zgodovinsko kontinuiteto beneške države.⁴ Bilo je ime - program, "srečen neologizem" in "tehten izraz".⁵ Sicer pa so se v italijanski publicistiki pojavljala tudi drugačna mnenja. Tako je bilo mogoče v sedemdesetih letih našega stoletja, zlasti v Furlaniji, zaslediti polemike, da je Venezia Giulia neobstoječa dežela, da je bila Ascolijeva skovanka temelj, na katerem se je razvila zastava iredentizma, ki je nato plapolala tudi v rokah fašizma vse do ustvaritve dežele Furlanija - Julijska krajina, to je do nenaravne združitve zgodovinskega ozemlja (Furlanije) z deželo, ki jo je iznašel Ascoli.⁶ Taki polemični toni zrcalijo podobo političnih in gospodarskih razmer in so nastali pod očitnim vplivom furlanskega independentističnega gibanja. V znanstveni literaturi Slovencev in Hrvatov pa so bila in še vedno so mnenja zelo enotna, in to po vzorcu, da je Venezia Giulia oznaka, ki se iz "propagandnih nagibov veže z rimskim imperializmom in beneško ekspanzijo. Ta izraz odraža italijanske imperialistične

¹ Edinost 29. 1. 1921, 25. Slovenec (3. 1. 1918, 2) piše, da so Italijani "iznašli tudi novo ime Venezia Giulia".

² B. Marušič, Graziadio Isaia Ascoli in Slovenci. ZČ 30/1976, 291-298; Isti, Graziadio Isaia Ascoli e gli Sloveni. V: G. I. Ascoli. Attualità del suo pensiero a 150 anni dalla nascita. Firenze 1986, 63-70.

³ E. Apih, Dal particolarismo all'idea di regione nell'Italia nord-orientale. Clio 19/1983, n. 4, 545.

⁴ E. Sestan, Venezia Giulia. Lineamenti di una storia etnica e culturale. Bari 1965, 128.

⁵ F. Salimbeni, Glottologi e intellettuali giuliani tra ricerca scientifica e impegno civile nel Litorale Austriaco prima della grande guerra. Studi Goriziani 61/1985, vol. 61, 33, 37.

⁶ G. di Caporiacco, Venezia Giulia. La regione inesistente. Reana del Roiale 1978, 7.

težnje."⁷ Podobno je sodil Ivo Juvančič, ko je zapisal, da je poimenovanje Venezia Giulia - slovenili so ga kot Julijska krajina, da bi se izognili imenu Benečija - imelo "močan politični poudarek."⁸

* * *

Razpravljanje o imenu Venezia Giulia (Julijska Benečija, Julijska krajina) in o njegovi ozemeljski opredelitvi poseže v samo jedro obravnave italijansko-slovenskih razmerij na Jadranu od druge polovice 19. stoletja dalje. Umestimo ga lahko v obsežen sklop problemov italijanskega zedinjenja (risorgimento) in iredentističnega gibanja, v obravnavo meddržavnih odnosov med Italijo in habsburško monarhijo ter navsezadnje tudi v zgodovinski pregled regionalistične misli, ki je spremljala nastajanje italijanske države že od prvih začetkov dalje. V tej razpravi želimo opozoriti le na nastanek imena, na prizadevanje, kako uveljaviti novonastalo poimenovanje ter kako ga uveljaviti za zemljepisno in upravno-politično rabo.

Za narodnostno mešana (Italijani, Furlani, Slovenci, Hrvati) ozemlja ob severovzhodnih obalah (Trst, Reka z okolico, Goriško-Gradiščanska, Istra) Jadrana se skozi zgodovino ni rabilo neko enotno in skupno poimenovanje. V antičnem času so bila združena v upravni enoti Histria et Venetia, v deseti rimski regiji, ki pa se ozemeljsko ni ujemala s tistim, kar so začeli od prvih desetletij 18. stoletja dalje imenovati Primorje (Litorale, Küstenland) predvsem v zvezi z ustanovitvijo komercialne intendance v Trstu leta 1731. Delovala je za Avstrijsko Primorje (österreichisches Küstenland, Litorale Austriaco), za ozemlje, ki se je raztezalo ob morju med Oglejem in Karlobagom (prekinjali so ga sicer predeli, ki so spadali pod beneško republiko).⁹ Zaradi mnogih upravnih reform, ki označujejo drugo polovico 18. stoletja, je bil obseg upravnega območja Primorje različen. Upravne (zunanje) meje Avstrijskega Primorja so se dokončno ustalile leta 1822 in vse do leta 1918 je pomenilo ozemlje dežel Goriško-Gradiščanske, Trsta z bližnjo okolico in Istre (z otoki Cres, Krk in Lošinj). Na podlagi oktroirane avstrijske ustave (4. 3. 1849) je ozemlje dobilo ime Avstrijsko-ilirsko primorje (Avstro-ilirsko Primorje, Osterreichisch-illyrisches Küstenland, Litorale austro-illirico) in ga ohranilo do leta 1918. V praksi se je poimenovanje različno rabilo. Slovenci so pisali tudi o Primorski, Primorju in Primorskih deželah. Zelo različno je bilo tudi pri Italijanih. Pri tem se je uporaba imena pri avstrijskih Italijanih razlikovala od rabe pri Italijanih v nastajajoči in leta 1861 nastali italijanski kraljevini. Tako je tržaški zgodovinar in zagovornik tržaškega municipalizma Pietro Kandler pisal Litorale (uporabljal je uradno ime), Carlo Combi, odvetnik in eden vodilnih istrskih političnih emigrantov, je - takrat je živel v Avstriji - uporabljal oznako Istria pa tudi Porta Orientale, kasneje v emigraciji je spočetka rabil oznako Giulia ali pa Alpe Giulia. Pacifico Valussi je pisal o Istri in Trstu (1861). Sicer pa so se do sredine šestdesetih let (pa tudi kasneje) pojavile oblike kot Litorale Veneto-Orientale, Litorale Triestino, Litorale Veneto Istriano, Litorale delle Alpi Giulie, regione adriatico-alpina in druge. Očiten je torej pomislek predvsem tistih Italijanov, ki niso živeli v Avstriji, da je ime Litorale (Primorje) neprimerno, češ da je Italija eno samo obrežje (lido).¹⁰ Fulvio Salimbeni je menil, da je bilo Litorale "neuradno upravno ime... anonimna beseda, ki je preprečevala, da bi izbruhnila trenja in nasprotja med Italijani, Slovenci in Nemci, in ki je imela svoj izvor v razsvetljenih reformah poznorezijanskega in jožefinskega časa".¹¹

⁷ Slovensko Primorje in Istra. Beograd 1953, 1.

⁸ Pojav italijanskega iredentizma in vprašanje asimilacije. Razprave in gradivo INV 1960, števil. 1, str. 144. Tu napačno piše, da je Ascolijeva skovanka iz l. 1866.

⁹ P. Dorsi, La storia istituzionale del Litorale Austriaco. Quaderni giuliani di storia 15/1994, n. 1, 37.

¹⁰ A. Amati, Confini e denominazioni nella regione orientale dell'alta Italia. Milano 1866, 32-33.

¹¹ G. I. Ascoli e la Venezia Giulia. Quaderni giuliani di storia 1/1980, n. 1, 59.

Nastanek italijanske kraljevine so spremljala številna vprašanja in problemi. Med najpomembnejše je gotovo sodila določitev naravnih (zemljepisnih) in političnih (strateških) meja. S tem je bila tesno povezana tudi regionalizacija državnega prostora z zemljepisnih in administrativnih stališč. Skozi celotno 19. stoletje se pojavlja veliko predlogov in zamisli, ki so začrtovali meje in delili ozemlje države na manjše in večje enote (predvsem pokrajine - provincie in dežele - regioni, compartimenti). Adriano Balbi je že leta 1819 prišteval k Italiji "zahodno Istro" tostran Julijskih Alp in istočasno vedel, da na tem ozemlju ne žive izključno Italijani. Antologijo takih pogledov, zamisli in načrtov bi lahko nadaljevali s pojasnilom, da so že pred 19. stoletjem mnogi pisci tudi med Italijani poznali posebnosti in kulturno drugačnost ozemelj ob severovzhodnem Jadranu.¹² Razpravljanje o tem sodi v široko tematiko severovzhodnih (confine nordorientale) meja Italije, o čemer seveda naša razprava ne govori.

Zaradi koincidence z nastankom in pojavom imena Venezia Giulia je na tem mestu važnejše opozorilo na prizadevanja za zemljepisno in politično regionalizacijo italijanskega državnega in tistega ozemlja, ki bi po sodbi tvorcev italijanskega zedinjenja sodilo v italijansko državo. Dasiravno so se razprave o mejah Italije komajda začele, je leta 1834 zemljepisec Carlo Frilli določil na Apeninskem polotoku 21 enot (ni upošteval otokov); kasneje je načrt spremenil tako, da je dobil 14 območij, ki jih je imenoval po antičnih toponomastičnih vzorih. Sredi petdesetih let, ko je politik in publicist ter ustanovitelj italijanskega geografskega društva Cesare Correnti razdelil Italijo na 19 enot (vključno z otoki), se je zemljepisna porazdelitev približevala političnoadministrativnim razlogom in načrtovanju.^{12a} Correntijeva razdelitev sicer upošteva prirodne danosti, toda naslanja se tudi na zgodovinski razvoj, na značaj ljudi (kulturne in etnografske značilnosti) ter na njihov govor (dialekt).¹³ Med 19 italijanskimi deželami je bilo po Correntijevi razdelitvi osem kontinentalnih, sedem polotoških in štiri otoške; med kontinentalnimi deželami je tudi "Frontiera orientale, ossia valli giulie con l'Istria". Konec šestdesetih let so v takratnem sardinskem kraljestvu razpravljali o notranji administrativni ureditvi države (decentrazione regionale, regionalizzazione, battaglia per l'autonomia). V državi so sicer uporabljali ustavo (Statuto Costituzionale del Regno), ki je bila sprejeta 4. marca 1848; v veljavi je ostala tudi v italijanski kraljevini in jo je nadomestila šele ustava italijanske republike (1948). Značilnost ustave kralja Karla Alberta je bila monarhija z močnim državnim centralizmom; centralizem je mogoče razumeti kot posledico italijanskega zedinjevanja.¹⁴ Toda že v petdesetih letih so se kazale številne težave pretiranega kopičenja oblasti v središču države (porast birokracije in zlasti neurejena finančna služba), zato so v javnem življenju in v parlamentu v letih 1859-1865 obravnavali nekaj projektov, kako ustvariti deželno ureditev države. Sicer pa so regionalizacijo države predvidevali tudi mnogi tvorci risorgimenta, tako Carlo Cattaneo, ki se je zavzemal za federativno ureditev, podobno so načrtovali tudi Vincenzo Gioberti, Antonio Rosmini ali pa Giacomo Durando.¹⁵ Vsi poskusi, da bi državo regionalizirali, so bili neuspešni predvsem zaradi parlamentarne opozicije, ki je razgradnjo državne uprave razumevala kot šibko privrženost enotnosti države;¹⁶ reforme naj bi vodile k razpadu komaj nastale države, rodile naj bi partikularizem in okrepile radikalne demokratične sile na lokalni ravni.¹⁷ Želje in zahteve po reformah so bile žive

¹² Pregled takih zamisli in predlogov je v C. Maranelli - G. Salvemini, *La questione dell'Adriatico*, Roma 1919, zlasti str. 30 in sl.

^{12a} Prvo porazdelitev je Correnti zasnoval že l. 1852, drugo pa l. 1855 (L. Gambi, *L'equivoco tra compartimenti statistici e regionali costituzionali*. Faenza 1963, 17).

¹³ R. Ruffilli, *La questione regionale dall'unificazione alla dittatura (1862-1942)*. Milano 1971, 22.

¹⁴ M. Monaco, *La Regione. Sintesi storica dell'autonomia regionale in Italia*. Ed. 5 lune, 7.

¹⁵ D. de Castro, *La regione Friuli-Venezia Giulia*. Bologna 1955, 5.

¹⁶ R. Ruffilli, o. c., 48.

¹⁷ R. D. Putnam - R. Leonardi - F. Y. Nanetti, *La pianta e le radici. Il radicamento dell'istituto regionale*

tudi še potem, ko je nastala italijanska država.

Za Correntijem je svojo zamisel za porazdelitev Italije na dežele v uradni publikaciji *Statistica del Regno d'Italia* (Firenze 1864) razložil Pietro Maestri, direktor centralnega statističnega urada pri italijanskem kmetijskem ministrstvu. Maestri je potreboval porazdelitev tudi zaradi praktičnih razlogov (potrebe statistične službe). Določil je 18 regij (compartimento), njih obstoj in delovanje pa je pojasnil tudi z gospodarskimi razlogi.¹⁸ V predlogu ni upošteval otokov Korzika in Malta, pač pa je v to število vključil tudi južno Tirolsko in "Regione giulia". Maestrijeva razdelitev je prišla v uradne državne statistične preglede, le da so regije poimenovali compartimente (od 1. 1912 znova regioni). Šestnajstim regijam so s koncem leta 1918 dodali še dve novi (Venezia Tridentina, Venezia Giulia). Tako je bila po prvi vojni Italija porazdeljena na 18 dežel, kar pa seveda ni pomenilo, da je bila Italija regionalizirana na podlagi ustrezne zakonodaje in ustave. To se je pravzaprav uresničilo šele po drugi svetovni vojni, ko je italijanska ustava (22. 12. 1947) poimensko navedla 19 dežel (regioni), med njimi je bila tudi Friuli-Venezia Giulia.¹⁹ Lahko še dodamo, da so se italijanske dežele od šestdesetih let 19. stoletja dalje formirale kot nekakšen kompromis med zgodovinsko danostjo in naravnimi značilnostmi na eni ter zahtevami časa na drugi strani. Zaradi nesoglasij in mnogih problemov so ponovno pomislili na spremembe. Tako je Otto Maull objavil konec dvajsetih let našega stoletja predlog, da se Italija porazdeli na petdeset regij (takrat je bilo v državi 92 pokrajin - provincie).

Ob nastanku kraljevine Italije se je bolj kot kdajkoli predtem začelo delovanje politične emigracije, ki je v Italijo prihajala iz Avstrije, zlasti iz Istre in Trsta. Prihajali so sem iz krajev, ki so za razliko od drugih italijanskih dežel kazali na neke posebnosti, kot so ladinskost Furlanije, navzočnost Slovanov in druge značilnosti, ki niso sodile v mitteleuropski kulturni krog.²⁰ Le ljudje, ki so poznali krajevne razmere, so lahko opozarjali na posebnosti italijanske identitete na vzhodnih mejah²¹ in tudi na razlike, ki so obstajale med Avstrijskim Primorjem in Furlanijo, ki je bila od 1866 še vedno del avstrijske monarhije. V taki danosti se je ustvarjal tudi pojem "biregionalità", razlikovanje, ki ima še danes odmev v političnih razmerjih dežele Furlanija - Julijska krajina. Toda opozarjanje na različke med italijanskimi ozemlji Avstrije in ozemlji, kjer so Italijani živeli v neposredni sosesčini s slovenskim prebivalstvom, seveda ni bilo temeljna značilnost delovanja politične emigracije v povezavi z italijansko državno politiko in drugimi ustanovami javnega življenja. Prizadevala si je v prvi vrsti za združenje avstrijskih Italijanov z matično državo in pri tem ni zanemarila tudi toponomastičnih vprašanj. Ta vprašanja je vezala na italijansko tradicijo, zlasti na tradicijo beneške države. Leta 1861, ko je Benečija bila še del avstrijske monarhije, je Alberto Cavaletto opozarjal na potrebo, da bi se izognili lokalističnim željam in ustvarili zamisel o geografski Benečiji, ki je tudi etnografska ("Venezia geografica, che è pure etnografica"²²). Iz tega je nastala koncepcija "Venezia naturale" (Venezia vera) za ozemlja med Brennerjem in Kvarnerjem. Tako povezovanje naj bi združilo v skupnem programu politične sile teh predelov in ustvarilo ozemeljsko celoto, s katero bi bilo mogoče lažje uresničiti politične cilje. Povezave med politično aktivnostjo avstrijskih političnih emigrantov v Italiji in njihovimi somišljeniki ter med snovalci regionalne porazdelitve Ita-

nel sistema politico italiano. Bologna 1985, 38.

¹⁸ R. Ruffilli, o. c., 22.

¹⁹ Objava italijanske ustave v izvorniku in slovenskem prevodu (Ronchi dei Legionari 1983) prevaja Friuli-Venezia Giulia kot Furlanija - Julijska Benečija (Julijska Krajina). Obliko Julijska Benečija rabi tudi deželna administracija (uradni list ima npr. naslov *Uradni vestnik Avtonomne dežele Furlanije-Julijske Benečije*).

²⁰ E. Apih, o. c., 538.

²¹ F Salimbeni, *Glottologi e intellettuali...* 37.

²² E. Apih, Trieste. Bari 1988, 52.

lije niso poznane. Toda leta 1863 (oziroma 1864), ko je Pietro Maestri obrazložil svoj zgoraj omenjeni načrt in eno od dežel poimenoval "Regione giulia", je tudi Graziadio Isaia Ascoli objavil svoj predlog, kako poimenovati kraje med Brennerjem in Kvarnerjem, poudarjajoč pri tem, da lahko tudi imena odločilno pripomorejo k političnemu boju.

Graziadio Isaia Ascoli je bil po rodu Goričan. Čeravno izrazito zavzet za jezikoslovje, se je kot politično razmišljajoč prvič pojavil v javnosti v letu 1848. V Gorici je živel do leta 1861, ko se je preselil v Milano, kjer je bil potlej univerzitetni učitelj. Deloval je v krogih "julijskih" emigrantov (Pacifico Valussi, Tommaso Luciani, Antonio Coiz) in sodeloval pri njihovem glasilu *Alleanza*, v katerem je 8. avgusta 1863 objavil krajši članek *Le Venezie*.²³ Članek je bil pravzaprav predlog in priporočilo. Njegov pisec je namreč pisal o težavah, ki nastanejo pri skupnem poimenovanju krajev onkraj beneških administrativnih meja ("nominare le contrade dell'Italia che sono al di là dei confini amministrativi della Venezia"). Da se lahko območje imenuje je potrebno uporabiti vsaj štiri imena. Zato predlaga ime, ki bi upoštevalo zemljepisne, etnološke, zgodovinske in jezikovne značilnosti. To ime bi bilo Venezie in bi z njim kot skupnim imenom poimenovali tri zemljepisne enote, in sicer: "Venezia Tridentina" (ali Venezia Retica), s katerim bi se poimenovalo območje tridentinskih Alp, "Venezia Propria", ki bi obsegalo Benečijo v njenih upravnih mejah, in "Venezia Giulia", s tem imenom bi pa poimenovali ozemlje med Venezia Propria in Julijskimi Alpami z Goriško, Trstom in Istro vred. Središče Venezie Giulie naj bi bil Trst. Svoj predlog je priporočil časnikiarjem, ministrom, parlamentu in italijanskemu kralju. Tako se je skovalo novo zemljepisno in politično ime, ki pa je imelo v italijanskem prostoru nekak vzor pri deželi Emilia, ustanovljeni 27. decembra 1859. Ta dežela je namreč nastala iz bivših kneževin Parme in Modene ter legacij Bologna, Ferrara, Forlì, Ravenna in Romagna ter je dobila ime po rimski cesti Emilia, ki je vodila tod.

Goriški jezikoslovec Ascoli si je zaradi svoje toponomastične "iznajdbe" in vseh svojih nastopov v javnosti, ko se je posvečal nekaterim političnim vprašanjem svojega časa zlasti v zvezi z razmerami na Goriškem, v Trstu in v Istri, zagotovil ugledno mesto v zgodovini italijanskega zedinjevanja in hočeš nočeš tudi iredentizma. Toda v javnosti je vendar nastopal z vso avtoriteto najbolj znanega italijanskega jezikoslovca pa tudi znanstvenika, ki v svojem političnem pisanju in nastopanju ni mogel gojiti nacionalistične in iredentistične retorike.

Kljub temu, da je Ascolijev članek doživel skorajšnji ponatis in da se je kasneje še ponatiskoval, pa se ime Venezia Giulia spočetka ni razširilo. Leta 1865 je izšla obširna knjiga Prospera Antoninija z naslovom *Il Friuli Orientale*; avtor ne rabi nove besedne zveze, pač pa je že iz naslova razvidno, da je bila Vzhodna Furlanija dobršen del ozemlja, ki ga je Ascoli poznal kot Venezia Giulia.²⁴ V Milanu, kjer je izšla Antoninijeva knjiga, je naslednje leto objavil svojo brošuro *Confini e denominazioni della regione orientale dell'alta Italia* Amato Amati; ime Venezia Giulia se pojavi pravzaprav le v ponatisu Ascolijevega članka *Le Venezie*, ki ga brošura prinaša. Imena prav tako ne rabi Carlo Combi v članku za torinsko *Rivista contemporanea* aprila leta 1866²⁵ ali pa Sigismondo Bonfiglio v *I termini d'Italia dal Monte Nevoso al Quarnaro e la loro politica importanza* (Firenze 1866). Širša raba izvira s konca sedemdesetih let, npr. v propagandistični knjigi Riccarda Fabrisa *Il confine orientale d'Italia* (Roma 1878); knjigi je tudi priložen zemljevid "della Venezia Giulia". Leta 1880 je bila v Benetkah natisnjena knjiga *La Venezia Giulia. Studii politicomilitari* inženirskega stotnika Paula

²³ F. Salimbeni, Graziadio Isaia Ascoli tra cultura e politica. Studi Goriziani 1986, vol. 64, 108; G. di Caporiaco, o. c., 6-7.

²⁴ O Antoninijevi knjigi je veliko pisal slovenski tisk, npr. Novice (4. 10. 1865, 323).

²⁵ C. Combi, Istria. Studi storici e politici. Milano 1886, 200-218.

Fambrija (druga izdaja iz leta 1885). Spremembo terminologije nazorno kaže tudi naslov domoznanskega priručnika Bernarda Benussija *Manuale di geografia storia e statistica del Litorale* iz leta 1885; v drugi izdaji, ki je izšla v Poreču leta 1903, je naslov spremenjen: *Manuale di storia geografia e statistica della regione Giulia (Litorale)*. Tudi geograf Giovanni Marinelli je leta 1885 v spomenici, objavljeni v publikaciji beneškega inštituta za znanost, književnost in umetnost, uporabljal za Istro, Goriško in Trst oznako Litorale Austriaco, toda že pet let kasneje je v članku o jezikovnih razmerah v Primorju za rimsko revijo *La nazione italiana* uporabljal oznako Venezia Giulia.²⁶ V desetletju pred koncem stoletja se je ta oznaka močno uveljavila, čeravno ne v mejah Avstro-Ogrske, kjer je seveda veljalo uradno ime. Zato tudi ni nenavadna odločitev goriških italijanskih katoličanov, ki so svoje glasilo leta 1873 poimenovali *Eco del Litorale* (prenehalo izhajati leta 1918). Slovenci imena Venezia Giulia niso sprejemali, kar lahko razumemo tudi iz članka *Venezia Giulia v Novi Soči*,²⁷ kjer je pri poročanju o objavi Marinellijevih statističnih podatkov mogoče tudi prebrati: "Profesorju Marinelliju je nekako neljubo skupno 'uradno' ime Goriškega, Trsta z okolico in Istre, namreč ime Primorska, zato je pobral stopinje za 'slavnimi Italijani' Ascoli-jem (njemu na čast so v Gorici krstili židovsko ulico), Combijem, Bonoghi-jem, Fambri-jem in drugimi, ki so umevali tri dežele pod novim imenom Venezia Giulia." Čeravno je bilo mogoče tudi v zgodovinskih delih zaslediti vest, da je bilo ime Venezia Giulia v Avstro-Ogrski prepovedano, pa je izid tiskovne pravde v Gorici zaradi zaplembe časnika *Corriere Friulano* sredi julija 1907 pokazal, da je oblast ime tolerirala.²⁸ Seveda je bilo razširjeno predvsem v krogih italijanskih nacionalistov. Socialist Angelo Vivante je v knjigi *Irredentismo Adriatico* (1912) uporabljal obliko Giulia oziroma regione Giulia. Na tem mestu bi lahko opozorili na izvor in uporabo imena Venezia Giulia sklenili z ugotovitvijo, da se je začelo upravno uporabljati po končani prvi svetovni vojni. Določnejše povezave Slovencev z imenom Venezia Giulia pa se začenjajo po končani vojni in prav je, da jim posvetimo nekaj pozornosti.

Ves čas do konca prve svetovne vojne je bila Venezia Giulia le ime, ki je označevalo ozemlje, na katerem žive tudi Italijani, in ki zato sodijo v italijanski državni prostor. Ime se je uveljavilo tudi za označevanje geografskega prostora, ki je dobil svoje mesto tudi v učbenikih, natisnjenih tudi v Avstro-Ogrski (že omenjeni Benussijev priručnik iz l. 1903). Vendar se npr. ne pojavi v govoru predsednika italijanske vlade Antonia Salandre, ko 2. junija 1915 razlaga motive za vstop Italije v vojno.²⁹

Čeravno naj bi bil prvi dokument italijanskega vojaške komade, v katerem se izrecno omenja Venezia Giulia, dekret (3. 11. 1918) generala Carla Petitti di Roreta (Governatore per La Venezia Giulia) o prevzemu oblasti "dei territori della Venezia Giulia",³⁰ pa ime vendar uporabljajo starejši vojaški dokumenti, kot npr. tiskana poročila generalnega sekretariata za civilne zadeve pri vrhovni komandi italijanske vojske.³¹

²⁶ F. Salimbeni, *Glottologi e intellettuali...* 37-38.

²⁷ 4. 4. 1890, šte. 14.

²⁸ G. di Caporiacco, o. c., 10-11.

²⁹ G. di Caporiacco, o. c., 11-12.

³⁰ G. di Caporiacco, o. c., 12-14; Trieste. Ottobre-Novembre 1918. II, Milano 1968, 166 in sl.

³¹ La gestione dei servizi civili. Relazione, fasc. II, 31 ottobre 1917. Na strani 25 tega poročila izvemo, da je pripravljen za tisk "un prontuario di toponimi della metà settentrionale della Venezia Giulia (l'intera provincia di Gorizia e Gradisca, la zona cisalpina della Carniola, parte della città-provincia di Trieste e della provincia d'Istria)". S tem v zvezi je potrebno opozoriti na toponomastična vprašanja, ki jih je v zvezi z bližajočo se italijansko okupacijo sprožilo vprašanje slovenskih krajevnih razmer. Ta prizadevanja so sicer starejšega datuma. Tako predlaga med drugim že l. 1866 Amato Amati v publikaciji o krajevnih imenih vzhodnega dela severne Italije nadomestitev "barbarskih" oblik z italijanskimi (v op. 9 citirano delo, 42). Ettore de Toni je objavil v Benetkah l. 1905 priručnik *I nomi geografici alle porte d'Italia*, Arrigo Lorenzi je avtor članka *Toponomastica e toponomastica della Venezia Giulia* (Rivista

Konec vojne je vendar omogočil in odločil, da se zaradi nastalih sprememb (vuoto istituzionale³²) uveljavi ime kot tudi upravna enota, pri tem pa obseg take enote ni bil natančno določen in se je nato spreminjal. Na ozemljih, ki jih je od začetka novembra 1918 okupirala italijanska vojska, je ostala v veljavi avstrijska upravna porazdelitev, ki je ni kmalu spremenila niti aneksija ozemelj k Italiji (1921), le da je še pred aneksijo upravljal zasedena ozemlja (od julija 1919 dalje) generalni civilni komisar. Z dekretom italijanskega kralja (30. 12. 1920) se je na priključena ozemlja ("territori annessi" in ne Venezia Giulia) razširila tudi italijanska ustava (Statuto). Podobno terminologijo je uporabil dekret, s katerim je sredi leta 1919 prenehala vojaška uprava v zasedenih krajih in bila uvedena oblast civilnega guvernerja, ki je sodil pod Ufficio centrale per le Nuove Provincie pri predsedstvu ministrskega sveta. Urad za nove pokrajine naj bi upravljal "i territori oltre l'antico confine". Venezia Giulia je 17. oktobra 1922, ko je bil ukinjen osrednji urad za nove pokrajine, postala pokrajina (provincia). Pokrajina Venezia Giulia je delovala le tri mesece, ko se je njeno ozemlje 18. januarja 1923 porazdelilo na Puljsko in Tržaško pokrajino; preostali deli pa so bili dodeljeni Videmski pokrajini, ki je dobila ime Provincia del Friuli. Venezia Giulia je potlej ohranila položaj ene izmed dežel italijanske države v regijski porazdelitvi in se je na podlagi ustavnih in drugih zakonskih odločb - kot smo že spoznali - mogla kot dežela z vsemi potrebnimi samoupravnimi, upravnimi in drugimi organi uresničiti šele po drugi svetovni vojni. Leta 1924 se je v ozemlje Venezie Giulie vključila tudi Reška pokrajina. Videmska pokrajina, od katere se je goriški del kasneje odcepil, pa ni bila nikdar vključena v zemljepisno in upravopolitično pojmovanje obsega Venezie Giulie. To slednje velja poudariti zlasti zato, ker so v Italiji med vojnama delovale službe posebne vrste, ki so kot svoj delokrog navedle ime Venezia Giulia (npr. Unione Industriali Fascisti della Venezia Giulia, Archivio do Stato per la Venezia Giulia, Associazione nazionale fra mutilati ed invalidi di guerra. Delegazione regionale del Friuli e della Giulia).

S prihodom Italije so hoteli nekateri poznavalci opraviti posamezne terminološke spremembe. Geograf Olinto Marinelli, sin zgoraj omenjenega Giovannija, je na kongresu italijanskih geografov marca 1921 v Firencah predlagal uvedbo imena Giulia in povezavo Furlanije z novopridobljenimi kraji;³³ trdnejšo povezanost Furlanije s Trstom je naglaševal tudi na kongresu furlanskega planinskega društva v Bovcu (1923).

Ob spoznanju, da imajo Italijani z imenom Venezia Giulia, ki je obenem staro in novo ime, vendar svoje lastno poimenovanje, je Carlo Schiffrer³⁴ leta 1946 v svoji objavi, s katero se je lotil zagovarjanja vzhodnih državnih meja Italije po drugi svetovni vojni, sodil, da Slovani nimajo sodobnega poimenovanja za ozemlja med Julijskimi Alpami in kvarnerskimi otoki in da so zaradi propagandističnih potreb uvedli ime Julijska krajina (ali Regione Giulia). Slovenci so seveda morali prav zaradi potreb vsakdanjega življenja prirediti ime Venezia Giulia za lastno uporabo. Prve čase italijanske okupacije so ime enostavno prevedli kot Julijska Benečija; v javnosti se je pojavila tudi oblika Beneška Julija. Rabili so se tudi drugačni nazivi, kot Ilirsko Primorje, Julijska pokrajina, Primorje, Krajina, Primorska, anektirano ozemlje. Vprašanje primerne imena je postalo pomembno zlasti po aneksiji. V političnem društvu

geografica Italiana, 23/1916), V. E. Baroncelli je avtor *Repertorio topografico della Venezia Tridentina, Venezia Giulia, Dalmazia 2. Venezia Giulia e zone contermini* (Firenze 1915), *Prontuario dei nomi locali della Venezia Giulia* je izšel v *Memorie della R. Società Geografica Italiana* (15/1917), članek M. Bartolija, *Nome e confini delle Venezie* pa v *Le Nuove provincie* (2/1923, fasc. 1-3, 76-86).

³² E. Capuzzo, *Dal nesso asburgico alla sovranità italiana. Legislazione e amministrazione a Trento e a Trieste* (1918-1922). Milano 1992, 7.

³³ E. Apih, l. c., 551.

³⁴ La questione etnica ai confini orientali d'Italia. Trieste 1990, 79. F. Salimbeni je v članku *G. I. Ascoli e la Venezia Giulia* (op. 10, 65) menil, da jugoslovanska stran za ime Venezia Giulia ni našla boljšega izraza, kot je Julijska krajina (Marca giuliana), ki pa seveda posnema Ascolija.

Edinost v Trstu, ki ga je vodil dr. Josip Vilfan, so najverjetneje septembra 1921 na predsednikov predlog določili obliko Julijska krajina. V sestavljenem imenu je dr. Vilfan "hotel združiti tuje in domače tako, da bi bil naš naziv, kolikor je neobhodno potrebno, adekvaten tujemu nazivu, in kolikor je mogoče, vendar tudi naš."³⁵

Dr. Josip Vilfan se je zato, da bi potrdil pravilnost svojega prevoda, kasneje s pismom z Dunaja (marec 1930) obrnil do dr. Henrika Tume: "Rad bi zvedel Vaše mnenje o imenu 'Julijska krajina', ne samo, nego tudi postavil to ime pod Vašo strokovnjaško zaščito /.../ Eno ime za vse ozemlje skupaj je bilo potrebno zaradi tega, da bi se moglo rabiti namesto Askolijeve 'Venetia Giulia'. Vsaj za sedaj je to ozemlje tudi za nas ena enota in potrebuje enoten naziv /.../ Od obeh delov laškega naziva je drugi (Giulia) po mojem občutku geografično, zgodovinsko in torej tudi politično bolj prirodni in nevtralen, saj pravimo tudi Julijske Alpe. Za drugi del slovenskega naziva se sklicujem na eno, kar izhaja iz Bernekerjevega 'Slawisches etymologisches Wörterbuch' v članku: kraji /.../ Čeprav je krajina sama zase občno ime, je vendar proti Breznikovemu pravopisu v sestavi Julijska Krajina pišem z veliko začetnico zato, ker se vsaj glede pisave geografskih imen gotovo prej ali slej prilagodimo srbsko-hrvatskemu pravopisu."³⁶ Tuma se je z Vilfanovim imenovanjem strinjal in mu tudi razložil pomen oziroma več pomenov besede krajina. Za naše razpravljanje pa je gotovo zanimiva Tumova misel: "Askolijeva Venezia je bolj političnega pomena, ker izraža aspiracijo nove Italije naj bi k Beneški spadala tudi Istrija, Videmsko-Goriško. Ta aspiracija na ves prostor Julijskih Alp je bila neutemeljena, ker je bila starodavna beneška meja proti severu ob Kolovratu in Matajurju do Kobarida."³⁷ Za razumevanje in tolmačenje tega toponomastičnega problema pa tudi pravne terminologije je vredno ponatisniti še odlomek iz Vilfanovega odgovora na Tumovo pismo (25. 3. 1930). Vilfan se je oglasil že 4. aprila 1930 z Dunaja: "Zapazil sem, da zamenjavajo krajina in pokrajina. To velja za Slovence. Srbi razlikujejo bolje krājina - Grenzland, Mark in pokrajina - Landschaft, Provinz /.../ V naših krajih so pa mislili, prav zbog one zamenjave, da je Julijska Krajina samo prevod za Regione Giulia, med tem ko sem jaz poskušal, ne bi li naša javnost sprejela dežela - regione in pokrajina - provincia, v pomenu italijanske administrativne razdelitve. Ime Julijska Krajina sem smatral za adekvatno italijanskemu nazivu Venezia Giulia, samo kolikor se je imelo nanašati na isto ozemlje, torej po identiteti predmeta, ne oziraje se pri tem na to, da se Lahi med seboj ne ujemajo glede njegovega obsega. Stvarno je Julijska Krajina zares krajina z obeh plati, z italijanske, ker je na vzhodnem kraju državnega ozemlja, iz naše, ker je na zapadnem kraju našega narodnega ozemlja/.../ Kakor nam je menda sojeno pri vsem kar bi nam imelo biti skupno, bi se mogli tudi radi imena Julijska Krajina razediniti. Hrvatje so iz umljivih razlogov osredotočili svoje zanimanje na Istro, vse drugo puščali brez imena, pa rabili to ime deloma radi agitacije, deloma iz komodnosti, deloma, morda tudi iz nacionalistične slabosti za vso Julijsko Krajino, oziroma radi Istre, vse drugo puščali brez imen ali pa pozabljali. /.../ Za agitacijo so kratka, zvočna imena bolj pripravna, vsekakor so bolj komoda. /.../ Vendar mislim, da ni ne znanstveno, ne taktično označevati širše ozemlje z ožjim imenom. Druga nepravilnost je v tem, da moramo po njenem imenu imenovati prebivalce Julijske Krajine ali Julijance ali Krajince. Prvo je pretuje, drugo bo one, ki bi radi izbrisali vse preteklosti, preveč spominjalo kranjskega imena."³⁸

Pri Slovencih se je ime Julijska Krajina razširilo že pred Vilfan-Tumovim dopisovanjem. Ime je zlasti dosledno uporabljal dr. Vilfan v javnih nastopih in v člankih, ki

³⁵ H. Tuma. Pisma. Osebnosti in dogodki (1893-1935). Ljubljana-Trst 1994, 563. Ta Vilfanova stališča povzema tudi *Oko Trsta* (Beograd 1945, 376-378).

³⁶ H. Tuma, o. c., 563.

³⁷ H. Tuma, o. c., 562.

³⁸ H. Tuma, o. c., 563.

jih je objavljala v dnevniku *Edinost*.³⁹ V širšem slovenskem in takratnem jugoslovan-skem prostoru pa pomeni uveljavitev imena razstava Kulturna izložba Julijske Krajine (Beograd, 27. 4. 1930; v zvezi s to razstavo je tudi prišlo do dopisovanja med Vilfanom in Tumo). Z imenom Venezia Giulia je povezan tudi prvi nastop dr. Vilfana v italijanskem parlamentu 21. junija 1921: "Dežela torej, ki jo bom za to, da napravim veselje kolegom, imenoval Julijska Benečija, ki se pa od l. 1851, ko je Graziadio Ascoli izumil to ime, ni tako imenovala..."⁴⁰ Kasneje, ko je fašizem izrinjal slovenščino iz javne rabe, so ime Julijska krajina rabili v Jugoslaviji zlasti v zvezi z dejavnostjo primorskih emigrantov. Med drugo svetovno vojno se je namesto Primorske in deloma tudi kot nadomestilo za Julijsko krajino pričelo rabiti ime Slovensko Primorje. Slovenci so - v literaturi, ki je spremljala diplomatsko dejavnost v zvezi z mejami - uvedli tudi rusko (Julijskaja Krajna), angleško (The Julian March) in francosko obliko (La Marche Julienne). Francosko obliko so poznali že v prvi svetovni vojni tudi Italijani kot Vénétie Julienne, po drugi svetovni vojni pa so rabili to obliko ali La Marche Julienne. V angleških besedilih je ostalo ime v izvorniku, prav tako tudi v administraciji zavezniških okupacijskih sil (Allied Military Government - Venezia Giulia).

Z imenom Venezia Giulia se je spočetka opredeljevalo ozemlje, ki ni imelo natančno začrtanih meja, niti geografskih niti zgodovinskih in niti administrativnih. Poimenovanje je nastalo v prvi vrsti iz političnih razlogov, saj naj bi se z njim Italijani zoperstavili Avstrijskemu Primorju, da bi tudi v italijanskem nacionalnem duhu označili heterogeno ozemlje, ki se je raztezalo med Brdi in Dalmacijo.⁴¹ Čeravno tudi kasneje ni bilo mogoče doseči večje povezanosti sestavnih delov Venezie Giulie, pa je po prvi svetovni vojni postala prava upravna enota, a le za krajši čas.

Med drugo svetovno vojno je postala Venezia Giulia del nemške Operationszone Adriatisches Küstenland; ta upravna enota je obsegala mnogo več ozemlja kot Julijska krajina. Po drugi svetovni vojni, po uveljavitvi mirovne pogodbe z Italijo, se je Julijska krajina zmanjšala kar za desetkrat. Od tod tudi polemike o neobstoječi deželi ("la regione inesistente"), ki naj bi vodile v "avtonomistično norost".⁴² Ta se je kazala v razpravah, vanje so posegali tudi zgodovinarji, naglašujoč kompleksnost problema⁴³, pri čemer je postalo Ascolijevo ime le še odmev na nek dogodek iz preteklosti. Josip Vilfan, ki je skoval slovenski prevod Ascolijevega imena, je najverjetneje avtor besed: "Julijska Krajina - to je tehnički naziv jedne stvarnosti koja bi po pravu i po želji večine stanovništva morala biti zamenjena što pre jednim prirodnim i racionalnijim uredjenjem."⁴⁴ Naposled pa je treba omeniti tudi polemiko v italijanski geografski stroki ob problemih skladnosti in ujemanja "naravnih dežel" ("regioni naturali") s političnimi enotami in italijansko državno mejo (problem istovetenja pojmov "patria" in "regione naturale" zlasti med statistiki in zemljepisci iz 19. stoletja: A. Zuccagni Orlandini, A. Balbi, C. Bianchi, C. F. Marmocchi in posebno C. Correnti s članki v reviji *Il Nipote del Vesta-Verde*).⁴⁵ Bile so pa tudi še kasnejše polemike o neskladju med statističnimi compartimenti (Correnti, Maestri) in ustavnimi deželami, nastalimi po drugi svetovni vojni. Eden izmed kritikov Marco Cesarini Sforza se je leta 1962 med drugim ustavil tudi pri deželi Furlanija - Julijska krajina (Benečija), govoril je o častni ženitvi med furlansko deželom in Trstom in se vprašal, le kaj imata ti dve enoti skupnega (trgovsko-

³⁹ Dnevnik *Edinost* uporablja do druge polovice leta 1921 le obliko Julijska Benečija, nato piše še tudi o Julijski Pokrajini (8. 10. 1921), Julijski pokrajini (16. 10. 1921) in čedalje pogosteje o Julijski krajini (30. 10. 1921).

⁴⁰ *Edinost* 26. 6. 1921, 150.

⁴¹ F. Salimbeni, *Introduzione storica alla Venezia Giulia*. *Humanitas* 41/1986, n. 3, 355.

⁴² C. Ghisalberti, *In margine ad un convegno*. *Rivista storica del Risorgimento* 67/1980, fasc. 1, 63.

⁴³ A. Agnelli, *I molteplici "diversi" del Friuli-Venezia Giulia*. *Il Mulino* 28/1979, 387-399.

⁴⁴ *Oko Trsta*. Beograd 1945, 378.

⁴⁵ L. Gambi, *Una geografia per la storia*. Torino 1973, 24.

industrijski Trst in Furlanija, ki ni tržaškemu mestu niti Hinterland).⁴⁶ Ta izbira je burila - kot smo spoznali - velika nesoglasja in je lahko vroča tema tudi še v današnjih dneh.

RIASSUNTO **Venezia Giulia**

Nel testo informativo l'autore spiega la nascita e l'affermazione del termine Venezia Giulia per i territori lungo le coste nordorientali dell'Adriatico. Nel 1863 il glottologo goriziano Graziadio Isaia Ascoli aveva pubblicato nel giornale milanese *Alleanza* la proposta che "Venezia Giulia ci sarà la provincia che tra la Venezia propria e le Alpi ed il mare rinserra Gorizia, Trieste e l'Istria". La proposta dell'Ascoli, che si affermava in primo luogo entro i confini dello Stato italiano, coincideva con le discussioni sull'ordinamento regionale del medesimo ma anche con la regionalizzazione del territorio italiano. La terminologia dell'Ascoli aveva senza dubbio servito all'idea dell'unificazione italiana e contrastava la terminologia ufficiale austriaca di Litorale Illirico-Austriaco. Le autorità austriache non tolleravano il nome Venezia Giulia. Non lo tolleravano neppure gli Sloveni, perchè non teneva conto della realtà etnica. Il termine Venezia Giulia divenne ufficiale dopo la fine della Prima guerra mondiale e la Venezia Giulia diventò una delle provincie e regioni italiane. Gli Sloveni usarono all'inizio il termine Julijska Benečija (Venezia Giulia), poi divenne d'uso il termine Julijska krajina (Provincia Giulia). Il termine ha validità ufficiale ancora oggi in quanto il territorio è parte integrante della regione a statuto speciale Friuli-Venezia Giulia. Esso è presente in queste forma anche nel testo della Costituzione italiana del 1948. Gli Sloveni hanno chiamato questo territorio sulle sponde dell'Adriatico con i termini Primorje, Primorska, durante e dopo la Seconda guerra mondiale come Slovensko Primorje in Istra (Litorale sloveno e Istria). A differenza del termine Venezia Giulia oggi le denominazioni slovene non hanno validità ufficiale.

⁴⁶ L. Gambi, L'equivoco tra compartimenti statistici e regioni costituzionali. Faenza 1963, 3, 7.

JANKO PLETERSKI

Vatikanski dokumenti o Slovencih in Sloveniji 1940-1945

Vatikanska založba "Libreria Editrice Vaticana" je v 1965. letu začela objavo izbranih dokumentov iz vatikanskih arhivov z naslovom "Akti in dokumenti Svetega Sedeža, nanašajoči se na drugo svetovno vojno" (kratko: ADSS).¹ Posamezne knjige te znanstvene izdaje so postopoma izhajale v naslednjih letih, do zadnje, enajste, v letu 1981. Toda le nekatere izmed teh knjig, in to prva, četrta, peta, sedma in enajsta, so namenjene diplomatski dejavnosti Vatikana. Šest preostalih je namenjenih dejavnosti Vatikana za pomoč žrtvam vojne.

Dokumenti o teh dejavnostih Svetega sedeža v drugi svetovni vojni izkazujejo praviloma njegova posamezna dejanja in njegova stališča v mednarodnih odnosih, ne izražajo stališč v verskih vprašanjih. Dokumenti so objavljeni posamič in v celotnih besedilih. Uredniki so se izogibali ponavljanju, a tudi popolnejši vključitvi dokumentov, iz katerih je Vatikan črpal svoje informacije. Vse, kar je objavljeno, naj po besedah urednikov služi historičnemu raziskovanju in naj pripomore "popolnejšemu poznavanju in poglobljenemu razumevanju preteklosti, ki se že oddaljuje".

Ali lahko iz objavljenih vatikanskih dokumentov kaj izvemo o vprašanih, ki zadevajo Slovence ali Slovenijo v letih druge svetovne vojne, posebej v času sovražne zasedbe? Prvi zgodovinar, ki je v Sloveniji pogledal v debele bukve ADSS s tega vidika, je bil Miloš Rybař leta 1978. Odkril je zanimive podatke o raznih intervencijah v Vatikanu v zvezi z nemškimi postopki v zasedenih delih Slovenije in o vatikanskih odzivih nanje.² Črpal je le iz tistih dokumentov, ki so bili v zvezi z njegovo temo, iz drugih pa ne. In teh je še veliko. S knjigami ADSS sem se sam seznanil v 1990. letu. Iz njih sem črpal informacijo o stališčih Svetega sedeža glede politične (ne)obveznosti protikomunistične okrožnice "Divini redemptoris" papeža Pija XI. iz leta 1937 za vernike med drugo svetovno vojno, posebno še po napadu Hitlerjeve Nemčije na Sovjetsko zvezo 21. junija 1941. Svoje izsledke sem objavil naslednje leto v dnevnem tisku, dodelano besedilo pa 1993. leta v knjigi "Senca Ajdovskega gradca".³ Namen pričujočega prispevka je zabeležiti na enem mestu vse, kar o Slovencih ali Sloveniji najdemo v navedeni zbirki dokumentov Svetega sedeža, po možnosti tudi tisto, kar se nanje nanaša, ne da bi bili imenovani. Izpuščam, kar sem že objavil v navedeni knjigi.

Dokumentov ne navajam v celoti, marveč v smiselnih izvlečkih, z najpomembnejšimi (od)stavki pa tudi dobesedno. Seveda gre povesod za moj prevod, saj so dokumenti objavljeni v izvornikih, največkrat v italijanskem, a tudi v francoskem, angleškem, nemškem ali latinskem jeziku. Uredniški uvodi in vsa uredniška oprema dokumentov so v

¹ Actes et documents du Saint Siège relatifs a la seconde guerre mondiale, Libreria Editrice Vaticana, knjiga 1-11, 1965-1981. (Kratko: ADSS.) - Uredniki so: Robert A. Graham, Angelo Martini, Burkhardt Schneider in Pierre Blet.

² Miloš Rybař, Nacistični ukrepi zoper duhovščino lavantinske škofije 1941-1945, Zbornik ob 750-letnici mariborske škofije 1228-1978, Maribor, 1978, 44-102. (Pri navajanju mest iz ADSS so pomote: vse, kar je navedeno kot knjiga V, je dejansko knjiga IV; dokument IV/349 je dejansko IV/346.)

³ Janko Pleterski, Senca Ajdovskega gradca, Ljubljana, 1993, poglavje z naslovom "Vatikan o svojem 'molku' v 1941. letu". - Ni odveč omeniti, da je v nekdanji Jugoslaviji ADSS uporabil Ivan Cvitković v študiji "Stav Alojzija Stepinca prema Jevrejima". V: 4, Sveske, Institut za proučavanje nacionalnih odnosov, Sarajevo, 1986, 13-14, 463-472. Približno v istem času, kakor M. Rybař, je izbrane dokumente iz knjig ADSS uporabil Jakob Kolarič v III. delu monografije o škofu Rožmanu (1977) in jih v dostavku 26 objavil s prevodom. Na to me je 5. aprila 1996 prijazno opozoril dr. France M. Dolinar, za kar se mu zahvaljujem. J. P.

francoskem jeziku. Ne gre torej za novo objavo dokumentov, marveč le za evidentiranje. Dokumente iz različnih knjig povezujem v smiselne skupine, znotraj njih pa puščam kronološki vrstni red, ki je temelj knjig. Dokumentov ne komentiram in na njihovi podlagi praviloma ne delam lastnih sklepov. Tu in tam v oklepajih opozarjam na pomen posameznih mest za nekatera v zgodovinopisju že načeta vprašanja.

Dokumente označujem tako, da pomeni prva, rimska številka knjigo, druga, arabska številka za ulomkovo črto tekočo številko dokumenta v knjigi, v oklepaju pa je naveden njegov datum npr. XI/ 333 (23. avgust 1944). Osebna imena podajam v celoti le ob prvi navedbi, ob nadaljnjih, po potrebi le priimke, brez navajanja častnih ali akademskih naslovov. Naj na začetku predstavim le obe najpogosteje nastopajoči osebnosti, ki sta bodisi avtorja bodisi prejemnika dopisov. To sta kardinal Luigi Maglione, vatikanski državni tajnik, in monsinjor Domenico Tardini, tajnik kongregacije za izredne cerkvene zadeve.

1. Splošno

I/ 291 (1. maj 1940). Nuncij v Italiji Borgongini Duca Maglioneju. Sporoča, kar ve o vsebini pisma, ki ga je pisal 30. aprila Mussolini papežu. Pripravlja se napad Italije na Francijo; nameravan je tudi napad na Jugoslavijo. Pri tem bi se Hrvaška ločila od Beograda in se podvrgla italijanskemu protektoratu. (O usodi Slovenije Italija nima pripravljenega načrta.)

Uredniki v uvodu k IV. knjigi takole dojemajo položaj Jugoslavije (Slovenije) po okupaciji (str. 44-45): "Medtem ko so Grčijo podvrgli vojaški okupaciji, so jugoslovansko državo, rojeno z versajskim mirom, razdrli. Hitler je ohranil nekakšno teoretično svobodno Srbijo, medtem ko je del Slovenije anektiral k Rajhu; Dalmacija in otoki so bili dodeljeni Italiji, Hrvaška pa postavljena kot neodvisna država. Morala bi oblikovati kraljestvo pod princem iz savojske rodovine. Začasno je bil poglavar vlade Pavelić, veterani podzemeljskega boja za hrvaško neodvisnost." (Aneksije Ljubljanske pokrajine ne omenjajo.)

IV/ 391 (6. junij 1941). Jugoslovansko poslaništvo Državnemu tajništvu. Sporoča, da jugoslovanska vlada protestira proti ustanovitvi kraljevine Hrvaške, "proti temu novemu napadu na enotnost ozemlja Jugoslavije". V opombi uredniki povedo, da je z noto št. 195 to poslaništvo protestiralo tudi "proti teritorialnim spremembam v Sloveniji". Datuma ne navajajo, a je bilo glede na številko note verjetno kmalu po 6. juniju 1941.

2. Slovenci pod nemško zasedbo

IV/ 337 (5. maj 1941). Nuncij v Italiji Maglioneju. Na temelju novic o preganjanju slovenske duhovščine pod nemško okupacijo je govoril z zunanjim ministrom Galeazzom Ciano. "Ko sem mu pripovedoval o dogodkih onkraj novih italijanskih meja v Sloveniji, je pripomnil: 'Le komu to pripovedujete! Tudi jaz to obžalujem, duhovnikom tam trda prede; toda mi ravnamo z duhovniki v Ljubljani zelo dobro.'"

IV/ 349 (16. maj 1941). Nota Svetega sedeža ambasadi Italije. Omenja zapiranje slovenskih duhovnikov pod nemško okupacijo in druge ukrepe (zapiranje semenišč, razpust samostanov). Ljubljanski škof Rožman je prosil, naj bi italijanske oblasti dosegle pri Nemcih izpustitev teh duhovnikov, ki naj bi odšli na ozemlje, zasedeno od italijanske vojske, v ljubljansko, zagrebško ali v dalmatinske škofije. Rožman prosi, naj italijanska vlada dovoli, da bi Slovenci kupili ali najeli nekje v Italiji ali Dalmaciji zgradbo, primerno za zatočišče za bolne in ostarele duhovnike - begunce in za bogoslovce, ki bi pribežali izpod nemške okupacije in bi tam lahko pričakali konec vojne. V noti je ugotovljeno, da so nemške enote zasedle skoraj celo ozemlje mariborske škofije in del

Ljubljanske. Navaja številke o zaprtih duhovnikih.

IV/413 (20. junij 1941). Nota državnega tajništva veleposlaništvu Italije s prošnjo, da se pozanima za usodo slovenskega prebivalstva, ki ga nemške oblasti po obvestilu zanesljivega vira preseljujejo iz svoje zasedbene cone v Srbijo.

VIII/ 112 (12. julij 1941). Svetnik italijanske ambasade Maglioneju. Odgovarja na omembo italijanskemu ambasadorju o selitvi Slovencev z nemškega okupacijskega ozemlja na Hrvaško in "v Slovenijo" (Ljubljansko pokrajino). Svetnik sporoča, da njegove lastne informacije potrjujejo "namero nemške vlade, da osvobodi področje Slovenije, ki je prišlo pod njeno suverenost, kolikor mogoče velike količine življa slovenske rase". Ker Srbija prenese le omejeno število preselitev, se je nemški poslanik dogovoril v Zagrebu, da jih bodo iz Slovenije preselili večidel na Hrvaško, odkoder bo enako število Srbov izseljenih v Srbijo. Dogovorjeno je za 200.000 oseb.

V/ 20 (24. julij 1941). Beograjski nadškof Joseph Ujčić Državnemu tajništvu Svetega sedeža. Svetuje, naj bi papež poslal na Hrvaško (Paveličevo NDH) kakega prelata, da se prepriča o divjanju ustašev proti Srbom. Intervencija Svetega sedeža bi imela ugoden odmev v Srbiji. Kajti: "V Srbiji moramo skrbeti za sožitje 'in caritate christiana' s pravoslavnicami še toliko bolj, ker so mnogi katoliki, ki so pribežali iz Slovenije, prisiljeni prositi za gostoljubje Srbov." Uredniška opomba pod črto dodaja, da je Nemčija pravkar izgnala slovensko prebivalstvo z zasedenih ozemelj, "priključenih Koroški".

V/ 37 (6. avgust 1941). Maglione apostolskemu delegatu v Washingtonu Cicognaniju. Za škofa Spellmana mu pošilja dokumentacijo o verskem položaju v deželah pod nemško okupacijo, izrecno tudi "v Sloveniji". Uredniška opomba: Maglione je 31. julija 1941 sklical kongregacijo kardinalov o tem položaju. Predložena je bila dokumentacija za vsako okupirano deželo posebej. Papež je odločil, naj se vsa ta dokumentacija pošlje Cicognaniju in Spellmanu v ZDA.

V/ 41 (11. avgust 1941). Maglione apostolskemu delegatu v Washingtonu. To je spremno pismo k pošiljki pod V/ 37. Sveti sedež ne želi, da bi se ameriški škofje izjavljali za vstop ZDA v vojno proti Nemčiji ali proti njemu. Lahko pa govore o verskih razmerah v deželah, ki so jih okupirali Nemci. Ne smejo povedati, da so podatke dobili iz Svetega sedeža. (Šlo je za gradivo, s katerim je bilo mogoče med verniki ustvarjati razpoloženje za vstop ZDA v vojno proti Nemčiji, četudi je ta napadla Sovjetsko zvezo in je apelirala na Vatikan, naj ta napad podpre kot križarsko vojno proti boljševizmu. Tudi početje nemških okupatorjev v Sloveniji je bilo po tej poti sporočeno katolikom v ZDA, ki so se odločali o podpori ameriškega vstopa v vojno na strani Velike Britanije in Sovjetske zveze. Ne oziraje se na encikliko "Divini redemptoris" iz 1937. leta.)⁴

VIII/ 139 (3. september 1941). Maglione apostolskemu vizitatorju Marconeju v Zagrebu. Instrukcije glede karitativne dejavnosti. V opombi pod črto je naveden Maglionejev zapisek z dne 25. julija 1941: Papež je določil: 1. v Kolegij propagande naj se sprejme osem seminaristov iz Maribora po določbi, ki jo je dal kardinal Fumasoni; 2. drugim seminaristom iz Maribora, za katere se je prosila podpora, naj se da 50.000 lir; 3. za mariborske in ljubljanske duhovnike, ki so bili pregnani s svojih mest, naj se da podpora 150.000 lir (po 75.000 na škofijo). Celotna vsota se lahko pošlje škofu v Ljubljano, s prošnjo, da pošlje določeni del naprej kolegu v Maribor. Vse te podpore se vzamejo iz vsote 200.000 dolarjev, ki so jo dali pred kratkim na voljo sv. očetu ameriški škofje.

V/ 499 (8. oktober 1941). Nuncij v Vichyju Valeri Maglioneju. O verskem položaju v pokrajinah pod nemško zasedbo. Nemški agent Herckmanns ima nalogo pridobivati katoliško hierarhijo za kolaboracijo. Govoril je nunciju, kaj mu je povedal škof v Münstru Clemens August von Galen, "o tistem, kar se je zgodilo v delu Slovenije, ki so jo

⁴ O tem podrobneje v Senci Ajdovskega gradca, navedeni v opombi 3.

zasedli Nemci, in še posebej o tem, da so bili frančiškanski menihi v Mariboru prisiljeni podreti krajevno pravoslavno cerkev, in to celo oblečeni v svoja oblačila." Herckmanns tega ne verjame, saj bi že zgolj govorjenje o čem takem pomenilo žalitev nemškega civilizacijskega čuta. "Ni pa ničesar odvrnil, ko sem mu (Valeri Herckmannsu) pripovedoval, kako so v isti Sloveniji vojaki Gestapa zakurili v nekem samostanu kres iz slik in križev, ki so jih tam našli." (Nemcem je početje proti slovenski duhovščini v zasedeni Sloveniji škodovalo, ko so za kolaboracijo skušali pridobiti katoliško hierarhijo v Franciji. Nuncij v Franciji Valeri je kolaboraciji nasprotoval in bil o dogajanju v zasedeni Sloveniji samostojno informiran.)

V/ 156 (3. december 1941). Nuncij v Berlinu Orsenigo Maglioneju. Sporoča, da je prejel poročilo ljubljanskega škofa, 4. novembra 1941 poslano iz Vatikana, o nasilnem izganjanju ljudi v Sloveniji in da je 11. novembra to mučno situacijo predstavil državnemu tajniku v nemškem zunanjem ministrstvu Ernestu von Weizsäckerju. Ta ga je pozorno poslušal in mu dal vedeti, da se boji, da bo podobnih ukrepov še več ("mi lascio capire, che temeva che misure simili si allargassero"). Uredniki pojasnjujejo pod črto, da gre za Rožmanovo poročilo, v dokumentih neobjavljeno, ki ga je 1. novembra 1941 papežu prinesel Jožef Prešern in papeža prosil, naj posreduje v korist Slovencev, ki jih Nemci izseljujejo. Uredniki povedo, da je Weizsäcker še istega dne prosil nemško sekcijo zunanjega ministrstva za pojasnilo in da je o zadevi govoril z nuncijem v "neuradnem" pogovoru.

VIII/ 216 (3. december 1941). Nadškof Stepinac papežu. Poroča o konferenci hrvaških škofov od 12. do 20. novembra 1941. Pod točko 3: "Episkopat je zainteresiral samega poglavnika, da bi se kolikor mogoče pomagalo Slovincem, ki so izgnani s svojih domov na Štajerskem in severnem Kranjskem in so zdaj razpršeni po Hrvaški. Duhovniki teh Slovencev so večinoma nameščeni kot kaplani ali koavditorji po župniških zagrebške nadškofije (blizu 200) in so tako, hvala Bogu, na nek način oskrbljeni; v manjšem številu (blizu 30) so v djakovski škofiji. Episkopat je slovenskim izseljencem nakazal denarno podporo. Toda Nemci na žalost niti tukaj ne pustijo slovenskih duhovnikov čisto v miru. Pritiska se (z nemške strani) na zagrebško vladu, da jih je treba iz vasi (župnij) ob meji odstraniti v notranjščino, da ne bi morda izvedeli za strašne prizore, ki so se zadnje čase ponavljali, ko so državni organi izganjali slovensko prebivalstvo proti severu, ali jih celo sami videli." Pod črto uredniki: Vatikan je napravil demaršo pri italijanski vladi v korist pregnanih duhovnikov iz Maribora in Ljubljane. Italijanska ambasada je odgovorila 20. oktobra, da intervencija v Berlinu ni imela nobenega učinka.

VIII/ 241 (21. decembra 1941). Maglione škofu Rožmanu. Omenja, da mu je škof 3. novembra 1941 pisal o nemškem preseljevanju slovenskih prebivalcev v Nemčijo. O isti stvari je pred dnevi poročal Jožef Prešern neposredno papežu. Ta je nunciju v Berlinu takoj naročil intervencijo. Maglione obvešča zdaj Rožmana, da je to naročilo poslal 4. novembra nunciju in ta je vložil 11. novembra v Berlinu demaršo. Podsekretar v nemškem ministrstvu za zunanje zadeve Weizsäcker je na dokument pripisal: "Zdi se, da je nuncij dobil sporočila, da so bile izselitve izvršene včasih malo iznenada." ("Anscheinend sind dem Nuntius Mitteilungen zugegangen, dass die Aussiedlungen manchmal etwas plötzlich erfolgt sind.") - Za izgnance v Srbijo bo poslana pomoč beograjskemu nadškofu Josipu Ujčiću.

3. Slovenci pod italijansko zasedbo

IV/ 320 (16. april 1941) Goriški nadškof Margotti Maglioneju. Poroča o svojem potovanju v Ljubljano k škofu Rožmanu: "Zdaj so padle bariere, ki so prej stale na italijansko-jugoslovanski meji in možen je svoboden prehod z Goriškega v Ljubljano. In

ker ljubljansko škofijo v celoti zasedajo naše sile, lahko zdaj ljubljanski škof svobodno občuje z vsemi župnijami ..." (Očitno so mišljene župnije na Primorskem v Italiji, ki so nekdanj pripadale ljubljanski škofiji.) Škof Rožman sporoča Vatikanu prek Margottija le pomirljive informacije ("informazioni tranquilizzanti"): cerkve so polne vernikov, mednje so pomešani italijanski vojaki.

IV/ 329 (26. april 1941). Jugoslovansko poslaništvo v Vatikanu Državnemu tajništvu Svetega sedeža. Poslaništvo je izvedelo, da je goriški nadškof Margotti šel v Ljubljano in da je tam v navzočnosti škofa Rožmana izjavil, "da bo italijanski konkordat v kratkem razširjen na Slovenijo (z drugimi besedami, da Cerkev priznava aneksijo) in da mora biti vodenje verskih hiš italijanizirano." Poslaništvo opozarja na vtis ki ga je na slovenske katolike naredila "pojava tako visokega cerkvenega dostojanstvenika, ki nima nobenih dušnopastirskih dolžnosti v okupacijski armadi, je pa neposredno sledila tujemu osvajalcu. Po pravici povedano, od dušnega pastirja bi smeli pričakovati, vsaj malce krščanskega usmiljenja do krščanskega naroda, na katerega se je pravkar zgrnila nesreča brez primere, če že nima malo več takta". Takšne zadeve niso v pristojnosti metropolitana niti Svetega sedeža. - Na noto je Tardini pripisal: "Ni resnično."

IV/ 351 (17. maja 1941). Zapisek Tardinija. Ob nameri poglavarja Anteja Pavelića, da obišče papeža, je ljubljanski škof zatrdno zagotovil, da je Pavelić katoličan in da je katoliška tudi nova hrvaška država. V tej točki je ljubljanski škof dal kar najtrdnejša zagotovila in kar najtoplejša priporočila.

VIII/ 302 (12. marec 1942). Zapisek v Državnem tajništvu. Okrog polnoči med 7. in 8. marcem 1942 je prispela v Vatikan brzojavka škofa Rožmana, naslovljena na papeža: "Ker sem trdno prepričan, da je treba današnjo rzsodbo vojaškega sodišča v Ljubljani, ki obsoja X, ki je goreč katolik, in 27 drugih soobtoženih mojih škofljanov na smrtno kazen pripisati podlosti (malvagità) pravih krivcev, se drznem vznemirjati Vašo svetost s tem, da Vas z namenom, da bi se izognili skrajnim posledicam, prosim za intervencijo pri pristojnih oblasteh." - Brzojavka je bila takoj posredovana nunciju v Italiji in ta je že 8. marca pisal grofu Cianu, proseč za milost. To je bilo pozneje, 16. marca, sporočeno škofu Rožmanu. - In 12. marca je pisalo vatikansko državno tajništvo italijanski ambasadi o tem, da bo vsak čas usmrčenih 28 Slovencev, kar bi utegnilo otežiti sedanji položaj. Kardinal Maglione je sklenil, da to (osebno) omeni italijanskemu ambasadorju. (Dr. Tone Ferenc pojasnjuje, da se ti dokumenti nanašajo na t.i. preserske žrtve. Glej geslo *Preserske žrtve* v Enciklopediji Slovenije. Tam tudi o "pravih krivcih".)

VIII/ 391 (5. junij 1942). Zapisek državnega tajnika kardinala Maglioneja o kritičnem položaju v ljubljanski pokrajini, ki ga je tega dne izročil ambasadi Italije v Vatikanu: "Trdi se, da se je zdravi del prebivalstva ljubljanske pokrajine znašel v resni stiski, in to iz naslednjih razlogov: a) čuti se ogroženega od t.i. komunističnih 'partizanov', ki četujejo (squadroncgiano) na podeželju, kjer so vojaške posadke bolj redke, in pod smrtno kaznijo silijo mladeniče, da jim sledijo v gozd; na vse načine izsiljujejo in posiljujejo ubogo ljudstvo, ki je brez obrambe; b) zdi se, da vojaške oblasti nimajo zadostnih moči, da bi branile kmečko prebivalstvo pred komunističnimi tolpmami (scorribande); očitno se omejujejo na to, da branijo mesto Ljubljana in nekatere odseke železniške proge; c) baje je bilo požganih nekaj vasi, ki so bile krive samo tega, da so brez vsakršne podpore (connivenza) dale streho partizanom ali komunistom, ki so se, brž ko so se približale redne čete, skrili v gozdove in zapustili prebivalce ter jih izpostavili represalijam. Številni kmetje, ki niso nič nasprotni italijanskim oblastem, a živijo v strahu, so zapadli obupu in blodijo po gozdovih, pri tem pa tvegajo, da jih bodo imeli za partizane; d) sistem "talcev" je povzročil v slovenskem prebivalstvu veliko moralno potrtost in hudo ogorčenje. - Vse omenjeno povzroča, da slovensko ljudstvo s tesnobo pričakuje, da ga bodo učinkoviteje branili in mu pravičneje sodili." - (Verjetno gre za povzetek informacij iz ljubljanske škofije. Ne tukaj in ne v kakem drugem dokumentu ni

omenjen obstoj slovenskih kolaboracijskih vojaških enot v Ljubljanski pokrajini.)

VIII/ Uvod. Vatikan se je prek italijanskega poslaništva zanimal za razmere v okupirani Dalmaciji in se zavzel za omilitev represivnih postopkov italijanskih okupatorjev. To je storil posebno po tem, ko je zadarski nadškof Pietro Doimo Munzani 18. januarja 1942 sporočil, da so v Splitu ustrelili tri talce. Iz Italije ni bilo nobenega zadovoljivega odgovora na te proteste Vatikana. ("Aucune réponse satisfaisante ne fut donnée a ces protestations.") Papež je 4. septembra omenil, da je Vatikan večkrat opominjal pristojne, naj Italijani omilijo postopke v Dalmaciji (str. 56-57). (Slovenija pri tem ni omenjena. V dokumentih ni podobnih opozoril iz Ljubljane na nasilje italijanskih oblasti, kakršna je sestavljal zadarski škof, ne oziraje se na levo ali desno.)

VIII/ 403 (22. junij 1942). Nuncij v Italiji Maglioneju. Sporoča, da ga je prejšnji dan sprejel zunanji minister Ciano v zvezi z neko cerkveno zadevo. "Potem sem ministru govoril še o represalijah, ki jih izvajajo italijanske čete po ukazu visokega komisariata Ljubljanske province in poveljnika XI. armade. Nisem mu povedal, kdo je vir mojih informacij - to je škof na Krku (Josip Srebrnič) - toda izročil sem mu kopijo komunikeja, objavljenega v "Slovcu" 14. tega meseca, ki govori o ustrelitvi sedmih oseb, ker niso bili najdeni krivci za umor Nicolaja Zitoja, ki so ga ubili komunisti 2. tega meseca." Ciano je odgovoril, da tu ne more ničesar storiti, ker so to ukrepi vojaških oblasti. Nuncij mu je na to odvrnil, da to delajo komunisti iz gozda, kaznovani pa so prebivalci naselij, ki z njimi sploh ne sodelujejo. Tako vsaj zagotavljajo Svetemu sedežu. Italijanska vojska se predstavlja kot nosilka civilizacije; ker pa spremljajo vojake številni kaplani, se takšne represalije pripisujejo katoliški veri, kar očitno koristi propagandi komunistov in drugovercev (eterodossi) /Dalmacija!/. Ciano skomigne, a obljubi, da bo to posredoval šefu vlade (Mussoliniju).

VIII/ 411 (29. junija 1942). Nuncij v Italiji Maglioneju. Sporoča, da je prejel Maglionejevo depešo z dne 27. junija šele včeraj popoldne, tj. v nedeljo, ko so bili uradi zaprti. Toda danes zjutraj je z vso naglico poslal ministru Cianu uradno noto, v kateri prosi v imenu svetega očeta za pomilostitev vseh treh na smrt obsojenih. - Opomba urednikov: ljubljanski škof je prosil za intervencijo v korist treh Slovencev, obsojenih na smrt. O tem je vatikansko državno tajništvo obvestilo nuncija dne 27. junija 1942.

VIII/ 416 (1. julij 1942). Jugoslovansko poslaništvo Državnemu tajništvu. Poslaništvo prosi Vatikan, naj opozori odgovorne v Italiji na njegov protest proti italijanskim vojaškim represalijam v Jugoslaviji (množične eksekucije talcev). Vatikansko državno tajništvo je odgovorilo 9. julija 1942, da si je Sveti sedež, potem ko je pred časom izvedel za dejstva, ki jih omenja nota, postavil za dolžnost, da takoj izvrši demarše, ki jih terjajo okoliščine.

VIII/ 427 (14. julij 1942). Nuncij v Italiji Maglioneju. Sporoča, da mu je italijansko zunanje ministrstvo ustno zaupalo, da se je grof Ciano pozanimal za usodo treh gospodov, o katerih je ljubljanski škof menil, da so obsojeni na smrt. Položaj pa je takšen: še nobene smrtne obsodbe ni, ker proces še ni končan. Obtožbe so zelo težke, ker so obtoženci zagrešili vrsto hudodelstev. Ni mogoče predvideti, kakšna bo sodba, skušali pa bodo upoštevati željo svetega očeta. - Pod črto dodajajo uredniki: nuncij je 11. avgusta 1942 sporočil Svetemu sedežu, da ga je italijansko zunanje ministrstvo ustno obvestilo o treh (prej omenjenih) obsojencih, da je vojaško sodišče - čeprav je upoštevalo vzvišeno intervencijo in je z vso dobrohotnostjo obravnavalo položaj (tu so tri pike na mestu imen) - dva obsodilo na smrt, ker sta kriva ponovljenih hudodelstev, tretjemu pa je smrtno obsodbo spremenilo v dosmrtno ječo. "Rahločutno sem dal (ministru) razumeti, da je dejansko imelo papeževo očetovsko zanimanje skorajda negativen učinek." - (Dr. Tone Ferenc pojasnjuje, da je junija in julija 1942. leta vojaško sodišče v Ljubljani obsodilo na smrt enajst oseb, in to devet Slovencev (enega v odsotnosti) in dva italijanska vojaka. Smrtno kazen so spremenili v dosmrtno ječo le enemu, in to

Stanislavu Bartolu (24. avgusta 1942.) Ni podatka, ki bi pojasnil, za katere tri obtožence se je zavzemal škof dr. Gregorij Rožman.

VIII/ 461 (4. september 1942). Tardini, zapisek na poročilu papežu o razmerah v Dalmaciji. Sveti sedež je italijanski vladi v Dalmaciji že večkrat priporočil zmernost. Podprl je prošnje in pritožbe tamkajšnjih škofov v zvezi s tem. Italijanska vlada pa vztraja na svoji akcijski liniji. Tardini meni, da bi bilo dobro sestaviti krepko noto italijanski ambasadi, v kateri bi priporočili zmernost, sklicujoč se zlasti na argumente verskega značaja. Prim. zgoraj uvod k VIII. knjigi.

VIII/ 527 (26. oktober 1942). Nuncij v Italiji Maglioneju. Odgovarja na depešo z dne 19. oktobra, v kateri mu je Maglione dal na vpogled "nekaj dokumentov, ki zadevajo kaotični in revolucionarni položaj v Ljubljanski pokrajini". V nadaljevanju odgovarja nuncij na promemorijo (dobljeno iz Ljubljane) o koncentracijskih taboriščih za Slovence v Italiji.

IX/ 38 (31. januar 1943). Nuncij v Italiji Maglioneju. Pošilja pregledno poročilo o zadevah v zvezi s (slovenskimi) preganjanci, deportiranci in interniranci, o taboriščih itd. Med drugim: "Obiskal sem taborišče Gonars v Furlaniji; tudi apostolska nunciatura se je zanimala za izboljšanje razmer za vse te deportirance, ki še občutijo (posledice) nemirne množične premestitve, kakor se je dogodila sredi državljanske vojne. Od vlade pridobivamo nekaj izboljšav ..." (To je edini primer, da se za razmere v Ljubljanski pokrajini v dokumentih uporablja izraz "državljanska vojna". Iz konteksta je očitno, da je ta pojem uporabljen z vidika italijanske države. Dokument vidi v slovenskem odporu pojav upora italijanskih državljanov in zato pojmuje to vojskovanje kot državljansko vojno v Italiji.)

VII/ 136 (6. marec 1943). Maglione apostolskemu delegatu v Londonu Godfreyu. Tržaški Piccolo je 23. februarja 1943 pisal, da je westminstrski nadškof kardinal Hinsley ob 25-letnici ustanovitve Rdeče armade pozval vernike, naj molijo za Rusijo in da je bila običajna molitev za Rusijo navdana z neobičajno gorečnostjo. Maglione prosi nuncijska v Londonu za besedilo izjave. (O molitvi za Rusijo tudi VII/ 143, 144 in 148, ki jih ne vključujem.)

4. Slovenci v Julijski krajini

VIII/ 219 (5. december 1941). Apostolski delegat v Londonu Maglioneju. Prenaša prošnjo tamkajšnjih jugoslovanskih (slovenskih) ministrov papežu, da bi interveniral v korist Slovencev, ki jim zdaj sodijo v Trstu. - Zapis msgr. Grana: Papež je 7. decembra naročil državnemu tajniku, naj se pozanima za stvar prek nunciature v Italiji oz. pri italijanski ambasadi pri Svetem sedežu. Istega večera obiše Grano italijanskega ambasadorja in mu sporoči papeževo prošnjo za obtožene Slovence. Italijanski ambasador Attolico meni, da je stvar težavna, toda obljubi, da bo naslednje jutro obvestil o zadevi ministra Ciana. Prosi, da naj vzporedno ukrepa tudi nunciatura. Grano se nemudoma poda k nunciju in ga prosi, da bi to storil.

VIII/ 224 (10. decembra 1941). Zapis Maglioneja. Zjutraj je govoril z italijanskim ambasadorjem. Ta je dejal, da so tudi v Rimu natančno preučili obtožbe proti Slovincem, in to z vidika, da bi se uporabila milost po visokem papeževem priporočilu. Maglione mu je priporočilo ponovil: "Za na smrt obsojene bi lahko dopustili spremembo kazni v dosmrtno ječo." Upa, da bo ambasador to povedal pristojnim.

VIII/ 226 (11. december 1941). Apostolski delegat v Londonu Maglioneju. Ponovno posreduje prošnjo slovenskih ministrov za Tržačane pred sodiščem. Maglione ponovi prošnjo italijanskemu ambasadorju.

VIII/ 228 (12. december 1941). Zapis nunciature v Italiji. Nuncij je bil 8. decembra ob 13^h pri grafu Cianu, da bi ga v imenu svetega očeta prosil za milost v prid Slovanov,

zapletenih v znani proces, ki poteka v Trstu. "Grof Ciano je že dobil zapisek v zvezi s tem od ambasadorja Attolica in je o tem še isto jutro govoril z dučejem, ta pa je menil, da bodo intelektualci kaznovani prizanesljivo; komunisti z zaporno kaznijo od 3 do 30 let, medtem ko bo za teroriste uporabljena smrtna kazen. Grof Ciano je še povedal, da je duče izrazil mnenje, da je treba biti energičen, da se ne bi v prihodnjih letih število slovanskih hujskačev podvojilo. - Pozneje, 10. decembra, pa je na sprejemu, ki ga je priredila japonska ambasada, ambasador Attolico obvestil tajnika nunciature o negativnem izidu korakov, ki jih je nunciatura storila pri ambasadi. O tem je ambasador Attolico že sam obvestil kardinala državnega tajnika."

VIII/ 234 (17. december 1941). Maglione tržaškemu škofu Santinu. Odgovarja na škofovo pismo z dne 11. decembra, ki je sporočalo, da je nekaj slovanskih duhovnikov prosilo za posredovanje svetega. očeta v korist obtožencev na procesu v Trstu. Naznani je bilo deležno, kot zasluži, primerne upoštevanja. - "Zdaj sporočam Vaši eminenči v naglici, da je po častitem nalogu Njegove svetosti tukajšnje tajništvo nemudoma storilo primerne korake pri pristojnih oblasteh, in to z vso skrbnostjo, ki jo je zadeva terjala, da bi bila dosežena milost za vse obtožence in sprememba kazni za tiste, ki so obsojeni na smrt."

5. Interniranci v Italiji (in na Rabu)

VIII/ 140 (6. september 1941). Rožmanov telegram Maglioneju. Glede begunskih krščenih Židov, ki so zdaj v Ljubljanski pokrajini, prosi za intervencijo pri ministrstvu za notranje zadeve, da jih ne bi poslali nazaj na Hrvaško, kjer jim groze hude kazni, ampak da bi jih internirali v notranjosti kraljevine.

VIII/ 147 (10. september 1941). Pater Pietro Tacchi Venturi, SJ, Rim, Maglioneju. Vrača Rožmanov telegram (dok. 140). Pokazal ga je italijanskemu šefu policije in ta je dal telefonsko navodilo kvestorju v Ljubljani, naj ravnajo po škofovi zahtevi.

VIII/ 176 (18. 10. 1941). Zapisek Maglioneja. Rožman je poslal 17. septembra 1941 Maglioneju pismo, naj "Žide iz one pokrajine (ljublanske), ki so postali kristjani, ločujejo od tistih, ki so ostali pri hebreizmu, če bi prišlo do njihovega zbiranja v t.i. koncentracijskih taboriščih". Pismo so izročili 3. oktobra Tacchi Venturiju, ki je šel k podtajniku ministrstva za notranje zadeve. Podtajnik mu je 17. oktobra sporočil, da so ustregli Rožmanovi želji in da bodo ravnali tako tudi v bodoče. Vatikan je to 23. oktobra 1941 sporočil Rožmanu. (Krščene Žide so poslali v taborišče Ferramonti di Tarsia.)

VIII/ 393 (9. junij 1942). - Maglione nunciju v Italiji. Pošilja kopijo Rožmanovega pisma. Škof se je tiste dni mudil v Rimu in mu ga takrat napisal. Govoril je že z nuncijem "o potrebi obiska koncentracijskega taborišča Gonars, v katerem je zbranih več tisoč Slovencev iz omenjene škofije. - Prelat podaja v svojem pismo nekatera opozorila, ki bi pripomogla k večjemu uspehu obiska Vaše ekscelence. - Prosim, da mi sporočite svoje mnenje o vsem, kar škof predlaga." - Nuncij je 24. julija 1942 odgovoril, da namerava v avgustu obiskati taborišče v Gonarsu in da bodo zaradi verske pomoči obiskali taborišče tudi trije duhovniki, večči slovenskega jezika. Nekaj dni zatem je Vatikan nuncija še prosil, naj poizve o jugoslovanskih internirancih v Italiji, in mu poslal določeno vsoto denarja za pomoč internirancem. Nuncij je 31. avgusta sporočil, da policija noče dati seznamov internirancev.

VIII/ 527 (26. oktober 1942). Nuncij v Italiji Maglioneju. Poroča o svojih ugotovitvah glede koncentracijskih taborišč za Slovence v Italiji. - "Slovenci so res bili odpeljani vsevprek (alla rinfusa) in taborišče v Gonarsu občuti to pospešeno 'izpraznitev'. Drži, da je bilo takrat, ko sem bil tam, v taborišču več kot 5000 internirancev, medtem ko bi jih smelo biti 3000; drži tudi, da so mladoletniki, ločeni sicer v posebno skupino, v taborišču skupaj z odraslimi vseh vrst politične barve. Živež je takšen, kakor je v

vojaških taboriščih, dobijo se tudi paketi. Vode je kar precej. Barake so nove, enake kot tiste za italijanske vojake, ki taborijo v okolici Rima, npr. na Nomentani, v Casale dei Pazzi, kjer bodo italijanski letalci prebili zimo. - Z materialne plati torej ne vidim posebnih težav, ki bi se jih bilo treba lotiti. Ne poznam taborišča z 20 tisoč ljudmi na otoku Rabu blizu Krka, pa tudi ne vem, ali bi bil primeren moj obisk tam, zlasti zato ne, ker je zunaj ozemlja pristojnosti apostolske nunciature; toda šel bi tja, če Vaša eminenca to želi. - Kar zadeva vrnitev domov, sem slišal govoriti v Gonarsu pa tudi od nekaterih slovenskih prelatov v Rimu, da je za mnoge sreča, da so internirani v Italiji, ker se tako izognejo nevarnosti, da bi jih ubila ta ali ona stran doma. - Dopisovanje z družinami ovirajo zamude, ki jih povzroča cenzura v Gonarsu, pa tudi nered, ki vlada na ozemljih, odkoder so družine, ki jim pišejo. - Pravi problem je življenje interniranca: vsiljeno brezdolje, pomanjkanje dobrih knjig; na minimum skržena verska pomoč (en italijanski duhovnik, ki govori slovensko, na 5000 oseb) in komunistični elementi ali vsaj neverni sredi množice. - V svojem ponižnem poročilu z dne 20. avgusta, št. 10987 (ni objavljeno), sem orisal razmere mladoletnikov, o katerih sem govoril tudi v ministrstvu za zunanje zadeve, ko sem vztrajal, da jih je treba spraviti drugam in jih ločiti. Poleg tistih 200 mladeničev, kolikor bi jih vlada največ dovolila prepustiti svetemu očetu za Ilirski kolegij (pri Loretskem svetišču, Ancona), sem opozarjal ministrstvo tudi na vse druge, in to s promemorijo, katere kopijo imam čast priložiti. Toda težav je veliko. - Ena je to, da vlada ne zaupa slovenskim duhovnikom, zato se moramo zadovoljiti z italijanskimi duhovniki, ki govore ta jezik; teh pa je zelo malo, pa še primerni niso vselej. - Celo salezijanca Blatnika, ki ga Vaša eminenca dobro pozna, so vojaške oblasti aretirale in je zdaj že blizu štirinajst dni v (zaporu) Regina Coeli, kljub temu da sem ponovno posredoval pri policiji. - Če vse dobro premislim *coram Deo*, bi ponižno predlagal, da bi bilo treba spodbuditi očeta Tacchi Venturija, naj o vseh teh stvareh govori z dučejem, da bi se mogel *multiplicatis incessoribus* izboljšati ta tako mučni položaj."

IX/ 43 (8. februar 1943). Državno tajništvo nakazuje nunciju v Italiji denarno darilo Svetega očeta Slovincem in drugim Jugoslovanom, zlasti Hrvatom, interniranim v Italiji.

VII/ 112 (11. februar 1943). Nuncij v Italiji Maglioneju. Sporoča o izjavi G. Bastianinija, novega podtajnika v zunanjih zadevah, ki jo je dal na nuncijsko vprašanje, ali "Slavi" res pričakujejo Ruse na Jadranu. Pritrtil je, da tako celo mnogi katoliki. Ob nuncijski omembi pritožb klera o razmerah v taboriščih za Slovence in Hrvate in ob njegovi izjavi da hoče v marcu obiskati Rab, je bil impresioniran, in to še bolj, ko mu je nuncij omenil, da mu je papež dal na voljo 300.000 lir za Slovence in Hrvate v taboriščih.

IX/ 51 (13. februar 1943). Tacchi Venturi Maglioneju. Ljubljanski škof je "minulega novembra" (1942) sporočil Svetemu sedežu promemorijo (ki ni objavljena) o skrajno težkem položaju slovenskih civilnih internirancev, ki so bili odpeljani iz Gonarsa v Renicci in Arezzo. Tacchi Venturi je to vprašanje takoj pisno predložil dučejju. Ta mu je dal 21. novembra (1942) sporočiti s pismom državnega podtajnika za notranje zadeve (Guida Buffarinija Guidija), da je koncentracijsko taborišče Renicci podrejeno vojaški oblasti da so le-tej oblasti posredovali poročilo, ki ga je bil poslal. Predvčerajšnjim (11. februarja 1943) je Tacchi Venturi dobil od novega državnega podsekretarja za notranje zadeve (Umberta) Alibinija kopijo poročila o slovenskih internirancih v tem taborišču, ki so ga dobili od vojnega ministrstva. "Kopijo, ki sem jo dobil, pošiljam Vaši Eminenci, ne da bi zamolčal, da pravzaprav potrjuje, ne da bi to izrekla, resničnost tistega, kar je zatrjeval ljubljanski škof. - Tu smo dobili vsaj tolažilno novico, da so že vpeljali nekaj izboljšav; žal pa je še dosti več tistega, kar bi bilo treba izboljšati in za kar pravijo, da hočejo storiti, vendar gre zaradi težav, ki jih povzroča sedanje vojno stanje, zelo počasi. Skratka, omenjeni siromaki bodo potrebovali še veliko potrpljenja, ko bodo mo-

rali prenašati svoje hude težave in muke."

IX/ 73 (2. marec 1943). Tacchi Venturi Maglioneju. Poroča o svojih intervencijah za slovenske internirance pri podsekretarju vojnega ministrstva. Izročil mu je neke sezname, ki jih je dobil od Vatikana (verjetno iz Ljubljane). Razmere se izboljšujejo le s polževo naglico. Pa vendar, stroj se je zganil tam, kjer do zdaj sploh niso čutili dolžnosti, da bi popravili razmere, v katerih živi cela množica internirancev, večidel nedolžnih.

IX/ 75 (4. marec 1943). Maglione vatikanskemu nunciju v Italiji. Pošilja noto jugoslovanskega poslanstva pri Svetem sedežu o položaju jugoslovanskih internirancev v Italiji in naroča nunciju, naj intervenira pri italijanskih oblasteh. Uredniki dodajajo pod črto odlomek iz nuncijevega odgovora z dne 29. junija 1943: Obiskal je vsa zadevna koncentracijska taborišča v Italiji in govoril z interniranci. Ni pa mogel obiskati taborišč v Dalmaciji, še posebno pa ne Raba, ki je na ozemlju, za katero nunciatura v Italiji ni pristojna.

IX/ 145 (9. april 1943). Apostolski delegat v Washingtonu Cicognani Maglioneju. Poroča, da je ameriški Rdeči križ pozval mednarodni urad RK v Ženevi, naj intervenira pri italijanski vladi, da bi bili jugoslovanski interniranci na Rabu priznani za resnične civilne internirance in bi jim Rdeči križ lahko poslal pomoč. Delegat predlaga, naj Sveti sedež seznanj ZDA, koliko se je že zanimal za internirance na Rabu.

IX/ 154 (16. april 1943). Apostolski delegat v Washingtonu Maglioneju. Sporoča, da je škofovski odbor v ZDA zbral 200.000 dolarjev za pomoč žrtvam vojne. Za pomoč Slovencem predlaga Cicognani iz te vsote 15.000 in tudi Hrvatom 15.000. Nato še vsote za Poljake, Litvance, Maltežane, Belgijce, Holandce, Grke in za finske otroke. Največja vsota, 35.000, naj bila za ameriške vojne ujetnike v Nemčiji in Italiji.

IX/ 159 (23. april 1943). Maglione apostolskemu delegatu v Washington. Sporoča, da je Sveti sedež o jugoslovanskih internirancih na Rabu dobil informacije, da so bili delno tudi pod vplivom njegovih intervencij iz taborišča na Rabu odpeljani na boljše mesto postopoma vsi otroci in velik del žensk in starcev, tako da je zdaj na Rabu 2000 internirancev, od prvotnih 15.000. - Sicer bo največ pomoči usmerjene za Gonars in Rab, kjer so razmere najtežje.

IX/ 199 (25. maj 1943). Nuncij v Italiji Maglioneju. Sporoča, da je izvedel, da je zdaj na Rabu blizu 4000 oseb. Izvedel je, da bo tudi internirancem na Rabu mogoče poslati pomoč Rdečega križa, a te pošiljke ne smejo biti propaganda proti Italiji. Priporoča, da bi takšno pomoč preskrbeli tudi za koncentracijsko taborišče Frascette (Alatri), kjer je tudi blizu 4000 internirancev.

IX/ 232 (17. junij 1943). Maglione nunciju v Bernu. Predstavniki Vatikana, ki so obiskovali taborišča s slovenskimi interniranci, niso mogli nikoli priti v taborišče na Rabu, ker je bilo izključno pod vojaško upravo. Tam je interniranih približno 4000 oseb.

IX/ 284. (4. avgust 1943). Apostolski delegat iz Washingtona Maglioneju. Jugoslovanski ambasador Konstantin Fotić prosi Sveti sedež za intervencijo pri novi italijanski vladi za izboljšanje razmer blizu 100.000 jugoslovanskih internirancev v Italiji, ki nimajo hrane in obleke. Zdi se, da je njihova smrtnost do 300 na dan.

IX/ 290 (11. avgust 1943). Zapisek Tardinija o brezuspešnih intervencijah vatičanske diplomacije za jugoslovanske internirance v Dalmaciji in v delih Hrvaške pod italijansko okupacijo. "Nič - ali skoraj nič nismo dosegli. Zdaj je treba pripraviti novo jasno, mirno in povzemajočo noto in z njo ponoviti priporočila in vztrajati pri vprašanih, ki jih niso poslušali." - Dokument ima prilogo, tj. sporočilo nuncija v Italiji Maglioneju z dne 27. avgusta 1943, ki pravi, da je bil zaradi te zadeve prejšnji dan v zunanjem ministrstvu pri novem generalnem sekretarju ambasadorju Rossoju. Predstavil mu je ustno in pisno vse pritožbe in ga prosil za posredovanje pri vojaških oblasteh, če bi se dejstva izkazala za resnična, saj bi se tako lahko izognili ponovitvi tega velikega trpljenja. "Go-

spod Rosso mi je odgovoril, da takšni sistemi vojne gotovo niso v navadah italijanskega ljudstva. Dopušča, da je mogoče res bila požgana kakšna vas, ne more pa priznati, da so bili ustreljeni nedolžni ljudje kar tako, za represalije." Zaupal je nunciju, da so že večkrat spodbujali vojaške oblasti, da naj v vseh smereh izboljšajo sisteme. Povedal je tudi, da se iz koncentracijskih taborišč vrača domov 500 Hrvatov. - Opomba urednikov pod črto vsebuje odlomek iz pisma, ki ga je krški škof Srebrnič napisal 5. avgusta 1943 papežu, potem ko ga je bil ta dan poprej sprejel v avdijenco. V pismu ponavlja škof podatke, ki jih je prejšnji dan papežu povedal ustno, in to o celi vrsti taborišč, posebej pa še podatke o taborišču na Rabu, ustanovljenem julija 1942. V njem vladajo skrajno hude razmere. Do aprila 1943 je po obstoječih zapisih tu umrlo 1200 internirancev; po pričevanju grobokopov pa dosega število umrlih v tem času vsaj 3500, bolj verjetno pa 4500 ali še več.

IX/ 309 (24. avgust 1943). Maglione apostolskem delegatu v Londonu Godfreyu. Naroča mu, naj sporoči jugoslovanski vladi, da odreja italijanska vlada odpust interniranih Hrvatov in Slovencev iz taborišč, kar da je posledica (in seguito) zanimanja Svetega sedeža. (Po kapitulaciji Italije prenehajo takšne intervencije vatikanskih diplomatov.)

V 9. knjigi je v uvodu posebno poglavje z naslovom "V italijanski okupacijski coni v Jugoslaviji in Italiji" (34-37). Tu beremo, da se je v italijansko okupacijsko cono v Jugoslaviji (tu gre predvsem za Dalmacijo) zateklo pred smrtnim preganjanjem veliko Židov iz Paveličeve NDH. V 1943. letu je nastopila nevarnost, da jih italijanske oblasti izročijo Nemčiji. Na podlagi številnih intervencij židovskih organizacij in posameznikov iz zahodnih držav je Sveti sedež interveniral pri italijanski vladi, da se to ne bi zgodilo. Italijanske fašistične oblasti tega kljub drugačnim izjavam Mussolinija v javnosti dejansko že same niso nameravale in tega tudi niso storile. Vatikanska diplomacija pa je v tem smislu opravila več intervencij. Po padcu fašističnega režima in ob kapitulaciji Italije je nastala za te Žide nova nevarnost, da pridejo v roke Nemcev. Že avgusta 1943 se je Sveti sedež pri novi italijanski vladi zavzemal za razpustitev koncentracijskih taborišč s hrvaškimi in slovenskimi interniranci. Tu se omenja 4000 Židov, poslanih na Rab. Prav ti Židje so povzročali posebno skrb Svetovnemu židovskemu kongresu, potem ko je po kapitulaciji Italije nastala nevarnost, da Rab zasedejo nemške enote.

IX/ 346 (24. september 1943). Pismo predstavnika Svetovnega židovskega kongresa Eastermana apostolskemu delegatu v Londonu Godfreyu. "Izvedel sem, da je bilo približno 4000 židovskih beguncev - in tudi jugoslovanski državljani, ki so bili v internacijskih taboriščih ali so sploh bivali ob dalmatinski obali v poprej (od Italijanov) okupirani Dalmaciji - premeščenih na otok Rab v Jadranu. Ker so ta otok zavzeli jugoslovanski partizani, upravičeno predvidevamo, da so Židje rešeni neposredne nevarnosti. Prepričan sem, da bo Vaša Milost srečna, ko bo izvedela za to novico. Prepričan sem, da so do tega srečnega izida pripomogli naporji Vaše Milosti in Svetega sedeža, zato bi rad izrazil Svetemu sedežu in Vam najtoplejše zahvale Svetovnega židovskega kongresa." (Tu je mišljena zasluga za evakuacijo teh ljudi iz Splita na Rab.)

6. Slovenci po kapitulaciji Italije

V zadnji, 11. knjigi ADSS, ki vsebuje dokumente od januarja 1944 do maja 1945, zadeva neposredno slovenske zadeve le eden. Je pa več dokumentov, ki obsegajo Slovenijo tematsko ali pa jo posredno zadevajo v zemljepisnem smislu.

XI/ 234 (12. junij 1944). Pomnilnik, sestavljen v Državnem tajništvu. Pripravljen je bil za papeža v pričakovanju obiska Randolpha Churchilla, sina britanskega predsednika vlade. V točki II. je zapisano: Položaj v Jugoslaviji je zaskrbljujoč. Med narodi te države vlada tam huda zagrenjenost, včasih tudi na račun verskih razlik. Sveti sedež in krajevne cerkvene oblasti so storile vse, kar je bilo mogoče, da bi med katoliškim prebi-

valstvom vzdrževale duh krščanskega usmiljenja in mirnega razumevanja. Toda bati se je, da se bo komunizem polastil (take hold) dežele, kar bi pomenilo zelo resne posledice za versko in družbeno življenje tamkajšnjega prebivalstva." - V III. točki se nato pojasnjuje stališče do Italije. Sveti sedež je storil vse, da bi preprečil udeležbo Italije v vojni. Zdaj obstaja v Italiji velika nevarnost kaosa, ki bi ga utegnili izrabiti radikalni elementi. Fašizem ni omenjen. - Tardini je 13. junija 1944 o poteku pogovora pripisal na dokument: "Njegova svetost je gospodu Churchillu omenila jugoslovanski in italijanski položaj. Gospod Churchill je rekel, da gre komunizem v Jugoslaviji "nazaj" ("va indietro"). Glede na to, da je zelo mlad, njegova svetost ni govorila o drugem." (Znano je, kaj je R. Churchill papežu govoril o položaju v Jugoslaviji.)⁵

XI/ 276 (4. julij 1944). Zapis Tardinija. Beleži, kaj mu je povedal Visconti Venosta, državni podsekretar za zunanje zadeve v Bonomijevi vladi. Italiji je monarhija potrebna. Mogoče jo bo rešiti, če bodo zavezniki zagotovili enake pogoje ob meji v Julijski Benečiji. Trst mora za vsako ceno ostati Italiji. Do sporazuma med Titom in kraljem Petrom je prišlo po volji Stalina, da bi bile s tem povečane simpatije zaveznikov do Jugoslavije. To lahko zelo škoduje na meji Julijske Benečije. Zavezniki ne vidijo komunistične nevarnosti. Tardini je odgovoril: "Pripomnim mu: 1) kadar politiko narekujejo sovraštvo in maščevalnost, delujeta proti lastnemu pravemu interesu; 2) komunistična nevarnost je še zlasti velikanska, ker je Stalin edini politik, ki do zdaj ni zagrešil resnih pomot (spropositi). Če bi kakšno storil, bi se drugim morda odprle oči. Na kaj takega, reče moj sogovornik, ni upati: Stalin je daljnoviden in premeten (accorto)."

XI/ 308 (31. julij 1944). (V Vatikanu prejeto šele 20. oktobra 1944!) Apostolski delegat v Londonu Godfrey Maglioneju. Poroča o položaju v Londonu, med drugim o odnosih s Titovo Jugoslavijo. "Stvar, ki me skrbi, je spodbuda, ki jo je tukajšnja vlada dala Titovemu gibanju v Jugoslaviji, o čemer je Sveti sedež v celoti informiran. (Tukaj uredniki opozarjajo na XI/ 234.) Pismo č. Luigija (Alojza) Kuharja, ki sem ga zadnjič poslal po kurirju (tu uredniki pripominjajo, da pisma ne objavljajo, da ga je Godfrey poslal dne 19. julija 1944 s poročilom št. 746/44, a vatikanska arhivska oznaka je A.E.S. 7022/44), potrjuje novice, ki prihajajo k nam iz upoštevanja vrednih virov in se brez ovir objavljajo v katoliških listih. - Mislim, da bi (britanska) vlada odgovorila, da je trenutno najpomembnejša stvar zmagati v vojni in pomagati vsem tistim, ki dajejo najbolj učinkovito pomoč. Tako pravijo, da Tito v ta namen stori več kakor general Mihailović, ki je, kakor pravijo v političnih krogih, kolaborant Nemcev. Mislim, da vodi britanska vlada v tej stvari napačno politiko, in enako mislim tudi glede njenega stališča do baltičskih držav."

XI/ 333 (23. avgust 1944). Tardinijev opomnik papežu. Pripravljen je bil za avdienco Winstona Churchilla, ki je bila tega dne. Gre za daljše besedilo, ki obsega vrsto vprašanj. V razdelku o Italiji je veliko prostora namenjenega "komunistični nevarnosti in akciji zaveznikov". Nevarnost je za italijansko ljudstvo, ki je obubožano, sestradano in obupano, zelo huda in neposredna. "Komunizem kaže prijazen obraz ljudstvu in toleranco do vere: razpolaga namreč z velikimi gospodarskimi sredstvi in dosega znaten uspeh." Cerkvene oblasti skušajo poučiti ljudstvo o nevarnostih in zmotah komunizma. Glede na to, da je brezposelnost velikanska, bi zelo pomagalo, če bi zavezniki poskrbeli ljudem za delo. Zaradi strpnosti zaveznikov so leve stranke (komunisti in socialisti) prevzele številne občine. "Glede na to, da leži Sveti sedež v sredini Italije, bi pri izva-

⁵ Dušan Biber, ur., Tito - Churchill strogo tajno. Globus, Zagreb, 1981, 189. Poročilo Randolpha Churchilla o zasebni avdienci pri papežu 13. junija 1944: "Povpraševal me je (papež) po položaju v Jugoslaviji in še posebno, kako močno je komunistično gibanje. Pojasnil sem mu, da je zdaj splošna tendenca oddaljevanja od komunizma ter da narodnoosvobodilno gibanje spoštuje zasebno lastnino in verske institucije. Izkoristil sem to priložnost, da sem povedal Njegovi Svetosti, da je državljanska vojna v Jugoslaviji v veliki meri verska vojna: Srbi pobijajo muslimane, katoliški Hrvati pa koljejo pravoslavne. Pojasnil sem mu, da je Tito edino žarišče, v katerem bi se lahko povezali vsi ti nesložni elementi."

janju svoje duhovne oblasti po vsem svetu moral občutiti žalostne posledice, če bi ga obdajalo nemirno, razgibano in ekstremistično prebivalstvo." Temu sledi odstavek z naslovom "Istra in Julijska Benečija": "Z različnih strani sporočajo, da bi v primeru, če bi armade maršala Tita vstopile na ta območja (zlasti v Trst) same, utegnilo biti pomorjeno veliko število oseb ("great numbers of persons may be massacred"). Zato je zelo zaželeno, da bi bili tam navzoči oddelki angleških in ameriških enot, da preprečijo takšne nesrečne dogodke." Zadnji problem, ki ga opomnik obravnava, je komunizem. Odmek ima štiri točke: "1. Komunizem je materialističen, totalitaren, militarističen in protiverski. Katoliška cerkev v Rusiji je pretrpela bridka preganjanja: cerkve so bodisi podrli ali zaprli; duhovnike so zaprli ali odgnali; veliko vernikov so prizadeli ali razgnali. - 2. Nobenega konkretnega in pomembnega (notable) dejstva ni, ki bi pokazalo, da je komunizem zdaj resnično spremenil svoje teorije in svoj način postopanja v praksi. - 3. Spoštovanje verske svobode je med prvimi dolžnostmi vsake vlade. Če bo komunizem z dejanji pokazal, da resnično spoštuje versko svobodo, bo Sveti sedež to vzel na znanje le z zadoščanjem. - 4. Pretekle boleče izkušnje navajajo Sveti sedež k temu, da zavzema držo previdnega pričakovanja in zadržanosti." - K dokumentu je 26. marca 1949 Tardini pripisal, da je bila Churchillova avdijenca pri papežu 23. avgusta 1944. Tardini se spominja, da nista govorila o vseh v opomniku navedenih vprašanjih, zdi pa se mu, da so bila tista v zvezi z Italijo izpuščena. Uredniška opomba dodaja, da je uradno naznanilo o Churchillovem obisku pri papežu objavil *Osservatore Romano* dne 26. avgusta 1944.

V širšem smislu je za slovenske razmere posredno pomembno stališče Vatikana do partizanske vojne v severni Italiji. O tem sta objavljena dva dokumenta.

XI/ 400 (24. oktober 1944). Nuncij v Švici Bernardini Tardiniju. Posreduje vprašnji milanskega nadškofa kardinala Schusterja. (Vatikan v Mussolinijevi Socialni republiki Italiji ni imel diplomatskega predstavništva, zato so morali cerkveni poglavarji v severni Italiji z Vatikanom občevati čez Švico.) Schuster je za 13. november 1944 sklical sestanek škofov svoje metropolske province, da bi preučili dve najbolj pereči vprašanji. Prvo je v zvezi z dejstvom, da v partizanskih enotah ni nobene verske pomoči in da ima komunizem v njih lahko delo. Sprašuje, ali je primerno tem enotam dopustiti kaplane in kako. Glede na dejstvo, da se partizanske enote gibljejo po različnih škofijah, bi bilo potrebno, da ima nadškof apostolske možnosti, da torej pooblasti kaplane za povsod. Drugo vprašanje je, kakšno naj bo stališče episkopata in klera do novih oblasti na ozemljih, ki so bila dozdej okupirana (očitno so mišljena partizanska osvobojena ozemlja).

XI/ 440 (24. november 1944). Tardini nunciju v Švici. Odgovarja na vprašnji milanskega nadškofa: "Preodlični škofje naj se sporazumejo med seboj, kako zagotoviti, da oseba, za katero gre, ne bo pogrešala potrebne verske pomoči. Prosim Vašo eksce-lenco, da tistemu ki mu je (to) potrebno, odgovori, v tem smislu."(Glej XI/ 400). - Tardini se je odločil za zelo skrivnostno izražanje, verjetno v strahu pred obveščevalno službo fašistov oz. nacistov v Mussolinijevi Italiji.

Za primerjavo še dokument iz Grčije.

VII/ 196 (15. maj 1943). Pomočnik apostolskega delegata Angela Roncallija v Grčiji Maglioneju. Poroča, da Grki kljub svojemu nasprotovanju komunizmu niso pripravljeni kolaborirati z okupatorji, ker vidijo v odporu partizanov "gibanje, ki konec koncev vendarle pomeni za Grke duha narodne neodvisnosti".

ZUSAMMENFASSUNG

Vatikanische Dokumente über Slowenen und Slowenien 1940-1945

Aus elf Büchern der Publikation "Actes et documents du Saint Siege relatifs a la seconde guerre mondiale", Libreria Editrice Vaticana, 1965-1981, faßt der Verfasser die Slowenen und Slowenien unmittelbar oder mittelbar betreffende Dokumente zusammen. Es handelt sich nicht um eine Neuveröffentlichung von Dokumenten, sondern nur um ihre Evidenthaltung und Zuordnung zu Sinngruppen. Der Verfasser liefert keinen Kommentar zu den präsentierten Dokumenten, legt auch keine eigenen Schlußfolgerungen daraus vor, doch weist er stellenweise auf ihre Verbindung zu einigen, in der Geschichtsschreibung bereits angeschnittenen Fragen hin. Neben einer allgemeinen Gruppe sind die Dokumente folgenden Gruppen zugeordnet: die Slowenen unter der deutschen Besatzung, die Slowenen unter der italienischen Besatzung, die Slowenen in Julisch Venetien, die in Italien (und auf der Insel Rab) internierten, die Slowenen nach der Kapitulation von Italien. Nicht einbezogen worden sind Dokumente, die Standpunkte des Heiligen Stuhls während des Krieges hinsichtlich der Pflicht bzw. Nichtverpflichtung von Gläubigen, sich in ihren politischen Entscheidungen an die Enzyklika "Divini redemptoris" von Papst Pius XI. aus dem Vorkriegsjahr 1937 (gegen die Zusammenarbeit mit Kommunisten) zu halten, betreffen, weil dieses Thema vom Verfasser schon in seinem, in Anmerkung 3) zitiertem Buch behandelt worden ist.

TONE FERENC

Problem raziskovanja gospodarstva pod okupacijo na Slovenskem med drugo svetovno vojno

Ob proučevanju politične, vojaške in kulturne zgodovine na Slovenskem med drugo svetovno vojno se je gospodarski zgodovini posvetilo le malo pozornosti, če seveda izvememo partizansko gospodarstvo, o katerem so pisali dr. Metod Mikuž¹, dr. Fran Juriševič² in Miroslav Stepančič.³ Gospodarstvo v narodnoosvobodilnem boju sem v svojih treh knjigah o Ljudski oblasti na Slovenskem 1941-1945 obravnaval tudi sam. Nihče pa se ni lotil proučevanja gospodarske zgodovine na Slovenskem pod okupacijo; kaže, da s tega področja nimamo še nobene razprave. Da bi si ustvaril celovito podobo okupacijskih sistemov na Slovenskem med drugo svetovno vojno, ki sem jih že v dosedanjem raziskovalnem delu v veliki meri upošteval, sem se v preteklih treh letih raziskovanja gospodarstva pod okupacijo. Pri tem sem naletel na nekaj problemov, ki bi jih rad predstavil v tem zborniku.

Prvi problem, ob katerega ne zadene samo raziskovalec gospodarske zgodovine med drugo svetovno vojno, je velika *razkosanost* slovenskega ozemlja, in to ne samo med tri okupatorje - nemškega, italijanskega in madžarskega, temveč tudi na veliko število pokrajinskih upravnih enot, ki so imele vse razen ene - Ljubljanske pokrajine svoje upravne organe zunaj sedanje slovenske države. Bili so v Gradcu in Celovcu (Avstrija), Trstu, Gorici in Vidmu (Italija), v Pulju in na Reki (Hrvaška) ter v Sombotelu in Zalaegerszegu (Madžarska), njim nadrejeni vrhovni državni organi pa so bili v Berlinu, Rimu in Budimpešti. Žal je arhivsko gradivo iz druge svetovne vojne v nekaterih nekdanjih pokrajinskih središčih, npr. v Gradcu in Celovcu, za raziskovalce še zdaj nedostopno, ponekod, npr. v Trstu, postaja pa dostopno šele v zadnjem času. Hvalevredno je, da je v osrednjih državnih arhivih v Koblenzu, Potsdamu in Rimu dosegljivo že dalj časa; za Budimpešto ne vem, ker zaradi neznanja madžarščine gradiva tam še nisem iskal.

Četudi bi se v vseh arhivih ohranilo gradivo iz druge svetovne vojne, bi bilo raziskovanje tistih tem, ki so povezane s celotnim slovenskim narodnim ozemljem, zelo težko. Kajti če bi hoteli temo raziskati celovito, bi imeli problem z grupiranjem podatkov, ki so včasih nastali po različnih merilih.

Za raziskovanje gospodarstva pod okupacijo na Slovenskem med drugo svetovno vojno bi morali upoštevati predvsem, ne pa samo, ministrstva za gospodarstvo, poljedelstvo ali kmetijstvo, za prehrano in trgovino, seveda pa tudi druga, npr. za vojno proizvodnjo, finance itd., ter ministrstvom podrejene organe na vseh upravnih ravneh (na pokrajinski, deželni, okrožni in okrajni). Pri zbiranju arhivskega gradiva sem ugotovil njegovo različno, večinoma slabo *ohranjenost*, kar je drugi problem pri raziskovanju te tematike.

1. Pod nemško okupacijo

Za *nemško zasedbeno območje* (po septembru 1943 je bilo razen Prekmurja vse slovensko ozemlje pod nemškim okupatorjem) sta bili za gospodarstvo najpomembnejši

¹ Metod Mikuž: Slovensko partizansko gospodarstvo v luči partizanskih dokumentov. Ljubljana 1969.

² Fran Juriševič: Partizansko gospodarstvo na Primorskem. Koper 1975.

³ Miroslav Stepančič: Partizansko gospodarstvo in oskrba partizanske vojske na Dolenjskem in Notranjskem 1941-1945. Ljubljana 1990.

državno ministrstvo za gospodarstvo - Reichswirtschaftsministerium (minister dr. Walther Funk) in državno ministrstvo za prehrano in poljedelstvo - Reichsministerium fuer Ernährung und Landwirtschaft (minister Walter Darrè in od 1942 Herbert Backe). Hkrati je bila cela vrsta posebnih državnih uradov (Reichsstellen) za posamezne gospodarske panoge, oz. "za preskrbo s surovinami in blagom" npr.: 1) za žita, krmo in druge poljedelske pridelke, 2) za živali in izdelke iz živali, 3) za ribe itd.; ter 1) za oblačila in sorodna področja, 2) za kovine, 3) za železo in jeklo itd.⁴ Kot zvemo iz pregleda arhivskih fondov v nemškem Zveznem arhivu Koblenz (Bundesarchiv Koblenz),⁵ je gradivo ministrstva za gospodarstvo večinoma zgorelo ob zavezniškem bombnem napadu na Berlin leta 1943, pozneje nastalo gradivo pa so v raznih zunanjih skladiščih uničili tik pred koncem vojne. Več gradiva tega ministrstva je v Nemškem osrednjem arhivu Potsdam (Deutsches Zentralarchiv Potsdam), ki je po združitvi Nemčij del Zveznega arhiva Koblenz. V tem arhivu je v gradivu ministrstva za gospodarstvo še najpopolnejše gradivo II. glavnega oddelka, tj. o organizaciji gospodarske samouprave, in o gospodarskih zbornicah. S področja posameznih gospodarskih panog v Sloveniji najdemo nekaj gradiva o gradnji tovarne glinice in aluminija v Strnišču in o vključevanju celjske cinkarne v neki nemški cinkarski kartel. Žrtev zavezniških bombnih napadov na Berlin leta 1943 je bilo tudi gradivo državne gospodarske zbornice - Reichswirtschaftskammer in njej podrejenih sedmih državnih (področnih) skupin (Reichsgruppen), npr. za industrijo, energetiko, trgovino itd., ter 54 gospodarskih skupin (Wirtschaftsgruppen).⁶

Z uvedbo racioniranja potrošnih dobrin, zlasti oblačil in obutve, avgusta in septembra 1939 leta, so v nemškem rajhu ustanovili tudi posebne gospodarske urade na srednji (pri državnih namestnikih v središčih vojnih okrožij) in nižji upravni stopnji.⁷ Na avstrijskem ozemlju so ustanovili deželna gospodarska urada Landeswirtschaftsamt na Dunaju (za t. i. podonavske pokrajine) in v Salzburgu (za t. i. alpske pokrajine). Deželni gospodarski urad v Salzburgu je bil od aprila 1941 pristojen tudi za Spodnjo Štajersko ter Gorenjsko in za Mežiško dolino, ki so jih nameravali tudi formalnopravno priključiti k Štajerski in Koroški in s tem vključiti v nemški rajh. Podobno so tudi pri okrožnih političnih komisarjih oz. od začetka 1942 pri deželnih svetnikih (v mestu Maribor pri nadžupanu) v zasedenih slovenskih pokrajinah ustanovili gospodarske urade - Wirtschaftsamt.⁸ V štabih šefov civilne uprave so bili poverjeniki za posamezna gospodarska področja. Če bi prišlo do formalnopravne priključitve zasedenih slovenskih pokrajin k nemškemu rajhu, bi bil za gospodarske zadeve tudi pri nas pristojen IV. oddelek (poljedelstvo, gospodarstvo, delo) v uradih državnih namestnikov (Reichsstatthalter), ki je bil v Gradcu in Celovcu.

Tudi z gradivom teh uradov je slabo. Ne vem, ali se je ohranilo gradivo deželnega gospodarskega urada v Salzburgu; v ustreznih fondih Arhiva Republike Slovenije so se npr. ohranile njegove okrožnice. Zanimivo je, da ni ohranjen noben arhivski fond okrožnega gospodarskega urada z zasedenega slovenskega ozemlja. Še danes ne vemo, kako je z gradivom uradov šefov civilne uprave v Gradcu in Celovcu ter z gradivom gospodarskih zbornic za Štajersko in Koroško, katerih dejavnost je segala tudi v zase-

⁴ Taschenbuch für Verwaltungsbeamte 1941, 1942 in 1943. Carl Heymanns Verlag Berlin.

⁵ Das Bundesarchiv und seine Bestände. 3. ergänzte und neu bearbeitete Auflage. Harold Boldt Verlag. Boppard am Rhein 1977, str. 88-89 (dalje: Das Bundesarchiv).

⁶ Das Bundesarchiv, str. 100-109.

⁷ Reichsgesetzblatt. Teil I (dalje: RGBl. I), 1939, Nr. 149, str. 1495-1517. 27. 8. 1939: Verordnung über die Wirtschaftsverwaltung; Verordnung zur vorläufigen Sicherstellung des lebenswichtigen Bedarfs des deutschen Volkes; Nr. 266, str. 2195-2222. 14. 11. 1939: Verordnung über die Verbrauchsregelung für Spinnstoffwaren.

⁸ Arhiv Republike Slovenije (dalje: ARS), II. dislocirana enota (bivši arhiv Inštituta za novejšo zgodovino v Ljubljani), gre za arhivske fonde deželnih svetnikov Celje, Brežice, Trbovlje, Kamnik, Kranj in Radovljica.

deno Slovenijo.

Nemški okupator v Spodnji Štajerski je leta 1941 vsa podjetja za proizvodnjo energije združil v koncern Preskrba energije "Südsteiermark" - Energieversorgung "Südsteiermark" (EV "Süd") v Gradcu. Ker je bil sedež rudarskega ravnateljstva v Celju, se je ohranilo tudi njegovo gradivo. Precejšen del ga je v dislocirani enoti Arhiva Republike Slovenije, v bivšem arhivu Inštituta za novejšo zgodovino (135 fasciklov). Manj vemo o gradivu Kranjske industrijske družbe, tako npr. predvsem o železarnah na Jesenicah in Javorniku med drugo svetovno vojno.

Več kot trideset podjetij v zasedenih slovenskih pokrajinah je bilo t. i. oborožitvenih in nad njimi je imelo velike pristojnosti državno ministrstvo za oborožitev in strelivo - Reichsministerium fuer Bewaffung und Munition (minister Fritz Todt in od 1942 Albert Speer) in njemu podrejeni vojaški organi v Salzburgu, Gradcu in Celovcu. Gradivo tega ministrstva se je deloma ohranilo in je v Zveznem arhivu Koblenz.⁹

Z uvedbo racioniranja življenjskih potrebščin, zlasti živil, avgusta in septembra 1939 so na srednji in nižji upravni stopnji - podobno kot na že omenjenem gospodarskem področju - ustanovili posebne prehranjevalne urade - Ernährungsamt.¹⁰ Za Štajersko in Koroško je bil najprej skupni deželni prehranjevalni urad "Südmark" - Landesernährungsamt "Südmark" v Gradcu, nato pa sta imeli pokrajini vsaka svojega. Graški, pozneje pa tudi celovski deželni prehranjevalni urad je bil pristojen tudi za zasedeno slovensko ozemlje. Pri okrožnih političnih komisarjih, od začetka 1942 pa pri deželnih svetnikih (v mestu Maribor pri nadžupanu) so bili okrožni prehranjevalni uradi - Kreisernährungsamt. Tako deželni kot okrožni prehranjevalni uradi so imeli dva oddelka, in to oddelek A za preskrbo živil in oddelek B za njihovo razdelitev medtem ko so bili pri občinskih uradih oddelki za izdajo živilskih kart.

Nemški nacisti so kmalu po prevzemu oblasti v Nemčiji, tj. že septembra 1933, uvedli korporativistični sistem. Za kmetijsko, poljedelsko in druga področja so ustanovili t. i. državni prehranski stan - Reichsnährstand na čelu z državnim kmečkim vodjem, na srednji ravni so bile t. i. deželna kmetišta - Landesbauernschaft z deželnimi kmečkimi vodji, na nižji pa okrožna kmetišta - Kreisbauernschaft z okrožnimi in krajevnimi kmečkimi vodji.¹¹ Štajerska in Koroška sta imeli do pomladi 1942 skupno deželno kmetišto "Suedmark" v Gradcu, nato pa vsaka svoje. Deželni in okrožni kmečki vodje so vodili tudi oddelek A v deželnem oz. v okrožnih prehranskih uradih. V svojih štabih pa sta imela poverjenika za prehrano in poljedelstvo tudi šefa civilne uprave.

Gradivo državnega ministrstva za prehrano in poljedelstvo in državnega prehranskega stana iz Berlina - predstavljala ju je ena oseba (W. Darrè, H. Backe) - je uničeno;¹² je le ohranjen majhen del v potsdamskem delu Zveznega arhiva Koblenz. Kako je gradivom deželnih kmetištev in deželnih prehranskih uradov v Gradcu in Celovcu, ne vemo nič; enako velja za gradivo poverjenikov za prehrano in poljedelstvo pri šefih civilne uprave za zasedene slovenske pokrajine. Od okrožnih kmetištev in okrožnih prehranskih uradov je ohranjenega nekaj gradiva iz okrožja Radovljica in iz mesta Maribor. Pač pa se je v Zveznem arhivu Koblenz ohranil obsežen fond državnega ministrstva za finance - Reichsfinanzministerium. V njem je nekaj pomembnega gradiva o proračunih šefov civilne uprave za zasedene slovenske pokrajine.

⁹ Das Bundesarchiv, str. 120-122. Glej tudi spomine Alberta Speera: Erinnerungen. Berlin 1969. Slovenska izdaja Speerovih Spominov je izšla pri Založbi Obzorja v Mariboru leta 1989, vendar brez pojasnil (brez navedb virov in literature).

¹⁰ RGBI. I, 1939, Nr. 149, str. 1502-1515. 27. 8. 1939: Erste Durchführungsverordnung zur Verordnung zur vorläufigen Sicherstellung des lebenswichtigen Bedarfs des deutschen Volkes.

¹¹ Dr. Ludwig Münz: Führer durch die Behörden und Organisationen. Vierte Auflage. Dunker & Humblat Berlin 1939, str. 382-389.

¹² Das Bundesarchiv, str. 125-130.

Iz povedanega sledi, da je proučevanje gospodarstva pod nemško okupacijo sila težko delo in da sloni predvsem na redko ohranjenih arhivskih virih okupatorjevih upravnih in gospodarskih uradov, na okupatorjevih uradnih listih¹³ in časopisju (Marburger Zeitung, Štajerski gospodar, Kärntner Zeitung, Kärntner Grenzruf, Karawanken Bote itd.). Za raziskavo posameznih gospodarskih panog je seveda dobrodošlo gradivo posameznih podjetij, npr. zasavskih in drugih premogovnikov, jeseniške železarne itd., kolikor niso v vojnem in povojnem času uničili tudi tega gradiva.

2. Pod italijansko okupacijo

Za italijansko zasedbeno območje, tj. za Ljubljansko pokrajino, priključeno k Italiji, je podoba precej drugačna, vsaj kar zadeva gradivo, ki je nastalo v Ljubljani. Glede ohranjenosti gradiva, ki je nastalo v Rimu, pa je podoba skoraj enaka kot pri nemških osrednjih državnih organih v Berlinu.

V Rimu od leta 1929 niso imeli več ministrstva za gospodarstvo, temveč ministrstvo za korporacije - Ministero delle Corporazioni (minister Renato Ricci, od februarja 1943 Carlo Trengo in od aprila 1943 Tullio Cianetti) z več generalnimi direkcijami. Med njimi je bila za gospodarstvo Ljubljanske pokrajine najpomembnejša generalna direkcija za industrijo s svojim odborom za industrijsko potrošnjo in s korporativnim odborom za razdeljevanje tekstilnih in oblačilnih izdelkov (kratica: COMCORDIT), ki je bil podrejen neposredno ministru in je vodil predvsem racionirano preskrbo z oblačili in obutvijo. Pomemben je bil tudi korporativni odbor za razdeljevanje lesa, prav tako neposredno podrejen ministru. V fašističnem korporativističnem sistemu je bilo z delovanjem ministrstva zelo povezanih osem fašističnih konfederacij za delodajalce in delavce štirih temeljnih gospodarskih področij (industrija, poljedelstvo, trgovina in denarništvo ter zavarovalništvo) ter večje število t. i. nacionalnih fašističnih federacij.

Ti in še drugi organi v Rimu so delovali prek pokrajinskih svetov za korporacije, ki so jih vodili prefekti, in prek pokrajinskih zvez delodajalcev in delavcev za omenjena glavna gospodarska področja. Za Ljubljansko pokrajino je visoki komisar Grazioli po ustanovitvi treh glavnih korporativističnih zvez (8. 7. 1941 Pokrajinske delavske zveze, 15. 11. 1941 Pokrajinske zveze delodajalcev, 19. 2. 1942 Zveze svobodnih poklicev in umetnikov) 2. maja 1942 ustanovil še pokrajinski svet za korporacije, ki pa je imel svojo prvo sejo šele 23. februarja 1943.

Po zlomu fašizma v Italiji je nova italijanska vlada 8. avgusta 1943 odpravila ministrstvo za korporacije ter obnovila ministrstvo za industrijo, trgovino in delo (minister Leopoldo Piccardi), pokrajinske svete za korporacije pa preimenovala v pokrajinske gospodarske svete; to so storili tudi v Ljubljanski pokrajini.¹⁴

Civilni, od 3. maja 1941 pa visoki komisar za Ljubljansko pokrajino Emilio Grazioli je obdržal vse oddelke bivše banske uprave Dravske banovine, tako tudi VIII. oddelek - za trgovino, obrt in industrijo ter trgovinsko-industrijsko zbornico. Vendar je že čez nekaj tednov ustanovil urad za gospodarske zadeve - Ufficio affari economici z italijanskim vodjem, ki je imel vse bistvene pristojnosti, tako da sta omenjeni oddelek in zbornica postala le njegova pomožna organa. Po ustanovitvi že omenjenega pokrajinskega sveta za korporacije so junija 1942 zbornico vključili vanj. Po kapitulaciji Italije je Rupnikova pokrajinska uprava odpravila italijanski urad za gospodarske

¹³ Reichsgesetzblatt I, 1939-1945; Verordnungs- und Amtsblatt des Chefs der Zivilverwaltung in der Untersteiermark 1941-1945; Verordnungs- und Amtsblatt des Chefs der Zivilverwaltung in den besetzten Gebieten Kärntens und Krains 1941-1945. V nemškem rajhu so izhajali tudi uradni listi posameznih ministrstev, glasila raznih uradov itd., ki jih pa v naših arhivih in knjižnicah ne najdemo.

¹⁴ Mario Missori: Governi, alte cariche dello Stato e prefetti del Regno dell' Italia. Roma 1973, str. 141-142 (dalje: Missori, n.d.).

zadeve, njegove pristojnosti pa je prevzel VIII. oddelek pokrajinske uprave; obdržala je pokrajinski gospodarski svet, medtem ko trgovinsko-industrijske zbornice ni obnovila, ustanovila pa je kmetijsko zbornico.

Gradivo ministrstva za korporacije oz. ministrstva za industrijo, trgovino in delo v Rimu se ni ohranilo. Na srečo pa je ohranjeno skoraj vse gradivo pokrajinskih organov, ki so se ukvarjali z gospodarstvom. V Arhivu Republike Slovenije je npr. spravljen arhivski fond italijanskega urada za gospodarske zadeve (več kot 35 fasciklov), VIII. oddelka visokega komisariata oz. pokrajinske uprave (99 fasciklov), trgovinsko-industrijske zbornice za Ljubljansko pokrajino (več kot sto fasciklov) in rudarskega glavarstva v Ljubljani (6 fasciklov).¹⁵

Ker so po Mussolinijevem ukazu z dne 29. aprila 1941 oz. odredbi visokega komisarja za Ljubljansko pokrajino z dne 7. maja 1941 iz političnih razlogov ohranili na bivši rapalski meji policijsko, iz gospodarskih pa carinsko mejo ter jugoslovanske carinske in davčne predpise, je bilo za trgovino Ljubljanske pokrajine pomembno tudi italijansko ministrstvo za menjave in valute - Ministero Scambi e Valute v Rimu (minister Raffällo Piccardi in od februarja 1943 Oreste Bonomi) s svojo izpostavo: z uradom za menjave in valute - Ufficio Cambi e Valute v Ljubljani, katerega arhivski fond se je ohranil (35 fasciklov) v Arhivu Republike Slovenije. Nekaj ljubljanskih podjetij, npr. Kemična tovarna Moste, Saturnus in Zmaj, je bilo pod nadzom državnega podtajništva, od februarja 1943 pa ministrstva za vojno proizvodnjo (kratica: Fabbriguerra) v Rimu (državni podtajnik oz. minister general Carlo Favagrossa) oz. njegovi X. delegaciji v Benetkah in izpostavi (Ufficio staccato Fabbriguerra) v Ljubljani. Kaže, da se je gradivo tega podtajništva oz. ministrstva v Rimu ohranilo, prav tako tudi ljubljanske izpostave (4 fascikli).¹⁶

Poljedelstvo, gozdarstvo in prehrana so bili v pristojnosti ministrstva za poljedelstvo in gozdove - Ministero dell' Agricoltura e delle Foreste v Rimu (minister Giuseppe Tassinari in od decembra 1941 Carlo Pareschi). V njem sta bila za naše raziskovanje zlasti pomembna generalna direkcija za prehrano - Direzione generale dell' Alimentazione in vrhovno poveljstvo nacionalne gozdne milice - Milizia Nazionale Forestale.¹⁷ Po uvedbi racionirane preskrbe z živili spomladi 1940 so v pokrajinah ustanovili pokrajinske odseke za prehrano - Sezione provinciale dell' Alimentazione (SEPRAL). V Ljubljanski pokrajini je deloval banovinski prehranjevalni zavod "Prevod", ki je bil še iz časa Kraljevine in ga je civilni oz. visoki komisar Grazioli obdržal z nekoliko spremenjenim imenom Pokrajinski prehranjevalni zavod za Ljubljansko pokrajino "Prevod". Vendar mu je za komisarja oz. vodjo kmalu določil visokega italijanskega vojaškega častnika. Tako sta dva, za preskrbo Ljubljanske pokrajine najpomembnejša organa - urad za gospodarske zadeve in "Prevod" - vodila Italijana. V okrajih so delovali okrajni preskrbovalni uradi in v občinah občinski preskrbovalni odbori.

Skrb za poljedelstvo in živinorejo v Ljubljanski pokrajini je imel III. ali kmetijski oddelek visokega komisariata oz. pokrajinske uprave. Vendar je v času italijanske okupacije imel v njem večje pristojnosti italijanski "strokovnjak" kot pa slovenski načelnik. Oddelek je tudi nadziral delo okrajnih kmetijskih referentov in sorodnih zavodov.

Vrhovno poveljstvo gozdne milice v Rimu pa je za Ljubljansko pokrajino ustanovilo svojo kohorto v Ljubljani, ki je imela nekaj oddelkov v Kočevju, Novem mestu itd. V Ljubljani sta delovala tudi gozdarski odsek visokega komisariata in ravnateljstvo dr-

¹⁵ Arhivski fondovi i zbirke u SFRJ. SR Slovenija. Beograd 1984, str. 43 (dalje: Arhivski fondovi i zbirke).

¹⁶ Missori, n.d., str. 144. Glej knjigo: Carlo Favagrossa: Perchè perdemmo la guerra. Mussolini e la produzione bellica. Roma 1946.

¹⁷ Missori, n.d., str. 141.

žavnih gozdov. Vendar za posek, obdelavo in prodajo lesa ni skrbel en sam urad, temveč so to področje razdelili na dva dela, in to za t. i. tehnični les (obžagan, obtesan, deske) ter za drva, oglje, jamski in celulozni les. Prvi del je bil v pristojnosti ministrstva za korporacije oz. za industrijo, trgovino in delo, v Ljubljani pa urada za gospodarske zadeve, medtem ko je bil drugi v pristojnosti ministrstva za poljedelstvo in gozdove, ravnateljstva državnih gozdov in gozdne milice.

Gradivo italijanskega ministrstva za poljedelstvo in gozdove v Rimu, ki je po kapitulaciji Italije nadaljevalo svoje delo v Mussolinijevi Italijanski socialni republiki v Trevisu v Severni Italiji, se je ohranilo le v manjši meri.¹⁸ O delu generalne direkcije za prehrano lahko zvemo vsaj nekaj, s pomočjo spominov njenega prvega generalnega direktorja Vittoria Ronchija.¹⁹ V Ljubljani pa se že dolga leta zanimam za usodo obsežnega arhivskega fonda "Prevod", kajti v Arhivu Republike Slovenije sta le dva, ne ravno obsežna fascikla njegovih okrožnic, je pa v dislocirani enoti tega arhiva v celoti ohranjen arhivski fond mestnega prehranjevalnega urada Ljubljana (več kot 60 fasciklov). V Arhivu Republike Slovenije so dobro ohranjeni arhivski fondi III. ali kmetijskega oddelka visokega komisariata oz. pokrajinske uprave (16 fasciklov), gozdarskega odseka (18 fasciklov) in ravnateljstva državnih gozdov (20 fasciklov).²⁰

Za proučevanje gospodarskih zadev v Ljubljanski pokrajini med drugo svetovno vojno je pomemben tudi arhivski fond italijanskega agrarnega zavoda za nepremičnine "Emona" - Istituto agricolo immobiliare di Lubiana "Emona", ustanovljenega novembra 1941 za odkup nepremičnin nemških preseljencev iz Ljubljanske in Reške pokrajine (iz zadnje občina Draga v okraju Čabar). Arhivski fond glavnega ravnateljstva je najbrž v Rimu pri družbi ustanoviteljici (S. A. Generale Immobiliare); na vprašanje o njegovi ohranjenosti mi pred leti iz Rima niso odgovorili. Arhivski fond oddelkov "Emone", delujočih med vojno v Ljubljani, je v Arhivu Republike Slovenije (4 fascikli) in v njegovi dislocirani enoti, tj. v bivšem arhivu Inštituta za novejšo zgodovino (13,5 tekočih metrov). S to družbo sta bili tesno povezani družbi za izkoriščanje gozdov na Kočevskem - italijanska družba za proizvodnjo celuloze - Società Anonima Agricola Industriale per la produzione Italiana di Cellulosa (SAICI) iz Torviscosa in FORESTA iz Genove (6 fasciklov).

Kaže, da se v zadnjem času odpirata za raziskovalce vojnega obdobja tudi državna arhiva v Trstu in Gorici. Nekateri italijanski raziskovalci namreč že uporabljajo in navajajo podatke iz arhivskih fondov prefektur in SEPRALA.

Tako imamo za italijansko zasedbeno ozemlje v Sloveniji - drugače kot za nemško - vendarle ohranjeno večino arhivskih fondov gospodarskih uradov iz Ljubljane, pri čemer sta seveda najpomembnejša fonda urada za gospodarske zadeve 1941 in VIII. oddelka visokega komisariata oz. pokrajinske uprave 1941-1945. Seveda je treba upoštevati tudi uradna lista Kraljevine Italije in Ljubljanske pokrajine²¹ ter časopisje (Slovenec, Jutro, Adria Zeitung itd.).

Tretji problem je neurejenost gradiva, ki je raziskovalcem na voljo v Arhivu Republike Slovenije. Gradivo prej navedenih arhivskih fondov je glede na starost drugega gradiva v tem arhivu razmeroma mlado in še le čaka na dokončno in natančnejšo ureditev ter popis. Raziskovalec ga sedaj sicer dobi zbranega po arhivskih fondih, kot so bili izročeni arhivu, vendar brez notranje ureditve, sistemizacije, popisov itd. Tako je

¹⁸ Glej Vodnik po arhivskem gradivu za zgodovino Slovencev in drugih narodov nekdanje Jugoslavije v centralnem državnem arhivu v Rimu. Ljubljana 1992, str. 244-245.

¹⁹ Vittorio Ronchi: Guerra e crisi alimentare in Italia 1940-1950. Ricordi e esperienze. Roma 1977.

²⁰ Arhivski fondovi i zbirke, str. 43.

²¹ Gazzetta Ufficiale del Regno d'Italia, 1940-1943; Službeni list kr. civilnega komisariata za zasedeno slovensko ozemlje 1941; Službeni list za Ljubljansko pokrajino, 1941-1943; Službeni list pokrajinske uprave za Ljubljansko pokrajino, 1943-1945; Verordnungs- und Amtsblatt des Obersten Kommissars in der Operationszone "Adriatisches Küstenland" 1943-1945.

raziskovalno delo zelo zamudno. V dislocirani enoti, v bivšem arhivu Inštituta za novejšo zgodovino, je natančnejše urejanje in popisovanje gradiva nemških upravnih organov iz vojnega obdobja preprečila nenadna in še nepojasnjena smrt arhivista.

ZUSAMMENFASSUNG

Problem der Erforschung der Wirtschaft in Slowenien in der Besatzungszeit im 2. Weltkrieg

Neben der Erforschung der politischen, militärischen und kulturellen Entwicklungen in Slowenien im 2. Weltkrieg wurde der wirtschaftlichen Geschichte wenig Aufmerksamkeit gewidmet, mit Ausnahme der Wirtschaft der Partisanen, über die drei Monographien verfaßt wurden. Eine Erforschung der Gesamtwirtschaft in der Besatzungszeit steht noch aus, allerdings gibt es bei der Erforschung des Themas es einige Probleme. Erstens die Zerstückelung des slowenischen Gebietes nicht nur unter drei Besatzungsmächten - der deutschen, der italienischen und der ungarischen - sondern auch in zehn Verwaltungseinheiten, deren Verwaltungszentren bei allen - außer der Provinz von Ljubljana - außerhalb der heutigen Republik Slowenien lagen. Auch wenn Archivmaterialien aus den einzelnen Verwaltungseinheiten erhalten und zugänglich wären, hätte der Forscher große Schwierigkeiten bei der Sammlung und Ordnung der Daten. Dabei ist für einige Archive nicht einmal bekannt, welche Materialien aus dem 2. Weltkrieg vorhanden sind und wann sie der Forschung zur Verfügung stehen würden. Ein anderes Problem ist der schlechte Erhaltungszustand der Archivmaterialien der zentralen Staatsbehörden, die in Berlin und Rom die Wirtschaft lenkten, z.B. des Ministeriums für Wirtschaft, Ernährung und Landwirtschaft, für Körperschaften und ihre Hilfsorgane. Nicht viel besser sind die Verhältnisse hinsichtlich von Archivmaterialien von Wirtschaftsbehörden auf Provinzebene, außer für die Provinz von Ljubljana, für die der Archivfundus von fast allen wirtschaftlichen Behörden erhalten ist - für wirtschaftliche Angelegenheiten, den Wechsel und die Währung, der Abteilung für Handel, Gewerbe und Industrie, der Abteilung für die Landwirtschaft, der Handels- und Industriekammer, außer der Materialien des Provinzernährungsamtes "Prevod", dessen Schicksal nicht bekannt ist. Ähnliches kann auch für Wirtschaftsbehörden in Kreisen und Bezirken gelten; eine Ausnahme bildet nur der Archivfundus des Stadternährungsamtes von Ljubljana. Die Abhandlung bringt eine Übersicht der Wirtschaftsorganisation der deutschen und der italienischen Besatzungsmacht und den Erhaltungszustand der für die Forschungsarbeit wichtigen Archivmaterialien. Ein drittes Problem ist die Tatsache, daß ein großer Teil der erhaltenen Archivmaterialien ziemlich ungeordnet ist, außerdem fehlen die genaueren Archivhilfsmitteln. Alle drei Probleme machen die Erforschung des Titelthemas besonders schwierig.

BOJAN GODEŠA

O spomenici katoliške skupine v Osvobodilni fronti papežu Piju XII. aprila 1943

V razpravi objavljam najpomembnejše odlomke¹ manj znane spomenice katoliške skupine v Osvobodilni fronti iz aprila 1943, naslovljene na papeža Pija XII. Tudi v strokovni literaturi je bila v glavnem spregledana², kaj šele da bi bila podrobneje obravnavana.

Hkrati pa se mi je zdelo potrebno podati nekaj uvodnih pojasnil glede okoliščin, v katerih je nastala, saj je z njo povezanih nekaj neznank, ki jih tudi ta razprava ne uspeva v celoti razrešiti.

Tako so na primer tudi nekatere najbolj temeljne stvari, povezane z nastankom spomenice, nekoliko zamegljene. Znano ni niti to, ali je bila spomenica sploh odposlana, in če je bila, po katerih poteh so jo poslali in ali jo je naslovnik tudi prejel. Glede na to, da je Edvard Kocbek, ko je poleti 1944 skušal v Rimu priti v stik s papežem Pijem XII., zapisal, "da je bil Vatikan vse do zadnjega časa o Jugoslaviji informiran le od nasprotne strani"³, lahko s precejšnjo verjetnostjo sklepamo, da spomenice v Vatikanu niso prejeli. Poleg tega ni bilo v tem času zaslediti nobenih odmevov na protirevolucionarni strani (zlasti v njenem katoliškem delu), do katerih bi glede na povezave in obveščenost vsekakor prišlo.⁴ Poraja se celo dvom o tem, da je spomenica sploh bila odposlana. Nenavadno je, da je njeni podpisniki (v imenu vodstva katoliške skupine v Osvobodilni fronti Edvard Kocbek in Tone Fajfar ter Metod Mikuž v imenu slovenske duhovščine, ki sodeluje z osvobodilnim gibanjem) nikjer ne omenjajo, kar bi glede na njen pomen lahko storili. Tako je Kocbek⁵ v svojih dnevniških zapiskih iz tistega časa ni zabeležil, v svojih spominih in partizanskem dnevniku je ni omenil Fajfar⁶ in prav tako ne Mikuž⁷ v svojih zgodovinskih delih. Tudi ni mogoče razbrati, kdo je bil glavni avtor spomenice, znano je le, da je besedilo poslal v Ljubljano Metod Mikuž bratu Stanetu, da ga da prevesti v italijanščino. Sprva je bilo mišljeno, da bi jo v italijanščino prevedel Bogomir Stopar, vendar jo je nato prevedel Dušan Koh,

¹ Izpuščeni so deli, ki so manj bistveni za razumevanje celotne problematike (npr. o okupacijskih sistemih itd.), in tisti stavki, ki podrobneje pojasnjujejo v spomenici navedene glavne misli. S tem se ni spremenila temeljna značilnost vsebine besedila.

² Doslej je bila izrecno omenjena le v: Bojan Godeša, *Kdor ni z nami, je proti nam*. Slovenski izobraženci med okupatorji, Osvobodilno fronto in protirevolucionarnim taborom. Cankarjeva založba, Ljubljana 1995, str. 192-193 (odslej Godeša, *Kdor ni z nami, je proti nam*).

³ Edvard Kocbek, *Osvobodilni spisi*. II. knjiga. Založba 2000, Ljubljana 1993, str. 86. Pismo Edvardu Kardelju iz Rima 24. julija 1944 (odslej Kocbek, *Osvobodilni spisi* II).

⁴ Poleg rednih pisemskih zvez, ki so delovale med Vatikanom in Ljubljano, je bil od začetka leta 1942 v Rimu na primer tudi Ivan Ahčin, dotedanji urednik časnika *Slovenec* in pomemben mož v hierahiji Slovenske ljudske stranke itd.

⁵ Edvard Kocbek, *Tovarišija*. Dnevniški zapiski od 17. maja 1942 do 1. maja 1943. Državna založba Slovenije, Ljubljana 1949. Tudi v dokumentih iz njegove zapuščine, ki jih objavlja Peter Kovačič - Peršin z naslovom *Osvobodilni spisi*, I. knjiga, Založba 2000, Ljubljana 1991 (odslej Kocbek, *Osvobodilni spisi* I), omenbe te spomenice ne zasledimo.

⁶ Glej Tone Fajfar, *Odločitev*. Spomini in partizanski dnevnik. Druga dopolnjena izdaja. Borec, Ljubljana 1981.

⁷ Mikuž bi spomenico lahko omenil v *Pregledu zgodovine narodnoosvobodilne borbe v Sloveniji*, Cankarjeva založba (zlasti v drugi knjigi, ki je izšla leta 1961, kjer opisuje omenjeno obdobje) ali npr. v razpravah *Slovenska duhovščina in Osvobodilna fronta* (Novi svet 1946) in *Ljubljanski škof dr. Gregorij Rožman in njegova okolica med vojno* (Ljubljana v ilegali - IV. del), v katerih posebej obravnava odnose med katoliško duhovščino in osvobodilnim gibanjem.

povojni urednik Ljudskega obzornika, ki je bil po besedah Staneta Mikuža "preciznejši in temeljitejši".⁸ Pridih skrivnostnosti pa daje besedilu tudi dejstvo, da slovenskega izvornika v meni dostopnih arhivih nisem zasledil, temveč je spomenica ohranjena le v italijanskem prevodu.⁹

"Prečastiti oče,

Pričujoče pismo pošiljamo Vaši Svetosti v imenu slovenskih katoličanov, ki skupaj z drugimi sonarodnjaki poštene volje že drugo leto bijemo v Sloveniji boj za svobodo, za ohranitev človeka in naroda. Pišemo zato, ker smo v to prisiljeni zaradi zločinov fašističnega okupatorja, ki je prišel k nam kot nosilec rimske pravičnosti in dvatisočletne krščanske kulture, dejansko pa slovenskemu narodu in slovenskemu človeku na najbolj grob način zaniknje pravico do življenja. Pišemo ga kot katoličani zaradi odnosa duhovščine in uradne slovenske cerkve do nas in do narodnoosvobodilnega boja Slovencev.

(...)

Slovenski narod je ostal, tako kot drugi bratski jugoslovanski narodi, neoborožen, prevaran in zapuščen. Zato je ustanovil, naslanjajoč se na lastne moči in brez pomoči in sodelovanja političnih predstavnikov bivših reakcionarnih strank, Osvobodilno fronto slovenskega naroda. Ta organizacija je ponovno združila vse poštene in svoje dolžnosti zavedajoče se Slovence, ne da bi se ozirala na različne politične usmeritve iz preteklosti, brez razločevanja glede na pripadnost različnim socialnim slojem ter glede na različnost njihovih pogledov na življenje in veroizpoved. Osvobodilna fronta je združila katoličane, liberalce in komuniste, ki so si na slovesen način zagotovili - za sedanjost in prihodnost - svobodo misli, vesti in vere. Naloga, ki si jo je zadala Osvobodilna fronta, je bila rešitev naroda pred fizično in moralno smrtjo.

Slovenski narod je bil napaden in se je moral braniti; to ni bila le pravica, temveč tudi dolžnost njegovih sinov.

(...)

Mi, Slovenci, smo sprejeli vojno, ki so nam jo vsilile premočne sile krutega sovražnika, in nadaljevali boj. Ako bi sovražnik vodil vojno samo proti slovenskim domoljubom, bi bilo še razumljivo, čeravno je vsaka zasedba našega ozemlja vnaprej nezakonita in krivična. Toda fašistični okupator je v svojem podlem boju, prezirajoč vsa pravila vojnega in človeškega prava, začel sistematično iztrebljati celoten narod: odkrito je začel divjati proti neoboroženemu ljudstvu in povzročil našemu ljudstvu toliko krvavih žrtev in trpljenja, da o podobnih ne poroča niti zgodovina barbarskih mohamedanskih vpadov.

(...)

Vse te grozote, ki so jih na zasedenem slovenskem ozemlju zakrivali nemški fašisti, so sicer znane demokratičnemu svetu in ste z njimi gotovo seznanjeni tudi Vi, Sveti oče. Takoj, ko je prišel v sedanjo Ljubljansko pokrajino, je italijanski okupator začel teptati naše nacionalne in ekonomske pravice, ki jih je sicer obljubil, na silo je odtujeval mladino in zatiral vsako neodvisno slovensko manifestacijo. Res je, da so italijanski fašisti začeli z odkritim krvavim terorjem kasneje kot njihovi nemški zavezniki, toda njihove grozote niso bile nič manj strašne.

(...)

Z namenom, da bi olajšal svojo kriminalno dejavnost in bolj učinkovito prizadel

⁸ Arhiv Republike Slovenije (ARS), dislocirana enota I (bivši Zgodovinski arhiv centralnega komiteja KPS), fond VOS, a. e. 290-291. Pismo Ahaca (Stane Mikuž) Matiji (Metod Mikuž) - brez datuma, verjetno konec februarja ali začetek marca 1943. Opozoriti moram, da sem v knjigi Kdor ni z nami, je proti nam (str. 193) spregledal to podrobnost in je kot prevajalec napačno naveden Bogomir Stopar.

⁹ Italijanski prevod spomenice se nahaja v ARS-u, dislocirana enota II (bivši Arhiv Inštituta za novejšo zgodovino), partizanski arhiv, fond IOOF-SNOS, fascikel 441/VI.

osvobodilne napore slovenskega ljudstva, je fašistični okupator tudi omogočil slovenskim izdajalcem borbo zoper lastni narod. Ti podkupljeni ljudje, ki so želeli braniti svoje osebne položaje in lastne ekonomske interese, so se z okupatorjem združili proti lastnemu narodu in tako začeli bratomorno vojno z izgovorom, da branijo Cerkev in katoliško vero. Toda predvsem mi katoličani smo prisiljeni odkriti ta dejanja celotnemu svetu, in Vam, Sveti oče, razkriti resnico o bratomorni vojni, ki jo sedaj v Sloveniji vodijo bivši klerikalni politiki, finančni mogočnejši, katerim pomagajo prostožidarji. To so ljudje, ki so že v preteklosti skrivali svoje egoistične interese pod krinko katoliške stranke ter izkoriščali vero in vso katoliško organizacijo za svoje izključno sektaške interese. Ti posamezniki, ki jih moralno in ekonomsko podpira okupator, so sedaj, v času najhujših preizkušenj za narod, razglasili moralno in politično mobilizacijo vseh slovenskih katoličanov. Za to so izkoristili ves verski in cerkveni aparat in predvsem Katoliško akcijo. Posledice niso izostale. S pomočjo uradne katoliške Cerkve so na svojo stran pritegnili velik del duhovščine, predvsem mlajše, kot tudi tiste katoličane, katerih čustva in misli so rutinska. Organizirali so vojaške enote, ki jih je oborožil okupator in v katere so z lažno propagando in s prisilo vključili slovenske može in fante. Tako se je začela proti slovenskemu ljudstvu bratomorna vojna, ki jo pod najbolj osovraženo krinko obrambe vere vodijo posamezniki, ki so se od nekdanj razglašali in se še danes razglašajo za voditelje slovenskih katoličanov. Uporabili so najbolj nemoralna sredstva, da bi slovenskim vernikom dokazali sveto dolžnost, da naj začnejo z bojem, češ da je slovensko osvobodilno gibanje komunistično in protiversko, glavni cilj pa naj bi bil pobiti duhovnike in izkoreniniti katoliško vero. Tako so želeli opravičiti "križarsko vojno", ki so jo začeli proti svojim sonarodnjakom. To so storili, čeprav vedo, da osvobodilno gibanje ni komunistično, da žrtvujejo svoje življenje za domovino mnogi katoliški može in žene, ki se zavedajo svoje dolžnosti prav tako kot njihovi drugače misleči bratje in sestre. Zatrjevali so in še zatrjujejo, da je to gibanje brezbožno, čeprav vedo, da slovenski borci za svobodo izkoristijo vsako priložnost, da gredo v cerkev, da medse in med prebivalstvo na osvobojenem ozemlju vabijo duhovnike, da je v poveljstvu narodnoosvobodilne vojske tudi katoliški duhovnik kot verski referent. Ne sramujejo se razglašati za mučence izdajalce, kar je razburilo prebivalstvo, čeprav dobro vedo, da ni nihče nikoli trpel zaradi vere; ne morejo zanikati, da so člani vodstva narodnoosvobodilnega gibanja tako katoličani kot komunisti, ki imajo skupni cilj osvoboditi domovino, ne pa zatreti vero. Ravno nasprotno: ker osvobodilno gibanje na noben način ne ogroža vere, sledi sedaj tako potrebnemu procesu očiščevanja katoliških množic; pošteni katoličani se z veliko požrtvovalnostjo pridružujejo Osvobodilni fronti ter tako izpolnjujejo svojo narodno in versko dolžnost. Reakcija, ki jo vodijo klerikalni mogotci in mnogi duhovniki, pa pomeni izdajstvo naroda in vere. Ti ljudje ogrožajo vero v Sloveniji, in ne Osvobodilna fronta.

Vsi t. i. katoliški časniki, ki jih izdaja Katoliška tiskovna zadruga - ta je v rokah ljubljanskega klera - so postali glasniki njihove sramotne propagande. Ti časopisi objavljajo najbolj zahrbtne laži o našem svetem boju, kopičijo nedoumljive laži, ki vodijo ljudstvo k izdajstvu in prelivanju krvi; klanjajo se časti sodrge slovenskega naroda, ker te posameznike razumejo kot svetnike, po drugi strani pa katoliške in globoko verne osebe razglašajo za tatove in hudodelce; našim borcem za svobodo pripisujejo celo kriminalna dejanja, ki so jih zagrešili posamezniki, borci jih pa plačujejo. Drugi časniki, ki so bili že prej neizprosni nasprotniki katoliške cerkve, so jim priskočili na pomoč: tako so se prostožidarji in katoliški voditelji znašli skupaj na podlagi skupnih interesov. Izključno verski časniki, ki bi morali učiti besedo Kristusove ljubezni, ščuvajo ljudstvo in izjavljajo, da "partizani slovenskega osvobodilnega gibanja ne bodo ušli njihovem krvavemu maščevanju". Toda najhujše še pride: da bi svoji lažnivi besedi pridali višji pomen, se njihovi privrženci med duhovniki ne odrekaajo uporabi prižnice in spovedi. Prižnica je dejansko postala sredstvo propagande za vojaško akcijo proti osvo-

bodilnemu gibanju in spoved je postala inkvizicija. To so resnična dejstva, ki jih podpirajo številni dokazi.

Vsi ti dogodki so močno prestrašili slovensko prebivalstvo; še večje presenečenje pa je bilo za vernike, ko so na čelu oborožene okupatorske bande zagledali oborožene duhovnike in na lastni koži občutili njihov način delovanja.

(...)

Vse to se je dogajalo v imenu boja za vero, ki so ga vodili katoliški duhovniki, "zloglasni katoliški voditelji - laiki" in zavedena mladina.

Ne le enkrat, temveč pogosto smo se katoličani s strahom spraševali, kakšne bodo in so že zaradi vsega tega posledice za katoliško vero. Preprosto ljudstvo ne more razumeti, da se duhovščina bojuje za nizkoten klerikalizem in za osebne interese narodnih izdajalcev, prav tako pa ne more posploševati vseh pojavov ter obsojati vse duhovščine in celotne katoliške Cerkve, češ da služi nečloveškemu okupatorju.

(...)

Izpustili nismo nobene priložnosti, da smo opozorili, prosili in rotili slovensko duhovščino in uradno Cerkev, da bi preprečila zlo, ki se je porajalo. V mnogih primerih smo opazili, da se tam, kjer je duhovni oče ostal resnični "alter Christus" in pošten Slovenec, slovenski verniki niso pridružili bratomorni vojni, ter na osnovi tega zaključili, kako pomembna je drža katoliške duhovščine. Večkrat smo pisali ljubljanskemu škofu in ga rotili, naj sprejme odločitev, da naj v teh časih duhovščina ostane nevtralna; večkrat smo ga prosili, naj nas sprejme v avdienco, da bi mu iz oči v oči dokazali, kako usodna je smer, ki ji sledi del slovenske duhovščine, in da bi mu posredovali dokaze o ustanovah in organizacijah pod njegovim nadzorstvom, ki so postale zatočišče in vadišče izdajalcev naroda in vere. Toda vse je bilo zaman. Del duhovščine, ki dejansko vodi cerkveno politiko uradne Cerkve v Sloveniji, nam je onemogočil, kot tudi slovenskemu ljudstvu, vsak stik z ljubljanskim škofom. Ta skupina politikantov mu je prikazala stanje na tako popačen način, da je pod vplivom napačnih in podlih informacij celo škof večkrat nastopil proti Osvobodilni fronti z vidnim nerazumevanjem. Pismeni in osebni stiki ter sestanki z duhovščino niso prinesli boljših rezultatov. Le redki so ostali nevtralni, še manj se jih je oprijelo narodne stvari ter se pridružilo narodno-osvobodilnemu gibanju. Beseda škofu in visoke slovenske duhovščine bi odločilno izboljšala stanje, toda te besede ni bilo slišati. Nasprotno, beseda visoke slovenske duhovščine in posameznih duhovnih očetov je spodbujala bogokletno dejavnost podrejenih župnikov in njihovih pomočnikov.

(...)

Pred Bogom in celim svetom dokazuje slovenski narod svojo pravico do življenja. Za to pravico se bori iz dneva v dan ter prenaša krvave žrtve. Mi, slovenski katoličani, se borimo v tesni povezavi s svojim narodom, pri tem upoštevamo obstoj naroda kot pogoj celotnega človeškega življenja in postavljamo življenje naroda pred ideološke razlike. Dve pogubni sili današnjega časa: fašistični okupator in slovenski izdajalci, ki jih podpira uradna Cerkev, nam na grozljiv način zanikujejo pravico do resničnega verskega življenja; zato obtožujemo obe v enaki meri pred svetom in pred Bogom.

Mi, slovenski katoličani, vključeni v osvobodilni boj, smo naredili za obrambo vere v naši domovini vse, kar je bilo v naši moči. Z ljubeznijo in žrtvovanjem smo v neprestani smrtni nevarnosti prehodili trnovo pot, da bi prepričali vse, od mladega semeniščnika in člana Katoliške akcije do škofa in bivših laičnih katoliških voditeljev. Nismo bili uspešni. Tako moramo prestopiti meje naše domovine in se obrniti na Vašo Svetost, zavedajoč se, Prečastiti Oče, da Vam je kot Papežu katoliške cerkve brez razlike pri srcu zdravje vseh duš in Svete Cerkve na vsem svetu. Pošiljamo Vam, Sveti Oče, poročilo o dejanskem stanju v Sloveniji. Nismo potvarjali resničnosti, nismo pretiravali o dejstvih: to je natančna resnica, ki jo predstavljamo kot zvesti katoličani, čeprav nas ob tem boli srce. Želimo imeti čisto vest - pred sedanjostjo in prihodnostjo - in zaradi

nečloveških naporov, ki jih od nas zahteva boj za obstoj naroda, smo opozorili Papeža katoliške cerkve o drži tistih duhovnikov in laikov, ki kljub izpovedovanju krščanske vere izdajajo svoj narod, uničujejo temelje vere in sramotijo avtoriteto Cerkve.

V Sloveniji, april 1943.

Za vodstvo katoliške skupine v Osvobodilni fronti:

Edvard Kocbek, profesor in pisatelj, član Izvršnega odbora OF,

Tone Fajfar, tiskar in predstavnik delavskega krščansko-socialnega sindikata, član Izvršnega odbora OF.

Za slovensko duhovščino, ki sodeluje z narodnoosvobodilnim gibanjem:

Metod Mikuž, duhovnik ljubljanske škofije, verski referent pri Vrhovnem poveljstvu Narodnoosvobodilne vojske."¹⁰

Ob tako nezanesljivih in pomanjkljivih podatkih lahko o razlogih, kako in zakaj je dokument nastal, le domnevamo in sklepamo. Vsekakor spomenico lahko umestimo v najširši okvir odnosov med slovenskim osvobodilnim gibanjem in katoliško cerkvijo na Slovenskem. Časovno nastanek spomenice (marec in april 1943) sovпада s prekinitvijo pogajanj (potekala so januarja in februarja 1943) Osvobodilne fronte z vrhovi katoliške cerkve v ljubljanski škofiji, s spomenico pa so celotno akcijo zastavili še širše in ji pridali mednarodni okvir. Nedvomno je bil povod za odločitev, da Osvobodilna fronta napiše pismo papežu, tudi nezadovoljstvo ob neuspešnih pogajanjih z ljubljanskim škofom Gregorijem Rožmanom,¹¹ kar je jasno razvidno iz besedila spomenice. Zanimanje za vatikansko stališče do razmer v Sloveniji je pri Osvobodilni fronti sicer obstajalo že pred tem. Pokazal ga je na primer Edvard Kocbek v pismu "duhovnikom simpatizerjem" jeseni 1942.¹² Mednarodni vidik pa je bil za osvobodilno gibanje v času nastanka spomenice še posebno pomemben, saj se je ravno tedaj skušalo čimbolj uveljaviti tudi na tem področju. Proti koncu leta 1942 je namreč postajalo vse bolj jasno, da vodi slovensko in jugoslovansko osvobodilno gibanje edino možno pot, ki jim lahko zagotovi povojni prevzem oblasti preko mednarodnega priznanja s strani vseh velikih sil v protihitlerjevski koaliciji.¹³ Spomenica ni bila edini korak v tej smeri. Kocbek je na primer februarja 1943 napisal besedilo z naslovom "Kaj imamo slovenski katoličani danes povedati evropskim katoličanom" in ga poslal prijateljem v Švico, da bi ga razširjali.¹⁴

Ton spomenice pa tudi primerjava s Kocbekovo akcijo poleti 1944 v Rimu¹⁵, ki je sicer potekala v precej spremenjenih domačih in mednarodnih okoliščinah, kažeta, da pričakovanja glede učinka obeh pobud v Vatikanu niso bila prevelika.¹⁶ Sklepamo

¹⁰ Spomenico je iz italijanščine prevedla Petra Svoljšak.

¹¹ Februarja 1943 je bilo prekinjeno dogovarjanje (posrednik je bil Stane Mikuž) med škofom Rožmanom in osvobodilnim gibanjem, ki je nanj tudi naslovilo več pisem. Pri tem je bil temeljni namen osvobodilnega gibanja vsaj odvrniti katoliško duhovščino od delovanja proti gibanju, čeprav je bilo jasno, da se mu v večjem številu duhovniki ne bodo pridružili. Podrobneje glej Godeša, Kdor ni z nami, je proti nam, str. 191-193.

¹² Kocbek, Osvobodilni spisi I, str. 192, kjer je zapisano: "Slišali smo o vaši osebni akciji v Vatikanu. Ker krožijo o tistem važnem obisku najrazličnejše verzije, vas najlepše prosimo, da nam na nek način posredujete izvirno poročilo. Od tega je marsikaj odvisno. Lahko se zanesete, da bomo varovali diskretnost tam, kjer to želite."

¹³ O teh vprašanjih glej Bojan Godeša, Pomislek ob članku "NOV in revolucija". Svobodna misel, 13. november 1992, št. 21, in Bojan Godeša, Izza kočevskega zbora, Slovenci in država. Zbornik prispevkov z znanstvenega posveta na SAZU (od 9. do 11. novembra 1994), Ljubljana, str. 243-249.

¹⁴ Kocbek, Osvobodilni spisi I, str. 239-254.

¹⁵ Kocbek je odšel julija 1944 z Visa v Rim, kjer se je namraval srečati tudi s papežem, vendar do avdicence ni prišlo. V času bivanja v Rimu je Kocbek sestavil tudi posebno spomenico in jo 12. avgusta 1944 predložil tajništvu Svetega sedeža (glej Kocbek, Osvobodilni spisi II, str. 93-97).

¹⁶ O tem priča odgovor Josipa Broza Tita v imenu predsedništva NKOJ-a 26. avgusta 1944 na Kocbekovo

lahko, da je bil prvotni namen spomenice seznaniti Sveti sedež kot pomemben mednarodni dejavnik s svojim videnjem razmer v Sloveniji, vedoč da tudi duhovščina po svojih zvezah obvešča Vatikan,¹⁷ hkrati pa prenesti odgovornost za poglobljanje nasprotij znotraj slovenskega naroda na to duhovščino. Čeprav je bila v spomenici izražena tudi želja, da bi skušal Vatikan vplivati na domačo duhovščino v smislu pričakovanih osvobodilnega gibanja, menim, da si je načrtovalci niso zamislili kot pomoč pri dogovarjanju s katoliško cerkvijo na Slovenskem, temveč predvsem za razširjanje lastne "resnice" o odnosu do katoliške duhovščine in vere, ki naj bi olajšala mednarodno uveljavitev osvobodilnega gibanja.

SUMMARY

On the Memorial of a Catholic Group in the Liberation Front to the Pope Pius XII in April 1943

The treatise deals with the most important parts of a little known memorial written by the Catholic group that took part in the Liberation Front in World War II. It is dated April 1943 and addressed to Pope Pius XII. This memorial has been neglected in the professional literature so far. It is mentioned only in the book with the title "Who is not with us is against us" by Bojan Godeša, published by Cankarjeva založba in 1995. Some of the most important circumstances connected with the memorial are not quite clear. It is not known whether the memorial has been sent off at all, and if it has been there is the question if Pius XII has received it. Among the documents in the archives, available to the author of the article, the original text (Slovenian) has not been found, but only the Italian translation of it. Neither it is quite clear who actually wrote the memorial. It was signed by Edvard Kocbek and Tone Fajfar in the name of the leader of the Catholic group, that participated in the Liberation front, and by Metod Mikuž, who was a religious referee in the war of national liberation in Slovenia.

In the first part of the memorial a difficult situation for the Slovenian nation, after it had been occupied and divided by three occupiers, is described. Further, the main characteristics of the Liberation Front, its role and aims are represented. The writers of the memorial particularly emphasize the national qualities of this organization, which unites all the patriots without regard to their past political and religious conviction. It also points out that the Liberation front is not an anti-religious organization, that is proved by the fact that there is a great number of the Catholics in it. In addition, the memorial indicates a negative standpoint of the Catholic clergy and of the Church as regards the liberation movement, that is expressed in a real "crusade" against the Liberation Front. With the arms accepted from the occupiers and, especially, through newspaper propaganda as well as with the religious activities the reactionary forces are supported, that intend to destroy the liberation movement. The representatives of the Liberation Front tried to persuade the Catholic clergy and the Church to take a neutral position in a fratricidal war, but the initiative was not successful. Therefore the writers of the memorial decided to apply to the Pope in Vatican to acquaint him with the mentioned facts.

Finally we suppose that the original intention of the writers of the memorial was to inform the Vatican, from their own point of view, of the situation in Slovenia. On the

spomenico papežu, iz katerega je razvidno, da naj bo narava Kocbekovega poslanstva le informativnega značaja in ne navezovanje globljih stikov (glej Kocbek, Osvobodilni spisi II, str. 97-98). V celoti je vodstvo jugoslovanskega osvobodilnega gibanja negativno ocenilo Kocbekovo misijo ter zlasti njegovo rimsko spomenico. Spomenica iz aprila 1943, o kateri je govora v razpravi, pa, kot sem že zapisal, verjetno sploh ni bila odposlana.

¹⁷ Iz spomenice je povsem razvidno, da predpostavlja tako vedenje v Vatikanu.

other hand, it was known, that the Vatican was also acquainted with the situation in Slovenia by the Slovene clergy. The main aim of the memorial was to make the Slovene clergy responsible for the increasing antagonism among the Slovene people. In the memorial a desire that the Vatican should exert influence upon the Slovene clergy, as regards expectations of the Liberation Front, was also expressed. The initiators of the memorial, however, did not think that much of getting support to negotiate with the Church in Slovenia but first of all to spread their own "truth", concerning the Catholic clergy and the Christian religion that should also help the liberation movement to be recognized internationally.

FELIKS J. BISTER

Odnosi med katoliško Cerkvijo in slovensko narodno skupnostjo na Koroškem po drugi svetovni vojni*

I

Sprememba v nadpastirskem vodstvu krške škofije gotovo daje predmetni tematiki izredno aktualnost. Pregled odnosov med Cerkvijo in slovensko narodno skupnostjo velja 36-letni dobi škofovanja Josefa Köstnerja¹, ki se je slovenščine kar dobro naučil in jo tudi redno uporabljal, "česar niti dr. Kahn ni zmožel, čeprav se je bil za to s podpisom obvezal".² Januarja 1982 bo kot 64. krški škof nastopil svojo službo Egon Kapellari. O njem so pisali avstrijski časopisi, da se slovenščine uči³, da že govori slovensko⁴, NEDELJA pa, da "nekoliko obvlada tudi slovenščino, v kateri pa se bo skušal še izpopolniti".⁵ Kapellari sam je ob svojem prvem javnem nastopu v Celovcu dejal: "... obljubljam pa, da se bom čimprej naučil slovenščine in jo kmalu tako dobro obvladal, da bom mogel pridigati in se prosto pogovarjati. To je normalno za škofa, ki deluje v škofiji z več narodnimi skupnostmi, da obvlada jezike, ki jih govorijo."⁶ Kljub tej izjavi sta NARODNI SVET KOROŠKIH SLOVENCEV (NSKS) in KRŠČANSKA KULTURNA ZVEZA (KKZ) novega škofa tudi pismeno spomnila na pričakovanja slovenske narodne skupnosti na Koroškem in izrekla željo, da bi bila škofova "prizadevanja usmerjena v doseg razumevanja in enakopravnih odnosov med obema narodoma v okviru koroške Cerkve, ob primernem upoštevanju slovenskega jezika in elementa na vseh cerkvenih področjih - v prid rasti Cerkve in zdravega razvoja družbe na Koroškem."⁷ Poleg dejstva, da skupni telegram NSKS in KKZ govori ne le o slovenskem jeziku, temveč hkrati o slovenskem elementu, je za naše današnje razpravljanje še važno, da so čestitke obeh navedenih organizacij objavljene na politični strani NAŠEGA TEDNIKA (NT) in da najdemo med sopodpisniki tudi ime duhovnika-župnika.⁸

II

S tem je seveda Cerkev de facto vključena v politična vprašanja, kar tudi sama de iure ne odklanja, če razumemo politična dogajanja kot družbene procese. S pastoralno konstitucijo "Gaudium et spes" je II. VATIKANSKI KONCIL podal novo sliko o Cerkvi v današnjem svetu in izrecno priznal pomoč, ki jo je Cerkev dobila od sveta.⁹ Francoski koncilski teolog Congar vidi med božjo besedo in človeško zgodovino nekakšno medsebojno razmerje: "Obenem gre za vpliv vseh ravni v družbenem življenju na struk-

* Predavanje na 13. Koroških kulturnih dnevih v Celovcu 28. - 30. 12. 1981

¹ Köstner je nastopil svojo škofovo službo avgusta 1945, aprila letos pa je ob svojem 75. rojstnem dnevu iz zdravstvenih razlogov zaprosil za upokojitev. Trenutno vodi škofijo kot apostolski administrator.

² Pavel Zdovec, Koroška Cerkev - koroški Slovenci 1945-1981 (dve tipkani strani, Dunaj/13. 12. 1981, privatni arhiv FJB).

³ VOLKSZEITUNG, 11. 12. 1981.

⁴ DIE PRESSE (Dunaj), 10118/11. 12. 1981.

⁵ NEDELJA 51/51/20. decembra 1981, str. 6 (Obvladanje obeh jezikov).

⁶ NAŠ TEDNIK (NT) XXXIII/51/16. decembra 1981, str. 1 (Novi škof se uči slovenščine).

⁷ NT XXXIII/52-53/ 22. decembra 1981, str. 2 (Čestitke novemu škofu).

⁸ Predsednik KKZ Lovro Kaselj (Lorenz Kassl) je župnik v Hodišah.

⁹ GAUDIUM ET SPES, n. 44 oz. 58.

ture in eksistenčne oblike Cerkev kot družbe, kolikor je Cerkev kot taka odvisna od 'zunanjega sveta'. S tem je mišljeno 'vse, kar prispeva k razvoju človeške skupnosti na ravni družine, kulture, gospodarstva, družbe in politike'.¹⁰ Njegov nemški kolega Johann Baptist Metz, ki si prizadeva "nanovo opredeliti odnos med krščansko religijo in družbeno prakso", uči, da odrešenje ni zasebna zadeva: "Kristus ni bil privatna oseba in tudi Cerkev od vsega začetka že ni bila nobeno društvo. Kristusove obljube so namenjene vsem."¹¹ Toda isti Metz toži, da "menda ni stvari, ki bi bila tako malo pojasnjena in tako čustveno poudarjena, kakor je odnos med vero in družbo, med Cerkvijo in javnostjo".¹²

III

Čemu torej naštevati vse teološke definicije, ko preko njih morda še težje najdemo skupne prijeme? Kako si predstavljamo Cerkev v vsakdanji praksi? Pisatelj Rebula je prepričan, da je Cerkev za današnjega človeka večkrat samo "ustanova, ki morda zbuja začudenje s svojo trdoživostjo, ki morda zbuja celo rešpekt s svojo organizacijo, a predstava o njej se... samogibno družji z vatikanskimi financami, s triumfalističnimi škrlatnimi vlečkami, s prefrigano diplomacijo in z nejasno špijonažo; ustanova, ki je nekam mefistovsko zmožna postreči človeštvu tako z Aleksandrom VI. kakor z Janezom XXIII: ustanova, v katero lahko domišljija stlači vse mogoče eksoterizme, papeške letalske polete in kapucinarske brade, nove nunske kroje in proticelibatsko gibanje, demokrščanske stranke in literaturo à la Graham Greene - skratka nekaj, kar bi zaradi njegovega folklorizma bilo mogoče le škoda pokopati, kljub vsemu...".¹³ Za vernika Rebulo stopi Cerkev iz svoje "vatikanske folklore", je "zgodovinsko omadeževana in nadzgodovinsko neomadeževana obenem", vidna in nevidna, "Cerkev človeškega elementa" ter Cerkev kot "božja dedinja izpod križa".¹⁴ Osebnost sledim Rebulovemu zaključku: "Idealne Cerkev z idealno kurijo, z idealnimi koncili in z idealnimi pokoncilskimi preroditvami ne bo nikdar - do zadnjega kozmičnega koncila, ki ga priredi ON, ki pride soditi žive in mrtve."¹⁵ Vse to moramo nolens volens tudi premisliti, ko govorimo danes o katoliški Cerkvi na Koroškem. Regionalne koroške cerkvene skupnosti namreč ne moremo ocenjevati brez upoštevanja birokratske in teološke fiziognomije vesoljne Cerkev. To npr. potrjuje tudi ugotovitev Valentina Inzka 1974 v zvezi z DRUGIM VATICANSKIM CERKVENIM ZBOROM: "Njegove reforme in duha ter metode koncilarnega posvetovanja je bilo treba prenesti tudi na krajevne Cerkev."¹⁶

Ravnokar nanizano terminološko problematiko pa rešimo s tem, da se omejimo - kolikor se to pač da - z izrazom "katoliška Cerkev" na njeno za vse v enaki meri vidno podobo, na "uradovanje" krškega ordinariata v Celovcu, na t. i. "uradno cerkev", ki pa je s tem nikakor ne razbremenjujemo dušnopastirskega poslanstva. Dovolite, da še poslednjikrat citiram krškega misleca Rebulo, ki zahteva, da mora kristjan imeti svojo Cerkev rad "z ljubeznijo, ki je iznad vsakršnega strankarskega sektaštva, ki ne izključuje nikogar, ampak se integrira s človeštvom samim". Predobro pa vemo, da "ta ljubezen se ne krije s Cerkvijo kot vidno ustanovo, ampak jo presega, ker velja nevidni Cerkvi vseh, ne samo kristjanov, ampak tudi nekristjanov in celo samih ateistov, vseh,

¹⁰ Yves Congar, Ustvarjalni vpliv družbe in zgodovine na krščanskega človeka. V: NOVA POT (Ljubljana) XX/4-6/april-junij 1968, str. 236.

¹¹ Johann B. Metz, Krščanska religija in družbena praksa V: NOVA POT XX/4-6/april-junij 1968, str. 243.

¹² Prav tam.

¹³ Alojz Rebula, Škandal križa v škandalu Cerkev. V: MOST (Trst) 21-22/1969, str. 17.

¹⁴ A. Rebula, cit. delo, str. 18.

¹⁵ A. Rebula, cit. delo, str. 21.

¹⁶ Valentin Inzko, Skupna Koroška. V: Draga 74. Slovenec med domom in svetom. (Predavanje), Trst 1974, str. 38.

ki so po zvestobi svoji vesti morda njeni nezavedni člani. Ta ljubezen velja mističnemu organizmu, ki presega obseg konfesionalne osveščenosti."¹⁷

Prav zaradi naše delikatne tematike ne morem dovolj previdno podčrtati dvojne narave Cerkve, ki je deležna najrazličnejšega pojmovanja - od dinamične skupnosti božjega ljudstva, kot to prepričljivo razlaga koncilna dogmatska konstitucija o Cerkvi,¹⁸ do tistega "protislovnega položaja v Cerkvi", o katerem govori marksist Zdenko Roter ob koncu svoje temeljite razprave o "razvoju odnosov med katoliško cerkvijo in državo v socialistični Jugoslaviji".¹⁹ Smo torej, tako ali tako, v dilemi, ko hočemo takorekoč iz tehničnih vzrokov "zreducirati" koroško Cerkev na škofijski ordinariat in ordinariat sam spet na neko uporabnejšo formulo. Gotovo pa je ta dilema prijetnejša od "dileme ordinariata", ki je za sociologa Viktorja Omelka v njegovem prispevku "Die katholische Kirche und die Slovenen in Kärnten" kavzalna posledica navzočnosti dveh različnih narodnih skupin: "Das Ordinariat einer Diözese, in der zwei verschieden-sprachige Volksgruppen leben, steht im Spannungsfeld der Erwartungen beider Gruppen hinsichtlich ihrer nationalen Interessen. Die Divergenz solcher Erwartungen kann dieses Amt, das die Anliegen der ganzen Diözese wahrzunehmen hat, sehr leicht in Konflikte verwickeln und der Kritik beider Gruppen aussetzen."²⁰ Kot nam je znano, takih konfliktov na Koroškem res ni manjkalo.

IV

Prej pa še vendar nekaj besed o "krščanstvu in narodnosti"²¹, kajti že leta 1883 je lavantinska škofija "zaradi znatnega števila nemških vernikov" obravnavala na svoji sinodi v Mariboru tudi vprašanje "duhovnika in politike", ki je bilo v prvi vrsti narodno-političnega značaja. Kljub sinodalnemu sklepu "Superior sit sacerdos quibuslibet" (duhovnik naj bo vzvišen nad vsemi), ki mu "s cerkvenega vidika ni mogoče ugovarjati"²², je načelo ostalo prvič zaradi tedanjega pomanjkanja izobraženih laikov, drugič pa zaradi že obstoječe politične angažiranosti duhovnikov praktično neizvedljivo. Anton Aškerc je dve leti pozneje v svojem predavanju na dekanijski konferenci opravičeval angažiranost duhovnikov, češ da mora dušni pastir "bolj nego vsakdo drugi znati duhove razločevati" in da je politika "v današnji družbi prevažen činitelj, s katerim mora računati tudi cerkev".²³ Aškerc je predvsem opozoril na "veliko razliko" med domačim slovenskim dušnim pastirjem in med nemškim, italijanskim ali francoskim: "Lavantinski dušni pastir (s svojimi tovariši vred po Krajinskem, Primorskem in Koroškem) ne more biti kakšen slonokosteni Jupiter brez krvi in srca. Nego on mora živo čutiti kakor za svojo mater cerkev in za cesarja tako tudi za narod slovenski svoj."²⁴

Medtem so se "cesarji" vseh vrst menjavali kot na tekočem traku, ohranilo pa se je staro načelo, izvršeno s Cankarjevimi besedami "mati, domovina, Bog", ki smo jih slišali še v povojnih letih in jih izbrali celo za svoje delovno geslo v šolskem letu 1956/57 na Plešivcu.²⁵ Živelimo pač v svoji "kamrici", o kateri govori isti književnik v zvezi z

¹⁷ A. Rebula, cit. delo, str. 22.

¹⁸ LUMEN GENTIUM, predvsem drugo poglavje.

¹⁹ TEORIJA IN PRAKSA (Ljubljana), I: 7/8-9/september 1970 (str. 1273-1286) in II: 7/11/november 1970 (str. 1575-1585).

²⁰ Glej KÄRNTEN - EIN ALARMZEICHEN (Informations- und Pressedienst der Österreichischen Widerstandsbewegung 1/1974), Wien (brez leta in paginacije).

²¹ Prim. Janez Janžekovič, Krščanstvo in narodnost. (Predavanje na velikonočni verski konferenci za izobražence). V: NOVA POT, XXII/7-9/julij-september 1970, str. 313-320!

²² Jakob Richter, Aškercovo predavanje o politiki leta 1885. V: NOVA POT, XIX/10-12/1967, str. 492.

²³ J. Richter, cit. delo, str. 493.

²⁴ J. Richter, cit. delo, str. 495.

²⁵ KRES. Glasilo katoliške slovenske dijaške družine na Plešivcu, V/4-5/1957, str. 2.

venomer potrebnim narodnim in duhovnim prebujenjem: "Vsak narod ima v hiši svojega življenja posebno kamrico, v katero je skrbljivo spravil, kar je bil kdaj pridobil dragocenega, spravil vse, kar je bil kdaj najgloblje doživel, z vsem svojim ubogim telesom, s vso svojo čisto dušo, spravil vse, kar je kdaj trepetaje v predsmrtni bridkosti čutil in mislil. V to kamrico stopi ob usodni uri, stopi vanjo, da se povrne očiščen in utrjen, poln vere vase in v dobrotu svojega bližnjega, poln zaupanja v dan in v večnost, poln moči, brez strahu, pripravljen na svatovanje..."²⁶

Brez dvoma je v katoliški Cerkvi narodnost tesno povezana z družino, saj obe skupaj oblikujeta družbene tokove. Vrhu tega se medsebojno dopolnjujeta. Brez njiju ni ne kulture in ne osnovnih vrednot za življenje posameznika in družbe. Družina in narodnost sta osnovna življenjska enota ("Lebenseinheit von Familie und Volkstum"), uči Johannes Messner²⁷, eden glavnih zastopnikov katoliškega socialnega nauka, ki je v zvezi z genocidom poskrbel za nadvse zanimiv in vse premalo znan dodatek, ko pravi: "Zu wenig Beachtung findet, daß das Genocidium nicht nur die Sache weniger Jahre sein kann, sondern auch das Ziel einer sich auf mehrere Generationen erstreckenden Politik. Dies ist dann der Fall, wenn die Einwanderung von Angehörigen der Gastnation in das Wohngebiet der Minderheit gefördert, die Einwanderer siedlungs- und wohnbaupolitisch bevorzugt, außerdem die Minderheit wirtschaftspolitisch (Kreditwesen), sozial- und bildungspolitisch benachteiligt wird."²⁸ Tako nedvoumno se ni izrazil nihče, bodisi na področju Cerkve, ZDRUŽENIH NARODOV ali EVROPSKEGA SVETA. Celo pomembna okrožnica Janeza XXIII. "o miru med narodi, utemeljenem v resnici, pravici, ljubezni in prostosti" pozna samo "zator manjšin".²⁹ Skrb vesoljne Cerkve za narodne manjšine je ob 900-letnici krške škofije najbolj podrobno orisal Vekoslav Grmič v svojem predavanju na 4. KOROŠKIH KULTURNIH DNEVIH leta 1972.³⁰ 1969 pa je goriški nadškofijski kancler Rudolf Klinec v Dragi predložil najboljširnejšo študijo dozdej s slovenske cerkvene strani pod naslovom: "Manjšinska problematika v luči naravnega prava, krščanske etike in cerkvene zakonodaje."³¹ Posebno poglavje je posvetil "pravici do narodnega ozemlja" in poudaril: "Kakor ima manjšina neodtujljivo pravico do življenja, takisto ima pravico do nedotakljivosti njenega etničnega ozemlja, na katero je pogojen njen obstoj. Odvzeti ali kakorkoli razkosati njeno rodno grudo, pomeni, odvzeti ji življenjski prostor, razbiti njeno strnjeno, razkosati jo in atomizirati."³² Tudi Klinec govori v zvezi s takim ravnanjem o "rodomoru", pri tem pa se izrecno ne navezuje na Johannesa Messnerja, saj njegovih del ne najdemo med navedeno literaturo.

V

Na političnem področju pogosto razpravljamo o teritorialnem vprašanju in se malo-kdaj zavedamo, da spada tudi problematika, ki jo vidi narodna skupina na cerkvenem področju, v okvir celotnega manjšinskega vprašanja. To je med drugim upoštevala celo

²⁶ Cit. po MLADINI (Trst) XX/5-6/1976, str. 73 (Cankarjeva beseda).

²⁷ Johannes Messner, Die soziale Frage im Blickfeld der Irrwege von gestern, der Sozialkämpfe von heute, der Weltentscheidungen von morgen. 8., neubearb. Aufl., Innsbruck (1964), str. 642 (133. Die christliche Gesellschaft).

²⁸ Johannes Messner. Das Naturrecht. Handbuch der Gesellschaftsethik, Staatsethik und Wirtschaftsethik. 5., neubearb., erw. Aufl., Innsbruck (1966), str. 597 (84. Minderheiten).

²⁹ PACEM IN TERRIS, n. 94 (Usoda manjšin).

³⁰ Vekoslav Grmič, Krška škofija in Slovenci. Razmerje škofije do Slovencev v luči cerkvenih izjav v zadnjem času. V: ZNAMENJE (Celje), III/1/januar-februar 1973, str. 1-9.

³¹ V: SLOVENSKO USODO KROJIMO VSI. Predavanja študijskih dni v Dragi 1969/70, Trst 1971, str. 10-58.

³² A. Klinec, cit. delo, str. 29 (glej op. 311).

avstrijska zakonodaja - zakon o narodnih skupinah z dne 7. julija 1976 -, ki predvideva v načrtovanih sosvetih tudi zastopnike Cerkve oz. verskih skupnosti.³³ Že prej sta zastopnika koroške Cerkve aktivno sodelovala v ŠTUDIJSKI KOMISIJI ZA PROBLEME SLOVENSKE NARODNE SKUPINE NA KOROŠKEM.³⁴ Od strokovnjakov upošteva edino Theodor Veiter to vzajemnost cerkvenih in političnih dogajanj; osvetljuje jo na ozadju zgodovinskega razvoja in jo popestri z objavo dokumentov iz najnovejšega časa. V svojem priročniku poskrbi tudi za natančen seznam župnij, v katerih se je 1958. leta izključno, "večinoma" ali vsaj še deloma pridigalo v slovenskem jeziku.³⁵ Oglejmo si torej omenjene tri grupacije po dekanijah:

Dekanija Dekanat	število župnij Anzahl d. Pfarren	samo slov. nur slow.	dvojezično zweispr.	nem. del. sl. dt. z. T. slow.	samo nem. nur dt.
Pliberk/Bleiburg	6	4 (2)	2 (4)	-- --	-- --
Dobrla vas/Eberndorf	14 (15)	7 (2)	7 (13)	-- --	-- --
Velikovec/Völkermarkt	11 (13)	-- --	11 (9)	-- --	-- (4)
Tinje/Tainach	8 (13)	2 (1)	3 (4)	1 (0)	2 (8)
Celovec-dežela Klagenfurt-Land	3 (13)	-- --	2 (2)	1 (0)	-- (11)
Borovlje/Ferlach	16 (15)	8 (4)	6 (10)	1 (0)	1 (1)
Rožek/Rosegg	13 (14)	-- --	12 (11)	-- --	1 (3)
Beljak-dežela Villach-Land	5 (15)	-- --	5 (4)	-- --	-- (11)
Šmohor/Hermagor	10 (16)	1 (0)	5 (4)	3 (0)	1 (12)
Stanje 1958/1965 (1981)	86 (120)	22 (9)	53 (61)	6 (0)	5 (50)

Veiterjeve številke iz leta 1958 je ordinariat potrdil tudi za leto 1965.³⁶ Razlika v številu župnij je nastala - poleg malenkostnih sprememb - zaradi tega, ker Veiter ne upošteva "nemških" župnij v dvojezičnih dekanijah. Številke v oklepaju so navedene po ZBORNIKU KRŠKE ŠKOFIJE 1982³⁷, kjer pa kriteriji za jezikovno pripadnost niso opisani.

Tako ni jasno, ali se v posamezni dvojezični župniji v obeh deželnih jezikih moli, poje, pridiga ali uraduje. Samo prvič - v ZBORNIKU 1979 - je uredništvo devetkrat pripomnilo: "Pfarren im gemischtsprachigen Gebiet, in denen regelmäßig in der Pfarrkirche oder in einer Filialkirche gemischtsprachige oder slowenischsprachige Gottesdienste gefeiert werden, tragen im Pfarrverzeichnis neben der deutschen auch die slowenische Pfarrbezeichnung. Damit soll jedoch kein Präjudiz für eine spätere innerkirchliche Amtssprachenregelung für das gemischtsprachige Gebiet geschaffen werden."³⁸ Tedaj sem v NEDELJI postavil vprašanje, zakaj se tudi uredništvo JAHRBUCH-a ne opravičuje pred slovensko govorečimi katoličani, češ da z izključno nemškim naslovom publikacije ne razglša izključno "nemškega značaja" škofije.³⁹ Kritizirane opombe so letos sicer odpadle, vendar so vsi podatki le skrajšani šematizem. Zato najbrž tudi ni "nemških" farnih patronov za slovenske oz. dvojezične župnije.

³³ VOLKSGRUPPENGESETZ, BGBl. Nr. 396/1976, §4 (2) 2.

³⁴ Glej Theodor Veiter, Die Kärntner Ortstafelkommission. DAS GEMEINSAME KÄRNTEN/SKUPNA KOROŠKA, 8, Klagenfurt 1980, predvsem str. 216-242 (Der Verwaltungsamtsprache-Gesetzentwurf Veiter-Waldstein-Inzko).

³⁵ Theodor Veiter, Das Recht der Volksgruppen und Sprachminderheiten in Österreich. Mit einer ethnosoziologischen Grundlegung und einem Anhang (Materialien). Wien-Stuttgart (1970), str. 743-753 (Die kirchlich-religiöse Lage der Volksgruppen)!

³⁶ T. Veiter, Das Recht der Volksgruppen..., str. 747.

³⁷ JAHRBUCH DER DIÖZESE GURK 1982, 5. Jg., (Klagenfurt), str. 102-105.

³⁸ JAHRBUCH DER DIÖZESE GURK 1979, 2. Jg., (Klagenfurt), str. 65-81.

³⁹ NEDELJA 48/46/12. novembra 1978, str. 5 (Jahrbuch krške škofije '97).

Premiki so očitni. Številke "rajžajo" in z njimi verniki: 1965 je bilo še 22 slovenskih župnij, zdaj jih je samo še devet: Sele, Slovenji Plajberk, Bajtiše in Brodi v boroveljski dekaniji, Radiše v tinjski, Obirsko in St. Lipš v dobrolski ter Vogrče in Suha v pliberški dekaniji. V primeru Suhe je treba dodati, da je po ZBORNIKU 1982 sicer slovenska - in to po seznamu mašnega reda, poje in moli se pa v cerkvi menda dvojezično. Isti seznam navaja še dodatnih pet cerkva, kjer je redna - slovenska ali dvojezična božja služba: Potoče, Sv. Hema, Bistrica v Rožu, Področca in Mohorjeva kapela v Celovcu.⁴⁰

Krški ordinariat v Celovcu - vključno njegove slovenske oddelke⁴¹ - govori najraje o osmih dvojezičnih dekanijah in se tako izogni taksativnemu naštevanju dvojezičnih župnij, kajti "meje dvojezičnega območja so se - kot znano - v preteklih desetletjih premaknile proti jugu in jih tudi danes ne moremo določiti za večne čase."⁴² Dvojezični prostor torej namenoma ni bil določen. Zakaj pa potem ni še deveta dekanija, tj. Celovec - dežela, vsaj "mimogrede" dvojezična, ko ji vendar pripadata župniji Hodiše in Škofiče, da ne govorimo o Št. Martinu na Dholici, ki je imel 1960. leta še slovenski pevski zbor?⁴³

Praksa "sožitja Nemcev in Slovencev v škofiji" je vendar še precej oddaljena od uvodoma nakazane teorije, ki bi bila kar v redu.⁴⁴

VI

Pomirljivejša je personalna statistika, čeprav upada duhovniški naraščaj tudi pri Slovencih na Koroškem. Po podatkih DUŠNOPASTIRSKEGA URADA⁴⁵ je od 387 duhovnikov koroške škofije konec leta 1980 Slovencev še 97, tj. 25 %. Pri bogoslovcih pa je odstotek bistveno višji, namreč 40: na 15 nemško govorečih študentov pride namreč 10 slovenskih. 1973 jih je bilo 32,5 %, 1967 pa 27 %.⁴⁶

28 slovensko govorečih duhovnikov ni rojenih na Koroškem, tj. približno 29 %. Žal mi odstotek nekorošcev med nemško govorečimi duhovniki ni znan. Omelko poudarja, da je predvsem med redovnimi "der Anteil der Nichtkärntner sehr groß".⁴⁷

Če zdaj primerjamo število slovenskih dušnih pastirjev s številom slovenskih oz. dvojezičnih župnij (97:70), vidimo, da deluje skoraj tretjina od njih v nemškem delu škofije. Če resnici na ljubo upoštevamo, da je v skrajnem primeru morda kakšen ducat duhovnikov v centralnih ustanovah (na ordinariatu, v raznih zavodih itd.) in na šolah v Celovcu, jih opravlja kljub temu še približno 15 svojo dušnopastirsko službo kot "sezonski delavci" v nemškem predelu Gospodovega vinograda, lahko bi rekli, da delajo po sili razmer kot "misionarji v domovini".⁴⁸ Če je vse to nova oblika cerkvenega prostovoljstva, potem o njegovem krščanskem značaju ne bom dvomil.

VII

Kot smo dozdej spoznali, so odnosi med katoliško Cerkvijo in slovensko narodno skupnostjo na Koroškem vse prej kakor enostavna zadeva. Marsikaj bomo zato morali

⁴⁰ JAHRBUCH 1982, str. 112-114.

⁴¹ Informacija Janka Merkača, poslovnodnega predsednika KATOLIŠKEGA DELOVNEGA ODBORA (KDO) z dne 22. 12. 1981.

⁴² KIRCHE FÜR DIE WELT / CERKEV ZA SVET. Kärntner Diözesansynode / Krška škofijska sinoda 1971-72, Zweisprachige Ausgabe / Dvojezična izdaja, (Celovec 1977), str. 555.

⁴³ NAŠ TEDNIK - KRONIKA 12/21/25. 5. 1960, str. 4 (Program koncerta slovenske pesmi).

⁴⁴ Prim. MLADINA XX/7/1976, str. 105 (Sožitja na Koroškem)!

⁴⁵ Jože Kopeinig, dne 16. 12. 1981.

⁴⁶ V. Omelko, cit. delo.

⁴⁷ V. Omelko, cit. delo.

⁴⁸ Za leto 1973 omenja Omelko, da je na dvojezičnem ozemlju 78 slovenskih duhovnikov, tj. 82 %.

pustiti ob strani in se omejiti na glavne stične točke, pa naj so pozitivne ali negativne.

Druga svetovna vojna je ne glede na ideološke in strankarsko politične pozicije prav gotovo bistvena prelomnica v slovenski zgodovini. Nemški nacisti in njihovi zavedni ali nezavedni domači simpatizerji so sklenili iztrebiti slovenski narod in uresničiti stari pangermanski sen o mostu do Jadranskega morja. Za cilje tretjega rajha je v nemški uniformi padlo 170.800 Avstrijcev, 76.200 smo jih še pogrešali ob koncu vojne.⁴⁹ Med njimi so bili tudi koroški Slovenci. Drugi so se odločili za partizane. Med svojimi sorodniki imamo vojake - junake z obeh strani - "krivce" in zmagovalce. Boj se je zato nadaljeval v domači politični areni. Strelji so sicer utihnili, a tudi besede so marsikoga hudo prizadele. 1949. leta je bil končno vzpostavljen sedanji red: levo je bilo levo in desno je ostalo desno. Srednja pot ni bila preveč zaželena.⁵⁰ Danes je - hvala Bogu - več skupnega, kakor je marsikomu všeč!

Cerkev na Koroškem je doživela podobno usodo kot vse avstrijske škofije po "Anschlußu", samo da med vojno ni imela lastnega pastirja. Upravljal jo je Andreas Rohrachner kot kapitularni vikar, ki je pod pritiskom političnih oblasti z odlokom prepovedal uporabo slovenskega jezika na južnokoroškem območju. Ta odlok je zajel - kot vemo - tudi Gorenjsko, da bi ostale slovenske duhovnike s tem obdržal v domačih župnijah.⁵¹ Paralelno s Hitlerjevim zločinskim napadom na Beograd je gestapo 6. aprila 1941 aretirjal 39 slovenskih dušnih pastirjev, ki so jih v glavnem za tri tedne zaprli in nato poslali v nemške kraje.⁵² Vzrok poznamo: "Udarili so najprej pastirje, ker so pozneje hoteli uničiti ljudstvo."⁵³ V pregnanstvo, ječe in taborišča je prišlo med vojno skupaj 53 slovenskih duhovnikov, medtem ko je bilo preganjanih iz cele škofije 84. Nemških duhovnikov je bilo torej 31 ali 37 %; razmerje smrtnih žrtev pa je bilo 3:1 - šest Slovencev, dva Nemca!⁵⁴ S slovenskimi izseljenci so se v mesecih po zmagi nad fašizmom vrnili tudi slovenski duhovniki. Avgusta 1945 so bili večinoma že vsi doma in takrat so pozdravili novega škofa Josefa Köstnerja. Upravičeno so računali s tem, da je leto 1945 dejansko nov začetek, in pričakovali "novo linijo", o kateri pravi "Mariazeller Manifest" iz leta 1952: "Eine freie Kirche, das soll heißen, die Kirche ist auf sich selbst gestellt und nur auf sich selbst. Jede geschichtliche Epoche hat ihre eigenen Notwendigkeiten und ihre eigenen Möglichkeiten. Heute aber hat die Kirche keinen Kaiser und keine Regierung, keine Partei und keine Klasse, keine Kanonen, aber auch kein Kapital hinter sich. Die Zeit von 1938 bis 1945 bildet hier eine unüberschreitbare Zäsur: Die Brücken in die Vergangenheit sind abgebrochen, die Fundamente für die Brücke in die Zukunft werden heute gelegt."⁵⁵ Vendar so na Koroškem podrli samo most do pozitivnih pojavov preteklosti. Tako se niso več spominjali, kaj so avstrijski katoličani zapisali 1933 v Spomenici o položaju "nemških in južnoslovenskih katoličanov v Italiji", namreč: "Nur auf dem lebendigen Gedanken einer bedingungslosen gegenseitigen

⁴⁹ Dusek-Pelinka-Weinzierl, *Zeitgeschichte im Aufriß. Österreich von 1918 bis in die achtziger Jahre.* (Wien 1981), str. 321 (Österreichs Befreiung).

⁵⁰ Luka Sienčnik, *Sodelovanje kljub politično-ideološki opredelitvi koroških Slovencev.* Predavanje na študijskem seminarju KLUBA SLOVENSkih ŠTUDENTOV NA DUNAJU v Podravljah septembra 1964 (skripta), Dunaj 1964.

⁵¹ Glej T. Veiter, *Das Recht der Volksgruppen...*, str. 475 (op. 73, Rohrachnerjevo pismo avtorju z dne 22. januarja 1968)!

⁵² Jakob Fried, *Nationalsozialismus und katholische Kirche in Österreich.* (Wien 1947), str. 129-131.

⁵³ *Naši rajni duhovniki.* Kratki orisi njihovega trudapolnega dela in življenja. Izdala KKZ v Celovcu, Celovec 1968, str. 482.

⁵⁴ Fried namreč navaja 67 zaprtih duhovnikov, dalje 17 v taboriščih ter 6 smrtnih primerov. V knjigi "Naši rajni duhovniki" pa najdemo podatek o 53 preganjanih slovenskih dušnih pastirjih; šestim od njih je smrt preprečila vrnitev. V Friedovem seznamu namreč ni Viktorja Ruprechta, župnika v Svecäh, in Franca Vuka, župnika v Podgorjah, zato pa sta Nemca dr. Anton Koperek in Marcell Leeb.

⁵⁵ Richard Barta, *Religion, Kirche, Politik, Staat. V: DIE REPUBLIK. Staatspolitische Blätter des Österreichischen Nationalinstituts (Wien), H. 1/März 1968, str. 35.*

Achtung jeden Volkstums, wie sie in der Kirche seit den apostolischen Zeiten immer gelehrt wurde, kann eine wahre, eine dauernde, den Frieden tatsächlich verbürgende christliche Völkergemeinschaft in Europa errichtet werden."⁵⁶ Sklicevali so se na pismo papeža Pija XI. škofu Berningu v Osnabrücku iz leta 1928: "... die seelsorgliche Betreuung in der Muttersprache stellt ein natürliches und übernatürliches Recht der Katholiken dar."⁵⁷ Na Koroškem je pač narodnost ostala politično prepričanje, kot je bilo to pravilno zapisano že leta 1911.⁵⁸

VIII

Koroškoslovenski katoliški tabor je v povojnem času predstavljal prelat Valentin Podgorc, ki je med ljudstvom slovel predvsem kot zadružnik in marljivi kulturni delavec. Letos umrli zgodovinar in odlični strokovnjak za koroška vprašanja Tone Zorn ga v svoji še neobjavljeni obširni disertaciji o "politični orientaciji koroških Slovencev in boju za mejo v letih 1945-1950" takole označil "Svetovnonazorsko je bil Valentin Podgorc še v času stare Avstro-ogrske monarhije ideolog in najvidnejši predstavnik tiste struje v slovenskem gibanju, ki si je prizadevala koroške Slovence čimbolj približati krščanskim socialcem. V času po plebiscitu je 1921. leta izdajal skupaj z župnikom Jurijem Trunkom štirinajstdnevnik Glas pravice, v katerem je nastopal proti diskriminacijam in preganjanju Slovencev, obenem pa se prizadeval dati slovenskemu političnemu življenju čisto novo osnovo, pri čemer ni videl glavne nevarnosti v germanizacijskih težnjah, ampak v socialističnem delavstvu in nemškem ateističnem liberalizmu."⁵⁹ Podgorc je bil "najpomembnejši Slovenec, s katerim so bili povezani Britanci" 1945 in pozneje.⁶⁰ Dosegel je npr. dovoljenje za izhajanje KOROŠKE KRONIKE, ki se je s prvo številko predstavila v petek, 20. julija 1945. List je najprej prinašal le suhe novice, toda najkasneje aprila 1946 - ob ponovni jugoslovanski zahtevi po Koroški - se začne ukvarjati tudi s perečimi političnimi problemi in sodeluje pri poskusih "ustanovitve nove, desničarske slovenske skupine na Koroškem". Za Podgorca je ostala Cerkev kljub vsemu "edini varuh slovenskega manjšinskega življa",⁶¹ pri čemer je moral naleteti večkrat na odpor generalnega vikarja Josefa Kadrasa.

Ker se konflikti - tudi tisti s cerkvenimi organi - ne pojavijo kar kot strela z jasnega, se je potrebno posvetiti detajlom, navidezno malenkostnim zadevam. Takšna "skromna stvar" je bila npr. božična maša 1946 v šentrupertski cerkvi pri Velikovcu, o kateri je poročal Vestnikov dopisnik in pripomnil: "Ker so po maši začeli peti tudi nemško pesem, smo se vprašali, zakaj v Velikovcu ne sme biti tudi vsaj ena slovenska maša v nedeljo. Tri jih imamo vsako nedeljo in nikdar ne slišimo slovenske besede. Ali pa imajo po mnenju škofijstva samo Nemci pravico do materinega jezika v cerkvi?"⁶² Poročilo zaključuje zahteva po oznanjevanju božje besede "v domačem jeziku" in izjava, da Cerkev ne sme služiti "ponemčevanju in s tem velikonemški misli".

1947 je bilo nasilje, ki so ga izvajali določeni krogi nad Slovenci, očitno tako nezno, da je pliberško društvo EDINOST priredilo poseben miting, katerega se je ude-

⁵⁶ DENKSCHRIFT über die bedrängte Lage der deutschen und südslawischen Katholiken in Italien, Wien 1933, str. 2.

⁵⁷ Denkschrift, str. 5.

⁵⁸ SLOVENSKI KOROTAN. Izdalo in založilo Slovensko zgodovinsko društvo za Koroško. Celovec 1919, str. 15: "Na Koroškem je narodnost politično prepričanje" (L. Niederle, Slov. svet, Ljubljana 1911).

⁵⁹ Anton Zorn, Politična orientacija koroških Slovencev in boj za mejo v letih 1945-1950 (tipkopis na Oddelku za zgodovino Filozofske Fakultete v Ljubljani), Ljubljana 1966, str. 95-96.

⁶⁰ Tako A. Zorn, cit. delo, str. 95.

⁶¹ A. Zorn, cit. delo, str. 96-98.

⁶² SLOVENSKI VESTNIK (Dunaj), II/3 (31)/17. 1. 1947, str. 4.

ležilo 700 ljudi, ki so izpovedali svojo solidarnost s preganjanimi "antifašisti"; med njimi je bil na prvem mestu omenjen tamkajšnji župnik. Hišne preiskave so bile namreč tedaj na dnevnem redu.⁶³

V zvezi z navedenimi dogodki lažje razumemo celovško "Spomenico duhovnikov Slovenske Koroške konferenci zunanjih ministrov v Moskvi", ki jo je podpiralo "nad 50 duhovnikov". Besedilo je datirano s 13. februarjem 1947 in teden dni prej objavljeno v SLOVENSKEM VESTNIKU, iz uvidevnih vzrokov seveda brez imen podpisnikov.⁶⁴

Na žalost ne vemo podrobnosti o nastanku spomenice, o organizaciji podpisov, ki so se baje zbirali tako tajno, da so le izjemoma vedeli drug za drugega. Duhovniki so menda podpisovali med potjo, eden npr. pod mostom itd. Vsekakor je zanimivo, da tedanja emigracija ni preprečila tega koraka, ko se ji sicer pripisuje velik vpliv na potek koroških dogodkov.⁶⁵ Odprto je tudi vprašanje, kakšen pomen so pripisovali podpisniki posameznim točkam spomenice, če so jo seveda sploh docela prebrali itd. Kdo je sestavil koncept besedila? Popolno soglašanje z jugoslovansko spomenico, predloženo zastopnikom zunanjih ministrov velesil v Londonu glede zahteve po priključitvi slovenske Koroške k matičnemu narodu, je z današnjega vidika vendar tako presenetljivo, da bo treba spomenico ob priliki temeljito razčleniti.

Naj omenim samo dve mesti, ki se ujemata s tematiko referata. Podpisniki spomenice utemeljujejo svojo odločitev takole: "Zvesti izročilu katoliške cerkve in zglednemu trudu naših slavnih prvakov, kakor so škof Slomšek, Einspieler, Jarnik, Majar-Ziljski, Ražun, prošt Randl, dekan Limpel, dekan Singer, Poljanec, smo bili slovenski duhovniki na Koroškem vedno neustrašeni branitelji božjih in naravnih pravic; brezpravno in zatirano slovensko koroško ljudstvo je zrlo v nas svoje borce za narodni obstoj." Za podoben odnos pohvali Pfaundler svojega južnotirolskega škofa Geislerja in kanonika Gamperja, ker sta pravilno spoznala, "daß Religion und Glaube, Volkstum und Heimat zwei Begriffspaare seien, deren Glieder nicht ohne großen Schaden für alle getrennt und nicht verschieden vorzüglich gepflegt werden durften."⁶⁶ 4. avgusta 1945 je v pismu šefu angleške vlade namreč vsa južnotirolska duhovščina razglašala gorečo željo južnotirolskega prebivalstva po združitvi njegove domovine z ostalo Tirolsko in z Avstrijo.⁶⁷ Paralela učinkuje!

Za nas najvažnejši del spomenice je kritika cerkvenih razmer na Koroškem. Poslušajmo: "Čeprav katoliška cerkev v evangeljskem smislu poudarja in zagovarja načelo, da se mora dušno pastirstvo vršiti v maternem jeziku, je na Koroškem vpliv pangermanskih stremljenj tako silen, da odnehava celo deželna cerkvena oblast od načel, ki izhajajo iz nadnaravnega značaja vesoljne cerkve." In zdaj najhujši očitke: "Na slovenskih in mešanih župnijah se često nastavljajo duhovniki, ki so popolnoma nevesči jezika slovenskih vernikov in tako ne odgovarjajo zahtevi cerkvenega prava o kanonični sposobnosti. Tako se slovensko ljudstvo s pomočjo cerkve ponemčuje, odtujaše svojemu pokolenju, zavaja v neznačajnost v pogledu narodne zvestobe in pripadnosti."

Razmeroma pozno - po dobrih dveh mesecih - je poslal celovški škof "po slovenskih dekanijah oster ukor na vse duhovnike, ki so podpisali spomenico za priključitev k matičnemu narodu".⁶⁸ Dr. Köstner imenuje ta postopek "žalosten pojav v svoji škofiji in pregrešek proti cerkveni avtoriteti", od slovenskih duhovnikov pa odločno zahteva, da se "v bodoče vzdrže vsakega vmešavanja v politične zadeve". Slovenski list si pa želi, da bi bil ordinariat v vseh zadevah "strogo nepolitičen". - Da je prišlo v tako kratkem

⁶³ SV II/11 (39)/28. 2. 1947, str. 1 ("Spoštujemo zaveznike, toda isto zahtevamo tudi od njih").

⁶⁴ SV II/13 (41)/7. 3. 1947, str. 2 (Slovenski duhovniki na Koroškem za priključitev k FLRJ).

⁶⁵ Prim. Matjaž Kmecl, Die slowenische Literatur im österreichischen Teil Kärntens (Vortrag am 8. Mai 1979 in der VHS Brigittenau), Dokumente 13, Wien 1979, str. 17 in 18!

⁶⁶ SÜDTIROL. Versprechen und Wirklichkeit. Hrsg. und red. v. Wolfgang Pfaundler, Wien 1960, str. 338.

⁶⁷ SÜDTIROL, cit. delo, str. 339.

⁶⁸ SV II/31 (59)/23. 5. 1947, str. 4 (Evangelij ali politika).

času do te napetosti med Slovenci in ordinariatom, so v precejšnji meri krive posledice druge svetovne vojne, površno izpeljana denacifikacija⁶⁹ in ustanovitev novih protislovenskih organizacij.⁷⁰

Spomenica koroških Slovencev konferenci zunanjih ministrov v Moskvi, sprejeta dne 7. 3. 1947 na plenumu Pokrajinskega odbora OF v Celovcu, ki sta jo podpisala predsednik dr. Franc Petek in sekretar Karl Prušnik, se ne dotika cerkvenih razmer.⁷¹ Pod rubriko "Dokumenti govorijo" je v isti številki objavljen pretresljivi članek "Tako so izpodrivali slovenski jezik iz naših cerkva". Osem konkretnih primerov z imeni duhovnikov in župnij potrjuje trditev, da "sedijo na slovenskih farah nemški duhovniki brez znanja jezika vernikov".

13. junija 1947 objavi VESTNIK v odlomkih Podgorčovo pismo dr. Petku z dne 2. junija:⁷² Podgorc ima za dolžnost, informirati Petka o načrtih za poživitev Mohorjeve družbe, ker je v koroškem slovenskem gibanju ta vedno zavzemal vodilno vlogo. Ob tej priliki utemelji, zakaj Petka ne vabijo k aktivnemu sodelovanju: "... ker ste preveč zapleten ... v norevem gibanju, ki ga mi ne moremo odobravati." Nato dostavi Podgorc v dveh kratkih stavkih svoj politični credo: "Če nas višja sila porine na jug, bomo pač tam. Sami pa v komunizmu ne moremo videti bodočnosti." Vse, kar še sledi do leta 1949, je samo logična izvedba tega programa, ki je v trenutku njegove razglasitve stal še na šibkih nogah. Delavnost in volja njegovega avtorja ter poznejših sodelavcev pa sta mu zagotovila važno družbeno vlogo med koroškimi Slovenci.

Natančnejši pregled leta 1947 zaključimo z oktobrskim dogajanjem. Pod naslovom "Nepriustranost celovškega ordinariata" očita slovenska stran škofu, da je dal desetooktobrskemu romanju v Gospo Sveto, ki ga je organizirala ÖVP, "poseben poudarek s slavnostno pontifikalno mašo". Najbolj so mu Slovenci tedaj zamerili nagovor v spomin na nemške vojake, v katerem je menda dejal, da "so padli kot žrtve za domovino in katerih umiranje je imelo velik pomen".⁷³ Za slovenske žrtve nacizma 15. aprila istega leta namreč ni bilo niti tihe maše.

18. oktobra 1947 je celovški ordinariat z odlokom št. 4097 odgovoril pripravljalnemu odboru za postavitve partizanskega spomenika na pokopališču v Št. Rupertu pri Velikovcu, "da dovoli postavitve... samo pod pogojem, da se opusti pri napisu na podstavku izraz 'fašizmu', ki... kot političen izraz na blagoslovljenem cerkvenem prostoru ni dovoljen".⁷⁴ Kadras je predlagal formulacijo "padlim za svobodo".⁷⁵ Pripravljalni odbor za odkritje spomenika s predsednikom dr. Luko Sienčnikom očitno ni reagiral na Kadrasovo željo. "Spomenik časti in slave" je bil v nedeljo, dne 26. 10. 1947, slovesno odkrit, blagoslovil ga je domači župnik Zeichen ob asistenci Tomaža Holmarja in kateheta Orla. Besedilo je ostalo nespremenjeno.

⁶⁹ Koroška je štela 46.753 registriranih nacistov, tj. 11,5 %. 15.000 so jih komisije "spustile skozi sito" (glej A. Zorn, cit. delo, str. 118)!

⁷⁰ 26. marca 1947 je imel BUND DER HEIMATTREUEN SÜDKÄRNTNER svoj prvi javni nastop v Št. Jakobu v Rožu. Njegovo glasilo UNSERE HEIMAT je imelo za cilj, "da se v šoli in cerkvi tamošnje jezikovne razmere, kakršne so danes, znova proučijo in da se po demokratičnih načelih prilagodijo želji državi zvestega prebivalstva" (cit. po Zornu).

⁷¹ SV II/15 (43)/14. 3. 1947, str. 3-4.

⁷² SV II/35 (63)/13. 6. 1947, str. 3 (Odgovor narodnim škodljivcem, izdajalcem in njihovim pokroviteljem).

⁷³ SV II/56 (84)/17. 10. 1947, str. 4.

⁷⁴ SV II/58 (86)/31. 10. 1947, str. 4 (Celovški ordinariat ne prenesa besede "fašizem").

⁷⁵ A. Zorn, cit. delo, str. 159 z op. 120.

IX

"Poletje 1945 pomeni dejansko prelomnico v razvoju slovenskega vprašanja na Koroškem kot v celotnem političnem življenju Avstrije. To prelomnico nakazujejo za slovensko manjšino predvsem sklep predstavnikov štirih velesil junija 1949 o ohranitvi avstrijskih meja iz leta 1937, katerega posledica je bil tudi dokončen razcep slovenskega političnega gibanja na Koroškem, razcep, ki se je pričel kazati leta 1945 predvsem ob monsignorju Podgorcu, dr. Vinku Zwitteru in dr. Jošku Tischlerju, se nadaljeval v letih 1947 in 1948 ob ustanavljanju posebne celovške Mohorjeve družbe, se kazal ob izstopu dr. Vinka Zwittera in dr. Joška Tischlerja iz Osvobodilne fronte, ter se končal julija 1949 z ustanovitvijo Narodnega sveta koroških Slovencev."⁷⁶ 4. 2. 1948 je bila delegacija SLOVENSKE PROSVETNE ZVEZE - ki ji je do 12. 3. 1948 predsedoval še Joško Tischler - ponovno na prosvetnem ministrstvu, češ da zahteva "javno slovensko gimnazijo in učiteljišče v Celovcu". Proti njej ni nastopil le deželni šolski svet, marveč tudi krški ordinariat.⁷⁷

Iz časovnih razlogov opustimo nadaljnje zasledovanje nesporazumov med cerkvenim vodstvom in Slovenci, ki so bili kar na dnevnem redu, kot smo to videli za leto 1947. V leto 1949 namreč pade t.i. ekskomunikacija sodelavcev, naročnikov in bralcev SLOVENSKEGA VESTNIKA (SV), ki še dandanes razburja duhove.⁷⁸

Kaj se je zgodilo?

Pij XII. je po drugi svetovni vojni ob vsaki priliki spregovoril o perečem vprašanju ateizma, tudi v zvezi s preganjanjem kristjanov na vzhodu. Po dokončni utrditvi komunističnih režimov leta 1948 ni bilo več izgledov, da bi se rešil svetovnonazorni konflikt med katolicizmom in komunizmom na notranjepolitični ravni prizadetih držav. Zato se je papež 28. junija 1949 odločil za izdajo DEKRETA SV. OFICIJA PROTI KOMUNIZMU, ki je predstavljal enostavno juridično odločitev, ne da bi jo posebej utemeljevali. Mislim, da je nujno treba spoznati celotno besedilo vatikanskega dekreta, ki ga citiram po odlični Padingerjevi knjigi "Das Verhältnis des kirchlichen Lehramtes zum Atheismus":

"1. Anfrage: Ist es erlaubt, der Kommunistischen Partei den Namen zu geben oder sie sonst zu begünstigen?

Antwort: Nein; denn der Kommunismus ist materialistisch und antichristlich. Die Führer der Kommunisten, auch wenn sie immer wieder beteuern, die Religion nicht zu bekämpfen, zeigen sich doch entweder durch die Tat oder in der Theorie als Feinde Gottes, der wahren Religion und der Kirche Gottes.

2. Anfrage: Ist es erlaubt, Zeitschriften, Zeitungen, die die kommunistische Lehre oder Tätigkeit verteidigen (patrocinantur), zu lesen, herauszugeben und zu verbreiten oder in ihnen zu schreiben?

Antwort: Nein, dies wird schon durch das Recht selbst verboten. (Siehe can. 1399, bes. Abs.3; Anm. d. Verf.)

3. Anfrage: Kann ein Christgläubiger, der wissentlich und freiwillig Handlungen, die in der 1. und in der 2. Anfrage behandelt worden sind, setzte, zu den Sakramenten zugelassen werden?

Antwort: Nein, gemäß der Sakramentenordnung sind sie denen zu verweigern, die nicht disponiert sind.

4. Anfrage: Verfallen Christgläubige, die sich zur materialistischen und antichristlichen Lehre der Kommunisten bekennen und vor allem jene, die sie verteidigen und verbreiten, von selbst wie die vom Glauben Abgefallenen der Exkommunikation,

⁷⁶ A. Zorn, cit. delo, str. 215. .

⁷⁷ A. Zorn, cit. delo, str. 236.

⁷⁸ SV (Celovec) /XXXVI/51 (2050)/18. 12. 1981, str. 8 (Krška škofija ima novega škofa).

die speciali modo dem Apostolischen Stuhl reserviert ist. Antwort: Ja."⁷⁹

Padinger pravilno pripominja: "Pius XII. wollte mit diesem Dekret nicht die Bemühungen um eine soziale Besserstellung der Arbeiter zurückweisen, sondern dieses Dokument richtet sich gegen den materialistischen und deshalb atheistischen Kommunismus".⁸⁰ Avtor to še dalje na široko razlaga, kar pa ne koristi našemu razmišljanju.

Za Koroško je edino pomembno, da se je krški ordinariat sredi predvolilnega boja - ali z namenom pomagati ÖVP ali ne, kot to razlaga Tone Zorn⁸¹ - vključil v to akcijo vesoljne Cerkve in poslal ustrezno navodilo št. 29 z dne 19. 9. 1949 župnijskim uradom ter cerkvenim in samostanskim predstojnikom škofije, ki se glasi:

"Auf wiederholte und dringliche Anfragen wird von zuständiger Stelle erklärt:

1. daß Parteien, die sich der kommunistischen Liste angeschlossen haben, kommunistisch orientiert sind,
2. daß die Demokratische Fronta delovnega ljudstva und alle ihre Unterabteilungen kommunistisch orientiert ist und deshalb unter die Bestimmungen des Dekretes des Hl. Offiziums vom 1. Juli 1949 fällt.
3. daß Personen, die sich für eine kommunistisch orientierte Partei als Kandidaten aufstellen lassen, unter die Bestimmungen des Punktes 4 des vorgenannten Dekretes fallen und sich daher von der Kirche ausschließen."⁸²

Odmev na podeželju je bil temu primeren, to je že zaradi tega, ker škofijsko "navodilo" ni zadelo toliko klasičnih ateistov kakor celo vrsto zglednih slovenskih katoličanov, ki so politično pač sledili DEMOKRATIČNI FRONTI DELOVNEGA LJUDSTVA. Zaradi tega je bila tudi reakcija duhovnikov različna. Nekateri so navodilo vzeli za ukaz in ga jemali silno resno, drugi pa so dirjali na škofijstvo in si tam zagotavljali svobodo krščanske vesti, o kateri piše sedanji ljubljanski nadškof, da "vsebuje dve misli. Prvo, da ima človek kot oseba svoje posebno dostojanstvo, ki ga dviga visoko nad vse ostalo stvarstvo, in drugo, da to dostojanstvo prihaja najbolj do izraza v svobodi vesti."⁸³

Da pa generalni vikar Kdras nikakor ni bil pripravljen, se v tej zadevi vsaj nekako pobotati s prizadetimi, dokazuje objava njegovega dodatnega sporočila v cerkvenem listu NEDELJA z dne 4. decembra 1949, kjer je razložil, da spada SV med tiste časopise, ki zagovarjajo komunistične nauke in njihovo taktično razvnanje, in da "verniki, ki vede in prostovoljno komunistične časopise izdajajo, širijo in berejo ali pa pri njih sodelujejo, ne morejo prejeti sv. Zakramentov".⁸⁴ Nedvomno je bil to najhujši udarec, ki so ga doživeli Slovenci na Koroškem po letu 1945 od krškega ordinariata! Kljub temu pa ne pričakujemo, da bi katoliška Cerkev preklicala dekret koroškim Slovencem na ljubo. Cerkev nerada prekliče, ona raje "pozabi". V primeru odnosov do ateistov in nevernikov je pa po zaslugah nepozabnega Janeza XXIII. s koncilom tako popolnoma revidirala svoje nekdanje stališče.⁸⁵ Danes velja, kar je že 1967. leta zapisala zagrebška revija KRŠČANSKA SADAŠNJOST:

"Ipak Crkva nastoji odkriti u duši ateista sakrite uzruke nijekanja Boga i drži da ih treba ozbiljno i što dublje pretražiti, jer je svjesna važnosti pitanja što ih podiže ateizam

⁷⁹ Franz Padinger, *Das Verhältnis des kirchlichen Lehramtes zum Atheismus* (Veröffentlichungen des Historischen Instituts der Universität Salzburg) Wien-Salzburg 1973, str. 105.

⁸⁰ F. Padinger, prav tam.

⁸¹ A. Zorn, cit. delo, str. 228.

⁸² A. Zorn, cit. delo, str. 355, op. 49 - datum izdaje vatikanskega dekreta se v škofijskem navodilu razlikuje od Padingerjevega: 28. 6. in 1. 7.!

⁸³ Lojze Šuštar, *Svoboda vesti kot izraz človekovega dostojanstva*. V: *Ideje in vrednote*. Zbornik Draga 1972, Trst 1973, str. 47.

⁸⁴ Glej A. Zorn, cit. delo.

⁸⁵ Glej LUMEN GENTIUM, 16 - GAUDIUM ET SPES, 40 - AD GENTES, 3!

i jer je vodi ljubav prema svima ljudima."⁸⁶

Rimski benediktinec Paulus Gordan vidi torej v svojem članku "Kirche in der Welt von heute" docela pravilno nalogo kristjana: "So ist es ein wichtiges Signal und eine Weichenstellung für einen kommenden Dialog mit der kommunistischen Vormacht, wenn bei dem Dritten Theologentreffen zwischen römisch-katholischen und russisch-orthodoxen Delegationen in Sagorsk (Juni 1973) unter dem Gesamthema "Die Kirche in einer sich wandelnden Welt" festgestellt wurde, daß bei aller Verschiedenheit in der Bewertung und Deutung der heute wahrnehmbaren Tendenzen zum Sozialismus dieser selbst positive Elemente aufweise, die von den Christen anerkannt und begriffen werden müssen."⁸⁷

Vse to seveda ne spremeni več usodnih narodnopolitičnih posledic postopka celovškega ordinariata, ki je vsaj sokriv, da imajo še danes nemški nacionalni krogi skoraj vsakega Slovenca za titoista.

X

Leta 1959 je od uradne koroške Cerkve sledil drugi hudi udarec slovenski narodni skupnosti, in to v zvezi z manjšinskim šolskim zakonom z dne 19. marca 1959. Za izvajanje tega zakona je 17. septembra izdal ordinariat navodila o učnem jeziku v verouku.⁸⁸ Vlada in Cerkev predvidevata na dvojezičnih šolah tudi za otroke s slovenskim maternim jezikom verouk v nemškem jeziku, in to dodatno ali celo izključno, ker velja načelo, da dvojezični pouk vključuje tudi dvojezični verouk. Nihče se ne more opredeliti glede jezika za posamezne predmete. Posebno sporna je bila 3. točka škofijskega navodila: za otroke, katere so vzgojni upravičenci prijavili izključno k nemškemu pouku, predvideva namreč verouk v nemškem jeziku. Odpor slovenskih staršev ni izostal. Tudi Veiter govori "vom heftigen Widerstand der Slowenen".⁸⁹ "Zgodi se namreč", je argumentiral NSKS v svoji brošuri "Für den Religionsunterricht in der Muttersprache", "da mnogi starši iz katerega koli vzroka ne prijavijo svojih otrok v posvetnih predmetih k dvojezičnemu pouku, želijo pa kljub temu za svoje otroke verouk v slovenskem materinem jeziku. To po dekretu celovškega škofijskega ordinariata ni mogoče."⁹⁰

ZVEZA SLOVENSКИH IZOBRAŽENCEV je v svoji protestni spomenici dne 30. septembra 1959 zavrnila omenjeni dekret in ugotovila:

"Noch keine staatliche Verordnung hat der slowenischen Volksgruppe in Kärnten einen solchen Dolchstoß ins Herz versetzt als dieses Sprachendekret der Bischöflichen Behörde." In nato dodala: "Abschließend möchten wir noch bemerken, daß es unhaltbar und auch für die Bischöfliche Behörde gefährlich ist, das Elternrecht so absolut zu vertreten wie es amtlich geschieht. Alle persönlichen Rechte haben ihre Grenzen und ihre Schranken. Unter Berufung auf absolute Rechte wäre jedes Zusammenleben gestört, gefährdet, oft unmöglich."⁹¹

Protesti so dosegli modus vivendi: ordinariat je toleriral, če so kateheti glede veroučnega jezika sledili svoji vesti in poučevali v družinskem jeziku, kar delajo še danes. Tudi sinoda je samo naprosila "škofa, naj se zavzame pri ministrstvu za pouk in umetnost

⁸⁶ KRŠČANSKA SADAŠNJOST (Zagreb), 4-5, lipanj-kolovoz 1967, str. 9 (Koncil o ateizmu).

⁸⁷ Paulus Gordan, Kirche in der Welt von heute. V: THEOLOGISCH-PRAKTISCHE QUARTALSCHRIFT (Linz), 122/1/1974, str. 64.

⁸⁸ Koroški Slovenci in knezoškofijski ordinariat v Celovcu. V: NOVA POT, XV/5-7/avgust 1963, str. 274-286.

⁸⁹ Th. Veiter, Recht der Volksgruppen..., str. 749-750.

⁹⁰ Für den Religionsunterricht in der Muttersprache. Zeitdokumente und Zeitstimmen. Klagenfurt 1966, str. 59.

⁹¹ Für den Religionsunterricht..., str. 12.

za spremembo sedaj veljavnih postavnih določil v smislu sklepov koroške sinode."⁹²

Medtem je seveda prišlo do nešteti pritožb, npr. od strani ZDRUŽENJA STARŠEV 10. 2. 1965 proti dvojezičnemu verouku v Dobrli vasi. Za zadevo se je zanimal seveda tudi HEIMATDIENST, ki je od deželnega šolskega sveta 27. 7. 1966 zahteval "Religionsunterricht in der deutschen Staatssprache", od ordinariata pa "die slowenischen Pfarrer zur Einhaltung der österreichischen Gesetze zu veranlassen." Kadras je takoj reagiral in že 7. septembra 1966 vložil pri okrajnem šolskem svetu v Velikovcu prošnjo, da naj poskrbi na podlagi nespremenjenih prvotnih predstav iz leta 1959 za ločen verski pouk v dveh skupinah, kar se pa po mojih informacijah ni upoštevalo. Položaj je torej spet za vse prizadete nevzdržen in zaželjene spremembe najbrž še dolgo ne bo. Krščanski nauk in materni jezik sta na Koroškem očitno nezdržljiva, čeprav sta se menda že "srečala" ob zibelki katoliške Cerkve.⁹³

XI

28. marca 1963 je izšel nato zares zgodovinski uvodnik v NTK pod provokantnim naslovom "Kdo nosi v škofiji zadnjo odgovornost pred Bogom?" Mera je bila končno polna. Tedaj ni bilo kompetentnejše ustanove za branje levitov Cerkvi kot NSKS. Prišlo je na dan vse: jezikovna vzgoja v škofijskih zavodih, preziranje slovenskega maternega jezika, nerazumevanje položaja slovenskih duhovnikov, kapitulacija ordinariata pred različnimi društvi itd. "Obdobje, v katerem zdaj živimo koroški Slovenci", je vzdihnil člankar NTK, "je v cerkvenem pogledu morda najtežji preizkusni kamen v naši zgodovini."⁹⁴ Ali zadnji odstavek: "Dolgo smo čakali, ponovno prosili, a vsa naša dokazovanja so bila na žalost zaman! Nikdar pa nismo grozili s štrajkom ali z izstopom iz Cerkve, kot z uspehom grozijo gotovi, cerkveni oblasti znani ljudje. Spričo zadnjih dogodkov v Dobrli vasi, ki so verjetno samo začetek že dolgo vsestransko zasnovane večje akcije, pa ne moremo več molčati. Ako ni človeka v škofiji, ki bi imel pogum in bi čutil dolžnost, braniti naravne pravice manjšine, potem apeliramo na pravični čut vesoljne Cerkve, apeliramo na krščansko čuteči svet zunaj naše dežele!" Apel je bil jasen in tudi dovolj glasen. Premaknil pa je predvsem problem z mrtve točke. Odnosi med Cerkvijo in Slovenci so se najprej še bolj zaostrili. Škof je odgovarjal v slovenskem cerkvenem listu⁹⁵, da z bridkostjo in skrbjo spremlja pojav, ko katoliški list napada lastnega nadpastirja. Očital je NTK kršitev četrte božje zapovedi. Njegov generalni vikar pa ni navedel nobene božje ali cerkvene zapovedi, ko je v imenu škofije 22. maja 1963 tožil odgovornega urednika glasila NSKS, Janka Tolmajerja. "V imenu republike" smo začeli reševati cerkvena vprašanja.

Poleg tega osrednjega dogajanja so izhajale publikacije vseh vrst. Že marca 1961 je v cerkveni tiskarni CARINTHIA izšla zlobna brošura "Minderheit ohne Maske" Herma-gorasa Schribarja, ki so jo dunajski visokošolci v pismu škofu z dne 24. 4. 1961 označili kot "dieses Hohelied eines nationalsozialistischen Völkerhasses"⁹⁶

Sredi nekrščanskega prepira med cerkvenimi predstavniki in slovenskimi verniki za osnovne pravice v cerkvenem prostoru je 11. aprila 1963 izšla okrožnica MIR NA ZEMLJI s poglavjem o usodi manjšin, kjer je spet črno na belem zapisano: "V tej zadevi je treba odkrito priznati, da hudo nasprotuje dolžnostim pravičnosti, kar koli kdo stori zoper manjšine, da bi omejeval njihovo moč in rast, še toliko bolj pa, kadar taki

⁹² V. Inzko, cit. delo, str. 93.

⁹³ NAŠ TEDNIK - KRONIKA XV/6/7. 2. 1963 (Uvodnik "Krščanski nauk in materinski jezik").

⁹⁴ NAŠ TEDNIK - KRONIKA XV/13/28. marca 1963, str. 1.

⁹⁵ NEDELJA 18/5 5. 1963.

⁹⁶ Privatni arhiv FJB.

zgrešeni ukrepi merijo na zator manjšine."⁹⁷

Dve leti pozneje so prav pod vtisom mednarodnega zavezništva v Cerkvi 22. 7. 1965 koroški Slovenci od škofa zahtevali "pomožnega škofa s pravicami generalnega vikarja za fare dvojezičnega ozemlja." Ta misel se pojavlja znova na pripravljalni seji slovenskih sinodalov 8. oktobra 1970: "Navzoči navajajo nujnost deputacije k škofu v zadevi slovenskega vikarja." Kot dan deputacije se določi 15. 10. 1970. In potem vse tiho je bilo!⁹⁸

1966 dokumentira že imenovana nemška brošura "Für den Religionsunterricht in der Muttersprache", ki jo izda NSKS, "večletno prizadevanje Slovencev v Avstriji za verouk v materinščini", natančno od 30. 9. 1959 do 22. julija 1965. V istem letu posveti ZBORNIK SVOBODNE SLOVENIJE 45 strani "boju slovenske manjšine v krški škofiji na Koroškem za verski pouk otrok v slovenščini"⁹⁹ in citira Pavla VI.: "Vnebovpijoče je kršiti pravice drugih!" Papež teh besed seveda ni povedal v zvezi s koroškimi razmerami.

Oktober 1968 se oglasi gosposvetski župnik Wilhelm Mucher s knjigo "Die Sprache des Religionsunterrichtes in Südkärnten Eine Entgegnung"¹⁰⁰. Avtor je na splošno znan po svojih radikalnih izjavah. Tokrat mu uspe, da se škof javno distancira od njegovega samovoljnega nauka.

Medtem ko idejno-politična študija Valentina Inzka s programom NSKS oktobra 1970 ne omenja več cerkvenih problemov¹⁰¹, se obrača še leto pozneje neki MEDNARODNI SLOVENSKI ODBOR iz Washingtona na vesoljno Cerkev, ker ostaja celovška škofija "še naprej krivična do slovenskih vernikov".¹⁰² Za matično SODOBNOST prispeva Pavel Zdovc ob 30-letnici plebiscita tehtno analizo najnovejših dogodkov na Koroškem, kjer se dotakne tudi cerkveno-verskega vprašanja: "Problem narodne manjšine se namreč ne da rešiti z nekaj dobronamernimi zakoni, potrebno je sodelovanje pozitivno uravnane družbe. In če govorimo o oblikovanju družbe, ni mogoče spregledati vloge katoliške cerkve na Koroškem. Odnose med vrhovnim škofijskim predstavništvom in celotno manjšino označuje stalna konfliktna situacija. Protislovenski boj celovškega ordinariata ni versko ideološko pogojen, ker je naperjen proti manjšini in njene-mu jeziku kot takemu in ker je pospeševanje germanizacije necerkveni in neverski motiv. Škofijska bojna sredstva so bila doslej ekskomunikacija, pritisk na Družbo sv. Mohorja in slovensko duhovščino, končno tudi sodnijski postopki. Temu svojemu neverskemu poslanstvu je ordinariat žrtvoval v zadnjih letih tudi načelo verskega pouka v materinščini. Skušnje zadnjih desetletij kažejo, da se je koroški ordinariat uvrstil med najbolj nevarne in dosledne nasprotnike slovenskega jezika in slovenske narodne skupine, ker s krščansko ideologijo poslušnosti in potrpljenja hkrati onemogoča upor slovenskih vernikov proti cerkveni oblasti."¹⁰³

XII

Kdo se z odličnim Zdovčevim prikazom zapletene problematike ne bi strinjal? Izvzemši morda tisto misel o "uporu slovenskih vernikov proti cerkveni oblasti", prvič ker si ne morem predstavljati smiselnega upora proti cerkvenemu aparatu, drugič smo

⁹⁷ PACEM IN TERRIS, 94.

⁹⁸ KATOLIŠKI DELOVNI ODBOR, Slovenski sinodalni krožek, zapisnik seje 8. oktobra 1970, Celovec, 19. 10. 1970.

⁹⁹ ZBORNIK SVOBODE SLOVENIJE 1966 (Buenos Aires), str. 59-105.

¹⁰⁰ Dodan je še elaborat "Cyrill und Method", Wolfsberg (1968).

¹⁰¹ V. Inzko, Koroški Slovenci v evropskem prostoru. Celovec 1970.

¹⁰² KLIC zamejskih Slovencev vesoljni Cerkvi. V: 2000. Revija za krščanstvo in kulturo (Ljubljana), 4-5/1971, str. 102-108.

¹⁰³ Pavel Zdovc, Koroški Slovenci 1970. V: SODOBNOST (Ljubljana), XVIII/11, str. 1122-1123.

ravnokar slišali, da so se slovenski verniki vendarle "uprli" in spoznali, da dostikrat v molku ni življenja, tretjič je njihova permanentna naloga, da se zavzemajo za spremembo okamenelih in krivičnih struktur ter tako sooblikujejo podobo današnje katoliške Cerkve na Koroškem. Sodelovanje pri sinodi 1971/72 je vendar rodilo zakon o SOŽITJU NEMCEV IN SLOVENCEV V KOROŠKI CERKVI z uradnim zastopstvom Slovencev pri škofijskem ordinariatu in s stalnim koordinacijskim odborom Škofijskega sveta. Seveda s tem vrsta vprašanj še ni rešenih, toda ustanovljen je mehanizem, ki lahko deluje v to smer. V zadnjem bo seveda odvisno spet in spet od posameznikov, ali bodo kot funkcionarji pozorni in dovolj korajžni za vsakdanji angažma. Slovenska narodna skupnost na Koroškem bi bila lahko nadvse srečna, ko bi imela isti pravni položaj na deželni politični ravni. Koroška Cerkev je končno vnesla manjšinsko problematiko tudi v vseavstrijsko sinodo 1974 in s tem v avstrijsko družbo, v časopisje itd.

ZAKLJUČEK

Pri vsem pozitivnem aspektu, ki sem ga s prepričanjem vnesel v svoja izvajanja o odnosih med katoliško Cerkvijo in slovensko narodno skupino na Koroškem, mi je jasno, da je lažje prenašati Svetega Duha v teoriji kakor v praksi, ker imamo še dovolj ljudi, ki mislijo, da ga preženemo z vsakim dvojezičnim formularjem in z vsakim dvojezičnim žigom. Cerkvena poslopja bodo za nekatere tudi še v bodoče trdnjave nemštva ali slovenstva, ne pa božji hrami.

Ne delajmo si iluzij, ta nečastna "sveta bitka" se bo nadaljevala, dokler bo označevanje samo "oskrbovanje".¹⁰⁴ Cerkev pa bo morala uvideti, da tudi ona ne sme mešetariti z vero.¹⁰⁵

¹⁰⁴ Prim. Paul M. Zulehner, Religiosität und Kirchlichkeit. V: THEOLOGISCH-PRAKTISCHE QUARTALSCHRIFT (Linz), 122/4/1974, str. 344!

¹⁰⁵ Glej Jože Rajhman, Slovenski "nacionalizem in krščanstvo". V: ZNAMENJE (Celje), IX/5/1979, str. 406!

FELIKS J. BISTER

Die Stellung der katholischen Kirche zur slowenischen Volksgruppe in Kärnten nach dem Zweiten Weltkrieg*

I.

Der Wechsel auf dem bischöflichen Stuhl gibt der heutigen Thematik sicherlich eine außerordentliche Aktualität. Dieser Überblick betreffend die Stellung der Kirche zur slowenischen Volksgruppe gilt der 36 Jahre dauernden Amtsperiode von Bischof Josef Köstner¹, der die slowenische Sprache durchaus hinreichend erlernte und sich ihrer auch regelmäßig bediente, "was nicht einmal Dr. Kahn fertigbrachte, obwohl er sich in dieser Hinsicht mit seiner Unterschrift verpflichtet hatte."² Im Jänner 1982 wird Egon Kapellari als 64. Bischof von Gurk die Amtsgeschäfte übernehmen. Die österreichischen Zeitungen schrieben über ihn, daß er Slowenisch lerne³, daß er bereits Slowenisch spreche⁴, die NEDELJA aber meldete, daß "er ein klein wenig auch die slowenische Sprache beherrsche, in der er sich noch weiter vervollkommen wolle".⁵ Kapellari selbst erklärte bei seinem ersten Auftritt in Klagenfurt/Celovec: "... ich verspreche jedoch, demnächst auch Slowenisch zu lernen und es bald so gut zu beherrschen, um in dieser Sprache predigen und mich frei unterhalten zu können. Für den Bischof, der in einer Diözese mit mehreren Volksgruppen wirkt, ist es nämlich normal, die Sprachen derselben zu verstehen und sich ihrer zu bedienen."⁶ Trotz dieser Erklärung erinnerten der RAT DER KÄRNTNER SLOWENEN/NARODNI SVET KOROŠKIH SLOVENCEV (NSKS) und der CHRISTLICHE KULTURVERBAND/KRŠČANSKA KULTURNA ZVEZA (KKZ) den neuen Bischof schriftlich an die Erwartungen der slowenischen Volksgruppe in Kärnten und äußerten dabei den Wunsch, daß "die bischöflichen Bemühungen auf die Erreichung des gegenseitigen Verständnisses sowie auf gleichberechtigte Beziehungen der beiden Volksgruppen im Rahmen der Kirche Kärntens ausgerichtet sein mögen, und dies bei entsprechender Berücksichtigung der slowenischen Sprache und des slowenischen Elements in allen kirchlichen Bereichen - zugunsten des Wachstums der Kirche und einer gesunden gesellschaftlichen Entwicklung in Kärnten."⁷ Abgesehen von der Tatsache, daß das gemeinsame Telegramm von NSKS und KKZ nicht nur von der slowenischen Sprache, sondern gleichzeitig auch vom slowenischen Element spricht, ist es für diese Erörterung wichtig, daß die Glückwünsche der beiden genannten Organisationen auf der politischen Seite des NAŠ TEDNIK (NT) veröffentlicht wurden und sich unter den Unterzeichnern auch der Name eines Priesters, eines Pfarrers, befindet.⁸

* Vortrag an den 13. Kärntner Kulturtagen in Klagenfurt/Celovec 28. - 30. 12. 1981

¹ Köstner hat sein bischöfliches Amt im August 1945 übernommen, im April d.J. aber reichte er anlässlich seines 75. Geburtstages aus Krankheitsgründen um seinen Rücktritt ein. Im Augenblick leitet er als apostolischer Administrator die Diözese.

² Pavel Zdovc, Koroška Cerkev - koroški Slovenci 1945-1981 (Kärntner Kirche - Kärntner Slowenen 1945-1981), 2 Maschinschreibseiten, Wien/13. 12. 1981 (Privatarchiv FJB).

³ VOLKSZEITUNG, 11. 12. 1981.

⁴ DIE PRESSE (Wien), 10118/11. 12. 1981.

⁵ NEDELJA 51/51/20. 12. 1981, S. 6.

⁶ NAŠ TEDNIK (NT) XXXIII/51/16. 12. 1981, S. 1.

⁷ NT XXXIII/52-53/22. 12. 1981, S. 2.

⁸ Der KKZ-Vorsitzende Lovro Kaselj (Lorenz Kassl) ist Pfarrer in Keutschach/Hodiše.

II

Damit ist die Kirche selbstverständlich de facto in die politische Problematik eingebunden, was sie selbst auch de iure nicht ablehnt, wenn man die politischen Vorgänge als Gesellschaftsprozesse versteht. In der Pastoralkonstitution "Gaudium et spes" gab das VATICANUM II ein neues Bild der Kirche in der Welt von heute und anerkannte ausdrücklich die Hilfe, welche die Kirche seitens der Welt erfahren hatte.⁹ Der französische Konzilstheologe Congar sieht zwischen dem Wort Gottes und der Geschichte der Menschheit ein Wechselspiel: "Es handelt sich gleichzeitig um den Einfluß aller Entwicklungen des gesellschaftlichen Lebens auf die Strukturen und Existenzformen der Kirche als Gesellschaft, inwieweit die Kirche als solche eben von der 'Außenwelt' abhängig ist. Damit ist alles gemeint, 'was zur Entwicklung der menschlichen Gemeinschaft auf der Ebene der Familie, der Kultur, der Wirtschaft, Gesellschaft und Politik beiträgt.'¹⁰ Sein deutscher Kollege Johann Baptist Metz, der sich darum bemüht, "die Beziehungen zwischen der christlichen Religion und der Praxis zu untersuchen", lehrt, daß die Erlösung keine Privatangelegenheit sei: "Christus war keine Privatperson und auch die Kirche war von allem Anfang an kein Verein. Die Verheißungen Christi sind an alle gerichtet."¹¹ Doch derselbe Metz klagt, daß "es wahrscheinlich keine Angelegenheit gibt, die so wenig aufgeklärt und so gefühlvoll betont wäre, wie das Verhältnis von Glauben und Gesellschaft, von Kirche und Öffentlichkeit."¹²

III

Wozu aber alle theologischen Definitionen aufzählen, wenn wir auf diesem Weg vielleicht noch schwerer gemeinsame Begriffe finden? Wie stellt man sich die Kirche in der alltäglichen Praxis vor? Der Schriftsteller Rebula ist überzeugt, daß sie für den heutigen Menschen vielfach nur "eine Institution darstellt, die wegen ihrer Zählebigkeit vielleicht Verwunderung hervorruft, die durch ihre Organisation vielleicht sogar Respekt bewirkt, doch ihr Bild ist automatisch mit den vatikanischen Finanzen, mit den triumphalistischen Purpurschleppen, mit der raffinierten Diplomatie und einer undurchsichtigen Spionage verknüpft; sie ist eine Institution, die auf eine gewisse mephistophelische Weise befähigt ist, die Menschheit sowohl mit einem Alexander VI. wie auch mit Johannes XXIII. zu beglücken; eine Institution, in welche die Phantasie alle möglichen Exoterismen hineinpreßt sowie die Flugreisen des Papstes und die Kapuzinerbärte, neue Nonnengewänder und die antizölibatäre Bewegung, christliche Volksparteien und eine Literatur à la Graham Greene - kurzum alles, worauf man wegen der folkloristischen Note doch nicht ohne Schaden verzichten könnte...".¹³ Für den Gläubigen Rebula tritt die Kirche aus ihrer "vatikanischen Folklore", ist "historisch befleckt und zugleich heilsgeschichtlich unbefleckt", die sichtbare und die unsichtbare Kirche, die "Kirche des menschlichen Elements" und die Kirche "als göttliche Erbin unter dem Kreuz."¹⁴ Persönlich schließe ich mich folgenden Ausführungen Rebulas an:

⁹ GAUDIUM ET SPES, n. 44 bzw. 58.

¹⁰ Yves Congar, Ustvarjalni vpliv družbe in zgodovine na krščanskega človeka (Der schöpferische Einfluß der Gesellschaft und der Geschichte auf den christlichen Menschen). In: NOVA POT (Ljubljana) XX/4-6/April-Juni 1968, S. 236.

¹¹ Johann B. Metz, Krščanska religija in družbena praksa (Die christliche Religion und die gesellschaftliche Praxis). In: NOVA POT XX/4-6/April-Juni 1968, S. 243.

¹² ebd.

¹³ Alojz Rebula, Škandal križa v škandalu Cerkve (Der Skandal des Kreuzes im Skandal der Kirche). In: MOST (Trieste/Trst) 21-22/1969, S. 17.

¹⁴ A. Rebula, op. cit., S. 18.

"Es wird niemals eine ideale Kirche mit einer idealen Kurie, mit idealen Konzilen und mit idealen nachkonziliaren Erneuerungen geben - bis zu jenem kosmischen Endkonzil, das ER veranstalten wird, der kommt, um die Lebenden und Toten zu richten."¹⁵ All das muß man nolens volens bedenken, wenn heute über die katholische Kirche in Kärnten gesprochen wird. Man kann nämlich die regionalen kirchlichen Gemeinschaften nicht ohne die Berücksichtigung der bürokratischen und theologischen Physiognomie der Weltkirche beurteilen. Dies bestätigt auch die Feststellung Valentin Inzkos 1974 im Zusammenhang mit der ZWEITEN VATIKANISCHEN KIRCHENVERSAMMLUNG: "Ihre Reformen, ihren Geist und die Methode der konziliaren Beratungen mußte man auch in die lokalen Kirchen übertragen."¹⁶

Die soeben aufgezeigte terminologische Problematik löst man jedoch damit, daß man sich -soweit eben möglich - auf den Begriff "katholische Kirche" in ihrer für alle gleich sichtbaren Gestalt beschränkt, auf die "Amtsführung" des Gurker Ordinariats in Klagenfurt/Celovec, also auf die sog. "Amtskirche", die man aber keinesfalls ihres seelsorglichen Auftrags entbindet. Gestatten sie, daß ich zum letztenmal den christlichen Denker Rebula zitiere, der verlangt, daß der Christ seiner Kirche "mit einer Liebe zu begegnen habe, die über jedem parteiischen Sektierertum steht, die niemanden ausschließt, sondern sich in die Menschheit selbst integriert". Allzugenug weiß man nämlich, daß sich "diese Liebe nicht mit der Kirche als sichtbarer Institution deckt, sondern sie überschreitet, weil sie der unsichtbaren Kirche aller gilt, nicht nur den Christen, sondern auch den Nichtchristen, ja sogar den Atheisten, allen, die vielleicht in der Treue des Gewissens ihre unbewußten Mitglieder sind. Diese Liebe gilt dem mystischen Organismus, der in seiner Ausdehnung die Grenzen des konfessionellen Bewußtseins überschreitet."¹⁷

Gerade auf Grund der heutigen delikaten Thematik, kann man die doppelte Natur der Kirche nicht genug betonen, denn sie erfährt die verschiedensten Deutungen - von der dynamischen Gemeinschaft des Gottesvolkes, wie dies in überzeugender Weise die dogmatische Konstitution über die Kirche¹⁸ darlegt, bis zu "jener widerspruchsvollen Situation in der Kirche", von welcher der Marxist Zdenko Roter am Schluß seiner gründlichen Abhandlung über "die Entwicklung des Verhältnisses der katholischen Kirche zum sozialistischen jugoslawischen Staat" spricht.¹⁹ Man befindet sich demnach so oder so im Dilemma, wenn man sozusagen aus technischen Gründen die Kärntner Kirche auf das Bischöfliche Ordinariat "reduziert" und das Ordinariat selbst wiederum auf eine brauchbarere Formel. Dieses Dilemma ist aber durchaus angenehmer als das "Dilemma des Ordinariates", welches sich für den Soziologen Viktor Omelko in seinem Beitrag "Die katholische Kirche und die Slowenen in Kärnten" als kausale Folge aus der Anwesenheit zweier verschiedener Volksgruppen ergibt: "Das Ordinariat einer Diözese, in der zwei verschiedensprachige Volksgruppen leben, steht im Spannungsfeld der Erwartungen beider Gruppen hinsichtlich ihrer nationalen Interessen. Die Divergenz solcher Erwartungen kann dieses Amt, das die Anliegen der ganzen Diözese wahrzunehmen hat, sehr leicht in Konflikte verwickeln und der Kritik beider Gruppen aussetzen."²⁰ Bekanntlich mangelte es an solchen Konflikten in Kärnten tatsächlich nicht.

¹⁵ A. Rebula, op. cit., S. 21.

¹⁶ Valentin Inzko, Skupna Koroška (Gemeinsames Kärnten). In: Draga 74. Slovenec med domom in svetom (Draga/ S. Elia 74. Der Slowene zwischen Heim und Welt). Trieste/Trst 1974, S. 38.

¹⁷ A. Rebula, op. cit., S. 22.

¹⁸ LUMEN GENTIUM, v.a. das zweite Kapitel.

¹⁹ TEORIJA IN PRAKSA (Ljubljana), I: 7/8-9/September 1970 (S. 1273-1286) und II: 7/11/November 1970 (S. 1575-1585).

²⁰ Siehe KÄRNTEN - EIN ALARMZEICHEN. Informations - und Pressedienst der Österreichischen Widerstandsbewegung 1/1974, Wien (o. J. und ohne Pag.).

IV

Früher aber noch einige Worte über "Christentum und Nationalität"²¹, denn die Diözese Lavant behandelte "wegen einer beträchtlichen Zahl deutscher Gläubigen" bereits 1883 in der Synode von Maribor auch die Frage "Priester und Politik" die in erster Linie einen nationalpolitischen Charakter trug. Trotz des Synodenbeschlusses "Superior sit sacerdos quibuslibet" (Der Priester sei über alles erhaben), dem man "kirchlicherseits nicht widersprechen kann"²², blieb dieses Prinzip erstens wegen des damaligen Fehlens gebildeter Laien, zweitens aber wegen des bereits bestehenden politischen Engagements der Priester praktisch unausführbar. Anton Aškerc verteidigte das Engagement des Priesters zwei Jahre später in seinem Vortrag auf der Dekanatskonferenz, weil der Seelsorger "mehr als jeder andere verstehen muß, die Geister zu unterscheiden" und weil die Politik "in der jetzigen Gesellschaft einen äußerst wichtigen Faktor darstellt, mit dem auch die Kirche rechnen muß."²³ Aškerc verwies vor allem auf den "großen Unterschied" zwischen dem einheimischen Klerus und dem deutschen, italienischen oder französischen: "Der lavantinische Seelsorger kann (mit seinen Kollegen in Kranjsko, Primorsko und Kärnten/Koroško) keineswegs irgendein elfenbeinerner Jupiter ohne Blut und Herz sein. Er muß sich vielmehr lebhaft wie für seine Mutter Kirche und für den Kaiser auch in gleicher Weise für sein slowenisches Volk einsetzen."²⁴

In der Zwischenzeit wechselten die "Kaiser" aller Richtungen wie auf dem laufenden Band, es überlebte aber das alte Prinzip in der bekannten Aussage Cankars "Mutter, Heimat, Gott", die noch in den Nachkriegsjahren auftauchte, als sie die Mittelschüler von Tanzenberg im Schuljahr 1956/57 zu ihrem Arbeitsmotto erwählten.²⁵ Die Studenten lebten damals in ihrem "Kämmerlein", von dem derselbe Dichter im Verein mit der ständig erforderlichen nationalen und geistigen Umwälzung spricht: "Jedes Volk besitzt im Haus seines Lebens ein besonderes Kabinett, in dem es sorgfältig unterbringt, was es irgendwann an Wertvollem erwarb, es verstaubt dort alles, was es einmal zutiefst erlebte, mit seinem ganzen armseligen Körper, mit seiner ganzen reinen Seele, es bringt dorthin, was es irgendeinmal in seiner Todesangst zitternd fühlte und dachte. In diese Kammer tritt das Volk in entscheidender Stunde, es tritt ein, um geläutert und gestärkt daraus zurückzukehren, erfüllt vom Glauben an sich selbst und in die Güte des Nächsten, voll des Vertrauens in den jeweiligen Tag und die Ewigkeit, voll Kraft, voll Angst, vorbereitet auf das Hochzeitsmahl..."²⁶

Ohne Zweifel ist in der katholischen Kirche das Volkstum mit der Familie eng verbunden, weil beide zusammen die gesellschaftlichen Ströme bestimmen. Außerdem ergänzen sie sich gegenseitig. Es gibt ohne sie weder Kultur noch Grundwerte für das Leben des einzelnen und der Gesellschaft. Familie und Volkstum sind eine grundlegende "Lebenseinheit", lehrt Johannes Messner²⁷, einer der Hauptvertreter der katholischen Soziallehre, der im Zusammenhang mit seiner Definition des Genozids für eine

²¹ Vgl. Janez Janžekovič, Krščanstvo in narodnost (Christentum und Nationalität). In: NOVA POT, XXII/7-9/Juli-September 1970, S. 313-320!

²² Jakob Richter, Aškercovo predavanje o politiki leta 1885 (Der Aškerc-Vortrag über die Politik im Jahre 1885). In: NOVA POT, XIX/10-12/1967, S. 492.

²³ J. Richter, op. cit., S. 493.

²⁴ J. Richter, op. cit., S. 495.

²⁵ KRES. Glasilo katoliške slovenske dijaške družine na Plešivcu (Das Organ der katholischen slowenischen Mittelschülerfamilie in Tanzenberg), V/4-5/1975, S. 2.

²⁶ Zit. nach MLADIKA, (Trieste/Trst) XX/5-6/1976, S. 73.

²⁷ Johannes Messner, Die soziale Frage im Blickfeld der Irrwege von gestern, der Sozialkämpfe von heute, der Weltentscheidungen von morgen. 8., Neubearb. Aufl., Innsbruck (1964), S. 642 (133. Die Christliche Gesellschaft).

über alles interessante und kaum bekannte Bemerkung sorgt, wenn er erklärt: "Zu wenig Beachtung findet, daß das Genocidium nicht nur die Sache weniger Jahre sein kann, sondern auch das Ziel einer sich auf mehrere Generationen erstreckenden Politik. Dies ist dann der Fall, wenn die Einwanderung von Angehörigen der Gastnation in das Wohngebiet der Minderheit gefördert, die Einwanderer siedlungs- und wohnbaupolitisch bevorzugt, außerdem die Minderheit wirtschaftspolitisch (Kreditwesen), sozial- und bildungspolitisch benachteiligt wird."²⁸ So unmißverständlich hat sich noch niemand ausgedrückt, sei es nun in der Kirche, in den VEREINTEN NATIONEN oder im EUROPARAT. Selbst die so bedeutende Enzyklika Johannes' XXIII. "über den Frieden unter den Völkern, begründet in der Wahrheit, Gerechtigkeit, Liebe und Freiheit", kennt nur die "Ausrottung des Stammes".²⁹ Die Sorge der Weltkirche um die nationalen Minderheiten schilderte ausführlich Vekoslav Grmič anlässlich der 900-Jahrfeier der Gurker Diözese in seinem Vortrag auf den 4. KÄRNTNER KULTURTAGEN/KOROŠKI KULTURNI DNEVI im Jahre 1972.³⁰ 1969 aber legte der Görzer erzbischöfliche Kanzler Rudolf Klinec in Draga S. Elia die seitens der slowenischen Kirche bisher umfassendste Studie vor. Sie trägt den Titel: "Die Minderheitenproblematik im Lichte des Naturrechts, der christlichen Ethik und der kirchlichen Gesetzgebung."³¹ Darin widmet er dem "Recht auf ein nationales Gebiet" ein eigenes Kapitel und betont: "So wie die Minderheit ein uneingeschränktes Recht auf Leben besitzt, besitzt sie auch das Recht auf Unverletzbarkeit ihres ethnischen Territoriums, von dem ihr Bestand abhängt. Ihr den angestammten Boden zu nehmen oder ihn irgendwie zu zerstückeln, bedeutet, ihr den Lebensraum zu nehmen, ihre Geschlossenheit zu zerschlagen, sie zu zerreißen und zu atomisieren."³² Auch Klinec spricht im Zusammenhang mit einer solchen Vorgangsweise vom "Volkstod" (rodomor), ohne sich ausdrücklich auf Johannes Messner zu beziehen, denn seine Werke findet man nicht in der angegebenen Literatur.

V

Im politischen Bereich erörtert man häufig Territorialfragen und ist sich selten dessen bewußt, daß auch die Problematik, welche eine Volksgruppe auf kirchlichem Gebiet sieht, in den Rahmen der gesamten Minderheitenfrage fällt. Dies berücksichtigte unter anderem sogar die österreichische Gesetzgebung im Volksgruppengesetz vom 7. Juli 1976, das in den dort vorgesehenen Beiräten auch Vertreter der Kirche bzw der Religionsgemeinschaften vorsieht.³³ Schon früher kam es zur aktiven Mitarbeit der beiden Repräsentanten der Kirche Kärntens in der Studienkommission für die Probleme der slowenischen Volksgruppe in Kärnten.³⁴ Von den Fachleuten berücksichtigt nur Theodor Weiter die Wechselbeziehungen kirchlicher und politischer Ereignisse, welche er vor dem Hintergrund der historischen Entwicklung beleuchtet und mit der Veröffentlichung neuester Dokumente bereichert. Weiter sorgt in seinem Handbuch auch

²⁸ Johannes Messner. Das Naturrecht. Handbuch der Gesellschaftsethik, Staatsethik und Wirtschaftsethik. 5., neubearb., erw. Aufl., Innsbruck (1966), S. 597 (84. Minderheiten).

²⁹ PACEM IN TERRIS, n. 94.

³⁰ Vekoslav Grmič, Krška škofija in Slovenci (Die Gurker Diözese und die Slowenen). In: ZNAMENJE (Celje), III/1/Jänner-Februar 1973, S. 1-9.

³¹ In: SLOVENSKO USODO KROJIMO VSI (Das slowenische Schicksal bestimmen wir alle mit), Trieste/Trst 1971, S. 10-58.

³² R. Klinec, op. cit., S. 29 (Siehe Anm. 31!).

³³ VOLKSGRUPPENGESETZ, BGBl. Nr. 396/1976, (§4 Abs. 2 Z. 2).

³⁴ Siehe Theodor Weiter, Die Kärntner Ortstafelkommission. (DAS GEMEINSAME KÄRNTEN/SKUPNA KOROŠKA, 8), Klagenfurt 1980, insbesondere S. 216-242 (Der Verwaltungsamtsprache-Gesetzentwurf Weiter-Waldstein-Inzko).

für ein Verzeichnis der Pfarren, in denen 1958 ausschließlich, "überwiegend" oder zumindest teilweise in slowenischer Sprache gepredigt wurde.³⁵ Es folgt eine Aufstellung der angeführten drei Gruppierungen nach Dekanaten:

Dekanija Dekanat	število župnij Anzahl d. Pfarren	samo slov. nur slow.	dvo jezično zweispr.	nem. del. sl. dt. z. T. slow.	samo nem. nur dt.
Pliberk/Bleiburg	6	4 (2)	2 (4)	-- --	-- --
Dobrla vas/Eberndorf	14 (15)	7 (2)	7 (13)	-- --	-- --
Velikovec/Völkermarkt	11 (13)	-- --	11 (9)	-- --	-- (4)
Tinje/Tainach	8 (13)	2 (1)	3 (4)	1 (0)	2 (8)
Celovec-dežela Klagenfurt-Land	3 (13)	-- --	2 (2)	1 (0)	-- (11)
Borovlje/Ferlach	16 (15)	8 (4)	6 (10)	1 (0)	1 (1)
Rožek/Rosegg	13 (14)	-- --	12 (11)	-- --	1 (3)
Beljak-dežela Villach-Land	5 (15)	-- --	5 (4)	-- --	-- (11)
Šmohor/Hermagor	10 (16)	1 (0)	5 (4)	3 (0)	1 (12)
Stanje 1958/1965 (1981)	86 (120)	22 (9)	53 (61)	6 (0)	5 (50)

Veiters Zahlen aus dem Jahre 1958 bestätigte das Ordinariat auch für das Jahr 1965.³⁶ Der Unterschied in der Zahl der Pfarren entstand - neben geringfügiger Veränderungen - dadurch, weil Veiter in den zweisprachigen Dekanaten die "deutschen" Pfarren nicht angibt. In Klammer befinden sich die Angaben für das Jahr 1981, die dem JAHRBUCH DER DIÖZESE GURK/ZBORNİK KRŠKE ŠKOFIJE 1982 entnommen wurden³⁷, wo aber die Kriterien hinsichtlich der Sprachzugehörigkeit nicht beschrieben sind.

So bleibt es offen, ob in den einzelnen zweisprachigen Pfarren in beiden Landessprachen gebetet, gesungen, gepredigt und amtiert wird. Nur im JAHRBUCH/ZBORNİK 1979 fügte die Redaktion neunmal hinzu: "Pfarren im gemischtsprachigen Gebiet, in denen regelmäßig in der Pfarrkirche oder in einer Filialkirche gemischtsprachige oder slowenischsprachige Gottesdienste gefeiert werden, tragen im Pfarrverzeichnis neben der deutschen auch die slowenische Pfarrbezeichnung. Damit soll jedoch kein Präjudiz für eine spätere innerkirchliche Amtssprachenregelung für das gemischtsprachige Gebiet geschaffen werden."³⁸ Damals warf ich in der NEDELJA die Frage auf, warum sich die Redaktion des Jahrbuches nicht auch vor den slowenisch sprechenden Katholiken rechtfertigt, daß sie mit dem ausschließlich deutschen Titel der Publikation keinesfalls einen ausschließlichen "deutschen Charakter" des Bistums proklamiere.³⁹ Die kritisierten Anmerkungen sind heuer zwar entfallen, doch alle Angaben bilden nur einen verkürzten Schematismus. Deshalb gibt es wohl auch keine "deutschen" Pfarrpatrone für slowenische bzw. zweisprachige Pfarren.

Die Verschiebungen sind deutlich. Die Zahlen "reisen" und mit ihnen die Gläubigen:

³⁵ Theodor Veiter, Das Recht der Volksgruppen und Sprachminderheiten in Österreich. Mit einer ethnosoziologischen Grundlegung und einem Anhang (Materialien). Wien-Stuttgart (1970), S. 743-753 (Die kirchlich-religiöse Lage der Volksgruppen)!

³⁶ Th. Veiter, Das Recht der Volksgruppen..., S. 747.

³⁷ JAHRBUCH DER DIÖZESE GURK 1982, 5. Jg., (Klagenfurt), S. 102-103.

³⁸ JAHRBUCH DER DIÖZESE GURK 1979, 2. Jg., (Klagenfurt), S. 65-84.

³⁹ NEDELJA 48/46/12. 11. 1978, S. 5.

1965 gab es noch 22 slowenische Pfarren, nun sind es nur mehr neun: Zell/Sele, Windisch Bleiberg/Slovenji Plajberk, Waidisch/Bajtiše und Loibltal/Brodi im Dekanat Ferlach/Borovlje, Radsberg/Radiše im Dekanat Tainach/Tinje, Ebriach/Obirsko und St. Philippen/Št. Lipš im Dekanat Eberndorf/Dobrla vas sowie Rinkenberg/Vogrče und Neuhaus/Suha im Dekanat Bleiburg/Pliberk. Im Fall Neuhaus/Suha muß man hinzufügen, daß es zwar nach dem JAHRBUCH/ZBORNIK 1982 als slowenisch angeführt wird - und dies bei der Gottesdienstordnung, es wird jedoch in der Kirche angeblich zweisprachig gebetet und gesungen. Das gleiche Verzeichnis nennt noch weitere fünf Kirchen, in denen regelmäßig ein slowenischer oder zweisprachiger Gottesdienst stattfindet: Bach/Potoče, Hemmaberg/Sv. Hema, Feistritz im Rosental/Bistrica v Rožu, Rosenbach/Področca und die Hermagoraskapelle in Klagenfurt/Celovec.⁴⁰

Das Gurker Ordinariat - einschließlich seiner slowenischen Abteilungen⁴¹ - spricht mit Vorliebe von acht zweisprachigen Dekanaten und weicht somit der taxativen Aufzählung zweisprachiger Pfarren aus, denn: "Die Grenzen des zweisprachigen Raumes haben sich in den vergangenen Jahrzehnten bekanntlich nach dem Süden verschoben und sie sind sicher auch heute nicht für ewige Zeiten fixierbar."⁴² Wurde also das zweisprachige Gebiet absichtlich nicht festgelegt? Warum ist dann nicht auch noch das neunte Dekanat - Klagenfurt-Land/Celovec-dežela - zumindest "vorübergehend" zweisprachig, da sich doch dort die Pfarren Keutschach/Hodiše und Schiefing/Škofiče befinden, gar nicht zu sprechen von St. Martin am Techelsberg/Št. Martin na Dholici, wo es 1960 noch eine slowenische Sängerguppe gab?⁴³

Die Praxis des "Zusammenlebens der Deutschen und Slowenen in der Diözese" ist von der eingangs dargelegten Theorie, die durchaus in Ordnung wäre, noch ziemlich weit entfernt.⁴⁴

VI

Beruhigender ist die Personenstatistik, obwohl der Priesternachwuchs auch bei den Slowenen Kärntens rückläufig ist. Auf Grund der Angaben des SLOWENISCHEN SEELSORGEAMTES/SLOVENSKI DUŠNOPASTIRSKI URAD⁴⁵ sind Ende 1980 von den 387 Priestern der Kärntner Diözese 97 Slowenen., d.s. 25%. Bei den Theologiestudenten liegt der Anteil wesentlich höher, bei 40%, weil 15 deutschsprachigen 10 slowenisch sprechende Priesterkandidaten gegenüberstehen. 1973 waren es 32,5%, 1967 aber 27%.⁴⁶

28 slowenischsprachige Geistliche sind keine gebürtigen Kärntner, d.s. 29%. Leider ist mir der Prozentsatz der Nichtkärntner unter den deutsch sprechenden Priestern nicht bekannt. Omelko hebt jedoch hervor, daß vor allem unter den Ordenspriestern "der Anteil der Nichtkärntner sehr groß" ist.⁴⁷

Vergleicht man nun die Zahl der slowenischen Seelsorger mit der Zahl slowenischer bzw. zweisprachiger Pfarren (97:70), dann wirkt etwa ein Drittel von ihnen im deutschsprachigen Teil des Bistums. Der Wahrheit zuliebe muß man jedoch berücksichtigen, daß vielleicht maximal ein Dutzend Priester in Zentralstellen (Ordinariat, verschiedene Heime usw.) und in den Schulen in Klagenfurt/Celovec tätig ist. Es versehen aber dann

⁴⁰ JAHRBUCH 1982, S. 112-114.

⁴¹ Mitteilung von Janko Merkač, Geschäftsführender KDO-Vorsitzender, 22. 12. 1981.

⁴² KIRCHE FÜR DIE WELT/CERKEV ZA SVET. Kärntner Diözesansynode/Koroška škofijska sinoda 1971-72, Zweisprachige Ausgabe/Dvojezična izdaja, (Klagenfurt/Celovec 1977), S. 250.

⁴³ NAŠ TEDNIK - KRONIKA (NTK) 12/21/25. 5. 1960, S. 4.

⁴⁴ Vgl. MLADIKA XX7/1976, S. 105!

⁴⁵ Jože Kopeinig, 16. 12. 1981.

⁴⁶ V. Omelko, op. cit..

⁴⁷ V. Omelko, op. cit.

immer noch etwa 15 Seelsorger ihren Dienst als "Saisonarbeiter" im deutschen Teil des Weinbergs des Herrn, wenn man will sozusagen als "Missionare in der Heimat".⁴⁸ Wenn dies alles eine neue Form von Freiwilligkeit in der Kirche ist, dann soll an ihrem christlichen Charakter nicht gezweifelt werden.

VII

Nach den bisherigen Darlegungen ist das Verhältnis der katholischen Kirche zur slowenischen Volksgruppe in Kärnten alles eher denn eine einfache Sache. So manches wird daher übergangen werden müssen und es sollen nur die Hauptberührungspunkte hervorgehoben werden, ob sie nun positiv oder negativ sind.

Der Zweite Weltkrieg markiert ohne Rücksicht auf ideologische und parteipolitische Positionen sicherlich eine bedeutende Wende in der slowenischen Geschichte. Die deutschen Nazisten sowie ihre bewußten oder unbewußten einheimischen Sympathisanten beschlossen die Ausrottung des slowenischen Volkes und die Verwirklichung des alten pangermanischen Traums von der Brücke zur Adria. Für die Ziele des Dritten Reiches fielen 170.800 Österreicher als deutsche Soldaten, 76.200 wurden zu Kriegsende vermißt.⁴⁹ Unter ihnen gab es auch Kärntner Slowenen. Andere wiederum entschieden sich für die Partisanen. In der Verwandtschaft gibt es daher Soldaten-Helden auf beiden Seiten: "Schuldige" und Sieger. Der Kampf setzte sich daheim in der politischen Arena fort. Die Schüsse verstummten zwar, doch auch Worte konnten so manchen schwer treffen. Im Jahre 1949 kam es (endlich) zur heutigen Aufteilung: Links war links und rechts blieb rechts. Ein mittlerer Weg war nicht besonders erwünscht.⁵⁰ Heutzutage gibt es Gott sei Dank mehr Gemeinsames, als es so manchem recht ist!

Die Kirche Kärntens erlebte das gleiche Schicksal wie die anderen österreichischen Diözesen nach dem Anschluß; nur besaß sie während des Krieges keinen eigenen Oberhirten. Das Bistum wurde von Andreas Rohracher als Kapitelvikar verwaltet, der unter dem Druck der politischen Machthaber auf dem Südkärntner Territorium, das damals bekanntlich auch Gorenjsko (Oberkrain) einschloß, den Gebrauch der slowenischen Sprache mit Bescheid verbot, um die restlichen slowenischen Geistlichen in den einheimischen Pfarren behalten zu können.⁵¹ Parallel zu Hitlers verbrecherischem Angriff auf Beograd arretierte nämlich die Gestapo am 6. April 1941 39 slowenische Seelsorger, die man im Schnitt etwa für drei Wochen einsperrte und danach in deutschsprachigen Ortschaften internierte.⁵² Der Grund ist bekannt: "Zuerst schlug man die Hirten, um später das Volk zu vernichten."⁵³ Insgesamt wurden während des Krieges 53 slowenische Priester ausgesiedelt, eingesperrt oder in KZs gebracht, während aus der gesamten Diözese 84 Seelsorger vertrieben wurden. Der Anteil der deutschsprachigen Priester beträgt demnach 31 Personen oder 37%; das Verhältnis der Todesopfer aber stand 3:1 - sechs Slowenen, zwei Deutsche!⁵⁴ Mit den

⁴⁸ Für das Jahr 1973 spricht Omelko von 78 slowenischen Geistlichen im zweisprachigen Gebiet, d.s. 82%.

⁴⁹ Dusek-Pelinka-Weinzierl, Zeitgeschichte im Aufriß. Österreich von 1918 bis in die achtziger Jahre. (Wien 1981), S. 231 (Österreichs Befreiung).

⁵⁰ Luka Sienčnik, Sodelovanje kljub politično-ideološki opredelitvi koroških Slovencev. (Zusammenarbeit trotz politisch-ideologischer Differenzierung der Kärntner Slowenen), Wien 1964.

⁵¹ Siehe Th. Veiter, Das Recht der Volksgruppen..., S. 745 (Anm. 73, Rohrachers Brief an den Verfasser vom 22. Jänner 1968)!

⁵² Jakob Fried, Nationalsozialismus und katholische Kirche in Österreich. (Wien 1947), S. 129-131.

⁵³ Naši rajni duhovniki (Unsere verstorbenen Priester). Klagenfurt/Celovec 1968, S. 482.

⁵⁴ Fried führt nämlich 67 eingekerkerte Priester an und zusätzlich noch 17 in den KZs sowie 6 Todesopfer. Im Buch "Naši rajni duhovniki" (Unsere verstorbenen Priester) aber wird die Zahl der verfolgten slowenischen Seelsorger mit 53 angegeben, von denen sechs starben. In Frieds Aufstellung

heimatvertriebenen Slowenen kehrten in den Monaten nach dem Sieg über den Faschismus auch die slowenischen Priester zurück. Im August 1945 begrüßten sie größtenteils schon zu Hause den neuen Bischof Josef Köstner. Berechtigterweise rechneten sie damit, daß 1945 tatsächlich einen neuen Anfang bedeutet und erwarteten die "neue Linie", welche im "Mariazeller Manifest" des Jahres 1952 wie folgt beschrieben wird: "Eine freie Kirche, das soll heißen, die Kirche ist auf sich selbst gestellt und nur auf sich selbst. Jede geschichtliche Epoche hat ihre eigenen Notwendigkeiten und ihre eigenen Möglichkeiten. Heute aber hat die Kirche keinen Kaiser und keine Regierung, keine Partei und keine Klasse, keine Kanonen, aber auch kein Kapital hinter sich. Die Zeit von 1938 bis 1945 bildet hier eine unüberschreitbare Zäsur: Die Brücken in die Vergangenheit sind abgebrochen, die Fundamente für die Brücke in die Zukunft werden heute gelegt."⁵⁵ Es erweckt jedoch den Anschein, daß in Kärnten nur die Brücke zu positiven Erscheinungen der Vergangenheit abgebrochen wurde. So erinnerte man sich nicht mehr an das Memorandum österreichischer Katholiken aus dem Jahre 1933, das auf die Lage der "deutschen und südslawischen Katholiken in Italien" bezugnahm: "Nur auf dem lebendigen Gedanken einer bedingungslosen gegenseitigen Achtung jeden Volkstums, wie sie in der Kirche seit den apostolischen Zeiten immer gelehrt wurde, kann eine wahre, eine dauernde, den Frieden tatsächlich verbürgende christliche Völkergemeinschaft in Europa errichtet werden."⁵⁶ Damals berief man sich auf das Schreiben von Papst Pius XI. an den Bischof Berning in Osnabrück 1928: "... die seelsorgliche Betreuung in der Muttersprache stellt ein natürliches und übernatürliches Recht der Katholiken dar."⁵⁷ In Kärnten blieb eben das Volkstum eine politische Kategorie, wie dies bereits 1911 treffend festgestellt wurde.⁵⁸

VIII

Das katholische Lager der Kärntner Slowenen stand in der Nachkriegszeit unter der Führung von Prälat Valentin Podgorc, der sich unter anderem auch auf dem Gebiet der Genossenschaften und des kulturellen Lebens große Verdienste erwarb. Der heuer verstorbene Historiker und ausgezeichnete Kenner der Kärntner Verhältnisse, Tone Zorn, charakterisiert ihn in seiner noch unveröffentlichten Dissertation über "Die politische Orientierung der Kärntner Slowenen im Kampf um die Grenze in den Jahren 1945-1950" folgendermaßen: "In weltanschaulicher Hinsicht war Valentin Podgorc noch in der Zeit des alten Österreich-Ungarns der Ideolog und sichtbarste Repräsentant jener Richtung der slowenischen Bewegung, welche die Kärntner Slowenen soweit wie möglich den Christlichsozialen näherbringen wollte. In der Zeit nach der Volksabstimmung gab er gemeinsam mit Pfarrer Jurij Trunk das 14-tägig erscheinende Blatt 'Glas pravice' heraus, worin er gegen die Diskriminierungen und Verfolgungen der Slowenen auftrat; gleichzeitig bemühte er sich, dem slowenischen politischen Leben eine völlig neue Grundlage zu geben, wobei er die Hauptgefahr nicht in den Germanisierungstendenzen sah, sondern in der sozialistischen Arbeiterschaft sowie im

fehlen Viktor Ruprecht, Pfarrer von Suetschach/Sveče und Franc Vuk, Pfarrer von Maria Elend/Podgorje. Unter den Toten sind jedoch die deutschsprachigen Geistlichen Dr. Anton Koperek und Marcell Leeb angeführt.

⁵⁵ Richard Barta, Religion, Kirche, Politik, Staat. In: DIE REPUBLIK. Staatspolitische Blätter des Österreichischen Nationalinstituts (Wien), H. 1/März 1968, S. 35.

⁵⁶ DENKSCHRIFT über die bedrängte Lage der deutschen und südslawischen Katholiken in Italien, Wien 1933, S. 2.

⁵⁷ Denkschrift, S. 5.

⁵⁸ SLOVENSKI KOROTAN (Slowenisches Kärnten). Klagenfurt/Celovec 1919, S. 15: "Na Koroškem je narodnost politično prepričanje" (In Kärnten ist Nationalität eine politische Überzeugung) L. Niederle, Slov. Svet, Ljubljana 1911.

deutschen atheistischen Liberalismus."⁵⁹ Für Zorn war Podgorc 1945 und danach "der bedeutendste Slowene, mit dem die Engländer verbunden waren".⁶⁰ Als solcher erreichte er die Erlaubnis für die Herausgabe der KOROŠKA KRONIKA, deren erste Nummer am Freitag, dem 20. Juli 1945, erschien. Das Blatt veröffentlichte anfangs nur trockene Nachrichten, doch spätestens seit April 1946 - anlässlich des wiederholten jugoslawischen Anspruchs auf Kärnten - begann es, sich auch mit aktuellen politischen Problemen zu befassen, und beteiligt sich auch an den Versuchen, "eine neue rechtsorientierte slowenische Gruppe in Kärnten zu gründen." Trotz allem blieb für Podgorc die Kirche "die einzige Schirmherrin des slowenischen Volkselementes."⁶¹ Mit dieser Auffassung mußte er mehrmals auf den Widerstand von Generalvikar Josef Kadras stoßen.

Weil Konflikte sich nicht von heute auf morgen ergeben - auch jene mit kirchlichen Organen nicht, ist es erforderlich, den Details als scheinbar nebensächlichen Dingen ein besonderes Augenmerk zu schenken. Eine solche "Kleinigkeit" war z. B. 1946 die Weihnachtmesse in der Kirche von St. Ruprecht/Št. Rupert bei Völkermarkt/Velikovec, über die der VESTNIK-Korrespondent berichtete und sodann hinzufügte: "Weil man zum Schluß der Messe auch ein deutsches Lied zu singen begann, fragten wir uns, warum in Völkermarkt nicht wenigstens eine slowenische Sonntagsmesse sein dürfe. Wir haben jeden Sonntag drei Messen und hören nie ein slowenisches Wort. Oder haben nach Auffassung der Diözese nur die Deutschen das Recht auf Muttersprache in der Kirche?"⁶² Den Bericht beschließt die Forderung nach der Verkündigung des Wortes Gottes in der "einheimischen Sprache" sowie die Erklärung, daß die Kirche nicht der "Eindeutschung und damit der großdeutschen Idee" dienen darf.

1947 mußte der von gewissen Kreisen auf die Slowenen ausgeübte Druck so unerträglich gewesen sein, daß der Bleiburger Verein EDINOST eine Großversammlung veranstaltete, an der 700 Personen teilnahmen, die ihre Solidarität mit den verfolgten "Antifaschisten" zum Ausdruck brachten, unter denen der dortige Pfarrer an erster Stelle genannt wurde. Hausdurchsuchungen standen nämlich damals auf der Tagesordnung.⁶³

Im Zusammenhang mit diesen Vorkommnissen versteht man eher das Klagenfurter "Memorandum der Priester Slowenisch-Kärntens an die Konferenz der Außenminister in Moskau", das "über 50 Geistliche" unterzeichneten. Der Text ist mit 13. Februar 1947 datiert, wurde aber bereits eine Woche früher im SLOVENSKI VESTNIK veröffentlicht; aus einleuchtenden Gründen selbstverständlich ohne die Namen der Unterzeichner.⁶⁴ Leider sind hinsichtlich des Entstehens des Memorandums keine Einzelheiten bekannt, auch nicht über die Organisation der Unterschriften, welche angeblich streng geheim gesammelt wurden, daß nur selten einer von der Unterschrift des anderen wußte. Die Priester unterschrieben nämlich auf der Straße, einer z. B. unter der Brücke usw. Es ist aber zweifellos interessant, daß die damalige Emigration diesen Schritt nicht verhinderte, da man ihr ansonsten doch einen großen Einfluß auf die Entwicklung in Kärnten zuschreibt.⁶⁵ Unbeantwortet bleiben auch die Fragen, welche Bedeutung die Unterzeichner den einzelnen Punkten des Memorandums zugemessen

⁵⁹ Anton Zorn, *Politična orientacija koroških Slovencev in boj za mejo v letih 1945-1950* (Die politische Orientierung der Kärntner Slowenen im Grenzlandkampf der Jahre 1945-1950), Ljubljana 1966, S. 95-96 (unveröffentlichte Dissertation).

⁶⁰ A. Zorn, op. cit., S. 95.

⁶¹ A. Zorn, op. cit., S. 96-98.

⁶² SLOVENSKI VESTNIK (SV), II/3 (31)/17. 1. 1947, S. 4.

⁶³ SV II/11 (39)/28. 2. 1947, S. 1.

⁶⁴ SV II/13 (41)/7. 3. 1947, S. 2.

⁶⁵ Vgl. Matjaž Kmecl, *Die slowenische Literatur im österreichischen Teil Kärntens* (Vortrag am 8. Mai 1979 in der VHS Brigittenau), Dokumente 13, Wien 1979, S. 17 und 18!

haben, inwieweit sie den Text überhaupt gelesen haben usw. Wer konzipierte den Text? Die völlige Übereinstimmung mit dem jugoslawischen Memorandum an die stellvertretenden Außenminister der Großmächte in London und der darin erhobenen Anschlußforderung Slowenisch-Kärntens an das Mutterland erscheint unter dem heutigen Gesichtspunkt so überraschend, daß die Erklärung gelegentlich einer gründlichen Analyse unterzogen werden müßte.

Für heute nur zwei Stellen, die das Thema des Referates betreffen. Die Unterzeichner des Memorandums begründen ihre Entscheidung so: "Treu dem Auftrag der katholischen Kirche und den beispielhaften Bemühungen unserer berühmten Vorkämpfer, wie Bischof Slomšek, Einspieler, Jarnik, Majar-Ziljski, Ražun, Propst Randl, Dekan Limpel, Dekan Singer, Poljanec, waren wir slowenischen Priester in Kärnten stets unerschrockene Verteidiger des göttlichen und natürlichen Rechts; das rechtlose und unterdrückte slowenische Kärntner Volk sah in uns seine Kämpfer für die nationale Existenz." Für ein ähnliches Verhalten lobt Pfaundler seinen Südtiroler Bischof Geisler und Kanonikus Gamper, weil sie richtig erkannten, "daß Religion und Glaube, Volkstum und Heimat zwei Begriffspaare seien, deren Glieder nicht ohne großen Schaden für alle getrennt und nicht verschieden vorzüglich gepflegt werden durften."⁶⁶ Am 4. August 1945 richtete nämlich die gesamte Südtiroler Priesterschaft ein Schreiben an den britischen Regierungschef, worin sie den sehnlichsten Wunsch der Südtiroler Bevölkerung nach der Vereinigung ihrer Heimat mit dem übrigen Tirol und Österreich ausdrückte.⁶⁷ Eine vortreffliche Parallellität!

Für unsere weitere Betrachtung ist jener Teil des Memorandums am wichtigsten, der sich mit der Kritik der kirchlichen Verhältnisse in Kärnten befaßt. Dort heißt es: "Obwohl die katholische Kirche im Sinne des Evangeliums das Prinzip der unbedingten Seelsorgerätigkeit in der Muttersprache betont und verteidigt, ist in Kärnten der Einfluß pangermanischer Bestrebungen so gewaltig, daß sogar die kirchliche Behörde des Landes von Grundsätzen Abstand nimmt, die dem übernatürlichen Charakter der Weltkirche entspringen." Und vielleicht der stärkste Vorwurf: "In den slowenischen und gemischten Pfarren werden häufig Priester angestellt, die in keiner Weise die Sprache der slowenischen Gläubigen beherrschen und damit den Forderungen des Kirchenrechts hinsichtlich der kanonischen Eignung nicht entsprechen. So wird das slowenische Volk mit Hilfe der Kirche germanisiert, seiner Herkunft entfremdet und in der Treue und Zugehörigkeit zum eigenen Volk zur Charakterlosigkeit verleitet."

Verhältnismäßig spät - nach vollen zwei Monaten - verschickte der Klagenfurter Bischof "an alle slowenischen Dekanate eine scharfe Zurechtweisung aller Priester, die das Memorandum für den Anschluß an das Muttervolk unterschrieben haben."⁶⁸ Köstner nannte diesen Schritt "eine traurige Erscheinung in seiner Diözese und einen Verstoß gegen die kirchliche Autorität", von den slowenischen Priestern verlangte er aber entschieden, sich "in Zukunft jeder Einmischung in politische Angelegenheiten zu enthalten." Das slowenische Blatt aber wünscht, daß das Ordinariat in allen Angelegenheiten "streng unpolitisch" wäre. - Daß es in kürzester Zeit zu solchen Spannungen zwischen den Slowenen und dem Ordinariat kam, sind zum Großteil die Folgen des Zweiten Weltkriegs schuld: die oberflächlich durchgeführte Entnazifizierung⁶⁹ und die Gründung neuer antislowenischer Organisationen.⁷⁰

⁶⁶ SÜDTIROL. Versprechen und Wirklichkeit. Hrsg. und red. von Wolfgang Pfaundler, Wien 1960. S. 338.

⁶⁷ SÜDTIROL, op. cit., S. 339.

⁶⁸ SV II/31 (59)/23. 5. 1947, S. 4.

⁶⁹ Kärnten zählte 46.753 registrierte Nazis, d.s. 11,5%. 15.000 aber rutschten der Kommission durchs Sieb (siehe A. Zorn, op. cit., S 118!).

⁷⁰ Am 26. März 1947 hatte der BUND DER HEIMATTREUEN SÜDKÄRNTNER in St. Jakob im Rosental/Št. Jakob v Rožu seinen ersten Auftritt. Sein Organ "UNSERE HEIMAT" setzte sich zum

Das Memorandum der Kärntner Slowenen an die Außenministerkonferenz in Moskau, das vom Plenum des OF-Gebietsausschusses am 7. März 1947 in Klagenfurt/Celovec beschlossen und vom Vorsitzenden Dr. Franc Petek sowie dem Sekretär Karl Prušnik unterzeichnet worden ist, berührt die kirchlichen Verhältnisse nicht.⁷¹ In der Rubrik "Dokumente sprechen" veröffentlicht dieselbe Nummer einen erschütternden Beitrag mit dem Titel "So wurde die slowenische Sprache aus unseren Kirchen hinausgedrängt". Acht konkrete Beispiele mit den Namen der Priester und Pfarren bestätigen die Behauptung, daß "in den slowenischen Pfarren Geistliche sitzen, die keine Kenntnisse der Sprache der Gläubigen aufweisen".

Am 13. Juni 1947 veröffentlicht der VESTNIK auszugsweise den Podgorc-Brief an Dr. Petek vom 2. Juni⁷²; Podgorc fühlt sich verpflichtet, Petek von den Plänen für die Wiedererrichtung der Hermagoras-Bruderschaft zu informieren, weil dieser im slowenischen Leben Kärntens immer eine führende Rolle eingenommen hat. Bei dieser Gelegenheit begründet er, warum Dr. Petek nicht zur aktiven Mitarbeit eingeladen wurde: "... weil Sie in der Öffentlichkeit allzusehr mit der neuen Bewegung verbunden sind, die wir nicht gutheißen können." Dann fügt Podgorc noch in zwei kurzen Sätzen sein politisches Credo hinzu: "Wenn uns eine höhere Gewalt nach dem Süden verschlägt, werden wir halt dort sein. Wir selbst können jedoch im Kommunismus keine Zukunft sehen." Was nun in der Folgezeit bis zum Jahre 1949 geschah, ist nur die logische Verwirklichung dieses Programms, das im Augenblick seiner Proklamierung noch auf schwachen Beinen stand. Die Aktivität und der Wille seines geistigen Vaters sowie der späteren Mitarbeiter sicherten ihm jedoch eine bedeutende gesellschaftliche Rolle unter den Kärntner Slowenen.

Zum Schluß dieser eingehenden Übersicht des Jahres 1947 noch die Oktoberereignisse: Unter der Überschrift "Die unparteiische Haltung des Klagenfurter Ordinariats" wirft die slowenische Seite dem Bischof vor, der 10. Oktober-Wallfahrt nach Maria Saal, die von der ÖVP organisiert wurde, "mit der feierlichen Pontifikalmesse einen besonderen Akzent" verliehen zu haben. Die Slowenen nahmen damals dem Bischof seine Predigt zur Erinnerung an die deutschen Soldaten sehr übel, worin er angeblich ausgeführt haben sollte, daß "sie als Opfer für die Heimat gefallen sind und ihr Tod einen großen Sinn hatte."⁷³ Für die slowenischen Opfer des Nazismus gab es am 15. April des gleichen Jahres nicht einmal eine stille Messe.

Am 18. Oktober 1947 antwortete das Klagenfurter Ordinariat mit dem Bescheid Nr. 4097 dem Vorbereitungsausschuß für die Errichtung des Partisanendenkmals auf dem Friedhof von St. Ruprecht/Št. Rupert bei Völkermarkt/Velikovec, "daß es die Aufstellung... nur unter der Bedingung genehmige, wenn man bei der Inschrift auf dem Sockel den Ausdruck 'Faschismus' wegläßt, der... als politischer Ausdruck im geweihten kirchlichen Raum nicht erlaubt ist."⁷⁴ Kadras schlug die Formulierung "gefallen für die Freiheit" vor.⁷⁵ Das Vorbereitungskomitee für die Denkmalenthüllung unter dem Vorsitz von Dr. Luka Sienčnik reagierte auf Kadras' Wunsch offensichtlich nicht. "Das Denkmal der Ehre und des Ruhmes" wurde am Sonntag, dem 26. 10. 1947, feierlich enthüllt und vom einheimischen Pfarrer Zeichen unter Assistenz von Tomaž Holmar sowie des Katecheten Orel eingeweiht. Der Text blieb unverändert.

Ziel, "in der Schule und in der Kirche die jeweiligen sprachlichen Verhältnisse, wie sie sich heute zeigen, von neuem zu überprüfen und sie nach demokratischen Grundsätzen den Wünschen der staatsstreuen Bevölkerung anzupassen". (Zit. nach Zorn).

⁷¹ SV II/15 (43)/14. 3. 1947, S. 3-4.

⁷² SV II/35 (63)/13. 6. 1947, S. 3.

⁷³ SV II/56 (84)/17. 10. 1947, S. 4.

⁷⁴ SV II/58 (86)/31. 10. 1947, S. 4.

⁷⁵ A. Zorn, op. cit., S 159 mit der Anm. 120.

IX

Nach Zorn bedeutet der "Sommer 1949 eine effektive Wende in der Entwicklung der slowenischen Frage in Kärnten wie auch des ganzen politischen Lebens in Österreich. Diese Wende markiert für die slowenische Minderheit vor allem der Beschluß der Vertreter der vier Großmächte im Juni 1949 über die Beibehaltung der österreichischen Grenzen aus dem Jahre 1937, dessen Folge sodann der endgültige Bruch in der slowenischen politischen Bewegung in Kärnten war, ein Bruch, der sich bereits im Jahre 1945 vor allem mit Msgr. Podgorc, Dr. Vinko Zwitter und Dr. Joško Tischler zu zeigen begann, sich mit den Gründungsbestrebungen einer selbständigen Hermagoras-Bruderschaft in Klagenfurt fortsetzte, in den Austritten Dr. Vinko Zwitters und Dr. Joško Tischlers aus der Befreiungsfront deutlich wurde und schließlich im Juli 1949 mit der Errichtung des Rates der Kärntner Slowenen seine endgültige Form fand."⁷⁶ Am 4. 2. 1948 besuchte abermals eine Delegation des SLOWENISCHEN KULTUR-VERBANDES/SLOVENSKA PROSVETNA ZVEZA - bis zum 12. 3. 1948 noch unter dem Vorsitz von Joško Tischler - das Unterrichtsministerium, um ein "öffentliches slowenisches Gymnasium und eine Lehrerbildungsanstalt in Klagenfurt" zu verlangen. Gegen diese Forderung trat nicht nur der Landesschulrat auf, sondern auch das Gurker Ordinariat.⁷⁷

Aus Zeitgründen soll auf die weitere Verfolgung der Mißverständnisse zwischen der Kirchenleitung und den Slowenen verzichtet werden, die - wie für das Jahr 1947 nachgewiesen - auf der Tagesordnung standen. In das Jahr 1949 fällt nämlich die sog. Exkommunikation der Mitarbeiter, Abonnenten und Leser des SLOVENSKI VESTNIK (SV), welche noch heute die Gemüter erhitzt.⁷⁸ Was ist geschehen?

Pius XII. sprach nach dem Zweiten Weltkrieg bei jeder Gelegenheit über das brennende Problem des Atheismus und dies meist im Zusammenhang mit den Verfolgungen der Christen im Osten. Nach der endgültigen Etablierung kommunistischer Regime im Jahre 1948 bestand keine Aussicht mehr, den weltanschaulichen Konflikt zwischen Katholizismus und Kommunismus auf innenpolitischer Ebene der betroffenen Staaten zu lösen. Daher entschied sich der Papst, am 28. 6. 1949 das DEKRET DES HL. OFFIZIUMS GEGEN DEN KOMMUNISMUS zu erlassen, welches eine routinemäßige juristische Entscheidung darstellt, die nicht weiters begründet wird. Es ist meiner Meinung nach unerlässlich, den gesamten Text des vatikanischen Dekrets kennenzulernen, das hier nach dem hervorragenden Buch Padingers über "Das Verhältnis des kirchlichen Lehramtes zum Atheismus" zitiert wird:

"1. Anfrage: Ist es erlaubt, der Kommunistischen Partei den Namen zu geben oder sie sonst zu begünstigen? Antwort: Nein; denn der Kommunismus ist materialistisch und antichristlich. Die Führer der Kommunisten, auch wenn sie immer wieder beteuern, die Religion nicht zu bekämpfen, zeigen sich doch entweder durch die Tat oder in der Theorie als Feinde Gottes, der wahren Religion und der Kirche Gottes.

2. Anfrage: Ist es erlaubt, Zeitschriften, Zeitungen, die die kommunistische Lehre oder Tätigkeit verteidigen (patrocinatur) zu lesen, herauszugeben und zu verbreiten oder in ihnen zu schreiben?

Antwort: Nein, dies wird schon durch das Recht selbst verboten. (Siehe can. 1399, bes. Abs.3; Anm. d. Verf.)

3. Anfrage: Kann ein Christgläubiger, der wissentlich und freiwillig Handlungen, die in der 1. und in der 2. Anfrage behandelt worden sind, setzte, zu den Sakramenten zugelassen werden?

⁷⁶ A. Zorn, op. cit., S. 215.

⁷⁷ A. Zorn, op. cit., S. 238.

⁷⁸ SV XXXVI/51 (2050)/18. 12. 1981, S. 8.

Antwort: Nein, gemäß der Sakramentenordnung sind sie denen zu verweigern, die nicht disponiert sind.

4. Anfrage: Verfallen Christgläubige, die sich zur materialistischen und anti-christlichen Lehre der Kommunisten bekennen, und vor allem jene, die sie verteidigen und verbreiten, von selbst wie die vom Glauben Abgefallenen der Exkommunikation, die speciali modo dem Apostolischen Stuhl reserviert ist?

Antwort: Ja.⁷⁹

Padinger fügt noch differenzierend hinzu "Pius XII. wollte mit diesem Dekret nicht die Bemühungen um eine soziale Besserstellung der Arbeiter zurückweisen, sondern dieses Dokument richtet sich gegen den materialistischen und deshalb atheistischen Kommunismus".⁸⁰ Der Autor läßt noch eine detaillierte Auslegung folgen, die jedoch für unseren Betrachtungsaspekt nichts erbringt.

Für Kärnten ist es einzig und allein wichtig, daß sich das Gurker Ordinariat mitten im beginnenden Wahlkampf - ob nun mit der Absicht, der ÖVP zu helfen oder nicht, wie dies Tone Zorn interpretiert⁸¹ - in diese Aktion der Weltkirche einschaltete und am 29. 9. 1949 seine dementsprechende Anweisung Nr. 29 an die Pfarrämter sowie die Kirchen - und Klöstervorsteher der Diözese richtete, die folgenden Wortlaut hatte:

"Auf wiederholte und dringliche Anfragen wird von zuständiger Stelle erklärt:

1. daß Parteien, die sich der kommunistischen Liste angeschlossen haben, kommunistisch orientiert sind,

2. daß die Demokratična Fronta delovnega ljudstva und alle ihre Unterabteilungen kommunistisch orientiert ist und deshalb unter die Bestimmungen des Dekretes des Hl. Offiziums vom 1. Juli 1949 fällt.

3. daß Personen, die sich für eine kommunistisch orientierte Partei als Kandidaten aufstellen lassen, unter die Bestimmungen des Punktes 4 des vorgenannten Dekretes fallen und sich daher von der Kirche ausschließen."⁸²

Das Echo auf dem Lande blieb nicht aus, dies schon deshalb nicht, weil die bischöfliche "Anweisung" weniger klassische Atheisten als vielmehr eine ganze Reihe vorbildlicher Katholiken traf, die politisch jedoch der DEMOKRATISCHEN FRONT DES ARBEITENDEN VOLKES/DEMOKRATIČNA FRONTA DELOVNEGA LJUDSTVA folgte. Aus diesem Grunde war auch die Reaktion der Priester verschieden. Einige sahen in der Anweisung einen Befehl, den sie sehr ernst zu nehmen hatten, andere stürmten aber in das Ordinariat und verteidigten dort die Freiheit des christlichen Gewissens, das der jetzige Laibacher Erzbischof dahingehend definiert, daß "es zwei Gedanken beinhaltet". Erstens, daß der Mensch als Person eine besondere Würde besitzt, die ihn weit über die übrige Schöpfung erhebt, zweitens aber, daß diese Würde in der Freiheit des Gewissens am besten zum Ausdruck kommt."⁸³

Daß Generalvikar Kadras überhaupt nicht gesonnen war, sich in dieser Angelegenheit irgendwie kompromißbereit zu zeigen, bestätigt die Veröffentlichung seiner zusätzlichen Mitteilung in der Kirchenzeitung NEDELJA vom 4. 12. 1949, wo er eigens ausführt, daß der SV unter jene Zeitungen falle, welche kommunistische Lehren und Praktiken vertreten, und deshalb "Gläubige, die bewußt und freiwillig kommunistische Zeitungen herausgeben, vertreiben oder lesen oder aber bei ihnen mitarbeiten, nicht die

⁷⁹ Franz Padinger, Das Verhältnis des kirchlichen Lehramtes zum Atheismus (Veröffentlichungen des Historischen Instituts der Universität Salzburg) Wien-Salzburg 1973, S. 105.

⁸⁰ F. Padinger, ebd.

⁸¹ A. Zorn, op. cit., S. 228.

⁸² A. Zorn, op. cit., S. 355, Anm. 49. - Das Datum des vatikanischen Dekretes weicht in der bischöflichen Anweisung von jenem bei Padinger ab: 28. 6. und 1. 7.!

⁸³ Lojze Šuštar, Svoboda vesti kot izraz človekovega dostojanstva (Die Gewissensfreiheit als Ausdruck der menschlichen Würde). In: Ideje in vrednote (Ideen und Werte), Trieste/Trst 1973, S. 47.

hl. Sakramente empfangen können."⁸⁴ Ohne Zweifel der erste harte Schlag, den die Slowenen in Kärnten seitens des Gurker Ordinariats nach dem Jahre 1945 erlebt haben! Dennoch - glaube ich - ist nicht zu erwarten, daß die katholische Kirche ein Dekret den Slowenen zuliebe widerrufen würde. Die Kirche widerruft nicht gern, sie "vergißt" lieber. Im Falle des Verhältnisses zu den Atheisten und Nichtgläubigen aber revidierte die Kirche auf Betreiben des unvergeßlichen Johannes XXIII. mit dem Konzil ihren ehemaligen Standpunkt ohnehin gründlich.⁸⁵ Heute gilt, was schon im Jahre 1967 die Zagreber Zeitschrift KRŠĆANSKA SADAŠNJOST geschrieben hatte: "Denn die Kirche bemüht sich, in der Seele des Atheisten die versteckten Gründe der Leugnung Gottes zu entdecken, und meint, daß man sie ernsthaft und gründlich untersuchen müsse, weil sie sich der Wichtigkeit der Fragen bewußt ist, die vom Atheismus aufgeworfen werden, und weil sie sich von der Liebe zu allen Menschen leiten läßt."⁸⁶

Der römische Benediktiner Paulus Gordan sieht daher in seinem Beitrag "Kirche in der Welt von heute" die Aufgabe des Christen völlig richtig: "So ist es ein wichtiges Signal und eine Weichenstellung für einen kommenden Dialog mit der kommunistischen Vormacht, wenn bei dem Dritten Theologentreffen zwischen römisch-katholischen und russisch-orthodoxen Delegationen in Sagorsk (Juni 1973) unter dem Gesamthema 'Die Kirche in einer sich wandelnden Welt' festgestellt wurde, daß bei aller Verschiedenheit in der Bewertung und Deutung der heute wahrnehmbaren Tendenzen zum Sozialismus dieser selbst positive Elemente aufweise, die von den Christen anerkannt und begriffen werden müssen."⁸⁷

All das ändert jedoch nichts mehr an den schicksalhaften volkstumpolitischen Folgen der Vorgangsweise des Klagenfurter Ordinariats, das zumindest mitschuldig ist, wenn bis heute deutschnationale Kreise nahezu jeden Slowenen für einen Titoisten halten.

X

Im Jahre 1959 folgte seitens der Kärntner Amtskirche der zweite harte Schlag gegen die slowenische Volksgruppe und dies im Zusammenhang mit dem Minderheitenschulgesetz vom 19. 3. 1959. Zur Durchführung dieses Gesetzes erließ das Ordinariat am 17. September eine Verordnung betreffend die Sprache im Religionsunterricht.⁸⁸ Regierung und Kirche sahen in den zweisprachigen Schulen auch für Kinder slowenischer Muttersprache den Religionsunterricht in deutscher Sprache vor, und dies zusätzlich oder sogar ausschließlich, weil man dem Prinzip folgte, daß ein zweisprachiger Unterricht auch einen zweisprachigen Unterricht in Religion einschließt. Niemand kann sich hinsichtlich der Sprache nach einzelnen Fächern getrennt entscheiden. Der 3. Punkt der bischöflichen Verordnung war besonders umstritten, weil er für Kinder, deren Erziehungsberechtigte sich für den ausschließlichen deutschsprachigen Unterricht entschieden, auch den Religionsunterricht in deutscher Sprache vorschrieb. Der Protest slowenischer Eltern ließ nicht lange auf sich warten. Auch Weiter spricht "vom heftigen Widerstand der Slowenen".⁸⁹ "Es geschieht nämlich", argumentierte der NSKS in seiner Broschüre "Für den Religionsunterricht in der Muttersprache", "daß viele Eltern aus welchen Gründen immer ihr Kind nicht zum

⁸⁴ Siehe A. Zorn, ebd.

⁸⁵ Siehe LUMEN GENTIUM, 16 - GAUDIUM ET SPES, 40 - AD GENTES, 3!

⁸⁶ KRŠĆANSKA SADAŠNJOST (Zagreb), 4-5, 1967, S. 9.

⁸⁷ Paulus Gordan, Kirche in der Welt von heute. In: THEOLOGISCH-PRAKTISCHE QUARTALSCHRIFT (Linz), 122/1/1974, S. 64.

⁸⁸ Koroški Slovenci in knezoškofijski ordinariat v Celovcu (Die Kärntner Slowenen und das fürstbischöfliche Ordinariat in Klagenfurt). In: NOVA POT, XV/5-7/Avgust 1963, S. 274-286).

⁸⁹ Th. Weiter, Das Recht der Volksgruppen..., S. 749-750.

zweisprachigen Unterricht in den weltlichen Fächern anmelden, für ihre Kinder aber dennoch die Glaubensunterweisung in der slowenischen Muttersprache wünschen. Dies ist nach dem Dekret des Klagenfurter Bischöflichen Ordinariats nicht möglich."⁹⁰

Der VERBAND SLOWENISCHER INTELLEKTUELLER/ZVEZA SLOVENSKIH IZOBRAŽENCEV wies in seiner Protestresolution vom 30. 9. 1959 das genannte Dekret zurück und erklärte: "Noch keine staatliche Verordnung hat der slowenischen Volksgruppe in Kärnten einen solchen Dolchstoß ins Herz versetzt wie dieses Sprachdekret der Bischöflichen Behörde." Und weiter: "Abschließend möchten wir noch bemerken, daß es unhaltbar und auch für die Bischöfliche Behörde gefährlich ist, das Elternrecht so absolut zu vertreten wie es amtlich geschieht. Alle persönlichen Rechte haben ihre Grenzen und ihre Schranken. Unter Berufung auf absolute Rechte wäre jedes Zusammenleben gestört, gefährdet, oft unmöglich."⁹¹

Die Proteste erreichten einen Modus vivendi, welcher darin bestand, daß das Ordinariat wenigstens tolerierte, wenn Katecheten in der Frage der Sprache des Religionsunterrichtes in Zukunft ihrem Gewissen folgten und in der Familiensprache des Kindes unterrichteten, was heute noch geschieht. Auch die Synode bat den Bischof nur, "sich beim Bundesministerium für Unterricht und Kunst für die Änderung der derzeit geltenden gesetzlichen Bestimmungen im Sinne der Synode einzusetzen."⁹²

Es kam selbstverständlich in der Zwischenzeit zu vielen Beschwerden über den zweisprachigen Unterricht, so z.B. am 10. 2. 1965 seitens des Elternvereins in Eberndorf/Dobrla vas. Dafür interessierte sich auch der HEIMATDIENST, der vom Landesschulrat am 27. 7. 1966 den "Religionsunterricht in der deutschen Staatssprache" verlangte, vom Ordinariat aber, "die slowenischen Pfarrer zur Einhaltung der österreichischen Gesetze zu veranlassen." Kadras reagierte prompt und übersandte am 7. 9. 1966 dem Bezirksschulrat in Völkermarkt/Velikovec eine Eingabe, in der er sich auf der Grundlage der unveränderten ursprünglichen Vorstellungen aus dem Jahre 1959 den getrennten Religionsunterricht in zwei Gruppen vorstellte, was jedoch meinen Informationen nach unberücksichtigt blieb. Die Lage ist demnach wiederum für alle Beteiligten unhaltbar, doch die gewünschte Änderung wird wahrscheinlich nicht so schnell erfolgen. Die christliche Lehre und die Muttersprache sind in Kärnten offensichtlich unvereinbar, obgleich sie einander schon an der Wiege der katholischen Kirche "begegneten".⁹³

XI

Am 28. 3. 1963 erschien der wahrlich historische Leitartikel in NAŠ TEDNIK-KRONIKA (NTK) unter der provokanten Überschrift "Wer trägt in der Diözese die letzte Verantwortung vor Gott?" Das Maß war eben voll. Es gab damals keine kompetentere Institution als den NSKS, um der Kirche die Leviten zu lesen. Alles kam ans Licht: die sprachliche Erziehung in den bischöflichen Internaten, die Mißachtung der slowenischen Muttersprache, das Unverständnis für die Lage der slowenischen Geistlichkeit, die Kapitulation des Ordinariates vor den verschiedenen Vereinen usw. "Die Periode, in der wir leben," stöhnte der Schreiber des NTK-Artikels, "ist in kirchlicher Hinsicht vielleicht die härteste Prüfung in unserer Geschichte."⁹⁴ Oder der letzte Absatz: "Lange haben wir gewartet, wiederholt gebeten, doch alle unsere Hin-

⁹⁰ Für den Religionsunterricht in der Muttersprache. Zeitdokumente und Zeitstimmen. Klagenfurt 1966, S. 59.

⁹¹ Für den Religionsunterricht..., S. 12.

⁹² V. Inzko, op. cit., S. 39.

⁹³ NTK XV/6/7. 2. 1963.

⁹⁴ NTK XV/13/28. 3. 1963, S. 1.

weise waren leider umsonst! Niemals aber drohten wir mit einem Streik oder mit dem Austritt aus der Kirche, wie es mit Erfolg andere, der kirchlichen Behörde bekannte Leute zu tun pflegten. Angesichts der letzten Ereignisse in Eberndorf, die vermutlich nur der Anfang einer schon vor längerer Zeit geplanten allseitigen größeren Aktion sind, können wir jedoch nicht mehr schweigen. Wenn es keinen Menschen in der Diözese geben sollte, der den Mut hätte und die Verpflichtung spürte, die natürlichen Rechte der Minderheit zu verteidigen, dann appellieren wir an den Gerechtigkeitssinn der universalen Kirche, appellieren wir an die christlich eingestellte Welt außerhalb unseres Landes". Der Appell war deutlich und laut genug. Er brachte vor allem den ganzen Fragenkomplex in Bewegung. Die Beziehungen zwischen Kirche und Slowenen verschärfte sich anfangs noch mehr. Der Bischof antwortete im slowenischen Kirchenblatt⁹⁵, daß er mit Trauer und Sorge die Entwicklung verfolge, wie ein katholisches Blatt seinen Oberhirten angreife. Sein Generalvikar berief sich aber auf kein göttliches und kirchliches Gebot, als er im Namen der Diözese am 22. 5. 1963 den verantwortlichen Redakteur des NSKS-Organs, Janko Tolmajer, klagte. Man begann, kirchliche Fragen "im Namen der Republik" zu lösen.

Neben diesem zentralen Geschehen erschienen Publikationen aller Richtungen. Schon im März 1961 veröffentlichte "Hermagoras Schribar" in der kirchlichen Druckerei CARINTHIA seine boshafte Broschüre "Minderheit ohne Maske", die von den slowenischen Studenten in Wien in einem Schreiben an den Bischof am 24. 4. 1961 als "dieses Hohelied eines nationalsozialistischen Völkerhasses"⁹⁶ apostrophiert wurde.

Mitten im unchristlichen Streit der kirchlichen Obrigkeit mit den slowenischen Gläubigen um die Grundrechte im kirchlichen Bereich erschien am 11. 4. 1963 das päpstliche Rundschreiben PACEM IN TERRIS mit dem Abschnitt über das Schicksal der Minderheiten, wo wiederum schwarz auf weiß festgehalten wird: "Hierzu muß offen gesagt werden: Was immer gegen diese Völker zur Unterdrückung der Lebenskraft und des Wachstums ihres Stammes unternommen wird, ist eine schwere Verletzung der Gerechtigkeit, und dies um so mehr, wenn derartige Versuche auf die Ausrottung des Stammes selbst abzielen."⁹⁷

Zwei Jahre später verlangten die Kärntner Slowenen unter dem Eindruck der internationalen Solidarität in der Kirche am 22. 7. 1965 vom Bischof "einen Weihbischof mit den Rechten eines Generalvikars für die Pfarren des zweisprachigen Gebietes." Dieser Gedanke taucht in der vorbereitenden Sitzung der slowenischen Synodalen vom 8. 10. 1970 nochmals auf: "Die Anwesenden halten eine Deputation zum Bischof in der Sache des slowenischen Vikars für unerlässlich". Als Tag der Vorsprache wird der 15. 10. 1970 angegeben. Doch dann hörte man nichts mehr!⁹⁸

1966 dokumentierte die bereits zitierte deutschsprachige Broschüre "Für den Religionsunterricht in der Muttersprache", die der NSKS herausgab, "die mehrjährigen Bemühungen der Slowenen in Österreich um den Religionsunterricht in der Muttersprache", genau vom 30. 9. 1959 bis zum 22. 7. 1965.- Im gleichen Jahr widmete das JAHRBUCH DES FREIEN SLOWENIENS/ZBORNIK SVOBODNE SLOVENIJE 45 Seiten "dem Kampf der slowenischen Minderheit in der Gurker Diözese in Kärnten um den slowenischen Religionsunterricht der Kinder"⁹⁹ und zitierte dabei Paul VI.: "Es ist himmelschreiend, die Rechte anderer zu verletzen." Der Papst tat diese Feststellung selbstverständlich nicht im Zusammenhang mit den Kärntner Slowenen.

⁹⁵ NEDELJA 18/5. 5. 1963.

⁹⁶ Privatarhiv FJB.

⁹⁷ PACEM IN TERRIS, 94.

⁹⁸ KATOLIŠKI DELOVNI ODBOR/KATHOLISCHER ARBEITSAUSSCHUSS, Slovenski sinodalni krožek/Slowenischer synodaler Kreis, Sitzungsprotokoll/8. 10. 1970, Klagenfurt/Celovec, 19. 10. 1970.

⁹⁹ ZBORNIK SVOBODNE SLOVENIJE 1966 (Buenos Aires), S. 59-105.

Im Oktober 1968 meldete sich der Mariasaaler Pfarrer Wilhelm Mucher mit seinem Buch "Die Sprache des Religionsunterrichtes in Südkärnten. Eine Entgegnung"¹⁰⁰, der infolge seiner radikalen Äußerungen allgemein bekannt wurde. Diesmal distanziert sich der Bischof öffentlich von dessen eigenwilliger Lehre.

Während die ideenpolitische Studie Valentin Inzkos mit dem NSKS-Programm in Oktober 1970 die kirchlichen Probleme nicht mehr erwähnt¹⁰¹, wandte sich noch im darauffolgenden Jahr ein INTERNATIONALES SLOWENISCHES KOMITEE/MEDNARODNI SLOVENSKI ODBOR aus Washington an die Weltkirche, weil das Klagenfurter Bistum "noch weiterhin die slowenischen Gläubigen ungerecht" behandle.¹⁰² Für die Laibacher SODOBNOST schreibt Pavel Zdovc zur 50-Jahrfeier der Volksabstimmung eine gelungene Analyse der neuesten Ereignisse in Kärnten, worin er auch die kirchlich-religiösen Verhältnisse streift: "Das Problem der nationalen Minderheit kann man mit einigen gutgemeinten Gesetzen nicht lösen, es ist die Mitarbeit einer positiv disponierten Gesellschaft erforderlich. Wenn man aber von der Gestaltung der Gesellschaft spricht, darf man die Rolle der katholischen Kirche in Kärnten nicht übersehen. Das Verhältnis zwischen der höchsten diözesanen Obrigkeit und der gesamten Minderheit kennzeichnet eine ständige Konfliktsituation. Der antislowenische Kampf des Klagenfurter Ordinariats ist nicht religiös-ideologisch bedingt, weil er gegen die Minderheit und ihre Sprache als solcher gerichtet ist und die Förderung der Germanisierung ein unkirchliches und unreligiöses Motiv darstellt. Die Kampfmittel der Diözese waren bisher Exkommunikation, Druck auf die Hermagoras-Bruderschaft und die slowenische Geistlichkeit, schließlich auch gerichtliche Schritte. Dieser seiner areligiösen Sendung opferte das Ordinariat in den letzten Jahren auch das Prinzip des Religionsunterrichts in der Muttersprache. Die Erfahrungen der letzten Jahrzehnte zeigen, daß sich das Kärntner Ordinariat den Reihen der gefährlichsten und konsequenten Gegner der slowenischen Sprache und der slowenischen Volksgruppe angeschlossen hat, weil es mit der christlichen Ideologie der Unterwürfigkeit und der Geduld zugleich den Widerstand der slowenischen Gläubigen gegen die kirchliche Obrigkeit verhinderte."¹⁰³

XII

Wer stimmt mit der ausgezeichneten Darstellung der verworrenen Problematik durch Zdovc nicht überein? Ausgenommen vielleicht jenen Gedanken vom "Widerstand slowenischer Gläubiger gegen die kirchlichen Behörden", erstens, weil ich mir einen sinnvollen Widerstand gegen den kirchlichen Apparat nicht vorstellen kann, zweitens haben wir soeben erfahren, daß sich die slowenischen Gläubigen dennoch "erhoben" haben, als sie erkannten, daß das Schweigen vielfach das Leben tötet, drittens ist es ihre permanente Aufgabe, sich für die Veränderung versteineter und ungerechter Strukturen einzusetzen und so das Antlitz der katholischen Kirche in Kärnten mitzugestalten. Die Mitarbeit bei der Synode 1971/72 führte immerhin zum Gesetz über das ZUSAMMENLEBEN DER DEUTSCHEN UND SLOWENEN IN DER KIRCHE KÄRNTENS mit der amtlichen Vertretung der Slowenen beim Bischöflichen Ordinariat und dem ständigen Koordinationsausschuß des Diözesanrates. Selbstverständlich gibt es trotzdem eine Reihe ungelöster Fragen, es ist aber ein Mechanismus gefunden, der die

¹⁰⁰ Im Anhang befindet sich das Elaborat "Cyrill und Method", Wolfsberg (1968).

¹⁰¹ V. Inzko, Koroški Slovenci v cvropskem prostoru (Die Kärntner Slowenen im europäischen Raum). Klagenfurt/Celovec 1970.

¹⁰² KLIC zamejskih Slovencev vesoljni Cerkvi (Der Appell der Grenzlandslowenen an die Weltkirche). In: 2000. (Ljubljana), 4-5/1971, S. 102-103.

¹⁰³ Pavel Zdovc, Koroški Slovenci 1970 (Die Kärntner Slowenen 1970). In: SODOBNOST (Ljubljana), XVIII/11, S. 1122-1123.

Lösung wesentlich erleichtert. Letzten Endes wird es aber wiederum von einzelnen abhängen, ob sie sich als Funktionäre im Alltag aufmerksam und couragiert genug erweisen werden. Die slowenische Volksgruppe in Kärnten könnte jedenfalls über alles glücklich sein, wenn sie die gleiche Rechtslage im politischen Bereich des Landes besäße. Die Kärntner Kirche trug die Minderheitenfrage schließlich auch in die gesamt-österreichische Synode 1974 und damit in die österreichische Gesellschaft, in die Presse usw.

Schlußbemerkung

Bei aller positiven Einstellung, die meinen Ausführungen über die Stellung der katholischen Kirche zur slowenischen Volksgruppe in Kärnten zugrundeliegt, ist es mir klar, daß es leichter ist, den Hl. Geist in der Theorie als in der Praxis zu ertragen, weil wir noch genug Menschen haben, die glauben, daß wir IHN mit jedem zweisprachigen Formular und mit jeder zweisprachigen Stampiglie verjagen. Die Kirchenbauten werden auch in Hinkunft noch Burgen des Deutschtums oder des Slowenentums und nicht "Gotteshäuser" sein.

Machen wir uns keine Illusion, diese ehrlose "heilige Schlacht" wird solange dauern, solange Verkündigung nur "Versorgung" bleiben wird.¹⁰⁴ Die Kirche wird nämlich einsehen müssen, daß auch sie mit dem Glauben keinen Kuhhandel treiben darf.¹⁰⁵

¹⁰⁴ Vgl. Paul M. Zulehner, Religiosität und Kirchlichkeit. In: THEOLOGISCH-PRAKTISCHE QUARTALSCHRIFT (Linz), 122/4/1974, S. 344!

¹⁰⁵ Siehe Jože Rajhman, Slovenski "nacionalizem in krščanstvo" (Slowenischer "Nationalismus und das Christentum"). In: ZNAMENJE (Celje), IX/5/1979, S. 406!

AVTORJI

- dr. Jurij BESSMERTNYJ L'VOVIČ, redni profesor, 13 Konakovskij proezd 96,
125565 Moskva
- dr. Feliks J. BISTER, Rosenhügelstr. 243, A-1238 Wien
- dr. Rajko BRATOŽ, izredni član SAZU, redni profesor, Filozofska fakulteta,
Univerza v Ljubljani, Aškerčeva 2, 1000 Ljubljana
- dr. Walter BRUNNER, docent, Steiermärkisches Landesarchiv,
Bürgergasse 2 A, A-8010 Graz
- dr. Emilijan CEVC, redni član SAZU, Zlatek 55 A, 1000 Ljubljana
- dr. Janez CVIRN, docent, Filozofska fakulteta, Univerza v Ljubljani, Aškerčeva 2,
1000 Ljubljana
- dr. Marjan DRNOVŠEK, višji znanstveni sodelavec, Inštitut za izseljenstvo,
ZRC SAZU, Novi trg 4, 1000 Ljubljana
- dr. Tone FERENC, redni profesor, Inštitut za novejšo zgodovino, Kongresni trg 1,
1000 Ljubljana
- dr. Paul FREEDMAN, redni profesor, Vanderbilt University, Box 66, Station B,
Nashville, Tennessee 37235 U. S. A.
- dr. Ferdo GESTRIN, redni član SAZU, redni profesor, Gestrinova 1, 1000 Ljubljana
- dr. Bojan GODEŠA, znanstveni sodelavec, Inštitut za novejšo zgodovino,
Kongresni trg 1, 1000 Ljubljana
- dr. Stane GRANDA, docent, Inštitut za slovensko zgodovino, ZRC SAZU, Novi trg 4,
1000 Ljubljana
- dr. Mirjana GROSS, redni profesor, Britanski trg 12, HR-41000 ZAGREB
- dr. Reinhard HÄRTEL, redni profesor, Karl-Franzens-Universität Graz
Forschungsinstitut für historische Grundwissenschaften,
Körblergasse 20, A-8010 Graz
- dr. Eva HOLZ, višji znanstveni sodelavec, Inštitut za slovensko zgodovino,
ZRC SAZU, Novi trg 4, 1000 Ljubljana
- dr. Olga JANŠA ZORN, izredni profesor, Pedagoška fakulteta, Univerza v Ljubljani,
Kardeljeva ploščad 16, 1000 Ljubljana
- dr. Jože KOROPEC, redni profesor, Morje 101 B, 2313 Fram

- dr. Dušan KOS, docent, Inštitut za slovensko zgodovino, ZRC SAZU, Novi trg 4, 1000 Ljubljana
- dr. Ana LAVRIČ, višji znanstveni sodelavec, Umetnostnozgodovinski inštitut, ZRC SAZU, Novi trg 4, 1000 Ljubljana
- dr. Oto LUTHAR, docent, ZRC SAZU, Gosposka 13, 1000 Ljubljana
- dr. Avguštin MALLE, Slovenski znanstveni inštitut, Villacherstr. 1 B, A-9020 Klagenfurt
- dr. Janez MAROLT, izredni profesor, Pedagoška fakulteta, Univerza v Mariboru, Koroška 160, 2000 Maribor
- dr. Branko MARUŠIČ, znanstveni svetnik, Inštitut za slovensko zgodovino, ZRC SAZU, Raziskovalna enota Nova Gorica, Trg E. Kardelja 1, 5000 Nova Gorica
- dr. Vasilij MELIK, izredni član SAZU, redni profesor, Cankarjeva 11, 1000 Ljubljana
- dr. Darja MIHELICH, redni profesor, Inštitut za slovensko zgodovino, ZRC SAZU, Novi trg 4, 1000 Ljubljana
- dr. Jože MLINARIČ, izredni član SAZU, redni profesor, Pedagoška fakulteta, Univerza v Mariboru, Koroška 160, 2000 Maribor
- dr. Dušan NEČAK, redni profesor, Filozofska fakulteta, Univerza v Ljubljani, Aškerčeva 2, 1000 Ljubljana
- prof. Marija OBLAK ČARNI, Arhiv Republike Slovenije, Zvezdarska 1, 1000 Ljubljana
- dr. Božo OTOREPEC, redni profesor, Inštitut za slovensko zgodovino, ZRC SAZU, Novi trg 4, 1000 Ljubljana
- dr. Janko PLETERSKI, redni član SAZU, SAZU, Novi trg 3, 1000 Ljubljana
- dr. Danilo POKORN, znanstveni svetnik, Muzikološki inštitut ZRC SAZU, Novi trg 4, 1000 Ljubljana
- dr. Damjan PRELOVŠEK, znanstveni svetnik, Umetnostnozgodovinski inštitut, ZRC SAZU, Novi trg 4, 1000 Ljubljana
- dr. Janko PRUNK, redni profesor, Fakulteta za družbene vede, Univerza v Ljubljani, Kardeljeva ploščad 5, 1000 Ljubljana
- dr. Vincenc RAJŠP, višji znanstveni sodelavec, Inštitut za slovensko zgodovino, ZRC SAZU, Novi trg 4, 1000 Ljubljana
- dr. Branko REISP, redni profesor, Stari trg 30, 1000 Ljubljana

dr. Franc ROZMAN, redni profesor, Pedagoška fakulteta, Univerza v Mariboru,
Koroška 160, 2000 Maribor

prof. Drago SAMEC, Biblioteka SAZU, Novi trg 5, 1000 Ljubljana

dr. Primož SIMONITI, redni profesor, Filozofska fakulteta, Univerza v Ljubljani,
Aškerčeva 2, 1000 Ljubljana

dr. Ludwig STEINDORFF, docent, Historisches Seminar, Philosophisches Fakultät,
Westfälische Wilhelms-Universität, Domplatz 20-22, D-48143 Münster

dr. Miroslav STIPLOVŠEK, redni profesor, Filozofska fakulteta, Univerza v Ljubljani,
Aškerčeva 2, 1000 Ljubljana

dr. Peter ŠTIH, docent, Filozofska fakulteta, Univerza v Ljubljani, Aškerčeva 2,
1000 Ljubljana

dr. Janez ŠUMRADA, docent, Inštitut za slovensko literaturo in literarne vede,
ZRC SAZU, Novi trg 5, 1000 Ljubljana

mag. dr. Helfried VALENTINITSCH, redni profesor, Institut für Österreichische
Rechtsgeschichte, Abt. f. Geschichte d. Wirtschafts- u. Sozialrechts, Karl-Franzens-
Universität Graz, Heinrichstraße 5, A-8010 Graz

prof. Marko VIDIC, Enciklopedija Slovenije, Wolfova 12, 1000 Ljubljana

dr. Anka VIDOVIČ MIKLAVČIČ, docent, Inštitut za novejšo zgodovino,
Kongresni trg 1, 1000 Ljubljana

dr. Jerca VODUŠEK STARIČ, docent, Inštitut za novejšo zgodovino, Kongresni trg 1,
1000 Ljubljana

dr. Ignacij VOJE, redni profesor, Pražakova 14, 1000 Ljubljana

prof. Viktor VRBNJAK, Zg. Selnica 1, 2352 Selnica

dr. Jože ŽONTAR, redni profesor, Zoisova 30, 4000 Kranj

ISBN 961-6182-14-5

9 789616 182140